

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગાંધીયોગીય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૦૮૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રાજ્યભિષક

વિષય ૫૩ : ૬૬

શ્રી શંકર.

આર્યભિષક

અથવા

હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ.

પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ.

સંપાદક—આ. મ. શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે.
સંસ્થાપક અને નિયોજક આયુર્વેદ વિદ્યા પીઠ.

પ્રકાશક—રામ કંપની સુરત.

બીજી આવૃત્તિ.

શકે ૧૮૩૦ એવ સન ૧૯૦૮

સ્મૃતિમાન યુક્તિહેતુજ્ઞો જિતાત્મા પ્રતિષ્ઠિતમાન ।
ભિષગૌષધસંયોગૈશ્ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥—ચરકાચાર્ય : ।

(સર્વ અધિકાર સંપાદકના સ્વાધીન છે)

હેતુભૂતિ:—મુંબઈ, ગિરગામ આર્યભિષક ઓફીસ.
તથા સુરત—રામ કંપની.

શ્રી "શંકર" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના મલેક રાહીમ મલેક રસૂલે આપે.

કીંમત રૂ. ૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૦૮૩

૩૨-૬૬

देशाई मायाबाई मातीलास

वकील दाऊदभाई.

धी "शंकर" प्रिन्टिंग प्रेस, भाग्यलगाव—मुंबई.

અર્પણ પત્રિકા.

કુંડલિની વૃત્ત.

દેશ વિદેશ પ્રદેશ ક્યાં પણ નવ દીકા કહીં સ્વાસ્થ ત્યાગી
વેશ સુસજ્જનનો ધરિ અંગે દ્રેષ ઈશ્યા અંતર લાગી
લેશ નહીં પર આપણું પ્રિય સત્ય સુપંથ તણા અનુરાગી
દશર્ધ કુળસુત મોટા મોટી ભાઈ લાલ ઉપાધી લાગી

શાર્દુલ વિહિરિત.

શ્રી યોગેશ્વર પાદ પૂર્ણ નમવા વિદ્વાન રંજડવા
દુર્બુદ્ધિ દમવા સુધી જિનવવા સ્વસ્લાઘ સંતાડવા
ગોવિંદ પ્રતિપાળવા અભિનવોત્ત-તી સુપથ જોળવા
ધારી છે તનું વાહવા પ્રભુ દીઓ શ્રી યશ કોર્તી નવા
અર્પુ છું લઘુ કૃત્ય પૂર્ણ વિનયે સ્વીકારશે પ્રીતથી.
ગંગાતોય યથા પુન વિધિ વિષે હું અર્પુ એ બ્રાંતિથી
ચિતે ગર્વ રતી નથી મમકૃતી શંકરતણી સંમતી.
ચાચું દીનમતી ધરો વિનયથી ઉન્નતિની શ્રી કૃતી.

લી૦ સેવક

રામચંદ્ર વિષ્ણુના સવિનય પ્રણામ.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

હિંદુસ્થાનમાં કોઈપણ વિષયના ગ્રંથો, પ્રાચીન વખતે એટલા થઈ ગયેલા છે કે હાલ તેનાં નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઈ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા, રાજપ્રયત્નથી ઉત્કર્ષ થવા પામી. તેથી તો અમારા પૂર્વેના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જુદી જુદી વિદ્યાઓ નાણુદ થઈ જાય છે. **કષ્ટં શિષ્યકૃતિકૃતિકલૌ કાર્યમૃચ્છન્તિ વિદ્યા** આવું આખાખત ઉદ્ભવજનક વાક્ય ધણાક લોકના મોઢામાંથી નિકળે છે, એનું કારણ એજ છે. માટે જે અમારા સુશિક્ષિતવર્ગ છે. જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે, જે માન્યતાને પામેલા છે, અથવા ધર્મશ્રે જેને અનુકલતા આપેલી છે, એવા સદ્ગ્રહસ્થોએ, આ ઉદ્ભવજનક ખનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ધણી અગત્યતા છે.

મારા તન, મન અને ધન એના અલ્પ સહાય વડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી ચાલેલો છે, અને તેમાં મેં આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવામાટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં ‘આર્યભિપક’ નામના માસિક પુસ્તક દ્વારા, મરાઠીભાષામાંવૈદ્યકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે, પરમેશ્વર મારા પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપે છે, અને મને આ કામમાં સાહ્ય કરે છે આખાખત, હું અત્યંત નમ્રતાથી તેનું ચિંતન કરી આભાર માનું છું. મારી ઇચ્છાનુસાર, પરમેશ્વર મારામાં તાકાદ બિત્તન કરે એવી આશા રાખી, હું જે કંઈ પ્રયત્ન કરું છું, તેમાંજ આ ‘આર્યભિપક’ પુસ્તકનું, મારા અત્યંત પ્રેમળ ગુર્જરાતી બંધુઓ માટે ગુર્જરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનું કૃત્ય એ પણ એક મેં મોટું કામ ઉઠાવેલું હતું. મારો વિદ્વાન ગુર્જરજન્ય અને હાલ શ્રીકાશીનિવાસી, વેરાગ્ય-વિદ્યા ઇશ્વરચિંતનશીલસત્પુરુષ **હરીકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસ** એમના અનુમતથી, તથા ભાષાંતર કરવાનું જોખમ તેઓએ પોતાના શિર ઉપર લઈ ભાષાંતર કરીઆપ્યાથી, આ કામ હું કરી શક્યો, એ જાણવવાની મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે. સહવિચાર તથા સંઘસકિતથી કેટલાં મોટાં કામો બની આવે છે. તેનું આ પુસ્તક એક ખુલ્લું ઉદાહરણ છે, એમ હું સમજું છું. કેમ કે, મારા આ પ્રયત્નમા વખતોવખત જે જે મારા મિત્રોએ મને સહાય કરેલી છે, તે જોઈ મને તેમનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી.

હાલ આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવામાટે પ્રયત્ન થયો કેટલો જરૂર છે, એ વિષે અત્રે વીવેચન કરવા ની જરૂર નથી, પણ પ્રસંગ આવવાથી એટલું તો કહ્યાવિના ચાલતું નથી, કે આવો પ્રયત્ન થયો હાલ અત્યંત જરૂર છે અને તે માટે મારા સ્વદેશજન્યો મને તથા મારાજેવા જે કોઈ આ ખાખત પ્રયત્ન કરનાર હશે તેમને, મદદ આપ્યાવગર રહેશે નહીં. એકબીજાને મદદ આપી ખુદ દેશની ઉપયોગી વિદ્યા, સારી હાલતમાં લાવી મુકવી એજ પુરૂષનું ખરું કર્તવ્ય છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત થઈ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનત માં પડયા હશે એનો વિચાર કરી, મારા સ્વદેશજન્યો આ ગ્રંથનો આદર કરશે, અને મારા થી આમાં જે ચૂકબૂલો થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમળ મનથી મને સૂચના કરશે, તથા મારું આ કામ નિર્દોષ ખનાવશે એવી હું ધણી આશા રાખું છું.

હું જાત્યા મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષાતરીકે મારી ચૂકબૂલો થઈ હશે તે ખાખત ક્ષમા કરીને, મારી ઉપલી વિનંતીને, મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી, મારા પ્રયત્નમાં સહાયજૂત થશે એવી હું વિનયપૂર્વક યાચના કરું છું.

પ્રસ્તાવનામાં વિશેષ ખુલાસો કરી લખવાનો મારો વિચાર હતો, પણ હાલ તે આખત લખવા કરતાં, કરેલો પ્રયત્ન સંજ્ઞાઓની આગળ રાખવો અને તેજ તે આખત વિચાર કરશે તે માટે, એમ મારું મત થવાથી, ઉપરો વિચાર મેં મુક્તવી રાખ્યો છે.

તથાપિ તેમાં જે આખત, થોડાકમાં પણ સમજાવવાની જરૂરની છે, તેટલી સમજાવી હું, હાલ રજા લેવા ધારું છું.

આર્યવૈદ્યમાં વૈદ્યકઆખત સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે. પણ તે બધા વિષયો વાંચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મુકવાને બનાવાજેનું નથી. માટે તેમાંની કંઈએક આખતો સંક્ષેપમાં મેં અત્રે ગોઠવેલી છે. વનસ્પતી આ એક આર્યવૈદ્યકમાં મોટી મહત્વની આખત છે; અને તે માટે વનૌષધી ગુણાદર્શનું આ આર્યભિપ્રકૃતા પહેલા ભાગમાં બનતાસુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ રાગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વિગેરે આખત અનુક્રમવાર વિવેચન ‘સુશ્રોધ વૈદ્યક’ માં કરેલું છે. રસાયણ અને બનીજ પદાર્થોઆખત, રોગના ઉપચારસહીત અનુક્રમવાર, વિવેચન થવામાટે ‘રસવૈદ્યક’ આ એક સ્વતંત્ર ભાગ છે. તેમજ અનેક જાતનાં પાક, અવલેહ, મુરખા, શિરકા વગેરે આખતનું ‘બુદ્ધિ’ વિવેચન, ‘બૃહત્પાક સંગ્રહ’ આ બુદ્ધિજ ભાગ પાડીને તેમાં કરેલું છે. તેમજ ‘ઔષધક’; ‘પ્રાણીજ ઔષધી’; અશ્વરોગપરિજ્ઞાન’ આ ત્રણ વિષયનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રકરણો છે.

તેશિવાય કહણુ શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કાશ, અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આદિ જાતની નાડી વિગેરે પરિક્ષા,—આવી રીતે સ્પષ્ટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ થાય એવી ગોઠવણુ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમાં કરવાજેનું બાકુંજ છે એમ મને લાગે છે. પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબંધુના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે તેમ તેમ મારો આગળનો પ્રયત્ન સફલ થશે એમ કહી, તેની રાહ જોઉં છું.

પ્રથમ કલા પ્રમાણે મારા મિત્ર હરીકૃષ્ણ ભગવાન લાલે ભાષાંતર કરવાનો, તથા સ્વર્ગવાસી શેઠ કમળાશી પ્રેમજી એએએ આ પ્રયત્ન આગળ ચલાવવા માટે યોગ્ય સલાહ આપી ઉત્તેજન માટે આશ્રય આપ્યો, તે આખત તેમનો ઉપકાર માનવાને હું ઘણો આતુર થાઉં છું.

આટલુંજ નહિ, પણ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયવાડ—રાજ્ય વડોદરા, એમની તરફથી મને મારા પ્રયત્નમાં આરંભથી જે આશ્રય મળતો જાય છે અને જેથી હું આગળ પ્રયત્ન ચલાવવાને સક્ષત થાઉં છું, તે માટે મહારાજ સરકારનો હું અત્યંત આભારી છું. તેમજ મારા આશ્રયદાતાઓ કે જેમાં કચ્છના અધિપતી મહારાજ શ્રીખેંગારજી સવાઈ બહાદુર; ધરમપુરના મહારાજ શ્રીમોહન દેવજી; મુંબઈના પ્રસિદ્ધ ઉદાર શેઠ સરનાઈદાસ માણેકજી પિટિટ તથા બાઈ દીનબાઈ નસરવાનજી પિટિટ વિગેરે છે, તેમનો તથા ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપની જેવા ઉત્સાહવર્ધક શુકસેવરનો આભાર માની, અને પરમેશ્વર એમનાજેવા સંજ્ઞાઓને એવોજ ઉત્સાહ આપે એવી પ્રાર્થના કરી, આ ટુંકી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરું છું.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રિય આર્ય સુદૃઢજનો, અભિનવોન્નતિમાં વિદ્યા એ મુખ્ય છે, વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે વિશેષમાં સર્વ કરતાં આરોગ્યની ખાસ જરૂર છે. એજ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને ઉક્ત ક્રમમાં રં-કથી રાગ સુધી યોગ્ય એવા ઉપચારો સાથે રોગ તથા તેની ચિકિત્સા આદિક સરળ પ્રકારે આપવા ઉપરાંત તેનું પૂર્વરૂપ પ્રાપ્તરૂપ અને ઉત્તરરૂપનું પરિપૂર્ણ વિવેચન કરેલું છે. પરંતુ તેનું રહસ્ય વાંચન પૂર્વક મનન કરનારજ જાણે નહિતો હમારી આજે એવી સ્થિતિ છે, કે કોઈપણ પુસ્તક ખરિદ્યુ અને તેનાં પુસ્તકમાં દોષ શું છે? એજ જોવા ઉપર લક્ષ રહેવું? અથવા પુસ્તક ખરીદી તેનો ઉપયોગજ ન કરવો; અને કોઈ શંકા કે જરૂર જણાય તે વખતે “એમા કંઈ નથી” કે “વાંચવાં ધ્રુસદ મળી નથી” એવો જવાબ વાળવો એશું, એથી હમારી ઉન્નતી થશે કે? કદી નહી. માટે પ્રીતિપૂર્વક પુસ્તકનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી દોષનો પરીત્યાગ કરી ગુણગ્રહણ કરશો એવી નમ્ર વીજ્ઞપ્તિ છે પુસ્તકના વીશયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત મજકુર પુસ્તકમાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં વનસ્પતીઓનાં નામ તથા મારી યથા મતી ચુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે. જતા તેમાં દૃષ્ટીદોષ હસ્તદોષ આવેલા હોય તેની સુઝ વાંચક વર્ગ ક્ષમા કરશો. એ પુસ્તક મારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ. મ. શંકરદાજી શાસ્ત્રીપદેએ મને જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગ્રવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે તેથી તેઓના દેષોત્કર્ષક કાર્યમાં જગન્નિયંતાપ્રભુ યશ આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાંચક વર્ગની રજા લઉં છું. અસ્તુ.

વૈદ્યકની પારિભાષા.

૧. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર:-સર્વે કામોમાં નવા આપધાનીજ યોજના કરવી. પરંતુ, વાવડિંગ, પીંપર, ગોળ, ધાણુ, મધ, ઘી એ જ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જેમજે. મળા. કડાની જાલ, અરકુસો, કોહણ, શતાવરી, આસંધ કાંટાચૂરીઓ, વરીઆળી, ચાંદેવલ એ નવ ઔષધો સર્વ કાળ તાજાંજ લેવાં. બીજા ઔષધો સુકાં હોઈ નવાં લેવાં. અને તાજાં જતાં દુગણા લેવા. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધીનું અંગ કહેલું નથી તેના મૂળ લેવાં. અને જે પ્રયોગમાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં તેજ સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગ માં એક ઔષધ એ વખત કહેલું હોય ત્યાં જમણું આપવું. ચૂણો, તેલ, ઘી, મતિયાદીક સ્નેહ પદાર્થ, અવલેહ એમાં ઘણું કરી શ્વેત ચંદન યોજવું કાઠા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી ઔષધનું તેજ અને ગુણ કમી થાય છે. તેમાં ચૂણુ એ મહિને હીનવીર્ય થાય છે; ધી તેલાદિક એ ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઔષધો અને હલકા પાક એ એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે. તથા સોનું આદિકરી સર્વ ધાતુની ભરમો, રસાયણો એ જેટલાં જૂના થાય છે તેટલો ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહીં. લીધું હોય તો

વિપતુલ્ય થાય છે. શાક, જાંજી અને મધ એમાં દૂધ પાવાથી તે સર્પના પેટે માણસને મારે છે. ફળસનો ગર ખાઈ તે ઉપર પાન પાવાથી તે વિપવત મારે છે. દૂધ કહાડ્યા પછી દશ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે, અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિપ જેવું થઈ, પ્રાણ કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલું દુધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રીનું દુધ દિવસે પીવું નહીં.

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર:—ઔષધી લેવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જંતુ તેનાં મૂળ અથવા જાલ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જલમય જગાનો આશ્રય કરી રહે છે તે, સ્મશાનમાં થનારી, જે જગ્યાપર ધાસ થતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકડા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી દરસાયેલી, એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહીં. આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધી રસભરી હોય છે, એટલા સાફ સર્વ કાંચો માટે તે એ મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેય થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધી, વૈશાખ અને જેઠ એ એ મહિનામાં લાવવી. જે વૃક્ષનાં મૂળ મોટાં હોય તે વૃક્ષના મૂળની જાલ લેવી. જે વનસ્પતીનાં મૂળ નાનાં છે તેનાં મૂળ લેવાં.

૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા:—સ્વરસ એટલે અંગરસ. સારી તાજી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે ફૂટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે. બીજો પ્રકાર—સુકાયેલાં ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર લીંબવી રાખવું. પછી બીજો દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું. ત્રીજો પ્રકાર—સુકાયેલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણું પાણી રાખી, યોથો હિરસો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અંગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો એ તોલા લેવો. અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો. મધ, સાકર, ગોળ, સર્વ દ્વાર, છર, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક, એ અંગરસમાં નાંખવાં હોય તો, અર્ધો તોલો નાંખવા.

૪. કાઢાનો પ્રકાર:—કાઢામાં સર્વ ઔષધો મળી નિત્ય ૪ તોલા ઔષધો લેઈ કુટવાં. તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામાં અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવું. પછી અષ્ટમાંશ એટલે આઠ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવો. નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાંખવા હોય તો ૧૦ માસા નાખવા.

૫. ચૂર્ણ:—શુષ્ક એટલે સુકાયેલું દ્રવ્ય લઈ કુટી વસ્ત્રગાળ કરવું. તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત, અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્યંત આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગ નાંખવો. સાકર બમણી નાંખવી. ધૃત્વાદિક દ્રાવ્યોમાં ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય તો ચૂર્ણના બમણું ધૃત્વાદિક જોઈએ. એકાદા ચૂર્ણને લીંબુના રસ વીગેરેની લાવના (પૂટ) દેવાની હોય તો, જેટલા દ્રવ્યથી એ સર્વ ચૂર્ણ ભીંજાય તેટલું હોવું જોઈએ.

૬. વટિકા (ગોળીઓ):—સાકરમાં કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમાં કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને શુગળ એમાં કરવી હોય તો તે સમભાગ લઈ કરવી.

૭. ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર:—૪ તોલા ઔષધ લાવી સાફ ફૂટી રાખવું. એક માટલામાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી, સાફ ગરમ થવા પછી તેમાં તે ઔષધ નાંખી સાફ ઉકાળી ગાળી આપવું. આ ઉકાળો લેવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર:—૪ તોલા ઔષધી લાવી કુટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાં

ખી, તેમાં તે ઔષધ મેળવી, રાત્રીએ લિજવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી આપવું. એને દિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું જ છે.

૯. કલ્કનો પ્રકાર—તાજાં ઔષધ લાવી ચટણી જેવાં ઝીણાં વાટવાં અને સુકા હોય તો પાણી નાખી વાટવા. તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ, એ નાખવું હોય તો કલ્કથી દુધપટ નાખવું. સાકર સમાન નાંખવી, દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવાં.

૧૦ ઔષધ સેવનકાળ—કાઠો, અંગરસ. ચુર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે અરૂચી અને અગ્નિમાંદ્ર હોય તો ભોજન સાથે, સ્વરભંગને માટે રાત્રે ભોજનસાથે, ધાતુપુષ્ટીને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના ભોજન પછી, કાનમાં તૈલાદિક નાંખવાનું તે રાત્રે સુતીવેળા; કાઠા. ચૂણા, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧, કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત; એક અથવા બન્ને વખત કાઠો અથવા નિકાઠો આપવો. તેનો સારો વિચાર કરી અને રોગનું માન સારી રીતે ધ્યાનમાં લાવી તે પ્રમાણે ચાલુ કરવો.

પરીક્ષા પ્રકરણ.

નાડી પરીક્ષા:—પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેસેલો હોય, તેની નાડી જેવી એટલે સારી સમજાશે. પુરુષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ, લાંબો સિધ્ધો કરી, અંગુઠા ના મુળ પાસે શિરાઉપર તર્જની, મધ્યમાં, અનામિકા, એ આંગળીઓ રાખી, વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષ અનુક્રમે જાણવા.

વાંકી અને સર્પ તથા જળો એની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી, દેડકા, કાગડા, અને ચકલી એના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી. હંસ, કચ્છતર અને મોર એના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી. લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી. હળવી અને ફરી સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી. જે સ્વસ્થાનથી છુટે, રહી રહી ચાલે છે તે, ઘણી ક્ષીણ અને થંડી, એવી ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશ કરે છે.

સામાન્ય ન્વરનો કોપ થયાથી, નાડી ગરમ હોઇ મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાએ અને લગ્ન ક્ષીણ ચાલે છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઇ પાપાણુ જેવી જડ થાય છે. અને આમયુકત હોય તો ઘણીજ જડ થાય છે. ગર્ભાણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. મંદાગ્નિ, ક્ષીણ ધાતુ, બિંધેલા, આજસુ, સુખી, અને ઉઘી ઉઘેલા એમની સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળ મૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી ન્વર પ્રમાણે ચાલે છે. તુટક, તુટક, અતિત્વરાએ, કાષ્ટ પ્રમાણે કડણ, વાંકી ક્ષણમાં હળવી, ક્ષણમાં જ લટી, અતિ ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોઇ ન્વરે વ્યાપ્ત, ગુંથાતી જઇ સ્વસ્થ થોડે તે, ક્ષણમાં સ્થાન પર આવે અને અકસ્માત જાય, એ સર્વ નાડીઓ પ્રાણાંતની જાણવી.

૨. મુત્ર પરીક્ષા:—કાચના અથવા કાંસાના વાસણમાં રોગીનું મુત્ર, પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી પકડવું. તેમાં તેલનું બિંદુ જરના સાંઠાથી નાખવું. બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય. બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય, તેમજ તળે જઇ ઉપર આવે અને છિદ્ર દેખાય,

કિંવા મુત્ર કાળું, રાતું, અથવા બિંદુ તળેજી જઈ એસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મુત્રસાથે મળી જાય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે છે. અને મુત્રનો પિળોવર્ણ અને ગરમ હોય છે. કફ અધિક હોય તો મુત્ર ઘોળું દેખાય છે. સન્નિપાતનું મિશ્રવર્ણ. ધાતુ અને ઇન્દ્રિયરોગ એનું તેજ જેવું. ત્રિદોષનું કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણ હોય છે. તૈલબિંદુ નાંખતાંજ માણસ, સર્પ, વાનર, વિંછી અને બીલાડી એમના જેવી આકૃતિ થાય, કિંવા દક્ષિણ, અગ્નેય નૈરૂત્ય, વાયવ્ય અને દિશાન્ય એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે, તો રોગી બચશે. પશ્ચિમ દિશાએ બીંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મુત્ર, ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો.

૨. **મલ પરિક્ષા**—વાયુનો કોષ થવાથી મલ શીણુકત, રક્ત અને ધુમવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોષ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, સિંથીલ, ઉષ્ણ એવો હોય છે, કફનો કોષ થવાથી શ્વેતવર્ણ અને કંઠકિ શુષ્ક અને કંઠક આર્દ્ર અને કંઠક સ્નિગ્ધ એવો હોય છે. વાતકફનો આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ, પરપોટાએ યુક્ત એવો હોય છે. વાતપિત્તનો પીળો અને કાળો, આર્દ્ર અને અંદર ગાંઠો જેવો હોય છે. પિત્તકફનો પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે. ત્રિદોષનો સફેત, પીળો, કાળો, સિંથીલ અને અંદર ગાંઠો એવો હોય છે. અછૂંતનો દુર્ગંધ યુક્ત હોઈ સિંથીલ હોય છે. છૂંતજવરનો છીતડો હોય છે. જળોદરનો મોટી દુર્ગંધી અને શ્વેતવર્ણ. પ્રાણાંતનો દુર્ગંધી અને રાતો હોઈ કિંચિત્ શ્વેત વર્ણ અને માંસ જેવો તથા શ્યામ વર્ણ એવો હોય છે.

૪. **જીહ્વા પરિક્ષા**—વાયુનો કોષ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે. પિત્તની આરકત હોઈ કિંચિત્ શ્યામતા હોય છે. કફની શ્વેત વર્ણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે, ત્રિદોષની કાળી, કાંટા આવેલી, શુષ્ક હોય છે. અરુચિ અને અતિસારની મધુર વર્ણ. પ્રમેહ અને સંગ્રહણી એની ધુન્નવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિશ વર્ણ. વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાંટા જેવી હોઈ અંદરથી પાણી ઝરે છે. મરણકાળની ખરખરી હોઈ અંદર વધેલી, શીણુકત, કઠણ લાકડા જેવી, ચલનવલન રહિત એવી હોય છે.

૫. **નેત્ર પરિક્ષા**—વાયુનો કોષ હોય તો આંખો નિસ્તેજ, ધુન્નવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવો નેવાને અસમર્થ. કફની ઘોળી, નિસ્તેજ, સ્વાયયુક્ત અને ચીકણી. ત્રિદોષની લાલ હોઈ કિંચિત્ કાળી અને મીચેલી પ્રમાણે દેખાય છે. જેની એક આંખ મિચેલી જેવી હોઈ અડધી ઉઘાડી હોય છે અને બીજી મિચેલી તે રોગી એક પ્રહરમાં મરશે. આંખમાંની કીકા ભ્રમિષ્ટ થઈ નેત્ર મિચેલું જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમાં મરશે.

૬. **રૂપ પરિક્ષા**—પ્રાતઃકાળે રોગીપાસે જઈ તે તેજોદિન, વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણ હોય તો તે વ્યાધિ વાતજન્ય જાણવો. પીતવર્ણ, કલાહિન મુખ અને કિંચિત્ સુજેલું હોય તો પિત્તપ્રકોષ જાણવો. કલાહિન મુખ હોઈ તેલસ દેખાય અને આંખો વિલક્ષણ ચિટકાએલી એવા લક્ષણે કફપ્રકોષ જાણવો; અને આંખે નેવાથી જેવો રોગસ્પષ્ટ દેખાય તેવાં નામો રાખવાં. પ્લીહા, કમળો, ત્રિથિ, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ડબ્બો, જંતુ અને કઠોર ગુદમ એ રોગ હાથે દાખી નેઈ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

૭. **શબ્દ પરિક્ષા**—વાયુનો કોષ હોવાથી કંઠમાંથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે લઘુકો નીકળે છે. પિત્તનો કોષ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો કોષ હોય તો શબ્દ જડ

અને ધર્મરયુક્ત નીકળે છે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ, દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે એમ જાણવું.

૮. સ્પર્શ પરીક્ષા:—વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ, સાગ અને ખાખરાના પાંત્રા જેવો ખરાખરો હોઈ શીતળ હોય છે. પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે. કફનો કોપ હોવાથી સીતળ હોઈ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તૃપ્ત એવો છે, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

૯ સાધ્ય લક્ષણ:—મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે કંકુ, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, યુગંધી પદાર્થની પ્રવિજા, છિંકા આવવી, એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિઃશય બચશે.

૧૦ અસાધ્ય લક્ષણ:—તીક્ષ્ણ જ્વર, બગ્બગ કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથ પગ થંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, ઉચ્છ્રી, શરીર ભયંકર, મૂર્છા અને બ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકુ થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઈ મુખમાંથી પાણી ચાલે, તો તે એક દિવસમાં મરશે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાક્રતા ચાલતાં તુટે છે, અને ડાબો સૂર સમજીગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

આ પુસ્તકમાની સંજ્ઞાનો ખુલાસો.

પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત. મ૦ મરાઠી. દે૦ દેશી. કો૦ કોકણી. વ૦ વલ્હાડી. પા૦ ખાનદેશી ગો૦ ગોમંતકી. હિં૦ હિંદુસ્થાની. બં૦ બંગાલી. ક૦ કનીટકી. તે૦ તેલંગી. મા૦ મારવાડી. રા૦ રાજપુતાની. કા૦ કાન્યકુબ્જ. પં૦ પંજાબી. તા૦ તામીળ. તુ૦ તુલુ. મલા૦ મલાકા. ફા૦ ફારસી. અ૦ અરબી. ઈ૦ ઇંગ્રેજી. લા૦ લાટીન.

અનુક્રમણિકા.

વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.
અક્કલકરો	૧	અળસી	"	ઉક્ષી	"
અકાલ	"	આધન (સાડજન)	૨૩	એખરો	"
અખરોડ	૨	આંકડો	"	એરંડો (દીવેલી)	૫૧
અગર	૩	આગીઓ	૨૫	એરોદસ	૫૪
અગથીઓ	૪	આદુ	૨૬	એલચી	"
અંજેરો	"	આમલી	૨૮	ઓંટ	૫૫
અજગરી	૭	આલ	૩૦	કચરો	"
અંજન	"	આલુખુખાર	"	કચૂરો	૫૬
અંજની	"	આવળ	૩૧	કંઠ	"
ઘોડી અજમોદ	"	આસુંદરો (સાજડ)	"	કડવી દુધી (તુંબડી)	૫૭
અજવલા	૮	આશેત્રી	૩૨	કડવી કવડ	"
અજમો	"	આંબલીવેલ (ખારખટુંખા)	૩૩	કડવંચી	૫૮
અડદ	"	આંખો	"	કડુજીરં (કાળી જીરી)	"
અતિવિષ	૯	આંમળાનું ઝાડ	૩૫	કડવી ગલકી	૫૯
અનંત	૧૦	આશા	૩૭	કડવા તુરીઆં	"
અનનસ	"	આસંધ	"	કણ્ઝી [કરંજ]	"
અંખાડો	૧૧	આંખાહળદર	૩૮	કનક	૬૦
અખર્ધ અથવા આલુવો	"	ખડલીચુ (ગંધડ લીંચુ)	૩૯	કદંબ	"
અખોલી	૧૨	હીંગારી	"	કપાસ	૬૧
અમરવેલ	"	ઇંદ્રજવનું ઝાડ	૪૦	કપૂરવેલ	૬૨
અંમલખેદ	"	ઇંદ્રવરણી	૪૧	કપુર	"
અડકુસો નં. ૧	"	ઇક્ષુ	૪૨	કપુર ભેંડી	૬૩
અંજર	૧૪	ઇસબ ગોળ	"	કપુર મધુરી	"
અરકુસો નં. ૨	"	ઇસેસ (શેરી લોખાન)	૪૩	કમળ	૬૪
અરાંડી	૧૫	ઉતકટારી (ઉતકટી)	"	કરમદી	"
અરણી	"	ઉંડલુ	૪૪	કરેણા [કણેર]	૬૫
અરલુ	૧૬	ઉતરલુ (ચમાર દુધેલી, નાગલા દુધી)	"	કરડાઇ [કસુંબી, કસમ]	"
અરિકા	૧૭	ઉંદરકાની	૪૫	કરંબળ	૬૬
આસોપાલવ	૧૯	ઉદ (લોખાન)	૪૬	કરડો	"
અષ્ટ વર્ગ	"	ઉધરસી	૪૭	કલગારી	"
અસાણા (આસન)	૨૦	ઉપરસાલ	"	કલોજી જીરં	૬૭
અસાળીઓ	"	ઉંબરો (ઉંબરડો)	૪૮	કવલા	"
અગર્ધ	૨૧	ઉબી ભોરિંગણી	૪૯	કંકાડી [કંટાલી]	"
અળંખા	"	ઉલકુલી	૫૦	કંકાલ	૬૮
અળુ (અળવી)	૨૨			કચનાર	૬૯

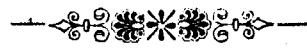
વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.
કાંકડી	"	કુરકુલા	"	ગુલાબ	૧૦૮
કાંકડશિંગી	૭૦	કુરકુ (લાંબડી)	"	ગોખરોડા	"
કાંગ (ધાન્ય)	"	કુલિત્થ [કળથી]	૮૫	કાકમડી	૧૦૯
કાંગોણી (પીચુડી)	૭૧	કુવા	"	ગોંડાળ	"
કાંગ (પોપટી)	"	કુસર	૮૬	ગોરાકુ (રતાળ)	૧૧૦
કાળૂ	"	કુવાંર	"	ગોંધણી (ચુદી)	"
કાતરવેલ	૭૨	કુવાંડીઓ	૮૭	ગોમેટા	"
કાનફાડી	"	કુળાઈ	૮૮	ગોરખઆમલી	૧૧૧
કાશી (ચુંદ)	"	કેતકી	"	ગોરખમુડી	"
કુંદકાગડો	૭૩	કેશર	"	ગોરાણી	૧૧૨
કચિફળ	"	કેવડાનું ઝાડ	૮૯	ગોળ	"
કારેલી	૭૪	કેસરી [પીળો] ચંપો	૯૦	ગોરીનોફળો	"
કારવી (કેર, કેરડી)	"	કેળ	"	ગંગાવતી	"
કારિંદા	"	કોકમ	૯૨	ગોલણ	"
કારિવણા (લઘુ ઝીણી) અઘી	૭૫	કોડી	૯૩	ખજૂરી	૧૧૩
કાળા તલ	૭૬	કોથમી	"	ખટખટી	૧૧૪
કાકમાચી	"	કોદા	૯૪	ખડખડું (સકરેટી)	"
કાવળે	"	કોરલા (ચંપાકાટી)	૯૫	ખરસીંગી (મેંદાસીંગ)	"
કાસુંદરો	"	કોળકુંદ	"	ખપાટ (ખરેટી)	"
કાસાળુ	૭૭	કોલિંજન	"	ખરસાંડીયો (શરસડો)	૧૧૫
કાળીખજૂર	૭૮	કોશિંબ	૯૬	ખરસાંણી	૧૧૬
કાળીવેલ	"	કૌચ [કવચ]	"	ખસખસ (ચરીણ)	"
કિંજળ	"	ગજકર્ણી	૯૭	ખાખરો	૧૧૮
કાસ (કાંસડો)	"	ગરણી	"	ખાજકાલતી	૧૧૯
કાળો ઉમરડો (ટુંડ ગાંડો ઉંચર)	"	ગલતુંરો	"	ખિલખિલા	૧૨૦
કાંકડ (કરપટા)	૭૯	ગરમાળો	૯૮	ખીજડી (સમડી)	"
કાચકી	"	ગરવેલ	૯૯	ખુરાસાની અજમે	"
કાંજળ	૮૦	ગહુલા	"	ખુળખુળા	૧૨૧
કાંટેરીડાંખા	"	ગહુ (ધઉ)	"	ખેર	"
કાંટાસરીઓ	"	ગાજર	૧૦૦	ખોરેતી	૧૨૨
કાંટાવાળા ગોખર	૮૧	ગળજીલી	"	ધણસરી	૧૨૩
કાંટેશવતી (ગુલદાવતી)	૮૨	ગળી	૧૦૧	ધાપાન	"
કાંડવેલ	"	ગળો	"	ધાંસપિતપાપડો	"
કાંડાળ	"	ગાંળે (લાંગ)	૧૦૩	ધામારી	"
કીડામારી	૮૩	ગુગળ *	૧૦૪	ધેવડો (વાલોળ)	૧૨૪
કુકરપદ્માનો વેલો	"	ગુરમુંળી	૧૦૭	ધોટી	"
કુળો	૮૪	ગુલજી (ગુલજડી)	"	ધોટીવેલ	"
કુબી	"	ગુલખાશી	"	ધોળાશી	"

વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.
ઘોલી (ગિલોડી)	"	ડમરો	૧૪૨	દાંતી	૧૬૩
ઘોલિકા (લુણીની ભાજી)	૧૨૫	ડાલ	"	દિંડા	"
ઘોસાળી (ગલકી)	૧૨૬	ડાંગર (કાળુ)	૧૪૩	દીપમાળ (ગલગોટા)	"
ચણાંમોટા	"	ડામર	"	દુધી	"
ચણોડી	૧૨૭	ડાંગર (ભાત)	"	દુધેલી	૧૬૪
ચંદનઅટવો	૧૨૮	ડીકાંમાલી	૧૪૪	દુદુરલી	"
ચંદુસ	"	કુંકરકંદ	"	દેવનળ	૧૬૫
ચંબેલી	"	કુંગળી (કાંદા)	૧૪૫	દેવઆવળીઓ	"
ચંબેલી	૧૨૯	દોરઆંબો	૧૪૬	દેવદાર	"
જાનવેલ	"	તગર	"	ધમાસો	૧૬૬
ચાકવત	"	તગરગંદોડા	૧૪૭	ધરો (દરોધ)	"
ચારોળીનું ઝાડ	"	તજ	"	ધંતુરો	૧૬૭
ચિત્રો	૧૩૦	તરબુચ	"	માલેઅંધ	૧૬૮
ચિમડ	૧૩૧	તંબાકું	૧૪૮	ધામણ	"
ચિલકું	"	તમાલવૃક્ષ	"	ધાવડી	૧૬૯
ચિરબોટ	"	તરરી	૧૪૯	ધોળીફળી	"
ચુકો	"	તલ	"	ધોળોચંપો	"
ચેર	૧૩૨	તવખીરવૃક્ષ	૧૫૦	નગોડ	૧૭૦
ચોપચિની	"	તાડ	૧૫૧	નીપાણી	૧૭૧
ચોધારી	"	તાંદળાંને (ચોળાધ)	"	નરાંઆ	"
જટામાંસી	૧૩૩	ત્રાયમાણ	૧૫૨	નાગફણી	"
ચોળા	"	તાલિમ્	"	નરવેલ	"
જવ	"	તિપણિ	૧૫૩	નાઉળ	"
જામફળ (જમફળ)	૧૩૪	તિવસ	"	નાકઝીંકણી	૧૭૨
જાયફળ	"	તુરિયાં	"	નાગકેશર	"
જાંબ	૧૩૫	તુંબરૂફળ	"	નાગચંપો	"
જાંબુ	"	તુવર	૧૫૪	નાગજલ	૧૭૩
જીતેલી	૧૩૬	તુળસી	"	નાગદમની	"
જીયાપોતો	"	તેજાળ	૧૫૬	નાગરવેલ	"
જીરું	૧૩૭	તોરણ	"	નાગલી	૧૭૪
જીર્ધ	"	થોર ચોધારો	૧૫૭	નારી (કીડામારી)	૧૭૫
જીવાર	"	થુવેર (૨) ત્રણધારીયો	૧૫૮	નારંગીનું ઝાડ	"
જોડીમધ	૧૩૮	દવણા મરવા	"	નીલ	"
ઝરસી	૧૪૦	દક્ષીણીથુરીઓ (થોર) કંટાળો	૧૫૯	નાળીએરી	"
ઝાડશેવાલ	"	દાડમ	"	નાણા	૧૭૭
ઝિંઝરટ	"	દારહળદર	૧૬૦	નાંદરખ	"
ઝેરકચુલાંતું ઝાડ	"	દારડી	૧૬૧	નિંબારા	૧૭૮
ટીંબરૂ	૧૪૧	દાવલામોરસ	"	નિર્મળી	"
		દ્રાક્ષ (દરાખ)	"	નિશાતર	૧૭૯

वनस्पतिना नाम.	पृष्ठ.	वनस्पतिना नाम.	पृष्ठ.	वनस्पतिना नाम.	पृष्ठ.
नेतर	"	पोडजो	१६३	लुयाशिरड	२१४
नेपाजो	"	पोपैयो	"	लीडी (शाकनी)	"
नेवरी	१८०	इलुस	"	भोंकर (भोटी गुंही)	२१५
नेवारी (नीभाणी)	"	इलसा	१६४	भोंयभग (भगइणी)	"
पटोलकटु (इउवांपडोणा)	"	इंगजो	१६५	लुयतरड (सोनामुणी)	"
प-तुर	१८१	इंथ	"	भोंयकोणु	२१६
पतंग	"	इरंगीमुण	"	भोंययपो	२१७
पझकाष्ट	"	इलकेशर	१६६	भोंयआंमली	"
पपनस	१८२	कुदिनी	"	मकाध	२१८
परय	"	अकमलीअडी	"	मभमली	"
परवण	"	अटाटा	१८७	भग	"
परिपाठ	"	अदाम	"	मजुड	२१९
पणसी	"	अलदंडी (उटकटो)	"	मयाण [पोछ]	"
पडोणां	१८३	अपोरी	१८८	मेदाशिगी	"
पाभाणुभेद	"	अलेडां	"	मरडाशिग	२२०
पाटला	"	आजरी	१८९	मरवो	"
पाटली	१८४	आवयी	"	मरेही	"
पाड (काणीपाट)	"	आइणी (हीगोती)	"	मरी	"
पान अजमो	१८५	आंअ	२००	मर्यादवेस	२२१
पारसपीपजो	"	भोरसणी	"	मरयी	२२२
पालअ (लांथ)	१८६	आवण	२०१	मसुर	"
पारिगतक	"	आंली	२०२	महुडो	"
पांडेरवो	"	अियवा	"	मंदार	२२३
पालुकांदा	"	अिली	"	माकडी	"
पालुकुंसा	१८७	अिली	२०३	मायोस (मयीयलु)	२२४
पांदडी	"	अिवली	२०४	माड	"
पिडवणु (नलानो समेरवो)	"	अिवली	"	मायइण [माया]	"
पित्तपापडो	"	अीजोइ	२०५	मांयभूण [गरमेल]	२२५
पीपर (लीडीपिपर)	१८८	मेडीभोरीगली	२०६	मालकांगली	"
पीपजो	"	अलेकण	२०७	मालती	"
पीलु	१८९	भोरडी	२०८	मालुली	"
पिस्तां	"	अइ	"	भिरजोणी	२२६
पिसा	१९०	भोण (हीराभोण)	२०९	भोडो लींअडो	"
पीजोधंतुरो	"	लभरडीनोवेसो	"	भीडुं लींअु (मोस'णी)	"
पुंगणवेस	"	भारंगी	२१०	भीटणतुं आड	"
पुंकरमुण	१९१	लांगरो	"	मुयकुंद	२२७
पेटारी	"	लीडी	२११	मुदगर (कभरअ)	"
पेडकुणी	"	लीलाभो	२१२	मुसणी	२२८
पेदुर	"				

વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.
મુળા	„	રોહીસધાંસ	„	શ્રાવડ	„
મુગવેલ	૨૨૯	લવંગ	૨૪૩	શિકાકાઈ	„
મેથી	„	લસણ	„	શિતાફળ	૨૬૭
મેંદા	૨૩૦	લીડીપીપર	૨૪૫	શિરદોડી (ખરણુર)	„
મેંદાલકડી	„	કડવોલીમંડો	૨૪૭	શિર્ણીદ	૨૬૮
મોગરો	„	લીંબુડી	૨૫૧	શિમળો	„
મોગલી એરંડા	૨૩૧	લીલોચંપો	„	શિસમ	૨૬૯
મોરશ કાંદો	૨૩૨	લેંડી	૨૫૨	શેતર	૨૭૦
મોરસ	„	લોધર	„	શેંદાડ (પુટ)	„
મોથ	„	વગડાઉચળવી	„	શેમટ	„
મોરવેલ	૨૩૩	વગડાઉચળમો	„	શેરડી	„
મોરશીખા	„	વગડાઉ ઘેટુળી (સાંટોડી)	„	શેરણી	૨૭૨
મહાંદ	„	વગડાઉ તુરીયું	૨૫૩	સણ	૨૭૩
રગત રોહિડા	૨૩૪	વગડાઉ સરણુ	„	સતાપ	„
રતાંદળી	„	વળનાગ	૫૫૪	સફરજન	„
રતનગ્રેત (ગનસુંદી)	૨૩૫	વજ	„	સમુદ્રફળ	૨૭૪
રતનચુંગ	„	વડ	૨૫૫	સમુદ્રશીક	„
રાઇ	૨૩૬	વરધારા	૨૫૬	સમેરવો	„
રાજગરો	„	વરી (મોરીઓ)	„	સરસવ	૨૭૬
રાજહાસ	૨૩૭	વરીઆળી	„	મરગવો	„
રાતુ (સાકર) કોળું	„	વૃક્ષાદની (વાંદો)	૨૫૭	સર્પાક્ષી	૨૭૭
રાન (જંગલી) તુળસી	„	વંતાકડી (વેંગણી)	„	મુવા	૨૭૮
રાનલીંગ	„	વાધાટી	૨૫૮	સહદેવી	„
રામફળ	૨૩૮	વાયવણી	„	સ્થળકમળીની	„
રામેદા	„	વાવળા	૨૫૯	સંત્રા	૨૭૯
રામખણ	„	વાવડીંગ	„	સંતાડું	„
રાયઆમળી	„	વાસનવેળ	૨૬૦	સાગ	„
રાજણ	૨૩૯	વાળો	„	સાંટોડી	૨૮૦
રાસ્તા	„	વાંસ	૨૬૧	સાતીન	૨૮૧
રાળા	૨૪૦	વાંકરી	૨૬૨	સાપસન	„
રાળ	„	વિખમોગરી	૨૬૩	સાણુદાણુ	„
રીસામણી	„	વિખરી (વનનગોડ)	„	સારફળ	„
રૂપવતી	૨૪૧	વિખજીકાંતા	„	સાલમ	૨૮૨
રૂપાક્ષી	„	વેલતુર	૨૬૪	સાંમો	„
રેણુકા (રેણુકખીજ)	„	શતાવરી	„	સાંધરખ	૨૮૩
રેવંચી	„	શરપુખા	૨૬૫	શિંગોડા	„
રોમકળ	૨૪૨	શહાણુર	„	સિવણુ	„
રેહીણુ	„	શંખાવળી	૨૬૬	સુકડ	૨૮૪

વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.	વનસ્પતિના નામ.	પૃષ્ઠ.
સુગંધી (લીલીચાહ)	૨૮૫	સોપારી	૨૮૮	હાડશાંખળ	"
સુમીણ	"	સોરંગી	૨૮૯	હાડસંધી	૨૯૫
સુરંગીણ	"	સોમવસ્ત્રી (સોમલતા)	"	હાશા	"
સુરણ	૨૮૬	હરડે	"	હીંગ	"
સુરંગધ	"	હરણસુરી	૨૯૩	હીવર	૨૯૬
સુર	૨૮૭	હરણવેલ (ખરખોડી)	"	હુશ	૨૯૭
સુર્યકુલ (સુર્યમુખી)	"	હંગદર	"	હેદ	"
સોનારવેલ	"	હંસરાજ	૨૯૪	હેળું	"

સુખોધ વૈદ્યક.

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
અળ્યુરોગ	૧	અંધિરોગ અને અળ્યુરોગ	૨૨	ચેચનની આવશ્યકતા અને	
અંડવૃદ્ધિ.	૨	જવર (તાવ)	"	આપધો	"
અતિસાર (હગામણ).	"	સન્નિપાતજવર	૨૮	વમનની આવશ્યકતા અને	
અપસ્માર (ફેફસ)	૪	તૃણુરોગ (તરસ)	૩૩	આપધો	૬૧
આમ્લપિત.	૫	દાહરોગ	૩૪	વ્રણરોગ	૬૨
અરોચક રોગ	૬	શીતળા અને ગોવર	"	વાતરકત (રકતપિત)	૬૫
અર્શ (મૂળવ્યાધિ હરશ)	૭	વાળો	૩૫	વાતરોગ-૮૦-પ્રકારના	૬૭
અસ્થિભંગ	૮	નાસારોગ	૩૭	વાંતિરોગ (ઉત્તરી, ઓકારી]	૭૪
આનાહ (મલબંધરોગ)	"	નેત્રરોગ	૩૮	વિદ્રધિરોગ	"
આમવાત	૯	પાંડુ	૪૪	વિષરોગ	૭૫
ઉચ્છ્રી	૧૦	પ્રમેહ (પરમીયો)	૪૬	સૂર્યવિષ	૭૬
ઉદરરોગ	"	બાલરોગ	૪૭	શ્વાન વિષ	૭૮
ઉદાવર્ત રોગ	૧૧	ભગંદરરોગ	૫૩	હુતા (કાંતરણ) વિષ	૮૦
ઉન્માદરોગ	૧૨	ભસ્મકરોગ	"	ઉદરનું વિષ	"
ઉપદંશ (ગરમી)	"	મુખરોગ	૫૪	સોમલનું વિષ	૮૧
કર્ણુરોગ	૧૫	મૂર્ચ્છારોગ	૫૬	તાંબાનોકાટ	"
કમળો	૧૭	મૂત્રકૃચ્છ	"	જંગાલનું વિષ	"
કાસરોગ (ઉધરસ)	"	મુંત્રાઘાત (મુત્રબંધયનું)	૫૭	હડતાલ અને મનશીળ એનું	
કુષ્ટરોગ (કાડ)	"	અશ્મરી (પથરી)	૫૮	વિષ	"
કૃમિરોગ	૧૯	મુત્રચેચનની આવશ્યકતા અને		રસકપુરનું વિષ	૮૨
ગંડમાલા	૨૦	આપધો	૫૯	કાચની ભુકી	"
સુશ્મરોગ	૨૧	મેદોરોગ (ખડાઇ સ્થુલતા)	૫૯	વજનાગનું વિષ	"
		રકતપિત્ત	૬૦	મુરદાડશિંગ (ખોદારશિંગ)	"

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
સિંદુરનું વિષ	નું વિષ ૮૨	ગર્ભાણીરોગ	૧૦૩	ખીરખહોટી (સં. ઇંદ્રગોપ- ગુ.ગોકળગાય) ;;	
ભોરથુથુનું વિષ	"	ગર્ભચલન	૧૦૪	ભેંસનું જાણુ	૧૩૮
હિંગળોકનું વિષ	"	ગર્ભસ્થાવ અને ગર્ભપાત	૧૦૫	મધ	"
પારાનું વિષ	૮૩	ગર્ભજરોગ	૧૦૬	માખણુ	"
ગંધકનું વિષ	"	સુતીકારોગ (સુવારોગ	૧૦૯	મૂતવર્ગ	૧૩૯
અશીણુનું વિષ	"	સ્તનરોગ	૧૧૦	મિણુ	"
નેપાળનું વિષ	"	હૃદ્રોગ	૧૧૧	મોરના પીછા	"
ભાંગ	"	ક્ષયરોગ	૧૧૨	વાધની ચરખી	"
કરેણુનું વિષ	"	શુદ્રરોગ (કાલ્લા કાલ્લીઓ વિગેરે)	૧૧૪	સમુદ્રફિણુ	૧૪૦
ઝેરકચોલાનું વિષ	"	વાઝકરણુ તથા ધાતુપુષ્ટ	૧૧૮	સર્પની કાંચળી	"
ધંતુરાનું વિષ	"	ઔષધો	૧૧૮	સસલાનું લોહી	"
મઘ (દાર) નીકેફ	૮૪	પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો	૧૨૦	સાખરશીંગ	"
નખ--દંત--વિષ	"	ચૂણો	૧૨૧	હરિણશૃંગ	૧૪૧
સરડાનું વિષ	"	ગુટિકા	૧૨૪	દસ્થિદંત	"
વિંછીનું વિષ	"	સર્વ સાધારણુ અનુપાનો	૧૨૬	રસવૈધ.	
કાળીવિંછણુનું વિષ	"	ગોવૈધક--માખણુ--જાશ--ઘી--મુ-	૧૨૭		
દેડકાનું વિષ	૮૫	ત્ર જાણુ જાણુની રાખ	૧૨૭	અંબર	૧૪૧
માજલાનું વિષ	"	પ્રાણીજ ઔષધી.		અભ્રક	૧૪૨
ગરોડીનું વિષ	"	અસ્થિ (હાડકાં)	૧૩૨	કલમ્	૧૪૩
શતપદી (અગમ્) વિષ	"	ઉંદરની લિંડીઓ	૧૩૩	કપીલો	૧૪૪
મશક (ડાંશ) દબ્દલક્ષણુ	"	કસ્તુરી	"	ખાપરીયું	૧૪૫
વિપુચિકા (કોલેરા કોગળયું)	૮૬	કબુતરની હગાર	"	કાડી	"
વિસર્પરોગ	૮૭	કાંતણી (કરોળીયાનું) ઘર	૧૩૪	કાડીખાર	૧૪૬
વિપફેટકરોગ (કાલ્લા)	૮૮	કુકડીની વિષ્ટા (હગાર)	"	કાંસુ	"
શિરોરોગ	૮૯	કેશ	"	ખડી	૧૪૭
શિતપિ-ત	૯૨	ગાંડુજ (સં. ભુનાગ) (ગુ.- અળસીઆ)	"	ગંધક	"
શુળરોગ	"	ગંધડાની લીદ	૧૩૫	ગેર	૧૪૮
શોથરોગ (સોમન)	૯૩	ગોરાચન	"	ગોપીચંદન	"
શોષરોગ	"	ધૂતવર્ગ	"	ધુંવાસ	"
શ્વાસરોગ (દમ)	"	ઘેટાના દાંત	૧૩૬	ચૂનો	૧૪૯
શ્લીષદરોગ (પગ કિવા હાથ બગડા થવા)	૯૭	ઘોડાની લીદ	"	જવખાર	"
સંપ્રહણીરોગ [મરડો]	"	ઘોડાનો બાલ	"	જસત	"
સ્ત્રીરોગ (પ્રદરરોગ)	૯૮	જાશ	"	ટંકણુખાર	૧૫૦
સોમરોગ	૧૦૦	દહી	"	તેલીઓટંકણુખાર	"
યોનિરોગ	૧૦૧	દુધ	"	તાંબુ	"
યોનિકંદ	૧૦૨	પેદુઆખર	૧૩૭	ફટકડી	૧૫૨
				દગડીપાપાણુ ભેદ	૧૫૨

વિષય.

પાનું.

વિષય.

પાનું.

વિષય.

પાનું.

નવસાગર

પ.ણીશોક

સંચળ

પાપડીઓ ખારો

પારો

પી-તળ

પોલાદ

પરવાળાં

કાંચલવણુ

ખીડલુણુ

ગનસીળ

મીઠું

મુલતાનનીમાટી

મુરદાર શિંગ

મોતી

મોતીનીછીપ

મોરથુથુ

રસકપુર

રૂપું

રૈયમાદિક

લુણારખાર

લોહકાટ

લોહચુંબક

શંખ

શંખજડું

છિંપ

પિરગોળ

શિલાજીત

શિસું

શિંદુર

સીંધાલુણુ

સાજખાર

સાંખરજુણુ

સુરમો

સુવર્ણમાદિક

સોનું

સેજાલ

સુરોખાર

હરતાલ

લિંગજોક

હિરાકરી

બૃહત્પાક સંગ્રહ.

પાક કરવાની રીતી

ખાંડનો પાક અનાવવાની

રીત

અવલેહ કરવાની રીત

અગસ્તી હરિતક્યાવલેહ-પ્રકાર

અમૃત ભસ્મતક્યાવલેહ-પ્ર-

કાર-૨

અશ્વ ગંધપાક-પ્રકાર-૩

અલિકૃતપાક-પ્રકાર-૩

આમલક્યાવલેહ

આમ્રપાક પ્રકાર-૨

આર્દ્રકખાંડ

આર્દ્રકાવલેહ

અર્દ્રકપાક-પ્રકાર ૩

ઐરંડપાક-પ્રકાર ૨

કંટકાર્યાવલેહ-પ્રકાર ૩

કટ્યાણુકાવલેહ-પ્રકાર ૨

કવચપાક પ્રકાર ૩

કંસહરીતક્યાવલેહ

કસેર પાક

કામસુંદરપાક

કામાગ્નિસંદીપનમેદક

કામેશ્વર પાક તથા લઘુકામે-

શ્વર પાક

કુબેરપાક

કુમારીપાક

કુખાંડ કાવલેહ પ્રકાર-૧૦

કેશરકાવલેહ પ્રકાર-૨

ખાંડકાવલેહ

ખજૂર પાક પ્રકાર-૩

ગુકુચીમેદક(ગળોના લાકુ)

ગોખડ પાક-પ્રકાર-૩

ગ્યવતપ્રક્યાવલેહ પ્રકાર-૩

ચિત્રકાવલેહ

૧૭૭

૧૭૮

૧૭૯

૧૮૦

૧૮૧

૧૮૨

૧૮૩

૧૮૪

૧૮૫

૧૮૬

૧૮૭

૧૮૮

૧૮૯

૧૯૦

૧૯૧

૧૯૨

૧૯૩

૧૯૪

૧૯૫

૧૯૬

૧૯૭

૧૯૮

૧૯૯

૨૦૦

૨૦૧

૨૦૨

૨૦૩

૨૦૪

૨૦૫

૨૦૬

૨૦૭

૨૦૮

૨૦૯

૨૧૦

૨૧૧

૨૧૨

૨૧૩

ચોપચિની પાક.

જાતીપચા વલેહ.

જાતીફળપોક. પકાર-૨

જીરકાવલેહ. પ્રકાર

ત્રિકલાઘવલેહ.

દ્રાક્ષપાક પ્રકાર-૨

ધાત્રીપાક

નારીકેલખંડપાક. પ્રકાર-૬

પંચજીરકપાક-પ્રકાર-૨

પડવાસપાક

પાષાણભેદ પાક

ખાંડપિપ્પલ્ય વલેહ. પ્રકાર-૩

પિપ્પલ્યાઘ વલેહ-પ્રકાર-૨

પિપ્પલી પાક. પ્રકાર-૩

પીલુપાક.

પુનર્નવાવલેહ.

પૂગપાક-પ્રકાર-૨

મહાકામેશ્વર પાક પ્રકાર-૨

ભસ્મતક પાક.

ભસ્મતક વલેહ.

મહાભસ્મતક પાક.

ભાર્ગીહરીતક વલેહ પ્રકાર

૨ ૨૦૧

મદનવર્ધન મેદક.

મધુપકવ હરીતકી. પ્રકાર-૨

મુસળી પાક

મુલ-મુસ્લી પાક

મૈથીપાક-પ્રકાર-૨

મૈથીમોદક

લક્ષ્મ પાક-પ્રકાર-૨

લશુન પાક-પ્રકાર ૨

લક્ષ્મી વિલાસાવલેહ

વાસાખંડ પ્રકાર ૩

વિજયાપાક

વિદારીપાક

વ્યાઘ્રી હરિતકી અવલેહ

શતાવેરીપાક

શાલપાક

સુંઘવલેહ

૧૬૪

૨૨

૧૬૪

૨૨

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

૧૬૪

વિષય.	પાનું.	વિષય:	પાનું.	વિષય.	પાનું.
મુઠખંડ - પ્રકાર-૨	૨૦૬	ગુલકંદ	"	હોય તે	"
મુંડીપાક પ્રકાર-૩	"	યાકુતી	"	તેત્રરોગ	"
સેવતીપાક	"	દાડમનો સરકો	૨૧૦	જવર.	"
શ્રીફલપાક	"	નાળીએરનો સરકો	"	ઉદર સંબંધી રોગ.	"
શ્લેષ્માતકયવલેહ	"	ગુલાબી સરખત	"	અગ્નિમાંઘ.	૨૧૨
મુરખાક પ્રકાર ૨	૨૦૭	આંમલીનું સરખત	"	પાદ (પગના) રોગ	૨૧૩
શૌભાઅશુભીપાક-પ્રકાર ૫	"	પાકિલા કોઠાનું સરખત	"	અંડશોફ	"
હરીદ્રાખંડ પ્રકાર-૨	૨૦૮	લીંબુનો મુરખો	"	મુત્રરોગ	"
હરીતકી પાક પ્રકાર-૨	૨૦૯	અન્યરોગ પરિજ્ઞાન.		ત્રણાદિરોગ	"
પરિશિષ્ટ.		શિરોવ્યથા.	૨૧૦	વિષબાધા	"
આંમળાનો મુરખો	"	મુખરોગ	૨૧૧	ધોડો તોફાની તેનો ઉપાય	"
કેરીનો મુરખો	"	મુખવાતાદિસર્વ વાતવિકારો	"	ખરીનો કચરો જવા માટે	૨૧૪
ખીજેરાનો મુરખો	૨૦૯	નાકના પડમાંથી લેહી વેહેતું	"	કર્ણમૂળ	"

શ્રી શંકર.

આર્યભિષક

અથવા

હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ

વનૌપાધિ-ગુણદર્શ.

૧. અક્ષલકરો.

સં૦ આકલ્લ. મં૦ અક્ષલકાલા-કારા. હિં૦ અક્ષલ કરહા. કં૦ આકળી કરી. અં૦ આકર કરહા. ઇં૦ પેલેટરી રટ. લાં૦ એનેસાઈકલસ પેરેથ્રમ.

અક્ષલકરાનાં જાડા નાનાં હોય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ અંગાલ, અરબસ્તાન, મિસર એ દેશમાં થાય છે. ત્યાંથી આ વનસ્પતીનાં મૂળ તથા ડાંખળી અહીં આવે છે. અહીં કવચિત એ જાડા થાય છે. આ અડને પીળાં ફુલો આવે છે, તે ખાવાથી અક્ષલકરાની ડાંખળી પ્રમાણે જીલને રવરવ થાય છે. એ ફુલો ઉધરસઉપર પાનમાં ખવાય છે. **અક્ષલકરો** એ ઉખ્ખલુવીર્ય, બળકટ, તિબો છે; અને સલકમ, સોગ્ગ અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. (૧) દાંત દુખતાં હોય તો—અક્ષલકરો અને ફટકીની બૂકા એકત્ર વાટી દાંતની નીચે રાખવી. (૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે—અક્ષલકરો દા-દની નીચે રાખવો. (૩) સીંદુરના વિષ-ઉપર—અક્ષલકરો અને વજ પાણીમાં ઘસી પાવો. **અક્ષલકરાદી ચૂર્ણ**—અક્ષલકરો, સીંધાલુણ, ચીત્રો. આંબળકડી, મરી, પીંપર, અજમે, હરીતકી, એ એકેક લાગ અને સુંક એ લાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજોરના રસની

ભાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણને અક્ષલકરાદી ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એનું વૈદકશાસ્ત્રમાં નામ આપેલું છે. એ મંદાસિ, અરૂચી, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સલકમ, પીનસ, ફેફડાં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત એ રોગો-ઉપર હિતકારક છે. (૫) **અક્ષલકરાદી કાઢો, મૂત્રખડા(પથરી) ઉપર**—અક્ષલકરો, ગોખ-રૂનાં મૂળ, તુળસીનો રસ, પાપાલુબેદ, એરંડાનું મૂળ, પીંપર, જેડીમધ, કાશમૂળ, નગોડ, લવેંગ, સુંક એમનો કાઢો કરી, તેમાં એળચીની બૂકી નાંખી, તે ૭ સાત દિવસ પીવો- એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે તેપણ દૂર થઈ જશે. **અપરમાર ઉપર**—અક્ષલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું અને અને નરય પાણુ કરવું; (૭) **જીભનો રોગ અમે મુખમાધુર્યઉપર**—અક્ષલકરો ચાવી મોંમાં. રાખવો અને લાગ ગળી જવી; અથવા થંડા પાણીમાં અક્ષલકરો ઘસી મોંમાં ચોપડવો અને લાગ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં એ ત્રણ વખત કરવું.

૨. અકોલ.

સં૦ અકોલ. મં૦ અકોલ. હિં૦ ટેરા, ટેરા. અં૦ આંકડ, ધલા આંકાર. કં૦ અંકુલે.

તેં અંકાલમુ. તાં અંકાલ. તું અંકા-
લેડા. મલાં અંકાલ. લાં એલનૂળ્યમ
લમારકી.

એ જાડ ધણાંજ મોટાં મધે છે. એનાં
પાંદડાં, આંગળ એ આંગળ પહોળાં હોઈ કણે-
રીના પાંત્રાં પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાં-
દડાં ઉપર રેશા હોય છે. એ જાડો કાંટાવાળાં
અને કાંટા રહીત પણ હોય છે. એ ધણાક
પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ચણા જેવડાં ગોળ
ફળો આવે છે. એના બીયાનું તેલ નીકળે છે.
અંકાલ—તુર, કડવું, પારદશુધિકર, લઘુ,
થોડું, તીખું, સારક, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ,
રૂક્ષ એવું છે. એનો રસ ઉલટી કરાવનાર;
અને વિષ, કફ, વાયુ, શળ, કૃમિ (કરમ), સોજો,
આમ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ, અને કૃતરો,
ઉંદર અને બિલાડી એમનું વિષ, કશ્ટીળ, અ-
તિસાર, એમનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ—
દંડા, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, "સ્વાદવાળાં, અમ્લિ-
માંઘ, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર,
બલકર (જેરવાળાં), કફકર, સારક, સ્નિગ્ધ,
તૃપ્ય, એવાં છે. અને દાહ (બળતરા). વાયુ,
પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પ એનો
નાશ કરે છે. **બીઆનું તેલ**—વાયુ અને
કફનાશક, અને મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો
નાશ કરે છે. (૧) **અતિસાર ઉપર અને**
વિષાદિક ઉપર—અંકાલના મૂળની જાલ ચો-
ખાના ધોવરણમાં ઘસી મધ નાંખી પાવી એટલે
જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે. અને
અને વચનાગાદિક તથા સર્પ વીગેરેનાં વિપનો
નાશ થાય છે, (૨) **પ્રમેહ ઉપર**—અંકાલની
સુકાયલી કળીઓ, આમળા અને હળદર
એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગાળવું, એટલે સર્વ
પ્રકારના પ્રમેહ (પરમા)નો નાશ થશે. (૩) **કૃમિ**
ઉપર લીલામૂળીઆનો રસ કાઢી આપવો (પાવો)
એટલે રચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. (૪) **જલો-**
દર ઉપર લીલામૂળીઆનો રસ પાવો એટલે સાધ્ય
હોઈ જળોદર સાફ થશે. (૫.) **ત્રણ (ગુમડા)**
ઉપર—ફળનું તેલ આપવું. એટલે ગુમડુ
ભરાઈ આવી સાફ થાય છે, અને રૂઝીપણ જત-

ય છે. (૬) **ત્વચા (ચામડી) ના રોગ ઉપર**
ફળનું તેલ લગાડવું અથવા આડની જાલ વા-
ટી લગાડવી. (૭.) **વાયુએ શરીર સજો તે**
ઉપર—એ જાડના પાત્રા વાટી તેનું પોટીશ
બાંધવું. (૮) પાકા અંકાલના ફળો અને ઘોડા-
વજ એકઠા ફૂટી ચૂર્ણ કરવું, તેમાં થોડું
મધ નાંખવું. તે પાણીમાં ભેગુ કરી એ પાણી
આંખાના આંડને રેડવું એટલે આંખાનું જાડ જ-
લદી વધી તેને ફળો પણ જલદી આવે છે. (૯)
આંખાની ગોટલી—અંકાલના તેલના સાત
પુટો આપવા પછી તે ગોટલી જમીનમાં પૂરી
ઉપર પાણી રેડવાથી લાગજુજ આંખાનું જાડ
ઉગે છે. એજ કૃતી પ્રમાણે મેથી પણ જલદી-
થી ઉગે છે. (૧૦) **અંકાલવટક સર્વ પ્રકાર-**
ના અતિસાર ઉપર—અંકાલમૂળ, પદાડમૂળ,
અને દેવદાર, એ ત્રણ એપથી સમ ભાગ લેઈ
તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોખાના ધોવરામણમાં
તેની બેદડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. અને તે
પૈકા એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી
તે પાવી એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થા-
ય છે. (૧૧) **સોજા ઉપર**—અંકાલનો પાલો
અને કીડાના રાફડાની માટી, બાફ દેઈ જુગડામાં
ઘાલી તેથી શેકવું. (૧૨) **સોમનાથી તામ્ર-**
ભસ્મ—અંકાલનાં ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ ક-
રેલાં તાંબાનાં કંટકવેધી પત્રાં નાંખી, ગજપૂટ
કરવાથી એકાદ પુટથી ભસ્મ થશે. (૧૩) **દા-**
હજવર ઉપર—અંકાલનું મૂળ અને સુંક પાં-
ણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો. એટલે તુ-
રત તાવ નીકળી દાહ શાંત થશે. (૧૪) **મૂત્રા-**
વરોધ ઉપર—અંકાલ અને તિલકાન્ટ એનો
હાર, મધ અને દહીના પાણી સાથે પાવો. (૧૫)
કૃતરાના વિષ ઉપર—અંકાલના મૂળનો કા-
દો, ઘી નાંખી પાવો, અથવા અંકાલનાં પાંત્રાં
પાણીમાં વાટી તેમાં એ બીઆનું ચૂર્ણ નાંખી
તે પાવું.

૩. અખરોડ.

સં. અક્ષોદ. મં. અકરોડ. હિં. અખરોટ.

ખં આખરોટ. કં ઐદુગોતુ અથવા આખો-
ટ. તેં ઉવ્યકામી. ફાં આર્તગજ. અં જોઝ-
અંકુપમ. મં વાલનદ. લાં એદ્યુરામીટી-
સ દાયલોખા.

એ જાડો હિમાલયના આસામમાં, ચીન અ-
ને ધ્રિન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તા-
નમાં એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જા-
ડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે.
પાકેલાં ફળો જમરૂપ જેવડાં થાય છે. ફળો
કાચાં અને કઠણ હોય છે, ત્યારે ત્યાંના લોકો
તેને મીઠામાં આથે છે. એના ફળોનું તેલ ખા-
વાને અને ખાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. અ-
ખરોડ—એ મધુર. કિંચીત ખાટુ, સ્નિગ્ધ,
શીતળ, ધાતુવ્રદિકર, ઉષ્ણ, રચિપ્રદ, કફપિત્ત-
કર, જડ, પ્રિય, બલકર, કફકર, મલખંધકર,
એવું છે; અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હ્રોગ,
રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે
છે. (૧) મૂળવ્યાધી ઉપર—અખરોડના તેલ-
માં કપડુ ભીજવી ગુદામાં રાખવું, એટલે દુઃખ
નાશ થશે. (૨) અપસ્માર ઉપર—નગોડના
રસમાં અખરોડની અંતર છાલ ધસી અંજન
કરવું અથવા નસ્ય કરવું. (૩) વાયુથી આ-
વેલા સોજ ઉપર—અકરોડ કાંજમાં ધસી
લેપ કરવો. (૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા
માટે—ઘઉંનો રવો અને અકરોડનાં પાંત્રા, સમ
ભાગ એકત્ર કરી તેની પુરીઓ કરી ગાયના દૂ-
ધમાં ખાવી, તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના સ્ત-
નમાં દૂધ ઘણુંજ વધશે. (૫) અર્શ, કૃમિ
ઠત્યાદિક ઉપર—કાચા અકરોડનો રસ કરી
તે આપવો, એટલે મૂળવ્યાધ, કૃમિ, ગુદમ, સં-
ગ્રહણી એ રોગો દૂર થાય છે. (૬) રેચ થવા
માટે—ફળોની છાલનો કાઢો કરી પાવો, અથ-
વા એનું તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાશન કરવું. પાક
વજેરે આપધોમાં અકરોડનો ઘણોજ સારો ઉ-
પયોગ થાય છે. એ એક મેવો છે.

૪. અગર.

સં સ્વાદગર. મં અગર. હિં ખં કં
તેં અગર. તું હાગલગંધ. મલાં આકેલ.

ફાં કસમેખવા અં ઉદગરકી. મં મંગલવુડ.
લાં અમીલેરિયા એગેલોકા.

કૃષ્ણાગર, દાહાગર, કાંટાગર, સ્વા-
દગર અને મંગલ્યાગર એવા એના પાંચ
પ્રકાર છે. એ વૃક્ષ મલખાર પાસે થા-
ય છે. અગર ચંદન એ મોટો સુગંધી
પદાર્થ છે. અગરવત્તિ કરવાને અથવા શરીરને
ચોળવાના કામમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. એ
ધૂપોપયોગી છે. એના ધૂપથી મનને ઘણો આ-
નંદ થાય છે. અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવુ,
તીખુ, સ્નિગ્ધ, મંગલકારક, રચ્ય, ધૂપવિપયમાં
યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે. અને વાયુ,
કફ, કર્ણરોગ, અને કોહ એનો નાશક છે. અને
લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન કરવા માટે ઉ-
ત્તમ છે. કૃષ્ણાગર—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, લેપ
કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક,
પૌષ્ટિક અને લઘુ છે; અને એનું ચૂર્ણ પિત્ત-
કારક છે. અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ,
ત્વગ્રદોષ, કફ અને વાયુ એનો નાશ કરે છે.
દાહાગર—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી તીખુ, કેશની
વૃદ્ધિ કરનાર; કાંતિકારક અને કેશરોધક છે,
કાષાગર—તીખુ, ઉષ્ણ લેપ કરવાથી રક્ત,
કફનાશક એવું છે; અને મુખરોગ, ઉલટી વાયુ
એનો નાશ કરે છે. સ્વાદગર—તુર અને ઉ-
ષ્ણ છે, અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે.
મંગલ્યાગર—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગ
વાહક છે. (૧) ત્વગ્રદોષ ઉપર—અગરનો લેપ
કરવો. (૨) દાહ ઉપર—અગરચંદનની ભૂરી
શરીરપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે. (૩) વ-
દ્મીકા ઉપર—અગર ચંદન, એલચી, ચઘના
પાન, લીંબડીની છાલ, ભીલામો, મનશીળ, હ-
રતાળ, એ કુટી તેના ચોપટ તલનું તેલ લેઈ
તેમાં પકવી કરી તે તેલ ચોપડવું; એટલે વ-
દ્મીક રોગ દૂર થશે. (૪) તાપથી ઘણો પર-
શેવો આવે છે તેને માટે—અગર, વાળો ચંદન,
નાગકેશર (કાળા રંગનું), એનું ચૂર્ણ કરી
ઘોરડીની અંતરછાલના પાણીમાં કાલવી શરિર-
ને લેપ કરવો; એટલે ગરમી લાગી આવેલો
પરસેવો જતો રહે છે. (૫) સ્વાસીક ભૂકી

અગર, કપુર, કેશર, લોખાન, લોધ, કા-
જોવાળો, નાગરમોથ એ સમભાગ લેઈ તેની
ભૂકી કરી શરીરે યોગવાથી શરિર સુવસિત
થાય છે. (૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે
અગરનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાટે છે.
(૭) શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો કૃ-
ષ્ણાગર ચંદન ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૫. અગથીઓ.

સં. આગસ્ત્ય. મ. અગસ્થા—સ્નાહી. અગસ્તા.
એ જાડ ઘણાજ મોટાં થાય છે. અને આ-
ગાયતમાં (બગીચા વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉ-
ગે છે. એની ઘોળા અને રાતા એવા પ્રલોથી એ
જાતી છે. એનાં પાંત્રા આંબલીના પાંત્રા જેવાં
હોય છે, એને પ્રલો અને સીંગો આવે છે. પ્ર-
લોના વડાં અને શાક થાય છે. શીંગોનાં પલું શાક
થાય છે. એના પાલાની પલુ ભાજુ કરે છે. એ
જાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતાં નથી અગ-
થીઓ—રક્ત, શીતળ મધુર, વાતલ, ત્રિદોષ-
નાશક એવો છે; અને વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉ-
ધરસ, ગુમડાં, પિશાચ્યાધા, પિત્ત અને ચેથી-
ઓ તાવ, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—તુ-
રાં, કડવાં, કિચ્ચીત ઠંડાં, પાક વખતે તીખાં,
વાતકારક એવાં છે. અને રતાંધળો, સળકમ,
ચેથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે
છે. એની શીંગો—સારક, બુધ્ધપ્રદ, રચિકારક,
લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ
છે; અને ત્રિદોષ, શળ, કફ, પાંદુરોગ, વિપ,
શોષ, ગુદમ એનો નાશ કરે છે. એની ભાજુ
લુખી અને પિત્તકારક છે. એનાં પાંત્રા—તી-
ખાં, કડવાં, જડ, મધુર, કિચ્ચિત ઉષ્ણ અને
સ્વચ્છ છે. અને કૃમી, કફ, કંકુ, વિપ, રક્ત-
પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. (૧) સર્દી, મસ્ત-
કશુળ અને ચેથીઆ તાવ ઉપર—અગ-
થીઆના પાંત્રાના રસના નાકમાં ટીપા પાડવા.
(૨) આધાશીશી ઉપર—જ્યાં કપાળ દુઃખ-
તુ હોય તેની વિપમ આજૂના નાકમાં અગથી-
આના પાંત્રાનો, અથવા પ્રલોનો રસ પાડવો.
એટલે કફ પડી આધાશીશી સારી થાય છે. (૩)

ચિત્તવિભ્રમ ઉપર—અગથીઆના પાલાના ર-
સમાં ગોળ, સુંક અને પીંપર એ ઔષધો મે-
ળવી નસ્ય કરવું. (૪) દુરશાના વિપથી
પેટમાં ગાંઠ અધાર્ધ હોય તો ઘોળા અગથીઆ-
ની જાજ અરીદાના પાણીમાં ઘસી પાવી. રંગ
નિસ્તોપ થયા પછી ચેખાની પેજમાં ઘી નાં-
ખી તે સુમારે અધશેર આપવી. (૫) કફવિ-
કાર ઉપર—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા
જાલનો અગરસ કાઢી એક તોલાથી એ તોલા
સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. એ ઔષ-
ધ છોકરાંઓને આપવું હોય તો, ફક્ત પાલા-
નો રસ પાંચ ટીપાં કાઢી મધ નાંખી પાવો.
ઉતાર—ખરી સાકરનું પાણી પીવું. (૬)
રોગ ઉપર.—રાતા અગથીઆનાં મૂળ અને
કાળા ઘંતુરાનાં મૂળ. એ એને ગરમ પાણીમાં
એકત્ર ઘસી શરીરે લેપ કરવો. એટલે સર્વ
પ્રકારનો રોગને તાબડતોબ નહીં જેવો થશે.
(૭) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો—રાતા અગ-
થીઆના મૂળ ઉપરની જાલ ચાર ચણોડી સુધી
લેઈ પાનના ખીડામાં દરરોજ ખાવી, એટલે
વાતવિકાર કમી થશે. (૮) છોકરાંઓની
સર્દી ઉપર—છોકરું જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફ.
તો દોર પ્રગટેલો હોય તો, તેને અગસ્તાના
પાલાનો રસ એ ટીપાં કાઢી, તેમાં થોડું મધ
નાંખી તે મિશ્રણ આંગળીએ તે છોકરાના તા-
ળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે
અને છોકરું હુશિયાર થાય છે; આ વખતે
સુચાણીએ (દાઢિઆણી) સાવધગિરી રાખવી
જોઈએ. (૯) અપરમાર ઉપર—અગથી-
આનો રસ, ગોમુત્ર અને કાળા મરીની ભૂકી
નાંખી આપવો. (૧૦) કોઈપણ લસ્મને રાતો
રંગ (પદ્મરાગ જેવો) આપવામાટે એના પાલાનો
રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૬. ઝંઝેટો.

સં. અપામાર્ગ મં. અધાડા. હીં. ચી-
રચીરી. ઝોંગા. લટજરા. પં. પુટકંડા. માં.
આંબીજાડા. રાં. અધાહોલી. બં. આપાંગ.
કં. ઉત્તરણુ. તં. ઉત્તરેની દુચ્ચીણીકે. તાં.

નાંપુરવી. મલાં કડાલાડી. ૬૧૦ ખારખાસ-
નોના. અં અતકમ. ૪૦ રક આદરી. લાં
એકારેથીસુ એસ્પિરા.

પરમેશ્વરે વનસ્પતીના શરીરમાં અપાર ગુણ
રાખેલા છે. તે ગુણોનો શોધ કરનાર પ્રાચીન
રૂપિવર્યોએ અરણ્યમાં રહી, પોતાની બુદ્ધિકૌશ-
લ્યતાથી અનેક વનસ્પતીના ગુણોની શોધ કરી
રાખેલા. અને કાળાંતરે થનારી સંતતીની તે
વનસ્પતિવિષે હમેશા પૂજ્ય બુદ્ધિ રહે એટલેકલામાટે
તેઓએ કાષ્ઠ કાષ્ઠ વનસ્પતીને દેવતાઓની પૂજનની
કરી લીધી, એમાં તેઓનું અતિશય દર્દશીપણું
જણાય છે. પરંતુ આપણો આવી ઉપયોગી
વનસ્પતી ઉપર અને સ્વકાય પૌષ્ટિક અને
ગુણાવલ્લ આદ્ય પેય ઉપર વિશ્વાસ છે ક્યાં ?
આપણા પૈકા કઈ લોકો પરકીયના ગુલામ થયા
છે ; એટલે પરકીયનું ઉચ્ચાઈ અને વધે, તો
તે તેઓને મિષ્ટાન જણાય છે. આ દુનિઆમાં
દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજા કાષ્ઠજ ન હતાં,
તેનો ધિક્કાર કરી શકિત આવવા માટે “કાડલી-
બ્દર ઓઘલ” (મજનું તેલ)જ તેઓને સાડું
અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યું છે. એ તો એમ,
પરંતુ નહાનાં નહાનાં છોકરાઓને જોઇતો દૂધ
જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહીં આપતાં ચાહીનું
શકિતહારક ગરમ પાણીજ સવારમાં આપવાનો
ઘણોકાએ પરિપાઠ પાડેલો છે. ત્યારે ધન્ય છે
કે નહીં, આપણા આ લોકોની શાણપણાની
વૃત્તિને !! આવા વિપરીત આચરણનું પરિ-
ણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે એ કહેવુંજ
નહીં. પરંતુ હજીપણ લોકોની આંખો ઉઘડતી
નથી એ આશ્ચર્ય કહેવાયજ ! આ તેમના વિપ-
રીત આચરણથી બીજા પુષ્કળ લોકોનું પણ
મન, પરકીય વસ્તુઉપર વળી ગયેલું જણાય
છે, એ માત્ર ઘણીજ ખરાબ અને દેશ ધુળમાં
મેળવી નાંખનારી વાત છે. લોકોનું દૂષિત
મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ જે અપામાર્ગ
(સ્વચ્છ કરનાર), તેનું આ વર્ણન પરિણામે
થોડું હિતકર થશે એવું સમજવું. **ઝંઝોટો-**
ધોળો, રાતો અને પાણ અથેડો (નદી, તળાવને
કીનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગામાં
થનારો) એવા ત્રણ પ્રકાર છે. એ ઝાડ સર્વત્ર

થાય છે. ઝંઝોટાનું ઝાડ દંતવાવન (દાંતલ)
માટે ઘણુંજ ઉપયોગી છે. ઝંઝોટાનો ખાર
થાય છે ; નેને “અપામાર્ગદાર” એવું કહે છે.
આ દારમા કપડા સાફ કરવાનો ગુણ છે, એટલે
એને “અપામાર્ગ” (સ્વચ્છ) કરનાર એવું સં-
સ્કૃતમાં નામ છે. પૂર્વે ધોળી લોક આ દારનો
ઉપયોગ કરતા હતા. **ધોળો ઝંઝોટો**—કડવા,
ઉખળ, સારક, ગ્રાહક, કિચિત તીખો, કાંતિ-
કારક, પાચક અને અગ્નિદીપક છે ; અને નસ્ય,
ઉલટી એ વિષયમાં પ્રશસ્ત, અને કફ, કંકુ,
ઉદર, અર્શ, રક્તદોષ, મેદુરોગ, વાયુ. શિખી,
અપચી, દર્દ, ઉલટી અને આમ એનો નાશ કરે
છે. **રાતો ઝંઝોટો**—કિચિત તીખો, શીતળ,
મળાવણ્લક, ઉલટીકર, વાયુ, અને વિષ્ટલ
એનો કરનાર અને રક્ષ છે ; તથા ત્રણ, વાયુ,
વિષ, કફ, કંકુ, એમનો નાશ કરે છે. **એના**
બી—રસકાળે અને પાકકાળે દૂર્જર, મીઠાં,
શીતલ, મલાવણ્લકર, રક્ષ, ઉલટી કરાવનાર
અને પિત્તનાશક છે ; અને ઉધરસનો નાશ કરે
છે. **પાણ અથેડો**—(ભેજવાળી જગામાં થ-
નારો) તીખો છે, અને સોજો, વાયુ. કફ,
ઉધરસ, શોષ એનો નાશ કરે છે. (૧) **વીછી-**
ના દંશ ઉપર—ઝંઝોટાની જાલ અથવા મૂળ
પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. અથવા
ઝંઝોટાના મૂળ પાણીમાં ઘસી, તે પાણી ગાળી
એ પાણી કડવું લાગે ત્યાં સુધી થોડું થોડું પીવાને
આપવું. પાણી કડવું લાગે કે વિષ ઉતર્યું એમ
સમજવું. (૨) **ઉદરના વિષઉપર**—
ઝંઝોટાની અંતરજાલનો રસ કાઢી તે મધમાં સાત
દિવસ ચાટવું. અથવા ઝંઝોટાના બીયાં મધમાં
ચાટવા (૩) **કૂત્રાના વિષ ઉપર**—ઝંઝોટાનાં
મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુ-
વરનું લાંબું અને સીધવ, દંશ ઉપર બાંધવું.
એટલે ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે. (૪)
દંતશૂળ ઉપર—ઝંઝોટાનો રસ ચોપડવો. (૫)
કર્ણનાદ ઉપર—ઝંઝોટાના દારનું પાણી અને
ઝંઝોટાનો કલક, (ચટણી) એમાં તલનું તેલ
સિધ્ધ કરવું તે કાનમાં ધાલવાથી કર્ણનાદ અને
બધિરતા એ જાય છે. (૬) **આંખ દુઃખવા**

આવે છે તે ઉપર:—જંઝેટાના મૂળાઆંતુ ચૂણું અને થોડો સીંધવ, તાંબાના વાસણમાં ઘાલી દહીની અંદર ખલ કરવું અને તેનું અન્નન કરવું. (૭) **આંખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર:**—જંઝેટાનાં મૂળ મધમાં ઘસી અન્નન કરવું. (૮) **રતાંધળા ઉપર:**—સંધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી જંઝેટાના મૂળ, સુમારે ૧ તોલા સુધી ખાવા આપી ઉઘી જવા કહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૯) **પિત્ત ઉપર:**—જંઝેટાનાં બી રાત્રે જાશમાં પાલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામાં ઉપયોગ કરવો. એટલે પિત્ત નીકલશે અથવા શમશે. ઉપર ભાત અને ઘી ખાવું. (૧૦) **કફ ઉપર:**—જંઝેટાનું ઝાડ મૂળ સુધ્ધા બાળી તેની રાખ કરી, એક તોલાથી એ તોલા સુધી મધમાં ખાવી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એ જ રાખ, પાણી અને ગોળમાં આપવાથી, જંગોદર અથવા બીજો અગમાં થયેલો સોળે ઉતરશે. (૧૧) **ચેાથીઆ તાવ ઉપર:**—કૂમારીકાએ કાંતેલા સુતરે રવીવારે જંઝેટાનું મૂળ, ચેાથીઆ તાવથી પીડીત માણસના હાથે આંધવું. (૧૨) **રક્તાર્શ ઉપર:**—જંઝેટાના બી ચેાખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. એટલે રક્ત મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૩) **મસ્તક રોગ ઉપર:**—જંઝેટાના બીઆંતી દૂધમાં ખીર કરી ખાવા આપવી. એટલે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. (૧૪) **મારચી ઉપર:**—જંઝેટાનાં મૂળ પાણીમાં ઉકાળી પીવા માટે આપવાં. અથવા બીઆંતો કલક કરી તે ચેાખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૧૫) **કામીણ રોગ ઉપર:**—જંઝેટાનાં મૂળ જાશમાં ઉકાળી પાવાં. (૧૬) **પુષ્પાવરોધ ઉપર:**—જંઝેટાના મૂળ ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશ્વળ, એનો નાશ થાય છે. (૧૭) **કરોળીઆ ઉપર:**—જંઝેટાના ક્ષારના પાણીમાં, માલ કાંગણીતુ તેલ ઘાલી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી ચોપડવું. (૧૮) **ઉખેડી ઉપર:**—જંઝેટાનું ઝાડ મૂળ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવી તેના મૂળ કાપી કાઢી તેનો રસ ૪ તોલા કાઢવો. અને તેમાં જીરાની ભૂકી પો-

ણો તોલો નાંખી તે પીવા આપવું. પથ્ય મીઠા તથા ગળપણ વગરનો મોળો ખોરાક આપવો એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એનો ઉતાર-ખોરડીના અથવા નસુસના પાલાનો રસ આપવો. એટલે આગ શમન થશે. (૧૯) **પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર:**—જંઝેટાના ચાર પાંચ પાંત્રા ચાવી ખાવા અથવા તેનો રસ પીવો. (૨૦) **જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—રવિવારે પુષ્પ નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી, જંઝેટાના મૂળ કાઢી લાવવાં. અને તે ઉઘા ટાંગી મુકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી નહી થતો હોય તેને અખોડે આંધવાથી પ્રસવ જલદી થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાખડતોખ તે કાઢી લેઈ વહેતા પાણીમાં નાંખી દેવાં. વાર કરવાથી ગર્ભાશય બાહ્યર પડવાનો સંભવ છે. ઘોળા જંઝેટાના મૂળો કંપરે આંધવાં. એનો પણ ગુણ છે. (૨૧) **કંઠકુળ્ળ સન્નિપાત ઉપર:**—જંઝેટાનો રસ અને પીંપર એનો નસ્ય આપવો. (૨૨) **ઉધરસ ઉપર:**—જંઝેટાનું ચૂણું એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમાં ચાટવા. (૨૩) **કફજ્વર ઉપર:**—જંઝેટાનાં પંચાંગનો કાઠો, ત્રણ માસ પર્યંત મધ નાંખી આપવો. (૨૪) **ચેાથીઆ તાવ ઉપર:**—રવિવારે જંઝેટાનો પાલો લાવી ગોળમાં વાટી ગોળીઆ કરી રાખવી. ગોળી, તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી. (૨૫) **નાસાર્શ ઉપર:**—જંઝેટાનાં બી, સીંધવ અને ચુલા ઉપરનો ધુમાસ એ તેલમાં નાંખી તે તેલ પાકુ કરવું. અને ગાળી લેઈ નાકમાં ટીપા પાડવા. (૨૬) **અપામાર્ગ ક્ષાર:**—જંઝેટાનાં ઝાડો લાવી બાળવા. પછી તેની રાખ કરી માટીના વાસણમાં ઘાલવી. તેમાં રાખથી ચોગણ પાણી નાંખી ખુબ હલાવવી. પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તે ઉપરનું નીતરું પાણી, લોખંડની કઢાઈમાં કાઢી, કઢાઈ નીચે તાપ કરવો; તેથી તેમાંનું પાણી બળી જઈ કઢાઈના તળીએ ઘોળો ક્ષાર, વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો. આ રીતીએ બીજા ક્ષાર જ્ઞેનો ક્ષાર કરવો. (૨૭) **પાનથરી ઉપર:**—જંઝેટાનો ક્ષાર ગોળમાં કાલવી ખાવો.

૭. અન્નગરી.

સં ૦ ગુ ૦ મ ૦ અન્નગરી.

પારો આંધવા વિષે જે ચોસઠ વલ્લી કહેલી છે તેમાં આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે, અને એ અન્નગર નામક સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લંબાઈ ૫-૬ હાથ હોઈ તે રસભરિત હોય છે, અને એના ઉપર પાંદડાં થોડાંજ હોય છે. ઉપયોગ—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે લાવી તેના તુકડા કરવા. અને તે દૂધમાં નાંખી ઉકાળી તે દૂધ પ્રાશન કરવું અને પરેજી પાળવી એટલે એના સેવનથી શરીર બળકટ થાય છે, કાંતિ સારી થાય છે. અને આયુષ્ય વધે છે; એવું સુશ્રુતાચાર્યે કહેલું છે.

૮. અન્નન.

અન્નનનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણાંજ થાય છે. આ વૃક્ષો સાધારણુ દશ આર હાથ ઉચાઈનાં હોય છે. એની ઝાળીઓને મોર આવી સુંદર જાણુઆ રંગનાં ફુલો આવે છે; એનાં પાંદડાંમાંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૯. અન્નની.

એ ઝાડો ફક્ત ખાતેશમાંજ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં સરગવાના પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતાં નહાનાં હોય છે. એને ઝીણી સીંગો આવે છે. એનું લાકડું ધ્રુમિરત આંધવામાં સાજું છે. આ ઝાડના પાંત્રા દોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે. ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે, આ પાંદડાં ખાઈ દોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે. તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે. તેનાં દોરડા થાય છે. (૧) પ્રમેહ ઉપર—અન્નનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાંદડાંનો રસ કઢી આપવો. અન્નનીના પાંદડાંનો આખોમાંના રોગમાં ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે.

૧૦. બોડી અન્નમોદ.

સં ૦ મ ૦ ક ૦ અન્નમોદા. હી ૦ અન્ન-

મોદ. બં ૦ વનયમાની. તૈ ૦ આન્ન-મોદા. કા ૦ કરપસ. અ ૦ હવલર્તુક કેરકસ. ધં ૦ સેલેરીસીડ. લા ૦ એપીયમ્ ગ્રેવીયોલેન્સ.

આ એક અન્નમોનો બેદ છે. એ ઝાડ સાંવત્સરિક છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ ઉકાણે થાય છે. બંગાલામાં એની ઉત્પત્તિ ધણીકરે છે. એની ઉચાઈ સુમારે દોઢ હાથ હોય છે. એને ઘોળા રંગનાં આરિક ફુલો આવે છે. અન્નમોદ:—ચિકર, દીપક, તીખો, રક્ષ, ગરમ, વિદાહક, હ્રદય, વૃષ્ય, બલકર, લઘુ, કફ, મલસ્તબલક, ગ્રાહક પાચક એવો છે; અને આધ્માન, શ્વેત, કફ, વાયુ, અશ્મિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, ઉલટી, નેત્રરોગ, અસ્તિશ્વળ, દંતરોગ, ગુદ્મ અને શુક્રોપ એનો નાશ કરે છે. (૧) મધુરા ઉપર—અન્નમોદનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં કાલવી આપવું. (૨) શૂળ એટલે પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર:—અન્નમોદ ગરમ પાણીમાં સેવન કરવી. (૩) અતિસાર ઉપર:—અન્નમોદ, મોચરસ, આદુ, ધાયટીના ફુલ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં પાણી નહીં નાંખતા જમાવેલા, ગાયના દહીમાં આપવો. એટલે પાણી જેવો અને ઘોળો એવો પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે તે પણ બંધ થાય છે.

(૪) વાતવિકાર ઉપર:—અન્નમોદ, પીપર, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, સોંપ, (સુવા) અશ્વગંધ અને શતાવરી એનું ચૂર્ણ કરી, તે ઘીમાં આપવું. એટલે હ્રદય, કંકુષ, કોઠ અને કંઠ એમાંના વાતવિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે. (૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:—અન્નમોદ, હરીતકી, પહાડમૂળ, શુઠ, મરી પીપર, અને જીરું એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૬) ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થવા માટે:—અન્નમોદ, સુંઠ, પીપર અને જીરું એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) અન્નમોદાદિવટી સર્વ વાયુ ઉપર:—અન્નમોદ, વાવડીંગ, પીપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સીંધવ એ એકેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ,

ત્રદ્દદાર ૧૦ લાગ અને ભારગમૂળ ૩૬ લાગ, એ પ્રમાણે સર્વતુ ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લેધ, તેના પાકમાં ગોળીઓ, ખોરના દળીઆ જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી. એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) **જીર્ણવર,** સાદું અને શરીરમાં ટાઢ આવે છે તે ઉપર—અજમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે થંડા પાણી સાણી સાથે, ચાવ્યા શીવાય એમને એમ ગળી જવું.

૧૧. અજવલા.

સં ૦ મુદ્રપણોર્જક. અર્જક મં ૦ અજવલા. ફાં ૦ માલીતુણસ. હીં ૦ અજવલા. કં ૦ કગોલે. તૈં ૦ કાર્તુલસી. ફાં ૦ પલંગમુષ્ક. અં ૦ ફરજમુષ્ક. લાં ૦ ઓસીયમ્ગ્રેડીસીમમ.

એનો ધોળો અને કાળો એવા બે પ્રકાર છે. તેમાં ધોળા અજવલાને “ માલી તુલસ ” અને કાળા અજવલાને “ કાળોળી માલી તુલસ ” એવું કહે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાત ઉંચું વધે છે. એના પાંદડાં તુળસીના પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે અને માજર લાંબી આવે છે. **અજવલા**—તીખો, ગરમ, થંડો, દાહકર, પ્રિય, રક્ત, રૂચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, મુખે પ્રસવ કરનાર, વ્રણ-વિષે હિતકર; અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરિચિ, વિપરોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દફુ, હૃદ્રોગ, પાર્શ્વશળ, જ્વર, કંકુ, કુષ્ઠ અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે. (૧) **પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર**—અજવલાનો રસ આપવો. (૨) **છાકરાની ઉલટી ઉપર**—અજવલાનાં બી વાડી મધમાં આપવાં. (૩) **પ્રદર ઉપર—અજવલાના પાંદડાંનો રસ ચોખાના ધોવણુમાં આપવો.**

૧૨. અજમો.

સં ૦ વવાની. મં ૦ એવા. હીં ૦ અજવાઈન. અજમાઈન. બં ૦ વમાની. યોયાન. કં ૦ અજવાન.

ઓમુ. ઓહુ. તૈં ૦ ઓમામુ. ઓમમી. તાં ૦ મલાં ૦ ઓમં. અમન. તું ૦ ઓમા. ફાં ૦ નાનુખા. અં ૦ વકમૂત મુલૂકી. ઇં ૦ બિશ્વસવિડસીડ લાં ૦ કેર-મ્ કાપટીકમ.

અજમો ખેતરોમાં થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. અજમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો આપધમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અજમામાંથી એક પ્રકારનું સત્ત્વ કાઢે છે, તેને અજમાનાં ફુલ કહે છે. એ મધ્ય હિંદુસ્થાનના બિજ્જનની શહેરમાં કાઢે છે. અજમો તીખો, કડવો, રૂચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હૃદય, સારક, અને વૃષ્ય છે; તથા વાતાર્શ, કફ, શળ, આધ્માન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાહ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, ગુદમ, દ્રવ્જરોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે.

(૧) **પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપર**—અજમો ખાઈ ઉપર ગરમ પાણીનો ધુટો પીવો. (૨) **શીતપિત્ત ઉપર**—અજમો ખાવો. (૩) **સળકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર**—અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી ઉધતી વેળાએ સુધઉં અથવા અજમાની બીડી કરી નાકે પીવી. (૪) **બહુ મૂત્ર ઉપર**—અજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા. (૫) **ગરમી ઉપર**—અજમો સાકરમાં ખાવો. (૬) **ઉધરસ કાસ અને કફજ્વર એ ઉપર**—અજમો, પીંપર. અરુસો અને ખસખસ એનો કાદો આપવો. (૭) **કફગુદમ ઉપર**—અજમાનું ચૂર્ણ અને બિડલોણ બાશમાં નાંખી આપવું.

૧૩. અડદ.

સં ૦ માપ. મં ૦ ઉડીદ. હીં ૦ ઉરદ. કં ૦ ઉદું. તૈં ૦ મીનુઉલુ-મુલુ તાં ૦ ઉલ'દુ. મલાં ૦ ઉલુન્નુ. તું ૦ ઉદું. ફાં ૦ અં ૦ માપ. ઇં ૦ કિડની બીન. લાં ૦ ફેસીઓલસ રેડીએટસ. ફેસી-ઓલમ્રોકસ બુર્ધીઆઈ.

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં કમી જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. એનો

છોડ સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. અડદનાં પાંત્રા ખીલીના જેવાં ત્રીદલ અને સેહેજ નાનાં હોઈ ગોલ હોય છે. એની ડાળીને ફૂલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જૂની થયા પછી એ જાડો કાપી સુકાવવા નાંખે છે. પછી દાણા સારા સુકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ઘોળી હોય છે. ઉપરની જાલ માત્ર કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ દોરને ખવરાવવથી તે પુષ્ક થાય છે. દાણા કાઠી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાંખળીનો ભૂંકો, દોરો ધણા આનંદથી ખાય છે. દૂડણી ગાય અથવા બેસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. અડદ:—રિનગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફ-કારક, વૃષ્ય, પિત્તને કોપવનાર, રેચક, જડ, બલકર, સંતર્પણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુકલ, મલબેદક. દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવર્ધક; અને દમ, શ્રમ, પરિણામશૂળ, આર્દિતવાયુ, અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. (૧.) અડદનાં વડા:—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠું, મરી, હીંગ, જીરું એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેલી દાળનાં વડાં કરવાં. તે ઘીમાં અથવા તેલમાં તળીને ખાવાં; એટલે વાયુ, આર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થઈ જવું), અશ્ચિ, દુર્બલપણ; ક્ષય, અન્ન અને દ્રવ શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વાટી દહીમાં મેળવી વડાં કરી તળવાં; તે સેવન કરવાથી, તે પુરૂષને હિતાવહ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે. (૨) પુષ્ટતા ઉપર અડદનાં લાડ:—અડદની દાળનો લોટ, ઘઉંનો લોટ, ચોખાનો લોટ અને પીપરનું ચૂર્ણ, એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લેઈ એકત્ર કરવું; તેનાથી અરધું ઘી તેમાં નાંખવું. પછી સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાંખી, પાક કરી, તેના લાડુ, ચાર ચાર તોલા વજનના બાંધી, તે લાડુ રાત્રે ઉંધતી વેળાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા, વગેરે પદાર્થ વર્જ કરવા; એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને

ક્ષીણ બલ થતું નથી. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) ઉચ્ચકી ઉપર:—અડદ અને હળદર એનું ચૂર્ણ અને તાગ (સણ)નો ધુમાડો પ્રાશન કરવાથી તે ઉચ્ચકીનો નાશ કરે છે. (૫) વાળા ઉપર:—વાળાનો ફાલ્લો થઈ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમાં પાણી નાંખી, તે લોટ ગરમ કરી તે ફાલ્લા ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર થોડા સોય કે સળીથી ગોદા કરી, તે પર ગરમ તેલનાં, એક પછી એક એમ ટીપાં પાડવાં; એટલે તરતજ તે ફાલ્લો પુટી વાળો એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને ફાલ્લો સારો થાય છે. (૬) ધાતુ જાય તેને માટે:—અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈશાભાર; ગાયના દૂધમાં બારી તેમાં થોડું ઘી નાંખી ગરમ ગરમ આપવો. દિવસ ૭. (૭) પુષ્ટતાને માટે:—અડદની દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ઘોળી શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દેઈ, પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ પાશરલેઈ, તેમાં તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી તે દૂધ સાથે ઉકાળવું, અને ઉકળવા માંડે એટલે તેમાં ખડી સાકર બે તોલા સુધી અને તાજુ ઘી, બદામ, ચારોળી, જમફલ, એલચી, વિગેરે મસાલો નાંખી સેવન કરવું. (૮) નાસારોગ ઉપર:—અડદનો લોટ, અને કપૂર અને રાતા રેશમી કપડાની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો.

૧૪. અતિવિષ.

સં. અતિભિષા. મં. અતિવિષ. હીં. અતીસ. બં. આતમ્ય અતિબળ. તૈ. અતિવાસા. લાં. એકાનીટમ્ હિટરોક્ષલિમ્.

અતિવિષનાં ઝાડો હિમાલયના ઉપર અને એની આશપાશના પ્રદેશમાં કુંગરો ઉપર થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆં અથવા કંદ કાઠી લાવે છે; તેને અતિવિષ કહે છે. એમાં ઘોળો, કાળો અને પીળો એવા ત્રણ પ્રકાર છે. એની જાલ કપડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી

છે. ઔષધોમાં ધોળાનોજ ઉપયોગ થાય છે. અતિવિષ ધણુજ કડવું હોય છે. અતિવિષ, સર્વ પ્રકારના જ્વરોઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે. એ નહાનાં બાલકોના ઔષધોમાં ધણુજ આવે છે. બાળકોના દર્દમાં અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે. **અતિવિષ.**—કિંચિત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહિ, ત્રિદોષ, પચવનાર, કફ, પિત્ત, જ્વર, આમાતિસાર, કાસ, વિષ, યકૃત, ઉલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સળકમ, પિત્તોદર, અતિસાર એ સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે.

(૧) બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ અને ઉલટી ઉપર.—અતિવિષનું ચૂર્ણ તારતમ્ય જોઈ મધમાં આપવું, (૨) નાના બાળકોના તાવ તથા ઉલટી ઉપર.—અતિવિષ, અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પિત્તાતિસાર ઉપર.—અતિવિષ, કડાની જાલ અને છાંદ્ર જવ, એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી પાવું. (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર.—અતિવિષનું ત્રણ અથવા ચાર માસા ચૂર્ણ લઈ, તે મધમાં મેળવી સર્વ રાત્રીમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે. (૫) સંગ્રહણી, સર્વ જ્વર, અરોચક, અગ્નિમાંઘ, એ ઉપર અતિવિષનો કાઢો.—અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાયટીનાં ફુલ, કડાની જાલ, લોદ્ર અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી તે આપવો. એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૬) તૃષા ઉપર.—અતિવિષ અને વેખંડ (પાનની જડ) એનો કાઢો આપવો. (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર.—સુક, અતિવિષ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો. (૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—અતિવિષનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) સુવારોગ ઉપર.—અતિવિષ મધમાં આપવું. (૧૦) સંગ્રહણી ઉપર.—અતિવિષ, સુક અને ગળો એનો કાઢો કરી આપવો.

૧૫. અનંત.

એ જાડો ઘણાંજ મોટાં વધે છે. એ જાડો

કોકણ પ્રાંતમાં ઘણાં મળે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને જડાં હોય છે. એ જાડ ઘણુજ શોભાવત દેખાય છે. આ જાડને કુલો શ્રાવણ માસમાં તગરના કુલો જેવાં ઝુમખાદાર કુલો આવે છે. એ કુલો ઘણાંજ શોભાવાળાં દેખાય છે. એનો વાસ સુવાસિક, મધુર આવે છે. એમાં ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. એ જાડ તગરની જાતનું છે. (૧) નંદ વાયુ પપર (અનંત વાંતપર)—જે સ્ત્રિઓ પૂરા મહિના થયા પહેલાં પ્રસુત થાય છે અને તેથી કરી નંદ નામક વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, તે યોગેકરી મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી દેખાતું નથી, આંખો આગળ અધારાં આવે, દાંત ચોડી જાય, માંથુ ધુણવા લાગે, તેને—અનંતના જાડની ઉત્તર દિશામણીની મૂળાડી (મુળીઉં) કાઢી, થંડા ડાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી, સર્વ મસ્તકને લેપ કરવો. અને તાળવા ઉપર ચોળતાં રહેવું. અને મૂળાડી એક કકડી અમ્બોડમાં તાણી બાંધવી. અને શક્તિ પ્રમાણે થંડા પાણીમાં મૂળ ઘસી પાવું પાણી ખરું. પથ્ય-કુળીત્થ બારી તેનું પાણી પીવાને માટે આપવું. ગુણ જણાયા પછી ઘી લાન આપવા. (૨) સર્પના વિષ ઉપર અનંતનાં મૂળ અને અરીઠા પાણીમાં ઘસી આપવા. (૩) પ્રસૂતિ સ્ત્રિઓના મસ્તકશૂળ ઉપર.—અનંતમૂળ અને ભારંગમૂળ, ગરમ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ત્વરિત ગુણ આવે છે; એનો વૈનાયધિપ્રકાશકારોના મત છે.

૧૬. અનનસ.

અનનસના જાડને કેવડાના જાડ જેવાં પાંદડાં હોય છે. એ જાડો ઘણુ કરી વાડતી બાજુએ ઉગે છે. કારણ એ જાડના પાંદડાંને કાંટા હોય છે તેથી જનાવરોનો તેમાં નિભાવ થતો નથી. આ જાડને મધ્ય ભાગમાં ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનસ કહે છે. એના સર્વ અંગે કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમાં વાવવાથી ચોટી જઈ, તેનું જાડ થાય છે. એ ફળનો રંગ રાતો અથવા પીળો હોય છે. અનનસનો મુરખો થાય છે. અનનસ ખા-

વામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કઠાડી નાંખવો. તે ખાવાને ઉપયોગી નથી. તે અવગુણ કરે છે. છતાં ખાવામાં આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાંદા, દહી અને સફર ખાવી; એટલે બાધ થતો નથી. અનનસના પાંદડાંનાં ઉત્તમ દોરડાં થાય છે. અનનસ, ભુખ્યા હોય ત્યારે કાંઈ દિવસ ખાવું નહીં. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનસ ગર્ભિણીને વળ્યું છે. **અનનસ**—લીલુ હોય ત્યારે રચિકર, હઘ, ગુર, કક, પિત્તકારક અને શ્રમ, કલમ એનું નાશક છે; તેજ **પાકવાથી** મીઠું, પિત્તનાશક, રસવિકાર, આતપવિકાર, એમનું નાશક છે. (૧) **અજીર્ણ ઉપર**—સારા પાકેલા અનનસનાં બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સીધવ એની ભૂટા નાંખી ખાવું. (૨) **જંતકૃમિ ઉપર**—અનનસ એકલુંજ ખાવું, એટલે જંત (કૃમિ) નું પાણી થશે. (૩) **બહુ મૂત્રરોગ ઉપર**—પાકેલા અનનસની છાલ અને એમાંના કડીલુ ગાભા કઠાડી નાંખી બાકાના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અખર, ગુર, જયફળ, પીંપર, અને સંચળની ભૂટા કરી નાંખવી. અખર કમતી નાંખવો. એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું. અથવા અનનસના તુકડા પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી ખાવા. (૪) **પેટમાં વાળ ગયો હોય તો**—પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે.

૧૭. અખાડો.

સં. અખખા. મ. અખાડા. હી. અમારી. મોઢા. તૈ. પુડીકુરા. ક. પુડી. પુડીબીજ. પુડીયનાર. બં. માચીકા. પં. તુસુકડા.

અખાડાનું જાડ મોટું થાય છે. કાકળ અને કર્નાટક એ દેશોમાં આ વૃક્ષ ઘણુંજ થાય છે. એનાં પાંદડાં રામકળીના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનું લાંકડું ધીમરતા ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ઘણાં ખાટાં અને લીલી સોપારી જેવડાં મોટાં વધે છે. તેમાં આંખા જેવી ગાટલી હોય છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. એનો ખટાસ માટે

આમલી બદલે ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠામાં આવે છે. અખાડાને મોર, આંખા જેવોજ આવે છે. એકજ પદાર્થ સર્વકાળ ખાવાને માણસને સ્વીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ : આંમલી, લીંબુ, આંખા (કેરી), કોઠાં, દ્રાક્ષ, કાકમ, બીલો, કરમદાં ઇત્યાદી, ઉત્પન્ન કરી રાખેલાં છે. **અખાડો**.—ગુર, ઉષ્ણ. તુરો, ખાટો, રચિકારક, સારક, કંકને હિતકર, પિત્ત, કક અને રક્ત એને કરનાર અને આમવાયુ, આમ એનો નાશ કરનાર છે. તે **પાકવાથી** તુરો શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, કકકર, રિનગ્ધ, ધાતુવર્ધક. મલસ્તંભક; અને વાયુ, કક, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ ક્ષાતરોગ અને ક્ષય એનો નાશક છે. એના કુમળાં પાંત્રાં-રચિકર, ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે. (૧) **અમ્લપિત્ત ઉપર**—અખાડાનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી, તેનો રસ કાઢી એક તોલો રસમાં પ તોળા ખડીસાકર અને ચાર ચણોહીભાર મરીની ભૂટા નાંખી આપવું. આ ઔષધ સાત દિવસ, દિવસમાં બે વખત આપવું. પરેજી પાળવી. **આંખાધણસના વિષ ઉપર**—અખાડાના જાડની છાલ ત્રણ ભાગ, કુણકાની છાલ બે ભાગ, ખડચપાની છાલ એક ભાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો. તેમાં ઘણસરીનું મૂળ ઘસી, જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેરથી એક શેર સુધી, અને માણસને નવટાંકથી પાસેર પર્વત શક્તિ પ્રમાણે આપવું. એ ઔષધ વિષનું જોર કમી થાય ત્યાં સુધી બે ત્રણ વખત આપવું મનુષ્યને ઉત્તાર ઘી અને ભાત.

(૧૮ અબઘ આબુવો.)

(સં. મહાશિખી.)

આ વેલાનાં ખરસબળ, કાયતેવાલ, પહારી, એવાં મરાઠીમાં નામો છે. એ બહુ વધે છે. એ મૃગ નક્ષત્રના સુમારે વાવવામાં આવે છે. આશ્વિનના સુમારમાં તેને સીંગા આવે છે. તે સુમારે પોણા હાથ લાંબો હોઈ, છેવટે કાયતા જેવી વાંકી હોય છે, તેનું શાક કરે છે. અને

મીઠામાં પણ અથાય છે. એ શીંગો કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે. એમાં ઘણો સ્વાદ હોઈ, શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચડે છે, અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે. એ શાક બારી એકવાર છુટું કરી નાંખવું જોઈએ. આયુર્વેદ— ઘોળો અને રાતો—જડ, સીતળ, કફકર, રસવખતે મધુર, બલકર; અને પિત્ત વાયુ, એનો નાશ કરે છે. કાળો આયુર્વેદ—ગરમ, ગુરુ, બલવાન, રૂચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિમાંધનનક, મલસ્તંભક, તુરો, માદક અને કફવાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે. (૧) પ્લી-હોદર એટલે પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—અબઘનો પાલો ગોમૂત્રમાં ઉકાળી આપવો. દિવસ ૭. (૨) રેચકને મારે.—અબઘનો રસ પ્રથમ આપી, પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. એ ઔષધ શક્તિ જોઈ નવટાંક સુધી આપવું. ઉતાર ઘી.

(૧૬ અબોલી.)

(સં. અમ્લાન.)

કારાંટી પ્રમાણેજ એ જાડ થાય છે. એ જાડ હાથ દોઢ હાથ ઉચ્ચ વધે છે. એને રાતા કિંવા પીળાં ફૂલો બાર માસી આવે છે. એ ફૂલો નહાનાં હોય છે. ફૂલમાં સુગંધ નથી. અબોલી.—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સુદરતા-કારક એવી છે; અને વાયુ, સોળે, તાવ, શળ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, મુખરોગ, બસ્તિ (ચોની) રોગ એનો નાશ કરે છે. (૧) ઘોળી કુપણી ઉપર—એનાં મૂળ ૧ તોલો લઈ દૂધમાં બારી, તે સુમારે છટાંક આપવાં.

૨૦ અમરવેલ.

સં. અમરવદ્ધરી. મં. અમરવેલ, આ-કાશવલ, અન્તરવેલ, સોનવેલ, હીં. અમરેવલ, આકાશવેલ, બં. આલોકલતો, આકાશવેલ, કં. બેળુબળી, નેલમુદબળી, શાવીગેબળી, અ-મરબળી, તૈં. મન્દ્રબળ, પાચિતિએ, તાં. કે-તાન, ઈદીરાવલ્લી, નાદે, માં. આકાશબળી. ૬૦ કનવાલ, વ્યુલાસીઈ, અં. અફનીમૂત. બા.

કસકુટારીફલેક્સા.

આંબાના જાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ ઉગે છે; તેને અમરવેલ એમ કહે છે. આ વેલીનાં મૂળ તે વૃક્ષમાંજ હોય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમા-ણેજ એ વેલ હોય છે. અમરવેલ—એ કિંચિ-ત્તીખી, મધુર, પ્રિય, અગ્નિદીપક એવી હોય છે. નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે.

૨૧. અમ્લબેદ.

સં. અમ્લવેતસ. વં. સુળનીળુ. હીં. અમ્લવેતસ. થૈકલ. કં. અમ્લવેતસ. ૬૦ તુર્પક. મં. કાંનમસારેલ. લાં. એસીડોએ-ફાલીઆ.

બીજોરા જેવી આ એક લીંબુની જાત છે. અમ્લબેદનાં ઝાડો કાસી પાસે થાય છે. એ ફળ ઘણુંજ ખાટું છે. એનો પાકેલા આંબા જેવો વાસ આવે છે. આ ફળમાં પોલાદની સોય ઘોંચી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે એવો એ ફળનો પ્રભાવ છે. અમ્લબેદ એ પેટમાંના રોગો ઉપર અને ગુદમ વગેરે રોગો-ઉપર ઉરતાદ છે. ઘણાં ઔષધમાં એનો ર-સાયનો જેવો ઉપયોગ થાય છે. અમ્લબેદ—એ તુરુ, ખાટું, કડવું, તીખું; અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રક્ષ, પથ્યકાલક, મળનો ભેદ કરનાર એવું છે. અને કફવાત, કફાશી, ગુદમ, મૂત્રાશ્મરી, અરુચિ, શ્રમ, તૃષ્ણા, હૃદ્રોગ, હિષ્કા, શળ, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ, ઉદાવર્ત, આધ્માન. કુષ્ટ અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે.

૨૨. અડકુસો. નં ૧.

સં. વાસક. મં. અડકુસા. હીં. અ-રુસા. અડકુસા. વાંસા. વિસોંટા. બં. વાસક. કં. આડસોગે. તૈં. આડસાર. આડપાક. તાં. આડોડાઈ. તું. ચેકુ મટડીતપુ. મલાં. અટા લોટક. લાં. આધાટોડવાસીકા.

અરકુસાની બીજ એક જાતી કે જે સં-હ્યાદ્રી પર્વતપર થાય છે તેનું વર્ણન પ્ર. ૨૪ માં છે,

અરકુસાનાં ઝાડો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધોળો અને કાળો એ બે જાત છે. ધોળા અરકુસાનો રંગ ધોળો અને કાળા અરકુસાના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે. અને પાંદડાં કુડાના પાંદડાં જેવાં, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાંદડાં ઉપર ધોળા અથવા કાઠી પાણુ પ્રકારના ગ્રંથ હોતા નથી. આ અરકુસો ધોળા અરકુસા કરતાં ઘણુંજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. ધોળા અરકુસાના પાંદડાંનો રંગ લીલાસ જેવો હોઈ, તે ઉપર ધોળા રંગના ચાંદાં હોય છે. અરકુસાનાં પુલો ધોળાં હોય છે. અરકુસાનું ઝાડ ૧-૨ માંથોડાં ઉંચું વધે છે. એનાં લાકડાં હલકાં હોવાથી એના કોલસા દારૂમાં નાંખવાના કામમાં આવે છે. અરકુસો—શીતતીર્થ, ત્વચ, લઘુ, તીખો, કડવો અને સ્વર્ય છે. અને ઉધરસ, કમળો, શેત્યપિત્ત, વિષતા, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષ્ણા, અરચિ, કુષ્ઠ અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે. (૧) શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર—અરકુસાના પાંદડાંનો પુલો સહીત રસ કાઢી મધમાં આપવો. કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય એ દૂર થાય છે, (૨) કફપિત્ત, જ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો એ ઉપર—અરકુસાનાં પાંદડાંનો પુલો સહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી તે આપવો. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર—અરકુસીના રસની સાત લાવના હરેડને દેઈ તે સેવન કરવી. અથવા મધ અને અરકુસાનો રસ સમ ભાગ લેઈ તે સેવન કરવો. (૪) સુખપ્રસૂતિ થવા માટે—અરકુસીનાં મૂળ ઉકાળી, નાભી અને ગુપ્તસ્થાને લેપ કરવો. અને કેળનો કાંદો કાપરે બાંધવો. (૫) શ્વાસ ઉપર—અરકુસાનો રસ અને ગાયનું માંખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાંખવું અને તે આપવું. (૬) ખસ ઉપર—કમળા અરકુસીના પાંદડાં અને આંખા-હળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી, તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું. (૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર—અરકુસાના રસમાં મધ નાંખી

આપવું. (૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર—અરકુસાના મૂળોનો રસ મધમાં આપવો. એટલે સફેદ ધાત જતી બાંધ થશે. (૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર—અરકુસીનાં તાળા પાંદડાં લાવી, તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. પુટપાકની કૃતિ—પાંદડાં કેળના પાંદડાંમાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દેઈ અંગારમાં સેકી પછી બહાર કાઢી, ઉપરનાં કેળનાં પાત્રાં કાઢીનાખી અરકુસાનાં પાંત્રા હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૧૦ ટીપાં અને તેલીઆ ટંક-કણખારની ફૂલાવેલી બૂકી બે ચણોડીભાર અને મધ ચાર માસા એ સર્વ એકત્ર કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું. એ ચાટણુ, દિવસમાં ચાર પાંચ વખત છોકરાંની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું; તેથી કરી કફનો નાશ થઈ બાળક હુશિયાર અને છે. (૧૦) ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત એ ઉપર—અરકુસીના પાંદડાંને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી, મધ જેવું જાડુ થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બહેડાનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું. અને તે ઉપર પ્રમાણે ચટાડતાં જવું. (૧૧) કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર—ગરમ ચાહેમાં અરકુસાનો રસ, સાકર, મધ અને બે ચણોડીભાર સંચળ, એ નાંખી આપવું. (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર—અરકુસાના કાઢામાં સાકર અને મધ નાંખી આપવું અથવા અરકુસાના રસમાં મધ અને સીંધવ નાંખી આપવું. (૧૩) કફજ્વર ઉપર—અરકુસો, નાગરમોથ, ધમાસો, સુંક, ભારંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો. અરકુસાનાં અને કુસરીનાં પાંદડાં એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૧૪) વીંછીના વિષ ઉપર—કાળા અરકુસાનાં મૂળ થડા પાણીમાં ધસી ચોપડવાં. (૧૫) શીતજાનો આજર ન આવવા માટે—અરકુસાનો રસ અને જેથીમધ આપવાં, એટલે શીતજાનો આજર આવતો નથી. (૧૬) ઉધરસ ઉપર—અરકુસાના રસમાં તેલીઆ ટંકણખાર ફૂલાવેલો તથા મધ નાંખી આપવા. (૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર—અરકુસાના પાંદડાંનો કાઢો, મધ અને ખડી સા-

કર નાંખી આપવો, એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર એ દૂર થાય છે. (૧૮) ત્રિદોષ ઉપર—અરકુસાના પાંદડાં પાંદડાં બાંધી, તેનો રસ કાઢી તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમાં થોડો તુળશીનો રસ નાંખી મધ અને જેહીમધ ઘસી આપવો. (૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર—અરકુસાના પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨૦) મુખરોગ ઉપર—અરકુસાના રસમાં મધ મિશ્ર કરી, તેમાં, ઉપરજાલનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો. (૨૧) કફજ્વર અને ઉધરસ ઉપર—અરકુસો, ગજો અને રીંગણી એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, ધાસ, કાસ, અને જ્વર એ ઉપર—અરકુસો, દ્રાક્ષ અને હરીતકી એનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી આપવો. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—અરકુસાનો કાઢો આપવો. (૨૪.) દુધર મૂળ, ધાસ, કાસ, જ્વર ઉલટી એ ઉપર—અરકુસો, ગજો, ડોરલી, એનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૩. અંજીર.

સં રામેદુઃખરિકાશ્વ. ઈં રીંગણી મં અંજીર.

અંજીરનાં ઝાડ ઘણુકરી ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે. અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અંજીરનાં ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એ એક ઉંઝરાની જાત છે. કારણ એના ફળની આકૃતિ અને એમાંનો ગર્ભ, એ ઉંઝરાના ફળના જેવો છે. ઉંઝરાના જેવા એને ધુલ પણુ આવતાં નથી. એની ઉંઝાઈદસ હાત કરતાં વધારે હોતી નથી. અંજીરનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. અંજીરના કાચા ફળોનું શાક થાય છે, એ સ્વાદમાં સારૂ થતું નથી; પરંતુ આયુષ્ય નથી. પાંદડા અંજીરનો મુરમ્બો કરે છે. આ પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. અંજીરના અંગમાં રક્તવૃદ્ધિ કરવાની, શક્તિ હોય છે; એટલે અશક્ત લોક એને સવારમાં ખાય છે. સિશિર રૂતમાં થડીના યોગે ન્યારે જીલ અને મોં ફાટી જાય છે, ત્યારે કેટલાક લોક અંજીરના પાંદડાંની રાખ તેને ઘસે છે. સુકાં

અંજીર અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. અંજીરની લાખનો અળીતો સર્વોત્કૃષ્ઠ થાય છે. અંજીર—શીતળ, સ્વાદુ અને ગુરૂ છે. અને રક્તદોષ, દાહ, વાયુ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. (૧) શરિરમાંથી ગરમી જઈ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટે—પાંદડાં અંજીર, રાત્રે છોલી સામસામા બે કાપ મૂકી તે કામમાં સાકર ભરી ઝાંકળમાં મૂકવા અને સવારના પોહોરમાં ખાવા આ પ્રમાણે આઠ પંદર દિવસ ક્રમ કરાવવો. (૨) પુષ્ટીને માટે—સુકાં અંજીરનાં તુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરથી ફેતરાં કાઢી સુકાવી ખડી સાકરની ભૂકી, એલચીદાણાની ભૂકી, કેશર, ચારોળી, પીસ્તાં બેદાંણા, એ સમભાગ લેઈ, ગાયના ઘીમાં આઠ દિવસ ભાજવી રાખી, પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ર તોલા પર્યંત ખાવું. આઠ વર્ષ ઉપરાંતના છોકરા અને શક્તિહીનને સારૂ હિતાવહ હોઈ, થંડાઈ, ઘાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર એ ઉત્તમ ઔષધ છે. (૩) દંભ ઉપર—અંજીરમાં ચોરઆંમળામાનું દલ, નિત્ય પ્રાતઃકાલમાં ૬ માસા પ્રમાણે સતત સેવન કરવાં. (૪) ગળામાં અને જીભ પાસે સુજી આવ્યું હોય તો—સુકા અંજીરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) પોદીસ—અંજીર લાવી કુટી, ગુમડાં, બદ વગેરે ઉપરાં બધવાં.

૨૪ અરકુસો નં. ૨.

(મ. મહાર્ષ.)

આ વૃક્ષ મોટું વધે છે. એનાં ઝાડો સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઘણાં થાય છે. કડવા લીંબજાના પાત્રાં કરતાં એનાં પાત્રાં મોટા હોય છે. એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એના જાંલનો તજના જેવો વાસ આવે છે, એ જાલ તજનાં કરતાં જાડી હોય છે. અને કેટલાક ગરીબ લોક તેનો તજના બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના અંગમાં ઉષ્ણવાત હરણુ કરવાની શક્તિ છે. એનું લાકડું હલકું છે એ ધમાસ્તના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એના લાકડાંનાં ઢોલકાં. મૃદંગ વગેરે કરે

છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર સુવા-
રોગ ઉપર—અરકુસાની ઝાલના રસમાં તેટ-
લોજ નાળીઅરનો અંગરસ અને થોડો ગોળ
નાખી પાવો. પછી લણ દિવસ પર્વત અરકુ-
સાની ઝાલ. પીપર, પીપરીમૂળ, સુઠ અને
મરી એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨)
નળખંધ વાયુ ઉપર—અરકુસાની ઝાલનો
રસ ગાયના દૂધમાં ઉકાળી તથા શુઠની બૂકી
નાખી પાવો. (૩) આમાતિસાર, સંઘ્રહણી,
વિષમજ્વર અને કફ એ ઉપર—અરકુસાની
ઝાલનો કાઢો કરી પાવો. (૪) વાળા ઉપર—
અરકુસાનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટો બાંધવો.
(૫) પટકી (કાલેરા) નો ઉપદ્રવ ન થવા
માટે—અરકુસાની ઝાલ આરીક ન કરતાં પા-
ણીમાં નાંખી તે પાણી પીવું. (૬) વાયુ-
ઉપર—અરકુસાનાના પાલાનો રસ કાઢી, તે
ધીમાં પાવો. (૭) મુખરોગ ઉપર—અરકુસા-
ના પાત્રાં પાણી નાખી વાટવાં ને તેનો રસ
કાઢી તે પાવો. (૮) વિષ ઉપર—અરકુસાના
પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં આમલી યોળી તે
પાવો. (૯) મુખપાક ઉપર—અરકુસાના પાં-
દડાંનો રસ ધીમાં પાવો. (૧૦) ધનુર્વાત ઉપર—
અરકુસાના પાંદડાંનો આદ્ર આપવો એટલે ધનુ-
ર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે.

૨૫. અરાટી.

(સં. આરી.)

અરાટીનાં ઝાડ કંટકયુક્ત હોય, એ વેલ
પ્રમાણે પસરે છે, એનું “વલ્લીખદિર” એવું
પણ સંસ્કૃતમાં નામ છે. ખેરના ઝાડ જેવાંજ
એનાં પાંદડાં થાય છે. અરાટીનો વાડ કરવા
માટે ઉપયોગ થાય છે. અરાટી—કડવી, તીખી,
તુરી, ઉજ્જ, રસ વખતે અને પાકવખતે ખાટી
અને રકત કોપન છે. અને વાયુ, કાસ, પિત્ત-
રોગ એનો નાશ કરે છે.

૨૬. અરણી.

સં. અગ્નિમંથ મ. નરવેલ, હીં. અરની,

અગેથુ, ગણીઆરી, કં. નરવેલ, તૈં. નેલીવેદુ,
લાં. હંકરોડેન્ડ મ. હોમોમડેન.

અરણીને અરણ પણ કહે છે. અર-
ણીમાં નાનીને મોડી એવી બે જાતિ છે. તથા
ધોળી અને કાળી એવી પણ બે જાતિ છે.
નાની જાતીનાં ઝાડો, માથોડું દોઢ મથોડું ઉંચા
વધે છે. મોટી જાતીનાં ઝાડો ઘણાંજ ઉંચા
વધે છે. એનાં પાત્રાં કાલાદાર હોઈ તે નરવે-
લાના પાત્રાં કરતાં નાનાં હોય છે. અરણીને
રહોતી બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલો
ઉપર થઈ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઈ
મનને આસ્વાદ આપે છે, ગામડાઓમાં ખેતરની
વાડ વિગેરે ઉકાળે આ ઝાડો ઘણાં થાય છે.
કાળી અરણીના મૂળોનું તેલ કાઢે છે. દશ મૂ-
ળોમાં એનાં મૂળ આવે છે. મોટી અરણી—
તીખી, ઉજ્જ, મધુર, કડવી, તુરી, અગ્નિદીપક,
એવી છે; અને વાયુ, સળકમ, કફ, સોજ,
અર્શ, આમવાત મલાવરોધ, અગ્નિમાંઘ, પાંડુ-
રોગ, વિષદોષ, આમ, તથા મેદોરોગ એનો
નાશ કરે છે. લઘુ અરણીના મૂળ મોટી અર-
ણીના જેવાંજ ગુણવાળાં છે. પરંતુ વિશેષ કરી
લેપ, પાટો બાંધવો એવિષે દિતકર અને સોજ-
નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સોજ-
ઉપર—અરણીના પાલાનો પાટો બાંધવો. (૨)
શીતજ્વર ઉપર—અરણીનાં મૂળ મસ્તકે
બાંધવા. (૩) વાઘ કરડ્યો હોય તો—અર-
ણીનો પાલો મીઠું નાંખી વાટી બાંધવો. (૪)
અંડ ઉતર્યા હોય તો—અરણીનો પાલો વાટી
ગરમ કરી અંડે પાટો બાંધવો અને તાંબાની
સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ
દેવો. (૫) જીર્ણજ્વર ઉપર—ધોળી અર-
ણીનાં મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાંધવા. (૬)
ત્રિદોષ-ગુદમ ઉપર—નાની અથવા મોટી
અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેજ
ગોળ નાંખી પાવો. (૭) વસામેહ ઉપર—
અરણીના મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) શીતપિત્ત
ઉપર—અરણીના મૂળનું ચૂર્ણ ધીમાં નાંખી
પ્રાશનાર્થ આપવું. (૯) પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ
અને સોજ એ ઉપર—કાળી અરણીના મૂ-

જોનું તેલ કાઢી તે તેલ દરરોજ લેપ કરતાં જવું અને શેકતા જવું.

૨૭. અરલુ.

સ. સ્યોનાક. મં. ડીડા, ટે. ટું. કાં. ટે. ટેવે, જગદળા ફળફળા. હીં. સોનાપાકા. અરલુ-ટેટું. બં. સોના કં. શોડીલમર. તિગકુમર, હેંગુગીમર. તેં. પેદામાનુ. લાં. કેલેસાન્થેસ ઇ. ડીકા.

અરલુનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એનાં પાત્રાં કાંઈકે મરીના પાંત્રા જેવાં હોય છે. અને પર્પર્ણના ઝાડ જેવા પોચા હોય છે. એને શિંગો આવે છે તે ચાર આંગળ પોહળી હોઈ હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અઢીસો બિયાં હોઈ તે ડંકપાસના જેવાં હોય છે. એ શિંગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને આથળું કરે છે. એ શિંગોનો આકાર આબેહુબ તરવાર જેવો હોય છે. અરલુના મૂળોની અંતરજાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળોમાં અરલુનાં મૂળ આવે છે. એને “ટેટવે” એમ પણ કોઈ કહે છે.

અરલુ:—તુર, કડવું, તીખું, અમિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ; અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરચિ, આમ-વાત, કૃમિ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર, તૃપા, કોહ એનો નાશ કરે છે. પુટપાક કૃતીએ એનો રસ કાઢી ભક્ષણ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હશે તો પણ તેનો નાશ થાય છે. એનાં કુમળાફળ—તુરાં, મધુર, લઘુ, હ્રદ્ય, રચ્ય, પાચક, કંઠને વિષે હિતાવહ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, તીખાં ખારાં; અને ગુરુ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરચિ અને કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળ—ગુર, અને વાયુને કોપવનારા છે. ઉપયોગ—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર—અરલુનાં મૂળ લાવી ખારીક વાટી તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ બંને એકત્ર કરવાં, અને તેમાં તલના તેલજેટલું પાણી નાંખી ચુલા ઉપર મૂકી થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લેઈ કાનમાં પાડવું;

એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. (૨) સર્વાતિસાર ઉપર—અરલુની જાલનો અગરસ પાવો; અથવા જાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાંખી તે રસ પાવો. (૩) આગંતુક વ્રણ ઉપર—અને વ્રણ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો:—અરલુની જાલ અથવા પાંત્રા વાટી બાંધવા, એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. તેમજ અરલુના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર—અરલુનાં પાંત્રાં, જાલ અને મૂળ એનો રસ પાવો. (૫) પ્રમેહ ઉપર—અરલુની જાલ વાટી પાવી (૬) પથરી ઉપર—અરલુની શિંગોમાંનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને પાપડીયો ખાર (સંચોરો) એની ગોળમાં ગોળી કરી આપવી. સર્વ પ્રકારની ગર્ભી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટે—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની જાલ લાવી ખારીક કરી સુકવવી, પછી તેમાંથી અઘો તોલો અથવા વધારે જાલ લેઈ, તે ચાર પાંચ તોલા પાણીમાં પલારી રાખવી. ચાર ઘડી ગયા પછી આ જાલ ખારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાંખી પાવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું. દિવસ ૭ પથ્ય ગડુ, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ, ઇત્યાદિ અલણી (મોળું) ખાવું. ભાત ખાવો નહી. સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવું નહિ. આઠમે દિવસે કડવા (લીમડાના) પાણી વડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવી. (૮) ગર્ભીના ચોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીયો પડી હોય તે ઉપર—અરલુની જાલ લીલી અગર સુકાયલી ઘસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૯) ઝિંદરી ઉપર—અરલુની જાલ દહીંમાં વાટી ચોપડવી. (૧૦) પથરી ઉપર અરલુની જાલ ગોમૂત્રમાં વાટી પાવી અથવા જાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૧૧) મુળવ્યાધિ ઉપર—અરલુની જાલ, ચિત્રાનાં મૂળ, ઇન્દ્રજવ, કરંજની જાલ, સીંધવ અને સુઠ એનું ચૂર્ણ કઢીમાં નાંખી સાત દિવસ પાવું. એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે. (૧૨)

મુખપાક ઉપર—અરલૂની જાલનો કાઢો કરી તેના કોમળા કરવા.

૨૮. અરિહા.

સં. અરીઠ. રીઠાકરંજ. મં. હીં. રિઠા. કો. રીંગી. કં. અટાજ. અરીઠાલ. તૈં. કંકદુ. કુકદુ. તાં. વુવંડી. તું. નુરેકાઈ દમારા. મલાં. ચાવાકાઈ દમારં. ગોં. રિંચાઈકુ કાં. કીદક હીંદી. અં. હુંદક. ઇં. સોપમેરી. સોપનટટી. લાં. સેવીંડસ ઇમાઈંડસ. સેવીંડસ ટ્રિફલીએટસ.

ભરખંડાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ માટે તથા શરીર રક્ષણને સારૂ દયાળુ ઈશ્વરે ધનધાન્ય તથા વનસ્પતીની એટલી બધી સ્વાભાવિક વિપુળતા કરી રાખેલી છે કે, તેઓને પરદેશીયોના હાથ સામું જોવાનો કદી પણ પ્રસંગ આવેજ નહિં. કેટલો બધો એ આપણા ઉપર તેનો ઉપકાર ! પરંતુ આપણે કેટલા કૃતઘ્ન, આળસુ, બેશરમ, નફ્ટ, પેટભરા, વિપયાંધ તથા મદાંધ, કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર એટલે, ઘણો તુચ્છ જણાય છે ! ઇંદ્રના નંદનવનમાંહેની હવા કરતાં પણ વધારે આહ્લાદકારક તથા હિતકારક એવી હવાની સોઈ હળ્મરો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઈશ્વરે આપેલી જતાં, તે તુચ્છ માની સ્વીત્સરલંડાદિ પારકા દેશમાંના ઠેકાણાનોજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો ! સ્ફટિક જેવું શુભ્ર, સ્વચ્છ અને અમૃત સમાન મીઠું અને ગુણુકારક ઉત્તમ પાણી, આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જતાં, તે તરફ આપણે ડોકીયું કરીને પણ ન જોતાં, સોડાવાટર, બ્રાંડી—ઈત્યાદિ અશુદ્ધ પેયોજ આપણા શ્રેષ્ઠ વર્ગને પ્રિય જણાવવા લાગ્યા !! નલ-લીમાદિ પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતાં, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માંસાદિ પદાર્થો, નિત્ય સેવન કરવાને રાજકુલોત્પન્ન એવા કુલીનોની જીવ્હા ચેષાસિ પણ બની ! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હળ્મરો ઔષધીના, ધન્વંતરિ, આત્રેય, અશ્વિની-કુમાર, પદ્માશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ,

અગ્નિવેશ, વંગસેનાદિ મહાન ઋષિવર્યોએ ગુણાનુવાદ લખી રાખેલાં જતાં, એ ઔષધિ તૃણ સમાન ગણી, આપણે પરદેશીયોનું કાચપાત્રમાંનું અપવિત્ર તથા અહિતકારક પાણીજ ગ્નહવીતોય જેવું લાગ્યું ! ત્યારે ધન્ય છે કે નહીં આપણા શાણપણને, ન્યાય નીતીને, દૂર દૂરીને તથા અક્ષલને ! આવાં વિપરીતાચરણો વડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, નિશ્શક્ત, કંગાલ તથા અન્ન માટે મોતાદ એવા કાં ન થઈએ ? આપણા ઘરખારમાં તથા વનવગડામાં શું છે એ ન જોતાં, સ્વસ્થ આપણે વિપયમાંજ નિમગ્ન થઈએ ત્યારે પરદેશીયો કાં આપણને જુટે નહીં ? આપણે આંખો જતાં પણ આંધળા થવાથી પરદેશીયોએ આપણો જ્ઞાનભંડાર તો સર્વસ્વ જુડી લીધો ! આપણા બાહ્યમાંની શક્તિ કમી થવાથી આપણી સર્વ દ્રવ્યસંપત્તિ હરણુ કરી, આપણને દાસના પણ દાસ કરી નાખ્યા ! “વિરક્ત થઈ અરણ્યમાં જઈ કંદ, મૂળ, ફળો ખાઈ રહીશું.” એવો નિર્ધાર કરી, તે પ્રમાણે અરણ્યમાં જઈ કાઈ વિહાર કરે તો તેને ત્યાં પણ અરણ્યરક્ષક રહેવા ન હેતાં, ચતુર્ભુજ કરી ખિનભાગની અધારી કોઠડીમાં લાવી પૂરશે ! આ શાનું પરિણામ વાર ? તો “સ્વાભિમાન છોડવાનું.” આપણું જે કંઈ હોય તે સર્વસ્વ છોડી દેઈ આપણે “ ન ઘરખારી ન બ્રહ્મચારી ” કિંવા “ ન હિંદુ ન મુસલમાન ” એવા બનવા લાગ્યા; તેથી કરીનેજ આ વિપન્નાવસ્થા આપણને પ્રાપ્ત થઈ; એટલા માટે આહાર વિહારાદિ સર્વ વ્યવહારોમાં “ પોતાપણું ” ન છોડતાં વર્તન કરવાથી, આપણા ગયેલો વૈભવ નિશ્ચયે કરી પ્રાપ્ત થશે. •

અરિહાનાં ઝાડો આ દેશમાં ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે હોય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એના પાત્રાં ઊંચરાના પાત્રાં કરતાં મોટાં હોય છે. આપણને “અરિહા” એ વૃક્ષ યઃકશ્ચિત જેવું દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે, કે આપણને પરમીય લોકોની પેઠે સાચું તૈયાર કરવાનો કદી પણ ઉ-

પદવ્યાપ પડે નહીં. અરિહા મળે તેટલાં વગડા-
માંથી લાવ્યા કે આપણો સામ્ય તૈયાર થયોજ.
તે પ્રમાણે શિક્ષકાર્થ એ વૃક્ષ પણ સમજવું. આ
ઈશ્વરનિર્મીત સામ્ય, પરદેશીયોના ચર્ચામિશ્રિત
નિષિધ્ધ સામ્ય કરતાં સોગણો સોંધો તથા ગુણ-
માં પણ અતિશય ઉત્તમ એવો છે. પરંતુ એવી
ઈશ્વરની અમુલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન
કરતાં, તેને “ કૂચ ખિશાત ” સમજી, ચર્ચામિ-
શ્રિત દ્વાર મોટા પ્રેમથી આપણે મોંઝે ધસી,
મોં યોગતા બેશીયે છીયે એને શું કહેવું ? અ-
રિહાના યોગે અંગ સ્વચ્છ થતું નથી કે શું ?
ના, તેમ નથી. કેટલોએ ઉચો તથા સુગંધિ
સામ્ય હોય તો પણ તેની આપણા અરિહા અને
શિક્ષકાર્થ સાથે કદી પણ બરોબરી થશે નહીં.
ખસ, ચાંદીયો ઇત્યાદિ ત્વચાગત રોગ ધોવાને,
સામ્ય કરતાં અરિહા એજ ઉત્તમ છે. આવું જ-
તાં પણ એ અરિહાનો ઉપયોગ ન કરતાં, વધારે
ખરચનો અને અપવિત્ર એવો વસુનિર્મિત સામ્ય
આપણે નિત્ય શરીરે યોગીયે છીયે, એ એવું
વિપરીત આચરણ આપણાથી કેમ થાય છે ?
તો આપણી આંખો ઉપર પરકીય વિદ્યાના કે-
વળ પડળ ચટલાં છે. એ કારણથી આપણને
સારાસાર વિચાર કાંઈજ ન દેખાતાં આપણે માર્ગ
છોડી આડે માર્ગે ચાલ્યા છીયે; તેથી કરી
એવી રીતના સેંકડો, કિંબહુના દળરો અવિ-
ચાર આપણા હાથે નિત્ય બનતા જાય છે. એ-
ટલા માટે એ અરિહાનું જલજલ્પીત (ખટકદાર)
અંગન લોકોનાં જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુમાં ઘાલવું જો-
ઈએ. એ તીખા અંગનનાં પ્રતાપથી પરદેશી-
યોની વિદ્યાએ આવેલા તિમિરનો નાશ થઈ, સ્વ-
કીય જ્ઞાનભંડાર તરફ બધાંઓનું લક્ષ જાય એ-
ટલુંજ અમે ઇચ્છીએ છીયે.

અરિહાના કૃણની અદર જે કઠિણ અને કાળાં બી હોય છે એના નાના આળકોને ન-
જર લાગે નહીં માટે વજરસુદા કરે છે. અરિ-
હાના બી પલારી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની
માળઓ કરી શોભા માટે થોડાના ગળામાં બાંધે
છે. અરિહાના પાંત્રાના રસમાં પારો ઘુટવાથી
તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ

કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો યોગવાથી
તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલિટ) બેસે
છે. દાગિના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં પણ
સોની લોકોને અરિહાનો દરરોજ ખપ પડે છે.
અરિહા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉ-
પરનો મેલ નીકળી જઈ અંગ અને કેશ નિ-
ર્મળ થાય છે. મેલાં કપડાં પણ અરિહાના પા-
ણીમાં ધોવાથી સારા સ્વચ્છ થાય છે ? સામ્ય
જેવા અશુદ્ધ અને મહોગા પદાર્થોનો આ કામમાં
ઉપયોગ ન કરતાં, સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થનારા અ-
રિહાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વકીય વસ્તુ
ઉપરનો આપણો અભિમાન કાયમ રહી, એક-
દર બધાંઓનું હિતજ થશે. **અરિહા**—તીખો,
પાક કાળે તીક્ષ્ણ, ઉજ્જ્વલ, લેખન, ગર્ભપાતકારક,
લઘુ, સ્નિગ્ધ; અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શળ
એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ** (૧) અરિહા એ
મોટો વિષનાશક પદાર્થ છે. સર્પદંશ થાય તો
અરીહાનું પાણી કરી તેનું આંખોમાં અંગન
કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે. વિષનું જોર ધ-
ણુંજ વધારે હોય તો અરિહાનું પાણી કરી તે
પાવું, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે.

અક્રિણ, વછનાગ, સોમલ, મારથુથુ, હર- તાલ ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમાં ગયું હોય
તો અરિહાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વ-
મન થઈ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે. અંગન
કર્યા પછી અરિહાના પાંત્રાના રસને પણ સર્વાંગે
ચોળવો. અરિહાના અંગનથી વિષ ઉતર્યા પછી
આંખોમાં આગ (બળતરા) થાય છે અને આં-
ખો લાલ થાય છે, તે નાશ થવાને—તુરતજ
આંખોમાં માંખણ કિંવા તાણુ ઘી બે ત્રણ દિ-
વસ આંજવું એટલે આંખો સારી થાય છે. કોઈ
પણ રોગ ઉપર અરિહાનું અંગન કર્યાથી રોગ
ઉતર્યા પછી તુરતજ આંખોમાં ઘી ચોપડવું એ-
ટલે બળતરા થશે નહીં. (૨) **વીંછીના વિષ ઉપર**—એક અરિહાના ફાંતરાની ગોળમાં ત્રણ
ગોળીઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઈ ઉપર
થોડું થંડુ પાણી પીવું. પછી થોડી વાર પછી
બીજી ગોળી ખાઈ થોડું ગરમ પાણી પીવું
એટલે વિષ ઉતરે છે. ત્રીજી પીવાની ટેવ હોય

તો તે ત'આકૂની પેટે અરિઠો ચલમમાં નાખી
ધુપ્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ વીંછીનું
વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. (૩) કફ જડો થઈ
છાતી ઘેરાઈ જાય તો—અરિઠાની છાલ આ-
વી એટલે કફ પાતળો થઈ, પડશે. (૪) નળવાયુ
ઉપર—અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું અને શી-
ણ પેટે ચોળવું. (૫) મસ્તકરોગ ઉપર—અ-
રિઠાના પાંદડાનાં રસમાં મરી ઘસી તે રસ ના-
કમાં પાડવો એટલે મસ્તકશય, આદાશીશી, વ-
ગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) પ્રસૂત
સ્ત્રીએ એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઈ મ-
સ્તક જડ થાય છે અને ફરે છે, આંખોએ
અંધારા આવે છે, દાંત ચોટી જાય છે વ-
ગેરે લક્ષણો થાય છે એ વાયુને નંદવાયુ
(અનંતવાત) કહે છે એ ઉપર—અરિઠાના
ફિણનું અંજન કરવું એટલે વાયુના જાટકા બ-
ધ થાય છે. પછી આંખોમાં માંખણ અગર ઘી
એ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૭) ઉષ્ણતાને લીધે
શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ
જેવાં ચાઠાં થાય છે તે ઉપર—અરિઠાનું ફિ-
ણ ચાંદા ઉપર દિવસમાં એ ત્રણ વાર ચોપડી
ઘડીવાર સુધી અંદર જેવવું પછી ગરમ પા-
ણી વડે તે જગા ઘોઈ નાખવી એટલે તે ચાં-
દાં સારાં થાય છે. (૮) તાપમાં ફરી આ-
વ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તો અ-
રિઠાનું ફિણ ચોપડવું. (૯) વાળા ઉપર—
અરિઠાની અંદરનું મગજ અને હિંગ ગરમ ક-
રી બાંધવી (૧૦) અપસ્માર ઉપર—અરિઠા
લીંબુના રસમાં ઘસી તેનું નશ્વ દેવું. (૧૧)
મૂંઝા, અતિડક ઉપર—અરિઠા ચોળી તેનું
શીણ નીકળે તે, પેટે અને પગે ચોળવું અને
પીવું પણ ખડ. (૧૨) રક્તગુદ્મ ઉપર—
અરિઠાનાં પાણીમાં કડવી વૃંદાવનીના મૂળ ઘસી
પાવાં, એટલે રક્તગુદ્મ ગરી પડે છે. (૧૩)
ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી કિંવા ધનકી
રોગ થાય છે તે ઉપર—અરિઠાનું શીણ કા-
ઢી બન્ને આંખોમાં અંજન કરવું. ગુણ આ-
વ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આંખોમાં માંખણ
ચોપડતાં જવું. (૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય

તો—અરિઠાના શીણનું અંજન કરવું અને અ-
રિઠાનું પાણી એક શેર સુધી પાવું.

૨૯. આસોપાલવ.

સં ૦ મં ૬૦ હીં ૦ બં ૦ અશોક. કં ૦ અશોકિ.
તૈ ૦ અશોકમાનું. મલાં ૦ અશોક. લાં ૦ જોને-
સીયા અસોકા.

એ જાડ આંખાના જાડ જેવડાં મોઢાં થાય
છે. એનાં પાંદડાં આંખાના પાંદડાં કરતાં ઘણાં
લાંબા અને કળીદાર હોઈ, ભરાવદાર અને સુ-
શોભિત હોય છે. એની જાયા ઘટ્ટ હોય છે.
એ જાડ શોભાયમાન હોય છે; એટલા માટે
એને બાગમાં અને દેવળોમાં વાવે છે. એનાં
પૂલો રાતા રંગનાં હોય છે. અશોક:—મધુર,
શીત, અરિથને સાંધનાર, પ્રિય, સુગંધિ, કૃમિ-
હારક, તુરો, ઉષ્ણ, કડુ, શરીરની કાંતિ વધાર-
નાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક,
પિત્તકર; અને દાહ, ગુદ્મ, ઉદર, શળ, આધ્મા-
ન, વિષ, અર્શ (હરસ), ત્રણ, સંપૂર્ણ તૃપા,
શોથ, અપચન અને રક્તરોગ એનો નાશ કરે
છે. (૧) રક્તપ્રદર ઉપર—આશોકની છાલને
દૂધ અને પાણીમાં મેળવી, દૂધ બાકી રહે
ત્યાં સુધી કાઢો કરી, તે શીત થયા પછી આ-
પવો; એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થ-
શે. (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર—આશોકની છાલ
વાટી, તેમાં રસાંજન નાંખી તાંદુળ (ચોખા) ના
ઘોવરામણમાં મધ નાંખી આપવું.

૩૦. અષ્ટવર્ગ.

જંવક અને ઋષભક—એ હિમાલયના
શિખરોપર થાય છે. એ એ કંદ લસણના કંદ
પ્રમાણે હોય છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે.
જંવકનો આકાર કુચા જેવો અને ઋષભકનો
આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે. એ
બન્ને કંદ બલવર્ધક, થંડા, વીર્ય અને કફની
વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર; અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ,
કૃશતા હાય, એનો નાશ કરે છે. મેદ અને મ-
હામેદ એ બન્ને કંદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમાં
ઉત્પન્ન થાય છે. જે કંદ નખથી કાપી

શકાય છે અને જેમાંથી મેદ-ધાતૂના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદ. અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કંદ હોઈ આદા જેવો હોય છે, તે મહામેદ. તે પહેલાં સફેદ રંગનો હોય છે. એ બન્નેના વેલા હોય છે. મેદ અને

મહામેદ—એ ગુરૂ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમાં દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમાં તત્ત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે.

કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી—જે દેકાણે મેદ અને મહામેદ થાય છે, તેજ દેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી એનાં કંદ આસ્કંદના (આસન) કંદ પ્રમાણે હોય છે. તેમાંથી દૂધ જરે છે, અને તેનો વાસ આવે છે. કાકોલીનો વર્ણ કિંચિત્ કાળો હોય છે, અને ક્ષીરકાકોલીનો ધાળો હોય છે. બન્ને કાકોલીઓ શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર,

ગુરૂ, શરીરમાં ધાતૂની વૃદ્ધિ કરનાર; અને વાયુદાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે. **વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ**—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બંને કંદ કોરોમાંડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના વેલા હોય છે. આ કંદને પિન્દ્ર હોઈ, એના ઉપર ઘોળા કેશ હોય છે. ઋદ્ધિનું કંદ ગાંઠ જેવું હોઈ, એનાં ફળ વામાવર્ત હોય છે. અને વૃદ્ધિનાં ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. ઋદ્ધિ એ બલવર્ધક, ત્રિદોષધ્ન, વિર્યવર્ધક, મધુર; ગુરૂ, પ્રાણરક્ષક, અશ્વર્યકારક; અને રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિ એ ગલેપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, વીર્યવર્ધક; અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (ચાણ), કાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે.

આ અશ્વર્ગ-પ્રતિનિધિ, રાજને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યોએ તત્સમાન આવધ આપવું. મેદ અને મહામેદ, એ ન મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋપલક, એ ન મળે તો ભુય(ભુર)કાળું આપવું. કાકોલી અને ક્ષીર કાકોલી, એ ન મળે તો આસ્કંદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે કુકરકંદ આપવો.

૩૧. અસાણા. (આસન)

સં હીં અસન. કાં હસાણી. કં હિરિયહોન્નેયલરનુ.

એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. અસાણાનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ લાંબા હોય છે. એ ઝાડ-ઉપર ફળો આરીક આવે છે. કાચાં ફળોનો રંગ લીલો હોય છે. પછી પીળો થતો જઈ પાક્યા પછી કાળો થાય છે. એ ફળો રૂચિએ કડવાં હોય છે. અસાણાની અતઃજાલ લાલ રંગની હોય છે. **અસાણા**—એ બેદનીય, મૃત-સંગ્રહણી, કુષ્ટ, એનો નાશક છે. (૧) **અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર**—અસાણાની જાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. અથવા પાણીમાં જાલ વાટી પાવી.

૩૨. અસાળીઓ.

સં આહલિવ. હીં હાલો. ફાં હાલમ. તુખ્મતરતીજ. અં હબરશાદ. કર્ન હાકમ બજરહ જરજર. ધં કાંમનકેસ. લાં લેપીડીયમ્ સેરીવ્યુમ્.

અસાળીઆના ઝાડ ખાનદેશમાં નદીના અથવા જરાના કીનારે વાવે છે. એ ઝાડો નાના થાય છે. અસાળીઆનો રંગ રાતો હોઈ, એ આરીક અને ચપટાં હોય છે. એ ઉજળું, કડવાં, પુષ્ટિદાયક, એવાં હોઈ, ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુદમ, એનો નાશ કરનાર છે. (૧)

અસાળીઆની ખીર—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી તેમાં અસાળીઓ નાંખવો; અને તે ખીર સરખું થાય એટલે તેમાં જોળ અથવા સાકર નાંખવી; એટલે તદ્યાર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે. અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે. આ ખીર બાળક છોકરાની માતાઓને વધારે દૂધ આપવાને આપે છે. (૨) **વાયુના ચોગથી જુલાબ થવા લાગે તો**—અસાળીઆનું ચૂર્ણ ખાંડમાં આપવું; એટલે બંધ થાય છે.

(૩) **અસાળીઆનો લેપ**—ચામડીનો દોષ

અથવા લોહી અંધ થયું હોય તો કિંવા વાયુએ કરી સાંધામાં કળતર થતું હોય તો, અસા-
ળીઓ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો. એટલે તે
ચોટી જઈસાર થાય છે. (૪) ક ટીશૂળ અને ગુધ્રસી
વાયુ એ ઉપર:—અસાળીઆની ખીર આપવી.
(૫) ઉચકી ઉપર:—અસાળીઓ વાટી પાણીમાં
પલાળી રાખી પછી તે ગાળીને આપવો. (૬)
અસાળીઆના લાડુ ધાતુપુષ્ટીને માટે:—
નવું નાળીએર લેઈ તેના ખોપરાને ઝીણું કરી
ખમણી તેમાં ખોપરાના પ્રમાણમાં ગોળ અને
અસાળીઓ નાખી, ગોળ એકડો થાય ત્યાંસુધી
તેનો પાક કરી, પછી થડુ થયા પછી તેના
લાડુ વાળી તે ખાવા. બીજો પ્રકાર:—૧૦
તોલા અસાળીઓ લઈ ઘીમાં શેકવો. પછી
ઘઉંનો રવો પાકો શેર તથા અડદનો લોટ
પાકો પાશેર લઈ તે પણ ઘીમાં શેકવો.
પછી ઘી પાકો શેર લઈ, ઘી અને
સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને બેદાણા,
(લાલ દ્રાખ) બદામ, ચારોળી, પીસ્તા, એલ-
ચી, જયફળ, જવ-ત્રી, પીપળીમૂળ. એ નાખી
ચોંસલા અથવા લાડુ કરવા. ચોંસલા પાડવા માટે
અસાળીઓ નીચે નાખી પછી પાક તે ઉપર
પાક રેડી, પાડવા. આ પાક થડા રૂત્તમાં
ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે.

૩૩. અળખા.

એ ઝાડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં પુષ્કળ થાય
છે. એ કોકણમાં ધણું છે. એ ઝાડ સુ-
મારે મથિાકું ઉચું વધે છે. એનાં પાંદડાં
ધણું મોટાં નથી હોતાં. એ પાંદડાંનો આકાર
કાંધક કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. અળ-
ખની છાલ ધણીજ થડી છે. અળખને “ઓવી”
એમ પણ કહે છે. (૧) કોઈ પણ પ્રકારની
ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:—અળખનાં મૂળ
ધસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમાં
ગાંઠ બેસી જશે. (૨) મુખરોગ ઉપર:—
અળખના ઝાડની છાલ મ્હોમાં રાખવી, અને
મ્હો ગળતું રાખવું (૩) ઇંદ્રિયનાં

અંદરનાં ભાગમાં ચાંદી પડે છે
તે ઉપર:—અળખની છાલનો રસ એ તોલા
કાઢી તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાંખી આપવું.
(૪) મધુમેહ ઉપર:—અળખની છાલનો કાઢો
કરી હમેશાં રાત્રે ઉંઘતી વખતે પી જવો.
(૫) આંખ-રક્તયુક્ત અતિસાર ઉપર:—
અળખની છાલ વાટી આપવી. બીજો પ્રકાર:—
અળખના ઝાડને કાવાડેથી ઘા કરી તેમાંથી જે
રસ નીકળે તે ગાટલીમાં ભરવો. પછી એ રસ
નિત્ય સાકર સાથે આપવો. અથવા એની
છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૪. અળખા.

સં ૦ ભૂજત્ર, હીં ૦ છતોના. જાતા સાંખ-
કીજત્રી, અં ૦ કોડકજાતા, બ્યાંગેરજાતા, કં ૦
આળખી. નાઈજત્રીરિંગે, ઈં ૦ મશરૂમ, લાં ૦
ફંગાઈ.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ
વનસ્પતિની રચનાથકી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય
દેખાઈ આવે છે. અળખાનું જત્ર ઉકરડા ઉપર
સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલા જાણું ઉપર, અને
કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે.
એમાં સાત આઠ જાત છે. અને તેમાં પણ બે
પ્રકાર છે. એક વિપારી અને બીજો સારો, વિ-
પારી અળખા ખાવાથી મોટું અનર્થક પરિણા-
મ થાય છે. કેફ ચઢે છે, પેટ પુલે છે, ઉલટી
થાય છે, અને મન ભ્રમિષ્ટ થાય છે, એટલા
માટે માહિતી શિવાય તે ખાવું. નહીં. સારા
અળખા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી. તે
ધણા ખાવાથી જલદી પચી શકતાં નથી. અ-
ળખામાં પ્રસિધ્ધ જાતી છે તે આ:—ચુડા, ચી-
તળા, ગવતા, કુખળા, કુરડી, તેલંગી, ભોયફોડ,
મોગ્રાળા. ચુડા એ એક હાથ ઉચું હોઈ તેના
ઉપરનું જત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા એ સા-
ધારણ. ગવતા એ ખારીક હોય છે. કુખળા એ
ઝીણી આંગળી જેવડા. કુરડી એ એથી પણ
નહાતું હોય છે. તેલંગી એ સર્થ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ
છે; એના જત્રનો વ્યાસ હાથ દોઢ હાથ હોય

છે. ભુવફેડ એ ગોળ હોઈ એને છત્ર હોતું નથી, એ કોસલા જેવું પુલેલુ હોય છે. મોઝાળાને, મોઝરા જેવી કિંચિત કળી હોય છે. અળાનાં ખી ઘણાજ ઝીંણા હોય છે. અળાખાની ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળાખાને મૂર્ખપણામાં વધવા દેતા નથી. અળાખા:—શીત, બલકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક. વૃષ્ય, કફ-પ્રદ, એવા છે. કાળો અળાખો:—મધુર, ઉષ્ણ ચુર છે. ઘોળો અળાખો:—પાકવખતે ચુર છે; અને લાલઅભ્ય દોષકારક છે. (૧) નાના વા-છરડાઓને ફેદલા થાય છે તે ઉપર—ભૂયફેડ જાસમાં વાટી તેમાં ૨ ચણીદીભાર સુધી હીંગ મેળવી આપવું. અને ઔષધ આપતાંજ તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી (૨) શીતળા અને ગોવરૂ પેટમાં ન જવા માટે—જ્યારે અળાખાની કળીઓ થાય છે તેજ વેળા તે લાવી સુકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકને આવે ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડાએ ગાળી આપવું. એટલે શીતળા પેટમાં નહીં ઉતરતાં શરીર ઉપર તડતડી ઉઠે છે. (૩) કુટીમાં ફેદલી થાય છે તે ઉપર—સુકવેલા અળાખા અને ચોમાસામાં ઢોરોના શીંગડા, તે માટીના આશ્રયથી જે પીલા ફુટે છે તે એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુકાએલી અળાખી અને ઢોરોના શીંગડાનાં પીલા અને લાંબ એની ધુણી આપવી.

૩૫. અળુ. (અળવી.)

સં ૦ આલુક, હીં ૦ આલુ, વં ૦ ઘોપા, કં ૦ ગેલુસુ, તૈં ૦ સ્યામકુર્ડા, અં ૦ હુયાં, કલકાશ ઈં ૦ ટ્રેલિવ્ડ, કેલેડીયમ, લાં ૦ એરેમધાંડીકમ.

અળુનાં કદ હોય છે. તેથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાજાળુ, ધાવઅળુ, કાળાં અળુ, પાનઅળુ, રૂખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ), માટીઅળુ, મુડળેઅળુ, ગિલઅળુ અને રાનઅળુ (તેરી) સર્વમાં કાળાંઅળુ ઉત્તમ છે, અળવીની ભાજી

સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોટાં કાંદા હોય છે. અને કેટલાકને ઝિણાં કાંદા હોય છે. તેનું આશી શાક કરી ખાય છે. અળવીના સાધારણ ગુણ—શીતળ, અગ્નિદીપક, મલાવણ્લક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર એવાં છે. અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે. અને કફ, વાયુ એની વૃદ્ધિ થાય છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે આ કદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે. (૧) કુરપાના વિષ ઉપર—અળવીનો પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવા, અને ભારગીનો રસ પાવો અને માથું વીગેરે ફેકાજે ચોળવો. (૨) ખડક ઉપરનો કોળ કરડ્યો હોય તો:—ઝાડ ઉપરના રાજાળુના મૂળ શેકીને વાટી તેની બેર જેવડી ગોળી ખાવી. ઉતાર ઘી. (૩) નળવાયુ અને તિડિ-ક એ ઉપર:—એને અળવીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો, દીં ૦ ૩. (૪) વાયુના ગોળા માટે:—અળવીનાં પાલાં દાંડા સુદ્ધાં આશી, તેનું પાણી ઘી નાખી આપવું. દીં ૦ ૩. (૫) પિત્તને માટે:—અળવીના પાલાનો રસ જરાની લુકી નાખી આપવો. સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—અળવીનું શાક હમેશાં ખાવું ઘણું ખાવું નહીં. (૭) કૃમી ઉપર:—રાન અળવીનો કાંદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી. (૮) ફેદલા ફુટવા માટે—અળવીનાં દાંડાં બાળી તેની રાખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી.

૩૬. અળસી.

સં ૦ અતસી, મં ૦ આળશી, જવસ, હીં ૦ અલસી. કં ૦ અગસી, અતસી, ગિડ, તૈં ૦ અલસી, તાં ૦ અલવિરાઈ, ફાં ૦ તુખમેકતાન, અં ૦ બજરૂલકતાન, ઇં ૦ લિનસીડ લાં ૦ લિનસીમિના.

એના છોડ હાથભર ઉંચા વધે છે. અળશીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે તે ખાવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. આ દેશમાંથી હજારો ખાંડી અળશી દરસાલ વિલાયતમાં જાય છે ત્યાં તેનું

તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે. અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે. રોગાન ઘણાજ મોંઘા હોય છે તેથી અહીંથી તે બદલ ઘણાજ પૈસા વિલાયતમાં જાય છે. આવી રીતે આ દેશના સેંકડો ઉદ્યોગો બૂડવા લાગ્યા છે, પરંતુ આપણા લોકો ગાદ અધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાઠજ વાતો દેખાતી નથી, એ મોટી શોચનીય વાત છે. લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કંઈ પણ વિચાર કરવો. એટલે “પથ્થર કરતાં ઇંટ સુવાળી” એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કંઈ પણ હિત થશે. અગતી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે. અગતીના તાજા જીંડવાની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. અને જીંડવાં અથાણાંમાં પણ નાંખે છે. અગતીના જીંડમાંથી પણ રેપા નીકળે છે, પરંતુ આગસાઈથી કિંવા બેપરવાઈથી અહીં ઘણું કરી તે કાઢતા નથી. એ રેશાઓનાં સણના જેવાં વસ્ત્રો થાય છે. અગતી—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરૂ, વાતકર, કફકારક. ઉષ્ણ; અને દષ્ટિ, શુક્રરોગ. શુક્રદોષ પૃથ્થજ, અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એના પાંત્રાનું શાક:—વાત, કાસ, કફ એ ઉપર હિત કરે છે. (૧) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:—અગતીનું અને એરડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં કાંસાના પાત્રવડ ખસી તેનું અન્ન કરવું એટલે ઉંઘ આવે છે. (૨) બદ કિંવા ગુમડું વીગેરે પાકવા મારે: અગતીનો લોટ કરી દૂધમાં કાલવી તેમાં થોડી લગાદરની ભૂટી નાંખવી અથવા પાણીમાં કાલવી લગાદરની ભૂટી નાંખી સારું બાફી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર પ્રતિવારે ગરમ બાંધવું. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એજ પ્રમાણે સણના ખી અને ગડુના પોટીસ થાય છે. (૩) અમિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર:—અગતીનું તેલ અને ચુનાનું નિત્યું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવું. (૪) મૂત્રદાહ ઉપર:—અગતી ચાર તેલા લેઈ તેમાં ૧૬ તેલા પાણી નાંખી સારી રીતે કઢવી

(ઉકાળી) ખાવા આપવું.

૩૭. આઈન (સાડજની).

સં રક્તાર્ણવ. હીં ઐન. કં કેપુ. પત્તિ. તેં મર્શિમદી. લાં ટરમિનેટગ્લેષ્ટા. આઈનનાં વૃક્ષ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડાં મજબુત હોય છે. એ લાકડાનો વહાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં ઉપયોગમાં લે છે. આઈનનાં પાંદડાં લાંબા હોય છે. આઈનામાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા આઈનાનો રંગ ધોળો હોય છે. આઈનાની કુમળી જાલ લોકોના રંગના કામમાં આવે છે. એને “સાદડા” એમ પણ કહે છે. (૧) આગતુક જખમ ઉપર:—ધોળા એનની જાલની થપોલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી એટલે ત્વરિત ભરાઈ આવે છે. (૨) નાનાં વાછરડાંને (દુધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર:—આઈનાના કુમળા તોરા (માજર) ખવરાવવા. (૩) જળવાત ઉપર:—આઈનાના તોરા, બોરડીનો પાલો, અને આમળા એ એકત્ર વાટી, તેનો રસ, હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. (૪) ફેાદલો ફુટવાને મારે:—આઈનાની જાલનો અને કાળી તુળશીનો રસ કાઢવો, (એને રાખ કહે છે.) એમાં ચોખાના કુશકા નાંખી બેગાકરી તે લગાડવું. (૫) પક્ષધાત ઉપર:—આઈનાની રાખ ઉપર બાંધવી. એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઈ તેનું જડત્વ જાય છે. (૬) કફ ઉપર:—એજ રાખ મધમાં આપવી.

૩૮. આંકડો.

સં અર્ક. મં ર્મ. હીં આંકડા બં આકદ. કં ચક્રે. તાં અર્ક. તું ચેક્રમેલ. મલાં ચેરિક્. તેં નિલાજલ્લીડે. ફાં ખુર્ક. અં ઉપર. ઇં જાંઘિગિટિક્ સ્વાલોવર્ડ.

આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. એનાં પાત્રાં જડાં અને વડના પાત્રાં જેવડાં મોટાં

હોય છે. આંકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંહેનું એક દ્રવ્ય છે. આંકડાને પુલો અને ફળો આવે છે. ફળો પાકવાથી અંદરથી રેશમજેવું મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના કાલસા ઘણા હલકા હોવાથી દાર યનાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુખતું હોય તો આંકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાત્રાં મૃદુ હોવાથી કેટલા વર્ષો પહેલાં એ પાંત્રાં મોડી અક્ષરો ચીતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કાઈ કરતું નથી. **આંકડો** સારક, અને વાયુ, કાંડ, કંકુ, વિષ, પ્લીહા, ગુદમ, અર્શ, યકૃત, શ્લેષ્મોદર, કૃમી એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—**(૧) વાયુએ કરી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો;—આંકડાના પાંત્રાંનો શેક કરવો (૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર: આંકડાના પુલોમાંના મોખ, અને મરી, એકત્ર વાટી ગોળીયો કરવી અને તે આપવી. અથવા આંકડાની કુંખો અને પુલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાકકરી ખવરાવવો. (૩) કમળા ઉપર—આંકડાનાં મૂળ ચોખ્ખાનાં ધોવરાવણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૪) આંકડાના વિષ ઉપર—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૫) મસ્તક—વાયુ ઉપર—આંકડાનાં પાકેલાં પાત્રાં માથે આંધવા. (૬) આધારિશી ઉપર—આંકડાના મૂળનો ધુમાડો નાકે સુંઘવો. (૭) અપરમાર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે—આંકડાના દૂધમાં વગડાઉ જાણુની (અડયાની) રાખ ભીજવી સુકવવી, અને તે કીકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે જીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર ઘી સુંઘવું. (૮) કુત્રાના વિષ ઉપર—આંકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલ એનો લેપ કરવો. (૯) સોજા ઉપર—લોહકાટ અને આંકડાનાં પાંત્રા બેશના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર—આંકડાના મૂળો થંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં આંકડાનાં કુમળાં પાંત્રા ૬-૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાંખી પાવો. (૧૧) ધુટણ રહી

ગયા હોય તો—આંકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૧૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—આંકડાના અને આમલીનાં લાકડાનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધુણી મસાને આપવી. (૧૩) તાઢીયા તાવ ઉપર—આંકડાના કુમળાં પાંત્રાં પાનમાં ખાવા. (૧૪) કર્ણશૂળ ઉપર—આંકડાના પાકેલાં પાંત્રાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. (૧૫) ગંડાળા ઉપર—આંકડાના દૂધમાં હીરાકશી ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુડધી ઉપર—આંકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૧૭) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ જડા થાય તે) રોગ ઉપર:—આંકડાના મૂળ કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર:—આંકડાનું મૂળ ઘસી ચોપડવું. (૧૯) મોં ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ:—આંકડાના દૂધમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણશૂળ ઉપર:—આંકડાના અંકુર લાવી લીમડાનાં રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સીંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી યુએરીયાનું લાકડું થોડું કોતરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ યુએરીઆનાં પાંત્રાં વીટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકકૃતિએ હલકા અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બાહર કાઢી પાંત્રાં દૂર કરી કાજ સુકાં પીલી રસ કાઢી તે કિચિત ગરમ ગરમ કરી કાનમાં પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા પણ દૂર થશે. (૨૧) સર્પ વિષ ઉપર:—આંકડાના આંકડાના પાંત્રાં આંકડાનાં દૂધમાં વાટી ગોળીઆ કરવી. અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી. અથવા મૂળો ઘસી પાવાં. (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતીને માટે:—આંકડાના મૂળો આંકડાના પાંત્રામાં વીટાળી અમોઝામાં ખોસવા. પ્રસૂત થયા પછી છોડી નાખવા. (૨૩) મૂત્રાધાત ઉપર:—આંકડાના દૂધમાં ખાવળની જાલનું થોડું ચૂર્ણ મિશ્રીત કરી તે મિશ્રણ દુંટીની આસપાસ અને પેદુએ ચોપડવું. એ યોગથી ચાર ઘટિકામાં મૂત્રમાર્ગ મોકળો થશે. (૨૪) બદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર અનુભવિક ઉપચાર:—આંકડાના દૂધમાં કાથો અને રેવ

ચીતો ચિરો ધસી ચંદન જેવું જડું, ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બેવાર એ પ્રમાણે લણુ દિવસ લેપ દેવો; એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. (૨૫)

શ્વાસકાસ ઉપર:—આંકડાના પાંલાંનો રસ એક કિંવા એ તોલા પાવો. એટલે ઉલટી થઈ કફ, પિત્ત પડશે. ઉતાર લી અથવા લી અને ભાત.

(૨૬) **વાળા ઉપર:**—આંકડાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૭) **સોજા, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર:**—આંકડાના પાંલાં અને લોહકાટ બેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) **રક્ત ગુદમ ઉપર:**—આંકડાના પુલો તેલમાં તળી ખાવા એટલે ગુદમ ઓગળી, રક્ત સાવ થઈ નીકળી જાય છે. (૨૯) **અર્કાદિ કાઢો, વાતરોગ ઉપર:**—અર્કના મૂળ, ધમાસો, કરીયાતુ, દેવદાર રાસ્ના, નંગોડ, વજ, એરણુ, સરગવો. પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ અતિવિપ, લાંબ, એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બંધ થઈ જવા, અંગમાંનું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સૂતિકા રોગ અને વાત-રોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે. પ્રકાર

ખીજો:—આપેલા કાઢામાંહેતું અતિવિપ, ધમાસો, સુંઠ, એ દ્રવ્યો બાદ કરી આકાનાં લેવાં તથા તેમાં સાટોડી વધારી, કાઢો કરી પાવો. તે સુપ્તવાત, (સવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપરમાર, એનો નાશ કરે છે. **ત્રીજો પ્રકાર:**—આંકડા મૂળ, છરૂ, સુંઠ, મરી પીપર, ભારંગમૂળ રીંગણી, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ એનો રસમાં કાઢો કરી પાવો. એ કાઢો શીતગાત્ર સન્નિપાત, મેહ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. (૩૦) **અર્કાદિ લેપ સોજા ઉપર:**—આંકડાના મૂળો, સાટોડી અને કડવા લીમડાની જાલ એકત્ર ધસી લેપ કરવો. અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાએ સોજા વારંવાર ધોવો.

(૩૧) **વાતવિકાર ઉપર:**—વાયુએ બધા (ગં-ઠાઠ) થયેલા અંગને આંકડાનાં દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર રાઈનું પ્લાસ્તર મારવું તથા ઉપર એક પાંત્ર મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટો મળ્યૂત બાંધવો. આ યોગ્યથી વાયુબધ થયેલું શરીર ત્વરિત છુ-

ટું થાય છે. (૩૨) **ઉરસ્તંભ ઉપર:**—આ-કડાનાં મૂળ ધસી ચરમ કરી લેપ દેવો. (૩૩)

નળગુદ ઉપર:—આંકડાનાં એક પાંકેલા પાંત્રાં-નો રસ લીમાં પાવો દિવસ ૩. પથ્ય દૂધ અને ભાત. (૩૪) **દહીંદર ઉપર:**—આંકડાનાં પાંત્રાં અને સીંધલ માટલામાં ઘાલી, મોં બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો. પછી તે ખાર દહીંનાં પાણી સાથે પાવો. (૩૫) **શ્વાસ ઉપર:**—આંકડાનાં મૂળીયાં, ગાંઠ અને લીડીપીપર એ મ-ધમાં બલી બોરના ઠૂળીઆ જેવડી ગોળીયો કરી ખાવી. (૩૬) **ઘાટ સર્પ ઉપર:**—આંકડાનાં લીલા મૂળોની જાલ લાવી તે ખાવાનાં પાનમા-હેનાં કાળા પાન લેઈ તેમાં મધ નાખી તેની બીડી કરી ખાવી, અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પાવો.

૩૯. આગીયો.

સંત તીક્ષ્ણભા. હીંં દાદમારી. કં ચુર્ચી-ગિડ. લાંં એમાનિયાવેસી કેટોરિઆ.

આગીઆનાં ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ગાંઠના પાંદડાં જે-વડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાના ડીટાં આવે છે, તે શરિરને અડે તો શરિરે આગ ઉઠે છે. ના-ગલી કેદ્રા વગેરે ધાન્યોનાં ખેતરમાં એ ઝાડો ઘણા થાય તો તે આખું ખેતર બળી જાય છે, એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એને “ આગીઆ ” એવું નામ યોગ્ય છે, **આગીઆ:**—બલકર, કડવો, તીખો, વિષંધ-નાશક, હૃદય, ઉષ્ણ, અસ્તિ શુદ્ધિકારક, અને ર-ક્તપિત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧)

કેદ્રાના વિષ ઉપર:—આઆના ઝાડનો પાણી નાખી, રસ કાઢવો; અને તે રસ અડધા શેર સુધી આપવો. દોરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. ઝાડનાં સુકાયેલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂકી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પા-ણી પાવું. (૨) **જવર ઉપર:**—આગિઆનાં ઝાડ, નાગરમોથ અને સુંઠ એનો કાઢો આપવો. (૩) **હુતિ ઉપર:**—આગિઆનાં સુકાયેલાં પાં-દડાં તોલો, ૧ કાળળીના સુકવેલા પાંદડાં તોલો

૧, ઝંઝેટાના પાંત્રાં તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ બનાવવી. અને તે કરડીના તેલમાં ખલ કરી લગાડવી.

૪૦ આદુ.

સં. આર્દ્રક. હીં. અદ્રક-ખ. આદા. કં. અલ. ફાં. જંજીલીલવર. અં. જંજીલીલમત-ખ. ધં. જંજર.

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. તે વધવા માંડયું એટલે તેને એકલાં પથ-રાયલાં મૂળીયાં આવે છે. આદુ સુકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાલા, મદ્રાસ અને જામેકા બેટ વિગેરેથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ એ સુંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે. તેને આદા પાક કહે છે. આદુ એ પાચક, સારક અગ્નિદીપક, રૂચિપ્રદ, અને કંઠને હિત કરે છે. અને સુજ કફવાયુ કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ, વાયુ, મલબધ, વાંતિ અને શળ એનો નાશ કરે છે. (૧) આદા પાક:—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી નાખવું પછી સાખર નાખી પાક કરવો. તેમાં કેશર, એલચી, જાયફળ જાવંત્રી, અને લવંગ, એ નાખી તે ભરી રાખવો; આ શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંઘ, અરૂચિ એ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૨) અજીર્ણાદિક ઉપર:—આદાના રસમાં લીંચુનો રસ અને સીંધવ એ નાખી તે પ્રાશન કરવું. એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને વાયુ, મલ બદ્ધતા, આમવાત એનો નાશ કરે છે. (૩) મૂર્ચ્છા વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ ધસી અગ્નિ કરવું. (૪) થોની શૂળ ઉપર:—સુંઠની ભૂખી એરંડ તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ એનો લેપ કરવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુંઠ અને જવખાર એનું ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. (૬) આમવાત ઉપર:—એરંડમૂળનાં રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળા કરી તે ઉપર એરંડાનું પાંદડું વીટાળી ઉપર કપડ માટી કરી પુટપાક-કૃતિ પ્રમાણે તે ગોળો દેવતામાં પકવી, પછી

તે ગોળો બાહર કાઢી પીલી રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટ શૂળ ઉપર:—સુંઠના કાઢામાં એરંડેલ (દીવેલ) નાખી આપવું તેથી આમવાત, કંબર, પીઠ એ ઠંકાણાની શળ, તેમજ-સર્વાંગશળ અને પેટ શળ સારા થાય છે. (૮) સંઘ્રહણી, આમલીહા. આમવાતાદિક ઉપર:—સુંઠની ભૂખી કરી તેમાં ઘી નાંખી ચટાડવું. તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વીગેરે દૂર થાય છે. વાયુનું અનુલોમન થાય છે, અને સંઘ્રહણી રોગ સત્વર જાય છે. (૯) કાસશ્વાસ ઉપર:—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો. અથવા સુંઠ, બ્રહ્મી એનો કાઢો, મધ, સાકર એ નાખી પાવો. (૧૦) વૃષણ વાયુ ઉપર:—આદુના રસમાં મધ નાખી આપવો એટલે અરોચક અને સજે-ખમ દૂર થાય છે. (૧૧) અતિસાર ઉપર:—આદુનો રસ નાભીએ (દુડીએ) ચોપડવો. એટલે દુઃસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે. (૧૨) ઉદર રોગ ઉપર:—પાણીમાં આદાનો રસ પાવો. (૧૩) અગ્નિમાંઘ ઉપર:—આદુનો રસ અને લીંચુનો રસ એ સમ ભાગ લેઈ, તેમાં તેટલું સીંધવ મિશ્ર કરી, ભોજનના પહેલાં પ્રાશન કરવું એટલે અગ્નિમાંઘ દૂર થાય છે. ભોજનનારંભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી, અગ્નિ પ્રદિપ્ત થઈ, જીવહા, કંઠ, હૃદય એની શુદ્ધિ થાય છે. સ્વર-ભેદ, સોજો, મલાવટલ, શ્વાસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે અને ધાતુ ત્રિદિ થાય છે. (૧૪) ગર્ભિણીના વિષમ જ્વર ઉપર:—એ અથવા ત્રણ માસા સુંઠ, બકરીનાં દૂધમાં વાટી આપવી. (૧૫) ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો, એ તોલા પાણી સાથે આપવું. (૧૬) ઉધરસ ઉપર:—આદુનો રસ, લીંચુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી, તેમાં પીપર નાંખી દિવસમાં એ ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું. (૧૭) જીર્ણ જ્વરને મારે:—ઝાશની પરાશમાં સુંઠ મેળવી પાવી. દી. ૨૧. (૧૮) આમલ-

પિત્તને માટે:—સુંઠ, આંમળાં, અને ખડીસા-
કર બારીક વાટી, સારો ખલ કરી સવારમાં
ખાવી. (૧૯) દ્વિદોગ અગ્નિમાઘ, આસ, કાસ
અશ્વિ, સળકમ, ઉદર, પાણી થકી શળ, એ
ઉપર:—સુંઠનો કાઢો આપવો. એથીકરી કાંતિ,
ચિત્ત, અને નેત્ર એ પ્રસન્ન રહે છે. (૨૦)
મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—સુંઠનું ચૂર્ણ જાશમાં
નાંખી આપવું. (૨૧) **નાસા રોગ ઉપર:**—
સુંઠ એ તોલા લેઈ, તે અર્ધા શેર પાણીમાં
નાખી ઉકાળવી અને તે એ વખત પાવી.
(૨૨) **શળકમ ઉપર:**—આદુ અગર સુંઠ,
તજ ખડીસાકર એનો કાઢો આપવો. (૨૩)
આમ્લપિત્ત ઉપર:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા,
ગેરૂં ૧ તોલો, લેઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં
ખલ કરી, વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી.
દરરોજ એ ગોળીઓ સાંજ-સવાર દૂધ અને
પતાસામાં ખાવી. (૨૪) **પરિણામ શૂળ
ઉપર:**—સુંઠ, તલ, ગોળ એ એકત્ર કુટી
ગાયના દૂધમાં બાંધી આપવી. (૨૫) **બાળ-
કોની આમ સંઘ્રહણી ઉપર:**—સુંઠ, થંડા
પાણીમાં ચંદન સરખી ઘસી, તેટલું ઘી અને
ગોળ અથવા ખડીસાકર નાંખી શીજવી, ચાટણ
તૈયાર કરવું. અને થોડું થોડું વખતે વખત
ચટાડવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું.
(૨૬) **શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—દરરોજ પ્રાતઃકાળે
અને રાત્રે ઉંઘવાની વખતે, પ્રત્યેક વખત ગા-
યના ૧૪ તોલા દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી, ૪
માસા સુંઠ નાંખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી
જઈ ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમી દૂધ
અવષિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના તુકડા કાઢી
નાંખી, તેમાં ૪ અથવા ૫ માસા ખડીસાકરની
ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧
દીવસ સેવન કરવાથી જોરદાર શ્વેત પ્રદર પણ
નક્કી નાશ થશે. (૨૭) **વીર્ય વૃદ્ધિ માટે:**—
૧ તોલા સુંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ
દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં એ તોલા સુધી ઘી
નાખવું. તે ઘી સાથે તપ્યા પછી, તેમાં આ
સુંઠની ભૂકી નાંખી. લાલ તળવી, અને ૧
તોલો ગોળ, ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી. તે

પાણી તેમાં નાંખી, પાણી બળી જઈ શીરા
જેવું થાય ત્યાં સુધી અથવા છુટું થાય ત્યાં
સુધી હલાવના રહી પાકું કરવું. એ પ્રત્યેક
પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ૧૪ દીવસ
આપવું. એટલે શરીરમાંનો વાત સંચાર,
શરીરને કળતર થવું, અગ્નિમાઘ, અતિસાર,
આમાંશ અને પિત્ત વિકાર એ સઘળા રોગ દૂર
થાય છે. (૨૮) **આંખો દુખવા આવે છે
તે ઉપર:**—સુંઠ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડા
એકઠાં વાટી, તેમાં થોડો સીંધવ નાખી
તેની થપોલી કરી તે થોડી ગરમ કરી, તે
આંખો ઉપર બાંધવી. એટલે સોજો અને દુઃખ
દૂર થાય છે. (૨૯) **આધારીશી ઉપર:**—
પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ મેળવી તેનું નરવ
કરાવવું અને લેપ કરવો. અથવા આદુ અને
ગોળ એકત્ર કુટી તેની પોટલી કરી નાકથી તે
રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૦)
સૂજ ઉપર:—સુંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળી
કરી પુનર્નવાના રસમાં અથવા કાઢામાં આપવી.
(૩૧) કટિ, ઉર, પૃષ્ઠ, ત્રિક (ખરડાનું હાડકું)
એમાંનો વાયુ, ગુદમ, શળ, ગૃધ્રસી, ઉ-
દાવર્ત, હનુમણ, એ ઉપર આદુનાં રસમાં
અથવા બીજોરાના રસમાં ઘી નાખી આપવું.
(૩૨) **કફ રોગ ઉપર:**—સુંઠ અને તેથી ચાર
ઘણી (ચોગણી) ખડીસાકર નાખી તેનો કાઢો
કરી આપવો. (આ હૃદય ઉપર પણ આપવો)
અથવા આદુના રસમાં બમણી ખડીસાકર
અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવું
(આથી સર્દીના ચોગથી જે રોગ થાય છે તે
દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ
અને સકર એકત્ર કરી આપવું. (૩૩) **લાંબ
પર ઉતાર:**—ગાયના દૂધમાં સુંઠ આપવી અ-
થવા સાત વખત થંડા પાણીમાં ૧ તોલો સુધી
સુંઠ મેળવી આપવી. (૩૪) **આંખોમાં શ્વેત
ફુલો પડે છે તે ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સુંઠ
મેળવી અંજન કરવું. (૩૫) **પક્ષાઘાત ઉપર:**—
ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઈ તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ
૨૮ તોલા નાંખવું. પછી તેમાં છેલેલી લસણ-
ની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી, અગ્નિ, બળ વ-

જેરે જોઈ એક તોલા સુધી આપવું. એના ચો-
ગથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કડીભંગ બાહુ પી-
ડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) વાતશૂળ ઉપર:—
સુંઠ અને એરંડ મૂળ એના કાઢો કરી તેમાં
ખાંડેલી હીંગ અને સંચળ નાખી તે આપવું.
(૩૭) આમાતિસાર ઉપર:—૧ તોલો સુંઠ
પાણીમાં મેળવી, તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો
તોલો, નાંખી એ મિશ્રણ સાર પાકું કરી ચા-
ટણ બનાવી આપવું. (૩૮) ઉલટી ઉપર:—
આદુનો અને કાંદાનો રસ એક એક તોલો મિ-
શ્ર કરી તે આપવો. (૩૯) પિત્ત વિકાર ઉ-
પર:—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂકી, તેમાં ૪ ચ-
ણોડીભાર સીંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી, નિત્ય સ-
ચોદય પહેલાં પાણીના ઘુટડામાં ગળાવવી. (૪૦)
બહુ મૂત્ર રોગ ઉપર:—આદુનો રસ, ખડી-
સાંકર નાંખી નિત્ય એ વખત આપવો. (૪૧)
પિત્ત વિકાર ઉપર:—૭ તોલા ગાયનું દૂધ
લેઈ, તેમાં અર્ધો તોલાથી એક તોલા સુંઠ
મેળવવી. અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી
કરી સાકર નાંખી પ્રત્યેક રાત્રે સૂતી વેળા તે
ગોળી ખાવી. ઉપર પાણી પીવું નહીં. એ પ્ર-
માણે ઘણું દિવસ આપવું. (૪૨) જમચુકત
પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ એ તોલા અને ગા-
યનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી, અડધું બાળવું
અને ખડીસાકરની ભૂકી નાંખી ઉંઘતી વખતે
આપવું. (૪૩) જમચુકત પિત્ત ઉપર:—આ-
દુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ ને ખાંડ એ તોલા
અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એ એકત્ર કરી ત્યાં
સુંઠી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે
આ પ્રમાણે આપતાં જવું. (૪૪) વાતજમ
ઉપર:—સુંઠ અથવા અજમો એના ચૂર્ણની
નસ્ય આપવી. (તપકીર પ્રમાણે નાકમાં સુંઘવી)
(૪૫) આંખમાં રોગ ઉપર:—સુંઠ, વરીઆળી ખ-
સખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ
લેઈ, પ્રત્યેકના એ ભાગ કરવા. તેમાંનો એક
ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, કું-
ડી, બારીક ચૂર્ણ કરવું અને સર્વ ચૂર્ણ બરો-
બર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા
૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું.

(૪૬) આમવાત ઉપર:—સુંઠ ૪ ભાગ અને
વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી, તેમાંથી અ-
ડધું ઘીમાં તળી, પકી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ
ગોળમાં મેળવી હમેશાં સેવન કરવું. (૪૭)
અરુચિ ઉપર:—આદુ અને સીંધવ આપવો.
(૪૮) દંત શળ ઉપર:—સુંઠની ભૂકી ૧ ભાગ
અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી, તે દિવસમાં
૨-૩ વખત દાંતે ઘસવી. એટલે જલદીથી શળ
બંધ થઈ જાય છે. (૪૯) સન્નિપાત જ્વરમાં
મૂઝા આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ, મરી, પીપર
એનું ચૂર્ણ નાકમાં ડુંકવું. (૫૦) દુર્ગંધ જ્વ-
ર ઉપર:—સુંઠ, અને જવખાર એનું ચૂર્ણ
ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫૧) સર્વ શળ ઉ-
પર:—સુંઠ, સાજીખાર અને હીંગ એનું ચૂર્ણ
ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે ક્ષણમાં સર્વ
શળનો નાશ થાય છે. (૫૨) ઘાત પડે છે તે
ઉપર:—સુંઠના કાઢામાં હળદર અને ગોળ નાં-
ખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૩) અગ્નિ માંઘ અને
કૃમિ ઉપર:—સુંઠ અને વાવડીંગ એનું ચૂર્ણ
મધમાં આપવું.

૪૧. આમલી.

સં. ચિંચા. મં. ચિંચ. હીં. ઇમલી.
આંબલી. બં. આમરલ. તેકલ. કં. હુ-
ણીસે. હુણુસી. હુલીમારા. તૈં. ચિંતામેદુ
તાં. પુલિયામાર. તું. પુકેમારા. મલાં.
આમલ. ચિંચા. અં. તમર હિંદી. ઈં.
ટેમેરીડ ટી. લા. ટેમેરીડસ્ ઇંડીકસ્.

આમલી અમેરીકા, આફ્રિકા અને એશિ-
યા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્થા-
નના ઘણા ભાગોમાંથી એ મળે છે. એ ઝાડ
મોટાં વધે છે. એને આઠમે વર્ષે ફળો આવે છે.
આમલી, માહા અને ફાગણ એ મહિનાઓમાં
પાકી તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ટુળીઆ
હોય છે તેને કચુકા કહે છે. આમલી ઘર ખર-
ચ માટે રાખી મેલવાની હોય તો તેની અંદરના
કચુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી
રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદા-
ર્થોમાં નાખવામાં આવે છે આમલીના અંગે ખંટા-

સ હોય છે. તે કારણથી તે રીતસર ખાવાથી સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનો સાર (પત્ત) કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પથ્થકારક છે. કચુકા ગરિય લોક શે-કીને ખાય છે. તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે. પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લભ કરે છે, એ કેટલું મૂર્ખપણું છે! કચુકાની ભાવસાર અને ધનગર લોક ખેળ કરે છે. આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે, અને ફૂલોની ચટણી કરે છે. આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણુ કરે છે. આમલીના લાકડાના કો-લસા પાડે છે. **આમલીનું ઝાડ:**—ગુર, ઉજ્જ, ખાટું, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકોપન, વાતનાશક એવું છે. **આમલીનાં ફૂલો:**—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટાં રચિકર, વિશદ, અમિદીપક, લઘુ; અને વાયુ, કફ, પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે. **આમલીનાં પાંત્રાં:**—સોળે અને રક્ત-દોષ એનો નાશ કરે છે. **કુમળી આમલી:**—અતિ ખાટી. ગ્રાહક, ઉજ્જ, રચીકર, અમિ-દીપક; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ, રક્ત એને કોપાવનાર, વાતનાશક છે. **જુની આમલી:**—વાતલ; અને કફ, પિત્ત એને કરનાર છે. **પાકી આમલી:**—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રચિકર, ઉજ્જ, રક્ષ, અસ્તિશોધક; અને પ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કરમ (કૃમિ), એનો નાશ કરે છે. **સુકી આમલી:**—હૃદય, લઘુ; અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષ્ણા, ક્ષમ અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે. **નવી આમલી:**—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્ત-નાશક એવી હોય છે. આમલીની સુકાયેલી જાલનો ખાર:—અગ્નિમાં, શલ એનો નાશ કરે છે. પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર:—ખાટો, મધુર, રચિકર, પ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોળે, પક્તિશલ એનો નાશક છે, આમલીનો સાર: (પત્ત) —દાહ, કફ એને કરનાર; અતિ ખાટો, વાતનાશક છે. તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલો હોય તો તે દાહ, પિત્ત અને કફ

એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) રક્ત-મૂળવ્યાધિ ઉપર:—આમલીની ઉપરની ખડ-બચડી જાલનું ચૂર્ણ કરી, તે કપડાથી ગાળી તે સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અધમર્યા દહીં સાથે ખાવું. (૨) થંડા પ્રમેહ (પરમા) ઉ-પર:—ઉપલા જોડાની રાખ ૬ માસા, નાળી-એરનાં નવટાંક અંગરસમાં, દીવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૫ દીવસ આપવું. પથ્થ મોળું. (૩) પાંડુરોગ:—આમલીની જાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી તે આપવું. (૪) પાણુલ ઉપર:—કચુકા થંડા પાણીમાં ઘસી તબક્કા ઉપર લેપ કરવાથી પાણુલ ઉતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. (૫) વિંછીના દંશ ઉપર:—આમલીના ઠીલા (કચુકા) શેકી અગર એમને એમ ઘોળો થાય ત્યાંસુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોટાડવો. તે વેદના શોષી લેઈ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. (૬) ક્ષતકાસ એટલે ઉરમાં વાયુ આંદી કરી રક્તસહિત કફ પાડે છે તે ઉપર:—કચુકા સારા શેકી ઉપરની જાલ કાઢી નાંખવી. તેની ભૂકી મધ અને સોળું લી એમાં નાખી ખવરાવવી. (૭) શળ ઉપર:—આમલીની જાલની ભરમ, ગરમ પાણીમાં નાખી પાત્રી, અથવા આમલીની જાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૮) શીતળાનો આગર ન આવવા માટે:—કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ થંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ઉંઢ-રના વિષ ઉપર:—આમલી તોલા ૪, કુંવાસ ૨ તોલા એ બન્ને જૂના લીમાં ખલી તે ૭ દિવસ ખાવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—આમલીનો પાલો એક તોલા, ચોખાના ધોવ-રામણમાં વાટી, ત્રણ તોલા શેવરામણમાં તખ-વેલી ઠીકરી છમકારી, તેમાં તે નાંખી આપવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—આમ-લીનો લીલો પાલો એરડાના પાંતરામાં આંધી માટીએ લીપી ભરજાળમાં ખાલો. અજ્ઞા પછી તેનો રસ કાઢી તેના રસમાં કુલાવેલી ફટકડી અને અણેઠીભાર અદિ નાંખી, તખ-

ઉપર તાંબાના વાસણથી ખલી ગાળી રાખવું. અને તેની ઘડી આંખો ઉપર રાખવી. (૧૨) **અન્ન પાચન થતું ન હોય તો** :—આમલીના અંગ ઉપરની સુકી જાલની વગડાઉ જાણા (અડાયા)માં બાળી રાખ કરવી અને સુઈ રહેતી વેળાએ સુમારે ૬ માસા પર્યંત ખાઈ ઉપર ગરમ પાણી પાવું. (૧૩) **શુધા (ભૂખ) કમી થવા માટે** :—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી. (૧૪) **હિંગળોડના વિષ ઉપર** :—અડધો શેર ચીંચોડા ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીનાં કોગળા કરવા. (૧૫) **યુએરીના વિષ ઉપર** :—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. બળદનો પગ શુભચો હોય તો :—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કઢવી તેની પોટલી કરી તેવડે શેકવું. (૧૭) **કર્ણમૂળ ઉપર** :—આમલીનો બલક ખારો હોય તે જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથે ચોળી કાઢવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) **આંકડાના વિષ ઉપર** :—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) **બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર** :—આમલીની જાલનું ત્રણ ત્રણ માસાથી ૬ માસા પર્યંત એ તોલા અધ-મર્યા દહીમાં નાખી પ્રત્યેક એ વખત એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ખાવું. (૨૦) **ભાંગનો ઉતાર** :—આંબલી પલારી તેનું પાણી પાઈ દેવું. (૨૧) **મોડરી મૂઝા કોલેરા ઉપર** :—આંબલી ૮ ભાગ, લિલામો ૮ ભાગ, એકત્ર વાટી ઘોળા કાંદાના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો. એટલે ઉલટી ઝોખો એ બંધ થાય છે, તથા જે સવિષ જંત હોય છે તે પણ પડી મરી જાય છે. (૨૨) **અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર** :—અદરથી પાકેલી અને દલદાર એવી આંબલી, લેઈ તે થંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાંખી આપવી. પછી તેમાં એલચીદાડા, લવીંગ કપૂર અને મરી વગેરે નાંખી તે મિશ્રણના કોગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરૂચિનો નાશ થઈ પિત્ત શમે છે. (૨૩) **આમલીનું સરખત પિત્ત અને બધકોષ**

ઉપર :—એક શેર આમલી, બે શેર પાણીમાં ચાર પ્રહર ભિંજવી રાખી, પછી તે પાણીમાં ઉકાળી અર્ધું બાળવું. અને તેમાં ૨ શેર સાકર, ચાસણી કરી નાખી, તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૬ તોલા પર્યંત આપવું. બધકોષવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૨ આલ.

સં ૦ અચ્યુત્વક્ષ. હીં ૦ મં ૦ આલ.

એ ઝાડને મુસલમાનની ભાષામાં “સુરંછ” કહે છે. એ ઝાડ ઘણા વર્ષ રહ્યાથી, હુશીઆનાં ઝાડ જેવડા થાય છે. એના પાંત્રા હશિઆનાં, અથવા મહુડાનાં પાંત્રા જેવા હોય છે. એને બારે માસ ઘોળા રંગનાં અને મધૂર વાસ વાળા ફૂલ આવે છે. એનાં ફૂળો હુશીઆના પુલો પ્રમાણે હોઈ, તેને કોઈ કોઈ મીઠામાં આથે છે. આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ એ પ્રાંતોમાં ઘણી થાય છે. એના મૂળીઆનો રંગ નીકળે છે. આલના ઝાડ રંગ માટે તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમાં એનાં મોટા મોટા ખેતરો ઉગે છે. એનાં મૂળમાં જેટલાં બારીક મૂળો હોય છે, તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ મૂળોનો પોકો ખારવી રંગ થાય છે. શે-ત્રંછ, પછેડી વીગેરે એના રંગમાં રંગાય છે.

૪૩. આલુબુખાર.

સં ૦ ૩૦ આરક. મં ૦ હીં ૦ આલુ-બુખાર. ફાં ૦ આલુસ્યા. અં ૦ ઈન્જાસુ. ઈં ૦ ચેરિષ્લમ. લાં ૦ પ્રુનસ બોપેરિયનસિસ.

આલુબુખારના ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે. એ ઝાડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ એ ઠેકાણે થાય છે. ત્યાંથી એ ફૂળો અહીં આવે છે એ ફૂળોનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ, તે એક બાજુએ પુલેલો હોય છે. તેનો રંગ બાહરથી રાતો કાળો હોય છે. અદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે. એના બી બરેબર બદામ જેવી આકૃતિનાં હોય છે એ ફળ સાકર

પરીપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, સારક, ર-
ચિકર અને શરીરને હિતાવહ એવો છે; પરંતુ
એ ફળો ધણું ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઈ
સમ્રહણી થાય છે. આલુચુખાર:—ગ્રાહક,
તુર, હૃદય, શીત, જડ, મલસ્તંભક, ગ્રાહી, બે-
દક, ઉષ્ણ અને કફ, પિત્ત એનો નાશ કરનાર;
પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય, મુખને સ્વચ્છ
કરનાર છે અને મેહ, ગુલ્મ, અર્શ, રક્તવાત,
એનું નાશક છે. તે પાકવા થઈ મધુર, અને
જડ છે; અને કફ, પિત્ત એનું કરનાર, ઉષ્ણ,
રચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જ્વ-
ર, વાયુ એનો નાશ કરે છે. (૧) મલમદ્વતા
ઉપર:—આલુચુખાર પાણીમાં ઘસીને પાણી
પાવાથી, પેટ સાફ આવે છે. (૨) રેચ થવા
માટે:—આલુચુખાર મંદાગ્નીપર ચાર કલાક
સુધી પાણીમાં સીજવવા; પછી જાડે કપડે છ-
ણી લઈ તે રસને પાછો મંદાગ્નીપર બળે નહી
તેમ સુકવવો. અને એ માવો આપવો. (૩)
શોષ ઉપર:—આલુચુખાર મુખમાં રાખવું.

૪૪. આવળ.

સં. અર્ચુર, શરતુપ્પ. મં. તરવડ.

આવળનાં ઝાડ સાધારણ ત્રણ ચાર ફાથ
ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કુમાડીયાના પાંત્રાં
જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં ફુલોના
ગુચ્છ આવે છે. એની શિંગો ચપટી હોઈ
વેંતલર લાંબી હોય છે. કાકળમાં આવળ
જેવામાં આવતી નથી. એને “ચાંભાર તરવડ”
એમ પણ મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં કહે છે.
આવળની જાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં ઉપ-
યોગી છે. એનાં લાકડાં બાળવાના કામમાં
આવે છે. આવળ:—કડવી, શીતળ, આંખોને
હિતકારક; અને પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોડ,
જંત (કૃમિ) અતિસાર, સોજો, શળ, ત્રણ
અને તાવ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—
(૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—આવળના
ફૂલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમાં વાટી. તેમાં સાકર
૧ તોલો નાંખી તે પાવાં. (૨) પગ કિંવા

હીંચણ મોચવાયો હોય તે તથા સોજા
ઉપર:—આવળના અને રીંગણીના મૂળોની
જાલ ઘસી પાવી. (૪) વાઘ કરડયો હોય
તો:—આવળનો પાલો અને સોમલ એનો
થુકમાં ખલ કરી લેપ દેવો. (૫) ઉપદંશ
ઉપર:—આવળનો પાલો ૧ મુઠી અને શમીનો
પાલો ૧ મુઠી વાટી, તેમાં થોડું જીરું અને
ધાણા નાંખી તે ૭ દિવસ પાવો. (૬) આં-
ખોમાં ફૂલ પડે છે તે તથા જારી વળે
છે તે ઉપર:—આવળના બી મોગલી એરંડા
ના દૂધમાં ઘસી અંગન કરવું. (૭) મૂત્રા-
ઘાત ઉપર:—આવળનાં બીજ પાણીમાં વાટી
પાવાં. અને દુઢી ઉપર લેપ કરવો.

૪૫. આસુંદરો. (સાજડ)

અં. સં. આર્જુન. મં. અર્જુન સાદડા,
પાંદરા આર્જન. હીં. કોહા. કોહ. કં. તેરિ-
મત્તી. મત્તી. સોહોન્તે. કિવિગનમરા. તૈં. મ-
મદીચદું. તાં. માઈડ. મંલાં. માઈત. ગોં.
મત્તીરક. લાં. સ્ટરકયુલિયા યુરેન્સ. ટરમિને-
લિયા. ટોમેન્ટોસા.

આ એક અરણ્ય વૃક્ષ છે. જેવાં એનનાં
ઝાડ હોય છે. તેવાંજ એનાં હોય છે. એનનાં
સાદડા એવું પણ નામ છે, એ ઉપરથી બન્ને
વૃક્ષો બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. એનના પાંદડાં
પ્રમાણેજ એને પાંદડાં હોય છે. એ પાંદડાંની
પહોળાઈ સુમારે ૫ આંગળ હોઈ, તે વેંતલર
લાંબુ હોય છે. એને ઘોળો સફેદ મોર આવે
છે. એની જાલ સફેદ પણ હોય છે. ઘોળા
એનની જાલ પણ આદરથી ઘોળી હોય છે.
પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે;
તેવીજ આ જાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન
હોતાં ઘોળીજ હોય છે. આ વૃક્ષ ધણુંજ મોટું
થાય છે. આ ઝાડો કાકળમાં અને દેશાવરમાં
પણ થાય છે. એને ઘોળાં ફુલો આવે છે.
એનાં લાકડાં ઈમારતી કામમાં ઉપયોગમાં આવે
છે. ઔષધીમાં એની અંતરજાલનો ઉપયોગ
કરવો. ‘સારદોળ’ કીવા ‘કાંડોળ’ એ વૃક્ષોને

આસુંદરાને આજ પ્રકારનું નામ આપેલું છે. પરંતુ તે પ્રકાર જુદાં છે. આસુંદરો:—તુરો, મુકર, શીતળ, કાંતિકારક અને બલકર, લઘુ, વલ્લુશોધક એવો છે. અને અસ્થિભંગ, સં-પ્રિભંગ, કક, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેહ, વાયુ, હૃદરોગ, પાંડુરોગ, વિષબાધા ક્ષતક્ષય, મેહનદિ, રક્તદોષ, ધામ, દમ, ક્ષત અને ભ-સ્મક રોગ એનો નાશ કરે છે. (૧) લિલામો ઉપર છે તેને માટે:—આસુંદરાની જાલ અને પાંદડાં કુટી લિલામો જે જગાએ ઉઠ્યો હોય ત્યાંલેપ કરવો. (૨) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે:—આસુંદરાની જાલના કાઢાથી ગુમકું ઘોલું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે. અને તેમાં કૃમિ વગરે પડતા નથી. અથવા એની જાલનું ચૂર્ણ વ્રણમાં ભરવું, એટલે વ્રણ અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ એ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—આસુંદરાનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા જાલ કુટી ઉપર બાંધવી; કિંવા જાલનું ચૂર્ણ, ઘી ચોપડી તે ઉપર નાંખવું અને પાટો બાંધવો. (૪) પિત્ત અને હૃદરોગ ઉપર:—આસુંદરાની જાલનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી ખીર જેવું બાકું કરી સાકર નાખી પીવા આપવું એથી રોગ જઈ શકિત આવે છે. (૫) હૃદરોગ ઉપર:—આસુંદરાનું ચૂર્ણ અને ધર્મિના રવો સમભાગ લઈ, તેમાં ગાય અગર બકરીનું દૂધ નાખી બાકવું; અને તેમાં પ્રમાણસર ગાયનું ઘી બાકતી વેળાએ નાંખવું. અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) કાંસ અને પિત્તરોગ ઉપર:—આસુંદરાની જાલના ચૂર્ણને સુકાવવું. સની ૨૧ ભાવના આપી તે ચૂર્ણ, મધ ઘી અને બડીસાકરમાં આપવું. (૭) હૃદરોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણવર ઉપર:—આસુંદરાની જાલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનું પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુ-પાન સાથે આપવું એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઈ, તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી સુખી રહે છે. (૮) હૃદરોગ ઉપર:—આસુંદરાની અંતર-જાલનું ચૂર્ણ કરી, તેથી યોગજી ઘી, અને ઘી-

થી યોગજી આસુંદરાના પાંદડાંનો રસ તેમાં નાખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી મંદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મરતકથળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) સ્ત્રાવ-રોધ થકી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—આસુંદ-રાની અંતરજાલનો કાઢો કરવો અને તે આપ-વો. (૧૦) કૃમિ ઉપર:—આસુંદરાના વૃક્ષનાં ઝૂંના, વાવડીંગ, પિઠવણ, લિલામો, વાળો, સુ-રનો ચુંદ, રાગ, ચંદન અને કોષ્ટ એનું ચૂર્ણ એકલ કરી, તેની ધુણી એકવાર લીધા થકી કૃમિ નાશ થાય છે. આ ધુણી પથારીને આપ-વાથી માંકણ અને ચાંચણ મરે છે. (૧૧) ર-કંતાતિસાર ઉપર:—આસુંદરાની જાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૧૨) વાતરોગ ઉ-પર:—આસુંદરાની જાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ એમાં મેળવી લેપ કરવો. અથવા આ-સુંદરાની જાલ, મજીઠ અને અરકુસો એનો લેપ મધમાં કરવો. (૧૩) હૃદરોગ ઉપર:—ઘઉં અ-ને આસુંદરો એનું ચૂર્ણ, બકરીના દૂધમાં ગા-યનું ઘી નાંખી શીજવવું, અને મધ સાકર એ બરોબર આવું. તે, માણસનો ઉદ્ધત હૃદરોગ શાં-ત કરશે. (૧૪) તાજ્જ્યપીટિકા ઉપર:—આ-સુંદરાની જાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૪૬. આશેત્રી.

સંં અશ્મંતક. કોં સિદ્ધ. હીં સિર-હટા. અસિમિલૌશ. કં અરમર. આરી. આસુ. લાં મિલાઈના આઝારિયા.

એ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંત્રા કાંચનનાં પાંત્રા જેવા હોય હોય છે. પરંતુ આ પાંદડાં તેના પાંદડાં કરતાં જડાં અને મોટાં હોય છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે. એનું લાંકડું બા-ળવા માટે ઘણું ઉપયોગી પડતું નથી. એનાં પાંદડાં તંબાફૂની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉ-પયોગી થાય છે. એ નિર્લક્ષ્ય અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોનું અતિશય તુકથાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર દમણા મોટો પ્રતિષ્ઠિતપણાનો થઈ એટો છે! આ સોબતનું પરિણામ! આ વ્યસન ન્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે

ત્યારેજ આપણો સુદિન પ્રાપ્ત થયો એમ સમજવું જોઈએ. એની અંતરજાલના બંદુકના તોટા થાય છે, તે, આ જાલ સારી ખાંચી પીંછ વાળી ફૂટી તેના કરે છે. એની અંતરજાલનાં મજબૂત અને ટકાઉ એવાં દોરડાં પણ થાય છે. એની શીંગ બાળગુટીમાં મેળવી આપે છે. **આશેત્રી:**—તુરો, ખાટો, શીતલ અને ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષ્ણ, વિષરોગ, વાંતિ, પિશાચબાધા, ગંડમાળ, ત્રણ, વિષમજ્વર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ અને અતિસાર એનો નાશ કરે છે. (૧) **વાત ગુદમ** અને શૂળ ઉપર:—આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલતું તેલ સાત ટીપાં નાંખી આપવું. (૨) **પરમીઆ** (પરમાં) ઉપર:—આશેત્રીનો પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો; અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમાં એ પૈસાભાર ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૩) **પ્રસૂતી જલદીથી ન થતી હોય તો:**—એક નહાંના છોકરાને નખન કરી સ્નાન કરાવવું, અને તેની પાસે આશેત્રીના જાડની જાલ, તે જાડ ઉપર તેની જાયા પડવા ન દેતાં દાંતોથી ઉખાડવી. તે જાલ તેણે તેવીજ મુખમાં રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માંથા ઉપર થુકી નાંખવી એટલે પ્રસૂત થશે. (૪) **નળગુદાને માટે:**—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો, અને ભાંગરો એ ત્રણે સમભાગ લેઈ, વાટી તેનો રસ કાઢવો. અને તેમાં રાફડા બિપરના કડાનાં મૂળ ઘસી તે પાઈ દેવાં એટલે નળગુદ સારા થશે. (૫) **ઘાત પડે છે તે ઉપર:**—આશેત્રીની કુંમળી ડાળીએનો રસ અને ગાયતું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે આપવું. (૬) **તાવમાં કપાળ (માથું) દુખે છે તે ઉપર:**—આશેત્રીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) **બીજા મહિનામાં ગર્ભ શ્રાવ થતો હોય તો:**—આશેત્રીની જાલ, કાળાતલ, મજ્જા, અને શતાવરી એવું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૮) **નળગુદ ઉપર:**—આશેત્રી, કારેલી, ભાંગુડી ને ભાંગરો એઓના પાંત્રાનો રસ કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાંખી આપવું. દી. ૩. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. ઘી

શીવાય બાળકોના પેટમાંનાં અંદરના લાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. (૯) **સોજા ઉપર:**—આશેત્રીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં આપવો.

૪૭. આંબલીવેલ. (ખારખટુંબા)

સં. અમ્બલા, અમ્બલપર્ણી. મં. આંબલી. હીં. રામચના. કં. હેઓલી. લા. વિટસ્પેંટા-કાયલા.

આ વેલાને ફેટલેક ઠેકાણે કડમડ વેલ એવું પણ કહે છે. અંદરની જાલમાંથી આ વેલાના અંકુર ફુટે છે. એ વેલ ઘોળી હોઈ કિંચિત ડાંગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાંજ જાડાં હોય છે. એની ભાજ અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ, આંબલીકરતાં પણ વધારે હોય છે. આ સહિ-માંના સર્વ ઉદ્ભિજ પદાર્થોના સ્વાદનું વર્ણન કરવું કઠિણ; કારણ જે જે પદાર્થો જોઈએ તેનો સ્વાદ જૂદો જૂદો. એ સારક, અમિદીપક અને મદને હરણ કરનાર એવી છે.

૪૮. આંબો.

સં. આમ્ર, હીં. આમ, કં. માવિનમારા, માવિપહેણ્ણુ, તૈં. મામિંડીચેટુ, મર્વી, આમ, તાં. મામરં, તું. કકકુ, મલાં. માવુ, કાં. મં. આંબા, અં. અબજ, ઇં. મેગોટ્ટી, લાં. મેગોફેરા ઇંડીકા.

આ વૃક્ષ ઘણું કરી ગરમ દેશમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જેટલા આંબા થાય છે તેટલા કોઈ પણ દેશમાં થતા નથી. આંબાનું જાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. રાતમાં અને કુંગરોમાં પણ એ જાડો વાવવાથી એ ઉગે છે. રાતમાં ઉગેલા આંબાને રાત્રી આંબા કહે છે. ખેતરમાં અને જે ઉંચી જાતના આંબા હોય છે તેને ધરિસાલ આંબા એવું નામ કહેવામાં આવે છે. આંબાની કલમો કરી જે આંબા બનાવવામાં આવે છે તેને કલમી આંબા એવું નામ કહે છે. કલમી આંબાનાં જાડ નાનાં હોય છે. આંબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક

નામો આપવામાં આવેલાં છે. આંખામાં યુખ્ય એ જાતી છે. એક મોળવાની, તથા ખીજ રસની. આંખાનું ઝાડ સેંકડો વર્ષ જીવે છે. આંખો દર વર્ષે એકવાર ફળે છે. આંખાનું ફળ ખાવાને અતિશય મધૂર અને સારું છે. એ ગરિયથી માંડી શ્રીમંત સુધી સર્વને ખાવા મળે છે. અને ગરિય લોક તો કેરીના દિવસોમાં આંખા ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉન્હાળામાં વટેમાર્ગી લોક, તાપથી અકળાર્થ અને ચાલવાથી થાકી જવાથી આંખાની ઘટા નીચે આવી વીસામો લે છે, અને કેરીઓ પણ ખાઈ તૃપ્ત થાય છે. આંખાની છાયા શીતળ જતાં ઘણીજ આરામ આપનારી છે. થાકીને લોથ થઈ ગયેલા લોક આંખાની છાયા નીચે ખેસી આરામ પામે છે. આંખાનાં ઘાટડાં ઈમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. આંખાના દૂધનો ગુંદ થઈ તેની રાજા અને છે. અને ઘણા કામમાં આવે છે. આંખાના ફળનાં ઘણા પદાર્થો થાય છે. સારી કેરીઓનો મુરખો થાય છે. એ મુરખો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે. કેરીનું ગોળીઆ, મેથીયા, ભોળ વગેરે પ્રકારનું આથળું થાય છે. કાચી કેરીઓમાં ગોળ નાખી તેની ગોળકેરી કરે છે. કાચી કેરીઓ છોલી કાપી મુકવવાથી તેનાં આંખોળીયાં અને છે. એનો ઉપયોગ આંખલીને ટેકાણે ખટાસ માટે કરે છે. આંખલી કરતાં એ પથ્યને અને રૂચીને પ્રશસ્ત છે. રંગરેજ લોક તે રંગમાં નાંખે છે. તેમજ કાચી કેરીઓનો, ગોળ અથવા સાકર નાંખેલો સાર (પનું) ઘણુંજ સારું થાય છે. ખાટી કેરીઓનું રાયતું અને છે. આંખાના ગોટલા ભાંગવાથી જે ગોટલી અદરથી નીકળે છે તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે. કાંકણમાં સેંકડો કણખી લોક, ઉન્હાળામાં અને ચોમાસામાં ડાંગરનો પાક થાય ત્યાં સુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. તે લોક આ ગોટલીમાના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે. એ ગોટલીના લોટના ખીજ પદાર્થો પણ અને છે. આંખાના ગોટલામાંની ગોટલીને ચમાર લોક ચાંમડાને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે. ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે આપવી છે. ગ્રીષ્મ

રૂતમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ રૂતમાં આવાં રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલાં છે; એ પરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે તેનો વિચાર કરવો, **કુમળી કેરી** (મરવા) તૂરા, ઉખ્ણ, સુગંધી, ખાટા, ક્ષાર સંયોગથી રૂચીકર, ક્ષાલક, રક્ત, અને કાંતીકર; પિત્ત, વાત, કફ, રક્તદોશને ઉત્પન્ન કરનાર, અને કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ, તથા અતિસાર એનો નાશ કરનારી છે. **ખાકુમાં ઘાલી પકવેલી કેરી**—મધુર, શીતળ, જડ, મલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક, કફકર, અમ્લિદીપક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સિન્ધ, તુરી, સુખકારક, અને કાંતિવર્ધક એવી છે; અને વાયુ તૃપ્તા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરુચિ એનો નાશ કરનાર છે. (૧) **આમાતિસાર અને મૂછા ઉપર**—આંખાની ગોટલી દલીમાં વાટી આપવી. (૨) **કરમ ઉપર**—આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર**—આંખાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. (૪) **રક્તાર્શ અને પ્રદર એ ઉપર**—આંખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે રક્તમૂળવ્યાધ અને ધુપણી એનો નાશ થાય છે. (૫) **પરસેના છુટતો હોય તો**—ગોટલી ભાંગી તેનો ભૂકા શરીરે લગાવવો. (૬) **થડીને લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપર**—આંખાનો ચીકલગાવવો. (૭) **રાંઝણ (આંજણી) ઉપર**—આંખાની ડાંખલીનો અગર આંખાનાં પાત્રાં તેડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) **તરતના પ્રમેહ ઉપર**—આંખાની અંતરજાલનો રસ તોલા ૪ અને ચુનાનું નીતરું પાણી તોલો ૧ એ બન્નેનું મિશ્રણ કરી તે તાખડતોળ આપવું. એવું ૭ દિવસ આપવું. (૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**—આંખાની ગોટલીનો રસ કાઢી તે નાક ખીવો. (૧૦) **ઉખ્ણ જવર (ઉન્હા તાવ) ઉપર**—આંખાનાં મૂળ ગળે અથવા હાથે ખાંધવાં. (૧૧) **દાહ અને અતિસાર એ ઉપર**—આંખાની અંતરજાલ દલીમાં વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી. (૧૨) **રક્તાતિસાર ઉપર**—આંખાના પાંદડાંનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦૫ તોલો

અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. (૧૩) અ-
તિસાર ઉપર:—આંખાના ચીક થકી રાગ થાય
છે. તેનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવું.
(૧૪) ઉપદંશ ઉપર:—આંખાની જાલનો અં-
ગરજ બકરીનાં દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવો. એ-
ટલે ઉપદંશ અને તત્સંબધી વ્રણ, એની પીડા
દૂર થાય છે. (૧૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—આં-
ખાની ગોટલી જાણ અગર આંખાનાં ધોવરામ-
ણમાં વાટી આપવી. અથવા કેરીની જાલ દૂધ-
માં વાટી, મધ મૂકી આપવી. (૧૬) લોહીની
ઉલટી ઉપર:—આંખાની ગોટલીનો રસ કાઢી
નાંકમાં ટીપાં પાડવાં. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—
આંખાનાં સુકાયેલાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ કરી તેનું ધ્રુ-
પાન કરવું. (૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી
ઉપર:—આંખાની અંતરજાલ, ઉમરના મૂળ ઉ-
પરની જાલ અને વડની વડવાઈ એનો રસ કા-
ઢી, તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાંખી તે આ-
પવું. (૧૯) રક્તાતિસાર ઉપર:—આંખાની
અંતરજાલ દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૨૦)
કાનના દુખાવા ઉપર:—આંખાનો મોર વાટી
દીવેલમાં સીદ કરી તે ગાળી કાનમાં નાંખવું.
(૨૧) માથામાં દારૂણ રોગ થાય છે તે ઉ-
પર:—આંખાની ગોટલી અને ગાલહરડાં (હી-
મજ હરડે) એનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.
(૨૨) સંઘ્રહણી ઉપર:—આમ્રાદિવવાગુ:—
આંખો, અંબાડો અને જાંબુઓ એ લેણેની જા-
લ ૧૬ તોલા લેઈ તેમાં ૨૫૬ તોલા પાણી નાં-
ખી, અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી
તેમાં ૧૬ તોલા આંખા નાંખી પુનઃ ઉકાળી તૈ-
યાર કરવું; તેને આમ્રાદિવવાગુ એવું કહે છે.
એ ખાવાથી સંઘ્રહણી દૂર થાય છે. (૨૩) ર-
ક્તાતિસાર ઉપર:—આંખો, જાંબુઓ અને
આસુંદરો એની જાલ ૪ તોલા લેઈ તેને
સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા
પાણી માટીના વાસણમાં નાંખી તેમાં તે
ચૂર્ણ નાંખી રાત્રીએ બીજવી રાખી, પ્રાતઃકા-
ળમાં તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાંખી
પીવું. (૨૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—આંખાનાં ઝાડ
ઉપરની ગાંઠ ગોમૂતમાં ઘસી લેપ કરવો. અને

શેકવું. (૨૫) ધુપણી ઉપર:—કાપવાના આં-
ખાનો સુકાયેલો મોર ઘીમાં તળી, સાકર નાંખી
તેની ગોળી કરી આપવી. (૨૬) સ્વરભંગ
ઉપર:—આંખાના પાંત્રાંનો કાઢો મધ નાંખી
આપવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર:—એ અઢી તોલા
ખાળકેરી (મરવા) દહીંમાં વાટી આપવી.

આંમળાનું ઝાડ.

સં. ૦ અં. ૦ આમલકા. મ. ૦ આંવળે. હીં. ૦
આમલ. આમરો. કં. ૦ તુ. ૦ નેલીમાર. તૈ. ૦
ઉસરકાય, વેલી, તા. નેલીમાર. મલાં. આ-
મલકં, નેલી. ફાં. આમલક. અં. અમલજી.
મં. એં. બલીકમિરોમેલન. લાં. ફિલેંથસ એં. બલીકા.

ભરતખંડમાં આમળાનાં ઝાડો વ્રણે ઠેકાણે
થાય છે, એ ઝાડ સાધારણ વ્રણ ઉંચા હોય
છે. એનાં પાંત્રાં સમડીના પાંત્રાં જેવા હોય છે.
એને કાર્તક માસમાં ફળો આવે છે. આમળા
સાધારણ સોપારી જેવાં મોટા હોય છે. આંમ-
ળામાં બે જાત છે. રાય આંમળા અને ધોળાં
આંમળાં. આંમળાનો મુરખો કરે છે. તે
પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પલ્લુ થાય
છે. આમળાં સુકાઈ જાય એટલે આવળ-
કંડી બને છે. આમળાનાં લાકડાંથી ધોળો કાથો
થાય છે, આવળકંડીનું રાયતું પલ્લુ બને છે.
વૈદકમાં જેને ત્રિકાળ કહે છે, તેમાં આવળકંડી
પલ્લુ આવે છે. હરડાં, ખેડાં અને આવળકંડી
(આમળાં) આ ત્રણ પદાર્થોને ત્રિકાળ એવી
સંજ્ઞા આપેલી છે. આમળાં—કિંચત તીખાં,
સારક, કેડવાં, ખાટાં, તુરં, શીત, જરા અને
વ્યાધિ એનાં નાશક, વૃષ્ય, કેશ્ય, હિતકર અ-
શ્ચિનાશક છે; અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, જ્વર,
વાંતી, આખમાન, બદ્ધ વિદ્યુક્તા, સૂજ, શોષ,
તૃષ્ણા રક્તવિકાર અને ત્રિદોષ એનો નાશ કરે
છે. આવળકંડી:—કડવી, તીખી, ખાટી,
મધુર, તુરી, કેશ્ય, લઘુસંધાનકર, ધાતુવર્ધક
અને નેત્ર્ય છે; અને શરીરે લગાડવાથી કાંતિ-
કારક; અને પિત્ત, કફ, ધર્મ, મેહ, વિષ, ત્રિ-
દોષ, એનો નાશ કરે છે (૧) ધોળી ધુપણી

ઉપર:—આવળકંઠીના બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી તે આપવાં. દિ. ૩.
(૨) સર્વજ્વર ઉપર આમલકયાદિ ચૂર્ણ અને આમલકાદિ કાઢો:—આવળકંઠી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડા, (હીમજી હરડે) પીપર, અને સીધવ એ પાંચ આપધ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે. તેમજ આવળકંઠી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડા અને પીપર એનો કાઢો કરી લેવાથી તેથી પણ તાવ દૂર થાય છે. **(૩) પિત્ત ઉપર આમળાનો મુરખો:**—એક શેર આમળાને સોયથી પાસે પાસે, ટાંચા મારી, ચુનાનાં નિતર્યા પાણીમાં કેટલીકવાર નાંખવા. એટલે તેમાની લાળ નીકળી જાય છે. પછી આદ્રણ આવેલા બશેર પાણીમાં નાખી થોડાં ઉકાળવાં અને બાહર કાઢી કપડાથી લુછી કોરા કરવા. પછી ખાંડ અથવા ખડીસાકરની ચોતારી આસણી કરી તેમાં તે આમળાં છુડાવી રાખવા. આ મુરખો ચાર પાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે. એ મુરખો ખાધાથી પિત્ત શ્મન થઈ પુષ્ટતા પણ આવે છે. **(૪) આમળાંની ગોળીઓ (કોચકંઠ):**—સારાં આમળાંને થોડા બારી તેને બારીક વાટવા. પછી તેમાં જીરૂ, મરી, પીપર, સુંઠ, ધાણા, તજ, સીધવ, સંચળ, હરડાં, મીઠું એ સઘળાંને બારીક વાટી નાંખવું. અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીઓ કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રચીકર અને પાચક છે. **(૫) ખસ ઉપર:**—આવળકંઠી બાળી તે તેલમાં ખલી શરીરે ચોપડવી. **(૬) સ્વરભેદ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં આવળકંઠીનું ચૂર્ણ આપવું. **(૭) અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર:**—આબળાંનો રસ અથવા આમળાં પાણીમાં પલારી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવાં એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે. **(૮) ઉલટી અને શ્વાસ ઉપર:**—આમળાંનો અંગરસ, મધ અને પીપર નાંખી આપવો. **(૯) રક્તપિત્ત ઉપર:**—આવળકંઠી, એરંડ તેલમાં તળી સાકર સાથે સાંજ સવાર ગરમ પાણીના છુટડા સાથે દ્રાવવી. **(૧૦) ઉલટી ઉપર:**—

અવળકંઠીનું ચૂર્ણ ચંદનમાં મેળવી આપવું. **(૧૧) પ્રમેહ ઉપર:**—આમળાંનો રસ કાઢી અથવા આવળકંઠીનો કાઢો કરી, તેમાં બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાંખી તે આપવું. **(૧૨) જરા ન આવવા માટે:**—આવળકંઠી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડી વારે સ્નાન કરવા જવું. એ પ્રમાણે નિત્ય ક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવનાર નહીં અને કેશ ધોળા થશે નહીં. **(૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:**—આવળકંઠી અને તલ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી આંખે ચોપડવા. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું. એટલે આંખોં હમેશાં થંડી રહી આગ થશે નહીં. **(૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકંઠીનું ચૂર્ણ:**—અવળકંઠીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાણુ ઘી એ એકત્ર કરી આપવું. **(૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—આવળકંઠી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમાં મેળવી મોમાં ચોળવી અને મુખમાં રાખવી. એટલે જીભ, તાળવું, ગળુ વીગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. **(૧૬) તાવમાં અરોચક થાય છે તે ઉપર:**—આવળકંઠી, દ્રાક્ષ અને સાકર એનો કલક કરી તે મુખમાં રાખવો. **(૧૭) મૃતકૂચ એટલે ગરમી ઉપર:**—આમળાંનો અને શેલડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. **(૧૮) આમ્લપિત્ત ઉપર:**—આવળકંઠીનું ચૂર્ણ કેળના કાંદાના રસમાં આપવું. **(૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ઘીમાં આવળકંઠી તળી કાંજમાં માં વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. **(૨૦) યોનિદાહ ઉપર:**—આંબળાંનો રસ સાકર નાંખી પાવો. **(૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર:**—આંબળીના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં હળદર મેળવવી અને તેમાં ખડીસાકર ટાંક ૧ નાંખી તે પાવું. **(૨૨) પ્રમેહ ઉપર:**—આંબળીના પાંત્રાંનો રસ પાશેર અને જાશ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. **(૨૩) રેચક:**—આંબળીની જાલનાં રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવેંગ, અને વેળા વાટી તે આપવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:**—આં-

વળકંડી રાત્રે ગોમૂત્રમાં પલારી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ મેળવી તે શરીરે ચોપડવું. (૨૫) શરીરની કંતિ સારી થવા માટે:—આવળકંડી અથવા શેકેલા આમળા અને ઘોળા તલ એકત્ર આરીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવાં. અને પછી થોડી વાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું. (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આંબળાનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી તે આપવું. (૨૭) વૃદ્ધપણુ દૂર થવા માટે:—આંબળકંડીનું ચૂર્ણ અને તલનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળમાં આપવું. (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે:—આવળકંડીનું ચૂર્ણ અને અરકંદનું ચૂર્ણ સમભાગ, ઘી અને મધ સાથે શિશિર રતૂમાં આપવું. (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આવળકંડી ઘીમાં તળી કાંજમાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર:—આમળીનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે આપવું. (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર:—આંબળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩૨) મૂર્ચ્છા ઉપર:—આંબળાનો રસ ઘી નાખી પાવો. (૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—આંબળકંડીનું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘીમાં આપવું અથવા આંબળાનો અથવા હરીતકી (હરડે)નો મુરખો આપવો. (૩૪) ઈંદ્રિ લાલ થઈ હોય તો:—આંબળકંડી માસા ૩, સંચળ માસા ૨, સીધવ તોલા ૨, એનું ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—આંબળકંડીના અંગરસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું. (૩૬) આમ્લપિત્ત ઉપર:—આંબળકંડી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમાં લિંબવી રાખવી. બીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા સુંક અને એક માસો જરૂર નાંખી આરીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી તેમાં એ તોલા ખડીસાકર નાંખી તે દૂધ પાવું. (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:—આંબળકંડી, ચિત્રો, બાળહરડાં, પીપેર અને સંચળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હમેશ સવારે અને

રાત્રે ઉંઘતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્યનુરૂપ આપવું. (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર:—આંબળકંડી ૧ તોલો આખી રાત કલઘના વાસણમાં પલારી રાખી, સવારે વાટી, ગાયના સાત તોલા દૂધમાં મેળવી તે પાવું. એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઈ શક્તિ વધે છે. (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર:—આંબળકંડી, હળદર અને ગેર મેળવી એનું અન્નન કરવું. (૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—આવળકંડી અને ગોખર એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ એ માસા અને ગળોતું સત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમાં નાંખી રોજ સવારે ખાવું. એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઈ તે પુષ્ટ થાય છે. (૪૧) ઘોળી ધુપણી ઉપર:—આંબળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૦. આશા.

એ જાડો કોકણમાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકાર પ્રાંતમાં જુના જાડોના ગર્ભમાંના લાકડાંમાંથી તામીલ લોક એક રંગ તૈયાર કરે છે. એના પાંદડાનો રસ ધણોજ કડવો છે. (૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—એના પાંદડાનો રસ એક ચમચો ભરી લેખ તેમાં થોડું કેશર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે મલયુદ્ધિ સાથે થઈ બાળકોને અન્ન સાર પચી મોંપર લાલી આવે છે.

૫૧. આસંધ.

સં. બં. અશ્વગંધા મં. આરકંધ હીં. અસગંધ. દે. દોરગુંજ કં. અંગરખેર, હિરેખેર, આલાકિર, હિરેમદીનખેર, તેં. પિલ્લીઆંડા પેન્નેર, અશ્વગંધી. તાં. અશ્વગંડી. મલાં. અમુકિર, પિવટે. ફાં. એ (મે) હેમનુપ્પરરી. ઈં. વિંટરચેરી. લાં. ફાઈસેનિસ સોમ્નિફેરા. એને 'આસંધ' 'અજગંધ' એમ પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે એને 'દોરગુંજ' એમ પણ કહે છે. એ જાડ ખાનદેશ, નાશિક, વરા-

૩, અને ઘાટ ઉપર ધણેક ઠેકાણે મળે છે. એની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે. એના પાંદડાં આકારે કોરાંટી (કાંટાસરીઆ) જેવાં હોઈ તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવાં ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીના બી પ્રમાણે બી હોય છે. એના મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. **આસંધ:**—રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિ, કિંચિત તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટી આપનાર, વૃષ્ય, ઉષ્ણ, લઘુ; અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, ત્રણ, શ્વેતકુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સૂજ, ક્ષતક્ષય અને કંડુ એનો નાશ કરે છે. (૧) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ ભાગે લેઈ, તેમાં સાચકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૨) **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસંધનો કાઢો કરી આપવો. એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે. અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) **વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૪) **નાનાં બાળકોને શક્તિ આવવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ એમાં ઘી નાંખી પચન કરવું; તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. (૫) **દૃષ્ટી સ્વચ્છ થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ, આંબળાનો રસ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એમાં આપવું. (૬) **સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્વ માસો ૧, મધમાં આપવું. (૭) **ત્વચાગત રોગને માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાંખી શરીરે ચોપડવું. (૮) **ગર્ભધારણને માટે:**—આસંધનો કાઢો દૂધ નાંખી કરવો અને તેમાં ઘી નાંખી તે ઋતુસ્નાત સ્નાને ખાવા માટે આપવું. (૯) **મ્હર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ ૩ માસા, અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમાં નાંખી આપવું. આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું. એટલે ઉપલા વિકા-

રો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. અને શક્તિ આવે છે. (૧૦) **વિર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભને માટે:**—આસંધ તોલો ૧૦ અને વરધારા તોલો ૧૦ એ બંને ઔષધો સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું, અને ઘીના નીવડેલા (રીઠા) વાસણમાં તે ભરવું. પછી તેમાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લેઈ ગાયના તાજા દૂધમાં નાંખી તે આપવું. (૧૧) **ધાતુક્ષય ઉપર:**—આસંધ, સાકર, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી આપવું. પથ્ય દૂધ અને ભાત. (૧૨) **સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:**—આસંધ, ભોંવકોળું અને જેઠીમધ, એનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાંખી આપવો. (૧૩) **સોજો, ગલમ્મથી એ ઉપર તથા ગુમડું પકવવાને બંને રોડવાને:**—આસંધનાં તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. અથવા પાણીમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૪) **વાયુ ઉપર:**—ગોળમાં આસંધનું ચૂર્ણ નાંખી ગોળી કરી તે આપવું. (૧૫) **ઠોરને વિષ ચડ્યું હોય તો:**—આસંધનાં તાજાં મૂળ જાશમાં વાટી પાઈ દેવા. (૧૬) **ઉરસ્તંભ ઉપર:**—આસંધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૭) **વાયુને માટે:**—આસંધ અને શતાવરી એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૧૮) **આધારીશી ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ ઘસવું. (૧૯) **વાળા ઉપર:**—આસંધ તેલમાં કિંવા જાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૦) **કટિશળ એટલે કંબર દુખે છે, તે ઉપર:**—આસંધ અને ખડીસાકર એનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું. (૨૧) **બળદને કંઈ દુઃખ થયું હોય તો:**—આસંધનાં તાજાં મૂળો ખવરાવવાં, એટલે બળદ સારો થશે.

પર. આંબાહળદર.

આ (મ્લ) ત્રિનિશા. મં ૦ આંબેહળદ. અં (મા) બાહરદી. કં ૦ હલિઅરપણ, કાડઅરસિણ. તાં ૦ કસ્તુરી મંજલ. મલાં ૦ કનુમન્નલ. તૈં ૦ ફાશપાસુપુ, અડિલયાસુપુ. ધં ૦ મેંગોજીનર. લાં ૦ કરક્યુમા એરોમેટિકા.

એ ઝાડો રાનમાં થાય છે. એના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે. આ હળદરના

ગાંઠીઆ મોટા હોઈ તે ઘણા કઠણ હોય છે. એ હળદર મીઠામાં આથવા શિવાય મસાલાનાં ઉપયોગમાં આવતી નથી. આંબાહળદર એ મોટી રક્તવિકાર નાશક છે. શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં તેને નાંખે છે. એ શરીરે ચોપડવાથી કંડુનો નાશ થાય છે. આંબાહળદર:—કડવી, ખાટી, રૂચિપ્રદ, લઘુ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, તુરી, સારક; અને કફ, ઉગ્રતણ, ઉધરસ, દમ, ઉચ્છ્રી, તાવ, સન્નિપાત, ન્વર, શળ, વાયુ, કંડુ, વ્રણ, મુખરોગ એનો નાશ કરે છે. અને રક્તદોષનો પણ નાશ કરે છે. (૧) કંડુ અને ખસ ઉપર:—આંબાહળદર અને કાળીજીરી એકલ વાટી શરીરે ચોપડવું એટલે કંડુ દૂર થાય છે. આંબાહળદર અને કાળીજીરી એનું આરીક ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખલ કરી ખસને ચોપડવું; એટલે ખસ દૂર થશે. (૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર:—આંબાહળદર અને હીરામોળ, એ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ ઉપર ચોપડવું. એટલે જલદી ગુણ પડે છે. (૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર:—આંબાહળદર, કાળીજીરી આવચી, કુવાડીઆના ખી; અને આમળાં એ ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી વાટી રોજ ચોળી શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું. (૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર:—આંબાહળદર અને સિંધવ એકઠું વાટી શક્તિપ્રમાણે આપવાં અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું. અથવા કાચકીના પાંખાના રસમાં આંબાહળદર ઉકાળી પેટઉપર ચોપડવી. (૫) બાળકોને વાંગ (બાળક જનમ્યા પછી ૧૦—૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા પુટો તેને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે—આંબાહળદર, જાખના રસમાં ઘુટી તે ચોપડવી.

૫૩ ઇડલીયુ. (ગધડલીયુ)

સં. જાંબીર. મં. ઇડલિયુ. કાં. ચોર-નિંચુ. હી. જાંબીરી. બં. ગોંડલિયુ કં. કચિલે, દોડુસિકાચી, કાડલિએ, મલાં કટકુ કુરન્નુ. તૈ. જાંબીર, અડલિંબી. તાં. કદટેલુ

મિચ્ચે. તું. કેપેરીપુલી લાં. અટલાટિઆ મોનોફાઈલા..

આ એક લીંચુનીજ જાત છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ જાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લીંચુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની જાલ ખરબચડી હોય છે. પાક્યા પછી જાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે. અને તેનો વાસપણુ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. તેનાં પાંચાં અને પુલો એકસરખાં હોય છે. પરંતુ જે નાની જાત છે, તેના ફળની જાલ કંઈક પાતળી હોય છે. અને જે મોટી જાત છે. તેની જાલ જડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણુ થાય છે. એના રસનો “લેમોનેટ” કરે છે. ઇડ (મીઠું) લીંચુ તુર, કડવું, સારક, ઉષ્ણ; અને કફ, પિત્ત એ રોગોનું નાશ કરનાર છે. (૧) મોરચુથુના વિષ ઉપર:—ઇડ લીંચુનો રસ, સાકર સાથે આપવો. (૨) આમ્લપિત્ત ઉપર:—સાયકાળે લઘુ ઇડ લીંચુનો રસ પાવો.

૫૪. હીંગોરી.

સં. ઇંગુદી. મં. હિંગણી. હિંગલુએટ. હીં. હિંગોટ, જાંકી. કં. ઇંગળગિડ, ઇંગળા. હિંગુલ. તૈ. ગરા. અં. હિલેલજે. ઇં. ડેડિલ. લાં. એલેનાઇટસ રોક્સબર્ગીઆઈ.

દક્ષિણમાંહેના રાનર્મ હીંગોરાના જાડો જ્યાં ત્યાં થાય છે. એ જાડ ઘણાંજ ઉંચા વધે છે. એ જાડ ઉપર કાંટા હોય છે. એના ફળને હિંગલુએટ કહે છે. હીંગણાં કારી તેમાં દારૂ ભરી તે આતસબાજીમાં ફેડે છે. દુકાળની વખતે આ ફળોમાંહેનો ઘોળો ગરલ લોટમાં મસળી તેની ભાખરી ખાઈ ગરિય લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડાં સુધ્ધાં ખાઈ તે પોતાનો બચાવ કરે છે. હીંગોર મદગધિ, તીખો, લઘુ, કડવો, ઉષ્ણ, ફેનિલ, રસાયન; અને કૃમિ, વાયુ, વિષ, શલ, મિત્ર, કાડ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, ભૂતઆધા, એનો નાશ કરે છે. એના પુલો:—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવા; અને વાયુ, કફ, એનો નાશ કરે

છે. **ઉપયોગ** :—(૧) વાળા ઉપર :—હીં-ગોરાના મૂળ ઉપરની જાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળા ઉપર આંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે. (૨) તાડજીવપીટિકા (ખીલ) ઉપર :—હીં-ગોરાનો મગજ થડા પાણીમાં ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો એટલે ખીલ જઈ મોં નિર્મળ થાય છે. (૩) સ્તનરોગ ઉપર :—હીંગોરાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો. (૪) નેત્ર-આવ ઉપર :—હીંગોરાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી અન્નન કરવું. (૫) શળ ઉપર :—હીંગોરાના મૂળ ઘસી પાવા. (૬) કર્ણમૂલ ઉપર :—હળ-દર, કૌંડળ, સીંધવ, દેવદાર અને આંકડાનું દૂધ એનો ઘેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સારા થાય છે. (૭) કૂત્રાના વિષ ઉપર :—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર હીંગોરાની જાલનું ચૂર્ણ જાશમાં નાંખી પાવું. (૮) મૂર્ચ્છા ઉપર :—હીંગોરાની જાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. (૯) ઉધરસ ઉપર :—હીંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

૫૫. ઈંદ્રજવનું ઝાડ.

સં ૦ કુટજ. મં ૦ કુડા. હીં ૦ ફૂડા, કુરૈયા. અં ૦ કુડચી. કં ૦ કોડશિંગે. કોડમુરક. તેં ૦ કોડિશપદ્મ. કુટજમુ. અંકેલુ. ચંગલકુષ્ટ. તાં ૦ વેપ્પાલે. નું ૦ કોડજી. મલાં ૦ વેનપાલા. અં ૦ તિરાજ. ઇં ૦ ઓવલલીન્ડરોજી. લાં ૦ રાષ્ટિ-ય એટિસિન્ટેરિકા.

આ વગડાઉ ઝાડ છે, અને તે જ સાત હાથ કરતાં ઉંચું થતું નથી એનાં પાંત્રાં બદામના પાંત્રાં જેવાં લાંબા હોય છે. કોકણમાં એ પાંત્રાંનો ધણો ખપ થાય છે. એના ફૂલોનું શાક થાય છે. એની શિંગો બારીક અને લાંબી હોય છે; એ શાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે; શીંગોમાંથી જવની આકૃતિના લાંબા બિયાં નીકળે છે. તેને ઈંદ્રજવ કહે છે. તે બિયાં કડવાં હોય છે. એનાં મૂળ પણ કડવાં હોય છે. મૂળનો પાક થાય છે, તેને મરાઠીમાં કુડેપાક કહે છે. ઈંદ્રજવના ઝાડમાં

ઘોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ઘોળી ઈંદ્રજવનું ઝાડ :—કડવું, તીખું, ઉબળું, અગ્નિદીપક, પાચક, પુર, રક્ત, ગ્રાહક; અને રક્તદોષ, કોડ, અતિસાર, પિત્તાશી, કફ, તૃષા, કૃમિ, જવર, આમ અને દાહ એનો નાશ કરે છે. કાળી ઈંદ્રજવનું ઝાડ :—રક્તદોષ અર્શરોગ, ત્વગદોષ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઘોળા જેવા છે. **ઉપયોગ** :—(૧) કૃમિ ઉપર :—ઈંદ્રજવનાં મૂળ ઘસી એકલા અથવા વાવડિંગની ભૂકી નાંખી પાવાં. (૨) અતિસાર ઉપર :—ઈંદ્રજવના ઝાડની જાલનો અગરસ કાઢી તે પાવો. અથવા જાલનો પુટપાકૃતિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો. **પથરી ઉપર** :—ઈંદ્રજવ અને નિશોત્તર એનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ઘોવરામણમાં પાવું. (૪) કુર-શાના વિષ ઉપર :—કાળા મૂળ ઘસી તેમાં ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ અડધો માસો નાંખી પાવું. અથવા જાલનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ખોડા ઉપર :—ઈંદ્રજવની જાલ અને સીંધવ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) કમળી અને સર્વ વિષો ઉપર :—કાળા ઈંદ્રજવના ઝાડના અંકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર પાવો. દિવસ ૩. પથ્ય ઘી અને લાત. (૭) નળ કુટ્યા હોય તો :—ઈંદ્રજવ શેકી તેની ભૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર, અને ઘી પૈસાભાર એ એકત્ર કરી પાવું. દિવસ ૭. **જીર્ણજવરપર** :—ઈંદ્રજવના મૂળોની જાલ અને ગળો એનો કાઢો પાવો. (૯) કાનમાંથી પડે વહે છે તે ઉપર :—ઈંદ્રજવના ઝાડની જાલનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી કાનમાં નાખવું. અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો. (૧૦) લુખ લાગે છે તે ઉપર :—ઈંદ્રજવના ઝાડની જાલ ગાયના દુધમાં વાટી પાવી એટલે કઠીણ મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ થશે. (૧૧) પરિણામશળ ઉપર :—ઈંદ્રજવરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૨) બાળકની હ-ગામણ ઉપર :—ઈંદ્રજવના ઝાડના મૂળ જાશના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી થોડી હીંગ નાંખી પાવાં. (૧૩) બાળકની મૂર્ચ્છા ઉપર :—ઈંદ્રજવનાં મૂળ અને મોગલી એરડના મૂળ જાશના પાણીમાં ઘસી થોડી હીંગ નાંખી પાવું.

(૧૪) વાતશળ ઉપર—ઈદ્રજવનો કાઢો કરી તેમાં સચળ અને શેકેલી હિંગ નાખી પાવો.

(૧૫) દોરેના કુન્દરોગ (દોર સુકું જાણુ હોય છે તે.) ઉપર—ઈદ્રજવના તોરા આરીક ખાંડી પાશેર રસ કાઢવો, તેમાં તેટલો જ નાળીયેરનો રસ અને નવટાંક ગોળ નાંખી સાત દિવસ પ્રત્યેક એ વખત ઔષધ આપવું. (૧૬) સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુ

જીર્ણવર, એ ઉપર કુડાપાક—ઈદ્રજવના ઝાડના મૂળો ઘોઈ છુદીને રસ કાઢવો તે રસ દેવતા ઉપર મૂકી ઉકાળતા રહેવું. સાધારણ ઉકળે એટલે તેમાં સુંક, મરી, પીપર, નયકળ માયકળ (માયા), જવંતી, લવીંગ, વાવડીંગ. મરડાશીંગ, નાનાં ખીલાં, બેહેડાનું દળ, નાગકેશર એનું ચૂર્ણ જોઈએ તે પ્રમાણે નાંખી, સરખું મિશ્રણ થયા પછી ચણા જેવડી ગોળીયો કરવી. એ ગોળી અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર જાશના પાણીમાં કિચિત્ હીંગનું ચૂર્ણ નાંખી, તેમાં, મીઠા અધમચાઈ દહીંમાં; અથવા સુંક ના કાઢામાં; ઘી નાંખી આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે. પાંડુરોગ ઉપર ફક્ત આ ગોળી ગોમૂતમાં ઘસીને પાવી. (૧૭)

વાતજ્વર ઉપર—ઈદ્રજવના મૂળોની જાલ ૧ તોલા લઈ આરીક વાટવી અને ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રથી ગાળી પાવું અથવા તેમાં થોડો અજમો આરીક વાટી મેળવી. ઇંદનો કકડો તપાવી જમકારી તે પાવું (૧૮)

નળગુદ ઉપર—વાડમાંહેના ઈદ્રજવના ઝાડના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી પ્રત્યેક બેવાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવું (૧૯) સર્વા-

તિસાર ઉપર—ઈદ્રજવના ઝાડની જાલનો કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમાં અતિ વિપની મૂકી નાખી તે પાવો અથવા ઈદ્રજવનાં મૂળની જાલનું અને અતિવિપનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

(૨૦) પથરી ઉપર—ઈદ્રજવની જાલ દહીંમાં ઘસી પાવી. (૨૧) કુટળપ્રકાવલેહ—ઈદ્રજવના મૂળોની જાલ લીલી વજન પાંચ શેર, પાણી ૧૬ શેર લેઈ કાઢો કરવો. અષ્ટમાંશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. ઘટ થાય

એટલે તેમાં ઔષધો નાંખવાં તે—કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીનાં પૂલ, નાગરમોચ. અતિવિપ લળમણી, નાનાં ખીલાં, એનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો. તે, પાણી, ગાયનું દૂધ, બકરીનું દૂધ, એખાની કાંજ, એમાંના કોઈ અનુપાનમાં આપવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળ-વ્યાધિનું રક્ત, એને બંધ કરે છે. (૨૨) વાતગુદમ, વાયુ, કષય, કંડુ (ખરજ), તાવ એ ઉપર—ઈદ્રજવના ઝાડના મૂળોની જાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૬. ઈદ્રવરણી.

સં ૦ જટહત્કલા, ઈદ્રવારણી મં ૦ ઈદ્રાવણ. કાં ૦ કંવડળ. હિં ૦ મંદ્રહલા, ઈદ્રાવણ. બં ૦ રાખાલશશા, બડવાકાલ. કં ૦ હિરિય, હામેકકે. તે ૦ એતિપુચ્છા. ફાં ૦ ખુઈન્નતલખ. અં ૦ હંજલ. ઈં ૦ કાલોસિંથ. લાં ૦ સિદુલસ. કા-લોસિંથિસ.

એને “ કડવી ઈદ્રવરણી ” એવું પણ કહે છે. ઈદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાંત્રા કાળીંગડીના (તરબુજ) પાંત્રાં જેવાં હોઈ, તેના કરતાં આરીક હોય છે. પાકેલા ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમાં બે ભેદ છે. જે ફળ સુમારે કરી જેવડાં હોય છે, તેને ઘોડ ઈદ્રવરણા કહે છે. ખીજી જાતનાં ફળ લીંબુ જેવડાં થાય છે. એ ફળો અતિશય કડવાં હોય છે. આ દેશમાં ઈદ્રવરણીનાં વેલા પુષ્કળ થાય છે. ઈદ્રવરણાં એ તીવ્ર રસક પદાર્થ છે. ઈદ્રવરણા—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણ વીર્ય અને લઘુ છે. તથા ગુદમ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, (કાઠ). જ્વર, ત્રણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથી, મેહ, મુદગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગંડ. વિષ, આનાહ વાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દૂષ્યોત્તર સર્વ ઉદરરોગ, અને સ્લીપદ એ રોગોનો નાશ કરે છે. એ કંવડળા કરતાં ગુણોએ અધિક છે. (૧) સર્પદંશ ઉપર—ઈદ્રવરણીના મૂળ નાગરવેલના પાનમાં આપવાં. (૨) ઉધરસ ઉપર—ઈદ્રવરણામાં

મરી ભરી તે જાપરા ઉપર મૂકી સુકવવું, પછી તેમાંથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને પીંપર સાથે ખાવાં. (૩) **દંતકુમિ ઉપર** :—ઈદ્રવર-ણીના પાકેલાં ફુલ તપાવેલા તવા ઉપર નાંખી, તેની ઘુણી દાંતોને આપવી. એટલે દાંતમાંનાં કીડા ખરી પડે છે. (૪) **પેટનાં ફુલાવા ઉપર** :—ઈદ્રવરણાં ભેંસના દૂધમાં ઘસી થોડું થોડું પી જવું. અથવા ભેંસના મૂત્રમાં રાંધી તે મૂત્ર મુઘમાં ખલ કરી તેમાંથી એક વાલ, અને સંયોરો ૧ ચણોડી ભાર એ અને આપઘો સાત દિવસ મધમાં આપવાં. (૫) **રૂતુ આવવા માટે** :—કડવી ઈદ્રવરણીનાં મૂળ યોનીમાં રાખવાં. અથવા એનાં ફળો મીઠામાં ખાવાં. (૬) **સ્તનરોગ ઉપર** :—કડવી ઈદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૭) **શૂળ ઉપર** :—ઈદ્રવરણીના મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં ચુંદ, મરી, અને પીંપર એકેક માસો નાંખી તે આપવું. (૮) **સંધીવાત ઉપર** :—ઈદ્રવર-ણીનાં મૂળ, પીંપર અને એના યોગણો ગોળ એકત્ર કરી, તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું. (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર** :—ઈદ્રવરણીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ગાયના દૂધમાં મેળવી તે ૩ દિવસ આપવાં. (૧૦) **ગાંઠ અથવા શેલ્લાનો દાહ થતો હોય તો** :—ઈદ્રવરણીનાં ફળ અને મૂળ જંગ પાણીમાં એકત્ર કરી ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં જવું. (૧૧) **નખવિષ ઉપર** :—ઈદ્રવરણીનાં મૂળ અને ફુલ અને એરંડતેલ નાંખી, એ ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૨) **યોનીશૂળ ઉપર** :—ઈદ્રવરણીનાં મૂળ અકરીના વીમાં અથવા દૂધમાં મેળવી લેપ કરવો. અને ખાવાં પણ ખરાં. (૧૩) **બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો** :—ઈદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ પેટ ઉપર કરવો. અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી શકિત પ્રમાણે આપવું; એટલે ઉલટી થઈ, તેથી તથા મલદારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. (૧૪) **ગંડમાળ ઉપર** :—ઈદ્રવરણીનાં મૂળની જાલ અને કડવા સરગવાની જાલ, સમભાગ એકત્ર કુટી તે ચુંદ-મણ ઉપર યોગવી. (૧૫) **ઢાંસ અને ઉ-**

માસા ઉપર :—ઈદ્રવરણું કાચી તેમાં અર્ધો તોલો બાળહરડાની બૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી. તેના અગિયારમાં દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૬) **શીશુ પ્રસૂતિને માટે** :—ઈદ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે બાંધવું. (૧૭) **રક્તગુલ્મ ઉપર** :—અરીઠાનાં પાણીમાં ઈદ્રવરણીનું મૂળ ઘસી તે આપવું. અથવા ઈદ્રવરણીનું મૂળ યોનીમાં રાખવું. (૧૮) **પાકું અને સર્વ પ્રકારના ફેલલા ઉપર** :—કડવી ઈદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૭. ઈફળ.

સમુદ્રની ખાડીમાં જે ટેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જળ્યા, ભરતી વખતે બુડી જાય છે, તે ટેકાણે દેખાતાં મોટાં ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર પ્રતીના હોય છે. તેમાં કાજળ અને ઈફળ એજ માત્ર લોકોનાં જાણવામાં છે. ઈફળીનું ઝાડ જ સાત હાથ કરતાં બહુમાં ઉંચું થતું નથી, અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે. તેની ઘણી એક ગળીઓ સમુદ્રમાં બૂડેલી હોય છે. જે એનો રોપો સારી જમીનઉપર વાવી તેને પાણી પાડ્યે, અને તેની બહુ સંભાળ રાખીએ, તો તે બગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો દેરોને ખવરાવામાટે ઉપયોગમાં આવે છે. અને લાકડા બાળવાનાં કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણા કઠણ અને ચીકણાં હોય છે. તે બાળવાયકા તેમાંથી એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘોખી લોકોને વસ્ત્રો ધોવામાટે ઉપયોગમાં આવે છે. તેમજ આઈડીઓને માથું યોગવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે.

૫૮ ઈસબગોળ.

સં૦ સ્તિગ્ધજર. હી૦ મ૦ ક૦ ત૦ ઈસ-બગોળ (ગુલ). તા૦ ઈસખુકોલવીર૦. કા૦ મ-સ્પગુલ. અ૦ આઝરેકાતુન. મ૦ ઈસ્કાગુલસીડ. લા૦ પ્લેટેગો ઈસ્કાગુલ.

ઈસબગોળની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અમલ મુશિયામાં થાય છે. ત્યાંથી એ અહીં આવે છે. એ ખી આકારે ચાંચડ જેવાં છે. એના ઝાડની

ઉંચાઈ એક હાથ હોય છે. અને પાંદડાં ઝીણા અને લાંબાં લાંબા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ધૂળના જેવી ઉમિઓ આવે છે. તેમાં એ બી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે ઘોળાં, રાતાં અને કાળાં. એમાંથી કાળાની ઔષધોમાં યોજના કરી નથી. ઘોળાં સર્વમાં ઉત્તમ છે. ઇસબ-ગોળની ઝીણી ભૂકી માણસના ખાધામાં આવવાથી ઝાડો બંધ થઈ મરી જાય છે. એટલામાટે એવી ભૂકી ન આપવામાટે સંભાળ રાખવી. ઇસબગોળનાં બી પાણીમાં નાંખી ખુબ યોગવાધી તળે જઈ એસે છે. (૧) **સોમલના વિષ ઉપર** :—ઇસબગોળનો લુઆબ કાઢી (પાણીમાં પલારી રાખી યોળી ગાળી લેઈ) તેમાં બેદાણા, દહીં અને ગુલાંબનું પાણી એ મિશ્ર કરી પાવું; એટલે વિષ ઉતરશે. (૨) **ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે** :—ઇસબગોળ પાણીમાં નાંખી તે પાણી ગાળી પીવું. એ પાણી ધૌણિક પણ છે. (૩) **જ્વર-તિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તઝાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ એ ઉપર** :—એથી ચાર તોલા સુધી ઇસબગોળ, રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે તેમાં ૨ તોલા ખડીસાકર નાંખી આપવાં. એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. (૪) **ઝાડો બંધ થયો હોય તે ઉપર** :—ચાર માસા ઇસબગોળ સાત માસા પાણીમાં બીજવી રાખી તે પાણી ગાળી લેઈ, તેમાં બદામનું તેલ અને સાકર નાંખી આપવું. એટલે કેટલીક વારે રેચ થઈ કોઠો શુદ્ધ થાય છે. (૫) **ખાળકોની રક્ત-સંબ્રહણી ઉપર** :—ઇસબગોળ અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી.

પદ ઇસેસ. (શેરી લોખાન)

સં ૩૮ શ્રીવેષ્ટ. હિં વિશેષધૂ. મં ઈ. સેસ. ઈં ગમકોપલ સંન્ડારોક. લાં દેકિલો-મિયમ હાનિમે નિએનમ.

ઇસેસનાં વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડોની બૂદીબૂદી જાતિમાંથી જે ચીકણા પ્રદાર્ય નીકળે છે, તેને ધૂપ, ઇસેસ, લોખાન

અને ઉદ વગેરે કહે છે. તેની એ ત્રણ જાતિ છે. આ દેશમાં બુશેર આગળ આ ઝાડ થાય છે. ઇસેસ ઔષધોમાટે અને ધૂપમાટે ઉપયોગી છે. ઇસેસનાં ઝાડો અરબસ્તાનમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે. ત્યાંથી પણ ઇસેસ અહીં આવે છે. ઇસેસ એ ત્રણ શોધન કરનાર છે, એને “વિશેષ ધૂપ” એવું પણ નામ કહે છે. ઇસેસ તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો. મધૂર, સારક, ઉષ્ણ, ત્રણરોપણ; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, યોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશળ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, ત્રણ, રાક્ષસપીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પ-સીનો, કંડુ, વિપ, વાત, રક્તવિસર્પ કુષ્ટ અને કાસ એનો નાસ કરે છે. (૧) **ત્રણ ઉપર મલમ** :—ઇસેસ, તલનું તેલ અને મીણ, એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાંખવું અને ત્રણઉપર ચોપડવું.

૬૦. ઉતકટારી. (ઉતકટી.)

સં ૬૦ અમ્હદી. મં ઉતકટારી. હિં ઉતકટારા. બં જાગલદોડી, વામનદોડી. ઈં થીસ્ટલ. લાં દિક્કાલેપિસ, લેખરીના, લાં એ-કીનોપસએકીનેટસ

એને ઉતકટી અને કાંટે ચુલુક એમ પણ કહે છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં એને ઉડીગણ અને શ્વેત ધુધુચી કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનનાં ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે હાથ એ હાથ હોય છે. એના ફળ ગોળ હોય તે ઉપર લાંબા લાંબાં કાંટા હોય છે. અને રંગ ઘોળો હોય છે. એનાં પાંદડાં કાપરાની કાતળી જેવા હોઈ, તેના પૃષ્ઠ ભાગમાં અને નાકાઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે, ઉન્હાળામાં એ ઝાડો સુકાઈ ગયા એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર ઉગે છે. આ વનસ્પતીના મૂળ અને બીજ મોટી ઔષધી છે. એને “અમ્હદી” એ નામ પણ છે. **ઉતકટારી** :—ચિદાંબક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય એવી છે. તથા મૂત્રકૃચ્છ, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હ્રદરોગ, વિસ્ફોટક એનો નાશ કરે છે.

એનાં બીજ:—શીતળ, વૃષ્ય, તૃતીકર અને મધૂર છે. (૧) આળકને ખાલી ઉધરસ થાય છે તે ઉપર:—ઉત્કટારીના મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં, શનીવારે અથવા રવિવારે કાઠી લાવી આળકને ગળે બાંધવા. (૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—ઉત્કટારીના મૂળની જાલ સુકવી, ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલીબેદાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૨ તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીજવી રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે જાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે ઘણા દિવસનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ધાત મૂત્ર સાથે જાય છે તે બંધ કરે છે. અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે:—ઉત્કટારીના મૂળ એટલે બાંધવા; પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવા. (૪) સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપર:—ઉત્કટીના મૂળ, ઉકાળી લેપ કરવા. અને તે પીવો પણ ખરો. (૫) ધાતુકૃષ્ટીને માટે:—ઉત્કટીના મૂળ, ગોખર અને કૌચબીજ એનો દૂધમાં પાક ફરી સેવન કરવો; અં ઉત્કટીનાં મુળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાંખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પૌષ્ણપણું આવે છે. (૬) ઉધરસ ઉપર:—ઉત્કટીના મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૬૧. ઉંડણ.

સં ૦ હીં ૦ અં ૦ પુન્નાગ. મં ૦ ઉંડી. તાં ૦ પુન્ને, પુન્નાગ. તૈં ૦ નમેર, પોન્ના. કં ૦ ખૈસુ-રિગે, નમેરમારા. લાં ૦ ઓઢોકાર્પસ લાંઈફેલિ-યમ મલાં ૦ પોન્નાક. ઈં ૦ અલેકઝાન્ડ્રિયનલૉરલ. ઉંડણનાં ઝાડો કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંત્રાં સોરગીના પાંત્રા જેવાં હોયછે, પરંતુ તે કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંત્રાંની ઉપરની આબુ સુવાંળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંત્રાંની પત્રાળી કરે છે. ઉંડણનાં ફૂલ ઘોળાં હોઇ મધૂર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કઠીણ જાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ

કાઢે છે, તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સારૂ હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણીનાં લાકડાં ઇમારતમાં અને વહાણ બાંધવામાં ઘણાજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના મૂળમાંથી રાળ જેવો ગુંદર થાય છે. ઉંડણ:—મધૂર, શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષના-શક, દેવપ્રસાદકારક; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધા એનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો વૃષ્ય, વાત, શળ અને કફદોષ એનો નાશ કરે છે. (૧) પગ અથા ધુટણ મરડા-ઈ જવા ઉપર:—ઉંડણીની જાલ આરીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. (૨) ઉઢાણું માટે:—ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ કાઢી તેમાં પીંજર નાંખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર:—ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું (૪) શેટલા ઉપર:—ઉંડેલ અને કડવી કાઠીનું તેલ એ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાંત્રાં બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફેદલા થાય છે. તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ઉંડણીના ઝાડની અંતરજાલ આરીક કટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત ૮-૧૦ દીવસ પાટો બાંધવો (૬) મૂળ-વ્યાધીપર:—સઘડીના દેવતામાં ઉંડણીનાં ફુલો નાંખી ધુન્નપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે.

૬૨. ઉતરણ. (અમાર:દુધેલી નાગલા દુધી)

સં ૦ ઇંદીવરા. મં ૦ ઉતરણી, ઉતરંડ. હીં ૦ ઉતરણ. કં ૦ કુરંટિગે, કુંટિગ, તળવારનબળી, યુગુરસુ-તુબળી, હાલકોરેટિગા. તાં ૦ વેલિપારત્તિ, ઉત્તમની. તૈં ૦ ગુરંટિએદુ, જસ્તુપુ. મલાં ૦ વેલિપાર-ત્તી. ઈં ૦ હેઅરિક્કલાવડસિનાનકમ લાં ૦ ડેમિઆએકસટેંસા.

આ વેલાને “ઉતરંડ” એમ પણ કહે છે. ઉતરણીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે, એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચઢેલો હોય છે, એ વેલાની ઝાંળી જમીનમાં જાબી પુરવાથી તેને મૂળો ફૂટી વેલો લાચ થાય છે. ઉતરણીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલો

ઉંચો થઈ ડાળી બાબુએ ફરી, વૃક્ષ ધત્યાદિકા ઉપર ચઢે છે તે વર્ષભર ટકે છે. અને જે જમણી બાબુએ ચઢે છે, તે ફેક વર્ષોસુધી ટકે છે. એ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાધથી રાખેલી છે. ઉતરણી :—તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તુરી ત્રણરોપણ; અને ઉધરસ, ત્રણ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ટ, પ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ અને સૂજ એનો નાશ કરે છે. અને સુખે પ્રસવ કરનારી છે. એનું શાક—ઉષ્ણ-વીર્ય અને કડવું છે; અને કૃમિ, અર્શ, કુષ્ટ, કફવાત એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ :—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખાં, લઘુ, અમિદીપક, પિત્તકોપન, વિશદ, તથા વિપનાશક છે. (૧) વિષમજ્વર ઉપર :—ઉતરણીનાં મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ, સાકર કિંવા ગોળ નાંખી ગરમ પાણીમાં પાવુ. એ પાચક અને રચક છે. (૨) બગાઈ કાનમાં ગયા ઉપર :—ઉતરણીના પાલાનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ નાખવો. એટલે બગાઈ મરશે. (૩) ગુમડું વગેરે પાકી ફુટવાને માટે :—ઉતરણીના પાલો વાટી બાંધવો. (૪) જળવાત અને કુષ્ટ (કેઠ) ઉપર :—ઉતરણીનું દૂધ ચોપડવું. (૫) નળગુદને માટે :—ઉતરણીના પાલાનો રસ કાનમાં રેડવો. (૬) હુક (અસક) ભરે છે તેને માટે :—ઉતરણીના પાલાનો રસ ચોળવો.

૬૩ ઉંદરકાની.

સં૦ આબુપર્ણી. મં૦ ઉંદરકાની. હીં૦ મૂસાકાની. બં૦ ઇંદુરકાણીપાના. યૂં૦ શરદમ્બ. કં૦ વલિહરહે. તૈં૦ એલિકમેવિચટ્ટું. ફાં૦ ગોરોમુસ, સતર. અં૦ આબનુલકાર. લાં૦ આયપોમિયા રેનિકેર્મિસ.

ઉંદરકાનીના નાના નાના વેલાં હોય છે. એને નાના ધુધરા જેવાં ફળો આવે છે. એનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે. આ વેલી ધણુક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પુલો ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એ વનસ્પતિ ગુણોએ ઉષ્ણ

છે. ઉંદરકાની આ વનસ્પતીની એ જાતિ છે. એક બાગમાં ઉગે છે તે, અને બીજી રાંતમાં ઉગે છે તે. જે બાગમાં ઉગે છે તેને યુનાની ભાષામાં “લપસીની” એવું નામ કહે છે. એ ઝાડો, ઝાડની જાયામાં અથવા પડી ગયેલી ઈમારતમાં થાય છે. એની ડાળી અને દીઠાં તી-ધારી (ત્રણ ધારવાળા) હોય છે. એનાં પાંદડાં હાથે ચોળી, તેનો વાસ લેવાથી કાકડી જેવો આવે છે. એ ઝાડ ગુણોએ થંડું છે. એનું દૂધ પચન કરનાર છે. મોટી ઉંદરકાની :—જળ, જ્વર, ત્રણ, કૃમિ અને ઉંદરનું વિષ એનો નાશ કરે છે. લઘુ ઉંદરકાની :—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતલ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તુરી છે. અને કફ, પિત્ત, જળ, જ્વર, કૃમિ, ત્રિધિ-રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હૃદ્રોગ, વિષ, પાંડુ, ભગંદર અને કુષ્ટ એનો નાશ કરે છે. (૧) માંઘામાંથી ગરમી દૂર થવામાટે :—એ ઝાડનું ચૂર્ણ નાકમાં સુધવું. (૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજો આવે ત્યારે :—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ દેવો. (૩) કાન દુઠે અથવા કાનમાં ફેલેલો થયો હોય તો :—એનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) પેટ-માંની ગર્મી, કૃમિ અને મૂચ્છા ઉપર એનો રસ પાવો. વગડામાં થનારી જે ઉંદરકાની છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં મૂળથકી જે છોડ ઉગે છે, તે લાંબો હોઈ ખારીક હોય છે. અને તેની ટોચે તે લાલ હોય છે. એનાં પાંદડા બાગમાં થનારી ઉંદરકાની કરતાં લાંબાં અને નાબુક હોય છે. એના ફૂલ ઉપર રાતા, ઘોળા, પીળા ઈત્યાદિ અનેક રંગોનો ભાસ થાય છે. બીજને જે ફૂલ આવે છે તે પીળાં હોય છે. પાંત્રાં નાબુક હોઈ આંગળી જેવડાં હોય છે. એ ગુણોએ સમશીતોષ્ણ છે. અને એની ઉત્પત્તિ રેતીની જમીનમાં થાય છે. (૧) શિરોરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકું થાય તે ઉપર :—એનો રસ આપવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર :—એનો રસ આપવો. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર :—એને સરકામાં વાટી

જેનો અસ્તકે લેપ કરવો. (૪) મગજ સાફ રાખવા માટે અને દાંતકૃમિ ઉપર:—એનો રસ, મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે લગવાથી મગજ સાફ થાય છે. અને દાંતે ઘસવાથી દાંતોમાંના કીડા મરે છે. તેમજ દાંત બળવાન થાય છે. (૫) આંખની બાજુમાં થનારા નાસુર ઉપર:—એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૬) સોળ ઉપર:—જ્યોતો લોટ અને એના મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોળ ઉપર લગાવવાથી સોળો ઉતરે છે. (૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:—એનાં ખીયાનું શરબત કરી આપવું. (૮) પેટકુલે છે તે ઉપર:—એનાં મૂળને પાણીમાં વાટી પેટે લેપ કરવો, (૯) તીરનો અથવા અથવા કાંટા શરીરમાં પેશી ગયેલો હોય તે ઉપર:—એનો લેપ કરવો. એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે. (૧૦) શીથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને:—એનો રસ અથવા એમે પાણીમાં વાંટી અસ્તી વગેરે ઠંડાણે લેપ કરવાથી પુરુષપણાને તેજ આવે છે. એના લેપને યુનાની ભાષામાં “તિલ્લા” એવું નામ કહે છે. અથવા એનાં પાંદડાં સુકાયલાં કિંવા પાકાં લાપી, તેની ઘઉંનાં લોટમાં ભાખરી કરવી, અને ૨૧ દિવસ ખાવી; અને પકામાં એસવું. દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું; એટલે પુરુષત્વ આવે છે. ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીનાં પાંત્રા બારીક હોઈ, જાડને ઘોળા કાંટા હોય છે. આ જાડની કુખ્ય લાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીનપર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણી થકી દૂર થાય છે. એનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી એવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ જાડ યુક્ષોએ ગરમ છે. એને ઘોળાં પૂલો આવે છે. તેમાં કાંઈક રાતા રંગના હોય છે. આ જાડનાં બી રાતુલસીનાં બી પ્રમાણે હોય છે. (૧) એળ કૃમિ ઉપર:—એ જાડનો રસ માત્ર ૧૦, મીઠીનનો રસ અને અણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી ખાવું. ઉંદરકનીની અને જાડનો છે. જે જાડની આંખમાં પડેલાં પીણા રંગમાં હોઈ કિંચિત્ અમસાની રંગની આંખ એવું

જણાય, તે જાડો ઘણાંજ સારાં છે એમ જણવું. ઉંદરકનીના જાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ લેવાથી, તત્કાળ અતિશય છીંકા આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; કવચિત્ પતન પણ થાય છે. ઉંદરકનીનો સર્વસાધારણ ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—ઉંદરકનીના પાંત્રાં કુટી ચૂર્ણ કરી, તેમાં લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી; અને ઉપર સાતૂની કાંઈ પીવી. (૨) જવર ઉપર:—ઉંદરકનીના પાંદડાંનો રસ ૪ માસા મધમાં આપવો. (૩) વીર્યસ્રાવ અને પથરી ઉપર:—ઉંદરકનીના પાંત્રાંની ભાજી ખાવી. (૪) સર્દીએ શરીરને ટાઢ આવે છે તે ઉપર:—તેના લીલાં પાંત્રાંનો રસ આપવો. (૫) શિરોરોગ ઉપર:—ઉંદરકનીનું સરબત કરી આપવું. (૬) અપરમાર અને વાયુએ શરીર વાંકું થાય છે તે ઉપર:—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ સુધવું અને ચોળવું. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ઉંદરકનીના પ્રાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત પીવો. અને શરીરે પણ ચોપડવો. દિવસ ૭.

૬૪. ઉદ. (લોખાન).

(સં ૦ તરૂંક.)

ઉદને “લોખાન” એમ પણ કહે છે. લોખાનનાં વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકાખંડના પૂર્વ કીનારા ઉપરના પ્રદેશ, જવા ખેટ સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષનાં રસથી લોખાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોખાન સુગંધિ છે. ઘૂંપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોખાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉકેલ કહે છે. લોખાનના જે રૂલ થાય છે, તેને “લોખાન રૂલ” કહે છે. લોખાન:—વાતહર, કફનાશક વર્ણ પ્રસાદક અને કંડુ, કુષ્ઠનાશક છે. (૧) લોખાનનું તેલ જેને ઉકેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ:—ઘોળા સફેદ લોખાન અને તેટલીજ રાજ લાવી તેની બાજી કરવી. બધી એક માટલું કે જેમાં શેરબર માંથી રહે એવું લોટ તેની તીચેના ભાગને સીધું કાઢી પાડી, તેમાં લોખાનની અથવા પીત્તલની

અંખળી જેવડી નળી બેસાડવી. તે માટણું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મોં ઉપર કાંચના વાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાંખવી. અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં જાંલુ અને માટી બાંધી, તેની બાજુ બાહરે જઈ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું અને ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો. અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલી વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળીનીચે રાખેલી વાડકીમાં જમે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદેલનો વાસ ધણો ઉત્ર છે. એ તેલ કેશને લગાવે છે. સર્દીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુખતું રહે છે. (૨) લોખાનના ફૂલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:—લોખાન લાવી તેની ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી લોખાનની તવી ઉપર નાંખવી અને તે લોહીને સઘડી ઉપર ભૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. લોખાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઊંધો ઢાંકવો; અને દેવતાની આંચ કિચિત વધારવી, કેટલીક વારે તે લોખાનની વરાળ થઈ પ્યાલા તળીયે જઈ જમશે, એ જમેલી વરાળ શુભ્ર અને તુંગડીના પુલો જેવી હોય છે, તેને લોખાનના પુલ કહે છે. (૩) દોરોને સળકમ (દોરોના નાકમાંથી ગળકા લીટ વગેરે નીકળે છે.) થાય છે તે ઉપર:—કાળા લોખાનની નાકમાં ધુણી દેવી.

૬૫. ઉધરસી.

એનાં ઝાડ ઘણાજ મોટાં થાય છે. સત્તાદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં હરડેના પાંત્રાં જેવડાં મોટાં થાય છે એની જાલ તેજબળના ઝાડ જેવી જાડી હોઈ પીળા રંગની હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. એ ઝાડની જાલ અને ફળો એ ઘણાં તીખાં છે. ઉધરસીના ઝાડને શિમળના જેવા કાંટા હોય છે. ઉપચોગ (૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉધરસીનું અધું ફળ

અથવા થોડી જાલ વારી મધમાં કાલવી ખાવી; અથવા જાલનો કંદો કરી પાકો, એટલે થોડાજ દિવસમાં ઉધરસ, દમ અને વધુ વિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૫. ઉપરસાલ.

સંં સ્યામા, સારિવા. મં ઉપરસાલ. હીં. ગોરીસર, કાલીસર. બંં અનંતમૂળ. ૨૦ કરી. બંંટ, સોગદે. તેં પલાશગંધી. મલાં નાનારી તું કન્યાવેર. ઇ. ઈડીયનસારસાપરિલા લા. હેમિડેરમસર્પિકસ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે. એનાં પાંત્રાં આકારે તરવાર જેવાં, અર્ધો આંગળ પહોળાં હોઈ, ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ વેલા કુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. એને આરીક અને લાંબા ફળો આવે છે. અને તેમાંથી રૂ નીકળે છે. એની કાળી અને ઘોળી એવી એ જાતિ છે. કોકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એના મૂળનો (સરો) વાસ આવે છે. એને “ ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શેતકાવળી શેખ વેલ, સ્યામી” એમ પણ કહે છે. ઘોળી ઉપરસાલ:—શીતળ, મધુર, શુકલ, જડ, સિન્ધ, કંડુચ, સુગંધિ, એવી છે. અને કોદ, કંડુ, જવર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાંઘ, દાદ, ઉધરસ, અરમિ, આમહોપ, ત્રિહોપ, વિપ, રક્તરોગ, પ્રદર, કફ, અતિસાર, તૃષા, દાદ, રક્તપિત્ત, અતે વાયુ એનો નાશ કરે છે. કાળી ઉપરસાલ:—શીતળ વૃક્ષ, મધુર અને કફ નાશક છે; બીજા ગુણ ઘોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. (૧) ગર્ભિણીની ધુપણી ઉમર અને શરીરમાં થએલ ગરમી ઉપર:—ઉપરસાલના મૂળ સ્વચ્છ ઘોષ કેળના પાંત્રાંમાં વિટાળી ભુભરેટમાં બાપી કાઢવા. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમાં જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાંખી, ૭૩, બડીસાકર અને બાફેલો ઘોળો કાંદો, એ બધાં એકઠાં કરી આરીક વાટવા. તેમાં સર્વ આપધાના વચ્ચન જેટલું ઘી નાંખી, પ્રત્યેક એ વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આવવું એ આપધ ૪૨ દિ-

વસ લેવાથી શરીરમાં જમેલી ગર્મી નીકળી જઈ શરીરપર થયેલા લાલ ચાઠાં સારાં થઈ, ધાતુસ્થાન અને લેહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. (૨) આંખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર:—ઉપરસાળીનાં પાંત્રાં તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે છે તે લેઈ આંખમાં આંજવો. (૩) ગર્મી ઉપર:—પુટપાકકૃતિએ ઉપરસાળનાં મૂળ પકાવી તેમાં જીરૂ અને ખડીસાકર નાંખી, વાટી ગોળી કરી, તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી સાંજ સવાર આપવું. (૪) વ્રણ ઉપર:—ઉપરસાળના મૂળ વાટી ઉપર આંધવા એટલે ગુમડાનું શોધન થાય છે. (૫) આકારી ઉપર:—ઉપરસાલનાં મુળો પાણીમાં અથવા ભરસાળમાં રીત પ્રમાણે બારી પછી બાહર કાઢી, મધ્યમાની રેપાં કાઢી નાંખી, તેમાં થોડી હીંગ નાંખી બારીક વાટી ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે એક વખત આપવું; એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. (૬) દાંતરોગ ઉપર:—ઉપરસાલના પાંત્રાં અને ચીકણના પાંત્રાં સમભાગ લઈ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે વેદના અને કુમિ નાશ થઈ દાંત મજબુત થાય છે. (૭) પિત્તજ્વર ઉપર:—ઉપરસાલ અને કમળ-કંદ એનો કાઠો થડો કરી સાકર નાંખી આપવો. (૮) સર્વ વિષ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાણીમાં મેળવી તે પાવા. (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાવા.

૬૭ ઉબરો (ઉંબરોડો.)

સં ૦ ઉંદુબર. મં ૦ ઉંબર. હીં ૦ ઉંદુબર, ગુલ્લર. વ. યત્તહભુરા. રાં ૦ પુઠ ઉંમરો. કં ૦ મલાં અત્તિ. તૈં ૦ અત્તિમાનું. તાં ૦ અત્તિમાર. તું ૦ અત્તિમારા. ફાં ૦ અંજરે, આદમ. અં ૦ જમીઝ. ધં ૦ ફિગટ્ટી. લાં ૦ કાષ્ઠક્સ ગ્લોમિરેટા.

ઉંબરાનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છેજ. એને અંજરની આકૃતિનાં ફળો આવે છે. તે પાકે, એટલે કોઈ કોઈ ખાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે કોઈ તેનું શાક પણ કરે છે. ઉંબરાની છાયા શીતળ હોઈ સુખકારક છે. ઉંબરાનું લાંકડું

અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તકતા (પાટિ-આ) પાડે છે. તે એટલા બળવાન હોય છે કે, કુવાડીના ધાવ મારવાથી પણ એકએક ભાગતા નથી. જે ટેકાણે ઉંબરાનું ઝાડ હોય, તેની જ-મણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે ઘણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. ઉંબરાના ઝાડનીચે હોનાર પાણી પીવામાટે સારૂ છતાં નિરોગી છે. ઉંબરો:—શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, વ્રણરોપક, રક્ત, મધુર, તુરો, યુર, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, યોનિ-રોગ એનો નાશ કરે છે. એની છાલ:—શી-તળ, દુગ્ધપ્રદ, તુરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વ-લુનાશક છે. એના કાચા ફળ:—સ્તંભક, તુરાં, હિતકર છે; અને તૃષા, પિત્ત, કફ, રક્તવિકાર એનો નાશ કરે છે. મધ્યમ કાચા ફળ:—સા-રાં, શીતળ, તુરાં છે; અને પિત્ત, તૃષા અને મોહ કરનારા છે. તથા રક્તસ્રાવ, વાર્તિ પ્રદર એનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળ:—તુરાં, રચિકર, ખાટાં, હીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્તદો-ષકારક, દોષલ અને જડ છે. પાકેલા ફળ:—તુરાં, મધુર, કૃમિકર, જડ, રચિકર, અતિ શી-તળ અને કફકર છે. અને રક્તદોષ, પિત્ત, દા-હ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ, મૂછા, એ-નો નાશ કરે છે. (૧) વાયૂથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂચોટાડવું. રક્તપિત્ત ઉપર:—ઉંબરાનાં પાકેલા ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવાં; અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાંખી તે આ-પવા. (૩) વછનાગના વિષ ઉપર:—ઉંબ-રાની છાલનો રસ ઘીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. (૪) સોમલ ઉપર:—ઉંબરાના પાં-ત્રાંનો અથવા છાલનો રસ અચ્છેર સુધી આપવો. દોરને પણ એજ આપવું. (૫) આંખો આવે છે તે ઉપર:—ઉંબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગાલકુગી (થાથર) ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડવું. (૭) વાળો તથા બદ ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો. (૮) સોજા ઉપર:—ઉંબરો, વડ, પીંપળો, પીંપળી,

નાંદરૂપ અને વેતસ, એ પંચ વલ્કલની જાલ ધસી ઘી નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૯) અતિ-સાર ઉપર:—મતાસામાં ઉંખરાના દૂધના ૪-૫ ટીપાં પાડી આપવું. એટલે આંમરકત પડે છે તે હગામણ સારી થશે. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર:—ઉંખરાના મૂળનું પાણી આપવું. (૧૧) ઋશરી ઉપર:—ઉંખરાના મૂળનો રસ ૫ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાંખી આપવો. એજ મૂળો ગાયના દૂધમાં ધસી તેનો શિશ્ર (લીંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર:—પાકાં અને જેમાં કીડા નહીં હોય એવાં ઉંખરાનાં ફળ લેઈ, તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાંખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવાં. (૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:—ઉંખરાના ઝાડના મૂળ માટીમાંથી મોકળાકરી કરવતીએ તે મૂળ વેરી; તેની નીચે એક વાસણ રાખવું. તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ એકઠું થાય તે થી ખાટલી ભરી રાખવી. એ શક્તિ પ્રમાણે ૧ તોલો પર્યંત લેઈ જીરૂ અને ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૪) ન્હાના બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ગોવરાની ગરમી થઈ આવી હોય તો:—ઉંખરાનો દ્રવ, ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો:—ઉંખરાના પાંત્રાં ઉપરની ફેડ (લાખ જેવા ચાદા થાય છે તે) અને ખડીસાકર એ વાટી આપવી. (૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ઉંખરાં મધમાં આપવાં. (૧૭) ભસ્મક રોગ ઉપર:—ઉંખરાની જાલ સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉંખરાના મૂળોમાંનું પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું. બીજું પાણી આપવું નહીં. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૧૮) શીતળા હલકા થવા:—ઉંખરાના પાંત્રાં ઉપરની લાખ ગાયના તાળ દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં થોડું મધ નાંખી શક્તિપ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતાંજ આપવું. (૧૯) પિત્ત વિકાર ઉપર:—ઉંખરાના મૂળનો દ્રવ સાકર નાંખી આપવો. (૨૦) વિંછીના વિષ ઉપર:—ઉંખરાનો પાલો વાટી દંશ ઉપર

ચોપડવો. (૨૧) મોઝશી ઉપર:—ઉંખરાનો દ્રવ આપવો. (૨૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—ઉંખરાના મૂળ થંડા પાણીમાં ધસી, તેમાં દાંતવણ મેળવવું, અને તેનો લેપ કરવો. (૨૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—ઉંખરા અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૨૪) ગાંડમાલા ઉપર:—ઉંખરાનાં પાંત્રાં ઉપરની ફેડ, સારા હાલીમાં વાટી સાકર નાંખી નિત્ય એક વખત આપતા જવું. (૨૫) મસ્તકશળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો:—ઉંખરાના પાકેલા ફળમાં સાકર નાંખી ઘીમાં તળી તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો માસો નાંખી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું, અને રીંગણીના ફળનો રસ ચોળવો; એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે. (૨૬) દાહ ઉપર:—ઉંખરાનું દૂધ સાકર નાંખી આપવું.

૬૮. ઉભી મોરિંગણી.

સંં જટહતી. મંં ડોરલી, રાનવાંગી. હીંં બડીકટાઈ, બરહંટા. બંં જટહતી, વ્યાકુડ, તિતવેગુન. કંં હેગુલુ. તૈંં પેદામુલંગા, કુકમાચી. તાંં કાંડનકટારી, એરુચુટ તુંં ગુલ્લા. મલાંં વેલ્લો.નુવાલોટિના. ફાંં બાદબ્બનજંગલી, ઉસ્તરગાર. અંં બાલુબ્બનજંગલી લાંં સોલેનમ્ ઇંંડીકમ.

ઉભી મોરિંગણીનાં ઝાડ આબેહુબ વંતાકડીના ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એને “જંગલી રીંગણી” એમ પણ કહે છે. એ ઝાડ કંબરપૂર ઉંચા વધે છે. ઉભી ભો રીંગણીના ફળ ગોળ હોઈ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળોને રંગ પીળો હોય છે. ગરીબ લોક એ ફળોનું શાક કરે છે. ઉભી ભો રીંગણીની કેકણમાં ચનારી એક ખતિ છે. તેને “મોત રિંગણી” કિંવા “ચિચુરટીવાંગી” એમ પણ કહે છે. મોત રીંગણીનાં ફળો ઉભી ભો રીંગણી કરતાં ખારીક હોય છે. એ ફળોનું શાક સાડાં થાય છે. ઉભી ભો રીંગણીનાં મૂળ દશ મૂળોમાં આવે છે. **મોટી ભો રીંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી,

હલ, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક; અને કફ, વાયુ, તાવ, કોડ, અરોચક, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મુખવૈરમ્ય, કકુ, શળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંઘ એનો નાશ કરે છે. **લઘુ ભોરીંગણી:**—વાયુ, દમ, શુળ, કફ, અગ્નિમાંઘ, તાવ, સર્દી, હૃદ્રોગ, આમ એનો નાશ કરે છે. **ઘોળી ભોરીંગણી:**—રૂચ, અને કફ, વાયુ અને અંજનથી નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મોટી જેવાજ છે. **મોટી રિંગણી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તકર, રક્ષ. રચિકર, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક; અને કફવાતનાશક છે. **ઉપયોગ (૧) ઉધરસ ઉપર:**—ઉલી ભોરીંગણીનો કાઢો પીપર નાંખી પાવો, એટલે ઉધરસ અતિ ત્વરાથી બંધ થાય છે. **(૨) ઠોરને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તો તે ઉપર:**—ઉલી ભોરીંગણીનાં મૂળિયાં ખાંડી તેનો પાણી નાંખી રસ કાઢવો. અને તે પાવો. **(૩) આરકત (રાંતાંચોળ) નેત્ર કરવા હોય તો:**—ઉલી ભોરીંગણીના બિયાંનું અંજન આંખોમાં ઘાલવાથી આંખો લાલ ચોળ થાય છે પૂર્વે સિપાઈ લોકોમાં પોતાનું શાય અથવા કોષ લોકોને યતાવવાને આ રીત હતી. **(૪) વાળા ઉપર:**—ઉલી ભોરીંગણીના મૂળ પુરપના મુત્રમાં અથવા આસોપાલવના પાંત્રામાં વાટી તેનો ફાટલા ઉપર પાટો આંધવો.

૬૯. ઉલકુલી.

આ જાડ ગોમાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ એક કુવાડીઆ જેવીજ ભાજ છે. પરંતુ ઉલકુલીનાં જાડના પાંત્રાં લાંબા હોઈ, છેવટ કાતર સરખાં હોય છે. એ જાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચું વધે છે. ઉલકુલીના પાલાનું અને કુમળી ડાળીનું શાક થાય છે.

૭૦. ઉક્ષી.

(સં. શ્વેત ધાતકી.)

ઉક્ષીનાં મોટાં મોટાં જાડો કુંજરાળ જમીનમાં થાય છે. ઉક્ષીના પાંદડાં ન્હાનાં હોઈ, તે

સુમારે ૪ આંગળ લાંબાં હોય છે. આ પાંત્રા મૃદુ હોય છે. **(૧) નળ-વાયુને:**—ઉક્ષીના પાલાનો રસ (નવટાંક) પાવો. **(૨) ત્રણ ઉપર:**—ઉક્ષીનું ફળ. પરંતુ તે સર્વત્ર નથી હોતાં બ્યાં હોય ત્યાંથી લાવી દૂધમાં ખાસી, રાખી મૂકવા. એનો આકાર સિતાફળ પ્રમાણે હોય છે. એ ફળ અને ખટખટીના મૂળ એ મધમાં ઘસી નિત્ય ૪-૫ વખત લેપ કરવો. **(૨) પાંડુરોગ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળનું ચૂર્ણ, બયફળ, પત્રી (જવંત્રી) લવંગ, એલચી, તજ, દગડકૂલ અને અજમોદ, એનું ચૂર્ણ બે માસા, મધમાં નાંખી, દર રોજ સવાર સાંજ ઔષધ આપવું. એટલે દુધર પાંડુરોગ દૂર થાય છે. **(૪) કુરશાના કિવા ઘણાસાના વિષથી સોજે આવે છે તે ઉપર:**—ઉક્ષીનાં મૂળ અને ઘણસારીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી સોજ ઉપર તેનો લેપ કરવો. **(૫) અગ્નિ દગ્ધ ત્રણ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળની રાખોટી તેલમાં નાંખી તે ચોપડવી. **(૬) બાળકોને ટુંટીયુ આવે છે તે ઉપર:**—ટુંટીઆના લક્ષણો એવા છે કે, શરીરમાં તાવ આવી લોહી સુકાય છે અને કફનું પ્રાધાન્ય થઈ હાથ પગ બંધાઈ જાય છે, તેને ઉક્ષીના ફળ ખારીક ચીરી સુકવવા પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પૂટ આપી બાળી, કાળી રાખોટી બનાવવી. તે રાખને ભાંગરાના સાત પૂટ, અને બકરીના મૂત્રના ત્રણ પૂટ, અને બીજેરાના રસના ૭ પૂટ આપી, ખાતી વખતે બે ગુંજથી ૪ ગુંજ પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમાં ખલ કરી ચાટવા માટે આપવું.

૭૧. એખરો.

(સં. કૈકિલાક્ષ. મં. કાળસુદા. હિં. તાલિમખાના.)

કાકલમાં અને બીજે સ્થળે એખરો, ખેતરની બાજુએ અને વહેણાના કીનારા ઉપર હોય છે; ત્યાં ઠોર પણ તેને ખાતાં નથી. એ જાડ સુમારે બે અઢીજ હાથ ઉંચું વધે છે. એના કુમળા પાલાનું કેટલાક શાક કરે છે. એનાં

પાંત્રા લાંબાં હોઈ દરેક પાંત્રા નીચે એક એક કાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિસ્તા, એમરા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને તાલિમખાનું કહે છે. એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—તાલિમખાનાં દહીમાં વાટી આપવાં. (૨) ક્ષત-કાંસ ઉપર:—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૩) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોણુ દૂધ પીવું. અથવા તાલિમખાનાં મુસળી, ગોખરું એનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી તેમાં પાવું. (૪) પ્રમેહ ઉપર:—તાલિમખાનાં દૂધમાં ખારી આપવાં. (૫) ચોનિસકાય થવા માટે:—તાલિમખાનાના કાઠામાં તેનું ચૂર્ણ નાંખી અંદર લેપ કરવો. (૬) પુષ્ટિદાયક પાક:—તાલિમખાનાં, ગોખરું, કૌચબીજ, બળબીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પંજબી મિશ્રી, ઘોળી ગુલબાક્ષીનો કાંદો (ચોપચીની) એની ભૂકી કરી, ઘીમાં સાધારણ તળી, સાકરનો પાક, નાંખી તૈયાર કરી તેમાં નાંખવી; અને સારી રીતે ઘુટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તાં, ખસખસ, અખોડ, એલચી, કેશર, લવંગ, જયફળ, જવંત્રી, તજ, ગજોનું સત્વ વીજેરે નાંખી કરી રાખવાં. એ દરરોજ બે તોલા ખાઈ, ઉપર ગાયનું તાજુ દૂધ પીવું.

૭૨. એરંડો. (દીવેલી)

બં સં એરંડ. હીં એરંડ, અડ. કં ઔડલ, હરળગીડ તૈં અમુડલ, તાં આમણુ-કકુ. તું અલંણુડ. મલાં ચિતામણુકકુ. ફાં બેદંજર, અં ખિરવા. તું કચંક ઈં કંસ્ટર-ઓઈલ, પ્લેંટ. લાં રિસિનસકાંમુનિસ.

આ આર્યભૂમીમાં પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું આપણામાંથી સામર્થ્ય નજ થયું. એ આપણા

ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામાં આવવાથી, આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતા, પરકીય લોક માત્ર તે ઉપર યથેચ્છ હાથ મારે છે! ઉત્તમોત્તમ પર્વન્યવૃષ્ટિ થઇ ભરપૂર પાક દરસાલ આવે; તથાપિ આપણા ખેડુતોના બરમાં મહિના બે મહિનાની ચંદી શિલ્લક રહે એ વાત સ્વપ્નાંતરમાં લાવવીજ નહીં. ખેતરમાં માલ તૈયાર થયો, કે વેપારી લોકોએ ત્યાંજ તેના કાચળા ભરી તે બંદરપર આણ્યોજ; અને ત્યાંથી તે આગબોટમાં ચઢી પરદેશમાં રવાના થયોજ! આ કૃત્યને દિનાવધિ મૂળેજ લાગતી નથી. આવી ન્યારે સર્વત્ર સ્થિતિ થઈ છે, ત્યારે આપણી શક્તિ કેમ વધારવી? તથા આપણો ભાગ્યોદય કેમ થાય? વાઈ આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તે થવાજેવી પુષ્કળ રીતો છતાં, તે પણ આપણુ કરીએ છીએ કે? નહીં. ત્યારે દિવસે દિવસે વધારે કંગાલ સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય નહીં? દરસાલ હજારો ખાંડી એરંડા આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઇ, તે પરદેશમાં રવાના થાય છે. અને ત્યાં તેનું ચંત્રમાં તેલ કાઢી, ઉત્તમ નીલવર્ણુ બાટલીમાં, ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પરકીય લોક તે તેલ આપણા લોકોના ધરમાં વાવરવા માટે મોકલે છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવી! કે આપણાં સ્વદેશાલિમાનશન્ય લોકોના મૂર્ખપણુને ધન્ય કહેવી! આપણે આ વાતની કંઈકે તો શરમ રાખવી. પરંતુ તેવું ક્યાં જણાય છે? આપણુને પરકીય લોકોના તેલ જેવું સ્વચ્છ તેલ કાઢતાં આવડતું નથી એમ પણ નથી. ત્યારે આ વાત આપણા મનમાં કેમ ઉતરતી નથી? અને જે તેલ આપણે અહીં બનાવતાં બે ચાર પૈસામાં તૈયાર થવાનું, તેટલાજ તેલનાં આપણે ૪ આના મોટી ખુશીથી આપી, તે પરકીય તેલજ ખરીદી લેઇએ, એ ઉપરથી આપણી સર્વસ્વ લક્ષ્મી જતી રહે છે. એમાં કંઈ સંશય નહીં. પરંતુ એ કોના લક્ષમાં આવે છે? વાઈ એ આપધનિમીત પેટમાં જવાના તેલનો પ્રકાર થયો.

આળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશાં દીવાપાસે બેસીએ તોપણ આંખોને ધગત ન કરનાર, અને સસ્તુ પડનાર, એવું એ “અદ્ય કિમતી અને ઘણું ગુણી” તેલ છતાં, એ તેલ પર આપણી લક્ષિત ન બેસતાં, પરકાયનું ધાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે લયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક, એવું જે ઘાસલેટ (રાક ઓઈલ) તેલ, તેજ આપણને હિતકર બળાવા લાગ્યું છે! આ ઉપરથી આપણે સારાસાર વિચાર તથા દૂરદ્રષ્ટિ વ્યક્ત થઈ છેજ! આપણા દેશમાંની વસ્તુ ન વાપરતાં મુદ્દામ પરકાય લોકની વસ્તુ વાપરવાને આપણા લોકોને શરૂ કરવું જોઈએ નથી? આ નિર્લજ્જપણાનો પ્રકાર જ્યારે નાશ થશે, ત્યારેજ આપણે સુદિન પ્રાપ્ત થશે. એટલામાટે આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન “એરંડનો કચરો” એ પ્રમાણે ન સમજતાં, એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાતિ હોઈ, એક મળ એરંડ અને બીજો જરાયતમાં થનાર વર્ષાચુ એરંડ, એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાંચ દસ વર્ષસુધી ટકે છે. જરાયતિ એરંડનાં બી (એરંડીયાં) બારીક હોય છે. પરંતુ મળ એરંડનાં એરંડીયા કરતાં તેનું તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડેલ તેલ એ રેચક હોઈ બીજા રેચક પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નહાના આળકને આપવાને પણ હરકત નથી. પુષ્કળ રોગોપર આરંભમાં આ રેચ આપે છે. ધોળો એરંડા:—તિખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરૂ, મધૂર, કઠુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ, એવો છે. અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શ્લ્મ, અને કંબર, અસ્તિ, મસ્તક એમાંની શ્લ્મ, દમ, આનાહવાયુ, કોઠ, વર્ધ્મરોગ, ગુદમ, પ્લીહા, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરકત, મેદ અને અંતઃક્રિયા એનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ: મોટા ધોળો એરંડા:—રસકાળે અને પાકકાળે ગુણેએ વધારે છે. રાતો એરંડા:—તુરો, રસકાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે. તથા વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ વર્ધ્મરોગ, રક્તદોષ, પાંડુ, બ્રાન્તિ, અશ્મિ, એનો નાશ કરે

છે. બીજા ગુણ ધોળા એરંડાજેવા છે. બન્નેનાં પાંદડાં:—વાતપિત્તને વધારનાર; અને મૂતકૃચ્છ, વાયુ, કફ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. એના કુમળા અંકુર:—ગુદમ, અસ્તિશ્લ્મ, કફ, કૃમિ, વાયુ, અને સાત પ્રકારનો વૃધ્ધિ રોગ એનો નાશ કરે છે. એના ફૂલ:—વાયુ, કફ, પિત્ત, મૂતકૃચ્છ એનો નાશ કરે છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત એને વધારે છે. એના બીયાંના ગોળા (મગજ) અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખો, મીઠો, ખારો, સ્નિગ્ધ, સારક, મલબેદક અને લઘુ છે. અને ગુદમ, શ્લ્મ, કફ, યકૃત, વાતોદર, પ્લીહા, તથા વાતાર્શ એનો નાશ કરે છે. એરંડ તેલ (એરંડીયું):—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, શ્મિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવું છે. તથા વર્ધ્મ, ઉદરરોગ, ગુદમ, વાયુ, કફ, સોજો, વિપમ જ્વર; અને કંબર, પીઠ, પેટ, ગુદા, એમાંની શ્લ્મનો નાશ કરે છે. (૧) શૂળ ઉપર:—એરંડમૂળનો કાઠો, હીંગ અને સંચળ નાંખી આપવો. (૨) કુક્ષિશૂળ ઉપર:—એરંડમૂળના કાઠામાં જવખાર નાંખી આપવો. એટલે કુક્ષિશ્લ્મ, કફશ્લ્મ ઉર અને પીઠમાંની શ્લ્મ એ સારી થાય છે. (૩) કામિણી ઉપર:—એરંડાનો રસ અને પીપરનું ચૂર્ણ સુંઘવા આપવાં. આંખો આવે છે તે ઉપર:—એરંડ તેલનો બુલાખ આપવો. (૪) ગોડ થાય છે તે ઉપર:—એરંડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલકી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપર:—એરંડતેલ ઘીમાં આપવું. (૭) નહાના આળકોનું તાળવું ઉછળે છે તેને:—એરંડનું પાંદડું ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવું (૮) રેચ થવા મઠિ:—સારું એરંડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અગર સુંઠના અથવા ત્રિફળાના કાઠામાં આપવું. (૯) સરીર: માંની ગરમી ઉપર:—આ તેલ તાળવાઉપર ચોળવું એટલે મસ્તકમાંની ગરમી નીકળી જઈ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથ પગની બળતરા અથવા ચાઠાં પડેલાં હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ થડા પાણીમાં નાંખી ચોળવું. મસ્તકમાંની ગરમી જવા માટે એરંડાનાં પાંદડાંમાં માખણ અગર ચોખ્ખું ઘી ચોપડીને તે તાળવાં

પર આંધવા. (૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં. એટલે ધંતુરાનું વિષ ઉતરશે; અને ભ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સંધીવાત ઉપર:—એરંડ તેલ ચોળવું. (૧૨) કુલ જવા માટે:—લાલ એરંડાનું દૂધ આંખમાં આળવું. (૧૩) વૃષણરોગ ઉપર:—એરંડતેલ દૂધમાં અગર ગો મૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) રક્તપિત્તી ઉપર:—એરંડા અરકુસે અને ગજો એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાંખી આપવો. (૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર:—એરંડતેલ સુઠના કાઢામાં આપવું. (૧૬) આમવાત ઉપર અને મૂત્રસી વાયુ એટલે પીઠ, કંઞર, ખલા, પેટ, પગ, એ ઠેકાણે શુળ અને પીડા થાય છે. તે ઉપર:—દીવેલીનો મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો, અથવા એરંડતેલ એકલું જ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતુ પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. (૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંત ઉપર:—એરંડતેલ ગરમ પાણીમાં આપવું. અથવા એરંડાનો રસ મધમાં આપવો. (૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર:—એરંડાના પાંત્રાનો રસ કાઢી તે જે અગના ભાગમાં દંશ થયો હોય. તેના વિરૂદ્ધ અગના કાનમાં નાંખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવું. એ પ્રમાણે ૨-૩ વખત કરવું, એટલે વિષ ઉતરી જશે. (૨૦) ભરમક રોગ ઉપર:—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એરંડતેલ આપવું. (૨૧) હ્રમ ઉપર:—સા તોલા એરંડેલ, પાંચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવાર સાંજ એકેક ચમચો લેતા જવું. (૨૨) સર્પ દંશ ઉપર:—એરંડાના પાંત્રાનો રસ ૪ ચમચો ૧ ચમચો પાણી નાંખી આપવો, અને દંશ ઉપર પાસો વાટી બાંધવો. ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે. (૨૩) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:—એરંડા બારીક વાટી, થોડુંક દૂધ નાંખી કપડે અને કાન પાસે ઝોળવો. ઘણા ધસવા

નહી. (૨૪) ગંડમાલ ઉપર:—એરંડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવસામણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૫) મુખ પ્રસૂતિ માટે:—એરંડમૂળ ઘીમાં ઘસી પીવા; અને ગુલ અગ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨૬) કામિણી ઉપર:—મળ એરંડાની ઠાંડી દહીંમાં વાટી આપવી. દિવસ ૩-૭ એથી જરા કેદ આવશે. અથવા એરંડ મૂળ મધમાં આપવો. (૨૭) પીનસ રોગ ઉપર:—એરંડ તેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકમાં દિવસમાં ઘણીવાર ખીવું. (સુંઘવું) (૨૮) યોનીશુળ ઉપર:—એરંડમૂળ અને શુઠ ઘસી યોની ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ ફૂટ્યા હોય તો:—એરંડ તેલ ૨ ચમચો લઈ સીંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૩૦) ઉરસ્તંભ અને મૂત્રસી વાયુ ઉપર:—એરંડતેલ ગો મૂત્રમાં નાંખી આપવું. (૩૧) બાળકોને રેચ માટે:—એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચુર્ણ લીંબુના રસમાં ખલી, તેનો બાળકની ગુદા ઉપર અને કુટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૨) કાચની ભુકી પેટમાં ગઈ હોય તો:—ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. (૩૩) પિત્તરોગ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં એરંડ તેલ આપવું. (૩૪) મસ્તક શુળ ઉપર:—એરંડમૂળ લાંગરાના રસમાં ઘસીનાકમાં ચોપડીતપખીર પ્રમાણે સુંઘવું. એટલે છીંકા આવશે. (૩૫) કામિણી ઉપર:—એરંડાના ઝાડની છાલ એ તોલા કાઢી, ગાયનું તાણું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો, અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે ૫ દિવસ લેવાથી દુર્ધર રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે. અથવા કુંમળી કુંખોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. (૩૬) ઝોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર:—રાત્રિ ઝોઠને તેલ ચોપડવું. (૩૭) આમવાત ઉપર:—એરંડામાનું મગજ અને સુઠ સમભાગ લેઈ એકત્ર કુટી તેમાં, તેટલીજ ખાંડ નાંખી ઝોળી એકત્ર કરી રાખવી. એ ઝોળી નિત્ય પ્રસ્તંભને

એક એ પ્રમાણે સતત લેતાં જવી. અથવા એરંડતેલ સુકેના. કાઠામાં આપવું. (૩૮) ક-
રિશૂળ અને દુદ્રોગ ઉપર:—એરંડમૂળનો કા-
ઠો જવખાર નાંખી આપવો એટલે હૃદય કંબર
એ ઠેકાણાના શળનો નાશ થાય છે. (૩૯)
કાનમાં બગઈ વગેરે ગયું હોય તો—જૂનું જીંદું
થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ દિવસ કાનમાં નાખવું;
એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બાહર
કાઢવું. (૪૦) ગુલમરોગ ઉપર:—તાજા
દુધમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું (૪૧)
તાવથી અતિશય બળતરા થતી હોય
તો:—એરંડના પાંત્રાં ચોખી જમીન ઉપર પા-
થરી રાખવાં અને તે રોગીના અંગ ઉપર રા-
ખવાં. તેથી કરી તેનો તાવ શાંત થાય છે.
અને દાહ શાંત થવા પછી થંડી લાગે છે, તે
યુક્તિએ નિરવાણ કરવી. (૪૨) પ્લીહાદર:—
મૂળથી પાંત્રાં સુકાં એરંડાનું ઝાડ માટીના વા-
સણમાં ભરી, મોં બંધ કરી અજમાનો પુટ
આપવો. પછી કુટી તે ભસ્મ ૧ તોલો લઈ
ચાર તોલા ગોમૂત્રમાં પાવું. (૪૩) ગર્ભિણી-
ને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસુતી
વખતે કષ્ટ ન થવા માટે—એરંડમૂળ, સુંઠ
અને સૂવા એનો કાઠો આપવો.

૭૩. એરોદસ.

એને મીઠો અજમો એવું પણ કહે છે.
આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે, અજમાં
પ્રમાણેજ એનો આકાર હોય છે. આ અજમો
પર્શ્યા દેશથી અહીં આવે છે. એનો ઉપયોગ
આજકાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે. (૧) કૃમિ
ઉપર:—એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨)
બાળકોના તાવ અને ઉધરસ ઉપર:—એ-
રોદસ ટાંક ૧, વરીયાળી ટાંક ૧, એની ભુકી
કરી કુવેરમાં નાંખી ગરમ કરી, તેનો બદક
કાઢી તે મધમાં ચાટવું.

૭૪. એલચી.

સં એલા. મં વેલદોડે. હાં ઇલચચી
બં એલાયચ. કં ચાલકકી. તૈં તું એલા,

એલાકી તાં એલ, ઇલાચી. મલાં એલુ, એ-
લાતરી. ફાં હૈલ, હાલ. અં કાકીલેસિગાર.
ઈં કાંડેમમ. લાં ઇલેટેરિઆકાર્ડિમોમ.

એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં અને એની
આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝા-
ડો થંડો દેશમાં થતાં નથી. એલચી મલખાર.
કોચીન, મંગલોર મહીસુર, અને ઘણું કરી
આખો કર્નાટક દેશ એ ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડો
હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. એલચીનાં ઝાડો
મલખાર પ્રાંતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે,
એલચી ભોંયમગની શિંગોની પેઠે જમીનમાં મૂ-
ળીયાને લાગેલી હોય છે. મલખારમાંથી પ્રતિ
વર્ષે શેકંડો ખાંડી એલચી ઇંગ્લંડમાં અને
બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વા-
દિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાનાં પદાર્થોમાં
નાંખે છે. મોટી જંગલી એલચી કરીને એની
એક જાતિ કુંગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય
છે. એ એલચીદાણા કાઢી, બાહર વેચવા મો-
કલે છે એને “નર એલચી” એમ પણ કહે
છે એ લસણ જેવડી મોટી મોટી હોય છે.
બારિક એલચીદાડા:—કડવા, શીતળ, રસ-
કાલે તીખા, લઘુ, સુગંધિ, પિત્તકર, મુખ અને
મસ્તક એનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક,
રક્ષ, અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય,
વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃમ્મ, અસ્મ-
રી, વ્રણ, અને કંકુ (ખરજ) એનો નાશ કરે
છે. મોટા એલચીદાડા:—તીખા, રક્ષ, રચિ-
કર, લઘુ, રસકાલે અને પાકકાળે તીખા, મુખ-
શુદ્ધિકર, સુગંધિ, પાચક, શીત, અગ્નિદીપન
છે. અને કફ, દમ, પિત્ત, કંકુ (ખરજ), રક્ત-
રોગ, ઉધરસ હ્રોગ, વિષદોષ, તૃષા; અને
બસ્તિ, મુખ, મસ્તક એ ઠેકાણાની શુળ, વાંતિ
એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્ર-
રોગ અને શુક્રરોગ (પેસાબ સાથે ધાત જન-
ય છે તે) એ ઉપર:—એલચી અને શેકેલી
હિંગ એનું ૩ ગુંજા ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે
આપવું. (૨) વિંછીનાં વિષ ઉપર:—એલ-
ચીદાડા ચાવી કાનમાં ભરેથી ઝૂકવું. (૩) જો-
ખાણાના વિષ ઉપર:—એલચીદાડા દહિમાં
વાટી આપવા. (૪) આંખોમાં બળતરાં થા-

ય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપર:—
એલચીદાણા, જવંત્રી, બદામનો મગજ, ગાય-
નું માખણ, અને સાકર એ એકત્ર કરી તે
મિશ્રણ સવારે ખાવું, એથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થા-
ય છે. (૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધ, ર-
ક્તમેહ એ ઉપર:—એલચીના દાણા, કેશર,
જયફળ, વંશલોચન (વાંસકપૂર), નાગકેશર,
શંખજીરું એ છ ઔષધોનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી
રાખવું, અને દરરોજ પ્રાતઃકાળે ૨ માસા
ચૂર્ણ એ માસા મધ, છ માસા ગાયનું ઘી અ-
ને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કર-
વું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું. દિવસ
૧૪. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની વેળા-
એ શકિત પ્રમાણે ગાયનું અર્ધો શેર દૂધ તપા-
વી અંદર થોડી ખાંડ નાંખી પ્રાશન કરવું. ત-
થા ગોળ, કેપરાં વગેરે ગરમ પદાર્થ અને તે-
લવાળા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ કરવા. (૬) કફરોગ ઉપર:—એલચીના દાણા, સિંધવ,
ઘી, મધ એ એકત્ર કરી પાવાં. (૭) ધાતુપુ-
ષ્ટીને મારે:—એલચીદાણાં અને સાકર સમ-
ભાગ લેઈ એકત્ર ખાંડી તે ચાર માસા ભૂકી
લેઈ તેમાં ૪ માસા એરંડાની મોખ નાંખી સ-
વારે દાંતણ કયાં પછી લેતાં જવું; એટલે મ-
સ્તક માંહેની ગરમી જમ્મ મગજ થંડું થઈ આં-
ખોમાંની ગરમી જાય છે; અને આંખોને તેજ
આવે છે. (૮) મૂત્રકુચ્છ ઉપર:—એલચીદા-
ણાંનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૯) ઉદા-
વર્ત રોગ ઉપર:—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી,
શ્વાસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવા-
થી આ રોગ થાય છે.) એલચી લેઈ તેમાંથી
અડધી ઘીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનું
ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. (૧૦) મુખ-
રોગ ઉપર:—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ અને કુલા-
વેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી, તે મિશ્રણ
મોંમાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી સ્વચ્છ મોં
ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર કરવું.
(૧૧) સર્વ શુળ ઉપર:—એલચીદાણા, હિંગ,
જવખાર, સીંધવ એનો કાઢો, એરંડતેલ નાંખી
આપવો. એટલે કંચર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પી-

ઠ, કુક્ષ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર એ ઠેકાણાની
શુભ ઘણીજ ત્વરાથી જાય છે. (૧૨) જીર્ણ-
જ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:—એલચીદાણા,
બીલાં, સાટોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી
દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પ્રાશન કરવું;
એટલે તે સર્વ પ્રકારના તાવ પરહરે છે. (૧૩)
કફ-મૂત્રકુચ્છ ઉપર:—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો
રસ એમાંથી એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું.
(૧૪) ઉલટી ઉપર:—એલચીનાં ફેતરાં બા-
ળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

૭૫. ઓંટ.

સં૦ લકુચ. મં૦ ઓંટ. હીં૦ બડહર, બ-
દારફલ. કં૦ આંજણુ. બં૦ માદર. લાં૦ અટો
કારપસુ લકુચ.

આ ઝાડો કર્નાટક અને ગોમાંતક એ પ્રાં-
તોમાં ઘણુ કરી થાય છે. બીજા ઠેકાણે કયાંય
જડતાં નથી. ઓંટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ-
ના પાંત્રા કડાના પાંત્રા કરતાં કંઈક મોટાં હોય
છે. એને કાર્તીક માસમાં ફળો આવવા લાગે
છે, તેને ઓંટઆબો કહે છે. એ ફળો જૂનાં
થયાં એટલે તેના નાના કડકા કરી સુકવે છે,
તેને ઓંટાની જાલ એવું નામ કહે છે. તેનો
આંખલી સાટે અથવા કોકમ બદલ ઉપયોગ થાય
છે. ઓંટાની જાલ પથ્યને ઉપયોગી પડે છે; કારણ
તે પિત્તશામક છે. એ, કોકમ કરતાં પણ પ-
થ્યકારક છે. કોકમ રક્તશોષક છે. પરંતુ એ
રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. ઓંટનાં લાકડાં ધમારત
કામમાં ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાકેલાં ઓં-
ટનાં રાયવું અને અથાણું ઘણું મધુર થાય
છે. અને તેનાં પકવ ઓંટનું પાણી કાઢી, તેમાં
ખાંડ, જીરું, મરીની ભૂકી નાંખી પ્રાશન કરવા-
થી, શીઘ્ર, પિત્તશામક, પથ્યકર, રચિદાયક,
દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતિ સ્ત્રિઓને ઓંટ-
નો સાર પથ્યકર છે.

૭૬. કચરો.

સં૦ કર્મરક, ગુંડકંદ. મં૦ કોં૦ કચરો, કુ-

રહીએ મૂળ, કસેર, કેચુક ચિચોડ. બં. કેસુર.
કં. સેકિમખડે. લાં. રિકરપમ્પકૈસર.

તલ્લવની અમ્મપાસ એમે વેંત ઉંડા કાદવમાં એક જલના છોડ ઉગેલા હોય છે; એને લબ્હા કહે છે. એ છોડોના મૂળને કચરો વળગે છે. ઘાસ સુ-કવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાર પોહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે. કચરાં શેકી અથવા છો-લીને ખાય છે. તે છોલી ચીરે કરી દૂધમાં સેલ-ડીનાં રસ સાથે બાફે છે, તે દૂધ કચરો બાળુવો ખીજી રીતીએ કચરાં વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાંખી તેનું ખાવાનું કરે છે. કચરો:—મધુર, શીત, તુરો, યર, ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક, વાતકર, સ્તન્યવર્ધક, મુલસ્તંભક, રચિકર, વ્રણ, ક્ષેકારક, કૃમિકર એવો છે. અને રક્તપિત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃષ્ણા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ, પ્રમેહ, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ કમળો અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે.

૭૭ કચૂરો.

સં. કચૂર. મં. કં. કચોરા. કાવરી. હીં. કચૂર, કાલીહળદી, બં. એકાંગી. તૈં. કચોરમુ. તાં. કનુરિમજલ. મલાં. અડવિકચોલા. ફાં. જરબાદ. અં. એરકલ કાપુર. ઈં. લોંગએડો-આરી લાં. કરકચુમા એરમેટ.

કચૂરનાં ઝાડો હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. પાત્રાં અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાત્રાં કિચિનૂ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાત્રાંની લંબાઈ મુમારે એ લાંબ હોય છે. હળદર પ્રમાણેજ એનાં કંદ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચરો કાઢી નાંખી તેને મીઠામાં આથે છે. (અથાણુ કરે છે.) 'કેકેણુ પ્રાંતમાં આ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. કચૂરો સુગંધી પદાર્થમાં નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી, સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એનું 'પદ્કચૂરો,' એવું નામ પણ કહે છે. "કપુરકાછલી" કરીને એક કચૂરાની જાતિ છે, એને પણ કચૂરો કહે છે. કપુર કાછલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચૂરા કરતાં એ વધારે સુગંધિશ્વર છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં એનો ઘણો

ઉપયોગ થાય છે, કચૂરો:—કંઠવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધિ, રચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર; અને રક્તપિત્તને કોપાવે છે; તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કાઠ), અશ્મ, વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહા એનો નાશ કરે છે. કપુરકાછલી:—તીક્ષ્ણ, દાહક, તિખી, કડવી, તુરો, શીતવીર્ય, કિચિત્ પિત્તકર અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શળ, હિકકા, ગુલ્મ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઉલટી અને હિધ્મ રોગ એનો નાશ કરે છે.

ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ,) વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઠો:—પદ્. કચોરા, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સુકં, કરી-યાતુ, ધમાસો, કફ, નાગરમોથ, ઉભા ભોરી-ગણીનાં મૂળ એનો કાઠો, મધ અને પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૨) જીર્ણ ઉપર જી-ખાર આપે છે તેને માટે:—નિત્ય સવારે ઉઘી ઉકતાંજ કચૂરાના તાળ કંદ ચાવી યુગ્મ નાખવાં પછી મોં ઘોવું, એટલે ઉઘમાં લાગ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે. (૩) કૃમિ ઉપર:—કચૂરાના કાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૪) થાક ઉતરવામાટે:—કચૂરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાંખી તે ગરમ કરી તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૫) કોલેરા (વિપ્રચિકા) ઉપર:—કચૂરાના કંદનો રસ, કાંદા (કુંગળી)ના રસમાં નાંખી આપવો. (૬) કૃમિ ઉપર:—કચૂરાના કંદની માળા કરી તે ગળામાં બાંધવી.

૭૮. કંઠ.

(સં. કંઠ. હીં. કોષ્ટ. મં. કોષ્ટ.)

એની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ કરીને જે ઔષધિ છે, તે આત્સેજ પ્રકાર છે. કંઠ:—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, વ્રણ, શુકલ, રસાયન કાંતિકારક, લઘુ, વાતકફનાશક; અને કાઠ, ત્રિપ, વિસર્પ, કફ, દરાજ ત્રિદોષ, પ્રમા, રક્ત દોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષ્ણા, એનો નાશ કરે છે. એ લેપ કરવાથી વાત બાધીનો નાશ

કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર:—કાષ્ટ (કઠ) અને એરંડમૂળ કાંઈમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ગુદમરોગ ઉપર:—કઠ, સાલખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમાં મિશ્ર કરી આપવું. (૩) ખોડા ઉપર:—કઠનું ચૂર્ણ કલેડામાં શેકી તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:—કઠ ઘસી અંગે લેપ કરવો.

૭૯. કડવી દુધી (તુંબડી)

સંં કડુ તુંબી દુગ્ધિકા મં કડુ ભોંપળા હીં કડવી તોંબી તિતલોકી. અં તિતલાહિ. કં કહીસોરે. તાં કુરાઈ. તૈં અલાણુક સુર-કાયા. તું કટુતુરે. મં કેખાધુર. કાં કુફતા ખ. અં કરઉતમુર ઈ બોટલ ગુડ લાં લેજ-તેરીયા વલગેરીસ

દુધીના જેવા વેલા થાયછે, તેવાજ કડવી તુંબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે આ ફળ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. તુંબડીનો તરવાના કામમાં થ્રણેજ ઉપયોગ થાય છે એમાંના કેટલાંકે કોળાં તુંબડી સરખાં હોય છે, તેનાં તુંબડાં કરે છે. કેટલાકના તંબુરા કરે છે, એનો એવો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કડવી દુધી રસ વખતે અને પાક વખતે તિખી, હૃદય, શીતલ, કડવી વામક, અને દમ ઉધરસ નાશક શોધન કારક અને વાયુ, સોજો, વ્રણ, વિષ, શળ પિત્તજ્વર, એનો નાશ કરે છે એનાં પાંત્રા પાક કાળે મધૂર મુત્ર શોધક, પિત્તનાશક, એવાં છે. એ પ્રમાણે ફળના ગુણુ પણ છે (૧) ગડગુમડાં ઉપર:—પાકેલી કડવી તુંબડીમાં ૭ દીવસ પાણી ભરી રાખવું તે પ્રાસન કરવાથી ગડગુમડાંનો નાશ થાય છે. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કડવી દુધીનાં મૂળ અથવા બીયાં પાણીમાં વાટીને ખવાં એટલે ઉલટી થઈ સર્વ વિષો ઉતરે છે. (૩) રતાંધ-જો અથવા ફૂલો જવા માટે:—કડવી દુધી આળી તેની રાખ મધમાં આંખમાં આંજવી. (૪) ગડમાલ ઉપર:—કડવી દુધીનો રસ

અને સરસેજ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. (૫) કામિણી ઉપર:—કડવી દુધીના પાંતરાનો કાઢો કરી આપવો. (૬) યોનિ સંકોચન માટે:—કડવી દુધીનાં બી અને ગર એ પાણીમાં વાટી યોનીની અંદર લેપ કરવો. (૭) કાવિળી ઉપર:—કડવી દુધીનાં બી પાણીમાં ઘસી ન-રસ આપવું.

૮૦. કડવી કવડ

એને ‘ખટ, જૈટ’ એમ પણ મરાડીમાં કહે છે. કડવી કવડનાં ઝાડો દક્ષિણ કોંકણ મલખાર, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંતરાં શિતાફળી જેવાં પરંતુ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એના ફળ પણ શિતાફળી જેવાં હોય છે એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંનાં બીયાં લાંબા હોય છે. એ બિયાને બારી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ કડવું અને થંકું છે. એ તેલ બાળવાના કામમાં આવે છે. તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને ખજેલ ‘જૈટલ’ એવું કહે છે. (૧) ગર્ભિની આ-જાર શરીરમાં જમવાથી શરીર ઉપર ચાડા પડે છે તે ઉપર: કડવી કવડીનાં બિયાં અને મગવેલીનાં બીયાં સમભાગ સાધારણ કુટી, ભાંગરાનાં અંગરસમાં ત્રણ દિવસ ભાજવી રાખવાં અને ચોથા દીવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો. એ નિત્ય ચંદની તેલમાં અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઉડીઆવેલા ફેફલા શમી જાય છે. ઔષધ ચોપડ્યા પછી એક પ્રદરે સ્નાન કરવું. ખોડા, ખસ વીગેરે ઉપર:—કડવી કવડીના બિયાનું તેલ અને મોગલી એરંડનું તેલ એ બંને એકત્ર કરી, તેમાં ગંધક, કપુર શીફર અને લીંબુનો રસ નાંખી ખલ કરવો. આ ઔષધ લગાવવાથી ત્વરિત ગુણુ આવે છે. અથવા નવું ખજેલ ચોપડવું દિવા બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી ચોપડવું. (૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફેફલા થાય છે તે ઉપર:—કડવી

કવઠનાં તેલમાં કળીચૂનાની પરાશ (દરીગયેલ ચૂના ઉપરનું નિત્યું પાણી,) નાંખી સાંઠાંથી હલાવતા રહેવું; એટલે કેટલીક વારે તેલ મીઠા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ એ ચાર વખત ચોપડવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણુ આવે છે, (૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર:—કડવી કવડીનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ ટીપાં એ પ્રમાણે ત્રણ મહિના સુધી આપવું, અને શરીરે પણ એ તેલ ચોળવું, એટલે રોગનો નાશ થશે.

૮૧ કડવંચી.

સં ૦ કં ૦ કટુદુષ્ણી- હીં ૦ મં ૦ કડવંચી. લાં ૦ મોમોડિકા આલ્સામિના.

કડવંચીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રાં નાનકડાં હોય છે. કડવંચીના વેલા ઘણું ફેકાણું થાય છે. અનાજના ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ વેલાના મૂળમાં કાદો હોય છે. વેલો સુકાઈ ગયા પછી પુનઃ બીજ વધે એના કાંદાને અંદૂર ફૂટી તે વેલો થાય છે. એ વેલા ઉપર આરીક અને સુકવેલી દરાખ જેવાં ફળો આવે છે. એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે. એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને કડવંચી કહે છે. એ ફળમાં આરીક બિયાં હોય છે. કડવંચીની ભાજી થાય છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉખળુ છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. સુદ કારેલી (૧) કડવંચી:—ઉખળુ, તીખી, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાત-કાપન, કફ, વ્રણ, સારક છે. એનાં ફળ—પિત્તકર, રૂચિકરક છે. એનાં કંદ અશ્ન, મલ-રોગ, મલગ્રથી, યોનિદોષ, એનો નાશ કરે છે. અને ગર્ભનો સ્થાય કરે છે.

૮૨ કડુજીરું. (કાળીજીરી)

સં ૦ અરણ્યજીરક. મં ૦ કડુકારજે. હીં ૦ કાલાજીરા, ખનજીરા, કં ૦ કાડજીરો. તાં ૦ કડુ-ચિરાંગ. તૈં ૦ અડીજીલાકરી. તું ૦ કાલાજીરું. મલાં ૦ કાલાજીરાકં. અં ૦ કમ્બાલરી, કમ્બન-

હસી, માં ૦ પરપડલાખેન. લાં ૦ બહરનોનિયા અથેલમિટીકા.

એના છોડ સુમારે એ ત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિચિત ખારીક હોય છે. એને જે છોડવાં આવે છે તેમાં એ જીરું હોય છે. કડુજીરું એ કૃમિનાશક છે. કડુ જીરું:—ઉખળુ, તુરું, સ્વ-લક; અને વાયુ, કફ, તથા ત્રણ એનો નાશ કરે છે. (૧) મધમાખીના વિપથી અંગ

ઉપર ગાંઠ થઈ હોય તો:—કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી વિપવાળા અંગે પાટો બાંધવો.

અગર એનોજ રસ શરીરે ચોળવો. (૨) નળ કુલ્યા હોય તો:—કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બન્ને પાશેર પાણીમાં રાત્રે પસારી રાખી બીજે દિવસ સવારમાં તે પાણી ગાળી લેઈ કીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવું.

(૩) કમળી ઉપર:—કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે હંડા પાણી સાથે આપવી. (૪) આળકોની સસણી ઉપર:—કાળીજીરી ખાઈ તેનો કાગળો. થોડી હળદર નાખી કરવો. તે તે પાવું. (૫) ગર્ભિણીના સોજ ઉપર:—કાળીજીરી, જીરું, કડુ એનો કાદો આપવો. (૬) જંત (કૃમિ) ઉપર:—કાળીજીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) શરીરમાં કોઈ પણ ફેકાણું વાયુપીડા અગર પીડ ઉપર:—કડુ-જીરાનું આરીક ચૂર્ણ કરી આપવું. અને ઉપર પાણીનો ઘુટડો પીવો. (૮) ઉંદરી ઉપર:—કડુજીરું વાસણમાં ઘાલી આળવું અને કાચલા જેવું કરવું. પછી તેલમાં ખલ કરવું અને ચોપડવું. (૯) વાછડાંએના ધાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કડુજીરાનો પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી તેમાં કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની બૂકી નાખી આપવો અથવા કડુ-જીરું ૧ તોલો લેઈ કિચિત ફૂટી તેનો કાદો કરવો. તેમાં કાચકાનો ગર અને ખેરની જાલ થસી તે પાવો. (૧૦) આળકોને કાંઠા આવે છે તે ઉપર:—કડુજીરું અને ખડી સાકર એનો કાદો કરી પ્રતિ દિવસમાં એ વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૧૧) સર્વ જવર

ઉપર:—માટીના વાસણમાં કકુજીરું ત્રણ માસા નાંખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ઘૂટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલાં પાણી ઉકાળવું અને ૪ તોલા શેષ રહે ત્યાં સૂધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૮૩. (કડવી ગલકી)

ગલકાં ને તુરિયાનાં નામો એકઠા છે.

સં. કોશાતકી. મં. કકુદોડકી. ગીલકી. હીં. ક્રીમનીતોરધ. કડવીતોરધ. બં. ક્રીંગા. કં. કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી. તૈં. ચેટુ બિકાયા, ચેટીબિરા. તાં. પે ખીરકમ. ઉં. કાં. તુરિયેતલ્પ. ઈં. બિરલ્યુકા. લાં. લ્યુકા અમેરા.

ગલકાના વેલા પ્રમાણેજ કડવીગલકાના પણ વેલા હોય છે. એ વેલાને જે ફળો (ગલકાં) આવે છે, તે ઘણા કડવા હોય છે. (૧) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—**કડવીગલકાના મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષો ઉતરે છે. (૨) **પથરી અને સોજા ઉપર:—**કડવીગલકાના પાંત્રાનો રસ સાકર નાખી આપવો.

૮૪ કડવા તુરીયાં.

કડવાતુરીયાનો તુરિયાનો વેલા જેવો વેલો હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રા, ફૂલ અને ફળ તુરિયા કરતાં નાનાં હોય છે. આ ફળો ઘણાજ કડવાં હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમાં આપોઆપ ઉગે છે. એના ફળોને ' દિવાળા ' એમ પણ કહે છે. કડવાં તુરીયાં શીત, કિંચિત્ તીખા, તુરા, કડવા, અને પકવાશય, આધ્માન વાયુ અને મલાશય એની શુદ્ધિ કરનાર, લઘુ, રક્ષ, અને વાયુ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, વિપદોષ, યકૃત, કુષ્ટ, અર્શ, સજ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મ એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:—** બેદક, તિખા, કડવાં, સિન્ગધ, હુઘ, દી-પન, અને કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ટ; કફ, પિત્ત વાયુ, એના નાશક છે. **બીજ,**

મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. (૧) **કમળી ઉપર:—** કડવાં તુરીયાની બારીક બટ્ટા કરી તે નાકમાં સુંઘવી; એટલે છીંકા આવે છે અને પીળું શ્લેષ્મા (લીટ) વહે છે. ઘણી છીંકા આવતા માંડે તો ઘી નાકમાં સુંઘવું. એવું ૩ દિવસ કરવું. અથવા કડવા તુરીયામાં પીપર અને રાઈ ભરી રાખવાં, અને તે વાટી તેનું નસ્ય કરવું.

(૨) **હડકાયલા કૂતરાના વિષ ઉપર:—**તુરીયાની અંદરની તંતુમય જાળ પાશેર પાણીમાં એક ઘડી સૂધી પલારી રાખી, પછી યોળી ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમાં આપવું. એથી ઉલટી થઈ બુલાખ થઈ વિપાર નીકળી જાય છે. **પથ્ય** એમાસું જવા સૂધી રાખવી. એજ પાણી, કાઠ પણ વિપાર ઉપર આપવાથી શુભ આવે છે. (૩) **દાંતમાં કીડા થયા હોય તો:—**કડવા તુરીયાની બાલ દાંત તળે રાખવી. (૪) **આધશિશી ઉપર:—**કડવા તુરીયાનું ચૂર્ણ કરી થોડું; અને સાવધગિરીએ નાકમાં સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ નીકળી જઈ શુભ આવે છે. **મૂળવ્યાધી ઉપર:—**(મસા) કડવાતુરીયાનું ચૂર્ણ મસાને ઘસવું; એટલે તેના મોમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મોકળા થાય છે. (૬) **વિષ ઉપર:—**કડવાં તુરીયાનો કાઢો ઘી નાખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ ઉતરે છે.

૮૫ કણ્ઞી (કરંજ.)

સં. મં. કરંજ. હીં. કંજ, કટકરંજ. રાં. કણ્ઞજ-ચ. બં. ડહર, કરંજ. કં. હુલ-ગલી, હોંગે, કાનગ્યાનગિડા. તૈં. કંજકરંજ. તાં. પુંગામારં. મલાં. પોત્રાં. મં. સ્મૃત્યતિન્ડ પોતંગેમિયા. લાં. પોતંગેમિયા લેખા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડો જાયા માંડે રસ્તાની બાજુએ વાંચે છે. એની જાયા ઘણી થંડી હોઈ લોકોને ઘણી ગિચ છે. જાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એના બિયાનું તેલ નીકળે છે; તે બાળવાના કામમાં આવે છે. **કરંજ:—**પાક પાખતે તીખું, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, રસ કાળે કડવું, અને તુર છે. અને ઉદાવર્ત, વાયુ, યોનીદોષ, વાંતશુ-

અમ, અશી, વ્રણ, કંકુ, કફ, વિષ, વિચર્યકી, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગદોષ, ઉદરરોગ, મેહ, પ્લીહા એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળા:—ઉષ્ણ અને ત્રધુ છે. અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ટ, અશી, મેહ એનો નાશ કરે છે. એનું તેલ:—વાતનાશક, કૃમિનાશક, અતિ સ્નિગ્ધ છે. અને હીચા આળવા માટે થાંડુ છે. એ કંકુ, ઉષ્ણ, ગુમગને ભરનાર; અને નેત્રરોગ, વિચર્યકી, વાયુ, કુષ્ટ, વ્રણ, કંકુ, ગુદમ, ઉદાર્પત, યોની-દોષ, અશરોગ અને લેપથી અનેક ત્વગદોષ, એનો નાશ કરે છે. (૧) ઉદરાદિકના વિષ ઉપર:—કરંજતની જાત અને બી ઘસી તેનો લેપ કરવો. એટલે વિષ ઉતરે છે. (૨) ખસ ઉપર:—કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એટલે ખરજ, કંકુ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં કરંજનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૪) ખાહરી એટલે હાથે પગ ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:—કણુજા તેલમાં કડવા સુરણનો ગર નાંખી તે તેલ કઢવવું અને ખાલી ચઢેલા ભાગપર ચોપડવું. (૫) પિત્ત પાડવાને માટે:—કણુજીની જાત ખાવાને આપવી અથવા જાલનો રસ આપવો. (૬) વ્રણસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:—કણુજ, કડવા લીંબડા અને ન-ગોડના પાંત્રા વાટી લેપ કરવો. (૭) નેત્રમાંના ફૂલ માંસવૃદ્ધિ ઇત્યાદીક ઉપર:—કણુજનાં બિયાનું ચૂણું કરી, ખાખરાના ડુલોનો રસ કાઢી, તે ચૂણને રસના ઘણીક વાર પુટ દેછે આરીક ખલી દીવેટ જેવી લાંબી ગોળીઓ તૈયારી. તે ગોળી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. (૮) આધારીશી ઉપર:—કણુજીનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડા ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્ય આપવું. (૯) ખોડાને માટે:—અરીઠાના પાલાએ ખોડા ઘોઘ નાંખવો અને કણુજીનું તેલ, લીંબુનો રસ, અને કડવી કોઠીના બિયાનું તેલ એકત્ર કરી મસ્તક આળતા જવું.

(૧૦) ઉડ્ડસ્તંભ ઉપર:—કણુજીનાં મૂળ અથવા જાલ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૧) ઓઠારી ઉપર:—કણુજીનાં બી કિચિત સેકી કકડા કરી ખાવા.

૮૬. કનક.

સં ૦ મં ૦ હીં ૦ ત્રિપર્ણીકંદ, કનક. ૩૦ મુરંગત.

કનક આ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વેલી ઝીણી હોઈ પાંત્રાં ગોળ હોય છે. તેના પાંત્રાં નાગરવેલના પાન જેવડાં હોય છે. પાંત્રાને ચાણી હોય છે. વેલાને ખટાટા પ્રમાણે જર્મીનમાં કનકા આવે છે. આ કંદ સકરીઆં કરતાં બનુ હોય છે. લાંબુ તેટલું જ હોય છે. કનકને કાઠી મરાડીમાં 'કણુગર' 'કણુગી', 'કાંટ કણુયા', એમ પણ કહે છે. કનકા ખાશી અથવા શેકી ખાય છે. આ ફરાગને ઉપયોગી છે. કારંદ, અને કાણુ એ કરતાં આ મીઠું છે. અને પૌષ્ટિક છે. (૧) મુળવ્યાધી અને ર-ક્તાતિસાર ઉપર:—કનક ખાશી ઘીસાકરમાં સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૭. કદંબ.

સં ૦ હીં ૦ અં ૦ કદંબ. મં ૦ કળંબ. તાં ૦ કદંબ. મલાં ૦ કદમપુ તૈં ૦ કદમચેટુ. લાં ૦ એં-થોસીફાલ્સ કડંબા.

કદંબના ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. એતાં પાંત્રાં મોટાં, અને પાંત્રાં હોય છે. એ ઝાડને ગુંદર આવે છે. કદંબ:—તીશ્રુ, કડવું, તુર, ખાશ, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુર. વિષ્ટંભકારક, રક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, આદક, વણુકર એવું છે. અને રક્તરોગ, પિત્ત કફ વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ વાયુ એનો નાશ કરે છે. (૧) નાના આળકોને તાન પડે છે તે ઉપર:—તાનનાં લક્ષણો એવાં થાય છે કે આળકોને તાવ આવે છે, કાનની કીનાર અને નસકોરાં ઘણા લવ લવ થાય છે. ઉપરાઉપરી મલદારે પાણી પડે છે. તરસ બહુ લાગે છે. તાલુસ્થાન ઉડે છે. એવો પ્રકાર થયો હોય તો

તે ઉપર કદંબની જાલનો, થોડું થોડું પાણી નાંખી રસ કાઢવો અને તેમાં જીરું અને ખડી-સાકરે નાંખી પાવો. અને આજ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલાનું તેલ ચોપડવું. કદંબની જાલ પાણીમાં ઘસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું. (૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—કદંબની જાલનો રસ કાઢી તેમાં અ-રીણ અને ફટકડી નાંખી લીંબુના રસમાં ખલ કરી, ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) મુખરોગ ઉપર:—કદંબની જાલના કાઢાનો ડાગળો કરવો.

૮૮. કપાસ.

સં૦ કાર્પાસી. મં૦ દેવકાપશી. કાં૦ આળ-કાપશી હીં૦ કપાસ, રક્તકપાસ. કં૦ કેપુલ્કતિ તૈ૦ ધરિપન્તિચેટકુ, ખોટલાવન્તિચેટકુ. લાં૦ ગાસિવિયમમ્અરમેસ્ય.

કપાસમાં એ પ્રકાર છે. કપાસ અને નર-મો. આગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને નરમો કહે છે આ જાડ કેટલાંક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમાં વાવેલાને કપાસ કહે છે. એ કપાસના જાડ વર્ષાયુ હોય છે. નરમાનાં જાડ સુમારે મ-થોડુ દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમામાં પણ એ ત્રણ પ્રકાર છે. એકના બી કપાસ પ્રમાણે જ હોય છે. અને બીજાનાં બી લાંબા અને કાળાં હોય છે. કપાસના જાડમાંથી ૩ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩નો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે ૩ના વસ્ત્રો થઈ આપણા શરીરનું સરક્ષણ આપે છે. આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં ૩ અ-તિશય ઉત્પન્ન થાય છે જતાં કપડાં માટે આ-પણને પરકીયોના હાથ તરફ જોવું પડે છે એ કેટલી દીલગિરીની વાત છે? ૩ના બીયાનું (કપાસિયાનું) તેલ કાઢે છે. કપાસ:— મધૂર, શીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિંચિત ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે. અને કફ, પિત્ત, તૃષ્ણ, દાહ જ્વર, શ્રમ, ઉલટી, મૂઝાં એનો નાશ કરે છે કપાસીનાં જીડવાં:—મૂતવર્ધક, અને વાયુ, ર-

ક્તવિકાર, કાનમાંના ફોફલા; કર્ણનાદ, એનો નાશ કરે છે. કપાસીયા:—સ્તન્યવર્ધક, ગુરૂ, તૃષ્ણ કફકર, અને સ્નિગ્ધ છે. ૩:—કિંચિત ઉષ્ણ, વાતના-શક, લઘુ, મધૂર એવું છે. (૧) દુખણી ઉપર:—(સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર):—કપાસના પાંદડાનો રસ આપવો; અથવા કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી એ વખત આપવા. (૨) અપચત થાય તે ઉપર:—નરમાનાં કુમળા જીડવાં ખાવાં; એટલે એ ત્રણ દિવસમાં અપચત અને તાવ પણ દૂર થાય છે. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—નરમાના પાંત્રાનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો, કિંવા પિચકારીએ દંશમાં નાખવો. (૪) ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો બેદ છે) રોગ ઉપર:—કપાસના મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દુધ આવવા માટે:—કપાસનાં મૂળ અને શેલડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજમાં વાટી આ-પવા. (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—કપાસનાં મૂળ અને દુધી, ઘઉંની કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) થીલોડીના દંશ ઉપર:—કપાસનાં પાં-દડાં, વજનાગ અને રાઈ એને વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ, માણસના મૂલમાં ઘસી દંશસ્થાને લેપ કરવો; કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. (૮) તાવથી શરીરે કંડુ ઉઠે છે ઉપર:—નરમાના રસમાં કડવાં કારેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું. અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. (૯) જખમ ભરાઈ આવવામાટે પાનડીના અંગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી ખારીક વાટી વડી કરી જ-ખમ ઉપર મૂકવી, એથી ત્વરિત જખમ ભરાઈ આવે છે. (૧૦) વીંછીના દંશ ઉપર:—કપા-સનાં પાંદડાં અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં; તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. (૧૧) અઘીણ ઉપર ઉતાર:—કપાસનાં બિયાનું ચૂર્ણ અને ફટકડાંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવું. અને નરમા-ના પાલાનો રસ આપવો. (૧૨) ઇંદ્રિમાંથી

ધાતુ પડે છે તે ઉપર—નરમાનાં એ ત્રણ પાંત્રા અને ખડી સાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવા. (૧૩) નાક અને મોમાંથી લોહી પડે છે તેને માટેઃ જૂના કપાસની ધુણી નાકે સુધવી. પછી એ તોલા કપાસના પાંત્રાના રસમાં ૧ તોલો ખડી સાકર નાંખી તે પીવું. (૧૪) સ્ત્રિયોના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરોબર થતો ન હોય તોઃ—કપાસીયાના તેલમાં એલચી-દોડા, જીરું, હળદર, સીધવ, એ એકેક માસો લેઈ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી ચોનીમાં રાખવી. (૧૫) કામીણુ રોગ ઉપરઃ—નરમાનાં જીંડવાનો રસ નાકે પીવો. (૧૬) ધંતુરાના વિષ ઉપરઃ—કપાસના બિયાં અને ફૂલ એનો કાઢો આપવો. (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપરઃ—નરમાનાં તાળાં જીંડવાં બારી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો. અથવા બાળકની માએ તે જીંડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો. (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—કપાસિયાનું તેલ માંથાઉપર ચોળવું. દિવસ ૩ અથવા ૭. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો. (૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપરઃ—નરમાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ દેવો.

૮૯. કપૂરવેલ.

કપૂરવેલ એ ઝાડને વેલ એવી સંજ્ઞા છે. પરંતુ એનાં ઝાડ હોય છે. એ ઝાડ ત્રણ હાથ ઉંધાં વધે છે. એનાં પાત્રાં લાંબાં હોય છે. એ પાસે લઈ જોવાથી ઘણું ચમત્કારિક જણાય છે. એ જોવામાં ઘણાં ખરખરાં દેખાય છે, પણ હાથને સુવાળાં લાગે છે. એને ઘણું કરી કપૂર પ્રમાણે વાસ આવે છે, માટે એનું કપૂર વેલ એવું નામ પડેલું છે. એનેજ કાષ્ઠ કપૂરચિનઈ એમ કહે છે. એ ઝાડને કેટલાક ઘોળા રંગના તોરા આવે છે. તેમાં પણ પાત્રાં પ્રમાણેજ વાસ

આવે છે. એજ આ ઝાડનાં ફૂલ હોય છે. એ તોરા અથવા એનાં પાત્રાં બીજા ફૂલોના ગુચ્છમાં ઘાલ્યાં હોય તો તેમાં તરેહતરેહનો વાસ આવે છે. (૧) પીડ ઉપરઃ—કપૂરવેલના પાંત્રાનો રસ કાઢી આપવો.

૯૦. કપૂર.

સં ૦ બં ૦ કપૂર. મં ૦ ફાં ૦ કાપૂર હીં ૦ કપૂર. કં ૦ પૂર. તૈ કપૂરામુ અં ૦ અં ૦ કાપૂર-કેશરી. ઇં. કે.કેર. તા. કે.કેરાઆદિસિનેરમ.

કપૂરનાં વ્રક્ષ ચીન દેશમાં અને આ દેશમાં પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ પાંચ દસ પ્રકારના ઝાડમાંથી નીકળે છે. હીંદુસ્થાનમાં કેળના જાતનું એક ઝાડ છે; તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. તે ઝાડને કપુરકેળ એમ કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ જૂદા જૂદા જૂદા દેશોમાં જૂદી જૂદી હોય છે. કપૂરમાં ત્રણ પ્રકાર છે. લીમસેની (બરાસ કપૂર), પત્રી કપૂર અને ચિનાઈ કપૂર. કપૂર વસ્ત્રમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉંધઈ લાગતી નથી. કપૂર ઉધાડો રાખવાથી ઉડી જાય છે. સખળ ડાબામાં ભરી રાખવો જોઈએ કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે એવું એક ઇં. એજ વૈદનું મત છે, કપૂરના પાણીમાં ઝાડના બી પલારી રાખવાથી કેટલાક દિવસોએ બાહરે કાઢીએ તો તે જમીનમાં ઘાલ્યાં બરોબર જુગી નીકળે છે. કપૂર સાધારણઃ—મધૂર, કડવું, શીતળ, સુગંધ, લઘુ, નેત્રય, લેખન, વૃષ્ય, તિષ્ણુ, પ્રિતિકારક, મૃદ્ધ, મદકર એવું છે. અને કફ, દાહ તૃષ્ણ, રક્તપિત્ત, કંકરોગ, નેત્રોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મૂત્રક્રમ્હ, પ્રમેહ અને મળનો ગંધ, એનો નાશ કરે છે. એ તાજું હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કડુ, ઉષ્ણ, દાહકર છે, અને જૂનું થયું હોય તોઃ—દાહ, શોષ એનો નાશ કરે છે. તેજ સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળું અને છે. લીમસેની કપૂરઃ—મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કડુ, તીષ્ણુ છે. અને તૃષ્ણ, દાહ, રક્તપિત્ત, કફ, એનો નાશ કરે છે. (૧) વીછીના વિષ ઉપરઃ—પાનમાં ચીચુડા જેટલું કપૂર નાંખી ખાવું. (૨) જનાવરના ક્ષતમાં કિડા પડે છે તેને માટેઃ—ક્ષતમાં ક-

પૂર ભરવું. (૩) ખરજવા રોગ ઉપર:—કપૂર તોલો ૧, ઘોળા કાથો તોલો ૧, અને સીંદુર અડધો તોલો એકલ ખલ કરી કાંસાના વાસણમાં નાંખી તેમાં ઘી દસ તોલા નાંખવું. તેને હાથે મદન કરી, ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાંદા, બળેલા સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે. અને એ ઇસબને સારો કરે છે. (૪) વછનાગના વિષ ઉપર:—કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. (૫) પાપીણી થયેલી હોયતો:—કપૂર લીંબુના રસમાં ખલી ચોપડવું. (૬) ગર્ભીના ચાંદાં ઉપર:—કપૂર બાળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખલી ચોપડવું. (૭) ખાલી ઉપર:—કપૂરનું તેલ મોહરી ચઢે તે જગાએ ચોળવું. (૮) જંત ઉપર:—બાળકને કાંચિત કપૂર ગોળમાં નાંખી આપવું, (૯) દાંત દુખે છે, તેને તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:—કપૂર દાદનીએ રાખવું. (૧૦) આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો:—કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે એ મહિનાનું જો ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. (૧૧) મૂત્ર ઘાત ઉપર:—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી[દીવેટ] કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્ર ઘાત જશે. (૧૨) દુઃખવા આવેલા ભાગની વેદનાં શમન થવા કપૂરનું તેલ:—કપૂર ખલમાં નાંખી આરીક થાય ત્યાં સુધી ઘુટવું અને તેમાં ચોગણું તેલ નાંખી પુનઃ ઘુટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થયેલું તેલ થોડી વાર ચોળી ચોપડવું. (૧૩) વાળા ઉપર:—કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું.

૯૧. કપૂરભેંડી.

કપૂરભેંડીનાં ઝાડો કુંગરણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે માથોડુ જે માથોડાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં પાંત્રાં નરમાના જેવાં હોય છે. એનાં પૂલો ઘોળાં રંગના હોય છે. કપૂરભેંડીના ઝાડ ઘણું કરી કુંગરની કીનારીપર

અથવા જગોએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેંડી એ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. (૧) સર્પદંશ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. (૨) આગતુંક જખમ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવાં; એટલે જખમનું શોધન થઈ જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) ભગદર ઉપર:—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોપડવા અને નિત્ય એક વખત પાવા. (૪) વ્રણ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ, થંડા પાણીમાં ઘસી ૭ માસા પ્રમાણે એ વખત પાવાં તથા મૂળ ઉપરની જાલતું ચૂર્ણ ચલમમાં નાંખી પીવું. અને મૂળનો ગુમડાં ઉપર લેપ કરવો. (૫) રક્તપિત્તી ઉપર:—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ૧ તોલો, થંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય એ વખત પાવાં એમ ૬ મહિના સુધી આપવાં. (૬) ગંડમાલ અને ગ્રંથીરોગ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય લેપ દેતા જવું.

૯૨. કપુરીમધુરી.

સં૦ સ્પષ્ટા. મં૦ કપુરીમધુરી. કપુરવલ્લી. પિંડિકકા. હીં૦ અસવરગ, લંકોડકપુરી. અં૦ સ્પષ્ટકા શાક, ગંધપિંડી. કં૦ હિકકે. તાં૦ કારિતુઆ. લાં૦ સાલવિયા એંગાલેનસિમ્, એનિસોમેલાસ મલેબારીકા.

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એના પાંત્રા તુળશીના પાંત્રા-પ્રમાણે હોઈ તે ઘોળાશ ઉમર હોય છે. એને તુળશી પ્રમાણે તુરા (માજર) આવે છે. આ ઝાડ પુણા અને નાશિક જિલ્લામાં કેવોના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. કપુરીમધુરી:—તિખી, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ, શીતળ, વૃષ્ય, સુગંધી; અને ઉધરસ, તૃષા, મેહ, કંકુ, ત્રિદોષ, કુષ્ઠ, વિષદોષ, જ્વર, કંક, રવેદ, દાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃમ્મ, અને શળ એનો નાશ કરે છે. (૧) પડપર-મિત્ત્રા ઉપર:—કપુરીમધુરીના પાલાનો અંગરસ ૭ દિવસ આપવો. (૨) મધુરા અને વિ-

પ્રથમ જવર ઉપર:—કપુરીમધુરીના પાલાનો
કાઢે આપવો.

૯૩. કમળ.

સં૦ હીં૦ કમલ પદ્મ. મં૦ કમળ. બં૦
તાવેર, કમલ. તૈ૦ પદ્મ. ધં૦ લોટસ.

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમાં અથવા જળાસ-
મૂહમાં ઘણું કરી થાય છે. પાણી શિવાય કમળ
થવાનું નહીં. એના કાંદા હોય છે; એને દીટાં
આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે. એનાં દીટાં ઘણાં
લાંબાં હોય છે. તેને અંદર જાળી હોઈ તે વ-
ળી પોલું હોય છે. એનાં પાંત્રા ગોળ હોય છે.
કમળમાં ઘણી જાતિ છે. ઘોળાં રાતા, ગુલા-
બી અને લીલાં ઇત્યાદિ. કમળનાં ફૂલ ઘણા-
જ શોભાવંત દેખાય છે. તેને અનેક લાંબી સે-
રો હોઈ તે પાસે પાસે હોય છે. જૂદી જૂદી
જાતીની જૂદી જૂદી નાની મોટી આકૃતિઓ
હોય છે. કેટલીક જાતનો વાસ આવે છે. અને
કેટલીકને વળી આવતો નથી. કલ્હાર કરીને એ-
ક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંત્રા કમળ જેવાં
પણ કિંચિત નાનાં હોય છે. કલ્હારનાં ફૂલ માત્ર
કમળ કરતાં વળી જૂદી તરેહનાં હોય છે. આ
ફૂલ ઘોળાં હોઈ સુકુમાર અને નાનાં હોય છે.
એનો સુવાસ ઘણો છે. એને ચોમાસામાં ફૂલો
ઘણાં આવે છે. કુમુદી કરીને એક કમળની
જાત છે. તેનાં પાંત્રા કમળના પ્રમાણે જ હોય
છે. ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે.
એના ફૂલોનો જથ્થો થંડીનાં દિવસોમાં ઘણો
હોય છે. વિશેષ કરી ઘોળા કમળને ‘પુંડરીક’
કહે છે. રાતા કમળને ‘કોકનદ’ કહે છે.
અને લીલા કમળને ‘ઈન્દીવર’ એવું નામ કહે
છે. કમળના સર્વ વેલાને ‘કમલિની’ કહે
છે. કમળાક્ષ કરી એક કમળની જાતિ છે તે
જાતીના કમળોના દીટાં ઘોળા હોઈ, કોઈ પગના
અંગુઠા જેટલાં જડાં હોય છે. દીટાં કાદવમાં
થયેલાં હોય તેમાં સ્વાદ ઘણો હોય છે. એ દે-
શને મરાઠીમાં ‘ભિસે’ કરીને કહે છે. એ
કમળનાં પાંત્રા મોટી જાતી જેવાં હોઈ તે જ-
મવા સાફ ઉપયોગી છે. એ કમળો (ફૂલો) રાતા

રંગનાં હોય છે. કમળનું ‘‘ પોપણી ’’ એવું
પણ નામ છે. એ કમળને નાનાં ચપટાં ફળ
આવે છે. તેમાં પાંચ છ નાના કરમદા જેવડાં
બિયાં હોય છે. તેને કમળાક્ષ અથવા કમળકાકડી
કહે છે. એ બિયાંની અંદર જે ઘોળો મગજ
હોય છે તે લાંગીને ખાય છે, કમળાક્ષાંની કા-
રીમાં લાહી કરે છે. તે દૂધમાં નાંખી ખાય છે.
કિંવા એનો લોટ કરી તેમાં ઘી સાકર નાંખી
લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે.
દીટાના, નાના નાના કકડા કરી તેને સુકવે છે.
તે દીટાની કાચરી થાય છે, તેને ઘીમાં કે તે-
લમાં તળી ખાય છે. **કમળ:**—શીતળ, સ્વાદુ,
સુગંધી, બ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર, તૃષ્ણિકર
એવું છે. અને રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત,
તૃષ્ણ, દાહ વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિ-
પ એનો નાશ કરે છે. (૧) ગુદબ્રંશ ઉપર:—
કમળનાં કમળાં પાંત્રા સાકર સાથે ખાવાં. (૨)
શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી
જતી રહેવાને તથા ધાતુ પડતી હોય તો:—
ઘોળા કમળનો કંદ લાવી રાખવો એટલે તેમાં-
થી જે બહુ આવે તે પાશેર પર્યંત લેઈ, તેમાં
આસીંદરાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો
અને ગાયનું દૂધ નાંખી, સર્વ મિશ્રણ સરખું
કરવું. પછી જીરાની બૂકી અને ખડી સાકરની
બૂકી નાંખી આપવું. આ ઔષધ નિસ્તોષ ગુણ
આવે ત્યાં સુધી આપવું. (૩) તણબિયા અ-
ને થંડા પ્રમેહ ઉપર:—ઘોળા કમળના કંદનો
લોટ કરી નિત્ય સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો
લઈ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો, જીરાની બૂકી
ત્રણ ગુણ અને ખડીસાકર ૬ માસા નાંખી
સવારે અને સાંજે આપવું. (૪) દાહ ઉપર:—
કમળ અને કેળનાં પાંત્રા ઉપર શયન કરવું.
(૫) પિત્તજવર ઉપર:—ઘોળા કમળની કળી-
ઓ, જેડીમધ અને ખડીસાકર એનો કાંદો, ક-
રી થંડો થયા પછી આપવો.

૯૪. કરમદી.

સં૦ કરમદ. મં૦ કરવંદ. હીં૦ કરંદ,
કરોદી. બં૦ કરમચા. કં૦ કરજીએ. તૈ૦ વાઙ

પારિ, કચેટુ. ૪૦ જસ્તિમલ દ્વાવડ ફેરિસા. લા૦ ફેરિસાં કારંડાસ.

આ કાંટરી ઝાડ છે. અને કુંગરોમાં થાય છે. એને ગોળ, ઝીણું અને કાળા રંગના ફળો આવે છે. લીલા ફળોનું અથાણું થાય છે. એનાં લાકડાં ફક્ત જાળવાના કામમાં આવે છે. પાકેલા ફળો ખાટાં લાગે છે. કરમદામાં એક કડવી જાત છે. **કરમદા લીલાં:**—કડવાં, અગ્નિદીપક, ગુર, પિત્તકર, ગ્રાહક, ખાટાં, ઉષ્ણ, રચિપ્રદ, રક્તપિત્ત, કફ એને વધારનાર અને તૃપ્તા નાશક છે. **પાકેલાં કરમદાં:**—મધૂર, રચિકર, લઘુ શીતળ એવાં છે; અને પિત્ત રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ, વાયુ એનો નાશ કરે. (૧) **વિષારની પરિક્ષા:**—કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી થોડુંક પીવું. વિષ ચડેલું હશે તો ઉલટી થશે નહીં. (૨) **ખસ માટે:**—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા તેલમાં ધસી ઉપર ચોપડવાં. (૩) **ક્ષતમાંના કૃમિ મરવાને માટે:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ધસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમાં છોડવું એટલે જલદી કૃમિ નહિં જવા થાય છે. (૪) **સર્પ દંશ ઉપર:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૫) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી અંગે લેપ કરવો. (૬) **નળગુદને માટે:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂતમાં ધસી પાવા.

૯૫. કરેણા (કણેર).

સં૦ કરવીર. મ૦ કણેર. હીં૦ કરેણા.

આ ફૂલઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની ઉંચાઈ સુમારે માથોડું એ માથોડાં હોય છે. એમાં ઘોળીં, રાતી, ગુલાખી અને પીળી એવી ચાર જાતિ છે, તેમાં ઘોળી કરણુ ઔષધનાં કામમાં વધારે ગુણાવહ છે. એનાં મૂળ ઘણું વિષારી છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી એમ કહે છે. **ઘોળી કરણુ:**—તિખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહક, એવી છે, અને મેહ, કૃમિ.

કુંટ, વણુ, અશ્ન, વાયુ એનો નાશ કરે છે, ખાવામાં આવી હોય તો વિષ છે અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ, અને વિષ વિરોધી, કુંટ, કૃમિ, કંડુ, વણુ, કફ, જ્વર, નેત્ર રોગ એનો નાશ કરે છે. **રાતી કરણુ:**—શોષક તિખી, પાકવખતે કડુ, અને લેપ, કરવાથી કોડ નાશક છે. **પાટલવર્ણુ કરણુ:**—મસ્તકશ્ણ, કફ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. (૧) **સર્પ, વિછી વગેરેના વિષ ઉપર:**—ઘોળી કરણુનાં મૂળ ધસી શક્તિ પ્રમાણે અથવા પાંત્રોનો રસ પી જવો. કદાપિ એ ઔષધથી જ્વાળી આવે તો ઘી પાવું. (૨) **ઉપ દંશ ઉપર:**—કરણુનાં મૂળ ધસી તેનો લેપ કરવો. એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૩) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—ઘોળી કરણુનાં મૂળ આદિતવારે કાને બાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૪) **મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—કરણુનાં મૂળ ધસી તેનો લેપ કરવો. (૫) **ધાવરા ઉપર:**—રાતી કરણુનાં ફૂલો અને ચોખ્ખા સમભાગ લઈ રાત્રે થંડા પાણીમાં પલારી રાખી, તે વાસણુ ઉધાડું રાખવું. ખીજે દીવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખ્ખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) **શિરો રોગ ઉપર:**—ઘોળી કરણુનાં મૂળ સુકવી ધસી વેદના યુક્ત મસ્તકના ભાગ ઉપર ચોપડવું. (૭) **સર્પના વિશ ઉપર:**—ઘોળી કરણુનાં ફૂલ સુકવી, તેના સમભાગ કડક તંબાકૂ મસળી, તેમાં થોડી એલચીદોડાની ભૂકી નાંખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુધવું.

૯૬. કરડાઈ (કસુંબી કસૂમ.)

સં૦ ક૦ કસુંબ. મ૦ કરડાઈ. હીં૦ કસૂમ, તા૦ ચેકુરકક, તૈ૦ લતરફ, લકક, બંગારા, મલા૦ કયમપતર. ફા૦ ગુલેમારકર, તુખ્મકાયસા. અ૦ અખરીજ, હુણુલ્અરકર. ૪૦ ઔદિસિનલ્કચેમસ. લા૦ કેસિયાઆરકયુલેટા.

કરડાઈનાં ઝાડ કંબરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. તેને બારીક કાતરા હોય છે. કરડાઈને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. તેમાં કેશર પ્રમાણે તંતુ હોય છે. એ ફૂલમાંથી

પછી મોટી સોપારી જેવડું જીંડવું આવે છે. તેને દીટું હોય છે. એ જીંડવામાં કરડમ્બના દાણા હોય છે. એ જાડને અને જીંડવો ઉપર કાંટા હોય છે. કરડમ્બ દક્ષીણમાં ઘણીજ પાકે છે કરડમ્બમાં એ જાત છે. એક કાંટાની અને બીજી બીન કાંટાની. બીન કાંટાની. કરડમ્બનાં ફૂલો વીણી લેઈ સુકવે છે. અને તેનો કસુઓ કરે છે. તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે. એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કરડમ્બનો પાક વધતો નથી. કરડમ્બના બીયાનું તેલ કાઢે છે; તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. બોળ દોરોને ખાવા નાંખે છે. કુંભળી કરડમ્બના પાલાની ભાજી પણ કરે છે. કરડમ્બનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે. કરડમ્બ:—વાતુલ, રક્ષા, વિદાહી, તીખી છે. અને મૂતકૃચ્છ, કફ, રક્તપિત એનો નાશ કરે છે. **કરડમ્બના ફૂલો:**—સ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, બેદક, રક્ષા, ઉષ્ણ, પિત્તકર, કેશ રંજનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે. **કરડમ્બની ભાજી:**—મધૂર, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, તીખી. અગ્નિદીપક, અતિરિક્તકર, રક્ષા, ગાંડ, સારક, પિત્તકર ખાટી, ગુદરોગકારક છે. અને કફ, મળ, મૂત્ર, અને મેદ એનો નાશ કરે છે. **કરડમ્બનું તેલ:**—બળકર, ખાઈ કડવું, વિદાહી, અચ્ચક્ષ્ણ, ગુરુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલસ્તબંક, કફપિત્તકારક ખાટું, ત્રિદોષકારક; અને કૃમિ, વાયુ એનું નાશક છે.

૯૭. કરંબળ

(સં ૦ ભવ્ય.)

કરંબળાના જાડો મોટાં મોટાં થાય છે. એ જાડો કોકણપ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એ જાડનાં પાંત્રાં મોટાં હોઈ, એ હાથ સવા હાથ લાંબાં થાય છે એનાં ત્રણ પાંત્રાં એકલ જોડવાથી એક મોટી પલાળી તયાર થાય છે. ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે ઉપર:—કરંબળાની જાલનો રસ તોલા ૨, જાડમ્બના પાલાનો રસ તોલા ૨, ઘોળોકાથો તોલા ૨, શ્રંખળી તોલા ૧, શીદુર માસા ૬, જેડી મધનો સીરો માસા ૬, અને ગાયનું માખણ

તોલા ૮, એ સરવે એકત્ર ખલી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું. આ સતત ૩ દિવસ ૨ વાર ચોપડવું ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળક ના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. (૨) **પગ વળે છે તેને માટે:**—કરંબળાની જાલનો રસ કાઢી તેમાં કાળાં મરી બારીક વાટી પગ લેપ કરવો, અને ઉપર કરંબળાનાં પાંત્રાં મૂકી તે ઉપર કપડાનું ઢાંકણ કરવું. એ પ્રમાણે એક એ વખત કરવું; એટલે ગુણ આવે છે. (૩) **અતિસાર ઉપર:**—કરંબળાની જાલ દહીમાં ઘસી આપવી.

૯૮. કરડો.

(સં. કરીર. મ. નેખતી.)

કરડોને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં “ કરેલ ” કહે છે. એ કાંટરી જાડ છે. એને પાંત્રા આવતા નથી. એને આખા અંગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માંથોડુ એ માથોડાં ઉંચો વધે છે. એને રાતાં ફૂલો આવે છે. અને નાનાં બોર જેવાં ફૂલો આવે છે. એ ફૂલોનું શાક કરે છે. કાઈ કાઈ એ ફૂલોને જાશમાં મીઠું નાંખી તેમાં લણ દિવસ તેને પલારી રાખી, પછી સુકવી, પછી તેનું શાક કરે છે. એના પાકાં ફૂલોના રંગ લાલ હોય છે. એ જાડો પુષ્કળ થાય છે. **કરડો:**—ઉષ્ણ, તૂરો, તીખો, આધ્માનકારક, રિક્તકર, બેદક, સ્વાદુ; અને કફ, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, ત્રણશોથ, કૃમિ, ખરજ, અરિચિ, સર્વ શળ, અને શ્વાસ એનો નાશક છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વીકાસી, મધૂર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારાં, હૃદય, રક્ષા, અને કફ, મેદ, અર્શ એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—વાતકારક, તુરાં, અને કફ, પિત્ત, એનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) દંતશૂળ ઉપર:—કરડાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં એટલે શળ તાબડ-તોબ રહે છે.

૯૯ કલગારી.

મ૦ કળલાવી. હિં ૦ કરિહારી.

કલગારીનાં જાડ પ્રથમ જાડ ઘાસના જેવા થઈ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રા આદુના પાંત્રા પ્રમાણે હોય છે. એ બહુધા વાડના આશ્રયે થાય છે. કલગારીનાં જૂના છોડની જાડાઈ કદલીના છોડ જેવડી થાય છે. આ જાડ ઉંઘાળામાં સુકાઈ જાય છે. એના ફૂલોની પડી-આ લાંબી હોઈ જસદીના ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલો રાતા, પીળાં, ભગવા, ધાળાં એમ રંગ એરંગી હોય છે. એ ફૂલના યોગથી જાડ દુરથી શોભાવાળું દેખાય છે. એનો કંદ વિપારી છે. એને મરાઠીમાં 'અડયાનાગ' વાગે 'ચમકા' એમ પણ કહે છે. કાકળમાં 'કાઈ' એને 'કળઈ' કળવી એમ પણ કહે છે. **કલગારિ:**—સારક, કડવી તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, તુરી, અને લઘુ છે, અને કફ વાયુ, કૃમિ અસ્તિશ્ન, વિપ, કુષ્ટ, અર્શ કંકુ, ત્રણ સોળે શોષ, શૂળ. શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે. (૧) **કાખમાંજરી અને વાળા માટે:**—કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો. નાર થવા માટે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો. (૨) **અપચી (ગંડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર:**—કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તેમાં યોગલું તેલ અને તેલ જેટલોજ નિર્જુંડીનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી, તેનું નસ્ય કરવું અને લેપ પણ કરવો. (૩) **ત્રણ, ગંડમાળ, કાળપુળી, બદ, સોળે ગાંઠ વગેરે ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો વાટી ચોપડવો (બાંધવો). (૪) **સુખે પ્રસવ થવામાટે:**—કલગારીનો કંદ પાણીમાં ઘસી આપણાં હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુઃખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો એટલે સત્વર પ્રસવ થશે. અથવા કલગારીના કંદને તાંતણો બાંધી તે હાથ પગે બાંધવું. (૫) **દોરનું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર:**—કલગારીનો પાલો હાથે યોગી તે અંગ પાસે બંને હાથ લાવવા એટલે અંગ અંદર જાય છે. ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો, અને બંને હાથ મોં આગળ લાવી દેખાડવા. એટલે અંગ અંદર સ્થિર રહે છે. પુનઃ બાહ્ય આવતું નથી. (૬) **કાવળી ઉપર:**—કલગારીના પાંત્રાનું ચૂર્ણ જાશમાં આપવું. (૭) **યોનીશૂળ અને પુષ્પ**

વરોધ ઉપર:—કલગારી, કાંવા વૃદ્ધાવન એનાં મૂળ યોનીમાં રાખવાં (૮) **કૃમિકર્ણ કાનમાં કૃમિ થાય છે તે ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો વાટી તેનો રસ કાનમાં નાંખવો (૯) **સર્પદંશ ઉપર:**—કલગારીના કંદ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું (૧૦) **ખરજવા ઉપર:**—કલગારીના અને કડવીનાં કંદ ઘસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવાં.

૧૦૦. કલૌજ છરં.

સ૦ ઉપકૃત્તીકા. મ૦ કલૌજ.

કલૌજ છરં પણ કાળીછરી પ્રમાણેજ હોય છે. જાડ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ જોડ બાગમાં વાવવાથી થાય છે આ છરં કડવું તીખું ઉષ્ણ અગ્નિદીપક વૃષ્ય અછળના-શક ગર્ભશયને શુદ્ધ કરનાર અને આશ્માન વાયુ, ગુદમ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ, શૂળ એનો નાશ કરે છે. (૧) **અછળ, અગ્નિમાંંધ, આમ અને શૂળ ઉપર:**—કલૌજ છરાનો કાંદો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૦૧. કવલા.

સં૦ કલાય.

કવલાની ભાજ કાકળમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ જોડ સુમારે વેંતેક ઉંચું વધે છે. આ જોડ રાતમાં પોતાની મેજે થાય છે. આવળુ માસના સોમવારને દિવસે કેટલાક લોક એની ભાજ અવશ્ય ખાય છે. એ શાકમાં કાંદા નાખી કરવાથી તે બહુજ સારું થાય છે. **કવલાની ભાજ:**—ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી, અને ત્રિદોષક છે.

૧૦૨. કંકોડી. (કંટોલી)

સં૦ કંકોટકી. મ૦ કંટોલી, કંટોલી. ફાકલી. હીં૦ ખેકસા, કંકોડા. બં૦ કાકરોલ. કં૦ મકુ-વાગલ, માડાહાગલ, કાર્ચી, કંકોટકી. ત૦ આગાકર. તાં૦ ઇમારવલ્લી. તું૦ કાડકંચાલા.

મલાં વેપાવલ. લાં મોમોડિકાડયોષકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાનમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે એનો વેલો પાંચ દસ હાથ લાંબો પ્રસરે છે. એના કાંદા જમીનમાં થાય છે.

વરસાદ પડ્યો એટલે તેને અંદર કુટી તેના વેલા થાય છે. એ વેલાને આપાદ મહિનાના સુમારે ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલા હોઈ તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સાડ થાય છે. આ શાક પથ્થકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત પ્લોજ આવે છે, ફળો આવતાં નથી; તે વેલાને “વાંઝણી કંકોડી” કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણુકરી કુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. કંકોડી:—શ્ચિકર તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી, ગરમ, એવી છે. અને વાયુ, કફ, વિષ, પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખાં, અગ્નિદીપક છે. અને ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ટ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુષ્ટ, લાલાસાવ, અશ્ચિ, હૃદ્રોગ, એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રા—શ્ચિકર, વૃષ્ય, ત્રિદોષનાશક છે.

અને કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હિકકા, અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. એનો કદ:—

મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. વાંઝણી કંકોડી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, લઘુ, રસાયન, શોધન, એવી છે અને સ્થાવરાદિ વિષ, કફ, નેત્રરોગ, શિરોરોગ ત્રણુ, વિસર્પ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને સર્પવિપનો નાશ કરે છે. (૧) પલ્લી (ગરોડી) ના વિષ ઉપર:—કંકોડીનાં કાંદા પાણીમાં ઘસી આપવા. દિવસ સાત. (૨) ધાત પડે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃષ્ણ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) આગી મજ્જારીના વિષ ઉપર:—

વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ઘસી પી જવો. (૪) સ્તનરોગ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૫) સર્પના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો પાણીમાં ઘસી પાવો અને લેપ કરવો; એટલે સર્પ, વીંછી બિલાડી, ઉંદર એનું વિષ ઉતરે છે. અથવા વાં

ઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની લાવના આપવી અને તે કાંછમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) સર્વ વિષાર ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધતૂરાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પીવું અને ચોપડવું. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાળા કાળાની કુંખો પા પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. ઉઠાણુ ને મારે:—કંકોડીના કાંદા, કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ, અને કવડળીનાં મૂળ એ ત્રણે કંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૮) રક્તાર્શ ઉપર:—કંકોડીના કંદનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. અપસ્માર ઉપર:—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ મધમાં ઘસી તેમાં સાકર નાંખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૧) વાતજ મસ્તક શૂળ ઉપર:—કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) બરોળ ઉપર:—આદિતવારે કંકોડીના કાંદા લાવી રોગીપાસે તે ચૂલા ઉપર બંધાવવા સુકાઈ જશે તેમ પાનથરી (બરોળ) પણ બળી જશે.

૧૦૩. કંકોલ.

સં કંકોલ મં કંકોળ, કાપૂરચિની, હીં કબાબચિની, સિતલચિની. અં કંકલા. કં કપુરચિની તૈં કવાબચિની તાં વાલમિલેયુ. મલાં ચિનમુલયુ. જોં ગંધમેનસુ ફાં કબાબ અં કબાસ, કબાવા, હુબલઉરસ. ઇં કયુમેબપેપર લાં કયુમેબાઓફિસિનેલિસ.

કંકોલના વેલા હોય છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. કંકોળ આ ફળ મરી જેવાં થાય છે. કંકોળ ફળ સુગંધી હોઈ ઘણું થંડું છે. એને ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કંકોળ:—તિખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, શ્ચિકર, હૃદય, સુગંધી, લઘુ, કફનાશક, અને મુખજડય, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ, અગ્નિમાંધ, એનો નાશ કરે છે. (૧) મુખરોગ ઉપર:—કંકોળ અને ખડીસાકર દાઢ નીચે રાખી રસ ગળવો. (૧) પ્રમેહ ઉપર:—કંકોળનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તપીડી સન્નિપાત એટલે જે સન્નિપા

તમાં લોહીની ઉલટી થાય છે, તે ઉપર;—કંકાલના ચૂર્ણનું નરુપ આપવું. (૪) પ્રમેહ અને આગતુક. ગર્ભી ઉપર;—કંકાલ અરધા તોલો લઈ સાધારણ કુટી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. તેમાં ઉત્તમ ચંદની તેલ છથી આર ટીપાં સુધી નાંખવું, અને કાઢામાં મેળવી તે કાઢો પાવો એ યોગથી (પિશાબ) સાફ થાય છે. અને ચંદની તેલ અંદરના જખમ ઉપર ખેશી, એ ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગુણ આવે છે. આ ઔષધ પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે, એ પ્રહરના ભોજન પછી અને સાયંકાળે એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લેઈ ફક્ત ઘઉંની રોટલી અને ઘી સાકર એટલાજ પદાર્થ ખાવા; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૫) સંગ્રહણી ઉપર;—કંકાલ ૧ તોલો, એલચીદોડા ૧ તોલો, સુનાગેર ૧ તોલો એનું ચૂર્ણ કરી કપાસનાં પાલાના રસમાં ખલી ખોર જેવડી ગોળીઓ કરી, એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતાં જવી. (૬) મુખમાધુર્ય ઉપર;—કંકાલ, કપુર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમાં રાખવાં અને તેથી ઉત્પન્ન થનાર ચુક ચુકા નાંખવી.

૧૦૪. કંચનાર.

સં૦ કાંચનાર. મ૦ કાંચન. હિં૦ કંચનાર.

આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે, એ ઘણું કરી આશીર્વાદ પ્રમાણે દેખાય છે. એનાં પાંત્રાં આશીર્વાદના પાંત્રા જેવાંજ હોય છે; પરંતુ આશીર્વાદના પાંત્રાકરતાં મોટાં અને પાતળાં હોય છે. એમાં ઘોળો, કાળો, અને પીળો એવી ત્રણ જાતિ છે એના પૂલને સાધારણ સુવાસ આવે છે. એને ચપટી શિકંકાઈ સરખી શિંગો આવે છે. એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે. અને એ રંગના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણું ચિકણું હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે. રાતો કંચનાર;—શીતળ, સારક, અમિદીપક, તુરો, ગ્રાહક, એવો છે. અને કફ, પિત્ત, વ્રણ, કૃમિ, ગંડમાલ, રક્તપિત્ત, કોડ, વાયુ, ગુદબંધ એનો નાશ કરે છે. અને એનાં ફૂલ શીતલ, તુરાં, રક્ષ, ગ્રાહક, મધૂર, લઘુ;

અને પિત્ત. ક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ રક્તવિકાર એનો નાશ કરે છે. ઘોળો કંચનાર;—ગ્રાહક, તુરો, મધૂર, રચિકર, રક્ષ, એવો છે. અને દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત, પ્રદર એનો નાશ કરે છે. પીળો કંચનાર;—ગ્રાહક, દીપક. ત્રણરોપણ, તુરો છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. (૧) ગંડમાળ ઉપર;—કંચનારની જાલ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ઘસી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્વત આપવી; અથવા કંચનારની જાલના કાઢામાં સુંકેનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. દિવસ ૪૨. (૨) કફથી થયેલા વાળા ઉપર;—કંચનારની જાલના કાઢકનો લેપ કરવો. (૩) દાહ ઉપર;—કંચનારની જાલનો રસ, જરાનું ચૂર્ણ અને કપુર નાખી આપવો. (૪) ગંડમાળા કુટવામાટે;—કંચનારનાં મૂળ, ચિત્રો, અરકુસો એ પાણીમાં વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથક થયેલી ગંડમાળા પૂરે છે. આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરવો.

૧૦૫. કાકડી.

સં૦ કકડી. મ૦ કાંકડી. હિં૦ કાકડી, કકડી. બં૦ કાંકડા. ક૦ મુલુસવતિ. તૈ૦ દોસ-કાયા. ફાં૦ ખ્યાટગ્ન્ય. અં૦ ફિરસાકદસ ધં૦ કકંબર. લાં૦ ક્યુ ક્યુમિસસેટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે. ખિર, કાકડી, ચીલકું ઇત્યાદિ ફળો એક જાતીનાં છે. તેમાં થોડો ફેર હોય છે. સર્વમાં કાકડી સારી લાગે છે. કાકડીમાં સાદી, સાતપાની, ટરકાકડી અને નારંગી એવી જાતિ છે. કાકડીનું શાક, રાયતું, વડી કરે છે, કાકડી છોલી ઉભી ચીરી તેમાં મરીની ભૂકા અને મીકું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી થંડી છે. ઘણી ખાવાથી બાધક છે. પલારી ટુપેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહીં જેવું થાય છે, આ મોટો ચમત્કાર છે. કાકડી;—મધૂર, શીત, રચિકર, લઘુ, મૂત્રલ, જાલને ઠંડાણે તિખી, કડવી, પાયક, અમિદીપક, અવૃષ્ય, ગ્રાહણી;

અને મૂલરોધ, અશ્મરી, મૂતકૃષ્ણ, વમન, દાહ, શ્રમ એનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી રક્ત-દોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. (૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કાકડીનાં ખી ૧ તોલો વાટી પાશર પાણીમાં નાંખી ઉકાળી આપવા. અથવા કાકડીનાં ખી, છાં અને સાકર એ પાણીમાં નાંખી આપવાં. (૨) ગુડધી અને માંડ થયા હોય તે ઉપર:—કાકડીને લગાર કુટી ગરમ કરી બાંધવી, કિંવા કાકડીની નડી જાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરવું. એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું. (૩) મધઉપર ઉતાર:—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. (૪) પથરી ઉપર:—કાકડીનાં ખી અને કણુ-તરની હગાર એ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૫) ગલગંડ ઉપર:—નૂની કાકડીના રસમાં બિડલોણુ અને સીધવ નાખી નસ્ય કરાવવું. (૬) ધોળાસાવ ઉપર:—કાકડીના બિયાંમાંનું મગજ એક તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો, બારીક વાટી તેમાં છરાં અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. (૭) ગરમી ઉપર:—કાકડી મોળી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને લીંબુનો રસ નાખી તે ખાવી. (૮) મૂત્રકૃષ્ણ ઉપર:—કાકડીનાં ખીયાંમાંનો મગજ, જેડીમધ અને દારૂહળદર એનું ચૂર્ણ, ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૯) મુત્રરેચન માટે:—અચ્છર દૂધમાં પાણી મિશ્ર કરી, કાકડીનાં ખી પા તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવાં તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવું; અને ફરતા રહેવું. એના યોગથી મૂલા-શયમાંની ગર્મી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. (૧૦) મૂત્રકૃષ્ણ ઉપર:—કાકડીનાં ખી, મુલાબકળી, અને ધોળા કમળની કળી, એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી, તેમાં સાકર નાંખી પીવા આપવું. (૧૧) શીતજ્વર ઉપર:—કાકડી ખાઈ ઉપર ખા-ટી જાશ પીવી તથા શેક કરવો કિંવા તડકા-માં ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે. અને શીતજ્વર નાશ પામે છે.

૧૦૬. કાકડાશિંગી.

સં ૦ કં ૦ કર્કટશૃંગી. મં ૦ કાકડશિંગી. હિં ૦ અં ૦ કાકડાશિંગી. લાં ૦ પિસ્તેશિયા ઇંગેરિમાં.

કાકડાશિંગનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ વૃક્ષના ડાળાને કાકડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જમી તેની ફલાકૃતિ ગ્રંથી થાય છે. તેને “કાકડાશિંગી” એમ કહે છે. કાકડાશિંગી એ કડવી, ઉષ્ણ, તૂરી, અને જડ છે. અને વાયુ, ઉચ્ચક્રી, અતિસાર એનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોશ, પિત્ત, જવર, કફલય, હિ-ષ્મા, ઉર્ધ્વવાત કૃમિ, તૂણા, ક્ષતલય, અરુચિ એનો નાશ કરે છે. (૧) શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—બાળકોની ઉધરસ, જવર અને ઉલટી એ ઉપર:—કાકડાશિંગી, નાગરમોથ, અતીવિષ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—કાકડાશિંગી અને મૂળાનાં બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૩) અતિસાર ઉપર:—કાકડાશિંગનું ચૂર્ણ માસો દોઢ માસો, મધમાં આપવું.

૧૦૭. કાંગ. (ધાન્ય.)

સં ૦ કં ૦ ગુ-નિ. મં ૦ કાંગ, રાળા. હિં ૦ કાંગની. અં ૦ કાંગની કં ૦ નવણી. કાંગો, ગિડ. કાં ૦ ગલ. લાં ૦ પેનિકમિલીએશિયમ.

આ ધાન્ય વરી (મોરીઓ)નોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તદ્દાવત છે. વરીઉપર જાલ ઘણી પાતળી હોય છે, અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાંગની જાલ નડી હોય, રાતી, પીળી, કાળી એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત, ખીચડી ઇં ૦ પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે જડયા વગરની સારી શેકેલી જોઈએ. કાંગના રોપ, એ અદીજ હાથ ઉંચા હોઈ તેને જે કણસલાં આવે છે તે બાજરીના કણસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને બારીક હોય છે. આ એક ઉપર કરતાં કાંગમાં મુખ્ય બેદ છે. કાંગના પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી કાંગ:—શીતળ, વાતકારક, રક્ષ,

રૂપ્ય, તુરી, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરુ, ઘોડાને હિ-
તાવહ, ભાંગેલા હાડકાને સાંધનાર, ગર્ભપાત
ઉપર હિતાવહ, અને કદ પિન્ત એનો નાશ
કરે છે. આ ધાન્ય, કાળુ, લાલ, અચ્છ અને
પિન્ત એ બેદ્રે ચાર પ્રકારનું, અને ગુણોમાં
એક કરતાં એક અધિક છે. (૧) અન્નદ્રવશ-
લ ઉપર:—કાંગની ખીર ખાવી.

૧૦૮. કાંગોણી. (પિલુડી.)

સં૦ કાકમાચિકા. મં૦ કાંગો (મો) છી.
હીં૦ મંકાય, કૈયા. બં૦ કાકમાચી, ગુડકામાઈ
મદનમધુની. કાંકે. તાં૦ કારે તૈં૦ બલુસ. તું૦
કાંકેડેલ. મલાં૦ કાંડનગરી. ફાં૦ રોઆતરીખ.
અં૦ એનવુસસાલ્વ. ઇં૦ નાખટસેડ લાં૦
સોલેજનીયઅમ.

આ ઝાડો ચોમાસામાં વાવે છે. એ સુમારે
બે હાથ ઉંચા વધે છે. એને લાલ અને ચ-
ણાડી જેવડાં આરીક ફળો આવે છે. તે સ્વાદ-
થી લોકો ખાય છે. એના પાંત્રાના રસવડે કા-
ગળપર લખેલું લીલા રંગની શાઈ પ્રમાણે દે-
ખાય છે. (૧) નળગુદ ઉપર:—એનાં પાંત્રા-
નો રસ ચોપડવો. એટલે નળગુદનો સોળો ઉ-
તરશે. (૨) પિન્ત ઉપર:—એનાં પાંત્રાની ભા-
જ કરી ખાવી, એટલે પિત્ત શમન થશે. (૩)
આફરા ઉપર:—પાંત્રાનો રસ કાઢી પાવો.
(૪) કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો:—
પાંત્રાનો રસ કાનમાં નાંખવો.

૧૦૯. કાંગ. (પોપટી)

સં૦ હીં૦ કાકજંધા. મં૦ કાંગ. દેં૦ ધાવ-
કાડી. બં૦ કેડયાટેડાં. કાંટા. ગુડકાડવી. કં૦ ચિ-
લેચ. તૈં૦ નાલાદુચ્ચિણિકે. લાં૦ લીયાહિટા.

એના પાંત્રા ઝંઝેટાના પાંત્રા જેવાં હોય છે.
ઝાડ પણ તેવડુંજ એટલે કંબરપુર ઉંચું હોય
છે. કાંગનાં પાંત્રા ઘણાં સુવાળાં હોય છે. કાંગ-
ને દક્ષિણમાં “ ધાવકાડી ” એમ પણ કહે છે.
કાંગ તુરી, તિખી, ઉણ્ણ, કડવી અને બલકર
છે. અને કદ્દ, વણ, કૃમિ, અધિરતા, વિષમજ્વર,
અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંકુ, કુષ્ટ પિત્ત

અને વિષ, એનો નાશ કરે છે. (૧) વણ ઉ-
પર:—કાંગનો પાલો બાળી ઘીમાં અથવા તેલ-
માં ખલી ચોપડવો. (૨) કાનમાં જીવડું ગયું
હોય તો:—કાંગનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૩)
ઘોડાને નાળ પડે છે તે ઉપર:—કાંગનો પા-
લો બાળી તેલમાં ખલી તેની પટ્ટી લગાવવી.
(૪) કણનાદ અને બહેરાપણ ઉપર:—કાંગ-
નો રસ કાનમાં નાંખવો. (૫) ખરજવા, દા-
દર અને ચક્રાંતે માટે:—કાંગની ઝાડની રાખ
તેલમાં ખલી ચોપડવી. (૬) નિદ્રા આવવા
માટે:—કાંગનાં મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવાં. (૭)
શ્વેત પ્રદર ઉપર:—કાંગના મૂળોનો રસ, લો-
ધનું ચૂર્ણ અને મધ એ નાખી ચોપવો.

૧૧૦. કાળૂ.

(સં૦ કાળૂતક; અગ્નિકૃત.)

આ ઝાડ આફ્રિકા ખંડમાં અને હિંદુસ્થા-
નમાં થાય છે. મલબાર, ગોમાંતક અને કર્નાટક
વગેરે દેશોએ એ ઝાડની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. એ-
ની ઉંચાઈ સામાન્ય હોય છે. આ ઝાડો રાતમાં
અને દુગરમાં ઘણું ફરી હોય છે. એમાં ઘોળી
અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એ ઝાડથી વટે
માર્ગે લોકોને આરામ મળે છે. તે એવી રીતે
કે, રસ્તે ચાલી થાકે એટલે બપોરે એ ઝાડની
છાંયે જઈ બેસે છે. અને તેનાં ફળો ખાઈ પો-
તાની ખરી ભૂખ શમાવે છે. કાળૂનાં ફળ હોય
છે, અને તેની આગળ તેની ખી હોય છે. તેની
જાલ કડણ હોય છે, અને અંદર ચિકાસ હોય
છે. તે શરીરે લાગી હોય તો ઉડી નીકળે (ઉડે)
છે. જાડની અંદર, જે ગોળો હોય છે તેને કાળૂ
(ગોળો) કહે છે. આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.
પરંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તે થકી વિકૃતિ ઉ-
ત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં કાળૂનાં ઝાડ થતાં
નથી ત્યાં તે ગોળા વેચવાં જાય છે. કાળૂનાં
પાકલાં ફળો ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સુ-
કાયલાં બિયાં સાકરના પાકમાં નાખી હલાવી
તેની મીઠાઈ કરે છે. કાળૂના બિયાંનું દૂધ વહા-
ણના તળીયાને ચોપડે છે, તેથી કરી તેને પાણી
થકી ઉપદ્રવ થતો નથી. કાળૂનાં પાકાં ફળ નં-

ગવિકારનાશક છે. કાળુ:—તૂર, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, ઘાતુવર્ધક છે. અને વાયુ, કફ, ગુલ્મ, ઉદર, જ્વર, કૃમિ, વર્ણ, અગ્નિમાંદ્ર, કોડ, શ્વેત કોડ, સંગ્રહણી, અર્શ અને આનાહ એનો નાશ કરે છે. (૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:—કાળૂના બિયાંનું દૂધ ચોપડવું. (૨) ઢોરેને લાગ કરીને એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે; તેથી કરી પગ સૂજ તેનાથી ચલાતુ નથી તે ઉપર:—આજ દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ પડે છે. (૩) મણિયારીના વિષ ઉપર:—કાળૂની છાલનો રસ, લેનારની શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અધશેર પર્યંત પાછ તે ઉપર દરોઘનો રસ આપવો, એટલે વિષ ઉતરશે. ઘણુ વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળવાને ઘસવો, અને પછી પાછો પાવો. (૪) બદ જલદી ફુટવાને માટે:—કાળૂનો ગર કાચો તથા નિવરાનાં ફળ થંડા પાણીમાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી ગાંઠ ફુટે છે. (૫) નળવિકાર ઉપર:—નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાળૂનાં પાકેલાં દેટાં કુંખ સુદ્ધાં કાપી, મરી અને મીઠું નાંખી ત્રણ અંગર ચાર દિવસ ખાવા.

૧૧૧ કાતરવેલ.

એને કાતરી પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતર નિર્જુંડીના પાંત્રાનો ઉગ્ર વાસ આવે છે, તેવો એનો આવતો નથી. આ ગુણોમાં ઘણી થંડી છે. (૧) ગર્ભી ઉપર:—કાતરવેલનાં મૂળીઆં ફૂટી તેનું આસરે ૬ માસ ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં બે વખત આપવું. દિવસ ૭.

૧૧૨. કાનફેડી.

સં કર્ણ રફેટા. મં તિલવણુ, કાન કન (કપાળ) ફેડી. બં હીં કાનફેડા. કં હિડિ-ખિડિકે, ચેકકીનતરકુગિડ.

એનું મરાહીમાં “ ભાટવણ ” એમ પણ નામ છે, હિંદુસ્થાનીમાં એને “ હુરહુરા ” કહે છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ થાય છે. એ સુમારે બે

હાથ ઉંચી વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કુવાંડિયાની શિંગો જેવી બારીક આઠ આંગળ પર્યંત લંબાઈમાં શિંગો આવે છે. કાનફેડી:—તીખી, કડવી, શીતળ છે. અને વિષ, સંપુર્ણ, વ્યાધી, પિશાચપીડા, અને ગ્રહપીડા એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) કર્ણરોગ ઉપર:—કાનફેડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ પ્રત્યેક ત્રણ વાર પ્રમાણે કાનમાં પાડતા જવું; એટલે કર્ણશૂળ, કાન વહેવો વગેરે વ્યાધિ સારી થાય છે. (૨) ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:—કાનફેડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ એ એકત્ર કરી કાનમાં રેડવી. તથા કાનની અણીઓ શેકી, જે પ્રમાણે પડીકું બાંધે છે. તે પ્રમાણે અંદર ભરેલું ઔષધ પડે નહિ એવી રીતે બાંધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ભરેલું ઔષધ સાંજે કાઢી નાંખી કાન સાફ ધોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવું તે પ્રાતઃકાળે કાઢવું, એવી રીતે આ ઔષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળશીનો પાલો અને લાંગરો એનો અંગરસ કાનમાં નાંખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવો; એટલે કાન સારો થાય છે. (૩) તાવ ઉપર:—તાવ આવવાની સંધીમાં કાનફેડીનાં પાંત્રાનો રસ કાનમાં પાડવો. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર:—કાનફેડીનો રસ જે બાળુએ કરડ્યું હોય તે બાળુના કાનમાં આ રસ પાડવો. (૫) દુઃખતા લાગ ઉપર:—પાંત્રા વાટી ચોપડવાં એટલે તે જગા લાલ થઈ દુઃખ સાઈ થાય છે. (૬) બગાઠ વીગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો:—કાનફેડીનો રસ કાનમાં નાંખે છે. (૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—કાનફેડીનો રસ ચણાના કાઢામાં પાવો. (૮) નળગુદ ઉપર:—કાનફેડીનો રસ ચમચા ભર પાવો. દિવસ ૩ અથવા ૭

૧૧૩. કાફી. (બુંદ.)

અરબસ્થાન, હિંદુસ્થાન, હિંદીમહાસાગર-માંહેના બેટ અને વેસ્ટ ઈન્ડિઝ બેટો એ ઝાડો ઘણા થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે. એ ઝાડનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે. તથા ફાલે

છે, તે વેળાએ ઝાડનાં ફૂલ ધોળી ચંબેલી જેવા હોય છે. અને તેનો મધર વાસ આવે છે; પરંતુ તે ઘણી વખત ટકતો નથી. ફૂલો આવ્યા બાદી આઠ મહિના એ કાશીના ફળો પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળો લગારેક લાંબાં હોય છે. અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો હોય છે. ફળ પાકે એટલે જુદા કાઢી સુકવે છે. અકેકા ફળમાં ઘણું કરી બેબે જુદા હોય છે અને અકેકા ઝાડ ઉપર સુમારે અધશેર ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોષ કાશી. કોષ કાવો એમ કહે છે. આરબ અને મોગલ એ લોકોમાં કાશી પીવાની રીત ઘણી છે. કાશી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે, તે પહેલાં ધીમાં શેકી ખાંડે છે; પછી તે ચાહે પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં દુધ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાશીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઈ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જગરણ થાય તો પણ તેનાં યોગથી અન્નપચન થઈ કંઈ ઇપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમાં અહીં કાશી પીવાનો પરિપાક પડેલો છે; પરંતુ ચાહે અને કાશી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા લોકોને ચાહાકાશી નિત્ય પીવી કદી પણ હિતકર થનાર નથી; એટલામાટે ગરજ પડે તો કદી કદી કાશીનું સેવન કરવું, નિત્ય સેવન કરવું નહીં.

૧૧૪. કુંદકાગડો.

સં ૦ હીં ૦ કુંદ. કં ૦ સુરગી.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચંબેલીના વેલા જેવા હોય છે. એને આસો, કાર્તિક માસમાં ફૂલો આવવા લાગે છે. એ ફળ રાન-મોગરી જેવાં હોય છે. એ કિંચિત લાંબાં હોય છે. એનો ચેત્ર વૈશાખમાં ઘણો ભર થાય છે. એનો ઘણોજ વાસ આવે છે; પરંતુ તે જરા ઉમ્મ હોય છે.

૧૧૫. કાયફળ.

સં ૦ કટફળ. મં ૦ કુંભા. કાયફળ. હીં ૦ કાયફર. બં ૦ કટફળ. કાયજાલ. કં ૦ કરશિવની.

ઇષ્ટમારા. ગહાદ. તુ ૦ કટલ. મલા ૦ પિલં. આલં. ફા ૦ દારશીશ્યાન. અં ૦ ઉદુલખર્ક. લા ૦ મિસારિકા સાપીડા (જાલ) મિરેસિટકા મેલેમે-રિકા (ફળ) કારેઈ આર્થોથા (ઝાડ).

કાયફળનાં ઝાડો કાકળમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. તે પત્રાળાં કરવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં ફળ બીલાંની પેઠે જોળ હોય છે. એમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એની જાલના બંધ સારાં થાય છે. રાતું કાયફળનું ઝાડ ઔષધમાં ઘણું ઉપ-યોગી છે. એની જાલને કાયફળ કહે છે.

કાયફળ:—તીખું, ઉષ્ણ, તુરં, ગ્રાહક; અને વાત, પિત્ત, જ્વર, દાહ, કફ, રક્તાતિસાર, યો-દોષ, વિષ અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે. ઉપ-

યોગ (૧) સાપના વિષ ઉપર:—રાતા કાય-ફળના ઝાડની જાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવું. ઉતાર કાળી તુળસીનો રસ પાવો, (૨) ઉધરસ ઉપર:—કાયફળના ઝાડની જાલનો રસ, મધ એકત્ર કરી પાવું. દિવસ ૭.

(૩) લુખ ઉપર:—કાયફળની જાલનો રસ સાકર નાંખી પાવો. **(૪) દમ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની જાલના રસમાં રાઈ વારી પાવી.

(૫) ધાતુપરમીયા ઉપર:—કાયફળના ઝાડની જાલનો અને નાળીએરનો રસ પાવો. દિવસ ૭. **(૬) અંગ દુઝ હોય**

તો:—રાતા કાયફળના ઝાડની જાલનો રસ ઉપર ચોપડવો. **(૭) મૂર્છા ઉપર:**—કાયફળ ધસી પાવું. **(૮) અતિસાર ઉપર:**—કાયફળનાં ઝાડની જાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૯) મ-**

સ્તક શૂળ ઉપર:—કાયફળની ભૂકી નાકે સુંઘવી. **(૧૦) વ્રણ શુદ્ધિને માટે:**—કાયફળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવું.

(૧૧) દાંત રોગ ઉપર:—કાયફળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે દાંતશળ બંધ થઈ દાંત મજબૂત થાય છે.

૧૧૬. કારેલી.

સં૦ કારવલ્લી. મ૦ કાર્લી. હિં૦ કરૈલા. અં૦ કરલા. તૈ૦ કરીલા, કાકરકાયાં. લા૦ મો-મોર્ડીકાચારેટિઆ ફાં૦ કરિલાહ ઇં૦ હેચરીમોર્ડીકા

કારેલીના વેલા હોય છે. એને જે ફળો આવે છે. તેને કારેલાં કહે છે. કારેલાં ઘણાં કડવાં હોય છે, એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી લોકો ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતલર લાંબાં હોય છે. એમાં ઘોળી અને લીલી એવી બે જાતિ છે. લઘુ કારેલાં:—અતિ કડવાં, અગ્નિ-દીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ, પથ્યકર છે. અને અશ્ચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ કોડ એનો નાશ કરે છે. મોટાં કારેલાં:—તિખટ, કડવાં, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય, ભેદક, રૂચિકર, ખારાં, લઘુ, વાતલ, પિત્તનાશક છે. તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અશ્ચિ, કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોડરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, પ્રમેહ, આદિમાં અને કમળો એનો નાશ કરે છે.

(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો:—કારેલીના પાંદડાંનો રસ આપવો, એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે. ઉલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઈ પિત્તનાશ થાય છે. ઉતાર ઘી અને લાત. (૨) શીત પૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર:—કારેલીના પાંત્રાનો રસ, ૭૩ નાંખી આપવો. (૩) રાતાંધળા ઉપર:—કારેલીના પાંત્રાના રસમાં મરી ઘસી તેનું સાચકાળે અન્ન કરવું. ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૪) પારો શરીરમાં કુટી નીકળ્યો હોય તો:—કારેલીના મૂળ ઘસી પાવો. (૫) બાળકોને પેટ ચઢે છે તે ઉપર:—કારેલીના પાંત્રાનો રસ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાંખી તે પાવું; એટલે ઉલટી અને મલશુદ્ધિ થઈ પેટ સાફ થશે. (૬) વિષૂચીકા (મોડશી) ઉપર:—કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. (૭) રક્તારોગ ઉપર:—કારેલીના પાંત્રાનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાલર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસા-ભાર નાંખી આપવો. (૯) બાળકના પેટમાં-

ના ભાર ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાં, અરકુસા-નાં પાંદડાં, પાકેલાં ખાવાનાં પાન, અને જય-ફળીની છાલ એનો એકલ રસ કાઢી તેમાં વે-ખંડ (ધોડાવજ) ઘસી એ સર્વ પાવું. દિવસ ૭ પથ્ય કરવું. (૧૦) જંત ઉપર:—કારેલીના પાંત્રાનો અથવા ફળોનો રસ આપવો.

૧૧૭. કારવી (કેર કેરડી.)

સં૦ કરીર. મ૦ નેપ (બ)તી. હિં૦ કરેલ ક૦ નિષ્પતિગે, નિખટી, મરગણિગલ. તૈ૦ ક-અર, કુરાક. ફાં૦ કબાર. ઇં૦ કેપર. લાં૦ કેપેરિસસ્વામનોગ્રા.

આ જાડ કોકણમાં સર્વત્ર પસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ છ હાથ ઉંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટી અને વાડ મારે થાય છે. કારવીના પૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે. તે મધ-માખો લઈ તેનું મધ બનાવે છે. (૧) બાળ-ત (સુવા) રોગ ઉપર:—કારવીનાં બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૧૮. કારિંદા.

કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદા' એમ પણ કહે છે. કારિંદાના પાંત્રાં કિંચિત જોળા હોઈ કાનાના પાંત્રાં કરતાં બમણા મોટાં હોય છે. એનો વેલો માડ જેટલો ઉંચો વધે છે એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે, તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાંઠો હોય છે, ત્યાં પાંદડાં આવે છે. તે ગાંડપર ફળુગો પુટી તેનાં ફાંટા પસરે છે; તે ગાંડની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાનાં કારિંદા લાગે છે. તે વધી સુ-મારે કરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો સુકાયો એટલે તે લેઈ લે છે. કારિંદામાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીઠા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે. કડવાની કુમળાપણે ઘોળી હોય છે. જૂનુ થયા પછી એમાં કાંઈ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદા કોકણમાંના રાતમાં ચોમા-સામાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠાં કા-

રિંદા આશીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ક-
રાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, છીલ,
કાપટા વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો
હોય છે. કડવાં કારિંદા ખાવાથી ઉલટી વગેરે
ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી
ખાય છે. તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે એવી
રીત કરે છે કે, તે છોલી તેની પાતળી ચીરી
કરી, અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમાં ધો-
વાં, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઈ,
તાપમાં સુકવવાં, પછી તેલમાં તળી ખાવાં. આ
તળેલી ચીરો ધોળી શુભ પરીટઘડીએવી દેખા-
ય છે. (૧) **મુખપાક ઉપર:**—કારિંદાનો સુક-
વેલો પાલો અને કાળાની સુકવેલી જાલ એનું
ધુન્નપાન કરાવવું. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—
કારિંદા આશી ઉપલી જાલ કાઢી નાંખી અંદર
ના મગજમાં ખડીસાકની ભૂકી અને ગાયનું ઘી
એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણા
નાંખી તેનું પલ્લુ સાર મર્દન કરી નાની કરી
જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સતત
ગુણ આવે ત્યાં સુધી ઝોપધ આપવું, એટલે
રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ અને શરીર પુષ્ટ
થશે. (૩) **ઉપદંશ ઉપર:**—કડવા કારિંદાનો
જમિનમાંનો પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક દિવસનો
કંદ લાવી તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી જાલ
છોલી નાંખવી, પછી સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું.
આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાંયકાળે
ગાયનું તાળું દૂધ પાશેર લેઈ તેમાં ચાર માસા
નાખવું તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુણ અને ખ-
ડીસાકરની ભૂકી એ તોલા નાંખી આપવું. (૪)
પીડ તથા અતિસાર ઉપર:—ઉપર કહેલા
કડવા કારિંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી
આપવું (૫) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—કડવું કા-
રિંદુ આશી છોલી આશીક વાટવું તથા તેમાં
જીરાની ભૂકી, અને ઝીણી ખાંડ અને ઘી
નાંખી આપવું.

૧૧૯ કારિવણા (લઘુ (ઝીણી) અમ્હી.

સં ૦ લઘુ-અમ્હી. મં ૦ કરિવણા. અમ્હી.
એકપાની હીં ૦ બં ૦ અમ્હી. કં ૦ એદિલગ. તાં ૦

વલ્લારી. તેં ૦ આલીચેટુ. તું ૦ તિમારે. મલાં ૦
મુતલ. કાં ૦ જરનવ. ઇં ૦ ઇંડિયનપેનિવટ લાં ૦
હરપેરિસમોનિરા.

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. અને તે
પાણીવાળી જમીનમાં ઘણા મહીના સુધી હોય
છે. એ બાગમાં અને ઘેર પલ્લુ કુંડમાં વાવે
છે. લઘુ અમ્હીનાં પાંત્રાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે
હોય છે. એ પાંત્રાં એ આંગળ પહોળાં હોય
છે. આ ઝાડો કુંડમાં વાવવાથી મૂળ પુટી તે-
નો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે. એનાં પાંત્રાંની
ચટણી પલ્લુ કરે છે. અમ્હી પ્રમાણેજ એના
ગુણ હોય છે. (૧) **ભમરી આવે છે તેને**
માટે:—લઘુ અમ્હીના પાંત્રાનો રસ મસ્તકે ચો-
ળવો. (૨) **નાનાં બાળકોનો શબ્દાચાર**
સ્પષ્ટ થવા માટે:—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ અ-
મ્હીનાં તાળ પાંત્રા ખાવા આપવાં, એટલે જ-
વ્હાનું જડત્વ કમી થઈ વર્ણાચાર સ્પષ્ટ થવા
માટે છે. (૩) **વિતાપસ્માર ઉપર:**—લઘુ અ-
મ્હીના પાંદડાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉ-
કાળી ઘી સિદ્ધ કરવું અને તે સેવન કરવું.
(૪) **ઉષ્ણતા અને ગરમી ઉપર:**—લઘુ અ-
મ્હીના પાલાનો રસ, જીર અને ખડીસાકર નાં-
ખી આપવો. અને કુંડી ઉપર લઘુ અમ્હીના
રસમાં કપડું ભીજવી ઘડી વાળી મૂકવું. આં-
ખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો.
(૫) **ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો**
આવે છે તે ઉપર:—લઘુ અમ્હીનો રસ અને
કદંબની જાલનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી
અને શંખજીર નાંખી ખલ કરી શરીરે ચોપડવું.
(૬) **સોજા ઉપર:**—લઘુ અમ્હીના રસને
લેપ કરવો. (૭) **બાળકોના અતિસાર ઉપ-**
ર:—લઘુ અમ્હીના પાલાનો રસ અ... (૮)
બાળકોના તુષાના આજર, પર:—લઘુ અ-
મ્હીના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી
અને ખાંડ નાંખી આપવો. (૯) **ઉન્માદ અને**
ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપર:—લઘુ અમ્હીનો
રસ ૧ તોલો લેઈ તેમાં કાળીજીણાનું અથવા
અકલગરાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલુંજ મધ
નાંખી પ્રત્યેક એ વખત આપતાં જવું. એ વ-

નરપતિ એ રોગ ઉપર મોટી પ્રશસ્ત છે. (૧૦) **શીતજાના આજર ઉપર:**—અધુ આમ્લીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૧) **આમ્લીધૂત:**—આમ્લીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખંડ (ધોડાવજ) કોષ્ટ, શંખપુષ્પી આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અધશેર, એ અધુ એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલો સંધિવાત, વિસ્ફોટક, ગાંઠ ઇત્યાદિ રોગ; વાતરક્ત, ઉન્માદ, અપસ્માર, એ દૂર થાય છે. સદરહુ રોગો ઉપર આ ઘીનો ઉપર પણ લેપ કરવા, તેથી કરી કોડ વગેરે રોગ પણ દૂર થાય છે, અને મગજ શાંત થાય છે. (૧૨) **સ્વરભગ ઉપર:**—સારસ્વત ચૂર્ણ:—અમ્લી, વેખંડ, હરડા, અરદુસો અને પીપર એનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું.

૧૨૦. કાળા તલ.

(સંં કૃષ્ણતિલ.)

આ એક ધ્યાન્યની જાત છે, અને દેખાવમાં કાળા તલ જેવી જણાય છે; તેથી કાળા તલ નામ આપ્યું છે. ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર નામ નથી એને ખુરાસણી પણ કહે છે. આ ધ્યાન્ય ઘાટ ઉપર ધણું પાકે છે. કાળા તલનો રોપો સુમારે દોઢ એ હાથ ઉંચો વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફુલો આવે છે. જે વખતે ફુલો આવે છે તે વખતે, એના ખેતરની દૂરથી ઘણી ચમત્કારિક શોભા દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે. તે ખાળવાને તથા ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ દોરને ખવરાવે છે. (૧) **નેત્રરોગ ઉપર:**—કાળા તલનું તાજુ તેલ સતી વખતે આંખમાં આંખવું.

૧૨૧. કાકમાચી.

સંં કાકરચી. મંં હીંં તેંં શ્વેતકાવળી. કાકમાચીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રા ત્રિદળે હોઈ તેને કાત્રા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઈ પછી ઘોળો થાય છે. એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. **કાકમાચી**—રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, તૃપ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ચ, હૃદય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર, રૂ-

ચિકર, સારક, લઘુ એવી છે; અને કફ, શ્લેષ્મ, સોળે, તિદોષ, કોડ, કંકુ, કણુકોટ, અતિસાર, ઉચ્ચકી, ઉલટી દમ, ઉધરસ, જ્વર, હૃદય અ- ને મેહ એનો નાશ કરે છે. (૧) **સુખપ્રસવ થવા માટે:**—કાકમાચીનાં મૂળ કેડે બાંધવાં. (૨) **પ્રદર ઉપર:**—કાકમાચીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવાં. (૩) **અવાજ છુટવા માટે:**—કાકમાચી અને ઘોળી ચણોડીનાં પાંત્રા, ધોડાવજ, કોષ્ટ એ સમભાગે લઈ સુકવી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં થોડી પોપરની ભૂટી નાંખી મધમાં કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી મોંમાં રાખી દ્રવ્ય ગળી જવો, એના યોગથી અવાજ ખુલશે. (૪) **ઉલટી ઉપર:**—કાકમાચીનાં મૂળ અને હીંગ એકત્ર કરી આપવા. (૫) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—કાકમાચીના મૂળોનો કાદો અથવા સ્વરસ લેઈ, તેમાં થોડી શેકલી હિંગ નાંખી આપવી. (૬) **ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—કાકમાચીનાં મૂળો થંડા પાણીમાં કિંવા ગાયના તાળ દૂધમાં ઘસી તેમાં ખડીસાકરની ભૂટી નાંખી શક્તિપ્રમાણે આપવું. (૭) **ભૂત જ્વર ઉપર:**—પુખ્તકાકમાં મોટી શ્વેત કાકમાચીનાં મૂળ લાવવાં, અને તે લાલ સૂતરે લાથે, અથવા ગળે, કે મસ્તકે બાંધવાં.

૧૨૨. કાવળે.

ગોમંતક પ્રાંતમાં માથિડુ દોડ માથિડુ ઉંચું એવું એ જાડ થાય છે, તેને આંખલી જેવાં પાંત્રા હોઈ લીલા વટાણાં જેવડા જામળી રંગના ગોળ ફળો આવે છે, તે ખાળકા ખાય છે.

૧૨૩. કાસુંદરો.

સંં કાસમદં. મંં કાસવિંદા. હીંં કસોદી. અઘાથ. અંં કાલકાસુંદા. કંં એલદુરી. અલ- વરી. તેંં પેડિતાંગેડુ. કસવીંદચેટ્ટુ. મલાં પો- નાવીર. તુંં અનેટજંકુ. ઇંં રાઉડ પોટેટ કેશિયા. લાંં કેશિયાસોદેરા.

આ જાડો કંબરપૂર ઉંચાં વધે છે. એના પાંત્રા સાધરણ છે. એને પીળા ફુલો આવે છે. અને શિંગો જાડી અને લાંખી આવે છે. આ

ઝાડો વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જ-
આમાં પુષ્કળ ઉગે છે. કાસુદરોઃ—તીખા,
કડવો, મધૂર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, પાચક, દીપક,
કંકુધિષકર, ત્રાહી, લઘુ, રક્ત, એવા છે. અને
કફ, અજીર્ણ, વાયુ કાસ, પિત્ત, વિપ, કૃમિ,
વિપ્રચિ એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રા પાક-
કાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણ, લઘુ છે. અને દમ,
ઉધરસ, અરૂચિ એનો નાશ કરે છે. એનાં
ફૂલ—કાસ, શ્વાસ, ઉર્ધ્વવાત એનો નાશ કરે છે,
(૧) દાદર ઉપરઃ—કાસુદરાનાં મૂળ ઘસી
ચોપડવાં. અથવા પાલાનો રસ લીળુનાં રસમાં
મેળવી ચોપડવાં. (૨) ઉચ્ચકી અને શ્વાસ
ઉપરઃ—કાસુદરાના પાંત્રાનો કાઠો આપવાં.
(૩) સોજા ઉપરઃ કાસુદરાનો પાલો બકરીના
દૂધમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૪)
પારાના ઉતાર પરઃ—કાસુદરાના પાલાનો
રસ કાઢી પાવો. (૫) શીઘ્ર પ્રસૂતી થવા-
માટેઃ—કાસુદરાના પાંદડાનો રસ પાવો. (૬)
બગાથ વગેરે કાનમાં ગઈ હોય તોઃ—કાસુ-
દરાનો રસ કાનમાં પાડવો. (૭) દંડુ, કિટિલ,
અને કુષ્ઠ ઉપરઃ—કાસુદરાનાં મૂળ કાંજમાં
વાટી લેપ કરવો. (૮) ઝરો મૂત્રે છે તે ઉપ
કાસુદરાનાં પાંત્રા વાટી ચોપડવાં

૧૨૪. કાસાળું.

સં૦ કાસાળુ. મ૦ કાસાળુ. ખંબરે. હીં૦
કાસાળુ. ક૦ બાળરકકાસ.

કાસાળુંમાં કાળી અને ઘેાળી એવી બે જ-
તિ છે. કાસાળુનાં પાંત્રા અને દીંટા અળવીના
કરતાં મોટાં હોય છે. કાસાળુઃ—મીઠું, પથ્ય-
કારક, દીપક, રૂચિપ્રદ, છે; અને કફ, વાત એ-
નો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) પાઠા ઉ-
પરઃ—ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાંદા પાણીમાં
ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય મીઠું ખાવું
નહિ. (૨) ગાંઠીઓ વાયુ થાય છે તે ઉપ-
રઃ—કાળા કાસાળુના કાંદા અને બકરીના વેલા-
ના કાંદા એ બંને એકત્ર કચરી તેની ચાર
પોટલીઓ બાંધવી, અને તપાવેલા તવા ઉપર તે
પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક

કરવો. (૩) સંધિવાયુ ઉપરઃ—કાળા કાસા-
ળુનાં દીંટાં મંદાગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ છ
માસાં ગાયના દહીંમાં નાંખી ગરમ કરી પીવો.
દિવસ ૭. એથી કાસુદરો અને લાળ નીકળી
જશે. ઉતાર થી ભાત. (૪) બદ જલદી કુટ-
વા માટેઃ—જંગલી કાસાળુનાં કંદ થંડા પાણી-
માં ઘસી તેનાં ટપકાં કરવા. અને તે સુકાયા
પછી પુનઃ તેજ જગો ઉપર તેજ આપધનાં ટપકાં
કરવા એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર ટપકાં કરવા
એટલે ક્ષિત્ર શ્વેદ દર્દ નીકળી જશે. (૫)
ઉદરરોગ ઉપરઃ—કાળા કાસાળુનો કાંદો ૧
તોલાજેટલો પીસી કોપરાના રસમાં નાંખી,
થોડા ચોખ્ખા નાંખી બારીને ખીર કરવી. અને
ગોળ નાંખી ખાવી. આ આપધથી રોગ ફાટી
મલમાં જે રેચ થઈ પડે છે. આપધ એક કિંવા
એ દિવસ લેવું. ઉતાર ભાતની કાંજમાં ઘી
નાંખી પાવું. મોમાં જેળ થાય તો કોકમના
અથવા આંબલીના પાણીના કાગળા કરવા.
(૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપરઃ—કાળા
કાસાળુનાં દીંટાં અગારામાં શેકી રસ કાઢવો.
અને પાંચ શેર પર્યંત નાળીએરનો રસ કાઢી
તેમાં અધશેર પર્યંત માલકાં ગણી બીયાં વાટી
કાલવવાં. પછી તે સર્વ એકઠું કરી મંદ અગ્નિ
ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું;
એટલે ઉપર તેલ આવે છે તે કાઢી ઘેવું. એ
તેલ, આંખ અને ગળાની નસ એ જગાએ
દિવસમાં બેવાર ચોળી ચોળી જીરવવું. (૭)
પાંડુરોગ ઉપરઃ—સમૂળ કાસાળું લેઈ તેનું
૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. (૮) જ-
લોદર ઉપરઃ—કાસાળુનો કાંદો ૧ તોલો બા-
શમાં વાટી પાવો. (૯) પડજલ ફૂલવાથી
ખાંસી ઉપજે છે તે ઉપરઃ—કાસાળુના દીં-
કાંની રક્ષા કરી તે લગાડવી. (૧૦) અનંત
વાત—શિરોરોગ ઉપરઃ—કાળા કાસાળુના
કાંદાં પીસી, તેની પોટલી કરવી, અને તવા
ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો, ને છેલ્લી
વારે પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માંથા ઉપર
ભરી પાટો બાંધવો. (૧૧) સર્વ પ્રકારના
વાતવિકાર ઉપરઃ—કાસાળુનો કાંદો ૧ તોલો
પીસી રસ કાઢી, નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમાં

ખીર કરી ખાવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે, (૧૨) જંત (કૃમિ) ઉપર:—કાસાળુના કાંદાની ૨-૪ ગુળ રાખ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવી.

૧૨૫. કાળી ખજૂર.

આ એક કડવા લીંબડાની જાતીનું ઝાડ છે. એના ઝાડ સંભ્રાદ્રિ પર્વત ઉપર છે. એનાં પાંત્રાં એક ફૂટ લંબાઈનાં એ ભાગવાળાં છે. એનાં ફૂલ સફેદ રંગના અને ઉગ્ર ગંધી હોય છે. કાળી ખજૂર એ ફળ ખજૂરના આકારે હોઈ ઘણું કડવું હોય છે. ઉપયોગ (૧) પિત્ત પડવા માટે:—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણુ આપવું. (૨) તાવના યોગે જીલ્લ બળતી હોય તે તથા મુખપાક ઉપર:—કાળી ખજૂર ઘસી ચોપડવી. (૩) બગાઈ કરડી હોય તો:—કાળી ખજૂર તેલમાં ઘસી લેપ દેવો. (૪) પેટશળ ઉપર:—કાળી ખજૂર ઘસી પાવી.

૧૨૬. કાળીવેલ.

કાળીવેલ ઘણું કરી વાડો ઉપર થાય છે. એનાં પાંત્રાંના આકાર કાંઈક એરંડાના પાંત્રાં જેવો હોય છે. એ પાંત્રાં એરંડાના પાંત્રાકરતાં લાંબા હોય છે. (૧) કર્ણમૂળ, ખોડો, સ્તન-રોગ અને રક્તખાઉ ઉપર:—કાળીવેલનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) કુ-રશાના વિષ ઉપર:—કાળી વેલનાં કુમળાં પાંત્રાં અને રાતા કુંભાની જાલ એનો રસ શક્તિપ્રમાણે આપવો, આ આપધ ત્રણુ દિવસ પ્રત્યેક એ વાર પ્રમાણે આપવું. ઉત્તાર, કાળી-તુળશીનો અથવા રાતા અર્ગંધીઆનો રસ આપવો, વિપથી સોળે આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળી વેલનો કાંદો કચરી બાંધવો. (૩) જૂવો મરવા માટે:—કાળીવેલના પાંત્રાના રસમાં કપૂર નાંખી ખલ કરી તેમાં પાણી નાંખી તે ઘુટી તે મિશ્રણ રાત્રે સુષ રહેતી વેળાએ કે-શમાં ચોપડવું. ઉપર કાળીવેલનાં પાંત્રાં બાંધવા. અને ઉપર ચોખ્ખી વસ્ત્ર બાંધવું; એટલે બીજો દિવસે સવારે જૂવો મરી જાય છે.

૧૨૭. કિંજળ.

કિંજળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. કિંજળીનું લાકડું ઇમારતીમાં સાફ ઉપયોગી છે. જાદુ-ટપકા વગેરે ચાલે નહીં માટે કિંજળીની લાકડી કાંઈ કાંઈ પાસે રાખે છે. ઉપયોગ:—(૧) અક્રિષ્ણઉપર:—કિંજળીના પાંત્રાનો રસ પાવો. (૨) પટકી (કાલેરા) ઉપર:—કિંજળીનાં પાંત્રાનો રસ આશરે પાશર પર્વત પાવો. (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—કિંજળીના પાંત્રાના રસમાં ભેંસનું ઘી નાંખી અને તેમાં સીંધાલુણ ઘસી પ્રતિ દિવસે ચાર પાંચ વાર કાનમાં પાડવું. (૪) કર્ણસ્રાવ ઉપર:—કિંજળીના કુમળા તોરાનો અને જાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૫) વિ-સર્પ અને વિસ્ફોટ રોગ ઉપર:—કિંજળીની જાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળી દરોઈ તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૨૮. કાસ (કાંસડો.)

સં. કાંડેશુ કાશ. હીં. કાશ. મં. કસઈ કસાડ. બં. કેશે. કં. કાજલુ, ગલગિનહુલુ. લાં. કાઈરિકિઆરખેટા.

કાસને મરાઠીમાં 'કસાડ' પણ કહે છે. કાસના બરનાં જેવા બેટો હોય છે. એનો ટટી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. એને "કાસે ગવત" એમ પણ કહે છે. એનાં બી આકારે કરડી પ્રમાણે અને સફેદ તથા કઠણુ હોય છે. કાસ:—તર્પણુ, શીત, ગૌલ્ય, રચિકર, બલકારક, મધૂર વૃષ્ય, કડવો, પાક કાળે મધૂર, સારક, સ્નિગ્ધ એવો છે. તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃમ્મ, ક્ષય, મૂત્રાશ્મરી, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, પિત્તરોગ એનો નાશક છે. (૧) મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—કાંસના મૂળનો કાઢો મધનાંખી આપવો.

૧૨૯. કાળો ઉંમરડો (ઢેડ-ગાંડો-ઉંખર.)

સં. કૃષ્ણુ, -કાક, -ઉંખરિકા. મં. કાળા, -જુહઉંખર. હીં. કટુંખર. બં. હુમર. કં. કાડ

અતિ, કલતિ. તૈં કાકી, આરુચ્ચેદુ. તાં કાદા-
તી. તું કાદાઅર્તિમારા. મલાં કાદૃન્તિ. ફાં અં
શુરેદસ્તી. અં તમખરી. લાં ફાધકસહિરિપડ.

કાળા ઉંખરાના ઝાડો ધણાંજ મોટાં થાય
છે. એ ઝાડો ખોરેતીના ઝાડ જેવાં હોષ ખોરે-
તીના ફળો પ્રમાણેજ એને ફળો પણ આવે છે.
ખોરેતીના પાંત્રાને ખાંચો હોય છે તેવો આ
પાંત્રાને હોતો નથી; અને પાંત્રાં પણ મોટાં હો-
ષ જરા ખડખડા હોય છે. આ ઝાડો કેકણુ-
પ્રાંતમાં પ્રસિધ્ધ છે. કાળો ઉંખરો:—શીત,
કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તુરો, આહક
ધ્રિયપ્રસાદક એવો છે. અને ત્વગ્દોષ, કમળો
પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કેડ, વળુ, પાંકુ-
રોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ, ઉર્ધ્વગતદોષ એનો
નાશ કરે છે. એના ફળો:—મીઠાં, તુરાં, શીત-
ળ, વૃદ્ધિકારક, યુર, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધૂ-
ર સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, આહક, વાત-
કર; અને કફ રક્તવિકાર, દાહ, વિપદોષ એનો
કરે છે. એની છાલ અતિસારનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:—(૧) કૂંત્રાના વિષ ઉપર:—કા-
ળા ઉંખરડાનાં મૂળ અને ધંતુરાનાં ફળો એ
ચોખાનાં ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૨) નળ-
ગુદ ઉપર:—કાળા ઉંખરાના ફળોનો રસ ૪
પૈસાભાર, વાટી જરાની ભૂકી નાંખી પાવો. અ-
ને દુડી ઉપર લેપ દેવો. (૩) કફપ્રદર અને
રક્તપ્રદર ઉપર:—કાળા ઉંખરાના ફળોનો રસ
કાઢી મધમાં પાવો. (૪) બદ, ગુમડું, વગે-
રેને પકવવા માટે:—કાળા ઉંખરાનાં લીલાં
ફળો લાવી બારીક વાટવા. અને એક વાસણુ-
વાસણમાં નાંખી તે ઉપર થોડું પાણી છાંટવું.
અને બીજા એક વાસણમાં ભરી તે વાસણમાં
પાણી ભરી તે વાસણુ તે ઉપર ઢાંકી મંદાગ્નિ
ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળનો ગરમ સહે-
વાય એટલો પાટો બદ ઉપર આંધવો. એ પ્ર-
માણે બે બે ઘડીયે તાજે ગરમ ગરમ પાટો
આંધતા રહેવું. એટલે બધ ત્વરિત પાકે છે. (૫)
સોજા ઉપર:—કાળા ઉંખરાનાં મૂળ ધસી
લેપ કરવો.

૧૩૦ કાંકડ (કરપટા.)

સંં કર્કટ. મં કાંકડ, કુડક. લીં કાંકડ,
ગંગેરઆ કં વાલિગે. લાં ગેરગાપિત્રાટા.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટું હોઈ તેનાં પાંત્રાં સા-
ધારણુ મોટાં અને લાંબા હોય છે. કાંકડ આ
ફળ આંખળા જેવડું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં
આંખળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી. તે-
માં બે ત્રણ નાનાં ખિયાં હોય છે. આ
ફળો જેઠ મહિનાનાં સુમારમાં આવે છે. તે રચિ-
કર અને પિત્તાશામક છે. એતું અથાણું સાંચાય
છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમાં આવતાં
નથી. મોટા કાંકડના ફળ:—તુરાં, અગ્નિદીપક,
ખાટાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ, નેલને હિતાવહ;
અને રક્તપિત્ત, કફ એનાં કરનાર, તથા વાત-
નાશક છે. તે ફળ પાકવાથી શીતળ, રચિકા-
રક, જડ છે. અને પિત્ત, રક્તદોષ એનો નાશ
કરે છે નાના કાંકડના ફળ:—આહક, ખાટાં,
પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તથા
તે પાકવાથી મધૂર, સ્નિગ્ધ, તુરા, વાતનાશક;
અને કફ, પિત્તકારક છે. (૧) વળુ (ગુમડા)
ઉપર:—કાંકડના ઝાડની છાલ વાટી આંધવી.
(૨) આંખમાંનું ફુલ જવા માટે:—કાંકડના
ઝાડનો એક લાત લંબાઈનો બારીક કકડો તોડી
મોંમાં રાખી ઝુકે મારવી. અને તેમાંથી જે ર-
સ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખમાં નાંખવો.
(૩) પ્રમેહ ઉપર:—કાંકડના પાલાનો રસ,
જર અને ખડીસાકરમાં આપવાં.

૧૩૧. કાચડી.

સંં તોયપુષ્પી. લતાકરંજ. મં સાગરગો-
ટા. ગનગાં. ગજરા. લીં કદુકરંજ. કરંજવા.
તાં કલારકોડી. તું ગજગેકાર્ધ કં ગજળ. ગ-
કુગુ. તૈં ગુચ્ચેપિકા, કચકાર્ધ. ગચ્ચા. ફાં ખા-
યધ્લીશ. અં અક્તમક્ત. ઈં મોંડકનટ. લાં
સિસાલપિનિયા મોંડુસેલા.

એ ઝાડને કાંટાં હોય છે. એને ન્હાની શિ-
ગો આવે છે. તેમાં કાચકા હોય છે. તેની છાલ
ઘણી કઠિણ હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધો-
ના કામમાં આવે છે. કાચકા મંદ દેવતામાં

શેકી પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી. **કાચકી:**—તુરી, કડવી, ઉબ્બુ, શોષક; અને કફ, પિત્તાશ્લેષ્મ, સોળે, આધ્માન, ત્રણ, પ્રમેહ, કોડ, કૃમિ, રક્તાશ્લેષ, વાતાશ્લેષ, રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—
(૧) ક્ષય, સુવારોગ, અને પેટશુળ એટલે પીડ ઉપર:—કાચકા શેકી, ચૂર્ણ કરી, ઘીમાં ખાવું. અથવા કાચકાનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સીધવ સાથે ખાવું. **(૨) સોજા ઉપર:**—કાચકાનાં આંકડાનાં અને એરડાનાં પાંત્રા વાટી ગરમ કરી લેપ દેવો; એટલે તણુ દિવસમાં સોજો ઉતરશે. **(૩) ઉપદશવ્યાધી ઉપર:**—કાચકીના પાંદડાંનો રસ કાઢી, ઘી નાંખી સાત દિવસ પર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૪) જંત (કૃમિ, કરમ) પડવા માટે:**—કાચકીના પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર અને પીત્તપાપડો ઘસી પાવા. અથવા કાચકા અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાંખી ઘીમાં ખલી ખવરાવવું. **(૫) વાયૂના ગોળા ઉપર:**—કાચકા શેકી ભૂકા કરી ગોળામાં ખાવી. **(૬) નાનાં વાછરડાંની થડી અને કૃમિ ઉપર:**—કાચકા, અજમો, લસણ, એકત્ર કુટી પાણી કરી પાવું. **(૭) જવર ઉપર:**—કાચકીના પાંદડાંનો રસ ચાર તોલા પર્યંત કાઢી, તેમાં હિંગ એ ગુળ પર્યંત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમ જવર શિવાય અથા પ્રકારનાં તાવ ઉપર ત્રણવાર પાવાથી ગુણુ જણાવતો હોય છે. **(૮) આંખ ઉપર:**—કાચકા અથા કાચા રાજી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમાં નાંખી ખાવું. **(૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ અને છે તે ઉપર:**—કાચકીનાં પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાવું. આડમે ઉપરે કુલાવેલું મોરચુથુ અથા ચોખ્ખાભાર, ૭ માસા પાણીમાં નાંખી પાવું; એટલે કાળા પીળા દસ્તો થઈ ગાંઠ સાફ થઈ જશે. **(૧૦) જીભે કાતરા થાય છે તે ઉપર:**—કાચકીના પાલાના રસમાં જીરાની ભૂકી નાંખી પાવી. **(૧૧) ભાર ઉપર:**—કાચકીનાં પાંદડાં, વાંસનો પાલો અને બકરીની લીં-

ડીઓ એ એકત્ર કુટી ગોમૂતમાં ખાશી શેવાવું થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો. **(૧૨) જવર (તાવ) ઉપર:**—કાચકા શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું. **(૧૩) જંત (કૃમિ) ઉપર:**—કાચકા શેકી ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું અને ગુદફવારે ડાંગરનાં ફેતરાં (ભાતના જાલા)ની ધુણી દેવી; એટલે દરોબસ્ત જંત પડશે.

૧૩૨. કાંજળ.

આ ઝાડો ખાડીમાં અથવા પાણીના ખાખોચીયામાં થાય છે. કાંજળીના ઝાડ ઘણુ કરી ઇક્કળી જેવાજ થાય છે, પરંતુ તેટલાં ચિકટ અને બળકટ હોતાં નથી. ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. એને બકલ વૃક્ષના ફૂલો જેવાં નાનાં અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે.

૧૩૩ કાંટેરી ડાંબા.

રાતમાં એક પ્રકારનો કાંટેરી ડાંબો થાય છે, તે પાંચ ૭ મહિના રહે છે. એનાં ઝાડ અર્ધુ માથોડું ઉંચા હોય તેને અંગે કાંટા હોય છે. એનું શાક કરે છે, પણ તેનો સ્વાદ કમી હોય છે.

૧૩૪. કાંટાસરીઓ.

સંત કુરંટક. મં કારાંટી. હિં કટશરૈણા.

આ ફુલઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે. એના ઝાડનાં દેખાવ ઉપરથી ઘોળો, પીળો, ભુરો અને રાતો એવા ભેદ છે. ફૂલોને વાસ નથી હોતો. **ઘોળો કાંટાસરીઓ:**—કડવો, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉબ્બુ, દાંતોને હિતાવહ; અને વલિપલિત કોડ વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડુ (ખરજ), વિષ, અને દારૂણ એનો નાશ કરે છે. **રાતો કાંટાસરીઓ:**—કડવો. વર્ણુકારક, ઉબ્બુ, તીખો, અને સોળે, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શ્લેષ્મ, દમ, અને ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. **પીળો કાંટાસરીઓ:**—ઉબ્બુ કડવો, તુરો, અગ્નિદીપક; અને વાયુ, કફ, કંડુ (ખરજ), સોળે, રક્તવિકાર, ત્વગદોષ એ-

નો નાશ કરે છે. ભૂરો કાંટાસરીઆ:—તી-
ઓ; અને વાત, કફ, સોજો, કંકુ, શલ, કોડ,
વ્રણ તથા ત્વઘોષ (ચામડીના રોગો) એનો ના-
શ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આળકોને સળ-
કમ અને ઉધરસ થાય તો:—કાંટાસરીઆના
પાંત્રાનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. (૨) વીર્ય
પતન ઉપર:—ધોળા કાંટાસરીઆના પાંત્રાનો
રસ જીરું નાખી આપવો. દિવસ ૭. (૩) પિ-
ત્તઉપર:—કાંટાસરીઆનો, કાળીતુળશીનો અને
ભાંગરાનો એ પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં
મેળવી પાવો. (૪) દાઢ દુઃખતી હોય તો તે
ઉપર:—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો અને
અકકલકરો એકત્ર ખાંડી દાઢનીએ રાખવો.
(૫) મોં આંચું હોય તો તે ઉપર:—
પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો, નંજુડીની છાલ
અને આવળકંટી એનો કાઢો કરી ફાગળા
કરવા. (૬) ગર્ભધારણને માટે:—કાંટાસરી-
આના મૂળો ગાયના ઘીમાં ઘસી રતુકાળે પાવા.
(૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:—
કાંટાસરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું.
(૮) દંતકૃમિ ઉપર:—કાંટાસરીઆનાં પાંત્રા
ચાવવાં. (૯) વાતરોગ ઉપર:—પીળા કાંટા-
સરીઆ, દેવદાર, સુઠ એનો કાઢો કરી, એરં-
ડેલ મિશ્ર કરી પાવો; એટલે શરીર વાયુએ
અકકાઇ ગયું હશે તો તે સાફ થશે. (૧૦)
સોજા ઉપર:—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ
ચોપડવો. (૧૧) વિંછીના દંશ ઉપર:—
કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ દંશની વિષમ
આબૂના નાંકમાં પાડવો. (૧૨) સુવારોગ
ઉપર:—કાંટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમાં પીપરતું
ચૂર્ણ નાંખી તે પાવો. અથવા કાંટાસરીઆનાં
મૂળ ચાવી ખાવા; કિંવા એનો કાઢો કરી
રાતભર રાખી તે સવારે પાવો.

૧૩૫. કાંટાવાળા ગોખર.

સં વનશૃંગાટક. મંસરાકે. ધાકટેગોખર.
હીં છોટેગોખર કં નેગિલુ. તેં ચિરિપાલેર.
તાં નેરંજલ. તું નેગિલુમુદ્ધુ. મલાં નેરિ-

નિલ. ફાં તુરેખારખરક. અં બકલતલ ખા-
રખરક. લાં રિખ્યુલસટેરેરિસ.

આ એક ગોખરની જાતિ છે. એના વેલા
થાય છે. એ વેલાનાં પાંત્રા ખારીક હોય છે.
એ પાંત્રાનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જ-
મીનમાં થાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ થાય
છે. આ ગોખરને ઘણા કાંટા હોય છે, તે સુ-
કાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી
અડચણ પડે છે. ખોડા ગોખરને બદલે એનો
ઉપયોગ કરે છે. એનાં ગુણ ખોડા ગોખર
જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) ભ્રમપિત્ત
ઉપર:—ગોખરનો ને કાઢીના પાલાનો રસ ૪
પૈસાભાર, ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. (૨)
ગર્ભિણીની કુપણી ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ
૬ માસા, ખડીસાકર અને ઘીમાં લેવું. (૩)
શરીરમાં થયેલી ગર્ભીઉપર:—ગોખર સા-
ધારણ ખાંડવા તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પન્ન
થનારી ગળેનો કંદ જ માસા નાંખવો તથા
૪૦ તોલા પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ આડી રાખી
કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો અને તેજ
ઔષધો શિદ્ધક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર
નાંખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી
પાવો, અને ચાંદીયો ઉપર પારસ પીપળાનાં મૂ-
ળ પાણીમાં ઘસી લેખ દેતાં જવું. આ પ્રમાણે
૪૨ દિવસ. જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ, એ
ઔષધ આપવું. પથ્ય પાળવી. (૪) મર્મના
આજર શરીરમાં જમ્યાથી શરીરપર ઢી-
મણાં ઉઠે છે તે ઉપર:—ગોખર તોલો ૧,
કંકાળ પા તોલો અને સાકર ૧ તોલો એનો
અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો.
(૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધા-
તુવિકાર, પ્રફર અને આળકના પેટમાં રી-
તળા અને ગોવરૂં એની ચોટ બેસે છે તે
ઉપર:—ગોખર ઘીમાં તળવા તથા તેની ભૂકી
કરી રાખવી. પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે
૧ તોલો ગાયનું ઘી લેઈ તેમાં અર્ધો તોલો ગો-
ખરની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિંવા સા-
કર નાંખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. આળકને
ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય

પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. (૬) મૂત્રકૃત્ત્વ ઉપર:—ગોખરોનો છોડ મૂળ સુદ્ધાં ઉપાડી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર:—ગોખરોનું ચૂર્ણ મધમાં ખલી મેંઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

૧૩૬. કાંટે શેવતી. (ગુલદાવદી)

સં ૦ તરૂણી. મં ૦ કાંટે-ગુલાબશેવતી હીં ૦ શેવતીગુલાબ. કં ૦ એંબડે. મુલ્લ. શેવતીગે.

એને 'ધોળી શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે. એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોઈ એનાં પાંત્રા પણ ગુલાબના પાંત્રા પ્રમાણે જ કાત્રાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રંગ જેવા ધોળા રંગના સફેદ ફુલ આવે છે. આ ઝાડ અગીયામાં વોવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક તથા ગુલકંદ કરે છે. તે પિત્ત અને દાહશામક છે. ધોળી કાંટે શેવતી:—સારક, શીતળ, હૃદય, શુક્રકર, વાયુ, તુરી, સ્વાદુ, સુરબી, ગ્રાહક, વણ્ય, તીખટ, કડવી, રૂચિકર, અગ્નિદીપક; અને તિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર, દાહ એનો નાશ કરે છે. એનાં પુષ્પ:—શીતળ, વર્ણકર; અને વાત, પિત્ત, દાહ એનો નાશ કરે છે. રાતી કાંટે શેવતી:—રક્તવિકૃતિ, વીઢીનું વિષ, ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી શેવતી જેવાજ છે.

૧૩૭ કાંડવેલ.

સં ૦ કાંડીર. મં ૦ હીં ૦ કાંડવેલ. અં ૦ હાડભાંગા. કં ૦ મણીગુરબળી. સાંકુબળી. મંગરબળી તે ૦ નાલ્લેર. તા ૦ આરગળી. સાંકુવેર મલાં ૦ ચણારપલંડા. ગો ૦ સાડાબળી. લા ૦ વિટિસ કાંડેગુલારિસ.

કાંડવેલ એ થુએરીઆ પ્રમાણે હોઈ તેના કરતાં ઘણી આરીક હોય છે. એને નાનાં નાનાં પેરીઆ હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે. કાંડવેલીનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને

'હાડ સંધિ' કહે છે. તેનું વર્ણન, 'હાડસંધિ', એ શબ્દમાં આપેલું છે. કાંડવેલ સાધારણ:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક, અને પિત્તલ છે. તથા કફ, ગુલ્મ, લૂતા, દુષ્ટ વ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંઘ, શૂળ, વાયુ અને મલસ્તંભ એનો નાશ કરે છે. ચોધારી કાંડવેલ—ભૂતોપદ્રવ, શૂળ એનો નાશ કરે છે. તથા ઉષ્ણ, આધ્માન વાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપસ્માર, વાતરોગ, એનો નાશ કરે છે. (૧) શરીરમાં જંમેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગર્ભા ઉપર:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી પીલી, એ તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો; તેમાં એટલું જ ગાયનું ઘી નાંખી એક વખત અથવા બે વખત આ રસ આપવો. દિવસ ૮. પથ્ય મોળું ખાવું. એથી ચાંદી, કાત્રા, સાવ, ઈયાદી સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. (૨) સ્ત્રિઓના રક્તદોષ ઉપર:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલું જ ઘી, ગોખીચંદનની ભૂકી ૧ તોલા, અને ખડીસાકરની ભૂકી ૧ તોલા નાંખી આપવું.

૧૩૮. કાંડોળ.

કાંડોળીને 'સારદોળ' પણ કહે છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડોળીના ઝાડનો રંગ સફેદ ધોળો હોય છે. કાંડોળીનાં પાંત્રા મોટાં હોય છે. એનાં ફુલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંખા પ્રમાણે વસંતઋતુમાં મોહોર આવી ફૂલો આવે છે. એ વખતે જૂનાં પાંદડાં સર્વ ગરી પડેલાં હોય છે. ફૂળનો આકાર અદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાંકેલા ફૂળ ગળચટાં લાગે છે એટલે તેને કોષ કોઈ ખાય છે. જંગલી લોકો એ ફૂળમાંની દાળની ઢીલી દાળ કરી ખાય છે. એની ડાળીઓ મોગલાઈ એરંડા પ્રમાણે પોચી હોય છે. કાંડોળીના મૂળોનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળો થંડા છે. કાંડોળીના ઝાડને સફેદ ચુંદ આવે છે તે ઉપયોગી છે. તેને કથમ્બા ગોંદ કહે છે. આ ઝાડ ઈમારતના ઉપયોગનું નથી. એની જાલ ઉપર કર્મણુકી માટે કોઈ કોઈ લખે છે. અને એ જાલ ઉપર કંઈક મત્ર લખી આગપેલુ જવા માટે ગળે બાંધે છે. કાંડોળીના

ગાડ કુટી તેમાંથી રેસા કાઢે છે. (૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુખારકી થાય તો તે ઉપર:—કાંડાળીનાં મૂળ, પાંગરાના મૂળ હેંદુનાં મૂળ અને ઉંચરાનાં મૂળ એ ઘસી તે આપવાં. (૨) અતિસાર ઉપર:—કાંડાળીની જાલ ઘસી આપવી. (૩) પરમે અને ધાતુ-વિકાર ઉપર:—કાંડાળીની જાલનો, પાણી નાંખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાંખી આપવો. અથવા કાંડાળીનાં મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાંખી આપવો. કાંડાળીનો ગુદ પણુ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ, અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—કથલા ગુદર રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૫) શીણ અને વાયુ ઉપર:—કાંડાળીની જાલ પાણીમાં નાંખી તે પાણી ઉકાળી તેણે સ્નાન કરવું.

૧૩૯. કીડામારી.

મં ગિંધાન.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં ગંધાટી પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ દિગ્દુશનમાં એ નદીકિનારા પર કાળી જમીનમાં શ્રાવણ માસમાં ઉગે છે. એના પાંત્રાં નો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે. ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે. (૨) કાકર ઉપર:—કીડામારીના પાંત્રાનો રસ, એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. (૩) પીડ ઉપર:—એના એ પાંત્રા પાણીમાં મસળી પાવાં. (૪) નાના બાળકોના મળ સાફ થવા માટે:—એનાં પાંત્રા કુટીએ બાંધવાં. (૫) શીતજ્વર અને સંતત જ્વર ઉપર:—એના પાંત્રાનો રસ શરીરે ચોળવો, એટલે તાવ તાત્કાળ જાય છે; અથવા તેનો કિચિત રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. (૬) કૃમિ ઉપર:—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો. અથવા ખીયાંના ચૂર્ણની ફાફી આપવી. (૭) સોજા ઉપર:—કીડામારી, સમુ-

દ્ર ફળ, માલકાંકણી, અને મરી એ વાટી લેપ દેવો.

૧૪૦. કુકરપાડાનો વેલો.

સં દેવદાલી. મં દેવડાંગરી કાંટેષ્ટ્રાવણુ. હીં સોનૈયા, અંદાલ, ઘઘરવેલ, બિદાલી. અં દેયાતાડા. ઇં અસ્તલીલ્યુકા. લાં લ્યુકાએકી-નેટા. કાં દેવડાળી. દેવડાંગર. તાં ડાનરગંડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં કાંટાલીના પાંત્રાં જેવાં હોય છે. ઘણા વર્ષોના જુના વેલાની જમીનમાં ગાંઠ અનેલી હોય છે. કુકરપાડાના ફળનો આકાર કકોડા જેવોજ હોય છે અને તે ઉપર તેવાજ કાંટા હોય છે. એ ફળો સુકવી ભાગવાથી અંદરથી ખીયાં વગેરે નીકળી જઈ જળી જેવી રેપાઓ નિકળે છે. એ ઘણીજ કડવી હોય છે. મરાઠીમાં કુકરપાડાને ‘કાંટે ઇંદ્ર વણુ’ એમ પણ કહે છે. કુકરપાડાનો વેલો:—કાંતીકારક, ઉષ્ણ, તીખો, તીક્ષ્ણ; અને પાંકુ, કફ, દમ, ઉષ્નરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો, કૃમિ, હેડકા, તાર, સોજો વિપદોષ, ભૂતબાધા. અશ્ચિ, ઉંદરનું વિષ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—સારક કડવાં; અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શળ, અર્શ અને કમળો એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કુકરપાડો પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઈ પાવો. ઉતાર ઘી. બીજો પ્રકાર:—સુકેલા ફળની રેપાઓ એક ગુંથથી એ ગુંથ પર્યંત પાણીમાં મેળવી, તે પાણી એ તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર ઘી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો. અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખ્ખાભાર લેઈ નાકે સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પીળો સ્ત્રાવ થઈ ૨ પ્રહરમાં કમળીનો રોગ ઉતરશે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કુકરપાડાનાં પાંત્રાં અને ગોળ એ કાવળીના રસમાં વાટી ગુદા ઉપર લેપ દેવો; એટલે સણકા તાત્કાળ બંધ થાય છે. (૪) ગંડાભાલા ઉપર:—કુકરપાડાનાં બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને

માણસના મૂત્રનાં ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાન-માં પાડવાં. (૫) મધુર ઉપર:—કુકરપાડાની બળ પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સીંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાંજમાં વાટી મસાઉપર લેપ દેવો. અથવા કુકરપાડાના કાઠથી ગુદપ્રદાલન કરવું. અને ચૂણ કરી ધુણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશેજ નહિં. (૭) રાત્રીના તાવ ઉપર:—કુકરપાડાનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—કુકરપાડાનાં પંચાંગતું ચૂણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર (૪) માસા આપવું, એટલે એક મહિનામાં પાંડુરોગનો નાશ થશે.

૧૪૧. કુખો.

શંઠ દ્રોણ પુષ્પી. મં. તુ'આ. હિં. ગૂમા. આ ઝાડ નાના હોઈ સુમારે એ દાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રા બારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં ફૂલો શિવને ચડાવે છે. એ ઝાડો પડતર જમીનમાં અને જૂના ખડેરામાં પણ ઉગે છે, એ ગુણોમાં ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર ઉસ્તાદ છે. (કુખો):—રચિકર, તીખો, બેદક, પથ્થકર, મીઠો, સારક. રક્ષ, ગુર, ખારો, વાત-પિત્તકર, અને વાત, કફ, અગ્નિમાંઘ, કફ. આમ, સોળે, કમળો, તમકચાસ, કૃમિ, શળ, એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં:—સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તલ, ગુર, બેદક, તીખાં, અને કમળો, મેલ, તાવ, સોળે એનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—કુખાનાં પાંત્રાના રસમાં મરીતું ચૂણ નાંખી પાવું. (૨) પીડ અને નળ ફુલે તે ઉપર:—કુખાનાં પાંત્રાનો અંગરસ ખારેકમાં નાંખી પાવો. (૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો:—કુખાનો અંગરસ મધ નાંખી શક્તિપ્રમાણે છ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો ઉતાર ઘી અને ભાત. (૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—કુખાનો રસ લણ માસા, ડુલાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી એ ગુંબભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખલી ચાટણ કરી આપવું.

(૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—કુખાના રસનું અંગન કરવું. (૬) કમળીના રોગ ઉપર:—કુખાના રસનું કિંવા કુખાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંગન કરવું. (૭) સોળ ઉપર:—કુખો અને કડવો લીમડો એનાં પાંત્રા પાણીમાં ઉકાળી બાફ આપવી. એટલે પરસેવો વળી સોળે ઉતરે છે. (૮) આદાશીશી ઉપર:—કુખાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૪૨. કુખી.

સં. ઘેલી.

એ ભાજુ યુરોપિયન લોકોએ ત્યાંથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહિંના લોકોને આ શાક માહિત ન હોતું એમ કહે છે. કુખીમાં ત્રણ ચાર જાતિ છે. જેનો ગઠો થાય છે તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજુ ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. કોખી કે કુખી:—જેને કંદ થાય છે. તે મધૂર, રક્ષ, સ્વચ્છ, શીતલ, બેદક, ગ્રાહક, રચિકર, ગુર, અને પિત્ત. કફ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે. કુખી, જેના પાંત્રાનો ગઠો થાય છે તે—મધૂર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી. કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદય, વાતકર; અને કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, કાઠ, ઉધરસ, રક્ત-દોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમ એનો નાશ કરે છે.

૧૪૩. કુરકુલા.

કુરકુલા આ એક ઉકરડામાં અને ભીની જમીનમાં થનારો રોપો છે. એની આકૃતિ અગળવી જેવી છે. એની ઉંચાઈ વેંત ઉપર નથી. પાંત્રાં, કારંદાના પાંત્રા જેવાં હોઈ ગોળ અને ઘણા ન્હાનાં હોય છે. કુરકુલાનું એકજ પાંત્ર ઉપર આવે છે. ત્યારે તેને દીટાં સુદાં તોડી કાઢે છે. એનું શાક અગળવી જેવું પરંતુ સ્વાદવગરનું થાય છે. એમાં ચણાની દાળ નાંખવી જોઇએ.

૧૪૪. કુરડૂ (લાંબડી)

સં. શિતિવાર. મં. કુરડૂ. હીં. શિરિઆ-

રી અં ૦ શુનિશાક શેઓલા. કં ૦ કુરડુ. ખડકતી-
રા. માં ૦ ઉકીરડા. તૈં ૦ કુરડુચેટ્ટુ. લાં ૦ સિ-
તોસિયા, અરગેટિઆ.

આ ભાજી ધોળા માઠ જેવી છે. પરંતુ તે
રાનભાજી હોવાથી કાષ્ઠ વાવતું નથી. ચોમા-
સામાં એ પોતાની મેળે ઉગે છે. એની ઉંચાઈ
સુમારે ૨ હાથ હોય છે. એના પાંત્રા પાતળાં
હોઈ એને ખી ચણા જેવડાં આવે છે. એના છેડા
ઉપર ધોળા રંગના જીમખા આવે છે; તેમાં
એનાં ખી હોય છે. એ ખી થડાં છે. રાતી
જાતીનાં ફૂલો જે કુરડૂ ઉપર આવે છે. તેને
“દેવ કુરડૂ” એમ કહે છે. કુરડૂ:—તુર, ગ્રા-
હક, ઉષ્ણ, રસાયન; અને મેઘા, રૂચિ એને
કરનારી, શીત, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, અવિદ્વાહી,
લઘુ, સ્વાદુ, દઘ, વૃષ્ય; અને ત્રિદોષ ન્વર,
મેહ, શ્વાસ, દાહ, મેહ, કોડ, બ્રમ, અરૂચિ
એનો નાશ કરે છે. દેવ કુરડૂ:—શીત, વૃષ્ય;
અને મૂત્રરોગ, અશ્મરી, એનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:—(૧) મુતરખડા (પથરી) અને
મૂત્રાધાત ઉપર:—કુરડૂના ખી ૧ માસો અને
સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવી. મુત્ર
ખંધ થયું હોય તો આ ઔષધ એ ત્રણ
વાર આપવું; એટલે મૂત્ર છુટશે. (૨) ૯૦
અને ગાંજા ઉપર ઉતાર:—કુરડૂનાં મૂળો
થડા પાણીમાં ઘસી તે શક્યનુરૂપ પાવું. (૩)
મૂત્રકૃમ્મ ઉપર—જાશ સાથે કુરડૂનાં ખી
ખાંડી પાવું.

૧૪૫. કુલિત્ય. (કળથી)

સં ૦ કુલિત્ય. મં ૦ કુળીય, હુલગે. હીં ૦
કુલથી. અં ૦ કુલથ, કલાઈ. કશ્ની. કં ૦ તુલ-
જીલ. તું ૦ કુડુ. તાં ૦ કોળ. મલાં ૦ મુતિરા. ગો ૦
કુલિથ. ફાં ૦ કિલ્લમુખ હીંદી. અં ૦ અલુલકિ-
લત. ઇં ૦ દુક્લોવડ ડોલીકાસ. લાં ૦ ડોલિકાસ-
આયકલોરસ.

એને મરાઠીમાં હુલગે કહે છે. જેમ તુલુ ધા-
ન્યમાં હરીક કેવળ ગરીબ ધાન્ય, તેમ દિલ્લ ધા-
ન્યમાં કુલિત્ય એ ધાન્ય છે. એ ધાન્ય સર્વત્ર
થાય છે. એ ઝાડ ન્હાનાં હોય છે, એની ઉં-

ચામ એક હાથને સુમારે થાય છે. એ ઝાડની
આકૃતિ અને પાંત્રા કાંઈક અડદ જેવાંજ હોય
છે. એની શિંગ કિચિત્ વાંકી અને ચપરી
હોય છે. કુલિત્યનો રંગ રાતો હોય છે. જવલ્લે
ક્યાંક કાળા અને ધોળા રંગની પણ કુલિત્ય
થાય છે. કુલિત્ય ધોળા અને દુઝળાં દોરોને
ખાવા નાંખે છે. કુલિત્ય ઉકાળી, તેના ઉપરનું
પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને કાટ કહે
છે. ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના
સારસાથે ભાત ખાવા આપે છે. કુલિત્ય:—

મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, સારક, ધર્મને
શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટું, તીખું,
વિદ્વાહી; અને કાસ, વાત, અશ્મરી, દ્રષ્ટિરોગ,
પીનસ, આનાહ, શુક, ગુલ્મ, અર્શ, ન્વર,
મેહ, કૃમિ અને સોજાં એનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ:—(૧) વાયુનો વિકાર દૂર થ-
વાને:—કુલિત્યનો કાટો કરી પાવો. એટલે
રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી.

(૨) ગંડમાલા ઉપર:—કુલિત્ય અને મરી
એનો કાટો પાવો. (૩) અતિસાર ઉપર:—

કુલિત્યનાં ઝાડવાં કુટી તેનો રસ તોલો ૧ અને
કાથો પા તોલો એ એકત્ર કરી દિવસસાં ત્રણ
વેળા પાવો. (૪) પરશેવો ખંધ થવા માટે:—

શેકલા કુલિત્યનો લોટ શરીરે ચોળવો. (૫)
ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે

તે ઉપર:—પા શેર કુલિત્ય આશી તેમાં પાંચ
લિલામાંનાં કટકા કરી નાંખવા અને તે કાટ
પ્રત્યેક દિવસે પાવો. (૬) શૂળ ઉપર:—કુલિ-

ત્યનો કાટો કરી હિંગ, બીડલોણ અને સુંઠ
એનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૭) મુતરખડા

(પથરી) ઉપર:—કુલિત્યનો કાટો, ઉન્હા-
ળીનું ચૂર્ણ અને સીંધવ ૨ માસા નાંખી પાવો.

૧૪૬. કુવા.

આ વૃક્ષને નાગિણીનું વૃક્ષ એમ પણ
કહે છે. એ વૃક્ષ સંભાદ્રિના નીચેના
પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે એનાથી ઘણી
જાયા મળતી નથી, કારણ એ ૫૦-૬૦
હાથ ઉંચું વધે છે; અને ૨-૨૧ હાથ પોહોળું

હોષ ઉપર પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિણ અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની ડાલકાઠી કરે છે. ગોમાંતક અને કર્નાટકમાં એને કુવા કહે છે. એને નાગની ફ-ણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે. એટલે નાગિણી-નું વૃક્ષ એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ફેડવા-થી તેનો વિવક્ષણ વાસ આવી તેમાં એ કાળાં બી હોય છે; એની અંદરનો ગર્ભ બાળકા બાય છે. એનું લાકડું ઘણા કામોના ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૭. કુસર.

સં ૦ મં માધવી. હીં ૦ મોતિયા. કં ૦ ઈન્દ્રોએ. ઈં ૦ કલસ્ટડં હિપ્તેજ. લાં ૦ હિપ્તેજ મેડેબ્લોટા.

કુસરીના વેલાને કસ્તુરી મોગરો, મધુમાધ-વી એમ પણ કહે છે. એનાં પાંત્રા મોટાં હોઈ ફૂલો ઘાળાં શુભ્ર હોઈ મોટાં હોય છે. એ વે-લી જંગલમાં ઘણી થાય છે. ફૂલોની બાહાર વ-સંતત્ક્રમમાં હોય છે. એ ફૂલો ફૂલે એટલે એ-નો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. **માધવી:**—તીખી, કડવી, તૂરી, મદગધિ, મધૂર, શીતલ, લઘુ; અને પિત્ત, કાસ, ત્રણ, દાહ, શોષ, ત્રિ-દોષ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) પી-ચાટી ટળી હોય તો:—કુસરીના પાલાના બે પૈશાબાર રસમાં તેટલું જ ઘી નાંખી પાવું. દિ-વસ ૩. (૨) કફવિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:—કુસરીના પાંત્રા સાત લઈ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સર-ગવાની જાલ ૪ માસા, અને રાત્રી હસાણીની જાલ ચાર માસા, એ સર્વ એકત્ર કરી થંડા પાણીમાં વાટવી, અને વસ્ત્રગાળ કરી રસ એક તોલા પર્યંત કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાર પા-વાથી, ઉલટી કિંવા રેચ થઈ વિકારશમન થાય છે. (૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—કુસ-રીનું પાંત્ર ૩ અર્ધું અને રાત્રા અગથીયાનાં પાં-ત્રા ચાર, મરીના દાણાં ૨ એ વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં અડદની દાળ જેટલો ફૂલાવેલો ટંકણુખાર અને રસ જેટલું જ મધ નાંખી ચા-ટણું કરી આપવું.

૧૪૮. કુવાર.

સં ૦ કુમારી. ગૃહકન્યા. મં ૦ કોરફડ. કોં ૦ કુવારકાંડે. હીં ૦ શ્રીકુવાર. કુવારપદ્મા. બં ૦ ધૃત-કુમારી. કં ૦ લોષસર. કટાલિગિડ. તાં ૦ કટાલે. તૈં ૦ કાલાબાંડા. પિત્તગોરિટકલવંદ. વિરજજીતો-જે. તું ૦ નોલિસરા. મલાં ૦ કટાવાલા. ફાં ૦ દર-ખતેસિત્ર. અં ૦ મુસખર. ઈં ૦ બાર્મેડોઝ આલો-ઝ. લાં ૦ આલોઈ બાર્મેડેન્સ.

કુવાર એ હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાદાં બાંડાં હોષ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે. તે ઘણો કડવો હોય છે. એ પાકું અંગારા-માં શેકી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમા થોડો ગોળ નાંખી નવા થયેલા તુરતના બાળકને પ્રથ-મ એક બે દિવસ ગળાયુથી કરી પાય છે; પ-છી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુ-વારને કાર્તીક—માર્ગશીર્ષના ચુમારે મધ્યમાંથી દાંડા ઝુટી ઉપર તોરા આવે છે. એ દાંડાને મ-રાકીમાં શેલારે કહે છે. એ છોલી એનું શાક કરે છે. તે ઉત્તમ થાય છે. તેના તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે. એ ભાણુ ફરમાશી હોઈ મોંઘી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુવારનું અથાણું કરે છે. કુવારના ઉપરનાં પાંદડાં સુકાય કે અંદરથી નવાં પાંદડાં ઝુટી, એ વનસ્પતિ હમેશાં તાજ રહે છે એ વનસ્તીમાં મોટો ચમત્કાર છે. એના દાંડામાંથી અંકુર ઝુટી એની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુવારનાં મોટાં વનો હોય છે. કુ-વારના રસમાંથી “ચેળીચે” એટલે કાળો બો-ળ તૈયાર કરે છે. એ બોળ:—સારક, રેચક અને આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. **કુવાર:**—શીતળ, ક-ડવી, મદગધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધૂર, પુષ્ટિકર, ખલકર, વૃધ્ય; અને વિષ-દોષ, કફ પિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉષ-રસ, પ્લીહા, કોડ, ગુદમવાત, યકૃત જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગદોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, ર-ક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ, ત્રણ, રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—ગુર; વાતપિત્ત એ-નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ. (૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુવારનો કાંદો દશ માસા પર્યંત લેઈ તે કોકરવણી પાણીમાં આપવો; એટલે ઉલટી

થઈ કકાશયનું શોષણ થાય છે, અને વિષમન્વર દ્વર થાય છે. (૨) પથરી અને અપચી ઉપર:- કુવાંરના રસમાં હળદર નાંખી પાવી. (૩) ઉધરસ ઉપર:- કુવાંર અંધારામાં શેકી તેનો રસ અને અરકુસીનો રસ અથવા મધ એમાં પીપર અને લવીંગની ભૂકી નાંખી તે પાવી. (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:- કુવાંરનો ગર્ભ, મધ અથવા સીધવ, હળદર એ નાંખી, આપવો. (૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:- કુવાંરનું પાકું ચીરી તે પાણીમાં ઘોઈ, તે પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અરીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું, અથવા કુવેર અને ચી. લાનાં પાંત્રા એકલ વાટી લેપ કરવો. (૬) સ્તનરોગરઉપર:- કુવેરનો કાંદો ધસી તેમાં હળદરની ભૂકી નાંખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો, (૭) વાઘ કરડયો હોય તો:- કુવેરનું પાકું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું. (૮) અંગમાં જામેલી ગર્મી, પ્રમેહ, કડકી, હાડીચોતાવ અને રસાયનો એ ઉપર:- કુવાંરના પાદામાંનો રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પર્યંત લેખ તેમાં જીરાંતી ભૂકી ચાર ગુંળ અને મરીની ભૂકી ૨ ગુંળ પર્યંત નાંખી તે પાવું. (૯) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:- કુવાંરનો ગર્ભ ચોપડવો; એટલે ત્વરિત દાહ શમન થાય છે. અથવા કુવાંરનો ગર્ભ કપડામાં નાંખી ગાળી લખ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાંખીને પીછાથી શરીરે ચોપડવો. (૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે:- કુવેરનો કંદ ગોમૂતમાં ધસી દિવસમાં એ ત્રણ વાર ચોપડવું. (૧૧) કુવાંરનો પાક:- કુવાંરનો ગર્ભ પાણીમાં પલારી રાખી પછી ઘોઈ વસ ઉપર પહોંચા કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીર માંહેની ગર્મી અમ્લપિત્ત, કડકી એનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. (૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:- કુવાંરનો બલક ઉપલી આજૂ એ કાન ઉપર રાખવો, અને વસગાળ કરેલું થોડું બલકનું પાણી કાનમાં પાડવું. (૧૩) કમળી ઉપર:- કુવાંરના કાંદાનો રસ કાઢી

તેમાં ઘી નાંખી નસ્ય કરવું. એટલે કમળીથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળીનો નાશ થશે. (૧૪) ભાર ઉપર:- કાળો બોળ અને ડિકામાલી એકત્ર કરી તે પાવું.

૧૪૯ કુવાંડીઓ.

સં. ચક્રમર્દ. મં. તરોટા, ટાળીકા. હીં. પવાડ-૨, ચકવડ. અં. એડાંચી, ચાકુંદા, ચાટ-કાટા. કં. ટકરીકે, હુંસલંગિ, તગ્ગચે. તૈં. તારચમું, તગિરિસ. તાં. તગરે વિંદુ. તું. તં. જક. મલાં. તકર. ગોં. તેકિલો. ફાં. સંજસ, વોયા. ઇં. ઓવલલીન્ડકેશ્યા. લાં. કેશ્યાટોરા. જંગલી શાકમાં કુવાંડીઓ એ જગત્પ્રસિધ્ધ છે. વરસાદ પડ્યાને પંદર દિવસ થતાંજ કુવાંડીઓ, શાક કરવાનાં કામમાં આવે છે. એ જાડ સુમારે કંપરપૂર ઉંચા વધે છે. એને પીળા રંગના ફૂલો આવી આરીક શિંગો આવે છે. એ શિંગોમાં મેથીનાં જેવાં બિયાં આવે છે. ગરિબલોક કુવાંડીયાની ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. કુવાંડીઓ:- મીઠા, રક્ત, લઘુ કડવો, શીતળ, ખારો; અને વાયુ, પિત્ત. કફ, કોડ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશળ, ત્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અગ્નિ, તાવ, મલ અને મૂત્ર એનો સ્તંભ, મેહ, ઉધરસ, એનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:- ગ્રાહક, ઉબ્બ, તીખાં, અને કફ, કોડ, દમ, ઉધરસ, કંકુ વિષ, સોળે, ગુદમ, અને વાતરકત એનો નાશ કરે છે. એના પાલાની ભાજી-લઘુ, પિત્તકર, ખારી, ઉબ્બ, અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોડ, પ્રમેહ, કંકુ, ઉધરસ, દમ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:- (૧) દાદર ઉપર:- કુવાંડીયાના મુળો ધસી ચોપડવો. (૨) કાળપુળી (પાદા) ઉપર:- ઘોળા કુવાંડીયાનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો. (૩) દાદર ઉપર:- કુવાંડીયાના પાલાનો રસ લીમડાનાં રસમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. (૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:- કુવાંડીયાનાં મુળો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગર્મી થઈ લોહી રહેતું નથી તે ઉપ-

૨—કુવાંડીયાનાં મૂળો લાવી સ્વચ્છ ઘોઘ સુક-
વવા અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂંડી કરી રાખવી. પ્ર-
તિ દિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની
ભૂંડી ૧ તોલો એમાં એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧
તોલા પર્યંત કાલવી પાવું. એના યોગથી લોહી
શુદ્ધ થઈ શક્તિ પણુ વધે છે. (૬) આદા-
શીશી ઉપર—કુવાંડીયાના બી કાંજમાં વાટી
લેપ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપર—કુવાંડી-
યાના ખીયાં ૬ ભાગ, આવચો ૪ ભાગ અને
ગાજરનાં બી ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ માટલામાં
ઘાલી ગોમુત્રમાં ૮ દિવસ પલારી રાખવું. પ
છી ચોપડવું એ ઔષધ સુકવા ન દીધું હોય
તો વર્ષભર ઉપયોગમાં આવે છે. (૮) વસા-
મેહ ઉપર—કુવાંડીયાના મૂળોનો કાદો પાવો.
(૯) વેળ ફાટવા પાટે—કુવાંડીયાનો પાલો
આરીક વાટી તેની ગોળી કરી વેળ ઉપર એ-
સાડવી. એ પ્રમાણે એકેક પહેરે તાજ ગોળી
બેસારવી; એટલે વેળ ડૂટે છે. (૧૦) વાછડાં-
ને કિવાં દોરોને કરમ પડ્યા તોય તો તે
ઉપર—કુવાંડીયાના પાલાનો રસ કાઢી તે-
માં તેટલીજ ઝાશ નાંખવી અને ગંધક
૧ તોલો અને હિંગ પા તોલા પર્યંત બન્નેની
ભૂંડી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાછડાંને
આપવાનું હોય તો રસ નવટાંક અને ઔષધો
ચતુર્થાંશ ભેળવે. મોટાં દોરોને અચ્છેરથી શેર
પર્યંત રસ અને ઉપર લગ્યા પ્રમાણે ઔષધો
ભેળવે. (૧૧) શીતપિત ઉપર—કુવાંડીયાનાં
મૂળોનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાસણી પાવું.

૧૫૦. કુળ્મ.

સં ૦ સુપવી.

જેઠ મહિના આખરના સુમારે ન્યારે એ-
કાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાતમાં
ન્યાં ત્યાં થાય છે. રાત્રી માટીની જમીનમાં
અને કુગરી પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ
ભાજીના કાંદા ઘોળા હોષ તે જમીનમાં હોય છે.
એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે. કુળ્મની
કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે
છે. એને ઝીણાં ઘોળા ફૂલો આવે છે. એ ભા-

જી સ્વાદે સારી છે, તેને આશી અથવા પેહેલાં
મીઠું લગાવી ખુબ મસળી પાણી કાઢી નાંખી
પછી વધારે છે. કુળ્મ:—શીતળ, સ્વાદુ, વાત-
કર, કફકર, ગુરુ એવી છે.

૧૫૧ કેકતી.

ઘાપારીનાં પાંત્રા જેવાંજ કેકતીનાં પાંત્રા
હોય છે, પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં હોય
છે. એ પાંત્રાને છેડે કરવતી જેવાં કાંટા હોય
છે. એ જાડો સર્વત્ર થાય છે. કેકતીનાં પાંદડાં
પલારી રાખી તેનાં દોરડાં વણે છે. તે મળ્યૂત
હોય છે. કેકતીનાં પાંત્રાના મધ્ય ભાગમાંથી
ઉભી અને સીધી એવી એક લાકડી નીકળે છે.
એ લાકડી અબદાગિરીની દાંડી કરવાના કામમાં
આવે છે. એને કાંઈ “ઘાયાળ” એમ કહે છે.
ઉપયોગ:—(૧) કંડુ ઉપર:—કેકતીના પાં-
ત્રાનો રસ કાઢી તે શરીરે ચોળવો. એથી બળ-
તરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો જાંણ
ચોળી થંડા પાણી વડે સ્નાન કરવું. (૨) મુ-
સળ્યા ઉપર:—કેકતીના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૫૨. કેસર.

સં ૦ અં ૦ કં તા ૦ મલા ૦ ગો ૦ કુકમ.
કેશર. હીં ૦ કેસર. તૌ ૦ કુંકમપુવુ. ફા ૦ લરકી-
માસ. અં ૦ બદરાન, કુરકમ. ધં ૦ સેફન. લાં ૦
ફાસિરિટગમેટા, ફોસસસેટિવસ.

કેશર નેપાળ અને ધાંગલાં એ દેશોમાં થા-
ય છે. કેશરનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. તેના કાં-
દા એમે લાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે.
તેને વાવ્યા પછી બેત્રણ માસને અંતરે ઝાડ
થઈ તેને ફુલો આવે છે. તેને લણુ પાંખડીથી
હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ કેશર.
કેશરનો રંગ રાતો હોષ તંતુ લાંબા હોય તો
તે ઉંચ પ્રતીનું છે એમ જાણવું. કેશર એક
વર્ષ ઉપર રહેવાથી બગડે છે. એ રંગના અને
ઔષધના કામમાં આવે છે. કેશર:—સુગંધિ,
કડવું, તીખું, રચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાં-
તિકર, તૂર, સિંગધ; અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ,

ઉધરસ, મસ્તકશલ, વિષ, ઉલટી, વ્રણ, વ્યગ્ર, કૃમિ, હેડકી, ત્રિદોષ, કેડ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) રક્તપિત્ત ઉપર:—અકરીનાં દૂધમાં કેશર શીળવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. (૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:—મધ સાથે કેશર ખાવું. (૩) પીનસ રોગ ઉપર:—કેશર લીમાં ખલી નસ્ય આપવું. (૪) આદા-શીરની ઉપર:—કેશર અને લી એકત્ર ખલી નાકે સુંઘવું. (૫) મોડેશી ઉપર:—કેશર લીમડાનાં રસમાં આપવું. (૬) મૃત્તિકા જન્ય પાંડુરોગ ઉપર:—કેશર, જેડીમધ, પીપર નીશાનતર એનો કાઢો કરી તેના ૪ પૂટો માટી ને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી: એટલે ખાધેલી માટી પડી વિકાર દૂર થશે. (૭) મસ્તક રોગ ઉપર:—કેશર અને બદામ એનો ગાયના લીમાં ખલ કરી તેને નાકે સુંઘવું. (૮) અહિરા ઉપર:—કેશર મધમાં ખલી તેનું અંજન કરવું. (૯) મૂત્રાઘાત ઉપર:—રાત્રે પાણીમાં કેશર ભીળવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાંખી હલાવી પીવું. (૧૦) ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર:—જૂના લીમાં કેશર ખલી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવું. (૧૧) કૃમિ ઉપર:—કેશર અને કપુર એ દૂધમાં પાવું. (૧૨) ગર્ભાણીનારક્ત સ્ત્રાવ અને પીડ ઉપર:—ગાયનું માંખણ (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી), કેશર એ માસા નાંખી ૧ તોલી આપવું.

૧૫૩. કેવડાનું ઝાડ.

અં. કેતકી. મં. કેવડા. લીં. કેવરા-ડા, ગમનધૂલ. કં. બિજેકેદે-મુડીગે. તૈં. સુગલી-પુવુ. ગામં. કેતકી. તાં. કેદે. નું. કેદઈ. મુકેઈ. મલાં. કેતા, કેતકી. ગાં. કેદઈ, ગોડઈ ફાં. કરજ. અં. કાદી. લાં. પેડેનસ એડોરા ટિસીમસ.

કેવડાનું ઝાડ એ માથોડાં ઉંચું લધે છે. એમાં લાંબા લાંબા એટા થાય છે. એ ઝાડો ધણેક ફેલાયેલો થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હો-

ય છે. કેવડાનાં વનો ધણાં પાડાં હોય છે. એ માં ઘોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. ઘોળી જાતીને કેવડો અને પીળીને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ધણો વાસ આવે છે, અને તેનાં પાંદડાં ધણાં સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાનો જર હોય છે. કેતકી, માધ અને ફાગણ એ મહિનામાં થાય છે ઘોળા કેવડા બારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કર્નાટકમાં આ ઝાડના પાંદડાંની છલીઓ અને ટોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે; તે ધણું સુવાસિક હોય છે. કેવડાનાં પાંત્રામાં કરેલી કાથાગોળીયો ધણી સુવાસિક હોય છે. કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું શાક કરે છે. શ્વેતકેતકી:—તીખી, મીઠી, કડવી, લઘુ; અને વિષ, કફ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કાંતિકર, ઉષ્ણ; અને વાયુ, કફ કેશને દુર્ગંધ એનો નાશ કરે છે. તેનું કેશર, શિખીનું નાશક અને કિચિત્ ઉષ્ણ છે. એનાં ફળ:—મીઠાં; અને વાયુ, મેહ અને કફ એનો નાશ કરે છે. સુવર્ણ કેતકી:—કડવી, નેત્રાને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી, મધૂર; અને વિષદોષ, કફ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—સુખકર, કામોદિપન, કિચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખાં, નેત્રને હિતાવહ, સુગંધિ છે. એના ફળગા:—અતિ થંડાં, દેહને દૃઢ કરનાર, તીખાં, બલકર, રસાયન; અને પિત્ત, કફ, એનો નાશ કરે છે. એના ફળના અને કેશરના ગુણ:—શ્વેત-કેતકીના ફળ અને કેશર જેવાજ છે. ઉપયોગ:—

(૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—કેવડાનાં મૂળો પાણીમાં ઘસી સાકર નાંખી ખાવાં. (૨) અપરમાર ઉપર:—કેવડાના કણસલા ઉપરની જૂકા અને કેતકીના ફૂલ સમભાગ લેઈ એકત્ર ખાંડવાં. અને તે ચૂણે ઝીંકણીનીપેટે સુંઘવું. (૩) ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુઃખે છે તે ઉપર:—કેવડાનું પાણી અને ઘોળું ચંદન ઘસી એક કાચની બાટલીમાં નાંખી તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીંટી તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુંઘતાં જવું; એટલે કપાળ દુખતુ રહે છે. (૪) પ્રમેહ ઉપર:—કેતકીનાં મૂળ

ખાસી તેજા રસ લેવા એ અને સમુદ્ર ને પૈસા-
ભાઈ મોકલ કરી પાવું. (૫) અર્થ ઘટાડની
ઉપાયતા ઉપર:—કેવડાનાં પાંદડાનાં રસમાં
જીરું વાટી સાકર નાંખીને પાવે. દિવસ ૭
પશ્ચિમ જાસ અને ભાત, મીઠા વસર. (૬) કંઈ
રોગ ઉપર:—કેવડાની માંજરતી ખીસી કરી
પીસી; એટલે કંઈસપાદિ રોગ દૂર થાય છે.
(૭) ચુસવળા રોગ ઉપર:—કેવડાના કાંદાનો
રસ પાવે.

૧૫૪. કેસરી (પીળો) ચંપો.

સં ૦ ચંપક. મં ૦ સોનચાકા. હીં ૦ ચંપા.
કં ૦ સંપંગે. તેં ૦ ચંપાગીપુવુલ. ચંપકમુ. તાં ૦
ચંપકં. વું ૦ સંપેડા-મારા. મલાં ૦ ચંપકં. ગોં ૦
ચંપ્યાક. લાં ૦ મિચેલિયાચંપકા.

આ જાડ ધણું મોટું થાય છે. તેને વાવ્યા
પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે.
એનાં ફૂલો પીળાં હોય છે. એ ફૂલો વર્ષમાં એ
વાર ઉન્હાળમાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ
ફૂલો જેવાંમાં ધણું સુંદર હોય છે. એ ફૂલોનો
વાસ ધણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ
પ્રસરે છે. તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં તે
મળી તે હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું
ધણું કણીવાળું હોય છે. કેસરિયો ચંપો:—
કડવા, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધૂર, વૃષ્ય, લઘુ,
સુગંધિ, ભ્રમરનો નાશ કરનાર; અને દાહ,
પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃમ્મ, વાત કોડ, વિષ,
કૃમ્મિ, કંડુ, મળુ એનો નાશ કરે છે. ઉપ-
યોગ:—પ્રકર ઉપર:—પીળા ચંપાની જાલનો
રસ પાવે અથવા જાલનો કાઢો કરી તે પાવે.
(૨) બાળકની ગરબણી ઉપર:—પાનના
રસમાં કેશરીયા ચંપાના ફૂલમાંહેની કળી અને
શુષ્ક કરેલો સાણપાર નાંખી પાવે. (૩)
વિષમ જવર ઉપર:—કેશરીયા ચંપાના મૂળોનો
કાઢો પાવે.

૧૫૫. કેમ.

સં ૦ કદલી. રંભા. મં ૦ કેળ. હીં ૦ કેલ-૨.

કં ૦ બાળી. તાં ૦ વાલે. વું ૦ આરે. મલાં ૦ વાળા.
તેં ૦ ચક્રકેરી. અપરકાયા. વાસલી. કાં ૦ મોઠ.
અં ૦ તમ. ઈં ૦ પ્યાટેન. લાં ૦ મુક્તસેપિમેટ.

કેળનાં જાડે ધણું કરી સર્વ દેહમાં ખાય
છે. એના મૂળમાંથી જે ફળુઆ પડે છે તે કાઢી
બીજે રથને વામે છે; એટલે તેની કેળ ખાય છે.
કેળોની સુમરે વીસ બળિ છે. મોમાંતક, કન-
ટક અને વસઈ એ પ્રાંતમાં કેળાંને પાકે
થાય છે. વસઈ પ્રાંતમાંનાં અગાશી ગામમાં
કાં કેળાં કરી તે ચારે તરફ મોકલે છે. વસઈમાં
વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેળે પાકે છે તેને
વગડાઉ કેળ કહે છે. કાચા કેળાનું તે કેળદોડાનું
શાક થાય છે. સોપટની રાખ રંગના કામમાં
આવે છે. સુતર રંગનારા રંગરેજ અને ખતરી
એનો ધણો ઉપયોગ કરે છે. પાકેલાં કેળાનું
રાઈનું સારું થાય છે. કેળના યોગે હૃદયારોગે
પાણી ચઢાવવામાં આવે છે. કેળના પાંત્રાના દાં-
ડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી દ્યાર (ખાર)
ઉત્પન્ન થાય છે; તેનો કાકળુમાં ઘોળી લોક સા-
ચુને બદલે ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં
જે ગરીબ લોકોને મલમ એ પદાર્થ મળે છે તે
ની ખબર નથી અને ઔષધ આપવાને વૈજ્ઞ
પણુ નથી હોતો; તે લોક કેળની અંદરના ર-
સની, મલમની પેઠે જખમ ઉપર મૂકે છે
અને તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કે-
ળાંનો આવમાં ઉપયોગ થાય છે. વગડાઉ કેળાં
કાં ખાતું નથી. તેના કાચાં કેળાનું, કેળદોડા-
નું શાક કરે છે, અને પાંત્રા પત્રાળી કરવાનાં
ઉપયોગમાં આવે છે. બીલ, કેળી, ઠાકરડા વ-
ગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાં વગડાઉ કેળનાં કંદ
કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીમાં
નાવી ખાય છે. કેળ:—શીતળ, ગુર, વૃષ્ય, રિક્ત
અથ મધૂર છે. અને પિત્ત, રક્તવિકાર, એનિસેપ્સ,
અશ્મરી, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. માટે
લાં કેળાં:—બળકર, તૂરાં, મધૂર, ગુર, શીત,
વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક, સંતર્પણ; અને માંચ, ક્રાંતિ,
અશ્ચિ એને વધારનાર, દુર્બર, કફારક, એ
છે. અને તૃષ્ણ, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મે-
હુધા, નેત્રરોગ, એનો નાશ કરે છે; અને જેનો

જઠરાગ્નિ મંદ છે એવા પુરુષે ખાવાથી વિકાર કરે છે. કેળદોડા—સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂરાં, ગુરૂ, ગ્રાહક, કડવાં, અગ્નિદીપક, વાતનાશક, કિંચિત ઉષ્ણવીર્ય છે. અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત, કફ, એનો નાશ કરે છે. કદલીસારઃ (કેળમાનો ગાભો)—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરૂ, શીત છે; અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટક એનો નાશ કરે છે. કદલીકંઠઃ—રક્ત, વાતલ, તૂર, ગુરૂ, શીત, બલકર, મધુર, કેષ્ય, અગ્નિમંદ કરે છે. અને કર્ણશુલ, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રક્તદોષ, કૃમિ અને કોડ એનો નાશ કરે છે. કેળનું પાણી—શીતલ અને ગ્રાહક છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, ચેત્તિદોષ અને દાહ એનો નાશ કરે છે. વગડાઉ કેળ—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રુચ્ય. દુર્ગંધ, જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ, પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—તૂરાં, મધુર અને ગુરૂ છે. ઉપયોગ—(૧) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો. (૨) હડકાયા કૂત્રાના વિષ ઉપર—પાકેલા વગડાઉ કેળનાં બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૩) શ્વાસ ઉપર—કેળાંની અંદરનો કેશરયુક્ત ભાગ કોરી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું; પ્રાતઃકાળે તે કેવળ મંદાગ્નિ ઉપર શેકી ખાવાં; એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) સુખપ્રસૂતિ થવાં માટે—કેળનો કાંદો કબરે બાંધવો. પ્રજવ થયા પછી છોડી નાંખવો. (૫) હેડકી ઉપર—રાત્રિકેળના પાંત્રાની રાખ માસી એક અને મધ તોલો એક એ એકલ કરી પાવું. (૬) સોજા ઉપર—ગહની કણક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવું. (૭) સોમલના વિષ ઉપર—કેળના સોપાનો રસ પા શેર પાવો. (૮) જીભ કાતરા પડે છે તે ઉપર—પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સંયોદ્યપૂર્વે ખાવાં. (૯) કામિણી

ઉપર—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર—કેળાને ધી સાથે ખાવાં; અથવા કેળના સારનું પાણી કાઢી પીવું. (૧૧) કુપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર—પાકેલાં કેળાં, આંમળાનો રસ. સાકર એ ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગર્ભી ઉપર—ગાયનાં મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાંખી પાવો. (૧૩) દાહ શમન થવા માટે—કેળના અને કમળના પાંત્રા ઉપર સુઈ રહેવું. (૧૪) બાળકને દંતોદ્ભવ (દાંત પૂટે છે તે વેળાએ) રોગ થાય છે તે ઉપર—કેળ દોડામાંહેના જે બારીક ફણગા (બાળકેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની ભુકી અને સાકર નાંખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર ચાર માસાથી ૬ માસા પર્યંત એ કમપ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દસ વીસ વાર દાદો વીગેરે ઠેકાણે ચોપડવો; એટલે વાત વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) શીતળા હલકો આવવા માટે—વગડાઉ કેળનાં બિયાં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડાણા કરી તે દૂધમાં પાવું. (૧૬) મૂત્રાઘાત ઉપર—એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર—કેળનું પાણી ૪-૫ તોલા લેઈ તેમાં પાતળું ઘી એ તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમાં ગયેલું ઘી મૂત્રદ્વારે ધણું જલદી નીકળી જાય છે અને તે યોગથી દ્વાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છુટે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને તો ધણોજ જલદી લાગુ પડે છે. (૧૭) પેશાબમાં ઘાતનું જવું અને ઘાતુવિકાર એ ઉપર—પાકેલું એક કેળું અર્ધા તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે આ ઔષધથી કાઠને થંડી આવે એવું જણાય તો એમાંજ મધનાં ૪ ટીપાં નાંખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો—કેળ-

નો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦, ઘો-
ળા કથો તોલો ૧ નાંખી ૩ દિવસ પાવું. (૧૯)
પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલાં કેળાં અને ઘી ખા-
વું. (૨૦) દોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:—કેળનું
પાણી એકશેર પર્યંત કાઢી તેમાં ગેર એક તો-
લો ઘસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂકી
૪ ગુણ પર્યંત નાંખી પાવું. (૨૧) કેળાં ખા-
વાથી અજીર્ણ થાય તો એલચીદોડા ખાવો.
(૨૨) કેળું જલદી પકવવા માટે:—લૂમનો
દાંડો ૫-૬ આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાં-
ખ્યા પછી તેને ખીલાવડે કાણું પાડી તેમાં
એલચીની ભૂકી ભરવી; એટલે કેળાં જલદી
પાકે છે. કપુર ભરવાથી પણ કેળાં જલદી પાકે
છે. ઘણાં કેળાંમાં જે થોડી એલચીદોડાની ભૂકી
નાંખી તો તે કેળાંનો નાશ થાય છે એવો એ-
લચીદોડામાં ગુણુ છે. (૨૩) કુપણી (પ્રદર)
ઉપર:—કેળનાં પાંત્રાં બારીક વાટી તેની દૂધમાં
ખીર કરી એ ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઉલટી
ઉપર:—કેળનાં કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો.
(૨૫) શરીરમાં જમેલી ગર્ભી અને પ્રમે-
હ ઉપર: કેળનો ગાભો છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ
કરી તે સાકર અને પાણી એમાં પાવું.

૧૫૬. કોકમ.

સં૦ વૃક્ષામ્લ. મ૦ અમસુલ. કો૦ કોકમ,
રાતાંબા. હીં૦ વિષાખિલ, મહાદા. ક૦ તિત્તીક.
સોલે, મરગિન, હુળીમરા. બં૦ મહાદા. રાં૦
ડાસમ્યા. શીં૦ ખિડાઓ. તુ૦ પુણારપુળી ગો૦
ભિરંડ. ધ૦ કોકમ, બટરટ્રી. લા૦ ગારસિનિયા
પરપુરીઆ.

એ ઝાડો મોટાં થાય છે. તે કોકણ, કર્નાટ-
ક એ દેશોમાં ઘણાં થાય છે. એના ફળોને કો-
કમ કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ
નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે.
રાતાંબાનો મગજ ખવાય છે, અને અંદર પાણી
હોય છે, તે કાઢી પીએ છે. એનાં બિયાંમાંથી
જે તેલ નીકળે છે તે મિળના જેવું અને ઘોળું
થાય છે; તે ખાવા તથા આંખમાં કાંઈક આ-
વે છે. એને ભિરંડેલ અથવા કોકમનું તેલ કહે

છે. ગોમાંતક અને માલવણ એ પ્રાંતોમાંથી શે-
કડો ખાંડી કોકમ બહાર વેચાવા જાય છે. રા-
તાંબા ઉપરની છાલ સુકવી તેનાં કોકમ કરે છે.
એ આંમલી કરતાં પથ્યકારક છે. એની કઠી
અને ચટણી થાય છે. કાચા ફળ—તુરાં, રચિ-
કારક, ખાટા, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુર,
કફકર, તીખાં, એવાં છે. અને વાતોદર, ત્રણ,
વાયુ, અતિસાર, એનો નાશ કરે છે. તેનાં પા-
કાં ફળો—મધુર, રચ્ય, ગ્રાહક, તીખાં લઘુ,
ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં, ફલ, અગ્નિદીપક, એવાં
છે. અને કફ. વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સં-
ગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, શળ,
ગુલ્મ, ત્રણ કૃમિ, હૃદ્રોગ, વાતોદર, એનો નાશ
કરે છે. એનાં વૃક્ષનાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ ગુ-
ણો છે. ઉપયોગ—(૧) હાડ દુખતું હોય તે
ઉપર—કોકમના ઝાડનો પાલો વાટી ગરમ કરી
તેનો પાટો બાંધવો. (૨) રક્તયુક્ત આમાશ
ઉપર:—વાયુના ઉપદ્રવે કરી કિંવા કોષપિણ
કારણે રક્તયુક્ત આમાશ થાય છે તે ઉપર
એની કુંપળો સુકા કેળના પાંદડામાં વીંટળી
અંગારામાં શેકી પછી બારીક વાટી ગોળી કર-
વી. તે ગોળી ગાયના દૂધમાં મેળવી તે
દૂધ ઘણું જલદીથી પી જવું. અથવા
કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે ફરી ગયા પહેલાં
પાવું. એ પ્રત્યેક વેળા એ તોલા પાવું. (૩)
શીતપિત્ત ઉપર:—કોકમના પાણીમાં ગુર
અને ખાંડ નાંખી પાશેર પાવું. (૪) અમ્લપિ-
ત્ત ઉપર:—કોકમ, એલચી, સાકર, એની ચ-
ટણી કરી ખાવી. (૫) થડીએ હોઠ ફાટે છે
તે ઉપર:—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૬) હાથ
તળીયા તને પગતળીયામાં દાહ થતો
હોય તો:—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૭) મૂળ-
વ્યાધિ ઉપર:—કોકમનાં પંચાંગ તણુ ભાગ,
લિલામાનું મગજ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ એનું
ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માસા ખાવું એટલે અંદરના
અને બાહરના મસા નાશ પામશે. (૮) ઘી
ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:—કોકમ-
નો કાદો પાવો. (૯) મૂળવ્યાધિની ઘણી
આંગ થતી હોય તો:—કોકમના તેલમાં
શીસું ઘસી લેવ કરવો.

૧૫૭. કોઠી.

સં૦ કપિત્થ. મ૦ ક્વલ. હીં૦ કૈથ, કખીટ.
બં૦ કપેતબેલ. ક૦ વેલુ, બેલડા. ત૦
એલાગાકાયા.

કોઠીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં
ધણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષ
ના ફળને કોડું કહેછે. તે ગોળ અને કેરી જેવ
કું હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલાં અથવા તેમાંગોળ
કિંવા સાંકર નાંખી ખાય છે. લીલા કોઠાનાં ગ
રનો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલા કોઠાં
નો મુરખો પણ થાય છે. કોઠીનું ઝાડ—મધૂર,
ખાટું, તૂરું, ગ્રાહક, શીત, વૃષ્ય, અને કડવું
છે. તથા પિત્ત, વાયુ, અને વ્રણ એનો નાશ
કરે છે. એનાં કાચા ફળ, ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રક્ત,
લઘુ, ખાટાં, તૂરાં, લેખન; અને વાયુ, પિત્ત,
જીર્ણાગ્નય એને કરનાર, અને રચિકર એવાં
છે. અને વિષ, જ્વર, કફ, એનો નાશ કરે છે.

પાકાં કોઠાં:—રચિકર, ખાટાં, તૂરાં, ગ્રાહક,
મધૂર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય અને
દુર્ગર છે. તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી.
વાયુ, શ્રમ, હિંમમાં, વિષ, ગ્લાનિ, તૃપ્તા, ત્રિદોષ,
પ, ઉચ્ચકી, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. ગિર્ણા-
નું તેલ:—તૂરું, ગ્રાહક, મીઠું છે. અને પિત્ત,
ઉંદરનું વિષ, કફ, ઉચ્ચકી, ઉલટી એનો નાશ
કરે છે. (૧) પિત્ત શમન થવા માટે:—

કોઠાનો ગર સાકર નાંખી ખાવો. અથવા કોઠીના
પાલાનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી, દુર્ધર અને
પ્રયલ થએલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) ક-

મળા ઉપર:—કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ
નાંખી પાંચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે
એકવાર પ્રમાણે આપવો. (૩) પ્રદર (અથવા

પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—કોઠી
અને વાંસનો સમાન પાલો વાટી તે ચટણી

આપવી. (૪) શરીરમાંની ગર્ભી, વગેરે
નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:—કોઠીના

પાલાનું ચૂર્ણ. દૂધમાં ખડીસાકર નાંખી આપવું.

(૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—કોઠીનાં બિયાનું
તેલ ચોખ્ખું. (૬) શરીરઉપર પિત્તના ઢીમાં

ઉઠે છે તે ઉપર:—કોઠીનો પાલો ખારીક વાટી

તેનો ઢીમણા પર લેપ કરવો; કિંવા વાટેલો
પાલો દહીમાં મેળવી શરીરે ચોળવો, અને પા-
લાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે પા-
વો; એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. (૭)

શરીરમાં જમેલું રસાયન નીકળવા માટે:—

કોઠીનો પાલો, તાંદળખની ભાજનો પાલો, અને
કેળદોડામાંથી ગરી પડેલા ફૂલ તે સર્વે સમભાગ
લઈ, તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો નિત્ય ૨ વખત પ્ર-
માણે ૧૪ દિવસ આપવું. એ વખત ઔષધો
તાજાં જોઈએ. તેલવાળું, ખાટું, મીઠું, (જીણું),
તીખું એ પદાર્થ ખાવા નહીં. અને સ્નાન પણ
કરવું નહીં. પંદરમે દિવસે સર્વાંગે બકરીની લીં-
ડીઓ ગો મૂતમાં વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ
રાખવો. પછી સ્નાન ભોજન કરવું. (૮) ઉચ્ચકી

અને શ્વાસ ઉપર:—કોઠાનો અંગરસ, મધ
અને પીપર સાથે આપવો. (૯) અન્નરૂપ ઉ-

પર:—કોઠાના ગર્ભમાં સુંઠ મરી પીપર એનું
ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૮. કોથમી.

મં૦ ધાન્યાક. કુસ્તુંબરી. મં૦ કોથીબીર ધ-
ણે. હીં૦ ધનિયા. બં૦ ધને. કં૦ હવલીજ. કો-
તંબરીકાળુ. ત૦ કોથમીલું ધણિઆલુ તાં૦ ઉત્તંબ-
રી તું૦ કોત્તંબરી કોતુમદલી મલાં૦ કોતમપાલ-
રી ફાં૦ તુખમેકરમીઝ અં૦ કજ્જુરા ઇં૦ કોરી-
યંડર સીડ લાં૦ કોરીયંડસ સેટાઈવસ.

કોથમી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઈ ક-
રવામાં નિત્યઉપયોગ થાય છે. એ જાડનેખીઆવે
છે તેને ધાંણા કહે છે. ધાંણા મસાલામાં નાંખે છે.
આ પદાર્થ સદિષ્ટ, થંડો અને પિત્તશામક છે.
ધાંણા ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂર
પુરતી કોથમી તૈયાર થાય છે. કોથમીની વડી
ઉત્તમ થાય છે કોથમીની ચટણી પણ થાય છે.

ધાંણાં:—મધૂર, હલ્લ, તૂરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, ક-
ડવા, કિંચિત્, ઉષ્ણ, અવ્રધ્ય, મૂત્રલ, લઘુ, પા-
ચક, ગ્રાહક, રચિર; અને તૃપ્તા, દાહ, અતિસાર,
ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ,
અર્શ, કૃમિ, અને વિશેષ કરી પિત્ત એનો નાશ
કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) લિલાઓ ઉડી ની-

કર્યો હોય તો:—કાથમી વાટી ચોપડવી. (૨) શરીરમાંની શીતળાની જમ્બલી ગર્મી નીકળી જવા માટે:—શીતળા સારી રીતે મટયા પછી રાત્રે ધાંણા અને શુદ્ધ યોગણા પાણીમાં પલારી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. એટલે કાઠામાંહેની ગર્મી શાંત થાય છે. આ યોગ ચાર પાંચ દિવસ કરવો. (૩) આમ થાય છે તે ઉપર:—ધાંણાં અને સુઠ એના કાઠામાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૪) અરૂચિ ઉપર:—ધાંણા, એલચી અને મરી એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું. (૫) દાહ અને તૃષા એ ઉપર:—ધાંણા, અરકુસો, આમળાં, કાળી દ્રાક્ષ, અને પિત્તપાપડો, એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી તેમાં પાણી નાંખવું. અને બીજે દિવસે તે પાવું. (૬) ધાંણાનું ચૂર્ણ:—અમ્બિમાંઘ, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અશ્ણુ એ ઉપર:—ધાંણા, લવંગ, નિશોત્તર, અને સુઠ એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું. (૭) તાવ ઉપર પાચન:—ધાંણા, દેવદાર, સુઠ, ભોરિંગણી, ડોરલી (વાતોડી) એનો કાઠો પાવો. (૮) પિત્તજ્વર અને અત્તદાહ ઉપર:—ધાંણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખવા. બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં યાશી પાતળી કાંજ કરી તે સારી થંડી થયા પછી આપવી. (૯) દાહ ઉપર:—ધાંણા રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લેઈ તેમાં સાકર ૧ તોલા નાંખી પાવું. (૧૦) મૂત્રાધાત ઉપર:—ધાંણા અને ગોખરૂં એનો કાઠો ઘી નાંખી પાવો. (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર:—ધાંણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એ એકત્ર કરી આપવું, (૧૨) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—ધાંણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા, સાકર ૧ તોલા એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાંખી આપવું. અથવા ધાંણાનો કલક ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાંખી પાવો. (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—ધાંણા, દરાખ એદાંણા એનો કાઠો કરી પાવો. (૧૪) બાળકનો શળ, આમ અને અશ્ણુ ઉપર:—ધાંણા અને સુઠ એનો કાઠો

પાવો. (૧૫) બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર:—ધાંણાની પોટલી બાંધી પાણીમાં પલારી રાખી તે વારંવાર આંખો ઉપર ફેરવવી. (૧૬) તડકાની ગરમીની શુદ્ધ ન લાગવા માટે:—ધાંણા પાણીમાં પલારી મસળી તેમાં સાકર નાંખી તે પાણી પાવું. (૧૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—સાકર અને ધાંણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાવું. (૧૮) તૃષારોગ ઉપર:—ધાંણા પાણીમાં પલારીરાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાંડ નાંખી તે વારંવાર પાવું.

૧૫૮. કોદરા.

સં ૦ અ ૦ કોદવ. મ ૦ કોદુ, હરિક. હી. ૦ કોદો, કોદવ, ૫૦ ગો ૦ ક ૦ હરિક. તૈ ૦ આલુ-વાલુ, ધં ૦ પકચુઅડપાસુવેલ. લા ૦ પાસુવેલ સ્કોબીકગુટલિયમ.

સર્વ પ્રકારના ધાન્યોમાં ઘણીજ હવડા પ્રત નું ધાન્ય કોદરા છે. ગરીબ લોક શિવાય આ ધાન્ય ઘણું કરી કાઢ ખાતું નથી. એમાં ચાર જાતિ છે. રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માંજર (મેણા કોદરા). મેણા કોદરા એ જાત ઘણીજ અપકારકારક છે. મેણા કોદરા ખાવામાં લે તો તેથી ઉલટી, જીલામ એવા વિકારો થાય છે. ડોળા ચઢી આવે છે, મન ભ્રમિષ્ટ થાય છે; ગ્લાનિ આવી કેદ ચઢે છે, અને સમયે પ્રાણુ પણ જાય છે, એ જો ખાવાનાં ઉપયોગમાં લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમાં પલારી રાખવા, પછી તે સ્વચ્છ ઘોષ એક એ દિવસ તડકામાં સુકવે છે. એમ કરવાથી તેનો દોષ જઈ તે ખાવાજેવા યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેસ તથા વડાં પણ કરે છે. કોદરાની ઉંખી કાંઠક નાચણી જેવી હોય છે. કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઈ તેનાં રંગ રાતો કે પીળા પણ હોય છે. કોદરા પણ શીતળ છે. એ અશક્ત માણસે કદી પણ ખાવું નહીં. કોદરા:—મધૂર, શીત, ત્રાહક, ગુરુ, કડવા, પ્રણુને હિતકર, રક્ષક; અને કષ, પિત્ત, વિષ, મૂત્રચ્છ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧)

૧૫૫ ઉપર:—કોદરાની ખીર ખાવી, કિંવા કોદરાનો ભાત દહી સાથે ખાવો.

૧૬૦ કોરલા. (ચંપાકાટી)

સંઠ કોવિદાર. મઠ કોરલ. હીંઠ પીલાકંચનાર. અંઠ પીતકાંચન. કંઠ કોચાલે. તાંઠ શેમાંદારે. શિવબુખાંદીરે. તેંઠ દવકાંચનમુ. મલાંઠ કોવિદાર. લાંઠ ખોદિનિયા ઘેરિગેટા.

કોરલા આ એક રાનવૃક્ષ હોય તે કાંચનારની જાતીનું છે. એનાં પાંત્રા કાંચનારના પાંત્રા જેવાંજ હોય છે. જેઠ-આપાઠ માસને સુમારે એ જાડને કુમળા પાંદડાં આવે છે; તે લેદ્ય લોકા વેચે છે. એ ભાજી નિર્મલ હોઈ ખાવાને રૂચિમ્મદ છે. **કોરલા:**—દીપન, તુરો, ત્રણશોપણ, સંમ્રાહક, સારક, સ્વાદુ છે. અને ભાજીપાલામાં તે ઉત્તમ છે. તથા મૂલકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલોનો ગુણ રક્ત કાંચનાર જેવોજ છે.

૧૬૧. કોળકંદ.

સંઠ કોલકંદ. મઠ કોલકાંદા. સાપકાંદા. કાંઠ ધાપાપાંચણકાંદા. કોચીંદા. હીંઠ જંગલીખાજ. કોલીકાંદા. કંઠ સંપુટગેકુ કાડમેલ્લુ દિલગિડ. તાંઠ કડુવેલવાંચાયમ. તેંઠ અડાવેતેલ્લાગડા. તુંઠ બુગુલ્લી. મલાંઠ કાટેના. ફાંઠ અસલુદ્ધાર. ઇંઠ ઇંડીયન રિકવલ. લાંઠ સિલાઓંદિ સિનેલિસ.

કાંદા (કુંગળી) ના જેવાજ આમેલુખ રાનમાં કંદ થાય છે. તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતીશ્ણ, ખરજવાળા વવળતા હોય છે. કુલઘની ભાજી જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કાંદા કુંગુમજાજ જમીનમાં થાય છે. **કોલકંદ:**—તીખું, ઉષ્ણ; અને વિષ, ઉલટી, કુમ્ભિ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) કુમ્ભિ ઉપર:—કોલકંદા રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેકાને ખાવું; અથવા ચણાના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજીયાં કરી ખાવાં. **બીજો પ્રકાર:**—કોલકંદનું કંદ અગ્નિ કળથી એનો કાઢ કરી પાવો.

૧૬૨. કોલિંજન.

સંઠ કુલિંજન. મઠ કોળિંજન. હીંઠ કુલિંજન. કંઠ કોળિંજન. ફાંઠ ખિરદાર. અંઠ મુકંખોલિંજન. ઇંઠ ઐટરગેલગાલ. લાંઠ આદિપનિયા આદિસિનેરમ.

આંખાહળદર જેવાંજ કોલિંજનના જાડો થાય છે; એનાં જાડ આંખાહળદર કરતાં કિચિત્ત મોટાં હોય છે. એનાં પાંત્રાનો વાસ મધુર હોઈ મંડળનો રંગ ધોળો અને તીખો હોય છે. ગોમાંતક અને મલખાર પ્રાંતમાં એ જાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાંઠો સુકવી રાખે છે, તેને કોલિંજન કહે છે. કોલિંજનની ગાંઠોનાં કકડા કરી તેને અથાણામાં નાંખે છે. કોલિંજન કાંધકિ તીખું લાગે છે; તેને કોષ્ટકોલિંજન પણ કહે છે.

કોલિંજન:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રચિકર, સ્વર્થ, હૃદય; અને મુખ, કંઠ એની શુદ્ધિ કરનાર; મુખદોષ, કફ, ઉધરસ, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. મોટું એનાથી ઓછું ગુણવાળું છે. **ઉપયોગ:**—(૧) ખાલી ઉધરસ

ઉપર:—એના ઊગલાંની કઢી કરી ખાવી. અથવા તેનો રસ કાઢી પાવો. (૨) માથું ચઢ્યું હોય તે ઉતારવા માટે:—કોલિંજનનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સુધવું; એટલે છિંકા આવી મસ્તક ઉતરે છે. (૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર:—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) સ્વરભેદ ઉપર:—કોલિંજન મોંમાં રાખી રસ ગળવો. (૫) મોડશી (અપચન) ઉપર:—કોલિંજન અને સિંધવ કોકમનાં તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે (અપચન) ખદલીશળ (હાથ, પગ, પેદું, ગળા એમાં થનારો શળ) એનો નાશ થાય છે. (૬) ઉલટી ઉપર:—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાંખી દોઢ તોલો સાકર નાંખવી અને તે શીજવી રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલા પ્રમાણે એ વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:—કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢી કરી એ વખત પાવો. (૮) ખા-

ળકોના અતિસાર ઉપર:—કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાંખી કઢી કરી પાવી. (૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે:—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) દંતરોગ ઉપર:—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલની તેથી દાંત ઘસવા.

૧૬૩. કોશિંબ.

સં૦ કોશાત્ર. મં૦ કોશિંબ. હીં૦ કોશમ. બં૦ કેએડાફલ. કં૦ જુરીમાયુ. લા૦ સ્લીચ-રાદ્રીજંગા.

કોશિંબનાં જાડો મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોક-જીપ્રાંતમાં એ જાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એનાં લાકડાનો ગાભો રાતા રંગનો હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. તે કડવું, મધૂર, અલ્પ, પથ્ય, શ્ચિકર, પાચક, સારક; અને કૃમિ, કોડ, વ્રણ એનું નાશક છે. કોશિંબ:—ખાટું, ગુર, શોષકર, પિત્તલ, કફકર, કોષ્ટશોષક; અને વાયુ, કોડ, અર્શ, સોળો, પિત્તવ્રણ, રક્તપિત્ત, રક્તરોગ એનો નાશ કરે છે. એનાં પાકા ફળ:—લઘુ, અમિદીપક, શ્ચિકર, સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધૂર, બલકર, હ્રદય, વૃષ્ય; અને કફવાત વિનાશક છે. (૧) જીલાબ માટે:—કોશંબીનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું (૨) ખસ, વ્રણ અને કોડ ઉપર—કોશંબીનું તેલ ચોપડવું. (૩) ચેળ આવતી હોય તો:—કોશંબીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૬૪. કૌચ. (કંવચ)

સં૦ સ્વયંગુપ્તા. મં૦ ખાજકુહિરી. હીં૦ કૌંછ. કિંવાચ. બં૦ અલ્લકુશી. ધુનારગુડ. ખ્યા. શુપાશિંબી. કં૦ નસુકુગુરી. નસુકુમુત્રી. કાદકરે. તેં૦ પિલ્લીયદગુ. તાં૦ પુનેઝાલિ. તું૦ નાઈસિ-જીંગુ. મલાં૦ નાયિકફળા. ચેરિવલ્લિ. ગાં૦ ખવલ્યાવાલી. ઇં૦ કૌહેજ. લાં૦ મ્યુક્યુના-પૂરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ચોતરફ જાય છે. પછી તેના મોટા વેલા થઈ જાડ ઉપર અને વાડો ઉપર ચઢે છે. કૌચના વેલાને પાંત્રાની બાજુએ લાંબું દીડું પુટી તેને પુલોનો જૂમખો આવે છે. એક જૂમખામાં વીસ પચીસ પુલો હોય છે. આ પુલોમાં એક એક આંગળ લાંબા અને તેટલાજ જડા શિંગોના ગુચ્છ આવે છે. દરેક ગુચ્છમાં પાંચથી દશસુધી શિંગો હોય છે. એ શિંગોઉપર બારીક કાંટા હોય છે. એ કાંટા જરીરે લાગે કે જરીરે વિલક્ષણ આગ થઈ તે ભાગ સુજે છે. ફાલ્લો ઉડાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિંગોમાનાં બિયાંને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતી છે. રેડ-કૌચ અને મેટાકૌચ, અથવા મોટી કૌચ; એમાંથી મોટી કૌચની શિંગ કિંચિત મોટી અને નાજુક હોય ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શિંગોઉપરના કાંટા જરીથી છોલી નાંખી તેનું શાક કરે છે. એ લીલા કે-ળાંના શાકજેવું થાય છે. કૌચ:—મધૂર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુર, કડવી; અને ક્ષય, વાયુ, શિતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ, ગુર; અને વાત, દુષ્ટવ્રણ અને રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. બીજ ગુણો અડદ જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—કૌચની શિંગો ઉપરના થોડા કાંટા દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાંખી તે નાનાં બાળકને આપવું. આ ઔષધ ધણું આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. આ મોટું રામબાણ ઔષધ છે. (૨) કૌચના વિષ ઉપર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. (૩) નાનાં વાછરડાંને કરમ થયા હોય તો:—કૌચનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા કૌચના કાંટાં છાશમાં પાવા. (૪) ગર્ભધારણ માટે:—મીઠી કૌચનાં મૂળો અને કોઠાનો ગર એ દૂધમાં વાટી પાવા. (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—કૌચબીજ અને તાલીમ-ખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે પાવું; ઉપર ધા-રોણ દૂધ પીવું. (૬) સોમલના વિષ

ઉપર:—કૌચની જાલ અને ધોળો કાથો એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી થોડું થોડું પાણી પાવું. (૭) મૂછો દૂર થવા માટે:—કૌચ શરીરે ચોપડવી. (૮) શ્વાસ ઉપર:—કૌચના બીયાનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી એ સાથે ચાલવું. (૯) ગાંઠ, બદ, માજરી એ ઉપર:—કૌચનાં બી ધસી, દિવસમાં ૨-૩ વાર લેપ કરવો.

૧૬૫. ગજકર્ણી.

ગજકર્ણીનાં ઝાડો નાનાં હોય છે. એનાં પાંત્રા ભાંગરાના પાંત્રા જેવાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલો આવે છે, તે શરીરઉપર દાદરનાં ચાંદાં થાય છે, તેના જેવાં રાતા રંગના અને ચપટાં હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે. ગજકર્ણી:—પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી, ઉષ્ણ; અને કફ, શીતજ્વર, વાયુ એનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંદુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુદમ, ઉદર, આનાહ વાયુ, પ્લીહા અને સંગ્રહણી એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ચાંદાં-ઉપર:—ગજકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. (૨) દાદરઉપર:—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની જાલ વાટી ઉપર ચોપડવી. અથવા ગજ કર્ણીનું મૂળ સુકાં ઝાડ, ગરમાળાનો પાલો અને પળશપાપડી એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. (૩) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—ગજકર્ણીના પાલાના રસમાં નવસાર ધસી ચોપડવો. (૪) અંગની ખસ દુર થવા માટે:—ગજકર્ણીનો પાલો વાટી શરીરે ચોળવો અને થોડી વારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવું.

૧૫૬. ગરણી.

સં૦ ગોકર્ણી. હિં. અપરાજિતા.

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે, ગરણીમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલો આકારે ગરણી જેવાં હોય છે, ફૂલનો પૂજના કામમાં ઉપયોગ થાય છે, ધોળી ગરણી વધારે ગુણ વાળી છે. ગરણી-

ને “સુપલી” “કાળજી” એમ પણ મરાઠીમાં કહે છે. ધોળી ગરણી:—તીખી, શીત, કડવી, સુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, સારક, વિષનાશક; અને ત્રિદોષ, મસ્તકશ્મ, દાહ, કોડ, શળ, આમ, પિ-તોષદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વાયુ, કફ, ગ્રહ પીડા, શીર્ષરોગ, અને સર્વવિષ એનો નાશ કરે છે. કાળી ગરણી:—કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક, શીતવીર્ય અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, કોડ, જંતુ, ક્ષય, એનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કોડ ઉપર:—ધોળી ગરણીનાં મૂળ, પાણીમાં ધસી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોડ એક મહિનામાં જાય છે. (૨) રેચ થવા માટે:—ગરણીનાં બિયાં ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૩) મસ્તકશ્મ ઉપર અને આદાશીશી ઉપર:—ધોળી ગરણીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી તે નાકે સુધવું. (૪) તણખીયા પરમા ઉપર:—ધોળી ગરણીનાં મૂળો થંડા પાણીમાં ધસી પાવાં. દિવસ સાત. (૫) હડતાલના વિષ ઉપર:—ધોળી ગરણીના પાલાનો રસ પાવો. (૬) અર્ધશીશી ઉપર:—ધોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં; (૭) કફ વિકાર ઉપર:—ધોળી ગરણીનાં મૂળોનો રસ શકિતપ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાળ દૂધમાં પાવો. (૮) નળગુદ ઉપર:—ધોળી ગરણીનો વેલો કંબરે બાંધવો. (૯) એકાહિદ વિષમ જ્વર ઉપર:—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. (૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ધસી પાવાં. એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. (૧૧) વાળા ઉપર:—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ દેવો. (૧૨) ચક્રત, પ્લીહા, અને જલોદર ઉપર:—ગરણીના બિયાનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૬૭, ગલતુરો.

સં૦ શંખોદરી મં. ગલતુરા.

એનાં નાનાં જાડો હોય છે, એનાં પાંત્રા વગડાઉં આવળના પાંત્રા જેવાં હોય છે, અને જે પુલો આવે છે તેને શંકરનાં પુલો એમ પણ ક્રોધ કહે છે. ધણુક કાઠાઓમાં એનાં મૂળો ઉપયોગમાં આવે છે. અનુ' લાકડું ધણું મજાનું હોય છે. એની ખુટીઓ સારી થાય છે. મોટાં જાડો ડાળામાંથી ભાગવાથી તેને પુનઃ ફાળુગા પુટી તેનાં પુષ્કળ ફાંટા થાય છે. એની ખેળતિ છે. એક પીળાં પુલોની અને ખીજી રાતાં પુલોની. એ જાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચે નમે છે. એની જાયા ઘટ્ટ થાય છે. એને આંગળી જેવડી જાડી ચપટી અને ચાર પાંચ આંગળ લંબાઈની શીંગો આવે છે. તેમાં સાત આઠ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરાંઓ પ્રેમથી ખાય છે. એ દાણા ધણુજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ જાડને કાંટા હોય છે. એનાં બી રોખાથી કે ડાળાથી જાડ થાય છે. એનાં પુલોનો વાસ નથી હોતો. પુલોનાં જુમખાને જુમખાઆવે છે. પુલો આવવાનો વખત આપાટ, આવણુ, ભાદ્રપદ એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને પુલો આવે છે. એ જાડો શોભા માટે બાગમાં વાવે છે; આ જાડને વળી શંકાસુરી, શંકેશ્વર વીજેરે નામે પણ ઓળખે છે. એ ઉજ્જુ અને કફ, વાયુ, શલ, આમવાયુ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આંખાની ગોટલી દરોઇનાં રસમાં ઘસી નાકે સુંઘવી, અને ગલતુરાના પાલાનો રસ, અલતો અને મધ એ પાવાં.

૧૬૮ ગરમાળો.

સં ૦ આરબ્ધ. મં ૦ બાહ્યાવા. હીં ૦ અમલ તાસ. કં ૦ હેંગકે. તુ ૦ કકકે કાચિસારા. મલાં ૦ કટ્ટુકોના.

એ જાડો મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રા રતાંદળીના પાંત્રા જેવા નહાનાં હોય છે. એને તરવા ડાળા પુલો જેવાં પીળાં પુલો આવે છે. એને હાથભર લંબાઈની શીંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચિકાશવાળું હોય છે. તે

આપધના ઉપયોગમાં આવે છે. મગજ કાઢવું હોય તો શીંગ કિચિત ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે. ગરમાળાનો પુલોનું શાક કરે છે. ગરમાળો:—અતિ મધૂર, શીતલ, મૃદુ, રેચક, તીખો, ભેદક, ગુરુ. સંસન; અને શળ, જ્વર, કોડ, કંકુ મેહ, કફ. વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ, બદ્ધવિટ્કતા, કૃમિ, વણ, કફોદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુદમ એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રા:—રેચક, અને કફ, મેદ એનાં નાશક છે. એનાં પુલો:—સ્વાદુ, થડાં કડવાં ગ્રાહક, તૂરાં, એવાં છે. એની શિંગો:—પાકકાળે તીખી, મધૂર, બળકર, સંસનકારક, રેચક, અશ્ચિપ્રદ, ક્રોધશુદ્ધિકારક, અને કફ, પિત્ત, મલદોષ, તાવ, એનો નાશ કરે છે. એની છાલ:—પાકકાળે મધૂર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, રેચક, અને પિત્ત, વાયુ એની નાશક છે. લઘુ ગરમાળો:—સારક, કડવો. તીખો. ઉજ્જુ અને કફ, શળ, ઉદર, કૃમિ, મેહ, વણ, અને ગુદમ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર, કોડ, દમ, ખસ, વિચારિકા-ચાંઠાં એ ઉપર:—ગરમાળાનાં પાંત્રા વાટી તેમાં કાંજી નાંખી તેનો લેપ કરવો; અથવા અંકુરોનો અંગરસ ચોપડવો. (૨) ચાંઠાં ઉપર:—ગરમાળાનો કુમળો પાલો વાટી ઉપર ચોળવો. કાળપૂળી (પાંઠાં) ઉપર:—ગરમાળાનાં મૂળ જાશમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો, અને નિવતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૪) જાળકો-ને વાંગ(બાળક જમ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફેડકીયો થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:—ગરમાળાનો પાલો ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવો. (૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે:—ગરમાળાનો પાલો જાશમાં વાટી અંગે ચોળવો અને કેટલીક વાર ગયા પછી સ્નાન કરવું. (૬) હુરીદા મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર:—ગરમાળાની શિંગોની અંદરના મગજનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. (૭) કફ રોગ ઉપર:—ગરમાળાની શિંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમાં પાવી. (૮) રક્ત પિત્ત ઉપર:—ગરમાળો આવળ કંડી એનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી પાવો. એટલે

રેચ થઈ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. (૯) ગંડ-
માલા ઉપર:—ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધો-
વરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. કિંવા
લેપ કરવો. (૧૦) લીલામો ઉઠે તો:—ગરમા-
ળાના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૧૧) સફ્તમરેચ
સોના મુખી બાળરરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ
એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૯. ગરવેલ.

આ જાડની ઉંચાઈ સુમારે એ હાથ હોય છે.
આ જાડ ડમરા જેવું હોય છે. એનાં પાંત્રા અ-
ને મૂળો ઘણાં કડવાં હોય છે. આ જાડો માહુલી
કીલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. ઉપયોગ:—
(૧) કોલેરા ઉપર:—ગરવેલીનાં મૂળ ત્રણ મા-
સા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા એ પાણીમાં
વાટી તે પાવું એટલે તાબડતોબ કોલેરાનો આ-
બર દુર થાય છે.

૧૭૦. ગહુલા.

સંઠ અબ્દય. બંઠ પ્રિયંગુ. મઠ ગહુલા.
લીંઠ ફૂલપ્રિયંગુ. કંઠ નેપીલયુ ગૌલ લાઠ
પૃનસમહા લિખ.

ગહુલાનાં જાડો ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એ-
ની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. ગહુ-
લા:—તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ, કેશોને હિતા-
વહ; અને ઉલટી, બ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ,
તાવ, મોહ, ધર્મ, કોડ, મુખ્ખડય તૃપ્તા, વાત,
ગુંદમ, વિષ, મેદ, મેહ, રક્તપિત્ત એનો નાશ
કરે છે. એનાં બીજ:—તુરાં, મધૂર, શીતળ,
શ્લેષ્મ, ગ્રાહક, મલસ્તંભક, અલ્પ, પિત્તનાશક,
કફનાશક, આધ્માન વાયુકારક એવાં છે. મુગ-
ધગહુલા:—શીતળ, મુગધિ, અને કોડ, તાવ,
રક્તવિકાર, એનો નાશ કરે છે. ઉપયો-
ગ:—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપ-
ર:—ગહુલા, કમળકંદ, કુમળા ઉંચરં એ દૂ-
ધમાં બાંધી તે દૂધ પાવું; પછી સાકર સાથે
રાતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) અમ્લપિત્ત
ઉપર:—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૭૧. ગહુ. (ધઉં)

સંઠ ગોધૂમ. મઠ લીંઠ ગહુ. કંઠ ગોધી.
તાંઠ ગોદુમે. તુંઠ ગોદી. મલાંઠ કોટપ. તૈં
ગોદૂમ. ગોધુમણ. ફાંઠ ગંદુમ. અંઠ હિતા. ધંઠ
બીટ. લાંઠ ટ્રિટિકમ વલગેરી.

સર્વ પ્રકારના ધાન્યમાં ગહુ શ્રેષ્ઠ છે, એ-
ટલે તેને ધાન્યરાજ એમ કહેલું છે. ગહુ હિં-
દુસ્તાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. બીજા સર્વ ખેડોમાં
પણ ગહુ પાકે છે. ગહુનો રોપો ૨ હાથ ઉંચે
વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમાં ગહુનો પાક
સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ગહુ પુષ્કળ
પાકે છે એટલે ત્યાંના લોકનું ખાણું ગહુનું છે.
ગહુનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી આ
પાંચ વર્ષપર્યંત ટકે છે. ગહુ એ ધાન્ય ઉંચ
પ્રતીનું હોય એના ખાવાના પદાર્થો માણસની
પ્રકૃતિને માફક માનવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકાર-
ના ધાન્ય કરતાં ગહુમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ
છે. ગહુમાં રાતડા, વાંજ્યા, કાઠા, બન્સી.
પુનેમીયા, દાઉદખાની એવી ઘણીક જાતિયો
છે. તેમાં બન્સી એ ગહુ ઉત્પન્ન પ્રતીના છે. ગ-
હુની કુમળા ઉંબીયોને શેકી તેનો પોંક કરી
ખાય છે. ગહુનાં જેટલા પદાર્થો અને છે તેટલા
કોષ્ટ પણ ધાન્યનાં પદાર્થો બનતા નથી. ગહુના
લોટનાં ઘેબર: જલેબી, શીરો, પુરી, કણુ-
સાર, લાડુ, એવા અનેક પકવાન્નો અને છે.
એ પકવાન્નોમાં ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર
અવશ્ય જોઈએ. પાંચ છ દિવસ ગહુ પલારી
રાખી તેના સત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને
બદામી હલવો કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ગહુની
ચુલી કરે છે. તે પણ પૌષ્ટિક છે; તે અશકત
માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ગહુનું
પરાપ અને ધ્વસ ઢોરને ખવરાવે છે. કાગળો
ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ઘણી સારી
થાય છે. ગહુ મોટા:—સ્તિગ્ધ, મધૂર, શીત,
ચુર, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ,
શ્વેત, શ્વેત, ભગ્નસંધાનકારક, ત્રણને હિતકર,
સ્થિરતાકારક, આમ કરનાર; અને વાયુ, પિત્ત
એનો નાશ કરે છે. ગહુ ઝીણા:—સ્તિગ્ધ,
વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધૂર, ધાતુવર્ધક, પાં-

જિટક છે; બીજન ગુણ મોટા ગદ્દ જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ ઉપર:—ગદ્દની કણકનું પોટીસ સાત આઠ વાર આંધવું; એટલે બદ પાકીને કુકરો. પછી ત્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. કાઈ પણ પ્રકારનું ગુમડું કુટવાને માટે આજ પોટીસ આંધવાથી તે પાકીને ફાટે છે. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—ગદ્દ લઈ, તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને જે ઘઠ્ઠો બાક લાગે તે આંખોમાં આંખવો. (૩) શીઘ્રપ્રસૂતિ થવા માટે:—ગદ્દની સેવો આંધણમાં બારી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે અચ્છેર પર્યંત લેઈ તેમાં સોળુ ઘી નવટાંક પર્યંત નાંખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરંત પાવું. પછી પાવું નહિં. (૪) અસ્થિભંગ ઉપર:—કિંચિત શેકેલા ગદ્દનું ચૂર્ણ મધમાં નાંખી આપવું; તે કંબર અને સાંધા દુઃખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) વાળા ઉપર:—ગદ્દ અને સણનાં બીયાનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી ગોળી કરી આપવી, અને ચૂનો તથા બીડલોણ પાણીમાં વાડી લેવા દેવો. (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે છે. ઉપર:—સાકર અને દૂધ નાંખી ગદ્દનો લોટ આપવો. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—નવટાંક ગદ્દ રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી તે સાત દિવસ આપવું.

૧૭૨. ગાજર.

સં ૦ ગાજર. ગુંજન. મં ૦ હીં ૦ ગાજર. ૩૦ ગજરી. ૬૦ ગદ્દક ગજર. અં ૦ ગજરેઆરે. ધં ૦ કયાટરેટ. લાં ૦ ડાકસ કેરોટા.

ગાજર કદના જેવું જમીનમાં થાય છે. એ લાંબુ હોઈ તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગાજરના છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્લીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ગાજર લીલાં રોટલી સાથે ખાય છે. દુષ્કાળમાં ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે. ગાય-ભેંશ વગેરે દોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઈ ઘણું દૂધ દે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભ-

પાતકારક છે. ગાજર:—મધૂર, રૂચ્ય, ગ્રાહક, કડવું, તીખું, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હ્રદય, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રક્ષ, પિત્તકર, અને આધ્માન, શૂળ, મૂળવ્યાધ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, પિત્ત, કફ, તૃપા, શુક્ર, એનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—ઉષ્ણ, વૃષ્ય, ગર્ભપાતકારક એવાં છે. ઉપયોગ (૧) ખરજવા ઉપર:—ગાજર પીલી, તેમાં થોડું મીકું નાંખવું. અને પાણી ન રેડતાં તેને બારી તે ખરજવા ઉપર આંધવું. એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે; (૨) રૂતુપ્રાપ્તિમાટે:—ગાજરના બી પાણીમાં વાટી પાવાં. દિવસ ૫.

૧૭૩. ગળજલી.

સં ૦ ગોજગ્હાં. મં ૦ ભુઈ—પાથરી હીં ૦ ગોભી. ગોજયા. બં ૦ દાડીશાક. ૩૦ યલુનાલગે. હક્રરિકે. એતિજનાલિગે. તેં ૦ ચેદુનાલિકચેટક. ૬૦ કલમરમી. લાં ૦ એલિફેન્ટોપસરકેબર.

એ ખડકવાળી, કાતરાવાળી, અને પડતર જમીનમાં થાય છે. એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સુધ્ધાં ઉપાડી છે. જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે. ગરજલીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતલર ઉગ્યાછેનો તોરો આવે છે. એનાં બિયાને હિંદુસ્થાનીમાં “ગોઝબાન” કહે છે. એનું શાક પથ્થકર છે. ભેંસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ‘ભુઈ-પાથરી’ કહે છે. ગરજલી:—તીખટ, કડવી, શીતળ, ત્રણરોપણ; અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉધરસ અને અરૂચિ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પારા ઉપર ઉતાર:—ગરજલીના મૂળોનો રસ પાવો. અને શરીરે પણ ચોળવો. ગરજલીનું શાક કરી ખાવું. (૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:—ગરજલીના પાંદડાંના રસનું અંજન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ગરજલીનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૪) શીતજ્વર (તાઢીઆ તાવ) ઉપર:—ગરજલી અને એરણ એનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૫) ધાનવિષ ઉ-

પર:—ગરજીભીનો કાઠો ઘી નાંખી પાવો.
(૬) ત્વઘોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—ગર-
જીભીનો રસ કાઠી સાકર નાંખી ૭ દિવસ
પાવો. (૭) મૃતશુદ્ધિ તથા આંખામાંની
ગરમી નીકળી જવા માટે:—ગરજીભીનો
રસ પાવો.

૧૭૪. ગળી,

કં સં તાં તું નીલી. મં નીળ-ગુળી.
હીં નીલ-લીલ. અં નીલગચ્છી. તૈં નીલી-
ચેટ્ટુ. મલાં અવારી. ઇં ઇંડીગો. લાં
ઇંડીગોફેરા. કાડીફીલીયા.

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય
છે. પાંત્રા પણ તેવાંજ હોય છે. અંગાલ અને
આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે.
તે પ્રાંતોમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરો-
પિયન ખેડુતો કરે છે. ગળીના છોડમાંથી જે
રંગ તૈયાર કરે છે તેને “નીલ” અથવા “ગ-
ળીનો રંગ” કહે છે. ગળી:—તીખી. કડવી,
કેશને હિતાવહ, ઉષ્ણ, સારક; અનં વાંગ,
શ્લેષ્મ, ઉદર, મોહ, હ્રોગ, બ્રમ, વાતરક્ત,
ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ, ઉધરસ, વિષ,
ગુલ્મ, તાવ, કોડ, કૃમિ, ઉદર, પ્લીહા, એનો
નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) તાવ ઉપર:—
ગળીના ઝાડનાં મૂળ અને હળદર એનું સેવન
કરવું; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય
છે. (૨) મૂળવિષ ઉપર:—ગળી, સીંધવ,
મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું.

૧૭૫. ગળો.

સં ગુડુચી. મં ગુળવેલ. કાં ગરડવેલ.
ગરોલ. અં ગુલચ. તાં કં અમરદવલ્લી.
તૈં તિપ્પતિગા. તાં શિદ્ધિકાઠી. ફાં ગિલાઈ.
હીં અં ગિલોય. ગુચ. ઇં લિન્હડ ગુન્સીડ.
ગુલાંચા. તું અમૃતશુર. મલાં ચિતામૃત.

ગળોના વેલા ઘણાખરા પ્રાંતોમાં થાય છે.
એને વળી “ગુરવેલ, ગરોળ” એમ પણ કહે છે.
એ વેલા ઝાડના આશ્રયે થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે

ખડકના આશ્રયે પણ થાય છે. તેને ખડકી
ગળો કહે છે. ગળોની અંદરની ત્વચા લીલા
રંગની હોય છે. એને બારીક ફળોના ગુચ્છા
આવે છે. ઘણા દિવસની જૂની ગળોના વેલા
ખડક તળા હોય છે. ગળો એ અનેક રોગના-
શક છે. એ કડવી છે- પણ એના ગુણોઉપરથી
એને ગળો એટલે ભાવાર્થ ગળી એમ પણ કહે
છે. ગળોનું સત્ત્વ કાઠે છે તે પણ અનેક રોગો-
ઉપર ચાલે છે. એ સત્ત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે.
આંખમાં ખરસાંણી વગેરે વિપારી ઝાડોઉપરની
ગળો લેખી નહિ: ઉપરની ઘોળી છાલ અને
અંદરની લીલી ત્વચા હોય છે; (ગળોનાં ફાંટ
અથવા હીમ કરવાના કામમાં લીલી ત્વચા ઉપયોગ
કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે.) તે કાઠી નાંખી,
ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ગુણદાયક થાય છે.
ગળો:—તૂરી, કડવી, વીર્યવંદ ઉષ્ણ, તીખી, ત્રા-
હક, રસાયન, બલકર, મધૂર, અગ્નિદીપક, લઘુ,
હ્રદ્ય, આયુરદ્રઃ અને જ્વર, દાહ, તૃપા, રક્તઘોષ,
વમી, વાતબ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, કમ-
ળો, આમ, ઉધરસ, કોડ, કૃમિ, રક્તાશી, વાત-
રક્ત, કંકુ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફ એનો
નાશ કરે છે. એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી
વાયુનો, ગોળસાથે મલબંધનો, સાકરસાથે પિ-
ત્તનો, મધસાથે કફનો, એરડેલ સાથે વાયુનો
અને સુંક સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો ના-
શ કરે છે. ગળોના પાલાનું શાક:—તુર,
ઉષ્ણ, લઘુ, તીખુ, કડવું, પાકકાળે મધૂર, રસા-
યન, અગ્નિદીપક, બલકર, ત્રાહક; અને ત્રિદોષ,
વાતરક્ત, તૃપા, દાહ, મેહ, કોડ, કમળો અને
પાંડુરોગ એનો નાશ કરે છે. ગળોનો કંદ:—
ઉષ્ણ, તીખો, અત્તે જ્વર, સન્નિપાત, વિષ, વ-
લીપલિત અને પિશાચબાધા એનો નાશ કરે છે.
ગળોનું સત્ત્વ:—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન,
ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય, વય:સ્થાપક, અને
વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્ર જ્વર, વમી, જ-
લ્મજ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અશ્મિ, દમ,
ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ, ક્ષય, દાહ,
મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગ એનો નાશ કરે
છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમ જ્વર વગેરે સર્-
વ રોગો ઉપર:—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦

ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ ભાગ, અને ધી વીસ ભાગ લેઈ એકત્ર કરવું; તથા અગ્નિપત્ર લેઈ ભક્ષણ કરવું; અને દિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાં એટલે કાષ્ઠ પણ વ્યાધિ થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ કેશોની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિપમન્યવર, પ્રમેહ, વાતરકત, નેત્રરોગ એ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, લુધ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક, એવું હોઈ એના સેવનથી પુરૂષ ૧૦૦ વર્ષ જ્યે છે. અને દૈત્ય જેવો બલવાન થાય છે, એને કાષ્ઠ અમૃતરસ એમ પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે. (૨) સર્પદંશ ઉપર:—ખડક ઉપર થનારી ગજોનો કંદ લાવી દૂધમાં આરી રાખી મેલવો. એ સર્પના વિષ ઉપર થંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં અરીઠા ઘસી તે પાઈ દેવું. (૩) સર્વપ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ગજોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાખાણુભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાંખી પાવો. (૪) કમળોરોગ ઉપર:—ગજોના રસમાં અથવા કાઠામાં મધ નાંખી પાવો. પાંત્રાનો કટક જાશમાં પાવો. (૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:—ગજોનો અંગરસ ૧૦ માસા વળત લેઈ એમાં મધ અને સીંધવ અકેદ માસો નાંખી સાડ મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ એ સર્વ દૂર થાય છે. (૬) આમવાત ઉપર:—ગજો અને સુંઠ એનો કાઠો પાવો; કિંવા ગજોના કાઠામાં એરંડતેલ નાંખી પાવું. (૭) પિત્તરોગ ઉપર:—ગજોનો રસ અને સાકર એ એકત્ર કરી ભક્ષણ કરવું એટલે તદ્દકાળ પિત્ત દૂર થાય છે. (૮) કફરોગ ઉપર:—ગજોના કાઠામાં મધ નાંખી તે પાવો. (૯) અમૃતાદિક કાઠો:—ગજો, અરકુસી, એરંડમૂળ એનો કાઠો કરી તેમાં એરંડતેલ નાંખી પીવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરકતનો નાશ કરે છે. પ્રકાર બીજો:—ગજો અને ત્રિફળા એનો કાઠો મધ અને પીંપર નાંખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. પ્રકાર ત્રીજો:—ગજો, સુંઠ, આવળકંઠી, અશ્વગંધ, ગોખરૂં એનો કા-

ઠો પાવો. તેથી કરી શ્લેષ્મકત વાંતિ, મૂત્રકૃમ્મ દૂર થાય છે. પ્રકાર ચોથો:—ગજો, અરકુસી, કડવાં પંડાલાં, નાગરમોથ, સાતવણ, ખેર, કાજો અર, કડવા લીમડાનાં પાંત્રા, હળદર, દારહળદર, એનો કાઠો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કોડ, વિસ્ફોટક, કંડુ, મસરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. પ્રકાર પાંચમો:—ગજો, સુંઠ, નાગરમોથ, હળદર ધમાસો એનો કાઠો પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. વાતન્યવર ઉપર પ્રકાર છઠો:—ગજો અને દશ મૂળો એનો કાઠો પાવો; એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. પ્રકાર સાતમો:—ગજો, સુંઠ, ભારંગમૂળ, વ્યાધપર્ણી, એનો કાઠો પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. આ કાઠો કાસ, શ્વાસ એનો નાશ કરે છે. પ્રકાર આઠમો:—ગજો, સુંઠ, કાંટાસરીયો, બળદાણા, ઉટકટારી, પંચમૂળો, નાગરમોથ, એનો કાઠો કરી તે થંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો; એટલે તત્કાળ સૂતિકા (સૂવા) રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—ગજોના રસમાં મધ નાંખી તે રસ પાવો. (૧૧) મધુરન્યવર ઉપર:—ગજોનો કાઠો મધ નાંખી પાવો. (૧૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—ગજોનો કાઠો કરી તેમાં દૂધ નાંખી પાવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—ગજો અને ભેસો ગુગળ એ એરંડાના પાંત્રાના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ દેવો. (૧૩) જીર્ણન્યવર ઉપર:—ગજોના કાઠામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા પીંપરનું લણ માસા ચૂર્ણ નાંખી પાવો. અથવા ગજોનું દિમ આપવું. (૧૫) વાતરકત ઉપર:—ગજો ગોખરૂં અને આવળકંઠી એના કાઠામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાંખી તે પાવો. અથવા ગજોના કાઠામાં એરંડમૂળ નાંખી પાવો; કિંવા એકલો કાઠો પાવો. (૧૫) પિત્ત પ્રદર ઉપર:—ગજોનો રસ મધ નાંખી પાવો, (૧૬) સર્પના વિષ ઉપર:—લીમડા ઉપરની ગજો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી. એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરી જશે. (૧૭) અમૃતાદિક કાઠો સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:—ગજો, ધાણાં, કડવા લીમડાની જાલ, પદમનું લાકડું, રકત ચંદન, (રતાંદળી)

એનો કાઠો પાવો; એટલે તે જહરાગિન પ્રદિપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે. અને દાહ, લાળ પડે છે તે, તૃપા, ઓકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો દૂર થાય છે. ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—ગળોનો કાઠો મધ નાંખી પાવો. (૧૯) શીતપિત્ત ઉપર:—ગળોનો કાઠો પાવો. (૨૦) હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપર:—ગળો અને મરી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૨૧) અમૃતાદિ કાઠો સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:—ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે) એનો કાઠો પ્રાતઃકાળે પાવો. (૨૨) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ગળો, આવળકંટી, અને નાગરમોથ એનો કાઠો કરી પાવો. (૨૩) જીર્ણવર, કફ, પક્ષીહા, કાસ અને અરૂચિ ઉપર:—ગળો ના રસમાં પીપર અને મધ નાંખી તે રસ પાવો. (૨૪) સર્પ દંશ પર:—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાઠો સ્વસ્થ (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમાં બારી રાખવા. સોપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવો. શુદ્ધિ રહે નહીં તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. દોરને સર્પ દંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ચોળવા, એટલે વિષ ઉતરે છે. ગળોનું સત્વ કાઠવાની કૃતિ:—ગળો આંખા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી જાડી જોઇ લાવી તેના ચાર આંગળ લંબાઈના કકડા કરી તે પાણી વડે ઘોષ નાંખવા. પછી લગાર કચરી કલર્પના વાસણમાં ચાર પ્રહર પલારી રાખવા. પછી તે લાથ વડે સારા મસળી અથવા રવેથી વલોવી તે માંહેના કુચા સર્વ પીલી કાઢી તે પાણી ગાળી લેઇ જીદુ રાંખવું. કેટલીકવારે તે માંહેનું સત્વ તળીએ ઠરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાંખવું. પછી તેમાં ૭ સાત વાર પાણી નાંખી તે ઉપરનું નિત્યું પાણી કાઢી નાંખતા જવું. એટલે તે સત્વ શુદ્ધ અને ઘોળું સફેદ થાય છે. તથા તેનું કડવાપણું સર્વ જાય છે. પછી તે સુકવી બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ લેવાનું પ્રમાણ અર્ધા માસાથી એ માસા પર્યંત છે. એ ધણીક રોગો ઉપર ચાલે છે, એનાં અનુપાનો નીચે પ્રમાણે જાણવાં. (૧) પ્રમેહ ઉપર:—

ગાયના પાશેર દૂધમાં એ માસા નાંખી પાવું અથવા નિફળા અને સાકરમાં આપવું. (૨) જીર્ણવર ઉપર:—ઘી સાકર સાથે કિંવા મધ પીપર સાથે અથવા ગોળ અને શદાજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩) પાંડુરોગ ઉપર:—ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં. (૪) દાહ રોગ ઉપર:—જીરું અને સાકર સાથે (૫) વાયુ ઉપર:—ઘી સાથે આપવું. (૬) પિત્તજ્વર અને પિત્તાન ઉપર:—સાકરમાં આપવું (૭) કફ રોગ ઉપર:—મધમાં. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર એરંડતેલમાં. (૯) આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર:—સુંઠ સાથે આપવું. (૧૦) તાવ ઉપર:—મધમાં. (૧૧) શકિત આવવા માટે:—ગાયના ધાંતોજી દૂધમાં સાકર તોલાબાર નાંખી તેમાં માસા એ માસા નાંખી પાવું. (૧૨) ઉલટી ઉપર:—ગંજરની ઘાંણી સાથે (૧૩) અરૂચિ ઉપર:—દાડમની સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—માખણમાં. (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:—દ્રાક્ષ સાથે. (૧૬) શ્વાસ કાસ ઉપર:—સુંઠ, મરી, પીપર અને મધ એ સાથે. ઉચકી (હિડકી) ઉપર:—મધમાં. (૧૮) ક્ષય ઉપર:—ઘી, સાકર અને મધ એમાં. (૧૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—દૂધમાં. (૨૦) પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે ઉપર:—લોદર સાથે (૨૧) સર્વ મર્મસ્થાનના રોગો ઉપર:—જાશમાં. (૨૨) સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:—થંડા પાણીમાં. (૨૩) કુષ્ઠ (કોડ) ઉપર:—વગડાડિ તુળશીના પાલાના રસમાં. (૨૪) ગુલ્મ ઉપર:—સુંઠની સાથે. (૨૫) સર્વ નેત્ર રોગ ઉપર:—ભિંસનાં સોજાં ઘી સાથે. (૨૬) કાળા વાળ થવા માટે:—લાંજરાના રસમાં. ૨૭ અગ્નિમાંધ ઉપર:—ગોરખમુંડી સાથે. વલીપલિત (શરીરે કરચળીઓ પડી કેશ ઘોળા થવા તે)રોગ ઉપર:—ગળોનું સત્વ એ માસા આપવું (૨૮) ધાતુસ્તંભન ઉપર:—ગળોના પંચાંગનું ૧ તોલા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૭૬. ગાંજે. (ભાંગ.)

સં૦ વિન્યા. મં૦ હિં૦ ગાંજ.

ગાંઝનાં ઝાડ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રા અંચાડીના પાંત્રા જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે; તેને ગાંઝે કહે છે. તે તોરા કાઢી સુકવે છે. ગાંઝની જે ભૂકી તેને ભાંગ કહે છે. એ ભાંગ વાટી પીએ છે. ગાંઝે પીવાથી અને ભાંગ પીવાથી માણસને નિશા આવે છે, તેનું કાળજી કપાઈ જાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, તથા તે માણસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમાં તે માણસ ઘણાજ ધુધ થઈ જાય છે; જેમણે તેમ બંધે છે, એવું એ એક દુર્વ્યસન છે. એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને ગંજેરી કહે છે. **ભાંગ** :—પિત્તલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્પણકારક, અગ્નિદીપક, રચિકર, માદક, વાણીવર્ધક, મોહકારક; અને કફ, વાયુ એની નાશક છે. **ઉપયોગ** :—(૧) **લુપ્ત ઉપર** :—ભાંગ પીવી. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર ધુણી** :—ભાંગ અને ઢોરના શિંગડાની ધુણી આપવી. (૩) **બળદ કિંવા રેલા (પાડા) લોહી મુતરે છે તે ઉપર** :—ભાંગ, વરીયાળી અને એલચી એકત્ર કરી વાટી શક્તિપ્રમાણે પાવું. અથવા ભાંગ વાટી પાવી. (૪) **અતિસાર ઉપર** :—ગાંઝનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા સાકરમાં આપવું. (૫) **સ્વાસ ઉપર** :—ગાંઝની રાખ મધમાં આપવી. (૬) **નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંંધ ઉપર** :—ભાંગ શેકી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) **ચોથીયા તાવ ઉપર** :—ગોળમાં ભાંગ મેળવી ભાર જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તાવ આવ્યા પહેલાં ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી. (૮) **ભૂતજનવર ઉપર** :—ભાંગના ઝાડનાં પ્રાતઃકાળે મૂળીયાં કાઢી માથે બાંધવાં.

૧૭૭. ગુગળ.

સં ૦ ક૦ ગુગુલ. મં ૦ ગુગળ. હીં ૦ ગુગળ-૨. બં ૦ ગુગુલુ. તૈ ૦ માહિપાછી. કાં ૦ બોએજ-હુદાન. અં ૦ મુષ્કિલેઅર્જક. ઇં ૦ ઇંડીયનડોલિયમ. લાં ૦ બાલસમોડેન્ડ્રૂ રાંકસભુર્ધિઆર્ધ.

ગુગળનાં ઝાડો મારવાડ અને એ સિંધ

દેશમાં થાય છે. ગુગળનાં ઝાડો શિંગાપૂર ખેટમાં ઘણાં થાય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપને લીધે આ ઝાડમાંથી જે રસ ઝરે છે તેને ગુગળ કહે છે. એનો ધૂપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઈ હવામાંહેનાં રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે; એ એનાથી અતિશય મોટો ફાયદો છે. દેવની આગળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે તેનું મૂળ કારણ તો આજ હોવું જોઈએ. **ગુગળ** :—**મહિપાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદમ, હિરણ્ય, એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે.** તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિશદ, પિત્તલ, સારક, તૂરો, લઘુ, પાચક, વૃષ્ય, ભાગેલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, સુદૃઢ, સ્વર્ણ, અમિદીપક, બીનો, મધૂર બલ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૌષ્ટિક, કાંતિકર, મેદક એવો છે; અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર, શ્લેષ્મ, સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ગ્રંથિરોગ, ગડ-માલા, ત્રણ, અપચિ, પિટિકા, આમ, કંકુ, કાંડ, સર્દી, આમવાયુ, અશ્મરી એનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે, અને જૂનો હોય તો અતિલેખન છે. **મહિપાક્ષ** અને **મહાનીલ**, એ બે હાથીના ઉપયોગનાં; અને **કુમુદ** તથા **પદમ** એ ઘોડાને ઉપયોગી; અને **હિરણ્ય** એ માણસના ઉપયોગનો છે. કાંઈ વખત **મહિપાક્ષ** એ પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે એમ જાણવું. ગુગળ એ મધૂર છે, માટે વાતશમન; તૂરો છે માટે પિત્તનાશક; અને કડવો છે માટે કફનાશક; એ પ્રકારે સર્વ દોષનાશક છે એમ જાણવું. **કણ ગુગળ** :—એ તીખો, ઉષ્ણ, સુરબી, રસાયન; અને વાયુ, શળ, ગુદમ, બિદર, આધ્માન વાયુ, કફ, એનો નાશક છે. **ભૂમિજ ગુગળ** :—એ તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, એવો છે; અને કફ, વાત, પિશાચબાધા, એને દૂર કરે છે. **ગુગળની શુદ્ધિ** :—એક કલ્હણનું તપેલું લેઈ ત્રીફળાં અને તે પ્રમાણે પાણી તપેલામાં નાંખવું. અને તે ઉપર એક કપડું બાંધી પછી તે ઉપર ગુગળનું ચૂર્ણ નાંખી ઉપર ઢાંકણું દેઈ તે ગુગળ શિજવવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ** :—(૧) **કપાળ દુખે છે તે ઉપર** :—ગુગળ પાણીમાં ધસી તેનો

કપાળઉપર લેપ દેવો; એટલે કપાળ દુઃખતું
અધ થાય છે. (૨) આંગલાઈ ઉપર :—ગુગળ
અને આમલીના કચુકા પાણીમાં ઘસી લેપ
દેવો. (૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર : ગુગળ
અને રાતો ભોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો. (૪) સરદીથી
શરીરમાં સણુકા થતા હોય તો :—ગુગળ
અને સુંઠ એકઠાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું.
(૫) અગઈ કરડી હોય તો :—ગુગળની ધુણી
આપવી. યોગરાજ ગુગળ :—વાવડિંગ. ધાણા
હિંગ, ગજપીપર, કાળીપાટ, જીરું, અતિવિષ
પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચીત્રાનાં મૂળ, સુંઠ
અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકખીજ, કપિલો,
ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, ઘોળો શરસડો, કકુ, એ
સર્વ ઔષધોથી અમણાં ત્રિકળાં; તથા શુદ્ધગુગ-
ળ ત્રમણો નાંખી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી
મધમાં ખવરાવવી. એટલે સંપ્રદાય, વાયુ, વૃધ્ધ-
ત્વ, શુક્રાર્તવદોષ, પાંડુરોગ, અગ્નિમાંઘ, હૃદ્રોગ,
ત્વચ્છોગ, શૂળ, પ્રમેહ, ત્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરૂચિ
વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજ્યક્ષમા,
એનો નાશ કરે છે. આ ગોળી ધાણું કરી રા-
સ્નાના કાઢામાં આપવાનો સંપ્રદાય છે. એ પ્ર-
માણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી
થાય છે. આ ગોળી ઔષધેવ શકતમાં
કહેલી છે. બીજી યોગરાજ ગુટી :—સુંઠ, પી-
પરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ,
અજમોદ, સરસવ, જીરું, શહાજીરું, રેણુકખીજ,
ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, ગજપીપર, કકુ,
અતિવિષ, ભારંગમૂળ, વજ, મોરવેલ, તમાલ-
પત્ર, દેવદાર, પીપર, કેળ, રાસ્ના, નાગરમોથ,
સીંધવ, એલચી, ગોખરૂં, ત્રીકણ, ધાણું, તજ,
વાળો, જવખાર, તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ
ચૂર્ણ; અને બધાં ચૂર્ણો બરાબર શુદ્ધ ગુગળ
નાંખી ઘીમાં મરદન કરવું. સર્વ ચૂર્ણો એકરસ
થયા પછી ગોળો કરી ધીના વાસણમાં ભરી
રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો માત્ર ભક્ષણ કર-
વી, આ યોગરાજ ગુગળ મુખ્યત્વે કરી
જરા અને વ્યાધિ એનો નાશ કરે છે. એ સે-
વન કરવાથી મૈથુન, ભોજન અને પાન એની
પરેજી નથી. આ યોગરાજ ગુગળ સં-
પૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત,

કેડ, દુષ્ટત્રણ, અરૂરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદર,
આનાહ, અગ્નિમાંઘ, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, પ્ર-
મેહ, નાભિશૂળ, કૃમિ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ,
ઉદાવર્ત, અને ભગંદર એનો નાશ કરે છે. આ
ગુગળ ત્રણ માસાથી સાત સાત દિવસે તોલા
પર્યંત વધારવો. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગો ઉ-
પર રાસ્નાના કાઢામાં; મેહરોગો ઉપર દારહળ-
દરના કાઢામાં; વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામાં;
પાંડુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમાં; મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમાં;
કેડ ઉપર લીમડાના કાઢામાં; શૂળ ઉપર મૂળા-
ના કાઢામાં; ઉદરના વિષ ઉપર પહાડગમૂળના
કાઢામાં; ઉગ્રનેત્રરોગ ઉપર તિફળાના કાઢામાં;
તથા સંપૂર્ણ ઉદરરોગો ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી)
ના કાઢામાં આપવો. કૈશોરક ગુગળ :—ગળો
ર શેર, ગુગળ ૧ શેર એ પ્રમાણે લેખ ૧૬ શેર
પાણી નાંખી કાઢો કરવો, તથા આઠશેર બાકી
રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. તે ઘાડો થવા
આવે એટલે તેમાં નીચેનાં ઔષધો નાંખવાં. મ-
રી, પીપર, વાવડિંગ, સુંઠ, ત્રિકળા, એ બધે
તોલા ચૂર્ણ કરી નાંખવાં. નિશોત્તર તથા દંતી-
મૂળ એ એક તોલો નાંખવાં. ગળો ૪ તોલા
બારીક કરી નાંખવી. તે સર્વ ઘાકુ થાય એટલે
ગોળીયો ત્રણ ત્રણ માસાની કરવી. આ કૈશો-
રક ગુગળ સોળે, ત્રણ, ગુલ્મ, કેડ, ઉદર,
વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંઘ, પાંડુ, તથા પ્ર-
મેહ એને દૂર કરે છે. દ્વાત્રિશક ગુગળ :—
તિકકુ, ત્રિકળાં, નાગરમોથ, વાવડિંગ, ચવક,
ચિત્રક, તજ, એલચીદોઢા, પીપરીમૂળ, શેરબી,
દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કાળિંજન, અતિવિ-
ષ, દારહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરું, વરીયા-
ળી, ધમાસો, સંચળ, વાવડિંગ, જવખાર, ટં-
કણખાર, ગજપીપર અને સીંધવ એ એક એક
ભાગ; એ બધાં ઔષધોના બરાબર ગુગળ લેખ
રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બેર જેવડી ગોળીયો
કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે ભ-
ક્ષણ કરવી; એટલે આમ, ઉદાવર્ત, અત્રવૃદ્ધિ,
ગુદકૃમિ એનો નાશ કરે છે; અને મહાજવર વ-
ડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા, આનાહ, ઉન્માદ,
કેડ, પાર્શ્વશૂળ, હૃદ્રોગ, ગૃધ્રસી, હનુસ્તંભ, પ-
દ્વાધાત, અપતાનક, શોષ, પ્લીહા, કમળો અને

અપચી એ રોગો થયેલા માણસને હિતકારક છે. આ ધન્વંતરીકૃત મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે. **વિશ્વાધ ગુગળ:**—શતાવરી, એરંડમૂળ, સુંઠ, દારૂદળદર, કાષ્ટ, સીધવ, રાસ્ના, ગળો તથા એ સર્વ ચૂર્ણોથી અમણો શુદ્ધ ગુગળ એ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી એકેક આપવી, તથા પથ્ય પાળવી; એટલે ભ્રમવાત નાશ પામે છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુંઠ, પીપરી-મૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સીધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમે, મરી, કાષ્ટ, તથા હરડે એ સમભાગ; અને અમણો ગુગળ એ એકત્ર કરી આપવું; એટલે વાયુ, મૂત્રજા, ગુદમ, શૂળ, કંપ અને ગુદ્રસી એનો નાશ કરે છે. **રાસ્નાદિ ગુગળ:**—રાસ્ના, ગળોનું સત્ત્વ, એરંડમૂળ દેવદાર, સુંઠ એ એકેક ભાગ; તથા એ અધા-એના અરાયર ગુગળ લઈ એકત્ર ખસી ખાવો; એટલે વાયુ, શિશોરોગ, નાડીવ્રણ, ભગંદર એનો નાશ કરે છે. **કાંચનાર ગુગળ:** કાંચન વક્ષની છાલ ૪૦ તોલા; અને હરડાં, બેહડાં, આવળકંડી એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા; અને વાયવર્ણ ૪ તોલા; તથા ઇલાયચી, તજ એ એકેક તોલા એ પ્રમાણે લેવાં; પછી અધાં ઔષધો ખાંડી ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ ગુગળ શુદ્ધ કરેલો લેઈ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની આંધી પ્રાતઃકાળે સુદના કાદામાં, અથવા ખેરની અંતર-જાલના કાદામાં, અથવા હરીતકીના કાદામાં અથવા ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપતાં જવી; તેથી કરી મોટી દુધર એવી ગંડમાલા, અને ગંડમાલાનો ભેદ અપચી રોગ, અર્બુદ, ફેડકીયો, વ્રણ, ગુદમ, ભગંદર એ રોગો દૂર થાય છે. **ત્રિકુળ ગુગળ:**—હરડાં, બેહડાં, આવળકંડી, પીપર એ ચાર ઔષધો ચાર ચાર તોલા એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઈ સારો વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાંડી ગોળીઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિઅગ્નિ તારતમ્ય જેઈ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુદમ, મૂળવ્યાધિ એ રોગો દૂર કરે છે. **ગોશુરાદિ ગુગળ:**—૨૮ પળ (૧૧૨) તોલા

ગોખરૂં લાવી થોડા ખાંડી તેમાં પાણી ૬ ગણ નાંખી અર્ધ પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કોદો કઢવવા પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮) તોલા જેટલો લેઈ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાદામાં નાંખી, ફેર ગોળના પાક જેવો ઘટ થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી ઔષધો નાંખવાં. સુંઠ મરી, પીપર, હરડાં, બેહડાં આંબળાં, નાગરમોથ એ સાત ઔષધો પળ પળ પ્રમાણ (ચાર ચાર તોલા) લેઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ આંધી આપવી. તેથી કરી પરમે, મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂલાધાત, વાતરકત, વાતરોગ, ધાતૂનો વિકાર, મૂત્રખડો, (પથરી) એ રોગોનો નાશ થાય છે. **લાક્ષાદિ ગુગળ:**—લાખ, હાડ સંધિ, આસુદરો, આસંધ, નાગમલા અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ અસ્તિભંગ અને મુકતાર્થિ એનો નાશ કરેછે, અને શરીર વજન જેવું ઘટ થાય છે. **આભાદિ ગુગળ:**—વાવળીયાનાં બી. ૧ ભાગ ત્રીફળા ૩ ભાગ લીકટુ ૩ ભાગ તથા એ અધાએના અરાયર ગુગળ નાંખી તે ભાગેલા હાડકાને સાંધવા માટે યોજવો. એ ઘી અને મધમાં સેવન કરવો. **ગુદમ અને શૂળ ઉપર:**—શુધ્ધ ગુગળ ગોમૂતમાં આપવો. **વિંડગાઘ ગુગળ:**—વાવડીંગ હરડાં બેહડાં, આંબળાં, સુંઠ, મરી, પીપર, એના ચૂર્ણો અરાયર ગુગળ લેઈ એ સર્વ ઘીમાં ખસી ગોળી કરી ખાવી; પથ્ય કરવી; એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, બેહ, કાઝ એનો નાશ થાય છે. **ગુગુલાદિ લેપ:**—ગુગળ, ત્રિકુળાં, સુંઠ, મરી પીપર, એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો; તે દુષ્ટ એવા નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. **અમૃતાદિ ગુગળ:**—ગળો કડવી પડોળીનાં મૂળ, સુંઠ, મરી પીપર, ત્રિકુળ, વાવડીંગ એના સમભાગ ચૂર્ણમાં ગુગળ નાંખી એક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક ખાવી. તેથી તે વ્રણ, વાતરકત, ગુદમ ઉદર, પાંડુ, અને સોજો એનો નાશ કરે છે. **પથ્યા ગુગળ:**—હરડાં ૧૦૦, બેહડાં ૨૦૦, આંબળાં ૪૦૦, એને ગુગળ ૬૪ તોલા, એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલારી રાખી પ્રા-

તઃકાળે કદવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખંડના વાસણમાં કઢવવું; તથા ઉત્તરી પછી તેમાં વાવડીંગ, દાંતીમુળ, ત્રિકુળાં ગળો, પીપર નિશોત્તર, સુંઠ, મરી એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ એ તોલા પ્રમાણે નાંખવું. પછી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે. આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવાથી રોગ નાશ કરશે. એ ગૃધ્રસી, નવી ખંજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર જઠર, પાંચુતા, પાંડુત્વ, કંદુ (ખરજ), વમિ અને વાતરકત એનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળવડે કરી હાથી જેવો અને વેગે કરી ઘોડા જેવો માણસને કરે છે, અને આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ, અને પુષ્ટિ એને કરે છે. વળી ત્રિપન્નાશક, ચાંદીઓને સારો કરનારો એવા એ સર્વ રોગોમાં વેદોએ યોજેલો છે. **ગુગળની અપથ્ય:**—ખાટું, તીખું, ઘણું ખાટું, મૈથુન, શ્રમ, તડકો મઘ, ક્રોધ.

૧૭૮. ગુરમુળી.

મ૦ ઉમળી.

ગુરમુળીનો વેલો એ અદીજ વેંત પોહોળો હોઈ તે સો પચાસ હાથ ઉંચા જાય છે. એ વેલો દક્ષિણ કોકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ પર્યંત ટકે છે. એના ફળોની આકૃતિ જાંબુ જેવી હોઈ કિંચિત્ લાંબી હોય છે, આ ફળો ગરિય લોકો શેડી કિંવા એમને એમ ખાય છે. એ ઘણું ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૭૯ ગુલછયુ. (ગુલછરી)

સં. મરંજકા, નલિકા. હીં૦ મ૦ ગુલછરી ગુલછયુનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. એનાં કંદ થાય છે. તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને કાંદા જેવાં પાંત્રા આવે છે. તેમાંથી એક ફાંડો એ અદી હાથ લંબાઈનો ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે. અને તે તોરામાંથી ફુલો આવે છે. એ ફુલો જાડી કળીના અને લાંબાં હોય છે. એનો વાસ ઘણો જ મધૂર અને સુવાસિક હોય છે. **ગુલછયુ:**—તુર, રિનગ્ધ, લઘુ; અને કાંડ,

ગલગંડ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) નાના બાળકને ખાર દીવસની અંદરજ રાત્રી ફાડકીયા થઈ આવે છે તે ઉપર:—ગુલછયુનાં મુળ અને હળદર પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડું માખણ નાંખી તે શરીરે યોગ્ય એટલે ફાડકાઓ જલદી શમી જાય છે. (૨) વેળ ઉપર:—ગુલછયુનાં મુળો દરોહના રસમાં ચંદનની પેઠે ઘસી લેપ દેવા.

૧૮૦ ગુલખાશી.

(સં. વકતા)

એને સાયંકાળી એમ પણ કહે છે. એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે પાંત્રા ન્હાનાં હોઈ લાંબાં અને મૃદુ હોય છે. ગુલખાશીમાં ઘોળી, ગુલાબી, પીળી, રાત્રી, વગેરે કૃતિએ અનેક રંગની જાય છે. આપઘોમાં ઘોળી ગુલખાશી વધારે ગુણવત્ત છે. **ગુલખાશી:**—વાતન, શીત, અને ગલગંડ એની નાશક અને અપદ્રવ અર્થેને શમાવનારી છે. **ઉપયોગ:**—(૧) ધાંવરે અને ગાળ્યા ઉપર:—ગુલખાશીનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી શેડી ગાળ્યા બાદ ખાંધવાથી અંદરનું ખરાય લોહી નીકળી જાય છે; કિંવા ગુલખાશીનો કંદ પાણીમાં ઘસી તેનાં વારંવાર લેપ કરવાં **પુષ્ટી ઉપર:**—ઘોળી ગુલખાશીનો કંદ લાવી જરાક પીસી સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી. તે ઘીમાં કિંચિત્ શેડી તેમાં અદામ પિસ્તાં ચારોળી ધ્રિયાદિક મસાલો નાંખી, સાકરના પાકમાં મિશ્ર કરી થપોલાં કરવાં આ પાક નિત્ય તોલા એ તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાલુ દૂધ પાવું; એટલે ધાતુસ્થાનની કડકી જઈ ધાતુ ત્રિદિ શ્રમ અને શરીર પુષ્ટ થાય છે. (૩) ના ત પડે છે તે ઉપર:—ઘોળી ગુલખાશીનાં ઝાંઘા ગાયના દુધમાં ઘસી પાવા દિવસ ૭- (૪) **શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે** અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:—ઘોળી ગુલખાશીનો કંદ ગાયના દુધમાં ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમાં સાકર ૧ તોલા અને છરાની ભૂટી ૧ ગુંજ ભાર એ વખત આપવું અને પથ્ય કરવી. એ ટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. **નિર્લોભકરણ:**—ગુલખાશીનાંકાંદા પાણીમાં વાડી તેનો લેપ કરવા;

એટલે કશ મરી પડે છે.

૧૮૧. ગુલાબ.

ગુલાબનાં ઝાડો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ નાનાં હોય છે. અને એને કાંઠા આવે છે. એમાં ગુલાબી, પીળી, ઘોળી, રાતી વીગરે જ્વતિ છે. ઉત્તમ ગુલાબના ઝાડો અરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાન એ દેશોમાં થાય છે. ગુલાબના ફૂલોનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે. ગુલાબના ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે. ગુલાબની કળીયો સારક છે. ગુલાબજળ એ થંડુ છે. ફૂલોની પાંખડીયોનો ગુલકંદ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:—ઘોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીયો સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે. અથવા કળીયો રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવું. બીજો પ્રકાર:—સુકાયેલી ગુલાબકળીયો ભાતમાં બરી તે ભાત ઘી, સાકર નાંખી ખાઈ એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે. એથી બઝાની વીગરે કાંઈપણ ન થનાં રેચ પણ આક થાય છે. (૨) ગુલકંદ બનાવવાની કૃતિ:—કેંચા ગુલાબનાં ફૂલોને ઈ પાંખડીયો કાઢવી, તે પાંખડીયોથી બમણી સાકર લેઈ અરણીમાં કિંવા લોટામાં પાંખડીયો અને સાકરના ઘરપર ઘર લેવાં, અને તેનું મોં બંધ કરી આઠ દિવસ તાપમાં ટાંગી રાખવું, એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક અને મલશુદ્ધિ કરનાર એવા છે. (૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની કૃતિ:—ઘણાં ફૂલો એક વાસણમાં નાંખી ઉકાળવાં અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાંખવું. પછી તે થંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લેઈ શીશીમાં ભરવું. એક મણ ફૂલોમાંથી ૧ તોલાભાર અત્તર પણ નીકળવું નથી એટલે એ મોંધું વેચાય છે. તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને ગુલાબજળ એમ કહે છે. (૪) ગુલાબી સરખત:—ગુલાબજળમાં સાકર નાંખી સરખતી પાક કરવાથી સુવાસિક સરખત થાય

છે. એ સરખત ગરમીનો નાશ કરનાર, થંડુ, ઉન્હાળાના દિવસોમાં સેવન કરવાને યોગ્ય એવું છે. (૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય તો. કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો:—ગુલાબજળ આંખોમાં આંજવું. (૬) આંકડી ઉપર:—ગુલાબજળ તાળવું બાદકરી નાક, કપાળ, આંખો એ સ્થળે રૂના પુમડાથી ચોપડવું. (૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર ક્રિયાદિક ઉપર:—સવારે અને સાંજે ગુલાબનાં તાજાં ફૂલો દરખતે પાંચ લેઈ તે ૩ માસા સાકર સાથે ખાવાં અને ઉપર ગાયનું દૂધ થોડું પીવું. દિવસ ૧૪. એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે. શૈય સાફ થાય છે. મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા મૂત્રની આરક્તતા, પીળાપણું, છત્યાદિ વિકારો ઉપર આ અત્તરિમ ઔષધ છે. (૮) ખસ, દાદર, વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:—ગુલાબકળીનો રેચ આપવો, એટલે સારો ફાયદો થશે. (૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:—ગુલકંદ ખાવું એટલે રક્તશુદ્ધિ થઈ શરીરમાંહેની ગર્મી નીકળી જાય છે. (૧૦) બાળકોનાં નીકળી જવા માટે:—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમા આંખોમાં આંજવો. (૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:—કપુર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ઘુપ એનો ગુલાબજળમાં ખલ કરી થેપલી કરવી એ થેપલી પાણીમાં ઘસી લેવ કરવો.

૧૮૨. ગોખર બોડા.

સં૦ ગોખરક. મં ૬૦. ગોખર. કં ૬૦. દોડુ નેગિલુ. તેં ૦. પેદા પાલેર. તાં ૦. અનેનેરિંજલ મલાં ૦. કાકમુદલા. ક-તુનેરિલ. ફ્રાં ૦. તુખમેખાર ખસ્ક. અં ૦. બજરલ ખસ્ક. લાં ૦. પેડેલિયમ મ્યુરેકસ.

ગોખરના ઝાડો નાનાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં તલના પાંત્રા જેવાં હોય છે, એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચીણીબોર જેવડાં ફૂલો આવે છે, તેને બોડા ગોખર કહે છે. એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર

કાંઠા હોય છે. દશ મળોમાં ગોખરનાં મળ આવે છે. ગોખર એ પૌષ્ટિક છે. ગોખર:— શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃહણ, અસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અમિદીપક, રવાદુ; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, મેહ, દમ, ઉધરસ, હૃદય, અર્શ, અસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કાંડ, શૂળ, અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. ઔપધોમાં એનાં પંચાંગ અને ફળો પણ લે છે. ઉપયોગ:—

(૧) પાંડુરોગ ઉપર:—ગોખરનો કાંઠો મધ અને સાકર નાંખી પાવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણ વાયુ ઉપર:—ગોખરના ઝાડનો અથવા ગોખરનો કાંઠો કરી તેમાં મધ અને સાકરની ભૂકી નાંખી પાવો. (૪) પુષ્ટતા ઉપર:—ગોખરની ભૂકી કરી નિત્ય દૂધ પાશેર ઘી ૪ તોલા, સાકર ૧ તોલો, એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું. એથી કરી શરીરમાં મરેલી ગરમીના વિકારો નાશ પામે છે. (૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ તિડિક પ્રમેહ અને મૂત્રઘાત ઉપર:—ગોખરનાં લીલાં ઝાડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવા થોડી વાર પછી જરા ઝાડ ઉપર નીચે કરવાથી પાણી ઝડું અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂકી અને છરાની ભૂકી નાંખી પાવું. દિવસ ૭ પથ્ય ગૂઢની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ.

(૬) આમવાત ઉપર:—ગોખર અને સુંકે એનો કાંઠો નિત્ય સેવન કરવાથી તે આમવાત અને કટિશલ એનો નાશક, અને પાયક છે. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—ગોખરના પાલાનો રસ પાશેર તેમાં ડમરાનાં બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવું. (૮) ઈદ્ર લૂપ્ત એટલે ચેળ ઉપર:—ગોખર તલનાં કુલો, મધ, ઘી એ સમાન લેઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૯) ગર્ભશૂળ એટલે ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર:—ગોખર, જેડીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાંખી તે પાવું. પથરી ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ અને મધ એ ઘેટીના દૂધમાં પાવું. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી એ ઉપર:—ગોખરનું ચૂર્ણ કરી

દૂધમાં સાકર નાંખી તેમાં આપવું. (૧૨) ગાશુરાદિ ઘૂત (ધી):—ધાણા, ગોખર, એનો કાંઠો કિંવા કલક-કરી, એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું; તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દારૂણ શુક્રદોષ, એઉપર દિનકારક છે. (૧૩) ગાશુરાદિ અવલેહ:—ગોખરનાં પંચાંગ ૧૦૦ તોલા લેઈ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવું. પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાંખી ચાસણી કરવી તથા તેમાં સુંકે, પીંપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેશર, તમાલપત્ર, જયફળ, આસુદરાની છાલ, કાકડીનાં બી એ પ્રત્યેક એ એ તોલા અને વંશલોચન (વાંસ કપૂર) ૪ તોલા નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો એ મૂત્રસંબધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૧૮૩. કોઠમડી.

સં ૦ મૃગાદી. મં ૦ શંદણી. હીં ૦ સંધિનિ ૩૦ વાનુકમેકકે.

કોઠમડીનો વેલો પાંચ છ હાથ જમીન ઉપર પસરે છે. એ વેલો ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. એ વેલાને ભાદ્રપદ માસને સુમારે ફળો આવે છે; તેને કોઠમડાં કહે છે, એ. ફળો ઉપર લીલાં, પીળા પટ્ટા હોય છે. જમીન સારી હોય તો એ ફળો છોલેલા નાળીંએર જેવડાં થાય છે. એ ફળો જરા કુંભળાં હોય ત્યારે કડવાં હોય છે. જૂનાં થયા પછી જરા ખાટાં લાગે છે. એ નું અથાણું કરે છે, અને શાક પણ કરે છે. એની કચરીયો કરી મીઠું લગાવી સુકવી રાખે છે અને તેલમાં નળી એનો જમણમાં ઉપયોગ કરે છે.

૧૮૪. ગોંડાળ.

સં ૦ ગુંડાલા. મં ૦ ગોંડાળ. હીં ૦ ગોંડાલ. ૩૦ કડવિતભેદ

ગોંડાળ એ તળાવોમાં કિંવા બીજા જગ્યા શયોમાં પાણી ઉપર થાય છે. એમાં નાની અને

મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર પાંચ પાંખડીયો હોય છે. ગોંડાળ વાળું જલદી વધે છે. વહેળામાં થોડાજ દિવસમાં ઉગી નીકળે છે. વાવ કે કુવામાંહેતું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે ગોંડાળને તેમાં નાંખે છે; પરંતુ એની ઉત્પત્તિ વાળી થવાથી પાણી અગર છે, એટલા માટે એ ને વાળું વધવા દેવું નહિ: ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રઘાત (મૂત્ર બંધ થવું તે) ઉપર:—ગોંડાળ લાવી વાટી તેનો દુડી ઉપર લેપ કરવો. (૨) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—ગોંડાળ પાનમાં આવી તેનો રસ પાવો.

૧૮૫. ગોરાડુ- (રતાળુ)

સં ૯૧૦ મુખાતુ. મં મોહળુ. ગોરાડુ. કાનફળ, નાગરચિતે. કં મુડિંગેલુસુ. તુના ગેલુસુ. તેં ગેલુસુમેદ. તાં પેશ્વવી. તું તુના કરેચુ. મલાં કાચિલ. લાં ડાથેસ્કારિયા અલાટા.

ગોરાડુના વેલાનાં પાંત્રા નાગરવેલના પાંત્રા જેવાં લાંબાં અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાનાં કંદ સકરીયા જેવાં લાંબાં અને રાતા રંગના હોય છે, એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં લિશેપ થાય છે. એનું મૂળયું વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા સાકરીયા જેવાં એ કંદ થાય છે. એને કોકલુમાં “કાનફળ અને નાગરચિતે” એમ પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક બટાટાની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કાપ કરી સુકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે આલાલોટની પેઠે એનો પણ ઉપયોગ કરેછે, ઉપયોગ (૧) નળયુદ્ધ ઉપર:—ગોરાડુનું કંદ કચરી કપડામાં ઘાલી પીલવું અને જે બ લક નીકળે તેમાં થોળી ગરણીનાં બી ધસી તે નો સર્વાંગે લેપ દેવો એટલે સોજો ઉતરે છે.

૧૮૬. ગોંધણી (ગુંદી)

સં. લઘુસ્વેશ્માતક. મં બોકર શેલવાટ. ૯૧૦ લ્હીસોડા. બહુવાર. કં દોડુચળું બોંકેગિડ

તેં પેદાનાકેકે કાં સિપિસ્તાન અં સેરી રતાન દબક. ઇં ન્યારોલિન્ડ સેપિસ્ટન. લાં કારિયા એસ્ટી ફેલિઆ. કારિયા મિકસા.

આ ઝાડ કોકલુમાં પ્રસિદ્ધ છે. કાકડગુંદાની જાતિમાંહેતું વૃક્ષ છે. એ ઝાડ ઘણું જ ઉંચું વધે છે એને લાલ રંગનાં ફળો આવે તે કાકડગુંદા કરતાં મીઠાં લાગે છે. લોકો એનાં ફળો. પ્રેમથી ખાય છે. એ ફળો પૌષ્ટિક છે. એ ફળોમાંહેનો રસ ગુંદરના જેવો ઉપયોગમાં આવેછે. એનું લાકડું નીકળું હોઈ સુતારકામમાં પણ ઉપયોગમાં આવે છે. ગોંધણી:—વાતકારક, મધુર. કિંચિત્ શીતલ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે. ઉપયોગ:—(૧) દાંત દુઃખે છે તે ઉપર:—ગોંધણીની જાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૨) પૌષ્ટિક લઘુ:—એનાં ફળો સુકવી તેનું ચુણું કરી સાકરના પાકમાં લાડુ. બાંધવા એ પૌષ્ટિક હોઈ એના યોગથી કંભરમાં જોર આવે છે.

૧૮૭. ગોમેટો,

(સં વનતુંડી)

કુવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટીના વેલા આપો આપ થાય છે. કોકલુમાં એ વેલા પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંત્રા કિચિત્ લાંબા અને થોડા જડા હોય છે. એને રાનપડોળા જેવાં આં ગળભર લાંબા અને સોનેરી ફળાં જેવડાં જડા હોઈ દોંટાપાસેની બાજુ કિચિત્ જડાં એવાં ફળ આવે છે. એ લાજી કોકલુમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટો એ ફળ ગળચટાં છે. એ ફળો કળુબી વગેરે લોકો ખાય છે. ગોમેટી:—મધુર શીતળ, લઘુ, અને દંતપીડાનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) અગતુંક ગર્ભી ઉપર:—ગોમેટીનાં મૂળો, ગાયનું ઘી સુમારે તણુ તોલા પર્યંત લેઈ તેમાં એક તોલા પર્યંત ધસી તથા થોડી સાકર નાંખી પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સતત સાત દિવસ પાવું. (૨) ઘાત પડતી હોય તો:—ગોમેટીનાં મૂળ કુટી રસ કાઢવો. તેમાં ગાયનું તાણું દૂધ સાકર અને જીરાની ભૂખી નાંખી આપવું. એ ઓપધ બે વાર આપવું. એટલે

ત્રણ દિવસમાં ગુણુ આવે છે. (૩) **લિલાભો ઉઠ્યા હોય તો:**—ગોમેટીનાં પાંત્રાંતો રસ ચોપડવો; (૪) **પુષ્ટતા ઉપર:**—શેફલા ઘોળા કાંદા, ગોમેટીના મૂળ, જીરું અને સાકર એકત્ર બારીક વાટી તેમાં ઘી નાંખી પાવું આ ઔષધ બાળકાને આપવાને પણુ યોગ્ય છે. **બીજો પ્રકાર:**—ગોમેટીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં ઘી અને સાકર નાંખી પાવું. (૫) **પિત્ત ઉપર:**—ગોમેટીનાં પુલોનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૧૮૮. ગોરખ આમલી.

સંઠ ગોરક્ષી. મઠ ગોરખચીચ-ચોરીચીચ હીંઠ ગોરખમલીઠ કંઠ ગોરક્ષદુંભુચી. માગિ-માયુ. મ્હામ્લિકા કાઠ તાઠ પપ્પારખુલી, તોદી. અઠ હુબાહુ. લાઠ એઝ-એનિયા ડિજીટેટા.

એ જાડો મોટાં મોટાં થાય છે. ગોરખ આમલીના જાડના પાંત્રાં કાંધક. શેમળના પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ જાડ ઉપર વેંતભર લંબા-ધનાં દુધીના જેવાં ફળો આવે છે. એ ફળોની બાહરની બાલ કઠીણ હોય છે. એ ફળમાં લો-ટના ગોળા હોય છે. એ લોટ થણો ખાટો છે, એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક, રૂચિકર, પથ્યકારક છે. એને “ચોર આમલી” એમ પણ કહે છે **ગોરખ આમલી:**—મધુર, કડવી, શીત, દાહ, જ્વર, પિત્ત વમિ અતિસાર એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—દ-મ ઉપર:—ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ મા-સા લેખ તે લીલાં અથવા સુકાયલા અંજીરમાં ભરી સેવન કરવો. (૨) **આમ્લપિત્ત ઉપર:**—ગોરખ આમલીમાંહેના ગરનો અષ્ટમાંશ કાઢો ક-રી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગિરનું સર-ખત કરી તેમાં જીરાની ભૂકા અને સાકરની ભૂકા નાંખી પાવું. (૩) **અતિસાર અને પ્રદર ઉપર:**—ગોરખ આમલીના ગિરનું સરખત કરી સાકર નાંખી તે પાવું. (૪) **ઢોરોને મુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૫) **ગર્ભીની ચાંદીઆ, ખાંડક અને સર્વ પ્રકારના જ-**

ખમો ઉપર:—ગોરખ આમલીના બિયાંની કા-ળી રાખ કરી તે માંખણમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવું.

૧૮૯. ગોરખમુંડી

સંઠ ગોરક્ષ મુંડી. હિંઠ મુંડી.

ગોરખ મુંડીમાં બે જાતિ છે, નાની અને મોટી. નાનાં જાડો સુમારે વેંતભર ઉંચા વધે છે. મોટા હાથ ભર ઉંચાં વધે છે. એ જાડ ઉપર નાની સોપારી જેવડાં અફિણના જાડવા સરખાં ગુલાબી રંગનાં ફળો આવે છે. એ જા-ડનાં પાંત્રા બારીક હોંધ તે લાંબાં હોય છે. આ જાડનો વાસ થણો ઉચ્ર આવે છે. એ જાડો લીલી જમીનમાં થાય છે. **ગોરખમુંડી:**—તુરી, ઉખ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, કડવી, મધુર, બેદક, લઘુ, મેલાકારક, બલકર, રસાયન; અને ગડગુ-મડાં, ગંડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપરમાર, પ્લીપદ, પાંદુરોગ, પિત્ત, આમરોગ, કૃમિ, દમ, ક્રોડ, વિષદોષ, અતિસાર, ઉલટી એનો નાશ કરે છે. **માહામુંડી:**—મ-ધુર, કડવી, ઉખ્ણ, રસાયન, રૂચ્ય, રૂચ્ય; અને પ્રમેહ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. બીજન ગુણો ગોરખમુંડી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડ-માલા અને કમળી ઉપર:**—ગોરખમુંડીનો અંગરસ કાઢી પાવો; અને અને ગંડમાલા ઉપ-ર ગોરખમુંડીના મૂળ તેનાજ રસમાં ઘસી લેખ કરવો. (૨) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાંખી પાવો. (૩) **જખમ ઉપર:**—ગો-રખમુંડીનો રસ ચોપડવો એટલે થા તુરતજ સારો થાય છે. (૪) **બારીક ચાંચણ થાય છે તે જવા માટે:**—ગોરખમુંડીનું જાડવું લા-વી ઘરમાં બાંધવું એટલે તેના ઉચ્ર વાસથી ચાંચડ નીકળી જાય છે. (૫) **સધિવાત ઉપ-ર:**—ગોરખમુંડીનાં જાડવાં બારીકવાટી તેનો લેખ કરવો. (૬) **ત્રિદોષ ગુહમ ઉપર:**—ગોર-ખમુંડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી છાશ નાંખી તે તોલા ભાર પીવાં. (૭) **વૈપાદિક ક્રોડ એટલે જેના યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીરા પડ-**

છે તે ઉપર:—ગોખમુંડીના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગોરખમુંડીના પંચાંગની ધુણી આપવી.

૧૯૦. ગૌરાણી.

ગૌરાણીનાં ઝાડ એ ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. ગૌરાણીના પાંત્રાની કુમળા પછે ભાજી સરસ થાય છે. જૂની ગૌરાણી સુકવી તેમાંનાં બિયાં કાઢી ઢોરોને ખવરાવે છે. ગૌરાણીની શિંગો શાક માટે સુકવી પણ રાખે છે. ગરોદર સ્ત્રિયોએ કિંવા જે સ્ત્રિયોને બાળક રતનપાન કરે છે તેણે ગૌરાણીની ભાજી ખાવી નહિ. કારણ તેઓના બાળકને આંકડીનો રોગ થવાની ધારતી રહે છે. ગૌરાણીની શિંગો:—રક્ષ, વાતકર, મધૂર, ગુરુ, સારક, કંકર અગ્નિદીપક, અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:—ગૌરાણીના પાલાનો રસ અને લસણનો રસ એનો લેપ કરવો. (૨) નાડીત્રણ ઉપર:—ગૌરાણીના પાલાના રસમાં કાકડી ભિજવી યુક્તિથી ત્રણમાં ધાલતાં જવું.

૧૯૧. ગોળ.

આ વૃક્ષ ગોમાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ હાથા વૃક્ષ છે. એને વડના જેવી વડવડઓ પૂટી એ વધે છે. એનાં પાંત્રા કાંઈક જાંબુડીનાં પાંત્રા જેવાં હોય છે. વૃક્ષ સુમારે પાંચસો જસે વર્ષ પર્યંત જીવે છે.

૧૯૨. ગૌરીનો ફળો.

એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર કે ફૂવા અને વાવમાં થાય છે. એ વેલાનાં પાંત્રા હાથતળીયાની આકૃતિ જેવાં હોય છે. એની દાંડી કાળી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાંવરા ઉપર:—એ વેલાનાં પાંત્રા વાટી લેપ કરવો; એટલે તાત્કાળ ધાંવર સાફ થાય છે. (૨) ઉંઢરી ઉપર:—એ વેલો સુકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી. એ તેલ-

માં ખલી ચોપડવી, એટલે દાહ શમન થઈ ઉંઢરી ચાર દિવસમાં સારી થાય છે. (૩) ચાંદીમાં ઘોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપર:—આ વેલાની રાખ, કળી ચુનો અને ચિત્રાનાં મૂળ ઘસી અંકુર ચુંટી કાઢી જલદી આ ઔષધ ઉપર ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—આ વેલાનો રસ ગાયનાં દૂધમાં આપવો.

૧૯૩. ગંગાવતી.

સં૦ ગંગાવતી. મ૦ હી૦ ગંગાવતી. કા૦ ભાંખરડ. ક૦ ભટ. ગાંધારી.

એને કોકળમાં “ભાંખરડી” પણ કહે છે. એમાં નાની અને મોટી બે જાતિ છે. મોટી સુમારે હાથ બે હાથ જાંચી વધે છે. એનાં પાંત્રા મોટાં હોઈ તે ઉપર આરીક પૂમ હોય છે. એ મળવાળી જમીનમાં થાય છે. અને ગામમાં પણ ભીનાશવાળી જગામાં થાય છે. એ ઝાડો ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડને પીળા રંગનાં આરીક ફલો આવે છે. એનાં પાંત્રાનો વાસ સારો છે. ગંગાવતી એ ઉજળું છે. એનું “વનખાવરી એવું” પણ નામ છે. ગંગાવતી:—તીખી, ઉજળું, વાતનાશક અને ત્રણરોપની છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:—ગંગાવતીનો પાલો હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર ખેસારવો; એટલે તાબડતોબ લોહી બંધ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે. (૨) ચાંચણ જવા માટે:—ત્યાં ચાંચણ થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીનાં લીલાં ઝાડો લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં; એટલે એના દર્પથી ચાંચણ નાસી જાય છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગંગાવતીનો રસ તોલો અને ઘી તોલો એકત્ર કરી પાવું. (૪) આદાશીશી ઉપર:—ગંગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો. અને તાપમાં ખેસવું. એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી તાબડતોબ શાંત થાય છે.

૧૯૪. ગૌલણ.

એ ઝાડો ઘાંસની પેઠે જમીન ઉપર પસરે છે. એનાં પાંત્રા આરીક હોઈ એનું થડ સાંત

આઠ આંગળ લ'બાધતું થાય છે. ઉપયોગ:—
(૧) ઘાંટસર્પ ઉપર:—ગૌલણીનાં ફળ બિયાં
સુધ્યાં અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાંખી પીવાં,
અથવા એકલાં ગૌલણીનાં બીજ પાણીમાં ધ-
સી પાવાં.

૧૯૫. ખજૂરી.

સં૦ પિંડખજૂરી. મ૦ ખજૂર. ખારિક.
હી૦ પીંડખજૂર. છુહારા. બં૦ સોહારા. ક૦ ખ-
જૂર. ઉત્તતી. તૈ૦ ખજૂરચુપુંકુ. કા૦ ખુર્મા-
તર. ખુર્માખુષ્ક. અ૦ તમરરત્ત. ધં૦ હેટપાદમ.
લા૦ ફિનિકસ. મોંટેના.

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદીજેવાં ઉંચાં વધે છે.
ખજૂરીનાં ઝાડો આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે,
પરંતુ તેથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને
ખજૂર જેવાં ફળો આવે છે. પણ લોકોને પકવ-
વાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીં-
ની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતાં નથી.
અરબસ્તાન અને ઈરાન એ દેશમાં ખજૂર પુ-
ષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરાં સુકવે છે
તેને ખારેકો કહે છે. આરબ લોક ખજૂર ખા-
ઇનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખજૂર એ પાચક
અને પૌષ્ટિક છે. ખજૂરના બિયાંનું તેલ કાઢે
છે; તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમાં
આવે છે. બિયાંનો બોળ દોરોને ખવરાવે છે.
ખજૂરના ઝાડના પાંદડાની સાવરણીઓ વગેરે
બને છે. લાકડું ધરકામનાં ઉપયોગમાં આવે
છે. ઉનહાળામાં ખજૂરનું સરખત કરી લોક પી-
એ છે. પાણી તેમાં મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ
થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળાગોળીમાં
ધસી પાય છે. ખજૂર:—વૃષ્ય, સ્વાદુ, શીત,
ગુરુ; અને અગ્નિમાંધ, કૃમિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ,
પુષ્ટિ, એને કરનાર; હૃદય, બલ્ય, દુર્બલ,
સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધૂર; અને
રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષા-
તક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને આમપિત્ત,
એનો નાશ કરે છે. સુલેખની ખારેક:—બ્રાંતિ
શ્રમ, મૂચ્છા, રક્તપિત્ત, દાહ, એનો નાશ કરે
છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:—ખ

જૂર રાત્રે પાણીમાં પકારી રાખી સવારે યોગી
ગાળી તે પાણી ખાધું એટલે રેચ થાય છે.
(૨) મૂળવ્યાધી ઉપર:—ખારેકનાં બી બારી
ક વાટી તેની ધુણી આપવી. (૩) ઉંદરી ઉપ-
ર:—ખારેકના બી બાળી તેની રાખ કપૂર અ-
ને ઘી એ ખલીને લેપ કરવો, કષાળ દુઃખનું
હોય તો તે ઉપર:—ખારેકના બી ધસી આ-
થા ઉપર ચોપડવાં. (૪) ઘોડાને સરદી થઈ
હોય તો તે ઉપર ખારેકના બીનું ચૂર્ણ કરી
તે બોટમાં નાખી આપવી. (૬) આમવાત ઉપ-
ર:—પાશેર ખજૂર પકારી પાવું. (૭) ધાતુવૃ-
દ્ધિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે:—
ખારેકની અંદરના બિયા કાઢી સાધારણ ખાંડી
તેમાં બદામ. એદાના, પિસ્તાં, અરોળી સાકરની
ભૂછી વિગેરે મસાલો એકલ કરી તે સર્વે મિશ્ર
ણ, રીતશર પાતળા કરેલાં અધાય એટલાં ધી
માં તે પકારી રાખવું. સતત આઠ દિવસ સા-
રીરીતે અથવા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન
કરવું. (૮) તાઢીયા તાવ ઉપર:—ખારેકના બી
અને ઝંઝેટાનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ચંદન જેવું
ગળું ધસી, ખાવાના પાનને ચાર ગુંગલાર
જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલ
ચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવા. તાવ આ-
વ્યા પહેલાં અંકેક ઘડીના અંતરે અંકેક બીડું
ખાવું એ પ્રમાણે લણ દીવશ કરવું; એટલે
તાઢી આવનારો તાવ ગળ્ય છે. (૯) છર્ણુબ-
ર ઉપર:—ખારેક, મુંઠ, દ્રાખ, સાકર અને ઘી
એ દૂધમાં નાંખી તે દૂધ કઢવી પાવું. (૧૦) દા-
હ થવા લાગ્યો હોય તો:—નવટાંક ખજૂર
પાણીમાં મસળી પાવું. (૧૧) ચેતના પ્રા-
પ્ત થવા માટે:—માંખણ અને ખારેકો ખાતાં
જવું ધનુર્વાત અને રક્તપિત્ત ઉપર:—ખ-
જૂરનો કલ્ક કરી તેમાં એરંડતેલ નાંખી પાવું.
(૧૩) બાળકોને માટે શક્તિ વર્ધક ખોરા-
ક:—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ઉતોલા પર્યંત
બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લેઈ સ્વચ્છ પાણીથી
ઘોઈ લુછી નાંખવી અને માહેના ઠંણીઆ કાઢી
થોડું દુધ લઈ તેમાં તે મસળી કપડામાંથી ગા-
ળી તેરસ દિવસમાં ત્રણવાર પાવો એ લક્ષ્ય
એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આ

પવા લાયક છે. માત્ર પ્રતિ વેળાએ રસ કાઢી પાનાં જવું. (૧૪) થડી હવા હાથ કિંવા બાળકોને સર્દીના વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ઔષ્ઠક:—સારી ખારેક લેખ તેમાંની બી કાઢી તે દૂધમાં ઘસી ખવરાવવી; કિંવા તેમાંજ બીજું દૂધ નાખી પાતણું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને આપવું નહીં, મોટાને આપવું. નાનાં બાળકને આ પવાથી પેટમાં જળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. (૧૫) મધ ઉપર ઉતાર:—ખજૂર પસારી ગાળી પાવું. (૧૬) પ્રદર ઉપર:—ખારેકનાં બીયાં ખાડી ધીમાં તળી તેમાં ગોખીચંદનની ભૂકી નાખી આપવું. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૯૬. ખટખટી.

ખટખટીનાં ઝાડ એ ત્રણ માથેડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રા આકારે ધામણીના પાંત્રા જેવાં હોઈ તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચાર ખંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર:—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૩) વાતરક્ત ઉપર:—રોગીએ ખટખટીનાં મૂળો હામેશાં પાસે રાખવાં; ખટખટીની લાકડી હાથમાં રાખવી; સોજા ઉપર અને ગાંઠઉપર ખટખટીનાં મૂળ ઘસી ઓપડવાં; દરરોજ સાંજ સવાર ગાયના પાસે દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ઘોળી ગુલબારીનો કંદ એ તોલ્લા, અને ગોમેટીનાં ભૂળ ૬ માસા ઘસી પાવાં. દિવસ ૪૨. એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. (૪) અતિસાર ઉપર:—ખટખટીના મૂળ જાશમાં વાટી પાવાં.

૧૯૭. ખડબુચું (સકરેટી).

સં ૫૩ભુજ. મં ૫૨ભુજ. હીં ૫૨-ખુજ. બં ૫૨ખુજ. કં ૫૩ભુજ. સાંતે. ફાં

ખુરખુજ. અં ૫૩તીખ. ઇં ૦ મેલન. લાં ૫૩ખુમિસમેલો.

કાલીંગા જેવોજ એનો વેલો થાય છે. ખડબુચ એ ફળ ગોળ હોઈ તેનો બાહરનો રંગ રાતો હોય છે. ખડબુચ ખાવાથી સાર લાગે છે. એનું શાક પણ કરે છે. જે ખડબુચનો અંદરનો રંગ લીલો હોય છે. તેને મરાઠીમાં “તરટી” કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડબુચાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો:—ખડબુચાનાં બિયાં વાટી માંથા ઉપર ચોપડવા અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૯૮. ખરશીંગી. [મેઢાસીંગ.]

સં ૦ મેપશુગી. મં ૦ મેડશીંગી, ખડશીંગી હીં ૦ બં ૦ મેઢાશીંગી. કં ૦ ઉરીય. ઉહીમાર. તાં ૦ ઓડિયમાર. તૈં ૦ ઓહીમાનુ, મલાં ૦ ઓહી, ઉટી. લાં ૦ હસઓહીની.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા આકારે ટેટના પાંત્રા જેવાં હોય છે. એને હાથ સવાહાન લાંબી અને અંગુઠા જેવડી જડી શિંગો આવે છે. એ શિંગોને ખડશિંગો કહે છે. એનો વાસ ઉગ્ર આવે છે. એના કકડા કરી અથાંણમાં નાખે છે. એ શિંગોનું શાક પણ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—ખડશિંગીના ઝાડની જાલનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી તે ચોપડવું.

૧૯૯. ખપાટ. (ખરેટી)

સં ૦ બલોત્તમા. મં ૦ થોરલા ચિકણા. કાં ૦ ચિકકણકડપા. હીં ૦ ખરહટી બીજવંદ. બં ૦ શ્વેતવેડલા. કં ૦ બેણેગરગબેદ. ઇં ૦ હાર્ટિલિંગ સિડા. લાં ૦ સિડકોઈકિલિયા.

ખપાટનાં ઝાડો ચીકણાનાં ઝાડ કરતાં મોટાં થાય છે. ખપાટનાં પાંત્રા કાનાદાર હોય છે, અને પ્રત્યેક પાંત્રાને એ ખાંચા હોય છે. આ ઝાડ ઉપર ખારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે તે

લોક ખાય છે. એ ફળો કિંચિત્ તુરાં, મધુર, ધાતુ શુધ્ધિકારક અને મુખરોગનાશક છે. એ ફળોનો રંગ નારંગી હોય છે. અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણી રૂઢાક્ષ જેવાં જણાય છે. ખપાટ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. ખપાટને ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એના બિયાને “અળદાળા કે અળખીજ” કહે છે. એ આકારે ઝેરીના બિયાં જેવાં હોય છે. ખપાટ, સહદેવી, પેટારી અને તુપકડી કિંવા લેચી, એ ચારેના સમુદાયને “અલાચતુષ્ટય” કહે છે. **અલાચતુષ્ટય:**—શીત, મધુર, અલ્પ; અને કાંતિકારક, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી, અને વાયુ, રક્તપિત્ત, ક્ષત એનો નાશ કરે છે. ખપાટના મૂળોની જાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે. **મહાખલા:**—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાતનું લો મન કરનાર છે. **અતિખલા:**—દૂધસાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) વિદ્રધી, વ્રણ, ગુમડાં, વળ, પાકું, ઈત્યાદીક ઉપર:—ખપાટનાં રાતા રંગના કુમળા પાંત્રાં બારીક વાટી. થેપલી કરી ખેસાડવી અને તે ઉપર કપડાનું સરલ ઢાંકણ દબાવે તેના ઉપર થંડું પાણી નાંખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે. અને રૂટે છે. અને કાઢી પછી પ્રકારે દાહ થતા હશે કિંવા સજીકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બંધ થશે. અથવા ખપાટનો પાલો વાટી લવંગ નાંખી ઉપર બાંધવો ગર્ભીથી થયેલા ચાંદાં સુકવા માટે:—ખપાટની જાલ અને જૂનાં પાંત્રાં એક ત્ર ખાડી તેમાં પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી ચાંદા ધોવા, એટલે ગુણ આવી ચાંદીઓ જલદી સારી થાય છે. **જૂત ઉપર:**—ખપાટના મૂળ વિધિપૂર્વક ગળામાં બાંધવા (૪) ચોથીયા તાવ ઉપર:—ખપાટના મૂળ પુખ્ત નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવા, અથવા ખપાટમૂળ અને સુકે એનો કાંદો આપવો, તે શીત, કંપ અને દાહ યુક્ત તાવનો ભેતણ દીવશમાં નાશ કરે છે. (૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ એ ઉપર:—અળદાંણા, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વે એકત કરી પાકું (૬) અરણ્ડિય ઉપર:—અળદાંણાના કાંદા

માં અરંડતેલ નાંખી પીવું (૭) વીંછીના ડંશ ઉપર:—ખપાટના મૂળ ઘસી ચોપડવા.

૨૦૦. ખરસાંડીયો. (શરસડો)

સં૦ શિરીષ. મ૦ શિરસ. હિં૦ શિરીષ.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા આમ-ળીના પાંત્રા જેવાં હોય તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને મોટી લાંબી શિંગો આવે છે. તેમાં ચપટાં બી હોય છે. એનાં ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાઇનું નામ પણ “શિરસ” છે, પરંતુ એ બન્ને નામો ભિન્ન જાણવાં. **ખરસાંડીયો:**—મધુર, કંવો, શીતળ, તૂરો, તીખો, વર્ણકર, લઘુ; અને વિસ્ર્પ, સોળે, ઉધરસ, વિષ વ્રણ, ત્વગદોષ, પામા, કંકુ ક્રાંડ, વાયુ, રક્તદોષ, શ્વાસ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—ખરસાંડીયાના ફૂલોના રસમાં મરીનો સાત દિવસ ખલ કરી સાત ભાવનાઓ આપવી. તેનું સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઉતરે છે. (૨) મંદુક વિષ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં બી યુવરના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ દેવો. (૩) સર્પ વિષ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં પચાંગ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપર:—ખરસાંડીયાની જાલનો રસ સમભાગ, ગામનું ઘી નાંખી પાવો. (૫) વિસ્ર્પ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોળે અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંગ લેપ:—ખરસાંડીયો, જેઠીમધ, તગર, રતાંદળી, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂ-હળદર, કાંપ્ટ, વાળો, એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી, પંચમાશ થી લઘુ તેમાં ખલી, પાણીમાં કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગર્ભિનાં ચાંદાં (ચાંદાં), વ્રણ ઈત્યાદિ ઉપર:—આવવા માટે:—ખરસાંડીયાની જાલ, રસાંજન અને હરડાં, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખલી ચોપડવું. (૭) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં બી, પીપર, મરી અને સીધવ એ ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા ખરસાંડીયાનાં બી અને મરી એ સમભાગ, અકરાનાં મૂત્રમાં ઘસી

અનન કરવું. (૮) ચાતુર્થિક જવર ઉપર:—
ખરસાંડીયાનાં ટુલો, હળદર અને દારૂહળદર
એ એકત વાટી તેનો કચ્ક ધ્રીમાં આપવા. તે
ચાતુર્થિક (ચોથીયા) તાવનો નાશ કરે છે.
(૯) કર્દમ વિસર્પ ઉપર:—ખરસાંડીયાની
જાલનું ચૂર્ણ સો વખત ઘોષેલા ધ્રીમાં નાંખી
લેપ કરવો. (૧૦) સૂર્યાવર્તશિરોરોગ ઉપર:—
ખરસાંડીયાના મૂળોની કિંવા ફળોની પોટલી
સુંઘાડવી.

૨૦૧. ખરસાંણી.

સં૦ ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મ૦ શેર.
આ જાડ જંગલી છે. વાડો કરવામાં એનો
ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ
છે, તે શરીરે લગાડવાથી ફોડલો ઉત્પન્ન થાય
છે. (૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—ખરસાંણીનું
દૂધ ઉપર ચોપડવું. (૨) ઉધરસ ઉપર:—
ખરસાંણીનું દૂધ માખણમાં શકિત જેટલું એક,
એ કિંવા ત્રણ માસા આપવું તેથી ઉલટી થાય
છે અને રેચ પણ થાય છે. ઉપર દહીં અને
ભાત આપવો. (૩) ખરસાંણીના વિષ ઉપર:—
પાણીમાં મધ નાંખી પાવું; કાળી નાડનો પાલો
વાટી લેપ કરવો; માખણ આવું તથા લેપ પણ
કરવો. (૪) પિચ્છાદી ટળી (આંભોઈ ખસી)
હોય તો:—કુટીની આસપાસ થોડા ખરસાં-
ણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૫) ખસ ઉપર:—
ખરસાંણીની સુકાઈ નીચે પડેલી કુંખો બાળી
તેલમાં ખલી લેપ કરવો. (૬) કણ્ઠશૂળ ઉ-
પર:—ખરસાંણીની કુંખો ભુંભરેટમાં શેકી રસ
કાઢી તે કાનમાં પાડવો. અથવા તે રસમાં તેટલું
જ બકરીનું ઘી ગરમ કરી નાંખી તે કાનમાં
પાડવું. (૭) વિષજન્ય ઉપર:—ખરસાંણીની
પાકેલી કુંખો કેળના પાંત્રામાં વીંટી ભુંભરેટમાં
શેકી, તેનો રસ કાઢી તેમાં ફીકરી જમકારી
હિંગની ભૂખી નાંખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા
પર્યંત આપવો. (૮) કુરશાના વિષ ઉપર:—
ખરસાંણીની કુંખો અંગારામાં આશી રસ કા-
ઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશ સ્થાને
ચોળવો તથા એ આયમની સુધી પાવો પણ ખરો.

૨૦૨. ખસખસ, અફીણ.

સં૦ ખાખસ. મ૦ હી૦ ક૦ ખસખસ ખં૦
પોસ્તદાના. તૈ૦ તા૦ ગસગસ. તુ૦ કસકસે.
મલા૦ કશકશ. ફા૦ તુખમેકાકનાર અ૦ હણલ
કોકનાર. ધં૦ પોપીસીડસ. લા૦ પાપાવર
સોમ્નિફેરમ.

અફીમ.

સં૦ અફેન. હી૦ ખં૦ ક૦ અ-આફીમ.
ફા૦ અફ્યુન તિર્થાક. અ૦ લખનુસ ખસખસ.
ધં૦ ઓપીયમ. લા૦ પેપેવેરી, સોમ્નિફેરમ.

ખસખસનાં જાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે
છે. એને લાલ રંગનાં ટુલો અને જીંડવાં આવે છે.
જીંડવામાં બી હોય છે. તેને ખસખસ કહે છે. ખસ-
ખસનાં જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરે પાડવાથી તેમાંથી ને-
રસ નીકળે છે તેનું અફિણ થાય છે. અફિણ
એ માદક પદાર્થ છે. એની ગળુના ઉપવિષોમાં
છે. અફિણ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણનાશ
થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા
ઉપયોગમાં આવે છે; માત્ર એ ભેગ કાઢેલું
નહિ જેતેછે. ખસખસના જીંડમાંથી અફિણ
થાય છે. પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણું
નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને “પોસ્ત”
કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પકવા
ન્નોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ
થાય છે. કુંમળી હોય ત્યારે ખસખસના પાંદ-
ડાંની એકલી અથવા ભેગવાળી ભાજી સારી
થાય છે. ખસખસનું જાડ:—ગ્રાહક, બલકર,
ગુરુ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધૂર, વીર્યપ્રદ,
કાંતિકારક, બલકર; અને વાત, પિત્ત એનું
નાશ કરનાર છે. એનાં ફળ:—ગ્રાહક, રક્ત,
રક્તશોષક છે. ફળની જાલ:—શીતળ, લઘુ,
કડવી, ગ્રાહક, તૂરી, વાતકારક, રૂચ્ય, સ્પૃ-
ધાતુશોષક, પુસ્તવનાશક, રક્ત, મદકર, અગ્નિ-
વર્ધક અને મોહક છે. ખસખસ:—કફકારક,
બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, મધૂર, ગ્રાહક અને વાતનાશક
છે. અફિણ:—ખરણુ, મારણુ, ધારણુ અને
સારણુ એવાં ચાર પ્રકારનું છે. તે વૃષ્ય, બલ-
કર, ગ્રાહિણી, સાત ધાતુનો શોષ કરનાર,
વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક, વીર્યસ્તંભક,

કડવું, અને મધૂર છે; તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાંડુ, ક્ષય, મેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, ધાતુક્ષય, એનો નાશ કરે છે. જે અદ્વિણ ઘોળા રંગનું હોઈ અન્નને પચાવે છે તેને જરણ કહે છે; અને કાળું હોય તેને મૃત્યુકારક એટલે મારણ કહે છે. જે અદ્વિણ પીળું હોય છે તે જરાનો નાશ કરનાર માટે તેને ધારણ કહે છે; અને જે ચિત્રવર્ણ હોય છે, તે મળનું સારણ કરે છે, માટે તેને સારણ કહે છે. ઉપયોગ:—
 (૧) આમાતિસાર ઉપર:—ખસખસ દહીંમાં વાટી પાવી. (૨) આળકોને આમ પડે છે તે ઉપર:—ખસખસનું (કનસાર) યુલું કરી ખવરાવવું. (૩) સાંધા દુઃખે છે તે ઉપર:—ખસખસનાં (પોસદોડા)ના કાઠામાં કલાક એ કલાક સાંધા શેકવા. (૪) સોજો, પેટ ચડવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર:—ઉપસા પાણીનો શેક દેવો. (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગ લેઈ આરીક વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી. તેમાં ઉતારતી વેળાએ ૨ તોલા તાલું ઘી અને તેટલીજ સાકર નાંખી, તે મળી જાય એટલે ૨ માસા—પર્યંત ગળેનું સત્વ નાંખી સેવન કરવું એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી બળ અને પુષ્ટિ ઉત્તમ પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધ શક્તિહીન આળકોને આપવાને ઘણું ઉત્તમ છે. (૬) દારૂણ (કેશમાંહેની જમીન કઠણ થઈ ઝીણી ફેડકીયો થાય છે તે) રોગ ઉપર:—ખસખસ દૂધમાં વાટી માંથા ઉપર લેપ કરવો. (૭) આળકો માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:—ખસખસ, ગાયના દૂધમાં આરીક વાટી તેમાં ખીણું દૂધ અને થોડો ગોળ કિંવા સાકર નાંખી ઉકાળી રાખડી તૈયાર કરવી અને સારી રીતે થંડી થયા પછી ખાંડ નાંખવી. આ ખોરાક એ મહિનાથી અધિક વયના આળકને આપવા યોગ્ય છે; અને જે આળકને હામામ્બુનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણાજ હિતકારક છે. (૮) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:—ખસખસનું તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું. અદ્વિણનો ઉપયોગ:—(૧) અતિ-

સાર અને મૂર્છા ઉપર:—અરીણ અને કેશર સમભાગ લેઈ ખલી અર્ધા ગુંજ ભારતી ગોળા મધમાં ખાવી, અથવા ગુંજભાર અદ્વિણ બકરીના દૂધમાં આપવાથી પણ મૂર્છા—અતિસાર દૂર થાય છે. (૨) મૂર્છા ઉપર: કોપરાના કકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં ૨ ગુંજભાર અદ્વિણ નાંખી તે કકડો અંગારાઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો. એટલે માણસ સહસા ઝાંખઈ જશે નહિ. (૩) શાળકમ ઉપર:—કાગળે થોડું અદ્વિણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાકે તેની ધુણી સુગંધી. (૪) માયું દુઃખતું હોય તો:—માંથા ઉપર અદ્વિણનો લેપ કરવો. (૫) શરીરે ખરજ થતી હોય તો:—તેલ, મીણ અને અદ્વિણ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૬) આંખો આવે છે તે ઉપર:—અદ્વિણ અને દાંતવણ એનો લોખંડના વાસણમાં લીંબગાના રસમાં ખલ કરી એનો લેપ દેવો. (૭) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો:—તે ઉપર કિંચિત અદ્વિણ ખાવા આપવું. (૮) અદ્વિણ એ સ્તંભક છે. સ્તંભનને માટે એ જયદ્રુમાં ઘાલી તે ઊંથરાના, વડના કિંવા આવળના ઝાડમાં છિદ્ર પાડી તેમાં મૂકે છે અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીયો કરી શક્તિ બેઈ તે આપે છે. સાકર સાથે પણ અદ્વિણ ખાય છે, અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે. તેમજ ખસખસના જીંડવાં અને સુકે એનો સોળમે ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાંખી પીએ છે. (૯) પક્વાતિસાર ઉપર:—હીળમાં મંદ અમ્મિ ઉપર અદ્વિણ શેકી ખાવાથી કેવોએ પાકેલો અતિસાર હોય તો પણ શમે છે. (૧૦) નાના આળકોને સળકમ અને સર્દી ઘણી થઈ હોય તો:—માંથા ઉપર અને નાક ઉપર અદ્વિણનો લેપ કરવો. પેટ ઉપર પણ પેટમાં વિકૃતિ હોય તો લેપ કરવો. (૧૧) અતિસાર ઉપર કાંદા (કુંગળી) ના રસમાં અદ્વિણ મેળવી પાવું. (૧૨) બદ ઉપર:—પહેલાં જળો લગાવી લોહી કઢાવવું. અને કડવા લીંબગાનો પાલો બાંધવો. પછી ખીજ દિવસથી અદ્વિણના જીંડવાનો

કદો કરી તેમાં કપડું બીજવી ત્રણ ચાર દિવસ શેકવું, એટલે દુઃખ જલદી નાશ પામે છે. (૧૩) વાળા ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અફિણની થેપલી કરી ઉપર બાંધવી. (૧૪) નાસુર ઉપર:—માણસના નખ બાળી તે રાખમાં અફિણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમાં ભરવું. (૧૫) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—અફિણ લીણુના રસમાં મેળવી તે દૂધમાં નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું. અફિણ ઉપર ઉતાર:—(૧) રાઈના લોટ વગેરે ઉલટી થનારાં ઔષ્ધો આપવાં. (૨) અરિઠાનું પાણી કરી પાવું. અફિણના પાશર ગોળા ઉપર અરિઠાના પાણીનાં ૫-૭ ટીપાં પી વાથી તે ઘણું જ નિઃસત્વ થાય છે. (૩) ત્રણ કિંવા ચાર માસા હિંગ બ્રશમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવી, કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અફિણની ડાબડીમાં હિંગનો ગાંગડો રાખવાથી અફિણ નિઃસત્વ થાય છે.) (૪) ઘીમાં ટંકણુખાર અને મોરથુથ અથવા એકલો ટંકણુખાર નાંખી પાવો. એટલે ઉલટી થઈ અફિણ નીકળી જશે. (૫) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને નરમાના બિયાંનું ચૂર્ણ એકત કરી ખાવાથી અફિણ ઉતરે છે. (૬) કાંકણીના વેલાના પાંત્રાનો રસ પાવો. (૭) ઉલી લોરીગણીનો રસ દૂધ નાંખી પાવો. (૮) વજઅને સીંધવ એકત કરી પાવાં. (૯) પીપર અને મીઠળ આપવું. (૧૦) હેંડૂના (ગલગોટાના) પાલાનો રસ કાઢી પાવો. (૧૧) થોડું મોરથુથ શેકી લિંગોળીમાં ઘાલી ચુસવું. (૧૨) તાંદળખનાં મૂળીયાં પાણીમાં વાટી તે પાવું. (૧૩) ઉટક ઠારીનાં મૂળીયાં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૪) ગળોની સળીયાનો રસ કાઢી પાવો. (૧૫) કિંજળીના ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. (૧૬) કપાસના પાંદડાનો રસ પાવો. (૧૭) કડવા લીખડાના પાંદડાનો અર્ક કાઢી પાવો. (૧૮) અખાડાના પાંત્રાનો રસ પાવો. [૧૯] આંબલીના પાંદડાનો રસ પાવો. (૨૦) શિતાફળિના બિયાંમાંહેતું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. નાના બાળકને અફિણ ચઢ્યું હોય તે ઉપર:—દુગળી ભાંગી તેના વાસ લેવરાવવો

કિંવા કારા દેશી કાગળ પાણીમાં મસળી પાવા. ગભિણીએ અફિણ કિંવા અફિણ મિશ્રીત ઔષધ સેવન કરવું નહિં.

૨૦૩. ખાખરો.

સં ૦ ન૦ ૬૦ પલાશી. મં ૦ પળસ. હીં ૦ ખાખર. કેસડા. ક્રાં ૦ પળશી.

એ ઝાડો ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. ખાખરા ના ઝાડો ઘણાં ઉંચાં વધતા નથી. એનું લાકડું સુતારના કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં પાંત્રા અને ધુલો એ ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડાંના પત્તાળાં કરે છે. ધુલોનો રંગ રાતો હોય છે. કવચિત્ ધોળા ધુલોનો પણ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ધુલોનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતા રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પળસપાપડી [પિત્તપાપડો] કહે છે. રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાના મૂળનો કુચો કરે છે. ખાખરાને ગુદ [લાખ] આવે છે. તે સ્તંભક છે. ખાખરો:—ઉબ્બુ, તુરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવા, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક, ભગ્નસંધાનકારક, અને ત્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા (બરોળ), સંગૃહણી, અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગ એનો નાશ કરે છે. એ રક્ત [રાતો], પીળો, શુભ્ર, [ધોળો], અને નીલ (લીલો), એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. એના કુલો:—સ્વાદુ, કડવાં, ઉબ્બુ, તુરાં, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ, તીખાં; અને તૃપ્તા, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, ક્રોડ, અને મૃતકૃચ્છ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—રક્ષ, લઘુ, ઉબ્બુ, પાકકાળે તીખાં; અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, ક્રોડ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ, અને શળ એનો નાશ કરે છે. એના ફળો-માનાં બિયાં:—સ્નિગ્ધ, ઉબ્બુ, તીખાં; અને કફ, કૃમિ (કરમ), એનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળા પાંદડાં:—કૃમિ અને વાયુ એનો નાશ કરનાર છે. (૧) ન્હાના બાળકના કૃમિ ઉપર:—પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; અથવા પિત્તપાપડો અર્ધા કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘાંમાં

આપવો. (૨) દાદર ઉપર:—પિત્તપાપડો લીં
જુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩)
વંઝયા (વાંઝણી) ને ગર્ભ ધારણ થવા
માટે—પિત્તપાપડોને બાળી તેની રાખ કરી તે
પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે.
(૪) કંઠમાળ ઉપર:—આખરાના મૂળો ચો-
ખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુ
પર લેપ કરવો (૫) અડકાવ (ઋતુસાવ)
બંધ થવા માટે:—પિત્તપાપડો અને શેવતીનાં
ફુલો પાણીમાં અથવા ધીમાં ભક્ષણ કરવાં અ
ને ફટકડીની પોટલી ચોનીમાં રાખવી, એટલે
અડકાવ (ઋતુસાવ) બંધ થાય છે. (૬) પુરૂષ
ત્વ આવવા માટે:—આખરાના મૂળોને ચીરી
તે નીચે રીઠું માટલું મુકી ઉપર અગ્નિ કર-
વો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે, તે અર્ક
ખાવાના પાનને ચોપડી તે પાનમાં મરાડીનું છ
ડવું એક મુકી તે પાન ખાવું એટલે એકજ
દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. ઉતાર સ્ત્રી સંગ કર
વો. (૭) ખરજવા ઉપર:—પિત્તપાપડો, હડ
તાલ, એ જૂના ધીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો.
(૮) કૃમિ ઉપર:—આખરાનાં બી અને વાવ
ડિંગ એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. ત્રણમાસા
લીંજુના રસમાં ત્રણ માસા ચૂર્ણ અને મધ નાં
ખી ચાટવું. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—આખરાનાં
ફુલો તોલા અઢી (૨૧), રાત્રે પાણીમાં લિંજ
વી રાખી સવારે તે ગાળેલા પાણીમાં સુરોખાર
અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો એ નાંખી
તે પાણી પાવું. અથવા આખરાના ફુલોનો કા-
ઢો મધ નાંખી પાવો. (૧૦) પગના સાંધા
પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપર:—પળસપાપડો
મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) પેટમાંના રોગ
ઉપર:—પળસપાપડો ખરસાણીનાં રસમાં વાટી
મરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એડકાર થશે.
ઉતાર ઘી અને લાત અથવા આખરાનાં ફુલો
બાણી પેટ ઉપર બાંધવાં દિવસ ૩. (૧૨) બા
ળકોને ઝારી (જાણી ફેડકીઓ) થઈ આવે
છે તે ઉપર:—પિત્તપાપડો લીમડાનાં રસ
માં ઘસી ચોપડવો (૧૪) કૃમિ ઉપર:—આખ
રાનાં બી કચરી લિંજવી રાખવાં અને પા
બાળી લેઈ તેમાં મધ નાંખી આપવું. (૧૪)

વાળા ઉપર:—આખરાના ૧ વાલેટ્ટી ગોળમાં
સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી.
મૂત્રરચનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:—આખ
રાનાં સુકાયેલા ફુલો ૧૦ તોલા પર્યંત લેઈ તે
ધોવા અને તેમાં થોડું પાણી નાખી ઉપર
ઢાંકણ દેઈ તે ઢાંકણમાં થોડું પાણી રેડી મંદ
અગ્નિ ઉપર બાફવાં. પછી તે ફુલો પીલી તે-
માંથી જે પાણી આવે તે શકૃત્યનુરૂપ પાશેર
પર્યંત ગાળી લેઈ તેમાં બે માસાં પર્યંત સુરો-
ખાર નાંખી પ્રાશન કરવું અને બાકી જે પાણી
રહે તેમાં તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવા.
(૧૬) યોનિકંદ ઉપર:—પિત્તપાપડો કચરી
કણકમાં મેળવી હાથ તળીયા જેવડી પુરી કરી
તે કંદ ઉપર બાંધવી. લંગોટી રાખવી; તેથી
કરી તે માસનો ગોળો ગરી પડશે, અથવા
આખરાના ખારના યોગે કરી ઘૂત સિધ્ધ
કરી તે ખાવું. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—
આખરાનો ગુંદ ૫-૧૦ ચણોડીભાર સાકર સાથે
ખાવો. (૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:—
આખરાના પાંત્રાનાં દીટાં સંધારણ ચાવી મોંમાં
રાખી તેનો દ્રવ (રસ) ગળતાં જવું, એટલે
ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે. તથા મુખરોગ
દૂર થાય છે. (૧૯) બગઈ વગેરે કાનમાં
ગઈ હોય તે ઉપર:—આખરાના અંકુરોનો
રસ કાનમાં નાંખવો. (૨૦) સર્પના વિષ
ઉપર:—આખરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં
અને લેપ પણ કરવો.

૨૦૪ ખાજકોલતી

સંત નૃશિંકા. ધૂમપુષ્પા. મં ૦ ખાજકોલતી.
વિંચુવા હીં ૦ બીજા. બં ૦ વિપાતી. વિષ્ટુટી.
કં ૦ ઇંચુલે. માસસાહોત્ર. મુર્ચિગિડ. તાં કાય-
ચોરી. તેં કલગોંદી. તું પચ્ચીરંગી. મલાં
કોતાફવા. ગોમં ૦ ખાજરકુલ્લી લાં ટેજા-
મન્ડોલુકટા.

ખાજકોલતીનાં ઝાડો નાનકડા હોય છે. એ
ચોમાસામાં ઉગે છે. ખાજકોલતીનાં પાત્રા મોટાં
હોઈ એ પાંત્રા શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ
થાય છે, એ પાંત્રા ઉપર બારીક પુમ

આવે છે. એ પાંત્રા કાળા રંગના હોય છે. ઉપ-
યોગ :—(૧) કોદહુના વિષ ઉપર :—ખા-
જકોદહુનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨)
વાળા ઉપર :—ખાજકોદહુનાં મૂળ ગરમ પા-
ણીમાં ઘસી વાળા ઉપર લેપ દેવો. વાળો બહાર
આવવા લાગે એટલે દીવેટમાં વીટાળવો. પછી
બીજો દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર
ખાજકોદહુનાં મૂળ ચાર પાંચ વાર ચોપડવું.
પછી તંતુ ઉપર વીંછીનો કાંટો મારવો, એટલે
તૂરત બધો વાળો બાહર આવશે. (૩) દાદર
ઉપર :—ખાજકોદહુનાં મૂળો તુળશીના રસમાં
ઘસી ચોપડવાં.

૨૦૫. ખિલખિલા.

આ ઝાડ સુમારે માંથોડું ઉંચાં વધે છે.
એનાં પાંત્રા કડવા લીમડાનાં પાત્રાં જેવાં હોય
છે. પાંત્રાનો રંગ લીલો હોય છે. ખિલખિલાનાં
ઝાડો વિશેષ કરી કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન
થાય છે. કોકણમાં એની ઉત્પત્તી ઘણી થાય છે.
ઉપયોગ :—(૧) મહારોગ અને ભૂતખા-
યા ઉપર :—ખિલખિલાના પાલાની શરીરે
ધુણી આપવી.

૨૦૬ ખીજડી (સમડી)

હીં ૦ મ૦ સં ૦ શમી. દે ૦ સંવદડ. બં ૦
શાષખાખલા. કં ૦ બની. તૈ ૦ શમીચેટ્ટુ. નખી-
ચેટ્ટુ. ઇં ૦ સ્પંજટ્ટી. લાં ૦ પ્રોસોપિસ સ્પાઈ-
સિજેરા.

ખીજડીને શમી પણ કહે છે. શમીનાં ઝાડો
મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાં-
દડાં જેવાં હોય છે. શમી એ એક હવનીય દ્રવ્ય
છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો
પ્રચાર છે. શમી :—તુરી, રક્ષ, શીતળ, લઘુ,
કડવી, તીખી, રેચક ; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર,
કોડ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, બ્રમ, કૃમિ,
કંપ, શ્રમ, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો :—
તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેષાકારક, ગુર, સ્વાદુ, રક્ષ,
ઉષ્ણ, કેશનશક એવાં છે. લઘુ શમી :—તુરી,

રક્ષ, શીત, લઘુ; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર,
અર્શ, કોડ, શ્વાસ, કફ, શ્વેતકોડ, એનો નાશ
કરે છે. એનાં ફળો :—કંકુ (ખરજ) નાશક,
ગુર, સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તક, મેષાકારક, ઉષ્ણ;
અને વ્રણ, કેશ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—
(૧) ઉંદરી ઉપર :—શમીનો પાલો (પાંદડાં)
ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) નખ
દંતવિષ ઉપર :—શમી કડવો લીંબડો અને
વડ એની જાલ વાટી લેપ કરવો. (૩) પ્રમેહ
અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર :—શમીના
કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં લઘુ માસા
જઈ મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું
તાળુ દૂધ કાચો પાશેર લઈ તેમાં કઢવી કપડા-
થી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ઘોળાં બસુંદીનાં
પૂલ અથવા તોલો ઘસી સાકરની ભૂટી ૨ તોલા
પર્યંત નાંખી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એકવાર પ્રમાણે
સાત કિંવા ચૌદ દિવસ ગુણ આવતાં સુધી
આપવું. (૪) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર :—
શમીના કુમળા તોરા અને દેવબાવળીયાના કુમ-
ળા તોરા સમભાગ લઈ એકત્ર કરી તેમાં થોડું
જઈ નાંખી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાળુ
દૂધ પાશેર લઈ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી
તેમાં સાકરની ભૂટી ૨ તોલા પર્યંત નાંખી પાવું
(૫) લુપ્ત લાગે છે તે ઉપર :—શમીના તોરા
ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં જીરાની ભૂટી અને ખાંડ
નાંખી પાવું. (૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર
પડતું હોય તો તે ઉપર :—શમીના તોરાનો
રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી જઈ અને સાકર
નાંખી પાવો. (૭) ગર્ભી ઉપર :—શમીના
તોરાનો અથવા પાલાનો રસ જઈ અને સાકર
નાંખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૨૦૭ પુરાસાની અજમેા

સં ૦ પુરસાના. મ૦ પુરાસનીઓવા. હિં ૦
પુરાસાની અજવાઈન.

પુરાસાની અજમેા એ પુરાસાન અને ય-
માન એ પરિંયા દેશમાંહેના પ્રાંતમાં પકે છે,
તે ઉપરથી એનું એવું નામ પડેલું છે. એ બીજ
અપટાં અને બારીક હોય છે. એ અજમાના-

જેટલા તીખા નથી હોતા કિંચિત તીખા હોય છે. એનો વૈદકમાં ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે. ખુરાસાની અજમો:—તીખો, રૂક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઊષ્ણ, માદક, ગુરુ, વાતકર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ અજમાના જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—ત્રણમાસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેહીમધ એનો કાઢો કરી તે તાવ આપવા પહેલાં પાવો.

૨૦૮ ખુળખુળા.

સં ૦ શણ્ણુખી. મં ૦ ખુળખુળા. રાનતાગ. હીં ૦ શણ્ણુલી. શણ્ણુ. ઝુનઝુનિયા. પટસણ. અં ૦ વનશણ્ણુ. શણ્ણુરાગ. ક ૦ ગિલુગિચ્ચિ. તેં ૦ શણ્ણુમતુવેલ. જેનખનર. રેલ્લચેટકુ. તાં ૦ જેનખનર. અં ૦ પત. ફાં ૦ લાદના. લાં ૦ કોટોલેરિઆવેઈકાસા.

જેવાં સણ્ણુનાં ઝાડો હોય છે; તેવાંજ ખુળખુળાનાં ઝાડો થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ખુળખુળાનાં ઝાડ માથેકું ઉંચાં વધે છે. એને સણ્ણુના ફળ જેવાંજ ફળો આવે છે, અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે તેનું મરાઠીમાં ખુળખુળા (નાના છોકરાને રમવાનો ધૂધરો) નામ સાર્થક છે. ખુળખુળા એ કડવા, વાંતિકર, તથા રસબંધક છે; અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, હિઝા, શ્વાસ એનો નાશ કરે છે. એને જંગલી લોક મરાઠીમાં “ઘાંટસર્પ” કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:—ખુળખુળાના ફળોનો કાઢો અથવા તેની ઘુણી આપવી. (૨) ઘાંટસર્પ ઉપર:—ખુળખુળાના ફળો ચલમમાં નાંખી પીવા, એટલે તાબડતોબ ગળામાં ભરેલો કફ જૂદો પડી ગુણ આવે છે. પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમાં તથા મોંમાં ઘુણી ઘાલવી. (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા પ્રણુ થયું હોય તો:—ખુળખુળાના પાંલાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૨૦૯ ખેર.

સં ૦ ખદિર. મં ૦ હીં ૦ કં ૦ ખેર. તેં ૦ ખાસુ. ખદિરમુ. મલાં ૦ કરિનિલિ. તું ૦ કાચુ. તાં ૦ વોડાલે. લાં ૦ એકશિઆક્ટેચ્ચુ.

આ અરણ્યવૃક્ષ છે. સંભાદ્રીના નીચેના પ્રદેશમાં એનાં વન ઘણાં છે. એને આરિક અને કોહિણુ કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રા શમીના પાંત્રા જેવાં હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. ખેરના ઝાડમાંથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું માટીમાં કેટલાએક વર્ષ રહે તો પણ હોતું નથી. ખેરના લાકડાની વળીયો, સાકટીયો, તંબુની મેખો વગેરે બનાવે છે. ખેરના લાકડાનો ઘાબો ઘણો કઠીણ હોય છે, માટે સુતાર તથા લુંહાર લોક તેમના હથિયારના હાથા કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. સેલડીનો રસ કાઢવાને મજબુત કાલ પણ તેનોજ બનાવે છે. ખેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે, જૂનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે. પછી એ ઉપરની જાલ કાઢી નાંખે છે. અને મધ્યના ગાભાના આંરિક કકડા કરી એક વાસણમાં ભરે છે, પછી ભટ્ટી સળગાવી તેને ઉકાળી ઈરતું રાખવાથી વાસણમાં કાથો ફરેલો હોય છે તેની વડીયો કરે છે. ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાથાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીલું લાકડું જાલ સાથે આંરિક કાપી, બાફી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમાં નાંખવાથી ચુનાને એટલી મજબુતી આવે છે કે, તોફાનો ગાળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી. ખેર:—પાચક, શીત, રસકાળે, કડવો, તુરો, રક્તશુદ્ધિકારક, દાંતને હિતાવહ; અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોડ, કંકુ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરોચક, પાંડુ અને રક્તદોષ, એનો નાશ કરે છે. ખેરનો ગુંદર—મધુર, બલકર, ધાતુવર્ધક છે. ખેરનો સાર:—વણ્ય વિશદ; અને રક્તદોષ, કફ, અને મુખરોગ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ (ગર્ભી) ઉપર:—ખેર અને અસાણા એનો કાઢો લિક્ષણાચૂર્ણ નાંખી ગ્રાશનાર્થ આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉ-

પદ્મ રોગ નય છે. (૨) કોડરોગ ઉપર:— ખેરના પંચાંગ (મૂળ, પાન, કુલો, જાલ, કળા)નો કાઢો કરી રાખવો. તેનું સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉધ્વર્તન (લેપ) કરવો, એટલે સર્વ કોડ દુર થાય છે. તેમજ કોડ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો. (૩) ભગંદર ઉપર:—ખેરજાલ અને તિફળાં એનો કાઢો કરી તેમાં ભંસનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૪) સો-મલના વિષ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો. (૫) બાળકોને મુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપર:—એ રોગનાં લક્ષણો એવાં છે કે, અછાંચુ થઈ પેટમાં દૂષિત મળની ગાંઠ થઈ ગાલ ઉપર સોળની જાયા જણાય છે, પેટ કુલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળું થાય છે, અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે; એ ઉપર ખેરની અંતરજાલ સુમારે ત્રણ માસા પર્યંત ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં અઘાં અડદ જેટલું ગોરોચન ઘસી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એકવખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) તિડીક પ્રમેહ ઉપર:—ખેર, બાવળ અને શમી, એ ત્રણે જાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયનાં તાળ દૂધમાં વાટી સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજ ભાર અને સાકરની ભૂકી અઘાં તોલો નાંખી પ્રત્યેક એ વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. (૭) તોફાન થયેલો ઘોડો સારો થવા માટે:—તેને રોજ પા તોલો કાથો આપવો. [૮] માણુ સને શીણુ થયું હોય તો:—ખેરની જાલના રસમાં લીંગ નાંખી પાવો. [૯] પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપર:—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર જીરું ૪ પૈસાભાર લેઈ, વાટી, ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાંખી તે આપવું. આ આપધ એ વખત આપવું. (૧૦) ઉધરસ ઉપર:—ખેરની અંતરજાલ ૪ ભાગ, બહેડાંદળ ૨ ભાગ, અને લવેંગ ૧ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. (૧૧) કાન પાકથો હોય તે ઉપર:—ઘોળા કાથાની વસ્ત્ર ગાળ ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવી; અને

તેની પીચકારી જેવી કાનમાં સેર પાડવી. પછી કાન સ્વચ્છ થોવો. (૧૨) પિત્ત વિકાર ઉપર:—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લેઈ તેમાં ત્રણ માસા સુકે નાખી બારીક વાટી તે ગોળી ગાયના તાળ દૂધમાં કાલવી, પ્રતિ દિવસે પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. [૧૩] કોડ ઉપર:—ખેરની જાલ, અને આવળકંડીનો કાઢો, આવચાનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો, એટલે શ્વેત કોડ દુર થાય છે.

૨૧૦ ખોરેતી. સં૦ કદગુ.

એ વૃક્ષને “ ખરવત ” પણ કહે છે. એ જાડો ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એના પાંત્રા ઉપર કરવત જેવાં ખરખરાં કાંટાં હોય છે. કોકણમાં સુતાર લોક એ પાંત્રા લકડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. તેનાથી લાકડું સફાઈદાર અને છે. બોખાડાના પાંત્રા જેવાં અને ફળ જેવાં એનાં પાંત્રા અને ફળો હોય છે. ઉપયોગ:— (૧) નળગુદા ઉપર:—ખોરેતીની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં પાવો. દિવસ ૩. અથવા જાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. [૨] કમળા ઉપર:—ખોરેતીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. ઉતાર ઘી અને ભાત. અથવા ખોરેતીના ફળોની ભૂકી નાળિયેરના અંગરસમાં આપવી. [૩] બાળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર:—ખોરેતીની જાલ, ચિત્રાના મૂળો અને જંઝેટાના મૂળો એ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર દહી અને ભાત. (૪) ભાર ઉપર અને પથરી ઉપર:—ખોરેતીની જાલ, પાણીશાક અને નાળિયેરની કાજલી એ સમભાગ ગોમૂત્રમાં ઘસી પ્રત્યેક એ વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. (૫) ગળા ઉપરના ભાગમાં ત્રણ થયું હોય તો તે ઉપર:—ખોરેતીની જાલના રસમાં કપડું બીજવી તાળવા ઉપર તેની ઘડી મુકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીટાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાંખતાં રહેવું. એ પ્રમાણે દિવસ ૭ એ ઘડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવી. [૬] ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—મહિનામાં એ વાર ખો-

રેતીની છાલ ગોમૂલમાં ઘસી આપતાં જવી.
(૭) **ગુલ્મરોગ ઉપર:**—ખોરેતીના સુકાયલાં ફળો અથવા છાલ અને નાળીયેરની કાછલી એ પાંચ તોલા ગોમૂલમાં અર્ધા તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. (૮) **દાંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—ખોરેતીના દાંતણુવડે દાંત ઘસવા, એટલે ૩ દિવસમાં દાંત મજબૂત થાય છે, અને દુખતા બંધ થાય છે.
[૯] **અડકાવ આવવા માટે:**—ખોરેતીના ફળોનું ચૂર્ણ નાળીયેરના અંગરસમાં આપવું. દિવસ ૩ કે ૭.

૨૧૧ ઘણસરી.

એ જાડો મોટાં મોટાં થાય છે. એને “ગાનસુરી” કહે છે, ઘણસરીનાં પાંત્રા ભિલાંમાના જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાનો વાસ દર્પટ આવે છે. **ઉપયોગ:**—[૧] **ઘાણસ [ઘાયડા] ના અને દુરશાના વિષ ઉપર:**—ઘણસરીનાં મૂળ ઘસી તેમાં સુંક ઘસવી અને પાવી. રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે. વિપથી શરીરમાં ગાંઠા થાય તો તેજ મૂળ ઘસી શરીર ઉપર ચોપડવાં. (૨) **રેચક:**—ઘણસરીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૩) **ફેડકી, ખરજ વગેરે ઉપર:**—ઘણસરીનાં મૂળ અને વાંકેરીનું ભોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર:**—ઘણસરીના પાલાનો ગોમૂત નાંખી રસ કાઢી તેમાં ઘણસરીના મૂળ ઘસી શરીરે મર્દન કરવું. (૫) **ઢોરને ઘાયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર:**—ઘણસરીના પાલાનો પાણી નાંખી એક શેર પર્યંત રસ કાઢવો અને ઘણસરીનાંજ મૂળ ૧ તોળા પર્યંત ઘસી તે પાવો. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવું; તથા અરીઠાના પાણીમાં ઘણસરીનાં મૂળ ઘસી સુજેલી જગોએ વારંવાર લેપ કરવો.

૨૧૨ ધાપાન.

અત્રસના જાડ જેવાં ધાપાનનાં જાડો હોય છે. એનાં પાંદડાં અત્રસના પાંદડાં કરતાં પહો-

ળાં હોઈ તેની છેવટે વાંક અને કરવત જેવા કાંટા હોય છે. ધાપાનના પાંત્રા પલારી રાખી કચરી તેનું સુતર કાઢી પછી દોરડું વણે છે. એ મજબૂત થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મુસલ રોગ** (દોરોને અને માણસોને મૂઝા જેવો રોગ થાય છે તે) **ઉપર:**—ધાપાનનાં કાંદાનો રસ પાવો. (૨) **જખમ ઉપર:**—ધાપાનનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૩ ધાંસપિત્તપાપડો. સં૦ પર્યટક.

આ જાડો જમીન ખરોચર પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રા બારીક હોય છે. એ જાડો ઘણું કરી માળ જમીન ઉપર થાય છે. એ જાડ ઉપર બારીક જીંડવા જેવા તોરા આવે છે. એ જાડો પ્રસિધ્ધ છે. પિત્તપાપડાનાં જાડો વધારે ગુણકારી છે. ધાંસપિત્તપાપડાનું શાક સાફ થાય છે. **પિત્તપાપડો:**—શીતળ, કડવો, ગ્રાહક વાતકારક, લઘુ, પાકકાળે તીખો; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરચિ, દાહ, પ્લાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, એકારી (ઉલટી), તૃષા, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. **એનું શાક:**—સંગ્રહી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ, કડવી; અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, બ્રમ, દાહ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પિત્તથી ચકરી આવે છે તે ઉપર:**—ધાંસપિત્તપાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરાના તેલમાં કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો. (૨) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—ધાંસ પિત્તપાપડાનો કાંદો પાવો. (૩) **સાધારણ તાવ ઉપર:**—ધાંસપિત્તપાપડાનો કાંદો કરી તેમાં ગારગોટી (ધોળો અને થંડો ફત્તર) દેવતામાં ભાલ કરી જમકારવી અને તે કાંદો પાવો. (૪) **ઉલટી ઉપર:**—ધાંસપિત્તપાપડાનો કાંદો મધ નાંખી પાવો.

૨૧૪ ધામારી. સં૦ અસ્થિભક્ષા.

ધામારીનાં જાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ જાડની ઉંચાઈ સુમારે એ હાથ હોય છે. એના પાંત્રાનો આકાર પર્ણખીજના પાંત્રા જેવો

થાય છે. ઘા મારીને તોરા આવી તેને ફળો આ-
વે છે. એ ફળોનો આકાર લાંબો હોય છે. ફળો-
નો રંગ પ્રથમ લીલો હોઈ પછી રાતો થઈ જા-
ય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘા રૂઝવા માટે:—
ઘામારીના પાલાનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર
આપડવો; એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે.
(૨) આળકોના રક્તાતિસાર ઉપર:—ઘામા-
રીના પાંદડાનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિ-
શ્ર કરી તે રસ પાવો. એ આંધ ઓટા માણ-
સને પણ આપવું.

૨૧૫ થેવડો. (વાલોળ)

થેવડાનો વેલો ઘણોજ મોટો વધે છે. એ
ચાર પાંચ વર્ષ ટકે છે. થેવડાને ત્રિદળ પાંત્રા
હોય છે. થેવડાની શિંગોનું શાક સાફ થાય
છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. થેવડામાં
ઝોધારી થેવડો, વોટ થેવડો, ગવો, ઘાળો અને કાળો
એવી અનેક જાતિયો છે. થેવડો:—વાતકર, ર-
ચ્ય, તુરો, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુષ્કિકારક,
ગ્રાહક, અગ્નિદીપક; અને કફ, પિત્ત, એનો
નાશ કરે છે. મોટો થેવડો:—રચિકર, વાતલ,
અગ્નિદીપક; અને મુખને પ્રિય એવો છે. કાળો
થેવડો:—કંઠ્ય, મેઘ્ય, અગ્નિદીપક, તુરો, રસ-
કાળે મધુર, રચિકર; અને ગ્રાહક એવો છે.
ઘાળો થેવડો:—વાત, કફ એને કરનાર, વિપ-
નાશક, એવો છે, બીજા શુણ કાળા થેવડા જેવા
છે. પીળો થેવડો એ કરતાં વધારે શુણવાળો છે.
ઉપયોગ:—(૧) વિછીના વિષ ઉપર:—થે-
વડાના પાલાનો રસ આપડવો. (૨) પાઠા ઉ-
પર:—સાત વર્ષી થેવડીના મૂળની જમીનની
અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાતી.
અને તેનોજ ઉપર લેપ કરવો. (૩) પગ કિ-
વા હુટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર:—થેવ-
ડાનો પાલો અને બીલામો એકત્ર વાટી ગરમ
કરી ઉપર આંધવું. (૪) વિષમ જ્વર ઉપર:—
સાત વર્ષી થેવડાનાં મૂળ કાઢી કાને આંધવાં; એ-
ટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૨૧૬ ઘોટી.

ઘોટીને “ઘોટ” “ઘોટખોર” “રાનખોર”
એમ મરાઠીમાં કહે છે. ઘોટીના ઝાડ જેવાં હો-
ય છે. એને ખોરડીના જેવાં બારીક ફળો આવે
છે. વૈદલોક “અત્રીશી” કરીને જે આંધ આ-
પે છે તેમાં એ ફળો હોય છે. ઘોટી એ મધુર,
તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક; અને કમ-
જો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, કોડ,
ખરજ એનો નાશ કરે છે.

૨૧૭ ઘોટીવેલ.

ઘોટીવેલ આમાસામાં ઉત્પન્ન થઈ ઝાડ ઉપર
પ્રસરે છે. એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે. ઘોટી-
વેલનાં પાંત્રા મોટાં હોઈ તે ઉપર જડી રેપાઓ
હોય છે. એ વેલીને બારીક કાંટા હોય છે. એને
ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છ આવે છે. ઉપયોગ:—
પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર:—ઘોટીવેલીનાં
લીલાં અથવા સુકાયેલાં ફળો અને મેથી બારીક
વાટી દહીમાં કાલવી, તેમાં થોડી દિગંતી ભૂટા
નાંખી તે પાવું; એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે.

૨૧૮ ઘોણશી.

ગોનશીના વેલા હોય છે. એ વેલાની જા-
ડાઈ પગના અંગુઠા જેવી હોઈ આકારે ઘોણસ
સર્પ જેવી હોય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે.
એનાં પાંત્રા આકારે પીંપળાનાં પાંત્રા જેવાં હોઈ,
તેના કરતાં યોગણાં મોટાં થાય છે. એ પાં-
ત્રાને એક એક આંગળ પહોળાઈના ખાંચા હોય
છે. ગોનશી:—શીતળ, ગુર; અને શળ, હેડ-
કી, જીર્ણ વિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદ એનો
નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઠોરને ઘોચડા-
નું વિષ ચડ્યું હોય તો:—ગોનશીનો રસ
શેરબર પાવો. (૨) માણસને ઘોચડાનું વિષ
ચડ્યું હોય તો:—ગોનશીના રસમાં ઘણસરી-
નાં મૂળ, અરિકા અને કાળીજીરી વાટી ગોમૂત્ર
નાંખી દંશ ઉપર લેપ દેવો.

૨૧૯ ઘોલી. (ગિલોડી)

ઘોલીનો વેલો આઠ દશ વર્ષ પર્વત બંધે છે.
ઘોલી આરમાશી થાય છે. ઘોલીનાં ફળ એ અ-

દી આંગળ લાંબાં હોઈ અંગુઠા જેટલાં જડાં હોય છે. ઘોલીમાં બે પ્રકાર છે. કડવી અને મીઠી. કડવી ઘોલી કાંઈ ખાતું નથી. ઘોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઈ પથ્યકર છે. ઘોલીના અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે. **ઘોલી:**—મધુર, શીતળ; અને કફ, ઉલટી એને કરનારી; અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તશોષ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, તાવ, એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફલ:**—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તંભક, સ્તન્યકારક, પેટમાં વાતસંચય કરનાર, રચિકર; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોળે, બુધ્ધિ, દાહ, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલો:**—ખરજ, પિત્ત, કમળો એનો નાશ કરે છે. **એના પાલાની ભાજી:**—શીતળ, મધુર, ગ્રાહક. તુરી, કડવી, પાકકાળે તીખી, વાતુળ; અને કફ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ:**—હિમ, મેહનાશક, ધાતુવર્ધક; અને હાયપગ્ને દાહ, બ્રાંતિ અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે. **કડવી ઘોલી:**—વાંતિકારક; અને રક્તવિકાર, કફ, પાંડુ, એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ગુરુ, કડવા, વાંતિકર, વાયુને કાપાવનાર; અને સોળે, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર, કફ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) કાનમાં બગઈ વગેરે ગઈ હોય તો:**—ઘોલીના પાલાનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી પાડવું. (૨) ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજો-દર્શન થાય તે તથા ગર્ભચલન થાય છે તે ઉપર:—ઘોલીનો વેલો અંગુઠા જેવો જડો જોઈ તે વેલાની, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો લઈ થંડું પાણી નાંખી ખાંડવી અને કાચો પાશેર પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા પર્યંત નાંખી પ્રત્યેક બે વાર પ્રમાણે રજસ્ત્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ પર્યંત આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઈ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલાં આપવું નહિ. (૩) કુરશાના વિષ ઉપર:—ગીલોડીના પાંત્રાનાં રસમાં સમુદ્રફળ ૭ માસા ઘસી સુમારે નવટાંક

રસ પાવો. આ રસ એકેક કલાકને અંતરે પાવો; એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૪) સલ વધવા ઉપર:—ઘોલીના મૂળોનો રસ, દેવદાર, જીરું અને સાકર એનું ચૂર્ણ, એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં રતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૨૦ ઘોલિકા. (લુણીની ભાજી)

સંઠ ઘોલિ.—કા મં ઘોળ. હિંઠ બડી-નોનિઆશાક. કુલ્ફા. કંઠ ગોલિ. તૈંઠ અઈલકુરા. ફાંઠ ખુરફા. અંઠ બકલતુલ હુમકા. ઇંઠ પસં લેન. લાંઠ પોચ્યુલેકા, ક્વાડિફિડા.

ઘોલિકાનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંત્રા કાંઈક ગોળ થઈ જરા રાતા રંગનાં હોય છે. ઘોલિકાને ઘણાં ન્હાનાં જડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે. ઘોલીકામાં બે જાતિ છે. એક ન્હાની અથવા વગડાઉ ઘોલિકા; તથા બીજી મોટી અથવા રાજઘોલિકા કહે છે. જંગલી ઘોલિકાનાં પાંત્રા રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતા ન્હાનાં પરંતુ ખડખડાં હોય છે. એ ઝાડોનાં ઝુંડે ઝુંડ થાય છે. રાજઘોલિકાનાં પાંત્રા અને ઝાડ કાંઈક મોટાં હોઈ કામળ હોય છે. ઘોલિકાની ઢીલી ભાજી કરે છે. એનો ગરીબ લોકમાજ ઉપયોગ થાય છે. એ ભાજી થંડી હોઈ ઘણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. **ઘોલિકા:**—રચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર, ઉબ્બુ; અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, ત્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ અને સોળે એનો નાશ કરે છે. **મોટી ઘોલિકા:**—ફલ, ખાટી, ખારી, રચિકર, તીખી, ગુરુ, અગ્નિદીપક, કફનાશક; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંઘ, વિષ અને શુક્ર એનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધઘોલિકા:**—પિત્તલ. સારક. કફકર, તીખી; અને જીર્ણવર, શ્વાસ, કાસ, ગુલ્મ, મેહ, શીથ એનો નાશ કરનારી, રસાયન, વાતનાશક, ઉબ્બુ, ખાટી; અને નેત્રરોગ, ચર્મદોષ અને ત્રણ એની નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેશાબે ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉનવા ઉપર:**—ઘોલિકાની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી

તે રસ સવારે સાંજ એ વખત પાવો. ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૨૨૧ ઘોસાળી. (ગલકી)

સં ૦ હરતિકેશાતકી. મં ૦ ઘોસાળે. હીં ૦ નેનુઆ. તોરમ્. બં ૦ ધુધલ. કં ૦ અરહીરે. તુખીરી. તૈં ૦ પુછાખીરકાયા. ફાં ૦ ખિયાર. લાં ૦ લ્યુકપેટેંગા.

ગલકીનો વેલો ધણોજ વધે છે. એના ફળોને ગલકાં કહે છે. એમાં બે જાતિ છે. માઠ અને સાતપુતી. માઠ ગલકાનાં ફીટાને ફક્ત એક જ ફુલ અને ફળ આવે છે. સાતપુતીને વધારે ફળ ફુલો આવે છે. અને તોરા આવે છે. માઠ ગલકા પોચા હોય છે. ગલકાં એ એક તુરી-આનીજ જાતિ છે. ગલકાનું શાક અને લજ્યાં ધણું ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆં કરતાં સારાં થાય છે. ધણીખરી ભાજ્યો કરતાં એ ધણી મીઠીલાગે છે. ગલકાને “પારોસ” એમ પણ કહે છે.

મોટાં ગલકાં:—શીતલ, મધુર, વાતલ, અમિદીપક, કફકર, પિત્તલ; અને દમ, ઉધરસ, તાવ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. **સાતપુતી:**—શીતળ, હૃદય પાકકાળે તીખી, કડવી; અને પિત્ત, વિપ, ઉધરસ, તાવ અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:**—

ગલકું શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો.

(૨) **સોજા ઉપર:**—ગલકીના પાંત્રાનો રસ ગોમૂત્રમાં નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો.

(૩) **નળગુદ ઉપર:**—ગલકીના પાંત્રાનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાલો સોજા ઉપર વાટી તે ચોપડવો.

(૪) **બદ, ગુમ્માં, ગર્ભિની ચાંદીયો વગેરે સારાં થવા માટે અનુલવી મલમ:**—

ગલકીના વેલાનાં લીલાં પાંત્રા ખાંડી તેનો અં-ગરસ એક શેર કાઢવો. તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનું ઘણું જ ભુનું ઘી પાંકા અધશેર નાંખવું.

અને કલઘના વાસણમાં દેવતા ઉપર શી-જવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાંખવો.

પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ ૫ તોલા નાંખવું. તે ઓગળી ઘી સાથે એકત્ર થ-યા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક પરાતમાં

પાણી ભરી લેઈ તે પાણીમાં તે ઓપધ ગાળી નાંખવું. પછી એક પ્રહર પછી પરાતમાંના પા-ણી ઉપર ભાખરી જેવું જમી રહેલું ઓપધ લેઈ પાતળા ચોઘડી કપડા ઉપર મૂકી તે ઉપર ઢાંકણ પણ તેવુંજ પાતળું ચોઘડી કમડું મૂકી હલકા હાથથી દાબવું. એ યોગથી તેમાં રહેલો પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડબ્બામાં ભરી રાખવો. અને જખમ ઉપ-ર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદીથી ભરાઈ આવે છે.

૨૨૨ ચણાં મોટા.

સં ૦ હરિમંથ. ચણક. મં ૦ હરખરા. હીં ૦ ચના. બં ૦ ચણક. તૈં ૦ ચનગાણુ. ચનાકમુદ્વ. તું ૦ તાં ૦ કં ૦ કડલે. મલાં ૦ કટાલા. ફાં ૦ નખુદ. અં ૦ હુમસ. ઇં ૦ ગ્રામ. લાં ૦ સીસર એરીએ-ટિનમ.

અદલ તથા દ્વિદલધાન્ય એવા ધાન્યના જે પ્રકાર છે. જેમ અદલ ધાન્યમાં થઈ એ મુખ્ય છે તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં ચણા એ મુખ્ય છે. ચણાની ઉત્પત્તિ ધણુકરી આ ખંડમાં છે. ચણા આશો મહિનામાં વાવે છે; અને માઘમાસની આખરે અને ફાલ્ગુનમાં તૈયાર થાય છે. ચણાના છાંડની ઉચાઈ દોઢ બે વેંત હોય છે. ચણાનાં છાંડને ચાલીશ પચાસ પોપટા આવે છે. તેમાં એક અગર બે દાણાં હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાબૂલ, અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણા પુ-ષ્કળ પાકે છે. લીલા ચણાના પોપટા ફેલી તે ખાય છે. અને તેમાંના દાણા સુકાય એટલે તે શેકી ખાય છે. ગઢની પેઠે ચણાના પણ પુષ્ક-ળ પદાર્થો બને છે. ચણાની દાળ કરી તેનાં છુંદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, વેસણના લાડુ, મેસૂર, એવાં અનેક તરેહનાં પકવાનો થાય છે. ચણા શેકી તેની ઘાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફેતરાં કાઢી ભરડે છે એટલે તે-ની દાળ બને છે. એ દાળ ગઢના કરતાં પણ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ કરે છે. શેકેલા ચણા શરીરને ધણુજ હિતાવહ છે. એ પૌષ્ટિક હોઈ ભૂખને માટે ધણુજ ઉત્તમ છે.

પ્રવાસમાં એ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ ચણા ખાઈ માર્ગક્રમણ કરતાં છતાં જો પાણી મળે નહિં તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે ચણા શેકેલા અવસ્થા ખાવા એવો જે નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ છે એમ જણાય છે. ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે તે ઘણીજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડના પાલાનું શાક કરે છે. ચણાના ખારમાં પલારી જે ખી રોપવામાં આવે તે ઘણું જલદી ઉગી નીકળે છે. ચણા:—વાતલ, શીત, લઘુ, રૂક્ષ, તુરા, વિષ્ટંભકારક, મધુર, રૂચિકર, વર્ણકર, બલકર, જ્વરનાશક, આધ્માનકારક; અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. શેકેલા ચણા:—ઉષ્ણ, રૂચિકર, રક્તકોપન, લઘુ, બલકર, શુક્લ, શરીરને તેજ આપનાર; અને સ્વેદ, શૈત્ય, આમ. કફ, વાયુ, કલમ એનો નાશ કરે છે. ચણાનો ક્ષાર:—અગ્નિદીપક, રૂચ્ય, ખારો, અતિખાટો અને દાંતને અખાવનાર એવો છે; અને શળ, અજીર્ણ, અગ્નિમાંઘ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કુમળા ઉપર:—ચણાની દાળમાં અરોખર ગોળ નાંખેલો એવું પૂરણુ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવું; તરસ લાગે તો ગોળદાળનું પાણી પાવું. (૨) મસ્તક વાયુ ઉપર:—અર્ધોશર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાઈની ભૂકી ચણાના ખારમાં નાંખી માથા ઉપર લેપ કરવો. (૩) પરસેવો બંધ થવા માટે:—શેકેલા ચણા, અજમો અને વજ એનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) સળકમ ઉપર:—રાત્રે સુઈ રહેતી વેળાએ તાળ શેકેલા ચણા ખાવા. ઉપર પાણી પીવું નહીં. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—દાળ અને સાકર પૈસાભાર એ રાત્રે સુઈ રહેતી વેળાએ ખાવાં. ઉપર પાણી પીવું નહિં. એમ ૧ મહિનો કરવું. (૬) પેટપીડ ઉપર:—ચણાનો ક્ષાર એક એ તોલા પાવો. (૭) પથરી ઉપર:—ચણાનો ખાર, શીંધાલુણ અને બંગડીખાર એ એકત્ર કરી પાવું; અથવા શેકેલી હિંગ, સુંક,

મરી, પીંપર, કાળિંજન, જવખાર, શીંધાલુણ, એનું ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના એ તોલા ખારમાં નાંખી પાવું.

૨૨૩ ચણોડી.

સં ૦ હીં ૦ ગુંળ. મં ૦ ગુંળ.

ચણોડીના વંશ હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રા ખારીક લાંબાં હોય છે. ચણોડીમાં ઘોળી કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે. ત્રણે વેલા સરખાજ હોય છે. ચણોડી, સોનાનું વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ એક તોલા ભારમાં છન્નું (૯૬) ચણોડીયો થાય છે. ચણોડીની ગણના ઉપવિષમાં છે. ચણોડી:—સ્વાદુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાંને હિતાવહ; કેસ્ય, રૂચ્ય, શીત, વૃધ્ય; અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, ઇંદ્રલુપ્ત, ત્રણ, કૃમિ, રાક્ષસ. ગ્રહપીડા, કંકુ (ખરજ), કોડ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, ભ્રમ, દમ, તૃષ્ણા, મોહ, મદ, એનો નાશ કરે છે. એનાંબીજ:—વાંતિકારક, શળનાશક છે. એનાં પાંત્રા વિષનાશક છે. ઘોળી ચણોડી ઘણું કરી વશીકરણના ઉપયોગમાં લે છે. બીજા બાકી ગુણો ચણોડી જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) અર્ધશિશી ઉપર:—ચણોડીના મૂળ પાણીમાં ઘસી નરથ આપવું; એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે. (૨) શીતળાથી આંખમાં ફુલ પડ્યું હોય તો:—મેગલી એરંડના રસમાં ઘોળી ચણોડી ઘસી અંજન કરવું. (૩) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુ પડતી હોય તો તે ઉપર:—ચણોડીનાં મૂળ અથવા ફળ લિલામાના રસમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણોડી મધમાં અથવા ઘીમાં ખલી ચોપડવી. (૪) અવાજ સાફ થવા માટે:—ઘોળી ચણોડીનો પાલો ચાવી મોંમાં રાખી રસ ગળતાં જવું. અથવા ચાવવા. (૬) ગરમીથી મોંમાં ફોલા વગેરે થાય તો:—ઘોળી ચણોડીનો પાલો, કંકાળ અને સાકર એ મોંમાં રાખી રસ ગળતા જવું. અથવા મૂળ ચાવવાં. (૭) લાલામેહ ઉપર:—ઘોળી ચણોડીનો પાલો અને મેંદીનો પાલો સમભાગ

લેઈ તેનો રસ કાઢવો. તેમાં દુદુરલીના મૂળ ધસી
 ૭૩' અને સાકર નાંખી પાવું. ઔષધ સાત
 દિવસ પર્વત પ્રત્યેક એ વખત સેવન કરવું.
 (૮) ધાંવરા ઉપર:—ઘોળી ચણોડીના પાલાનો
 લેપ કરવો. (૯) પરમા ઉપર:—ચણોડીના
 પાલાનો રસ કાઢી તે પાશર ગાયના દૂધમાં
 પાવો. (૧૦) ખાલી ચર છે તે ઉપર:—
 ઘોળી ચણોડીના પાલાના રસમાં જીરાની ભૂકી
 નાંખી પાવું. (૧૧) લુ લાગે છે તે ઉપર:—
 ઘોળી ચણોડીના પાલાનો રસ સાકર અને ૭૩'
 નાંખી પાવો. (૧૨) તાવથી માથું દુઃખતું
 હોય તો:—ઘોળી ચણોડીના મૂળ સ્વચ્છ ઘોઈ
 થસવાં અને કપડામાં ઘાલી તે સુંઘવું. દિવસ ૭
 (૧૩) ગર્ભી ઉપર:—લાલ ચણોડીના પાલાના
 રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડી સાકર નાંખી
 સાત દિવસ લેવું. (૧૪) શીંદુરના વિષ
 ઉપર:—ચણોડીનો પાલો ખાવો. દિવસ ૭
 (૧૫) શિરોરોગ ઉપર:—ચણોડીનાં મૂળ ધસી
 નાકે સુંઘાડવા, એટલે આંખોમાં ચર આવે છે
 તે, રતાંધળો, આદાશીશી, મસ્તકશળ એનો
 નાશ થાય છે. (૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપ:—
 ગરીરના જે ભાગમાં વાયુનો કોપ થતો હોય તે
 જગા ઉપરનાં વાળ દેવતાથી બાળી નાંખી તે
 ઉપર ચણોડી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, તેથી
 કરી અપબાહુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, એ વાયુ
 અને બીજા વાયુસંબંધી પીડા દૂર થાય છે.
 (૧૭) અંધી એટલે ગાંઠ ઉપર:—રાત્રી ચણો
 ડીની દાળ, આંબલીનો કચુકો અને ગેરૂ એ
 થંડા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ દેવો. અને તે
 સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ દેવો. (૧૮)
 બિપદશ ઉપર:—ઘોળી ચણોડીનાં મુંળ અને
 ઘોળી જાસુદીનાં મુંળ ધસી પાવાં અને ગર્ભીની
 ચાંદીને પણ એજ લેપ દેવો. (૧૯) ઉધરસ
 ઉપર:—ઘોળી ચણોડીના મુંળ ધસી પાવાં (૨૦)
 પાંપણોમાં થનારા રોગ ઉપર:—ચણોડી
 પાણીમાં બાફી તે પાણી પાંપણે ચોપડવું. એ-
 ટલે પડે નીકળી જઈ પાંપણનો દાહ અને
 સોજો નાશ પામે છે.

૨૨૪ ચંદનખટવો.

ચંદનખટવાનાં ઝાડો એ હાથ જીયાં વધે છે.
 એનાં પાંત્રા નાજૂક હોઈ નીચેની બાજુએ કાં-
 ધક રાતા અથવા ગુલાબી રંગનાં હોય છે. આ
 ભાજી જલદીથી સુકાઈ જાય છે. ગુજરાત, જિ-
 ત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉ-
 ત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ચંદનખટવાની ભાજી કરે
 છે. એ ભાજીનો ગરિય લોકમાંજ ખપ થાય છે.
 ચંદનખટવા:—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ
 અને વિશેષે કરી ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—
 (૧) ઠોરના રોગ ઉપર:—ચંદનખટવાના લા-
 કડાનો કાલસો ઘીમાં વાટી ઘૂંટડાથી પાવો.
 દિવસ ૩.

૨૨૫ ચંદુસ.

ચંદુસનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે.
 એ ધૂપની જાતીનું વૃક્ષ છે. ચંદુસનાં ઝાડો
 આફ્રિકાખંડમાં ઘણાં થાય છે, એ વૃક્ષનો જે
 રસ નીકળે છે તેને ચંદુસ કહે છે. એનો રંગ
 કિચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદુસનો
 “વાર્નિશ” કરે છે; તેમજ એનો મલમ પણ
 થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને “સફેદ ઝા-
 મર” કહે છે. ચંદુસ—તીખી, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ,
 ઉષ્ણ, શુકલ, લઘુ, વૃષ્ય કાંતિકારક; અને કંડુ
 (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોડ, દાહ, એનો ના-
 શ કરે છે.

૨૨૬ ચંબેલી.

સંત જાતી. મંત જાતી. હીંત ચંબેલી. કંત
 જાજીલિંગો. તૈંત જાજીપુખાલુ. તુંત જાજીપુ.
 મલાંત પિચ્ચાકં. માલતી. લાંત જેસ્મિનમ ફલે-
 ફસાઇલિસ.

ચંબેલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રા જાંબુ
 જેવાં ઘોળાં અને ન્હાનાં હોય છે. એ પ્રલોનો
 વાસ મધુર આવે છે. એ પ્રલો શ્રાવણ મહિના-
 માં ઘણાં થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.

૨૨૭ ચંબેલી.

સં જાતી. માલતી. હિં ચંબેલી. મં જામ. ચંબેલીનો વેલા મોટો વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જુના વેલા ઘણાજ મોટા હોય છે. એ વેલા ઉપરથી માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબુત હોય છે. ચંબેલીનાં પાંત્રા ઘોળાં હોય સુકુમાર અને સુવાસિક એવાં હોય છે. ચંબેલીના પાંત્રાનો રસ ત્રણશોધક છે. **ચંબેલી:**—તુરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, તીખી; અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોડ, રક્તદોષ, ત્રણ, પિત્ત અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે. એની કળીયો:—ત્રણ, વિસ્ફોટ, નેત્રરોગ, કોડ, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ—સુગંધિ, મનોજ; અને કફ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) જીલને ખર આવે (કાત્રા પડે) છે તે ઉપર:—ચંબેલીના પાલાનો રસ પાવો. (૨) દાદર અને ચાંદીયો ઉપર:—ચંબેલીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૩) જખમ ઉપર:—ચંબેલીના પાલાની થેપલી કરી જખમ ઉપર આંધવી. (૪) કર્ણશૂળ ઉપર:—તલના તેલમાં ચંબેલીના પાંત્રાનો અંગરસ નાંખી તે તેલ સાઈ કઢાવવું અને સર્વ રસ આળી નાખવો. એ પ્રમાણે જ સાત પુટો દૈનિક તેલ તૈયાર કરી રાખવું એ તેલ કાનમાં નાંખવું એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૫) આંકારી (ઉલટી) ઉપર:—ચંબેલીના પાંત્રાનો અંગરસ કાઢી તેમાં મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ સાકરની ભૂકી નાંખી આપવું. (૬) જીર્ણવરાદિ તીવ્રજ્વરો ઉપર:—દૂધમાં જાંઘના મૂળોનો કાઢો કરી પાવો. (૭) ઉપદંશ ઉપર:—ચંબેલીના કુમળા પાલાનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા, અને કિંચિત રાજ નાંખી તે પ્રાતઃકાળે સેવન કરવું; એટલે જ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ગદ્દ અને ઘીની પથ્ય કરવી. (૮) મુખપાક ઉપર:—ચંબેલીનો પાલો ચાવવો. અથવા ચંબેલીનો પાલો, દારહળદર, ત્રિકળાં એનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે.

૨૨૮ જનવેલ.

ચામાસામાં આ વેલા ઉગે છે. આ વેલાના પાંત્રા લાંબાં હોય કાંટા હોય તેવા એની કારને ખાંચા હોય છે. આ વેલી ખીજા ઝાડો ઉપર ચઢેલી હોય છે. પાણીના કીનારા ઉપર થનારી વેલી માત્ર ઉન્હાળામાં જીવતી રહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) ઉંદરી ઉપર:—જનવેલ દૂધમાં વાટી તેનો રસ પાવો. અને જનવેલીની રાખ તલના તેલમાં ખલી ઉંદરી ઉપર ચોપડવી. (૨) દાદર ઉપર:—જનવેલીનો રસ ચોપડવો. (૩) દોરોના ક્ષતમાં કિડા પડ્યા હોય તે ઉપર:—જનવેલીના પાલાની ધુણી આપવી.

૨૨૯. ચાકવત.

સં વાસ્તુક. મં ચાકવત. હિં અથુવા. અં વેતુયા. રાં ચિલવો. કં ચકવત. ચકંદ્રા-તુપદ્ય. ફાં મુસેલેસા અં શેકયુતુચખનમેલ. ધં બ્લાષ્ટિગુજકૂટ. લાં એનોપોડિયમ્ઓલખમ. આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે. આ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રા ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. તે કામલ હોય છે. ચાકવતની લાજ પૌષ્ટિક છે. એ લાજમાં ચણાની દાળ કિંવા કાંઈક ધાન્ય નાંખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે. ચાકવતમાં આ એક ગુણ છે કે, જે દાણાં બાફવા કઠિણ હોય છે, તેમાં કેટલાંક ચાકવતનાં પાંત્રા નાંખવાથી તે જલદી બકાય છે. **ચાકવત:**—મધુર, શીત, ખારી, રચિકર, સારક, પાચક, મલ અને મૂત્ર એને શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ શુક્રપ્રદ, બલકર, હૃદય, જ્વરનાશક; અને ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોડ, પિત્ત, ઉદાવર્ત-વાયુ એનો નાશ કરે છે.

૨૩૦. ચારોળીનું ઝાડ.

સં ચાર, રાજદન. હિં ચિરોંજ. માં ચારોળી કં મોરાંખ, મોરવે, મોરડી, ચાર્પાલ. તાં કારપ્યારકકુ-પ્યુ. મલાં મુરળ. તૈં ચાર-પ્યુ, ચારમામિંડી. ફાં તુકલેખાન, અં

હયુરસમાના. લાંબુ એનિવાલેટીકાલિઆ.

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ, નાગપૂર અને મલબાર પ્રાંતમાં એનાં ઝાડો ઘણાં થાય છે. એનાં પાંત્રા લાંબા હોઈ તે મહુડાના પાંત્રા જેવડાં મોટાં હોય છે. તેનાં પત્રાળાં કરે છે. એની ઝાયા ઘણી થઈ છે. એનું લાકડું ધિમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ ઝાડને નહાનાં ફળો આવે છે, તેમાં તુવેર જેવડા રાતા રંગના ફાણા હોય છે. તેને ચારોળી કહે છે. ચારોળી મીઠાધમાં અને પકવાન્નોમાં નાંખે છે. ચારોળીનું તેલ નીકળે છે. તે બદામના તેલ જેવું થકું છે, ચારોળીના પાકા ફળનો રંગ જાંબુડો હોય છે. એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે. **ચારોળીના ઝાડનાં મૂળ:**—તુરાં, અને રક્તરોગ, કફ, પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. **ચારોળીના ઝાડની મજા:**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલસ્તંભક, આમવર્ધક, દુર્ગંધ, હૃદય, શુકલ, વાતપિત્તનાશક એવી છે. **ચારોળી:**—મધુર, વૃષ્ય, ખાટી, ગુર, સારક, મલસ્તંભક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્ગંધ, બલકારક, પ્રિય; અને વાત, પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષ્ણા, ક્ષતરોગ, રક્તદોષ, ક્ષતક્ષય, એનો નાશ કરે છે. **ફળમાંહેનો ગર્ભ:**—મધુર, વૃષ્ય; અને દાહ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. **ચારોળીનું તેલ:**—મધુર, જડ, કિચિત, ઉષ્ણ, કફકારક, અને પિત્ત, વાત એનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **રક્તપ્રતિસાર ઉપર:**—ચારોળીના ઝાડની જાલ દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૨) **શીતપિત્ત ઉપર:**—ચારોળી દૂધમાં વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૩૧ ચિત્રો.

સંઠ ચિત્રક. લીંઠ મંઠ ચિત્રક, ચીતા. બંઠ ચિતેગાળ. કંઠ ચિત્રમૂલ. તૈંઠ ચિત્રમૂલમુ. તાંઠ કોદિવેલ. તુંઠ બોલક, ચિત્રમૂલ. મલાં ટંકોટુવેલી. ફાંઠ બેખરંદા. અંઠ શિતરજ લાંઠ પ્લેબેગોઝિલેનિકા.

એ ઝાડ નાનાં હોઈ બીજાં ઝાડવાના આ

શ્રવે થાય છે, એનાં પાંત્રા જડાશ પડતાં ફળ વાળાં હોય છે. એ પાંત્રાનું શાક થાય છે. એ ઝાડને જે કંદ પુટે છે તેમાં પેર હોય છે. ચિત્રામાં ફૂલો ઉપરથી ઘોળી અને રાત્રી એવી બે જાતિ છે. ચિત્રાની લીલી જાલ ઘસી અગર કચરી શરીરે લગાવવાથી હુખસને બાળી નાંખે છે. **ચિત્રક:**—પાચક, રક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રચિકર, રસાયન, અમ્લિ જેવો પરાક્રમી, અને સોળે, કાઠ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર. કંકુ, યકૃત, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષાય, ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. એ તીખો છે એટલે પિત્તનો નાશ કરે છે. અને ઉષ્ણ છે માટે વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ ઉપર:**—ચિત્રાના મૂળની જાલ બારીક વાટી માખણમાં કાલવી, તે ગોળો એક કથરોટમાં મૂકી તે કથરોટ તાપમાં વાંકી કરી રાખવી; એટલે નીચે ઘી ઓગળી નીકળશે. તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે. તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. (૨) **સ્તન, કર્ણ કિંવા બીજે ઠંડાણે સોળે આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:**—ચિત્રાનાં મૂળ પાણીમાં ઘી લેપ દેવો. (૩) **સર્પદંશ ઉપર:**—ચિત્રાનાં મૂળ, કાળીવેલીના કાંદા અને બોખાડાનાં મૂળ એ સર્વ એકત્ર ઘસી થોડા થોડા અવકાશે ત્રણ વાર પાવાં. વિષ ચઢેલા માણસને જાણુની પાસે બેસાડવું અને અંગ ઉપર થંડા પાણીની ધાર ધારવી. બે પ્રહરમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ઘી (અચ્છેર) પાવું. (૪) **ઉદરના વિષ ઉપર:**—ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું. તે ચૂર્ણ શસ્ત્રવડે બહારંધ ઉપર કિચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું. (૫) **સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ ઉપર:**—ચિત્રાના મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમાં આપવો. (૬) **વેળ ઉપર:**—ચિત્રાનાં મૂળ લીંમડાના રસમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૭) **ખસ ઉપર:**—ચિત્રાનાં મૂળો ખાંડી તેનો રસ નાળી એરના રસમાં નાંખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. (૮) **ચિત્રધૂત:**—ચિત્રાનો કાદો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી મુ-

દમ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શળ, મૂળવ્યાધ અને સમ્રહણી એનો નાશ થાય છે. (૯) પાંડુરોગ ઉપર:—ચિત્રકચૂર્ણને આંબળકંઠીના કાઢાની ત્રણ ભાવન એ આપવી. પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેતાં જવું. (૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) મંડલ કોડ ઉપર:—ચિત્રાના મૂળોનો લેપ કરવો, પછી નગોડના બિયાંનો લેપ કરવો. (૧૨) તિડિક પ્રમેહ ઉપર:—ચિત્રાનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું; નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં; અજીર્ણ, સમ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર જાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૩) કંડુ (ખરજ) ઉપર:—ચિત્રાના મૂળોનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) યકૃત અને પ્લીહો દર ઉપર:—ચિત્રાનો ક્ષાર કાઢી તે પાવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ ઝંઝેટાના વર્ણનમાં આપેલી છે.) (૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રો, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગ લઈ વાટી તેના મૂળોનો લેપ કરવો. (૧૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રાના મૂળોની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રાના મૂળોના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ દેઈ, તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ કરે છે.

૨૩૨ ચિમડ.

સં ૦ અરણ્યકુલત્થિકા. મં ૦ ઈવિળા. રાનકુળીય. રાનહુલગે. હીં ૦ બં ૦ બનકુલથી. કં ૦ કણ્ણકુટકાનબીજ. ફાં ૦ ચપ્પમક અં ૦ ચસ્મિમજ્જ. તસ્મિજ્જ. ઇં ૦ ફેરલીન્હડકેશીયા. લાં ૦ કેસીયા એબ્સસ.

ચિમડ ગુજરાતમાં પ્રસિધ્ધ છે. એનાં ઝાડ કાસંદરા જેવાં હોય છે. એનાં બી કાળાં હોઈ ચપટાં હોય છે. એ પાષ્ટિક છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—ચિમડનું મગજ વાટી તેનું અંજન કરવું.

૨૩૩ ચિલડું.

સં ૦ ચિલિટા. મં ૦ શંદાડ. ચિલુડ. હીં ૦

ગોરખકકડી. કં ૦ અરમેકકે. હિરિમેકકે. દારુંમેકકે. અડિક્યાળે. પચ્ચેકાંઠગિડ. તૈં ૦ ખુરંગપંડુ. તાં ૦ તુમ્મટીકાય. તુ. અડકાપારે. ઇં ૦ પ્યુબીસેન્ટ. કકુંબર. લાં ૦ ક્યુક્યુમિસ પ્યુબીસેન્સ. ક્યુક્યુમિસ ટ્રાઈ ગોનસ.

ચિલડાના વેલા કાઢીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં ગોળ અને લાંબાં એવં. એ જાતિ છે. પાકેલાં ચિલડાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ વાતુલ છે, પરંતુ તંબાકું પીનારને ઘણાં હિતાવહ છે. ચિલડું:—શીતલ, ગ્રાહક, ગુરુ, મધૂર, મલસ્તંબક; અને પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ, અસ્મરી, દાહ. પ્રમેહ, વાયુ, શોષ એનો નાશ કરે છે. તે કુમળું હોય ત્યારે વાતકર અને કફ, પિત્ત એનું નાશક છે; અને પાકેલું પિત્તકર, ઉષ્ણ એવું છે. ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:—ચિલડાનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૪ ચિરબોટ.

ચિરબોટના ઝાડો લાંબાં દોડલાં હોય છે. એ મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એ ટલે વગડામાં, ડુંગરોમાં, મેદાનમાં અને પહાડી જમીનમાં ચારે તરફ થાય છે. એ ટ્રાકુલમાં ઘણા થાય છે. એને નાનાં ફળો થાય છે, એ ખટમીદાં લાગે છે.

૨૩૫ ચુકો.

સં ૦ ચુક. મં ૦ હી. ચુકા. કં ૦ હુન્નિકકોટ. બં ૦ ચુકા. પાલડ ફાં ૦ તુરશકબડા. અ. હુમા જશુકલે.

ચુકાના ઝાડ વેંત દોઢ વેંત વધે છે, દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ ભાજનો ઘણાજ પાક થાય છે. આ ભાજનો પાંત્રા કાંઈક જાડાં હોય છે, એને બીણાં ઘોળા ટુલો આવે છે. એ ભાજ બારમાસી થાય છે. ચુકાનું શાક કરે છે, એમાં ચણાની દાળ અગર બીણું કાંઈ ભેળવણીથી તે શાક શાક થાય છે. ચુકો:—અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, રશ્મિકર, લઘુ. પિ

તલ, સારક, પથ્થકર. મીઠો, અતિ ખટો, અ
ને શુભ, ગુહમ, અગ્નિમાંદ્ર, હૃદયપીડા-અધ્ધ
વિટક, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલટી, કફ, વાત,
ગુહમ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧)
કેડ, ઉર (જંઘા), પીઠ, કરોડ એ સંખધી
વાયુ, ગુહમ, શુભ, શુભસી, ઉદાવર્ત, ખ
લ્લી, હુતુમહ એ રોગો ઉપર—ચુકાના
રસમાં, ગોળ નાંખી આપવું. (૨) ચાંગેરી
ધૂત (ધી) ગુદભ્રમ ઉપર—ચુકા, ખોર દહી;
જવખાર અને સુંદ, એના કાદામાં ઘી નાં
ખી પચન કરવું અને તે પ્રાશનાય આપવું.
(૩) બીજા પ્રકાર—પીપર. પીપળીમળ,
ચવક. સુંદ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા. પહાડમળ
(કાળીપાટ), આળમેલા, દેવદાર એનો કડક કરી
ચુકાનો રસ તથા દહી એ ઘીથી આઠ ગણ
લેઈ તેમાં ઘી નાખી સિધ્ધ કરવું. એ ઘી મૂત્ર
કૃમ્મ. મળાવ્યાધિ સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુ
દરોગ એ ઉપર દિતકારક છે. [૬] ધંતુરાના
વિપ ઉપર—ચુકાનો રસ કાઢી પાંચા. આ
રસથી તૃપા શાંત થાય છે. ભૂખ ઠાગે છે.
અને શરીરમાં થંડાઈ આવે છે. (૫) માથું
અતિશય દુઃખે છે તે ઉપર—ચુકાનો અ
ને કાદા (દુગળી) નો રસ એકલ કરી મરતક
ઉપર લેપ કરવા.

૨૩૬ ચેર.

એ ઝાડ મોટું થાય છે, એનાં પાંત્રાં કાં-
ડાળીના અથવાં એરડાના પાંત્રાં જેવાં મોટાં
હોય છે. એ ઝાડો કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય
છે. એનું લાકડું સાધારણ કામના ઉપયોગમાં
આવે છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર.ઉપર—
ચેરની છાત્રનો રસ ૨ તોલા દહીમાં મિશ્ર કરી
તેમાં અર્ધો તોલો વરી (મોરીઆ)નો લોટ મે-
ળવી તે મિશ્રણ ત્વરિત પ્રાશન કરવું.

૨૩૭ ચોપચિની.

જો અશ્વિનાશન. મં હિં ચોપચિની.
ચોપચિનીના શ્રેષ્ઠા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને
ગ્યારો પર્વત એ પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિ

ણીના કંદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે.
ગર્મીના રોગ ઉપર ચોપચણી એ ઉ-
સ્તાદ ઔષધ છે. ચોપચણીના ગુણ જેવુંજ
ઘેળી ગુલબાસીતું કંદ પણ છે ચોપચણી—
કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર,
મલ અને મૂત્ર એનું શોધન કરનારી, તાર્ણ્ય-
દાયક, પુષ્ટિકર, વૃધ્ધ, રસાયન, ગર્ભપ્રદ; અને
અધ્ધવિટક, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શુભ, અપ-
રમાર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, માંદ્ર
કટિગ્રહ, પ્રક્ષવાત, ઉરતંબ, ક્ષય, વ્રણ ગંડ
માલા, નેત્રરોગ શુક્ર અને શોષિત (લોહી)
એના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુંજ
વાત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧)
શરીરમાં મરેલી ગર્મી ઉપર ચોપચણી
ચૂર્ણ—ચોપચણી ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા,
કાંડીપીપેર, પીપરીમળ, મરી, લવંગ, અકલકરો,
ખુરાસાની અજમો, સુંદ, વાવડિંગ, તજ, એ
તોલો તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ
ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉ-
પદંશના પરિણામી દોષ (ત્વગ્રોગ, ચામડીના
રોગ, સધિવાત; અસ્થિશોષ અને શ્વેતદિ થાય
તે) પ્રમેદ, હીણુતા, ફિરંગોપદંશ એનો નાશ
કરે છે. (૨) ચોપચણી પાક—ચોપચણી
૪૮ તોલા, પીપર, પીપરીમળ, મરી, સુંદ,
તજ, અક્લકરો, લવીંગ, એ અંકેક તોલો અને
સર્વ ચૂર્ણના જેટલી સાંકર નાંખી એનો પાક
કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક
તોલો સાંયકાળે લેવો એટલે ઉપદંશ, વ્રણ,
કોડ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, કાસ, સળકમ,
અને સંપૂર્ણ રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે.

૨૩૮ ચૌધારી.

એ ઝાડ સુમારે લાંબલર ઉંચુ વધે છે. એને
ચૌધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે.
એનું શાક કરે છે. એ પાકા ઝાડનો રંગ લાલ
હોય છે. એ ઝાડો ખાનદેશમાં વિશેષે કરી
થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ચૌધીઆ તાવ
ઉપર ચૌધારીનો કાદો પાવો.

૨૩૯ જટામાંસી.

સં૦ માંસી. મ૦ અં ૩૦ ત૦ મલા૦
જટામાંસી હી૦ જ. તા૦ નામાતં. કા૦ સુબુ-
લ. અ૦ સુવુલુતીવ. ધં૦ સ્પાધકાનાડ. લા૦
નાડોસ્ટેકીસ જટામાંસી.

જટામાંસી એ ઘાસના જેવી હોઈ એનાં
ઝાડવાં નદીને કાનારે વિશેષે કરી થાય છે.
એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે.
એને “જટાશંકર” એમ પણ કહે છે.

૨૪૦ ચોળા.

સં૦ રાજમાપ. સવ. મ૦ ચવળ્યા. હી૦
ચવરા ચોરા. વોડાલોખિયા. અ૦ ફરીકા. ધં૦
ચાઈનીસુરોલિકોસ. લા૦ ડોલિકોસસિનેંસીસી.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેત-
લર લાંબાઈની શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલા
ના દીંટાનું અને કુંભળી શિંગોનું અને જૂની
શિંગોમાંહેના દાણાનું શાક કરે છે. ચોળા એ
ધાન્ય વાતુળ છે. દારચોળા કરીને એક ચોળાની
બતિ છે, એના છોડ અડદના જેવા થાય છે.
ચોળાના જેવું જ એ ધાન્ય છે. ચોળા:—સ્વાદુ,
રૂક્ષ, તુરા, તર્પણ, ગુર, આદક; અને વાયુ,
કફ, દુગ્ધ અને વર્ચસ એને કરનાર, શીતલ,
પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને
શ્રમહરણ કરે છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા,
અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં
મોટી શિંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા છે.
દાર ચોળા:—સ્વાદુ, રચિકર, તુરા, મધુર,
તર્પણ, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. એ તુરા છે
માટે મૂત્ર, અને કફ એને વધારતા નથી.

૨૪૧ જવ.

સં૦ યવ. મ૦ કા૦ જવ. હી૦ જૈ ૬૦
જવગોધી. મુડન્યએ. ત૦ યવધાન્ય. અ૦ શર્ધ-
ર. ધં૦ બીકર-પર્લ. બાર્લી. કા૦ હોર્ડીયમ હેગ્સ-
એને મરાહીમાં સાતુ એમ પણ કહે છે.
જવ એ ધાન્ય ગૃહની એક બતિજ છે, પરંતુ
તે સ્વાદમાં અને આકૃતિમાં ગૃહના કરતાં કેવળ
લિન્ન છે. એ ન્ય ધણુજ નિરસ છે. તે

ધણુ કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા
જનાવરોનાં ખાધામાં આવે છે, અને કેટલાક
ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે. માર-
વાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં એનો પાક
ઘણો થાય છે. આ ધાન્યને માટે કતીષ્ટ પ્ર-
તીતી જમીન જોઈએ. જવ સશુક, નિઃશુક
અને હરિત એ બેદ વડે તણુ પ્રકારના છે.
તેમાં સશુક જવ:—વૃષ્ય, શીત, તુરા, સારક,
રૂક્ષ, મેધ્ય મધુર, ત્રણવિધે હિતકર, અગ્નિવર્ધક,
સ્વર્ચ, વર્ણ્ય, લેખન, મૂત્રવધકારક, ગુર, મૃદુ,
તીખા, સ્થૈર્યકર; અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ,
કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, આમડીના રોગ,
પીનસ, કંઠરોગ, પ્રમેહ, ઉરસ્તંભ એનો નાશ
કરે છે. એ કરતાં નિઃશુક અદ્ય ગુણી છે.

(૧) તૃણા, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—
રોક્ષલા જવનો લોટ થંડા પાણીમાં ઘણો પાતળો
નહિં તેમ ઘણો જડો નહિં એવી રીતે કાઢવી
તેમાં ઘી મેળવી પાવું. (૨) ગર્ભસ્થિર થવા
માટે:—જવ, તલ, સાકર એ સમભાગ લેખ
ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય
સ્ત્રિઓને રહેતા નથી. (૩) અગ્નિદંબ ત્રણ
ઉપર:—જવ બાળી તલના તેલમાં ખવી લેપ
કરવો. (૪) ધાતુપુષ્ટતા માટે:—જવનો એક
શેર લોટ, એક શેર સોળું ઘી, એક શેર સા-
કર, તોલાભાર ધોળાં મરી અને એ તોલા એ-
લચી દાણા એની ભૂકી કરી એકત્ર કરી કલમના
વાસણમાં તપાવી પુનેમની રાત્રે ઝાકળમાં રાખ-
વું. અને, રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા લેતાં
જવું. અને ઉપર ગાયનું દૂધ એક ઘુંટડો પીવું.
(૫) વિષૃચિકા રોગ ઉપર:—જવનું ચૂર્ણ
જાશમાં નાંખી ઉણુ કરી, જવખાર નાંખી
પાવું. (૬) જવખાર:—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી
જવક્ષાર કાઢવો), ૨ થી ૪ વાલ પર્યંત આપવો.
એ શૂળ, ગુગ્ગ, યકૃત અને પ્લીહા તથા અજીર્ણ
એનો નાશ કરે છે. (૭) ઉધરસ, દમ અને
ક્ષય એ ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા:—જવખાર
૧ તોલા, મરી ૨ તોલા, પીપર ૨ તોલા, દા-
ડમની જાલ ૪ તોલા, એ જણુશો ૧૬ તોલા
ગોળમાં નાંખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળીયો
કરી તે આપવી.

૨૪૨ જમફળ. (જમફળ)

સં. બહુબીજ. મ. પેર.

એ ઝાડો ઘણુંકરી સર્વ દેશમાં હોય છે; પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ ઝાડો બે ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમાં ઘોળી અને ગુલાબી એવી બે જાતિ છે. એ ફળ થંડુ છે. જમફળનું રાયતું સારું થાય છે. ઘણું જમફળ ખાવાથી તુરંતજ તાવ આવે છે. જમફળીના જુના લાકડાની બંદુકની કસો કરે છે. એ લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠીલું હોય છે. ઉપયોગ:— (૧) પેટમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:— જમફળીના ઝાડનો કુમળો પાલો વાટી પાઈ દેવો. (૨) લાંગનો નિશો ઉતરવા:— જમફળ ખાવાં, અથવા પાંદડાનો રસ પાવો. (૩) થંડાઈને માટે સરખત:— જમફળમાંનાં બિયાં કાઢીનાંખી વાટી ગોળો કરવો. તે ગુલાબ પાણીમાં કાલવી સાકર નાંખી તે પ્રાશન કરવું. (૪) ઢોરોને હરીક લાગે તો:— જમફળના પાલાનો રસ અચ્છેર, કેળની જાલનો રસ અચ્છેર એ એકલ કરી પાવો.

૨૪૩ જયફળ.

સં. જતીફળ. મ. હીં. બં. ૬૦ માં જયફળ. તેં. જાજકાયા. તાં. જાડીકાયા. તું. જાજકાયા. મલાં. જતીકામારં ફાં. જોએજીવા. અં. જોએજીલતી. ઇં. નેટમેગ. લાં. મિરિ-સ્ટિકાસ્ટિકમ ઓરીસીનેલીસ-મેસ્કેટો.

એશિયા ખંડની પૂર્વ દિશામાં મલાકા કરીને એટ છે. ત્યાંથી જયફળ આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ શ્રીમંત લોકોના બાગમાં આ ઝાડો વાવે છે. પરંતુ તેમાં જયફળ ઘણું આવતી નથી. એ ઝાડ ઘણું સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળો પાકી તૈયાર થાય એટલે જયફળ જેવડાં થાય છે. અંદર જયફળની આસપાસ જવંતી હોય છે, તેનો રંગ રાતો હોય છે. ફળના ઉપરની જાલ નાળીયેરના છોડા જેવી હોય છે. જેમ નાળીયેરને બાહર કાજલી હોય છે તેમ જયફળને પણ બાહરથી પાતળું કવચ હોય છે; તે કાઢી નાંખવાથી જયફળ બાહર પડે છે. જયફળ

અને જવંતી એ પાનમાં ખાય છે અને બા-સુંદી વગેરે પકવાનોમાં અને પાક વીગેરે ઔષધોમાં પણ તે નાંખે છે. જયફળનું તેલ નીકળે છે. જયફળ સાધારણ માદક હોઈ ઉષ્ણ, વીર્ય-વૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે. જયફળ ઘીમાં નાંખી રાખવાથી ઘણું વર્ષો જેમનાં તેમ રહે છે. જયફળ:—તુર, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવું, લઘુ, ગ્રાહક, હ્રદય, ઉષ્ણ, સ્વર વિષે હિ-તકર; અને કંઠરોગ, કફ વાયુ, મેહ, વાતાતિ-સાર, મલ, દુર્ગંધ, એમનું શામક અને મુખવે-રસ્યકારક; અને કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હ્રોગ, શોષ અને નાશ કરે છે. જવંતી:—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકર, શ્લેષ્મિકર, ઉષ્ણ; અને અગ્નિક્રિયા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૂળા, વિષ, વાયુ, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો:—જયફળ ઘસી લેપ દેવો. (૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:—જયફળ ઘીમાં ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જયફળ ખાવા આપવું. (૩) બાળકોને સર્દીથી હુગામણ થાય છે તે ઉપર:—ગાયના ઘીમાં જયફળ અને સુંઠ ઘસી ચાટણ આપવું. (૪) સળકમ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં અદિલ મેળવી તેમાં જયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક ઉપર અને મસ્તકે લેપ કરવો. અથવા જયફળ દૂધમાં ઘસી ગરમ કરી મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) ઉ-ચકી અને ઉલટી ઉપર:—જયફળ ચોખાના ઘોવરામણમાં ઘસી પાવું. (૬) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:—૩ માસા જવંતી દૂધમાં વાટી પાવી. (૭) તારૂણ્યપીટિકા (ખીલ) ઉપર:—જયફળ દૂધમાં ઘસી ચોપડવું. અથવા જયફળ ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ મા-સાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અંતરે આપવી, અને ઉપર ગરમ પા-ણી થોડું પાવું; એટલે જીલાબ બંધ થશે. (૮) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:—જવંતીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીંમાં કાલવી આપવું. દિવસ સાત. એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તો પણ તે

અંધ થશે. (૯) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થ-
તો નથી તે ઉપર:—હીંચુના રસમાં જાયફળ
ધસી પાવું. એટલે ઝાડો થઈ પેટ ઉતરે છે.
(૧૦) કોલેરા થાય ત્યારે હાથપગ વગેરે
જગાપર ગાળા જે ચઢી આવે છે તે ઉપ-
ર ઉપાય:—એક જાયફળ લેઈ તેનું ચૂર્ણ કર-
વું. તે પાશેર મીઠા તેલમાં કાલવવું. પછી તે
વાસણમાં નાંખી કઢવવું. સારું કઢાયા પછી ની-
ચે ઉતારી બરાબર ઠંડુ પડ્યા પછી શીશીમાં
ભરી અંધ કરી રાખવી. જરૂરી વેળાએ જ્યાં
ગોટલા ચડતા હોય તેટલા ભાગ ઉપર તે ચો-
ળવું, એટલે ગોટલા ત્વરિત અંધ થાય છે.

૨૪૪ જાંબ.

કેટલેક ઠેકાણે જામફળને અને કાળુના ફ-
ળને જામફળ કહે છે. પરંતુ એ ઝાડ તે કરતાં
જૂદુ છે. જાંબની એ જાતિ છે. એકને ખાટાં
જાંબ અને બીજાને મલાખી જાંબ એમ કહે
છે. ખાટા જાંબનાં ઝાડ ઉંચાં હોય છે. તેનાં
ફૂલો રાતાં હોય છે; ફળો ઘોળાં અને મોટાં હો-
ય છે. તેને માર્ગશિર્ષ અને પૌષ એ માસોમાં
ફળો આવે છે. મલાખી જાંબનાં ઝાડ ઘણું કરી
મલાકા ખેટમાંથી લાવેલાં હોવા જોઈએ. એ
ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી; રોતે ઘોળાં ફૂલો આવે
છે. એના ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એના
અંગમાં મધુરતા હોય છે. અને વાસ સારો આવે
છે. જાંબ વર્ષમાં એ વાર પાકે છે.

૨૪૫ જાંબુ.

સંં જાંબુ. મંં જાંબુ. હીંં જાંબુ.
અંં જાંબ. તાંં જાંબુનાવલ. તુંં જાંબુનેરોલુ.
કંં નીરલ. કે'પુજાબીનેરલુ. તૈંં નેરેદુ. મલાંં
ને-તુજાંબલ. નાવલ. ઈંં જાંબુલટ્ટી. લાંં જાં-
બોલેનમ્ સિષ્ટિજયમ.

જાંબુડીનાં વૃક્ષ ઘણું ઉંચું વધે છે. એના
પાંત્રા (બોરસળી) ના પાંત્રા જેવાં હોય છે. જાં
બુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેઠમાં ફળો આવે છે.
એ ફળોનો રંગ બાહરથી કાળો હોઈ અંદરથી

રાતો હોય છે. રાતમાં જે ઝાડો થાય છે તેનાં
ફળો બારીક અને ખાટાં લાગે છે. પરંતુ બા-
ગમાં જે ઝાડો વાવે છે તેનાં ફળો મોટાં અને
મીઠાં લાગે છે. બાગમાં વાવેલાં જાંબુવાના ફળ-
ખાને રાયજાંબુ કહે છે. જાંબુ ગમે એટલા ખા-
ય તોપણ વીકૃતી ન થતાં શરિરને હિતકર છે.
જાંબુડીની જાયા ઘણી થંડી હોઈ સુખદાયક છે.
જાંબુડીનું લાકડું ઘણું ચીકણું હોઈ પાણીમાં
કહોતું નથી. એ લાકડું ધરકામના ઉપયોગમાં
પણ આવે છે. જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ
કરવાનો મોટો ગુણ છે. જે તળાવમાં સેવાળ
વગેરે થઈ હોય તો તેમાં જાંબુડીના ડાળાં નાં-
ખવાથી સર્વ સેવાળ મરી જઈ પાણી સ્વચ્છ
થાય છે. જાંબુનો સરકો કરે છે તે પેટમાં-
નાં ગુદમ, ઉદર, અતિસાર, વિપ્રચિકા એ ઉપર
ઉપયોગમાં આવે છે. જાંબુડી:—તુરી ગ્રાહક,
મધુર, પાચક, મલસ્તંભક, રક્ષ, રચિકર; અને
પિત્ત, દાહ, એની નાશક, અને ખાટી, કંઠને
હિતાવહ; અને કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર,
કાસ, રક્તદોષ, કફ, વ્રણ, એની નાશક છે.
એનાં ફળ:—તુરાં, ખાટાં મધુર, શીતળ, રચ્ય
રક્ષ, ગ્રાહક, લેપન, કંઠદ્રવ્યક, મલસ્તંભક,
વાતકારક, અને કફ. પિત્ત આધ્માનવાયુ, એનો
નાશ કરે છે. રાયજાંબુડી:—મધુર, ઉષ્ણ,
તુરી, સ્વર્ય, મલસ્તંભક; અને શ્વાસ, શોષ,
શ્રમ, મુખખડાય, અતિસાર, કફ, ઉધરસ એનો
નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, રચિકર,
સ્તંભક, ગુરૂ દોષનાશક અને સ્વાદુ એવાં છે.
જલજાંબુ:—તુરાં, શીત, કડવાં, ગુરૂ પાકકાળે
મધુર. ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વિર્યવૃદ્ધિકર,
બલકર, અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ,
કફ, પિત્ત અને વ્રણ એનો નાશ કરે છે.
ભુયજાંબુ:—તુર, પ્રિય, મધુર, વીર્યવ્રદ ગ્રાહક
પુષ્ટિકારક; અને કફ, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ એનો
નાશ કરે છે, એના ફળોના ગુણ રાય-
જાંબુડીના ફળો જેવાંજ છે. ઉપયોગ:—(૧)
ગરમીથી થતી અખાઈ ઉપર:—અજુના
અંદરના બી ધસી ચોપડવાં, એટલે પરસેવો
જઈ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. (૨) રક્તાતિસાર

ઉપર:—જાંબુડીની જાલ દુધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. અથવા જાંબુડીના પાંત્રાના રસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું (૩) વિંછીના ફંશ ઉપર:—જાંબુડીના પાંત્રાનો રસ ચોપડવો. (૪) પિત્ત ઉપર:—જાંબુડીના પાલાનો રસ તોલો ૧ અને જાળ તોલો ૧ એ એકત્ર કરી તાપમાં મુકી ઉપર તોર આવે તે પાવી. (૫) ગાંઠીની અતિસાર ઉપર:—જાંબુડીની અને આંખાની જાલ લેઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં ૧ તોલો ધાંણનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાંખી ચાટવાં આપવો; અથવા પાકેલાં જાંબુ ખાવા આપવાં. (૬) મધુમેહ ઉપર:—જાંબુડીની જાલ અથવા જાંબુ સુકવી આરીક કરી દરરોજ એ તેલા પર્યંત ખાવું. અથવા જાંબુ મળેતો ૧૫ દિવસ ખાવાં. (૭) મુખરોગ ઉપર:—જાંબુડી, આવળ, ખોર, બકુલ એ માંહેના કોઈ પણ વૃક્ષની અંતરજાલનું થંડું પાણી કાઢી તેનાં કાગળા કરવા; અને એની સોડીથી દરરોજ દાંતણુ કરવું એટલે કદી પણ મુખરોગ થતો નથી, અને દાંત પણ મજબુત થાય છે. (૮) અતિસાર ઉપર:—જાંબુઆની જાલનો રસ પાવો. (૯) વજનાગના વિષ ઉપર:—જાંબુઆની અંતરજાલનો રસ નવટાંક પર્યંત કાઢી તેમાં તેટલીજ પેજ (કાજી) નાંખી તે આપવું. (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર:—જાંબુડીની જાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો. એ યોગથી જલદી થઈ પિત્ત પડશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૧૧) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો અગર લોહાનો અંશ ગયો હોય તો:—જાંબુડાં ખાવાં. (૧૨) ઉલટી ઉપર:—જાંબુડીની જાલની રાખ મધમાં આપવી. (૧૩) જાંબુનો શરકો:—જાંબુનો રસ કાઢી ગાળી આટલીમાં ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે. એ અતિસાર મૂંઝા, ઉદરરોગ, એ ઉપર આપવો.

૨૪૬ જીતેલી.

(સં નાગખલા.)

આ ઝાડોની ઉંચાઈ દોઢ હાથના સુમારે હોય છે. જીતેલીનાં પાંત્રા નાનાં અને ખરખરાં (ખરખચાં) હોય છે. એ ઝાડ ઉપર આરીક ગોલાકૃતિ ફળો આવે છે. એ ફળો ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે. એ ફળો ચાલતાં ચાલતાં વસ્ત્રે ચોટે છે. જીતેલીને સંસ્કૃતમાં “ગાંગેરુકી” પણ કહે છે. જીતેલી:—કડવી, મધૂર, બલકર, વીર્યવ્રદ, વ્રણ, શીતળ, સ્નિગ્ધ; એને પિત્ત કફ, અતિસાર, ક્ષત, તાવ, રક્તપિત્ત, લિદોષ એનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળોની જાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ, ફોલો, ગુમડ, જલદી કુટવા માટે:—જીતેલીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં કાગડાની હગાર મિશ્ર કરી ચોપડવી. (૨) શસ્ત્રનો ઘાવ પડ્યો હોય તો:—તુરત તે ઉપર જીતેલીનો રસ ચોપડવો. એટલે જખમ સારી થાય. (૩) હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ એ ઉપર:—જીતેલીના મૂળ ગાયના દુધમાં પચન કરી તે દૂધ પાવું.

૨૪૭ જ્યાપોતો.

સં ૦ મં ૦ તૈ ૦ ક૦ પુત્રજીવ. હીં ૦ જ્યાપોતો. પુત્રજ્યા. બં ૦ પુત્રજવા. લાં ૦ પુત્રજવા-રોક્ષ સુધિઆધ.

આ વૃક્ષ મોટું વધે છે. પૂત્રજીવનાં વૃક્ષ કોકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને પુત્રવંતી પણ કહે છે. મહેસૂરમાં આ વૃક્ષ ધણાં થાય છે. એનાં બિયાંની માળાઓ કરી તે સ્ત્રિયો પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે. પુત્રજીવ વૃક્ષ:—કફકારક, અસ્તુષ્પ, ગર્ભવ્રદ હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રક્ષ, સ્વાદુ, ખાર, તિક્ષણ, મૂત્રલ, મલસ્તંભક; અને પિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાલા, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાકું), વિપના ફોલો અને કાખ-માંજરી (ખાંડી) વગેરે ઉપર:—પુત્રજીવ વૃક્ષની અંતરજાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. રક્તીપદ રોગ ઉપર:—પુત્રજીવ વૃક્ષના પાંદડાંનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો. (૩) દૂધી વિષ ઉપર:—પુત્રજીવ વૃક્ષની અંતરજાલ ચારમાસા,

૨૪૮ જી૩.

પિત્ત, ગુલ્મ એનો નાશ કરે છે. **પીળું**
ઝરું—દીપન, તીખું, ઉષ્ણ; અને અતિસાર,
આખ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી અને કૃમિ એનો
નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) ફાલ્સો ઉઠે
છે તે ઉપર—ઝરું પાણીમાં વાટી ચોપડવું.
(૨) રતાંધળા ઉપર—ઝરું, આવળકંઠી અને
કપાસનો પાલો થંડા પાણીમાં સમભાગ વાટી
ડોકી ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો. (૩)
જીર્ણીજવર ઉપર—જીરાની ભૂકી એક પૈસા-
ભાર પ્રાતઃકાળે અગર રાત્રે જૂના ગોળમાં
ખાવી. દિવસ ૨૧. (૪) **ખદર (ત્રીએને ધોળું**
કે લાલ પાણી જવું તે) ઉપર—ઝરું અને
સાકર એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું.
(૫) **પરિણામ શુળ ઉપર**—ઝરું, હિંગ
અને સીંધવ એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં નાંખી

પાવું. (૬) હરતાળના વિષ ઉપર:—જઈ અને સાકર ઉદ્ધિવસ પાવાં. (૭) અર્જુનવર ઉપર:—જઈ ગાયના દૂધમાં શીજળી તેવું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવું; એટલે શરીરમાંહેની કડકડી નીકળી શરીરમાં શક્તિ પાણુ આવે છે. (૮) મુખરોગ ઉપર:—જઈ ખાંડી તેના પાણીમાં ચંદન ઘસી તેમાં એલચીની ભૂકી અને ફટકડીની ફલાવેલી ભૂકી નાંખી ડાગળા કરવા. (૯) તાઢીઆ તાવ ઉપર:—જઈ એક તોલો કારેલીના રસમાં પાવું. અથવા રાત્રે જૂના ગોળમાં આપવું. (૧૦) સામાન્ય જ્વર ઉપર:—જરાતું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી ઉંઘતી વેળાએ આપવી એટલે પરસેવો નીકળી તાવ ઉતરી જાય છે. (૧૧) અર્જુનવર ઉપર:—જઈ અને તેનો આઠમો ભાગ શાહજઈ ઘીમાં સાધારણ શેકી આરીક ભૂકી કરવી, અને સાકર અથવા જૂના ગોળનો પાક કરી તેમાં નાંખી થેપલી ડિંવા ગોળીયો કરવી. આ ઔષધ રોજ એ વાર એકેક તોલો આપવું; દિાસ ૪૨. (૧૨) ઉલટી ઉપર:—પીતાંબરના કકડામાં જઈ ઘાલી તેની ખીડી સળગાવી નાકે પીવી.

૨૪૯ જી.ઈ.

સં. યથિકા. મં. જુઈ. હીં. જુહી. કં
મલ્લિગે. તેં. જુઈપુખાલુ. લાં. જેરિમનમ
ઝોરિકુલેટ.

જુદના વેલાને ત્રિદલ પાંત્રા આવે છે. જુદના પ્રલો જેવાંજ જુદનાં ફૂલો હોય સુવાસિક હોય છે. જુદાં—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મંધુર, હઘ, તુરી, સુગધિ; અને વાયુ, કફ, એને કરનારી; અને પિત્ત, દાહ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વગ્દોષ ગ્રણ્ય, દંતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજવર એનો નાશ કરે છે.

૨૫૦ જુવાર.

સં. યાવનાલ. મં. જોધજો. જવારી, શા-
જી. હીં જવાર. જુધરી, પોનરી, કં. જોજ,

તૈં જોન્નલુ. તાં ચાળં. ચોન્નલ. તું જોળા.
મલાં ચોળં. ફાં જુરેમકા. અં હંતાશ્મિયા.
ખંદરસ. ઈં એટમિલેટ. લાં હોલકસ વલગેરી.

જુદેલખંડ, માળવા, યુજરાત, ખાનદેશ, વરાહ, કૃષ્ણગિરી, આલેઘાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ એ પ્રાંતોમાં કેટલાક ભાગોમાં એ ધાન્ય ધણું પાકે છે. ખરીફના પાકમાં જુવાર અને રબીના પાકમાં શાળુ એમ કહે છે. જુવાર એ ધાન્ય બળકટ હોઈ શીતળ છે. જુવારના સાંઠા ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. જુવારનાં લીલાં કણસલાં શેકીને ખાય છે, તેને પુખ્ત કહે છે. તે મીઠો અને પૌષ્ટિક છે. ગામડાઓમાં એ મોટા પ્રતિષ્ઠપણાથી ઇષ્ટિમિત્રો સાથે ખાય છે. ગામડાના લોકોને પુખ્ત એ એક મેવોજ છે. તેઓને એ પુખ્ત ખાવા મળે એટલે રોટલાની પણ પછી જરૂર નહિં. જુવારના લીલા સાંઠા શેલડીના જેવા મીઠા લાગે છે. જુવારના લીલા સાંઠા ઢોરોને ઘણાંજ ભાવે છે. એના સુકાયેલા સાંઠા ઢોરોને ખીજા ઘાસ કરતાં સારા છે. જુવાર આઠ દશ વર્ષ પર્વત સડયા વગર રહી શકે છે. ઘણે ખરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારનાં કરબલાં અને કોડીયો ભરી રાખતા. પણ હમણાં સ્વપ્નામાં પણ જુવારનાં તેવા કોઠાર જેવામાં આવતા નથી. કારણ કે, લોક એટલા કંગાલ અને લિંકારી થયેલા છે કે, તેઓનું ખેતરમાંહેનું ધાન્ય ઘરમાં આવ્યું કે પહેલાં સરકારની અને વાણીયા લોકની ભરતી કરવી પડે છે. તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડું ઘણું જે રહે તેમાં કાંઈપણ પ્રપંચ ભોગવવો નોંધ્યો. લક્ષાવધી લોક અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે! કેટલી બધી એ હિંદુ લોકની વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાષ્ટ્રીદિવસ સતત ઉદ્ધોગ કરી જે ધાન્ય ક્રિત્પન્ન કરેલું છે તે પણ તેઓને પેટભરીને ખાવા મળતું નથી! હિંદુ લોકોએ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવું અને પરદેશીઓએ તે ઉપર યથેચ્છ હાથ મારવો. એજ પ્રકાર હમણાં ચાલુ છે. પહેલાંના કાળમાં લોકો પાસે ધાન્યના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા બારબાર વર્ષ પર્વત સતત રહેનારા દુકાળ પડતા, તોપણ તેમાં લોક નભાવી લેતાં. પરંતુ હમણાં નાનોશો દુકાળ પડે તોપણ

હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી રસ્તામાં મડદાં ને મડદાં ઘઈ પડે છે, એ જો અનુભવમાં આવેલો છે તો એકાદ ભયંકર દુકાળમાં લોકોની ખરાબ સ્થિતિ થશે એમ નિશ્ચે બાણુવું. પરંતુ પરમેશ્વર આપણા ઉપર એવો પ્રસંગ લાવે નહિં. હમણાના હિંદુલોકની સ્થિતિ પ્રહર એ પ્રહરના તડકા જેવી થયેલી છે. એવું અનેક રીતે સિધ્ધ કરવામાં આવે છે. સુમ અને જાની તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવાનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો; એટલે તેઓને કાલાંતરે ખચીત યશ આવશે. સાધારણ જુવાર:—શીતળ, રૂક્ષ, ગુરુ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, રચિકર, સ્વાદુ; મલસ્તંભક, અને કફ, રક્તરોગ પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. ધોળી જુવાર:—વૃષ્ય, બલપ્રદ, પથ્યકર; અને અર્શ, વ્રણ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ અરચિ એનો નાશ કરે છે. કમળપર જુવાર:—કફકારક, ધિરજલ, ગુરુ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—પરસેવો આવવા માટે:—જુવારના શેકેલા લોટનો કાદો કરી પાવો.

૨૫૧ જેઠીમધ.

સં ૦ બં ૦ કં ૦ યજ્ઞીમધુ. મં ૦ જેવળમધ. હીં ૦ મુલહરી. કોં ૦ ગોડકાષ. તૈં ૦ યજ્ઞીમધુકમુ. ફાં ૦ બેબેમેહકમધુ. અં ૦ અસુલુસ. મકરસર. ઈં ૦ લિફરીસરટ. લાં ૦ ગિલસિરિઝાલેખા.

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્થાનમાં ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. દક્ષિણ યુરોપમાં પણ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન કુંગરાળ અને લીલોતરીવાલી જોઈએ છીએ, અને હવાનું માન ઉષ્ણ જોઈએ. જેઠીમધની ખીજ જાતિ છે, તેને ક્ષુપ હોય છે. એ ક્ષુપની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંત્રા કુવાડીયાના પાંત્રા જેવાં લાંબાં હોય છે. એને પાંચ પાંચ આંગળ ઉપર નસો હોય છે. થાંણા જીલ્લામાં માલુલીના કુંગર ઉપર એ ઝાડો ઘણાંજ થાય છે. એ ઉત્તરભાગમાં ઘણાંજ સુકાઈ જાય છે, પાણીમાં થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે. તેનું “ મધૂલિકા ” એવું

સંસ્કૃત જ્ઞાપામાં નામ છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળો કાઢી લાવે છે. તેને જેડી મધ કહે છે. જેડી મધ મીઠું હોય છે. પરદેશી લોક આ વનસ્પતિના મૂળોનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે, અને આપણે તે સળી યો મીઠી એટલે મોટા પ્રેમથી ખાઈએ છઈએ, પરંતુ જેડીમધ અહીં ઘણુંજ પાકતાં છતાં તેના અર્ક ની સળીયો કરવામાં હજી અહીંના લોકનું લક્ષજનું નથી. એ મોટી શોચનીય વાત છે. મધુવલ્લી એ પ્રકારની (જમીનમાં અને જળમાં થનારી):—તૃણ, મધુર, રૂચ્ય, અલ્પ, ગુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વચ્છ. સ્નિગ્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુક્લ રક્તપિત્તનાશક, વ્રણશુદ્ધિ, કરનારી; અને સોજો, વિષ, વાતરક્ત, વ્રણ, ઉલ્કા, તૃષ્ણા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સ્થોમવ્રણ, વાતપિત્ત એનો નાશ કરે છે. મધુચષ્ઠિ (જેડીમધ);—કિંચિત, કડવી, પીતળ, ચક્ષુષ્ય. રચિકર; અને શોષ, પિત્ત, તૃષ્ણા, વ્રણ એનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મધુવલ્લી જેવાંજ છે. ઉપયોગ:—[૧] જેડી મધનો શિરો તૈયાર કરવાની કૃતિ:—જેડી મધનું મૂળીયું ચાર પાંચ વર્ષનું થયા શિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે સો પૌંડ વજનનાં મૂળીયામાંથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે. જેડીમધના મૂળીયા લાવી તેના ખેચાર આંગળ લંબાઈના કડકા કરી તે પાણીમાં નાંખી સારા ધોવા. પછી તે ખાંડણીમાં ઉપર નીચે ખાંડવાં. એ લોટ થયેલાં મૂળીયાં એક મોટા વાસણમાં નાંખી ૨૪ કલાક પર્યંત મંદ અગ્નિ ઉપર શીજવવું, પછી તે એકાદ યંત્રના દાખ નીચે મૂકી તેમાનો રસ સર્વ કાઢી લેવો. એ ખાંડવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા. તે મૂળીયાં ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે, અને જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃચૂલા ઉપર ચડાવવો. અને ઉપર ઉપર હલાવવો. એ હલાવવાનું તે રસ ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવું. પછી પરાત ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીયો એક સંચામાં ઘાલી પાડવી એટલે તૈયાર થશે એવી આ સળીયો બનાવવાની અલ્પ કૃતિ છે. આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે

રાખે છે. તેથી કરી ઉધરસ શમે છે, અને તૃષ્ણા પણ શમન થાય છે, (૨) તૃષ્ણા (તરસ) શમન થવા માટે:—જેડીમધના મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતાં જવું. અથવા જેડીમધનો કાઢો કરી પાવો. (૩) આગાંતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર:—જેડીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખલી કિંચિત ગરમ કરી લેપ દેવો. [૪] હેડકી ઉપર:—જેડીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) ઉલ્કા થવા માટે:—જેડીમધના કાઢામાં ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો, એટલે વમન થઈ વિપદોષ, અજીર્ણ અને કફ એ રોગો શમે છે. વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:—જેડીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ એમાં મિશ્ર કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—રાત્રે સાકર અને કંકાળ દાઢ નીચે રાખવા અને સવારે જેડીમધનો કાઢો, સાકર અને ઘી નાંખી પાવો. (૮) પિત્તપ્રદર ઉપર:—જેડીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરમણાં કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો. (૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમાં જેડીમધનો શીરો ઘસવો અને તેમાંજ થોડો ધોળો કાથો નાંખી ખસ કરવો, અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાંદીઓએ ચોપડવું. (૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકો થઈ ગયો હોય તે તથા ઉધરસ ઉપર:—જેડીમધનો કાઢો કરી તેમાં સાકર નાંખી પાવો. (૧૧) ઉર;ક્ષાતક્ષય ઉપર:—જેડીમધ અને ચીકણામૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં પીપર અને વંશલોચન એનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૧૨) અપરમાર ઉપર:—કોળાના ગર્ભમાં જેડીમધ ઘસી પાવું. (૧૩) કફરોગ ઉપર:—જેડીમધનો કાઢો. મધ અથવા સાકર નાંખી પાવો. અથવા ગોમૂત્રમાં જેડીમધ અને બહેડાં ઘસી ચાટણ કરી આપવું. (૧૪) ત્રિદોષ ઉપર:—આદાના અને તુળસીના રસમાં જેડી મધ ઘસી તેમાં મધ નાંખી તે પાવું. (૧૫) અહિરા ઉપર:—જેડીમધમાં ઘસી ઓંખોમાં અંજન કરવું. (૧૬) કફરોગથી દુધ દૂષિત થયું હોય

તો તે ઉપર:—જેમીમધ અને સીંધવ નાંખી
ધી આપવું અને આશોપાલવના પૂલો
વાટી સ્તનને અને બાળકનાં હોડિએ લેપ કર
વો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે
અને કફકાષ પલુ શાંત થાય છે. (૧૭) ગડગુમ
ડા ઉપર:—જેમીમધનો શિરો સ્ત્રિના દુધમાં
ધસી લેપ દેવો. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—જેમી
મધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દુધમાં કાલવી પાવું.
(૧૯) હ્રદયોગ ઉપર:—જેમીમધ અને કડું
એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. [૨૦] કોલે
રા ઉપર:—જેમીમધનો કાઢો પાવો; (૨૧)
રક્તજનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું
હોય તે) ઉપર:—જેમીમધ અને ઘોળું ચંદન
એ દુધમાં ઘસી પાવું. (૨૨) સ્વરભંગ ઉ
પર:—જેમીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં નાં
ખી આપવું.

૨૫૨ ઝરસી.

ઝરસીનાં ઝાડ એ હરીયાળી જેવાં ખેતરની
જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યાં સરદીની જગા
હોય છે તે ફેંકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ
નંદ માસમાં ઘણી થાય છે. તે વેંતલર જમીન
ઉપર પથરાયલી હોય છે. તેનાં ફાંટા અહીં
તહીં પથરાયા હોય છે. ઝરસીના પાંત્રા બારીક
મેદી જેવાં હોય તે ઘણાં કડવાં હોય છે. આ
ભાજી વાયુનાશક છે; માટે લોક બહુ આગ્રહથી
ખાય છે. તેમાં કુંગળી નાંખી ખાય છે. બા-
ગાયત જમીનમાં ધનાર ઝરસમાં કડવાપણું
કિંચિત કમી હોય છે.

૨૫૩ ઝાડશેવાલ

ઝાડશેવાલનાં ઝાડો વહેળાના ઉત્પન્ન થાય
છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે.
આ ઝાડને કાંદા (કુંગળી)ના પાંત્રા જેવાં પાંદ-
ડાં હોઈ તે મહેળા હોય છે. એ ઝાડો ઘણાં
ક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ બાજે માંશ મળે છે.
ઉપયોગ. (૧) બદ કુટવા મટિ:—ઝાડશેવા-
ળીનાં મૂળો ચંદનની પેટ્ટે પાણીમાં ઘસી તુવર-

ની દાળ જેવડાં ટપકાં કરવા. એ પ્રમાણે ત્રણ
ચાર વેળા ચોપડવાથી કેવી પલુ ગાંઠ હશે તો
પલુ તે જલદી કુટે છે. આ ઔષધ માણસને કાંઈ
પલુ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર તથા
ઘોડા વગેરેને જે ગાંઠો થાય છે. તે ઉપર ચો-
પડવાથી એ પ્રહરમાં કિંવા એક દિવસમાં છિદ્ર
કરી દર્દ કાઢનાર અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૪ જિંઝરટ.

સંઝિંઝિરિટા. મંઝિંઝટ ઝીંઝુડી. હીંઝ
ઝિરિહિટા. કંઝેટોટે. વટવટી. કટવાણિ. લાં
ટુંફેટાએંગેલેટા.

એ ઝાડો ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે.
એનાં પાંત્રા નાનાં હોઈ તે કાંઈક એરંડાના
પાંત્રા જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગના બા-
રીક ફળો આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પુમવડે
વીંટાએલાં એવાં ચપટાં ગોલાકૃતિ ફળો આવે
છે. તેમાં ચાર પાંખડીયો હોય છે. એ ફળ
જૂતાં થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાંખડીયો
જૂંદી જૂદી થાય છે. એ ફળો તુપકડી (જતા-
વાણી)ના ફળોની પેટ્ટે કપડે ચીકટાય છે. એને
“લેચી” પલુ કહે છે. જિંઝરટ—તુરી, તીખી,
શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રિયેનું દૂધ વધારનારી,
રક્તાતિસારની નાશક, તૃપ્તિકર એવી છે.
ઉપયોગ—(૧) દુંડીપાસે ગાંઠ થઈ હોય
તો—જિંઝરટનાં મૂળ ઘસી દુંડી ઉપર ટપકાં
દેવાં અને મૂળ કંબરે બાંધવાં. (૨) ઉપદંશ
ઉપર—જિંઝરટનો પાલો મુઠીલર વાટી તેમાં
થોડું જીરું અને ઘાંણા નાંખી આપવું. દિવસ
૭. અને ચાંદીયો ઉપર આ ઝાડની ઘુણી આ-
પવી. (૩) કુત્રાના વિષ ઉપર—જિંઝરટનાં
ખી, કડવું કાળું, જૂનો ગોળ અને હોકાનો
કીલ એ સઘળું ખાંડી પાવું. (૪) બળદની
બાંધ સુજે છે તે ઉપર—જિંઝરટના મૂળોની
જાલ ચાવી ચોપડવી.

૨૫૫ ઝેરકચુલાનું ઝાડ.

સંઝ કારસ્કાર. મંઝ હીંઝ કુચલા. કાં
કાન્જા. કંઝ કાગરકાનામારા. કાંજવાર. હેગુકી.

તાં એટલેમારં કોકોડી. તું કારેશમારા. તેં મુસીડી. મુષ્ટીએટ્ટુ. મલાં કન્નીરામ. લાં દિયનોસનકસ. બહોમિકા. ઇં બહોમિકા.

સંહાદિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ વૃક્ષ ઘણાં છે. એ વૃક્ષનાં ફળો, પાંત્રા, કિંબલુના સર્વ ભાગ વિષયુક્ત છે. એના પાંત્રા ઉપર કંઈ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એના ફળને “જહરકુચલા” એમ પણ કહે છે. આવું આ વિપારી વૃક્ષ નિરર્થક છે, એવું કાઈ કહેશે. પરંતુ એ વૃક્ષથી પણ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગ જણાય એવા એમાં પરમેશ્વરે ગુણ મુકેલા છે. **ઝેરકચુલાનું ઝાડ**—મદકર, તુર, ગ્રાહક, તિષ્ઠ, કડવું, લઘુ, ગરમ; અને ક્રોડ, રક્તવિકાર, કફ, કફ, વાતરોગ, ત્રણ, અર્શ અને જ્વર એનો નાશ કરે છે. **એનાં લીલાં ફળ**—ગ્રાહક, તુરાં, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે. **પાકેલાં ફળ**—વિષ, ગુર, પાકકાળે મધુર; અને કફ, વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત અને રક્તવિકાર એનો નાશ કરે છે. (૧) **જનાવરોને કંઈ વિષખાધા થઈ હોય તો**—ઝેરકચુલાનાં ખી કિંવા મૂળ ઘસી ચોપડવાં. એટલે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) **કુત્રાના વિષ ઉપર**—ઝેરકચુલાનાં ખિયાં ઘીમાં શેકી, તે રોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવાં. અથવા ઝેરકચુલાનાં ખી ૧ વાલ નિત્ય ખાવાં. (૩) **શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તો**—તેને ઝેરકચુલાનાં ખી ઘસી ચોપડવાં. (૪) **ઉઠાણું ઉપર**—ઝેરકચુલાનાં ખી અને સમુદ્રફળ ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૫) **નળગુદને માટે**—ઝેરકચુલાના ઝાડ ઉપરની શિંગાનો કાપ કાઢી વાસણમાં ઘાલી કાઢો કરી આપવો. (૬) **કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે**—ઝેરકચુલાના ખીયાંનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં મસળવું અને તે લોટ ઉંદર ખાય તેવી જગાએ મુકવો. આ લોટ ઘણો વિપારી છે. (૭) **તાઢીયો તાવ, સુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ, અને મંદાગ્નિ ઉપર**—ઝેરકચુલાનાં ખી લાગી જવા ન હતાં ઘીમાં તળી કાઢવાં, એટલે શુષ્ક થાય છે. તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુંત, મધમાં આપવું. (૮) **વાળા ઉપર**—ઝેરકચુલાનાં ખી અથવા ઝેરકચુલાનાં ખી અને સોમલ પાણીમાં

ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૯) **શીતજ્વર, આંખ, શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર**—શુષ્ક ઝેરકચુલો ત્રણ ભાગ, લવંગ ૧ ભાગ, એનો આદાના રસમાં ખલ કરી ચણોડી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. (૧૦) **શૂળ ઉપર**—ઝેરકચુલાનાં ખીયાંનું તેલ પાતાળ યંત્રે પાડી તે પાનને ચોપડી તે પાન ખાવું.

૨૫૬ ટીખર.

સંતિંદુક. મંટુરેણી. હીંતેંદુ. કંટુંમરી. જગળમર. ફાં અખતુસ. ઈં એખની. લાં ડાયોસ્પાઇરોસ એંબ્રીઓપ્ટેરિસ.

ટીખરના ઝાડો મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રા મોટાં હોષ લાંબાં હોય છે. એને ખોર જેવડાં ફળો આવે છે અને તે લોકો ખાય છે. એના પાંત્રાની તંબાકુની ખીડીયો કરે છે. એ ખીડીયો પીવાથી કાળજી કૃશ થાય છે; હૃદયમાં પીળો ડાગ પડે છે, કંઠરોગ થાય છે, કફ વધે છે, એ લક્ષણો થાય છે. એવું જતાં પણ હમેશાં એ વ્યસનનો ફેલાવ વધતોજ જાય છે. એ વ્યસન યાકશ્રિત છે એમ જણાય છે. પરંતુ એથી ઘણુંજ નુકસાન થાય છે. દ્રવ્યનાશ થાય છે, શક્તિનાશ થાય છે, આંખો મંદ થાય છે. એટલા માટે આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સાર છે. **ટીખર**—તુરી, કડવી, સિંગધ, ઉણુ, મધુર; અને વાયુ; ત્રણ, એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—તુરાં, લેખન, ગ્રાહક, શીત, સ્વાદુ, રક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરચિકારક, વાતકારક, કડવાં એવા છે. **પાકાં ફળો**—ગુર, સ્વાદુ, મધુર, સિંગધ, દુર્ગંધ, કફકર, અને મેહ, પિત્ત, રક્તરોગ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. ટીખરણીનો નાર પિત્તરોગનાશક છે. (૧) **જીવો મરવા ઉપર**—ટીખરણીની જાલને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **દમ ઉપર**—ટીખરણીના ફળોની જાલ સુકવી પા તોલા પર્યંત લેઈ ચલમમાં નાંખી પીવી.

૨૫૭ ઉમરો.

સં ૦ દમનક. મં ૦ દવણા. હીં ૦ કં ૦ દવના. તૈં ૦ સાવિત્રચેદુ. ફાં ૦ બરંજશીપ. અફસંતીન. અં ૦ સકુસરમી. ઈં ૦ વમેકુડ. લાં ૦ આર્દિમિ-શિયાઈડીકા.

ઉમરાનાં ઝાડો જંગલી તુલશીના ઝાડો જેવાં હોય છે. એની ઊંચાઈ સુમારે એ ત્રણ હાથ હોય છે. પાંત્રા પણ જંગલી તુલશી જેવાં જ હોય છે. એ પાંત્રાને કાત્રા હોય છે. મુસલમાન લોક એ ઝાડના ઘણા ભોક્તા છે. એને તુલશીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગના બિયાં હોય છે. એ બિયાંને મરાઠીમાં “તુકુમરાઈ” કહે છે. ઉમરાના છોડના વાસથી સર્પ બહુધા એ ઝાડ પાસે જતો નથી. તુકુમરાઈ એ જંગલી તુલશીના બીજ કરતાં વધારે થંડી છે. ઉમરો:—પાક-કાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંદ્રકર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ. (૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ઉમરાના પાંદડાંનો રસ ઘડી ઘડીના અવકાશે એ ત્રણ વાર પાવો. (૨) દાહ ઉપર:—ઉમરાના બી પલારી રાખી તે ઝુલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાંખી પાવું. (૩) ખેડા ઉપર:—ઉમરાના પાલાનો રસ અને લીમડાનો રસ એકલ કરી માથે ચોળવો. (૪) વિંછીના દંશ ઉપર:—ઉમરાના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૫) બેહરાસ અને કાન ફુટ્યો હોય તે ઉપર:—ઉમરાનો પાલો હાથપર ચોળી રસ કાનમાં પાડવો. (૬) પીનસ રોગ ઉપર:—ઉમરાનો રસ એક તોલો અને કપુર એક માસો એકલ ઘુંટી પ્રત્યેક દિવસે સવારે અને સાયંકાળે એનાં પાંચ પાંચ ટીપાં નાકમાં નાંખવાં; એટલે પાણી પડવું, લોહી વીગેરે બંધ થઈ સાફ થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—ઉમરાનો રસ પાવો. અ. ઉમરાનો રસ અને ઝૂદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૮) ચાંદીમાંના કીડા મરવા માટે:—ઉમરો અને થંતુરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. (૯) આગં તુક ગર્ભ ઉપર:—ઉમરાનાં બીયા થંડા પાણી માં એક તોલો રાત્રે પલારી રાખી સવારે તેમાં

પ-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકરનાંખી પ્રાત્ર-કાળે અને સયંકાળે ૭ દિવસ પાવું. (૧૦) ખીડ ઉપર:—ઉમરાનો સાકર સાથે રસ પાવો. (૧૧) બળદ કે રેલો (પાડા) લોહી મુતરે છે તે ઉપર:—ઉમરાના બી તોલા એ અને ઓથમી ૭૩ તોલા એ એ રાત્રે પલારી રાખી સવારે તેમાં બીજું અઢ્યેર પર્વત પાણી નાંખી સરખત કરવું. તેમાં ૭૩ અર્ધો તોલો અને સાકર નાંખી પાવું. એ નિત્ય સહવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું. (૧૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—ઉમરાના પાલાનો રસ ચોપડવો.

૨૫૮ ડાલ,

સં ૦ હરિદ્રલ. મં ૦ દલ. કુશ. હીં ૦ દાલ. કં ૦ ઉન્હાકુવી.

ડાલ એ એક મોળની જાતિનું ઘાસ છે, એને વેંતલર લખાઈના તોરા આવે છે. એ તોરા મોળના તોરા કરતાં મોટા હોય છે એને દક્ષિણમાં કેટલાક લોક “ગણ” કહે છે. એ સુમારે એ અઢી હાથ ઉંચો વધે છે. ડાલ એ બ્રહ્મકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે જ. ડાલનાં ભોથાં નદીને કિનારે કિંવા વહેળાને કિનારે થાય છે. એને “કુશ” એમ પણ સંસ્કૃતમાં કહે છે. ડાલ—શીતળ, શ્ચિકર, મધુર, તુરો, સ્તિગ્ધ, કફર, શુક્રશુદ્ધિકારક, રજ:શોધક; અને કફ, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૃષા, મૂત્રકૃચ્છ, અસ્તિશૂળ. કમળો, પ્રદર, રક્તદોષ, વિસર્પ, સર્દી, મૂઝા, અશ્મરી, એનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ—શીતળ, શ્ચિકર, મધુર; અને લોહી, તાવ, તૃષા, દમ, બિધરસ, કમળો અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર (એટલે ધાતુનું જવું તે) ઉપર—ડાલના મૂળો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે પાણીમાં જરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવી. (૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર—ડાલના મૂળો પાણીમાં પાવાં. તેથી મૂત્ર બંધ થયું હોય તો તેપણ છુટે છે. વાતબ્ધર ઉપર—ડાલનાં મૂળ ચીકણીનાં મૂળ અને ગોખર એનો કાઢો સાકર અને મધ નાંખી પાવો.

૨૫૯ ડાંગર (કાળુ)

સં ૦ ડાંગરી. મં ૦ ડાંગર. ભાંપળા. દેં ૦ કા-
શીફળ. હીં ૦ સફરીકુમરા. પેઠા. કં ૦ ડાંગર. કું-
બળકાથી. તાં ૦ પુશની. અનિમુલે. તું ૦ શિપેકું-
બડા. મલાં ૦ ચકકર કુંપલળ. ગોં ૦ દુધિની. તૌં ૦
ચુંમડીકાથી. ફાં ૦ આદરંગ. ઇં ૦ ધી ગોંડ લાં ૦
કુકુંબિટા મેસિંગા.

આ એક કાળાની જાત છે ડાંગરના વેલા
પચીસ હાથ લાંબાં વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ
ચાલીસ પર્યંત ફળો આવે છે. કેટલાક ડાંગર
ગોળ અને કેટલાંક લાંબાં હોય છે. તેનો આહે-
રનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદર રાતા
કાળાના જેવાં ચપટા બિયાં હોય છે. તે છોલી
ખાય છે. એ બિયાં મોટાં પૌષ્ટિક છે. એના
લાડુ પણ કરે છે. ડાંગરને પીળાં પૂલો આવે
છે. તેનું તથા કુમળા પાલાનું અને વેલાનું શાક
કરે છે. ડાંગર સાત આઠ મહિના ટકે છે.

૨૬૦ ડામર.

ડામરનાં જાડો મલખારના વનોમાં થાય છે.
એ મોટા થાય છે. એમાંથી જે દૂધ નીકળે છે
તેને ડામર કહે છે. રસ કાઢવાની રીત એવી
છે કે, એ જાડની મોટી મોટી ડાળીયો તોડી
તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. પછી તે ભટ્ટીમાં
ઘાટ્યા પછી તેમાં જે દૂધ હોય છે તે ઉપર
આવે છે, તે કાઢી લે છે; પછી તે ઘટ્ટ થાય
છે. ડામર તારનાં દોરડાને અને લકડ કામને
ચોપડવાથી તેને મજબુતી આવે છે.

૨૬૧ ડાંગર. (ભાત)

સં ૦ હીં ૦ શાલિ. મં ૦ સાળ. કં ૦ ભત. ઇં ૦ પેડી.
આ ધાન્યનો જગતમાંની સર્વ વસ્તીમાં
થોડો ધણો ઉપયોગ થાય છે. એની ઉત્પત્તિ
ઘણું કરી ઉપજુ દેશમાં થાય છે. આ દેશમાં
એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. બંગાલામાં ઉચ્ચ
પ્રતીના ધણા ઝીણા ચોખા પાકે છે. ઇંગ્લાંડમાં
અને યુરોપમાં બંગાલાથી શેંકડો ખાંડી ચોખા
જાય છે. એ ધાન્ય કેડથી તે માથાડું ઉંચું

વધે છે. એનાં સર્વ પાંદડાજ હોય છે. એ પાં-
દડાં પાકે એટલે તેને પરાળ કહે છે. એ પાંત્રા-
માંથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે; તે
સળીના છેવટે ડાંગરની ઉંખી બાજે છે. એમાં
ડાંગર થાય છે. એમાં જે દાણા હોય છે તેને
ચોખા કહે છે. ડાંગરમાં જેટલી જાત છે તેટલી
કાષ્ઠપણુ ધાન્યમાં નથી. આપણા દેશમાં ડાંગરની
ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. તેથી કરી અહીં એની
ઘણી જાતી પણ પડતી નથી. જે ડાંગર લણથી
ચાર સાડાચાર મહિનામાં પાકે છે તેને મરાડીમાં
હળવી કહે છે; અને જે પાંચથી ૬, મહિના
પર્યંતમાં પાકે છે તેને ગરવી કહે છે. ગરવી
ડાંગર પહેલા નબરની જમીનમાં થાય છે. ક-
મોદ, બંગાલી કમોદ, પચસાળ, આંખામોર,
રાયભોગ, જીરાસાલ કાળીસાલ, રાતીસાલ, ખેર-
સાલ, ચીમેણુસાલ, વાંકસાલ, કાથબરી, રાજ-
વળ, ઇલાયચી ઇત્યાદિ જાતીની ડાંગર ઉત્તમ
પૈકી થાય છે. ચોખા એ અન્ન શીતળ અને
શકત્યુત્પાદક છે. ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક
ચોખા એજ છે. ડાંગરના પુષ્કળ જૂદા જૂદા
પ્રકાર છે. તેના ચોખા કરી બારી ભાત કરે છે.
ભાતનું એસામણુ ઘણું થંડું અને ઘણું પૌષ્ટિક
છે. ચોખાનો લોટ કરી તેની દશમીયો, ભાખ-
રીયો, પુરીઓ, રોટલા એવા પદાર્થો કરે છે.
ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ
પકવાન્ન કેશરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ,
વીજેરે બીજાં પકવાનો પણ થાય છે. ચોખાની
કણકીની ઘેસ કરે છે. નાનાં બાળક, રોગી,
અશક્ત એવા માણસોને એ ઘેસ બહુ ઉપયોગી
છે. ચોખામાં તુવેરની કે મગની દાળ નાંખી
તેની ખીચડી કરે છે; એ સાદા ભાત કરતાં
પૌષ્ટિક છે. ચોખાના પુવા કરે છે. તેમજ મુર-
મરા પણ ખનાવે છે. પરાળ દોરને ખાવાના
કામમાં આવે છે. ડાંગરના તુસનો પણ ઘણો
ઉપયોગ થાય છે. રાયભોગ ડાંગર—એ ધોળા,
કાળા, રાતી એવા લણુ પ્રકારની સિંગ્ગ, મધુર,
અગ્નિદીપન, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવધક,
પથ્થકારક, લિદોપનાશક, લઘુ એવી છે. એ
એક કરતાં એક ગુણથી અધિક છે. રાતી
ડાંગર—મધુ, સિંગ્ગ, મધુર, પથ્થકારક, રચિ-

કારક, બલકારક, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, મૂલક, શુક્લ, સ્વર્ણ, હ્રદય, પુષ્ટિકારક, ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રણ, વાયુ, વિપ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ, જ્વર એનો નાશ કરે છે. **ઘોળા સાદી ચોખા**—ચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન, મીઠા; અને તાવ, ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે. કાળા સાદી ચોખા ગુણમાં અધિક છે. **દેવડાંગર**—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલામુખ, કુકકુટાંડ, જંતુભેદ એવા પાંચ પ્રકારની, તે પાંકકાળે મધુર, શીતલ, મલ-સ્તંબક, અલિપ્પદંકારક એવી છે. એમાં કાળી વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ**—**ચોખાસામાં પગે એસાર થાય છે તે ઉપર**—ડાંગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાં સુધી ઘુણી દેવી. **(૨) અષ્ટગુણમંડ જ્વર ઉપર**—કિચિત શેકેલા ચોખા અને મગ એ સામાન લેઈ તેમાં ચાદગણું પાણી નાંખી બાફવા. બફાતી વખતે તેમાં લીંગ, સીંધવ, ઘાણા, સુંદ, મરી, પીપર નાંખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતાં તે થેસ ખાવી. આ મંડ જ્વર, ત્રિદોષ એનું નાશક; લોહી, ભૂખ એને વધારનાર, બલકર અને અસ્તિશોધક છે. **(૩) સરદગર્ભી ઉપર**—આરીક ચોખા સાયં-કાળે બાફી તેનું એસામણ કારા માટલામાં ઘાલી મેં બાંધી રાત્રે ઝાકળમાં મુકી સવારે તેમાં સાકર નાંખી આપવું. દિવસ ૭. **(૪) મૂત્રરેચન માટે**—ઘોળા ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર અને સુરેખાર નાંખી પાવું. **(૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર**—ચોખાનું ધોવરામણ પાવું. **(૬) શોષરોગ ઉપર**—ડાંગરની ઘાણીનો કાદો કરી પાવો. **તૃષ્ણારોગ ઉપર**—ચોખાના ધોવ-રામણમાં મધ નાંખી પાવું.

૨૬૨ ડીકામાલી.

સં૦ હિંચુકા. મ૦ ડિકેમાલી.

ડીકામાલીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઘણું કરી હુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કાકળમાં અને બીજે સ્થળે એ ઝાડો ઘણેક ટેકાણે થાય

છે. એનાં પાંત્રા જામફળીના ઝાડ જેવડાં હોઈ તે આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને ગીલોડા જેવડાં ફળો આવે છે. એ ફળો અથાણામાં નાંખે છે. એ ઝાડની હુંખોમાંથી શિયાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને “ડીકામાલી” કહે છે. જંગલી લોક એ દૂધની શ્રેણી કરી તે વેચે છે. એ રસમાં હુંખોનો પણ ભેગ કરે છે. **ડીકામાલી**—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક; અને કફ, વાયુ, મલબંધ, મનનો મોહ અને આમ એનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટપીડ ઉપર**—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાંખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી બદબદાવી, પછી કાઢી ચુસી લેવી. **(૨) જંત (કૃમિ) ઉપર**—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં નાંખી આપવું. **(૩) મૂચ્છા, શીણ વ, તાવ એ ઉપર**—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. **(૪) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડ્યા હોય તો**—ચાંદીમાં ડીકામાલી ભરવી. **(૫) ભાર ઉપર**—ડીકામાલી અને કાળો બોળ એ પાવાં. **(૬) બાળકની સસણી ઉપર**—ડીકામાલી, રેવચી અને કાળો બોળ ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર ફુંદીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વ ટેકાણે લેપ દેવો.

૨૬૩ હુકરકંદ.

સં૦ વારાહિ.

હુકરકંદના વેલા હોય છે. એ વેલાના કાં-દાનો આકાર હુકર (સુવર)ના જેવો હોઈ સુવરના અંગ ઉપર જેવા કેશ હોય છે તેવા એના અંગઉપર કેશ હોય છે. હુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણનું ઔષધ છે. **હુકરકંદ**—તીખું, કડવું, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્લ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્ણ, આ-યુષ્યવર્ધક; અને કાંડ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ, વાત, કૃમિ, મૂત્રકૂચ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—**કાંડરાના વિષ ઉપર**—હુકરકંદ પાણીમાં ઘસી એ તોલા પર્યંત પાવું, આ ઔષધ બહુ તીવ્ર

છે. કાંડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થનાર નહિં. અને ગળું બળી જાય છે. આ ઔષધ ઉપર ઉતાર ઘી પાવું. (૨) તૃતીયક બચર (તાવ) ઉપર—કુકરકંદની જાલ અથવા મૂળ પચરંગી સુતરે હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવાં.

૨૬૪ કુંગળી. (કાંદા)

સં૦ પલાંકુ. મં૦ કાંદા. હીં૦ કાં૦ ખ્યાજ. બં૦ પેયાજ. કં૦ ઉળેગડું. તેં૦ નિરૂળી. મલાં૦ ઇરૂળી. અં૦ અસળ. ઈં૦ એનિવન. લાં૦ એલીયમસેપા.

કુંગળી સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. એનો રોપો હાથ સવાહાથ ઉંચો વધે છે. તે સિધ્ધો હોઈ તેનો પાલો બારીક નળી જેવો હોય છે. કાંદાને જે બી આવે છે તે કાળાં હોઈ અંદુકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે. કાંદાના મધ્યમાં જે રેશો નીકળે છે તેને નળો કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે છે કાંદામાં બે જાતિ છે; ઘોળો અને રાતો. ઘોળો કાંદો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદામાં અતિ પૌષ્ટિકપણું છે. એટલા માટે એક કહેવત છે કે “કાંદો અને મદનો બાંધો.” સર્વ પ્રકારના શાકમાં કુંગળી નાંખી હોય તો તેમાં સ્વાદ લાવે છે. ઘોળી કુંગળી—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુર, મધુર, રિચકર, સ્નિગ્ધ, કઠ્ઠકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ, દીપક એવો છે; અને ક્ષય, કુદ્રોગ, ઉલટી, અરિચિ, રક્તપિત્ત વાત, વાતપિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવો, સોજો અને રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે. લીલી કુંગળી—(હરિતપલાકુ) એના ગુણ ઘોળા કાંદા પ્રમાણે જ છે. રાતી કુંગળી—રાતો કાંદો શીતળ, સ્નિગ્ધ, અગ્નિદીપક, ગુર, તીખી, મધુર કિંચિત ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે. તથા કફ, વાયુ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. કાંદાના બીજ—વૃષ્ય છે. અને દાંતમાંના કૃમિ અને પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે. (૧) બાળકોની આંકડી ઉપર—ઘોળો કાંદો ભાંગી સુંઘવા આપવો. (૨) ઉન્માદ રોગ ઉપર—ઘોળી કુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) ગરમીએ કપાળ ઉપર તો તે ઉપર—

કુંગળી ભાંગી સુંઘવી. અને કપાળ ઉપર અંદનમાં કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—કુંગળીના રસનું નસ્ય આપવું. (૫) મહામારી (કોલેરા) ઉપર—બે બે ઘડીએ કાંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી કુંગળીના રસમાં ચણા જેટલી હિંગ ઘસી તેમાં વરીઆળી ૧ માસો અને ધાણા ૧ માસો નાંખી તે પાવો. (૭) બાળકોને આંકડી (મૂર્છા) અને કૃમિ થયા હોય તો—કુંગળીનો રસ પાવો. (૮) વિંછીના દંશ ઉપર—કુંગળીના બે કકડા કરી ચાળવા. (૯) ગરમીની આળ ન લાગવા માટે—એક કુંગળી પાસે રાખવી. એટલે આળ લાગતી નથી (૧૦) તંબાકુ લાગી હોય તો—કુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) ગર્ભી ઉપર—આફેલી કુંગળી, જીરું અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમાં ગાયનું ઘી બે તોલા નાંખી આપવું. (૧૨) આમ્લપિત્તથી ગળામાં બળત્રા થતી હોય તો—ઘોળો કાંદો બારીક ચાલી, સુમારે નવટાંક અધમવી મીઠા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાંખી આપવો. (૧૩) વીર્યવૃદ્ધી ઉપર—કુંગળીનો રસ અને મધ એકત્ર આપવો. (૧૪) લમરીના દંશ ઉપર—કુંગળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે—કુંગળી અને ગોળ હમેશાં ખાતાં જવાથી બાળક જલદી ઉંચું વધે છે. (૧૬) આમ્લ રક્તને માટે—કુંગળી બારીક ચીરી ચાર પાંચ વખત ઘોષ નાંખવી. અને તે ગઠાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) અતિસારઉપર—કુંગળીના રસમાં અફિણ મેળવી આપવું. (૧૮) ગર્ભીને માટે—કુંગળી કાપી ઘોષ દહીં સાથે ખાવી. અને તેનો જ કાપ અથવા કુંગળી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાંખી ગોળો કરી ફુટી ઉપર બાંધવો. એકલી કુંગળી ખાધાથી પણ ગરમી રહે છે. (૧૯) આંખે દુધ લાગ્યું હોય તો—કુંગળીના રસમાં ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આંખમાં ઘાલવી તથા રક્તચંદન (રતાંળી) ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) પુરુષવ્યગ્ય હોય તો—ઘોળી કુંગળીનો રસ, મધ,

આકુનો રસ અને ઘી એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે આપવું. ૨૧ દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. (૨૧)

જખમે દુખ થતું હોય તો—કુંગળી કાપી ઘીમાં માં તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર આંધવી.

(૨૨) વીર્યવૃદ્ધી થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર—કુંગળીનો રસ ૬ માસા, ઘી ૩

માસા અને મધ ત્રણ માસા એકત્ર કરી દર-રોજ સવાર સાંજ બંને વખત લેતા જવું અને રાત્રે અધોશેર ગરમ કરેલું દુધ સાકર નાંખી પીવું એ પ્રમાણે મહિના એ મહિના આપવું. (૨૩) અપસ્માર ઉપર—ઘોળી કું-

ગળીનો રસ નાકે પીવો. (૨૪) કામીણુ રોગ ઉપર—ઘોળી કુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી

હળદર નાંખી સવારે અથવા સાંજે જાંઘવાની વખતે ખાવી. (૨૫) સળકમ ઉપર—ઘોળી

કુંગળી કાપી નાકના બન્ને છિદ્રમાં સુધવી.

(૨૬) બાળકોને તાનનો આગર થાય છે. તેને માટે—ઘોળી કુંગળી બારી બારીક વાટી

તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી વડી કરી, તાળવાપર મેલી ઉપર એરડના કુમળા પાંત્રાં મેલી કપડા

થી બાંધવું એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું પ્રતિ-દિવસમાં સાંયકાળે કુંગળીની થેપલી કાઢી નાંખી

માથુ સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયનું ઘી ચોપડવું અને ઘોળી કુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં થોડું જીરું અને ખડીસાકરની ભૂકી નાંખી તે

પાવી. (૨૭) ગર્ભીની લુખ લાગે છે તે ઉપર—ઘોળી કુંગળી એક બાંકવી અને બીજી

લીલી કુંગળી લેઈ તે બન્ને બારીક વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી એ માસા અને ખડીસાકર એ

તોલા એ પ્રમાણે મિશ્ર કરી એક વખત આપવું. (૨૮) વેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પાકવા માટે—કુંગળી બારી વાટવી અને તેમાં ઘી અને

હળદરની ભૂકી નાંખી ગરમ કરી સ્હેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ બાંધવું આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે. આંખો આવે છે તે ઉપર—કુંગળીનો રસ

આંખોમાં નાંખવો. (૩૦) દોરોને શેંબારોગ (દોરોના નાકમાંથી સ્તેષ્ઠ (લીટ) પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર—ઘોળી કુંગળી સાત અને

ગોળ પાશેર એ પ્રમાણે દરેક સવારે ત્રણ દિવસ ખવરાવવું, અને ઘણા દિવસનું જીવું ક-

પાસિયા કાઢી નાંખેલું ૩ લેઈ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધુણી તે દોરના શ્વાસોચ્છવાસે

મસ્તકમાં જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાંખેલું ૩ દોરના નાક આગળ ધરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર—

કુંગળી ઝીણી ચીરી છાબડીમાં સુકવવી પછી તેમાં તરૂની ભૂકી ૧ માસો, અને ખાંડ ૨ તો-

લા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું. (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર—ઘોળી કુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીમાં મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાંખી

ખાવી. (૩૩) દાઢકુખતી હોય તો તે ઉપર—કુંગળીનાં બી ચલમમાં નાંખી પીવા. અથવા એકલાંજ દાઢમાં રાખવાં. (૩૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—કુંગળીનો રસ, સાકર અને ઘી નાંખી આપવો.

૨૬૫ દોર આંખો

ગોમાંતક પ્રાંતના રાનમાં અનેક તરેહનાં વ્રક્ષો છે. તેમાં દોર આંખો કરીને એક સાધારણુ ઝાડ થાય છે. તેને માગસર મનિનાને સુમારે આંખાના જેવાં ગોળ ફળો આવી તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળો પાકે એટલે ગળચટાં થાય છે. કેટલાક લોક એનાં રાયતાં કરે છે.

૨૬૬ તગર

તગરનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. તગરનાં પાંત્રા લાંબા હોઈ તેને છેડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ઘણોજ મોટો થાય છે. તગરમાં એકેરી, ઘોળી અને દુહેરી ઘોળી એવી બે જાતિઓ છે. દુહેરી તગરનાં પાંત્રા જરા કાળા રંગનાં હોય છે. એને મીઠી તગર કહે છે. એકેરી તગરનાં ફલ પારિગ્નતકના પુલો કરતાં કાંઈક મોટાં હોય છે. તેને પાંચ જ પાંખડીયો હોય છે. એ પુલોને લાંબી દાંડી હોય છે, એના પુલોનો સવારે માત્ર કાંઈક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરીનાં યુલુ ગાંડી તગરના જેવાજ છે. ઉપયોગ—(૧) મસ્તકશૂળ ઉપર—તગરીનાં મૂળ ઘસી લેપ દેવો.

૨૬૭ તગરગઢોડા

તગરનાં ઝાંડો હિમાલયપર્વત અને અલમો-
રના પહાડઉપર થાય છે. એના મૂળોને “તગરમૂળ”
કહે છે. તગર એ ઘણું સુવાસિક હોય છે. એ-
નો ધુપમાં ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ
કાંઈકે જીંકણી જેવો હોય છે. સુવાસિક જીંકણી
અને સુગંધિ પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય
છે. તગર—શીતળ, પથ્થકર, કડવું, મધુર, લ-
ઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખું, તુર, વિપનાશક;
અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ,
અપસ્માર, ભૂતબાધા એનો નાશ કરે છે. ઉપ-
યોગ—તગરાર્દિ કાઢો પ્રલાપક સન્નિપાત
ઉપર—તગર, આસોદ, કુંભ, શંખાબુલી, દેવ-
દાર, કકુ, આહી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગર-
માળો, હરડો અને દ્રાક્ષ એનો કાઢો પાવો.

૨૬૮ તજ

સં૦ ત્વચ. અં૦ દાર્ચિની. મ૦ હીં૦ ક૦
તૈં૦ તજ. દાલચીની. તાં૦ કર્ણાપતે. તું૦ ઈ-
છન. મલાં૦ કર્ણા. કાં૦ દાર્ચિની. અં૦ સાલી-
ખા. ઈં૦ સિનામનબાર્ક. લાં૦ સિનામનઝિલાનિકમ્.
સિંહલદ્વિપમાં તજના ઝાંડોની ઉત્પત્તિ ઘ-
ણી થાય છે. ત્યાં આ ઝાંડોનાં મોટાં અરણ્યો
છે. તજનાં ઝાડ ત્રણ વર્ષનાં થાય એટલે તેની
જાલ કાઢીતડકામાં સુકવે છે, તેને તજ કહે છે. તે-
ની ભુડીયો બાંધી વેચે છે. એ ઝાડના મૂળીયાનું,
તજનું અને ફળોનું તેલ કાઢે છે; પરંતુ ફળોનું
તેલ સાફ હોય છે. તજ મસાલામાં બહુ આવે છે. તજ
વાત નાશક છે. તજ નાંખ્યાથી પદાર્થોમાં ઘણો
સ્વાદ આવે છે. તજ—તીખી, પિત્તલ, મીઠી કંઠ-
શુષ્કિકારક, લઘુ, રક્ષ, કડવી, અસ્તિશોષક,
ઉષ્ણ; અને કફ, ઉચકી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ-
હરોગ, આમ, અસ્તિરોગ, પીનસ, વિપ, શુક્ર,
અર્શ, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. પાતળી
જાલની તજ—મીઠી, કડવી, સ્વાદ, બલકર,
ધાતુવર્ધક; અને વાયુ, પિત્ત, તૃપા, મુખદોષ
એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાત વિ-
કાર ઉપર—તજનું તેલ યોગ્યું. (૨) પિત્ત
અર્થ ઉલટી થતી હોય તો— તજનો કાઢો
પાવો. (૩) સર્દીથી માંથુ ઘણું દુઃખનું

હોય તો—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો.
અથવા તજનો અર્ક કાઢી યોગ્યો. (૪) અર્ક
કાઢવાની કૃતિ—એક વાડકી ઉપર કપડું
બાંધી તે ઉપર તજની ભૂકી નાંખવી, તે ઉપર
અબ્રકનાં પાત્રાં મૂકી તે ઉપર દેવતા મૂકવો,
એટલે વાડકીમાં તજનો અર્ક પડે છે. (૫)
વાતગુદમ ઉપર—તજ, વરીઆળી, એરોદસ
અને કચોરા એ સમભાગ લેઈ તેનો કાઢો કરી
પાવો; (૬) શૂળયુક્ત આમાતિસાર ઉપર
તજ દોઢમાસો, બીલાંતો ગર્ભ ૩ માસા, ગોળ
દોઢ માસો એનું ચૂર્ણ ગોળયુક્ત દહીંમાં
આપવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૨૬૯ તરબૂચ,

સં૦ કાલીંગ. મ૦ કલીંગડ. તરબૂચ. હીં૦
તરબૂચ. અં૦ તરબૂચ. કં૦ અચ્ચંગાર્ધ. કાલેંગુ
તૈં૦ તરબૂચ. પુંજકાયા. દારબુચ. કાં૦ લીંદવા-
ના અં૦ અન્તી. તું૦ અચ્ચંગે. મલાં૦ વનક.
તાં૦ કામટી. ઈં૦ વોટરમેલન. લાં૦ વજગેરીસ
સાઈટલસ.

તરબૂચના ખડબૂચા પ્રમાણે વેલા થાય છે.
એમાં એ જ્વતિ છે. એક કાળી હોઈ ગોળ
અને બીજી ધોળી હોઈ રાતી. ધોળી જ્વતનાં
તરબૂચ જેને કાળીંગડાં કહે છે; તે મોટાં હોઈ
સારાં મીઠાં હોય છે. એના પાંત્રાના પાંચ ખુણા
હોઈ દરેક ખુણાની વચમાં દોઢ આંગળ ખાંચો
હોય છે, તરબૂચ કાળા જેવડાં થાય છે. તરબૂચ
થડાં છે. કૂમળાં તરબૂચનું સાક સાફ થાય છે.
મારવાડ, મથુરા, દારકા વગેરે ફેકાણે ઉત્કૃષ્ટ
તરબૂચ થાય છે. એને “તરબૂચ,” પણ કહે છે.
તરબૂચ—શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, ગુર,
પુષ્ટિકર, મલસ્તુંભક, કફકર; અને દ્રષ્ટિ,
પિત્ત, શુક્ર, ધાતુ એનો નાશ કરે છે. એનાં
પાંત્રા કડવાં અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે. (૧) પુ-
ષ્ટતાને માટે—તરબૂચનાં બિયાં વાટી તે મગ-
જ અર્ધો તોલો, અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો,
એકત્ર કરી ખાવું. (૨) દાહ ઉપર—તરબૂચ
ખાવાં. (૩) ગરમી ઉપર—તરબૂચના ગલેનું
પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જી-
રાનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૪) ઇંદ્રિયમાં આં-

હી પડે છે તે ઉપર—તરબુચની ચોખડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાંડ નાંખી, તે ઉપર પેલી કલાડેલી ડગળી પૂર્વત બેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું. અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું. એટલે ઇંદ્રિની ચાંદી, ફેડલી અને પેશાબ વખતે થતી અળતરા એ વિકાર સમન થાય છે.

૨૭૦ તંબાકુ

સં૦ તામ્રફટ. મ૦ તંબાખુ-કુ. હીં૦ તમાકુ. ઇં૦ ટોબેકો.

તંબાકુના ઝાંડા સુમારે લઘેક ઉંચા વધે છે. એને વેંત વેંત લંબાઈના પાંત્રા આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાંડા રહે છે તેને પણ પાંત્રા ઝુરી બી આવે છે. એ પછી આવેલા પાંત્રા નિરૂપયોગી હોય છે. તંબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રાંતોમાં થાય છે. તંબાકુ એ એક હલકી જાતની ફેફસ છે; પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થઈ સરકારને ઘણાજ ફાયદો થવા લાગ્યો છે. તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, પરંતુ માણસોએ મીઠાસના માટે તેનો નાના પ્રકારનો નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખર્ચ વધારેલો છે. કેટલાક છીંકણી કરી મુઠે છે, કેટલાક ખાય છે અને કેટલાક ધૂંત્રપાન કરે છે. પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડાજ મળશે. એ વ્યસનથી માણસોનું ઘણું નુકશાન થાય છે પણ તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. તંબાકુ ખાવાથી મોમાં દુર્ગંધ આવે છે. દાંતને નુકશાન થાય છે, કફ થાય છે, આંખોને નુકશાન થાય છે; અને પિત્ત વધે છે. એ પ્રમાણે પીવાથી જાતીમાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે. અને કાળજી અળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો ક્યાં થુકશે એનો નિયમ નથી. એ ઉપર એક કહેવત છે કે “હગનારની ગાંડ અને તંબાકુ ખાનારનું મોં એનો નિયમજ નહીં.” એટલું એ અમંગળ અને ગંદુ વ્યસન છતાં હમણાના કાળમાં એ વ્યસનની નિર્થક બદાઈ રહી છે. એ વ્યસન બ્યારે અધા માણસો છોડશે ત્યારે દેશનું ઘણું હિત થશે. **તંબાકુ**—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અસ્તિશાયક, મદકર, બ્રામક. કડવી, દ્રષ્ટિઘાંતકારક, સારક, વામક, તીખી, રૂ

ચિકર, વાતાનુલોમન; અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, ક્રોડવાયુ, કૃમિ, દાંતરોગ, શુક્રરોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વીછીનુવિષ, સોજો એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **જનાવરોના કીડા દુર થવા માટે**—તંબાકુ ઝીણી કરી ચાકમાં ભરવી. [૨] **અંડવૃદ્ધિ ઉવર**—તંબાકુના પાંત્રા શિલારસ ચોપડી બાંધવા કિંવા કાચકી માનું મગજ એરડતેકમાં ખલી તંબાકુનાં પાંત્રા ઉપર ચોપડી તે પાંત્રા બાંધવાં એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર થઈ ઉલટી થાય છે. ઘણીજ તસ્દી પડે તો તે છોડી નાંખવા. અને વળી ફેર બાંધવા. એથી કરી એક એ દિવસમાં અંડ કુકાણે આવે છે. તંબાકુના પાંત્રા એકલાં પણ બાંધવા. (૩) **મધમાખી વિગેરેના ડંખ ઉપર**—છીંકણી કીંવા તંબાકુ ઝીણી કરી ડંશ ઉપર ચોપડવા. (૪) **પીનસ રોગ ઉપર** જૂની છીંકણી સુધવી. [૫] આદાશીશી ઉપર—તંબાકુ લેઈ પાણી નાંખી કપડાબાણ કરી તેનાં બે ટીપા નાકમાં પાડવા. અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચાળવું. (૬) **સર્પના વિષ ઉપર**—તમાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી સુમારે અધશેર પર્યંત વસ્ત્રગાળ કરી રાંખવું અને ઘડી ઘડીના અવકાશે પ્રતિ વખતે સાત સાત તોલા એમ બે ત્રણ વાર આખી વમન કરાવવું, આ ઔષધ પાંચ છ વાર આપવાથી નક્કી ગુણ આવે છે. [૭] **વિંછીના વિષ ઉપર**—તંબાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીલ ખાવાના પાનના બીડામાં થોડો ખવરાવેલો. (૮) **જુવો મરવા માટે**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માંધે ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો; એ પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીડાનું રીણ ચોપડી સ્નાન કરવું; એટલે અધી જુઓ મરે છે.

૨૭૧ તમાલવૃક્ષ

સં૦ મ૦ તમાલપત્ર. હીં૦ તેજપાત. અં૦ તેજપાતા. કં૦ પત્રક. તેં૦ આકપત્રી. અં૦ સામીજ. ઇં૦ ફેલિઆમાલાઆશ્રી. લાં૦ સિનામોમનંટમાલ.

જેવાં તજનાં ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વિપમાં

ધણું થાય છે. એનાં પાત્રાને તમાલપત્ર કિંવા તેજપત્ર કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તમાલપત્ર એ તસુલર પહોળાં હોઈ ચાર પાંચ આંગળ લાંબા હોય છે. **તમાલવૃક્ષ**—મધુર, યલકર, વૃષ્ય, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક, શીત; અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોથ, વિસ્ફોટ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે.

૨૭૨ તરટી

સં ૦ મં ૦ તરટી. હીં ૦ તરટી. કં ૦ રેઉં.

તરટીનાં ઝાડ સુમારે એ માથેડાં ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રાં બીડાંએલાં અને લાંબાં હોય છે. તરટીને લાલ રંગનાં ફળો આવે છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરટીના ઝાડો સોલાપુર પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. **તરટી**—મધુર, કડવી, ગુરૂ, યલકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) **કફઉપર**—તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૭૩ તલ

સં ૦ હીં ૦ તિલ. મં ૦ તીળ. કં ૦ એલુ. તૌ ૦ નોખલુ. તાં ૦ એલ.તુલુ. તું ૦ ઉરૂ. એન્મે. મલાં ૦ કારેલુ. ફાં ૦ કુન્દ. અં ૦ સીમસીમ. ધં ૦ સિસેમનૈજર સીડમ. લાં ૦ સિસેમધંડીકં.

તલનાં ઝાડ સુમારે એ હાથ ઉંચા વધે છે. એનો રોપો વેંત દોડ વેંત ઉંચો વધે છે. ત્યારે તેના પાંત્રાંની લાજી કરે છે. તલમાંથી તેલ કાઢે છે. તેનો ખોળ માણસોને અને દોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પૈષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાના સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ પ્રતીનું છે. જંગલી અડદ, જંગલી મગ, જંગલી ચણા (રૂ વંતી) એ પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને એક જંગલમાં તલના ઝાડ જેવું જ થાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં કાળા અને ઘોળા એવી બે જાતિ છે. **તલ**—યલકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, અગ્નિદીપક, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવાહ, અદ્યપમૂત્રકારક, વ્રણ-વિષે પથ્યકારક. ગ્રાહક, તુર, મધુર, કડવા, પાક-

કાળે તીખાં, સ્પર્શવડે શીત, મતિપ્રદ, દાંતોને હિતકારક, વર્ણકર, કફકારક; અને વ્રણ, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **કાળા તલ**—ગુણોમાં અધિક છે. **ઘોળા તલ**—હીન ગુણુ છે, અને રાતા તથા અરણ્ય તલ એ ગુણોમાં હીન છે. તલનું તેલ વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **મૂત્રાધાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપર**—તલની સોડીયોની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમાં મેળવી તેમાં થોડું મધ નાંખી તે પાવું. (૨) **તાર્ણ્યપિટિકા ઉપર લેપ**—ગોમૂત્રમાં જુનો તલનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો. (૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**—તલનું તેલ ચુનાના નિતર્યાપણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાંધવી. અને વારંવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલનાં ટીપાં પાડતા જવું; એટલે તરકાળ રોગીને સુખ જણાશે. અથવા મિશ્રણનો મોરના પીછા વડે લેપ કરવો. (૪) **અડકાવ આવવા માટે**—તલ, ગુંદા અને વરીઆળી એનો કાઢો થંડો કરી ગોળ નાંખી વ્રણ દિવસ પાવો. અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. (૫) **મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે. તે ઉપર**—સીંધવ અને તલ ના તેલના કોગળા મોંમાં રાખવા. (૬) **અપ-સ્માર ઉપર**—તલના તેલમાં ગોમ (કાનખ-જુરો) તળી કાઢવો અને તે તેલ એકક ટીપું નાકમાં અને કાનમાં પાઢવું. એટલે માંધા માંહેના કાડા નીકળી જમ રોગ સારો થાય છે. (૭) **આદાશીશી ઉપર**—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવાં અને દુધમાં તલ અથવા તેલ અને વાવડિંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો, એટલે વ્રણ દિવસમાં આદાશીશી બંધ થાય છે. (૮) **કુદ્દાના વિષ ઉપર**—તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનું દુધ એ સમભાગ લેઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરી જાય છે. (૯) **ધંતુરાના વિષ ઉપર**—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) **પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફેટલા ઉઠે છે તે ઉપર**—તલનું તેલ એ પૈસાભાર, અદિણ ૧ પૈસાભાર, અને સાણુ પાંચ રાઈના દાંણુ જેટલો એ સર્વ ઔષધો ફક્ત ગરમ કરી ફેટલાએ ચો-

પડવાં અથવા સર્પની કાંચળીની રાખ તલના તેલમાં ખલી ફાડવા ઉપર ચોપડવી. (૧૧) **પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર**—તલના પાંત્રા પાણીમાં પલારી ચોળી તે પાણી સાકરનાંખી જલદીથી પાઠ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો બોળ થઈ વ્યર્થ જશે. (૧૨) **ગર્ભસ્ત્રાવ થવાની ખોડ હોય તો**—તલ અને પલ્લકાળ સમભાગ લઈ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું. (૧૩) **રક્ત મૂળવ્યાધિ ઉપર**—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૧૪) **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્ત્રાવ ઉપર**—તલ, જવ અને સાકર એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૫) **અશ્મરિ અને શુક્રાશ્મરિ** (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે મૂતરખડો થાય છે તે) ઉપર—તલની સોડીયોની રાખ મધમાં નાંખી આપવી. (૧૬) **બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર**—માખણમાં થોડી તલની ભૂકી અને સાકર નાંખી આપવી. (૧૭) **તિડીક પ્રમેહ મૂત્રાધાત તથા ગરમી ઉપર**—તલના તાજાં ફૂલો સાંચકાળે લાવી અચ્છેર પાણીમાં સુમારે ૬૦ ફૂલો પલારી રાખવાં. પ્રાતઃકાળે તે ફૂલો સળીવડે હલાવવાં, એટલે પાણીનો જડો બોળ થશે. પછી તેમાંહેના ફૂલો કાઢી નાંખી તે બોળ સુમારે ૪ તોલા લેઈ તેમાં સાકર નાંખી પાવો. એ પ્રમાણે બે વખત તાજે બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. (૧૮) **તિડિક પ્રમેહ ઉપર**—જંગલી તલનો પાલો સુકવી રાખવો. અને નિત્ય રાત્રે એક પૈસાભાર પાલો કાચના વાસણમાં પલારી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેજ પાણીમાં તે પાલો મસળી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઈ તેમાં જીરૂ અને સાકરની ભૂકી નાંખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. (૧૯) **માકડનો નાશ થવા માટે**—તલના ઝાડ ઉપર એક જતના જીવ હોય છે, તેને માકળા કહે છે તે ઝાડ સુધ્યાં બાંધી લાવી ઘરમાં છોડીદેવું તે માકળુને ખાઈ જાય છે માણસને કંઈ ઈજા કરતા નથી. (૨૦) **રક્તગુલ્મ ઉપર** અને અડકાવ આવવા માટે—તલનો કાઢો કરી તેમાં સુંક, મરી, પીપર, હિંગ અને ભારંગમળ એનું ચૂર્ણ નાંખી

તે કાઢો પાવો. (૨૧) **રક્તાતિસાર ઉપર**—કાળા તલ વાટેલા એક ભાગ, સાકર બે ભાગ, બકરીનું દૂધ ચાર ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી પાવું. (૨૨) **મૂતરખડા (પથરી) ઉપર**—તલના ડુલોનો ખાર, મધ, દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. (૨૩) **વાળા ઉપર**—તલનો બોળ કાંજમાં વાટી લેપ દેવો.

૨૭૪ તવખીર વૃક્ષ.

સં ૦ કં તવધીર. મં તવખીર. લીં ૦ તવખીર. ફાં ૦ તખારીર. ઇં ૦ આરોરટ. લાં ૦ કંકર્યુમા એગરિટફાલીયા.

આ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. એ સુમારે એક માથોડું ઉંચું વધે છે. અને સાધારણ રીતે બે લાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંત્રા હળદરના પાંત્રા જેવાં હોઈ ઝાડ પણ તેવું જ દેખાય છે. અને તેના જેવીજ તેને મુડીયો થાય છે. તેને ચુંટી કાઢી પાણીમાં ઘોચા પછી જરા કચરી, ચાર પાંચ વાર ઘોઈ તાપમાં સુકવે છે. પછી તેને દળી તેની આરીક ભૂકી કરે છે. તે શુભ્ર (ઘોળા) રંગની હોય છે. તેને તવખીર કહે છે. એને દૂધમાં ખાશી ખાય છે. એવો જે એનો પદાર્થ કરે છે તેને લાપશી કહે છે. નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર એ પાંચ છ જતીના વૃક્ષના કંદમાંથી થાય છે. મલાયળેશ્વરના કુંગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડો થાય છે. અમેરીકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરીકન લોક ખાણથી કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થઈ હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને આરોરટ એવું નામ આપેલું છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં આરોરટ એટલે “તીર” અને “રટ” એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. લખાડી માણસો તવખીર યોગે તેલનું ઘી કરે છે. તે આઠ દિવસ માત્ર સાઈ રહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે. તવખીર—મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધિ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, પાતુવર્ધક, લઘુ, રિનગ્ધ; અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અશ્મિ, ઉધરસ, દમ,

તાવ, તૃષા, કમળો, પાંકુ, કોડ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, પ્રણુ, કફ, રક્તદોષ એનો નાશ કરેછે ઉપયોગ—(૧)ગરમીથી મોંમાં ચાંદીયો પડે છે તે ઉપર—તવખીર ચોપડવી. (૨) પિત્ત ઉપર—તવખીર ઘીમાં નાંખી ખાવી. (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક લક્ષ્ય—તવખીર થંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાંખી બાપી પાતળી રાખડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાંખી પાવી. (૪) રક્તપ્રદર (સ્ત્રિયોને ધાતુ જાય છે તે) ઉપર—તવખીર, રાગ અને ગેર એનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

૨૭૫ તાડ.

સં ૦ બં ૦ કાં ૦ તાલ. મં ૦ ખરતાડ. તાડ વક્ષ. હીં ૦ તાડ. કં ૦ તાળીમારા. તૈં ૦ પનેમારં. તૈં ૦ તાતી. તું ૦ તારી. મલાં માલં પના. અં ૦ તારગો. તળટમાડો. ધં ૦ પાલમાયરાં. પામ. લાં ૦ બોરેસસ. ફેબેલેક્ષિર્મીસ.

તાડ, માક, સોપારી, સુરમાડ શીદી એ સર્વેનાં જાડો એકજુ નતીનાં છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડનાં જાડો કુંગર ઉપર અને રાતમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશબાર વર્ષે ફળે છે. તાડનું જાડ ધણુજ ઉંચું વધે છે. તેનો સોટો ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચો સરળ હોય છે. એ જાડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના ફળોને તાડગોળા (તાડફળ) કહે છે. એ ગોળા ધણુ થંડા છે, માટે કેટલાક લોક ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનું જાડ ધણુજ ઉપયોગી છે. તેની જાવલી ધરના છાપરાંપર નાંખે છે. તેના પાંદડાંમાંથી છત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક નતિ સિંહલદ્વીપમાં થાય છે. એની ઉંચાઈ સવાસો હાથ હોય એની જાવલી પંદર વીશ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક જાવલીથી વીશ પચીશ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્ર વૃક્ષ સુમારે ૮૦ વર્ષે ટકે છે એટલી વખતમાં તે એક વખતજ ફળે છે. એનાં ફળ હાથીના મસ્તક જેવડાં હોય તેમાં તાડગોળાજેવો ગીરો હોય છે. તે લોકો

ખાય છે. એ વૃક્ષનાં પાતરાંનો પુસ્તક લખવામાં ઉપયોગ થાય છે. સિંહલ-દ્વીપમાં, કર્નાટક, દ્રવીડ એ દેશોમાં અઘાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલાં એ પાંત્રા દૂધપાણીમાં ઉકાળી કાઢે છે. એ પાંદડાં ઉપર લોખંડનાં ખીલાથી લખે છે. એ પાંદડાં કાગળ કરતાં ઘણા વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યજનતાડ કરીને એક તાડની નતિ છે; તેનાં જાડો દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણાં છે. એ સાદડીયો તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જૂના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળીયેરની પેઠે પાણી હોય છે. તે પીયે છે. તાડવૃક્ષ:—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુકલ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય, સારક, અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોડ, કૃમિ, રક્તદોષ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. એના કુમળા ફળો:—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરૂ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, માંસલ, કફકર; અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, પ્રણુ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે. એનાં પાકા ફળો:—દુર્ગ્ધ, મૂત્રલ; અને શુક, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્પદ અને રક્ત એને કરનારાં છે. એનું લીલું ટોપડ:—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, સારક; અને વાત, પિત્ત નાશક છે. તાડના મસ્તકમાંનું માંજર:—ધાતુવર્ધક, વાતપિત્ત એનું નાશક, અસ્તિશુદ્ધ કરનાર છે. તાડી:—અતિમાદક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, વૃષ્ય છે. તેજ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. તાડનાં મૂળ:—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પેશાબે ચચડ થાય છે તે ઉપર:—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે. અથવા તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવરા-મણમાં વાટી સાકર નાંખી પાવાં.

૨૭૬. તાંદળજે. (ચોળાધ)

સં ૦ તંદુલીક. મં ૦ તાદુળજ, હીં ૦ ચૌરાધ બં ૦ જુદેનટે, કાંટાનટે, ગોયાલનટે, કીરેસોખુ.

તૌ. મોલાકુરા. તાં. મુલ્લુકુરમ. મલાં ચિરિચિ-
ડા. કાં. સુ. જમાજ અં. બુકકલેવમાનીય. ઇં.
હમેકોડાઇટ એમેરેથ લાં. એરેમેથીસ ટેન્ચુ-
ઇટ ફેલીયમ.

આ લાજ આરમાસી થાય છે. એનાં પાંત્રા
નાનાં અને રોપો જે વેંતથી અધિક ઉંચો થ-
તો નથી. આ લાજ સ્વાદે ઘણી સારી અને
પથ્થકર છે. **તાંદળજે:**—મધુર, શીતળ, રૂચિ-
કર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રક્ષ, મૂત્રલ, પથ્થકારક,
સારક; અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ,
ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ;
અને કફ, ઉધરસ અને અતિસાર એનો નાશ
કરે છે. **જળતાંદળજે:**—કંટક, રક્તપિત્ત એ-
નો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. **ઉપયોગ:**—

(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—તાંદળજનાં મૂળી-
યાં અને મરી એ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી
પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર:—
તાંદળજનાં મૂળીયાં વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં
રસાંજન મેળવી તેમાં મધ અને ચોખાનું ધો-
વરામણ યોગજી નાંખી પાવાથી સર્વ પ્રકારનો
પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) ગર્ભ સ્થિર થવા
માટે:—ઋતુકાળે તાંદળજનાં મૂળો ચોખાના
ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૪) વિષમજ્જવર
ઉપર:—તાંદળજનાં મૂળીયાં માંથા ઉપર આંધ-
વાથી વિષમજ્જવર જાય છે. (૫) આગ્રીયા મ-
ણીયારના વિષ ઉપર:—તાંદળજનાં મૂળ
અને મરી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવા.
(૬) ગર્ભાણી અને સુવાવડી એના રક્ત-
સ્રાવ ઉપર:—તાંદળજનાં મૂળીયાં વાટી ચો-
ખાના ધોવરામણમાં પાવાં. (૭) વિંછીના વિ-
ષ ઉપર:—તાંદળજનો રસ સાકર નાંખી પા-
વો. (૮) સોમલ ઉપર ઉતાર:—તાંદળજનો
રસ સાકર નાંખી પાવો. (૯) વછનાગના વિષ
ઉપર:—મૂળ સુધ્ધાં તાંદળજના રસમાં ગાયનું
દૂધ નાંખી પાવું. (૧૦) ચણાડીના વિષ ઉ-
પર:—તાંદળજનો રસ અને સાકર પાવાં.
(૧૧) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો
હોય તો:—તાંદળજનાં મૂળ, ખીલીનાં મૂળ
અને કેડીનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવું.
(૧૨) આદાશીશી ઉપર:—તાંદળજે અને

જટામાંસી એના કલ્કમાં ઘી સિધ્ધ કરી એનું
નસ્યદેવું. (૧૩) ગયેલા કેશ આવવા માટે:—
તાંદળજની લાજ ભક્ષણ કરવી. (૧૪) અ-
ગ્નિદીપક ત્રણ ઉપર:—તાંદળજનો રસ ચોખ-
ડવો. (૧૫) ઉદર રોગ ઉપર:—તાંદળજના
પાલાનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાંદળજની
લાજ નીચ ખાવી. (૧૬) પારો વીગરે
શરીરમાં મરેલાં સર્વ રસાયનો ની-
કળી જવા માટે:—તાંદળજનો રસ ઘીમાં ૮
દિવસ પ્રાશન કરવો. (૧૭) કૃત્રિમ વિષ
ઉપર:—ધુંવાસ અને તાંદળજનાં મૂળો અને
સમાન, પાણીમાં વાટી તેમાં તેનાથી યોગજી
દૂધ નાંખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું
તથા પાવું એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૭૭ ત્રાયમાણ.

સં. મં. હીં. કં. તૈ. ત્રાયમાણ-જા.
અં. બલાહુસુર. વતલાહુલીઆ. કાં. અસ્ફાક.
લાં. થેલિક્ટમ ફેલિયાલોઝમ.

આ વનસ્પતી હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના
રાનમાં થાય છે. પર્શીયા દેશમાં પણ એની
ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રાયમાણ કડવું, રોચક અને
તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને પુલો, રેશમી
કપડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. **ત્રાયમાણ—**
તુરં, શીતળ, મધુર, સારક, કડવું; અને પિત્ત-
રોગ, ઉલ્લી, જ્વર, ગુદમ, કફ, વિષ, શળ,
શ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદ્રોગ, ર-
ક્તપિત્ત, મુળવ્યાધ, ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ (૧) વિષમજ્જવર ઉપર—ત્રાયમાણ,
કડ, ધમાસો, ઉપલસરી એનો કાઢો પાવો.

૨૭૮ તાલિસ

સં. મં. અં. હીં. તાલિસપત્. કં.
ચરીચલી—ચંચલી—મારા. તૈ. તાં. તાલીસ-પ-
તીરી—પત્રી. મલાં તાલેસપત્ર. કાં. જરનલ.
અં. તાલીસફર. લાં. ટેકસસમેકટા.

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય
છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એના પાંત્રાને
તાલીસપત્ર કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં
ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તાલીસ પત્ર—**મધુર,

કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્પ, હ્રદય, અગ્નિ-
દીપક; અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય,
ગુદમ, અશ્ચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અ-
ગ્નિમાંઘ, મુખરોગ અને પિત્ત એનો નાશ કરે
છે. તાલીસાદી ચૂર્ણ—તાલીસપત્ર ૧, મરી
૨, સુંઠ ૩, પીપર ૨, વંશલોચન (વાંસકપૂર)
૨, એલચીદોડા ૦૧, તજ ૦૧; અને ખાંડ ૩૨
તોલા એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આ-
પવુ. એટલે અશ્ચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ,
તાવ, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું,
પથરી, પાંડુ, સંપ્રણી એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૭૯ ત્રિપર્ણિ.

સં ત્રિપર્ણી.

તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ
વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભૂયમગના
ખેતરોમાં ઘણું થાય છે. એનાં પાંત્રા બારીક
હોઈ તે આકારે ભોંયમગના પાલા જેવાં હોય
છે. એ વેલાને ત્રિદલ પાંત્રા આવે છે. એ વેલો
શ્વાસ, કાસ, વળુ અને વિષ એનો નાશક છે.

તિપાની મધુર, શીત અને દમ, ઉધરસ, વળુ,
શીતપિત્ત, વિષ એનો કરે છે. ઉપયોગ—

(૧) વળુ ઉપર—તિપાનીનાં પાંત્રા સુકવી બાળી
રાખ કરવી. અને ઘીમાં ખલી ચોપડવી. એટલે
ચુંબકું તરતજ લરાઈ આવે છે. આ મોટો
અનુભવિક યોગ છે.

૨૮૦ તિવસ.

સં તિનિશ.

તિવસનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું
ધમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. તિવસ એ તુર;
અને કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોડ, પ્રમેહ, દાહ,
વળુ, પાંડુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે.

૨૮૧ તુરિયાં.

સં ધારોકાશાતકી. મં દોડકી, શીરાળી.
હીં તોરઈ, ઘીસોડા. બં ઝીગા. કં ધારવીર.
તં બીરકાયા. તાં પીરકું. તું પીરે મલાં
પિચ્ચકં. ઇં એકધુટેગદડ કકબર લાં દ્યુકા-
એકધુટેગુલા.

તુરીયાનો વેલો ધણોજ પ્રસરે છે. તુરીયાને
પીળાં વેલો આવે છે. વેલો વાવ્યા પછી સવા
મહિને ફળો આવે છે. એ ફળો હાથ હાથ લં-
બાઈ સુધી વધે છે. તુરીયાનું શાક થાય છે.
એ આમાંશ કરનાર છે. તુરીયાં—મધુર, સ્નિ-
ગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રચિકર, ગુરુ, પથ્ય-
કર; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ,
ગુદમ, ઉદર, ત્રિદોષ, તથા મલખંધ એનો નાશ
કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વેળ ઉપર—તુરી-
યાના મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવા કિંવા
તુરીયાનો પાલો બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપ-
ડવાથી ચાર પ્રહરમાં વેળની ગાંઠ ખેસે છે.
(૨) શરીરમાં ગર્ભિની બાબર મરવાથી
કાખમાં કિંવા જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ
પડે છે તે ઉપર—તુરીયાના વેલાનાં મૂળ
ગાયના માંખળમાં કિંવા એરડતેલમાં ઘસી બે
ત્રણ વાર ચોપડવાં; એટલે ચાંદીઓ સારી થાય
છે. (૩) મુતરખડા (પથરી) ઉપર—તુરી-
યાના વેલાના મૂળ પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમા-
ણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૨ તુંબરૂળ.

સં હીં બં કં તુંબરૂ—ફળ. મં
તી—ચીરફળ. કાં તીસળી. લાં કસાથિકસીલન
અલાટા

આ કાંટેરી ઝાડ ગામાંતક અને કર્નાટક
એ પ્રાંતમાં ઘણા થાય છે. એ ઝાડ સીમળના
જેવાં થાય છે એને મરાઠીમાં “તીસળી” પણ
કહે છે એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠીણ
હોય છે. તે ધરબાંધવાના કામમાં ઉપયોગમાં
આવે છે. એ વૃક્ષના કાંટા હાથેલી જેવડા પહો-
ળા હોય છે. તે લેઈ તેની ચકીયો મુતર કાઢવા
માટે કરે છે. કાકડી કિંવા કહોળું બીણવાને
બીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટા ઉપર કામ ચ-
લાવી લે છે. એનાં ફળો ચણા જેવડાં હોય છે
એ ગુણોમાં ઘણા ગરમ છે. એ ફળો પાકે એ-
ટલે તેની છાલ મસાલામાં નાંખે છે. એ ફળોનું
તેલ પણ નીકળે છે. તવરૂફલ—મધુર, તી-
ક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, કૃમીનાશક રક્ત,

તીખુ, રચિકર, લધુ, વિદાહી, હલ; અને કફ, વાયુ, ગુદમ, ઉદર, શળ. પેટ ચડવું, કૃમિ. નેત્ર-રોગ, કણ્ઠરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કા-ડ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરચિ, અપતંલકવાયુ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ, ગુદમ, પેટનું ચડવું, ઉદરરોગ ઉપર:—તુવરફળ, સીંધવ, સંચળ, બિડલોણુ, વાવડિંગ, અન્નમોદ, એરંડાનાં મૂળ, જવખાર, બાળ હરડે, શેકેલી હિંગ, એ સમભાગ લેવાં, અને નિશોત્તર ત્રણ ભાગ લેવાં. બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી માં અગર જવના કાઠામાં પાવું. (૨) વાયૂથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—તુવરફળનું ૧-૨ ગુંળ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) અજીર્ણ ઉપર:—તુવરફળની ભૂકી કરી ગોળમાં કાલવી ચણોહી જેવડી ગોળીયો કરવી તે ગોળી ઘીમાં આપવી. (૪) વાતભ્રમ ઉપર:—તિરફળની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમાં કાલવવું અને મસ્તક, તથા બન્ને આંખે એ ઉપર ચોળીચોળી જીરવવું.

૨૮૩ તુવર.

સં ૦ આઢકી. મં ૦ તુર. હીં ૦ અરહર, રહ-રી. કં ૦ તોગરી. તાં ૦ અદગી, તુવરે, તું ૦ તો-ગારી. મલાં ૦ આઢકા. તુવર ફાં ૦ શાખુલ ઈં ૦ પીળ્યમ્પી.

તુવરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ એ દેશોમાં ઘણી થાય છે. યુરોપ, આફ્રિકા, અમે-રિકા એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઇ જાણતું નથી. તુવરના ઝાડ એ પ્રકારનાં થાય છે. પ્રતિવર્ષ થનારી અને બીજ ત્રણ ચાર વર્ષ ટક નારી પ્રતિવર્ષ થનારાં ઝાડ એ અદીજ હાથ ઉંચા વધે છે. જે ઝાડ એ ત્રણ વર્ષ રહે છે તે પાંચ છ હાથ ઉંચાં વધી તેના છોડ પહેલીનાં કરતાં જાડા હોય છે. તુવરમાં એ જાતિ છે. રાતી અને ઘોળી. સુરતી તુવરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે- તુવરની દાળનો હિંદુલોકમાં ઘણો ખપ થાય છે. તુવરની દાળનું પુરણુ, તેના પા-ણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે જીંછ, એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધુ પૌષ્ટિક છે. તુવર સાધારણ:—

કિંચિત્ મધુર, વાતલ, તુરી, ગુર, રચિકર, ગ્રા-હક, રક્ષ, વણકર, શીતળ; અને કફ, પિત્તજ્વર વિપ, રક્તદોષ, ગુદમ, વાયુ, અર્શ એનો નાશ કરે છે. એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુ તથા ત્રીદોષનો નાશ કરે છે. લેપનથી કફ એનો નાશ કરે છે, અને સેચનથી કફ અને મેદ એનો નાશ કરે છે. તુવરની દાળ:—પથ્થકર, કિંચિત્ વાતલ; અને કૃમિ, ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે. ઘોળી તુવર:—ગુર; અને વાયુ, પિત્ત, અમ્લપિત આધ્માન એને કરનારી; ગ્રાહક, અને પથ્થકર છે. રાતી તુવર:—રચિકર, બલકર, પથ્થ, જવરનાશક; અને પિત્ત, સંતાપાદિ નાના રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવર:—બળકર, અગ્નિદીપક; અને પિત્ત, દાહ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) ભાંગ ઉપર ઉતાર:—તુવરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર:—તુવરની દાળ અથવા પાલો બાળી દહીંમાં ખલી ચોપડવો. (૩) નાડીત્રણ ઉપર:—ઘોળી તુવરના પાંદડાંનો અંગ-રસ પાશેર કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ઘોળેલું મેળવવું. અને તેનો ત્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાલો બાળી તે ઘીમાં ખલી ચોપડવો. (૪) દાંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબુત થવા માટે—તુવરનો સુકાયેલો પાલો અથવા તુવરની દાળ, કાંટાંસરીઆના મૂળ અને લિલામો એકલ કઢકમાં નાંખી તપી ગયા પછી અંદર અંગારા નાંખી કોલસાથવાજેગ ઔપધો બળે એટલે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું અને અંદર મીઠું નાંખી વાટી તે મસીરોજ દાંતે ચોપડી દાંત ઘસવા. (૫) ભ્રમ અને મૂર્છા ઉપર—તુવરની દાળ ઘસી તેનું અન્ન કરવું. (૬) આદારીશી ઉપર—તુવરનાં પાંત્રા અને દરોઈ એનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું.

૨૮૪ તુળસી.

સં ૦ મં ૦ હીં ૦ કં ૦ તૈં ૦ બં ૦ માં ૦ તાં ૦ મલાં ૦ તુલસી. તુળસી. ફાં ૦ રેહાન. અં ૦ ઉ-હીઅદરત. ઈં ૦ વ્હામટલેઝીલ. લાં ૦ ઓસીમમ્. આલબમ્.

તુળસીનાં જાડ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. તુળસીને માંજરો આવે છે. અને તેમાં તેનાં બી આવે છે. એ માંજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીના જાડ કાળા રંગનાં હોય છે. કાળી તુળસી ધોળી કરતાં વધારે ગુણવાણી છે. તુળસીના જાડમાં અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના રૂપિવર્યાએ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોના ઘેરેઘેર તુળસીનાં જાડો જોઈએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે. એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ ઉદ્ધારણ અને દૂરદર્શિપણું વ્યક્ત થાય છે. તુળસીનું જાડ ધરના આંગણમાં વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે. તુળસીના જાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી તે હવાને યોગ્ય કરે છે. એવા એ અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના જાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમાં નિત્ય નિયમ કહેલો છે. એથી કરી આપણને ધણેજ ફાયદો છે એ વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીના જાડો ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાં જ છે. તુળસીના જાડ જેની અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ, પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમાં હિંદુ લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ધર્મરત્ની બીજા સર્વ દેશમાંહેના લોકો કરતાં ધણીજ મોટી બક્ષીસ છે; પરંતુ આ બક્ષિસનો ધિકાર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઈએ. તો, લો “કોડલીવર આછલ (મજનું તેલ),” ચહા જોઈએ. તો લો રક્તશોષણ કરનારી ચિનાઈ ચહા, અને તે વળી હાડકાના પ્યાલામાં, આ કેટલો નિષિધ્ધ પ્રકાર છે વાર? આવા જે આપણા લોકમાંહેના કૃતદ્વ દેશ ભરાડનાર, અને માહા અજ્ઞાન લોક છે તેઓને આ વાતની કાંઈ શરમ જણાતી નથી! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સુષ્ટીમાં બીજો કાંઈ પણ નથી, છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શું? તુલશી ચહા જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક ચાહે, મોટા જથ્થામાં અને ફાકટ મળવા છતાં તે તે-

ઓએ કાં ગ્રહણ કરવી નહિં વાર? એના કારણનો વિચાર કરવા માંડ્યાથી એવું જણાય છે કે, તેઓની આંખોઉપર પરદેશી વિદ્વાનાં પડળ ચઢેલાં છે એજ દેખાય છે. અસ્તુ. કાળચક્રના ફેરામાં હમણાં આ આપણો હિંદુસ્તાન દેશ પડેલો છે. તે કારણથી એવી વિપરીત બુધ્ધિ ઉત્પન્ન થનારીજ; ત્યાં બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંહેની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ જાડો કુંડામાં વાવવાં જોઈએ, અને તેમાંથી એક બે કુંડા ઘરમાંહેના વપરાસવાળા પ્રત્યેક ભાગમાં અને ઓરડીયોમાં દિવસે રાખવાંજ. તે કુંડાં સંધ્યાકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવાં, અને ત્યાંજ આખી રાત્રી રહેવા દેઈ બીજો દિવસે સવારમાં ઘરમાં લેઈ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે કરતાં જવું. એમ કરતાં હેવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર, તાવ અને વાયુ વીગેરેના વિકારો થતા નથી. **તુળસી સાધારણ:**—કડવી, ગળણ, તીખી, સુરભી, દાહકર, પિત્તકર, હ્રદય, તુરી, અગ્નિદીપક, લઘુ; અને વાયુ, શ્વાસ, કાસ, ઉચ્ક્રી, કૃમિ, ઉલ્કરી, દૌર્ગંધ્ય, કોડ, પાર્શ્વશ્વળ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, ભૂતબાધા, શ્વલ, તાવ, ઉચ્ક્રી (હેડક્રી) એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **તુળસીનો ચાહે:**—તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરોચક, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત એ ઉપર:—તુળસીનાં પાંત્રા સુમારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લેઈ અર્ધાશેર પાણીમાં નાંખી તે પાણી અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં તેટલુંજ દૂધ, એક કિંવા બે તોલા સાલમિશ્રી અને એક બે એલચીદોડાં એનું ચૂર્ણ કરી તે નાંખી તે કાઢો પાવો. એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. મોંમાં સ્વાદ આવે છે. અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. એવી આ “તુળસી ચાહે” પરદેશી નિઃસત્વ અને રક્તશોષક ચાહે કરતાં ગુણોમાં હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે તુળસીની ચાહેજ નિત્ય પાન કરવી. એ આપણા આર્ય લોકને ધણુંજ હિતકારક છે. (૨) **મણી**

ચારીના વિષ ઉપર:—કાળીતુળશીના પાંત્રાનો રસ નવંટાંક પર્યંત પાવો. અથવા પાંત્રા ચાવી ખાવો. દાંત ચોંટી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમાં પાડવો અને તાળવું અને હાથતળીયે અને પગ તળીયે એ ઘડી સુધી ચોળવો. (૩) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—કાળીતુળશીના પાંદડાંના રસમાં મરીની ભૂકી નાંખી તે રસ પાવો. [૪] **વાયુ-હારક ચૂર્ણ:**—કાળીતુળશી ૭ ભાગ, નગોડ ૨ ભાગ, ભાંગરો ૭ ભાગ, અને વાયવરણ એક ભાગ એ સર્વ ઔષધિયોનું ચૂર્ણ કરી. રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમાં આપવું. (૫) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—તુલશીનાં ખી રાત્રે પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે ચોળી પાવો. (૬) **ખાળકની ઓકારી ઉપર:**—તુલશીનાં રસમાં મધ નાંખી સવારે પાવું. (૭) **ખાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**—કાળી અગર ધોળી તુલશીનાં ખી વાટી ગાયનાં દૂધમાં પાવાં. (૮) **દાદર ઉપર:**—રાત્રી માટી અને તુળશીનાં પાંદડાં એકઠાં વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. **વિંછીના દંશ ઉપર:**—તુળશીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) **વાયુ ઉપર:**—તુળશીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાંખી પાવો અથવા તુળશીનો રસ મરીની ભૂકી ઘી અથવા મધ નાંખી પાવો; એથી કેટલોએ જળવાન વાતરોગ હશે તેને દૂર કરશે. (૧૧) **રતાંધળા ઉપર:**—કાળી તુળશીના પાંત્રાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ એમેડીપા આંખમાં પાડવો. (૧૨) **કૃષ્ણ મધુર જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળશી, જંગલી તુળશી અને ધુદીનો એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો. (૧૩) **શીતપિત્ત ઉપર:**—તુળશીનો અગરસ શરીરે ચોળવો. (૧૪) **દાદર ઉપર:**—તુળશીનાં પાંત્રા ચોળવાં અથવા તુળશીનાં પાંદડાંનો રસ. ગાયનું ઘી અને ચુનો એ કાંસાના વાસણમાં ખલી તે મિશ્રણ દિવસમાં એ વાર ચોપડવું. (૧૫) **ખાળકની શીખી ઉપર:**—તુળશીનો રસ પાવો. (૧૬) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—તુળશીદળના અઢી પાંત્રાની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી. (૧૭) **ઉદરના વિષ ઉપર:**—તુળશીના રસમાં અરીણ ખલી ચોપડવું.

(૧૮) **અગતુક જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળશીનાં પાંત્રા, સુક અને સાકર એનો કાઢો પાવો. (૧૯) **કાન પાકે છે તે ઉપર:**—કાળી તુળશીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૨૦) **જખમમાંથી રક્તસાવ થતો હોય તો તે ઉપર:**—તુળશીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર:**—તુળશીના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૨૧) **ધનુર્વાત ઉપર:**—કાળી તુળશી, લીલું લસણ, અને ડુંગળી એનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પર્યંત પાવો અને તેમાંનો થોડો રસ શરીરે પણ ચોળવો. (૨૨) **વાતરોગ (સોજા) ઉપર:**—તુળશીના રસમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાંખી તે રસ પાવો.

૨૮૫ તેજબલ.

(સં. તેજેવતી.)

હિમાલયના પ્રદેશમાં, હરદ્વાર. ગંગોત્રી એ અરણ્યોમાં આ વૃક્ષ થાય છે. જે તેજબળ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તે આ વૃક્ષમાંહેની એક જાતિ છે. એ વૃક્ષની જાલ મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોક એનો મરચાને ઠેકાણે ઉપયોગ કરે છે. **તેજબલ:**—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, અગ્નિદીપક, પાચક, અશ્ચિકર, કંઠને હિતકર, કંઠશુષ્કિકારક; અને કફ, વાયુ, પિત્ત ઉધરસ દમ, વિષ, ઉચ્છ્રી, અગ્નિમાંઘ, અર્શ, મુખરોગ, એનો નાશ કરે છે.

૨૮૬ તોરણ.

તોરણનાં ઝાડો કરમદી જેવાં હોય છે. એ ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં થાય છે. એ ઝાડોને ફળોના તોરા આવે છે. અને નાનાં તથા પીળાં રંગનાં ફૂલો આવે છે. એ ફળો ખાવાથી સારા લાગે છે. **તોરણ:**—ગ્રાહક, ખાદુ, લઘુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તલહે. એનાં પાકાં ફળાં:—મધુર, સ્તિગ્ધ, તુરાં; અને કફ, વાયુ એનો નાશ કરનારા છે. ગાંગેરુક (ખીજ પ્રકારનું તોરણ):—તુક, ખાદુ, ઉષ્ણ, શુર; અને રક્તપિત્ત, કફ એને કરનાર, સારક અને વાત-

નાશક છે. પાકેલુ ગાંગેરૂક તોરણુ:—શ્ચિકર, ગુરૂ, વાતરકતનાશક અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ:—(૧) મુખવિકાર ઉપર:—એનાં ફળ ખાવાં, એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે મુખવિકાર દૂર થાય છે. (૨) પ્રદર (સ્ત્રિઓને ધાતનું જવું તે) ઉપર:—તોરણુના તોરા, ખાવાના પાનના દીટાના સમભાગ લેધ, તેમાં તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કળી ચુનો એકત્ર વાટી ચણા જેવડી ગોળીયો કરવી. ધોળા પ્રદર ઉપર થંડા પાણીમાં અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમાં નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતાં જવી. જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજમાં ઘી નાંખી બે દિવસ આપવું (૩) ઘાટસર્પ ઉપર:—તોરણુનો પાલો ચૂરો કરી મેંમાં રાખવો, અને રસ ગળવો એટલે કફ પડી ગળું સાફ થાય છે. (૪) શીતળા હલકા આવવા માટે:—તાજ તોરણુનાં મૂળ દૂધમાં ધસી પાવાં. (૫) જાશનું પુનઃ દહીં બનાવવાની કૃતિ:—ગોળી લોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડું પાણી નાંખી જાશ કરે છે, અને માંખણ કાઢી લેછે. પછી જાશમાં તોરણુનાં મૂળ ધસી કિચિત્ અજવાળા પાસે મૂકે છે. અને તે વાસણ ઉપર ધોએલું કપડું વીંટાળી તે ઉપર જાણીની રાખોડી નાંખે છે. તે યોગથી જાશમાં પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે. તે રાખથી આકર્ષણ થઈનીચે રહેલી જાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે જાશનું દહીં થાય છે. (૬) ચાંદી અને ત્રણ ધોવા માટે:—તોરણુનો પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાંખી કાઢો કરવો અને તેથી ત્રણ (ગુમકું) ધોવું એટલે જલદી રૂઝાઈ આવે છે.

૨૮૬. થોર ચોધારો.

સં ૦ રતુહી. સેંહુડ. મ૦ સાંખર. નીવકુંગ હીં ૦ થુહર. સેહુડ બં ૦ સીજ્જક્ષ. કં ૦ કળી. મુકુંકળી. મલાં ૦ તીરૂકળી. તૈ ૦ જેમકું. કા ૦ લાદના. અં ૦ જકુમ્. ઈં ૦ મીલકસ હેજ. લાં ૦ યુક્રોલીયા દ્રાવગોનાં.

થોર ગોળ હોય છે. એનાં ઉપર બારીક

ચોખા જેવડા લાંબા કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રા બે આંગળ પહોળાઈનાં લાંબા હોય છે. એ પાંત્રાનું અથાણું કરે છે. એનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે માથોડુ બે માંથોડાં ઉંચુ વધે છે. એમાંથી ધોળું દૂધ પુષ્કળ આવે છે. એ દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલતી શુદ્ધિ થાય છે. થોર—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરૂ, વાંતિકર; અને ક્રોડ, ઉદર, પ્લીહા, વાયુ, ગુલ્મ, અષ્ટિલા, આધ્માન, પાંડુ, કફ, ઉદર, ત્રણ, જ્વર, ઉન્માદ વાયુ, મેદ, વિંછીનું વિષ, દૂધીવિષ, અશી, અશ્મરી એનો નાશ કરે છે. થોરનું દૂધ:—ઉષ્ણવીર્ય, સ્તિગ્ધ, તીખું, સારક, લઘુ; અને ક્રોડવાળા, ગુલ્મી, ઉદરરોગવાળાઓને રેચવિષે ઉત્તમ; આધ્માન વાયુ, ગુલ્મ એનો નાશ કરે છે. થોરનાં પાંત્રા—શ્ચિકર, તીખા, અગ્નિદીપન; અને ક્રોડ. અષ્ટિલા, આધ્માન, વાતશૂળ શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:—થુરીયાનું દૂધ ચોપડવું એટલે ફેલ્લો ઉડતો નથી. (૨) થોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે લાંચું હોય તો—થોરના દૂધમાં ગુણપાટની રાખ ખલી લેપ કરી પાટો બાંધવો. (૩) નિદ્રા ન આવવાને:—થોરનાં મુળ ગોળમાં ખાવાં. (૪) કમળી ઉપર:—થોરનું ડીંકું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) શરીરમાંની ગર્મી કાઢવા માટે:—થુરીયાના કકડા કરી પાણીમાં નાંખી તે પાણી આઘણુ આવે ત્યાં સુધી કઢવવું. અને માણસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મુકી અંગને બાફ આપવી, અને ઉપર પીછોડી બાદવી; એટલે પરસેવો છુટી અંગ છુટુ થશે. પછી શરીરે વગડાજી જાણાંની રાખ ચોળવી. થંડુ પાણી અને વાયરો એથી વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિં ઘી અને ભાત ખાવો. એટલે શરીરમાંહેલી ગર્મી નીકળી જશે. (૬) જામરવિષ ઉપર:—થોર અને પીપર વાટી લેપ કરવો. (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ ગયું હોય તો:—થોરીયો

કેળના લીલાં પાંદડાંમાં વીંટાળી અંગારામાં બારી કાઢવું તથા સાધારણ થંડુ થવા પછી બે ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો. તેમાં ૬ ટીપાં પર્યંત મધ મિશ્ર કરી તેમાંહેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આંગળી વડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું અને જીભે ચોળવું; એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું થાય છે. (૮) બાળકોની સસણી ઉપર:—ચોધારી થોરનાં પાંત્રા લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં કાળો બોળ, (એળીથો) હરડાં અથવા રેવચીનો શિરો ખદખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો. દુડી ઉપર લેપ કરવો નહીં. (૯) નાસુર અને નાડીત્રણ ઉપર:—ત્રણનું હિદ્ર યુક્તિએ મોટું કરી થોરનું દૂધ અને સીધવ એકત્ર ખલી તેથી વાટ ત્રણમાં ધાલવી. (૧૦) સોજા ઉપર:—થોર અંગારામાં બારી અંદરના ગીરનો લેપ સોજા ઉપર કરવો. (૧૧) કફ ઉપર:—થોર અને દક્ષિણી થોર અંગારામાં શેકી, અરધો તોલો રસ કાઢવો. અને તેમાં તેલીયો ટંકણખાર પુલાવેલો બે ગુંજ તથા મધ પા તોલો મિશ્ર કરી ખલી ખાવો, એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે. (૧૨) નળવિકાર ઉપર:—ગોળ થોરનાં પાંત્રા એરડતેલ ચોપડી શેકવાં અને તેમાં શહા જીરું, લસણ, હિંગ મરી અને પીપર નાંખી બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળા કરવી અને તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. (૧૩) કાસ, ધાસ, ક્ષય અને હ્રોગ ઉપર:—બે વાલ થોરનું દૂધ લેખ ગોળમાં આવું.

૨૮૮ થુવેર (૨) ત્રણધારીઓ.

સં ત્રીધાર. મં ત્રીધારીનીવડુંગ. હિં ત્રીધારાથુહર. કં મરેણુકળી.

એને ત્રણ ફાંટાં હોઈ દરેક ફાંટા ઉપર કાંટા હોય છે. એ થોરીયાનાં મોટાં મોટાં વન હોય છે. એમાંથી ઘોળું દૂધ ધણું નીકળે છે. મુઆઈ પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કકડા કરી તેમાં ખત્તિ સળગાવે છે. એના દૂધમાં સોમલની શુધ્ધિ થાય છે, થોર—પારદખંથક, રંજનવિષે સિધ્ધિ આપનારો છે. ખીજા ગુણ

સર્વ થોરના સરખા છે. ઉપયોગ—(૧) સધિવાત ઉપર—ત્રિધારી થોરીયાનું દૂધ લીંબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ દેવો; એટલે દુઃખ અને સોજા ઉતરે છે. (૨) સોજા, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર—ત્રિધારી થોરીયાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) બાળકના દુધરોગ ઉપર—ત્રિધારી થોરીયા બારી ૩ માસા રસ કાઢવો, તેમાં ધુવાસ અર્ધો માસો અને કિંચિત કસ્તુરી નાંખી ખલ કરી શકિત પ્રમાણે આપવું. (૪) બાળકના કફવિકાર ઉપર—ત્રિધારી થોરીયાના કકડા અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં પુલાવેલા તેલીયા-ટંકણખારની ભૂકી અને મધ નાંખી તેનું ચાટણુ આપવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. ૧૦ મહિનાનું બાલક હોય તો એક ચણેડીભાર આપવું. (૫) દમ ઉપર—આકડાના પુલ, ઝંઝેટાના મૂળ અને જાકર્ણનાં મૂળ એમને ત્રિધારી થોરીયાના રસના ૧૪ પૂટો દેઈ ભસ્મ કરી રાખવી; અને રોજ ત્રણ સાસા મધમાં બહેડા ધરી તેમાંથી બે ગુંજ પ્રમાણે આપવું. (૬) દાદર ઉપર—ત્રિધારી થોરીયાના દુધનો લેપ કરવો. (૭) ખદ ઉપર—ત્રિધારી થોરના મુળનો રસ ચોપડી ઉપર તેજ જાડતી માટી ચોપડવી; એટલે ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે.

૨૮૯. દવણા મરવા.

આ એક ડમરાની જાત છે. દવણાનાં જાડો વેંત દોઢ વેંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કાંઈક ગાજરના પાંત્રાં જેવાં હોય છે; પરંતુ દવણાનાં પાંત્રાં કાંઈક થોડાં પહોળાં હોય છે. દવણાના જાડો વાસ ઘણો ઉદોમ આવે છે. દુરથી વાસ માત્ર સારો લાગે છે. એને તોરા આવે છે તેનો પણ જાડ જેવો વાસ આવે છે. દવણાનો સુગંધિ પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. દવણાનાં જાડો ઘરની આસપાસ વાવવાથી ઘરમાં સાપ આવતો નથી. દવણુ:—તીખો, શીતળ, કડવો, તુરો, વૃષ્ય, હ્રોધ, સુગંધિ; અને કોડ, વિસ્ફોટ, કંડુ (ખરજ), દિદોષ, વિષ, કલેદ, અર્શ, ભૂતબાધા, સંગ્રહણી, અને ગ્રહપીડા એનો

નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—દેવણનાં મૂળો અને તેનાં પાંત્રા ખાવાં; અથવા રસ કાઢી તે પાવો. દોરોને પણ આપવાથી ગુણ આવે છે. (૨) ગર્ભ ઉપર:—દેવણ, મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો.

૨૯૦. દક્ષણી થુરીયો. (થેર) કંટાળો.

સં૦ કંથારી. મં૦ ફણીનીવડુંગ. હીં૦ નાગ-ફનીયુહર. કં૦ કડીગળી. તૈં૦ નાગજમકુ તાં૦ મલાં નાગતાળી. ધં૦ પ્રીક્લીપીયર. લં૦ આંટિનિયાડીલેનાધ.

એનાં પાંત્રા હાથતળીયાથી મોટાં અને એક ઉપર એક ઉગી, તેનું વૃક્ષ, મોટું થાય છે. એ થુરીયાની વાડો ઘણી ઉંચી વધે છે. એનો કાંટો એ આંગળ લાંબો અને ઘણોજ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ કાંટો વાગવાથી મોટી જખમ થાય છે. એ થેર ઉપર લાલરંગનાં જીડવાં આવે છે. તે સ્વાદે મીઠાં હોવાથી કેટલાક લોક તેને ખાય છે. એ જીડવાં તોડી, કપડામાં બાંધી, પીલી, તેનો રસ કાઢી, કાગળપર લખવાથી રાત્રી શાઈ પ્રમાણે લખાય છે. આ થેર સર્વત્ર થાય છે. એ થુરીયાનું પાન ખડકપર જો પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે એવો એમાં વિલક્ષણ ગુણ છે. આ થેરની વાડોમાં સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. દક્ષણી, થેર-દીપન, રચિકર, તીખો, ઉણ્ણ, કડવો અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, ત્ર્યંશીરોગ, રનાયુરોગ, સોજો એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—દક્ષણી થુરીયાનું જીડવું લાવી, દેવતામાં ગરમ કરી, ઉપલી જાલ કાઢી છુદી, પછી કપડામાં ઘાલી, પીલી, રસ કાઢી તે સાકર નાખી પાવો. (૨) ન્હાના બાળકોને ગળુએ થાય છે તે ઉપર—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરીયાના મૂળ ઘસી ચોપડવા (૩) ગુડધી ઉપર—દક્ષણી થેરીયાના પાંત્રા અંગારામાં શેકી, સારાં ગરમ થયા પછી કાઢી તેની એ શકલો કરી. તે ઉપર હળદર નાંખી, તે ગરમ ગરમ બાંધવી, (૪) મુળવ્યાધિ ઉપર—દક્ષણી થુરીયાના સુકાયેલાં પાંત્રાની ઘુણી આપવી. (૫) નિદ્રા આવવા માટે—

થેરના મૂળ ગોળમાં સેવન કરવાં. (૬) વાત-થકી ઉત્પન થયેલ નાક ઉપર—દક્ષણી થેરીયાના મૂળ અને ગોમૂત્ર એના કદકનો લેપ કરવો.

૨૯૧ દાડમ.

સં૦ દાડિમ. મં૦ કં૦ ડાળીંબ. હીં૦ અનાર. ર. રાં૦ દાડયુ વાડીલ. કં૦ તું૦ દાલીંબ. તૈં૦ દાલીંબકાયા. તાં૦ માડળે. ફાં૦ આતારશીરી. અનારતુરશ. અં૦ રમાનહમીજ, રમાહડુલુ. ઇં. પોમીએનેટ. લાં૦ પ્યુનિકાઆનેટમ્.

દાડમનાં જાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્તક પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં બી ઘણાં નથી હોતાં. દાડમનાં જાડ એ અઢી માંથેડાં સુધી ઉંચાં વધે છે. એ જાડમાં પણ એ પ્રકાર છે. એકને પૂલો માલ આવે છે, એને ગુલનાર કહે છે; બીજને પૂલો અને ફળો એ આવે છે. દાડમનાં પૂલો કસુબી રંગનાં હોય, તેમાં થોડીશેક પીળી જળકી હોય છે. એ રંગજેવા રંગ ને દાડીમી રંગ કહે છે. દાડમ એ ફળ ખાવાને રચિદાયક અને શરીરને દ્વિતકારક એવું છે. એના યોગથી શરીરમાં હુશિઆરી આવી તૃપ્તા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ જાડનાં મૂળો, પાંત્રા, જાલ, પૂલો અને ફળોની જાલ એ સર્વ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમનાં રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે, તેને દાડમપાક કહે છે. દાડમનો રસ પિત્ત શમક છે. દાડમ. તુર, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, આહિ, હૃદય, ઉણ્ણ, રચિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક; અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. મીઠા દાડમ:—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તુરા, આહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર, પથ્યકર, ત્રિદોષ, તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, હૃદ્રોગ, મુખરોગ, કંઠરોગ એનો નાશ કરે છે. મધુર ખાટાં દાડમ:—રચિકર, દીપન, લઘુ; અને વાયુ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. ખાટાં દાડમ:—પિત્તકારક, રક્તપિત્ત કરનારાં; અને કફ, વાયુ, એનો નાશ કરે છે, કુમળા સુકાયેલા દાડમ:—

રૂચિકર, હઘ, વાયુને અનુલોભન કરનારાં એવાં છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—દાડમની જાલ ખાવા આપવી. અથવા દાડમના રસનું ચાટણું કરી આપવું. (૨) બાળકના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:—દાડમની જાલ ઘસી પાવી. (૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર:—દાડમના ઝાડની અને મૂળોની જાલ એનો કાઢો કરી પાવો. અથવા દાડમની જાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાંખી ૩ દિવસ પાવો, (૪) ઉષ્ણુપિત ઉપર દાડમનું સરખત:—સાકરનો પાક કરી તેમાં દાડમના દાણાંનો રસ કાઢી, નાંખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાંખવું. જરૂર જણાય ત્યારે આ સરખત ૨ તોલા અને તેટલુંજ પાણી નાંખી પાવું એટલે ઉષ્ણુપિત જલદી શમે છે. (૫) આંખોની ગરમી શમવા માટે:—દાડમના દાણાંનો રસ આંખોમાં પાડવો. (૬) બાળકની સંગ્રહણી ઉપર:—લીલાં દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમાં માયફળ, લવંગ અને સુંઠ ઘસી થોડું મધ નાંખી તે પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની જાલ ઘસી પાવી, ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર અને રક્ત ષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:—દાડમના પુલો અને દરોઈના મૂળો એનો રસ કાઢી અથવા એખલાં દાડમના ફૂલોનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે ત્વરિત લોહી પડતું બંધ થશે. છાતીમાં દુઃખતું હોય તે ઉપર:—દાડમના દાણાંના રસમાં સોનામખીનું ચૂર્ણ ૧ માસો નાંખી પાવો. ઘોડાના વિષ ઉપર:—દાડમડીનાં પાંદડાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ એ એકત્ર કરી વાટી કરડેલે ઠેકાણે ચોપડવા. (૧૦) બેદારશિંગના વિષ ઉપર:—દાડમનો રસ પાવો. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—દાડમડીનાં પાંત્રા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલાં દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૧૩) શોષ અને મૂખની વિરસતા એ ઉપર:—સાકર તથા દાડમ; અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષ એનો કલક સેવન

કરવો. (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—દાડમની જાલ અને ઇંદરજવની જાલ એનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૧૬) ઉપદંશ પ્રણુ ઉપર:—દાડમની જાલનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૬) ત્રીદાષોત્પન્ન ઉલ્લી ઉપર:—મસુર શેકી તેના લોટમાં દાડમના રસથી તે લોટ પચારી તેમાં થોડું મધ નાંખી તે લોટ ખાવો. (૧૭) દાડમ પાક:—ધાંણા, સુંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બીલીનોગર, આવળકંટી, મોચરસ, ધાવડીનાં ફલ, લોધ, ઇંદરજવની જાલ, નયફળ, અતિ વિષ, ખેરની જાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડના મૂળ, જીરું, લવંગ, પીપર, કાકડાશિંગી એ પૈસા પૈસાભાર લેધ ચૂર્ણ કરી દાડમમાં ભરી ઉપર કણકથી દાટો કરી ચૂલામાં બાંધી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાંખવી. પછી દાડમ સુધ્ધાં ખલ કરી ગોળીયો બોર જેવડી કરવી. તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરૂચિ, શળ એનો નાશ થાય છે.

૨૮૨ દરહળદર.

સં૦ બં૦ દારહરિદ્રા. મં૦ દારહળદ. હીં૦ દારહલદર. કં૦ મરદવર્ષણુ. પોપ્પિલ્લી. તૈં૦ મુલુગુ પાસુપુ. મલાં૦ નાણામાર. ગોં૦ રૂકકા વેલી, તાં૦ નુનામારં. ફાં૦ દારચોળ. લાં૦ બરબરીસ એરિસ્ટેટા. મોરિંડા અંબેલેટા.

દારહળદરના વેલા હોય છે. એ વેલા હિમાલયપર્વત ઉપર અને અફગાણીસ્થાનમાં થાય છે. એ વેલાનું લાકડું હળદરના જેવાં પીળાં રંગનું હોય છે. રસાંજન અથવા રસવંતી કરીને એક ઔષધ દારહળદરનો કાઢો કરી તેમાંથી બનાવે છે. એ કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમાં બકરીનું દૂધ સમભાગ નાંખી બાળી સુકું કરવું. એટલે રસાંજન તૈયાર થાય છે. દારહળદર:—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણુ, પ્રણુનાનક; અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કંકુ, વિસર્પ આમડીનાદોષ વિષ એનો નાશ કરે છે. બીજાં ગુણુ હળદર જેવાંજ છે. રસાંજન:—તીખું, ઉષ્ણુ, રસાયન, કડવું છેદન એવું છે;

અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર અને વ્રણદોષ એના નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર—દારૂળદરના અંગરસમાં હળદર નાંખી પાવી. (૨) પ્રદર ઉપર—દારૂળદરના કાદામાં ૩ માસા શિલાજીત નાંખી સાત દિવસ પાવું. (૩) આગાતુક વ્રણ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થયેલા વ્રણ ઉપર—દારૂળદરની જાલનો કલ્ક, તલનું તેલ, કપિલો, દરોહનો અંગરસ એ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર કઢવી તેલ સિધ્ધ થાય એટલે ચોપડવું. (૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—દારૂળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં દોઢ એ માસા આપવું. (૫) લગ્નદર અને નાડીવ્રણ ઉપર—યુરીયો અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારૂળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલારી છિદ્રમાં ધાલવી. (૬) પિત્તાભિષ્પદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર—રસાંજન દૂધમાં કાલવી તેનો આંખો ઉપર લેપ દેવો. (૭) કાનમાંથી પડ વહેતુ હોય તો—રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી તે મધમાં નાંખી કાનમાં પાડવું. (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર—રસાંજન અને લાખ અકરીના દૂધમાં વાટી તે પાવું.

૨૯૩ દારૂડી.

સં૦ સ્વર્ણક્ષરી. મં૦ કાંટેધોત્રા. કાં૦ કડંધ. હીં૦ ચોક. સત્યાનાસી. પીસોળા. અં૦ સીયાલ કાંટા. સોણુખીરૂંધ. કં૦ ચિક્કણીક. તાં૦ કુટ્ટી-યાત્તી. મલાં૦ પોન્નમત્ત. ઇં૦ ગેંબોજ થી—સલ. લાં૦ આર્ગીમની મેકિસકેના.

દારૂડીનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઝાડો હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. પાંત્રા ન્હાના હોય છે. પીળા ધંતુરા પ્રમાણે એના દીંટામાંથી પણુ દૂધ (૨૨) નીકળે છે. એના મૂળોને “ચોકવ” કહે છે આ વનસ્પિતિ રેચક હિમ, કડવું, સારક; અને કંડુ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃમ્મ, જ્વર, અશ્મરી, સોજો, દાહ, કોડ એનું નાશક છે. એના મૂળોના પણુ એવાજ ગુણુ છે. ઉપયોગ—(૧) રેચક—દારૂડીના મૂળોનું ચૂર્ણ શક્તિપ્રમાણે ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) પુરૂષત્વ ગયેલું આવવા માટે—દારૂડીની જાલ ૧ માસો અને

વડનું દૂધ ગરમ કરી, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે પાનમાં ખાવી. દિવસ ૧૪. (૩) ગુ-મડું કુટવા માટે—દારૂડીના મૂળોનો લેપ કરવો.

૨૯૪ દાવલામોરસ.

સં૦ સમુદ્રશાક. મં૦ મોરસ. હીં૦ મોરસ. ખારીશાક.

આ લાજનો રોપો વેંત દોઢ વેંત લાંબો હોઈ જમીન ઉપર પથરાયલો હોય છે. અને એના દીંટાનો રંગ લુણીની લાજ જેવો હોઈ પાંત્રા સુમારે દોઢ આગળ લાંબાં હોય છે. તે લુણીના પાંત્રા કરતાં ત્રણગણા જડાં હોઈ સુમારે અર્ધા તસુ જેટલાં પોહોળા હોય છે. ચણાની દાળ નાંખી એનું શાક કરે છે. એનું રાયતું પણુ થાય છે. અને લજ્યાં પણુ થાય છે. આ લાજ સમુદ્રતીરે થાય છે; એટલે તે ખારી હોય છે. એમાં મીઠું રીતસર નાંખવું જોઈએ.

૨૯૫ દ્રાક્ષ. (દરાખ)

સં૦ મં૦ તૈં૦ દ્રાક્ષા. હીં૦ દાખ. કં૦ દ્રાક્ષો. કાં૦ અંચુર. અં૦ કીસમીસ એનખજખીખ. ઇં૦ એપ. લાં૦ વ્હાછટીસૂ વ્હીનીફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા વાવ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બધા ખંડોમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તેમાં ત્રણ જાતિ છે. લીલી, કાળી અને ઘોળી. સર્વમાં દ્રાક્ષ ઘણું કરીને ઘણી મધુર માટે મોંઘી હોય છે. આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલીને લીલીજ ખખી જાય છે. અરબસ્તાન, પર્શિયા, મસ્તક એ સ્થળોમાં ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, એટલામાટે તેને સુકવી બાહેર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. બેદાણા, મનુકા, ખીશમીસ એવી સુકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિચિત ઘોળા હોય છે. અને તેમાં ખી નથી હોતાં. મનુકાદ્રાક્ષ કાંઈક કાળી હોય છે. અને ખીશમીસ ઘણું કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉખ્ણુ દેશમાં લોકોની ભૂખ અને તરસ એનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક હોઈ રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ, કાલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંદડાં જ-

નાવરોને ખવરાવે છે. અને લાકડાનો કાઈ કાઈ કાળો રંગ કરે છે. **પાકીદ્રાક્ષ**—સ્વરને હિત-કારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિ-રુચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરુ, તુરી, સારક, ખાટી, શ્રમનાશક; અને પિત્ત, સ્વાસ, ઉધરસ, ઊલટી સોળે, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્મ્ય, વાતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, કમળી, વાતરકત, રકતપિત્ત અને આ પ્માન વાયુ એનો નાશ કરે છે. **લીલીદ્રાક્ષ**—કફકારક, ગુરુ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રકતપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક એવી છે. **કાળીદ્રાક્ષ**—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ, રકતદોષકારક, એવી છે. **પાકી સુકાયેલી દ્રાક્ષ**—વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર, પૌષ્ટિક એવી છે. **કાળીદ્રાક્ષ**—(ખીજવાળી) શીત, હૃદ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ, શ્રમનાશક; અને દાહ, મૂર્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, તાવ, રકતદોષ, તૃષ્ણા, ઊલટી, હૃદયવ્યથા, એનો નાશ કરે છે. **લઘુ દ્રાક્ષ** (બેદાણા, નીર્ખીજ)—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રુચિકર, ખાટી, રસાળ; અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રકતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષ્ણા, વાયુ, પિત્ત અને મુખમાંહેની કડવાશ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **અમ્લપિત્ત ઉપર**—દ્રાક્ષ અને બાળહરડે એ સમભાગ, અને તેના બરોબર સાકર નાંખી એક તોલો જેટલી ગોળી આપતાં જવી; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ અને આમવાત એનો નાશ થાય છે. (૨) **ધંતુરના વિષ ઉપર**—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકા નાંખી પાવો. (૩) **હુડતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર**—ઊલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાંખી તે પાવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપર**—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીપર આપવી. (૫) **તૃષ્ણા રોગ ઉપર**—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધ એનો કાઢો પાવો. (૬) **મૂર્છા રોગ ઉપર**—દ્રાક્ષ અને આંમળા બારી વાટવાં તથા તે મધમાં આપવાં. (૭) **સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થઈ આવે છે તે ઉપર**—મધમાં દ્રાક્ષ ખલી જીભે ચોપડવી. (૮) **મૂત્રરેચનને માટે**—કાળી દ્રાક્ષ

ચાર તોલા પર્યંત રાત્રે થંડા પાણીમાં પલારી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાંખી તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાંખી એક શેર પર્યંત શક્યનુરૂપ આ પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કાઢને એથી રેચ પણ થઈ જાય છે. (૯) **ક્ષતકાસ ઉપર**—ખીયાં કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, સોળુ ઘી ૧ ભાગ, મધ ૧ ભાગ; એ સર્વ ઔષધો એક બરણીમાં ધાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં ધાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તેમાંહેનું ઔષધ રોજ સવાર સાંજ મળી દાહ તોલા પર્યંત રોગીએ ખાવું. (૧૦) **શૂળ ઉપર**—દ્રાક્ષ અને અરકુસો એનો કાઢો પાવો. (૧૧) **જીલ, તાળવું અને ગળું એનો શોષ શાંત થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે**—દ્રાક્ષ અને આવળકાંડી એ ઘીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવી. અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મોંમાં રાખવી. (૧૨) **પિત્તજ્વર ઉપર**—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાનો ગોળ એનો કાઢો પાવો. (૧૩) **શીતળા અને ગાવડ એથી બાળકોના અંગમાં મરેલી ગર્મી નીકળવા માટે**—૮ ભાગ બેદાણા, દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગંગોતું સત્ત્વ, ૨ ભાગ ખાંડ, ૧ ભાગ જીરું, એ ભાગ પ્રમાણે મિશ્ર કરી નીવડેલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણ પલારે એટલું ગાયનું ઘી નાંખી આથી રાખવું; અને નિત્ય પ્રાતઃકાળે અર્ધા તોલાથી એ તોલા પર્યંત શક્તિપ્રમાણે આપતાં જવું. (૧૪) **માંથામાંહેની ગર્મી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધરવા માટે**—ગાયના અચ્છેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાંખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ ઉંઘતી લેવાએ પીવું. (૧૫) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—થંડા પાણીમાં કાળી દ્રાક્ષ પલારી તેમાં સાકર નાંખી પાવી. (૧૬) **પિત્તવિકાર ઉપર**—કાળીદ્રાક્ષ રાત્રે પલારી રાખી ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તેજ પાણીમાં મસળી કુચા કાઢી નાંખી તે રસમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવો; એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન થાય છે. (૧૭) **રકતપિત્ત ઉપર**—દ્રાક્ષ મધમાં ખાવી. (૧૮) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર**—દ્રાક્ષનો કાઢો કરી પાવો.

૨૮૬ દાંતી.

સં૦ અં૦ હીં૦ કં૦ દંતી મ૦ દાંતી. ફાં૦ દંદ. અં૦ હણુલમુલુક. લાં૦ ફોટનટિગ્લિયમ્. રાં૦ દાત્યુણી.

દાંતીનાં ઝાડો કોકણપ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રા કાત્રાદાર, લાંબા અને હાથતળીયા જેવદાં હોય છે. એનાં ફળો આકારે ધુધરા (પોટળીઆ) જેવાં હોઈ તે બળદાણાં જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળોમાંથી નેપાળાના જેવાં બીયાં નીકળે છે, તે રેચકારક છે. એનાં મૂળોને “દંતીમુળ” એમ કહે છે. દંતીમૂળનો કાઢામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એને “લઘુ દંતી” એમ કહે છે. લઘુ દંતી—ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, શલ્યશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક લઘુ, શોષક; અને આમદોષ, ત્વગ્દોષ, શૂળ, અર્શ, ત્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આના-હવાયુ, સોગ્ગે, ગુદાંકુર, દાહ પાંડુ, રક્તદોષ, કાઝ, ગુલ્મ, કૃમિ, ક્ષય, વાયુ, યકૃત, અને ખર જ એનો નાશ કરે છે. નાગ દંતી (મોટી દાંતી):—સારક, ઉષ્ણ, તીખી, કૃમિનાશક; અને શૂળ, કાઝ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી, મુખ-રોગ એનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ લઘુદંતી જેવાજ છે. ઉપયોગ. (૧) જીલામ થવા માટે:—દંતીમૂળાનું લણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. અથવા લીલાં દંતીમૂળ પાણીમાં વાટી, તે પાણીમાં મેળવી, ગાળી, તે પાણી પાવું. (૨) કફ-કાસ ઉપર—દંતીમૂળનું ધૂન્નપાન કરવું.

૨૮૭. દિંડા

સં૦ મંડૂકપર્ણ.

આ એક જંગલી ઝાડ છે. એમાં બે જાતિ છે. જે ઝાડની કાઠી ઉંચી ન હોતાં જમીન બરાબર હોય છે તેને દિંડી કહે છે; અને જે ઝાડની કાઠી ઉંચી હોય છે તેને દિંડા કહે છે. દિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લંબાઈની હોય છે. એ કાઠીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે. અને કાઠી સુકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાંઈક કારવી જેવું હોય છે. એને મૃગનક્ષત્રનો વરસાદ

પડ્યા પછી નવા ફૂલગા ધુટે છે; તે લેઈ તેની જીડીયો આંધી વેચે છે. આ શાક લીંડાના શાક જેવું રસદાર હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. દિંડામાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે. દિંડા-શુક્રકારક, સ્નિગ્ધ; અને રક્તવિકાર, વાત અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગુમડા ઉપર—દિંડાનું કંદ આરીક વાટી તેની થેપલી ત્રણ ઉપર મેસારવી. (૨) બદ ઉપર દિંડાનાં પાંત્રા ફળના કિંવા કુંભાના પાંત્રામાં વીટી અંગારામાં આરી પછી તેના ઉપર જે પાતળી જાલ હોય છે તે કાઠી નાંખી મુળીયાં આરીક વાટી જે બોળ થાય તેના લેપ દેઈ તે ઉપર રૂની ઘડી કરી મુકવી. (૩) મૂળ વ્યાધિ ઉપર—દિંડાના અંકુર ૧ તોલો, આવળની જાલ અર્ધો તોલો અને ઉબરાના પાંત્રા ઉપરનો ફાડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે આરીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહીંમાં મેળવી પીધી સાકર નાંખી પ્રત્યેક બે વાર પ્રાશન કરવું.

૨૮૮ દીપમાળ. (ગલગોટા)

સં૦ હીં૦ મં૦ ઝેંકુ. ક. ક૦ ગોવગેકુ. લાં૦ લીએનોટીસ્ નેપેટિક્સલિઆ.

આ ઝાડ સીધું હોઈ સુમારે માંથોડું ઉંચું વધે છે. પાંત્રા કાત્રાદાર હોય છે એને હાથના કિંવા વેંતના અંતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવાં જુડ લાગે છે. તે જુડ આરીક પુમથી વ્યાપી હોય છે. એ જુડ ઉપર આરીક રાતા રંગનાં ધુલો આવે છે. જુડમાં કાળાં આરીક એવાં બી હોય છે. એ સર્વે ત્રણ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—જુડમાંહેતાં બી દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) માંથા ઉપર ભયકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—જુડને આળી તેની રાખ તેલમાં ખલી ચોપડવી. (૩) ઘાટસર્પ ઉપર—જુડ હોકામાં નાંખી પીવું.

૨૮૯ દુધી.

સં૦ દુગ્ધતુબી. મં૦ દુધ્યાભોંપળા. હીં૦ મીટીતુબી. અં૦ લાઉ. કદુ. કં૦ હાલગુબળ શિ-સોરે. તૈં૦ તીયા. તુપ્પડીકાયા. ફાં૦ કુદુશીરીન

કુદુએદરોજ. અં મકિતનેહુલુકરા. મંં બહાઈટ
યુડ. લા૦ કુકર્ખીટ લાજીનેરીઆ.

એને ધોળી દુધી એમ પણ કહે છે. એનો
વેલો ધણો લાંબો પસરે છે. એમાં લાંબી,
તુંબડી, ચપટી, તુંબુરાજેવી ઈત્યાદિ અનેક
જનિઓ છે. દુધીનો હલવો બહુ સારો થાય
છે. એની ભાજી સારી થાય છે. દુધી પાકીને
જીની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતીની હોય છે
તેના તંબુરા કરે છે. તરતાં શીખનારાઓ, એ
સુકાએલાં તુંબડાં કંબરે બાંધી તરવાને શીખે
છે. દુધીની એક બીજી જનિ છે તેને મગીયા
દુધી કહે છે. એમાં ધોળી અને રાતી એવી
પણ બીજી બે જનિ છે. દુધી જેવુંજ તેનું
શાક થાય છે. અને તરવાના કામમાં એનો
બહુ ઉપયોગ થાય છે. **લાંબી દુધી**—
તીખી, ઉજ્જી; અને સન્નિપાત, દંતાર્જલરોગ, દાં-
તખીલી, ધનુર્વાયુ એનો નાશ કરે છે. કળનાં
પણ એના જેવાજ ગુણો છે. **ગોળ મોટી દુ-
ધીના વેલો**:—મધુર, શીતળ, તર્પેણુકારક,
ગુરુ, રચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, અળપ્રદ, પિ-
ત્તનાશક અને અર્ભપોષક છે. એના જેવાજ
ફળોના પણ ગુણ છે. **દુધીયા દુધી**:—મધુર,
સ્નિગ્ધ, ગલેનું પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકા-
રક, બલકર, પૌષ્ટિક, રચિકર, શીતળ, મલ-
સ્તંબક, રક્ષ, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક, કફપ્રદ
એવી છે. એનાં **ફળ**:—ગુરુ, રક્ષ, શીતળ,
હૃદય, કફકારક, ગ્રાહક, રચિકારક, ધાતુવર્ધક,
પૌષ્ટિક; અને કલ્ક, વિષ, શ્રમ, પિત્ત એનો
નાશ કરે છે. **એના વેલાની સળીયો**:—મ-
ધુર, વાતલ, કફકારક સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક
અને પિત્તનાશક એવી છે. **ઉપયોગ**:—(૧)
મૂળવ્યાધી ઉપર:—દુધીઆ દુધીના પાંદડાનો
રસ કાઢી એનો લેપ કરવા.

૩૦૦ દુધેલી.

સંં દુગ્ધિકા. મંં હિંં દુધી.

દુધેલીનાં નાનાં ઝાડો પ્રથમ હાથલર ઉં-
ચાઈનાં હોય છે. પંછી તેના વેલા થાય છે.
એનાં પાંત્રા ભાંગરાના પાંત્રા જેવાં પરંતુ કિંચિત
દ્વિદા લીલા રંગના અને નહાના હોય છે. એ

વેલો તોડવાથી તેમાંથી દુધના જેવો ધોળો રસ
નીકળે છે. વેલાનો રંગ કિંચિત લાલસર ઉમદા
રંગનો હોય છે. એને ભાંગરાનાં જેવાંજ ફૂલો
આવે છે. ઘરની આજુબાજુએ પણ આ ઝોડો
વાવે છે. એને લાંબી શિંગો આવે છે. **દુધે-
લી**:—મધુર, વૃષ્ય, રક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ,
ગલેસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદય, ઉજ્જી,
પારદમધક, મલસ્તંબક; અને મેહ, કફ, કોડ,
કૃમિ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧)
મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દુધેલીના પાલાનો રસ ૧
તોલો, સાકર ૧ તોલો, સોળું ઘી ૧ તોલો એ
એકત્ર કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું;
એટલે અળતરા અને લોહી બંધ થાય છે.
(૨) **મુખારકી રોગ ઉપર**:—આળકને દૂધના
યોગથી તેના ચીકાશથી પેટમાં ગાંઠો થઈ મ-
ળની ગાંઠ બાજે છે તે ઉપર):—દુધેલીનાં મૂ-
ળીયાં ગાયના તાગ દૂધમાં ઘસી શકિતપ્રમાણે
પાવાં; એટલે બે લણ દિવસમાં રોગ તુટી મલ-
દ્વારે નીકળી જાય છે. (૩) **વિષમજ્વર ઉપ-
ર**:—દુધેલીનાં મૂળીયાં કાનમાં રાખવાં, એટલે
નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દુર થશે.
(૪) **વાછરડાંને દૂધીયો રોગ થાય છે તે
ઉપર**:—દુધેલીના મૂળીયાં થંડા પાણીમાં ૧
તોલા પર્યંત ઘસી પ્રતિદિવસ એકવાર એ પ્રમા-
ણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વભાર
નીકળી જઈ રોગ ધણોજ નિસ્તોષ થાય છે.

૩૦૧ દુદુરલી.

દુદુરલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રા ધણાં
મોટાં નથી હોતાં. એ પાંત્રા ગળચટાં લાગે છે.
એ મૂળો ચાવવાથી કિંવા આરીક ભૂકી કરવાથી
આરીક કણ થાય છે. એને આંકડાનાં ફૂલો જેવાં
ફૂલો આવે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **તંતુમેહ અને
સ્પ્રમાવસ્થા વિગેરે ધાતુવિકારો ઉપર**—
દુદુરલીનાં મૂળો અને ધોળી શેમળનું કંદ ખાંડી
આરીક ભૂકી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી સ્ના-
કર નાંખી આ ઔષધ બે વખત આપવું.
દિવસ ૭. (૨) **મધુમેહ અને તિડક પ્રમેહ
ઉપર**—દુદુરલીના મૂળોની ભૂકી, કિંવા દુદુરલીનાં
મૂળો ગાયના તાગ દૂધમાં ઘાટી પ્રત્યેક વખત

નવટાંક પ્રમાણે પ્રતિ દિવસ એ વાર એ ઔપધ સતત ચૌદ દિવસ આપવું. (૩) ધાવરા ઉપર—દુદુરલીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં અને લેપ પણ દેવો.

૩૦૨ દેવનળ.

મં ૦ બં ૦ નલ. મં ૦ દેવનળ. હીં ૦ નરસલ. કચ્છી ૦ આંચી. કં ૦ ઉચ્ચગોળિવે. તૈં ૦ ભુગુ-એકુર. ઇં ૦ ઇંડીયન ટોબેકો. લાં ૦ લોખીલીયા-નીકાડીઆનીફાલીઆ.

દેવનળનાં બઝનાં જેવાં ખેટા થાય છે. અને બઝની માફકજ એની સોડીમાં પોલ હોઈ ગાંઠો હોય છે. એના પાંત્રા વાંસના પાંત્રા જેવા હોય છે. એનો નળીયો કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. દેવનળ—શીતળ, રૂચ્ય, તુરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન, મૂત્રશોધક; અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદ્રોગ, અસ્તિશ્વળ, યોનિરોગ અને રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અંડ ઉતરી ગયો હોય તો:—નાળીયેરના અંગરસમાં દેવનળના મૂળ પૈસાભાર ઘસી પાવાં; અને કાનમાં જૂવારની સળી ઘાલી રાખવી. દિવસ ૧૪. (૨) મૂત્રાધાત ઉપર:—દેવનળનાં મૂળ, ડાલના મૂળ, કાસનાં મૂળ અને શેલડીનાં મૂળ એ સર્વ સમભાગ લઈ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી થડે થયા પછી તેમાં સાકર નાંખી તે પાવો. ઘાટસર્પ ઉપર:—દેવનળના તોરા ચલમમાં નાંખી પીવા.

૩૦૩. દેવઆવળીઓ.

સં ૦ નીલબખ્શુલિકા. મં ૦ દેવ આલળી. હીં ૦ કીકર. બં ૦ આખલા. કં ૦ નીલી. તૈં ૦ આશુરમુ. તાં ૦ મલાં ૦ કહેવળ. ફાં ૦ અં ૦ અ-મુ-ગીલા. ઇં ૦ લાં ૦ એકેશીયાટી. ગમ એરેબિક.

આ એક આવળીઆની જાતિ છતાં, આવળીઆ જેવું મોડું ઝાડ થતું નથી. એને કાંટા તથા કુલો પણ આવળ જેવાંજ પીળા રંગના આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. દેવઆવળીઓ:—તુરો, કડવો, શીતલ, ઉખ્લુ; અને કફ, પિત્ત, તૃષ્ણ, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેહ અને વિષ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:

(૧) હડકાચેલા કુત્રાના વિષ ઉપર:—દેવઆવળીઆનાં તાંત્રાં મૂળ થંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાંખી તે પાવું. એ પ્રત્યેક એ વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય કરવી.

૩૦૪. દેવદાર.

સં ૦ હીં ૦ કં ૦ તાં ૦ મલાં ૦ તું ૦ દેવદાર. મં ૦ ફાં ૦ દેવદાર. કં ૦ દેવદાર. તૈં ૦ દેવદાર ચે-દ. અં ૦ શગરતુલજન શગરતુલવદ. લાં ૦ સિન્ડુસંવદારા.

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બંગાલ અને પિનાંગ એ કેકાણે દેવદારનાં ઝાડો ઘણાં થાય છે. એ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુંજ ઉચું વધે છે. ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનું થાય એટલે તેને ફળો આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ સો દોહસો વર્ષ પર્યંત અચે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે તેમ તેમ મજબુત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગતા કરતાં આ લાકડું ઘણું હલકું છે. એની નાના પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજા લોક માટે એ લાકડાની ફર્માશી ગલબત વીગેરે બનાવે છે. દેવદારનો ધુપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પિન-તૈન તેલ બને છે.

તેલીઓ દેવદાર:—પાકકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ગિળ્યુ, કડવો, લઘુ; અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્યામાન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મુચ્છા), રક્તદોષ અને પીનસ એનો નાશ કરે છે.

કાષ્ટ દેવદાર:—ગિળ્યુ, કડવો, રૂક્ષ; અને કફ, વાયુ, ભૂતઆધા અને લેપ કરવાથી મોં બિપરનાં વ્યંગનો નાશ કરે છે. સરલ દેવદાર:—તીખો, કડવો, મધુર, ઉખ્લુ, લઘુ, ક્રાષ્ટશોધક, સ્નિગ્ધ; અને ત્વગદોષ, વાયુ કર્ણરોગ, વ્રણ, સોજો, કંકુ [ખરજ], કંકરોગ, નેત્રરોગ, અલક્ષ્મી, ઉધરસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડા, અને જૂઓ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉચ્ચસ્તંભ ઉપર:—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ દેવો. (૨) કફ ગલગંડ ઉપર:—દેવદાર અને કવંડળમૂળ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) અપચી [ગંડ

માલનો ભેદ છે તે] રોગ ઉપર:—દેવદાર અ ને સરગવાની જાલ કાંજમા ગરમ કરી લેપ દે વો. (૪) દેવદારાદી કાઢો—દેવદાર, વજ, કાંજ, પીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીયાતું કકુ, ધાંણ, હરડાં, ગજપીપર, ખેડી રીંગણી, ગોખર, ધમાસો, ઊભી ભોરીંગણી, અતીવિશ, ગજો. ખીલી, શાહજીર એ બધાનો કાઢો કરી, તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાંખી સુવાવડીને પા વો; એટલે શળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂઝા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃપા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર, ઉલટી, એટલા ઉપદ્રવ યુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક એવા સુતિકા રોગનો નાશ કરશે.

૩૦૫ ધમાસો.

સં ૦ બ૦ દુરાલભા. ધન્વયાસ. મં ૦ ધમા સા. કાંટ ચુચુક. હીં ૦ હીંગુણા. કં ૦ વલ્લિદુરુવે નેલછંગળ. તં ૦ પિલરેગટિ દુલગોડીદાં બાદાબદ. અં ૦ શુકાર્ત લાં ૦ ફોગનિયા અરેખિકા.

ધમાસામાં એ તણ પ્રકાર છે. એ જાડના અંગ ઉપર રીંગણીના જાડ જેવા સુમારે આંગળભર લંબાઈના કાંટા હોય છે. એની ઉચાઈ સુમારે એક લાથ હોય છે. એનાં પાંત્રા ચીમરડાવલાં તથા લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાં છોડવાં જુનો થાય ત્યાં સુધી છોડ ઉપર રહે છે. અને કાર્તિક માસના સુમારે તે સર્વ પાંત્રા ખરી પડે છે. અને જાડનો રંગ પીળો થવા લાગે છે. જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે. એ જાડ ઉપર ઉન્હાળામાં તેના દીંટામાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારશી લાપામાં “તુરંગખીજ” એમ કહે છે. એ સાકર આ દેશમાં અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ સાકર યુનાની વૈદો બાળકોને રેચ આપવાના કામમાં દુધમાં આમે છે. ધમાસો—જવાસોં શરપુખાના જેવો (મથુરામાં થાય છે) તે મધુર, કડવો, બલકર, અગ્નિદીપક, સાકર શીતળ લઘુ, તુરો; અને કક્ષ, પિત્ત, રાતોકાંડ, વિસર્પ મેદ, ભ્રમ. મદ, વાતરકત, તૃપા, ઉલટી, ઉધરસ, દાહ, તાવ એનો નાશ કરે છે. **ધમાસો રાતો:**—તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત, ઉષ્ણ; અને વિસર્પ, વિષમન્વર, તૃપા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કક્ષ, કાંડ, તાવ એનો

નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર—ધમાસાનું અથવા તેના મૂળીયાનું ધુન્નપાન કરવું. (૨) તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી સારી પેટે કટવી ચાટણ તૈયાર કરવું. એ ચાટણ વારંવાર ટીપું ટીપું તાળવામાં પાડતાં જવું. તેથી કરી એક દિવસમાં રૂઝાઝ નય છે. (૩) જખમ ઉપર—આગંતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસા નો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો; એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૪) હુડકી ઉપર:—ધમાસાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૫) ભ્રમ, મૂઝા વગેરે ઉપર—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી તે પ્રાશન કરવો. (૬) સુતરખડા અને મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર—ધમાસો, ડાલનાં મુળ અને કાસ એમનાં મૂળો નો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી પાવો. (૭) શીતપિત્ત ઉપર—ધમાસાનો કાઢો પાવો. (૮) હરતાલનું વીષ તથા મૂત્રાઘાત અંતર્વિદ્રધી ઉપર—ધમાસાનાં મુળ એખાનાં ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાંખી પાવાં.

૩૦૬ ધરો (દરોઈ)

સં ૦ દૂર્વા. મં ૦ હરળી. હીં ૦ દૂવ. કં ૦ હસુ ગરક. તં ૦ દૂર્વાલુ. તાં ૦ અરચુ. તું ૦ કડીકેપતી મલાં કરકપુલ્લુ. ગોં ૦ જરખાંકુર. ઈં ૦ કિપિંગ સાઇનોડન. લાં ૦ સાઇનોડન ડેકિટલન.

ધરો એક જ્વતિનું તૃણ છે. ધરોના એટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ તૃણ ની અંદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે, કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે, સર્વ વનસ્પતી સુકાઈ જાય, તો પણ ધરોના મૂળ લીલાંજ હોય છે. દુકાળમાં દોરોને ચારો સમુળગો મળતો નથી; ત્યારે ધરોના મુળો ખોદી લાવી ખવરાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામાં પણ થાય છે. ગણપતિપૂજનમાં તો ધરો અવશ્ય જોઈએ. ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે. **ધરો સાધારણ**—તુરી, શીતળ, મધુર, તૃપ્તિકારક, અને પિત્ત, તૃપા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ,

શ્રમ, કફ, મુઝ્ઝા, અરૂચિ. વિસર્પ, ભૂતઆધા એનો નાશ કરે છે. ધોળી ધરો—મધુર, રૂચિ-કર, તુરી, કડવી, શીતળ; અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. લીલી ધરો—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રૂચિકર, સંજીવન તુરી, રક્તશોધક એવી છે. અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ અને ધર્મદોષ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨) હેડકી ઉપર—ધરોના મૂળનો રસ માસો ૧, મધ તોલો, એ એકત્ર કરી પાવું. (૩) ઉંઢરી ઉપર—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૪) ખાલી અડ છે તે ઉપર—ધરોનાં મૂળ, ધોળો કાથો, ઉંઢરાના પાંત્રા ઉપરની ફેડ અને ગોવરાનાં ખી એ વાટી ચોપડવાં. (૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોંટી કળાયો વાટી તે રસ થંડી કાંજમાં પાવો. દિવસ સાત. એટલે જેને વસંત આવ્યા પછી કાંઈ દોષથી ઋતુપ્રાપ્ત થતું નથી તે આવશે. અને જેનો વિટાળ બધ થયો હશે તે પણ આવશે. (૬) મસ્તક રોગ ઉપર—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો. (૭) ઉલટી ઉપર—ચોખાના ધોવરાવણમાં ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર—ધરોનાં મૂળ સુતરથી વીટી હાથે આંધવાં, એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે. (૯) આગાંતુક વ્રણ ઉપર—ધરોના રસમાં અથવા દારૂહળદરની જાલના રસમાં તેલ સિધ્ધ કરી તે ચોપડવું.

૩૦૭ ધંતુરો.

સં૦ ધંતુર. મ૦ ધોત્રા. હી૦ બં૦ ધંતુરો. ક૦ બિલીય, મદગુણીકે. તે૦ તેલ્લાઉન્નિમતે. તા૦ ઉન્નિમતે. તુ૦ અંબે. મલા૦ અન્નમાતં. ફા૦ અંબે જોજમાશીલ. તાતુરા. ધં૦ ધોર્નઅંબલ. લા૦ ધાતુરા રદ્ધામોનિયમ.

ધંતુરાનાં ઝાડ સુમારે એ હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં ખેજતિ છે. કાળી અને ધોળી. કાળો ધંતુરો ઐષધિ છે. ધંતુરો ઘણો માદક છે. ધંતુરો પેટમાં જવાથી કફ ચઢે છે. કાળા ધંતુરાનાં ઝાડ અને પૂલ કાળાં હોય છે. ધંતુરો ખેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો:—કાંતિકર, ઉબ્બ, તીખો, અગિનદીપક, તુરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાંતિકર, ગુર, વર્ણ, કર; અને કોડ, વ્રણ. કફજનર, કંડુ (ખરજ), કૃમિ, જીવો, લીખો, શ્રમ, વિષ, પામા, ત્વગ્દોષ એનો નાશ કરે છે. કાળો ધંતુરો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલશ્લેષ થયું હોય તે—ધંતુરાના પાંત્રાનો રસ, ચૂનો, ગોળ એ એકત્ર કરી તેનો લેપ દેવો. (૨) ઉધરસ ઉપર—કાળા ધંતુરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જાલ) લેખ તેનું ધુત્રપાન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર—કાળા ધંતુરાનાં મૂળ, કંકોડીનો કાંદો, અને હાડકીનું મૂળ, એ એકત્ર ઘસી પાવું, અને અરીકાનું અંજન કરવું. ઉતાર ઘી પાવું; (૪) ધંતુરાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—ગાયનું દૂધ સાકર નાંખી પીવું. લાલ એરડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં, રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો; કપાસના બિજા અંને ફળ એનો કાંદો પાવો; ઘી પાવું; થંડા પાણીમાં તેલ પાવું; લીંબુના રસમાં ગળીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૫) વાળા ઉપર—કાળા ધંતુરાના પાંત્રાનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાવું નહિ. સંધ્યાકાળે ભાત અને દહીં ખાવું. વાળાની જગાએ ફેડલો થાય એટલે તેને ફેડી તે ઉપર ધંતુરાના ફળો આરીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર આંધવી. દિવસ ૩. રોજ નવી વડી એસારવી. કિંવા ધંતુરાના પાંત્રાના રાસ પાનમાં ખાવાં. (૬) સોજા ઉપર—ધંતુરાના પાંદડાનો રસ અને કળી ચૂનો ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો. અથવા ધંતુરાના પાલાના રસમાં ગુગળ નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિંવા કાળા ધંતુરાના મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ દેવો, (૭) વાળા ઉપર—ધંતુરાના ખી, અંબાડાની જાલ, રાળ અને મીણ એની ભુકી ઘીમાં ખલી વાળા ઉપર ચોપડવી;

એટલે વાળો ઉપર નીકળશે. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર—ધંતુરાનો પાલો હાથ ઉપર ચોળા દંશ ઉપર ચોપડવો. (૯) ગલગંડ અને ગાંઠ ઉપર—ચોખી જમીન ઉપર વગડાજી જાણું થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધાં જાણું બળી રાખ થાય એટલે તે જગા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાંખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યાં સુધી ધોળા ધંતુરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો. તે રસ કઢાઈ પરપોટા આવ્યા પછી તે રસ સાધારણ થડો થાય એટલે તેનો લેપ દેવો. (૧૦) ઉન્માદ ઉપર—ધંતુરાના બિયાં નવટાક ઘી સાથે આપવાં. (૧૧) ચોનીશૂળ ઉપર—કાળા ધંતુરાનાં બે તણુ પાંત્રા આરીક વાટી, સીંધવ અને ઘી નાંખી, વસ્ત્રમાં પોટલી કરી ચોનીમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારની ચોનિશૂળ બંધ પડે છે. (૧૨) હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર—ધંતુરાનાં બિયાં અને સીંધવ પાણીમાં વાટી ગોળો કરી તેમાં ચોપટ પાણી નાંખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસયું નાંખી પચન કરવું. તેજ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. (૧૩) ખસ ઉપર—કાળા ધંતુરાના બિયાંનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં ખલી ચોપડવું. (૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર—ધંતુરાના બિયાંનું તેજ શરીરે ચોપડવું. (૧૫) ચોથીયો ઇત્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક તાવ ઉપર—ધંતુરાના પાંદડાંનો રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ચાર તોલા દહીંમાં તાવ આવ્યા પહેલાં એક કલાક આપવો. (૧૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર—ધંતુરાના પાલાનો રસ કાનમાં પાડી તે ઉપર થોડું કંકુ નાંખવું. (૧૭) નળગુદ ઉપર—કાળા ધંતુરાના પાંદડાંનો રસ ચોપડવો, એટલે સોજો ઉતરશે. (૧૮) નંપુસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે—એક જાયફળ કોરી તેમાં અક્ષિણુ ભરવું. અને તે જાયફળ કાળા ધંતુરાના જીંડવામાં ઘાલી, ઉપર કણુક લગાવી, તેને અંગારામાં આરી, પછી ઉપરની કણુક દૂર કરી, ધંતુરાના જીંડવા સુધ્ધાં તે ખલી, તેની ચણા જેવડી ગોળીયો કરી, રોજ એક ગોળી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ પીવું; એટલે

નપુસકત્વ દૂર થશે.

૩૦૮ માલેબંધ. (મ.)

સં૦ સંધિની.

આ જાડની ઉંચાઇ એક વેંતથી એક હાથ પર્યંત હોય છે. એનાં પાંત્રા એક આંગળે લાંબાં હોય છે. એ જાડો દક્ષિણ કોકણમાં થાય છે. એ જાડોમાં એવો ચમત્કાર છે કે એનાં પાંત્રા જાડ ઉપર અર્ધાજ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાં, એટલે લાગલોજ તેનો સાંધો મળી જાય છે. આ પાંત્રામાં ચીકાશ બહુ હોય છે. ઉપયોગ—અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગ એમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો તે ઉપર—તાત્કાળ માલેબંધ વાટી જખમ ઉપર વડી કરી બેસારી પાટો બાંધવો. ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તો પણ રક્તપ્રવાહ તાત્કાળ બંધ થઈ ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઈ આવે છે. પાંત્રા સુકા હશે તો પણ ચાલશે.

૩૦૯, ધામણ.

સં૦ ધન્વન્ત્ર મ૦ ધામણ. હીં૦ ધામિન્. બં૦ ધામની. કં૦ જીડુવે.

ધામણનાં જાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. ધામણનાં પાંત્રા હાથતળીઆં જેવડાં હોઈ તે ઉપર રેષાઓ હોય છે. અને પાંત્રાનું એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતાં લાંબું થયેલું હોય છે. ધામણનું લાકડું ચીકણું અને ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. ધામણ—તુરો, વૃષ્ય, મધુર, તીખો, બલકર, રક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિચિત ઉષ્ણ, ત્રણરોપણ; અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ અને પીનસ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—સ્વાદુ, શીતળ. તુરાં, કફ, વાત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) આંતસાર ઉપર—ધામણની જાલનો પાણી નાંખી રસ કાઢી, તેમાં શેકેલી (મેરીઆનો) વરીનો લોટ થોડો કાલવી પાવો.

૩૧૦. ધાવડી.

સં૦ ક૦ ધાતકી. મં૦ ધાવડી. ક૦ ધાવ-
શી. હોં ધાવધિધાય. અં૦ ધાધિ. ત૦ ધાતુકી.
લા૦ તુડ કૌડિયા ક્લોરીખડા.

ધાવડીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું એ માથોડાં
ઉંચાં વધે છે. એનાં ધુલ લવંગજેવાં અને રાતા
રંગનાં હોય છે. પાંત્રા શેલડીના પાંત્રા જેવાં
હોઈ તે કરતાં રંગે ઘણાં લીલાં હોય છે. ધુલો-
નો ઔષધોમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય
છે. ધાવડીનાં ઝાડો કોકણમાં અને દેશઉપર
પ્રસિદ્ધ છે. ધાવડી—તીખી, શીતળ, તુરી,
માદક, કડવી, લઘુ, ગર્ભસ્થાપન; અને રક્ત-
પ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃપા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ,
અતિસાર, રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે. ધુલો-
સ્વાદુ, રક્ષ; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અને
વિષ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧)
ગુમડા ઉપર—ધાવડીના ધુલોનું ચૂર્ણ જવા-
સાના તેલમાં ખલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિ-
દગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટ વ્રણ, લૂતા વ્રણ, ઘણા
દિવસનું દુષ્ટ નાડી વ્રણ સાફ થાય છે. (૨)
ગાલ્લેણીના અતિસાર ઉપર—ધાવડીનાં ધુલો,
મોચરસ, ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ
કરી, તે એ માસા પાણીમાં આપવું (૩) બાળ-
કની દાંતપીડા ઉપર—દાંત આવવાની વેળા-
એ ધાવડીનાં ધુલો, પીપર અને આંમળાનો
રસ એમાં મધ નાંખી દાંતના નવેલામાં ચોપ-
ડવું (૪) પદર ઉપર—ધાવડીનાં ધુલોનો કાઢો
વ્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાલાનો
રસ શક્તી પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાંખી
પાવો. (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર—ધાવડીનાં
પાંત્રા અને સુકનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો.
(૬) ધાવરા ઉપર—કાળી કાવળીની રાખ
અને ધાવડીના ધુલની રાખ મધમા કાલવી
લેપ દેવો. (૭) મજ્જારીના વિષ ઉપર—
ધાવડીના પાલાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ
ચોળવો.

૩૧૧ ધોળી ફળી.

(સં. ફલી, ધુસરી.)

ધોળી ફળીનાં ઝાડો ન્હાનાં હોય છે. એ ઝાડની
ઉંચાઈ સરાસરી હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ
ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાષ કરતાં મોટાં
ખી આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ખી
દોરોનું લક્ષ્ય છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફળીના
ખિયાનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે. ક્ષુદ્ર
વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે એ
આ ઉપરથી પૂર્ણ વ્યક્ત થાય છે. ધોળીફળી:-
મધુર, બલકર, વૃષ્ય, શીતળ; અને મત્તકૃચ્છ અને
રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે,

ધોળીનાં ઝાડો કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે.
ધોળીનાં પાંત્રા લિંબડીના પાંત્રા જેવાં હોઈ
દળવાળાં હોય જે ધોળીનું લાકડું જડું અને
કડીલુ હોય છે. એ લાકડાનો રંગ રેફે ધોળો
હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો
ભૂતબાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર
ધસી આવતો નથી. એટલા માટે એ લાકડી
પાસે રાખવી. ધોળી વેલ કરીને એક ધોળીની
જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એનાં લાંકડાં
પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજ્જામુત હોય છે.

૩૧૨. ધોળો ચંપો.

(સં. ચંપેત ચંપક મ. પાંદરા ચાંપા. હિ.
ચંપા.)

એને ખડચંપો એમ પણ કહે છે. આ
ઝાડો ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડના પાંત્રા
લાંબાં હોઈ ધુલો ધોળાં હોય છે. એ વૃક્ષ
ઘણું જ મોટું થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણું જ ડી-
સૂળ (ચોચું) છે. એ ચંપાનો રસ એટલો
ઉજળુ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફેલ્લો
થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શિંગો
આવે છે. ચંપાનાં ધુલોનું શાક પણ કરે છે.
ચંપો:-સારક કડવો, તીખો, તુરો, ઉજળુ; અને
કાંડ, કંકુ (ખરજ), વ્રણ, શળી, કફ, વાયુ ઉદર,
આખ્યાન એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧)
વાયુના યોગે અંગ બહેરૂ થયું હોય તો તે
ઉપર-ચંપાનો રસ ચોપડવો. અથવા પાંત્રાનો શેક
આપવો. (૨) ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી
જવા માટે:-ચંપાના દૂધનો લેપ દેવો. (૩)

સર્પદંશ ઉપર:—ચંપાની શિંગ ઘસી પાવી, સુકાયલી શિંગ ચાલે છે, માત્ર તે દૂધમાં ઉકાળી રાખી મેલેલી જોઈએ. (૪) **રેચક:**—ચંપાની જાલ કોપરા સાથે ખાવી ઉતાર ઘી અને ભાત, અથવા ચંપાની જાલનો રસ અને આદુનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૫) **તાઢીયા તાવ ઉપર:**—ચંપાની કળીયો દીંટા સુદાં પાનમાં મૂકી ત્રણ ખીડાં કરવાં. તાવ આપ્યા પહેલાં એકેક ઘડીને અંતરે એકેક ખીડું ખવરાવવું. (૬) **સર્પદંશ ઉપર:**—ચંપાની જાલ અને ખીલીની જાલ એકત્ર ખાંડી તેનો રસ પાવો. અચ્છેર સુધી. ખીજ ઔષધોના સહાયથી વિષો ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (૭) **ખસ ઉપર:**—ચંપાનું દુધ, ચંદનનું તેલ અથવા કોપરાનું તેલ અને કપુર એકત્ર ખલી ચોપડવું.

૩૧૩ નગોડ

સં૦ સિંદુવાર. મં૦ નિર્ગુંડી. કો૦ નિગડ, વણ્ઘ. હીં૦ સમ્હાલુ, મેઉડી. બં૦ નિશિંદા. પં૦ વણુ. કં૦ બિજેલોકકી. ખી—લકકી-નેકકી. તૈં૦ તેલ્લા, આવિલી, તેલ્લવ. તાં૦ નોકની. તુ૦ નેકકી. મલાં૦ ઇંદ્રાણી, બે-નોચી. ફાં૦ પરગુષ્ટ અં૦ અસલુક, હણુલ પુકકા. ઈં૦ કાષ્ઠલિવિઝ-એસ્ટટી. લાં૦ વાષ્ટેકસનિગડો.

નગોડનાં ઝાડ સુમારે દોઢ બે માથેડાં ઉંચા વધે છે. એ ઝાડો સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. નિર્ગુંડીમાં સાધી અને કાત્રી નિર્ગુંડી એવા બે બેદ છે. કાત્રા નગોડના પુલ લીલા રંગના હોઇ પાંતા કાતરેલા જેવાં હોય છે. સાદી નગોડને પીળા રંગના આરીક પુલો આવે છે. જે નિર્ગુંડીની બાહેરની જાલ કાળારંગની હોય છે અને પૂલો કાળાં આવે છે તેને કાળી નગોડ કહે છે. તે અધિક ગુણુવાળી છે. નગોડ એ વાતનાશક છે. સાદી નગોડ કરતાં કાત્રા નગોડ વધારે ગરમ છે. જંગલી નગોડનાં ઝાડને મરાઠીમાં “વણ્ઘ” કહે છે. **નગોડ ધોળા ફુલ-ની:**—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તુરી, સ્મૃતિ પ્રદ, નેત્રોને હિતકારક, કેશોને હિતકર, લઘુ,

અગ્નિદીપક, મેધાકારક, વર્ણુકર; અને ગુદવાત, ક્ષય, સંધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોડ કફ, ત્રણ, પ્લીહા, ગુદમ, કંઠરોગ, વિષ, શ્વળ, અશ્વિ, તાવ, મેદોરોગ, ગૃધ્રસી વાયુ, સળકમ, ઉધરસ, દમ, પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. નગોડનાં પાંત્રા લઘુ અને કૃમિ નાશક છે. **નીલ નગોડ:**—કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તીખી; અને આધ્માન વાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. કાત્રે **નગોડ:**—પથ્થકર, અને પિત્ત, તાવ, વિષ, ગૃધ્રસી વાયુ એની નાશક, વર્ણુકારક એવી છે. એનાં **પાંત્રા**—તીખાં, અગ્નિદીપક, લઘુ; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલ** તીખાં, ઉષ્ણ, કડવાં; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુદમવાયુ, કોડ, સોજો, અશ્વિ, ખરજ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તો તે ઉપર:**—સાદી નગોડનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૬ માસા, ઘી ૪ માસા અને મરીની ભૂખી ૪ ગુંઠ એ એકત્ર કરી આપવું. અથવા નગોડનો કુમળો પાલો ચાવી રસ ગળી જવો. (૨) **વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ જાય છે તે તથા સંધિવાત ઉપર:**—નગોડનાં પાંદડાં અને વાયવરણુનાં પાંદડાં કિંવા સરગવાની જાલ એકઠાં કચરી, પોટલી બાંધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીકવાર શેકવું. પછી તેનોજ પોટો બાંધવો. (૩) **પ્લીહાદર ઉપર:**—સાદી નગોડનો રસ તોલા ૨ અને ગોમૂલ તોલા ૨ એકત્ર કરી પ્રતિ દિવસે પ્રાતકાળે એક વાર એ પ્રમાણે સાત રોજ આપવું. પથ્થ દુધ ભાત ખાવાં. આઠમે દિવસે કાંજમાં નવટાંક ઘી નાંખી પાવું. (૪) **વાયુથી પેટ ચડવું; શરીરમાં સણુકા થવા, અને જડત્વ આવવું એ ઉપર:**—કાત્રે નગોડ, ભાંગરો, અને કાળી તુળશી એનો રસ કાઢવો; અને સ્વચ્છ અજમો લેઇ તેને એ રસની સાત, ચઉદ, કિંવા એકવીસ ભાવનાઓ આપી સુકવી રાખવું. આ અજમો પ્રત્યેક વારે ૬ માસા પર્યંત ગરમ પાણી સાથે ગળવો. આવવો નહીં. (૫) **સોજો અને ગાંઠ એ ઉપર:**

નગોડના પાલાનો આદ્ર આપી તે બાંધવો. (૬) દુષ્ટ પ્રણુ નામૂર અને ભગંદર એ ઉપર— નગોડનાં પાંત્રાનો કલ્ક અને રસ એમાં તેલ સિધ્ધ કરી તે ચોપડવું.

૩૧૪ નીપાણી.

એની ઉંચાઇ સુમારે માંથોડું હોય છે. આ ઝાડો ખાનદેશમાં ઘણું થાય છે. નિપાણી- ને જેદા જેવાં ધુલો આવે છે. અને એનાં બી કાંદા જેવાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) સુવાવ- ડીને માટે કાઢો—નિપાણીનો કાંદો કરી હળ- દર નાંખી પાવો; એટલે સુવાવડીના પેટમાંહેનો રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાદ્ર થાય છે. (૨) વાળા ઉપર—નિપાણીનાં બી ત્રણ વર્ષ- ના ગોળમાં બે દિવસ આપવાં, એટલે શરીર- માંનો દરોઅસ્તવાળો મરી જાય છે.

૩૧૫ નરાંબા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડના પાંત્રા કાંધક નાંણાના પાંત્રા જેવાં થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળોના ગુચ્છ આવે છે. નરાં- બાનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાદ્ર ઇપયોગી છે. જંગલોમાં આ ઝાડો ઘણા હોય છે. ઉપ- યોગ—(૧) બદ પાકવા માટે—નરાંબાનાં કુમળા પાંત્રા અડધો ભાગ અને જૂનાં પાંત્રા અર્ધો ભાગ લેઈ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં અને તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો. અને એજ પાંત્રાનો બે તોલા પર્યંત અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગર્ભી ઇંછાંટી કાદનાર ઉત્તમ છે.

૩૧૬ નાગફણી.

(સં. સર્પીણી.)

એનાં અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે. એ છોડ નાના થાય છે. અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના-છેડાનો આ- કાર હોય છે. નાગફણી—વિષનાશક, અને સ્તનમાં

દૂધ વધારનારી છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—નાગફણીના પાંત્રાનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર— નાગફણીના ઝાડનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પર્યંત આ- પતાં જવું; પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૧૭ નરવેલ.

સં૦ તર્કારી. અગ્નીમંથ. મં૦ નરવેલ. હીં૦ અરની કં૦ નરવલપલ્ય. તૈં૦ નેલીચેટ્ટુડ. લાં૦ કલેરોડેડૂન પ્લોમોઇડિસ

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા નાનાં હોઈ લાંબા હોય છે. એને કાત્રા હોય છે. એ પાંત્રાનો મુગધયુક્ત વાસ આવે છે. એ ઝાડની ડાળીયો વેલાની પેઠે પાંગરે છે. એના પાંત્રાની ચટણી કરે છે. કાઈ કાંઈ એના પાં- ત્રાનું શાક પણ કરે છે. જેને દમનો આબર છે તેણે આ ભાજ નિત્ય ખાવાથી તેને તે હિ- તકારક છે. નરવેલ—એના ગુણ અરણી જે- વાજ છે. પરંતુ વિશેષકરી એ વાતશોફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) રક્તપ્રદર નાના બાળકની પીડ તથા કૃમિ ઉપર—નર- વેલાના પાંત્રાનો રસ શક્યતુ ૩૫ ૪ તોલા સુધી પાવો. (૨) સ્તનમાં દુધ આવવા માટે— નરવેલની ભાજ કરી ખાવી.

૩૧૮ નાઉળ.

સં૦ નાફૂલી. મં૦ મુંગુસકાંદા. હીં૦ સં૦ નફૂલકંદ. કં૦ વિષમુંગરી. લાં૦ રાઉઓલરીયા- સરપેન્ટિના.

નાઉળીના વેલાં હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. એના પાંત્રાને અણીયો હોય છે. પાં- ત્રાની નીચેની બાજુએ કુસો (પુમ) હોય છે. નાઉળીના પાંત્રાનું શાક કરે છે. એ શાક થંડુ અને પથ્યકર છે. ગર્ભવાળા ગ્રાણુસને એ શાક પથ્યકર છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાઘાત ઉપર—નાઉળીના પાલાનો રસ સા- કર નાંખી પાવો. (૨) આંખો આવે છે તે

ઉપર—નાઉળીના પાલાનો અંગરસ, લીંબુનો રસ એ એકેક ભાગ, અદિણુ અર્ધો ભાગ, મમીરા પા ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો સારો ખલ કરી આંખો ઉપર લેપ દેવો. (૩) **ઉપદંશ ઉપર**—નાઉળીના પાલાનો રસ, દૂધ અને સાકર સાથે ૧ વખત આપવો.

૩૧૯ નાકછીંકણી.

સં૦ મ૦ ૬૦ ભુતકાશી સં૦ છિક્કિ પત્રા. ભૂતાંકુશ. ૬૦ મલીએડિન્ડ્રાનગ્લાકમ.

એને મરાઠીમાં “ભુતાંકેરી” એમ પણ કહે છે. એનાં નાનાં નાનાં ભુમખાં હોય છે. એ કોકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે.

નાકછીંકણી—તીખી, રચિકર, પિત્તલ, અગ્નિ-દીપક, લઘુ, ઉખ્ણુ, તુરી, ઉગ્રગંધ, અને ત્વ-ગ્રોપ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્ત-વિકાર, ગ્રહપીડા, ભૂતઆધા, દષ્ટિરોગ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—ચઢેલું માથું ઉતરવા

માટે—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીયાનો રસ નાકમાં કિંચિત પાડવો, કિંવા બી સુઘવાં. એટલે છિક્કા આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર

ધી નાકમાં પાડવું. (૨) **સ્ત્રીઓના નષ્ટપુષ્પ ઉપર**—નાકછીંકણીના પાલાનું ચૂર્ણ સાકર નાંખી આપવું. દિવસ ૭. અને તેજ પાલો તેલમાં ખલી રતુસમયે ત્રણ દિવસ પર્યંત યોનીમાં ગોળી કરી રાખવો. (૩) **ગુલ્મ અને રક્ષવાત ઉપર**—નાકછીંકણીના ઝાડનો કાઢો આપવો.

(૪) **દંતશૂળ ઉપર**—નાકછીંકણીનો પાલો વાટી દાંત નીચે રાખવો.

૩૨૦ નાગકેશર.

સં૦ મ૦ હીં૦ ૬૦ તૈં નાગકેસ-શર. અં૦ નારસુષ્ક. લાં૦ ઑકોકાર્પસ લોગીફોલીયમ્.

નાગકેશરનાં ઝાડ થાય છે. એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. નાગકેશર એ જાતી જોવડું હોય છે. કાળું નાગકેશર થંડા ગુલ્મવાળું છે. અને એનો મસાલામાં લોક ઉપયોગ કરે છે. રાતું નાગકેશર ઉખ્ણુ ગુલ્મવાળું છે.

નાગકેશર—કડવું, તુરું, આમપાયક, કિંચિ-દુખ્ણુ, લઘુ, રક્ષ; અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, ખુ-ડવાત, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, શ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃપા, કોડ, વિસર્પ, બસ્તિ પીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકશૂળ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **બાળકની રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર**—નાગકેશર અને મધ આપવું. (૨) **સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર**—નાગકેશર જાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવું. અને તે ઉપર જાશ અને ભાત ખાવો. (૩) **આમાંશ બાળકની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર**—નાગકેશરની ભૂડી રાત્રે જાશમાં પલારી રાખી પ્રાતઃકાળે ગોળી કરી આપવી.

એજ ક્રમ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવી. દિવસ ૩. (૪) **રક્ત પ્રમેહ ઉપર**—નાગકેશર અને કંકોળ એ ત્રણ ત્રણ માસા લેઈ અપ્ટ-માંશ કાઢો કરી તે થંડો થયા પછી પાવો.

(૫) **ગર્ભધારણ માટે**—નાગકેશરનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાંખી આપવું. (૬) **રક્તસ્રાવ ઉપર**—નાગકેશરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૭) **પ્રદર ઉપર**—નાગકેશરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલારી રાખવું.

અને રોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે પ્રતિવેળા-એ સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) **સ્વર-ભંગ ઉપર**—નાગકેશર, એલચી અને સાકર એ મોંમાં રાખવું. (૯) **અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર**—નાગકેશરનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું.

૩૨૧ નાગચંપો.

સં૦ મલા૦ અં૦ નાગચંપક. મ૦ નાગ-ચાક્ષા. હીં૦ નાગચંપા. ૬૦ નાગચંપકે, સંપીગે તાં૦ નાગેશુરં. નાગેપુ. તૈં૦ નાગકેસર. મલા૦ તુ. નાગસંપે ૬૦ મેસ્તુઆફિરિયા લાં૦ આર્થેમોડિસ-ઓડોરેટિસિમા.

નાગચંપાનાં ઝાડ કોકણ અને કર્નાટક પ્રાં-તમાં થાય છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા મોટાં તથા લાકડું મજબુત હોય છે. એને ઝુલો ૭-૮ વર્ષ આવે છે. એનાં ઝુલો

દેખાવે સુંદર, મધુર વાસવાળા અને મનને સતોષકારક હોય છે. એ ટુલો હાથ તળીયાં જેવડાં હોય છે. એ ટુલો સુકવી રાખી મુકે છે. ટુલોની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે. માટે આ જાડતું નામ નાગચંપો પાડેલું છે. **નાગચંપો**—વર્ણ્ય, ઉષ્ણ, તીખો, ત્રણરોપણ, ચક્ષુષ્ય; અને કફ, વાયુ એનો નાશ કરે છે; અને બીજી વસ્તુના સંયોગે અગ્નિસ્તંભક છે. **ઉપયોગ.** (૧) **વિષમજ્વર ઉપર**—નાગચંપાની જાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—નાગચંપાનાં ટુલોની ઘુણી આપવી. (૩) **ખરજ, ખસ અને ફાલ્ગા વગેરે ઉપર**—નાગચંપાના બી કાપરેલમાં ઘસી લેપ દેવો. (૪) **સુશી ઉપર**—નાગચંપાના પાલાનો રસ પાવો. (૫) **કઠણ ગાંઠો પાકવા માટે**—નાગચંપાના મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૨ નાગજત્ર.

સં. અં. નાગદંતી હીં. નાગાલી. મ. પેવે.

એને “નાગોળી” એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં કહે છે. નાગજત્રનાં જાડ જેવાં અને આબેહુબ શેલડી પ્રમાણે દેખાય છે. એનાં પાંત્રા ફળ જેવા હોય છે. ફળલાવીના જેવું નાગજત્રનું કંદ હોય છે. એકાદુ નાગજત્ર શેલડીના જેવું કાંઈક મીઠું લાગે છે તે કાંઈ કાંઈ ખાય છે. નાગજત્ર એ તીખું, રક્ષ, રચિકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને વાત, કફ, પિત્ત, ગુલ્મ, શળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઉલટી, કંઠદોષ અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે. (૧) **કૃમિ ઉપર**—શેલડી પ્રમાણે નાગજત્ર ચાવી તેનો રસ પીવો.

૩૨૩ નાગદમની.

સં ૦ કં નાગદમની. મ ૦ નાગદવણ હીં ૦ નાગદૈન, દમન. અં ૦ નાગદના તાં ૦ માચીપત્રી. ને ૦ તિતાપાત. લાં ૦ આર્ટિમિશિયા વલગેરિસ.

નાગદમનીનાં જાડો અનનસના જાડ જેવાં થાય છે. નાગદમનીનાં પાંદડાં એક વેંત પર્યંત પહોળાઈનાં તથા રંગે ઘોળાં હોય છે. એ જાડ-

ના મધ્યે લાગે ત્રણ હાથ લંબાઈનો એક દાંડો આવે છે, અને તે ઉપર લાંબાં અને ઘોળાં ટુલો આવે છે. એ ટુલોમાં લસણની કળી જેવાં લાંબાં બિયાં હોય છે. **નાગદમની**—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રચિકર, કોષ્ટશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ, તીખી; અને યોનિદોષ, લુતા અને સર્પ એનું વિષ, વાયુ, કફ, વાંતી, કૃમિ, ત્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદર, તિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારનાં વિષ, આશ્માન અને ગ્રહપીડા એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર**—નાગદમણનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી પાવા. એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરી જાય છે. (૨) **વાળા ઉપર**—નાગદમનીનાં પાંદડાં તેલ ચોપડી શેકી ઉપર બાંધવા. દિવસ ૩-૭ (૩) **દાદર ઉપર**—નાગદમનીનાં પાંદડાંના રસમાં મીઠું નાંખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **સ્ત્રીઓની કંબરે કનવટ થાય છે તે ઉપર**—નાગદમનીનાં પાંદડાંને ગોળ લગાવી તે પાંદડાં કંબરે બાંધવાં. (૫) **નાના બાળકના કફવિકાર ઉપર**—નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાંખી પાવાં; એટલે ઉલટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૨૪ નાગરવેલ.

સં ૦ નાગવલ્લી. મ ૦ નાગ—પાનવેલ. હીં ૦ નાગરવેલ. કં ૦ ચલીબળી. તૈ ૦ તામલપાક. તાં ૦ તાંબુલી. તુ ૦ અચ્ચિરે. મલા, વેતિલા. કાં ૦ બર્ગતંબોલ. અ ૦ કાન. ઇ ૦ બિટલલીફ. લાં ૦ પાઇપરબિટલ.

નાગરવેલનાં પાંત્રા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાના પાનમાં કાળાં પાન અને દીંટા પાન એવી બે જાતિ છે. કાળાપાન ચરચરીત અને ઘણું ગરમ હોય છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે, દીંટાં પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે મૃદુ અને સૌમ્ય હોય છે, રામટેક પાસે પાન ઘણું ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તો પણ સુકાતા નથી. લીલાં પા-

ન કરતાં પાકેલાં પાન ખાવામાં સારા તેમજ ગુણવાળા પણ વધારે છે. પાનના ઉપયોગનો પ્રચાર સર્વત્ર છે. એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. **તાંબુલ** (પાન)—એ વિર્યવૃદ્ધિકર, કામોદ્દિપક, રચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબુલ અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય, મુખરોગ એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યાના પહેલાં, અને જમવાની સાથે લાગણુજ લક્ષણ કરવું નહિ. એ ઘડી પછી ખાવું. એટલે તે હિતકર થાય છે. **નાગરવેલ** એ તીખી, તીક્ષ્ણ, રચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદ્દિપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી. વિશદ. વસ્થકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી, સ્ત્રિસિની, અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ. કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ; અને કલેદ, કંકુ (ખરજ), એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર**—નાગરવેલના મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવાં, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે, પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો એ ત્રણ ખાવાં; એટલે ઉલટી થશે. (૨) **નળ કુલ્યા હોય તો**—ખાવાનાં પાકેલાં પાન અને સરગવાની જાલ એનો એકત્ર રસ કાઢી પાવો, દિવસ ૩. (૩) **કુતરાના વિષ ઉપર**—કાળી નાગરવેલના પાનનાં દીંટાનો રસ પાશેર પર્યંત પાવો. દિવસ ૩. (૪) **પારો અંગે કુટી નીકળ્યો હોય તો તે ઉપર**—નાગરવેલનો, ભાંગરાનો અને તુળશીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે એ પ્રદર પર્યંત મર્દન કરવું. અને થંડા પાણી વડે સ્નાન કરવું. દિવસ ૩. (૫) **કોલહાના વિષ ઉપર**—નાગરવેલના મૂળ પાણીમાં ખારીક વાટી પાવા. એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૬) **સર્દીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર**—નાગરવેલની શીંગાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૨૫ નાગલી.

સં ૦ બહુદલ. મં ૦ નાયણી. કાં ૦ નાગલી

હીં ૦ નાયતી. કં ૦ તુ ૦ રાગી તાલીડેલુ' ચોલ' તાં ૦ ધરાગી. મલા. કોરા. મટારી ફાં ૦ નંડવા ધં ૦ શિક. સ્પાઈકડ એલ્યુનીન. લાં ૦ એલ્યુઝી ને કારકાના.

નાગલી એ ધાન્ય કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડમાં કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં ખપે છે. એના દાણા ખારીક રાષ જેવા હોઈ રંગ પણ તેવોજ હોય છે. નાગલી દળી, તેની ભાખરી બનાવે છે. **નાગલી તુરી**, કડવી મધુર, તર્પણ. લઘુ, બલકર, શીતલ; અને પિત્ત, ત્રિદોશ, અને રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **અશક્તોને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનું સત્વ**—નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે તે કાઢી ખારીક વાટવી. પછી એનું દૂધ જેવું ધોળું પાણી નીકળે છે, તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલ્હરના વાસણમાં એ ચાર ઘડી રાખી મેલવું, એટલે તેમાંનું સત્વ તે વાસણની તળે જમે છે. એટલે ઉપરનું પાણી નાંખી દેઈ જે સત્વ જમેલું હોય છે તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોઘડી ઘડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાચ જ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમાં સુકવી રાખવી. પછી જોઈએ ત્યારે તે માહેની એકેક ગોળી પાણીમાં બારી ગોળ નાંખી થંડુ થયા પછી બાળકોને થોડું થોડું ખાવા આપવું. (૨) **શીતળા હલકા આવવા માટે**—નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી. (૩) **બાળકોને શક્તિવર્ધક અદ્ય**—કુંગરી નાગલી અચ્છેર પર્યંત લેઈ, સારી ધોઈ સુકવવી. પછી સારી જીડી છોતરાં સાફ કાઢી નાંખવાં અંદરની નાગલી નિત્ય પૈસાભાર પ્રાતઃકાળે લેઈ ગાયના દૂધમાં ખારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમાં શીજવી મલઈ જેવું તૈયાર કરી આપવું. આ જ મહિના કરતાં અધિક વયના બાળકને કૃશતા અને કડકા ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર, બલપુષ્ટિદાયક ઉત્તમ ઔષધ છે. (૪) **ગુડધી ઉપર**—ભેંશના જાણમાં નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી મસળી, બડો રોટલો

શેષ તે સોસાય તેટલો ગરમ બાંધી ઉપર પાટો બાંધવો.

૩૨૬ નારી. (કીડામારી)

સં૦ ધુમ્રપત્રા. મ૦ હીં૦ કીડામારી. ક૦ કરીગીડ. ત૦ ગાડીડેગાડાપારા. તાં અકુટિના પાલાધ. મલાં અકુટિ-નપાલી. ઇં૦ એકટીએ-ટેડવર્થવર્ટ. લાં એરિસ્ટેલોચિયાએકટીટા.

ચોમાસામાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ જાગે છે. એનાં પાંત્રા આંગળભર પહોળાં હોધ એ ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાને અર્ધ-ચંદ્રાકૃતિ એક મોટો ખાંચો હોય છે. તે કારણથી ચાંદવેલ એ નામ એ વેલાનું સાર્થક હોવું જોઈએ. એને કરણીયાં પુલો આવે છે. એને મરાડીમાં “રાજબલા” પણ કહે છે. ચાંદવેલ એ ગુર, ઉબ્બ, કડવી, બળકર, સારક; અને ભાગેલા હાડકાને સાંધનારી, કાંતિકારક, ધાતુ-વર્ધક છે; અને વાતાશી, સોજો, કફ, વાતરકત, ત્રિદોષ, એનો નાશ કરે છે. અને મલસ્તંબક છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર, ઉપર—ચાંદવેલની ભાજ ખાવી. (૨) નળગુદ ઉપર—નારીનો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવો. આ-રસ એક ચમચાભાર લેધ તેમાં કુકડીની હગાર સુકાયેલી થોડી નાંખી તે પાવો, અને એનોજ લેપ પણ કરવો. એટલે નળગુદ રોગી તાપડ-તોષ સારો થાય છે.

૩૨૭ નારંગીનું ઝાડ.

સં૦ તાં૦ કં૦ નારંગ. મ૦ નારિંગ. હીં૦ નારીંગી. તું૦ કીતલી. મલાં૦ મથુરનારકં. તૈં૦ નારંગમુ. ફાં૦ ફાં૦ અં૦ નારંગ ઇં૦ આરેંગ લાં૦ સાઈટ્રસ આરેન્ટિયમ.

નારીંગીનાં ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશોમાં થાય છે. તેની પાંચ છ જાતિ છે. મોજાખીક ખેટમાંથી જે નારિંગી અહીં આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે. તેને કાઈ લોક મુસુખી કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળીયા અને પુણા એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી નથી હોતી એ ઝાડના પુલોનો વાસ

મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની જાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. કૃમિ (કરમ) અને તાલીયા તાવ ઉપર—નારિંગની જાલનું ઔષધ બનાવી આપવામાં આવે છે. એ જાલનું તેલ કાઢે છે. ગુલાબના અત્તર કરતાં આ નારીંગીનું તેલ કેટલાકોને સાર લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામાં મીઠી, દેખાવમાં સુંદર, વાસમાં મધુર, અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળા લાગે છે. ત્યારે જૂઓ ધશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાશે. નારિંગ-કફ, પિત્ત, આમ એને કરનાર, દુર્બર, સારક, અતી ખાટું, વાતહારક, અતિ ઉબ્બ, મધુર એવું છે. તેજ ખાટું હોય તો હઘ, ખાટું બલપ્રદ, વિશદ, ગુર, રચિકર, સારક, ઉબ્બ, સુગંધી, સ્વાદુ; અને આમ કૃમિ, વાયુ શ્રમ અને શૂલ એનો નાશ કરે છે.

૩૨૮ નાલ.

આ ભાજ તળાવની આસપાસ લીલેતરીમાં થાય છે. એ છોડ સુમારે ૧ હાથ ઉંચાં થાય છે. એનાં પાંત્રા સુમારે એક આંગળ પહોળાં હોધ તેને પાસે એ ખુણા હોય છે. અને દીંદું પણ એક આંગળ લાંબું હોય છે. આ ભાજ વૈશાખની આખરમાં તથા જેઠ માસમાં ઘણીજ મળે છે. નાલની ભાજનો ખપ ગરિય લોકમાંજ વિશેષ કરી થાય છે.

૩૨૯ નાળીએરી

સં૦ નારીકલ. મ૦ નારળ. કાં૦ માદ. હીં૦ નરીયલ ખોખ-પરા. કં૦ ટેગિનમારા તૈં૦ ટેકાયા. તાં૦ ટેન્નામાર. તું૦ ટારે મલાં૦ ટેના ફાં૦ જોજહિંદી. અં૦ નારજલ. ઇં૦ કેકોનટયા મ. લાં૦ કેકોસન્ડુસિદેરા.

નાળીએરીના ઝાડ ચાળીસ પચાસ હાથ સરળ ઉંચા વધે છે, તેના છેડાએ માત્ર આવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં “માદ” કરીને પણ કહે છે. ગોમાંતક, કર્નાટક, કલીકાટ અને સંભાદ્રિ પર્વત પાસેના

પ્રદેશ એ ઠેકાણે નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણું થાય છે. નાળીએરી વાવ્યા પછી સાત આઠ વર્ષ ફળે છે. નાળીએરીના જે જુમખાં ઝાડ ઉપર લખડે છે. તેને મરાઠીમાં 'પેડ' કહે છે. નાળીએરીને ખારમાસી કુલો આવે છે. અવલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને પ્રતિવર્ષ સુમારે પાંચસો નાળીએર આવે છે. નાળીએરીના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડથી સોટા, મોલ, ભારોટીયાં, વાંસ, વળીઓ, દોરડાં વીગેરે બને છે. ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ ખાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાઢલીના કાચલા બનાવે છે. કોપર ખવાય છે. અને તેમાંનું મીકું અને થંડુ પાણી લોક પીએ છે. કોપર ખાવાના તથા રસોઈના અનેક પદાર્થોમાં નાંખવામાં કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો ખાળવાના તથા માથામાં ઘાલવાનાં અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીથી કાથો નીકળે છે, તેના ગાદી, તકીયા, દોરડાં, શીકાં, ઘાબલી વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. તેલનો સાણ કરવાના કામમાં પણ ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીનો ખોળ દોરને ખવરાવે છે. નાળીએરીની આંખમાં ઝિદ્ર પાડી અંદરનો ગીર કાઢી નાંખી તેનાં હોકકા બનાવે છે. કાઢલીનું તેલ નીકળે તે ચોપના ઉપયોગમાં આવે છે. એવા આ ઝાડના અનેક ઉપયોગ થાય છે. **નાળીએરી**—ગુર, સિન્ગ્ધ, શીત, વ્રધ્ય, દુર્ગ્ધ, અસ્તિશોધક, બલકર, ઝૂંદણ, કફકારક, સ્વાદુ, વિષ્ટબલકારક, અને શોષ, તૃપા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષય એનો નાશ કરે છે. **નાળીએરીના તેલના ગુણ:**—(૧) નાળીએરીનાં સુકાયેલાં કોપરાં પાણીમાં નાંખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ થંડુ હોય છે. એ થંડાઈ આવવા માટે માંથે ચોળે છે. (૨) **લીલાં નાળીએર માંહેના ટોપરાનો રસ** કાઢી અગ્નિઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુહારક છે. વાયુએ કરી પકડાઈ ગયેલે અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાંખી ચોળવું **મુદેલ:**—સારા સુકાયેલા નાળીએરને ખાંડી તે

નો ભૂકો સુકવવો. એ સુકાઈ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આંમલીનાં ઠળીયાની ઊલની ભૂકી એ પૈસાભાર નાંખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો પછી તે કોપર ખળવાન માણસ પાસે પીલાવવું, એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મુદેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના સર્વ ગુણ અને જખમ રૂઝાઈ આવવાના કામમાં સાફ ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૪) **આયવેલ**—રાત્રી ઊલનું નાળીએર સાફ જીનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાગી ટોપરાનો ભૂકો કરવો. તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો. એ રસ સુમારે કાચો પા શેર જોઈએ. તે એક કલ્હની વાસણમાં નાંખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો. અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુંજ પર્યંત મીકું અને એ માસા પર્યંત હળદરની ભૂકી નાંખી બધો રસ ઉકાળવો, એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણના તળીએ ચોટે છે, અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લેઈ ખાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાણુ હોય છે ત્યારે ખમંગ સુવાસિક હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરો વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂની ઘડી પત્તારી ગર્ભી વગેરેની ચાંદીઓ ઉપર મુકવી. એથી કરી જખમ પણ રૂઝાય છે. (૫) **વાળા ઉપર**—નાળીએરને કારી તેમાં નવસારની ભૂકી સત્રે નાંખવી. સવારે તેમાંહેનું પાણી પાવું અને કોપર ખાવું. અને સાયંકાળ પર્યંત ઉપવાસ કરવો, અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. (૬) **લિલામો, વસ્તરા વગેરે ઉઠે છે તે ઉપર**—કોપર ઘસી અગર ખાળી ચોપડવું. (૭) **સરડાના વિષ ઉપર**—નાળીએરનાં કુમળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાંખી ગરમ કરી ડાખ ઉપર ચોપડવું. (૮) **ઉંદરના વિષ ઉપર**—કોપર મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **ઉચ્ચકી અને ઉલટી ઉપર**—નાળીએરનું છેલ્લું હોકામાં નાંખી તેની ધુણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાની રાખ મધમાં આપવી (૧૦) **ખસ, દાદર એ ઉપર**—નાળીએરની

કાષ્ઠીનું પાત્તાળપત્ર વડે તેલ ખાડી તે તેલ ચો-
પડવું, કાષ્ઠી-સળગાવી યાળીમા પાણુ તેલ નીકળેછે,
(૧૧) ખસ ઉપર—નાળીએરનો રસ કાઢી
તેમાં એકો આમલસારો ગંધક નાંખી બધો
રસ આટવી તેલ થાય ત્યાં સુધી કઢવી ઉતારી
નાંખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે કુચાબાકી
રહે તે થોડા ખાવા, અને થોડા ચોળી શરીરે
એપડવા અને રોજ રોજ એ તેલ શરીરે ચોપ-
ડવું; એટલે કંકુ (ખરજ), ખસ, એનો
નાશ થાય છે. (૧૨) અમ્લપિત્ત, પેટશૂળ
અને પથરી એ ઉપર—નાળીએર માંહેનું
પાણી શેર દસ પર્યંત કાઢી મધજેવું થતા સુધી
ઉકાળવું પછી તેમાં જલયજ્ઞ સુંકે, મરી, પીપ-
ર, જળવંતી એની થોડી ભૂકી નાંખી બાટલીમાં
ભરી રાખવું, તથા પ્રતિ દિવસે સવાર સાંજ
એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યંત પાવું. દિવસ
૧૪. (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—
એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં એ લિલામાં
બારીક કરીને નાંખવાં તથા બધો રસ ઉકાળવો.
એટલે ઉપર તેલ આવી તજે કુચા કરી એસે
છે. તે તેલ લેઈ વાયુબધ થએલા માણસના
શરીરને વિષે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી
રાખ ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા
૧૪ દિવસ લક્ષણ કરવાથી કેવોએ દુર્ધરવાયુ
હશે તો પણુ તેનો નાશ થશે. અથવા નાળી-
એરનો અંગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં તિફાળાની
ભૂકી ત્રણ માસા, અને મરીની ભૂકી એ માસા
અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાંખી રોજ એ
વાર પ્રમાણે આપતાં જવું (૧૪) ઉરેઅહ
અને હ્રોગ ઉપર—લીલા નાળીએરનો પાણી
નાખ્યાં શિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા
લેઈ તેમાં શેકલો હળદનો ગાંડીઓ ધસવો અને
અને એ તોલા ઘી બિશ્ર કરી તે પાવું. અથ-
વા નાળીએરના રસમાં લિલામાંના તેલનાં ટીપાં
૧૦ થી ૧૫ પર્યંત નાંખી પાવાં. (૧૫)
રક્ત પ્રમેહ ઉપર—કુંમળું નાળીએર લાવી
તે ઉપર છિદ્ર પાડી પાશેર પાણી તેમાં રેડવું.
તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩-૪ વાલ નાંખી ઉપર
જીવ એસાડી અગાસીમાં ઝાકળમાં મુકવું. સ-

વારે તે પાણી હલાવી પાવું. (૧૬) શૂળ
ઉપર—નારિકેલક્ષર—પાણી સુધ્ધાં આખુ
નાળીએર લેઈ મુખમાં છિદ્ર પાડી તેમાં મીઠું
ભરી બાહરે મારી ચોપડી સુકાવી જાણના દેવ-
તામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી પીપરના
ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે પાવું.
એટલે પરિણામશળ, વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિ-
પાત એથી ઉત્પન્ન થયેલો શૂળ એનો નાશ
કરે છે. (૧૭) મૂત્રકૃમ્મ અને રક્તપિત્ત
એ ઉપર—રાતા નાળીએરનું પાણી, નિવંળીનાં
ખી, સાકર, એલચીદોડા, એકત્ર કરી પાવાં.
તે મૂત્રકૃમ્મનાશક છે. અથવા નાળીએરનું
પાણી, ગોળ, ઘાણા એમાં મેળવી તે પાણી પાવું.
તે દાહસહિત મૂત્રકૃમ્મ અને રક્તપિત્ત એનો
નાશ કરશે.

૩૩૦ નાણા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંત્રા શિતા-
ફળીના પાંત્રા જેવડાં મોટાં થાય છે. નાણાનું
લાકડું ધમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે.
કાકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ છે.

૩૩૧ નાંદરખ.

સં૦ હી૦ મ૦ ક૦ નંદીવૃક્ષ. લાં૦ સિરે
લા દૂના.

નાંદરખીનાં ઝાડ મોટાં વધે છે. એ ઝાડનાં
પાંત્રા પીપરડીનાં પાંત્રા જેવાં પરંતુ તે કરતાં
કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની જાયા ઘણી
ઘટ્ટ હોય છે. એ ઝાડ જાયા માટે સડકની બે
બાજુએ રોપે છે. નાંદરખી—તીખી, કડવી
પુષ્ટિકર, શીતલ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તુરી,
ગ્રાહક, વૃષ્ય, ત્રિદોષનાશક; અને ત્રણ, કોડ
રક્તપિત્ત, શ્વેત કોડ, શીર્ષપીડા, કંકુ (ખરજ),
પિત્ત, રક્તદોષ, અને દાહ એનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ—(૧) યોનિકંદ ઉપર—નાંદરખીની
જાલ અને પીળા લોધર એ ખાંડી આંમલી
સાથે પકવી લેપ દેવો (૨) માંથે વાયુ
અથવા હોય તો તે ઉપર—નાંદરખીનાં
પાંત્રા અને અંતરજાલ એકત્ર ખાંડી બાફ

આપવો; અને સેવાય તેટલો ગરમ પાટો આપવો. (૩) અંડવૃદ્ધિને તિડિક લાગતી હોય તો—નાંદરખીના પાલાનો રસ અને કાળી તુળશીના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેટલું જ ઘી નાંખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ આળી ઘી બાકી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દેઈ ઘી સિધ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચોપડી જીરવવું. અને જૂની ઇંટ તપાવી કપડામાં વીંટાળી તેણે કરી શેકવું; એટલે વૃદ્ધિરોધ (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે. (૪) મૃત્તી ઉપર—નાંદરખીના પાંત્રાનો રસ પાવો.

૩૩૨. નિંબારા. (મ.)

નિંબારાનાં ઝાડો વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે. એ સીધાં અને ઉંચાં વધે છે. નિંબારાનું ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. કડવા લીંબડાના જેવાંજ એનાં પાંત્રા હોય છે. એને ફળો પણ કડવા લીંબડાના જેવાંજ આવે છે. પરંતુ તે તેવાં લાંબાં નથી હોતાં. એના લાકડાનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. એ લાંકડુ સીધુ અને લાંબુ હોવાથી એના વાંસ સારા થાય છે. નિંબારાનો રસ વિપારી છે, સબળ આવામાં આવવા દેવો નહિં ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર—નિંબારાની નીંબોળીયો વાટી ચોપડવી કિંવા લીલી નીંબોળીયો ખાંડી તેનો રસ કાઢી તેમાં આમલસાર ગંધકનું ચૂર્ણ નાંખી તાંબાના વાસણમાં ખલી તેનો લેપ કરવો. (૨) પાડાના વાળમાં જીઆ પડી હોય તેની ઉપર—નિંબારાના ફળોનો રસ કાઢી તેમાં જાશ નાંખી તે રસ પાવો.

૩૩૩. નિર્મળી.

સંઠ કતુક મંઠ નિર્મળી. હીંઠ નિર્મળી ખંઠ નિર્મળી. કંઠ ચિદ્ધિ કાથી. તાંઠ મલાંઠ ટેટ્ટામારં. તૈંઠ ચિદ્ધિચેદ્. ગોંઠ ચીલવી. ઇંઠ એનટ વુધય કલીન વૉટર. લાંઠ ટ્રિકનોસ્ પો-ટેટરમ.

નિર્મળીનાં ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં હોઈ ગોળ હોય છે. નિર્મળીના બિયાંનું ચૂર્ણ મૈલા પાણીમાં નાંખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે, નિર્મળી વૃક્ષ—તીખું, કડવું લેખન, રચિ-કર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુર, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન, મધુર; અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુદમ, શળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ, પાણીમાંનો મૈલ એનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળા ફળ—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક, શીત; અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ, મેહ એનો નાશ કરે છે. જીનાં ફળ—દુર્ગંધ, રચિકર; અને કફ, પિત્ત એનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંતિકારક, ધર્મજનક અને સોજો, પાંદુરોગ, વિષ, પ્રતિસ્થાય, તથા કુમળો એનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં બીજ—આંખોને હિતાવહ, તુરાં, ગુર; અને પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં, મધુર; અને અશ્મરી, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ, મસ્તકરોગ એનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળ સંપૂર્ણ કાઢતો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે—નિર્મળીનાં ફળ ચંદનમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી અંજન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. (૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે—નિર્મળીના બીજ, શંખ અને કાળા સર્પની કાંચળી એ સર્વ એકત ખલી અંજન કરવું. (૩) ગંદ પાણી ચોખું કરવા માટે નિર્મળીના બિયાનું ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમાં નાખવું. એટલે કેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર—નિર્મળીનાં બી મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી તેનું અંજન કરવું. (૫) અહિરા ઉપર—નિર્મળીનાં બી અને સીંધવ ઘસી અંજન કરવું. (૬) ઉદકમેહ તથા પ્રમેહ ઉપર—નિર્મળીનાં બી ૧ તોલો જાશમાં વાટી તેમાં મધ નાંખી પ્રાશન કરવાં. (૭) આંખોમાં ડુલો પડે છે તે ઉપર—નિર્મળીનાં બી, શંખચૂર્ણ, સીંધવ અને સમુદ્રફળ એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીયો બાંધી તે ઘસી અંજન કરવું.

૩૩૪. નિશોત્તર.

સં૦ ત્રીવત્. મ૦ તેડા.નિશોત્તર. હીં૦ નિશોય. પનીલર. અં૦ તેજીડી. ક૦ ખીજે-નાગદંતી. તૈં૦ તેલ્લા તે ગડા. તા૦ ચિવડે. મલા૦ ગો૦ તીગડે. અં૦ તુરબુદ. ધં૦ ટરખીય રટ. લા૦ આય પોમિયાટરખીયમ.

નિશોત્તરના વેલા હોય છે. એમાં ઘોળી અને કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે, અને તે પુલો ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ઘોળી કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિના મૂળોને નિશોત્તર કહે છે. ઘોળુ નિશોત્તર—મધુર. રક્ષ, તુરં, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું, વાતકા. રક; અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, ત્રણ, પાંડુરોગ, શોફેદર, પિતોદર અને પિત્તજ્વર એનો નાશ કરે છે, કાળુ નિશોત્તર—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, રેચનવિષે પ્રશસ્ત; અને મૂચ્છા, દાહ, મદ, બ્રાંતિ, કોડ, કંકુ, કફ, ત્રણ, કંકરોગ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. એ ઘોળા નિશોત્તર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. રાતુ નિશોત્તર—મધુર, રક્ષ, વાતકારક, તુરં, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક, મલસ્તંભક; અને સંત્રહણી, કફોદર, સોળે, પાંડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરકત. ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જુઓ મરવા માટે—ઘોળું નિશોત્તર કાંઈમાં વાટી ચોપડવું. (૨) મુતરખડા ઉપર—નિશોત્તર અને ઇદરજવ એતું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) રેચક—નિશોત્તરવું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું; પિત્તપ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું (૪) ભસ્મકરોગ ઉપર દૂધમાં પાવું. (૫) વિદ્રધી રોગ ઉપર—અને ગડામાં થાય છે તે ઉપર;—લીકૃળાના કાઢામાં નિશોત્તર નાંખી પાવું. (૬) પિત્તગુદમ ઉપર—નિશોત્તર અને ત્રિકૃળાં એનો કાઢો પાવો.

૩૩૫. નેતર.

સં૦ વેતસ—મંવેત. હીં૦ એત કં૦ એન્તા.

મલા૦ ચુરલવળી. તૈં૦ પીપાશ્વા. ફાં૦ વેંત. અં૦ ખલાફ. ધં૦ કે૦ લાં૦ કેલેમસ રોટગ. તા૦ પિરંબુ. તું૦ સુરોદ્યેત્તા.

મલપાર, ગોકર્ણ મહાબલેશ્વર, કાચી, મંગલોર અને રામેશ્વર એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમાં નેતરનાં વનો છે. નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉંચી વધે છે, પરંતુ તેની જડાઈ થોડી હોય છે. આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે, પાણીમાં પણ કહોતું નથી, તેના કરંડીયા, ખુરસીયો ઇત્યાદી સામાન કરે છે. નેતર ઉંચો થવાથી જેમ નમે છે તે પ્રમાણે માણસને ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થવાથી તેણે ઇશ્વરથી ડરી નમવું. નેતર—તુરં શીત, કફ, તીખું; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોળે, મૂળવ્યાધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ, વિસર્પ, અતિસાર, ચેનિરોગ, તૃપા, રક્તકોષ, ત્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોડ વિષ એનો નાશ કરે છે. એના અંકુર—ખારા, લઘુ, તીખા, ઉષ્ણ; અને કફ, વાયુ એના નાશક છે. નેતરનાં પાંત્રા—ભેદક, તુરાં લઘુ, શીતલ, કડવાં, તીખાં, વાતનાશક; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. એનાં ખીજ—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રક્ષ, પિત્તલ; અને રક્તદોષ, કફ એનો નાશ કરે છે. માટું નેતર—શીતલ; અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ, કંપ એનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. જલનેતર—શીતલ, કડવું, ત્રણશોધક, તુરં, વાતકર, ગ્રાહક; રક્ષ; અને પિત્ત, રક્તદોષ, ત્રણ, કફ, રાક્ષસબાધા, ગ્રહપીડા, એનો નાશ કરે છે. જલ નેતર—શીત, રક્ષ, ત્રણશોધક, કડવું, તુરં; અને રક્તદોષ, પિત્ત, કફ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મત્સ્ય વિષ ઉપર—કાળા નેતરના કલ્કમાં ધી નાંખી કઢવી તેનો લેપ કરવો.

૩૩૬ નેપાળો.

સં૦ ક૦ નેપાલ. મ૦ નેપાળખીજ. હીં૦ જમાલગોટા. અં૦ જયપાલ. તા૦ મલા૦ નિર્વીલ. તૈં૦ નૈપાલવેમું. તું૦ ખ્યારીખિડુ ફાં૦ તું૦ મ્ખેખંદે, અં૦ હજુસસલાતીન. ધં૦ કોટન સીડસ લાં૦ કોટનટિગિલયમ.

મોગલી એરંડાનાં ઝાડા જેવાં થાય છે તે-

વાંજ નેપાળનાં ઝાડો થાય છે. મોગલી એરંડાના પાંત્રા કરતાં એના પાંત્રા નાનાં હોય છે. એ ઝાડો કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે; ને-પાળો મોટો વિષારિ છે. નેપાળો શુધ્ધ કરી, અનેક ઔષધોમાં (રસાયનોમાં) નાંખે છે. ને-પાળો તીવ્ર રેચક છે. **નેપાળો:**—સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉલ્લીકારક, તીખો, અતિ ઉષ્ણ, પિત્તકર, ભેદક; અને કફ, આમ, જંતુ અને ઉદરરોગ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—**(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર**—નેપાળો પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **સર્પના વિષ ઉપર**—નેપાળાના બિયાંમાંહેના મગજને લીંબુના રસના ૨૧ પુટો દેઈ બારીક ખસી લાંબી ગોળી કરવી, અને તે ગોળી માણસની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું. (૩) **આદાશીશી ઉપર:**—મોટા પરોઢીયે એ કિંવા ત્રણ નેપાળાના બિયાંમાંહેનું મગજ લેઈ તે લીંબુના રસમાં ઘસવું, અને જે બાબુનું માથું દુખતું હોય તે બાબુની આંખ ઉપરની ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવું. થોડું ચ-ચરશે ખરું, પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે. અથવા જે બાબુનું કપાળ દુખતું હોય તે બાબુના કાનમાં નાંખવું. આ રસ નાખવાથી પહેલાં થોડું ઘી કાનમાં પાડવું; એટલે કાનમાં દાહ થતો નથી. આ પ્રયોગ પરોઢીયે કરી પછી થોડી ઉંઘ લેવી, (૪) **મોડશી (મૂઝી) ઉપર**—નેપાળનાં બી જાશમાં ઘસી પાવાં અને એજ મૂળ પાણીમાં ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો. (૫) **ગંડમાલા ઉપર**—નેપાળનાં પાંત્રા વાટી તેના અંગરસની થેપલી સુકવી લેપ કરવો.

૩૩૭. નેવરી.

આ ઝાડ મોટાં થાય છે. નેવરનાં ઝાડો કોકણમાં વિશેષ છે. એનાં પાંત્રા લાંબાં હોઈ છેવટે પહોળાં થતાં ગયેલાં હોય છે. એનું લાકડું ધમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવતું નથી. એને લીંબેળી જેટલા લાંબાં અને તે

કરતા જરા જડાં એવા ફળો આવે છે. એની જાલ રંગવાના કામમાં લે છે.

૩૩૮. નેવારી (નીમાળી).

સં ૦ નવમહિલકા, પ્ર ૦ નેવારી હી ૦ નીવા-રી.—હી. કં ૦ ગીકાડમહિમગે, લા ૦ ઉક્સોરા પાર્વિ ફલોરા.

આ એક ભુધ જવોજ વેલો છે. એ વે-લાનાં પાંત્રા માત્ર ભુધ કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે, નેવારીનાં ફલ પણ ભુધના ફલ કરતાં જરા મોટાં હોય છે. નેવાળીનાં વેલા જંગલ-માં ઘણા હોય છે. એને “વેલ” કહે છે. **નેવાળી**—તીખી, કડવી, શીતલ, સુરભિ, લઘુ; અને ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ અને સર્વ રોગ એની નાશક છે. **ઉપયોગ—**(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર**—નેવાળીના બિયાં થંડા પા-ણીમાં ઘસી તે ચટાડવાં.

૩૩૯. પટોલ કટુ. (કડવા પટોળા).

સં ૦ કટુ પટોલી, સોન—કટુ પડવળ. હીં. કડવે પડવળ. બં ૦ પલતાલતા. કં ૦ કહી પડવળ તૈ ૦ અડવી પોટલા. તા ૦ કોણુપુડલૈ. તુ ૦ કટુ પટલાકાયા. મલા ૦ કટુ પટોલ. લા ૦ ટ્રિકા-સેન્થીસક કુમેરિના.

એ વેલાનો પાલો અને ફળો બહુજ કડવાં છે. કાઢામાં એ વેલાના પંચાંગતો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલકટુ**—[કડવી પટોળી] કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક, અને પિત્ત, કફ, કંડુ, કોડ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષ્ણ, કાષ્ટરોગ, કૃમિ, કાસ એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્તિગ્ધ, ઉષ્ણ, મ-લાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત, કફ એને યથા-સ્થાને રાખનાર, સારક; અને આસ, જ્વર, ત્રિદોષ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રા** પિત્તનાશક, તથા **મૂળ** અને **વેલો** એ કફનાશક છે. તેમજ તેનું તેલ, કફ અને એશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનાર છે. (૧) **વ્રણ (ગુમકું) ધોવા માટે કાઢો:**—કટુ પડવળ અને કડવો

લીંમડો એના કાઠાથી ગુમકુ ધોવું. એટલે ગુ-
મડાનું શોધન થશે. (૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉ-
પર:—પટોલ કટુનો કાઠો અને કદક અને શિ-
રસનું તેલ સિધ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ
સણકા, સાવ, દાહ અને ફેલાવા એને હડાવી
એનો નાશ કરે છે. (૩) સર્વ જ્વર ઉપર કા-
ઠો:—પટોલકટુ, સુંઠ, એનો કાઠો અને નિકાઠો
આપવો. શોષ જવા માટે ખીસાકર નાંખવી.
સર્દીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ વ્રણ માસા પ-
ચેત નાંખવું. (૪) શીત જ્વર અને સંતત
જ્વર ઉપર:—પટોલ કટુના પાલાનો રસ કાઢી
પ્રથમ કાળજી ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વોચ્ચ લેપ
કરવો. (૫) ઈંદ્રલુપ્ત અથવા આર્દ્રનસ ઉપર-
પટોલ કટુના પાલાનો રસ ચોળવો. એટલે કેશ
ઉત્પન્ન થાય છે. (૬) વમન થવા માટે:—
પટોલકટુ, કડવો લીંમડો, અને અરકુસાનાં પાં-
લાનું ચૂર્ણ થંડા પાણીમાં આપવું. એટલે વમ-
ન થઈ પિત્તવિકાર દુર થાય છે. (૭) કૃમિ ઉ-
પર:—પટોલ કટુનાં પાંત્રા ૧ તોલો અને ધા-
ણાં ૧ તોલો એ રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલારી
રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાંખી તે પાણી
દિવસમાં ત્રણ લાગ ત્રણ વખત આપવું. (૮) પિ-
ત્તજ્વર ઉપર:—પટોલ કટુના મૂળોનું પાણી
સાકરમાં આપવું. અથવા કટુ અને જવ એનો
કાઠો મધ નાંખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર,
તૃષા અને દાહ એનો નાશ કરે છે. ભ્રમ ઉપ-
ર:—પટોલ કટુનો પાલો અને શેકટાનો પાલો
ખોપરાનુંતેલ નાખી તળવો, અને દુધમાં એકત્ર
વાઢી શિજવવો અને તેને સેહેવાય તેટલો ગરમ
માથાપર પાટો બાંધવો. (૧૦) વિષાર ઉપર-
પટોલકટુ ઘસી આપવું. એટલે ઉલટી થઈ વિષ
ઉતરશે.

૩૪૦. પ-તુર.

આ વૃક્ષ ધણુંજ મોટું થાય છે. એને
બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં બીલીના પાં-
દડાંના આકારનાં હોય છે, એનું લાકડું હલકું
છે. એને સફેત કેશરયુક્ત પુલો આવે છે. અને

તે પુલો બારીક હોય છે. પ-તુર—તિખો, હાથે.
બાંધવું એટલે નેત્રવિકાર નાશક અને સમાધા-
નકારક એવું છે. તથા શીતોષ્ણ, પિત્ત, અને
જીર્ણજ્વર એનો નાશક છે. (૧) જીર્ણજ્વર
ઉપર:—પ-તુરના પાંત્રાનો રસ કાઢી તે સાકર
નાખી પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર—પ-તુર-
ના લાકડાનો મણી કરી હાથે બાંધવો.

૩૪૧ પતંગ.

સં ૦ પત્રાંગ. મં ૦ હીં ૦ કં ૦ તૈ ૦ પતંગ.
તા ૦ આરતાંગી. તુ ૦ ચંપનંગ. મલા ૦ ચંપનં.
ફા ૦ અં ૦ બકં. છ ૦ સેંપનવુડ. લા ૦ સિસાલવે
નિયાસેંપન.

એ વૃક્ષ, મલખાર, અને બંગાળા એ પ્રાંતો
માં થાય છે, તેના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે.
એ કારણ તે ઝાડના અંગથી ગુલાલ બને છે.
રંગસિવાય એ ઝાડનો બીજા ધણો ઉપયોગ થ
તો નથી. પતંગનું લાકડું, અને હરડાં લખવાની
સાહી કરે છે તેમાં નાંખે છે. એ ઝાડ પાકું થવા
ને સુમારે ચૈદ વર્ષો લાગે છે. પતંગ સુગં-
ધ:—કડવું. રક્ષ, ખાટું, શીત, માદક; અને વા-
ત, પિત્ત, જ્વર, વિસ્ફોટ, ઉન્માદ. કફ, અક્ષ-
મરી (પથરી). રક્તદોષ અને જૂતબાધાએનો
નાશ કરે છે.

૩૪૨ પદ્મકાષ્ટ.

સં ૦ કં ૦ પદ્મક, મં ૦ બં ૦ પદ્મકાષ્ટ. હીં ૦
પદ્માય તૈ ૦ પદ્મપુચેકવા. લા ૦ પૂનસપદ્મ.

પદ્મકાષ્ટનું ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થા
ય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહિં આવે
છે. પદ્મકાષ્ટ એ થંડું અને શક્તિવર્ધક હોય
તુર, કડવું. શીતલ, વાતુલ, લઘુ; અને વિસર્પ
દાહ, વિસ્ફોટ, કોડ, કફ, રક્તપિત્ત, એનું નાશ
ગર્ભનું સ્થિતિ કરનાર. રચિકારક; અને ઉગ્રદી
પ્રણુ, તરસ એનું નાશક છે, દાહ ઉલટી, ઉ-
લકા અને રક્તપિત્ત (૧) ઉપર:—પદ્મકા-
ષ્ટનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર

પદ્મકાષ્ઠ અને ખીલાં એનું ચૂર્ણ ઘી કિંવા મ
ઠો એમાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું;

૩૪૩ પપનસ,

એ ઝાડ લીંબોળી જેવડું જ હોય છે. એને
બારમાસી ફળો આવે છે; તેનો વાસ પણ ઘ
ણો આવે છે. એનાં ફળ નાનકડાં કેળા જેવડાં
દેખાય છે. પાંકલા ફળોનાં રંગ પીળો હોય છે.
એની અંદરનો ગીર રચિકર હોઈ તેનો રંગ રા
તો હોય છે, એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતા નથી.
તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતા. ફળ બપોરની
ત્યસા હાથતળીયા જેટલી જડી હોય છે.

(૧) અરૂચિ ઉપર:—પપનસ છાલી તેની ચી
રો પાડવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની
ભૂકી નાંખી સેવન કરવું. આ યોગથી અરૂચી
અને તૃષ્ણા એ શમે છે. (૨) શૈત્યવટે મસ્તક
ચઢે છે તે ઉપર:—પપનસની બાહરની છાલ
માં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચાળવું.

૩૪૪ પરળ.

સં ૦ હિન્દુલ. મં ૦ પરળ. હીં ૦ જલકનેર
ક૦ તોરગેળુગિલે. લાં ૦ ઇલેટામનિવર્ટીસિલેટા.

એને “ વાંબૂળ ” એમ પણ કહે છે.
પરળ એ લાળા જેવું અથવા લાંગરાની પેઠે
ઓહળમાં થાય છે. એનું દીટું રાતું હોય છે.
એનાં પાંત્રા લાંગરાના પાંત્રા જેવાં લાંબાં હોય
છે. પરળ એ જળઅશ્ના ગુણોએ યુક્ત હોઈ
તિષ્ઠું, ઉષ્ણ, કડવું, અને સોળે, કફ, મેહ મે-
દોરોગ, વાયુ, ભૂતદોષ, કૃમિ, બિદોષ, ગૃહ-
પીડા અને વિષ એનો નાશ કરે છે. (૧) ઠો-
રોનું વિષ ઉતારવા માટે:—પરળના પાંદડાં
છાસમાં વાટી પાઈ દેવાં. (૨) વાતગંડ ગુમ-
ડાં ઉપર:—પરળ અને સરગવાનાં ખીજ એ
પાણીમાં વાટી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો.
પેટ ચડતું હોય તે ઉપર:—પરળ પાણીમાં
વાટી પાવો.

૩૪૫ પરવળ.

સં ૦ પરવર. મં ૦ ૫૦ ૫૦ પરવર.

પરવરનાં ઝાડો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સ-
ર્વત્ર થાય છે. પરવરનો વેલો કાંઈ એક ગીલોડી
જેવો પરંતુ પાંત્રા લાંબા હોય છે. પરવરની
આકૃતિ પણ ગીલોડા જેવી જ લાંબી હોય છે.
પરવરનું શાક ઘણું સુંદર થાય છે. એ ઉત્તમ
પથ્યકર છે. એ શાક ધીમાં ખાવાથી ઉત્તમ
પૌષ્ટિક છે. પરવર—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક,
હૃદય, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય,
અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, બિદોષ, કૃમિરો-
ગ, એનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક
પાંત્રા પિત્તનાશક, અને મૂળો રચક છે.

૩૪૬ પરિપાઠ.

પરિપાઠ એ ઝાડ કાથમીના ઝાડ જેવું થાય
છે. એની બિંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે.
એનાં પાંદડાં બારીક હોઈ થોડાં લાંબાં હોય છે.
આ છોડ ઉપર ધાણુના જેવાં સેંકડો બારીક
ફળો આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિ
પાઠ એ ઝાડ ગુણોમાં થંડું છે. (૧) હાથે
પગે બળતરા થતી હોય તો—પરી-
પાઠનું ઝાડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે
ચાળવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને ગા-
વરાનું દુઃખ નીકળવા માટે—પરીપાઠના ઝા-
ડવાનો પાણી નાંખી રસ કાઢવો અને તેમાં
સાકર નાંખી તે પાવો. (૩) કંઠસર્પ અને
કંઠવિકાર એ ઉપર—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમ-
માં નાંખી તેની ધુણી પીવી એટલે ગળામાં
જડઈ ગયેલો કફ પાતળો થઈ કફવિકારનો નાશ
થાય છે.

૩૪૭ પળશી

સં ૦ ક૦ તૈ૦ પલાશી (નાગરદેશમાં પ્રસિધ્ધ)
મં ૦ પળશી.

પળશીના વેલા થાય છે. આ વેલાના પાંત્રા
ખાખરાના પાંત્રા જેવાં થાય છે. એનો વિસ્તાર
પુષ્કળ થાય છે. આ વેલાની જડાઈ પળના અં-

ગુફા જેટલી હોય છે. એને વયોવયથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમાં ઉપયોગ કરે છે. પળ-શી—લઘુ, પિન્તકોપ કરનારી, પથ્ય; અને મુખદોષ, અરોચક એનો નાશ કરનારી એવી છે.

૩૪૮ પડોળાં

સં૦ સ્વાદુપડોલી. મ૦ પડવળ. હીં૦ પર-વલ. ક૦ કલ્લપડવળ. પાટલાવળી. તાં૦ પડોલ તાં૦ તું૦ પાટલાકાથી. મ૦ પડોલ. લાં૦ રિક્કો-સાંથસુ અગ્નિના.

પડોળાંનાં વેલા ઘણાજ વધે છે. એને સુ-મારે એ ત્રણ લાથ લખાઈના ફળો આવે છે. પડોળાનું સાક બહુ પથ્યકર છે. તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ શાક ઘણુંજ નિઃસત્ત્વ છે. પડોળાં સ્વાદુ, પિન્તનાશ કરનારાં, રચિકર, જ્વરનાશક, વૃષ્ય, દીપન, પાચન, પુષ્ટિકર; અને વાત, શોષ અને ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે. પડોળીનાં ફળ-ત્રિદોષનાશક અને ઉપલા ગુણવાળા છે. એનાં પાંદડા પિન્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળ રચક છે.

૩૪૯ પાપાણુભેદ.

સ૦ પાપાણુભેદ. મ૦ હીં૦ ક૦ પાપાણુભેદ. બં૦ પાથરચૂર. તૈ૦ તેલ્લાઈપીંડી ધં૦ આયરિસ્પ. લાં૦ કોલિયસ્અરોમેટિકમ્

એને મહારાષ્ટ્રમાં “પાથરફેડ” એમ પણ કહે છે. એ વનસ્પતિ ન્હાની અને રેંગણી પ્ર-માણે જમિન ઉપર પ્રસરે છે. એને ઓરડી પ્રમાણે કાંટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે. અને એનાં મૂળ ખડક ફેડી અંદર જાય છે; એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે. એને રીંગણીના ફળો જેવડાં ફળો આવે છે. એનાં ફુલો ઘેળાં હોઈ તેમાં લાલ કેશર હોય છે. એના કુંભળા પાલાનું શાક કરે છે. એના

મૂળોને “લકડયા પાપણુભેદ” એમ કહે છે. એ મૂળો કડવાં હોય તે; પાપાણુભેદ—શીતલ, મધુર, કડવું; અને મેહ, તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, પથરી, એનો નાશ કરે છે. ખીજ વટપત્રી, પાપાણુભેદની જાતી છે તે—શીતલ, મદકર; પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, વ્રણનાશક, કિચિત્ દીપન એવી છે. ત્રીજ એક શિલાવલ્ક નામની જાતી છે, તે—શીતલ, સ્વાદુ; અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પ-થરી, શ્લ, ક્ષય, પિત્ત એનું નાશ કરનારી છે. ચોથી એક કુદ્ર પાપાણુભેદી નામની જાતી છે, તે—ત્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અને પથરી એનું નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—પાપાણુભેદનાં મૂળો, ગરમાળાનું મગજ, ધમાસો, બાળહરીતકી, ગોખરૂં એનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે તિડિક તથા આગ એથી ચુકત જે મૂત્રકૃચ્છ્ર તે દૂર થાય છે; અથવા પાપાણુ-ભેદના મૂળોનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણાં પાવું; કિંવા પાપાણુભેદનાં મૂળો, શિલાગિત, લીંડી પીંપર, એલચીદોડા એનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણાંમાં આપવું. (૨) પ્રમેહ ઉપર—પાપાણુભેદના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર—પાપાણુભેદનો કાઢો પાવો. (૪) મુતરખડા ઉપર—પાપાણુભેદના મૂળોનો કાઢો શિલાગિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાખી પાવો. (૫) અશ્મરી (પથરી) જન્યમૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—પાપાણુભેદના મૂળોનો કાઢો પાવો. (૬) દંતકૃમિ ઉપર—પાપાણુભેદના ફળોનો ધુમાડો દાંતોને આપવા.

૩૫૦ પાટલા.

મ૦ પાડળ. હિં૦ પાંડરી.

પાટલામાં વેલ પાટલી અને વૃક્ષ પા-ટલો એ એ જાતી છે. વેલ પાટલાના વેલા હોય છે, અને વૃક્ષ પાટલાનાં ઝાડ હોય છે. “પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદત્તી, ફલેરહા, ફળચૂવતા, કુખેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુખી,

એ વેલ પાટલીનાં સંસ્કૃત નામ છે. પાટલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ઘટા પાટલિ, કાષ્ઠ પાટલા.” એ વૃક્ષ પાટલાનાં અથવા શ્વેત પાટલાનાં નામ છે. વેલ પાટલીના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે, અને એનાં પાંદડાં વાસનવેલના પાંત્રા જેવા આકારે હોય તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળોનો ગુચ્છો આવે છે. વાસનવેલના પાંત્રાની રસની જેવી ઘટ્ટ થેપલી અને છે, તેવીજ વેલ પાટલીના પાંત્રાના રસની પણ અને છે. પાટલીના ફળો ગોળ અને ન્હાના મોટી જેવાં હોઈ ઘોળાં હોય છે. એ વેલીનાં મૂળ વાસન વેલના મૂળ પ્રમાણેજ કડવાં હોય છે. વૃક્ષ પાટલાનાં પાંદડાં બકલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એમ પણ કહે **પાટલી** :—રસકાળે કડવી, તીખી, ઉષ્ણ; અને કફ, વાત, સોળે, આધ્માન, ઉલટી, ઉધરસ અને સન્નિપાત એનું નાશ કરનારી છે. બીજી **સિતપાટલિકા** (ઘોળી પાટલી) નામની જાતિ છે, તે—કડવી, જડ, ઉષ્ણ છે; અને વાતદોષ ઉલટી, ઉચકી, કફ, શ્રમ, તરસ, એનું નાશ કરનારી છે. **વલ્લીપાટલા**—ઉષ્ણ છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોળે, અરોચક, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **રક્તપાટલા**—(તામ્રપુષ્પી)—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી, સોળે, એનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધશ્વેતપાટલા**—સ્નિગ્ધ, પ્રણુશોધક છે, અને કફ ક્રોડ, નાચટા એનું નાશક છે. **ભૂ પાટલા** :—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર, વીર્યવર્ધક એવી છે. અને બીજા ગુણુ રક્ત પાટલા જેવાં છે. **પાટલાનાં ફુલો** :—તુરાં, સ્વાદુ, શીત, હ્રદય; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત, પિત્તાતિસાર, એનો નાશ કરે છે. **પાટલાનાં ફળો** :—કડવાં શીતલ, ગુરૂ, તુરાં, મધુર; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ અને હેડકી એનો નાશ કરે છે. (૧) **હેડકી ઉપર** :—પાટલાના ફળોનો રસ મધમાં પાવો. (૨) **કુરસાના વિષ ઉપર** :—પાટલાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૩) **ગર્ભી ઉપર** :—પાટલાના પાંત્રાના રસની થેપલી નાભી ઉપર રાખવી. એજ થેપલી માંથા ઉપર ઉષ્ણતા થઇ હોય તો તાળ

વા ઉપર મૂકવી. (૪) **તાવ કોલેરા અને પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર** :—પાટલાના મૂળો જડા પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા દુડી ઉપર લેપ કરવો. અને આ મુળીયાંનો એક કકડો મેંમાં રાખવો અને તે મૂળમાંથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો. (૫) **નળગુદા ઉપર** :—પાટલાનાં મૂળ ગાયત્રી જાશના પાણીમાં ઘસી જે વખત પાવાં. પથ્થ અલણી. એજ મૂળો કંબરે આશપાશ બાંધવાં. (૬) **નાના બાળકની પીડ ઉપર** :—પાટલાનાં મૂળ, કાચકા અને અતિવિષ કિંવા બીકમા એ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૭) **પિત્તવિકાર ઉપર** :—પાટલાના પાંદડાંના રસમાં સુંકતું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા એ નાખી પાવો. (૮) **શીત મેહ ઉપર** :—પાટલાનાં મૂળ અને ગોખર એનો કાઢો પાવો. (૯) **અમ્લપિત્ત ઉપર** :—પાટલાના પાંત્રાનો રસ કાઢી તેમાં સુંકતી ભૂખી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાંખી તે પાવો. (૧૦) **બાળકોને તૃષાનો આઝર થાય છે એટલે તાળજુ પડે છે તે ઉપર** :—વેલ પાટલાના પાંદડાં વાડી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર બેસારવી. એ ત્રિશેષે કરી છોકરીના તાળવા ઉપર ચોટાડવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે પ્રધાત છે.

૩૫૨ પાટલી.

ભૂપાટલી. મ૦ ભુઈ પાડળ. હી૦ પાટલી ભુઈપાડર. ક૦ નેલવાદરી.

પાટલીનું વૃક્ષ મોટું વધે છે. એ ઝાડ ધણુજ દુર્મળ છે. ધારવાડ જીલ્લામાં સિરડી કરીને ગામ છે ત્યાં એક પાટલીનું ઝાડ છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને છ સાત વર્ષે ફુલો આપવા લાગે છે. એનાં ફુલો ધણુજ સુકુમાર હોઈ ધણાં સુવાસિક છે. એ લાખના રંગનાં હોય છે. પાટલીને પારિજાતક પ્રમાણે જડાં ફુલો આવે છે.

૩૫૨, પાડ (કાળીપાટ)

સં૦ પાઠા. પહાડ—મૂળ. હી૦ પાઠ, પાઠ.

ક૦ પાઠા, અગરસુટી. તૈ૦ પાઠચેટુ તા૦ પાડા
તુ૦ તિપલે. મલા૦ પાટકિટણુ, લા. સ્ટેફાનિયા
હેર્નાડીફિલિયા.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે. એ વેલા-
નાં પાંત્રાં ગળોના પાંત્રા જેવાં હોઈ મૃદુ
હોય છે. કાળીપાટના વેલાને બારિક અને
મરી જેવડાં ફળો આવે છે. કાળીપાટની
વેલ કુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ કરી થાય છે.
કોકણ પ્રાંતમાં આ વેલા પુષ્કળ થાય છે. એનાં
મૂળને “ પહાડમૂળ ” એમ કહે છે. પહા-
ડમૂળ—તીપુ, કડવું, ઉષ્ણ, ભગ્નસંધાનકારક, તીક્ષ્ણ
લઘુ, અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર શલ, વાત-
પિત્ત, જ્વર વિપદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ ઉલટી
કોડ, હૃદ્રોગ, કંડૂ, શ્વાસ, કૃમિ ગુદમ, ઉદર,
ત્રણ, કફ અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. [૧]

ગલરોગ ઉપર:—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અ-
તિવિષ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, કડુ, નાગરમોથ એ
નો કાઢો મધ અથવા ગોમૂત્ર નાંખી પાવો,
પાઠાદિ તૈલ, પીનસ (સળકમ જેવો રોગ
થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પહાડમૂળ હળદર,
દારહળદર, મોરવેલ, લેંડીપીપર, જાળના પાંત્રા,
દાંતીનાં મૂળ એ સમભાગ લેઈ તેનો કલ્ક કરી
તે કલ્કથી ચોપટ તલનું તેલ લેઈ તેમાં તે તે
લ નાખી અને કલ્કનો પાક સારો થવા માટે
તેલથી ચોગણું પાણી તેમાં નાંખી તેલ શેષ
રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળી લેવું. અને
નાકમાં રેડવું; એટલે મોટો દુર્ધર પીનસ રોગ
પણ દુર થાય છે. (૩) **શીતજ્વર** [તાઠીયાતાવ]
ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો મરીની ભૂડી નાંખી પાવો.
(૪) **અતિસાર અને દાહ એ ઉપર:**—પહાડ
મૂળ કિંવા આંખાની અંતરજાલ દહીંમાં વાટી
ખવરાવવી. (૫) **શીતમેહ ઉપર:**—પહાડમૂળ
અને ગોખર એનો કાઢો આપવો. (૬) **સોજ ઉપર**
પહાડમૂળ ગરમ પાણીમાં વાટી પાવાં અને
સોજ ઉપર લેપ કરવો. (૭) **આયનેરમાં બા-**
ળકને સોજે ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે ઉપર
પહાડ મૂળ વાટી પાઈ દેવાં.

૩૫૩ પાન અજમો.

અજમામાં ઘણાક ભેદ છે, જે છોડ ઉપર
બી આવતાં નથી તેને પાન અજમો કહે છે.
એનો છોડ પથરાએલો હોઈ હાથ દોઢ હાથ ઉંચો
વધે છે. એનાં પાંત્રા જડાં હોય છે. એ પાંત્રા
નો વાસ અજમા પ્રમાણે આવે છે. એ છોડ
ચોમાસા વખતે એના કાંદા વાગ્યાથી થાય છે.
એના ઉપર ફળ કિંવા બી આવતાં નથી. આ
પાંત્રાના ભજ્યા ઘણા સુસ્વાદ થાય છે. (૧)
કરમ ઉપર:—એના પાંત્રાનો રસ આપવો. (૨)
ભમરીના દંશ ઉપર:—એનાં પાંદડાં મસળી
દંશ સ્થાને ચોળવાં એટલે જરા ચટકો લાગ્યા
જેવું થઈ વેગ જલદી બંધ થાય છે.

૩૫૪ પારસ પીપળો

સં૦ તૂલ. મં૦ પારસપીપળ. હિં૦ ગજદંડ
પુરવસુ. મલા અં૦ બંગરળી. તૈ૦ ગંગારબી.
તાં૦ પૂવરાયુ. મલા૦ પૂરવાસુ. કા૦ યલાસમેલ્ય
ઇં૦ હિમિકસસ. લાં૦ વીસરિ. એયા પોપલનિયા.

આ એક પીપળો જેવું વૃક્ષ છે, એના
કોકણ પ્રાંતમાં “ અષ્ટ, ” “ મણેર ” “ કુડપાઈર ”
એવાં નામ છે. એનાં પાંત્રા પીપળાના પાંત્રા
જેવાં હોઈ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને ધોળો
રસ (દૂધ) આવે છે. એ જાડો કુંગરાળ પ્રદેશમાં
થાય છે. એના ગુણ પીપર જેવા છે. એને ભીંડી
ના છોડના જેવાં ફળો આવે છે. ઉપયોગ—
(૧) **ગુમડા માંહેના કૃમિ (જવડા) મરવા**
માટે:—પારસપીપળાનું દૂધ ચોપડવું. (૨)
મણ્યારીના (સર્પની એક જાતિ છે તેના)
વિષ ઉપર:—પારસ પીપળાની જાલનો રસ
અર્ધા તોલાથી એક તોલા પર્યંત પાવો. (૩)
શ્વાસ ઉપર:—પારસપીપળના દૂધમાં મરી
અને હળદર અથવા બહેડાંનું ચૂર્ણ નાંખી એ
ચણાહીભારની ગોળીયો કરી ખાવી. ગોળી ખાધા પ-
છી કેટલીકવારે ઉલટી થઈ કફ પડે છે. ઉતાર
ધી અને ભાત. **કફરોગ ઉપર:**—પારસપીપળા
નો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપાં
પર્યંત ગોળમાં કાલવી આપવો, એટલે કફ પા-
તળો થઈ પડે છે. (૫) **અર્ધશિશી** (આદોશી)

ઉપર—પારસ પીપળાના ફળ પાણીમાં ઘસી તેનું નશ્ય આપવું.

૩૫૫ પાલખ [ભાજી]

સં ૦ કં ૦ પાલખ. હીં ૦ બં ૦ પાલેક મં ૦ પાલખ. ફાં ૦ ઈસ્પનાખ. લાં ૦ સ્પાઇનેસિયા ઓલેરિયા. ઇં ૦ સ્પાઇનોન.

આ ભજનો છોડ વેંતલર વધે છે એનાં પાંત્રાં ઘણાં કામળ અને પાતળાં હોય છે. પાલખના પાંત્રાને થોડા કાત્રા હોય છે. દેશોદેશ હિંદુસ્થાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. પાલખનું શાક સારું થાય છે. **પાલખ**—કિંચિત્ તિખું, મધુર, પથ્થકર. શીતળ, રક્ષ, ખારી, વાતલ, ગ્રાહક, ભેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુરુ, વિષ્ટંભકારક, સ્વાદુ છે. અને રક્તપિત્ત, મદ સ્વાસ, વિષદોષ, એનો નાશ કરે છે.

૩૫૬ પરિન્નતક.

સં ૦ મં ૦ પારિન્નતક. હીં ૦ હારસીગાર.

એ ઝાડ ઘણું મોટું નથી હોતું. એને ગોળ બિયાં આવે છે. પરિન્નતકનાં ફુલ. ઘણાંજ સુકુમાર હોય છે. એ ફુલો ઘણાં સુવાશિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એનાં ફુલો નીચે ગરી પડે છે. પરિન્નતકના ફુલોનો દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે તો તે ઘણુંજ મન આનંદિત કરે છે. તેનો **ઉપયોગ**—(૧) કોદ્રાના વિષ ઉપર—પારિન્નતકના પાંદડાનો રસ કાઢી દોરેને પાઈ દેવો એટલે કોદ્રાનું વિષ ઉતરે છે. (૨) **પરિન્નતકનાં** પાંદડાં અને નાચણીનો લોટ એકત્ર વાટી માંથામાં ઉંદરી થઇ હોય તે ઉપર ચોપડવું. અને દહીંમાં સોનાગેર ઘસી પાવો. અથવા પારિન્નતકનાં પાંદડાં દુધમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગડ ગુમડાં ઉપર—પારિન્નતકનાં પાંદડાં વાંસનો પાલો, ખોરેતીનો પાલો એ ત્રણે એકત્ર વાટી સાત દિવસ લેપ કરવો. (૪) **ઉદકમેહ ઉપર**—પારિન્નતકની અંતર જાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો, (૫) **ખોડા ઉપર**—પારિન્નતકનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **સર્પદંશ ઉપર**—પારિન્નતકના પાંદડાનો અગર જાલનો રસ કાઢી પાવો.

૩૫૭. પાંડરવો.

સં ૦ પારિભદ્ર મં ૦ પાંગારા. કો ૦ પારિંગા હીં ૦ ફરહરદ. જલનીમ. બં ૦ પાલિદામાર. કં ૦ હાલીવાળ. પોંગારા તાં ૦ કલ્યાણુતુરકક. તુ ૦ પોંગારેડા. મલાં ૦ મુળમુરાક્ષા. તૈ ૦ મુળમોતિચેદુ. લાં ૦ એરીશ્રીનાઇડીકા.

એ વૃક્ષ મોટાં થાય છે. એમાં ઘોળા અને રાતી એવી બે જાતિ છે. ઘોળા જાત કવચિત જણાય છે. એનું લાકડું ઘણું હલકું હોય છે. એ ઝાડ પર કાંટા આવે છે, માટે તેના કાંટાઓની વાડ કરે છે. એના લાકડાંની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા શીખે છે, એ લાકડાંનાં તરવારનાં મ્યાનો અને બાળકોનાં રમકડાં વગેરે ઘણી જાણુશો થાય છે. ઘોળા પારિભદ્ર ગુરુણામાં સારો છે. **પારિભદ્ર**—તીખું, ઉષ્ણ, પથ્થ, અગ્નિદીપક; અને અશ્ચિ, કંક, વાત, કૃમિ, મેદ. શોષ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો પિત્તરોગ અને કર્ણવ્યાધિ એનો નાશ કરે છે. (૧) **કમળી ઉપર**—પારિભદ્રની જાલની ભૂમી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાભાર ચોખાના પેવરામણમાં આપવી. (૨) **વાતરકતાદિ રક્તદોષ ઉપર અને ધાતુવિકાર ઉપર**—ઘોળા પારિભદ્રની જાલનું ચૂર્ણ ગાયના માંખણ અગર ઘી અને સાકર એમાં આપવું. (૩) **વિછીના વિષ ઉપર**—પારિભદ્રની જાલનો રસ પાવો.

૩૫૮ પાંણકાંદા.

સં ૦ કાલકંદ. મં ૦ કાલ—પાણ—કાંદા. કો ૦ ધાપા. પાચણ કાંદા. હીં ૦ જંગલી પ્યાજ કાલી કાંદા. કં ૦ સંપુટ ગેકુ. તાં ૦ વાંગાયમ્, તૈ ૦ અડવીતેલ્લા ગડા. તાં ૦ વાગુલ્લી. મલાં ૦ કટિના. ફાં ૦ બજલુલ ફાર. ઇં ૦ ઇડીયનરિન્કલ. લાં ૦ સિલા ઓરીસિનેલિસ.

પાંણકાંદા નદીમાં થાય છે. એનાં કાંદાખાણુ કંદ થાય છે. પાણકાંદાને નાગદમણીના ફુલો જેવાં ફુલો આવે છે. નિફાડ આગળ ગોદાવરી નદીમાં એ કાંદા પુષ્કળ છે. બીજા

ઢેકાણે પણ નદીઓમાં ધણા હોય છે. એ કાં-
દાની કોઈ કોઈ ભાજી (શાક) પણ કરે છે.
(૧) ઢારના ખાધામાં સોમલ આંચો
હોય તો તે ઉપર—પાંચકાંદાનો રસ શેરભર
લેઈ ઘીમાં અથવા દહીંમાં પાવો. (૨) ગુમ-
કુ ફુટવાને તથા નાડ ઉપર—પાંચકાંદા વાટી
લેપ કરવો. (૩) વાઘ કકડયો હોય તો—
પાંચકાંદા વાટી તે ખાધવા.

૩૫૯. પાણકુ'લા.

સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મં૦ કુ'લા. ગોમા. કાં૦
શેતવડ. હીં૦ ગોમા. દણહલી. બં૦ પલધયા.
કં૦ તાં૦ તું૦ તુંબે. મલાં૦ તુપા તૈં૦ ગયસચેદુ.
લાં૦ લ્યુકાસ સિપ્પે લોટસ.

કુ'લાના ઝાડ પ્રમાણેજ એ હોઈ એનાં પાં-
દડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુ'લાને
ફક્ત ધ્રુલોજ આવે છે. ફળો આવતાં નથી.
(૧) ગડ ગુમડા ઉપર—પાણ કુ'લાની રાખ
ગોમૂત્રમાં નાંખી બાફવી. પછી તે પાણી ગાળી
પાવું અને ભાત તથા જાશ એ પથ્ય કરવી.

૩૬૦. પાંદડી.

સં૦ વનબર્ચરિકા. મં૦ હીં૦ સુગંધ અજ-
વલા. કં૦ સુગંધ કંગોલે.

પાંદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉંચા હોય છે.
એનાં પાંત્રા ઘણાં મોટાં નથી હોતા. પરંતુ ફાં-
ગળના કરતાં કિંચિત ન્હાનાં હોય છે. એ પાંત્રા
કુ'મળા હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે ; પરંતુ
જૂનાં થયા પછી સાફ લીલાં થાય છે. એના
પાંત્રાનો અને તોરાનો સારો વાસ આવે છે.
પાંદડીનું અંતર કાઢે છે. પાંદડીનાં પાંત્રા અને
તોરા ઘીમાં સુવાસ આવવાના ઉપયોગમાં આવે
છે. પાંદડીનાં સુકાયલાં પાંદડાં શાલ, ઉંચી બ-
નાત વગેરે મુલ્યવાન વસ્ત્રોમાં ઘાલી રાખવાથી
તેઓને ઉઘધનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો
નથી. પાંદડી—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ. કષાય,
સુગંધિ છે. અને વાયુ, ગ્રહદોષ, ભૂતઆધા,
ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દાહ, તૃષ્ણા અને વિષ એનો
નાશ કરે છે.

(૩૬૧. પિઠવણ. (ન્હાનો સમેરવો.)

સં૦ પ્રુષ્ટિપર્ણી. મં૦ રાનલાલ. શેવરા.
હીં૦ પિઠાની. ડાવડા. દૌલા. કં૦ નરિયલબોને.
તૈં૦ કાલાકુપન્ના. બં૦ ચાકુલે. શંકરજટા. ઐં૦
કષ્ટપર્ણી. લાં૦ ઉરેરિયા લેગોપો ધડીસ.

એ ઝાડો પડતર જમીનમાં ઘણાં થાય છે.
આ ઝાડની ઉંચાઈ સુંમારે અઢીજ હાથ હોય
છે. એ ઝાડને પાંત્રા આવે છે તે બેવડાં હોય
છે; એટલે દીટાપાસે બારીક પાંદડું હોઈ
તેની આગળ મોટું પાંદડું થયેલું હોય છે.
મોટા પાંત્રાની લંબાઈ પહોળાઈ સુંમારે ચાર
આંગળ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા
વાંકી નાની નાની શીંગો આવે છે. એ વન-
સ્પતીનાં મૂળો દશમૂળમાં આવે છે. પિઠવણ—
તીખું, ઉષ્ણ, ખાટું, કડવું, મધુર, લઘુ, તૃષ્ણ,
અને અતિસાર, કાસ, વાતરોગ, જ્વર, ઉન્માદ,
વ્રણ, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, રક્તાતિ.
સાર, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—
(૧) ગર્ભણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો,
ઉધરસ, દમ અને જ્વર એ ઉપર—પીઠ-
વણ, બળદાંણા અને અરકુસી એનો રસ પાવો,
(૨) વછનાગના વિષ ઉપર—પિઠવણનો
રસ ૪ તોલા સાકર નાંખી પાવો, (૩) પથરી
ઉપર—પિઠવણીના મૂળનો અગર પાંદડાનો
રસ પાવો.

૩૬૨. પિત્તાપાપડો.

સં૦ પર્પટ. મં૦ પિત્તાપાપડા. દેં૦ ખડશેપુ.
બં૦ હીં૦ પિત્ત-દવણ-ક્ષેત-પાપડા. કં૦ પર્પા-
ટક. તૈં૦ પાર્પાટકમુ. ફાં૦ શાહતરા. ગરમતર.
અં૦ શાહતરજ. બ્રહ્મલત્તમલક. ઐં૦ જઢપાં-
પુડા. લાં૦ ઝોસાકાર્ડિયા બોસ વેલિયા.

પિત્તાપાપડાના એ પ્રકાર છે, પૈકી ઘાસ
પિત્તાપાપડો એ ઘાસ જેવો હોય છે. અને તે
ઉપર કણસલાં પણ હોય છે. પિત્તાપાપડાનાં
ઝાડો ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ સુમારે
ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે, એનાં પાંદડાં
બારીક હોઈ એ ઉપર બારીક ધ્રુલો આવે છે.

પિત્તપાપડો—શીતલ, કડવો, સંગ્રાહી, વાતલ, લઘુ અને પાકકાળે તીખો છે. અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરૂચિ, ગ્લાની, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ, રક્તપિત્ત એમનો નાશ કરે છે. એનો ઉપયોગ—(૧) પિત્તપાપડનો કાઢો લીંડી પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૨) પિત્ત ઉપર—પિત્તપાપડના પાંદડાંનો રસ અને ગાયનું ચોખું દુધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાંખી પાવો. અથવા પિત્તપાપડો અને સુંક એનો કાઢો પાવો. (૩) માથું ચઢતું હોય તો તે ઉપર—પિત્તપાપડનો રસ અને કારેલીના પાલાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મદન કરવાથી પિત્તાંશવડે ચઢેલું માથું ત્વરિત ઉતરે છે. (૪) શોષરોગ ઉપર—પિત્તપાપડનો કાઢો પાવો. (૫) મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર—પિત્તપાપડનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૬) મૂતરખડા ઉપર—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની જાશમાં ખાવો. તાજે હોય તો પિત્તપાપડનો રસ જાશમાં પાવો. (૭) સલની વૃદ્ધિ કરવી હોય તો—પિત્તપાપડનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો.

૩૬૩. પીપર. (લીંડી પિપર.)

સં૦ તૈ૦ પિપ્પલી. મ૦ લેંડી પીપળી. હીં૦ પીપર-લ. બં૦ પિપુલ. ક૦ ગો૦ હીપ્પલી તા૦ મલા૦ તિપ્પીલી. તુ૦ ઇપ્પલી. કા૦ પિલપિલદરાજ. અ૦ દારશીલરીલ. ઇ૦ લોંગ પેપર. લા૦ પાયપર લોંગમ.

પીપરનું વૃક્ષ ઘણું મોટું થાય છે, પીપરનાં પાંત્રા નાદરખીનાં પાંત્રા જેવાં હોઈ તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ જ્યાંવૃક્ષ છે. પીપરની જાયા ઘણી વૃદ્ધ હોઈ થંડી છે. જાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આવૃક્ષો વાવે છે. પીપરને પીપળા પ્રમાણે ફળો આવે છે. બાળકો એ ફળોને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીપરનું લાકડું ઈમારતી કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. પંચ વૃક્ષમાં એની જાલ લેવામાં આવે છે. પીપર-તીખી, કડવી, તુરી, શીતલ, અને ત્રણ, ચોની-

દોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ. રક્તપિત્ત, રક્ત-દોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂચ્છા, બ્રમ, પ્રલાપ, સોજો, રક્તાતિસાર એનો નાશ કરે છે. લઘુ પીપર ગુણોમાં અધિક છે. ઉપયોગ—(૧) ઉદાવર્ત અને વાતગુદમ ઉપર—પીપરનો ચૂપ (૧૮ ગણું) પાણી નાખી ચતુર્થાશ શેષ રહે તે) ઘી નાખી પાવો. (૨) ખોડા ઉપર—પીપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૬૪ પીપળો

સ૦ અશ્વત્થ. મ૦ પીપળ. હીં૦ પીપળવૃક્ષ. ક૦ અરળીમારા. તૈ૦ રાવીચેદ. કા૦ દરખતલરળ. તા૦ અરાકમર. તુ૦ અન્તાસામારા. મલા૦ અરાયલ. ઇં૦ પોપલરલિઝફિગ્ટ્રી. લા૦ કાષ્ઠક-સરિલિજીયોઝા.

એ વૃક્ષ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશોમાં થતો નથી. આ ઝાડ, ગાંમમાં. રાતમાં, અરણ્યમાં એ સર્વે સ્થળે થાય છે. તથા તે અતિશય મોટો થઈ ઉંચો પણ ઘણો વધે છે. કોઈકોઈ ઠેકાણે એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે, એની જાયામાં ત્રણસો ચારસો માણસો સહેજ ખેડી શકે છે. આ વૃક્ષ ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે. પીપળામાં અનેક અલૌકીક ગુણો હોવાથી એ વૃક્ષ હિંદુ લોકોમાં ઘણો પવિત્ર મનાયલો છે. ઘણાક પરોપકારી ગ્રહસ્થો પીપળાના વૃક્ષની આશપાસ એટલો કે પાર બાંધે છે. પીપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિં એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીપળાને બારીક ફળો આવે છે. પીપળાની લાખ અને છે, તે રંગમાં તથા બીજા ઘણા કામોના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગથાય છે. એ ઝાડ પરોપકારના અર્થે જાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. એ વૃક્ષના યોગે આશપાશની હવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે, આ એ વૃક્ષમાં અતિશય મોટો ગુણ છે અને તે આપણા પૂર્વજોને પૂર્ણપણે માહીત હોતો. પીપળો—મધુર, કષાય, શીત, દુર્બર, ગુર, રક્ષ, વર્ણકર, ચોનીશુદ્ધકારક, કડવો-અને કફ, પિત્ત, દાહ, ત્રણ એનો નાશ કરે છે.

એનાં પાકાં ફળ—હથ, શીતળ; અને કદ, પિત, રક્તદોશ, વિષદોશ, દાહ, ઉલટી, શોષ, અર્ચ્વી એના નાશ કરે છે. લાખ—કડવી, તુરી, સિનઘ, લઘુ, બલકર, લગ્નસંધાનકારક, વર્ણપદ, શીતળ; અને કદ, પિત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર, ઉચ્ચકી (હેડકી), ઉચ્ચરસ, જ્વર, ઉરઃક્ષત. નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ટ, મણુ, ત્વગૂદોષ, અને દાહ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની ચાંદિયો ઉપર—પીપળાની સુકા-ચેલી જાલની રાખ ચાંદીયો ઉપર નાંખતા જવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થઈ કારી પડી સારી થાય છે. (૨) બાળકોની બોબડી વાચ્યા શુદ્ધ થવા માટે પીપળાનાં પાકેલાં ફળો ખાવા આપવાં (૩) ઉચ્ચકી (હેડકી) અને ઉલટી ઉપર—પીપળાની સુકી ડાળની રાખ પાણીમાં લિજવી કેટલીક વારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઉચ્ચકી અને ઉલટી એનો તાત્કાળ નાશ થાય છે, (૪) ઉરમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે—પીપળાની ડાળીઓના પાંતરા અને કુંખો લેઈ તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી તે પાવો. (૫) ખસ ઉપર—પીપળાના છોડીયાંની રાખ અને ચુનો એ માખણમાં ખલી ચોપડવાં; કિંવા જાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૬) નાનાં બાળકના અંગ ઉપર ફેડલીઓ (ઝેરી) થાય છે તે ઉપર—પીપળાનું છોડિયું અને રોડું એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. (૭) નાના બાળકનું મોં આવી મોંમા ચાંદીયો પડે છે તે ઉપર—પીપળાનાં તાજાં પાંતરા અને જાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણવાર થોડું થોડું ચટાડવું. (૮) અફીણ ઉપર—પીપળાની જાલનો કાઢો કરી પાવો, એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે. (૯) ક્ષતકાસ અને ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૧૦) દાહજ્વર ઉપર—પીપળાની જાલ અને કડુ વાટી અંગે લેપ કરવો. (૧૧) અગ્નિદગ્ધ મ્રણુ ઉપર ઉપર—પીપળાના સુકા છોડીયાનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ઉપર

ચોપડવું (૧૨) ફુટેલું બદ લરાઈ આવવા માટે—પીપળાનું દૂધ અને ગંધાબિરોજ એકત્ર કરી પટ્ટી બેસાડવી એટલે ત્વરિત ગુણુ આવે છે. (૧૩) અળતો કરવાની કૃતિ—એક શેર પાણી, જ પૈસાભાર પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણુખાર, (ટંકણુખારના કકડા કપડામાં બાંધી બેંશના જાણમાં ધોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાંગડો ધોળો શુભ્ર થાય છે.) અને લોદર જ માસા. આ દ્રવ્યો એક વાસણાં નાખી બે પ્રહર પર્યંત રાખવાં; એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અલતો તૈયાર થાય છે. કિંવા ચુલા ઉપર બાફવો એટલે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલા અલતામાં ૩ બીજવી ચેપલીઓ કરી સુકવી રાખવી. જોઈએ જરૂર વખતે ચેપલીયોનું ખપજોગું ૩ પાણીમાં પલારી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાતી શાષ કહે છે. અલતામાં કાજળ ઘુંટી પુસ્તકો લખવા લાખીશાઈ (પાકીશાષ) કરે છે. (૧૪) સ્તન-રોગ ઉપર—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં નાંખવી. અને તેમાં લોખંડનો કડકા વારંવાર તપાવી જમકારલો. તે પાણી ગાળી સવાર સાંજ પીવા આપવું અને કંવડાનાં મળ પાણીમાં ઘલી લેપ કરવો. (૧૫) ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉપર—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં જમકારી ખટાઈમા વાટી જાતી ઉપર લેપ કરવો. (૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર—પીપળાની કુંમળી કુંખો, ધાણા, સાકર એ સમભાગ લેઈ મોંમાં રાખી દાંતોએ ચાવી તેનો રસ ગળવો. (૧૭) અટકાવ (રૂત) આવવા માટે—પીપળાની અને આંમલીની જાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૧૮) ક્ષય ઉપર—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ વિષમ ભાગે લેઈ તેમાં પાવું. (૧૯) બદ ઉપર—પીપળાનું દુધ અને ગંધા-બિરોજ એ બન્ને એકત્ર ખલી ચોપડવાં, (૨૦) બાળકોને શરીરે ફેડકીયો થાય છે તે ઉપર—પીપળાની જાલ અને ઇંદ પાણીમાં એકઠાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૧) નીલમેહ ઉપર—પીપળાની જાલનો કાઢો પાવો. (૨૨) ઢોરોને

કંઈ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર—
પીપળાની છાલ રોટલામાં નાંખી ખવરાવવી.
(૨૩) હુનુગ્રહ (મોં ઉઘાડવા કિંવા ખીડવા
દે નહિં તે) વાયુ ઉપર—પીપળાની અંતર-
છાલનો પાણી નાંખી રસ કાઢી તેમાં લીડી
પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવો. (૨૪) રક્તપિ-
ન્ત ઉપર—પીપળાના પાંત્રાના અંગરસ ૧
ભાગ. ૬ ભાગ હીરા ભોળ, અને બમણું
મધ એમ એકત્ર કરી પાવું; એટલે રક્તનો
પ્રવાહ કિંવા હૃદયમાં સંચય થયેલું લોહી એનો
નાશ થાય છે. (૨૫) પ્રદર ઉપર—પીપળા-
ની લાખ એક તોલો જાશના પાણીમાં ઉકાળી
સાકર નાંખી પાવી. (૨૬) દમ અને ઉધરસ
ઉપર—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી સાકર-
માં આપવું.

૩૬૫. પીલુ.

સંઠ કાકમાચિકા. મઠ કાંગોણી. હીંઠ મ
કાય કવૈયા. બંઠ ગુડકા માર્ઠ. મદન મધૂની.
રાંઠ ચિર પોટન કંઠ છોકે. તાંઠ કારે. તૈંઠ
બલસુ. પુ. કાંકે ડેલ. મલાંઠ કાંડનગરી. ફાંઠ
રોખાતરીખ. અંઠ અનવુસ સાલ્વ ઉંઠ નાઇટ
સેડ. લાંઠ સોલેન નાઇઝમ,

પીલુમાં ન્હાની અને મોટી એવી બે જાતિ-
છે. પીલુનાં ઝાડો જાળવાળાં હોય છે. એ
ઝાડો કોકણ પ્રાંતમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણું થાય
છે. પીલુનાં પાંદડાં ધાવડીના પત્રા જેવાં હોઈ
તે કરતાં મોટાં અને જડાં હોય છે. એ ઝાડ
ઉપર ફળો તોરણ પ્રમાણે આવે તે. એ પાંદડાં
ફળોનો રંગ લાલ હોય છે, એ ફળ અકેક
મોંમાં નાખી ખાવાથી ગળું સુજ જમ્બ ગળાંમાં
ખરજ થાય છે; પરંતુ ઘણા ફળો એકદમ
મોંમાં નાખી ખાવાથી કોષ પલુ પ્રકારનો અપ-
કાર થતો નથી. પીલુને કોકણ પ્રાંતમાં
“સારી” અને “કિંકણ” કહે છે. એના
ફળોનું તેલ કાઢે છે. તેને “કિંકણેલ”
કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસજો
છે. મોટી જાતનાં ઝાડો કેટલાંક મુસલમાન
લોક પિરોની કબરોપાસે શોભા માટે વાવે છે.

એની જાયા ઘણીજ ઘટ છે. લલુ પીલુ—
મધુર, તીખું, તુર, ખાદું, રચિકર, સારક,
કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિન્તકારક,
સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી; અને અશી, ગુલ્મ,
કફ, વાતરકત, પ્લીહા, આનાહ, વાયુ, ઉદર
અને વિષબાધા એનો નાશ કરે છે. મોટું
પીલુ—મધુર, વૃષ્ય, રચિકર, અગ્નિદીપક;
અને વિષ, પિન્ત, આમ એનું નાશ કરે છે.
એનું તેલ—લલુ; અને કફ. વાયુ એનું નાશક
છે. ઉપયોગ (૧) મૂળવ્યાધ, કૃમિ, ગુલ્મ
અને સંગ્રહણી ઉપર—પીલુનાં તાજા પાંત્રા
ભક્ષણ કરવાં. (૨) વાયુહારક પાટો—પીલુનો
પાલો અને નગોડનો પાલો કિંવા એકલો પી-
લુનો પાલો કચરી લોઢી ગરમ કરી પોટલી
બાધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો, ટુપછી તે
પોટલીમાંના પાલાનોજ પાટો બાંધી ઉપર કપ-
ડાનું વેષ્ટણ દેઈ તે ૪ પ્રહર રહેવા દેવો. એટલે
પગ વળવા, ફાટ થવી, કમર, પીટ, હાથ ઇંઠ
વાયુ વિકાર હશે તો તાત્કાળ ગુણુ આવશે,
(૩) કુત્રાના વિષ ઉપર—પીલુના પાંદડા-
નો રસ પાવો અગર મૂળ ઘસી પાવાં. (૪)
મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર—પીલુના
પાલાનો રસ ૧ તોલો, ગાયનું ઘી ૧૫ તોલો
એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ
દિવસમાં બીલકુલ નાશ પામે છે. (૫) સંધિ-
વાત ઉપર—પીલુના પાંદડાંનો રસ અને કડવી
ધોસાળીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો;
અથવા કિંકણેલ ચોળવું. (૬) કંકુ (ખરજ)
ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત એ ઉપર—
કિંકણેલ તેલ ચોળવું.

૩૬૬ પિસ્તાં.

(સંઠ નિકાયક.)

પિસ્તાનું ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ
પર્શિયા, યુઆરા, અફગાનીસ્તાન, એ
દેશોમાં જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ
ઝાડ ઉપર ચણાનાં પોપટા જેવાં ફળો આવે છે.
એનાં ઉપર પાતળી અને ઘટ્ટ એવી છાલ હોય
છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય તે

પર લાલ ટીપકાં હોય છે. એ ફળોને પીસ્તાં કહે છે. એનું જાલ સુધ્ધાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તાં એ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ પકવાન્નોમાં તથા મીઠાઈમાં નાંખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટિદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે તે માંથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે. **પિસ્તાં—**ગુરૂ, સિન્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, બેદક, કંડુ, સારક; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ અને ત્રિદોષ એનાં નાશક છે. **ઉપયોગ.** (૧) **પૌષ્ટિક ક્ષીર:**—પિસ્તા, બદામનો મગજ, ચારોળી, અને ખસખસ આરીક વાટી દૂધમાં નાંખી આટવી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાંખી સેવન કરવું.

૩૬૭ પિસા.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબલેશ્વર, માથેરાન અને બીજા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રમેહ, ધાતુવિકાર એ ઉપર** ઝાડના પાંદડાંની લુકી કરી દુધમાં સાકર નાંખી તેમાં આપવી, એટલે ઉપલા વિકાર દુર થઈ ધાતુપુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંત્રા હોય તો તેમને તેમજ ચાવી ખાવાં. (૨) **પાંડુરોગ ઉપર**—પિસાના ઝાડના પાંત્રાની લુકી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૬૮ પીળો ધંતુરો

સં૦ પીતધન્તુર. મં૦ પિવળાધોત્રા. હીં૦ પી લાધતુરા. બં૦ પીતધતુરા. કં૦ હળદીમદગુણીક. એને “પીળો ધંતુરો” “વિલાયતી ધંતુરો” વગેરે કહે છે. એ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એના સર્વોચ્ચે આરીક કાંટા હોય છે. એને જે બી આવે છે તે બંદુકના દારૂ પ્રમાણે કાળાં હોય છે. એ બી કાગળ નાંખી ઉડાવવાથી દારૂ પ્રમાણે તડતડ વાગે છે. આ ઝાડો પડતર જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડો સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. એના બિયાનું તેલ કાઢે છે. એના મૂળને પિસોળાના મૂળ પ્રમાણે “ચોક” કહે

છે. એના ગુણ પિસોળા પ્રમાણે છે. (૧) **વીંછીના વિષ ઉપર**—પીલા ધંતુરાના મૂળની જાલ પાનમાં ખાવા આપવી. (૨) **તાલીયાતાવ ઉપર**—પીળા ધંતુરાના મૂળની જાલ પાનમાં આપવી. (૩) **ગર્ભીના ચાકાં અને મસ્સા ઉપર**—પીળા ધંતુરાની કુખો ચુટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. અગર મુળ ઘસી ચોપડવાં. (૪) **આંખમાં કુલ પડે છે તેને તથા સાર આવે છે તે ઉપર**—પીળા ધંતુરાનું ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આંખોમાં આંજવો (૫) **આંખો આવી હોય તો**—પીળા ધંતુરાના કુલોનો અને પાંત્રાનો રસ અથવા ચીક આંખમાં પાડવો. (૬) **રેચ થવા માટે**—મુળોનું ચૂર્ણ શકિત પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) **પ્રમેહ ઉપર**—પીળા ધંતુરાના પાલાનોરસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી નાંખી પ્રત્યેક એક વખત પ્રમાણે પાંચ દિવસ આપવું. (૮) **રક્તપિત્તી ઉપર**—પીળા ધંતુરાના પાંત્રાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો. ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નક્કી જાય છે. (૯) **ખસ ઉપર**—પીળા ધંતુરો બાળી નાંખી તેલમાં ખલી ચોપડવા.

૩૬૯ પુંગળવેલ.

સં૦ વસ્તાંત્રી. મં૦ હીં૦ બેકડી. પુંગળી. કં૦ કુરૂડીગેય ભેદ.

એને “પુંગળી,” “બેકડી” એવે નામે પણ માહારાષ્ટ્રમાં કહે છે. એનાં પાંત્રા ગુલ આસીના પાંત્રાં જેવાં હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે. આ વેલી પ્રસિધ્ધ છે. **પુંગળવેલ:**—કડવી, સ્તંભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તૂંરી, શીતલ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી, વાતલ, અને ઉધરસ, ગુલ્મ એની નાશક, શ્ચિકર; અને કૃમ્મ, કફ, પિત્ત, હ્રદ્રોગ, અને વિષ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગુમકુ કુટવા માટે:**—પુંગળવેલનો પાલો વાટી બાંધવો એટલે ગુમકુ ત્વરિત કાઢે છે. (૨) **જળપુળી (પાકા જેવું) ગુમકું** જેમાં બળતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ

પણ પ્રકારના ગુમડા ઉપર:—પુંગવેલનો પાલો વાટી બાંધવો એટલે આગ કમી થાય છે. અને ગુમડું ફાટે છે અગર ખેસી જાય છે.

૩૭૦ પુષ્કરમૂળ.

સં૦ કં૦ પુષ્કરમૂળ. હીં૦ પોહકરમૂળ. મલા૦ ચત્રાક્રવા. લા૦ કોસ્ટરપેસીઓસસ.

પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કોષ્ટનો ભેદ છે. એને “**પોખરમૂળ**” એમ પણ કહે છે. **પુષ્કળ મૂલ:—**કડવું, તીખું. ઉષ્ણ, ભેદક, અને વાયુ કફ, જ્વર, સોજો, અરચિ, ઉધરસ હેડકી, પાંકુ, એનો અને વિશેષે કરી પાર્શ્વશૂળ એનો નાશ કરે છે. (૧) **દ્વદ્રોગ શ્વાશ, કાસ, હેડકી એ ઉપર:—**પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધસાથે આપવું. (૨) **સ્વરભંગ ઉપર:—**પુષ્કરમૂળ મોંમાં રાખી રસ ગળી જવો.

૩૭૧ પેટારી

સં૦ અતિબલા. મ૦ મુદ્રિકા. ચક્રભેંડી કા સલી. કા૦ ચુચે. ચોચે. વ૦ કકઈ. હીં૦ કંગઈ. બં૦ પીતવેડેલા. ક૦ ક૦ મુદ્ગુદુરવે. લાઉ મે કેક. ઇં૦ ઇંડિયનમેલો. લા૦ એન્થુટિલન ઇંટીકમ.

આ ઝાડને “**મુદ્રિકાનું ઝાડ**” “**ચુચા મુદ્રાવળ**” “**મદની ચક્રભેંડી**” એ વગેરે બીજાં નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઝાડો ત્રણ ચાર હાથ પર્યંત ઉંચા વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધણાંક પ્રાતોમાં થાય છે. એનાં પાંત્રા લાંબાં કિચિંત દોડ પડતી પહોળા ઇલાળાં અને અણીયો ચીચોળાઇ ગયેલી, એક આંગળ પોહળાઈ અને ચાર આંગળની લંબાઈ હોય છે. આ ઝાડ ઉપર પાંત્રાના દોડા પાસે ફળો આવે છે એ નહાતી સોપારી જેવડાં હોય છે. એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ હોય છે, નહાનાં બાળકો એ ફળોની વીંટીયો પહેરે છે. એ ફળો લીલાં હોય છે. ત્યારે ચીંકણા હોય છે એ ફળોમાં બી બળદાણાનાં બીયાં પ્રમાણે લીલું હોય ત્યારે મીઠું લાગે છે. આ બિયાનો પણ

બળબીજ પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકાના ઝાડની જાતિનું “**ફટાકડી**” કરીને વેંતલર ઉંચાઈનું કોકણ પ્રાંતમાં નદિ કીનારે થનાઈ એક ઝાડવું છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આ વે છે. બાળકો એ ફળો નળકંડમાં નાંખી ફટાકા પ્રમાણે બાર કરે છે. પેટારીનું એક જ ગલી ઝાડ છે તે આ કરતાં જુદું છે. **પેટારીના ગુણ બળદાંણા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—**(૧) **સર્પદંશ ઉપર:—**પેટારીના મૂળો ચાવી ખાવાં કિંવાપાલાનો રસ કાઢી પીવા આપવો. (૨) **ગર્ભપાત ન થવા માટે:—**પેટારીનાં મૂળ કુંવારીએ કાંતેલા સુતરના સમ દોરડા લેઈ તેમાં ગાંઠી કંબરે બાંધવું (૩) **મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે:—**પેટારીના મૂળોનો ફાંટ કરી આપવો, એટલે તે મુજો ૧૬ તોલા પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્તંત આપવું (૪) **પ્રદર ઉપર:—**પેટારીનાં મુજો પાણીમાં વાટી સાકર નાંખી પાવાં; અથવા પેટારીના પાંદડાંનો રસ નાગકેશરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૫) **વિષમજ્વર ઉપર:—**પેટારીનાં મુજો અને સુકે એને કાઠો શેત્ય, કફ અને દિહાહ યુક્ત એવો વિષમજ્વર ઉપર એ અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૩૭૨ પેંડકુળી

પેંડકુળીના વેલા હોય છે. આ વેલો મોટો અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એનાં પાંત્રા અળખના ઝાડ જેવાં થાય છે. જાલ, ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે. પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે. એને તેની લાખ થાય છે (૧) **ઉંદરીઉપર:—**પેંડકુળીના પાંદડાંનો રસ પાવો અને તેજ પાલો વાટી ઉપર ચોપડવો. (૨) **ફેાદલા ઉપર:—**પેંડકુળીના વેલાનો રસ અથવા જાલ પાણીમાં ધસી પાવી.

૩૭૩ પેંદુર

સં૦ મહાપીંડીતર. મ૦ પેંદુર. પેંદુર. હીં૦ પેડીરાવૃક્ષ. ક૦ ઓંખ્યમાકુવરનું. લા૦ રેંડીઆ

સિલિનીનોસા.

પેદારનાં ઝાડો કોકલુમાં થાય છે. તેને જેઠ અને આપાઠ માસમાં ફળો આવે છે. એ ફળો જમરૂપ જેવડાં હોય છે. અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેનું શાક કરે છે. પેંદુર:-તુર, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રચિકર, મધુર, રક્ષ; અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે.

૩૭૪, પોકળો

પોકળાની ભાજનું દીંદું રાતું હોઈ માઠ જેવું જ હોય છે, પરંતુ પાંત્રા કંધક તાંદળળના પાંત્રા જેવાં હોય છે. આ ભાજનમાં કિચિત ખાટાપણું છે. પોકળાની ભાજ નરમ કરવાથી સારી થાય છે. એને બી આવે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. (૧) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:-પોકળાના પાંદડાંનો રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો બોંયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૭૫ પોપૈયો,

સં ૦ મધુકર્કટી. મં ૦ પપઈ. વં ૦ એરડપપ ઈ. હીં ૦ અંડકાકડી. અં ૦ જતાવિલેથુ તૈ ૦ બો પ્યઈ તા ૦ પપ્યાય તુ ૦ અપ્યાંગામ. મલા ૦ પપ્યાય. કં ૦ પોપ્યલસુ. ધં ૦ પપાવ. લા ૦ કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડો ધણાખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડો ધણુજ ઉંચાં વધે તો બે ત્રણ માંથો ડાં ઉંચાં વધે છે. તેને આડા અવળા ફાંટા ધણા કુટતા નથી. એનાં ફળને પોપૈયો એવું નામ કહે છે. એ ફળો નાળીયેરની પેઠે પાંત્રાની નીચે થાય છે. લીલા ફળોનો રંગ બાહરથી લીલો હોય છે. લીલા ફળોનું શાક કરે છે. પાકેલા ફળો ખાવાથી મીઠા લાગે છે. પરંતુ તે ધણા ખાવામાં આવવાથી શરીરે વિકૃતિ કરે છે. એ ફળો ધણાંજ વાતુળ, જમરૂપવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડ

નું લાકડું ધણુંજ પોચું હોય છે. તેના પાંત્રાના દાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે. પોપૈયો-ગ્રાહક; અને કફ, વાયુ, એને કોપવનાર છે. પાકેલો પોપૈયો મધુર, જડ, રચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરુ છે. (૧) કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગો ઉપર:-પોપૈયાના કાચા ફળને ચાકૂથી ચીરવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:-પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિને ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળબળી જાય છે અગર ગરી પડે છે, (૩) પ્લીહા (પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર:-પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું અને પેટમાં પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો ભરી સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:-પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભર સાકર સાથે પાવું. બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળવાત ઉપર:-લીલા પોપૈયાનો છુંદો તપેલામાં નાંખી તેને બાષ્પી તેને હાથતળીયે તથા પગતળીયે બાંધવો; દિવસ ૫.

૩૭૬ ફલુસ.

સં ૦ પનસ. મં ૦ ફલુસ. હીં ૦ કટહર. અં ૦ કાદાંલ. કં ૦ હલસીનમારા. તૈ ૦ પનસકાથાં. તા ૦ પલાયુ. ચિરા. તુ ૦ પેલા, મલા ૦ પિલાવુ. લા ૦ આટોંકાર્પસ ધં ૦ એરિક્ષોલિયા. ધં ૦ ધડીયન ઝંકટી.

ફલસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષ લાગવીએ પહોંચે છે. એનાં પાંત્રા લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ફલુસ કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણું કરી બહુજ થાય છે. એકએક બોજનું ફલુસ થાય છે. ફલુસ ઉપર જાડા ફાંટા હોય છે. જે મોટું વૃક્ષ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફલુસો થાય છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફલુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાતિ છે. રસાળ ફલુસનું ફળ ઘોળું હોય છે. ફલુસ ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલા ફલુસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખાય છે. તાલીચેરી, મંગલોર, ગોમંતક, એ ઠેકાણે ફલુસ

પાકવાના વખતે લોક સવારના પ્રહરમાં અના-
જને બદલે ફણસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની
અંદર બિયાં હોય છે. તે પણ ખાવાના ઉપ-
યોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને
ચીરી શક કરે છે અને શેકીને કે બાશીને
ખાય છે. ઠળીયા શેક્યા પહેલાં તેને લગાર છીદ્ર
પાડવું, નહીં તો તે મોટા અવાજથી ઉડે છે.
તેને સુકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી
રાખે છે. ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે.
દક્ષિણ કોકણમાં કણખીલોક ત્રણ ચાર મહીના
પર્યંત ઘણું કરી ફેરીઓનીપેઠે ફનસ ઉપરજ
નિર્વાહ કરે છે. ફણસનો વખત ગયો એટલે
ગોટલી ખાય છે. ફણસનો ગરભ સુકવી રાખી,
વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણસ ઉપરનાં
ફાતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ
ઉત્પન્ન થાય છે. ગરભ વાટી તેની પાતળી શે-
ટલી કરી કે પુરી કરી ખાય છે. તેને ફણસપોળી
કહે છે. ગરભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે.
એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવુંજ
છે, તેથી ધમારતી કામમાં આવે છે. એ લાક-
ડાની પેટીયો, ખુરસીયો, ચૈરંગ, પલંગ પ્રત્યાદી
વસ્ત્રો આય છે. ફણસની જાતનુંજ એક પાત
(પાત્ર) ફણસ કરીને વૃક્ષ થાય છે, તેનાં પાંદડાં
મોટાં હોઈ ફળો ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં
નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.
તે બીજા ફણસ કરતાં ટકાઉ પરંતુ તેનો રંગ
સારો નથી હોતો. તેની હોડીઓ અને દરવાજા
(બારણાં) કરે છે. ફણસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર
પાન ન ખાવું; ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે
છે. **ફણસ લીલું તથા જીવું**—મલાવટલક,
મધુર, બલકર, દોષલ. તુર, ગુર, વાતળ એવું
છે. **કુમળું ફણસ**—મધુર, જડ, કફર, મેદવર્ધક;
અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત
એનો નાશ કરે છે. **પાકેલો ફણસ**—પાક-
વખતે શીતલ, દાહક, સ્નિગ્ધ. તૃપ્તિકારક, ધાતુ-
વર્ધક, રચિકર, માંસવર્ધક, કફર, બલકર,
પૌષ્ટીક, જંતુકારક, વૃષ્ય, દુર્ગંધ એવો છે
અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, વાયુ એનો નાશ કરે
છે. ફણસની **ગોટલી**—મધુર, વૃષ્ય, જડ,

વિષ્ટલક છે. ફણસનાં **બીજ** કડવાં, મુખ-
શુદ્ધિકર, ગુર એવાં છે. એનું પાણી વૃષ્ય મધુર;
અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) મોં**
ફાટયું હોય તે ઉપર—ફણસના ઉપર જે
અળખી થાય છે તેને ફણસ અળખી કહે છે તે
ઘસી ચોપડવી. **(૨) નળગુદઉપર**—પાકા ફણસ-
ના અંકુર અને ખરવતીની જાલ એકત્ર કરી,
પાણી નાખી તેનો રસ પાશેર કાઢી તે પાવો.
પથ્ય કરવી **(૩) બાળકોના આમસંઘ્રણી**
ઉપર—કાપ્યા ફણસની તથા કાપ્યા આંખાની
જાલ સમભાગ લેઈ પાણી નાખી રસ કાઢવો.
આ રસ બાળકની શક્તિપ્રમાણે એક તોલાથી
ત્રણ તોલાપર્યંત લેઈ તેમાં ચુનાનું પાણી બે
માસા પર્યંત નાંખી ત્વરિત પાઈ દેવો. **(૪)**
કંઠરોગ ઉપર—ફણસની પ્રત્યેક ડાળીના
છેવટને ભાગે અણીદાર કળીયો હોય છે, તે
બારીક વાટી રસ કાઢી તે થોડોથોડો ગળામાં
પાડતાં રહેવું. અથવા વાટેલી કળીયોની ગાળી
કરી મોંમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને**
મૂઝા ઉપર—આદુનું અને ફણસની જાલ
એનો રસ કાઢી તેમાં ચુનાનું નિત્યું પાણી
નાખી તે પાવો. **(૬) ફણસ ખાવાથી અ-**
જીણું થયું હોય તો—કાપર ખાવું. **(૭)**
ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે છે
તે ઉપર—કિંચિત ખટાશજેવા બોર ખાવાં.

૩૭૭ ફાલસા.

સ૦ ૫૩૫ક. મ૦ ૫૦ અ૦ ફાલસા. હીં૦
ફાલસે ક૦ એટલા. ફા૦ પાલસા ધ૦ એશિયા-
ટિક એવિયા. લા૦ એવીયા. એશિયાટીકા.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ બાગોમાં વાવે
છે. ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળો
પીપરના ફળો જેવાં હોઈ તેનો રંગ જાંબુઓ
હોય છે. એ ફળો ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ
બીયાંસુદ્ધાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું સર
ખત કરી પીયે છે. **ફાલસા**—ખાટાં, તુસાં,
લઘુ; અને કફ, વાયુ એનાં નાશક અને પિત્ત-
કર એવાં છે. એનાં **પાકાં ફળો**,—મધુર, રસ-
દુ, રચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબધ્ધતાકરક,

હ્રદય, ધાતુકર, ખાટાં; અને વાત, પિત્ત, રક્ત-દોષ, તૃષ્ણા, દાહ, ક્ષતક્ષાય, શોષ, પિત્તજ્વર એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂઠગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર—ફાલસાના મૂળનો લેપ, ફુટી, અસ્તી અને ભગ એ ઢેકાણું કરવો; એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. (૨) દાહ શમન થવા માટે—ફાળસાનાં પાકાં ફળો સાકર સાથે ખાવા (૩) પિત્તવિકાર અને ત્વદ્રોગ ઉપર—ફાલસાનાં પાકાં ફળોનો રસ પાંછીમાં મેળવી સંરખત કરી તેમાં થોડી સુંકની ભૂડી અને સાકર નાંખી તે પાવું.

૩૭૮. ફાંગળો.

સૌ ફણિજ્જક,

એ ઝાડો તથા એનાં પાંત્રા પણ રાત તુળશી જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રામાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડવાઉપર તુરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તુરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ઘોળો રાતો અને કાળો એની લણુ નતિ છે. ફાંગળો—વધુ, કડવો, રક્ષ, હ્રદય, અગ્નિ, દીપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખો, રચિકર, તીક્ષ્ણ; અને કકવાત, કરમ, કુષ્ટ, હરશ, વૃશ્ચિક (વિંઝી) અને સર્પ એના વિપનો નાશ કરે છે, ઉપયોગ—(૧) કુરશાના વિષઉપર—ફાંગળાના મૂળ અગર થોટવેલીનાં મૂલ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પીવાં પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચેની કૃતિ કરવી. માંથુ ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળ ઘસી માંથે ને કપાળે ઘસવાં. પેટમાં પીડ આવે તો તેજ મૂળો ઘસી પાવાં. ઉલટી થવા જેવું જણાય તો ધાવડીના કુમળા તુરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આંમળીની જાલ ખાવા માટે આપવી, સોજ આવે તો ધંતુરાના પાંદડાનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કુલિથનો લોટ નાંખી સોજઉપર લેપ કરવો. કિંવા પક્ષીનાં મૂળ ગૌમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે—ફાંગળાનો લીલો પાલો હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાલાની થેપત્રી

કરી ક્ષત ઉપર ખેસારવી; એટલે ક્ષતમાંહેના કૃમિ તાપડતોય મરે છે. એ પ્રમાણે એક એ વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—ફાંગળાના પાંદડાનો રસ ધંદ્રિયે ચોપડવો, અને એક દીપુ મૂત્રદાર ઉપર પાડવું. (૪) જંત ઉપર—ફાંગળાના પાંદડાનો રસ કાઢી પાવો. (૫) હોરના જખમ ઉપર—ફાંગળાના પાંત્રાનો રસ ચોપડવો. (૬) વાયુએ અંગમાં સણુકા થતા હોય તો—ફાંગળાના રસનો લેપ કરવો.

૩૭૯. ફાંજ.

સંઠ જણાફાંજ. મઠ ફાંજ. ફાંજ. ફાંદ. વરધારા ભેદ. હીં ફાંજ. કાલાવિધારા. કઠો કિરિયમુષ્ટે. લાઠો રિવિહયા એનાટા.

ફાંજના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રા અળુના પાંત્રા જેવાં પરંતુ ઘણાંજ નહાંનાં હોય છે. પાંત્રાનું શાક અળવીનાં પાત્રાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સારં થાય છે. ફાંજનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદા વૃક્ષના આશ્રયે રહે છે. ફાંજ શીતલ, ગ્રાહક, તૃપ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કકકારક, વિષ્ટભકારક, ગુર; અને વાત, પિત્ત, હ્રદ્રોગ, ઉધરસ, આમદોષ, ક્લેશ એનું શમન કરે છે. (૧) કુરશાના વિષ ઉપર—ફાંજના વેલાનાં મૂળો ગરમ પાણીમાં ઘસી ચારચાર ઘડીના આવકાશે પહેલા દિવસે પાવાં. પછી બીજે દિવસે અને ત્રીજે દિવસે એવાર પાવાં.

૩૮૦. ફિરંગીમૂળ.

એને “ ફિરંગી ” એમ પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને જીણા કાંટા હોય છે. એના કાંદા સુરના ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને ખારિક શીંગો આવે છે. ફિરંગીની જાલ શુવાસિક છે. એ ઝાડો ઘણાક પ્રાંતોમાં નજરે પડે છે. ઉપયોગ—(૧) આમવાત અને વાયુએ સણુકા થાય છે તે ઉપર—ફિરંગીના પાંદડાનો રસ કાઢી તે ઘી નાંખી પાવો.

૩૮૧ પુલકેશર.

આં જાડ ખાનદેશમાં ઘણાં છે. એનાં જાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં હાદગા જેવાં હોય છે. અને તરવડ જેવી શીંગા આવે છે. એના પુલોમાં લાંબુ કેશર હોય છે. તે ઇમારતી કામમાં ઉપયોગમાં આવતું નથી. એના લાકડાની દોલકડી કરે છે.

૩૮૨ પુદિનો.

સં૦ પુદીન. મં૦ પુદીના. હીં૦ પુદીના.

પુદિનાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં જાડો હોય છે. એ એક તુળશીનીજ જાત છે એવું કહીયે તો ચાલે. પુદીનાનાં પાંત્રા કાંઈક તુળશીના પાંત્રા જેવાં પરંતુ તે કરતાં ન્હાનાં અને જોળા હોય છે. પુદીનાની ચટણી કરે છે. પુદીનો એ અજીર્ણનાશક; પાચક અને મોંમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે. પુદીનાનો અર્ક કાઢે છે તે અજીર્ણ ઉપર સાકરસાથે આપે છે, પુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ઘણી થાય છે. **કુદીનો**—સ્વાદુ, ગુરુ, રચિકર, હ્રદય, સુખાવહ; અને મત્ત, મૂત્ર, એનો સ્તંભ. કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંઘ, વિપ્રચ્ચિ, સંત્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર—પુદીનો અને આદુ એનો કાઠો કરી પાવો. અથવા રસ કાઢી પાવો. (૨) મધુર જ્વર ઉપર—પુદીનો રાતતુળશી અથવા કાળીતુળશી એનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાંખી પાવો. (૩) વાયુ ઉપર અને કૃમિ ઉપર—પુદીનાનો રસ આપવો. (૪) પીનસ (સળકમ જેવો થાય છે તે) રોગ ઉપર—પુદીનાનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) ચાઠાં ઉપર—પુદીનાનો રસ ચોપડવો. અતિસાર, ઉધરસ અને મૂત્રાંકા ઉપર—પુદીનાનો રસ પાવો. પેટમાં શૂળ આવતી હોય તે ઉપર—પુદીનાનો રસ અઘો તોલો અને એટલોજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સીધવ નાંખી તે પાવો. (૬) વિંછીના વિષ ઉપર—પુદીનાનો રસ અગર પાલો પાનમાં આપવો. (૭) રચિદાયક ચટ.

ણી—પુદીનો, ખારેક, મરી, સીધવ, હિંગ, કાળીદાલ અને જીરું એની ચટણીમાં લીંબુનો રસ નાંખી સેવન કરવી, એટલે અરૂચી જઠ્ઠ મોંમાં સારી રીતે અમી આવે છે.

૩૮૩ બકામલીંબડી.

સં૦ મહાનિંબ. મં૦ બકાણલીંબ. હીં૦ બકા-
ધન. જં૦ ઘોડાનીમ. કં૦ મહાખેવુ. અરખેવુ.
તેં૦ પેદાવેપા. તાં૦ મલાઈવિંબુ. કાં૦ અગ્નિ-
દરખત. અં૦ ખાન. શીં૦ તુગ્ગનકુતાર્ય, લાં૦
નેલિયા એઝેડેરક.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીંબડાના પાંત્રા જેવાંજ હોઈ કિચિત મોટાં હોય છે. આ જાયાવૃક્ષ છે. એને કડવા લીંબડા જેવાંજ ફળ આવે છે. બકમ લીંબડીનું લાકડું ઇમારતના કાંમમાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી. એની જાયા ઘણીજ ઉત્તમ છે. એ જાડ જાયા માટે રસ્તાની ખાબુ બાપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ જાડો ઘણાં મળે છે. એને “કડવો લીંબડો” એમ પણ કહે છે. **બકમલીંબડી**—શીતલ, કષાય, તીખી, કડવી, તુરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય; અને દાહ, કફ, વાયુ, વિપમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વપ્રકારના કોડ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિપ્રચ્ચિકા, ઉંદરનું વિષ, ગુદ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરોગ, અશ્મ, દમ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) કુત્રાના વિષ ઉપર—બકમ લીંબડીના મૂળોનો રસ કાઢી તે પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) ગુદ્મ-સી વાયુ ઉપર—બકમ લીંબડીની અંતરજાલનો અથવા મૂળોનો કલ્ક કરી તે પાવો. (૩) પિત્તથી આંખો દુઃખવા આવે છે તે ઉપર—બકમ લીંબડીનાં ફળો વાટી થેપલી કરી તે આંખોઉપર આંધવી. (૪) ભેંશની ઝાર ઝાર પાડવા માટે—બકમ લીંબડીનો પાલો વાટી પાવો. (૫) પ્રમેહ ઉપર—બકમ લીંબડીનાં ફળો ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી ઘી નાંખી ખાવાં, એટલે ત્વરિત પ્રમેહનો નાશ થશે.

૩૮૪. બટાટા.

એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરીકા છે ; ત્યાંથી તેનાં બી યુરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે, નીલગિરી, સુરત, મહાબલેશ્વર, ખાનદેશ, પુણા, એ સ્થળો આગળ બટાટાનો પાક ધણો થાય છે, મહાબલેશ્વરના બટાટા મોટા હોઈ તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ધણુ પૌષ્ટિક છે. બટાટાનું શાક, ક્ષીર (ખીર), મસાલાદાર ભાત ઇત્યાદિ પદાર્થો થાય છે. બટાટા વાતુલ હોઈ પૌષ્ટિક છે. આગ્ન-રી માણસને બટાટા આધક છે, સખ્ય તેઓએ તે ખાવા નહિં.

૩૮૫. બદામ.

સં૦ વાતાં શુદ્ધ. મ૦ બદામ. હીં૦ અ૦ બદામ.

એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ એ કેદાણે બદામ ધણી પાકે છે. હિંદુસ્તાનમાં આગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા રાતાં અને ન્દાનાં હોય છે. એમાં બે જાતિ છે. કડવી અને મીઠી. બદામ એ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. અને સારી પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિં. બદામ—સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક, ઉષ્ણવિર્ય, એવી છે. એનાં લીલાં ફળો—સારક, ગુરુ, પિત્તલ ; અને કફ, પિત્ત-વિકાર અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળો—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્લ, ગુરુ, કફકારક ; અને રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. ફળમાંનો ગર—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્ત-પિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. ઉપયોગ —(૧) બદામનું ચંદ્રસિંચાય તેલ કાઢવાનો પ્રકાર—બદામના બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત લિજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં

ફેતરાં નીકળે છે. પછી તે બીયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખરી સાકરનો નાખવી. અને ખારીક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લેઈ પીલવો એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કૃર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું એટલે કૃર્ણરોગ સારો થાય છે ; માંથે ચોળવાથી મગજ થઈ અને હલકું થઈ ભરાય છે. (૨) લિલામો ઉઠે છે તે ઉપર—બદામ ઘસી ચોપડવી. (૩) વીર્ય અને બલવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાંખી છેલવી, પછી તેને ખારીક વારી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાંખવું અને ઉતારી થંડી થયા પછી ખાવી. (૪) કાનખજૂરાનાં કાંટા વાગ્યા હોય તે પર—બદામનું તેલ ચોળવું. (૫) દાંત મજબૂત થવા માટે—બદામનાં ફેતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. (૬) મસ્તકશુભ આદીકરી શિરોરોગ ઉપર—બદામ અને કેશર ગાયના ઘીમાં ખલી તેનું નસ્ય આપવું, અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ પ્રાંતઃકાળે ખાવી ; કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ દેવો. (૭) મગજ તર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે—ગાયનું તાણું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાળો માવો એક તોલો મેળવી તેમાં સાકર. બદામનું મગજ, કંકોળ, મધ, એલચીદાંણુ, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવારસાંજ એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું. (૮) મગજ તર થવા માટે—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાક માંખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું, તથા માંથા ઉપર દિવસમાં ત્રણવાર બદામનું તેલ ચોળી જીરવવું.

૩૮૬. બદામંડી (ઉદકટો).

સં૦ મ૦ ક૦ બદામંડી. ઉદકટારી. હીં૦ ઉદકટારાં. બં૦ જાગલ-વામન-દાડી. ઇં૦ થી-

સલ. લા૦ ટ્રિકાલેપિસૂ ગ્લેઝીના. એકિનોપસૂએ કીનેટસૂ.

એનું “અધઃપુખી” એવું પણ નામ છે. એના કંદને ચુંદર આવે છે. અલ્લદંડી પારદ અધન કરનારી છે. **અલ્લદંડી**—કડવી, ઉષ્ણ; અને કફ, સોજો, અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧)** એકાહિક વિષમજ્વર ઉપર—અલ્લદંડીના રસનું નસ્ય આપવું (૨) ગંડમાલા ઉપર—અલ્લદંડીનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવા. તથા લેપ કરવો, એટલે ફાટેલી ગંડ-માળાનો નાશ થશે.

૩૮૭ બપોરી.

સ૦ અંધક. મ૦ દુપારી. હી૦ દુપહરીયા. ગબ્બુનિયા. ક૦ અંદુવે. મધ્યાનહમદિલગે. તૈ૦ નિતિમલ્લી. લા૦ પેન્ટેપિટિસફિનિસ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કંબરપુર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કાષ્ઠકાષ્ઠ ઠેકાણે માથાહું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં પુલો બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે માટે એને બપોરી કહે છે. એનાં પુલોનો વાસ ઘણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીયો હોઈ તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળા પરાગ હોય તે એમાં કાળી, ઘાળી, રાતી, પીળા એવી ચાર જાતિઓ છે. તે ફળ પુત્રઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડામાં કંઈ ફેરફાર હોતો નથી. **બપોરી**—મનને પ્રસન્નતા આપનારી, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરૂ, કફકર; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા એનો નાશ કરે છે.

૩૮૮. બહેડાં.

સ૦ બિલીતક. મ૦ બેયડા. બં. હી૦ ક૦ તારીકાચી. મલા૦ તાન્નિ. તા૦ અન્નનડં તુ૦ દાંડીમારા. ગા૦ ગોતિંગ તૈ૦ બલ્લા. ફા૦ બલેલે. અં૦ બલ્લેજ. લા૦ ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઇ૦ માયેરોબેલન બેલિરિક.

આ વૃક્ષ ઘાળુજ ઉંચું વિસ્તાર વાળું હોઈ હરડાના વૃક્ષ જેવું હોય છે. એ વૃક્ષઉપર ગોળ ફળો આવે છે, તેને બેહેડા કહે છે. કાષ્ઠકાષ્ઠ એ ફળોને ટિંગનાં ફળો કિંવા હેડાનાં ફળો કહે છે. પાકાં થયેલાં ફળો ગરી પડે એટલે આ વૃક્ષની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાના ફળની અંદર ઘોળું મગજ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. **બેહેડાં**—સ્વાદુ, કષાય, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક. રક્ત, ચક્ષુષ્ય, કેશવર્ધક છે અને કફ, પિત્ત, કાસ, દમ, સ્વરભંગ નાસારોગ, રક્તદોષ, કંકરોગ અને હૃદ્રોગ એનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ**—લઘુ, કષાય, માદક; અને તૃષ્ણ, ઉલટી, કફ, વાયુ, દમ, ઉચકા એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) પીચાડી ટલી હોય તે ઉપર**—બેહેડાની જાલનો રસ પ્રત્યેક વખતે નવટાંક પાવો. દિવસ ૩. (૨) **ધાસ, કાસ ઉપર**—અકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળા કરી મધમાં ખવરાવવી (૪) **દાહસંબંધી પીડા ઉપર**—બેહેડાના ફળની અંદરનું મગજ બારીક વાટી અંગે લેપ કરવાં થી દાહસંબંધી પીડા દુર થાય છે. (૪) **કફરોગ ઉપર**—બેહેડાંનું ફળ અને તેનાથી બમણી સાકર એનો કાઢો કરી પાવો. **ઉધરસ ઉપર**—બેહેડાની જાલ મોંમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ અંધ થાય છે. (૬) **ઘાટસર્પ ઉપર**—બેહેડાના ઝાડની અંતર જાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. આ ઔષધ દોરોને ઘાટસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું, (૭) **દોરોને કંઈ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર**—બેહેડાંની જાલ લાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે, (૮) **ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરખો**—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંગબરોબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બારી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી પીપરની ભૂકા નાખી નીવડેલા માટલામાં આ ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ છે. (૩) **લીલાઓ ઉઠે છે તે ઉપર**—બેહેડાંના ફળ માંહેનું મગજ ઘસી ચોખ્ખડું,

અગર બેહેડાંના ફળોમાંહેનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદન એનો લેપ કરવો.

૩૮૯. આજરી.

સં. સાગક મં. આજરી. હીં. અજરી. ૪૦ મિલિદ.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “સજગુરા” એમપણ કહે છે આજરી હિંદુસ્થાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છભુજ આગળની આજરી સર્વોત્કૃષ્ટ જાડી પૌષ્ટિક તથા મીઠાસવાળી છે. થંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જૂવારની માફક આજરીનો પણ પોંક ખાય છે. આજરી દોરોને પણ ખવરાવે છે. આજરી—વાતલ, હૃદય, અલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, પિત્તને કોપાવનારી, રક્ષ, સ્ત્રિયોને કામ ઉત્પન્ન કરનારી, દુર્જર; અને પુસ્તવ તથા સુદ્ધિ એનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ—(૧) ઘાડાની પીઠ ઉપર પીઠ પડે છે તે ઉપર—જૂતાં આજરીયાં આળી તેની રાખ કરી અથવા ઢુંદા આળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખલી ચોપડવી. અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી ગેસારવી.

૩૯૦ આવચી.

સં. આકચી. મં. આવચી. હીં. આવચી અં. સોમરાજ, હાકુચ. આઉચિશે. તૈં. નેલવ-યલિયે. તિપ્પતોગે. તાં. વોગી, વિટુંલુ. ધં. એસ્કયુલેંટફલાકુસ્થા. લાં. સોરેલિયાકારિલિ-ફેલિયા.

આવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્થાનદેશમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રા સાધારણ નહાંનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગના મરી કરતાં પણ આરીક એવાં બી આવે છે. તેને આવચી કહે છે. આવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં આવચીનો ઉપયોગ થાય છે. આવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. આવચી—કડવી, પાકકાળે તીખી

ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રચિપ્રદ, રક્ષા, હૃદય, અગ્નિદીપન, અલકર, તુરી, લઘુ, મેધ્ય, અને કરમ, કોટ, કફ, ત્વચાદોષ, વિષ, કંડુ, રકત-પિત્ત. શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, ગ્રાણ, ત્રિદોષ વાયુ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક, પિત્તલ; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ટ અને કૃમ્મ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર—આવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર—આવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૯૧ આફળી [હિંગોત્રી]

સં. હીં. કં. હિંગુપત્તી. મં. આફળી. અં. રાંદુની.

આફળી એ ઝાડ નહાનું હોય છે. આફળીના બી કુલિત્થ જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. આફળી એ વાતહારક છે. ભાજ સમારી તેમાં પલારેલી ચણાંની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાંખી વધારવાથી ભાજ સારી થાય છે. આફળીનાં લીલાં બીયાં વાટી જાશની કઢીમાં નાંખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. આફળીના બિયાનું અથાણું ઊત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળોનું તેલ પણ કાઢે છે. આફળી તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રચ્ય, પચ્ય, દીપન, પાચક, હૃદય, સુગંધ, તુરી, અને કફ, વાયુ, આમ, અસ્તિપીડા, મલઅધ્ધતા અર્શ, ગુદ્મ, પ્લીહા, અપચી. મેદોરોગ, વિષ એની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર—આફળીના બી દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ઘસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદી રોગ સારા થાય છે. (૨) વાયુરોગ ઉપર—આફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) જંત ઉપર—આફળીનાં બિયાં દુધમાં પાવા. નાનાં વાજરડાને જાશમાં વાટી પાવાં, (૪) ઉધરસ, અર્થુ અને પીડ ઉપર—આફળીનાં તેલમાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવા. (૫) પીડ ઉપર—આફળીના બિયાં અને અજમો એનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૯૨ બાંબ.

સં૦ હીં૦ જલધ્રાત્વી. મ૦ બાંબ બં૦ બિંતી. ક૦ નિરધ્રાત્વી. નીરઔદેલગ તા૦ મલા૦ નિરધ્રાંમ્હી. લા૦ હરપેસ્ટિસમોનીરા.

બાંબ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એના ઝાડવાં જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાંત્રાં ઘણાંજ બારીક હોય છે, બાંબનો રંગ રા તો હોય છે. એનાં પાંત્રા ઘણાંજ કડવાં હોય છે. **બાંબ**—ઉજ્જ, સારક, કડવી, ભેદક; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોડ, ત્રણ, એનો નાશ કરે છે. **વાયુએ સાંધા દુઃખતા હોય તે ઉપર**—બાંબનો રસ કિચિત પાવો.

૩૯૩ બોરસળી.

સં૦ બં૦ ક૦ બકુલ. મ૦ બકુલી. હીં૦ બો—બોરસળી. તુ૦ જીરમારા. મલા૦ મકરા-એલની. તે૦ પાગડા. ઇં૦ સુરીનામ્મેડલર. લા૦ માઈમ્સોપ્સમ્હેલ્જ.

આ વૃક્ષ હિંદુસ્થાનમાંહેના સર્વ ભાગોમાં થાય છે મરાઠીમાં કોઈ એને ઓવારી પણ કહે છે. એ વૃક્ષો મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાંત્રા બાંબનાં પાંત્રા જેવાં થાય છે. એનાં ફલો ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોય છે અને તેના મધ્ય-ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફલોનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળો બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે શીંદુર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોઈ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફલોનો વાસ હવામાં મળે છે. તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબુત હોય છે. પરંતુ તેનો ઘરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. **બકુલ**—શીતળ, હૃદય, મધુર, તુર, હર્ષપ્રદ, મદાદય, પાકકાળે ગ્રાહક તીખું, બલ-પ્રદ, ગુર; અને વિપદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ઠ, (ધોળોકોડ) કૃમિ એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો**—મધુર, સ્તિગ્ધ, તુરા, શીત, વાતલ ગ્રાહક, દંતહિતકારક છે. અને કફ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. **એનાં ફલો**—ચિકારક,

ક્ષીરાદય સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્તિગ્ધ, તુરાં, મલસંત્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટું બકુલ (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવું, મધુર, દીપન, મદગંધી; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ, વિષ, શ્રમ, અશ્મરી, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) અતિસાર ઉપર—બોરસળીના બિયાં થંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨) દાંત કડીલુ થવા માટે—બકુલીની જાલ દાંતે ચાવવી. એટલે દાંત મજબુત થાય થાય છે. અથવા બોરસળીની જાલ, ઘોળા કાં-રાંટાનાં મૂળો, બદામનાં ફેતરાં અને રીંગણી એ બાળી રાખ કરવી તે દાંતે ઘસવી. (૩) દંદ્રોગ ઉપર—બકુલવૃક્ષના ફલોનો હાર અને ફલો સુંઘવાં. અને અંતરજાલનો કાઢો પાવો. (૪) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર—દરરોજ સવારે અને તે પ્રમાણે સંધ્યાકાળે બકુલ વૃક્ષનાં તાળાં ફલો ૧ તોલો લેઈ તેમાં બદામ ત્રણ નાંખી ત્રણ માસા સાકર સાથે દર વેળાએ ભક્ષણ કરી તોલો થંડું પાણી પીવું. દીવસ ૩. આ ઔષધ સતત સેવન કરનારના અકાળે હાલનારા દાંતો સારા બજાયુત થાય છે. (૫) મૂંઝા ઉપર—બકુલ વૃક્ષના બિયાં અને અળુ (અળવીતું ફળ) માંનું બી પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૬) ગળું સુજે તે ઉપર અને મુખરોગ ઉપર—બકુલ, આંમળી, ખેર એની જાલનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમાં દસવીસ વખત એ કાઢાથી કો-ગળા કરતાં જવું. એટલે અનેક પ્રકારના મુખ-રોગ ત્વરીત શમન થઈ દાંત મજબુત થાય છે; અથવા બકુલના બિયાંમાનો ગર્ભ મોંમાં ચોળવો એટલે મોંમાંહેની ચાંદીયો સારી થાય છે. (૭) બાળકની ઉધરસ ઉપર—બકુલનાં તાળાં ફલો એ તોલા, એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પ-લારી રાખી મેલવાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ૩ અથવા ૭ દિવસ કરવું. (૮) દંતરોગ ઉપર—બકુલના પાકાં ફળમાંહેનો ગર્ભ દાંતે ઘસવો. (૯) મસ્તક શૂળ ઉપર—બકુલીના સુકાયેલા ફલોનું ચૂર્ણ નાકે સુઘવું.

૩૯૪ આવળ.

સં૦ અબ્જુલ. મ૦ બાબૂળ. હીં૦ કીકર. બાબલા. ક૦ જલી. તે૦ આર્ચુરમુ. તા૦ મલા૦ ક૩વેલ. ફા૦ મુગિલા. ઇં૦ એકશિયાટી. ગમ-અરેબિક. લા૦ એકેશિયાઅરેબિકા.

આવળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એ લાકડું મજબુત હોવાથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. આવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધૌણ્ટિક હોઈ ઘણા કામોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. આવળની જાલ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળી શીંગોનું અથાણું કરે છે અને તેનું શાક પણ કરે છે. ગુજરાતમાં તેની શીંગો કે જેને “પરડા” કહે છે. તે દોરોને ખવરાવે છે. તેથી દુધ વધારે આવે છે. આવળની લીલી સોડીયો દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી છે. **આવળ**—ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ, તુરો; અને આમ, રક્તવિકાર અને કફ, કોઠ, કરમ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ, પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રા ગ્રાહક, રચિકર, તીખો, ઉષ્ણ; અને ઉધરસ, અર્શ, કફ; વાયુ, પુસ્ત્વ, એનો નાશ કરે છે. લઘુ આવળ—તુરો, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહક; અને વાતરોગ અને કફ એનો નાશક છે, **ઉપયોગ:**—(૧) **માં આવે છે તે ઉપર:**—આવળીયાની અંતરજાલ કચરી પાણીમાં ઉકાળી તેનાં કાગળા કરવા, (૨) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—આવળીયાના બિયાનું ચૂર્ણ લણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થયેલો દુરથઈ અસ્થિ [હાડકા] વજ્ર જેવાં મજબુત થાય છે. (૩) **વાળા ઉપર:**—આવળીયાના બી ગોમ્ત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) **અતિસાર ઉપર:**—નિષ્કંટક મોટા આવળીયાનાં પાંત્રાનો અંગરસ કાઢી પાવો. એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દુર થાય છે. (૫) **ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—એક હાથ લંબાઈનું અને તેટલીજ પહોળાઈનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું. પછી આવળીયાની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલારી સુકવવું, એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૈદ

પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચૈદ લાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દુધમાં ઉકાળી તે માં સાકર નાંખી તે દુધ પીવું, એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. (૬) **ઝેર કચુરાનાં વિષ ઉપર:**—આવળીયાનાં પાંદડાંના રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તુરી નાંખી પ્રાશનાર્થે આપવું. અથવા આવળીયાનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર પાવો. દિવસ ૩- (૭) **બદ ઉપર:**—સર્પની કાંચળીને આવળનો ગુંદર ચોપડી તેની બદ ઉપર પટ્ટી લગાડવી. (૮) **પીચોટી ટળી હોય તે આવળની કુંખો તથા નાંદરખીની કુંખો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. (૯) પીડ અને અતિસાર ઉપર:**—આવળીયાની જાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. (૧૦) **અમ્લપત્તિ ઉપર:**—સાચકાળે આવળીયાનાં કુંમળા પાલાનો કાઢો કરી તેમાં આંખાનો અંગરસ એક પાસો નાંખી કાઢો રાત્રે કરી રાખવો અને સવારે પાવો. દિવસ ૭ (૧૧) **રાતા પ્રદર ઉપર:**—આવળીયાની શિંગો, ફેરીયોના મરવા, મોચરસના ઝાડની જાલ અને કાંગનીનાં બિયાં એનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું, એટલે રક્તપ્રદરનો સત્વર નાશ થાય છે. (૧૨) **કેરોસીન (આસલેટ) તેલ પીવ:માં આવળું હોય તે ઉપર:**—આવળીયાનાં ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું અને પછી ઉપર પાશેર દૂધ પાવું, અને તેલ પેટમાં જતાજ તુરત મીઠા તેલના કાગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા એટલે મોમાં ચાઢીયો વગેરે થશે નહીં. (૧૩) **આંખોમાંથી પાણીવહે છે તે ઉપર:**—આવળીયાનાં પાંત્રાનો કાઢો કરી તેમાં થોડું મધ નાંખી અંજન કરવું (૧૪) **મુખરોગ ઉપર:**—આવળીયાની અને જાંબુડીની અંતરજાલનો કાઢો કરી તેમાં પુલાવેલી ફટકડી નાંખી કાગળા કરવાં (૧૫) **રેચન:**—આવળીયાની શિંગોનો ચાતુર્થીશ કાઢો કરી તેમાં માયકળોનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. ઉપર જેટલાં પાનનાં બીડા ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) **પરમીયા ઉપર:**—આવળીયાનાં કુંમળા અંકુર ૧ તોલો લેઈ તે સવાર સાંજ એક તોલો સાકરમાં ખાવાં. દિવસ સાત. (૧૭) **કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—આવળીયાની જાલનો કાઢો કરી તે આરીક ધારથી કાનમાં રેડવો પછી આરીક વસ્ત્ર

11 કાનમાં કાકડી નાંખી ફેરવી કાઢવો, અને ગરમ પાણીમાં ઝુલાવેલી ફટકડી નાંખી તે પાણી થોડું થોડું કાનમાં નાંખવું. (૧૮) ઉપદેશપ્રણુ ઉપર—આવળીયાનાં પાલાનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) પુષ્ટતા માટે—ઘઉંનો રવો અને આવળીયાનો ગુંદર એનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવાં પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસતાં. બેદાણા, સાલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાંખી લાડુ કરી ખાવા.

૩૯૫. આહી.

સં૦ મ૦ હીં અં૦ આમ્હી. કો૦ કારીવણા. એકમાની. ક૦ ઓદેલગત. તા૦ વલ્હારી તૈ૦ આમ્હીચેદું તું૦ તિમારે. મલા૦ મુતલ. કા૦ જરનખા. ઇં૦ છંડીયન પેનીવટ. લા૦ હા યડો કોટાઈલ એશિયાટિકા.

આમ્હીના આમ્હી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી” એવાં નામો છે. આમ્હીનો બેદ આમ્હીકુકી કરીને છે, તેને “મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટી, દિવ્યા, મહોષધિ” એવાં નામો છે. આમ્હી એ શીતળતુરી, કડવી; અને ભુધિ, પ્રસા, મેઘા, આયુષ્ય, તથા અગ્નિ એને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોષક, હૃદય, રમ્ભિપ્રદ, રસાયન, હૃદય, અને મેલ. વિષુચિકા, ક્રોડ, પાંદુરોગ. ઉધરસ, તાવ, સોળે, કંડુ, પ્લીહા, વાતરકત, પિત્ત, અશ્ચિ, દમ, શોષ, સંપૂર્ણ દોષ, કફ. એનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા અમ્લમંડુકીના પાણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) ઉન્માદ ઉપર—આમ્હીના રસમાં કોષ્ટ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી પાવો. (૨) મળમૂત્રવડે આજની થયેલાને—આમ્હીનો રસ નવટાંક, આંબળકંટી તોલા બે, સાકર અઘો તોલો, જીરું તોલો એક, એનું ચૂર્ણ કરી પાશેર ગાયના દૂધમાં નાંખી પાવું. (૩) દેવી (શીતળા) ના અજાર ઉપર—આમ્હીનો રસ મધમાં પાવો.

૩૯૬. બિચવા.

સં૦ નિર્વિષા. મ૦ હીં૦ ક૦ નિર્વિષિ. બીચ-જવા. કા૦ જદવાર. લા૦ ડેલકિનિ યમ્-ડિનુડેટમ.

એ જાડો કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. અને એક લાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રા બે આંગળ પહોળાં હોઈ કાત્રાદાર હોય છે. એનાં કુમળા પાલાતી લાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળો એક વેંત લાંબાં હોઈ કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીનાં જેવો હોય છે. એ જાડને ઠાકરડા લોકો “કાંખડા” કહે છે. નિર્વીષી:—તીખી, શીત, ત્રણરોપણ છે. અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, અનેક વિપદોષ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને પ્રણુ ઉપર બિચવાનાં મૂળ વાટી ચોપડવા, અથવા સુકાયલા મૂળોનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા અને સર્પ, વિંછી આદીકરી સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર—બિચવાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવા.

૩૯૭. બિહી.

એ જાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મળે છે. સતારા તથા પુણા એ સ્થળોએ કોષ બિહીનાં જાડો વાવેલા છે. ત્યાં તેઓને ફળો આવેલાં દેખાય છે. બિહીના ફળો ગોળ હોઈ સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ ખટાસ વાળા હોય છે. અને મધુર વાસ આવે છે. એ ફળોમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે. તેને “મોગલી બેદાણા” કહે છે. બિહીના ફળોનો મુરંબો કરે છે તે પિત્ત-શામક છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્ર ધાત એ ઉપર—મોગલી બેદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી તેમાં ૨ તોલા સાકર નાંખી તે પાણી પ્રાશન કરવું. (૨) મુખપાક ઉપર મોગલી બેદાણાનાં પાણીના કો-ગળા કરવા.

૩૯૮. બીલી.

સં૦ બિલ્વ. મ૦ હી૦ બેલ—વૃક્ષ ક૦ બેલ્લવન. તૈ૦ મારેકુ ચેટુ. તા૦ મલા૦ બિલ્વ. તુ૦ બેલ પત્રે. અ૦ અનાર હીંદી ઇં૦ બેલટ્ટી. લા૦ ઇગલમાર્ગેરોસ.

બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડો હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિદલ પાંત્રાં આવે છે, તે શિવપૂજનાં કામમાં આવે છે. એ વૃક્ષને ગોળ કોઠા જેવાં ફળો આવે છે. એ ફળો કાચાં હોય છે. ત્યારે તેનું શાક અને અ-થાણું કરે છે. કુમળા બીલીને સુકવી રાખે છે. તેને મરાઠીમાં “બાળબેલ” કહે છે. પાકેલાં બીલીનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે. એ પાકેલાં ફળો ગરીબ લોક ખાય છે. કાચાં બીલીઓને કાપીને કકડા સુકવી રાખે છે તેને બેલકાચરી મરાઠીમાં કહે છે, બીલાં સુકાય એટલે તે ઢારી, તેમાં અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. બીલીના ઝાડની ઝાયા ઘણીજ શીતળ છે તથા આરોગ્યકારક છે. બીલાં પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે. બીલી—મધુર, હૃદય, તુરી, યુર, રચિકર, દીપન, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રક્ષ, કડવી, તીખી, પાચક; અને પિત્ત, કફ, વ્યવ્રાતિસાર, વ્યવ્ર (તાવ) એનો નાશ કરે છે. બીલાંનાં કુમળા ફળો—સ્નિગ્ધ, યુર, ગ્રાહક, દીપન, પાચન, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં; અને શળ, આમવાત, સંગ્રહણી, કફાતિસાર, નો નાશ કરે છે. એનાં જીવાં ફળો—મધુર, તુરાં, જડ, તીખા, ઉષ્ણ, સંગ્રહી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક, હૃદય; અને કફ, વાયુ, એનાં નાશક છે. એનાં પાકાં ફળો—દાહક, મધુર, તુરા, યુર, વિષ્ટંભકારક, કડવાં, ગ્રાહક, તીખાં, ઉષ્ણ, દુર્ગંધ, વાતલ અને અગ્નિમાંઘકારક છે. બીલીનાં મૂળ—મધુર, લઘુ; અને ત્રિકોષ, વાંતિ, શળ, એનાં નાશક છે. અને કફ, વાયુ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, એનો ના-શ કરે છે. એનાં પાંત્રા—ગ્રાહક અને વાત નાશક એવાં છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોને આમ થયો હોય તો—બીલાની અંદરનો ગર-ભ ખવરાવવો. (૨) ગુદમ વાયુ વગેરે ઉપ-

ર—કાચાકુમળાં બીલાં અને ગોળ સતત ખા-વો એટલે ગુદમવાયુ, શરીરની અંદર જમ્બેલો વાયુ અને પેટમાંની શરદી એ દૂર થાય છે. (૩) સર્પના દંશ ઉપર—બીલીનાં મૂળ કાઢીનાં મૂળ અને તાંદળગળનાં મૂળ એનો રસ કાઢી પાવો. (૪) કૃમિ ઉપર—બીલીના પાં-ત્રાનો રસ પાવો. (૫) અમ્લપિત્તથી ગળા-માં બળતરા બળે છે તે ઉપર—બીલીનાં પાં-ત્રાનો રસ એ ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો. (૬) બહેરાપણ ઉપર—ગોમૂત્રમાં બીલું વાટી, તે તેલમાં નાંખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) આ-મસંગ્રહણી ઉપર—કાચાં સુકવેલાં બીલાં, વરીયાળી, સુંક, એનો કાદો પાવો. (૮) ધા-પુષ્ટતાને માટે—ગાયનાં દૂધમાં બીલાંની જાલનો રસ જીરાની ભૂટી નાંખી પાવો. (૯) ગળામાં દુઃખે છે તે ઉપર—પાકેલાં બીલાનો ગર્ભ ખાવો કિંવા પાંત્રાનો કાદો દુધ નાંખી પા-વો. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર—કાચાં સુકા-યેલાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું. (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—કુમળા બી-લાં અને આંખાની ગોટલી એનો કાદો સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૧૨) મોં આબ્યું હોય તે ઉપર—બીલું ભાંગી પાણીમાં નાંખી કટવી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) આમરકત ઉપર—બીલું જરા ભાગી શેકવું અને તેના ગરમાં ગોળ નાંખી વાટી ગરમપાણીમાં સરખત કરી પીવા આપવું. (૧૪) ગર્ભાણીની ઉલ ટી ઉપર—બીલાનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી પાવું. (સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર લીલીની અને આંખાની જાલ એનો કાદો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાંખી તે પા-વો. (૧૧) ઓઠારી અને અતિસાર ઉપ-ર—બીલાં, આંખાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર અને મધ નાંખી તે મિશ્રણ પાવું. (વિષમજ્વર ઉપર—બીલીનાં પાંત્રાની ગોળમાં ગોળી કરી ખવરાવવી. (૧૮) ધાતુ પડતી હોય તો તે ઉપર—પુષ્કળ બીલીનાં પાંત્રા પાશેર પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં જીરું ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી તે

પાવો. દિવસ ૭. (૬૧૭) ગર્ભાણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર—સુંઠ અને સુકા-યેલાં કાચાં બીલાં એનો કાઢો જવનો લેટ નાંખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨૧) આળકની સંઘણી ઉપર—બીલાં અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું (૨૨) મોડશી ઉપર—સુકાયેલા બીલાંની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ગોળીઓ ૬ માસાની કરવી. અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી. એટલે જીલાળ બંધ થાય છે. (૨૩) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર—બીલીની જાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૨૪) મેદારોગ ઉપર—નાનાં બીલીનાં મૂળ, ટેંટનાં મૂળ, શિવણમૂળ. પાટલા મૂળ, એ પાંચ ઔષધોનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પીવાથી, આખા શરીરમાં મેદવધી જે જડા પલ્લુ આવે છે તે દૂર થાય છે. (૨૫) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર—પાતાળી ચંત્રવડે બીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવો. (૨૭) અંગની દુર્ગંધી જવા માટે—બીલીના પાંત્રાના રસનો લેપ કરતાં એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે. (૨૭) સોજો, મલબંધતા મૂળવ્યાધિ, વિપૂચિકા અને કમળો એ ઉપર—બીલીનાં પાંત્રાનો રસ પાવો. ચાતુર્થીક જવર ઉપર—બીલાં અને મધુમાધવી એનું ચૂર્ણ કરી તે વચે યોગ્ય અને ઘોળું વાછરડું જેને છે એવી ગાયના દૂધમાં આદિત્યવારના દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીયો તાવ ક્ષણમાં નાશ પામે. (૨૮) જીર્ણજવર ઉપર—દૂધમાં બીલીના મૂળોને કાઢો કરી પાવો. (૩૦) વિપૂચિકા એટલે કોલેરા ઉપર—બીલી અને સુંઠ એનો કાઢો, ઉલટી, વિપૂચિકા એનો નાશ કરે છે; અને બીલી, સુંઠ તથા કાયકૃષ્ણ એને કાઢો તે કરતાં અધિક ગુણકારી છે.

૩૮૮ બિંવલી.

બિંવલીના ઝાડની ઉંચાઈ સાત આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાંત્રા સર્વકાળ લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ થંડી હવા હોય છે. શરદ રતુમાં આ ઝાડનાં

પાંત્રા બીજા ઝાડોની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ઝાળોને નવાં પાંત્રા આવે છે, ત્યારે જીનાં પીળાં થઈ પડી જાય છે. એનાં ફળો વર્ષમાં એ વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષના જેવાં ફળોનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળો ખાટાં હોય છે, તેને બિંવલી કહે છે. બિંવલાની ચાર ચીરો કરી સુકવી રાખી તેનો આંમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંડીઆના રવા કરે છે. એનાં રસમાં હળદરના ગાંડીઆ અને ટંકણુખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે, એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંડીઓ રાતો થાય છે. કપડે શાછનો ડાગ પડ્યો હોય તે બિંવલાના રસવડે જાય છે.

૪૦૦ બીવલો.

સંઠ બીજક. મંઠ બિંબલા.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા અસાંજાના પાંત્રા જેવાં હોઈ તે કાળાં વધારે હોય છે. એ પાંત્રા ઉપર અસાણાના પાંત્રા કરતાં રેપાઓ વધારે હોય છે. એને બારીક ફળો આવે છે. એ ઝાડ ઉપર કાવાડાથી ધા કરવાથી જાલમાંથી લોહીના જેવા રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતનાં કામમાં ઉપયોગી છે. અસાણા જેવાજ એના ગુણ હોઈ તેના કરતાં વધારે ગુણાવહ છે. બીવલો—એ ત્વચાને શુષ્ક કરનાર અને રસાયન છે, તથા કોડ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ, રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર, સંઘણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બેવાલ દૂધમાં પાવો. (૨) અતિસાર ઉપર—બીવલાની જાલનો રસ તાંદળજનાં પાણીમાં મેળવી પાવો. (૩) ધાતુપુષ્ટતાને માટે—બીવલાની જાલ અગર રસ સાકર અને દુધમાં નાંખી પીવો. (૪) થાક ઉતરવા માટે—બીવલાની જાલ દુધમાં વાટી પાવી. (૫) પેટમાંના ગુદમ રોગ ઉપર—બીવલાની જાલ દૂધમાં વાટી પાવી. (૬) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઈ જવા અને અસ્થિભંગ ઉપર—બીવલાની જાલનો અગરસ દૂધમાં નાંખી પાવો.

૪૦૧ બીજેર.

સં૦ બિજપૂર. મ૦ મહાગુગ. હીં૦ બિ-
જેરા. બં૦ ટાવાલેષુ, ક૦ માધવલ. મહાફલ-
ગિડ. તુ૦ માપલ. મલા૦ માદળાનારકં. તૈ૦
દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરંજ. લા૦
સાષ્ટસએસિડા. સાષ્ટસએસિડા. ઇં૦ સાષ્ટસ.

બીજેરાનાં પાંચા લાંબાં મોટાં હોય છે. એ
ઝાડ લીંબુની જાતિનુંજ છે. એ ઝાડ ઉપર
સુમારે પોણા હાથની લંબાઈનાં ફળો આવે
છે. તે ફળના અગ્ર ભાગે ન્હાનું ખિંદુ (અણી)
હોય છે. બીજેર પથ્થકર, રચિદાયક; અને
પિત્તશામક છે. એ ફળો જેટલાં જુનાં થાય છે
તેટલો તેમનામાં વધારે ગુણ હોય છે. અને
વાસ પણ સારો આવે છે. બીજેરાનો રંગ
પીળો હોઈ તેમાંહેનો ગર્ભ રાતો હોય છે. તે
સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાસ ભાગે છે, પરંતુ અં-
દર ઘોળું જાડું મગજ હોય છે તે મીઠું હોય
છે. એનો પાક કરે છે તે અશક્તોને ખાવા
આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરખો
થાય છે. એના રસનું સરખત કરે છે. મોર-
ખામાં એલચી, જવંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મશાલા
નાંખી તે ઘણાં વર્ષો સુધી રાખી મૂકે છે.
બીજેર એ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે.
બીજેરાનું ફળ—ખાડું, તીખું, ઉષ્ણ, પા-
ચન, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, હ્રદય દીપન, રચિ-
કર, સ્વાદુ; જીવ્હા અને હ્રદય એને શુદ્ધ કર-
નાર; અને શ્વાસ, કાસ, વાયુ, ક્રોડ, તૃષ્ણા,
પિત્ત, ઉચ્છ્રી (હેડકી), અરચિ, રક્તપિત્ત એનો
નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ**—પિત્ત, વાયુ,
કફ, રક્તદોષ, એને ઉત્પન્ન કરે છે. **મધ્યમ**
પ્રકારના બીજેરાના પણ કાચા બીજેરા જેવા
ગુણો છે. **પાકું બીજેર**—ઉત્તમ વર્ણ-
કારક, હ્રદય, બલકર, પૌષ્ટિક, અને શળ,
અજીર્ણ, વિષધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંઘ,
ઉધરસ, અરચિ, સોજો એનો નાશ કરે છે.
એના ફળની છાલ—કડવી, દુર્ગંધ, સ્નિગ્ધ,
ઉષ્ણ, ગુરુ; અને કૃમિ, વાયુ, કફ, એનો નાશ
કરે છે. **એની છાલનો રસ**—સ્વાદુ, શીતળ,
ગુરુ, ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક, વાતપિત્તના-

શક છે. એની છાલની અંદરનો ભાગ—
શળ, પિત્ત, અરોચક, વાત, કંપરના રોગ,
ઉદર, (પેટ) સંબંધી થનારા રોગ એનો નાશ
કરે છે. તથા ભેદક, છે. **બીજેરાની અંદર-
નું કેશર**—દીપન, ખાડું, મેઘ્ય, લઘુ ગ્રાહી,
રચિકર; અને ગુદમ, ઉદર, શ્વાસ, કાસ હેડકી
મદાત્મય, ઉન્માદ, શોષ, વિષધ, અર્શ; અને
ઉલટી એનો નાશ કરે છે. **કેશરનો રસ**—
પાર્શ્વ, અસ્તિ એની અંદરની શળ, કફ, અર-
ચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, અને ઉલટી એનો
નાશ કરે છે. **બીજેરાનાં બિયાં**—કડવાં,
પથ્થ, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્ગંધ, ગુરુ, ઉષ્ણ, બલ-
કર, અને કફ, અર્શ સોજો, વાયુ, પિત્ત એનો
નાશ કરે છે. **બિયાંની અંદરનો મગજ**—
ગુરુ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, બલપ્રદ; અને વાયુ
પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. **બીજેરીનાં મૂળ**—
અર્શ, કૃમિ, વિષુચી, મલબંધ, અને શળ એનો
નાશ કરે છે. **બીજેરીનાં ફુલ**—દીપન, ગ્રાહ
ક, શીતળ, લઘુ; અને વાયુ, રક્તપિત્ત, એનો
નાશ કરે છે. મીઠું બીજેર શીતલ, મધુર, ગુરુ,
ત્રાપ્ય, દુર્ગંધ, સ્વાદિષ્ટ; અને ત્રિદોષ, પિત્ત,
દાહ, રક્તદોષ, મલબંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય,
હેડકી એનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ બીજેર**—
તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રચિકર, ખાડું, અને વાયુ,
આમદોષ, કૃમિ, દમ; અને કફ એનો નાશ કરે
છે. **વનમાં થનારી બીજેરીનાં ગુણ**—
ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રચિકર, અમ્લ દોષકર;
અને વાત, કરમ, કફ, શ્વાસ એનો નાશ કરે
છે. **ઉપયોગ**—(૧) જંત (કૃમિ) ઉપર—
બીજેરાની સુકાયેલી છાલનો કાઢો કરી પાવો.
(૨) સુખે પ્રસવ થવા માટે—બીજેરાનાં મૂળ
અને મહુડાની છાલ આથવા જેઠીમધ, એનું
સમભાગ ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા પર્યંત મધ અને
ઘીમાં આપવું; એટલે સુખથી સ્ત્રીને પ્રસવ થા
વ છે. અથવા બીજેરીનાં મૂળ કંપરે આંધવા.
(૩) અપરમાર ઉપર—બીજેર, લીંબુનો રસ
અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ ના-
કમાં નરય કરવું, એટલે અપરમાર જાય છે.
(૪) બાળકોની ઉલટી ઉપર—જાનાં બાળ-

કે વારંવાર દૂધ એકે છે તે ઉપર, મહાળંગીનું મૂળ કિંચિત દુધમાં ઘસી પાવું અને એજ મૂળનો કકડો ગળે આંધવો. (૫) દાહ અને પિત્ત શામક સરખત—ખીન્નેરાના રસમાં સા કર નાંખી પાક કરી રાખવો. એ સરખત અને થંડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે—ઘોળી સાંવરી (મોચરસ) નાં મુળ દુધમાં ઘસી તેમાં ખીન્નેરાનાં બિયાં વાટી કપડાંથી ગાળવું તથા રન્નેદર્શન થયાના દીવસથી ચાર રોજ પાવું. (૭) હેડકી ઉપર—ખીન્નેરાનો રસ, મધ અને સંચળ નાંખી પાવો. કિંવા ખીન્નેરાના રસમાં સુંક, આવળકંઠી, પીપર અને મધ નાંખી તે ચાટતા જવું. (૮) શળ ઉપર—ખીન્નેરીના ફળનો અથવા મૂળનો અંગરસ, મધ અને જવખાર નાંખી પાવો એટલે કુક્ષિશળ હૃદયશળ અસ્તિશળ; અને દાણુ એવો કોઠામાં વાધુ થાય છે તે, એ રોગો દુર થાય છે. (૯) ઉલટી ઉપર—ખીન્નેરીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાંખી પાવાં. (૧૦) ઉલટી અને ભુલાખ એ ઉપર—ખીન્નેરીનાં મુળ અને દાડમડીના મુળ અને કેશર એ પાણીમાં વાટી પાવું. (૧૧) કર્ણશળ ઉપર—ખીન્નેર, આંખો અને આદુ એનો કિંચિત ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૧૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે—ખીન્નેરીનાં મૂળ અને ઘોળી ચણોડીના મૂળ ઘીમાં ઘસી પાવાં. (૧૩) ત્વદોગ શળ અને ક્ષય એ ઉપર—ખીન્નેરાનાં રસમાં પીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાંખી તે રસ પાવો. (૧૪) એરંડીયા અને ખીન્નેરાનાં બિયાં વાટી ઘીમાં આપવાં. અથવા પાકા એક ખીન્નેરાનાં તમામ બીયાં દૂધમાં વાટી પ્રાશનાર્થ આપવા. (૧૫) કર્ણસ્રાવ ઉપર—ખીન્નેરાનાં રસમાં સાજખારનું ચૂર્ણ નાંખી તે કાનમાં પાડવો. (૧૬) મધ ઉપર ઉતાર—ખીન્નેરાની અંદરનું કેશર અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. (૧૭) અરૂચિ ઉપર—ખીન્નેરાનું કેશર મધ સાથે ખાવું. (૧૮) મુખ સંબંધી કફવાત રોગ, શોષ, જડપાણું અને અરૂચિ એ ઉપર—ખીન્નેરાનું કેશર, સીંધવ, મરી એ

એકત્ર ખલી ગોળી કરી મોંમાં રાખવી. (૧૯) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર ખીન્નેરાનો મુરખો—ખીન્નેર છોલી તેની ચીરો કરવી અને એક તપેલું પાણીએ ભરી તેના મોં ઉપર એક કપડું આંધી તે ઉપર ખીન્નેરાની ચીરો મુકવી, અને ઢાંકણું દેધ તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મુકવું, તથા વરાળથી શીજવવું. પછી કોરા વસ્ત્રમાં લેધ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાંખવું. અને સાકરનો જડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલો ભાગ નાંખવો એટલે ઉત્તમ મુરખો થાય છે. આ મુરખો ઉત્તમ ભ્રમ પિત્તશામક છે. (૨૦) ભ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર ખીન્નેરાનો પાક—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખીન્નેર આરી, તૈયાર કરેલી ખીન્નેરાની ચીરો કેટલીક વાર મુકવી રાખી પછી ઘીમાં તળવી, અને વંશલોચન ૮ ભાગ એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ. લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, કેશર, ઈંડો સર્વ મસાલો સમભાગ એકત્ર કરી બધાનું ચૂર્ણ કરવું, પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વ આયુષ્યો નાંખી હલાવી ભેગું થયા પછી એક કથરોટમાં કલાડી પહોળું કરી તેનાં ચોસલાં કરી રાખવા, આ પાક નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક કિંવા બેબે તોલા ખાતાં જવો. એ ઉત્તમ ગુણુદાયક છે. (૨૧) મુતરખડા ઉપર—ખીન્નેર અને સીંધવ એકત્ર કરી ખાવું. (૨૨) કવલુ ઉપર—ખીન્નેરાનો ગર્ભ તોલા ૨ લેધ તેમાં સંચળ તોલો ૦૧ નાંખી રોજ એ વાર ખાતાં જવું.

૪૦૨ બેરી ભોરીંગણી.

સં ૦ બં ૦ કંટકારી મં રિંગણી. હીં ૦ ક ટેરી. લધુકટાર્ધ. રા. કટારી. ક૦ નેલગુલ્લુ. તૈ૦ રેવટી. મુલંગા, વ્રાફૂડીચેટુ. તાં ૦ કરીમુલ્લી. તુ૦ કલ્લટે. મલાં એશ્વાલુટિના. ઐાં ૦ કંટમારિષ. લાં ૦ સોલેનમ એથોકાર્પમ.

ભોરિંગણીનાં ઝાડો જમીન બરોબર પસરે છે. એ ઝાડનાં સર્વ અંગ ઉપર આરીક કાટાં હોય છે. રીંગણી સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો. આવે છે, તેમાં બી પુષ્કળ હોય છે. એમાં પુ

હો ઉપરથી લણુ ભેદ છે, કાળા, લીલા અને ઘોળા કુલોની રિંગણી કવચિત મળે છે. ઘોળા રિંગણીને “લક્ષમણી” કહે છે. રિંગણી:—તીખી, ઉજ્જ, દીપન, ભેદક, રક્ષ, પાચન, લઘુ, સારક છે. અને દમ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, ક ફવાત, જ્વર, હ્રોગ, અરચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાશ્વ શૂળ, આમ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—ભેદક, રસકાળે એને પાકકાળે તીખાં, રચિકર, હ્રદય, પિત્તલ, કડવાં, અગ્નિદીપક. લ ધુ. અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડુ, જ્વર, કૃમિ, મેહ, શુક્ર, એનો નામ કરે છે. શ્વેત રિંગણી રચિકર, તીખી, ઉજ્જ, નેત્રને હિત. અગ્નિદીપ ક, પારદળધંક, ગર્ભસ્થાપક. અને કફ, વાયુ એનો નાશ કરે છે, બીજા ગુણ સરખા છે. ઉપયોગ (૧) ઉધરસ ઉપર:—રિંગણીના મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને પીપર નાંખી તે પાવો: કિંવા રિંગણી અને પીપર એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, (૨) માંથામાં ચેળ થાય છે તે ઉપર:—રિંગણીનો રસ અને મધ એનો લેપ કરવો. (૩) દાઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર:—રિંગણીના ફળો ચલમમાં નાખી અથવા ફળોની ભૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી તથા નળી લગાડી ઘુણી મોમાં લેવી અને કેટલીકવાર તે ધુવાડી મોમાં રાખીમેલી પછી મોં ઉઘાડવું, અને લાંબ પાડવી એમ લણુ દિવસ કરવું. એ ટલે કીડા ખરે છે, (૪) મૂત્રાધાત ઉપર:—રિંગણીનો રસ તોલા ૨, અને ઉપરસાલનો રસ તોલો એક એકત્ર કરી તેમાં જાશ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાંખી પાવો, અથવા રિંગણી નો અંગરસ જાશમાં નાખી પાવો. (૫) સા માન્ય જ્વર ઉપર:—રિંગણીમૂળ કરીયાતુ. સુંક એનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમાં ત્રણ વાર અને પ્રત્યેક વેળા લણુ તોલા પર્યંત પાવો. તેથી કરી શ્રમથી કિંવા કોષપણુ કારણ થી આવેલો સામાન્યજ્વર જલદી જાય છે. (૬) ભૂખ ન લાગે તો:—રિંગણી જાડ સહિત વાટી તેમાં ૧ તોલો લવેંગ, ૧ તોલો જલ્મ, અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખલ કરવો. પછી તેની સોપારી જેવડી

ગોળીઓ કરી રોજ એક એ પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ આપવી. (૭) પેટમાં કોઈ પણ આજ્ઞરની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર—રિંગણી મુળો સહિત સુકવવી પછી તેની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈશાભાર એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત આપવી. દિવસ ૭. (૮) ભાર ઉપર—રિંગણી અને ડોડી એનો કાઢો કરી તેમાં સંયોરો નાંખી તે કાઢો પાવો. (૯) શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર—રિંગણી, ગળો, સુંક અને અજમો એનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (મોં વાંકુ થવું તે), સળકમ, અરચિ, સ્વરભંગ, શુળ અને જીર્ણજ્વર એ દુર થાય છે. (૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તો તે ઉપર—રિંગણીનાં ફળો નીરી અંગારાપર નાંખવાં અને જે ધુણી નીકળે તેને નળી લગાડી તે કાનમાં ધાલવી. એ યોગે કૃમિ બાહર આવે છે. (૧૧) અજીર્ણજ્વર ઉપર—રિંગણી અને પિત્તપાપડો એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) જીર્ણજ્વર ઉપર—રિંગણીનાં મુળ, સુંક, ગળો, એનો કાઢો મધ અને પીપર નાખી પાવો. (૧૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર—રિંગણીનો સ્વરસ મધમાં આપવો. (૧૪) શ્વાસ ઉપર—રિંગણી, જીરું અને આંબળકંટીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક શ્વાસ, ક્ષણમાં દુર થશે. (૧૫) શ્વાનવિષ ઉપર—રિંગણીનો રસ ઘી નાંખી પાવો.

૪૦૩ બહેકળ

(સં૦ સ્વાદુકંટક. મં૦ વેદકળ. હિં૦ ગલગોરી) એ કરમદી જેવું કાંટાવાળું જાડ છે. એ માંથોડું દોઢ માંથોડું ઉંચું વધે છે. એને બારીક અને ઘોળાં કુલો આવે છે. એનાં કાંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. બહેકળ—ખાડુ, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, લઘુ, દીપન, પાચન; અને કાવીળ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ-(૧) ધાતુપુટીને માટે—બેહકળીનો પાલો સવારે ચાવી ખાવો એટલે ધાતુપુટી થાય છે.

૪૦૪ બોરડી

સં બદરી. મં બોર. હીં બેર. બં બુલ. યળચે, બોગરી. તૈં રેગુચેદુ. તાં ધલડે કલ્હારી. તું બોગરી. મલાં ધલિંટા, કેલ. કાં કુનાર. અં સીદરનબંક. ધં બુબબ. લાં બીબીસબુબુબા.

એ ઝાડ સર્વ પ્રદેશોમાં થાય છે. એની ડાળી-એને કાંટા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાંકણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદી બોરની જાતી ધણી છે. બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમલાખ આવે છે. આવે છે. બોરડીમાં એક ન્હાની જાતિ છે તેને મહારાષ્ટ્રમાં “બોરડી” કહે છે. એનો વાડો કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **બોરડીનું ઝાડ**—શીતલ, રક્ષ, કડવું; અને પિત્ત, કફ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો—મધુર, તુરાં, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો—મધુર, તુરાં, ખાટાં, એવાં છે. પાકાં ફળો—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફકારક, પાચન, લઘુ, રચિકર છે. અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્રમ, શોષ નાશ એનો કરે છે. **બોરડીનાં પાંત્રાનો લેપ**—જ્વર, દાહ, એનો નાશ કરે છે. એની જાલનો લેપ વિસ્ફોટક નાશ કરે છે. એની જાલનો લેપ વિસ્ફોટક નાશ કરે છે. એનાં બીયાંથકી નેલ-રોંગ શાંત થાય છે. રાજ (મોટા) **બોર**—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, ગુરુ, ગ્રાહક, લેખન, સ્તિગ્ધ, મલબંધક, આધ્મા-નકારક; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ, શ્રમ, એનો નાશ કરે છે. **સુકાં બોર**—બેદક, લઘુ, અગ્નિ-દીપક; અને કફ, વાયુ, તૃષ્ણા, પિત્ત, કલમ, શ્રમ, એનાં નાશક છે. કેલાપુર પ્રાંતમાં ભોંય બોરડી (બૂબોર) નામની જાતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેનાં ગુણ—મધુર ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક કિચિત રક્તપિત્તકારક, રચિકર; અને કફ, વા-તનાશક છે. **લઘુબદર** (બીણા બોર)—મધુર,

ખાટાં; અને પાકલાં હોય તો—સ્તિગ્ધ, કફ, વાતનાશક રચિકર, જંતુકારક; કિચિત પિ-ત્ત, દાહ, કફ, અને વાત એનો નાશ કરે છે. બોરની અંદરનું મગજ—તુરં મધુર, શુક્લ, બલપ્રદ, વૃષ્ય; અને કાસ, દમ, તૃષ્ણા, વાયુ, ઉલટી, દાહ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. **ઉપ-યોગ**—(૧) કેશ ખરી પડવા માંડે તો—બોરડીનો પાલો વાટી ચોપડવો. (૨) રવર-ભેદ ઉપર—બોરડીનાં મૂળ મોંમાં રાખવાં. અથવા બોરડીનાં પાંત્રા શેકી તેમાં સી-ધવ નાંખી ખાવાં. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર—બોરડીની જાલ દુધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૪) જીખ લાગે છે તે ઉપર—બોરડીની કું-મળી કુંખો અને જરં એકત્ર કરી પાવું. (૫) કંઠસર્પ ઉપર—વગડાઉ બોરડીની જાલ ધસી એક બેવાર પાવી. (૬) લક્ષ્મ રોગ ઉપર—બોરના બિયાંમાંહેની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરજાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૭) શીતળાહ-લકા આવવા માટે બોરડીના પાલાનો રસ ભેંશના દુધમાં પાવો. (૮) રક્તાતિસાર ઉપર—બોર-ડીનાં મૂળ અને તલ એનો કલ્ક સમભાગે મે-ળવી ગાયના અથવા બકરીનાં દુધમાં પાવાથી રક્તાતિસાર દુર થાય છે. (૯) રક્તક્ષય, ઉરો-ઘાત (જાતીમાં દુખે છે તે). અને ક્ષાય ઉપ-ર—બોરડીના અથવા પીંપળાની રતોલા લા-ખ પાણીમાં વાટી તે કલ્કથી યોગણા કોળા-ના રસમાં પાવો. (૧૦) વીંછીના વિષ ઉપ-ર—બોરડીનો પાલો અને ઉંબરાનો પાલો બા-રીક વાટી ગોળી કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાંધવો. (૧૧) ઉલટી ઉપર—બોરના બિયાં માહેનીમજ્જા, ભાતની ધાણી વડના અંકુર અ-ને જેટીમધ એનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી પાવો.

૪૦૫ બર.

(સં વીરકાંડક.)

એનદીના કિંવા વહેણાના કીનારા ઉપર થાય છે. બરના ઝાડ જેવાં દેખાય છે એને તો-રા આવે છે તેમાં એનાં બી હોય છે. એમાં

ધોળો અને કાળો એવી બે જાતિ છે આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરની લે-ખણો ઉત્તમ થાય છે. પત્રાણું કરવામાં બરની સળીયો આવે છે. બર—શીતળ, મધુર, રૂચી-કર, તૃપ્તિકર, બલકર, ગ્રંથ્ય એવો છે. અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ, ક્ષય, એનો નાશ કરે છે.

૪૦૬. બોળ (હીરાબોળ).

સં ૦ બં ૦ કં ૦ હીં ૦ બોલ. ગંધરસ. મં ૦ બોળ રક્ત્યાબોળ. તૌ ૦ વાલિનુ. ત્રોપોલમ્ તાં ૦ વેલ્લ ઇપોલમ્. ઇં ૦ માધરહા.

બોળનાં વૃક્ષો મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને બોળ કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાનો પૂર્વનો ભાગ એ દેશોમાં ઘણાં થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ કેટલેક કેકાણે બોળનાં વૃક્ષો છે. બોળમાં ધોળો બોળ કાળો બોળ (એળિયો) અને હીરા-બોળ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળંતબોળ કે ધોળો બોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વીયા-એલી ગાય વીગેરેને કાથા સાથે આપે છે, કાળા બોળનો કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે, અને રક્તબોળ એ આગંતુક જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. કાળો બોળ કિંવા ઓળીયો એ અતિશય કડવો છે એને કડવો બોળ એમ પણ કહે છે. રક્ત બોળ—કડ-વો, તીખો, ઉષ્ણ, તુરો, મેધાકર, પાચન, અ-ગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, સુગંધિ ; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતનું જવું.) અશ્મરી (પથરી), યોનિશ્વળ, કોડ, જ્વર (તાવ), અપસ્માર, શ્વેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રહબાધા, પૌષ્પત્વ એનો નાશ કરે છે. કાળો બોળ (કુવેરમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, ભેદક, રસશોધન ; અને વાયુ, કફ, શ્વળ, આધ્માન, ગુદમ, કૃમિદોષ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) દાદર ઉપર—કાળો બોળ તોલો ૧, ખબૂતરની હગાર તોલો ૧, એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ

રાખવું, અને બીજે દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછી વડે ચોપડવું, (૨) પથરી ઉપર કાળો બોળ બે ભાગ, મરી બે ભાગ, લવંગ બે ભાગ, ડીકામાલી બે ભાગ, બદામ બે ભાગ, એ લઈ પાણીમાં વાટી ભોરના ઠળીયા જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. (૩) બાળકોના પેટ માંહેના ભાર ઉપર—કાળો બોળ અને ડીકા-માલી એકત્ર કરી દુધમાં પાવી. કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી નાભીસ્થાન બાદ કરી બાકી આખા પેટ પર લેપ કરવો. તે સુકાયા પછી પુનઃ બીજે લેપ ઉપરને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ થઈ રોગ મલદારે પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૪) થંડા પ્રમેહ ઉપર—ધોળો બોળ પા તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધતોલો એ એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીયો કરવી. પછી સવારે એક, બપોરે બોજન પછી અને સાંજે સુવાની વખતે એક એક પ્રમાણે ચાદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીયો ખવરાવવી. (૫) દાહ દુઃખતી હોય તો—રક્તબોળ અને ગુ-ગળ ઘસી દાદે લેપ દેવો. (૬) રૂતુ પ્રાપ્ત થવા માટે—રક્ત્યા બોળ અને કાળો બોળ એનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાખી પાવું. (૭) રક્ત પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં ધાતનું વારંવાર જવું.) એ ઉપર—રક્તબોળનું ૧ મા-સો ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવરામણમાં મધ નાખી તેમાં પાવું.

૪૦૭. ભમરડીનો વેલો.

(સં ૦ ભૃંગાઘ્લા. મં ૦ ભોંવરી.)

ભમરડીના વગડામાં મોટા મોટા વેલા હોય છે, મૃગનક્ષત્રનો વરસાદ પડવાલાગે એટલે એ વેલા જ્યાં ત્યાં થઈ જાય ઉપર ચારે તરફ પસરેલા હોય છે. એને જાંબુવા રંગના ફુલ આવે છે; અને પાંત્રા કાંટેકણુગીના પાંત્રા જેવાં હોય છે. એ ફુલોમાંથી આંગળ બે આંગળ લંબાઈનાં બીલામા જેવા તોરાં આવી ઉપર સફેદ ભમરો આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાંખી તેના આ-ગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખાય છે. તેમાં ત્રણ કિંવા ચાર બિયાં

હોય છે; એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે માટે તે નાખી દે છે. આળકા તે ભમરડામાં ઝીણા કાંટા ભોજી તેની ચકરડી કરી રમે છે. ભમરડીનો વેલો—તીખો, ઉજ્જુ, કડવો, રૂચિકર, અગ્નિ-દીપક, કંકરોગ અને સર્વદોષનો નાશક છે.

ઉપયોગ—(૧) માંકણુ નિર્મૂળ કરવામાટે—

માંકણુના ઉપર એ વેલાના રસનું ટીપું નાખ્યું કે તરતજ માંકણુ મરે છે. અને એના વાસથી તરફડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમાં માંકણુ થયા હોય તો તેને આ રસ યોગવો એટલે માંકણુનો નાશ થાય છે. (૨) કુરશાના વિષઉપર—અસાધ્યપણુ જો વિષ હશે તો પણ આનાથી ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે. ગોમૂતમાં ભમરડીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. અને માણસના મૂતમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો દિવસ ૭. (૩) વાળા ઉપર—ભમરડીનો પાલો વાટી ઉપર આંધવો એટલે વાળો બાહર આવશે.

૪૦૮. ભારંગી.

સં૦ ભાગા. હીં કં૦ ભારંગી. મં૦ ભારંગ. અં૦ આમુનહાટી. તાં૦ કંકુઆરમગી. મલાં૦ ચરેટકક. લાં૦ કલોરાડેડૂન. સિરેટમ.

ભારંગીનાં ઝાડ સુમારે એક માથેાડું ઉંચાં હોય છે. અને તેનો વિસ્તાર એ હાથ પહોળા-ધનો તથા પાંત્રા મહુડાના પાંત્રા જેવાં અને તેઓને એ એ આંગળને અંત્રે કાત્રા હોય છે. ભારંગીના કુમળાં પાંદડાની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્થકર છે. એને મરાડીમાં “મોહરા-સતુરે” એમ કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ઘોળો, જાંબુડો, આસમાની, એવો ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. ભારંગી—તીખી, કડવી, ઉજ્જુ; અને ઉધરસ, દમ, સોજો, પ્રણુ, કૃમિ, દાહ. જ્વર, વાયુ, રક્તજુલ્મ. વાતજ્વર, ઉચકી; ગુલ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય, પીનસ એ રોગની નાશક, તુરી લઘુ, દીપન, પાચન, રક્ત, શોષનાશક, કફ, વાયુ, અરૂચિ, અર્શ, રાજ્યક્ષમા એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રા—તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી),

દોષત્રય એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧)

ધાસ ઉપર—ભારંગમૂળ અને સુંઠ એનો કાઠો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં સાકર નાંખી પાવું, એટલે દુર્ધર શ્વાસનો પણ નાશ થશે. (૨) ઘાણુસ (સર્પની એક જાતિ છે તે) ના વિષ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં આશરે પાંચેર ઘસી પાવાં. અને શરીરે પણ યોગવાં, જો તે ચઢે તો ગાયનું તાળું પાંચેર દૂધ પાવું પથ્થ કળથી, અળાણી અને ભાત, દિવસ ૭. (૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર—ભારંગમૂળ યોખાના ઘોવરામણમાં ઘસી લેપ દેવો. (૫) સર્પદંશ ઉપર—ભારંગીના અને અરીકાના પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં અરીકા ઘસી એ એ ઘસીના અંતરે પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૬) આગંતુક મસ્તકશૂળ ઉપર—ભારંગીનાં તાળાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી આખા મસ્તકે લેપ દેવો અને તાળવાઉપર યોગવા (૭) કાનમા પ્રણુ થયું હોય તો—ભારંગીનું મૂળ મધમાં ઘસી કાનમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૮) ગર્ભાશિના શ્વાસ કાસ ઉપર—ભારંગમૂળ, સુંઠ, પીપર એનું ચૂર્ણ જૂનાં ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું (૯) હેડકી ઉપર—ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું (૧૦) પ્રસૂતીની મસ્તકશૂળ ઉપર—ભારંગમૂળ અને અનંતમૂળ એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેટે ઘસી માથે. એ આંખો અને ડોક ઉપર લેપ દેવો (૧૧) કૃમિ ઉપર—ભારંગની ભાજી બાફી તેનું પાણી કાઢી તે પાંણી પાવું.

૪૦૯. ભાંગરો.

સં૦ માર્કવ. જૂંગીરાજ. મં૦ માકા. હીં૦ ભાંગરા-ડા. અં૦ ભીમરાજ. કં૦ ગરક, કાડી ગેરચ. તૈં૦ ગુટકલ. ગરચેડુ. તાં૦ કરીશકલ કન્ની. મલાં૦ કુન્નન્નિ ઐાં૦ કલાકે. ગોં૦ કાજલમવુ. ફાં૦ જમદર. સં૦ હજીજ. ધં૦ ટેલિંગ ઇકલીપ્ટા, લાં૦ ઇકલીપ્ટા. પ્રોસ્ટ્રેટા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રેપા થાય છે. એ વેંત એ વેંત લાંબા હોઈ જમીન ઉપર પસરેલા હોય છે. એને આરીક અને લાંબા પાંત્રા આવે છે. ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાનાં ઝાડો આરે માસ રહે છે. ભાંગરો વાતહારક છે, ભાંગરામાં કાળો ભાંગરો કરીને એક જાતિ છે. એને કાળાં ફૂલો આવે છે. એ ઝાડો ક્વચિતજ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. **ભાંગરો**—આંખોને હિતાવહ. કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ દેનાર તથા વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધાકારક, રસાયન ; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિશોરોગ, નેત્ર-રોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, ક્રોડ, કૃમિ, આમહોપ; પાકુ, હૃદ્રોગ, ત્વગરોગ કંકુ (ખરજ), એનો નાશ કરે છે. **લીલો ભાંગરો**—ઉષ્ણ, પાક-કાળે તીક્ષ્ણ, તીખો, રસાયન ; અને કૃમિ, વાયુ, કફ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **ઉપદંશ ત્રણની શુદ્ધિ થવા માટે**—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને જામુના પાલાનો રસ એકત્ર કરી તેણે ગુમકું ધોવું. (૨) **સૂર્યાવર્ત અને આદાશિશી ઉપર**—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગ તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું. અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બે લેપ કરવા. (૩) **આળકોની સર્દી ઉપર**—આળક જન્મતાંજ કફનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે. ગળું ધુરધુરે છે, તેને ભાંગરાનો અંગરસ બે ડીપાં કાઢી તેમાં ચોપટ મધ નાંખી તે મિશ્રણ આંગળી વડે તે આળકના તાળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને આળક હુંશિયાર થાય છે. એ વિષે સોયાણીએ સાવધગિરી રાખવી જોઈએ. (૪) **ધનુર્વીત ઉઉર**—ભાંગરાનો રસ ૧, તુંબડીનો રસ ૦૧, આદુનો રસ ૨, કાત્રે નગોડનો રસ ૧, અગથીયાના પાંદડાંનો રસ ૩, તો ૦ એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ ચોપટ નાંખવો. અને થોડા ચોખા નાખી ખીર કરવી, અને ગોળ નાખી શકતી પ્રમાણે એ ખીર દર-રોજ બે વાર આપવી. ઉતાર ઘી શેકેલી કુંગળી

(૫) **કમળી ઉપર**—ભાંગરાનાં રસમાં મરીની ભુકી ૬ માસા નાંખી તે દહીં સાથે પાવો. દિવસ ૭. (૬) **આળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી પાવું દિવસ ૭. (૭) **પારો શરીરે ફુટી નીકળે તો**—ભાંગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરોખાર વાટી જાશમાં મેળવી તે જાશ ૪ તોલા પાવી એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) **સોજા ઉપર**—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભુકી નાખી તે રસ પાવો અને અંગે પણ ચોળવો. (૯) **મેડશી** (કોલેરા ઉપર)—ભાંગરાનો રસ સીંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અઘોળ રસ પાવો. (૧૦) **અગ્નિદગ્ધ-ત્રણ ઉપર**—ત્રણ (ગુમકું) સાથે થવા લાગ્યા પછી તે જગાએ બે ત્રણ વાર ભાંગરાનો અને કાંળી તુળ-શીના પાલાનો રસ ચોપડતાં જવું એટલે તે જગા ઉપર ક્રોડજેવો ધોળો ડાઘ ન પડતાં ખાસ અંગ-જેવો વર્ણ થાય છે. (૧૧) **મેદા રોગ ઉપર**—દરરોજ રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા ઉંઘવું, એ પ્રમાણે સતત છ મહિના પર્યંત કરવાથી અતિશય વધેલા મેદ તથા મેદના યોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠો એનો નાશ કરે છે. (૧૨) **મુખ-પાક ઉઉર**—ભાંગરાનો પાલો અર્ધા તોલા પ્રમાણે લેઈ તંબાકુનેપેડે વારંવાર ચાવી મોંમાં રાખવો અને થુકતાં જવું. (૧૩) **અગ્નિમાંઘ, વિદૂખંધ અને પાંડુરોગ એ ઉપર**—ભાંગરો મૂળો સહ જાયામાં સુકાવી તેનું ચૂર્ણ અને એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે યોગ્ય અનુપાત સાથે આપવું. (૧૪) **સ્વરભેદ ઉપર**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી (ગાળ) તે ઘી પાવું.

૪૧૦. ભીંડી.

સં ૦ કો ૦ ભેંડા. મ ૦ ભેંડી. હીં ૦ ભીંડી. ક. તુ. બેંડકાથી, તા ૦ મલા ૦ બેંડા તૌ ૦ બેંડ-કાયા. ફા ૦ બાબીયા. અ ૦ કુવાર. ધં ૦ એસ્કયુ-લેંટ. લા ૦ હિમિ સ્કસ એસ્કયુલેંટસ.

ભીંડી દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીનાં ઝાડ

આરપાંચ હાથ ઉંચા હોય છે. એ સીધાં વધે છે. કુમળાપણામાં એના પાલાંની ભાજી કરે છે. એના ખીયાંનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ, કરડી અથવા ભોંયમગ એની સાથથી કાઢે છે. ઝાડ સુકાયા પછી તેને બીજની રાખી, તે ઉપરની જાત કઢી લે છે. તેની ચુણુપાટ, દોરડાં, અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કાઠ ખેડતું નથી. દુકાળ વખતે ગરિબ લોક ભીંડીના રોટલા ઉપર ચુણુરોન ચલાવે છે. એમાં એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે. તેને “વિલાયતી ભીંડી” એવું કહે છે. એના ઉપર જે ફળો આવે છે, તેના ઉપરની જાલ રાતા રંગની હોય, આંમલી પ્રમાણે જરાક ખાટી હોવાથી, તે સુકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ પિત્તશામક છે. ભીંડીનાં સળેખડાં, ગંધકનું પાણી કરી તેમાં બોળે છે અને દેવતા સળ-ગાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. ભીંડી-તુરી, ખાટી, મધુર, અમ્લિદીપક, કંઠને હિતાવહ એવી છે. તથા કફ, વાયુરોગ, સળકમ, અશ્ચિ અને પકવાતિસારનો નાશ કરે છે. (૧) પિ-તાંશ ઉપર—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીનાં ફળ પાણીમાં ખાશી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હીંગ અને ગોળ નાખી તે પાણીપાતું. (૨) ખોડા ઉપર—ભીંડીના પાલાના રસમાં આમ-લસારો ગંધક ખસ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથને બળતા થતી હોય તે ઉપર—ભીંડીના પાલામાં મીઠું નાખી તેને બાફવો, અને ગરમ હાથ ઉપર બાંધવો. દિવસ ૭. (૪) તેલથકી થએલા અજીર્ણ ઉપર—ભીંડીની ભાજી ચોખ્ખા નાખી બાફવી અને તે ખાવી. (૫) દોરોને દુધ વધવા માટે—ભીંડી ભરડી બાશીને તેમાં તેલ ગોળ નાખી દુગણા દોરને ખરાવવું, એટલે તેમને દુધ વધારે આવે છે.

૪૧૧ ભીલામો.

સં ૦ લલ્લાતક. મં ૦ ખીયા. હીં ભીલાવાં.
—મા. બં ભેલા. તા ૦ કેંગોટમારં તુ ૦ તેરે-
મારા. મં ૦ ચેરમારા. કં ૦ ગેર્યાશ. તૈ ૦ નાલ-

જીડી. કાં ૦ બિલાદુર. અં ૦ હુણકલ્પ. ધં ૦
માર્કીંગનદ. લા ૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડીયમ.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા કું-
ભાના પાત્રા જેવાં હોય છે. એને કાળુ જેવા
જાંડવા આવે છે; તે ઉપર બિયાં પણ તેવાંજ
આવે છે, તેજ ભિલામો થાય છે. ભિલાંમાનાં
જાંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે
છે. તે સુકવી રાખે છે. ભિલાંમાંથી જે બિયાં
નીકળે છે તેને મરાઠીમાં “ગોડખી” કહે છે.
એ ગોડખી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મ-
જબુતી આપનાર છે. ભિલામો એ આ દેશમાં
મોટી ઓપધી મનાયેલી છે. વાયુના યોગે અંગ
પકડાય જાય કિંવા કાંઠા દુખવા લાગે અગર
કેસ લાગે તો ભિલામો બાંધે છે; તેથી કરી
ત્યાં સણુકા તુરતજ નાશ પામે છે. દમણ, સુ-
રત એ કેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો
કાંઠા પણ રોગ થયો કે તુરત ભીલામો ઉપ-
યોગમાં લે છે. ભીલામો એ એક “ફાલ્લો”
ઉત્પન્ન કરનાર ઓપધ છે. ભીલામાનું ઝાડ-
કડવું, તીખું, તુરં, ઉજ્જુ, શુક્રર, મધુર, લઘુ;
અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અશી, ઉદર, આનાહ,
મેહ, હરશ, સંઘ્રહણી, કોડ, ઘોળો કોડ, ગુદમ,
અમ્લિમાંઘ, પ્રણ-વિકાર, રક્તવિકાર, તાવ એનો
નાશ કરે છે. એનાં ફળ (ભિલામા)—તુરાં,
ધાતુપ્રદ વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, ઉજ્જુ,
પાચક, સ્તિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક,
ભેદક, મેધાકર; અને કફ, પ્રણ, આસ, શ્રમ,
આનાહ, આધ્માન, સંઘ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ,
શળ, ઉદર, અશી, કોડ, ન્વર, શોફ, ગુદમ,
અને રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. એના ફ-
ળોની જાલ—મધુર, સ્તિગ્ધ, રસ વખતે
તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉજ્જુ, છેદક, દી-
પન, મેધાકર; અને વાયુ, કોડ, વાયુ, ઉ-
દર, કફ, અશી, સંઘ્રહણી, ગુદમ, સોળે,
આનાહ, ન્વર, કૃમિ એનો નાશ કરે છે.
એનાં બિયાં—મધુર, અંહણુ, વૃષ્ય, દીપન,
તર્પણ; અને શોફ, અશ્ચિ, દાહ, પિત્ત,
અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળોનાં
જાંડવાં—સ્વાદુ, કેશ્ય, અગ્નિદીપક અને પિત્ત-

નાશક છે. **નદીભદ્રલાતક**—(પાણીભીલામી) કડવી, તુરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક, વાતકર, રક્તપિત્ત, વ્રણ, કફ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **કૃમિ ઉપર**—ભીલામો દહીં સાથે કિંવા આંમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળો નિત્ય ખાતા જવું. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**—એક માસના ગાયના ઘીમાં જોઈએ એટલો ભિલામો ઘસી રાત્રે સુઈ રહેતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં થાય એવી રીતે લેપ દેઈ એક કલાક સુધી દેવતાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે લેપ શેકવો. એટલે પ્રત્યેક ગ્રાહને વખતે થનારો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે અધઘશે. અને સણકા મટી રાત્રે નિદ્રા સારી આવે છે. (૩) **ભિલામો લાગવાથી ફાટલો ઉઠે છે તે ઉપર**—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાંખી અથવા મા ખણમાં તલ વાટી લેપ દેવો; અથવા જેડીમ ધ, તલ, માખણ, દુધ, એકત્ર કરી અર્બુનદૃક્ષતી જાલ અને પાંતડી કચરી તે અથવા કાપરાનું તેલ ચોપડવું; અહેડાનાં મગજનો લેપ કરવો; જેડીમધ, નાગરમોથ. કોડી એનાં પાંત્રા નો લેપ દેવો; કાથમી વાટી ચોપડવી; ગોમેતી ના પાંત્રાનો રસ એક ભેવાર ચોપડવો; મલઈ ચોપડવી; ટોપર ઘસી ચોપડવું. અદામ ઘસી ચોપડવી; સવસવ, તાંદળજો અને માખણ એનો લેપ દેવો; તાંજો ચુનો અને માખણ એકત્ર ચોપડવું, ગરીપટેલાં કુંમળા નાળીંચરના પાણી માં ટોપર ઘસી ચોપડવું કુવાડીયાનાં પાંદડાનો રસ ચોપડવો; ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. (૪) **જંત ઉપર**—ભિલામાનો કિચિત કકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. (૫) **કાખમાં જરી (બાગલધ) ઉપર**—ભીલામાની કુલી કરવી એટલે મટી જાય છે. (૬) **બદ ઉપર**—ચુનો અને ભિલામો એકત્ર કરી ખલી તેની પટ્ટી બેસાડવી. (૭) **ગંડમાલા ઉપર**—ભીલામો અને હીરાકસી આકાંડાનાં દૂધમાં લેપ કરવો. (૮) **પડલ અને ઉધરસ એ ઉપર**—ચોખું દૂધ લઈ ભીલામો દીવા ઉપર ધરવો અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે, તે દૂધમાં પાડી, પછી તે દૂધ પ્રાશન કરવું.

(૯) **અર્ધ શિશી ઉપર**—ભીલામાનું તેલ બારીક સળીપર લેઈ જે બાળુનું કપાળ દુઃખ તું હોય તે કરતાં બીજી બાળુની આંખનાં નાકા પાસેના ખુંણમાં, જ્યાં રાત્રી જગા હોય છે તે જગાઉપર ટીપું પાડવું, તેથી કરી કાંઈક આંખમાં ચરચરે છે અને તેલનો અંશ જઘ પાણી બાહર આવે છે. તેમાંહેના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિં માટે આંખોમાં તેલ પાડતાંજ બાહરની બાળુએ ઘી ચોપડવું. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે. અને પુનઃ કઠી થતી નથી. (૧૦) **સોળ ઉપર**—ભીલામો ધસી લેપ દેવો. (૧૧) ગુંમકુ પાકવા માટે;—સાણમાં ભીલામાનું તેલ નાંખી લેપ કરવો, (૧૨) **વેળ ઉપર**—કાથો અને ગોળ એમાં ભીલામાનું તેલ નાંખી ઉપર ચોપડવું; અને તે ઉપર ચુનો ઘસવો એટલે બેસી જઘ વેળ સારી થાય છે. (૧૩) **કાનમાંથી પડ વહે તે ઉપર**—જે ચીચોડા જેટલું માખણ પાન ઉપર મુકી તે ઉપર ભીલામાના તેલનાં ઘણાંજ ટીપાં પાડવાં. અને તે માખણ પાતળું કરી ૩ વડે કાનમાં પાડવું અને તેજ ઉપર બેસારવું દિવસ ૭. (૧૪) **જીભ કાળી થઈ જાય છે તે ઉપર**—માખણમાં ભીલામો નાંખી કઢવવો અને તે ઘી ચોળવું (૧૫) **પડજીભને માટે**—દુધમાં ભીલામાના કુલો પાડી તે દુધ પાવું. (૧૬) **તીડીકપરમાં (પ્રમેહ ઉપર)** ગાયના તાજા દુધમાં ભીલામો ઘસી તે દુધ પાવું. દિવસ ૭. (૧૭) **કવંજુ, પથરી ઈત્યાદિ ઉપર ડામ દવાનો હોય તો**—ભીલામોમારવો અને ઉપર થંડું પાણી રેડવું. એટલે ભીલામો લાગી ફાટલો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટો બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે. (૧૮) **થંડીથી અંગે સણકા થતા હોય તો**—ભીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ઠંડાણાની શરદી નીકળશે અને ભીલામો પણ ઉઠશે નહિં. (૧૯) **જીભાસ્તંભ; બુદ્ધિબળ ડય, અને મુક્ત્ય એ ઉપર**—ભીલામાનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમા સાકર, ઘી. દુધ તોલો

તોલો અને મરીની ભૂકી ૩ માસા નાખી પાવો. (૨૦) શીંદુર ખાવામા આવ્યાથી ગળું ખેસી જાય છે તે ઉપર:—પાનમાં ઘનુથીશ ભીલામો સવાર સાંજ ખાવો. (૨૧) ખરજવા ઉપર:—ભીલામો અને રાજ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. ખોડા અને ચાહાં ઉપર:—ભીલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૨૩) પગ ફાટે છે તે ઉપર:—ભીલામો અને રાજ એ તેલમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવો. (૨૪) આંખો દુઃખવા આવે છે એવું જણાય તે વખત કરવાનો ઉપાય:—સોઈની ટોચ ઉપર ભીલા માનુ તેલ લેઈ, નાક ઉપરની આંખની આબુના ખુણામાં તેનું ટીપું પાડવું અથવા બન્ને આંખો ઉપર ભીલામાના આરીક પુલો કરવા; અથવા ઘીમાં ભીલામો ઘસી તેનું અંજન કરવું. આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી ભીલામો આહર લાગે નહીં માટે આહરના ભાગ ઉપર કિચિત ઘી ચોપડવું. (૨૫) ભાર ઉપર—નાભીના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી ત્યાં ભીલામાંનું પુલ કાઢવું. અને દુડીની બન્ને આબુએ અડીઅડી આંગળને અંતરે એ પુલો કરવા. ભીલામો ઉઢવા માટે કેળના પાંત્રાને દીવાનું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—ભીલામો અને હળદર એકલ ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાંણના દેવતાએ રોક કરવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમાં બળતો ભીલામો દવાવવો. એથી પણ શુદ્ધ ઉપર ન આવે તો ગળાની બન્ને નરો ઉપર ભીલામાવો ડામ દેવો. (૨૮) ટક્કલ પડે છે તેને માટે—ભીલામાના પાંત્રાના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સિંધિવાયુ, પક્ષઘાત વગેરે વાત વિકારો ઉપર—ભીલામાનાં ફળો (ગોડખી) ઝાલ કાઢેલા ભુંજેલા ચણા, કોપર, ગોળ અને ઘી સમભાગ લેઈ તેને એકલ કુટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાકુ બાંધવા, અને રોજ સવારે એક લાકુ ખાવો. ઘાયતેલ—ભીલામો, લસણ, દુગળીની પાંખડીયો, અને અજમો એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિંધ કરવું, એ તેલ ચોપડવાથી એ ત્રણ દિવસમાં આંગતુક થયેલી જખમ સારી થાય છે.

સૂચના—જેને લિલામો નહીં માનતો હોય તેણે તેના ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઈએ.

૪૧૨ ભુયાશિરડ.

સં૦ ભૂમિશિરડક.

ભુયાશીરડનું ઝાડ ઘણું જ નાનું હોઈ એને જમીનથી વેંતભર ઉંચાઈનાં પાંત્રા આવે છે. એનો કાંદો વેંતભર કિંવા હાથભર લાંબો હોઈ ઘોળો હોય છે. એને દૂધ હોય છે. એ દૂધ ભીલામાંની પેટે ઉઠે છે. એને કર્કંદી એમ પણ કહે છે. ભુયશીરડ—તીખું, ઉખ્ણુ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ, સારક; અને સર્વ વાતવિકારનાશક છે. એને મરાડીમાં કાદાંખીની એમ પણ કહે છે. ભુયશીરડ—તીખું, ઉખ્ણુ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ, સારક; અને સર્વ વાતવિકારનાશક છે. અને એ કાંદામાં તામ્રભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ઢારોની આંખોને ભૂર આવે છે અને કુલ પડે છે તે ઉપર—ભૂયશીરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. (૨) માણસની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તો—ભૂયશિરડનું કંદ સુંકવી તે હોકામાંની ચલમમાં ઘુણી પીવી. (૩) ગંડ-માલા ઉપર—ભૂયશિરડનું કંદ વાટી ચોપડવું એટલે ગંડમાલા ખેસી જાય છે.

૪૧૩ ભીંડી (શાકની).

સં૦ ભિંડીનક. ચતુષ્પંડ. મ૦ ભેંડી.

ભીંડાનું ઝાડ સુમારે ત્રણ હાથ ઉંચું વધે છે. એ સિંધુ હોય છે. એને પુલો આવીને પ્રત્યેક પુલ આગળ ભિંડો આવે છે. ભિંડામાં છ ધારી અને અષ્ટ પૈલુ એવી બે જાતિ છે. ભિંડો ઘણો પૌષ્ટિક છે. ભિંડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ અને પથ્યકર છે. ભિંડાની અંદરનો રસ રંગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. ભિંડો—રસ વખતે ખાટો, ઉખ્ણુ, ગ્રાહક, રચિકર અને વૃધ્ય એવો છે. ઉપયોગ—(૧) ધાતુ પુષ્ટતા અને

શકિત આવવા માટે—સવારે કુમળા ભિડા ૨૦-૨૫ ખાવા. (૨) આમવાત ઉપર—ભિડાના મૂળ સાકરમાં ખાવાં.

૪૧૪ ભોંકર (મોટી ગુંદી).

નામ નંબર ૧૮૬ પ્રમાણે,

ભોંકરીમાં બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ વૃક્ષ ગામમાં અને રાતમાં થાય છે. ભોંકરીનાં ફળો પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળો સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળોનો લીલો રંગ હોય છે. ફળોની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળોનું આથળું કરે છે; તે પથ્યકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલાં ફળો ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળો ઘણાં ખાવાથી જંત (કૃમિ) અને ઉધરસ થાય છે. ભોંકરીના કુમળા મોરનું શાક ખુબી સરસ થાય છે. ભોંકર એ સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. ભોંકરીને ઘોળો ગુંદર આવે છે. **ભોંકરીનું ઝાડ**—તીખું, શીતળ, મધુર, તુર, પાચક, કેષ્ય, સ્નિગ્ધ, કફકારક; અને કૃમિ, શ્વે, આમદોષ, રક્તવિકાર. ત્રણ, વિસ્ફોટ, પિત્ત, વિસર્પ સંપૂર્ણ વિષો એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, શીત, કડવાં, વાતલ, લઘુ, તુરાં, પિત્તશામક, મલસ્તંભક, રચિકર; અને રક્તદોષ, કફ એનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળો**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, ખૂબી, વિષ્ટંભકારક, રક્ષ, ગુર; અને વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) અતિસાર ઉપર—ભોંકરીની જાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) કૌલેરા ઉપર—ભોંકરીની જાલ ચણાના ક્ષારમાં ઘસી પાવી.

૪૧૫ ભોંયમગ (મગફળી).

સં તૈલકંદ. મં ભુયમૂળ.

એ ધાન્ય સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાના પાંત્રાનો આકાર કુવાંડીયાના પાંત્રાના

જેવો હોય છે. એને પીળાં ફુલો આવે છે. એને જમીનમાં શિંગો આવે છે. તે ખોદી કાઢે છે. ભોંયમગના વેલા સુકવા લાગે એટલે શિંગો પાકી એમ સમજવું. એ લીલી સિંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સુકાયેલા ફાંણાનું તેલ કાઢે છે, તે ખાવાનાં તથા આળવાનાં ઉપયોગમાં આવે તે. ફાંણાની ચટણી, આમટી, વગેરે પદાર્થો થાય છે. ફાણા શેકી તેમાં ગોળ અગર સાકર નાંખી તેનાં લાકડું કરે છે. ભોંયમગ પચે તો મોટી પૌષ્ટિક છે. ભોંયમગના ફાણા પિત્તકર, વાતુલ અને ઉષ્ણ છે. ભોંયમગના વેલા ખોળ પ્રમાણે દોરોને ઘણા પૌષ્ટિક છે. દુઝણાં દોરોનું એથી ઘણું દુધ વધે છે.

૪૧૬ ભુયતરવડ (સોનામુખી),

સં ભુમ્પાલુવી. મં ભુયતરવડ. હિં સોનામુખી. ગું મેઢીઆવળ. કં નેલદાવરે-ગિડ. તૈં નેલતાંધેડી. નેલપોન્ના. તાં નિલાવિરે. મલાં નિલવાક. ફાં અં સના. ઇં અલેફાંડીયનસના. લાં કેશિયાઓખોવેટા.

ભોંયતરવડમાં પાંત્રા ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે, એકનાં પાંત્રા કુવાંડીયા જેવાં હોય છે. અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબા પાંત્રાની જાતને સોનામુખી કહે છે. એ ઝાડો જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પસરે છે. એને ચપટી શિંગો આવે છે. ભોંયતરવડ રચક છે. **ભોંયતરવડ**—તીખી, કડવી, અમિદીપક, મૃદુ, રચક, દેહશોષક, અને ઉદર; આનાહ, કરમ, આમ, સોજો, જવર, કોડ, હિંધમ, વાયુ, આમશ્વે. વિષ, દૂર્ગંધ, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ**—તુરાં, અમિદીપક, વર્ણકર, પાકકાળે સ્વાદુ, અને કૃમિ, કોડ, ચક્રત, ધાતુલ્પ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. **બંદરી સોનામુખી**—(ફૂલ અને પાંત્રા રાતાં હોય છે તે) તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી, ભેદક છે. અને પિત્ત, ગુદસ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોડ, જવર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્ત-

રોગ, તૃષ્ણા, દાહ. ઉદર એનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો:—કાંતિકર અને મેહનાશક છે. એનાં કુમળા ફૂલો:—તુરાં, રચિકર, દુર્જર, અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષ્ણા, મેહ નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. બીજ:—મધુમેહ, રક્તાતિસાર વિષ એનો નાશ કરે છે. મુળ:—મધુર, ઉષ્ણ છે, અને શુક્રાય, રક્તપિત, શ્વાસ, મેહ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે,—ભોંયતરવડનો પાલો રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી સવારે મસળી ગાળી પીવું, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કાકામાહેની ગર્ભી નીકળી જાય છે. અથવા પાલાનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે, (૨) કાન કળવા માંડે તો તે ઉપર:—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ ૧ માસો ગરમ પાણીમાં પાવું. દાદર ઉપર:—ભોંયતરવડનાં બી અને ગરમાળાની શિંગોમાહેનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરતાં જવું. (૪) પરસેવો ઘણું આવતો હોય તો તે ઉપર:—ભોંયતરવડની ભૂછી અર્ધો તોલો ગાયત્રી છાશમાં નાખી પાવી. (૫) ગર્ભ ધારણને માટે:—ભોંયતરવડનો પાલો સુકવી ચૂર્ણ કરવું. અને ગોખરના પાલાના રસમાં અથવા સાકરમાં આપવું. દિ. ૨૧. (૬) પાંડુરોગ ઉપર:—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ પૈ સાભાર, પાંકલા આંખાના રસમાં આપવું. (૭) સર્પદંશ ઉપર:—કરડીના તેલમાં ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાંખી આપવું એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે, (૮) અતિસાર ઉપર:—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ છાશમાં પાવું. શૂળ ઉપર:—ભોંયતરવડનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૧૦) મસ્તકરોગ ઉપર:—ભોંયતરવડના મૂળ ધસી ચોપડવા. (૧૧) કષ્ટસાધ્ય ત્વઝોષ ઉપર:—ભોંયતરવડ રાત્રે ગોમૂત્રમાં ભીજવી રાખી સવારે સુકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ લાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ છ માસાથી ૧ તોલો પર્યંત ગરમ પાણીમાં પાવું. એટલે એ તણુ રેચ થઈ રોગ સત્વર દુર થાય છે.

૪૧૭ ભોંયકોળું.

સં ૦ ક્ષીરવિદારીકંદ મં ૦ ભુયકોહોળા, હળ

કાંદા. હીં ૦ દુધવિદારી કં ૦ ક્ષીરકંદ. ગડેજેણુસુ. તાં ૦ ફલમોડીર. તૈ ૦ ભૂચકગૃહી તુ ૦ નેલકુંબક મોટલકાંત. લાં ૦ યટાટાસ પોનિયકુલેટા.

ભોંયકોળામાં એ જાતિ હોય છે. સાદુ ભોંયકોળું અને દુધ ભોંયકોળું (ક્ષીરવિદારીકંદ), દુધ ભૂચકોળાનાં પાંત્રાં કાંઠએક કાલીંગડીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. સાદા ભોંયકોળાના વેલાને કોકળુમાં બેંદ્રીનો વેલો એમ કહે છે. એનાં પાંત્રાં ધેવડાના વેલા જેવાં ત્રિદળ હોઈ એ વેલ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એટલા માટે એને ઘોડવેલ કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોકળુમાં “હળધાકાંદા” એમ પણ કહે છે. સાદુ ભોંયકોળું એ ઉષ્ણ છે. ભોંયકોળું એ પૌષ્ટિક છે. અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ઘોળા ભૂચકોળાના વેલાને શિંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે. અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એનાં બારીક કંદ આળકો મોટા પ્રેમથી ખાય એ કંદનો હલવો પણ કરે છે, ઘોળું કોળું અથવા દુધી ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ઘોળું ભુયકોળું કે દુધી:—મધુર, ખાટી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટીક; દુગ્ધપ્રદ; શીત, તીખી, રસાયન, કડવી, મૂત્રલ, કફકારક. સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક: સ્વર્ચ, અને પિત્ત, રક્તદોષ, પિત્ત વાયુ, શૂળ, મૂત્રમેહ, દાહ એનો નાશ કરે છે. એનાં કાંદાનાં ગુણુ પણ વેલીના જેવાજ છે. ભુયકોળું:—મધુર, શીતલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, વૃષ્ય, મૂત્રલ, સ્વર્ચ, સ્વાદુ, રક્ષ, ગર્ભપ્રદ, અને પિત્ત, વાયુ. રક્તદોષ, દાહ, ઉલટી એનું નાશક છે. એ ગુણુ કંદના જાણુ વાં. એનાં ફૂલો:—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે અને પોકકાળે મધુર, કફકારક, વાતલ, ગુરુ, પિત્તના શક એવાં છે. ઉપયોગ—(૧) બલ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—દુધીનું ચૂર્ણ દરરોજ ૧ તોલો લેઈ ઘીમાં ખાવું અને ઉપર દુધ પીવું, એટલે વૃદ્ધ પણ તરણુ જેવો થશે. (૨) રક્તમૂળાન્યાધિ ઉપર:—ભોંયકોહોળું અને તલ એની મૂકી મધ અને ઘી સાથે પાવી. (૩) સ્તનમાં દુધ આવવા માટે:—દુધી દુ

ક્રમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાંખી તે પાવો.

(૪) પ્રમેહ ઉપર—ભોંયકોળાના પાલાનો રસ ખાશેર અને ભોંયતરવડની ભૂકી ૬ માસા એક ન કરી પાવી. અથવા ભુધકોળાનો રસ ખાશેર, ખડીસાકર અને જીરાની ભૂકી પાવી. (૫) મસ્તકશૂળ ઉપર—ભોંયકોળાનો રસ, દુધ અથવા મીઠા નાંખી પાવો. (૬) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર—રાતા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખલી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જવત્રી અને પીપરીમૂળના ગંઢોડા તથા તજ એની સમ ભાગ ભૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુંઠની ભૂકી અને તેનો ૧૬ મો હિસ્સો પીપરીની ભૂકી નાંખી બધા ઔષધો સમાન ખાંડ લેઈ તેમાં બધા ઔષધો મેળવી ઘી નાંખી એક કિંવા બે તોલાની ગોળી કરી તે સવારે એક અને ઉંઘતી વેળાએ એક પ્રમાણે ખાવી. (૭) પુષ્ટતાને માટે પાક—દુધીનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને તેમાં બેદાણા, બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તાં, લવંગ, એલચી, જાયફળ, ગોખર, કૌચબીજ, શતાવરી, મુસળી, વગેરે નાંખી સાકરનો પાક કરી તેમાં થેપલીયો કરી નિત્ય ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાયતું દૂધ પીવું એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૮) મસ્તકશૂળ ઉપર—સાદું ભોંયકોળું ધસી માથે લેપ કરવો. (૯) પટકી (કાલેરા) ઉપર—દુધી ત્રણ દિવસ ખાવી. (૧૦) અંગે કળ ચઢે છે તે ઉપર—દુધીનો રસ સાકર નાંખી પાવો. દુધી એટલે દુધીયું ભોંયકોળું.

૪૧૮. ભોંયસંધો.

સં. ભૂમિચંપક. મ. ભુધચંદ્રા.

એ જાડો ન્હાનાં હોય છે. કેળના જેવાં એનાં રોપાહોય છે. એનો કંદ હોય છે. તેમાંથી જાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જાડ દેવકળાનના જાડ જેવું થાય છે. એ જાડો ઉંઘાળામાં સુકાઈ જાય તો એમાસામાં પુનઃ ઉગી નીકળે છે. એનાં પુસો મધુર અને સુવાસિક હોય છે, ભોંયસંધો—ઉષ્ણ, તીખો ; અને સોજો, ગલગંડ, ત્રણ એનો નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) કર્ણમૂળ,

ગંઢમાળા સ્તન રોગ અને મુખમાં ઉપર—ભોંયસંધોનાં મૂળો પાણીમાં ધસી ઔષધમાં. (૨) ઉઘાણું અને વેળા બેસવા માટે—ભોંયસંધોનાં મૂળો, ગુગળ અને મરી એકત્ર ધસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૧૯. ભોંય આંમલી.

સં. આહુલી. મં. તરવડ. આ. ચાંભાર—આંવળી. હાં. રંગ. કં. હોત્રાવરી. તં. તંધિડુ તા. અવડાર્ધ. મલા. અવિરામ. ધં. ટેનસે કેશિયા. લા. કેશિયા ઓરિક્યુલેટા.

ભોંય આંમલીનાં પાંત્રા રીસામણીનાં પાંત્રા જેવાં બારીક હોય છે. એ જાડની ઉંચાઈ વેંત બે વેંત હોય છે. ચોમાસામાં એ જાડવાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ જાડની ડાળીએ બારીક નાચણી જેવડાં ફળો આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એ ફળોનો સ્વાદ કિંચિત ખાટો અને કડવો હોય છે. એ જાડો તાપની મોસમમાં સુકાઈ જાય છે. માટે કાર્તીક માસને સુમારે એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. ભોંય આંમલી—તુરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રચિકર, ઉષ્ણ એવી છે ; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દષ્ટિરોગ, તૃષ્ણ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, પિત્ત, વાયુ, ક્ષતક્ષય. દમ, હેડકા એનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર—ભોંય આંમલીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાંખી ત્રણ દિવસ આપવા. એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. (૨) જીર્ણિત ઉપર—ભોંયઆંમલીનાં પંચાંગ વાટી પાવાં. (૩) પ્રમેહ ઉપર—ભોંયઆંમલી, તજ, એલચીદોડા, તમાલપત્ર, અને ૨૦ મરી એ એકત્ર વાટી પાવાં, એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૪) કમળો, જીર્ણિત અને પાંડુરોગ એ ઉપર—ભોંયઆંમલીનો મુઠીભર પાલો એરડાનાં પાંત્રા ત્રણ, લવંગ ૫, ચીચોડાના કરતાં પણ ન્હાનો શંખ એક, મરી સાત, જીરું અને થોડો કાંકરનો પાલો એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી. (૫) પાંડુ, જીર્ણિત, ઉધરસ અને શૂળ એ ઉપર—લીંબુના રસમાં રોજ મુઠીભર દાડમડીનો

પાલો અને મુઠીભર જીરુઆંબલીનો પાલો પલારી રાખી સવારે મસળા લેઈ તેમાં કાડીની ભસ્મ નાંખી તે રસ સવારસાંજ પીવો. દિવસ ૭.

૪૨૦. મકાઈ.

સં. માહાયાવનાલ. મ. મકા.

મકાઈ એ કુંગરી પ્રદેશમાં સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એ છોડ ઘણું કરીને જરના છોડ જેવા હોય છે. એ ઝાડના ગાંઠામાંથી દરેક છોડને ત્રણ પર્યંત કણસલાં આવે છે. ઝાડની ટોચે ચમરી આવે છે. જેએ તોરે પક્ષી ખાઈ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલાં દાણાં વગર પોલાં રહે છે. મકાઈના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. ક્વચિત રાતા રંગનાં કણસાં પણ હોય છે. મકાઈના લીલા ટોડા શેખી ખાય છે. તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઈ એ ધાન્ય ઘણુંજ પૌષ્ટિક હોઈ થંડી અને વાતુલ છે. એ ધાન્ય વહેતું સડે છે. એનો ઉપયોગ—(૪૨) ઉલટી ઉપર મકાઈનાં દાણા કાઢેલાં કણસલાં બાળી તેની રાખ કરી તે મધમાં વાલ દોઢ વાલ આપવી એટલે ઉલટી તાત્કાળ બંધ થાય છે.

૪૨૧. મખમલી.

સં. વિરજની. મં. મખમાલ.

મખમલીનાં ઝાડો સુમારે કમર સુધી ઉંચા વધે છે. મખમલીમાં પીળી, રાતી, એકેરી, જીરુખાદાર વગેરે જાતિ છે. મખમલીનાં પાંત્રા વળીગયેળાં, લાંબા એને કાત્રાદાર હોય છે, એનાં ફુલોને વાસ નથી. એનો શોભા માટે ફુલોની માળા વગેરેમાં ઉપયોગ કરે છે. મખમલીનાં ઝાડો ઘણાક પ્રાંતોમાં નીપજે છે. ઉપયોગ—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપર મખમલીનાં ફુલો તોલો એક બાળી તેમાં ગાયતું ધી તોલો ૧ અને કપૂર તોલો ૧ એકત્ર ખલી અંજન કરવું. (૨) રક્તમુળવ્યાધિ ઉપર—(કાઈ પણ કારણથી લોહી પડે છે તે ઉપર) એકેરી મખમલીનાં ફુલો, સુમારે ૪૦ લઈ,

તેમાંહેની લીલી રેયાઓ કાઢી બારીક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તેલા પર્યંત કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયતું ધી નાંખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ પ્રાશન કરવું. દિવસ ૩. (૩) ગુમ-ઝામાંથી રસી વહેતી હોય તો તે ઉપર—મખમલીના પાંદડાંના રસમાં કડાની જાલતું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. (૪) માંડપુળી (ગુમઝા) ઉપર—મખમલીનો પાલો અને ઘોળી કાળી (દુધી)નો પાલો મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમઝા ઉપર બાંધવો.

૪૨૨. મગ.

સં. મુદ્ગ. મં. હીં. મૂંગ. કં. પચ્ચે—હેસર. તેં. પચ્ચા પેસલુ. તાં. પચ્ચે પાયર તું. પદેગી. મલાં એરપાયક. ફાં. જીતુમાષ. અં. મગ. ઇં. ગ્રીન ગ્રેન. લાં. ફેસી ઓસસુગો.

મગ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચું વધે છે. એ ઝાડવાની આકૃતિ, મગ, શીંગ એ સર્વ અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શીંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કાંઈકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ, વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતલ હોઈ તેના અંગમાં અડદ કરતાં વાચુનો ભાગ થોડો છે. મગ સાધારણ—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, કિંચિત વાતકારક, નેત્રોને હિતાવહ; અનેકક, પિત્ત, જ્વર એના નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મગના લાડુ—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ધી લઘ તે કઢમમાં નાખી નીચે મંદાગ્નિ કરી તવેતાથી હલાવતાં જવું; તથા કિંચિત લાલ થવા લાગે એટલે વચમાં વચમાં તે ઉપર દુધ જાંટવું એમ કરતાં કરતાં દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, બદામ, પીસ્તાં, એલચી લવંગ, મરી, એતું ચૂર્ણ નાખી લાડુ બાંધવા. એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર, વાતપિત્તનાશક એવા છે. (૨) આકારી, અતિસાર, દાહ અને જ્વર એ ઉપર—શેકેલા મગનો કાદો, ઘાણી, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૨૩. મજ્જ.

સં ૦ બં ૦ મંજ્જા. મ ૦ બં ૦ કં મંજ્જા હીં ૦ મજ્જ. તૈ ૦ તામરવલ્લી. તાં ૦ માંદીટી. ફા ૦ રનાસ. અ ૦ કુબ્બ તુસીબગ. ઉરુસ્સુબાગિન. ધં ૦ મેરરર. બેંગોલમેર. લા ૦ રૂપીયા—કુડિંદિ લિયા—મંજ્જસ્ટા.

મજ્જના વેલા હોય છે. એના મૂળને મજ્જ કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજ્જની ઉત્પત્તિ માલવા, નેપાલ, અફઘાનિસ્તાન અને પર્શિયા એ દેશોમાં થાય છે. મજ્જનો ઉપયોગ કપડાં રંગવાના કામમાં પણ થાય છે. **મજ્જ**—તુરી, ઉષ્ણ, ગુરુ, સ્વર્ય, વર્ણકારક. કડવી, મધુર, લઘુ; અને વ્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિપ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, શ્વળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોડ; અર્શ, કૃમિ, રક્તાતિસાર, કરમ એનો નાશ કરે છે, એના પાંત્રાનું શાકઃ—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, દીપન; અને વાયુ, પિત્ત એનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ—મજ્જ, મધ, લોધર, એ એકેક તોલો લેધ તેનું ચૂર્ણ કરી તે ધ્રુમાસો ને સાકરના પાકમાં નાખી આપવું. એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દુર થાય છે. (૨) ઉંઢરના વિષ ઉપરઃ—મજ્જ, ધુવાસ, હળદર અને મીઠું એનો લેપ કરવો. (૩) વાંગ અને શિષ્ણરોગ ઉપરઃ—મજ્જનું ચૂર્ણ મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો. (૪) મેહ ઉપરઃ—મજ્જ અને ઘોળું ચંદન (સુખડ)નો કાઢો પાવો. (૫) આર્તવદોષ ઉપરઃ—મજ્જ રા તોલા લેધ તેનો ફાંટ કરી પાવો. (૬) સર્વ પ્રકારના કોડ અને વાતરકત ઉપર મજ્જાદી કાઢોઃ—મજ્જ, ત્રિક્ષ્ણ, દારૂહળદર; ગળો, કકુ, વજ અને કડવા લીંમડાની જાલ એનો કાઢો ૪૨ દિ. આપવો. (૭) અસ્થિભંગ ઉપરઃ—મજ્જ, મહુંડાની જાલ અને આંમલીનાં પાંત્રાં એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું; અથવા મજ્જ અને જેઠીમધ એ લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં શતઘૈત ઘૂત અને ચોખ્ખાનો લોટ નાંખી લેપ કરવો.

૪૨૪ મયાળ [પોષ]

મયાળીના વેલા હોય છે. એમાં બેળતિ છે. એક નેવાળ અને બીજીગંગાવાળે કહે છે. નેવાળીનાં મૂળોને સદોદિત પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષપર્યંત ટકે છે, અને પચાસ સાંઠ હાથ આશપાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાંટા અંશુકા જેટલા જાડા અને પાંત્રા ગોળ ગુદીના પાંત્રા જેવડાં મોટા હોય રોટલી જેવાં જાડાં હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફણગા ઝુટી તેની વેલ થાય છે. એ ભાજી ત્રણચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવલીના પાંત્રા બારીક અને ચાકવતના પાંત્રા જેવાં નહાતા અને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક રાતી અને બીજી ઘોળી. આ વેલો વર્ષ જ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણું પિત્તશાંભક છે. માટે કેટલાક લોક તે મોટા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળા મરી જેવડાં નહાના ફળો આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોયતે માહેનો રસ કીરમજી રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક ગરીબ લોક રાતી શામ બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનું શાક, ભજ્યાં, પતવડાં વગેરે પદાર્થો બને છે. **મયાળ**ઃ—મધુર, કડવું. તુરુ. ખાર; અને નિદ્રા આળસ, મલાવળ્લભક, અરચી, કરનારી, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર. શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર, કંઠને અહિતકારક; અને વાયુ, પિત્ત, મેહ, રક્તપિત્ત એનો નાશક છે. **રાનમયાળ**—કડવી, તીખી, રચિકર છે. **ભુયમયાળ**—કડવી, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, કફકર, વ્રણ, કૃમિકારક, વાતલ, અને પિત્તનાશક છે. **માળા ઉપરની મયાળ**—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ; અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) અર્બુદ રોગ ઉપર—મર્મસ્થાન ઉપર અર્બુદરોગ થાય તો મયાળ કાંજ અને બ્રશ એમાં વાટી તેમાં મીઠું નાંખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૨૫ મેંઢાશિંગી.

નામ નંબર ૧૯૮ માં.

એનો વેલો હોય છે. એનાં પાંત્રા તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એના ફળો ઘેટાના

શિંગડા જેવાં હોય છે. એ કંટકયુક્ત હોય છે. આંખોનાં ઔષધમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મેંદાશિંગી—એ કડવી, વાતહારક, રક્ષ, તીખા, તથા શ્વાસ, ઉધરસ, વળુ, કફ, નેત્રશ્લેષ્મ એ નેશ નાશ કરે છે. એનાં ફળાં—કડવાં, અગ્નિ દીપક, સ્તંભન, અને ક્રોડ, મેહ, કફ, કાસ, કૃમિ, વળુ અને વિષ એનો નાશ કરે છે,

૪૨૬ મરડાશિંગ.

(સં. ઋધિ, વામાવર્તશલા, મ. કેવળ.)

એનાં ઝાડ સાધારણ માંથોડું ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રા ઘણાં મોટાં નથી હોતા. એને આમળાઈ ગયેલી શીંગો આવે છે, એ ઉપરથી એ ને મરડાશિંગી કહે છે. મરડાશિંગી:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, મેઘાકર; અને કફ, શુક્ર એને વધારનારી, પ્રાણુકારક: અશ્વર્શકર, બલ પ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર, અને ગુરુ, છે. અને ક્રોડ, કૃમિદોષ, મૂચ્છા, રક્તપિત્ત, તૃપ્તા, ક્ષય, પિત્ત વાત, રક્તદોષ અને તાવ એનો નાશ કરે છે. (૧) નાના બાળકોને પેટમાં મરડો વિગેરે ન થવાને:—આળાગોળી સાથે મરડાશિંગી ઘસી પાવી, (૨) કાનમાં બગઈ ગઈ હોય તો:—મરડાશિંગીના મૂળ એરડેલ તેલમાં ઘસી ૫-૧૦ વાર કાનમાં પાડવા; એટલે બગઈ મરી જઈ પ્રુલી ઉપર આવે છે. (૩) મરડો થાય છે તે ઉપર:—મરડાશિંગીના મૂળ ઊંચ માં ઘસી પાવાં. (૪) ખાંડુક અને જખમ ઉપર:—મરડાશિંગીના મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૨૭ મરવો.

[સં. મરૂંબક, મ. મરવા.]

મરવો એ સુમારે વેંતલર ઉંચો વધે છે. કાઈ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે. પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એનાં પાંત્રા મેથીના પાંત્રા જેવાં હોય છે. એ પાંત્રાનો વાસ ઘણો સારો આવે છે. એને તોરા આવે છે. કાઈ પળુ પુલોનો ગુચ્છો કરી તેમાં મરવો ધાલવાથી સારો વાસ આવે છે, મરવો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હ્રદય, પિત્તકર, રચિપ્રદ, રક્ષ લઘુ; અને

કરમ, ક્રોડ, મલબદ્ધતા, પેટ ચડવું, શ્લેષ્મ કફ, રક્તદોષ, વિષમન્નવર, અગ્નિમાંઘ ત્વદોષ [ખરજ], અશ્ચિ, વાયુ દમ સોળે, હૃદય, વિષ્ણુ વિષ એનો નાશ કરે છે. એનો સ્વેદ અત્યંત કૃષ્ણ, એવા ભેદ છે. તેમાં ઘોળો એજ ઔષધમાં લે છે. ઉપયોગ (૧) ગર્ભી ઉપર:—મરવાનો રસ કાઢી તે પાવો.

૪૨૮ મરેડી,

સં. મહારાષ્ટ્રી. મં. મરાડી. હીં. મરેડી ૫૦ પિપ્પળકાવળા. ૩૦ હોમુગુલું. અંકલખાર. ૩૦ બાળુનેગાઉ. અં. ઉકલોવાન. ૪૦ પેનીરો યલ, લાં. મેંથયુલેશ્યમ.

એ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે, એને પીળા રંગના પ્રુલો આવે છે. એ પ્રુલોનો અક્ષકરને બદલે કાઈ ઉપયોગ કરે છે, અક્ષકરની પેટુજ એ પ્રુલોથી જામે પાણી છુટે છે. ઉપયોગ (૧) ઉધરસ ઉપર:—એનાં જીડવાં પાનમાં મૂકી ખાવા. (૨) જીલની નીચેના ભાગ સુબ્યો હોય તો:—મરેડીના જીડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું એટલે લાળ ગળી જઈ સોળે ઉતરે છે.

૪૨૯ મરી.

સં. બં. મરિય. મં. મિરે. હીં. કાલીમી રચ. ૩૦ કપ્પમેળુસુ. તેં. મરિપાલુ. તાં. સેન્વિય. મિલાગુ, તું. ચેકેમચી. મલાં. કુરુમુલા ગુ. ૩૦ પિલપિલેઅસ્વદ, ૪૦ બેકપેપર. લાં. પાયપરનાયગ્રમ.

મરીનાં વેલાની પાનના વેલા પ્રમાણેજ વાવણી થાય છે. એ વેલા મલખાર પ્રાંતમાં અને કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાંત્રા નાગર વેલાના પાંત્રા જેવડાં થાય છે. મરીનાં વેલાને ફળોના ગુચ્છ આવે છે. એ ફળોને મરી કહે છે. મરીમાં ઘોળા અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે. સરં પાકં થયા પછી જે મરી કાટે છે તેને ઘોળા મરી કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શિંગો આવે છે તેને “ગાજ પીપર” કહે છે. મરીના ઔષધોમાં અને

રસોષ્ઠમાં, પાકમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. એનાં મુળોને ચવક કહે છે. કાળાંમરી:—તીખાં, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રક્ષ અવૃશ્ય, છેદક, શોષક, પિત્તકર, અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શ્વળ, હ્રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, અર્શ એનો નાશ કરે છે.

લીલા મરી:—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિચિત્ત ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરુ. અપિત્તલ, અગ્નિદીપક; રોચક, સ્વાદુ. કડવાં, અને કફ, વાયુ કૃમિ હ્રોગ, એનો નાશ કરે છે. ઘોળાં મરી:—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિચિત્ત રક્ષ, સારક; અને લિદોષ, વિશેષ કરી નેત્રરોગ, વિષ અને ભૂતબાધા એનો નાશ કરે છે,

ઉપયોગ:—(૧) અંગ જકડાઈ જતું હોય તો તે ઉપર લેપ—મરી થંડા પાણીમાં બારીક વાટી વ્યથિત જગાએ જડો લેપ કરવો અને તે ઉપર કેળનાં લીલાં પાંત્રા મૂકી કપડાથી બાંધવું અને એ પ્રહર પર્યંત રાખવો એટલે દુઃખ નાશ પામે છે.

(૨) ખરજ (ખસ) ઉપર—મરી અને આંમલસારો મધક બારીક વાટી ઘીમાં ખલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમાં બેસી અંગ શેકવું એટલે ખસ જાય છે. (૩) શીતફિત ઉપર—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવું. (૪) ઉધરસ ઉપર—એ માસા મરીનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) વિષમજ્જવર ઉપર—મરીનું ચૂર્ણ, તુળશીરસ અને મધ એમાં આપવું. (૬) માથું દુઃખે છે તે ઉપર—મરી કરંજતેલમાં વાટી ચોપડવાં. (૭) પટકી (કોલેરા) ઉપર—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાંખી પાતી. કિંવા મરી ૧૦ ગુંળ, હિંગ શેકેલી ૧૦ ગુંળ, અને અક્ષિષુ ૮ ગુંળ, એકત્ર મેળવી બાર ગોળીયો કરવી અને પ્રત્યેક કલાકે એક એક ગોળી ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારેવાર લેવી નહીં. (૮) ઉધરસ ઉપર—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) હરતાલના વિષ ઉપર—મરીની ભૂકી પાણીમાં મેળવી ખુબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) સોમલ ઉપર—નવ-ટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું.

(૧૧) સલકમ ઉપર—દૂધ ગરમ કરી તેમાં મરીની ભૂકી અને સાકર નાંખી તે પાવું.

(૧૨) મૂત્રાઘાત ઉપર—ઘોળાં મરી પાંચદસ લેઈ કાળજની પેરે બારીક કરવાં, પછી તે ભૂકી એક અડદના દાણાજેટલી લેઈ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમાં કાલવવી અને શિશ્નનું મુખ ઉપર કરી તે દ્વાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપાં નાંખવાં. એ યોગે પેદુંમાં પહોંચી જટ લધ્વી સાફ થાય છે. પ્રસંગ વિશેષ હોય તો એ ચાર વખત પણ ઔષધનાં ટીપાં નાંખવાં પડે છે. ઇંદ્રી સાફ થયા પછી કદાપી ઈંદ્રિમાં બળતા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેનાં વારંવાર ઇંદ્રીદ્વારે ટીપાં પાડી અંદરથી પાછું આવેલું ઘી લુછી કાઢી પુનઃ નવું ટીપું નાંખતાં રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએ જ કરવો. (૧૩) સંઘ્રહણી, મુળવ્યાધ, ઉદરરોગ, કવલુ, મંદાંત્રિ, ગુલ્મ એ રોગો ઉપર—મરી, ચીત્રા, સંચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી બાશમાં નાંખી પાવું. (૧૪) આદાશિશી ઉપર—મરી અને ચોખ્ખા લાંગરાનાં રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્ગુંડીના રસમાં મરી ઘસી નસ્ય આપવું, (૧૫) સાધારણુ સર્વ જ્વર ઉપર—મરી પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત સાધારણુ કુટી, તેમાં ૪૦ તેલા પાણી અને ૨ તેલા સાકર નાંખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો તથા તે પાવો. (૧૬) વાયુનો વિકાર કદી પણ ન થવા માટે—મરીની ભૂકી અને લસણ બારીક વાટી ભોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમાં સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) સ્વરભંગ ઉપર—ભોજન કર્યા પછી ઘી, મરીની ભૂકી નાંખી પાવું.

(૪૩૦ મર્યાદવેલ.

સં. મારવલ્લી.

આ વેલ ઘણું કરી સમુદ્રકાંઠે કીનારા ઉપર થાય છે. એનાં પાંત્રા આંસુદરાના પાંત્રા જેવડાં હોઈ તે જડાં અને સીધાં હોય છે. એમાં ઘોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. ઘોળી ગુણોમાં અધિક છે, મર્યાદવેલ—શીતલ, ગ્રાહક,

પાકકાળે તીખી, સારક, વાતુલ, ગુર, ગર્ભને સુ-
કવનારી, અને ઉલટી, વિષૂચિકા, શૂળ, આમ,
એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) માંડપુળી
અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર—મર્યાદે-
લીના કાંદા અથવા મૂળ કુટી ગાંઠ ઉપર આંધવાં.
કાંદા ન મળેતો ફળ વાટી આંધવાં. (૨) મસ્તક
શૂળ ઉપર—મર્યાદેલનાં મૂળ અગર પાલો
વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩) ઉધરસ ઉપર—
મર્યાદેલીનો કાંદો કરી પાવો.

૪૩૧ મરચી.

સં૦ મરીચ. મ૦ મિરચી.

મરચીનાં ઝાડ કંચુરપૂર ઉંચાં વધે છે. મ-
રચાંનો રંગ તે પાકે ત્યારે લાલ હિંગજોડ જેવો
થાય છે. પાક્યા પછી તેઓને ચુંટી સુકવે છે.
મરચાંમાં ત્રણ ચાર પ્રકાર છે. લવંગી મરચાં
ન્હાનાં અને તીખાં હોય છે. એ ખાવાથી તુર-
તજ ઈજા થાય છે. કોલ્હાપુરી મરચાં બારીક
અને વેંત અર્ધી વેંત લાંબાં હોય છે. ગોમંતકી
મરચાં મોટાં અને ગોળ હોય છે, અને તેની
છાલ જાડી હોય છે. મરચાંનો ભોજનમાં નિત્ય
ખપ પડે છે. ભોજનમાં મરચું અને મીઠું ન
હોય તો તે ભોજન ઘણું જ ખેસ્વાદ લાગે છે.
લીલાં મરચાંની ચટણી, પંચામૃત વગેરે થાય
છે. શિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે. મરચાં
રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે. મરચાંનો ગરિયથી
શ્રીમંત પર્યંત સર્વને એકસરખો ખપ પડે છે.
ગરિય લોકને મીઠું, અને મરચું અને રોટલો
મળે એટલે તેઓના અંગમાં સારી શક્તિ આવી
તે જોરદાર બને છે. મરચી—પિત્તલ, વિદાહિ,
રક્ષ, દીપક; અને કફ, આમ, શૂળ એનો નાશ
કરે છે. મરીથી એના ગુણુ ઓછા છે, ઉપ-
યોગ—(૧) પીડ ઉપર—મરચાંનાં બી ઉન્હા
પાણી સાથે ગળવાં. (૨) પટકી (કોલેરા)
ઉપર—એક ચમચાલર મરચાંની જાડી ભૂકી
અને એક ચમચાલર મીઠું ઉન્હા આંધણુ આ-
વેલા એવા પાણીમાં નાંખી કઢવી તે પાણી
ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું. (૩) માકણનો
નાશ થવા માટે—મરચાં બારી કાઢો કરવો

અને જ્યાં માકણ હોય ત્યાં કંઈ પણ ચીજવડે
પાણી ચોપડવું. એટલે ત્યાં પુનઃ માકણ
થતા નથી.

૪૩૨ મસૂર.

સં૦ મ૦ હીં૦ તૈ૦ મસૂર. ક૦ ચન્નંગી.
ફાં૦ જુનોસુર્ખ. અ૦ અદસ. ઇં૦ લેંટીલ. લા૦
ધરિવેલેન્સ.

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એનાં ઝાડો
હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. મસૂરનો રંગ
બાહરથી કાળો હોય એની દાળનો રંગ રાતો
હોય છે. મસૂર એ ધાન્ય વાતુલ છે. ગરિય
લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની
દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પુષ્કળ
થાય છે. મસૂર લાલ અને ઘોળી એવી બે
જાતીની છે. એકના ગુણુ સરખાજ લખેલાં છે.
મસૂર—મધુર, શીતલ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ,
રક્ષ, વર્ણકર, બલકર, બૃંહણુ; અને કફ, રક્ત-
દોષ, જ્વર, મૂતકૃચ્છ, રક્તપિત્ત એની નાશક
છે. એનાં પાલાની લાજ—કડવી અને હલકી
છે. ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષજનિત ઉલટી
ઉપર—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા
દાડમનો રસ કાઢી તેમાં તે લોટ મેળવી પાવો.
(૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર—મસૂરની
સળીઓનો ધુપ દેવો, તે સર્વ જ્વરનાશક છે.

૪૩૩ મહુડો.

સં૦ મધુક. મ૦ મોહાચાવૃક્ષ. ફાં૦ મોહટી.
હીં૦ મહુવા. બં૦ મોલ. ક૦ તું૦ ઇપ્પેમારા.
તૈ૦ ઇપ્પર. તા૦ મધુક. મલા૦ ઇરૂપા. ફાં૦
ચકા. ઇં૦ ઇલુપાટી. લાં૦ બેસિયાલાટીફોલિયા.
એ વૃક્ષ મોટાં મોટાં થાય છે. અને સર્વત્ર
હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે.
એનાં પાંત્રા હાયતળીયા જેવડાં અને જડાં હોય
છે. એ પાંત્રા પાત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં
આવે છે. મહુડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ
હોય ઇમારતનાં કામમાં આવે છે. મહુડાના
ઝાડ ઉપર ટુલો આવે છે. એ ટુલો મીઠાં હો-
વાથી તેનો ગરીબ લોક ખાવાને માટે બિયોગ

કરે છે. ફળો જીવંતો જેવાં આવે છે. ફળોનું તેલ કાઢે છે. તેને ડોળિયું કહે છે અને તે દીવો બાળવાનાં કામમાં આવે છે. એ તેલ ધીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક લબાડી વેપારીઓ વેચે છે. તે ધીમાં મળી જાય છે અને ધી જેવું જ કણીદાર દેખાય છે. એનાં પુલોનો (મહૂડાનો) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પીઈ લોક બોકડા જેવા મદોન્મત થાય છે તથા અનેક અનાયાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે, અને આપણો ઉત્પત્ત કરનાર જે પરમેશ્વર તેને વિસરી જઈ પોતે પોતાનો નાશ કરી નાંખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નાશ કરી બધી તરેહની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે. પરંતુ માણસે ખરાબનો ત્યાગ કરી સારી વાતનું ગ્રહણ કરવું, એટલે તેનું કલ્યાણ થશે એવો ઇશ્વરનો અંદરનો હેતુ છે. **મહુડા**—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટીક, તુરા, કડવાં; અને કરમ, પિન્ત, દાહ, શ્રમ, વ્રણ, એનો નાશ કરે છે. એનાં **પુલો**—મધુર, વૃષ્ય, હ્રદય, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, વિકાશિ; અને પિન્ત દાહ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળો**—શીત, શુક્લ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર, ધાતુવર્ધક; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિન્ત, દમ, તૃષ્ણા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય, રાજપક્ષમા એનો નાશ કરે છે. તેજ પાકવાથી બળકારક; અને પિત્ત, વાયુ એનો નાશક છે, **પાણુ**—મહુડા કરીને પાણીમાં થનારી જાતિ છે તે;—મધુર, વૃષ્ય. શીત, બલકર, રસાયન, અને વ્રણ ઉલટી એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) અપરમાર, ઉન્માદ, સન્નિપાત, અપતત્રક વાયુ એ **ઉપર**—મહૂડાની અંતરજાલ, પીપર. વજ મરી અને શીઘ્ર એ કોકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું. (૨) ઘાટ સર્પ **ઉપર**—મહૂડાના ફળોમાના બી પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) ધાતુ પુષ્ટ થઈ કામોન્તેજન આવવા માટે—મહૂડાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું. ગાયનું ઘી અને મધ સાથે આપવું. ઉપર ગાયનું ધારોણ્ય અથવા તપાવેલું દુધ. ઘી સાકર સાથે પાવું. (૪) સર્પના વિષ

ઉપર—મહૂડાના ફળોમાંનું બી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું;

૪૩૪ મંદાર.

સં ૦ મં ૦ હીં ૦ બં ૦ માંદાર. કં ૦ માંદારનું તાં ૦ કોકકુમાંદારે. મલાં ૦ વેળુ-તામાંદાર. લાં ૦ કેલોટ્રોપિસ પ્રેસિસાર. એને આકડીયો મંદાર પણ કહે છે. મંદારનાં ઝાડ આંકડાનાં ઝાડને ઘણાંજ મળતાં છે; ફક્ત પુલોમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનું ઝાડ ઘોળુ અને ભુરુ હોય છે. એ ઝાડો રાતમાં આપોઆપ ઉગે છે. એના પુલો ઘોળા હોય છે. એના ઉપર ભમરા ઘણાં બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને પુલો આવે છે, એનો કાપલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દુધ ઉકાળી જલકુ કરવાથી તેનો ગુંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ [ગટ્ટાપર્યા Cuttapareha] તૈયાર થાય છે. **મંદાર** તીખો, કડવો, ઉષ્ણ; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોડ, વ્રણ, સોજો, કંકુ, વિસર્પ એનો નાશ કરે છે. **ધોળો મંદાર**—અતિ ઉષ્ણ, કડવો. મલશોધક, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ અને અત્યંત દારૂળ્ય બ્યાધિ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) વિષમ જ્વર ઉપર**—મંદારનાં મૂળો રવિવારે કાને બાંધવા. એટલે વિષમ જ્વર જાય છે. (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્ત કુષ્ઠ (કોડ) ઉપર—મંદારના મૂળોની જાલનું ચૂર્ણ દોઢ માંસો દિવસમાં ત્રણવાર સાકર સાથે આપવું. (૩) વાતશળ ઉપર—મંદારના મૂળોનું ચૂર્ણ દુધમાં પાવું.

૪૩૪ માંકડી.

એ લિંબુડીની જાતનું વગડાઉ ઝાડ છે. એનાં પાંત્રા લીંબુડીનાં જેવાંજ હોય છે. એને લીંબુડી જેવાંજ બારીક ફળો આવે છે. તે સોપારી જેવડાં હોય છે. એ ઝાડો રાયગઢ કિલ્લા જીપર છે. **ઉપયોગ**—(૧) વાયુ બંધ શરીર હોય તો—માંકડીનો સુકાયેલો પાલો તંબાકુની પેડે મલમમાં નાખી પાવો. દિવસ ૭

એટલે શરીરમાંહેનો વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) વાયુ ઉપર:—માકડીનાં પાંદડાંનો રસ અગર કાઢો પાવો. (૩) સંધિવાયુ અને સુવા રોગ ઉપર:—એકાદ ઘંટ અથવા માટી તપાવી તે ઉપર માકડીનો પાલો નાંખી તેવડે અંગ શેકવું. અથવા પાલો પાણીમાં કઢવી તે વડે સ્નાન કરવું. અને શરિરે વાયરો લાગવા દેવો નહિ. દિવસ લણ (૪) દેરેન્નાક્ષત ઉપર:—માકડીનો પાલો વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવો.

૪૩૬ માચોલ. [મચીયણ]

એ ઝાડવું ઘણું તે! એક હાથ વધે છે. તેની ડાળીયોને જાડીજાલ જેવો નરમ લીલાં રંગનો ગર હોય છે, માચોલ વગડાઉ ખારી જમિનમાં થાય છે. એટલે ઘણુંજ ખારું હોય છે. એ ભાજના ઝાડ ધોધ નાંખી તેના ઉપરની જાલો કાઢી નાખી તેને સુધારી હિંગથી વધારી શાક કરે છે. માચોલનું રાયતું પણ કરે છે, એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતું કરતી વેળાએ તેમાં મીઠું નાખવું પડતું નથી.

૪૩૭ માઠ,

[સં૦ મારિષ.)

માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વકાળે મળે છે. એમાં રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે, માઠની ભાજ વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડીયામાં મોટી થઇ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે, માઠની ભાજ નિર્મળ હોઈ ખાવાથી સારી લાગે છે, દીંટાનો પાલોં ચુટી કાઢી ભાજ કરે છે. અને બી આવ્યા પછી દીંટાની પણ ભાજ કરે છે. ધોળો માઠ:—મધુર, રૂક્ષ, ખારો, શીતળ ગુર, સારક, કફકર, વાતકારક; અને રક્તપિત, મદ, પિત્ત, રક્તદોષ, એનો નાશ કરે છે. રાતો માઠ:—કિંચિત ગુર, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીખો અને અદપદોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. મિશ્રવર્ણ માઠ:—ખારો, સ્વાદુ, પિત્તકર, એવો છે. ખાટો માઠ:—ખાટો

ખારો મધુર; અને દોષને કાપવનાર છે. ખાણી માંહેનો માઠ:—વિશેષકરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) ખાંડુક (અમક) જલદિ કુટવા માટે:—માઠની ભાજતું મુકાયેલું દીકું બાળી તેની રાખ અને ચુનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો. (૨) મદ ઉપર ઉતાર:—રાતો માઠની દાંડીનો રસ ૪ તોલા પર્યંત પાવો.

૪૩૮ માયફળ (માયા).

સં૦ માયાફળ. મ૦ માયફળ. હીં૦ માળું ફળ. ક૦ માપાલકાચી. ફા૦ માળુસ. અ૦ આયસ, સમરતુલ. તુરકા, ઇં૦ ગાલનદ. લા૦ કા રક્સ ઇન્ ફેક્ટોરિયા,

માયફળનું વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં ફળો સાધારણ સોપારી જેવડાં અને તે કરતાં ખારીક પણ હોય છે. માયફળ:—તીખા, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને સંકોચ કરનાર, પ્રશસ્ત અને વાતના શક એવાં છે. ઉપયોગ—(૧) નાસારોગ ઉપર:—માંયફળોની ભૂકી સંધવી. (૨) બાળકોના રક્ત સંબ્રહણી, ઉપર:—ગાયના દૂધ માં કિંવા ઘીમાં માયફળ ઘસી પાવો. (૩) બાળકોના અતિસાર અને સંબ્રહણી ઉપર:—માયફળ અને સુંઠ ઘીમાં ઘસી ચટાડવા.

(૪) યોનિસંકોચન થવા માટે:—માયફળ અને ફટકડી કુલાવેલી એના ચૂર્ણની પોટલી યોનીમાં રાખવા આપવી. અથવા માંયફળ અને કપૂર મધમાં ખલી અંદર લેપ કરવો. (૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:—માયફળ તોલો ૧, ફટકડી તોલો ૧. ધોળો કાથો તોલો ૧ એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દંતે ઘસી લાળ ગળવા દેવી એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. ઔષધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવું, ગુણાવહ થશે. (૬) બાળકોના જીર્ણવર ઉપર:—ખારીક માયફળો બે રાત્રે થંડા પાણીમાં પલારી રાખવાં. અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયફળો ત્રણ તોલા ગાયના દૂધમાં ઘસી પાંવા. દિવસ ૧૪. (૭) આમાંશ ઉપર:—માયફળો ગાયના માખણના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી ચાટ લુ કરવું. (૮) લાલાસાવ ઉપર:—માયફ

જોના કાઠામાં ફટકડી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાંખી તેનાં કોગળા કરવા,

૪૩૯ માયમૂળ. (ગરમેલ)

સં. મોકંદી મં. માઈલુમૂળ, હીં. મા. વમુલ. કં. માગિણી. લાં. કોલેન્સબોર્ગેન્ટસ, એ ઝાડ નાના અજમાના જેવાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં પાન અજમાના જેવાં થાય છે. એનાં મૂળોને માયમૂળ કહે છે. એનાં મૂળીયાં ખોદી લાવી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એ મૂળીયાં આપધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને એનું અથાણું આપે છે. એથી કરી અપકાર થવાનો ભય નથી, માયમૂળનું ઝાડ:—લીપું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રચિકર, બલકર, અને વાયુ, કફ, કવલુ, શુદ્ધ, ઉદર, આનાહ, શીતજ્વર એનો નાશ કરે છે. એનાં કંદ:—પાકકાળે મધુર, વિકાસી, અને પાંકુ, સોળે, કૃમિ, પ્લીહા, શુદ્ધ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી, અને અર્શ એનો નાશ કરે છે.

૪૪૦ માલકાંગણી.

સં. ન્યોતિખતી. મં. મલાં કરડકાં ગોણી, હીં. માલકાંગણી. બં. લતાફટકી. કં. કેગુએરકુ, તૈં. વાવં. એકકુતોગે. તાં. વલુ લુવર્ધ. અતિપરિચ્છેદ. કાં. કાલ, ધં. સ્ટાફ ટી. લાં. સિલેસ્ટ્રસ પેનિક્યુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે. એ વેલીને ચોમાસામાં બારીક ફળોની મોટી મોટી લુમો આ વે છે. પહેલાં એ ફળોનો લીલો રંગ હોય છે. પરંતુ એ પાકે એટલે તેનો લાલ રંગ થાય છે. એ ફળોમાંહેના બિયાંનું તેલ કાઢે છે. લઘુ માલકાંગણી—દીપક, મેધાકર, બુધ્ધિવર્ધક અને દુર્જર માલકાંગણી—રસકાળે કડવી, રક્ષ, કિંચિત્તીખી, દાહકર, અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજા, પુષ્ટિ એને કરનારી, વૃષ્ય, વાંતિકર, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તુરી છે. તથા કફ, વાંત, પ્રણ પાંકુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડા, એનો નાશ

કરે છે. માલકાંગણીનું તેલ—કડવું, વાંતિકારક, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ; સ્મૃતિ, બુધ્ધિ, મેધા એને કરનાર, લેખન, રસાયન, અગ્નિદીપક; અને વાયુ, ત્રિદોષ અને કફ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—અફિણના વિષ ઉપર—માલકાંગણીના પાલાનો રસ પાવો. (૨) ખસ ઉપર—માલકાંગણીના બીયાંનું તેલ ચોપડવું. (૩) સર્વ વાયુ ઉપર—માલકાંગણીનાં બીજ, સુદ અને અજમો એ સમભાગ અને એનાથી બમણો જૂનો ગોળ એ એકઠાં કરી ખાંડી અર્ધા તોલા જેવડી ગોળીયો કરવી અને રોજ એક ગોળી ધી સાથે ખાપી. (૪) અટકાય બંધ થયો હોય તો—માલકાંગણીના પાંત્રાનો રસ પાવો, (૫) રક્તમૂળવ્યાધી ઉપર—માલકાંગણીનાં બી વાટી લેપ કરવો. (૬) તંદ્રારોગ ઉપર—માલકાંગણીનું તેલ પ્રતિ દિવસ દૂધ સાથે પીવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપર—માલકાંગણીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૪૧. માલતી.

માલતીનાં વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રા લાંબા હોય છે. એ વેલાને વાચ્યા પછી એ અઢી વર્ષે ફુલો આવે છે. એ ફુલો બારીક અને જરા વાંકા હોય છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. એનો ભર ઉન્હાળામાં હોય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે.

૪૪૨. માહુલી.

સં. મહાયમલપત્રક.

માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચનારના કિંવા આંમળાનાં પાંત્રા જેવાં એનાં જોડપાંત્રા હોય છે. એ પાંત્રા કંચનારના પાંત્રા કરતાં ત્રમણાં ચોગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીના વેલા ઇલીયપુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના કુંગરમાં ઘણા થાય છે. બીજ ઠેકાણે હોવાનું સાંભળવામાં નથી. એના પાંત્રાનાં પત્રાળાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાંત્રા ઘણા દિવસનાં હોય તો પાણી સીંચ-

વાથી પુનઃ નરમ થાય છે. એ પાંત્રામાં રાખેલી જલ્પશ અગડતી નથી.

૪૪૩. મિરન્નેળી.

મિરન્નેળીના વેલા વૃક્ષોની ઢોલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મુળ વૃક્ષમાંજ હોય છે, એના પાંત્રા મોટાં હોય છે. એ પાંત્રાનો દર્પટ વાસ આવે છે. એ પાંત્રા મિરવેલીના પાંત્રા જેવાં હોય છે. પાંત્રાનું દીંદું એ આંગળ લાંબુ હોય છે. મિરન્નેળીનો રસ નાકમાં નાખે તો ઊંઝા આવે છે. મિરન્નેળીનો રસ ઉષ્ણ હોય વાયુનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) બદ ત્વરિત કુટવા માટે—મિરન્નેળીનાં પાંત્રા બારીક વાટી તેની નહાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર બેસારવી. એ યોગથી ગાંઠ કુટશે; પછી એજ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનું સર્વ દર્દ ત્વરિત નીકળી જશે. (૨) અંગમાં કળ લાગે છે તેને માટે—મિરન્નેળીનાં કુમળા પાંત્રાનો અંગરસ કાઢવો અને જુનાં પાંત્રાનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જુનાં પાંત્રાનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં નાળીએરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાંખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું. એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત જ્વર ઉપર—મિરન્નેળીનાં પંચાગનો કાઠો કરી પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૪) ગુદમરોગ ઉપર—મિરન્નેળીનાં મૂળો નારીએરના રસમાં ઘસી થોડો ગોળ નાંખી પાવો.

૪૪૪. મીઠો લીંબડો.

(સં. કેટ્ય. મ. કદીનિંબ.)

આ ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. આ ઝાડો બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને બારીક કાંટા હોય છે. એનો પાલો સુગંધી છે. એ પાલો મસાલામાં તથા ધી ચોપડી દેતતાની ઝાળમાં શેકી કદીમાં નાખે છે. તેથી કદી સુવાસિક થાય

છે. મીઠો લીંબડો—શીતળ, કડવો. તિખટ, તુરટ, લઘુ એવો છે. અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શળ, સંતાપ, સોજો, ફેડ, ભૂતબાધા અને વિપનો નાશ કરે છે.

૪૪૫. મીઠું લીંબુ (મોસંબી)

સં. મધુજંબીર. મ૦ સાખરલીંબુ. હીં૦ મીઠો લીંબુ ૫૦ કમલાલેખુ. ક૦ કીતિલે. સકકરેગચી, ફાં૦ લેમનશીરી. અ૦ લીમુ નેહુલુ. ધ૦ સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાતિ છે. પરંતુ એના ફળ ખાટા લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળો નાળિએર જેવાં થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડો ઘણાંજ ઉંચા વધી એનો વિસ્તાર પણ મોટો વધે છે એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે, ઉષ્ણ રૂતમાં એ ફળો ઘણાં સારાં લાગે છે. મીઠું લીંબુ—મધુર, સ્વાદવાળું શીતળ, તર્પણુ, તૃણુ, વૃણુ, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક, અને ગ્રાહક છે, તથા વાયુ, પિત્ત; કફ, ઉલટી શોષ, વિપરોગ, રક્તરોગ, અરુચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉલટી ઉપર—સુકાયેલા મીઠો લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૪૬. મીઠળનું ઝાડ.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એને બે આંગળ પર્યંત લંબાઇના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રા વડના પાંત્રા જેવાં હોય છે, એને સોપારી જેવાં ફળો આવે છે; તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. ફળને એ મીઠળ કહે છે. એ ઝાડો કુંજરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની ભૂકી કરી કેળી લોક નદીમાં નાખે છે; તેથી કરી માછલાં તેમાં લુપ્થ થઇ ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્યસંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીઠળ નાંખવાં એટલે તે ધાન્ય સળી જતું નથી. ચામેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કરતાં આ પ્ર-

યોગ ઉત્તમ છે. **મીઠળ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રક્ષા, વાંતિકારક, કડવું તથા અસ્તિકામવિષે ઉત્તમ, હિતકારક, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોષ, અનાહ, સોળે, વિદ્રધિ, વિપ ગુલ્મ, સળકમ, કોડ, અર્શ અને તાવ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **આગંતુક પેટથળ ઉપર**—મીઠળ કાંજમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ દસ વખત નાભિ (દુડી) ઉપર લેપ કરવો. **પિત્ત પડવા માટે**—મીઠળનો રસ એ પૈસાભાર કાઢી તેમાં મધ નાંખી પાવો. સુકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. (૩) **શીઘ્ર પ્રસૂત થવા માટે**—મીઠળની જનનેદ્રિય (ચોનિ) તે ધુણી આપવી અને કળલાવીના મળને દોરે બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં (૪) **કફવાત ઉપર**—મીઠળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવુ, એડલે ઉલટી થઈ કફ-વાયુ-નીપીડા દૂર થાય છે. (૫) **અર્ધશિશી ઉપર**—સૂર્યદય પહેલા મીઠળ ગાયના દુધમાં ઘસી અને સાકર ઘસી તેનું નરય આપવું. (૬) **ગડ ગુમડા અને ધાવરા ઉપર**—મીઠળ લીંમડાનાં રસમાં ઘસી ચોપવું, (૭) **જીવો મરવાને માટે**—મીઠળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જીવો મરે છે. (૮) **સ્તનરોગ ઉપર**—મીઠળ થંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **ઉલટી થઈ કફ પડવા માટે**—મીઠળ ૧ તેલો, સીંધવ ૧૦ તેલો અને પીપર દોઢ માસો એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું.

૪૪૭. મુચકુંદ. (સં ૦ કં ૦ હીં ૦ મં ૦)

લાં ૦ પેરો સ્પરમનુ સુખરીફાલીપમ.
આ વક્ષ માટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રા ખાખરાના પાંત્રા જેવાં મોટાં હોય છે. હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત વેંત લંબા ધનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફુલોનો રંગ પીળો હોઈ ફુલોને સાધારણ સુવાસ હોય છે. ફુલોને ચાર પાંખડીયો હોય એ વક્ષ ઉપર ચોર આંમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં ન્હાનાં ફળો આવે છે. એનું લોકકું ઈમારતનાં કે પયોગ

માં આવતું નથી. **મુચકુંદ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ; અને કફ, ઉધરસ, કંડોષ, ત્વગદોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્તવિકાર, એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **વાયુ સંબંધી મસ્તકપીડા ઉપર**—મુચકુંદનાં ફુલો અને એરંડમૂળ કાંજમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **અર્ધશિશી ઉપર**—મુચકુંદનાં ફુલો વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) **ઢોરોના કુંદ રોગ (એટલે ઢોર સુકી લીંડીયો હોય છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઈ સુકાઈ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે) તે ઉપર**—મુચકુંદની છાલનો રસ કાચો અચ્છેર કાઢી; તેમાં તેટલોજ નાળીયેરનો રસ નાંખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા પર્યંત ગોળ નાંખી પ્રતિ દિવસ એકવાર પ્રમાણે સાત દિવસ પર્યંત ઔષધ પાવું. (૪) **મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર**—મુચકુંદના ફુલોની રાખ માખણમાં ખલી ચોપડવી,

૪૪૮ મુદ્ગર. (કમરખ)

સં ૦ કર્માર. મં ૦ કં ૦ કર્મર. હીં ૦ કમરખ. બં ૦ કામરંગ.

અ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્ગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી એનાં પાંત્રા પાતળાં અને જાયા ઘણી થંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાળ લીંડું હોય છે. અને તેને ફળો પુષ્કળ આવે છે. મુદ્ગરનું અથાણું અને મુરંબો સારો થાય છે, મુદ્ગર ગળચટાં હોય છે, મરીજાં અને મીકું લગાડવાથી વિશેષ રૂચિ આવે છે. કોઈકોઈ પાકેલા મુદ્ગર એમના એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે, આ ફળ પાકે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને કમક એમ પણ કહે છે. **મુદ્ગર લીલાં**—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને હિતકારક છે. **પાકેલાં મુદ્ગર**—મધુર, ખાટાં બલ, પુષ્ટિ અને રૂચિ એને આપનાર છે.

૪૪૯ મુસળી.

(સં. મુસલી. મ. મુસળકંદ. હિં. મુસલીકંદ.)

મુસળીનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઝાડો ચોમાસામાં વગડામાં ઉગે એનાં પાંત્રા ખારેકના ન્હાના રોપા જેવાં પરંતુ તે કરતાં પાતળા અને પોહોળાં હોય છે- એના કંદ થાય છે. એ મોટાં પાંત્રાં આંગળાં લાંબાં હોય છે. અને એનો વર્ણુ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળ કંદને “ કાળી મુસળી પણ કહે છે, **મુસળી**— મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટી અને બલ આપનારી શ્લેષ્મણ, પિત્ત, જડ; અને પિત્ત, દાહ. શ્રમ, રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે, એનાથી કાળીમુસળી અધિક ગુણુવાળી અને રસાયની છે. ઉપયોગ:—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—મુસળકંદના ઝાડનાં કંદ સ્વચ્છ ઘોષ છોલી સારી પેઠે સુકવવાં અને તેની બારીક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લેઈ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી એ તોલા પર્યંત નાંખી મેળવી અગ્નિ ઉપર ભૂકી દુધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધ રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી એ તોલા નાંખી પાકું કરવું” પછી તેમાં જયફળ, એલચી, કેશર એની ભૂકી નાંખી બદામ ચારોળી નાખવી તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સપંકાળે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ઐશ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ધૃઢ થઈ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુ પુષ્ટતાને માટે:—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એતુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાંખી ખાવું, (૩) મૂતરંબડા ઉપર:— મુસળકંદ ખાવાં. એટલે ખડો ગળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મુસળી અને જસુંદીની કળીયો સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંઘ્રણી ઉપર:—મુસળી જાશમાં ઢિંવા ચોખાનાં ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી પથ્ય જાશ અને લાત.

૪૫૦ મુળા.

સં. મૂલક. મં. મુળા. હિં. મુલી. કં.

ગો. તાં. તુ. મુલ્લીગી. તૈ. મુલ્લીગી. મલા. કનકપાલ, કાં. તુરબ, અ. બજરલ-ફજલ. ધં. રેડીશ. લાં. રેનસસેડીવસ,

મુળા ગાજર એક જાતિનું શાક છે’ મુળા ભૂજંદ કંદ જેવો થાય છે. જમીન સારી હોય તો અંકક મૂળો પાકા બશેર વજનનો થાય છે. મુળાનાં ખી વાવી તેનાં ઝાડ થાય એટલે તે ઉપર શિંગો આવે છે, અને તેમાં મુળાનાં ખી હોય છે. મુળાનું, તેનાં પાંદડાંનું અને તેની શિંગોનું શાક થાય છે. મુળાનું રાયતુ ધણુ સારુ થાય છે. મુળા એકલાં પણ ખાય છે. મૂળો એ પાયક અને થંડો છે, મુળાનો રંગ ઘોળો સફેદ હોય છે. મુળાનાં ખી માખણમાં નાખી ઘોળવાં એટલે માખણ જેવાજ મુદ મુળા થાય છે, અને પાક પણ સારો થાય છે. સાધારણ મુળા:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરુ, રચિકારક, પાયક; અને અર્શ, ગુદમ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ, કંઠરોગ એનો નાશ કરે છે. **કુંભળા મુળા**—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ રચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદ, તીક્ષ્ણ, સારક, પાયક, મધુર, ગ્રાહક, બલકારક; અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, અર્શ, ગુદમ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાલિશળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દદ્રુ, શળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ, વ્રણ, એનો નાશ કરે છે. **સ્થુલ (ઝડો) મુળો**—ઉષ્ણ, તીખો, રચિકર, ગ્રાહક, દીપક; અને કફ, વાત, કરમ, ગુદમ એનો નાશ કરે છે. **જુના મુળા**—શોષકારક, ઉષ્ણવીર્ય; અને દાહ, પિત્ત અને રક્તકોષ, એનો નાશ કરે છે. **પાકામુળા**—તીખા, ઉષ્ણ, અમિકારક, છે. અને ભોજનપૂર્વે લક્ષણ કરવાથી પિત્ત, દાહ, એને કોપાવે છે. અને ભોજન વખતે ખાધાથી હિતકર, બલકારક, હિત એવા છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શળ, અને હૃદ્રોગ એનો નાશ કરે છે. **મુળાની શિંગો** (મોગરીયો)—કિચિત ઉષ્ણ; અને કફ, વાયુ એની નાશક છે. **મૂળાના કુંલો**—કફ તથા પિત્તકારક છે. **સુકાયેલા મુળા**—લઘુ; અને સોળે, વિષદોષ અને ત્રિદોષ એનો નાશક છે. ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મુળા તેને મરાઠીમાં **શેડી મુળા** કહે છે. જેને સં-

સ્કૃતમાં ગુંજન એમ કહે છે, તે-તીખો, ઉબ્બ, રચિકર, અગ્નિદીપક, હ્રદય; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ, દુર્ગંધી એનો નાશક છે. ગોળમુળા—તીખા ઉબ્બ; અને કફ, વાયુ, પિત્ત ગુલ્મ, એનો નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ઉચ્છ્રી ઉપર—સુકાયેલા મુળાનો કાઢો પાવો. (૨) યોદ્ધારશિંગના વિષ ઉપર—મૂળા અને સુવા ખાવા. (૩) મુતપરડા ઉપર—મુળાનાં ખી તોલા ચાર અધશેર પાણીમાં ઊકાળી પાણી પા શેર કરી પાવું. (૪) મુળવ્યાધિ ઉપર—૨૦ મુળા લઘ પાંત્રા સાથે સમારી પાંત્રાની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીલો ભાગ લેઈ તે સર્વનો રસ કાઢી તેમાં લણુ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો. (૫) નળવાયુ ઉપર—મુળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ મધ નાખી પાવો. દિવસ ૩. (૬) અજીર્ણ ઉપર—મૂળાના પાતળા કાપા કરી તે ઉપર મીઠું નાંખી જોરથી મસળી કેટલીક વાર એમને એમ રાખવા. પછી જોરથી મસળી તેમાનું પાણી પીલી કાઢી તે પીતા ચાવી ખાવા એટલે તાત્કાળ અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર—મૂળો અને સાંકર ચાવીને ખાવું. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર—મુળા પીલી તેનો રસ તોલો કાઢવો. અને ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાંખી તે પીવું. અથવા મુળાના કાપ ધીમા તળી સાકર સાથે ખાવા. (૯) શિળ્યા ઉપર—મુળાનાં ખી ઝંઝેટાના પાલાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગાંડમાલા અને ગલગાંડ ઉપર—મૂળાનાં ખી, સણુના ખી, સરગવાનાં ખી, સરસવ, સાતુ અને જવસ એ જાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૧) શુકારમરી (પથરી) ઉપર—મુળાનાં પાલાનાં રસમાં સુરોખાર નાંખી પાવો. (૧૨) વાતકફ જ્વર ઉપર—સુકાયેલા મુળાનો યુષ પાવો. (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—કુમળાં મુળાના પાલાના રસમાં સુરોખાર નાંખી દુંડી ઉપર લેપ કરવો.

૪૫૧ મુગવેલ.

એ વેલી ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે. એ વેલીની ઝાડાઈ પગના નળા જેવડી હોય છે. એ વેલી દક્ષિણ કોકણ અને ગોવા એ પ્રાંતોમાં પુષ્કળ થાય છે. એ વેલાની હાથમાં પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીયો પણ થાય છે. એ વેલીની શીંગોને ચોળીની આકૃતિ જેવાં ખીયાં આવે છે. એનાં પાંત્રા લાંબાં હોય છે. એના બિયાનું તેલ કાઢે છે. ઉપયોગ—(૧) કંકુ (ખરજ), ખસ, ઈત્યાદિકો ઉપર—મુગલવેલીના બિયાં ગોમૂત્રમાં એકદીવસ પલારી રાખી ખીજે દિવસે તેમાંજ ખીજુ ગોમૂત્ર રેડી ખારીક વાટવાં અને ઔષધ શરીરે મર્દન કરવું. (૨) ઉપદંશ જન્ય ત્વગ્વિકાર, કંકુ ખોડા, ખસ, ઈત્યાદિક ઉપર—મુગવેલીનાં બિયાનું તેલ દિવસ અને રાત્રે નિત્ય શરીરે ચોળવું.

૪૫૨. મેથી.

સં. મેથીકા. અશ્વચલા. મઠીં ૦ મેથી. ક૦ મેથય. તૈ. મેંતુલ -તા૦ વેંદાયમ. મલાં ૦ ઉળુવા ફા૦ તુખ્મે શંપીત. અં બજફલ હુલ્યા. ઈ૦ ફેતું ગ્રીક. લાં દીગો નેલ્લા. ફેનં ગ્રેસીયં મેથી સુમારે વેંત દોદ વેંત ઉંચી વધે છે. મેથીનું શાક સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. મેથીના જૂના ઝાડ ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમા મેથી હોય છે. મેથીનું શાક રચિકારક, પથ્થકારક અને શરિરને હિતાવહ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ છે. મેથી વાતનાશક છે. મેથીની ભાજી—તીખી, ઉબ્બ, રકતપિત્તને કાપાવનારી, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રક્ષ, મલાવબ્દલક, હ્રદય, બલકારક; અને જ્વર, અરોચક, ઉલટી, ઉધરસ, વાતરકત, કંક, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ક્ષય અને શુક એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુએ હાથે પગે કળતર થાય છે તેને માટે—મેથી ધીમાં શેકી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાકુ પ્રમાણે તેના લાકુ કરી દરરોજ એક લાકુ ખાવો એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો નાશ થશે. (૨) આમ ઉપર—મેથીની ભાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી

તેમાં ૬ માસા સાકર નાંખી તે પાવો કિંવા મેથીનો લોટ દહીમાં કાલવી ખાવો. (૩) બહુ-મૂત્ર ઉપર:—મેથીની ભાજનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં અર્ધા પૈસાભાર કાઢો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાંખી તે પાવો. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેથીની ભાજના રસમાં કાળી દ્રાક્ષ નાંખી પાવો. (૫) પ્રસૂતીને દુધ આવવા માટે:—મેથીનો લોટ ૩ તોલા રાત્રે અચ્છેર દૂધમાં પલારી રાખવો, બીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણુ નીચે દેવતા કરી, તેમાં નવટાંક ધી નાંખવું. તે ધી સાડ તપ્યા પછી બીજેલો મેથીનો લોટ તેમાં નાંખી શેક્યા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં રાતી શેરડીનો રસ એ તોલા પર્યંત નાંખી પાવો. દીવસ ૨૧. (૬) તાપની ગરમી (હુખ) લાગે છે તે ઉપર:—મેથીની સુકાયેલી ભાજ થંડા પાણીમાં પલારી રાખી સારી પલર્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી પાવું. અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એક વાર પાવું.

૪૫૩ મેંદી.

(સં' મેધિકા, યવનેષ્ટા.)

મેંદીના ઝાડો સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચા હોય છે. પાંત્રા આરીક હોય છે, એ પાંત્રાં સ્ત્રીઓના હાથનાં આંગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં લે છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફળોના ગુચ્છ આવે છે તેને મરાઠીમાં “ઈસિ-ખંધ” કહે છે. બાળકોની નજર બાંધવામાં એ લે છે. ઈસિખંધ થંડુ અને ગુણુકારક છે. મેંદીના કુલોતું અત્તર પણુ થાય છે. મેંદી:—વાંતિકર; અને દાહ, કોઢ, કફ, એતું નાશ કરનારી છે. એનાં બીજ:—શોષક, ગ્રાહક; અને ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા અને ન્વર એનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ:—(૧) તાપમાં અડવાણુ પગ ચાલ-વાથી તળીયામાં અતિશય આગ થતી હોય તો:—મેંદીના તાજા પાંત્રા પાણીમાં આ રીક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાંખી પગ તળીયાને જડો લેપ દેવો. કિંવા એ પાંત્રાં ચુંટી તે તળીયે યોગવાં (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ

ઉપર અને તંતુપ્રમેહ ઉપર:—મેંદીનો પાલો થંડા પાણીમાં આરીક વાટી તેપાણી સુમારે પાશેર ગળીલછ તેમાં સાકરની ભૂકી તોલા ૨ નાંખી પ્રત્યેક દીવસમાં એ વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવો. અથવા મેંદીનાં રસમાં ગાયતું દુધ નાંખી પાવો. (૩) ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:—મેંદીનો પાલો આરીક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર એસારવી. (૪) સરદ-ગર્મી ઉપર:—મેંદીના પાલાનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટ-લુંજ ગાયતું ચોખું દુધ નાંખી પાવો. ઉષ્ણ-તાનું ન્વેર ધણું હોય તો સાકર અને જીરું નાંખવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેંદીના બી આરીક વાટી ધીમાં પલારી રાખવા. નિત્ય સવાર સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એટલે તાત્કાળ ગુણુ આવે છે. (૬) પ્રમેહ ઉપર:—મેંદીના પાલાનો રસ પાશેર અને ગાયતું દુધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૭) ખોડા ઉપર:—મેંદીનો પાલો આરીક વાટી, તેનો એક આગળ જડાઇનો ખોડાં ઉપર લેપ કરવો, પછી ચાર પ્રહર પછી તે લેપ ઘોઘ, તલના તેલમાં નાળીયેરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી.

૪૫૪ મેંદાલકડી,

મેંદાલકડીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે. “મેંદા” એ વનસ્પતિના અભાવે કોઇ કોઈ મેંદાલકડી લે છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—મેંદાલકડીનું ૭ માસ ચૂર્ણુ દુધ અને સાકરમાં નાંખી સતત એક મહીનો ખાવું. (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર:—મેંદાલકડી ૨ માસ થંડા પાણીમાં વાટી પાવી. (૩) ઠેસ લાગેલા ભાગ ઉપર:—મેંદાલકડી, સાજાખાર અને આંખાહળદર એનો લેપ દેવો અને શેકવું એટલે ગંઠાઇ ગયલું લોહી શુદ્ધ થાય છે.

૪૫૫ મોગરો.

સં' મુદ્ગર. મં' મોગરો. હીં' મોતીઆ કં' રૂપંતીગે મલ્લીગે. તેં' મલ્લે, તાં' ઈરિવાડી

તુઠ મલ્લીગે, મલાઠ મલ્લીકા. નાલ્લામલ્લી.
ઈઠ જેસ્મિન. લાઠ જેસ્મિનમસેઆક.

મોગરાના વેલો હોય છે. મોગરામાં એ જા
તિ છે. જે મોગરાનાં પુલો જુમખાદાર આવે
છે. અને પુષ્કળ પાખડીયોના એક ઉપરે એક
ચાર પાંચ થર હોય છે. તેને “બટ મોગરો”
કહે છે. જે પુલો એકલી પાંચ પાંખડીયોનાં
હોય છે તેને બસરમ મોગરો કહે છે.
મોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી. જે
મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કઠીપુર ઉં
ચો હોય છે; પરંતુ કલમ નહિં કરેલા મોગ
રાનો વેલો મોટો થાય થાય છે. મોગરાના પુલો
નો રંગ ઘોળો હોય છે. એનો વાસ સારો આ
વે છે. એનું અંતર કાઢે છે. મોગરોઃ—
મધુર, શીત, સુગંધિ, સુખપ્રદ, કામવર્ધક; અ
ને પિત્તશામક છે, મોગરી (સં. મશ્વિકા)—
તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, શુકલ, ચતુષ્પચ; અને
મુખરોગ, કાઠ, વિસ્ફોટ, કંડુ, વિપદોષ, વ્રણ,
વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હૃદ્રોગ, અશ્ચિ, અશં
એનો નાશ કરે છે. બટ મોગરો—(સં
વૃત્તમલ્લિકા.) તીખો, ઉષ્ણ, અતિ સુગંધ; અને
વ્રણ, નેત્રરોગ, મુખરોગ એનો નાશ કરે છે.
વનમોગરી—(સં વાર્ષિકી.) શીતલ, હ્રદય,
કડવી, લઘુ; અને પિત્ત, કફ, વિપદોષ, વિસ્ફોટક,
કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ એનો નાશ
કરે છે. એના તેલના પણ એવાજ ગુણ છે.
ઉપયોગઃ—(૧) પીચાડી ટળી હોય તો તે
ઉપરઃ—મોગરીના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં
પાવો. ઉલટી થાય તો ઉતાર દુધ અને લાત.
(૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર—મોગરાનાં
પાંતા, કુંભારના ઘરની માટી, રીસામણી ધા-
વડીનાં પુલો, ગેઈ રસાંજન, રાજ, એમાંથી
મળે તે પદાર્થો લેઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવરાવવું.

૪૫૬. મોગલી એરંડો.

સં ઠ તિક્તૈરંડ.

મોગલી એરંડાનાં ઝાડો ન્હાનાંજ હોય છે.
એ સુમારે માંચિડુ દોઢ માંચિડુ ઉંચો વધે છે.
એના પાંત્રા આકારે એરંડાના પાંત્રા જેવાં પણ

તેકરતાં ન્હાનાં હોય છે. એ વાડો કરવાને વાવે છે.
એનું લાકડું ઘણું હલકું છે. એ ઝાડને ચીક
ધણો છે. એની સોડીઓ દાતણ કરવાના ઉપયો-
ગમાં કેટલેક સ્થળે લેછે. એનાં દાંતણથી દાંત
મજબુત થાય છે. એનાં બિયાનું તેલ કાઢે છે.
એનાં બીજઃ—રસ કાળે અને પાકકાળે ગુરૂ
સ્નિગ્ધ, રેચક, વૃષ્ય, મધુર, બૃહણ બલપ્રદ,
કફર, પિત્તલ, વાંતિકારક; અને વાયુ દાહ, ગુદ્મ,
વિષ, ઉધરસ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને
વાત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉ-
લટી અને જુલાખ બંધ થવા માટેઃ—મોગલી
એરંડાનાં મૂળ જાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરા-
મણમાં સુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં
(૨) કોલેરા ઉપરઃ—મોગલી એરંડાનાં
મૂળ, આસુંદરાનો અને ઉક્ષીના પાલાનો
એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુળીનાં
બી ઘસી પાવાં; અથવા મોગલી એરંડાનાં
મૂળ જાશમાં વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ નાં-
ખી પાવાં. (૩) વીંછીનાં વિષ ઉપરઃ—મો-
ગલી એરંડાનું દુધ કાઢી, હાથે ચોળી ઘટ થાય
એટલે ૪-૫ વાર દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪)
પુરેલા બદનાં ક્ષતો રૂઝાઈ જવા માટેઃ—
મોગલી એરંડાના બિયાનું તેલ જેટલું જુનું મ-
ળે તેટલું લેઈ તેમાં રતી ઘડી કરી ભીંજવવી
અને તે ઘડી ક્ષતો ઉપર ખેસારી, તે ઉપર વા-
રંવાર તે તેલનાં ટીપાં પાડતા રહેવું. એ પ્રમાણે
પ્રાતઃકાળે ખેસાડેલી ઘડી સાયંકાળે કાઢવી. અને
પુનઃ નવી ખેસારવી. એ પ્રમાણે ક્રમ રાખવો
એટલે વ્રણ રૂઝાઈ જશે. (૫) ગર્ભિની ચાં-
દીઓ, વ્રણ, ઈત્યાદિ રૂઝાઈ આવવા માટેઃ—
મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડી તવી ઉપર કા-
ઢવો અને તેમાં વાસી મોનું થુંક નાંખી તે મિશ્ર
જુમાં રસકપુરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો, એ-
થી કરી બે દિવસમાંજ ગુણ આવે છે. (૬)
અંગમાં મરેલી ગર્ભિણી અંગ ઉપર સુ-
કી ચાંદીયો પડે છે તે ઉપરઃ—અરિકા-
નાં પાણી વડે ચાંદીયો ઘોઈ નાંખવી અ-
ને મોગલી એરંડાનાં ઝાડનો રાતા રં-
ગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર ખલી
લેપ દેવો. (૭) પીડ ઉપર—મોગલી એરંડાનાં

મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી હિંગ નાંખી ન્હાના અને મોટા બાળકને પાવાં.
(૮) દોરોને હરિક લાગે તો—મોગલી એરં-ડાનાં પાંત્રાનો પાણી નાંખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર પર્યંત પાવાથી એક પ્રહરમાં રોગ જાય છે. **(૯) દાઢ સુજી હોય તો—**મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે વાર સુજેલી દાઢીયે ચોપડવો. **(૧૦) રક્તપિત્તિ, ભગેંદ્રાદિ દુર્ધર વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલ—**મોગલી એરંડામાંહેનો ગર્ભ કાઢી બારીક વાટવો; અને પાણીમાં મેળવી તે વાસણુ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય તે પર્યંત કઢવવું એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં રાખવું. એ તેલમાં રૂની ઘડી બીજવી તે વ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્તિ ઉપર એ તેલ અંગે ૪-૫ વાર ચોપડવું. **(૧૧) દંતરોગ ઉપર—**મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતો રંગનો રસ કાઢી તે ચાર પાંચ વાર ચોપડવો. એટલે દંતરોગ શમે છે.

૪૫૭. મોરશકાંદો.

મોરશકાંદો એ ઝાડો માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણાં થાય છે. એ ઝાડો એક હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે. એના ભોથામાં કુંગળીના જેવાં કંદ થાય છે. **ઉપયોગ:—**
(૧) કોલેરા અને પીડ ઉપર:—મોરશકાંદો સુમારે વ્રણ માસા અને તેટલાંજ ગરવેલીનાં મૂળો એ પાણીમાં વાટી પાવાં; અથવા એમાંજ કિંચિત શુદ્ધ કીધેલા ઝેરકચૂલાનાં બી અને કાચકાના બી ઘસી પાવાં.

૪૫૮. મોરસ.

મોરસનાં ઝાડ ન્હાનાં હોઈ જમિન ઉપર પસરેલાં હોય છે. તેને બારીક ડાંગરનાં જેવાં પાંત્રાં હોઈ તેનો રંગ કિંચિત લીલો, રાતો અને અરમાની એવો ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. એનાં ફક્ત પાંત્રાં કાઢી લઈ તેનું શાક રાયતું ભાખરી ભજ્યાં વગેરે થાય છે. એ સમુદ્ર કિનારે થતું હોવાથી એમાં ખારાસ હોય છે. એ પિત્ત-શામક અને રચક છે.

૪૫૯. મોથ.

સં૦ તૈ૦ નાગરમુસ્તા. મ૦ હી૦ નાગરમોથા. ઈ૦ સામપેરસ્રોટંડસ.

ડાબના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિનારા વહેણાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી કં-રાંચલી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. મોથના મૂળોને નાગરમોથ કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એ સુગંધી પદાર્થોમાં પણ નાખે છે. મોથની સળીયોની ચટામયો થાય છે એ જાતિની નાગરમોથને લંદ્રમુસ્તા અથવા ગાંગેય કહે છે. બીજી નાની જાતિ છે. તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં ચોધાર નળ આવે છે અને તે ઉપર બારીક કુલો આવે છે. બંને નાગરમોથ ગુણોમાં સરખી છે.

લંદ્રમોથ:—તુરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી, ખાટી; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અશ્મિ, તૃષા, એનો નાશ કરે છે. **નાગરમોથ:—**તીખી, તુરી, શીતળ; અને કફ, પિત્ત, રક્ત અતિસાર, અશ્મિ, તૃષા, દાહ, શ્રમ એનો નાશ કરે છે.

હુદ્રમોથ:—તીખી, સુગંધી, મેઘ, કાંતિકર, કડવી, તુરી, શીતલ; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, જ્વર, અતિસાર, કરમ, વાયુવ્રણ, દાહ, આમ, શળ, પસીનો, કંકુ, એનું નાશ કરે છે. **જલ-મોથ:—**કડવી, તીખી, તુરી, કાંતિકર, શીતલ, મેઘ; અને વાયુ, આધ્માન, વાયુ, વિસર્પ, કંકુ, ક્રોડ, વિષદોષ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—**

(૧) આધાશીશી ઉપર:—ન્હાની જાતિની નાગરમોથના લીલાં પાંદડાં ૩ લેઈ હાથ ઉપર ચોળી મજબુત ચોળી કરી જેને આદોશી થતી હોય તેને લિંતને ટેકણે બેસારી જે ભાગમાં વ્યથા હોય તે ભાગની ભમર ઉપર જે મોટી શીરા હોય છે તે શીરા ઉપર તે થેપલી મુકી હાથના અંગુઠા વડે જોર દેઈ દબાવવી. પછી તેને ભાત અને દહી ખાવા આપી બે કલાક ઉઘાડવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. **(૨) સ્તનરોગ ઉપર:—**નાનીમોથ તથા કડવી વૃંદાવની એ બંને ઝાડો સમૂળ લાવી પેજમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ

થાય છે. (૩) ઉચકી ઉપર:—નાગરમોથનાં ખીજ લેઈ તે આઠપટ પાણીમાં પલારી રાખવાં. મૃદુ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પ્રાશન કરવું. (૪) આંખમાંનું કુલું; અંધારાં અને રતાંધળા ઉપર:—ભદ્રમુસ્તા બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) ચોથીયા તાવ ઉપર:—નાગરમોથ, પહાડમૂળ, આવળકંટી એનો કાઢો પાવો. (૬) સન્નિપાત અને સંઘ્રહણી ઉપર:—નાગરમોથ, અતિવિપ, ખીલાં, ઇંદ્રજવ એનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. (૭) કામીજીરોગ ઉપર:—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો. (૮) અપસ્માર ઉપર:—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એક વર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું. (૯) પિત્તસંખંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મંથર જ્વર એટલે મધુર ઉપર:—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેડીમધ, કાળીદ્રાખ એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી મધ નાંખી પાવો. (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—નાગરમોથનાં મૂળ ઉત્તર બાજુનાં પુખ્ત નક્ષત્રમાં એક વર્ણી ગાયના દુધમાં પાવાં. (૧૧) કફજ્વર ઉપર:—નાગરમોથ, ધમાસો, સુંકે, એનો કાઢો પાવો. (૧૨) આમ અને શુળચુકત અતિસાર ઉપર:—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ, અને નાગરમોથ વીસ ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે તે પાવું. (૧૩) કફ અને ઉધરસ ઉપર:—નાગરમોથ અને પીપર એનું સમભાગ ચૂણ મધમાં આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપર:—નાગરમોથ, રતાંધળી, સુંકે, કાળોવાળો, વાળો, પિત્તપાપડો એનો કાઢો પાવો.

૪૬૦ મોરવેલ.

સં મૂર્વા. મં મોરવેલ. મુહુરસી. હીં ચુ રણુહાર. કાં મોરહરી. અં મુર્ગી. મુરહર. કં સૌગવલ્લી. તૌ સાંગા—પા (યા) ગયેટુ. તાં મરહ, ઇં બોરિટ્ટેપ. લાં કિલમેટીસુ દાહલોખા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રા નાગવેલનાં પાંત્રા જેવા પાતળાં હોઈ એ એ આંગળ પહોળાં અને સાત આંગળ લાંબાં હોઈ. પ્રત્યેક પાંત્રા ઉપર ત્રણ રેખાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાંત્રી ખારીક હોય છે. મોરવેલ;—કડવી, તુરી, ઉજ્જુ, સ્વાદુ, ગુર પાકકાળે તીખી, સારક; અને ત્રિદોષ, કોડ, રકતદોષ, મેહ, ઉલટી, જ્વર, મુખશોષ, ભ્રમ, કંકુ તૃપા, હ્દરોગ, કફ, વાયુ, વિષમજ્વર એનો નાશ કરે છે. એના કાંદા;—કૃમિ, કીલકરોગ, વિષદોષ એનો નાશ કરે છે. ક્ષીર મોરવેલ;—મધુર, તુરી, વૃષ્ય, બલકર; અને દાહ, જ્વર, તૃપા, કફ પિત્ત એની નાશક છે. એની લાજ;—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલબદ્ધક, વાતકર, રક્ત અને કફપિત્તનાશક છે. લઘુ મોરવેલ;—લઘ; અને સંઘ્રહણી, વાયુ, ગુલ્મ એની નાશક છે. ઉપયોગ;—(૧) ગર્ભીની ચાંદિયો, કંકુ ખસ એ ઉપર—મોરવેલીના પાંત્રા વાટી લેપ કરવો. (૨) વાયુ ઉપર—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો. અને મોરવેલીનો રસ, મરીતું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩) નળખંધ વાયુ, કવલુ અને વાયુના ગોળા ઉપર—મોરવેલીનો રસ, અને લસણ નાખી પાવો.

૪૬૧ મોરશીખા.

સં અર્હિચૂડા. મ. મયુરશીખા. હીં. મોરશીખા. લાલમુર્ગી. ક. મયૂરશીખે. કા. અસનાને અસલાન. લા. સિલોસિયા ક્રિસ્ટાટા. એ ઝાડ એક વેંતલર ઉંચાં વધે છે. એ ઉપર મોરની શીખા જેવા તોરા આવે છે. મયુરશીખા—રસકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મવિશે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે. અને મૂત્રકચ્છ, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ, અતિસાર એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ(૧) મુતરખડા ઉપર—મયુરશીખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં.

૪૬૨ મ્હાંદ.

આ કંદ દક્ષિણ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ધણુજ કંગાળ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ—દશ વર્ષ ટકે છે. એનાં પાંત્રા કપાસનાં પાંત્રા જેવાં હોઈ કિચિત લાંબા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર આ કાંદો અવરાવવો.

૪૬૩ રગત રોહિડા.

સં૦ રગતરોહીતક મ૦ રધતરો—હી—ડા હી૦ રો હીડા ક૦ મુળમુત્તલગિ. લા૦ ટેકામા અંડયુ લેટા.

આ વૃક્ષ ધણુજ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં ગુદીના પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરી કરતાં મોટાં, ગોળ અને રાતા રંગના ફળ આવે છે. એ ઝાડો કુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષે કરી થાય છે. રગતરોહિડા—તીખો, સ્તિગ્ધ, તુરો શીતલ; અને કરમ, વ્રણ, પ્લીહા રક્તવિકાર, નેત્રવિકાર એનો નાશ કરે છે. એવાજ ગુણ સરેત રોહિડાના છે. ઉપયોગ (૧) પથરી વગેરે ઉપર—રગતરોહીડા અને હરીતકી એનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં પ્રાશન કરવો; એટલે પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધ, કૃમિ, ગુલ્મ એનો નાશ થાય છે. (૨) છાતીમાં દુઃખતુ હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તો—તાજા રગતરોહીડાનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમાં આપવું. (૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર રગતરોહીડાના મૂળોનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૪) રોહિટારિષ્ટ:—૪૦૦ તોલા રગતરોહીડાની છાલ લેઈ થોડી ખાંડી, તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાંખી ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી થડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીનાં પુલો ૬૪ તોલા, પંચ કોલ (પીપર, ચૂવક, પીપરીમૂળ, ચીત્રો, સુદ) ૨૦ તોલા, ત્રિજ્વત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિક્ષ્ણાં ૧૨ તોલા એ તે કાઢામાં મેળવી સારા માટલામાં નાખી તેના મોંને બંધ કરી એક મહિના પર્યંત એમને એમ રાખી પછી મોં છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધ, સંઘ્રહણી, પાંડુ, હિરોગ, પથરી, ગુલ્મ, ઉદર, કોડ, સોજો, એ રોગો

દૂર થાય છે. (૫) માર પડવાથી બંધાઈ ગયેલા લોહી ઉપર:—રગતરોહીડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું. અને પાણીમાં ઘસી લેપ પણ કરવો.

૪૬૪ રતાંદળી

સં૦ મ૦ તૈ૦ ક૦ રક્તચંદન. હી૦ ફા૦ સંદલેસુર્ષ. અ૦ સંદલેઅલમર. ધં૦ રેડસેન્ડલ ઉડ લા૦ ટેરોકાર્પસસેન્ડલેમ.

રતાંદળીના ઝાડો કારવાર, મ્હેસુર ત્રાયણકોર અને મલબાર એ પ્રાંતોમાં થાય છે. જેવાં ધોળા ચંદનનાં વૃક્ષો થાય છે. તેવાજ રક્તચંદનાં વૃક્ષો પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતલ છે. એનો ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. રક્તચંદન:—અતિશય કડવું. ગુરૂ, વૃષ્ય. વર્ણુકર; અને રક્ત કોષ, પિન્ત, જ્વર, નેત્રરોગ, ઉલટી, બ્રાંતિ, તૃપા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા, વાતપિન્ત, કફતપિત, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તસંબાધા એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હુડકી ઉપર:—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાંદળી ઘસી કિંચિત ગરમ કરી તેમાં સીંધવ નાંખી પાવું કિંવા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝ્યા જેવા ફાલ્લા થાય છે તે ઉપર:—રતાંદળી મજા, કડવા લીમડાનાં પાત્રાં એ દૂધમાં, માખણ અગર થંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તારૂણ્યપીટિકા ઉપર:—રક્તચંદન અને હળદર, બેંશના દુધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર:—રક્તચંદન. વંશલોચન પાંદડી ગેરૂ, ગળો, એનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:—રતાંદળી અને સમુદ્ર જ પાણીમાં ઘસી પાવું. (૬) દાહરોગ ઉપર:—સાત માસા રતાંદળી ઔષધનાં ધોવાસણમાં સાકર નાખી ખાવી. (૭) બાળકોના અં

ગ ઉપર ફાલ્લીઆ નીકળે છે તે ઉપર:—
રતાંદળી ધસી લેપ કરવો. (૮) ઉંદરી ઉપ
ર:—રતાંદળી ગોપીચંદન અને ગેર એને થંડા
પાણીમાં ધસી લેપ કરવો. (૯) મધુર તાવ
ઉપર:—રતાંદળી, વાળો, ધાણુ, કાળોવાળો, પિ
ત્તપાપડો, નાગરમોથ, સુંક એનો કાઢો કરી પા
વો. (૧૦) પિત્ત, કંકજવર, દાહ, તૃષા, અ
ગ્નિમાંધ, અને ઉલટી ઉપર:—રતાંદળી પ
ચકાષ્ટ, ધાણુ, ગળો અને લીંમડાની છાલ
એનો કાઢો પાવો.

૪૬૫ રતનજેત (નસુંદી)

સં ૦ જપા. મં ૦ નસવંદ, હીં ૦ ઓડહુલ.
શુહર. કં ૦ દાસનલ. દાશાલ. તાં ૦ કેંચર-તે.
તૈં ૦ દાસનચેદુ. તું ૦ દાસનપુ. મલાં ૦ ચેંપરન્તિ.
ગોં ૦ દાસનેપુલ. ઇં ૦ શુદ્ધાવર, લાં ૦ દિગિસ્ક
રરોઝા સાધનેસિસ.

આ ઝાડ સુમારે માંથોડું ઉંચા વધે છે.
નસુંદીમાં ઘોળી, રાતી, ભગવી એવી પુષ્કળ જાતી
છે. પરંતુ ઘોળી નસુંદી અત્યંત ગુણાવલ છે.
રાતી નસુંદીના પ્રલોનો રસ ચાકુના પાનાએ
ચોપડી તેથી લીંચુ કાપવાથી અંદરથી લોહી
જેવું રાતુ પાણી નીકળે છે. નસુંદી:—તીખી,
શીતલ, કિંચિત્ત ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકા
રક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિ
કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય; કરમ અને ઉલટી એને
કરનારી; અને દાહ, અર્શી, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્ર
દર, ઇંદ્રલુપ્ત એનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:-
ગ્રાહક, હૃદય, કડવા અને કેશને વધારનારા છે.
ઉપયોગ (૧) વાયૂના ગોળા ઉપર:—નસું
દીના પાંત્રાનો રસ પ્રત્યેક દિવસે નવટાંક પાવો.
દિ. ૭. (૨) પિત્તશમન થવા માટે:—ઘોળી ન
સુંદીના પાલાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩)
ગર્ભધારણ માટે:—ઘોળી નસુંદીના મૂળ, એ
ક વર્ણી ગાયનાં દુધમાં ધસી તેમાં ખીજેરાનાં
ખીયાં બારીક વાટી નાંખવાં અને તે ઝતુકાળે
પાવાં. (૪) ગર્ભસ્ત્રાવ થવાની રોગ હોય
તો:—ઘોળી નસુંદીના મૂળ, કુંભારના લાકડા

ની માટી અને ગોપીચંદન દુધમાં ધસી પાવું.
ટકકલ પડે છે તે ઉપર:— નસુંદીનાં પ્રુલ
અગર પાલો ત્યા ચોળવો. (૬) પ્રદર તથા પુ
ષ્ટી ઉપર:—ઘોળી નસુંદીની ૪-૫ કળીયો
ધીમાં તળી સાકર સાથે ખાવી. અને ઉપર ગા
યનું તાલુ દુધ પાવું. દિવસ ૭. મૂળવ્યાધી
અને રક્તાતિસાર ઉપર:—ઘોળી નસુંદીની
કળીયો ધીમાં તળી સાકર અને નાગકેશર
નાખી ધીમાં ગોળી કરી એ વખત આપવી.
(૮) ધાતુવિકાર અને થંડા પ્રમેહ ઉપર:—ઘો
ળી નસુંદીના મુળોતથા ગોમેટીના મુળો એ બન્ને
મુળો સમભાગ ગાયના ધીમાં ધસી પાવા. (૧૦) પ્રદર
ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધી, ઉપદંશ અને
પ્રમેહ ઉપર:—ઘોળી નસુંદીનાં મૂળ ગાયના
દુધમાં ધસી અંદર થોડી સાકર નાંખી સવારે
અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ
સેવન કરવાં. અને તેલવાળા, તીખાં, ઉષ્ણ
પદાર્થ વર્જ કરવા. આ ઔષધ સેવન કરવાથી
પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૧) ઉલ્કમેહ
ઉપર:—નસુંદીનાં પાંત્રા અથવા પ્રુલો સાકર
સાથે ખાવાં. (૧૨) પ્રદર અને ધાતુવિકાર
ઉપર:—ઘોળી નસુંદીનાં મૂળો, કમળકંદ, ઘોળી
સીમળનું કંદ અથવા છાલ એની ૬ માસા વ
સ્ત્રગાળ ભૂરી, નિત્ય સકાળ સાયંકાળ ગાયના
દુધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૩) આ
લતોડા ન થવા માટે:—ચૈાદ દિવસ પર્યંત
નિત્ય નસુંદીની કળીયો પ લઈ સાકર સાથે
ખાવી.

૪૬૬ રતનગુંજ.

એ ઝાડ લીંમડાના ઝાડ જેવું દેખાય છે.
પરંતુ તેનાં પાંત્રા કિંચિત્ત ગોળ હોય છે. તેને
લાંખી શિંગો આવે છે. એક શિંગમાં દશેક
ચુંગ હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. એ
ચુંગ કિંવા વાલ તોલામાં ૪૦ થાય છે. મુખ
ધમાં સોનું રૂપું તોળવામાં એનો ઉપયોગ થાય
છે. એને વાલ પણ કહે છે.

૪૬૭ રાઈ.

સં૦ આસુરી. મ૦ મોહરી. હીં૦ રાઈ. બં૦ સારિયા. ક૦ સાસીરાઈ. તૌ૦ બણીલુ અ૦ ખરદત્ત. ઇં૦ મસ્ટર્ડસીડસ. લા૦ સિનાપિસ નાયત્રા.

રાઈના છોડ સુમારે હાથલર ઉંચાઈના હોય છે. એ છોડના પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ ભાજી ઉખ્લુ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઈમાં ઘોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ વ્રતિ છે. રાતી કરતાં ઘોળી રાઈ મોટી હોય છે. રાઈના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે. તેનો વણિકલોક કદી કદી ભેળ કરે છે. રાઈને પીળાં ફૂલો આવે છે. એની શિંગો તસુ દોઢ તસુ લંબાઈની હોય છે, તેમાં રાઈ હોય છે. રાઈનો અથાણા તથા રસોઈમાં વધારના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. રાતી તથા ઘોળી રાઈ—કડવી, ઉખ્લુ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્ત-પિત્તકારક, રક્ત, અગ્નિદીપક; અને વાયુ, પ્લીહા, ગુસ્મ, કફ, શળા, દાણુ, કૃમિ, કંકર, કોડ એની નાશક છે. કાળીરાઈ—ઉપર પ્રમાણેજ છે. પણ તેથી એ ઘણી તીક્ષ્ણ છે. રાઈની ભાજી—તીખી, ઉખ્લુ, સ્વાદવાળી, રચિકર, પિત્તકર; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, કંકરોગ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વિષ ઉપર વ-મન થવા માટે—એક ચમચાલર રાઈનો લોટ પાણીમાં નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૨) વાયુએ કરી અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર—રાઈનું પોટીસ કરી બાંધવું. (૩) પીડ અને અજીર્ણ ઉપર—રાઈનું ૩ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુંટડા સાથે પાવું. (૪) શરદી દુર થવા માટે—રાઈ મધમાં મેળવી ખાવી. શર્દીએ પગ વગેરે થંડા થઈ જાય તો રાઈનો પગ ઉપર લેપ કરવો. (૫) કર્ણમૂળ ઉપર—જૈતુનના તેલમાં રાઈ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. (૬) પથરી અને યકૃત ઉપર—સીંધવ અને રાઈ સમ-ભાગ એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી. (૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય છે

તે ઉપર—રાઈના પાલાનો થોડો અંગરસ, મોં ઉંચુ કરી તાળવે ચોપડવો. પિત્ત બળી જશે. (૮) મૃતગર્ભ બાહર પડવા માટે—રાઈ અને હિંગ એનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજમાં ચોપડવું. (૯) અધાંગ વાયુ ઉપર—રાઈનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) નળવિકાર ઉપર—ત્રણ માસા રાઈ લેઈ તેમાં થોડો કળી ચુનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમાં સળધે ગળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૧૧) કાખમંજરી (બાંગલો ઉપર)—રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની લુગદી ઉપર બાંધવી એટલે કાખમંજરી ત્વરિત પુટશે. (૧૨) સાંજ ઉપર—સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૬૮ રાજગરો.

સ૦ મ૦ રાજગિરા. હીં૦ કલગાંવાસ, ક૦ રાજગિરી કા૦ અંગોઝા. અ૦ હમાદમ. લા૦ એમેરેથસ પેનિક્યુલેટસ.

રાજગરો હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રાંતોમાં થાય છે. એના છોડ કંચરપુર ઉંચા વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મખમલ જેવાં ફૂલો આવે છે. એના બિયાને રાજગરો કહે છે. રાજગરાનો રંગ ઘોળો હોય છે. કાળા રંગનો પણ રાજગરો થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવશે ફલહારને માટે એની ઘાણી, ખીર કિંવા પુરીયો કરે છે. રાજગરો એકલો કોઈ વાવતું નથી. બીજા ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાના પાલાની ભાજી થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. રાજગરાની ભાજી—ગુર, કફકર, સારક; નિદ્રા અને આલસ્ય એને કરનાર; અપથ્ય, મલાવણ્લક, શીત, રચિકર; અને પિત્તનાશક છે. મોઢા રાજગરાની ભાજી—અતિગુર, અપથ્ય, સારક, મલાવણ્લક, અતિ-શીતળ, રચિકર; અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ખાંડક (એક પ્રકારનું ગુમકુ) જલદી પુટવા માટે—રાજગરાનું દીંદુ ઘસી ચોપડવું.

૪૬૯ રાજહંસ.

રાજહંસનાં ઝાડો ન્હાનાં ભોંય ખરેખર થાય છે. એ ઝાડો પડતર જમીનમાં અને જુની ભીંતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાંત્રા બારીક હોય તે જોડાયેલાં હોય છે. એને રાતા રંગનાં બારીક પુલો આવે છે. એ ઝાડોને બારીક શિંગો આવે છે, તેમાં તેનાં બી હોય છે. ઉપયોગ:—

(૧) નાના બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—રાજહંસનો પાલો પાનમાં ઘાલી ખાવા આપવો.

(૨) હરતાલના વિષ ઉપર:—રાજહંસના પાલોનો રસ કાઢી પાવો. (૩) સ્ત્રીયોના દુધવિકાર ઉપર:—રાજહંસનો પાલો સુકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમાં કરી તેમાં સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે.

૪૭૦ રાતુ (સાકર) કોળુ.

રાતા કહોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે છે. એને પીળાં પુલો આવે છે. એ વેલાને ફળો પણ પુષ્કળ લાગે છે. એક એક કોહળું આશરે પંદર શેર હોય છે. એ કોહળોનો રંગ બાહરથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોળું મોટું પૌષ્ટિક છે. એનું શાક હલવો ભજ્યાં વીગેરે એના ઘણાં પદાર્થ અને છે. રાતાકોળાના વેલા:—મધુર, શીતલ, રચિકર, તૃપ્તિકારક; અને દાહ, બાડય, મૂત્રરોધ, રક્તદોષ, શોષ એનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળો:—અતિ મધુર, શીતલ, રચિકર, તર્પણુ, પૌષ્ટિક, વીર્યકારક, બલપ્રદ; અને શ્રમ, બ્રાંતિ એનો નાશ કરનાર છે. પાકાં ફળો:—કંક કરનાર, ગુર, મધુર; અને રક્તવિકાર, દાહ અને તૃષ્ણા એનો નાશ કરે છે.

૪૭૧ રાન [જંગલી] તુળસી.

જેયાં તુળસીનાં ઝાડો હોય છે તેવાંજ રાન તુળસીનાં ઝાડો હોય છે. રાન તુળસીનાં પાંત્રા તુળસીના પાંત્રા કરતાં મોટાં હોય છે. એને સારો વાસ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ

મોટા આવે છે. રાન તુળસીનાં બી કાળા રંગનાં અને કિચિત રાતાં તથા ખસખસના જેવડાં મોટાં હોય છે. એ પાણીમાં નાખવાથી પુલે છે. રાન તુળસી:—ઉજ્જુ, સુગંધિ, તીખી; અને પિશાચબાધ, ઉલટી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ, વિસર્પ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રાતા આમાંશ ઉપર:—રાન તુળસીનાં બી થંડા પાણીમાં પલારી રાખી તેમાં ખાંડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવા. (૨) બાળકોની આંકારી ઉપર:—રાન તુળસીનો રસ પાવો. (૩) કોઠામાંહેની ઉજ્જુતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:—રાન તુળસીનાં બી રાત્રે થંડા પાણીમાં પલારી રાખી સવારે તેમાં ગાયનું તાજુ દુધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર હાથ નહિં ઘાલતાં લાકડીથી હલાવી પીવું. (૪) ત્રણ ઉપર:—રાન તુળસી અને રાનતલ એનાં મૂળો ગાયના દુધમાં ઘસી પાવાં. દિવસ ૨૧. પથ્ય અલણી, ગહુ અને તુવેર એ સિવાય કંઈ ખાવું નહિ. (૫) કોઠામાંની ગરમી અને મૂત્રદાહ અતિસાર ઉપર:—રાન તુળસીનાં બી ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને એથમી ૭૩ ૪ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સમાન નાખી તે નિત્ય ૧ તોલા દુધમાં અથવા પાણીમાં પીવું. (૬) મૂત્રાઘાત ઉપર:—રાત્રે થંડા પાણીમાં રાન તુળસીનાં બી પલારી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવાં.

૪૭૨ રાનભીડાં.

એમાં બે ત્રણ જાતિ છે. એકનાં ઝાડ માથોડું ઉંચા વધે છે. અને બીજી ફક્ત જમિન ઉપરજ પસરે છે; તેનાં ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી. રાનભેડીનાં ઝાડો સર્વત્ર થાય છે. એ ઝાડને જે ભીડા આવે છે તે કુમળા હોય છે ત્યારે તેનું કોઈ કોઈ શાક કરે છે, અને જુના થયા પછી અંદરના દાણાની કઠી કરે છે. એ ઝાડો સુકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી, પાછી ખાંડી તેમાંથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા કોઈ કોઈ ખાય છે. એ ઝા-

ડતું સત્વ પણ કોઈ કાઢે છે. એ ઝાડનાં મૂળા-
યાં રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. **ગામાંતક, ક-
નાટક, વેંગુલી, સાંવતવાડી,** અહીં એનાં મૂ-
ળાયાં છુંદી તેનો રસ કાઢે છે. આ રસ ચુંદર-
ના જેવો જડો અને ચીકણો હોય છે. **એનો
રંગ કરવાની કૃતિ આવી છે:**—લીડાની
બારીક ભૂકી અને રંગ એમાં નાંખી ઘુટે છે.
એ રંગને અલક કહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧)
ગયેલું પુરૂષવ આવવા માટે:—રાનભીડાનાં
મૂળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં નાંખી પા-
વું. (૨) **પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—
રાનભીડાનાં મુળ દુધમાં ધસી, ઘી અને સાકર
નાખી પાવા. અં રાનભીડાનાં મુળ, લીલાં ગો
ગોખરૂં અને ઘોળી જસુંદીનાં મુળ, એ પ્રત્યે
કનો એક એક તોલો રસ, તેમાં સખજનાં બી
લણ માંસા નાંખી વાટવાં અને તેમાં એક તો
લો મધ અને સાકર નાંખી પાવું, એટલે ત્રણ
દિવસમાં દુધર પ્રમેહ જઈ રકતશુદ્ધિ થાય છે.
અને ધાતુવિકાર બંધ થાય છે,

૪૭૩ રામફળ.

એ ઝાડ ધણુજ ઉંચા વધે છે. એનાં પાં
ત્રા અશોકના પાંત્રા જેવાં લાંબાં હોય છે. એની
છાયા થંડી હોય છે. રામફળ એ ફળ મોટાં
હોઈ તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બીયાં શી-
તાફળીના બિયાં જેવાં હોય છે. એ ફળો શીતા-
ફળ જેટલાં થંડા નથી. એનું લાકડું ધમારતના
કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ—**
સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટું, ઉલટીને
અહિતકારક; અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ,
શુધા એનો નાશ કરે છે.

૪૭૪ રામેઠા.

સં૦ દમ્બરહા. મ૦ રામેઠા. ક૦ કુરહટ્ટલ
લા૦ નીડીઆડીપ્યુની

એનાં પાંત્રા ત્રણ ચાર આંગળ લાંબા હોય
છે. પરંતુ તેટલાં પહોળા નથી. એ ઝાડ ધણુજ
મોટાં થાય છે. એને મીઠાં અને ઘોળાં ફૂલો

આવે છે. એનો રસ આંખોને લાગે તો મોટું
તુકસાન થાય છે. સખખ આ રસ આંખોને ન
લાગે એને માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડો
કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે.

૪૭૫ રામબાણ.

સં૦ અપર્વદંડ મ૦ રામબાણ. હીં૦ તૈ૦
રામશર. ક૦ રામસપુ. સરગોલું લા૦ સેખેરમસર.
વહેળામાં કિંવા જળાશયમાં ઢીંચણુભર
પાણીમાં પાનના ઝાડ પ્રમાણે કિંવા બાજરીના
છોડ પ્રમાણે માથોડું ઉંચાઈનાં એ છોડો થાય
છે. એનાં પાંત્રા બાજરીના પાંત્રા પ્રમાણે થાય
છે. બાજરીની માફક એને બાજરીઆં આવે
છે તેને **પાનબાજરીયું** એમ કહે છે. એ
પાનબાજરીયું સુકવી તે ઉપરનું ૩ ચક્રમક સ-
ળગાવવા ઉપયોગમાં લે છે. એ પાન બાજ-
રીયાં તેલમાં બાળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે
બળે છે. **મોટું પાનબાજરીયું—**મધુર, કડવું,
ઉષ્ણ, કિચિત વાતુલ, બલકર, વીર્યપ્રદ, અને
કફ, પિત્ત, ક્ષય, બ્રાંતિ મદ એનો નાશ કરે છે.
લઘુ રામબાણ એને સં૦ અપર્વદંડ અને મ૦
વાટોળા (ગોળ) લગ્ન એમ કહે છે. ઉપરના
ગુણ જેવાં એના થોડાક ગુણ છતાં.—કિચિત
ઉષ્ણ, રચિકર, રસ વખતે ખાટું, તુરં, પિ-
લ; અને કફ, વાયુ એનો નાશ કરે છે. (૧)
જખમ ઉપર—પાણુબાજરીયાની રાખ તેલમાં
ખલી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભરાઈ
આવે છે. (૨) **ભગંદર ઉપર—**પાણુબાજરી-
યા માંહેતું ૩ નિલ ચિદ્રમાં ભરતાં જવું એટલે
ત્વરિત ગુણ આવે છે.

૪૭૬ રાયઆમળી.

“હરપરેવડી” એનાં ઝાડ સાધારણ ધણુજ
મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રા ગરમાળાના પાંત્રા
જેવડાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડના અંગ
ઉપર ફળોના ગુચ્છઓ આવે છે. એનું અથા-
ણું પણ કરે છે. **રાયઆમળી—**તુરી, ખાટી,
કડવી, રચિકર, પ્રિય, રક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ,

લઘુ, વિશદ, સુગધિ, કિચિત્ મધુર છતાં, કંક, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી, હરશ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગુલાબ થવા માટે—રાયઆમળીની છાલનો રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ અને બીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર—રાયઆમળીના પાંત્રાનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની ભૂકી નાંખી સારી રીતે કઢવી અને તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. (૩) નાડીવ્રણ ઉપર—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા, આંમળીની છાલનો રસ તોલા ૩ એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાંખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૭૭ રાયણ.

સં ૦ રાગદની. મં ૦ ખીરણી. રાંજણી હીં ૦ ખીરની. બં ૦ કશીરની. ક્ષીરખેનૂર કં ૦ ખીરણીમારા. ધં ૦ એબરયુસલીન્હડમાધિસોસ્તુ લાં ૦ માધિસોસ્તહેરાજંડા.

રાયણનાં ઝાડો ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાથાય છે. રાયણનાં પાત્રાં બકલીના પાંત્રા જેવડાં હોય છે. અને ફળો કડવા લીમડાની લીંબોળીયો જેવાં હોય છે. એ ફળોમાં દુધ હોય છે. તેનાં લીલાં ફળોને રાયણ અને સુકવેલાં ને કાકડી કહે છે, એ ફળો ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. પરંતુ ઘણાં ઉષ્ણ છે. રાયણનું લાકડું કઠિણ અને ચીકણું હોય છે. માટે રંગારી લોક રંગેલા કાપડ વણવા માટે તેની સોટીયો કરે છે. ઉપયોગ (૧) અપસ્માર ઉપર—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને પીપરનું ચુર્ણ નાંખી આપવું, (૨) વાતપિત્ત પ્રદર અને રક્તાપિત્ત ઉપર—રાયણ અને કાઠી એનો પાલો ધીમાં શેકી તેનો કલ્ક આપવો. (૩) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—રાયણની મીઠા કાઠી તેની પોટલી ધારણ કરવી.

૪૭૮ રાસ્ના.

સં ૦ બં ૦ કં ૦ તૈં ૦ રાસ્ના. હીં ૦ રાસન. રહસની. ફાં ૦ રાસન. અં ૦ જંજબિલશામી. લાં ૦ વેંડારૌકસબુર્ધી.

રાસ્નામાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ધોળો રાસ્ના ગુજરાતમાં થાય છે. એનાં જ ઝાડો સોયા જેવાં બારીક મુળો હોય છે. રાસ્ના એ વાયુહારક છે, રાસ્ના—ગુર, કડવો, ઉષ્ણ, આમપાયક; અને વિષ, વાતરકત, દમ, ઉધરસ વિષમન્યર, સોજો, ઉચકી, કંપ, ઉદર, આમવાત, કંક, શળ, તાવ તથા સર્વ વાયુરોગ એનો નાશ કરે છે. રાસ્નાનાં જ એક ભેદને નાઈ, નાવલી, એવાં નામ છે. ઉપયોગ—(૧) પક્ષધાત, કર્ણનાદ, અર્દીત વાયુ (મોં વાકુ થવું,) મન્યાસ્તંભ ડોકનું રહી જવું, એ ઉપર—રાસ્ના, એરંડમુળ, રોહીસ ઘાસ, આસોંદ, બળદાણાનાં મુળ, અડદ, કુહિલીનાં મુળ, એનો કાઠો કરી તેમાં સીંધવ અને હિંગ નાંખી પાવો. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—રાસ્ના, ગળો. બળદાણાનાં મુળ, જેઠીમધ, ગોખરં, એરંડમુળ, એનો કાઠો એરંડ તેલ નાંખી પાવો, (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર રાસ્નાદિ કાઠો—રાસ્ના કાટાસરીઓ, નાગરમોથ, અરકુસો, ગળો ગોખરં, વજ, દેવદાર. હરીતકી, કચોરા, સુંઠ, પીપર, મરી, રીંગણી. ધાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મુળ. એરંડમુળ, સુવા, સાટોડી, ચવક, ડોડી એનો કાઠો કરી તેમાં સુંઠની ભૂકી નાંખી તે પાવો. (૪) આક્ષેપક સમધાતુગતવાત, આમવાત, અને સર્વાંગવાત, એ ઉપર—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ, એરંડમુળ, એનો કાઠો બેવાર આપવો. (૫) સર્વ વાયુ ઉપર—રાસ્ના, ગોખરં, એરંડમુળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાણાનું મગજ એનાં કાઠામાં એક માસો સુંઠનું ચુર્ણ નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુનો નિઃસંશય નાશ થાય છે. (૬) શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ અને શીતજ્વર ઉપર—રાસ્ના. સુંઠ અને પીપર, એનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો.

૪૭૯ રાજા.

(સં૦ પ્રિયયુ)

એ ધાન્ય સુવા, કાગ, એજ પ્રતિનું છે. ગામડાના ગરીબ ખેડુતો એનાજ ઉપર નિર્ધાર કરે છે, વરી મોરીયાની સળીયો જેવી એ ની સળીયો થાય છે. એનાં કણસલા ન્હાનાં હોય છે. એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. રાજાનો ભાત દુધમાં સારો લાગે છે. રાજાનાં યુષ્ણ કાંગના જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—રાજાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરવો અને તે લોટ જાશમાં નાખી ખાવો.

૪૮૦ રાજા.

સં૦ હીં૦ ક૦ રાજ. મં૦ રાજ, બં૦ ધુના કાં૦ રાલેમગરેખી. અં૦ કિકહર. ઇં૦ ચલોદેઝી ન લાં૦ રેઝિનાફલેવા. ફિં૦ નારસ.

એ વૃક્ષ બંગાળા, આયુનો પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે. રાજ એ ચાર જાતિનાં વૃક્ષોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ જાડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની રાજ થાય છે. રાજનું વૃક્ષ:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, શીતલ, તુર, વણુરોપણ, વણુકારક, રક્ષ, અને અતિસાર પિત્ત, રક્તદોષ, કોડ, કફ, કંડુ (ખરજ) વિસ્ફોટક, વાયુ, પરસેવો, વણ, કૃમિ, વર્ધ્મરાગ, વિદ્રધિ, પહેરાપણું, ચોનિશળ, કર્ણશળ. પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે. મોટું રાજનું વૃક્ષ:—રક્ષ, કાંતિકર, તીખું, જીણુ, સિન્ધ, અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કોડ, ગ્રણુ, વિપદોષ, ઉરક્ષત, કંડુ, વાત, શિરોરોગ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—મધુર. રક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુર, તુરા, લેખન, મલાવ જટંભક અને શુલ, વાયુ, આધ્માન એને કરનાર અને પિત્તરક્તદોષ દાહ, ક્ષત ક્ષય. તૃષા, એનો નાશ કરે છે. રાજ—શીતલ સ્નિ, ગ્ધ, તુરી, કડવી, ગુર, આહક, સ્વાદુ, સ્તંભન, વણુરોપણ, ભગ્નસંધાનકારક, મધુર; અને વાત, પિત્ત, તિદોષ, રક્તદોષ, વિસ્ફોટ, કંડુ

(ખરજ), ગ્રણુ, શળ, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ ગ્રણુ વિપાદિકા, વિપ, ભૂતબાધા, અતિસાર એનો નાશ કરે છે. (૧) સંગ્રહણી ઉપર—રાજ ઘીમાં તળી નાગકેશરની સાથે ખવરાવવી. (૨) બાળકોના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર—સાકર અને માખણ એમાં રાજ મિશ્ર કરી આપવી. (૩) અતિસાર ઉપર—રાજનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર થાય છે. (૪) અગ્નિદગ્ધ ગ્રણુ ઉપર—રાજ, મીણુ અને માખણ એ એકત્ર કઢવી ચોપડવાં. (૫) રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર—રાજ અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતાં જવું. (૬) અગ્નિદગ્ધ ગ્રણુ ઉપર—રાજ બારીક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાંખી ખલવું અને તે પીછીએ અથવા રૂના પુમડા વડે ચોપડવું. (૭) કાન ડુટ્ટે છે તે ઉપર:—ગ્રણુ ભાગ તલના તેલમાં ૧ ભાગ રાજની ભૂકી નાખી, રાજનો રસ થઈ તેલમાં મળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું. એ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમાં ભરવું અને દિવસમાં તણુવાર કાનમાં નાંખતાં જવું. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર—રાજનું ચૂર્ણ અને સરસવનું તેલ (સરસીયું) એકત્ર કરી ધ્રુપ દેવાથી અર્શ અને રક્તસ્ત્રવ બંધ થાય છે.

૪૮૧ રીસામણી.

સં૦ લજ્જણુ. મં૦ લાજળુ.

એ જાડ ન્હાના હોય છે. એમાં ન્હાની અને મોટી એવી બે જાતી હોય છે. મોટી જાતીનાં જાડને બારીક કાંટા હોય છે. રીસામણીનાં પાંત્રા આંમલીના પાંત્રા જેવાં હોય છે. એ પાંત્રાને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાંજ બીડાઇ જાય છે, આ એ જાડમાં મોટો ચમત્કાર છે. લાજળુ (રીસામણી)—તીખી, શીતલ, કડવી, તુરી, સ્વાદુ, રક્ષ; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ચોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, દાહ, શ્રમ, ગ્રણુ, કોડ એનો નાશ કરે છે.

નાની રીસામણી—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિ-
યામક અને અનેક વિસ્ત્રાનકારક તથા આમદોષ-
નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ગંડમાળા, અ-
પચી, ગડગુમડાં અને કમળો એ રોગો
ઉપર—રીસામણીનો અથવા ગોરખમુડીનો સ્વ
રસ ૨ થી ૮ તોલા પર્યંત પ્રાશનાર્થે આપવો.
(૨) અંડ ઉતર્યા હોય તો—રીસામણીનો
પાલો વાટી ગરમ કરી અંડે આંધવો. (૩)
શ્લિષ્યોનું યોનિદ્વારે અંગ બાહ્યેર પડે છે
તે ઉપર—રીસામણીના પાલાનો રસ અથવા
મૂળો ઘસી હાથે યોગી તેવા હાથે અંદર બેસા-
રવું. આ ઔષધ સુચાણીએ કરવું. (૪) આં-
ખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદા)
આવે છે તે ઉપર—રીસામણીનાં પાંત્રાનો
રસ અને ઘોડાનું મૂત્ર સમભાગ એકત્ર કરી
અંજન કરવું (૫) ખાલી ઉધરસ ઉપર—
રીસામણીના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવું.
(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર—રીસામણીના પાંદડાંનો
રસ દિવસમાં બે ત્રણ વાર મૂળવ્યાધીને
આપવો.

૪૮૨. રૂદ્રવતી.

સં ૦ રૂદ્રંતી. મ૦ રૂદ્રવંતી. રાનહરખરા. હી૦
લાણા. ૬૦ અલુગણી અડીવેકડલે. લા૦ કેસાકેટિકા
રૂદ્રવંતીનાં ઝાડો ચણાના જેવાં હોય છે.
રૂદ્રવંતીને “રાન ચણા” એમ પણ કહે છે.
રૂદ્રવંતી—તુરી, રસાયન, તીખી, કડવી, ઉષ્ણ;
અને કરમ, રક્તપિત્ત, કફ, ઉધરસ, મેહ
એનો નાશ કરે છે.

૪૮૩ રૂદ્રાક્ષ.

[સં ૦ મ૦ હી૦]

રૂદ્રાક્ષનાં મોટાં મોટાં ઝાડો થાય છે. કોક-
ણના કેટલાક ભાગમાં એ વૃક્ષો થાય છે. એમાં
નહાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. રૂદ્રાક્ષની
માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કાઈ કાઈ એ
માળા રૂપાના કે સોનામાં ગંઢાવે છે. મૈસુરમાં

અને તેની આશપાશ પણ એનાં ઝાડો પુષ્કળ
થાય છે. રૂદ્રાક્ષ—ખાટી, ઉષ્ણ, રચિકર; અને
વાયુ, કફ, શિરઃપીડા, ભૂત અને ગ્રહબાધા,
એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મધુરા
ઉપર—રૂદ્રાક્ષ મધમાં ઘસી પાવી.

૪૮૪ રેણુકા (રેણુકબીજ)

સં ૦ હીં ૦ બં ૦ ક૦ રેણુકા. મ૦ રેણુક
બીજ. લા૦ બ્હાયટેક્સ સ્પેસીઓસા.

આ વેલો મેવાડ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં
બિયાંને રેણુકબીજ કહે છે. આ વેલ નાગરવે
લ જેવી હોય છે. રેણુકબીજ એ કંકાળી
જેવાં હોય તે કરતાં જરાક મોટાં હોય છે. એ
નો રંગ કાળો હોય છે. રેણુક—તીખી, શીત,
મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર,
અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક, ગર્ભપાતકારક; અને
ખુજલી, કંકુ, તૃપ્પા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, ન
પુંસકત્વ. દુર્બલતા, ગુદમ એનો નાશ કરે છે.
એના બીજના પણ એવાજ ગુણો છે. ઉપયો-
ગ—(૧) ઉચકી (હેડકી) ઉપર;—
રેણુકબીજ, પીપર. એનો કાઢો કરી તેમાં શે
કલી હિંગ નાખી પાવો એટલે પાંચ પ્રકારની
ઉચકી દુર થાય છે. (૨) પક્ષઘાત ઉપર;—
રેણુકબીજનો કાઢો પાવો. (૩) પિત્તગુદમ
ઉપર;—રેણુકબીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી
ખાવું.

૪૮૫ રેવંચી.

રેવંચીનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર અને
ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચીના
ઈ તાર્તરી એ દેશોમાં રેવંચીની ઉત્પત્તિ ઘણી
જ થાય થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડો મલખાર,
ત્રાવણકોર, ખંડાળાનો ઘાટ અને ખોરઘાટ
અહીંયા પણ થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડમાં એક
પ્રકારનું પીળું રાજમય દ્રવ્ય રહે છે. તેને લો
ક “રેવંચીના શિરો” એમ કહે છે. એ
માં રચક ગુણ હોવાથી તેનો રચ આપવાને
માટે ઉપયોગ થાય છે. એનો રંગમાટે ઉપયો

ગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે ૭ સાત હાત ઉંચુ વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમજેવડાં ફળો આવે છે. દક્ષિણમાં ફેટલેક સ્થળ તેને “તાવીર” કહે છે રેવંચીના મૂળોનો ઔષધો માં ધણો ઉપયોગ છે, ઉપયોગ—(૧) રેવંચક:—રેવંચીના શિરાનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શકિત પ્રમાણે ગોળમાં સાકરમાં અગર મધમાં આપવું. એટલે રેવ થશે. ઉતાર ઘી અને ભાત (૨) મુત્રરેચન:—રેવંચી, સુરોખાર, કપાળ ચીની, એલચી, એ સમભાગ લેખ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસાં ચૂર્ણ પાશેર પાણી અને પાશેર દુધ એકત્ર કરી લાંગની માફક એ વાસણમાં ચઢાવી પાવું. (૩) બાળકોને શ્વેતલીચો થાય છે તે ઉપર:—રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) નાના બાળકોને રેચ:—રેવંચી કિંવા રેવંચીનો શિરો દુધમાં ઘસી શકિત પ્રમાણે પાવો. (૫) કમળી ઉપર:—રેવંચી દુધમાં ઘસી પાવી. દિવસ ૭.

૪૮૬ રોમફળ.

સં ૦ ભવ. મં નવલી. ઓટફળ. હીં ૦ રો મફળ. કં ૦ નીવે. ફાં ૦ ચકી. લાં ૦ ગારસીનીયાં એથેચામિસ.

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં ધણું થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એને ગોળ ફળો આવે છે. એ પાકેલાં ફળો ગળ્યાં લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાંટા હોય છે, તેવા જીણા કાંટા હોય છે, ઉપયોગ—(૧) વ્રણ ધોવાને માટે કાઢો—રોમફળની જાલ, આવળીયાની જાલ, કિંજળીની જાલ, કુંભાની જાલ, કડવા લીંમડાની જાલ અને પાંત્રા, એ સર્વ ખાંડી તેમાં પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ ઉકાળો કરવો. આ કાઢાથી માણસને અથવા જતાવરને થયેલું વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂબાઈ નય છે. (૨) ઉપદ્રવ (ગરમી)ના વ્રણ ઉપર—ઉપલા કાઢાથી પ્રતિ દિવસે વ્રણ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સાફ લુછી તે ઉપર ગાયના માંખણમાં ચીકણી સોપારી અને શંખજીરું ઘસી ચોપડવું, એટલે

ગુમકું જલદી રૂબાઈ નય છે. (૩) અતિસાર ઉપર—રોમફળની જાલ વાટી પાવી.

૪૮૭ રોહિણી.

સં ૦ કં ૦ હીં ૦ મં ૦ માંસરોહિણી. બં ૦ આમારકશા ધં ૦ રેડવુડટી. લાં ૦ સોયમીડફેશી ફયુગા.

રોહિણીનાં વૃક્ષ ખાનદેશ અને નાગપુર એ પ્રાંતોમાં પુષ્કળ છે. આ વૃક્ષ ધણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રા નાંદરખીના પાંત્રા જેવડાં મોટાં થાય છે. એ ના પાંત્રા કડવા લીંમડાનાં ઝાડની પેઠે ઝાળીને લાગેલાં હોય છે. રોહિણીને ફેરી જેવડાં મોટાં ફળો આવે છે. રોહિણીનું લાકડું ધમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એની જાલનો પાકા શિકારી કિંવા સાંચરી રંગ થાય છે. જાજમે અને અંગરખાં વગેરે એ રંગે રંગે છે. રોહિણી અને માંસરોહિણી:—બલકર, રક્તપિત્ત પ્રસાદન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તુરી, કંકશુદ્ધિકર, રચિકર, સારક, વૃષ્ય, મધુર; અને વાયુ, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કપડાંએને શિકારી રંગ કરવાની કૃતિ:—રોહિણીની જાલ લાવી તેના બારીક તુકડા કરવા. તે ૪ દિવસ પાણીમાં પલારી રાખવી. પછી તે પુષ્કળ બારી તે પાણી બીજા વાસણમાં કાઢી લેવું અને તેમાં કપડાં બીજવી સુકવવાં. એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાંધારણ સુકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમાં તે કપડું એક રાત્રીભર પલારી રાખવું. પછી તેમાંથી કાઢી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ધોઈ સુકવવું એટલે તે પાકા શિકારી રંગનું થાય છે.

૪૮૮ રોહીસ ધાંસ.

સં ૦ કનૃણ. મં ૦ લઘુરોહીસગવત. હીં ૦ સોધીયા. ગંધેજધાંસ. બં ૦ રોમકર્પુર. કં ૦ કીર ગંજળી. કડીલુ. લા. એટ્રોપોગનશીતેથસ.

રોહીસ એ બીજા ધાસના જેવું જ છે. એ કંબરભર ઉંચુ વધે છે. આ ધાસનો સુવાસ આ-

વે છે. એને બી આવે છે. આ ધાસનું તેલ કાઢે છે, તેને શેહિસેલ કહે છે. શેહિસ:—ઉષ્ણ, કડવું; અને કફ, પિશાય, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ ત્રણ, વાયુ, વિષ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુઃખતું હોય તો તે ઉપર:—શેહિસેલ યોગનું એટલે અંગ દુઃખતું રહે છે. (૨) રસકપુરના વિષ ઉપર:—શેહિસ ગત સાકર નાખી આપવું તથા અંગે યોગનું.

૪૮૯ લવંગ.

સં ૦ મં ૦ અં ૦ કં ૦ લવંગ. લીં ૦ લોંગ તૈં ૦ લવગાલ. ફાં ૦ દરખતેમેલક. અં ૦ મિખકર્ન કુલ. ઇં ૦ કલોલ-લાં ૦ કારેયાફલિસએરેટીક્સ. એ ઝાડોની ઉત્પત્તિ મલાકા અને આંખાયના એ દેશોમાં થયી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડો ઉગાડવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી લવંગ સારાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. લવંગનો ઉપયોગ મસાલામાં અને યુગ્ધિ પદાર્થોમાં પુષ્કળ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. લવંગ:—લઘુ, કડવી, ચક્ષુષ્ય, રચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અમિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદય, તૃપ્ય, વિશદ; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શળ, આનાલ વાયુ, શ્વાસ, ઉચકા, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ, આધ્માન વાયુ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્દી ઉપર—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મૂરછા અને વાયુનો ઝટકો થાય છે તે ઉપર—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. (૩) રતાંધળા ઉપર—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર—હીકર દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બાહર કાઢી, એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત એક લવંગ નાખવાં. તે શેકાયા પછી હીકરા ઉપર ઘોળી ગરણીના પાલાનો રસ નાંખવો, તથા હીકર કાઢી લેઈ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવો. ગરમી થાય તો ઘોળી ચણીહીનો પાલો મોંમાં રાખવો. (૫) દાંત દુઃખ-

તા હોય તો તે ઉપર—લવંગનો અર્ક ૩ પર લઈ દાંત ઉપર મુકવું. (૬) અગ્નિમાંઘ, અ-જીર્ણ અને વિષૂચિકા એટલે કોલેરા ઉપર—લવંગનો કાઢો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૭) લવંગાદિ વટી ઉધરસ ઉપર—લવંગ, મરી, બહેડાંનું દળ, એ સમાન અને એ ત્રણ-ણેના સમાન ખેરતી અંતરજાલ કિંવા ઘોળો કાથો નાંખી બાવળીયાની અંતરજાલના કાઠામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીયો કરી રોજ એ ત્રણવાર ગોળી મોંમાં રાખવી. એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. (૮) લવંગાદિ ચૂર્ણ કાસાદિક ઉપર:—લવંગ, જયફળ અને પીપર, એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા, અને ૧૬ તોલા સુક લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાંખવી અને આપવી, એટલે પ્ર-અત્રરોગ, ઉધરસ, જ્વર, અરચિ, મેહ, ગુદમ, શ્વાસ, અગ્નિમાંઘ અને સંત્રહણી એનો નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકા રોગમાં તૃષ્ણા કિંવા શોષ થાય છે તે ઉપર—લવંગ કિંવા જયફળ અથવા નાગરમેથ એનું પાણી તપાવી થંકુ કરેલું પાવું (૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરચી, પ્રમેહ, સંત્રહણી અને ગુદમ ઉપર:—લવંગ, જયફળ, પીપર એ એક ભાગ, બહેડાં ૩ ભાગ મરી એ ભાગ, સુક ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ સમાન તેમાં સાકર નાંખી તે ૬ માસા પર્યંત ખાવું.

૪૯૦ લસણ.

સં ૦ રસોન. લશુન. મં ૦ લસણ. લીં ૦ લ હસન પું ૦ કાળુવા. અં ૦ રસુન. કં ૦ બીલીય બેગુળી તૈં ૦ બેગુળીતેલગરુડા, ફાં ૦ સરી. અં ૦ સુમરિકુર્દીપૂન. સુમલ હેયાર. ઇં ૦ ગાર્લીકશટ. લાં ૦ એલીયમ્ સેરીપમ.

લસણના છોડ ડુંગળી (કાંદા) જેવાજ થાય છે. એના કંદમાં આઠ દસ કળીઓ હોય છે, અને એને ડુંગળી જેવાં બી આવતાં નથી. એની કળીયો વાવવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે. તેમ કોઈ અથાણું પણ

કરે છે, લસણનો આપધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એના અંગે વાયુ નાશ કરવાની મોટી શક્તિ છે. લસણમાં ધોળી તથા રાતી એવી બે જાતી છે. પણ તે ગુણોમાં બહુતેક સરખીજ છે. એક કળીનું લસણ ગુણોમાં વધારે છે.

લસણુ:— ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યવ્રદ, પાકકાળે અને રસરાળે તીખું, રસાયન તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ પાચક, મધુર, ભગ્નસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્ત, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેઘાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક, કેશ્ય, અને, અરચી, કફ, વાયુ, કૃમિ. હૃદયોગ, સોળે, હેડકી, દમ. જ્વર, (તાવ), કાંડ, આમ, પીનસ, શ્વિત્ર, કુષ્ટ, ગુદમ, શૂળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાઘ, મલાવષ્ટાંભ, ઉધરસ, રાત્યદમો; (ક્ષય), કુક્ષિ-શૂળ એનો નાશ કરે છે. એનું મુળ: તીખું;

પાંત્રા. કડવાં; દાંડો તુરે; દાંડાનો, અગ્રભાગ ખારો; અને ખીજ મધુર છે. લસણ અતિ-સારી, મેઘી, ગર્ભાણી, રક્તપિત્તી, શોષી, ઉલ-ટીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટાં, મઘ, માંસ એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દુધ, ક્રોધ, ઘણું પાણી, તડકા ગોળ એનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. **ઉપયોગ:**—

(૧) કાન કુટ્યો હોય અને સણકા થતા હોય તો તે ઉપર:— તેલમાં લસણ કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું (૨) નવાં વ્રણની ગાંઠ. ઉઠાણુ ગળું કાખમાંજરી વીગેરે ઉપર: લસણ ચોળવું એટલે તે જીરે છે અથવા લસણ અને મરી એનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો, (૩) શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે:—લસણ, રાળ અને હિંગ એની ધુણી દેવી. એથી કરી કીડા પડ્યા હશે તો પણ તેનો જલદી નાશ થશે,

(૪) આદાશીશી ઉપર:—લસણનો રસ નાકમાં પાડવો (૫) પથરી ઉપર:—લસણ, પીપરીમુળ, હરડાં, એકત્ર ખાંડી ખાવાં અને ઉપર ગોમમૂતનો ઘુટડો પીવો. (૬) આંમ, રક્ત અને મરડો એ ઉપર:— લસણ તોલા ૪ અને થોડાં શીશનનાં કુમળા પાંત્રા એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૬) સર્વ

વાયુ ઉપર:— ૪ તોલા લસણ છોલી તેમાંહેની મોખ કાઢી નાખી હીંગ; જીરું, સીધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી, પીપર એનું ચૂર્ણ એકક માસો નાં ખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડાનો કાઢો પીવો. તેથી કરી પક્ષાઘાત, સ-વાંગ વાયુ, ઉસ્તંભ, કૃમિ, શૂળ, કટિશૂળ, કુક્ષિશૂળ, પેટમાંહેનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દુર થાય છે. (૮) વ્રણસંખર્ષી કૃમિ દુર થવા માટે:— લસણ વાટી લેપ કરવો.

(૯) કુત્રાના વિષ ઉપર:—જખમ પાણીવડે ઘોઈ, પછી લસણ વાટી લેપ કરવો; તથા નવ-ટાંક પાણીમાં લસણ કઢવી જ પૈસાભાર પાણી ખાટી રહે એટલે ઉતારી પાવું. અને ભોજનમાં લસણ વધારે ખાવું. દિવસ ૭. **ખાળકોના આમ— સંગ્રહણી ઉપર:**—લસણની કળી લેધ ઉભી ચીરી તેમાં બે તલ ભારથી અર્ધા અડદના દાણા જેટલું અફિણ ભરી તે કળી કિંચિત શેકી ખાવા આપવી. એ નીમપ્રમાણે પ્રત્યેક દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે બે દિવસ આપધ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઈ ગુણ આવે છે. મોટા માણસને અફિણ અડદ કરતાં કિંચિત કમિ આપવું. (૧૧) અપસ્માર અને અર્દીત વાયુ (માં વાંકું થવું તે) ઉપર:—

લસણ વાટી તેલના તેલમાં તળી સાથે ખરાવવું; અથવા લસણ નાંખી કરેલાં અડદનાં વડાં તેલના તેલમાં તળી માખણમાં ખાવાં. (૧૨) સર્દીએ કાનમાં કંઈ થતું હોય તો— લસણની કળી છોલી રૂની અંદર વીટાળી કાનમાં રાખવી. (૧૩) આમવાત ઉપર:— લસણની કળીએ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં તળી ભોજન સમયે પ્રથમ ગ્રાસમાં (કાળીયામાં) નિત્ય સેવન કરવી. (૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર રસોનાદિ કલ્ક—લસણ, મધ, લાખ અને સા-કર એનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો એટલે ભા-ગેલા કે ઉતરી ગયેલા હાડકાનું ઘણી ત્વરાથી સંધાન થાય છે. (૧૫) ઉદરરોગ ઉપર— શુધ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રી જાશમાં પલારી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સીધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ

શેકલી પા ભાગ અને બધાઓના બરોબર આ-
દાનો રસ લેઈ તેમાં ખલ કરી ચાર ગુણ
(ચણાદી) ભાર પ્રમાણે ગોળીયો કરવી. તેમાંથી
એક અથવા બે ગોળીયો ગાયત્રી જાશમાં અથવા
આદાના રસમાં આપવી એટલે ત્વરિત ગુણ આ-
વે છે, અને મોઢું થયેલું પેટ પણ જલદીથી
નહાનું થઈ મલશુષ્ધિ પણ સાફ થાય છે. (૧૬)
વાળા ઉપર—લસણ, ચીત્રો અને રાઈ એ
પાણીમાં વાટી તેની થેપલી કરી નાઈ ઉપર આં-
ધવી. (૧૭) **વિષમ જ્વર અને સંપૂર્ણ વા-
તવ્યાધિ ઉપર**—લસણના કદકમાં તલનું તેલ
અને સીંધવ નાખી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી
વિષમ જ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ એને હ-
રણ કરે છે. (૧૮) **શૂળ ઉપર**—લસણ ધીમાં
ખાવું. (૧૯) **શરિરમાંહેની ગર્ભીથી અંગ
ઉપર પસરનારાં લાલ ચાંદાં થાય છે તે
ઉપર અને દાદર ઉપર**—લસણ છોલી વાટી
તેનો રસ ત્રણ દિવસ યોગ્યો એટલે એ વિ-
કાર દુર થશે.

૪૯૧ લીંડીપીપર.

નામનંબર ૩૬૩માં

લીંડી પીપરના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રા
નાગરવેલના પાંત્રા જેવાં હોય છે, તથા ગોળ
અને તીખાં હોય છે. આ વેલા ઉપર ભાદ્રપદ
માસના સુમારે શિંગો આવે છે. તેને પીપરો
કહે છે. પીપરમાં જાડી અને બારીક એવા બે
પ્રકાર છે. બારીક પીપરને “લેંડી પીપર” કહે
છે. કોકણમાં કેટલેક ઠેકાણે હુંગરાળ પ્રદેશમાં
પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પીપર વાતના-
શક અને ઉષ્ણ છે. પીપરના મૂળોને “પીપરીમૂળ”
કહે છે. તાજી લીલી પીપરોનું અથાણું કરે છે.
પીપર—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તીખી, કડવી,
અગ્નિદીપન કરનારી રસાયન, બેદક, લઘુ, હૃદયને
પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્તી, તથા તીક્ષ્ણ અને
વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અશ્મિ,
કેડ, ગુદમ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, કવલુ, ઉદર, ત્રિ-
દોષ, તૃષા, આમાંશ, કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ,
કમળો અને શૂળ એની નાશક છે. એ નવી

તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીતકરનાર, મધુર,
ગુરુ, કફકર; અને પિત્તનાશક છે. **સૈહલી
પીપર**—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, કોષ્ટ શુ-
દ્ધિકારક છે. અને કૃમિ, કફ, વાત, શ્વાસ એની
નાશ કરનારી છે. **વાનર પીપર**—કડવી, તુરી,
મીઠી; અને મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, વિસ્ફોટ, યોનિ-
શુલ એનો નાશ કરે છે. **રાન પીપર**—ઉષ્ણ,
તીક્ષ્ણ, શ્ચિકર અને દીપન એવી છે. એ લીલી
હોય ત્યારે વધારે ગુણુવાળી હોય છે. સુકી અ-
લ્પ ગુણી છે. અને અતિતીક્ષ્ણ છે. **પીપળી-
મુળ**—અગ્નિદીપક, શ્ચિકર પિત્તલ, પાચક. ર-
ક્ષ, બેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ, લઘુ; અને
આમ, પ્લીહા, શૂળ, ગુદમ, બિદર, વાયુ, કફ,
દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર,
વાતોદર એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧)
**સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચૈ-
સઘ્રી પીપર**—પીપરનો એક સરખો ચૈસક
પ્રહર ખલ કરવો એને ચૈસઘ્રી પીપર કહે છે.
એ પીપર ઘણીજ તિવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર
જેટલી મધમાં ખાવી. એથી ઘણીજ દાહ વગેરે
થાય તો ઉતાર ધી અને ભાત આપવો. (૨)
અપસ્માર, વાયુગોળા ઉપર (આ વાયુનો
ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળજી પર્યંત આ-
વે છે. અને નહાના ગોળા જેવડો એકજ ઠેકાણે
દેખાય છે.) પીપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ,
અને સીંધવ ૧ ભાગ એની ભૂટ્ટી કરી તે
જાશના પાણીમાં છ માસા પર્યંત આપવી.
(૩) **પીપરનું ચૂર્ણ**—પીપરનું ચૂર્ણ કરી
તે ગોળમાં ખાવું એટલે અશ્મિ, હૃદયરોગ,
શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંઘ, પાંડુરોગ
અને જીર્ણ જ્વર એનો નાશ થાય છે. પીપરનું
ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ,
જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહા, એનો નાશ કરે
છે. (૪) **નિદ્રા ન આવતી હોય તો**—પીપ-
રીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૫) **શ્વાસ
ઉપર**—પીપરીમૂળનો આઠ પ્રહર ખલ કરી તે
ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) **સ્તનમાં દુધ આ
વવા માટે**—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા
પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૭) **ઉલટી, કાસ**

અને હેડકી ઉપર—પીપરનું ચૂર્ણ અને મોર-
ના પિછાની રાખ મધમાં કાલવી વારંવાર ચાટ
વું. (૮) આમાતિસારમાં શુળ થયા છે તે
ઉપર—પીપર અને હરીતકી એનું ચૂર્ણ ગરમ
પાણીમાં પાવું એટલે સુખ રેચન થઈ શુળ
રહી જશે. (૯) રતાંધળા ઉપર—ગોમૂત્રમાં
પીપર ઘસી અંજન કરવું, અને અગથીઆની
ભાજી રોજ ખાતાં જવી. (૧૦) પથરી ઉપ-
ર—પીપર અને મધ નાખી જાશ પ્રાશન કરવું.
(૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર—ગોમૂત્રની અથ-
વા થુરીયાના દૂધની સહસ્ર લાવનાઓ આગેલી
પીપર ખવરાવવી; અથવા વર્ધમાન પીપર આ-
પવી. કિંવા થુરીયાના દૂધમાં પીપરનો ૭ દિવસ
ખલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તે-
નોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૨) વર્ધમાન
પીપર—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તો-
લા, પીપર ત્રણ ચાર એ સર્વ એકત્ર કરી
કલઈના વાસણમાં કઢવી પાણી બળી નય એ-
ટલે તેમાંની પીપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું.
બીજો પ્રકાર—પીપરો પાંચથી વીસ પર્યંત
ચઢાવવી. પછી ઉતરતાં ઉતરતાં પાંચ પર્યંત
આવવું. પરંતુ દૂધમાં પાણી નાંખવું નહિ.
એકલું દૂધજ અર્ધું બાળવું અને પીપરો ખાઈ
ઉપર દૂધ પીવું; અથવા એકલું દૂધજ પીવું,
પીપરો ખાવી નહિ. દોષતારતમ્ય જોઈ યોજના
કરવી; એટલે જીર્ણીજવર, કાસ, પાંડુ, ગુદમ,
અર્શ, પ્રમેહ, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ર, વાતરોગ એ
દૂર થાય છે. (૧૩) અન્ન ન પચતું હોય
તો—જમ્યા પછી લાગલીજ પીપરની ભૂકી
મધમાં ખાવી. (૧૪) ગુદમ રોગ ઉપર—
પીપર અને જવખાર એનું ચૂર્ણ ૩ માસા
આદુનો રસ અને મધ એમાં આપવું. (૧૫)
વમન થવા માટે—પીપર, મીઠળ અને સીં-
ધવ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૬)
આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર—
પીપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૧૭)
કફરોગ ઉપર—પીપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને
મધ વિપમ ભાગે નાખી તે ખાવું. (૧૮)
અપરમાર ઉપર—પીપર લીમડાનાં રસમાં
ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૯) અમ્લપિત્ત ઉપર—

પીપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ પ્રતિવેળા પા તોલો
સાકરમાં ખાવું. આ ઔષધ પ્રત્યેક બે વખત
પ્રમાણે એક મહિનો આપવું. (૨૦) બાળકના
તાવ, ઉધરસ, અતિસાર, અને ઉલટી એ
ઉપર—પીપર, મજીઠ, નાગરમોથ, અને કાકડ-
શિંગી એનું માસા બે માસા ચૂર્ણ મધમાં
આપવું. (૨૧) ઉલટી ઉપર—પીપળીમૂળના
ગંઠોડાનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તેટલુંજ
સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું, તથા પ્રત્યેક વેળા છ
માસા મધમાં ત્રણ માસા ખલી ખાવું. (૨૨)
વાત-કફજવર ઉપર—પીપરનો કાઢો મધ નાખી
ખાવો. (૨૩) દેદ્રોગ, જવર, ઉધરસ, ક્ષય
એ ઉપર—૯૬ તોલા ગાયનું દુધ મંદાગ્નિ
કરી અર્ધું બાળી થંકુ થયા પછી તેમાં સાકર,
મધ, ઘી એ બેબે તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ
૧ તોલો નાખી તે દુધ પીવું. (૨૪) બાલકો-
ને આયતેર (ગર્ભાણી માતાનું દુધ પીવાથી
બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ર, ઉલટી, કાંપડ,
અરચિ અને ભ્રમ એ થાય છે. તે રોતું થાય
છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તડતડીત દેખાય
છે.) થાય છે તે ઉપર—પીપરની ભૂકી મધમાં
ખલી એક અડધથી ચણાહી પર્યંત બાળકની
શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું. (૨૫) મૂચ્છા ઉપર—
પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખલી તેનું ચાટણ આપવું.
(૨૬) આમવાત ઉપર—ગાયનું દુધ ૧ શેર
લેધ તેમાં પીપર એક સંબંધ અને બીલામો
ચાર કાતરી કરી નાંખી પાશેર શેષ રહે ત્યાં
સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી તે દુધ પાવું.
(૨૭) ઉદાવર્ત અને ગુદમ રોગ ઉપર—પી-
પર ૪ લેઈ ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમાં
મેળવી તે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તોલો કિંવા બે
તોલા ગાયનું ઘી નાંખી પીવું. (૨૮) ઉધરસ
ઉપર—પીપરીમૂળના ગંઠોડા, સુંઠ, અને બહે-
ગાદળ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે ઉધરસ
ત્વરિત નય છે. (૨૯) દાંત રોગ ઉપર—પીપર,
જીરું અને સીંધવ એનું ચૂર્ણ કરી દાંતોના મૂળોમાં
ઘસવું એટલે સણકા, સોજો, દાંતનું હાલવું
વગેરે વિકારો શમે છે. (૩૦) મૂળવ્યાધી ઉ-
પર—પીપરનું ચૂર્ણ જાસમાં આપવું. (૩૧)
વાતવિકાર ઉપર—વીસ તોલા દુધ ગરમ ક

રવા મૂકી અને ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીપરીમુળ નાં ગંઠાડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા પર્યંત નાંખવું; તથા સાડાં ઉકળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂકી એક તોલા પર્યંત મિશ્ર કરી પ્રતિ દિવસે સવારે એકવાર પ્રમાણે આપવું. (૩૨) પરિણામ શુળ ઉપર:—પીપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થે ૨૫૬ તોલા દુધમાં પકવ કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા પર્યંત આપવું. (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર:—પીપર તથા સીંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં એ ત્રણ ડીપાં નાંકમાં પાડવાં એટલે ત્વરિત ગુણ આવશે. (૩૪) વિષમ જ્વર, દ્વિદોષ, ઉધરસ, દમ, ક્ષય એ ઉપર:—પંચસાર (મધ, ઘી, દુધ, પીપર, ઘોળી સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. (૩૫) ધાતુગત, જ્વર, દમ, ઉધરસ, પાંડુ, ધાતુ ક્ષય અને અગ્નિમાંધ એ ઉપર:—મધ એક ભાગ, ઘી એ ભાગ, પીપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દુધ ખત્રીસ ભાગ, તથા ચાતુર્ગત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર) એ ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાંખી પચન કરી તેના મોઢક કરવા. અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—પીપર મધમાં ચાટવી. (૩૭) પાચક પીપર:—પીપરો લીંચુના રસમાં ભીજવી રાખી તેમાં સીંધવનું ચૂર્ણ નાંખવું. એ ચાર દિવસ ભિન્નયા પછી સુકવી રાખી તેમાંથી એ ચાર પીપરો દરરોજ ખાતાં જવી. એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે જઠ્ઠ મોંમાં રચિ આવે છે. અને અન્ત પચન થાય છે. (૩૮) વાળા ઉપર:—પીપરીમુળ થંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાશન કરવું.

૪૯૨ કડવો લીંમડો

સં૦ પ્રભદ્ર. મં૦ કકુ. આજંતલીંબ. હીં૦ બં૦ નીમ. તાં૦ તુ૦ ક. એવું. તૈ૦ વેખ્યા. મલાં૦ વેખ્યુ. ગો. એવારકુ કાં૦ નેનબ. નીમદરખ તહ. ઈં૦ નીંબદી લાં૦ એઝાડિરેકટાઇંડીકા.

આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે. અને હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંત્રાં કાત્રાદાર

હોઈ એને ઘોળા રંગના ખારીક ફુલો આવે છે. એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ ઝાડ આ ભૂલો કમાનું કલ્પતરૂજ છે એમ કહેવાને કાઈ ખાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્ગોએ એના અઘૌકિક ગુણોનો શોધ કરી એને મોટું શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે. એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મુળ થાય છે. એટલા માટે વર્ષ પ્રતિપદાના દિવસે એનાં કુમળા પાંત્રા અને ફુલો મરી, હિંગ સીંધવ. જીરું અજમો, આમલી અને ગોળ એમાં શુચિર્ભૂત, થઈ સર્વેએ ભક્ષણ કરવું, એ વે પ્રાચિન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ ઠરાવી આપેલો છે, એ નિયમે કરી વર્ષમાં એકવાર પણ એ સર્વરોગ પરિહારક વૃક્ષનાં પાંત્રાં આપણા ખાવામાં આવે છે. એ દુરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું જોઈએ. એ વૃક્ષનાં એકલાં પાંત્રાંજ ખાઈ રહેનાર તેજ:પુજ તથા શક્તિમાં ન એવા કેટલાક વિરક્ત પુરૂષો કદી કદી આ આપણી નજરે પડે છે તેથી કરી એ વૃક્ષમાં નાં અઘૌકિક ગુણ જ્ઞાનમાં આવી આપણે ઘણું આશ્ચર્ય જણાય છે. આ દેશમાં સ્ત્રિયો પ્રસુત થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ પર્યંત ભોજનના પહેલાં લીંમડાનાં પાંત્રાંનો રસ આપે છે. આ યોજના ઘણીજ ઉન્નત છે. જે સ્ત્રિઓ આ રસ મનથકી લે છે તેને દુધ વધારે આવી તે જલદી નિરોગી થાય છે. તેને પંછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની ખીક નથી. પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા ના કરે છે, તેઓને ઘણુંકરી દુર્ધર વ્યાધી પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાના કાળમાં એવી દુર્ધર વ્યાધી પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ છે એમ જણાય છે. વિયાએલી [સુવાવડી] ગાયને પણ જો આ પાલો ખાવાને નાંખે, તો તેને પણ દુધ વધારે આવી તે નિરોગી અને સશક્ત થાય છે- એ વૃક્ષની છાયા શિતળ હોઇ તે ઘણીજ નિરોગી છે. ઉન્હાળામાં એ વૃક્ષની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ વૃક્ષ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વા

વે છે. જેના ધર આગળ લીંમડાનું વૃક્ષ છે તેના ધરમાંની હવા સર્વકાળ નિરોગી હોઇ તેધરમાં રહેનાર માણસોને આ વૃક્ષના યોગેકરી ધણે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લીંમડાનું વૃક્ષ ધણું જીવન થાય એટલે એના લાકડાનો શુદ્ધ અંદન જેવો સુવાસ આવે છે. એનાં લાકડાં ઈમારતી કામમાં ઉત્તમ હોઇ, એના અંગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ વૃક્ષ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેના થકી સેંકડો ફાયદા થાય છે. આ વૃક્ષ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળ કુટી એનું કેટલાક વર્ષો મોટું વૃક્ષ બને છે; એવી રીતે કેટલીકવાર કાપી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ વૃક્ષો આપણી નજરે આવે છે, આ વૃક્ષ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીંપળો અને લીંમડો એ બંનેની ધણીજ મૈત્રી છે. જ્યાં જ્યાં પીંપળોનો છોડ હોય છે ત્યાં લીંમડાનો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે. લીંમડા પ્રમાણે પીંપળાનું વૃક્ષ પણ મોટું ઉપયોગી છે. વડ, પિંપળો, ઉંચરો નાંદરૂખ, બીલી તુળસિ, ઇત્યાદિક વૃક્ષને જે મોટાં પવિત્ર માનેલાં છે એવું જણાય છે. આવા ઉપયોગી વૃક્ષનાં અલૌકિક ગુણો સાંમું ન જોતાં અને તેનો અપણા શરીર રક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં, સારાસાર વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું પણ એ નિપિધ્ધ પાણી, પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ થએલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટાંતત્તીમાં આવે છે, ત્યારે ધિક્કા છે એવા જીવવાને!! જે દયાળુ પ્રમેશ્વરે હિંદુસ્થાનવાસી આર્યજનોના શરિરરક્ષણાર્થે હજારે ઔષધિ અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધ ન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદાર્થોનો ધિક્કાર કરી પરકીયોનું પરકીય હવામાંનું નિપિધ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું ઔષધ પીવું એના જેવી શરમની, લજ્જાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કાઠજ વાત નથી ! ! ! ' ' ' ગોળ સેવનાર કરતાં લીંમડો સેવનાર સારો થાય છે" એ કહેવત પુણ્યપણેલક્ષમાં લાગે. આ નિંબવૃક્ષવર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સાઈ

લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો; એટલે નિંબરસપ્રમાણેજ તેનું પરિણામ સાઈ થશે. ખેતરના ખેડા ઊપર આવળું ઝાડ હોય તો તે જમીનનાં પૌષ્ટિક અંશ ખાઈ જમ્મ તે જમીન નિઃકસ કરી નાખે છે. પરંતુ લીંમડાના ઝાડની તેવી વાત નથી. એ ઝાડો ખેતરના ખેડા ઉપર હોવાથી તે થકી ખેતરને કાંઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી એટલા માટે ખેડુતોએ એ ઝાડને અવસ્ય ખેડાઉપર વાવવું જોઈએ. કડવો લીંમડો—કડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તિખો, અગ્નિમાંઘકારક, સોળને થકવનાર, પ્રાણશોષક, બાળકોને હિતકર, હઘ; અને કફ, વળુ, સોળે, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, વિપ, હૃદયદાહ, વાયુ, કોડ, શ્રમ, તૃષા, અરૂચિ, રક્તદોષ. ઉધરસ, તાવ, મેહ એનો નાશ કરે છે. એનો કુમળો પાલો—ગ્રાહક, વાતકર; અને રક્તપિત્ત, કોડ, નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. જીનાં પાંદડાં વિશેષે કરી પ્રાણનાશક છે. લીંમડાની કુખો—કાસ, શ્વાસ, ગુદમ, હરશ, કૃમિ અને પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં (કાચાં) ફળ—ભેદક, સ્નિગ્ધ, ગરમ; અને મેહ, કોડ એનાં નાશ કરનારા છે. પાકેલાં ફળો—મધુર, કડવાં, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, પિચ્છલ; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંમાની મીજ—કુષ્ટ અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે. નિંબચંચાગ—પિત્ત, રક્તદોષ, કંકુ, દાહ, વળુ, નાશક છે. બિયાંનું તેલ—કિચિત ઉષ્ણ, કડવું; અને કૃમિ, કોડ, કફ, વળુ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોશોદર, તાવ. જરા અને કફ, પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. કડવા લીંમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાદામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ વિસ્તારભયને લીધે તેનું વર્ણન અહીં નહીં ફરતાં. જીદા જીદા સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. (૧) વળુ ઉપર—કડવા લીંમડાનો પાલો વળુ [ગુમડા] ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે નાડીવણાદિ ભયંકર વળુ. દર રોજ લીંમડાનો પાલો પાણીમાં સારો ઉકાળી તે પાણીએ ઘોઈ નાંખવાં; એટલે તેનું શોધન થઈ તે રૂઝાઈ આવે છે (૨) જે

ત્રણ (ગુમડુ) ટુટી પાચ નીકળે છે તે સાફ થવા માટે—કડવા લીંમડાનો પાલો વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જવું, એટલે તે સાફ થાય છે. **ખસ ઉપર**—આ પાલો બાળી જુના તેલમાં અથવા કરંજેલ તેલમાં ખલી ચોપડવો. (૪) **સર્પના વિષ ઉપર**—કડવા લીંમડાનો પાલો મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે. સર્પના વીષ અડયાની પરિક્ષા એવી છે કે, વિષાર થએલા માણસને કડવા લીંમડાનો પાલો અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવાં તેને જો કડવું, ખાઈ અથવા તીખું સમજવામાં આવે નહીં, તો વિષ ચડ્યું અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઉતારતા સુધી લીંમડાનો પાલો ખાવા આપવો, કિંવા પાલાનો અથવા જાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. (૫) **પિત્ત પડવાને**—લીંમડાના પાલાનો રસ પાણી નાંખી તે પીવા આપવો; એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. (૬) **ગર્ભી ઉપર**—લીંમડાના પાલાનો રસ ખડીસાકર નાંખી સવાર સાંજ એ પ્રમાણે ૭ દિવસ સેવન કરવાથી કોષ્ઠપણ પ્રકારની ગર્ભી હોય તો તે નકકી સારી થાય છે. (૭) **મહારોગ ઉપર**—આ પાલો મોટો ઉસ્તાદ ઔષધ છે. ન્હાવાના પાણીમાં આ પાલો કટવી તેણે સ્નાન કરવું. અને એનો અંગરસ કિંવા આ પાલો ગાયના દૂધમાં વાટી, તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્ત અને દુર્ધર કુષ્ટરોગનો નિશ્ચયે; કરી નાશ થાય છે. પથ્ય માત્ર પાળવી. તેમજ રોગીએ નિત્ય રાત્રે કડવા લીંમડાની જાયામાં સુવાનો રીવાજ રાખવો. (૮) **દાહયુક્ત સોજા ઉપર**—પાંત્ર વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહીં જેવો થાય છે. (૯) **પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર**—લીંમડાના પાલાનો રસ શરીરે ચોળવો. તેથી બળતરા કમી થાય છે. (૧૦) **ઉષ્ણ જ્વર ઉપર**—લીંમડાની ડાંખલી, કટુકી અને કરીયાતું એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૧૧) **કામી-જી રોગ ઉપર**—લીંમડાની અંતરજાલનો રસ કાઢી, તેમાં મધ અને થોડું સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી

આપવો. (૧૨) **ખસ ઉપર**—જુના લીંમડાનું સુકાયતું લાકડું પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. (૧૩) **વિષમ જ્વર ઉપર**—કડવા લીંમડાની જાલના કાઢામાં ધાણા અને સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો; એટલે તાપડતોડ ગુણ આવે છે. આ ઔષધ “કાયનેલ” કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોઈ ગુણોએ પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. **મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર**—લીંમડાની કાચી લીંમોળીઓ ખાવી; (૧૫) **ખસ ઉપર**—કડવા લીંમડાનાં બિયાં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. અને ઉંદરી જવા માટે પણ એ બિયાં વાટી માંથે ચોપડવાં. (૧૬) **સુવારોગ ઉપર ઉપચાર**—જુના લીંમડાની અંતરજાલ કાઢી, તેના બારીક તુકડા કરી તે હાં-લીમાં ધાલવા. અને હાંકણું દેવું. એવું ત્રણ હાંડા પાણી સાફ આધણ આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક હાંડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો હાંડો લાવી માંથા નીચે રાખવો, અને પ્રથમનો હાંડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના હાંડાની બાફ કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો હાંડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવી; એટલે પરસેવાના રૂપે શરિરમાંની સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ સા-રો થાય છે. (૧૭) **મુળ વ્યાધિ ઉપર**—લીંમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખલી તથા તેમાં થોડો ડુલવેલો મોરચુ નાંખી તે મલમ મૂળને ચોપડવું; એટલે મોડ ગરી પડે છે, અને...કંદ ગરી પડે છે. (૧૮) **સર્પનું વિષ કટીપણ ન ચઢવા માટે**—લીંમડાનાં પાંત્રા નિત્ય સવારે ખાવાં; એટલે સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. (૧૯) **મુળવ્યાધિ ઉપર**—લીંમડાના ૨ પાંત્રા બારીક વાટી મગની પલાંરેલી દાળમાં ભિન્ન કરી તેને બાખડી ગાયના ધીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ

ખવરાવવું ; એટલે યુદ્ધમાંના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔપધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ખાવું નહીં. સીધવ ખાવું. (૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ થતું ન હોય તો :—લીંમડાનાં મૂળ કમરે બાંધવાં એટલે જલદી છુટકા થાય છે. પ્રસુત થવા સાથે મૂળ છોડી નાંખવાં. (૨૧) સોમલના વિષ ઉપર અને કૃમિ ઉપર :—લીંમડાના પાલાનો રસ આપવો. (૨૨) અફિણના વીષ ઉપર :—કડવા લીંમડાના પાલાનો યૌવવડે અર્ક કાઢી આપવો. (૨૩) પંચનિખ ચૂર્ણ કુષ્ઠાદિક ઉપર :—મૂળ, પાંત્રા, કુલ, ફળ, જાલ, એવાં પાંચ અંગો, તેનું ૬૦ તોલા લઘ પછી લોહ ભરમ, આળહરડાં, અરણીનાં બીજ, ત્રીફળાં, ભીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આંમળાં, હળદર, પીંપર, મરી, સુંક, બાવચો, ગરમાળાની શીંગોમાંનું મગજ, અને ગોખરૂ એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેઈ બધાનું ચૂર્ણ કરવું. પછી લીંમડાનું અને આ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની જાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને સુકવવું. આ ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ખેરની જાલના કાઠામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કોડ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) પિત્ત ઉપર :—લીંમડાની કુંખો, ઘાણા, સુંક અને ખડીસાકર એનો કાઠો આપવો. (૨૫) ચોનીશૂળ ઉપર :—લીંમડાની લીંબોળીઓ અને એરડીયા, લીંમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે ચોનિમાં રાખવા આપવી, કિંવા એનો ચોનિએ લેપ કરવો. (૨૬) કૃમિ ઉપર :—લીંમડાનાં પાંત્રા હિંગ સાથે ખાવાં. (૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર :—લીંમડાનાં પાંત્રા વાટી ઘીમાં અથવા આવળકંઠી સાથે ખાવાં અને મિરપુડ ઘીમાં ખલી શરિરે ચોળવી અથવા લીંમડાની અંતરજાલનો કાઠો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંકુ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્ત એનો નાશ થાય છે. (૨૮) સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપર :—સીધવ અને મરી સમભાગ અને એ બન્નેના

બરોબર લીંબોળીયો લેઈ વાટી મધ અને ઘી એમાં આપવી. (૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપર :—લીંમડાનો પાલો, દારૂહળદર અને જેઠીમધ એના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાંખી ખલ કરી તે મલમ ચોપડતાં જવું; એટલે જખમ તુરત ભરાઈ આવે છે. (૩૦) રક્તસ્રાવ, પ્રદર ઉપર :—લીંમડાની જાલના રસમાં જરૂર નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૩૧) કામિણ રોગ ઉપર :—લીંમડાનો પાલો પાણીમાં વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. (૩૨) સિકતામેહ અને ઈન્જુમેહ એ ઉપર :—લીંમડાની કુંખનો કિંવા અંતરજાલનો કાઠો આપવો. (૩૩) કઠી કેઈ પણ રોગ ન થવા માટે :—લીંમડાનો પાલો એક તોલો લેઈ તેમાં ગુંબજાર કપુર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસ ગોળમાં મેળવી પ્રતિ દિવસ રાત્રે ઉધવાની પુર્વે આપવી. ગામમાં જ્યાં સુધી કોલેરાનો આગ્રહ હોય, ત્યાં સુધી આ ઔપધ પ્રત્યેકે સેવન કરવાથી તેને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ થનાર નથી. (૩૪) ઓકારી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કંકુ સંબંધી જંતુ એ ઉપર :—લીંમડાનાં પાંત્રા ઝીણું વાટી કટક કરી તે પાવો. (૩૫) ઉજ્જ્વલામાં શરિરમાંનો દાહ શાંત થઈ થંડાઈ આવવા માટે અને જુલાખ બંધ થવા માટે :—લીંમડાનો પાલો વાટી સરખત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવું. (૩૬) મુળવ્યાધિ ઉપર :—લીંમડાની પાકેલી લીંબોળીનો ગર દરરોજ પ્રાતઃકાળે ત્રણ માસા લેઈ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ખાવા આપવી. દિવસ ૭. (૩૭) વાળા ઉપર :—લીંમડાનો પાલો વાટી લેપ દેવો. (૩૮) ઉરસ્તંભ ઉપર :—લીંમડાનાં મૂળ ધસી ગરમ કરી લેપ દેવો. (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બક, ચાકાં ઇત્યાદિ કેા ઉપર :—પાસેર લીંમડાની જાલ લેઈ તે કાચપાત્રમાં નાંખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણુ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દેઈ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે

એક અગર એ વાર, પ્રત્યેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું; એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક એ અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે. પથ્ય ધી, સાકર, પોળી, બાકી વર્ત્ય. (૪૦) નાખુડી અને પેરા એ ઉપર:—લીંમડાનો પાલો થોડુ મીઠું નાખી વાટવો અને ધીમાં શેકી તેની પિંડી કરી ઉપર આંધવી. (૪૧) વિષમજ્વર ઉપર:—લીંમડાનો પાલો ૪૦ તોલા; સુંક, મરી, પીપર ૧૨ તોલા, ત્રિફળાં ૧૨ તોલા, લવણત્રય (સીંધવ, ખીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, એ ક્ષાર (જવખાર અને સાજીખાર) ૮ તોલા, અને અજમે ૨૦ તોલા, એ સર્વતું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે આપવું. (૪૨) વિષમજ્વર ઉપર ધ્રુપ:—કડવા લીંમડાનો પાલો, વેખંડ, કોબટ, હરડે, શિરસ, ધી અને ગુગળ એનો ધ્રુપ વિષમજ્વરનાશક છે. (૪૩) આગતુક વ્રણ, વ્રણ અને ગળવા ઉપર:—કલ્કમાં તેલ નાંખી તેમાં લીંમડાનો પાલો બાળી ખલી ચોપડવો. (૪૪) વીંછીના દંશ ઉપર:—લીંમડાનાં પાંત્રા અગર ધ્રુલ સુંઘાડવાં; અથવા પાલો ચાવી મોંમાંની બાક જવા ન દેતાં દંશના વિષમ ભાગમાંના કાનમાં તે ડુંકવું.

૪૯૩ લીંબુડી.

સંં નિંબૂક. મં હીંં નિંં—લિંબુ. બંં પાતિલેબુ. કં નિંં. લિંબુ—હળુ. તાં એલુમિચ્ચે. તું લિંબેડામાર. મલાં એ-રનારકં. તૈં નિમ્મપંડુ. ફાં લિમુનેતુશ. અં લિમુનેહાભીજ. ધંં લેમન. લાં લેમનએસીડમ.

લીંબુ, નારંગિ, ચકોત્રા, સંતરાં, મોસાંખી, પપનસ, ગલ્યુલીંબુ, ખીન્નેરં, વગડાઉલીંબુ ધન્યાદિ લીંબુનીજ જાતિઓ છે. લીંબુડીનાં ઝાડ ખીયાંમાંથી અથવા કલમ કર્યાંથી થાય છે. આ ઝાડ એ ત્રણ મથિયાં ઉંચાં વધે છે. લીંબુડીતું ઝાડ વાવ્યા પછી તીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળો આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ વ્યવહારમાં ઘણા કામોમાં થાય છે. લીંબુના રસમાં ઘણાંક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંબુ એ રચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણાંક લોક ભોજનમાં

ભાત ઉપર, શાક ઉપર પીલી ખાય છે, તેથી કરી તે પદાર્થમાં સારો સ્વાદ આવે છે. કાગદી લીંબુ—ખાટું, ઉજ્જ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખાને હિતકર, અતિ રચિકર, તીખું, તુર; અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઉલટી, કંઠરોગ, પિત્ત, શલ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, અધ્ધગુ-દોદર, વિપૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે. એ પાકેલાં હોય તે, વધારે ગુણવાળાં છે. ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ ઉપર—ભોજનના પહેલાં લીંબુ, આટું અને સીંધવ એ સેવન કરવું. એટલે અજીર્ણ દુર થઈ અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. તથા વાયુ, કફ, મલઅધ્ધતા આમવાત એનો નાશ થાય છે. વિપૂચિકા એટલે કોલેરાનો આજાર ન થવા માટે:—દરરોજ એ લીંબુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો. એટલે કોલેરાની દહેશ ત રહેતી નથી. (૩) પાચક લીંબુ:—લીંબુ અને મીઠું ૨૨ ઉપર થરં કરી માટલામાં દાખી રાખવાં અને તે સારાં અથાંવા પછી તેમાંથી એક એક લીંબુ સેવન કરવું. એટલે અજીર્ણવિ-કાર વગેરે દુર થઈ અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, અને મોંમાં સ્વાદ આવે છે. (૪) કોલેરા ઉપર:—લીંબુના રસમાં સાકર નાંખી સરખતી પાક કરી રાખવો; યા કાંદા (ફુગળી)ના રસમાં લીંબુનો રસ મેળવી તેનો સરખતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું; (૫) આંખો આવે છે તે ઉપર:—દાંતવણ અને અશીણ એ લીંબુના રસમાં લોખંડના તવા ઉપર ખલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, લોખંડનો વેર તથા દાંતવણ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખોપર ફેરવવી, એટલે આંખોમાં ચેળ આવે તે. ખરજ, રતાશ વીગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દુર થાય છે. (૬) પિત્ત શમન થવા માટે:—લીંબુનો રસ અને સાકર એ સેવન કરવું.

૪૯૪ લીલો ચપો.

(સં. હરિચંપક.)

આ વૃક્ષ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં

પાંત્રા લાંબા અને લીલાં હોય છે. એ જાડને ફાળની પેઠે આંકડીયો હોય છે. કાળી લોક એ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે. આ જાડ રામફળીની જાતિનું છે. એને લીલા રંગનાં પુલ આવે છે. એની ઘણીજ સુગંધ આવે છે. એ જાડને વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષોએ પુલો આવે છે. કલમથી તથા બિયાંથી એના રોપા ઉગે છે.

૪૯૫ લેંડી.

એ જાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે. એનાં પાંત્રા ઉંચરાના પાંત્રા જેવાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ત્રણ ઉપર—કાળી લેંડીની છાલનું અગર પાંત્રાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. એટલે ત્રણ ત્વરિત રૂઝાઝ ન્ય છે.

૪૯૬ લોધર

સં ૦ મ ૦ લોધર મ ૦ હી ૦ ક ૦ લોધર-૨-પડાણી. અ ૦ મુગામ. લા ૦ સિપ્પોકાસરેસીમુસા. લોધરનાં જાડો કાકળ, મલાખલેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ એ પ્રદેશોમાં થાય છે. એનાં પાંત્રા બકુલીના પાંત્રા જેવાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા આપધમાં ઘણો થાય છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાંખે છે. એમાં ઘોળો અને રાતો એવી જાતિ છે, થાણા જીલ્લામાં અજ્ઞ પર્વત ઉપર ઘોળા લોધરનાં જાડ પુષ્કળ છે. લોધર બે પ્રકારનો:—તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, આલક, લઘુ; અને વાયુ, કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરૂચિ, વિપ, રતપિત્ત એનો નાશ કરે છે. એનાં પુલો:—પાકકાળે તીખાં, તુરાં, મધુર, શીત, કડવાં, ગ્રાક; અને કફ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—લોધરનો કાઢો આપવો. અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં અથવા કેળના કાંદાના રસમાં પાવું (૨) તાડણ્યપીટિકા ઉપર:—લોધર, ઘાણા અને વજ એનો થંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૩) દંતરોગ ઉપર:—લોધર, સાટોડી, કુતાવેલી ફટકડી એનું પાણી

કરી કાગળા કરવા. (૪) જીર્ણવર ઉપર:—લોધર, ચંદન પીપરીમૂળ, અતિવિષ એનું ચૂર્ણ સાકર ઘી, મધ તથા દુધ એમાં પાવું

૪૯૭ વગડાઉ અળવી.

(સં. વનાલુક.)

એ અળવી ચોમાસામાં ઉગે છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. એ ઘણીજ થંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. રાત અળવી-
(૧) દોરોના પગને ફાળ લાગી હોય તો:—રાત અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. (૨) ક્ષત ઉપર માખ એસી જીવડા ન પડવા માટે:—દોરોને રાતઅળવીનાં કંદ ખાવા નાંખવાં અને કિચિત ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કિડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૪૯૮. વગડાઉ અજમો.

સં ૦ અરણ્યાજમોદા.

અજમાની વગડામાં થનારી એક જાતિ છે. એ જોડ અજમાના જોડ જેવા આમેલુળ હોય છે. પુંગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને પુલો અજમા જેવાંજ હોય, અજમાના જેવાજ એના ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એના પંચાંગનો કાઢો કરી તે મધ નાખી આપવો.

૪૯૯ વગડાઉ ઘેટુળી. (સાટોડી)

એ જાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંત્રાં મોગલી એરડાના પાંત્રા જેવાં થાય છે. એ જાડનો રંગ ઘોળો હોઈ એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. એ ઘેટુળીનાં જાડો દક્ષિણમાં ઘણાંજ થાય છે. એ જાડના મૂળોનો રંગ પણ ઘોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારીક લાલ રંગના ફળો આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) સોજ ઉપર:—કાઠપણ જાતનો સોજો હોય તો તે

ઉપર એ ઘેટુળીનાં મૂળો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે સોજે ઉતરે છે. (૨) ઢોરનાં શુભ્રમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:—રાત ઘેટુળીનાં મૂળો વાટી ચોપડવાં અથવા મુળીયાતું ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું.

૫૦૦ વગડાઉ તુરીયું.

(મ. રાનદોડકી)

આ તુરીઆનાં ઝાડોં નાનાં હોય છે. એ ઝાડો વેલાપ્રમાણે વધે છે. એનાં પાંત્રાં હાથતળીયા જીવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોલ હોઈ અણીદાર હોય છે. રાનદોડકીની પ્રત્યેક કુખને એ ફળો આવે છે એ લાંબાં હોય છે. એની જડાધ પગનાં અંગુઠા જેવડી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલામેહ (પ્રમેહ) ઉપર—વગડાઉ તુરીયાનાં મૂળ, ચંદનની પેઠે અર્ધા તોળાપર્યંત થંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી એ વખત પાવાં. અથવા રાતતુરીયાનાં મૂળ, ઘોળી જાસુદીનાં મૂળ અને ઉપરસાલના મૂળ એ સમભાગ ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલાપર્યંત ઘસી તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂકી નાખી એ વખત પાવાં. આ ઔપધ ૧૪ દિવસ પાવું. પથ્ય કરવી. પંદરમે દિવસે ગાયનાં દૂધમાં અધું લીંચુ પીલી તાત્કાળ તે દૂધ પાવું. પછી પથ્ય છોડવી. (૨) ઢોરોને ખાંધ પડે છે તે ઉપર:—સુજેલા ભાગને શુક્રીને ચોળી પછી વગડાંજી તુરીયાનાં પાલાતો રસ ચોપડવો. (૩) કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર—રાત તુરીયાનાં પાંત્રા અંગારામાં નાખી તેને બારી રસ કાઢી તે કાનમાં નાખવો; અથવા મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી તે પાણી કપડાજાણુ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) વાતવિકાર ઉપર:—વગડાઉ તુરીયાનાં લીલાં મૂળ કુરી, દોઢ તોલા પર્યંત રસ કાઢવો. તેમાં અર્ધા તોલા પર્યંત મધ મિશ્ર કરી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક તોલા પર્યંત પાવું. (૫) સોજા ઉપર:—રાત તુરીયાનાં મૂળ, કડવી કરમદીનાં મૂળ અને નાટકનાર (પાંત્રા તીખાં છે.) એનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અને દૂધમાં ઘસી પાવાં.

૫૦૧ વગડાઉ સૂરણ.

સં૦ અરણ્ય સૂરણ. વજ્રમુષ્ટી. મં૦ કો૦ લૂત. ખાજરા-રાત-સૂરણ. હીં૦ જંગલી સૂરણ. કં૦ તૈ૦ અડવી સૂરણ. ખૈસૂરણ. તા૦ કટુ કવરવિ, તુ૦ કટુકેજે. મલા૦ કટદુએના લાં૦ એ-મોફેફેલ્સ કેપેન્થુલેટ્સ. સાપનથેરિપ્સ સાપ-લ્વટિકા.

આ શાક કોકણમાં પ્રસિધ્ધ છે. મૃગનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે સૂરણનાં કંદ જમીનમાંહેથી ઊપર નીકળે છે, તે લાવી તે ઉપરની જાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારીક શમારી શાક કરે છે. જૂનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સૂરણ પણ એક સૂરણનીજ જાતિ છે; પરંતુ આ ઝાડ સૂરણ કરતાં નાનાં થાય છે. એનાં પાંત્રા અને આકૃતિ સૂરણના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સૂરણના કોંચ નવીન બાહર નીકળે છે ત્યારે હાથીની સુંદ જેવા સરળ ઘોળા અને રાતા દેખાય છે; તેના ઉપરની જાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે. એ શાક સાફ બાફવું જોઈએ. અને તેમાં માફકસર આંમલી નાખવી, નહિતો તેથી ગળામાં ખરજ થાય છે. લુતીનાં મૂળો ગોળ સૂરણ જેવાંજ હોય છે. પરંતુ એ નાનાં હોય છે. એ ઝાડનાં દાંડાની ઊપરની અણીને દશ આંગળ પર્યંત લંબાઈની એક મકાઈના ડોડા જેવી મૂઠ આવે છે. એ મૂઠીને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે. એ મુઠીને લાંબા અને ખીચોખીચ દાંણુ હોય છે. એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લુતીનું શાક કર્યા પહેલાં આ કંદ છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમાં બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું; પાણી સુકાઈ જાય એટલે તેનું શાક કરવું. એ કંદને કડવું સૂરણ એમ પણ કહે છે. એ કંદ પિત્તકારક અને કફનાશક એવું છે. ઉપયોગ—(૧) નળ કુલ્યા હોય તો તે ઉપર—રાત સૂરણની ફેડ સુકવી તેની વસ્ત્ર ગાળ ભૂકી કરવી અને પાશેર ગાયના દૂધમાં એક તોલો સાકર અને ૬ માસા સૂરણની ભૂકી નાખી તેનો ખવો (માવો) કરી ખાવો. (૨) મુળ વ્યાધિ ઉપર—રાત સૂરણના કાંદાનું ચૂર્ણ

ધીમાં તળી તેની ગોળીયો મુળાના રસમાં આંધવી અને એ વખત એકેક ગોળી ખાવી. (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—લુતીના કાંદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોળે ત્વરિત દુર થશે.

૫૦૨ વછનાગ.

સં૦ વત્સનાભ. મ૦ અચનાગ. હીં૦ અચનાગ. સિંગીયાવિષ. ક૦ વત્સનાભી. લા૦ આકાનીટમ્નેપલસ.

વછનાગનાં ઝાડો ન્હાનાં ન્હાનાં ઝાડવાં જેવાં હોય છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. વછનાગનાં ઝાડો ખાનદેશમાં અને સાતપુડા પર્વતના જંગલોમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં મૂળીયાં બહુ વિષવાળાં છે. તેને વછનાગ કહે છે. આ ઝાડના પાસે ખીન્ન ઝાડો રજતા નથી એટલે એ વિખારી છે. વછનાગનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. જે મુળો વજનદાર હોય છે તે સારાં સમજવાં. વછનાગ શુદ્ધ કરી પુષ્કળ રસાયનોમાં નાંખે છે. વછનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે. વછનાગમાં કાળો અને ધોળો અથવા લાહોરી વછનાગ એવી બે જાતિ છે. લાહોરી વછનાગ મોંઘો મળે છે. વછનાગ:—ઉષ્ણ, સંતાપકારક અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સન્નિપાત, કુષ્ઠ, વાતરકત, અગ્નિમાંદ્ર, કાસ, શ્વાસ, ઉદર, પ્લીહા, ગુદમ, પાંડુ, વ્રણ, લગદર એનો નાશ કરે છે. તથા મદકારી, તીખું, કડવું, તુર, સુખકર અને વ્યવાયિ એવું છે. ઉપયોગ:—

(૧) કર્ણમૂળ, ગડગુમડાં, સંધિવાયુ અને સોળ ઉપર:—વછનાગ લીમડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) વીછીના દંશ ઉપર:—વછનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં દૃઢ બેસવાથી થતા દુઃખ ઉપર:—વછનાગ અને વજ સમભાગ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવો. (૪) સોળ ઉપર:—વછનાગ, સુંઠ, સાટોડીનાં મૂળો ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) વિસર્પ, ચાંદીયો એ ઉપર:—વછનાગ ઝેરકચુલાં અને મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૮) બદ બેસી જવા માટે:—વછનાગ અને

ઝેર કચુલાનાં બી એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. અને તે ઉપર કાગળ ચોંટાડી જૂવી ઇંટનો કકડો તપાવી. કમડામાં વીટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૯) કાંખમાજરી [ખાંગલખ] ઉપર:—વછનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ દેવો.

૫૦૩ વજ.

સં૦ વચા, મ૦ વેખંડ. હીં૦ બં૦ વચ. ક૦ બગિગિડ. નારબેર. બજે. કબલુદગડે. તૈ૦ વાસા. વાડજ. તા૦ વાશુખુ તુ૦ બગિ મલા૦ સોસનજદ. અગસ્તુરકી. અ૦ ઉદલબુજ. ઇં૦ સ્વીડકલેગરટ. લા૦ એકારસ કલેમસ.

વજનાં ઝાડો પાન બાજરીયાનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઇ મોંઘાકુ. હોય છે. એના મુળોને વજ કહે છે. એની એક ધોળી જાતિ ઇરાનમાં થાય છે, તેને ખુરાસાની વજ કહે છે; એના ગુણ વજના જેવાજ હોઈ વિષે શ કરી ઉત્તમ ગુણકારી છે. વજ:—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, વાંતિકારક, દીપન; અને કંઠ, મલ મૂત્ર એની શોધક; વાણીપ્રદ, મેધાકારક; અને કફ, આધિ, સોળે, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર રાક્ષસપીડા, કૃમિ, શળ, મલસ્તંભ, આધ્માન એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) સળકમ અને મસ્ત કશૂળ ઉપર:—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાધી સુંઘાડવું. (૨) અપસ્માર ઉપર:—વજનું ચૂર્ણ દુધ સાથે આપવું પથ્યદૂધ ભાત ખાવા. અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલારી રાખવા. પછી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો એટલે છીંકા બંધ થાય છે. (૩) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર:—વજ અને પીપર એની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવું. (૪) ઉન્માદ ઉપર:—વજના રસમાં કોષ્ટકાળીજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૫) કાળા ધંતુરાના વિષ ઉપર:—દહી ભાત અને વજ ખાવી, (૬) કાન કુદે છે તે ઉપર:—વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું.

(૭) ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ ઉપર—
વજ અને લસણ નાખી દુધ તપાવવું તેમાં હીં
ગ. સંચળ નાંખી પ્રાશનાર્થે આપવું. એટલે
આનાહ વાયુનો નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી થાય
છે. (૮) સુખે પ્રસવ થવા માટે—વજ પા
ણીમાં વાટી તેમાં એરડ તેલ નાખી તેનો ના
બી ઉપર લેપ દેવો. (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—
વજ અને કિંચિત રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો—
(૧૦) અમાતિસાર રક્તાતિસાર અને ઉદ
રસ એ ઉપર—વજ, ધાણા, જીરું એનો કા
ઢો પાવો. (૧૧) બાળકને તાળવું પડે છે
તે ઉપર—વજ અને જયફળ. દુધમાં કિંવા
ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ દેવો. અને ગા
યના દુધમાં સાંચરશિંગ ઘસી પાવું. (૧૨) બાળ
કને વાયગમન (જાતીમાં કફના યોગે ડચુરો
બાજ્યા જેવું થઇ કફનો ગટ્ટો બંધાય છે તે યો
ગથી શ્વાસો શ્વાસ અવરોગ થઈ વારંવાર જીવ
ગભરાય છે તે) થાય તો તે ઉપર—બાળકના
હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગા
યનાં દુધમાં વજ ઘસી યોળી યોળી જીરવવી,
(૧૩) વીષમ જ્વર ઉપર—વજ હરડાં અને
ઘી એનો ધ્રુપ આપવો.

૫૦૪. વડ.

સં૦ બં૦ વટ મ૦ વડ. હીં૦ બડ-૨. ક૦
આદલ-ગોલીમારા. તૈ૦ મરિચિડુ. તા૦ અલામા-
રામ. તુ૦ ગોલિઝમારા. મલા૦ પેરાલ. ફા૦ દ-
રખતરેશા. વડવાઇ. એબર્ગદ. અ૦ જાતુ. દવા-
ધવથઆબ. ઈ૦ બનિયનટી. લા૦ ફાવકસમ્પડીકસ.
એ ઝાડો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ વૃક્ષ મોટું
થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વાધે છે.
આ જાયાવૃક્ષ છે. પીંપળાના ઝાડની પેઠે વડનું
ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિં-
દુ લોકોમાં વડનું ઝાડ મોટું પુજ્ય મનાયેલું
છે એની જાયાનીચે હજારો માણસો ખેસે એ-
વડો એનો વિસ્તાર વધે છે. એને દરસાલ ન-
વી વડવઇઓ પુટી તે જમીનમાં જઈ તેને મૂ-
ળા પુટે છે અને એવીજ રીતે વિસ્તાર વધતો
જાય છે. એનાં પાંત્રા પત્રાળા કરવાના કામમાં

આવે છે. ફટલાક લોક એના દુધનો મલમની
પેઠે ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાતમાં નર્મદાના
મુખપાસે કળીરવડ એ નામનો અતિશય
મોટો એક વટવૃક્ષ છે. તેને સાડી ત્રણસો
મોટી વડવાઇઓ છે; અને હમેશાં નવી પુટતી
જાય છે. તેનો પરિધ સાડીતેવીસો હાથ છે. તે-
ની વડવાઇઓને નાનાં નાનાં ત્રણ હજાર ઝાળાં
પુટેલાં છે; તથા તેને હજારો ઝાળાં લાગેલાં છે.
એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ બે-
સી શકે છે. આ ઝાડથી દૂરથી જોઇએ તો એ-
કાદું મોટું અરણ્ય છે એવો ભાસ થાય છે.
વડનું લાકડું સુતાર કામના ઉપયોગમાં આવતું
નથી. એ જાતિનાં મોટાં વૃક્ષ હજારો વર્ષ સુધી
ટકે છે. વડ:—તુરો, મધુર, શીત, ગુર, ગ્રાહક,
વર્ણ, સ્તંભન, રક્ષ; અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ,
જ્વર, દાહ, તૃષા, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત,
ત્રણ, શોક, વિસર્પ એનો નાશ કરે છે.
નદીવડ:—તુરો, મધુર, શીતલ, ગુર; અને પિ-
ત્ત, દાહ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ, ઉલટી એનો ના-
શ કરે છે. વટપત્રી (વટવતી) વડનો ભેદ:—
તુરો, ઉજ્જુ; અને યોનિરોગ, મૂત્રદોષ એની ના-
શક છે. એનાં ફળો:—મધુર, રક્ષ, તુરાં, સ્તં-
ભન, શીતળ. લેખન; અને વિબંધ, આખ્માન
વાયુ એને કરનારાં; અને કફ, પિત્ત એનો નાશ
કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નખદંતવિષ ઉપર:—
વડ, શમી અને કડવો લીંમડો એની જાલ વાટી
લેપ કરવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—વડની વડ-
વાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૩)
વિંછીના વિષ આગંતુક જખમ, કાખમાં-
જરી, ઉદરના દંશ ઉપર:—વડનું દૂધ ચો-
પડવું. (૪) ગર્ભધારણને માટે:—વડ પાલોવે
છે તે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે તે
માંહેનાં બારીક પાંત્રા વાટી બોરના જેવડી રૂ
ગોળીયો કરવી. અને પ્રત્યેક ત્રણ ગોળીયો ઘીમાં
ખાવી. (૫) જંત ઉપર:—વડની વડવાઇઓના
કુંમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો. (૬) ધા-
તુપુષ્ટિને માટે:—વડનું દૂધ પતાસામાં ઘાલી
ખાવું. (૭) જ્વરમાં દાહ થાય છે તે ઉપર:—
વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો. (૮) પરસ્પેવો
આવવા માટે:—ઝાંગરનો અને ધાણીનો લોટ

પાણીમાં પલારી તેમાં વડનાં પીળાં પાંત્રા ત્રણ નાંખી તેનો પષ્ટાંશ (છઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. (૯) મધુરા જવર ઉપર:—વડનાં પાંત્રા અને બાજરીનો લોટ એનો કાઢો પાવો. (૧૦) ફુલો, ભુર ઇંધાદિ ઉપર:—વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું. (૧૧) અતિસાર ઉપર:—વડની વડવાછેચો ચોખાના ધોવરામણુમાં વાટી તેમાં છાશ નાંખી તે પાવી. (૧૨) રક્તપિત્ત ઉપર:—વડની વડવાછેચોના કલકમાં મધ અને સાકર નાંખી તે ખાવો. (૧૩) મુખરોગ ઉપર:—વડ, ઉંચરો, પીપળી, બાંજુઓ, નાંદરખી એનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા. (૧૪) ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વડનાં પાકેલાં પાંત્રા બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખલી લેપ કરવો. (૧૫) મલમુત્ર બંધ થયાં હોય તો—વડનાં પાકેલાં સુકાઈ ગયેલાં પાંત્રા લાવી કાઢો કરી પાવો. (૧૬) રક્તજ સ્નાયુક એટલે રક્તજન્ય વાળા ઉપર—વડ તથા આંબલીની છાલના કલકનો લેપ કરવો.

૫૦૫. વરધારા.

સં૦ વૃધ્ધદાર. મ૦ વરધારા. દે૦ મ્હેંસવેલ. કો૦ સાંખરવેલ. મા૦ ગાવેલ. હીં૦ વિધારા. બં૦ વિતારક. વૃધ્ધદારેક. ક૦ કચેરકુમુદે. ફિરંગી ચક્કિ. તૈં૦ ચંદ્રપુડી. લા૦ રોરિયાસેટેલોઈડીજ. વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એનાં પાંત્રા હાથતળીયાં જેવડા મોટાં અને આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. ઔષધોમાં એ વેલાના કકડા કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાના પાંત્રાનાં વડાં અને શાક કરે છે. સાધો વરધારો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, રસાયન, મધુર, મેઘાકર, સારક, દીપન, સ્વર્થ, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃધ્ધ, લઘુ; અને ઉપદ્રવ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ, શોષ એનો નાશ કરે છે. આમાં જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટીકારક છે. તેને મરાઠીમાં ‘કાળી મ્હેંસવેલ’ એમ કહે છે.

ઉપયોગ:—(૧) શ્લીષક રોગ ઉપર:—વરધારા ચૂર્ણ ગોમૂત કિંવા કાંજ સાથે ખાવું. (૨) શુષ્કગર્ભ વૃદ્ધી માટે:—વર્ધારો અને ધોળી બસુંદીના ટુલો એ ગાયનાં દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાંખી સવારે ખાવા. આ યોગ પ્રત્યેક પાળી પછી ચોથે દિવસથી સાત દિવસ પર્યંત કરવો, એટલે અવશ્ય ગુણ આવે છે.

૫૦૬. વરી (મારિઓ)

સં૦ વરક. મ૦ વરી. ધાનોચાં. હીં૦ બરી. ક૦ પ્રિયંગુ. ટેનોગિડ. તાં૦ ટિને. તૈં૦ કોર્નલુ. મલાં૦ ટિના. ઇં૦ ઇટાલિયનમિલેટ. લા૦ પેનિક્કઈટાલીક.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે, પરંતુ રંગમાં માત્ર ફેર છે. ધાનોરા વરીનો રંગ પીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સજ્જાદ્રિના પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે. ઘણું કરીને ન્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપોપણમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાંણી, લોટ, અને બીજા પ્રકાર કરી દહીં દુધ સાથે લોક ખાય છે. ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે. એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ જ ગતિ છે. વરી:—શ્લેષ્મ, તુરી, વાતુલ અને પિત્તકર છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં ઊંદરની લીંડીયો વાટી પાવી.

૫૦૭. વરીઆળી.

સં૦ મિશ્રેયા. હીં૦ મ૦ બડીશોપ-સાંફ. બં૦ મૈરી. ક૦ દોડુસખ્ખસિંગે. તૈં૦ પેદજલકુર. તાં૦ સોહીકીરે. ફાં૦ બાદિઆન. અં૦ અસખુલએજઆનલ. ઇં૦ ફેનલસીડ. લાં૦ ફેનીક્યુલમવલગેરીસ.

જેવાં સુવાનાં ઝાડો હોય છે તેવાંજ વરીઆળીનાં ઝાડવાં હોય છે. એ બે હાથ ઉંચા વધે છે. એનાં પાંત્રા બારીક કાથમી જેવાં હોય છે. એ ઝાડવાને તોરા આવે છે. તેમાં વરીઆળીના દાણા હોય છે. તેના પાક આપણા ગુ-

જરાત દેશમાં ધણી થાય છે. વરીયાળી મસાલા વગેરેમાં ધણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ થંડી, આમનાશક અને રૂચીદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરીયાળી એ એક મેવો મનાય છે, **વરીયાળી:**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેઘ્ય, અસ્તિકર્મ વિશે પ્રશસ્ત; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષ્ણા, ઉલટી, વ્રણ, આમ, અતિસાર, એની નાશક છે. **એના પાલાની લાણ:**—મધુર અમીઠીપન, દુધ વધારનાદી વૃષ્ય, રૂચ્ય, ઉષ્ણ, પથ્ય; અને વાયુ, જ્વર, ગુદમ શુળ એની નાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **આમાતિસાર ઉપર:**—વરીયાળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુંકે તથા વરીયાળી મીમાં તળી આરીક કુટવી અને તેની ફાફી લેતા જવી. (૨) **મુખવિકાર ઉપર:**—વરીયાળી મોમાં રાખી રસ ગળી જવો. (૩) **ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર:**—વરીયાળી અને સાકર એનું ચૂર્ણ વરંવાર મોમાં રાખવું. (૪) **પિત્ત જ્વર ઉપર:**—વરીયાળી તથા સાકર એનો કાઢો પાવો.

૫૦૮ વૃક્ષાદની [વાંદો].

સંઠ વંદાક. મંઠ આંડગુળ. કામરૂપ. હીંઠ બાદા. બંઠ પરગાજા. મોંદા. કંઠ બંદનીકે તૈંઠ બાજીનીર. લાંઠ લોરંથસલોંગિફિલિયમ.

આત્રાદિ વૃક્ષોની ઉપર ખીજ પ્રકારનાં વેલા જેવાં ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધણું કરી જૂતા વૃક્ષોપર થાય છે. એનાં પાત્રોનો આકાર ધણું કરી કરમદીના પાંત્રાથી મળતો છે. એનાં ફળો પીળાં, ગુલાબી અથવા શિંદુરી રંગના હોય છે. તે નાની રાચેણુ જેવડાં થઈ તેના કરતાં લાંબા હોય છે. એ જે ઝાડને અડે છે તે ઝાડનાં ફળ નાશ પામે છે. એટલે જે ઝાળાને તે લાગેલી હોય છે તે ઝાળાને તોડી પાડે છે. એનાં ફળો બાળકા મોટા પ્રેમથી ખાય છે. તે કિચિંત પરપોટાવાળા હોય છે. એ શીતલ, કડવાં, તુરાં. રસકાળે મધૂર, મંગલકારક, કિચિંત તીખાં, વૃષ્ય, રસાયન, ગ્રાહક, વ્રણરોપણ; અને કફ, ઉલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ,

વિપ, વ્રણ, અને શ્રમ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કર્ણશૂળ અને કાનમાં ફાદલી થયેલી હોય તે ઉપર:**—કાઠપિણુ ઝાડો પરના વાંદાના પાંત્રાં લાવી કેળના પાંત્રામાં તેની પડીકા બાંધી અંગારામાં શેકી કાઢવી. પછી તે પાંત્રાં નો હાથપર ચોળી રસ કાઢવો, પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાંખવો. (૨) **દેવી-શીતળા હલકા થવા-માટે:**—સરગવાના ઝાડ ઉપરની વેલનાં મૂળો અંગારામાં આરી રસ કાઢવો તેમાં ઉંમરાના પાંત્રાં ઉપરના ફેડનો રસ મિશ્ર કરવો, અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાંખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તેજ દિવસે જો આપવામાં આવશે તો જેટલાં ટીપા આપવામાં આવશે તેથી ત્રમણા ફેડલા અંગ ઉપર આવશે. (૩) **ગર્ભધારણ માટે:**—વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો. (૪) **સોજા ઉપર:**—વાંદાના ફૂલો અને પાંત્રા વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. (૫) **સાધારણ તાવ ઉપર:**—મોટા પાંત્રાના વાંદાનો રસ કાઢી તે પાવો. (૬) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—વિષમજ્વરનો વાંદો છઃશમાં, ઘીમાં, કુંચામાં, અથવા દિગમાં આપવો. (૭) **તાવ ઉપર:**—અનુરાધા કિંવા ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્ર ઉપર આંખો, કરેણુ અને ખાખરો એ ઉપરના વાંદા લેખ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. (૮) **વિંછીના વિષ ઉપર:**—વાંદો ઘસી લેખ દેવો.

૫૦૯ વંતાકડી (વેંગણી)

સંઠ વાર્તાકી. મંઠ વાંગી. હીંઠ બૈંગન. લયોરા. બંઠ બેગુન. કંઠ બદનેકાષ. કાચીગીડ. તાંઠ કદારી. તુંઠ બદને. મલાં વાળુતિના. તૈંઠ બંકાઈ. ફાંઠ બાદગાન. અંઠ બાદગાન. ઇંઠ બિંજલ. લાંઠ સોલેનબેબજીના.

વંતાકડીનાં ઝાડો કંબરપુર ઉંચા વધે છે. વંતાકડીમાં બે ચાર જાતિ છે. કાળી વંતાકડી ધોળી વંતાકડી છત્યાદિ. વેલવંતાકડીના ઝાડો પુષ્કળ વર્ષો પર્યંત ટકે છે, અને તેને વર્ષમાં

ત્રણ ચાર વાર ફળો આવે છે. વંતાકડીના છો-
ડને કાંટા હોય છે. વંતાકનું શાક સાચું થાય છે.
વંતાક એ કિંચિત વાતુલ છે. પાકેલાં વંતાક
એ વિકાર કરનારાં છે; સખખ તે ખાવાં નહીં.
વંતાકડી:—તીખી, રચિકર, મધુર, બલકર,
પૌષ્ટિક, હ્રદય, ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ,
દીપન, ખારી, શુક્લ; અને પિત્ત, કફ, વાયુ,
અપચી, કરમ, પ્લીહા, ઉદર એનો નાશ કરે
છે. **વંતાક:**—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ,
પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુક્કારક, લઘુ, અપિ-
ત્તલ, ખારા, અને જ્વર, વાયુ, કફ એનો નાશ
કરે છે. **કુમળાં વંતાક:**—પથ્ય, રસકાળે અને
અને પાકકાળે મધુર, રચિકર, અને જ્વર, ત્રિ-
દોષ, પિત્ત, કફ, હરશ એનો નાશ કરે છે.
મધ્યમ વંતાક:—પિત્તકર અને લઘુ છે. **પાકાં**
વંતાક:—વાયુને કોપાવનારા અને લઘુ છે. **મોટાં**
વંતાક:—કફકર. મૂત્રલ, શીતલ, ગુરુ, વૃષ્ય, ઘાતુ
વર્ધક, સારક, વાતલ, પિત્તકર એવાં છે, ઘોળાં
વંતાક:—અર્શનાશક છે. બીજા ગુણસાધારણ વં-
તાકથી ઓછા છે. **(ભુલરેટમાં) શેકેલાં વંતા-**
ક:—કિંચિત પિત્તકર, અતિલઘુ, દીપન; અને
કફ, મેદ, વાયુ, આમ એનાં નાશક છે. **મીઠું**
લગાડી તેલમાં તળેલા વંતાક—ગુરુ અને સ્નિ-
ગ્ધ છે. **ઉપયોગ—(૧) વાળા ઉપર—**વં-
તાક શેકી તેનું દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવ-
સ વાળા ઉપર આધવું. **(૨) ઘોડાને કુરકુરી**
થાય છે. તે ઉપર—કુમળાં વંતાક ખાવા
નાંખવાં કિંવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો. **(૩)**
હુતી ઉપર—લીલી કાજળીનાં ઝાડ તથા સુકા-
યેલાં વંતાક એ બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલ
માં ખલી ચોપડવી. **(૪) પેટમાં ભાર રહે**
છે તે ઉપર—વંતાક શેકી તેમાં સાજાખાર
નાંખી પેટ ઉપર આંધવાં. **(૫) ધંતુરાના વિ-**
ષ ઉપર—વંતાકનો રસ ૪ તોલાં કાઢી પાવો.
(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—વંતાકડીના મૂળ ઘસી
લેપ કરવો. **(૭) નિદ્રા ન આવતી હોય**
તો—સંખ્યાકાળે વંતાક શેકી મધમાં કાલવી
ખાવા; એટલે તત્કાળ નિદ્રા આવશે.

૫૧૦ વાધાટી

સંઠ વ્યાધી. મઠ વાધાટી. ગોવીંદી. કીકી-
ણી. ધંઠ યોર્નિકર્પેશ. લાઠ કોપેરીજ્યેષ્ઠીસ્પાયૂના.

આ વેલો મોટો વધે છે. એનાં પાંત્રા કર-
મદીના પાંત્રા જેવાં નહાના હોય છે. એના ઉ-
પર કાંટા હોય છે. ફળો ગોળ હોય છે, તેને
વાધાટી કહે છે. એનું શાક કરી ખાય છે.
વાધાટી:—ઉષ્ણ, પિત્તલ, રચિકર; અને કફ,
વિષ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો—ઉષ્ણ,
કડવાં; અને વિપ્રચ્ચિ, કફ, વાયુ, ત્રિદોષ એનો
નાશ કરે છે. **લઘુ વાધાટી (સં. કટુદરી.)**
કડવી. ઉષ્ણ; હોષ વિપ્રચ્ચિ, કફ, વાયુ એનો નાશ
કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) અંડ ઉતર્યો હોય**
તો:—વાધાટીના પાંત્રાનો પાણી નાંખી ૪ પૈશા
ભાર રસ કાઢવો; અને તેમાં ૪ માસા મરી
વાટી પાવો. **(૨) ગડગુમડા ઉપર:**—વાધાટી
નાં મૂળો થંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ દેવો.
(૩) વાઘ કરડયો હોય તો—વાધાટીનો પા-
લો વાટી આંધવો. **(૪) બાળકોને લાળ પડે**
છે તે ઉપર—વાધાટીના મૂળ ઘસી પાવાં.

૫૧૧ વાયવર્ણા.

સંઠ અંઠ વર્ણુ. મઠ વાયવર્ણા. ભાટવર્ણા.
દેઠ વાયાચાવૃદ્ધા. હીંઠ યરના. કઠ મદવત્સલે.
લાઠ કેટિવા—રોકસણુધિઆઈ—રોલેજીઓસા.

એ સાધારણ વૃક્ષ છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ
નાં ઝાડો ઘણાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં ત્રિદલ
બીલીના પાંત્રાં જેવા હોય છે. એ પાંત્રાંને એ
રંડાના જેવું લાંબુ દીડુ હોય છે એ પાંત્રાંનો
ઉગ્રવાસ આવે છે. વાયવર્ણાને વૈશાખ જ્ઞેષ્ઠા
સુમારે નવો પાલો આવે છે. તે કાઠી લઈ વેચ
વા લઈ જાય છે. એ ભાજમાં કડવાશ ઘણી
હોય છે. માટે તેમાં કુગળી ઘણી નાંખે છે.
એના કુલોતું પણ શાક થાય છે. એને શમી
જેવી ગાંડો આવે છે, અને ગોળ બોર જેવાં
ફળો આવે છે. વાયવર્ણા એ વાતહારક છે.
વાયવર્ણા:—તીખો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મ-
ધુર, કડવો, તુરો, લઘુ, પિત્તલ, ભેદક; અને

વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરકત, કૃમિ, રકતદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હ્રોગ, ઉરશળ એનો નાશ કરે છે. એનાં પુ-
લો—ગ્રાહક; અને પિત્ત, રકતદોષ નાશક છે. એનાં ફળો—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરુ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ, પાકકાળે મધુર; અને વાયુ, પિત્ત, કફ એનાં નાશ કરનારાં છે. ઉપયોગ—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તો—વાયવર્ણના મૂળ ધસી વાયુ ઉઠયો હોય તે જગોએ ચોપડ-
વાં. (૨) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર—વાયવર્ણના જાલનો કાદો પાવો. (૩) ગંડમાલા, અપચી અને ગડગુમડાં ઉપર—વાયવર્ણની જાલનાં કાદામાં મધ નાખી તે પાવો. (૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર—વાયવર્ણની જાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) એનો કાદો પાવો. અથવા જાલ કુટી ગુમડા ઉપર આંધવી; સોજે ઉતરી ગુંમડું ત્વ-
રિત પાકે છે અને ફાટે છે. (૫) નીલિકા રોગ ઉપર—એટલે શરિર ઉપર કાળા ડઘ પડે છે તે ઉપર—વાયવર્ણનો રસ એકલો અ-
થવા દહીં નાખી ચોપડવો. (૬) મુતરખડા, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા એ ઉ-
પર—વાયવર્ણ, ગોખરું અને સુંક એનો કાદો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો. (૭) વિ-
પમ જ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તો—વાયવર્ણનો પાલો વાટી સાધારણુ ગરમ કરી તેનો પાટો માથાઉપર આંધવો. (૮) પથરી ઉપર—વાયવર્ણનો પાલો હાથ ઉપર ચોળી ર-
સ કાઢી તે પથરીની જગા ઉપર નિત્ય ચોળી જીરવવો; એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે. (૯) વાતભ્રમ ઉપર—વાયવર્ણનો પાલો આરીક વાટી લેપ દેષ ચોવડા વસ્ત્રથી મ-
સ્તક ઉપર પાટો આંધવો; એટલે ત્યાં સુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાર હશે ત્યાં સુધી અળત-
રા થતી નતી. વાયુનો વિકાર અંધ થાય એટ-
લે આગ થવા લાગે છે. આગ થવા લાગે એ-
ટલે પાટો છોડી તે જગોએ કોપરાનું તેલ ચો-
પડવું. (૧૦) મુતરખડા ઉપર—વાયવર્ણના મૂળોનો કાદો તેના મૂળોનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૧) વાંગરોગ ઉપર—વાયવર્ણના કાદાએ મોં

ધોવું એટલે વાંગનો નાશ થશે. (૧૨) વાયુ ઉપર—વાયવર્ણના પાલાનો રસ કાઢી તે શકિત પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો; અથવા વાયવર્ણની જાલ અને પા-
લો એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલીવડે શેક દેવો. (૧૩) મસ્તકમાં હુના ત્રણ ઉપર—સુકાયલા વાયવર્ણના પાલાનું ધુન્નપાન કરી હુ-
ણી નાકે કાઢવી; એપ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું એ યોગથી નાકમાં સડેલું હાડકું હોય તે પણ સાફ થાય છે. (૧૪) ગંડમાલા ઉપર—વા-
યવર્ણ અને કાંચનાર એની જાલનો કાદો મધ નાખી પાવો.

૫૧૨ વાવળા

વાવળાનું વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં લાળા અને નાંણાનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ પાંત્રાને દર્પટ વાંસ આવે છે. એ જાડનું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબુત હોય છે. એ ઇમા-
રતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની જાલ-
ના લેપની ચીત્રાની જાલના લેપની પેઠે અળતરા થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગુમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વજેરે ખેસી જવા માટે—વાવળાના પાંત્રાને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બ-
દ ઉપર આંધવાં એટલે કેટલીક વારે ફેલ્લી થા-
ય છે. અને બદ, ગાંઠ, વિગેરે ખેસી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર—વાવળાની જાલ અને ચંપાની જાલ કચરી આંધવી એટલે નાક અળી જાય છે.

૫૧૩ વાવડીંગ

સં૦ વિડંગ. મ૦ વાવડીંગ. હીં૦ વાયવિડંગ. ક૦ વાયુવિડંગ. તૈ૦ વાયુવિડંગ. ફાં૦ સ૦ બરંગ-જ. કાખલી. ઇં૦ એષંગ. લા૦ એં-
બેલી. રીખીસ.

વાવડીંગનાં જાડો માંથોડું દોઢ માંથોડું ઉં-
ચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં પાંચ આંગળ તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડીંગના જાડ ઉપર ફળોના ગુચ્છ આવે છે, તેને વાવડીંગ કહે છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે. વાવડીંગ

તીખાં, ઉખ્ણુ, લઘુ, કડવાં, દી ન, રૂચ્ય; અને વાયુ, કદ, અગ્નિમાંઘ, અરચિ, પ્રાંતિ કૃમિ, શળ, આખ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિપદોપ, મલાવપ્ટંલ, આમ, મેદ અને મેલ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિઉપર—વાવડિંગનો કાદો ગોળ નાંખી પાવો; અથવા વાડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળક નિરોગી થવા માટે—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાંસુધી એક વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એમ પ્રત્યેક મહિને એક એક વાવડિંગ વધારી ખવરાવવું એટલે બાળક ને રોગ કદીપણ થશે નહીં. (૩) અરચિ અને જ્વર ઉપર—વાવડિંગ અને મધ એની ગોળી મોમાં રાખવી એટલે અરચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તો પણ તેનો નાશ થશે. (૪) લમરી આવે છે તે ઉપર—વાવડિંગની માળા કરી કાને બાંધવી (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર—વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) હૃદ્રોગ ઉપર—વાવડિંગ અને કાગિંજન એનું ૪ માસા ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં નાખી પાવું, એટલે હૃદયમાંહેનાં અસાધ્ય કૃમિ પડશે મલશુદ્ધિ થવા માટે—વાવડિંગ અને અજ્મો એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પ્રાશન કરવું. એટલે વિપટંલ નાશ થશે.

૫૧૪ વાસનવેલ.

સં ૦ વત્સાદત્તી. પાતાલગરૂડી. મં ૦ વાસનવેલ. કાં ૦ તાન. ભુયપાડળ. હીં ૦ છિરેટા. છિરેટા. અં ૦ શિલિંદા. કાં ૦ દ્યુડી. દાગડીયળી. તૈ ૦ કસરતોગે. તાં ૦ કાન્તુકાદી. કાં ૦ ફરીદ્યુડી. લાં ૦ કાકયુલસવિલોપસ.

એનો વેલો એ વર્ષ પછી ઘણાજ ઉંચો વધે છે. એ વેલાના પાંત્રાં બારીક હોય છે. એ વેલાના નાના નાના ટોપલા સારા થાય છે. બેસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દુધ આવે છે, પાડળમૂળોના અભાવે એનાં મૂળલે છે. વાસનવેલ—વીર્યકર, રક્તશોધક, ઉખ્ણુ, બલકર, તીખી છે. તથા તાવ, કંકરોગ, પિત્ત,

ઉખ્ણુવાત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કંકસર્પ ઉપર—વાસનવેલનાં મૂળો વાટી પાવાં (૨) પાણીનાં ખડખાં બાજવા જેવું કરવાને—કેટલાક ભેદુ વિરોપતઃ મુસલમાન ફિરસ્તા વેદો ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર દેખાડી પૈસા કાઢીલે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની ભૂકા નાખી પૈસા લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલીનો પાલો સુકાવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાડકીમાં પાણી લેધ તેમાં ઓળવી એટલે તે પાણી જનકું થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકુ વડે તુકડા કરવા જેવું થઈ થાય છે. (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર—વાસનવેલીનાં મૂળોના કકડા કરી તેને પલારી ઓળી પાવાં. એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પીડ ઉપર—વાસનવેલીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં, અથવા વાસનવેલીનાં મૂળ, કાચકા અતિ વિપ એ પાણીમાં ઘસી પાવાં, (૫) પિત્તવિકાર ઉપર—વાસનવેલીનાં પાંદડાંના રસમાં સુંદનું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવો. (૬) બાળકનું તાળવુંપડે છે તે ઉપર—વાસનવેલીનો પાલો વાટી થ્રેપલી કરી તે તાળવા ઉપર ખેસા રવી. (૭) વાળા ઉપર—વાસનવેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય છે તે ઉપર—વાસનવેલીનાં મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

૫૧૫ વાળો

સં ૦ વાલક. મં ૦ વાળા. હીં ૦ વાલા. ખસ. કાં ૦ મુડિવાળ. તૈ ૦ વાટીવેલ. તાં ૦ વટીવેર. તું ૦ મુડવાલ. લાં ૦ એન્ડ્રોપોગનમ્બુરિકેટસ. ઇં ૦ કુસ્કુસગ્રાસ.

વાળો ઘાસના જેવો થાય છે. એના મૂળોનાં વાસ આવે છે. એનાં ભોથાં હોય છે. તે વાળા પછી વર્ષે એ વર્ષે પુષ્કળ ભેટો થઈ આરે તરફ પસરે છે. તે મૂળીયાં એ વર્ષ પછી તેઓને કચરો અને માટી એનો અંશ બીલકુલ

૫૧૬ વાંસ.

ન રહે એમ ધોયા પછી સુકવે છે. વાળાની ગાંઠો બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આવે છે. એ ગાંઠો બહુધા વાડની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધિ પદાર્થો કરવામાં એનો ખુબકળ ખપ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાના પડદા, પંખા ઇત્યાદિ પદાર્થો કરે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાંખે છે. વાળામાં ધોળો અને કાળો એવા પ્રકાર છે. **વાળો**—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેસ્ય, રક્ત, અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષ્ણ, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોડ, અતિસાર, શ્વાસ, હ્રોગ, અરચિ, વ્રણ, લાલાસ્રાવ, રક્તપિત્ત, કંકુ એનો નાશ કરે છે. **કાળોવાળો**—શીત, કડવો, સુગંધિ, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર, રક્ત, અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષ્ણ, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોડ, જ્વર, મદ, વિસર્પ, વ્રણ એનો નાશ કરે. **ખીજોવાળો**—(સં. લામજ્જક.) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ, સ્તંભન, અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષ્ણ, દાહ, શ્રમ, મૂળ, રક્તશળ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ, વ્રણ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **પરસેવો** બહુ છુટે છે તે ઉપર—વાળો, નાગરમોથ અને ધાંણા એનો થંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૨) **દાહરોગ** ઉપર—વાળો, ગુલાબકળી, કચોરા, સાકર એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં અગર દૂધમાં આપવું. (૩) **બાળકોના રક્તાતિસાર અને ખીજ સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર**—વાળો સાકર અને મધ એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવા. (૪) **દાહ ઉપર**—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. (૫) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—વાળો, શેરડીના મૂળો, ગાલનાં મૂળો અને સ્તંભણી (રક્તચંદન) એનો કાઢો કરી પાવો. (૬) **હૃદયશૂળ ઉપર**—વાળો અને પીંપરીમૂળ એનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી એ માસા ગાયના ઘીમાં આપવું.

સં ૦ ૫૦ વંશ. વેણુ. મં ૦ વેણુ. આંબુ. કાં ૦ કલક. હીં ૦ આંસ. કાં ૦ ખીદીર. ગળાએળે. તૈં ૦ કીચકર્મ. તાં ૦ મુગિલ. તું ૦ બેદર. મલાં ૦ ગોમં. ઇં ૦ બંબુકેઈન. લાં ૦ આંબુસાવલગેરીસ.

વાંસને મરાઠીમાં “**આંબુ, માણુગા, ચિવા**, એમ પણ કહે છે. કોકણમાં વાંસનાં ભોથાં ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળાકીના બેટો હોય છે તેવાંજ વાંસના બેટો હોય છે. વાંસનાં પાંત્રા કળાકીનાપાત્રા જેવાંજ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં ઝાડ કોઈ કોઈ સ્થળે પચાસ સાઠ હાથ ઉંચા વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને આંબુ કહે છે, વાંસના બેટો એવા તો જખરા હોય છે કે, તે ઉપર તોફાનના ગોળાનું સુધ્ધાં જોર જલદી લાગુ થતુ નથી. વાંસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે. ત્યારે તેને કાંટો પુલ્યો એમ કહે છે. તે આવી રીતે આવે છે કે, દર સોટાને સુમારે ચાર આંગળે ગુચ્છા આવે છે, તથા અંદર ગહુના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાંસ સુકાવા લાગે છે. એકાદને એ બી આવવા લાગે કે વાંસના ભોંથાને ભોંથાં નાશ પામે છે; પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષ લાગે છે. જે વર્ષમાં એ બી આવે છે, તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠાં કરી સંઘરી રાખે છે. પછી જોઈએ ત્યારે છડી દળી તેની રોટલી પુરી, વખેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ બને છે, ઘરનાં ઝાપરામાં તેનું સૈદળુ ધાલે છે. ભિંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે, તેની ચટાઇયો, ટોપલા, સુપડાં, પંખા, કરંડીયા ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. હોડીની ડોલકાડી વાંસની કરે છે. તેના છોગળાનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બાહર નીકળે છે. ત્યારે તેનાં અંગમાં એટલું જોર હોય છે કે. તે એકાદા પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાંખે છે; કિંવા તેને ફેડીને પણ બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડાં કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની ખુરશી

ઓ, ક્રોધ. પદંગ વગેરે નાનાપ્રકારની વસ્તુ ઓ કરે છે. મીઠામાં નાંખેલાં કંદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાંસમાં જે પાણી વળે છે તેમાં થી “વંશલોચન” (વાંસકપુર) થાય છે. ભરેલો વાંસ:—ખાટો, તુરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, અસ્તિશોધક, છેદન, ભેદક; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોડ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર પ્રમેહ, અર્શ, દાહ. એનો નાશ કરે છે, પાલાવાંસ—દીપન, રચિકારક, પાચક, હૃદય, અને અજીર્ણ, શળ, ગુદમ એનો નાશ કરે છે. કુમળાં વાંસ તથા કંદ—તીખો કડવો, ખાટો, તુરો, લઘુ, શીતલ, રચિકર; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, એનો નાશ કરે છે. વાંસનાં બીજ—તુરાં, મધુર, રક્ષ, પૌષ્ટિક વીર્યકર, બલકર. અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે, વંશલોચન (વાંસકપુર):—રક્ષ, તુર, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ આહક, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર; અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, અરચિ, કોડ, જ્વર, કમળો, પાંડુરોગ, દાહ, તૃષ્ણા, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ, પિત્ત, એનો નાશ કરે છે. એનો જ ભેદ ગંધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણો છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—એખાના ધોવરામણમાં વાંસની રાખ અને સાકર પાવી. (૨) પારો શરીરમાં રહે તો—વાંસના પાલાના ૪ શૈશાભાર રસમાં પૈશાભાર સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૩) રક્તજન્ય દાહ ઉપર—વાંસની છાલનો કાઢો થડો થયા પછી મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર—વાંસકપુર, કંકોળ, નાગકેશર, અને એલચીના દાણાં સમભાગ લેધ બારીક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી, પછી તે ભૂકી પલરે એટલું ઉત્તમ ચંદનનું તેલ લેઈ તેમાં તે ભૂકી સારી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી રાખવી. નિત્ય પ્રાતઃકાળે સુમારે ચાર તોલા પર્યંત થંકુ પાણી લેઈ તેમાં એક ગોળી કાલવવી અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂકી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાયંકાળે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાધા પછી ૭ પ્રહરમાં આગ થતી

અંધ થાય છે. અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમા નાશ થાય છે. પથ્ય—ગહુની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. [૫] થંડા પ્રમેહ ઉપર—વાંસનાં પાંત્રા સુકવવાં પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાંત્રા અને ૧ તોલો ઉપરસાળનાં મૂળો લેધ સાધારણ ખાંડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો તૈયાર કરવો. આ કાઢો તૈયાર થવા આ બ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર નાંખી કાઢો ઉતારી ગાળી પાવો. (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર—વાંસના લીલા અથવા સુકાયેલા પાલાનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો. પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢોજ પાવો. (૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર—વંશલોચન [વાંસકપુર]નું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. અથવા વાંસની ગાંઠ પાણીમાં ધસી આપવી.

૫૧૭ વાંકેરી.

જેવાં કાંકરનાં ઝાડો હોય છે. તેવાંજ વાંકેરીનાં કાંટાવાળાં ઝાડો હોય છે. એના પાંત્રાં કાચકાના પાંત્રાં જેવાં હોય છે વાંકેરીને જાડી શિંગો આવે છે, અને લાલ તુરા આવે છે. એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે. એવા બેટો રાયગડ કિસ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડનાં મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠો મળે છે. એ ગાંઠને વાંકેરી નું ભોથું કહે છે. એ ઝાડો કાકળુ પ્રાંતના હુંગરોમાં વિશેષ છે. એમા માસાં સજ્જાદિ પર્વતની તેડોમાં તે આપો આપ નજરે પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમાં બારી રાખવી એટલે ઘણાં વર્ષસુધી કામમાં આવે છે. ઉપયોગ—(૧) વ્રણ ઉપર અને અંગ ઉપર ગર્ભની પડેલી ચાંદી ઉપર—વાંકેરી નું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું અને થંડા પાણીમાં ઘસી ૬ માસા પર્યંત પાવું (૨) જખમમાંથી કિરણ બાહર પડવા માટે—વાંકેરી નું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક દેવો એટલે કિરણ સુકાઈ ગરી પડશે. (૩) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ગંડાલા, ક્ષય, વ્રણ,

અને ગર્ભીના અઞ્જર ઉપર— ગાયના દુધમાં વાંકેરીનું ભોથું ઘસી તેમાં સોણું ઘી, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી પાવું. દિવસ ૪૨ એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઇ સારી કાંતિ થાય છે. (૪) ફાટેલા બદનું ક્ષત ભરાઈ આવવા મારે:—વાંકેરીનું ભોથું અને કપુરભેંડીના મૂળ ગાયના માખણની પરાશમાં ઘસી લેપ દેવો; એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪-૫ વાર લેપ દેવો; તથા વાંકેરીનું ભોથું ગાયના તાળ દૂધમાં ઘસી પાવું એટલે ઉપદ્રવશબ્દથી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે, (૫) પાઠા ઉપર:—વાંકેરીનો પાલો આરીક વાટી થેપલી કરી આધવી. (૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—વાંકેરીનું ભોથું થડા પાણીમાં ઘસી ખાંડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઉલટી થઈ પડનારાં તથા મલદ્વારે પડનારાં રક્તપિત્ત શમન થાય છે. (૭) સ્તનરોગ ઉપર:—વાંકેરીનું ભોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૧૮ વિખમોગરી.

સં ૦ મં ૦ હીં ૦ બં ૦ ટીસીમાં. લાં ૦ સિ-
નાનચંઓડોરા.

વિખમોગરીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં અને પહોળાં હોઈ ધણું કડવાં હોય છે એને એકેરી મોગરી જેવાં ઝુલો આવે છે. એ વેલા ઉપર આરીક ફળો આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર:—વિખમોગરીના પાલાનો રસ કાઢી શક્તિપ્રમાણે પાવો. (૨) અંગ ઉપર વિષ કુટી નીકળ્યું હોય તો:—વિખમોગરીના મૂળ અને ઝેરકચ્છલાનાં ખી એ ઘસી અંગ ઉપર વિષ કુટી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોપડવાં. (૩) સદીં ગરભીએ પગે વળી જાય છે તે ઉપર—વિખમોગરીના પાલાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી દિવસમાં ૪-૫ વાર ગરમ કરી લેપ દેવો.

૫૧૯ વિખરી (વનગોડ.)

સં ૦ શેફલિકા. મં ૦ રાનનિર્ગુંડી. હીં ૦ બન
નિર્ગુંડી. કં ૦ કાડલોક્કિ.

એ ઝાડ એ ત્રણ હાથ ઉંચું વધે છે. એ ઝાડ ઉપર ગુચ્છવાળા તુરાઓ ઝાડના સર્વ ભાગો ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે. ઉપયોગ (૧) પગે ઝાસાર થાય છે તો ઉપર:—વિખરીના પાલાનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૨૦ વિષ્ણુકાંતા

સં ૦ મં ૦ હીં ૦ બં ૦ વિષ્ણુકાંતા. કં ૦
વિષ્ણુ કાક તાં ૦ વિષ્ણુ કાંતી. તૈં ૦ વિષ્ણુકાંત
મુ. મલાં ૦ વિષ્ણુ કારાંતી. લાં ૦ ધવોદ્યુલસહ-
સંટસ્

વિષ્ણુકાંતા એ નામનાં ઝાડો વેલી જેવાં જમિન ખરોખર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાંત્રાં આરીક અને લાંબાં આવે છે વિષ્ણુકાંતાનાં ઝુલો કાળા શવાળા રાતારંગનાં અને આરીક હોય છે. એની જ એક સફેદ ઝુલવાળી જાતી છે. એ ઝાડ ઉપર આરીક ફળો આવે છે. વિષ્ણુકાંતા:—તીખી, કડવી પાચન, શુભપ્રદ; અને બુધ્ધી, મેઘા અને સ્મૃતિ એને આપનારી, તુરી; અને વિષ-દોષ ત્રણ, કરમ, કફ, વાયુરોગ એની નાશક છે. એના પાલાની લાજ:—ગુર; અને વિષ, દાહ, પિત્ત, વાયુ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલશોથ ઉપર—વિષ્ણુકાંતાના મૂળોનો રસ પાવો એટલે ઉલટી થઈ સોજો ઉતરે છે. (૨) પરિણામશૂળ ઉપર—વિષ્ણુકાંતાનાં મૂળોનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી એ નાખી પાવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે. (૩) મુળવ્યાધિ ઉપર—વિષ્ણુકાંતાના મૂળોનો અંગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળવ્યાધિ હોય તો પાલાની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો આંધવો. (૪) કાળપુળી (પાકું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:—વિષ્ણુકાંતાનો પાલો અને પેટારીનો પાલો કાંજમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કમળી ઉપર—વિષ્ણુકાંતાના મૂળો છાશમાં નાખી પીવાં.

૫૨૧ વેલતુર

સં૦ વેલતુર. મં૦ એ— વેલતુર. હી૦
અરવેલ. ક૦ ઝોડઉ. યેડાતરી. વાડાવી નગીડ.
તા૦ વિડા-તેર. તે૦ બેલુતર. લા૦ ડેસ્માંથસ
સિનેરિયસ.

એને “ વેલતુર ” એમ પણ મરાઠીમાં કહે
છે. એ ઝાડ નહાનાં હોય છે. એનાં ટુલો કાળાં
ગુલાબી અને લીલાં એવા રંગોના થાય છે.
એ પાંત્રાં ઘણાં આરીક હોય છે એ ઝાડ કંટ
ક્યુકત હોય છે. વેલતુર:—તીખું, ઉખ્ણ, અ
ગ્નિદીપક, પથ્થ, રસકાળે અને પાકકાળે કડવા,
ગ્રાહક; અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, સં
ધિશળ, મૂત્રાધાત, યોનિરોગ એનો નાશ કરે
છે, ઉપયોગ (૧) અતિસાર ઉપર:—વેલતુ
રાનો પાલો જાશમાં વાટી પાવો.

૫૨૨ શતાવરી

સં૦ મલા૦ શતાવરી. દિવસમાવળી.
માવળી૦ અસ્વલી. ખા૦ જવરી. કો૦ શીતા
ચવરી. અં૦ શતમૂલી હી૦ સતાવર. ક૦ બહત
મુળગ્યા. શિપરી. તે૦ પિલ્લા પિચ્ચર. એકુમ
હીટોડાં. તા૦ ધેનીયનાક. તુ૦ ઉ-તુરશુર. કા૦
ગુર્જદસ્તી. અં૦ શકાકુલમિશ્રી. ધં૦ એસ્પેરેગસ
રેસીમેસસ. લા૦ એસ્પેરેગસ સતાવર. એ૦
એડસેડેસ. એ૦ ટોમેન્ટોસસ.

શતાવરીનાં ઝાડો સુમારે કંબરપુર જાંચાં
વધે છે. એ ઝાડ ઉપર આરીક કાંટા હોય છે.
શતાવરીનાં પાત્રાં આરીક અને સુરનાં પાંત્રાં જે
વાં હોય છે. એ વેલીને સોં સુધી મુજો હોય
છે. એ મૂજો લીલાં હોય છે ત્યારે છોલી સુક
વે છે. એ મુજોને શતાવરી કહે છે. શતાવરી
ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી:—શીત. વૃષ્ય, મ
ધુર, કડવી, રસાયન સ્વાદુ, ગુર, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધ
દ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક, ચક્ષુષ્ય,
અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો,
ગુલ્મ, અતિસાર એનો નાશ કરે છે. મહા
શતાવરી:—હ્રદ્ય મેધ્ય, અગ્નિદીપન બલ્ય,
શુકલ, શીત રસાયન, વૃષ્ય હ્રદ્ય; અને લિ-

દોષ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, સંગ્રહણી, અર્શ,
ક્ષય, એની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) રત્ત-
નમાં દૂધ વધારે આવવા માટે—શતાવરીના
મૂળીયાં દુધમાં વાટી પાવાં. એના મૂળીયાં બે-
સને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વ
ધારે દુધ આવે છે. (૨) દાહ, પિત્તશુળ,
એ ઉપર—શતાવરીના કાઠમાં દુધ અને તણ
તોલા પર્યંત મધ નાખી તે પાવો. (૩) તાલી-
યા તાવ ઉપર—શતાવરી અને જીરું એનું
ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત નવટાંક પાણીમાં નાખી
પાવું. [૪] કુખ, દૃઢ્ય અસ્તિ કિંવા પિત્ત
શળ, અને સર્વ પ્રકારની શળ ઉપર:—
શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો.
(૫) કુતરાના વિષ અને પથરી ઉપર:—
શતાવરીના મુજોનો રસ અને ગાયનું દૂધ એક
ત્ર કરી, પ્રાશનાર્થ આપવું, [૬] તાવ ઉપર:—
ઉપલા દૂધમાં જીરાતી ભુકી નાખી પાવું. [૭]
પિત્તપ્રદર ઉપર:—શતાવરીનો રસ મધ નાં
ખી પાવો. (૮) પુષ્ટતાને માટે અને ધાતુ
વૃદ્ધિ ઉપર:—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક
તોલો ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાક
ર નાખી સાંચકાળે રોજ સેવન કરવું. (૯)
અપસ્માર ઉપર:—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો
ધસી પાવી. [૧૦] વાતજ્વર ઉપર:—શતાવ
રી અને ગજો એનો રસ ગોળ નાંખી પાવો.
[૧૧] રક્તશુદ્ધિ થવા માટે—શતાવરીના લી
લા મુજો લાવી તેમાંહેની રેશાઓ કાઢી સાધા
રણ ખાંડવા અને ૨૦ તોલા લેધ તેમાં પાકા
આદરેર પાણી નાંખવું અને ઉકાળવું. પછી
એક શેર પાણી આકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો
પછી તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરખત જેવો બાંડો
પાક કરવો. અને તેમાં કેશર, જયફળ, જવત્રી
એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં રાખવું.
આ પાક નિત્ય ૧ અગર એ તોલા લેધ ગાયના
ચોખ્ખા દુધમાં નાખી એ વખત પીતાં જવું.
દિ. ૪૨. (૧૪) બીજો પ્રકાર—શતાવરીનાં
મૂજો એ ત્રણે સમભાગ લેધ ખાંડવાં અને ઐ
વધોથી ૩૨ ગણ પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો
કરી ગાળી લેધ તેમાં કાઢાથી બમણી સાકર

નાખી સરખત જેવો પાક કરી, તેમાં એલચી-
દોડની થોડી ભૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો. એ
ને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવો.
(૧૪) ત્રીજો પ્રકાર—ઉપલાં ત્રણે ઔષધો સુ-
કાયેલાં સમભાગ લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ત-
ળા તેમાં તેનાથી દોઢો માવો શેકી મસળવો;
અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં તે
મિશ્રણ અને લવંગ, એલચી, જયફળ, જવંત્રી
બદામ, બેદાણા, ગોખરૂંની ભૂકી એ નાખી તે
મિશ્રણ સરખું હલાવી એક કથરોટમાં ઘી રેડી
તેમાં નાખી પોહોળું કરવું, અને સુકાયા પછી
ચોસલાં કરી રાખવાં. નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સા-
યંકાળે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત
તોળા પર્યંત ગાયનું તાજું દુધ પીવું. આ પાક
બલપુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારો છે.
(૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર—શતાવરીના રસમાં
સાકર નાખી પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકા-
ળી તે સિધ્ધ થયેલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરી
નાં મૂળીયાં વાટી દૂધ સાથે પાવાં. (૧૭)
ત્રિદોષજ સુત્રકૃમ્મ ઉપર—શતાવરીના મૂળો-
નો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો.
(૧૮) શતાવરી ઘૃત અમ્લપિત્ત ઉપર—
શતાવરીનો કલ્ક ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અ-
ને ચોપટ દુધ નાખી પચવી ઘી તૈયાર કરવું.
તે અમ્લપિત્ત, વાતપિત્ત સંબંધી વિકાર, રક્ત-
પિત્ત, તૃષા, મૂર્છા, શ્વાસ અને સંતાપ એનો
નાશ કરે છે.

પર૩ શરપુખા

સં૦ શરપુખા. મ૦ ઉન્હાળી. રાનટીનીળ
હીં૦ સરફેકા. બં૦ બનનીલ. ક૦ કોગ્ગી તૈ૦
યાંપારાયેદું. તા૦ કોલ્લુકવકેલ્લપિ. ધ૦ પરપ
લ ટેક્રોસિયા. લા૦ ટેક્રોઝીયા પરપુરીઆ.

શરપુખાનું ઝાડ સુમારે કેડપૂર થાય છે.
એ ઝાડો ઘણું કરી ખડકવાળી અને કઠણ એ-
વી જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડ હાથથી ખેંચી
કાઢવાને મોટા મોટા પહેલવાન પણ સમર્થ થતા
નથી; એટલુ એ ઝાડ કઠણ હોય છે. એને લાલ
રંગનાં ફુલો આવે છે અનેએની શિંગો ચપટી

હોય છે. પાંત્રાં ન્હાનાં હોઇ લાંબાં હોય છે.
એ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. જ્યાં એ ઝાડો
ઘણું થાય છે, ત્યાં લોકો એ ઝાડો સુકવી તેને
ખાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે. કવચિત ધોળી
ફુલની પણ શરપુખા હોય છે. ધોળી તથા
લીલી શરપુખા—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, તુરી-
લધુ; અને કૃમિ, યકૃત, પ્લીહા, ગુલ્મ, મળ,
વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જ્વર, રક્તદોષ, કફ,
હૃદ્રોગ, વાયુ, કફોદર, ગલત્કુષ. વાંગ એનો નાશ
કરે છે. ધોળા શરપુખાના ગુણ એનાથી કંઈ
અધિક છે. કંટક શરપુખા—તીખી, ઉષ્ણ;
અને કૃમિ, શળ એનો નાશ કરે છે. (૧)
મુળવ્યાધિ ઉપર—શરપુખાનાં મૂળીયાં ૬હીમાં
વાટી આપવાં (૨) પ્રમેહ ઉપર—શરપુખાનાં
મૂળોનો કાઢો કરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાંખી
તે આપવો. (૩) ખરજવા ઉપર—શરપુખાના
ખીયાંનું પાતાળ યંત્રવડે તેલ કઢી તે ચોપડવું
આ મોટું ગિસ્તાદ ઔષધ છે. (૪) ગાંડમાળા
ઉપર—શરપુખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં
વાટી તેનો નસ્ય અને લેપ કરવો. અથવા શ-
રપુખાનું મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમાં
ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૫) ઉધરસ ઉપર—
શરપુખાના મૂળ સુકવી ચલમમાં નાંખી તેની ધુ-
માડી પીવી. (૬) સર્વ મળ ઉપર—શરપુ-
ખાનું ચૂર્ણ, મધમાં ખલી ચોપડવું, (૧) ગુલ્મ
ઉપર—શરપુખાનો ખાર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ,
એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું (૮)
પ્લીહાદર ઉપર—શરપુખાનાં મૂળીયાં ઝાશ-
માં વાટી પાવાં; એટલે જલદી ગુણ આવે છે.
અંડવૃદ્ધિ ઉપર—શરપુખાના મૂળીયાંનું
ચૂર્ણ પાણીમા ૧ મહિના સુધી આપવું.

પર૪ શહાજર

સં૦ કૃષ્ણજરક. મ૦ શહાજરે.
હીં૦ શ્યાહજરા. બં૦ કાલજરે. ક૦ શાજરી
ગે. કા૦ જરેસિયાહા. અં૦ કમનુ કીરમાતી.
ધં૦ બલેકકારાવેસીડસ. લા૦ કેરમ નાપત્રમ
શહાજરાની ઉત્પત્તિ લાહોર, પશ્ચિમ હિમા-
લય એ પ્રાંતમાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ

રૂશિયા વગેરે યુરોપના દેશોના પ્રાંતોમાં પણ થાય છે. શહાજી એ જીરા કરતાં બારીક હોય છે. એનો ગરમ મશાલામાં ઉપયોગ કરે છે. શાહાજી—તીખું, ઉજ્જુ, શુગધિ રચિકર, આંખને હિતકર, આહુક, રૂક્ષ, દીપક, અને કફ, સોજો જીર્ણવર, શિરોરોગ, કાઠ એનો નાશ કરે છે.

પરપ શંખાવલી

સં શંખપુષ્પી. મં શંખાહુલી. હીં કૌડીયાલી બં ઝનકુતી કં કડવલમર. લાં ધવેલ્લયુલસ ધરેકટા (ધોળી) આલસિનોઘડસ (લાલ) હર્સટસ્ (કાળી)

એનાં ઝાડ સુમારે પોણા હાથ ઊંચાં વધે છે. એને ધોળા સફેદ શંખ જેવાં ફુલો આવે છે. ફુલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને નીળી એવી ત્રણ જાતિ છે. શંખપુષ્પી—શીતળ, મેઘ્ય, સ્વર્ચ, વસ્થ, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન તુરી, કિચ્ચિદુષ્ણ; અને સ્મૃતી, કાંતિ. બળ, અગ્નિ એને વધારનારી, તીખી આયુષ્યસ્થાપક, પાયક, લઘુ, માંગલ્યપ્રદ; અને પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કાઠ, લુતા, ગ્રહદોષ ત્રિદોષ, અને સર્વોપદ્રવ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર એ ઉપર:—શંખાવલીના રસમાં કોષ્ટનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૨) ઉલ્લી ઉપર:—શંખાવલીનો રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. [૩] સન્નિપાતોદર ઉપર—સમૂલ શંખાવળીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રચક છે.

પરદ આવડ

એ ઝાડને મરાઠીમાં “આવડે, અચ્છૂક, આમલ” વગેરે કહે છે. એ ઝાડ ઉપર કેટલાક પાંત્રાં ધોળા અને કેટલાક લીલા રંગનાં હોય છે. એના ફુલને ચાર પાંખડીયો હોય તેનો રંગ રાતો, પીળો એવો હોય છે. ગુજરાત આવડ

કેર એ પ્રાંતોમાં કપડાં રંગવાનાં કામમાં એનો, એની જાલનો, મૂળોનો ઉપયોગ કરે છે. ઉપયોગ (૧) સંધિવાત ઉપર—આવડના પાંત્રાંનો રસ કાઠી ચોપડવો. (૨) કમળી ઉપર:—આવડના ૪ પૈસા ભાર રસમાં તેટલું જ ગાયનું દૂધ નાખી પાવો. દિવસ ૩, (૩) પાંડુરોગ ઉપર—આવડનાં મૂળ ગોમુત્રમાં અથવા મધમાં જમાસા પર્યંત ઘસી ૨૧ દિવસ નિત્ય એ વાર પ્રમાણે પાવાં. (૪) પ્લીહા, કાંસવી, કઠોદર, વગેરે પેટમાંના રોગ ઉપર—આવડનાં મૂળ ગોમુત્રમાં ઘસી પાવાં.

પર૭ શિકાકર્ષ

સં શ્રીવલ્લી. મં હીં શિકાકર્ષ. કં શિંગીકર્ષ. રીંગેયવલ્લી. તાં કિયાકર્ષ. તૈં ચિકાયા. તું સિંગે. મલાં ચિકાકર્ષ. લાં એકેશિયા કેનસિના.

એ ઝાડો ઘણાંજ મોટાં હોય એનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭-૮ આંગળ લંબાઈની શિંગો આવે છે તેને શિકેકાઈ કહે છે. એ અરિહા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઈ એનો આપણા દેશમાં કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઈ:—તીખી, ખાટી; અને વાયુ, કફ, સોજો એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—અતિ ખાટાં, રચિકર; અને તેલના ચીકટાનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ નિકુંજકા:—તેના પણ એવાજ ગુણો છે. ઉપયોગ:—(૧) કફ પાતળો થવા મલશુદ્ધિ અને પેટમાંના ગુદમ નાશ થવા માટે:—શિકેકાઈનું પાણી કરી તે પાવું. (૨) ઢારના ખાધામાં વિષ આવે તો તે ઉપર ઉપચાર:—શિકેકાઈ બિયા શુધ્ધાં જાશમાં વાટી તે જાશ પાવી એટલે વિષ ઉતરે છે. (૩) વિંછીના વિષ ઉપર:—શિકેકાઈ પાનમાં ખવરાવવી. શિકેકાઈ સારી ખાંડી તે પાણીમાં કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે.

પરત સિતાફળ.

સં ૦ મં સિતાફલ. હીં ૦ બં આથ. અં ૦ સરીફા. ફાં ૦ કાજ. ઇં ૦ કર્ડડંએપલ. લાં ૦ એ-
નાનાસ્કવેમોસા.

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે, એ સુમારે એ માથેડાં ઉંચાં વધે છે એને વાગ્યા પછી ચાર પાંચ વર્ષે ફળો આવવા લાગે છે. એની અંદરનાં બીયાં કાળા રંગનાં હોય છે. સિતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક એ મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણું થંડું હોય છે. એ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, એનું મૂળ નામ “શીતફળ” એવું હોવું જોઈએ; પા-
છળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ શીતાફળ એવું નામ પડવું જોઈએ. **શીતાફળ:**—મધુર, શીતળ, હૃદય, ખલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાતલ, પોષ્ટિક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) માંથા-
માંની જીવો અને લીખો મરવા માટે:—શીતાફળનાં બિયાં ચારીક વાટી માથે ચોપડવાં, અને ઉંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું આં-
ધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંહેલી સર્વ જીવો અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહી. કારણ તેથી કરી આંખો ઘણી અધુ થાય છે. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—શિ-
તાફળનાં મૂળો ઘસી પાવાં એટલે પેશાબ બંધ થયેલો છુટશે. (૩) ફાલુ શમન થવા માટે:—પાકેલાં સિતાફળ ભાગી ઝાકળમાં મુકવાં અને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ખાવાં.

પરત શિરદોડી. (ખરજેર)

સં ૦ અર્કપુષ્પા. કુટુમિની. મં ૦ પહારકુટું-
બી. કાં ૦ શિરવલ્લી. નાકાંડી. દેવભોંવરી. હીં ૦
દધીઆર. અંધાહુલી. કં ૦ મરિજેવણીગેયભેદ.
લાં ૦ હોભોસ્ટેમાહીડીઆઈ.

શિરદોડીને “મોટી કાવળી” એમ પણ કહે છે. શિરદોડીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રા પીપરનાં પાંત્રા જેવાં જડાં હોય છે. એનાં પાં-
ત્રા તોડવાથી વેલીમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ વેલીને ખરજી જેવાં

અણીદાર જોડફળો આવે છે. એ ફળોમાંહેથી રેશમ જેવાં પુલો ઉડે છે. તેને બાળકો ડોસી એમ કહે છે. કુંમળાફળોનું શાક થાય છે. શિર-
દોડીના ફળોમાં રેશમ જેવું સુર હોય છે. એ સુતરના વસ્ત્ર વણવા જેવું તે હોય છે. એની કળીઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરદોડીની અંદરનું કાપુસ થંડું છે. એની બીજ એક જ તિ છે તેનાં ફળ એનાં કરતાં ચોપટ મોટાં હોય છે. અને વેલાને વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. **શિરદોડી:**—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રક્ત, ખારી, શ્વેતકર, અને કફ, વાયુ, મળ, શીતજ્વર, ભૂતખાધા, ગૃહપીડા, મેહ, કૃમિ કોટ ત્વગદોષ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) ગડગુમડા ઉપર:—શિરદોડીના પાંત્રાનો રસ કાઢી ચોપડવો. એટલે રોગ સારો થાય છે. (૨) પુ પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ મધમાં ઘસી પાવાં. (૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી મધમાં ચટાડવું. (૪) વીંછીના ત્રિશ ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ દેવો અને થોડાં મૂળ ઘસી પાવાં પણ ખસે. (૫) ખસ ઉપર:—શિરદોડીના મૂળોને કાઢી પાવો. અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું અથવા શિરદોડીના પાલાનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દુધમાં પાવો. (૬) મુતરખડા ઉપર:—શિરદોડી ગાયના દુધમાં વાટી પ્રાતઃકાળે ત્રણ દિવસ પાવી એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અસ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. (૭) સર્વ વિષો ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં, અગર પાલાનો રસ પાવો. અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૮) છિંકો આવવાને તથા સ-
ળકમ ઉપર:—દોડીના પાંદડાં હાથ ઉપર મસ-
ળા સુંઘવાં એટલે છિંકો આવશે. (૯) નહા-
ના બાળકનું તાળવું પડે છે તે ઉપર:—
દોડીનાં કકડા કરી તે પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણી વડે બા-
ળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપ-
ડવું અટલે આ આબર દૂર થાય છે. કોકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો પ્રચાર છે. આ જોખ
ધથી ત્વરીત ગુણ આવે છે. પ્રત્યેક મહિનામાં

ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવા-
નો ભય રહેતો નથી. (૧૦) જંત ઉપર:—દોડી
નો પાલો લેછે ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી એ
પ્રદર સુધી રાખવો. એ પ્રમાણે એ ત્રણ વાર
કરવું. એટલે કૃમિ પડશે. (૧) આંખોમાં બ-
ળતરા થતી હોય તો:—દોડીના પાલાનો રસ
તાળવા ઉપર યોગવો અને ધાવડીના પાલાનો
રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પટ્ટી આંખો ઉપર મુક-
વી. (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરો રોગ
ઉપર:—નિત્ય શિરદોડીના પાલાનો રસ માથે
યોગતા જવો. (૧૩) ભુતજનર ઉપર:—દોડી
નાં મૂળ કાનમાં રાખવાં.

૫૩૦ શિળીદ.

એને મરાડીમાં “શિંદાળા” એમ પણ
કહે છે. કચોરા જેવુંજ એ ઝાડ થાય છે. કચો
રાને પુલો આવતાં નથી પરંતુ આને લાંબાં અ-
ને પીળાં, રંગના એવા મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂ-
લો આવે છે. એ પુલો પુખ્તના કાંમમાં લે છે.
પુલોનો પાક શ્રાવણ માસમાં હોય છે. એનું.
કંદ કચોરા કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે
તીષ્ણ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—
શિળીદાના કાંદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ ના
ખી પાવું (૨) કમળી ઉપર:—શિળીદાના કાં-
દાં પાણીમાં વાડી પાવા. (૩) તાવ ઉપર:—શિ-
ળીદાનાં કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પા-
વો. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્ર વિકાર ઉપર:—
શિળીદાના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪—૫ દિવ-
સ અંજન કરવું. એટલે ફૂલો, ભૂર, વડસ, વ-
ગેરે વિકારો દુર થાય છે. એ અંજન ઘણું
તીક્ષ્ણ છે.

૫૩૧ શિમળો.

સં૦ શાલ્મલી. મ૦ સાવરી. હી૦ સેમલ.
ક૦ સાંવરીકંદ. ખૂલ્લગરૂ.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાંટા
હોય છે, માટે એને મરાડીમાં “કાંટે સાંવર”

એમ પણ કહે છે. એ બસે તણસે વર્ષ પર્યંત
બચે છે. એની બે જાતિ છે. એક ધોળી
અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક માગસર એ મ-
હિનામાં પુલો આવી ચૈત્રના સુમરે ફળો આવે
છે. તે જૂના થાય એટલે લીલાં હોય ત્યારેજ
લેખ તોડી સુકવે છે. અને અંદરનું ૩ કાઢી લે
છે. પીંજવા મહેનત લાગતી નથી. તેની હોડી-
ઓં કરે છે. સીંમળાને લાલ રંગનો ગુંદર આ-
વે છે તેને “મોચરસ” કહે છે. સીંધવ અને
ઘીમાં વધારી સીંમળાના પુલોનું શાક કરી ખા-
વાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત, કફ, એનો
નાશ થાય છે, સીમળાનું ઝાડ:—શીતલ, પિ-
ત્ત, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, ગુરુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ,
શુકલ, શ્લેષ્મલ, રસાયન, ધાતુવર્ધક; અનેપિત્ત,
રક્તદોષ, રક્તપિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની
જાલનો રસ:—ગ્રાહક, તુરો; અને કફ નાશક
છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે. એનાં ફૂ-
લો:—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરુ, ૩-
૪ વાતલ, ગ્રાહક; અને કફ, પિત્ત,
રક્તદોષ એનોનાશ કરે છે. એજ પ્રમાણે
ફળોના ગુણો છે. એના કાંદા:—મધુર, શીતલ,
અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતા-
પ એનો નાશ કરે છે. કુટ શાલ્મલી (શીમ-
ળાનો ભેદ);—કડવો, તીખો, ભેદક, ઉષ્ણ;
અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત, ગુલ્મ, વિપદોષ
ભૂતઆધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, મેદ, શ્લ, એ
નો નાશ કરે છે. લીલી કરતા ધોળી વધારે ગુ-
ણવાળી છે. મોચરસ:—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ,
વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક બુ-
દ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરુ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભ
સ્થાપક, રસાયન, વાતનાશક; અને પ્રવાહિકા,
અતિસાર, આમ પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ એનો
નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) પ્રદર ઉપર:—
સીંમળાની જાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. અથવા
સીમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દુધ નાંખી
પાવું. (૨) મૂત્રકૃન્ન ઉપર:—સીમળાની જાલ
નું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) વિંછી
ના દંશ ઉપર:—પુષ્પ નક્ષત્ર અને રવિવારના
દિવસે પોતાની જાય ઝાડપર ન પડે એવી રીતે

ધોળા સીંમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળ લાવી રાખવું. અને વિંછી ન્યાં સુધી ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી નીચે સુધી ત્રણવાર ફેરવવું. અને થોડું ઘસી દંશ જીપર ચોપડવું. (૪) ગર્મીના આજર ઉપર:—સાધારણ ધોળી નાની શેમળનું મૂળ ખોદી તેના મૂળનું કંદ કાઢી સુકવવું અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. નિત્ય ધોળા શેમળાની જાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી પાવું. આ ઔષધ પ્રતિ દિવસે એ વાર એ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. અને પથ્થ કરવી, એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો શમે છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:— મોચરસ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર એટલું એકત્ર કરી પાવું. કાંટાવાળા શીમલાના લીલાં મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાસેર દૂધમાં રાત્રે પલારી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટ થઈ વીર્યપતન બંધ થાય છે. (૬) શરીર બળવાન થવા માટે:—મું. ૧ જાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં પાવું. (૭) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર:—શેમળનું ૩ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) પથરી ઉપર:—સીંમળાનાં ફૂલો બારી રાત્રે થંડા થયા પછી તેમાં રાખવું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) વીર્યપતન ઉપર:—ધોળી શેમળના નાના કાંદાંનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૧૦) બદ પાકવા માટે:—કુમળી શેમળનું કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવું અને તે ઉપરની જાલ છોલી નાખી ખાંડવું એટલે જડો બોળ (રસ) આવશે તે બોળ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઈ ગાંઠ ત્વરીત પાકે છે. (૧૧) સુરામેહ ઉપર:—શેમળાની જાલનો કાંદો કરી પાવો. (૧૨) થંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળી શેમળનું કંદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સુકવી લોટ કરી રાખવો. નિત્ય પ્રાતઃકાળે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લેઈ તેમાં એ લોટ અર્ધી તોલો અને જળકળની ભૂકી ૭ માસા પર્યંત નાંખી પ્રત્યેક એ વખત આપવું શેમળનું કંદ ન મળે તો જાલનું ચૂર્ણ આપવું, (૧૩) છર્ણાતિસાર ઉ

પર:—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું. (૧૪) અતિસાર ઉપર:—શેમળની જાલ ઘસી પાવી અથવા જાલનો રસ પાવો કિંવા મૂળ ઘસી પાવો. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતુ હોય તો:—ધોળી શેમળની જાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી છર્ણ અને ખાંડ નાખી નિત્ય એ વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. હૃદરોગ ઉપર:—શેમળની જાલ દૂધમાં બારી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન. ઉત્કૃષ્ટ બલકર તથા વાતનાશક થાય છે. એજ એક માણસ વર્ષ પર્યંત ખાય તો સો વર્ષ બચે છે. (૧૭) શીતળા કદી પણ ન થવા માટે:—શેમળનો રસ અને ધોળું ચંદન કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેડીમધ અથવા જાંબુનો રસ અને જેડીમધ એમાંથી પ્રારંભે એક પ્રાશન કરવાથી કદી પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિં.

૫૩૨ શિસમ.

સં. શિસપા. મં. હીં. શિસવ-મ. બં. શીશુ. કં. કરીયષ્ઠિબ્જડી. બીટીમારા. તાં. નુકકં. મલાં. વિટ્ટી. તૈં. જુદેરુચ્ચેદુ. ગોં. બી. ટિરકુ. અં. સાસમ. ઇં. બ્લ્યાકનુડ. સીસ્ટ્રી. લાં. જાલવર્ણલાટીફાલિયા.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. સંહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એ ની જીવત્તી વિશેષ થાય છે. શીસવ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબુત થતું નથી. એ લાકડું મોઢું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કાતર કામ બોધ્યે તેવું કરાય છે. એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સાં જૂનું હોય તો તેના પાટીયાં લોખંડ જેવાં મજબુત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીયો, કબાટ, પલંગ, હીંચોળા, ખાટો, ખુર્શીઓ એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ધોળોશિસવ:—કડવો, શીત, વર્ણકર, બલકર, રચિકર; અને પિત્ત, દાહ, સોજો વિસર્પ એનો નાશ કરે છે. કપિલ શિસવ:—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બલકર, ઉષ્ણ,

શ્ચિકર, અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોજો, હેડકા, વિસર્પ દાહ; એનો નાશ કરે છે. કાળો શિસવ:—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તુરો; અને કફ, વાયુ શોષ, અતિસાર, કાંડ, શિત્રકુષ્ટ, મેદ, કરમ, અસ્તિરોગ, ઉલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ, અજીર્ણ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર:—શિસવના પાલાનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જરાની ભૂડી નાખી પાવો. (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર:—કાળા શીસવની જાલનો કાઢો પાવો.

૫૩૩ શેતુર.

[સં ૦ મં ૦ હીં ૦]

આઝાડો ચીન દેશમાં ઘણું થાય છે. આ દેશમાં એ ઝાડોની વાવણી કોષ્ટકોષ્ટ ઠેકાણે થાય છે. શેતુરનાં ઝાડ ઘણુંજ મોટાં વધે છે. એ માં કાળી, ઘોળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાતિ છે. કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળો આવે છે. શેતુરના ફળો ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ ફળો રક્તવૃદ્ધિ કરનારા છે. કાળી અને ઘોળી એ બે જાતિનાં શેતુરનાં ઝાડો રેશ મના કિડાઓનાં જીવનને અર્થે ઉપયોગનાં છે. તે કિડા એનાં પાંદડાં ખામ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. પકકું શેતુર:—ગુરૂ, સારક, ખાડું, ઉષ્ણ; અને રક્તપિત્ત નાશક છે.

૨૩૪ શેંદાડ. [ફૂટ]

[સં ૦ મં ૦ હીં ૦]

ગોડમડીના વેલા જેવોજ શેંદાડના વેલા હોય છે. શેંદાડમાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. સાધારણ શેંદાડ નાળિયેર જેવડાં મોટાં હોય છે. શેંદાડ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. કોષ્ટકોષ્ટ એનો ફળો જેવો શિખરણ કરી ખાય છે. શેંદાડ એ ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણું ખાવામાં આવવાથી વિકૃતિ કરે છે. શેંદાડી:—લઘુ,

સ્વાદુ, બેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, તીખી, કડવી, પાકકાળે ખાટી, ખારી, શ્ચિકર; અને વાયુ, પીનસ, અષ્ટીલા, ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે. કડવી શેંદાડી:—કિંચિત ખાટી, દીપન, શ્ચિકર, સ્વાદુ એવી છે. તે સુકાવી તયાર કરેલી દીપન, શ્ચિકર કડવી; અને કફ, વાયુ, અશ્મી, જડ્ય એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્ર કૃચ્છ્ર ઉપર:—શેંદાડનાં બી ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં રતાંદળી ઘસી પાવી.

૫૩૫ શેમટ.

આવૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં આંખાનાં પાંત્રાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને આંમલીનાં ઠળીયાં કરતાં ન્હાંનાં અને ચપટાં એવાં ફળો આવે છે. એનું લાકડું ઈમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—શેમટાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીપાવાં.

૫૩૬ શેરડી

સં ૦ ઇં ૦ મં ૦ ઉસ. હીં ૦ ગાંડા. પેંડા. ઇં ૦. ઉખ. કં ૦ કચ્છ. તૈં ૦ ચિરકુ. તાં ૦ કરં ૦. મલાં ૦ કરીં ૦. ફાં ૦ નેશકર. અં ૦ કસ્યુસશકર. ઇં ૦ શુગરકર્મ. લાં ૦ સકેકરમ્ આલખમ્.

શેલડી હિંસ્થાનમાં ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે પાકે છે. શેલડી જગત્પ્રસિધ્ધ છે. એ પાંચ જ હાથ ઉંચી થાય છે. શેલડીમાં ઘોળી, રાતી, કાળી, ભુખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી સેલડીનો રસ ઘણોજ સારો હોય છે. સેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકળ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાન્નો કરે છે. સેલડીનો કાકળ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી. મૂળનાં કડકા ઢોરોને ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના સેલડીના સાંધા ખાળવાને કે ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. સેલ-

ડી એ સમશીતોષ્ણ છે. આજરી માણસને સેલડીના કડકા કરી ખાવા આવે છે. સેલડીનો રસ થ'ડો છે. પણ રસથડી ગોળ થાય છે તે ઉષ્ણ છે. ખાંડ અને સાકર સમઘાત છે. સેલડીમાં વગડાઉ સેલડી કરીને એક જાત છે એ જાતની સેલડી ફક્ત ઔષધમાંજ ઉપયોગમાં આવે છે. **શેલડી સાધારણ:**—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ભક્ષણોત્તર વખતે માત્ર વાતકર, સ્નિગ્ધ. ગુરુ. મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય, બલકર, અને કફ, પુષ્ટિ, કરમ, તૃપ્તિ, આનંદ, કાંતિ એને કરનાર, સારક એવી છે. અને વાયુ, રક્તવિકાર, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. **શેલડીનાં મુળ:**—અતિમધુર, મધ્ય, સાધારણ મધુર ટોચે અને સાધામાં ઓછી મધુર અને ખારી એવી છે. **સંકેત શેલડી:**—કંડણ, જડ, અગ્નિદીપક, રચિકર; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ, બલ એને વધારનારી; પાક વખતે કિંચિત ઉષ્ણ, અને પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટીક, સ્નિગ્ધ, સારક વૃષ્ય એવી છે. તથા પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત, ક્ષય એનો નાશ કરે છે. **ચિત્રવર્ણ શેલડી:**—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રક્ષ, રસ વખતે તૃપ્તિકારક; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ એને દુર, કરે છે. **રસાળી શેલડી:**—મધુર, શીતલ, રચિકર, વૃષ્ય; અને તેજ તથા બળને વધારનારી; અને પિત્ત તથા દાહનું નાશ કરનારી છે. **કાળી શેલડી:**—પાક વખતે મધુર, મીઠી પ્રિય, તીખી, રસચુકત, ધાતુવર્ધક; અને ત્રિદોષ ની નાશક છે. **દાંતથી છાલી ખાધેલી શેલડી:**—સ્નિગ્ધ, રચિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિંચિત કફકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુષ્કિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક, તૃપ્તીકર; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ એનું નાશ કરનારી છે. તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે. **કુમળી શેલડી:**—કફ, મેદ, મેહ એને કરે છે. **બુની શેલડી:**—મીઠી અને કિંચિત તીક્ષ્ણ છે. અને વાયુ તથા પિત્તને દુર કરે છે. **ઘણી બુની શેલડી:**—બલકર, વીર્યવર્ધક; અને રક્ત

પિત્ત તથા ક્ષતનું નાશ કરે છે. **શેલડીનો વિશેષગુણ:**—જમવા પહેલાં ખાધાથી પિત્ત નાશ કરે છે. જમવા પછી ખાધાથી વાયુને કાપાવે છે. અને જમવામાં ખાધાથી જડ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો રસ:**—(ચરકમાં નિકળેલો) ગુરુ, મલસ્તંબક, ખાટો, સ્વાદુ, ખારો; તથા દાહનાશક છે. ન્હાના યંત્રમાં નિકળેલો રસ—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ કફ એને દૂર કરે છે. **પકવેલો રસ:**—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, કિંચિત પિત્તકર; અને કફ—વાયુ, ગુદમ, આનાહવાયુ એનો નાશ કરનારો છે. તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો—પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો રસ:**—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જડ્ય કરે છે. **ગોળ નવો:**—મધુર, ખારો, ગુરુ, ગરમ; અને રક્તપિત્ત રક્તવિકાર અને રક્તદોષને અહિતકારક વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન સારક; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક ભેદક, અને વાત, કફ, શ્વાસ એનો નાશ કરે છે. **ઘૈત ગોળ:**—કિંચિત કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો છે. અને વાતદ્ર છે. **એક વરસનો બુનો ગોળ:**—રચિકર, અગ્નિદીપક. પથ્ય; મલમૂત્રશોધક અતિ સ્વાદુ, હૃદય, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ, વૃષ્ય એવો છે. અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, શ્રમ એનો નાશક, અને સંયોગથી જ્વરલાકક છે. **ત્રણ વરસનો બુનો ગોળ:**—લઘુ; અને સર્વદોષહર છે આ અરિષ્ટાદીકમાં મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. ચાર વરસનો તથા કોઈ કહે છે કે ત્રણ વરસનો ગોળ પણ ઉપયોગમાં જેવા જેવો નથી. પણ પાંચ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કઈ ઔષધમાં કરવાવિશે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે. માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા ધારતાં નહી. એટલુંજ કે તેમાંનાં ગુણોમાં ફેરફાર થાય છે ખરો. નવો તથા બુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કકનાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે. **ખાંડ:**—

મધુર, શીતલ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર, સ્નિગ્ધ; અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂઝા, તૃષા, ઉલટી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, બ્રાંતિ, બળતરા, શ્રમ એનો નાશ કરે છે. એ જેટલી ઘોચેલી હોય તેટલી અધિક ગુણુ કરે છે. **ખડી સાકર:**—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હ્રદ્ય, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી, લઘુ; અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂઝા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ, દાહ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કામિણી ઉપર:**—સવારમાં છોલી ખાવી. અથવા શેલડી રાત્રે જાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી. (૨) **મધુરા ઉપર:**—જંગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી કિંવા શેલડીનો રસ આપવો. (૩) **દાહયુક્ત મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:**—તપાવેલા દૂધમાં રસ બરાબર નાંખી સાથે આપવું, **મૂત્રકૃમ્મ અને ધાત જાય તે ઉપર:**—દૂધમાં ગોળ નાંખી કિચિત ગરમ કરી આપવું. (૪) **ઉચ્ચકી ઉપર:**—શેલડીનો રસ પાવો. (૬) **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:**—એટલે સુર્યાદ્યથી મસ્તક દુઃખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઇ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય તેને ગોળ ૧ તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું. અને કપાળે કાળા તલ દૂધ માં વાટી તેનો લેપ કરવો. દિવસ ૩. (૭) **ધાત જતી હોય તો:**—તે ઉપર ખડી સાકર તોલા ૭ અને પુલાવેલો ટંકણુખાર માસા ૭ એકત્ર કરી: તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલો એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય પાળવી. (૮) **કાચ, અગર કાંટો વાગ્યો હોય તો:**—તે બપોરે ગોળ ગરમ કરી ન્યાં વાગ્યું હોય ત્યાં લગાવવો. (૯) **ચામેડા ઉપર:**—ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો. (૧૦) **નળને:**—ભેંશનું ધારોણુદૂધ ગળ્યું થાય ત્યાં સુધી ગોળ નાંખી ઉભાંબાં પીવું અને પ્રહર સુધી બેસવું નહિ. [૧૧] **ગરમીને માટે:**—દહીંમાં સાકર નાંખી આપવું. (૧૨) **ઉચ્ચકી ઉપર:**—ગોળના પાણીમાં સુંકે ઘસી નાકમાં થોડે થોડે સુંઘવી અને પછી ઉં

ઘી જવું. અથવા દુધમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં કિચિત મીઠું નાંખી નાકે સુંઘવું. (૧૩) **તૃષા ઉપર:**—પાણીમાં સાકર નાંખી પાવી. (૧૪) **ધુમાડથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર:**—ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આંજી એટલે પાણી ગળી જમ આંખો સારી થાય છે. (૧૫) **રેચ બંધ થવા માટે:**—સાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૧૬) **ગુડધી ઉપર:**—કાળા ગોળનો લેપ કરવો.

૫૩૭ શેરણી

સં૦ હપુપા. મં૦ શેરણી. ઝાંબી. હીં૦ હાઉબે. બં૦ હઉપા. કં૦ હીરેહાબે. લાં૦ થેવેડીયાનેવીફીલીઆ.

એ ઝાડો નદીનાં કિંવા વાહેજાના કીનારા પર થાય છે. એ સુમારે કંબરપૂર ઉંચાં વધે છે. એ શેરણીના તોરા કાંધક સુરના ઝાડ જેવા હોય છે. ઝાડના લાકડાનો રંગ કાળો રાતો હોય છે. શેરણીનાં બેટો સુશોભિત દેખાય છે. મોટાં પાંત્રાની એક શેરણીની જાતિ કોકણમાં થાય છે, તેનાં પાંત્રાં આના કરતાં મોટાં હોય છે. તેને મોટી શેરણી કહે છે. શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કાઈ કાઈ હાથમાં રાખવા લે છે. **શેરણી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુર, દીપન, તુરી, અને સંગ્રહણી, શૂળ, ગુદમ, અર્શ, વાયુ, પિત્ત બિદર, કફ, આમ, અગ્નિમાં ઘ કૃમિ, પ્રદર, મલાવહંલ અને શેત્યનો નાશ કરે છે. **લઘુ શેરણી** (સં, સ્વદ્ય ફલા) —મૂત્રકૃમ્મ, પ્લીહા, વિષ, કફ એની નાશક જતા, બાકીના ગુણુ ઉપર લખેલાં જેવાં છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર:**—શેરણીના પાલાતું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં નાંખી પાવું. (૨) **બંધગુદોદર ઉપર:**—મોટી શેરણી, અજમો. જરૂર અને સીધવ એનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—શેરણીનો પાલો લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં જરૂર પૈસા ભાર અને સાકર પૈસાભાર નાંખી પાવો.

૫૩૮ સણુ.

સં૦ શણુ. મં૦ તાગ. હીં સન. ગો૦ સો-
ણુમે. કં૦ સણુણુગિડ. તાં૦ ચણુલ. મલાં૦ શણુાં.
ચણુક. તૈં૦ ગિલિગિચ્યાં. જનાપાનારા. ઇ૦
સનુહંપ હંપ. ફલાકસ હંપ. લાં૦ કોટોસેરી-
યાજનસીયા.

સણુ એ કોકણુ દક્ષિણુ, અને ગુજરાત
દેશોમાં ધણુ પાકે છે. એજાડ ચાર પાંચ હાથ
પર્યંત ઉંચાં વધે છે, સણુના બી વાગ્યા પછી
તેને ચાર ધરીમાં ફણુગો કુટે છે. સણુની સોટી-
ઓ કાવરાવી તેના રેસા કાઢે છે. પછી તેના ગુ
ણુપાટ, દોરડા ઇત્યાદીક જણુસો અને કાગળ
બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતાં મજ-
બુત અને છે, સણુની સોટીઓની દીવાસળીઓ
બનાવે છે. સણુનાં બિયાંનું તેલ આપધના તથા
ચંત્રાને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સણુ ઉં-
ચી પ્રતીનું ખાટલો ભરવાનું વહાણુ બનાવવાના
કામમાં પણ આવે છે. એનું ઘાસ ઢોરોને ખા-
વા કામમાં આવે છે. સણુના ઉંચી પ્રતીના વસ્ત્ર
પણુ અને છે. સાધારણુ સણુ:—ખાટું, તુરું
અને મલ, આમ ગર્ભ અને રક્ત એનો પાત
કરનાર, ઊલટીકારક; ઉષ્ણુ; અને કફ, વાયુ,
અંગમોડ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો:—પ્ર-
દર અને રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે. માટી
સણુ—રસ વખતે કડવી, તુરી, ઊલટીકારક;
અને કફ, વાત અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ,
હૃદ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત, ત્રિદોષ એનું નાશક છે,
સણુનું બીજ—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ છતાં બી-
જ ગુણુ ઉપરમુજબ છે. ઉપયોગ—(૧) ઉધ-
રસ ઉપર—સણુના બિયાંનો કાઢો કરી પાવો.
(૨) બદ, ગુમ્ફુ, વેળ વાળો ઇત્યાદિક
ઉપર:—સણુનાં બિયાં વાટી પોટીસ તૈયાર
કરી બાંધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૩૯ સતાપ

સં૦ સર્પદંડ્યા. વિષાપહા. હી૦ સીતાવ.
અ૦ હરમલ. કાં૦ ઇસ્પંદ. ઇં૦ કોમનર. લાં૦
રૂઢામંદોલે-પ.

સતાપાનાં ઝાડો ન્હાના હોઈ તે ચણુના
ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાંત્રાં પણ ચણુના
પાંત્રાં જેવાં હોઈ ઇચિત લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાં
નો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઈ
બે હાથ હોય છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઊત્પન્ન
થાય છે. એ બગીચામાં વાવવાથી થાય છે. એ-
નાં બી ખસખસ કરતાં બારીક અને કાળાં હોય છે.
સતાપ—કડવાં, ઉષ્ણુ, સારક; અને વાત એનું
નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) જંત (કૃમિ)
ઉપર—ધાણુના પાણીમાં સતાપનો રસ નાખી
તે પાણી પાવું (૨) ન્હાના બાળકોને સર્દી
થાય છે તે ઉપર—કેળનાં પાંત્રાંમાં સતાપના
પાંત્રાંનું પરીકું બાંધી તે પરીકું દોરે બાંધી બા-
ળકના ગળામાં બાંધવું આટલાથીજ બાળકની
સર્દી દુર થશે. (૩) બાળકની બગલો ઉડ-
છે તે ઉપર—સતાપનો પાલો દુધમાં મેળવી
તે દુધ પાવું (૪) બાળકોને સર્દીના વિકાર
ન થવા માટે—બાળાગોળી ખવરાવતી વખતે
સતાપના ત્રણ પાંત્રાં ઘસીતે ગોળી તેમાં પાવી;
એડલે સર્દીવિકાર થતો નથી. (૫) ઉધરસ ઉ-
પર—સતાપનો પાલો દુધમાં મેળવી તે દુધ પા-
વું. અને તે પાલો કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવો
એટલે ગમે તેવી ઉધરસ જાય છે. (૬) બાળ-
કની સસણી ઉપર—સતાપનાં પાલાનો રસ
અને આમનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો.
(૭) જવર ઉપર—સતાપના પાલાનો રસ શરી-
રે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે,
(૮) બાળકની ઉધરસ ઉપર—સતાપના પા-
લાનો રસ અને સુરપીણુના પાલાનો રસ કાઢી
તેમાં મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો, અને
પાલાનો ચોથો ભાગ કપડામાં બાંધી ગળે બાંધ-
વો; એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે.

૫૪૦ સફરજન.

[મં૦ હીં૦]

આ દેશમાં એના બીજ ઇરાણુમાંથી આ
વવા જોઈએ સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંહેનો
મેવો છે, આ દેશમાં ધણુક મોટમોટા લોકોના
આમમાં એના ઝાડો છે. સફરજન એ ફળ ન્હા

ની નારંગી જેવડા હોય છે, ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે. એના ઉપરની પાતળીજાલ છોલી એ ફળો ખાવામાં ઘણું ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઘણું મીઠું હોતા નથી. એની રસી મધુર હોય છે. એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાંજ સારાં લાગે છે.

૫૪૧ સમુદ્રફળ.

સંં નિર્વિંધા. મં સમુદ્રફળ. જેવરી. હી-વરી. હીં કૈગફલ. કં સામુદ્રકરકાઈ. તૈં બ્યારંગચેદું. મલાં સમુદ્રપુ. લાં બ્યારંગટોનિયા. એક્યુટેંગુલા.

સમુદ્રફળનાં ઝાડો મોટાં મોટાં થાય છે. એ નાં પાંત્રાં બદામના પાંત્રા જેવાં હોઈ તે કરતા થોડા ન્હાનાં હોય છે. એ ઝાડો સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળો આવે છે તે આ કારે જળફળ જેવડાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળો ઉપર કેલાં સરકલા હોઈ એની જાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ એ અં નેક રોગ ઉપર ચાલે છે. સમુદ્રફળ:—તીખું, ઉષ્ણ, અને ત્રિદોષ, ભૂતઆધા, દાવાનલદોષ, કફ, ભ્રમ, શિરોરોગ એનો નાશ કરે છે. એ પાણીમાં ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકના કફવિકાર ઉપર:—સમુદ્રફળ થંડા પાણીમાં ચાર કિંવા બે ચણોડી ભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસા થી એક તોલા પર્વત પાવું. તેથી કરી તત્કાલ ઉલટી થઈ કફ નીકળે છે. ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવું. (૨) ડચુરો બાઝે છે તે ઉપર:—સમુદ્રફળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડ વું. (૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે છે તે ઉપર અને પેટથુળ ઉપર:—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું. (૪) આંખોના પટ ઉપર:—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમાં ઘસી અં જન કરવું. (૫) કામિણી ઉપર:—સમુદ્રફળ સી અંજન કરવું અને તલના તેલના કેાગળા કરવા, (૬) આધારીશી ઉપર:—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી નાકે પાવું. (૭) આંખ

ના ફુલ ઉપર:—સમુદ્રફળ ડોડીના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) ઉધરસ ઉપર:—સમુદ્રફળ સુંઠ, પીપર એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—સમુદ્રફળ ગોમૂતમાં ઘસી પાવું, (૧૦) સન્નિ પાત ઉપર:—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૧) સર્પદંશ ઉપર:—સમુદ્રફળ લસણના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) કૃમિ ઉપર:—સમુદ્રફળ:—પાણીમાં ઘસી પાવું.

૫૪૨ સમુદ્રશોક

સંં સમુદ્રશોષ. મં હીં સમુદ્રશોક. લાં જરજુરીઆરપેસિઓસા.

એને સમુદ્રશોક એમ પણ કહે છે. સમુદ્ર શોકના વેલા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે. એનાં પાંત્રા મોટાહોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાંત્રા સાધારણ હાથતળીયા જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં બી વીર્યસ્થંભક છે. એના કુંમળા પાલાનું શાક થાય છે. સમુદ્ર શોક ગ્રાહક, વાતુલ, અતિપિત્તલ અને કફકર એવું છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર—અળવીના પાંત્રાનાં પતરવેલીયાં પ્રમાણે આના કરી ઘીમાં તળી ખાવાં (૨) ગુમડાં વી-ગરે પાકી ફુટવાને માટે—સમુદ્રશોકનાં પાંત્રાં લાવી ગરમ કરી આંધવાં

૫૪૩ સમેરવો.

સંં શાલિપર્ણિ. મં સાલવણુ. રાનગાંબ. ભુદ્રશેવરા. કેાં ડાવ. હીં સારી—શાલવન. બંં શાલપાની. કં મુરુલુબોને. મુરેલેહોન્ને. કાડગંજ. તૈં શિયાકુપના. ઐાં શારપાણી લાં ડેરુમોડીયમ્ગંજેટિકમ.

આ ઝાડને મરાઠીમાં રાનગાંબે પણ કહે છે. સમેવારનાં ઝાડો જસુદીના ઝાડ જેવાં હોઈ એનાં પાંત્રાં પારિજાતનાં પાંત્રાં જેવાં કાલાવાળા પરંતુ તે કરતાં લાંબાં

અને પહોળાં હોય છે. એનું દીંદું ચાર આંગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે. દશ મૂળોમાં સમે રવાનાં મૂળ પણ આવે છે. લઘુ પંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવાં અને અહત પંચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવાં. સમેરવો—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, રસાયન, સ્વાદુ; અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોળે, તંતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉલ્કા, અતિસાર એનો નાશ થાય છે. લઘુ પંચમૂળ:—સ્વાદુ, અલકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, આલક, કડવાં, એવાં છે. અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અરમરી, ત્રિદોષ, દમ, શૂળ, અગ્નિમાંઘ, અરચિ એનો નાશ કરે છે. અહત પંચમૂળો:—કડવાં, તુરા, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ, પાક-કાળે લઘુ; અને મેદોવૃધિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. દશ મૂલ:—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોળે, જ્વર, આનાહ, વાયુ મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરચિ, અપતંત્રક વાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંઘ, શૈત્ય, પરસેવો એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દશમૂળાદિ કાઢો, ગુદમ, શૂળ, દ્વેદોગ અને ધ્યાસ ઉપર:—સાલવણ (સમેરવો), પીંડવણ (પીળુડી, પોપટી), ભેરીગણી, ઉભી ભેરીગણી અને ગોખર એ લઘુ પંચમૂળો. ખીલી, અરણી, આસોદરો, જાંગરીયો, ખાખરો અને ટીબરવો એ અહત પંચમૂળો. એ દશ મૂળોનો કાઢો કરી જવખાર અને સીંધવ નાખી પાવો. (૨) હૃદયશૂળ. પૃષ્ઠીશૂળ અને કટિશૂળ એ ઉપર:—દશમૂળોનો કાઢો નિકાઢો પાવો. (૩) સુવારોગ:—મોહ, ઝાંખો, અને સન્નિપાત ઉપર:—દશમૂળોના કાઢામાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) મૂઠગર્ભ એટલે આડુ આવે તે છે તથા મૃત ગર્ભ બાહર પડવા માટે:—સમેરવાના મૂળોનો લેપ, નાભિ, અસ્તિ અને લગ એ સ્થળે કરવો એટલે ગર્ભ બરોબર થાય છે. (૫) વાતગલગંડ ઉપર:—દશમૂળો વાટી લેપ કરવો. (૬) સન્નિપાત ચેનિશૂળ ઉપર:—દશમૂળો, ખી-

લાં અને ઘાવડીનાં ટુલો એના કાઢામાં ૩ લિ જળી ચેનીમાં રાખવું. (૭) કર્ણશૂલ ઉપર:—અહત પંચમૂળો આડુ આંગળ પ્રમાણે લેધ તે મૂળોને ૩માં વીંટાળી તેલમાં પલારી દેવતાથી સળગાવવાં અને તે મૂળ, ઉભાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાની શૂળ તત્કાળ દુર થાય છે. (૮) આધાશિશી ઉપર:—સમેરવો નો કાઢો કરી નાકે પાવો. (૯) મેદારોગ ઉપર:—અહત પંચમૂળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર:—લઘુ પંચમૂળોનો કાઢો કરી તેમાં શીખવેલી પે જ ઘી નાખ્યા શિવાય આપવી. (૧૧) તેલનાં દાઝેલા વ્રણ ઉપર:—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી અને તે પાણીમાં કાલવી ચેાપડવી. (૧૨) અધોગ વાયુ ઉપર:—દશ મૂળો નો કાઢો હિંગ અને સીંધવ નાખી પાવો. (૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:—દશ મૂળોનો કાઢો પાવો. અને સરશીયું અંગે ચોળવું. (૧૪) પંચમૂલી ક્ષાર—જીર્ણજ્વર, શ્વાસકાસ, મસ્તકશૂળ અને સળકમ એ ઉપર—લઘુ પંચમૂળોનાં મૂળીયાં લાવી થોડાં કચરી તેમાં આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી દૂધ રહે ત્યાંસુધી કઢવી પાવું. સંપૂર્ણ જીર્ણ જ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એ મ જાણવું. (૧૫) કંફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોળે, સંઘ્રહણી, ઉધરસ, અરચી, કંઠરોગ, અને હૃદોગ એ ઉપર—દશમૂળોનો કાઢો પાવો. (૧૬) ધ્યાસ, કાસ અને પાશ્વશૂલ એ ઉપર—દશમૂળોનો કાઢો કરી તેમાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) પાઠાનું ફૂલવું અને શૂળ ઉપર—દશમૂળોના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—લઘુ પંચમૂળોનો કાઢો પાવો. (૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતઅસ્તિ અને અષ્ટીલા વગેરે ઉપર:—દશમૂળોનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો. (૨૦) વાતોદર. સોળે અને શૂલ ઉપર:—એરંડતે

લ દશમૂળોના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવું અથવાં દશમૂળોનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અ ને દુધ નાખી પાવો,

૫૪૪ સરસવ.

સં૦ સાર્પપ. મ૦ સિરસવ. હીં૦ સરસોં. ક૦ બિલીય સાસવેયતપ્પલુ.

એ એક રાષ્ટ્રની જાતી છે. સરસવની ઉત્પત્તિ યુજ્જરાતમાં ઘણી થાય છે. એના ખી રાષ્ટ્રનાં જવાંજ રાતા રંગના હોષ રાષ્ટ્ર કરતાં કીચીત મોટા હોય છે. સરસવનું તેલકાઢે છે. તેને સરસીયું કહે છે. એ ખાવાના, વધાર કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામાં નાખે છે. સાધારણ રાતા સરસવ:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત રક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર, પિત્તલ; અને કફ, વાત, કંકુ, કોડ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા, ગ્રહપીડા, એનો નાશ કરે છે, એના પાંત્રાંની ભાજી —ગુરૂ, ઉષ્ણ સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તુરી, ખારી; અને કફનાશક છે' કાળા સરસવ:—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહક; અને ગુદમ, કંકુ, કોડ, વ્રણ, વાતશૂળ એનો નાશ કરે છે. સિદ્ધધાર્થ (ધોળા સરસવ) કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, રૂચ્ય અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગ્દોષ-વિષ, વ્રણ, એનો નાશક છે. સરસવનું તેલ:—દીપન, લેખન. સ્વર્ચ, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્તલ, રક્તદૂષક, લઘુ; અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોડ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કંકુ, મેદોરોગ, હરસ, કર્ણરોગ, કુષ્ટરોગ, શ્વિત્ર કોડ, દુધ વ્રણ એનો નાશ કરે છે. અને અસ્તિકર્મવિષે ઉત્તમ છે. ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:—સરસવનું તેલ ગોળમાં આપવું. (૨) અપચી (ગંડમાલાનો ભેદ) રોગ ઉપર:—સરસવ, કડવા લીંમડાનો પાલો અને લિલામો એ સમભાગ લઈ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મુત્રમાં કાલવી લેપ કરવો. (૩) કાનમાંનાં કીડા દુર થવા માટે:—સરસીયું તેલ કાનમાં પાડવું એટલે કાનમાં ગયેલા કીડા મર-

ણ પામે છે. પછી તેને યુક્તિએ બાહર કાઢવા. (૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને આધિર્ય ઉપર:—સરસવનું તેલ (સરસીયું) કાનમાં નાખતાં જવું.

૫૪૫ સરગવો

સં૦ શિશુ. મ૦ શેવગા. હીં૦ સહજના. ક૦ નુગિય. ધં૦ હોસરેડીસ્ટ્રી. લા૦ મોરિપ્ટેરીગોસ્પેર્મા.

સરગવાના ઝાડ ઘણાજ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઈમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંત્રાં ખારીક હોય છે. એનાં કુમળા પાંત્રાનું, કુલોનું એને શિંગોનું શાક કરે છે. સરગવો એ ઉષ્ણ હોષ વાતહારક છે. વગડામાં થનારી એક સરગવાની જાતિ છે. તેને વગડાઉ સરગવો કહે છે. સરગવો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદય, ખારો, પિત્તકોપન; અને કફ, વાયુ, મુખજાડય, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિપદોષ, વિદ્રધિ, ક્વલુ, ગુદમ, સોજો, કંકુ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગડગુમડાં, નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. એની શિંગો:—તુરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ, મધુર; અને કફ, પિત્ત, શૂળ, કોડ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ, ગુદમ એનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—તીખાં, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય, અવૃષ્ય; અને કફ, વાયુ સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાલા, અપચી, વિપદોષ, ગુદમ, વ્રણ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. એનાં ખી ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ જાય છે. એનાં કુલો—તીખાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ચક્ષુષ્ય; સ્નાયુકરોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, ક્વલુ, ગુદમ એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં—તીખાં, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય, સારક; અને વાયુ, કૃમિ, કફ, જ્વર એનો નાશ કરે છે. કાળો સરગવો—અતિઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, માહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ, રક્તકોપન; અને કફ, કર્મ, વાયુ, વિપદોષ, વિદ્રધી, પ્લીહા, શૂળ, ગુદમ,

વાળો એનો નાંશ કરે છે. સકૈત સરગવો—
તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક,
મધુર; અને મુખમગ્ધ, મોળો, વાયુ, અંગ
દુઃખવું, એનો નાશક છે. એનાં પુલો:—શી-
ત, સ્વર્ચ, તુરા, લઘુ, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તપિ-
તપ્રસાદન, ગ્રાહક; અને કક્ષ, પિત્ત, વાયુ, શિ-
રોવ્યથા, કરમ એના નાશક છે. એનાં પાંત્રા:—
ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ, શુકલ, સ્નિગ્ધ, ગુરુ;
અને વાત, પિત્ત, મેદ, કરમ એના નાશક છે.
રાતો સરગવો:—મહાવીર્યવાન, મધુર, રસાયન;
અને સોળો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત, કક્ષ એનો
નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નેત્રરોગ ઉ-
પર:—સરગવાના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં મધ
નાખી તેનું અંજન કરવું, એટલે તિમિરાદિક
સર્વ નેત્રરોગ દુર થાય છે. (૨) સર્પદંશ ઉ-
પર:—સરગવાની જાલ, કડવાં તુરિયાનાં ફળો,
અને અરિઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો અને તે-
માં કાળીજીરી વાટી પાવો. (૩) હેડકી ઉ-
પર:—સરગવાના મૂળોનો કાઢો પાવો. (૪)
કાન ફૂટ્યો હોય તો તે ઉપર:—સરગવાનાં
પુલો સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું.
(૫) વાતશુદ્ધ ઉપર:—સરગવાના પાલાના
રસમાં ૧ તોલો સાકર મેળવી પાવો. દિ. ૩.
(૬) મલમૂત્રથી બેળર ક્યો હોય તેને:—
સરગવાના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૧
તોલો સીંધવ નાખી પાવો. (૭) ગંડમાલા ઉ-
પર:—સરગવાના અંગનું દુધ, ઘોળા શુભા-
શીના કાંદા અને મરી એ થંડા પાણીમાં ઘસી
લેપ કરવો. (૮) વાળા ઉપર:—સરગવાની
જાલ અથવા મૂળ કુટી (ખાંડી) ઉપર આંધવાં.
(૯) નળવાયુ ઉપર:—સરગવાની જાલનો રસ
૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ એ પૈસાભાર અને
મધ ૬ માસા એકત્ર કરી આપવું. દિ. ૭.
(૧૦) જીભમાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:—
સરગવાનાં પાંત્રા પ્રત્યેક વખતે ચાવી તેનો રસ
ગળવો અને ખરખરી થયા પછી કુંવેર શેકી
તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ખાવો. દિવસ ૭.
(૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સાડ:—સર-
ગવાના મૂળોનો રસ પાણી નાખી કઢવી પગે
ચોપડવો. (૧૨) આળકોના પેટમાંહેના ભા-

ર ઉપર:—વગડાઉ સરગવાની જાલનો રસ એક
ચમચાભર કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી ના-
ખી પાવો. દિવસ ૩. (૧૩) સોમલના વિષ
ઉપર:—સરગવાની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર
અને દુધ અછેર એકત્ર કરી પાવું. (૧૪) પ-
થરી ઉપર:—સરગવાની જાલનો કાઢો કરી
તેમાં પીપર અને મરી એની ભૂરી નાખી પા-
વો. (૧૫) કેડ ફાટે છે તે ઉપર:—સરગવા-
ની જાલ કચરી ગરમ કરી આંધવી. (૧૬) સ-
ર્વપ્રકારના વાયુ ઉપર:—વગડાઉ સરગવાનું
કંદ લાવી તેનો રસ કાઢી તે પાવો. એટલે સ-
ર્વ વાયુની પીડા દુર થાય છે; અથવા સરગવા-
ની જાલનો પાટો આંધવો. (૧૭) આંખો આ-
વે છે તે ઉપર તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર—
સરગવાના પાલાના રસમાં મધ નાખી અંજન
કરવું. (૧૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:—સરગવાના
કાદામાં હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૯) ખો-
ડા ઉપર:—સરગવાના પાંત્રાનો રસ ચોપડવો.
(૨૦) વિષમ જ્વર ઉપર:—કાળા સરગવાની
જાલનું ચૂર્ણ, ગોળ અને ઘાંણા એમાં આપવું.
(૨૧) સુતરખડા ઉપર:—સરગવાના મૂળોનો
કાઢો કરી પાવો. (૨૨) મસ્તકશૂળ ઉપર—
સરગવાના પાલાના રસમાં મરી ખલી તેનો લેપ
દેવો. (૨૩) ગળું બેસી ગયું હોય તો—
સરગવાની જાલ ઘસી ચોપડવી. (૨૪) કફજ
મસ્તકશૂળ ઉપર:—સરગવાનાં બી પાણીમાં ઘ-
સી નાકમાં તેનું પાણી પાડવું.

૫૪૬ સર્પાક્ષી

સં ૦ નાકુલી. મ ૦ મુંગુસવેલ. કા ૦ નાવળી.
હી ૦ નકુલકંદ. ક ૦ વિષમુગરી. લા ૦ રાઉઆ-
દિયા. સર્પેટીના.

મરાઠીમાં એને “થોર મુંગુસવેલ” કહે છે.
એના મૂળોને “રાસ્ના” કહે છે. સર્પાક્ષી એ
તીખી, કડવી, ઉષ્ણ છે. અને વ્રણ, કૃમિ અને
સર્પાદિકનાં વિષ એનો નાશ કરે છે. સર્પાક્ષી-
તીખી, કડવી, ઉષ્ણ; અને કરમ, વ્રણ; અને
વિંછુ સર્પ, ઉંદર એના વિષ એનું નાશક છે.
ઉપયોગ—(૧) સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરે-

ના વિષ ઉપર—સર્પાક્ષીનો રસ પાવો. (૨) હરતાલના વિષ ઉપર—સર્પાક્ષીનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમ જ્વર ઉપર—ચંદ્ર ગ્રહણની વખતે સર્પાક્ષીને ઉમેરી તેનું મૂળીયું કાળા સુતારે ડાબે કાને બાંધવું; એટલે એકાદિક જ્વર જાય છે; અને ખીજે દાડે તાવ આવતો હોય તો જમણાં કાને બાંધવા. રમશાનમાં થએલાં સર્પાક્ષીના મુળો આદિત્યવારે લાવી તેને ઘીમાં ઘસી લલાટ ઉપર તીલક કરવું. એટલે એકાદિક જ્વર (તાવ) તુરંત જાય છે.

૫૪૭ સૂવા.

સં ૦ શતાબ્દા. મં ૦ આળંતરેષુ. દે ૦ શેષુ. હીં ૦ સોયા. બં ૦ શુદ્ધ. કં ૦ સમ્પન્નસીંગે. સાલુ કગિડ. તેં ૦ સદાપા. શતાકુખી. તાં ૦ શઙકુખિ. ફાં ૦ તુષ્મેશ્વત. અં ૦ શીતજ્વતઅગ્નિ. મં ૦ ડિલસીડ. મલાં ૦ આતુકુખા. લાં ૦ એનિથમ્ત્રેવી ચોલેન્સ.

સૂવાના છેડ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં તેનાં ખી હોય છે. તેને સુવા કહે છે. સુવાનું શાક વાતહારક છે. જેના શરિરમાં વાયુ છે તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાતી. સુવા:—કડવા, તીખા, સિંગધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન, અસ્તિવિશે પ્રશસ્ત; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શ્વળ, ઉલટી, ત્રણ, અતિસાર આમ, તરસ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી:—મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર, પથ્યકર. અને ગુદમ, શ્વળ, જ્વર, એનો નાશ કરે છે. વનસૂવા—મધુર કડવા, સિંગધ, તીખાં, પાચન હ્રદ્ય, સ્વાદુ, કિચ્ચિદુષ્ણ, બલકર; ધાતુવર્ધક, અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશ્વળ, મલ સ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ, અગ્નિમાંઘ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—સૂવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવ એનું ચૂર્ણ આંકડાનાં દુધમાં ખાંડી તેનો લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાત એનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૫૪૮ સહદેવી.

સં ૦ મહાબલા. સહદેવી. પાંતપુષ્પી. મં ૦ સહદેવી. કાં ૦ તુપકડી. હીં ૦ સહદેષ. બં ૦ દંડો ત્વલ. કં ૦ વેસ્વદુરુવે. તાં ૦ નેટ્ટિ. મલાં ૦ પરિના પુવાંકુરતલા. લાં ૦ સિગ્દોષ્ણીશીલીયા.

સહદેવીને મરાઠીમાં “આસોડી” પણ કહે છે. સહદેવીનાં ઝાડવાં ચોમાસામાં સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ બે હાથ પર્યંત હોય છે. સહદેવીનાં પાંત્રાં લીલાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર ન્હાનાં ન્હાનાં પીળાશ પડતાં રંગના ફુલો આવે છે. રાતમાં અને ખીજે સ્થળે આ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડના પાંત્રાનો અને ફુલોનો સુગંધિદાર વાસ આવે છે. સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે. એનાં ગુણુ બળદાંણુ જેવાજ છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર—રવિવારે પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની જાયા પડવા ન દેતાં પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી સહદેવીનાં મૂળો ખોદી કાઢવાં. તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથમાં કિવા ગળામાં બાંધવા. (૨) અંગ આવે છે તે ઉપર—સહદેવીના પાલાનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદ આથવા યોની) અંદર ગેસાડવું. એટલે પુનઃ બાહ્ય આવતું પ્રથી. (૩) મુખ રોગ ઉપર—સહદેવીના મુળોનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૪) પરસેવો વળવા માટે—સહદેવીના મુળોનો કાઢો કરી પાવો. (૫) ગંડ માલા ઉપર—સહદેવીના મુળ પુષ્પ નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં.

૫૪૯ સ્થલકમળીની

સં ૦ મં ૦ હીં ૦ બં ૦ સ્થલ-પદ્મિની-કમલીની, કં ૦ કલુતાવરે. ઓરિલેતામરેગિડ. તાં ૦ મલાં ૦ ઓરિએલેતામરે. તેં ૦ મગલીગમુ. ગાં ૦ પુરપરત્ન. લાં ૦ આયોનિડિયંસુકુટિકાસ.

પાણીમાં થનારી જલ કમલિની જેવી વનમાં સ્થળ કમલિનીની વેલી થાય છે. સ્થળ કમલિની—શીત, તીખી. કડવી, તુરી, સ્તનને

ધટ્ટ કરનારી એવી છે. અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, શૂળ, ભૂતબાધા અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ મોહ, રક્તવિકાર, દમ તથા બિધરસ ફેંપર; વિષ એનો નાશ કરે છે.

૫૫૦ સંત્રા.

[મ૦ હીં૦ અં૦]

સંત્રા લીંબુનાં ઝાડ લીંબુડી જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ નારંગી જેવડાંજ હોઈ એનો રંગ લાલ હોય છે. એ લીંબુ ખાવાથી ખટ મીઠાં લાગે છે. એનાં યોગથી મોંમાં સ્વાદ આવે છે. એ ફળ લોહી સાફ કરનાર છે.

૫૫૧ સપ્તાલુ.

(મ૦ હીં૦ અં૦)

સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ ઉષ્ણ અને સમ શીતાષ્ણ દેશોમાં થાય છે. એ ફળો ઘણાં ઉત્તમ હોઈ સર્વેને એનાપર પ્રેમહોય છે. આ દેશમાં એ ઝાડો ઘણે ઠેકાણે નથી પરંતુ આ દેશમાં જેઠાં એ તેટલાં થવાને હરકત પડતી નથી. જે ફળોમાંહેનો ગર્ભ ધટ્ટ, ત્વચા પાતળી, જે બાહ્ય ઉપર હમેશાં તાપ પડે છે, તેની બીજ બાહ્યનું અંગ રાતું ચોળ, અંગમાં ગર્ભ પુષ્કળ હોઈ પીળા રંગનું અને રસ વિપુલ તે ફળ ઉત્તમ બાહ્યનું.

૫૫૨ સાગ.

સં૦ શાક. મ૦ સાગ. સાયા. હીં૦ સાગવન. અં૦ શેયુન. ક૦ તેગ. ત્યાગમન્તિ. તૈં૦ તેકુ. તાં૦ તેકુમાર. તું૦ તેફિ. ગાં૦ તિકયરક. ફાં૦ ફિલગોરસ. અં૦ ફિલગ્નેશ. ઇં૦ ઇંડીયનરીકટ્ટી. લાં૦ તેક્ટોનાત્રાંડિસ.

સાગનું વૃક્ષ મોટું થાય છે. મલખાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ એ પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ વૃક્ષ પચાસ હાથ ઉંચું વધે છે. અને તેનો પરિધ પચ્ચ મોટો થાય છે. આ ઝાડ ઘણું જૂનું થતાં સુધી તેનું લાકડું ઘણું ઉપયોગી થતું નથી. પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા શિસવના લાકડા બરાબર છે. એનાં પાંત્રા મોટાં હોય છે. એને ચોળવાથી રક્ત જે

વો રાતો રંગ નીકળે છે. સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામાં વધારે ટકાઉ છે. એ પાણીમાં કઠોતું નથી. અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજાં સુતારકામની અંદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજાં લાકડાનો નથી. સાગનું ઝાડ—શીત, તુર, ગર્ભસંધાન અને સ્થૈર્યકર; અને રક્તપિત્ત, હરશ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર, કોડ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો—તુરાં કડવાં વિશદ; લઘુ, રક્ષ, વાતકોપન; અને પ્રમેહ, કફ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની છાલ—મધુર, રક્ષ, તુરી; અને કફ નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) મૂત્રાઘાત અને પથરી ઉપર—સાગનું બી અંજમાસે અર્ધું થંડા પાણીમાં ઘસી પાવું, અને દુંડી ઉપર લેપ કરવો. (૨) સર્પદંશ ઉપર—સાગનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૩) રક્તબાહ કિંવા શિષો થાય છે તે ઉપર—સાગનાં પાંત્રાં અને કાંબળાના કકડા બાળી તેની રાખ ફરવી અને તે તેલમાં ખલી લેપ કરવો. અથવા સાગનાં લીલાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ઉકાડાળવો તથા રાખડી જેવો જાડો થયા ચઢી લેપ દેવો. (૫) આગંતુક ગર્ભી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર—સાગનાં બિયાં શકિત પ્રમાણે અને રોગનું જોર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ પર્યંત થંડા પાણીમાં ચંદનની પેટે ઘસી તેમાં જીરાની અને સાકરની ભૂટી નાંખી તે ચટાડવું. (૬) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા લુપ્ત ઉપર—પાશેર દુધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમાં સાગનાં બીયાંનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી પાવું. દિવસ ૭. (૭) શ્લીષ્ઠ, વલ્મીક અને મેહારોગ ઉપર—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો. (૮) દુરસાનો વિષાર ઉબળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર—સાગના કુમળા તોરા (અંકુર) બારીક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી સાત તોલા પર્યંત પાવું, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૯) શીતપિત્ત ઉપર—સાગનાં લીલાં પાંત્રાં પાણીમાં ઉકાળી સ્નાન કરવું. (૧૦) લુપ્ત ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમાં સાગનાં બિયાં એકબે પર્યંત ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૫૫૩ સાટોડી

સં૦ પુનર્નવા. મં૦ ઘેટુળી. કો૦ ખાપરી. સાંઠ. પં૦ ઇટસિઠ. હી૦ વિષખપરા. અં૦ રવે તપુણ્યા. ક૦ બિજેમેલ્લડકિલુ. સનાડિકા. ત૦ તેલ્લાઅટાતામ્મિડી. તા૦ મુકિરાટે. મલા૦ તા લુતામા. તામિળામા. અ૦ હંદકૂકી. ઇં૦ રપ્રેડિંગલેગવીડ લા૦ બોરહાવિયાડિક્યૂની.

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને “ઘેટુળી” પણ કહે છે. એ ઝાડવાં જમિન બરો અર વેલાની પેઠે પસરે છે. એમાં બે જાતિ છે રાતી અને ઘોળી. ઘોળી સાટોળીને ઘોળાં ફૂલો આવે છે. અને ઝાડનાં સર્વ અંગ ઘોળાં હોય છે. રાતીને રાંતાં ફૂલો આવે છે. એનું શાક કરે છે. એ ઝાડો પડતર જમીનમાં અને ગામ માં પણ થાય છે. ઘોળી વધારે ગુણવાળી છે. એને કોકણમાં “ખાપરી” કહે છે. ઘોળી સાટોડી—કડવી, ઉબ્બુ, તીખી, તુરી, રૂચ્ય, અગ્નિદીપક, રક્ષ, મધુર, સારક, ખારી, હઘ; અને વાયુ, કફ, સોળે, ઉધરસ, હરસ, વ્રણ, પાંકુરોગ, વિષદોષ, શૂલ એનો નાશ કરે છે. આના પાંત્રાનાં ગુણ ઉબ્બુવીર્ય છે. સાધારણ જવાજ રાતી સાટોડીના પણ ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) ફુલ ઉતરવા માટે—ઘોળી સાટોડીના મૂળો ઘસી અંજન કરવું (૨) નેત્રની કંડુ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર—ઘોળી સાટોડીના મૂળો મધ માં અથવા દુધમાં કિંવા માકા (લાંગરા)ના રસ માં ઘસી આંજવા એટલે કંડુ દૂર થાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી ગળતી આંખ દૂર થાય છે. (૩) પડળ દૂર થવા માટે—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળો પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) રતાંદળો થયો હોય તે ઉપર—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળો કાંજમાં ઘસી ચોપડવાં (૫) નળગુદ અને સોજા ઉપર—ઘોળી સાટોડીનાં મૂળોનો કાઢો કરી પાવો. (૬) રક્તાર્શ ઉપર—સાટોડીનાં મૂળો હળદરના કાઢામાં આપવાં (૭) ગુદમરોગ અને પ્લીહા એ ઉપર—સાટોડીનું પંચાંગ ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને અને સીધવ એમાં

આપવું (૮) કમળી ઉપર—સાટોડીનું પંચાંગ ચૂર્ણ મધ અને સાકર એમાં ખાવું. અથવા કાઢો કિંવા રસ કાઢી પાવો. (૯) મસ્તકરોગ અને જવર એ ઉપર—સાટોડીનું પંચાંગ, ઘી અને મધ એમાં આપવું (૧૦) રોગ ન થવા માટે—સાટોડીનાં પંચાંગ દૂધ અને સાકર એમાં આપવાં (૧૧) વિંછીના વિષ ઉપર ઘોળી-સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવવાં, તે ચાવી ખાવા થી વિંછીનું વિષ ઉતરે છે. અથવા સાટોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) હંતરોગ ઉપર—સાટોડીનાં મૂળ, લોદર એને પુલાવેલી ફટકડી એનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) અંતાર્વદ્રધી ઉપર—સાટોડીના મૂળ અને વાય વર્ણાની જાલ એનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) અમ્લપિત ઉપર—નિત્ય સવારે ઘોળી સાટોડીના તાજાં બે મૂળો ચાવી ખાવા. તે ઉપર બે પ્રહર પર્યંત કાંઠ ખાવું નહીં. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૧૫) ચાતુર્થિક જવર (ચોથીયા તાવ) ઉપર—ઘોળી સાટોડીના મૂળો દૂધ માં પ્રાશન કરવા અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવા. (૧૬) સોજા ઉપર—સાટોડી, દેવદાર, સુંદ, વાજો એનો કાઢો ગાયનું મુત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) ગુદમ અને જલોદર ઉપર—ઘોળી સાટોડીના મુળ સમભાગ સીધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો; અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુદમ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ઘોળી સાટોડીના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) આંખમાં ફુલુ પડે છે તે ઉપર—ઘોળી સાટોડીનાં મુળ રવિવારે લાવી ધ્રુપ દેહ તે કાને આંધવાં. (૧૯) સર્વાંગે સોજો: ઉદર, પાંડુ, રથુલતા અને કફ એ ઉપર—સાટોડી, કડવો, લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંદ, કડુ, દારૂ-હળદર, ગળો અને બાળહરડાં એનો કાઢો પાવો. (૨૦) કુત્રાના વિષ ઉપર—સાટોડીના રસ પાવો.

૫૫૪ સાત્વીન

સં૦ સપ્તપર્ણ મં૦ સાંતવીણ. હીં૦ છી-સ-તવન. સ-છ-તોના. અં૦ છાતીમ. કં૦ એલેલે ગ. લાં૦ આલસ્ટોનિયા. સ્કોલેરિસ.

સાત્વીનના વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઈમારત ના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક કુંખને સાત પાંત્રા હોય એનો આકાર સાંવરી ના પાંત્રા જેવોજ લાંબો હોય છે. સાત્વીનની જાલ અતિશય કડવી છે. **સાત્વીન**—કડવું. ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, મદગંધી, તુરી, સ્નિગ્ધ, સારક, હૃદય, સુગંધિ; અને વ્રણ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોડ, ગુદમ, શૂળ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **નળવાયુ ઉપર**—સાત્વીનની જાલ કોપરા સાથે ખાવી. દિવસ ૭. પચ્ચ કરવી. (૨) **લુખ ઉપર**—સાત્વીનની કુંખોનો રસ સાકર નાંખી પાવો. ઉતાર ઘી અને લાત. (૩) **સાંદ્રમેહ જ્વર, શૂળ અને ગુદમ એ ઉપર**—સાત્વીનની જાલનો કાઢો પાવો, (૪) **વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે**—સાતવીણની જાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો

૫૫૫. સાપસૂન.

(સં૦ અહિગંધા. મં૦ સાપસંદ. હીં૦ ઈશિરમુલ.)

સાપસુનના વેલા હોય છે. એમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે. એનાં પાંત્રા કાંઈએક નાગરવેલ જેવાં હીંટાની પાસે પહોળાં હોય છે. કાળી સાપસુન વધારે ગુણવાળી છે. સાપસુન એ ઘણી કડવી છે. સાપસુનની ભૂછી સર્પના મોમાં નાખવાથી તે હતવીય થાય છે. **ઉપયોગ**—(૧) **સર્પના વિષ ઉપર**—કાળી સાપસુનનાં મૂળ અને અરિડા થંડા પાણીમાં ઘસી તે પાણી થોડી થોડી અવકાશે પાવું. કિંવા એકલાં સાપસુનનું મૂળ ઘસી પાવું. (૨) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર**—કાળી સાપસુનનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મરી વાટી પાવાં. પચ્ચ ઘી અને લાત. (૩) **પટ્ટી (કોલેરા) અને પીઠ ઉપર**—સાપસુનનાં મૂળ થંડા પાણીમાં

ઘસી પાવાં. (૪) **ખાળકના કૃમિ ઉપર**—સાપસુનનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાતાં જતું અથવા નિત્ય ખાળગોળી ઘસી પાવી; એટલે કૃમિ-વિકાર થશે નહિ.

૫૫૬. સાબૂદાણા.

[મં૦ હીં૦]

એ વૃક્ષ માડવૃક્ષની એક જાતિ છે. એની ઉંચાઈ ત્રીસ ચાલીશ હાથ હોય છે. એ ઝાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચ્ચેનો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાલણીમાં નાખી જણે છે તેથી કરી તેની ખારીક ગોળીયો થાય છે. તેને સાબુદાણા કહે છે. સાબુદાણા પાચક હોય પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, ખાળક, રોગી એઓને આ દાંણા ઘણા હિતકર છે.

૫૫૭ સારકળ

(સં. શલ્લકી, શાલવૃક્ષ. મ. સાલાઈ.)

એ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ ઝાડો ઘણું કરી પુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, એના પાંત્રા અગસ્તી યાના પાંત્રા જેવાં થાય છે. એને ત્રીકોણ અને ચીચોડા જેવડાં ફળો આવે છે. એ ફળોનું અથાણું સાઈ થાય છે. સારકળનું લાકડું ઈમારત ના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ ઝાડને ગુગળ જેવો ઘોળો રસ આવે છે. એ ગુગળ જેવો ધુપ છે. એને મરાઠીમાં “કુંદુર” પણ કહે છે. આ ઝાડો **ખાનદેશમાં** રાંજણઘાટ ઉપર ઘણા છે. આ ઝાડનો રંગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાનાં નીકડાં વગેરે છે, **સારકળ**—શીતવીર્ય, વ્રણદોષ, પક્વાતિસાર, રક્તપિત એનો નાશ કરે છે. એનાં **ફલો**—કફ, વાયુ, અર્શ, કોદ, અરોચક એનાં નાશક છે. એનો ગુંદર—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, ત્વચાને હિતાવહ; અને જ્વર, પરસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર, જંતુ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર**—તથા

આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા માટે—સાલ-
વૃક્ષોનો પાલો વાટી રાત્રે આંખોઉપર પાટો બાં-
ધવો. (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર—સારફળનો
પાલો વાટી તેનો પાટો બાંધવો (૩) પ્રદર અ-
ને રક્તાસાર ઉપર—સારફળનો ચુંદર રાત્રે
પાણીમાં પલારી રાખી સવારે મસળી તેમાં સા-
કર નાખી તે પાવું (૪) રક્તાતિસાર ઉપર—
સારફળની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી.

પપટ સાલમ. (મં હીં.)

સંં સાલીમકંદ.

તુર્કસ્થાન, અરબસ્થાન, ઈરાન એ
દેશોમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. હિંદુ
સ્થાનમાં પણ એ કંદની બેત્રણ જાતિમળે છે. એ
ઝાડ કાંઈક નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ
જેવું છે. એને નિષ્કૃષ્ટ પ્રતીતી જમીન જોઈએ.
તંનાં મૂળીયાંમાંથી ફળુગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે
જુદાં હોય છે; તથા જેમાંથી સાલમ થાય છે
તે જુદાં હોય છે. એ મૂળીયાં કાઢી લાવી ગરમ
પાણીમાં ધ્રુવે છે. પછી ખાદીના કપડાથી તેના
ઉપરની છાલ યોળી નાંખે છે; તેથી કરી તે
ઘોળી શુભ્ર દેખાય છે. પછી તાંબાના તવા
ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે
છે. એજ સાલમ બની. સાલમ ઘણીજ પૌષ્ઠિ-
ક છે. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ એનુંજ અ-
ન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ઘણા દિવસ રહે-
વાથી ખલાશી લોકોને “ નાવિક રક્તપિત્તરોગ ”
થાય છે તેઓને સાલમના લોટની કાંજી કરી
આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમિ થઈ તે નિરોગી
બને છે. સાલમમાં ઘોળી, ચરાખ, લસણીયાં,
પંજાદાર અને દૂધમુસળી એવી પાંચ જ જાતિ
છે. સાલમ:—ઉણ્ણવીર્ય, અલકર, મધુર, ધા-
તુવર્ધક, કડવી, ગુરૂ, રસાયન, પૌષ્ઠીક; અને
ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો,
કુંભકમલો એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ
(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જડું અને
ધાતુવિકાર ઉપર:—દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને
સાયંકાળે ઘડી દિવસે સાલમ, સફેદ મુસળી
અને પંજળી મિશ્રી એ સમભાગ ત્રણ જણ

સોનું ઘણું બારીક ૩ માસ ચૂર્ણ, ત્રણ માસા
સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળ
વી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટ-
તા પણ આવે છે. (૨) પુષ્ટતાને માટે:—
સાલમનો પાક કરી ખાવો કિંવા સાલમમિશ્રીનું
ચૂર્ણ કરી, પાણી અને દૂધમાં બારી તેમાં સા-
કર નાખી તેસેવન કરવું. (૩) સંગ્રહણી ઉ-
પર:—મુસળી જાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરા-
મણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી; અને પથ્યને
માટે જાશ ભાત ખાવા આપવાં. (૪) પુષ્ટતા
અને મલશુદ્ધિ સાફ થવા માટે:—સાલમ
નાં ફળો (એ મોટી રિંગણીનાં ફળો જેવાં હો-
ઈ અંદરનાં બી અતિશય કઠણ હોય છે.)
૪ તોલા, પાંચશેર દૂધમાં નાખી ખંચે કરવો;
તે તેમજ એક રાત્રી રાખવો. પછી તે ઉપર
પાણી આવે છે તે પહેલા દિવસે પાવું. અને
બીજા દિવસથી ખાવામાં સાકર ૪૦ તોલા
અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ
૨ તોલા ખાવું.

પપટ સાંભે

સંં હીંં કંં બંં તુલુધાન્ય. મંં સાંવા
સાવાં એ ધાન્ય ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એ
ના રોપા દીંચણથી કંબર જેવડાં થાય છે. સાં
વા આ ધાન્ય વરીને ઘણુંજ મળતું છે. પરંતુ
એ વરી કરતાં કિંચિત મોટું હોય છે. સાંવા
કાકળમાં થતા નથી. સાંવામાં કાળી અને ઘોળી
એવી બે જાતિ છે. સાંવાનો ભાત ગરિબ
લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો
ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતીતી લોકમાં થા-
ય છે. દુઃખ ઉપર એના તાંદળાનો ભાત ખા-
વા આપે છે. સાંવા:—મધુર, શીત, શોષક,
રક્ષ, તુરા, લઘુ, વાતકર, ગ્રાહક; અને કફ, પિ-
ત્ત, રક્તપિત્ત, વિષદોષ એનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર:—
સાંવા અથવા કાદરા હિતકારક છે.

૫૬૦ સાંધરૂખ (મં હીં૦)

સં૦ સંધીવૃક્ષ.

એ ઝાડો મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રા જે તલર લાંબાં હોઈ તે આકારે કડાના પાંત્રા જેવાં હોય છે. એની જાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણી જ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતિનાં ઝાડ તેને “ **લવંગી સાંધરૂખ** ” કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, એનું પાંત્રું વયોવચ્ચથી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે આવી જોઈએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત પાંત્રા જેવું પાંત્રું થાય છે. એ ઝાડો દક્ષિણ કોંકણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિવિધાણુ પ્રભાવ છે એવી વનૌપધી ધનુરે આ **આર્યભૂમીમાં** ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું. અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીયોને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું; તેમના વંશજોએ હમણાંના કાળમાં, એવી ઉપયોગી વનૌપધિનો ઉપયોગ ન કરતાં, પરદેશી મોહક વસ્તુમાં લુપ્ત થઈ, સર્વ જગતને આપણી નબળાઈ કાં દાખવવી ? **ઉપયોગ:**—

(૧) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—સાંધરૂખની જાલ કચરા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી.

૫૬૧. શિંગોડા.

સં૦ શૃંગાટકમ. કં૦ શિંગોડે. હીં૦ સિંધાડા. કાં૦ સુરંબન. ઇં૦ વોટરકેલટ્રોપ. લાં૦ ટ્રાપાચિસ્પિનોઝા.

શિંગોડાં તળાવમાં માંથોડું દોઢ માંથોડું પાણીમાં થાય છે. એના વેલા લાંબા હોઈ તેને કારેલીના જેવાં પાંત્રા આવે છે. શિંગોડાનો આકાર મોટો ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાંટા જેવી અણીયો આવે છે. શિંગોડાંનું શાક થાય છે. એને સુકવી લોટ કરી લાપશી, પુરીયો, લાડુ એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. શિંગોડાં પૌષ્ટિક છે. **શિંગોડાં:**—અતિવૃષ્ય, લઘુ, રૂચિપ્રદ, શુક્રવાત, કફકર, ગ્રાહક, શુકલ, વાતલ, તુરા, મધુર, ગુરૂ, શીતલ, તર્પણુ, સ્વાદુ; અને પિત્ત,

દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો, સંતાપ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—શિંગોડાં અને કચરા એની લાપશી કરી દૂધમાં આપવી.

૫૬૨ સિવણુ.

સં૦ કાશ્મરી. મં૦ શિવણુ. હીં૦ બં૦ ગંભારી. ખુમેર. કં૦ શિવન્નિ. તાં૦ પેરંગુમિલ. મલાં૦ કુમલ. તૈં૦ સાલ્લાંગુલુડીયેટુ. લાં૦ મિલાછનાઆચેરિઆ.

સીવણીનાં ઝાડો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રા મોટાં હોઈ તે સાધારણુ ગોળ હોય છે. સીવણીનું લાકડું સુનારકામમાં સારું ઉપયોગી છે. સીવણીને પીળા રંગનાં ફુલો આવે છે. એને જે ફળો આવે છે તે નહાના જાંબુ જેવાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એનાં મૂળ દશ મૂળોમાં આવે છે. **સીવણુ:**—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, ભેદક, હૃદય; અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમચક્ત, સોજો, વિષ, હાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્થ, ભ્રમ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—શીત, ગુરૂ, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટાં, તુરાં, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુધ્ધિપ્રદ, ગુરૂ, મૂત્રલ; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષ્ણ, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું એનો નાશ કરે છે. **ફળોની અંદરનો ગર્ભ:**—મધુર, ગ્રાહક, કડવો, શીતલ, વાતકર, તુરો, પુષ્ટિકારક, બલકર; અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર, પ્રદર એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉંદરી ઉપર:**—સીવણીની ફળોનો અથવા પાલાનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા એનની જાલ ઘસી ચોપડવી. દિવસ ૩. (૨) **આમ્લપિત્ત ઉપર:**—સીવણીનો પાલો, ઝંઝેટાના મૂળ, સાંવરી (મોચરસ) તું કંદ, એ ગાયના તાળ દૂધમાં વાડી પાવું. દિવસ ૧૪. (૩) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—સીવણીના મૂળોનો રસ આપવો. (૪) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સીવ-

ણીનાં મૂળીયાં થંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર:—શીવણનાં પાકાં ફળો એક કિંવાં એ મધમાં ખાવાં. (૬) શીતપિત્ત ઉપર:—શીવણીનાં સુકાં ફળો શીજવી તેનો કલ્ક દુધમાં આપવો. અને પથ્ય કરવી. (૭) દાહ ઉપર:—શીવણીના પાલાનો રસ અંગે યોગ્યો.

૫૬૩ સુખડ.

સં૦ મ૦ હી૦ ચંદન. ૩૦ શ્રીગંધમારા. તૈ૦ ચંદનમુ. તા૦ મલા૦ ચંદનમાર. ગો૦ શ્રીગંધ. યુ૦ ફા૦ સંદલ. અ૦ સંદલેઅખાપદ. ઇ૦ સેંડલવુડ. લા૦ સેંટેલમચ્છાલયમ.

સુખડનાં ઝાડો મોટા થાય છે. એનાં ઝાડો મલખાર પ્રાંતમાં વિશેષ થાય છે. એનાં પાંત્રા કડવા લીમડાના પાંત્રા જેવાં હોઈ નાનાં અને સુંવાળા હોય છે. ચંદનને ખારીક અને કાળા રંગનાં ફળો આવે છે. આ વૃક્ષ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કકડા કરી તે જમીનમાં પુરી રાખે છે. પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુક કરે છે. ચંદનના કકડા ઉપયોગી છે. એની પેટીયો, કરંડીયા, પંખા વીગેરે અનેક વસ્તુ કરે છે. ચંદનનું જે તે લ કાઢે છે તેને ચંદની અત્તર કહે છે. એ સુવાસિક હાય છે. ધોળું ચંદન:—કડવું, તીખું શીતલ, તુર, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરભી, રક્ષા, આનંદકર, લધુ, હૃદયને સાર; અને પિત્ત, ભ્રમ, ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષ્ણા, સંતાપ. સુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ, રક્તદોષ, એનો નાશ કરે છે. જે ચંદન, ગાંડા. વાળું, ઝિદ્ર, પડેલું. જડ, ઉખર, શ્વેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતો રાતોવર્ણ, ધસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિસુગંધ અને શીતલ, તે ઉત્તમ જાણવું. અને જે આંમાંથી થોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ; તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળેજ નથી તે અધમ જાણવું. પીતનચંદન મલયાગર ચંદન:—શીતલ, કડવું, કાંતિકારક; અને કફ, કોડ, કંકુ, (ખરજ) વિવિચારિકા, દદુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ, જવર,

નાશ કરે છે. કુંકુમાગર-હરિચંદન (પીળો-રાતો વર્ણ;—કડવું શીતલ; અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ, દમ, એનો નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. ખર્ખર ચંદન, (ધોળો રાતો વર્ણ હોય છે:) શીત, કડવું; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોડ, કંકુ, વ્રણ, રક્તદોષ એનું નાશક છે, શખર ચંદન, જે કિચિત્ લીલો વર્ણ હોય છે:—શીત, કડવું; અને પિત્ત, કફ, વાયુ શ્રમ, ફેડલા, ખરજ, કંકુ, દાહ, ગળકથું, ભુત, કોડ, તરસ, ગાંડાપણું એનું નાશક છે, સુખડ, એ ઝાડ ઉપર આપથી સુકેલો હોય તે;—કડવું, સુગંધી, શીતલ; અને મૂત્રકૃચ્છ, પિત્ત; રક્તવિકાર, દાહ એનું નાશક છે. જે ચંદન લીલાં હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થયેલું હોય તે સુગંધમાં કમતી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) દાહ શમન થવા માટે:—ચંદન અને કપુર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ દેવો, (૨) ખસ ઉપર:—ચંદની અત્તર [સુખડનું તેલ] એકલું કિંવા લીંબુનાં રસમાં ચોપડવું. (૩) ગરમી ઉપર:—ચોખાના ઘોવરામણમાં ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, તૃષ્ણા, દાહ અને મોહ એનો નાશ થાય છે. (૪) બાળકોને અળઈ થાય છે તે ઉપર:—ચંદન, ઘાંણા વાળો એનો ગુલાબ પાણીમાં લેપ કરવો, અથવા ચંદનનો લેપ કરવો, (૫) પુ (પરવાળા) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. (પ્રમેહ) અને પ્રદર:—(પેશાબમાં પડેલું જવું તે) ઉપર ઉસ્તાદ ઉપચાર:—વંશલોચન (વાંસકપુર) ૧ તોલો, એલચીદોડા માહેના ઘાંણા ૧ તોલો લેઈ એ બન્ને ઔષધો ખારીક ખાંડી વચ્ચે ગાળા ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પસરે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેજ લેઈ તેમાં તે ભૂકી ભીજવી, નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા પર્યંત થંકુ પાણી લેઈ તેમાં એક ગોળી કાલવવી અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવું. એજ પ્રમાણે સાયંકાળે આપવું, આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહ

ની આગ છ પ્રહરમાં ઘણીજ બધ થઇ ૭ દિ
વસમાં પ્રમેહ અને પ્રદર એનો નાશ થાય છે.
પથ્ય—ઘણી રોટલી તુવેરની દાળ, ઘી અને
સાકર. (૭) આગતુક ગર્ભી ઉપર:—ચોખાના
ધોવરામણમાં ધોળું ચંદન ધસી ખાંડ નાખી
આપવું (૮) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:—ઝીનાં-
દૂધમાં ચંદન ધસી તેનું નસ્ય આપવું.

૫૬૪ સુગંધી [લીલીચાહ]

મં ગવતીચાહ. સં ૦ હીં ૦ સુગંધીતૃણ.

ગવતી ચાહેના એટા દાલના એટ જેવા મો-
ટા મોટા વધે છે. એને પાંદડાંની ચાહે એમ પ
ણ કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની
ઉંચાઈ સુમારે હાથ દોઢ હોય છે. એનું તેલ
નીકળે છે, તે પણ આપધ છે. એ ચાહાના પાં
ત્રા કદીમાં નાંખે છે. ઉપયોગ:—(૧) તાવ-
માં પરશેવો નીકળવા માટે એની ચાહે કરી
પાવી, એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય
છે. (૨) પીડ ઉપર:—એનું તેલ પાવું. ૫૮કી
[કાલેરા] ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે. (૩) સર્દી,
સળકમ, શૈત્યજ્વર, જડત્વ, આગતુકજ્વર
ઉપર:—ગવતીચાહ, સુંઠ અને સાકર એનો
અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગરમ પાવો અને પથારીમાં
ગરમ કપડુ ઓઢી સુઈ રહેવું. એ યોગથી પર-
સેવો આવી શરિર માંહેની સર્દી નીકળી જઈ
હુશ્યારી આવે છે. આ કાઢો ઉખળુ છે.
સમઘાત થવા માટે એમાંજ દૂધ નાંખી
કાઈ કાઈ પીએ છે. (૪) પરશેવો આ
વવા માટે બકારો:—એક મોટા વાસણમાં ગ
વતી ચાહની જુડી નાંખી તે ઉપર ઢાંકણું સુ
કી આધણુ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું.
પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવાડી આ પાણી
નો બાફ આપવો, અઝલે પરશેવો છુટે છે.
(૫) સળકમ ઉપર:—ગવતીચાહે, કુદીનો, કિં
વા તજ અને આદુ એનો કાઢો કરી તેમાં ગો
ળ નાંખી રાત્રે સુવાની વેળાએ પાવો અને ઉ
પર વસ્ત્ર ઓઢી સુઈ રહેવું એ પ્રમાણે ત્રણ
દિવસ પાવું.

૫૬૫ સુગ્રીણ.

સં ૦ મં ૦ થોરલામાલેબધ.

એનાં પાંત્રા ઇંદરજવના પાંત્રા જેવાં
હોઈ જડાં હોય છે. એ પાંત્રા ઘણું
ચીકણું હોય છે. સુગ્રીણીને આવળીયાના જેવાં
પીળાં ફુલો આવે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે.
એની જાલ ધોળા રંગની હોય છે, પરંતુ તે
ચુકાયા પછી કાળા રંગની થાય છે. એની જા
લના ચૂર્ણની ગુંદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય
છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંદરી ઉપર:—સુગ્રીણી
ના પાલાના રસમાં જીરું અને સાકર નાખી પા
વો, અને તેજ રસ ઉપર ચોળવો. દિવસ ૭.
પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ. અથવા સુગ્રીણીની જા
લ ધસી ઉપર ચોપડવી. (૨) શીતળા હલ
કા આવવા માટે:—સુગ્રીણીની જાલ તાવીત
માં ભરી તે ગળે બાંધવો. (૩) અસ્થિ-તલંગ
ઉપર:—આ ઝાડની જાલ લાવી બારીક ખાંડ
વી, અથવા તેમાંજ ચતુર્થાંશ નાયણીનો લોટ
નાખી થોડું પાણી છાંટી બાફ આપવી અને તે
મિશ્રણનો, હાડ દુઃખતાં હોય કિંવા હાડકું ભાં
ગ્યું હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ જડાઈનો લેપ
કરવો, તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાંધી ઘ
ટ પાટો બાંધવો. તથા સાત દિવસ ગયા પછી
એકવાર છોડી બેઈ વ્યથિત (દુઃખી) જગાએ
આપધનો લેપ કમી થયો હોય તો પુનઃલેપ દે
છ પૂર્વવત ઘટ પાટો બાંધવો. આ યોગથી કે
ઈ પણ પ્રકારનો અસ્થિતલંગ થયો હશે તો ત્વ
રિત ગુણુ આવે છે.

૫૬૬ સુરપીણ.

સં ૦ સુરપર્ણ મં ૦ સુરપીણ. તાં ૦ કં ૦ તૈં ૦
મંચ-માચી-પત્રી-અં ૦ અફસંતની. પં ૦ ભુય
મદોરન લાં ૦ આડોંમોસેયા. ઇંડીકા મલાં ૦ આ
રામશીતલં.

આ એક શેમળીની જાતિ છે. એનાં પાંત્રા
શેમળના પાંત્રા જેવાં કાલાદાર હોઈ ન્હાનાં હો
ય છે. એ ઝાડો બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એને
ધોળા અગર પીળાં એવાં ફુલો આવે છે. સુર

પીણીનો સ્વાદ કડવો અને તીખો હોઈ પાચક પણ છે. ઉપયોગ—(૧) કાન પાકયો હોય તો:—સુરપિણીના પાલાનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુઃખ બંધ થાય છે. (૨) બાળકની હામામણ ઉપર:—સુરપીણીનો પાલો ગાયના તાળ દૂધમાં ઘસી પાવો. (૩) બાળકની ઉધરસ, સળકમ અને કૃમિરોગ ઉપર:—સુરપીણીના મૂળ મધમાં પાવો. અથવા પાંત્રાનો રસ મધમાં પાવો. (૪) દમ ઉપર:—સુરપીણીના પાલાનો કિંવા ડુલોનો અને પાલાનો રસ પાવો. (૫) નળવિકાર ઉપર:—સુરપીણીના લીલા પાંદડાનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થોડી મરીની ભૂકી નાંખી પાવો.

૫૬૭ સુરણ,

સં ૦ મ૦ બં ૦ સુરણ. હીં ૦ જમીકંદ તૈ ૦ મચ્છા-દોલ-કંદા ફાં ૦ એલ. લાં ૦ એમેશિફોલમ પેનિકુલેટસ.

સુરણ હિંદુસ્થાનના ઘણાંક પ્રાંતોમાં થાય છે. પરંતુ મલબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે. આ કંદ ચૈત્ર વૈશાખમાં વાવે છે. અને માર્ગશિર્ષ પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે. કાઈ કાઈ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સુરણ એક મણ ના કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે. સુરણની આકૃતિ ગોળ ચક્ર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણનું વજન મણ પોણા મણ હોય છે. એમાં ખે જાતિ છે. એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીડી, ખુજલીવાળું સુરણ ખાવાથી મોં સુજે છે. અને અનેક વિકારો થાય છે. પરંતુ તે આપધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણ પાંચ છ વર્ષ જમીનમાં રહે છે. દક્ષિણમાં સુરણની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. સુરણના જાડનો સોટા હાથના કાંડા જેવડો હોઈ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રીજેવાં પાંત્રા હોય છે. એનાં દાંડાનો રંગ ઘોળો હોઈ તે ઉપર શુભ્રરંગનાં ટપકાં અને ચાંદાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે. સુરણ એ અર્શરોગનાશક છે, માટે એનું “ અર્શોદન ” એવું નામ છે. સુરણને ફાગણ ચૈત્રના સુમારે પુલ આવે છે.

તેનું શાક સરસ થાય છે. એનાં કુંભળાં પાંત્રાનું શાક કરી ખાય છે, અને જીનું થવા પછી વચેના દાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વધાર કરે છે. સુરણ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે. મીઠું અને ઘોળું સુરણ:—રચિકર, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રક્ષ, તુર, મલાવષ્ટ-લક, વિશદ, પાચક, રક્તપિત્તકાપન; અને કર-મ, ગુલ્મ, શ્વલ, હર્ષ, કફ, મેદ, વાયુ, અરોચ-ક, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, કવલુ એનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદરોગી, રક્તપિત્તી, કુષ્ઠી એને હિતકારક થતું નથી. એના દાંડા:—રચ્ય, લઘુ, દીપન; અને કફ, વાયુ, અર્શ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધી ઉપર:—સુરણના કકડા ઘીમાં તળી ખાવા આપવા. (૨) આંવ ઉપર:—સુરણના કાંદા સુકવી ચૂર્ણ કરવું; અને ઘીમાં તળી આપવા કિંવા ઘીમાં તળી સાકર નાંખી ખાવા. (૩) સુરણ-વટક, મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સુરણ સુકવી ચૂર્ણ કરી ૩૨ તોલા લેવું. ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુંક ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાંખી ગોળી-ઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારની મૂળવ્યાધી દૂર થાય છે.

૫૬૮ સુરબંધ (મ૦ હીં ૦)

સં ૦ માચીપત્રી.

એ જાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચા વધે છે. લીલી જમીનમાં આ જાડવાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંત્રા શેવતીના પાંત્રા જેવાં પરંતુ તે કરતાં ન્હાનાં અને પહોળાં હોઈ એને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસીક હોઈ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ જાડને કાથમીરના જાડ જેવા ડુલોના ગુચ્છ આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એના ડુલો કડવાં હોય છે. આ જાડ કીરમાણી અજમાની જાતિનું છે. એના ડુલોનો ઉપયોગ કીરમાણી અજમાની પેટ થાય છે. એને સાષ્ટી પ્રાંતમાં “ મારખેટી ” કહે છે. સુરબંધ:—કડવું, ઉષ્ણ, પિત્તલ; અને

કફ, વાયુ. વિષદોષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર, કૃમિ, દુર્ગંધ એનો નાશ કરે છે.

૫૬૯ સુર.

સં૦ સરલ. મં૦ સરળદેવદાર. શુર. હીં૦ ધૂપસરલ. બં૦ સરલકાષ્ઠ. કં૦ સરલદેવદાર. ઇં૦ લાંગલી-હહપાદન. લાં૦ પાદનસૂત્રાં ગીક્ષિલિયા.

આ વૃક્ષ બહુ સુંદર દેખાય છે તથા સી-ધું ઉંચું વધે છે. એનું થડ બારીક અને આખું હોય છે. આ ઝાડ એ નિરંતર લીલું જમ રહે છે. શાભામાટે એ વૃક્ષ બાગમાં વાવે છે. આવૃક્ષનું લાકડું ઘણું મજબુત અને ટકાઉ હોય છે. એ ઝાડમાંથી જે દૂધ નીકળે છે તેને બિરોગ કહે છે. તે તંતુવાદના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધુપ જેવો સુગંધ આવે છે. સુરનું ઝાડ:—મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, લઘુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, રાક્ષસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ, ત્રણ એનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ (૧) ગચેલા કેશ આવવા માટે:—સુરનો પાલો પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૫૭૦ સૂર્યકૂલ (સુરજમુખી)

સં૦ આદિત્યલકતા. મં૦ આદિતા. સૂર્યકૂલવલી બોબરદોડી. હીં૦ હુરજેજ. સોંચલી. તૈં૦ સૂર્યકાંતીપુ. તાં૦ તુ૦ કં૦ સૂર્યકાંતી, ફાં૦ ગુલે-આફતાબરસ્ત. અં૦ અરદ્યૂનં ઇં૦ સન્કલા-વર. સહેલીએથ. લાં૦ એન્યુઅસ.

સુરજમુખી ફુલના છોડ નહાના નહાના હોઈ તે સુમારે અઠી ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડનાં પાંત્રા મોટાં અને કાત્રાદાર હોય છે. એ છોડને જે ફુલો આવે છે તે હથેળી જેવડાં પહોળાં હોય છે. એ ફુલનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું મોં હંમેશા સૂર્યની તરફ રહે છે; એટલે પ્રાતઃકાળે પૂર્વમાં હોય છે, બપોરે શીધું

હોય છે અને સાયંકાળે પશ્ચિમતરફ મુખ હોય છે. એ ફુલોમાં ઝીણાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંનું તેલ વિશેષ ઉપયોગી અને હિતાવહ છે. એ છોડ વાવવાને જમિન સાધારણ રાત્રી અને લીલી જોઈએ. ફુલમાંહેનાં બી તથા પરાળ દોરો પ્રેમથી ખાય છે. એ ઝાડથી બીજો એક મોટો ફાયદો છે. જેના ધરમાં હંમેશાં ભેજ આવે છે અને તેથી કરી ધરમાંહેની હવા બગડી રોગમૂળક થાય છે, તેણે પોતાના ધરની આસપાસ સૂર્યમુખી ફુલનાં ઝાડો અવશ્ય વાવવાં. એ છોડના અંગે, રોગ ઉત્પન્ન કરનારી ભેજવાળી સર્વ બગડેલી બાફ શોષી લેવાની શક્તિ છે. તેથી તાવ, સંધિવાયુ એ વગેરે સર્દીથી થનારા આગ્નરો ત્યાંથી સત્વર નાસે છે. આ છોડને સૂર્યકમળ એમ પણ કહે છે. સૂરજમુખી ફુલનું ઝાડ:—તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન સ્વર્ય રસાયનોપયોગી, કડવું તુર, લઘુ, રક્ષ, સારક; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અર-ચિ, તાવ, વિસ્ફોટ, કોડ, મેહ, અશ્મરી, યોનિ-શળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંડુ, ગુદમ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ભૂતજ્વર ઉપર:—સૂર્યકૂલનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં. (૨) જલદી પ્રસૂતી થવા માટે:—સૂર્યકૂલનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં. (૩) છાકરાંના પેટના ભાર ઉપર:—સૂર્યકૂલનો રસ દસ ટીપાં પર્યંત શક્યતુરૂપ દૂધમાં પાવો. પેદુ ફુલેલું હોયતો આંગળી જેવડી બારીક ઝિદ્રતી નળી લેઈ તે નળીમાં સૂર્યકૂલનું વસગાળ ચૂર્ણ ભરવું અને તે નળીનું એક સો મલદારમાં ધાલી બીજા મુખથી જોરથી કુકવું; એટલે આપધ રોગ ઉપર પોચે છે. અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વિંછીના વિષ ઉપર:—સૂર્યકૂલના પાલાનું નસ્ય આપવું અને લેપ દેવો. (૫) જુલાબ થવા માટે:—એનાં તેલનું ફુંદી ઉપર ટપકું પાડવું અને જુલાબ બંધ થવા એ તેલ માંકડહાડે (વાંસાની સાટે) ચોપડવું.

૫૭૧ સોનારવેલ. (મં૦)

આ વેલીનાં પાંત્રા પીપળાના પાંત્રા જેવાં હોઈ એની પહોળાઈ એક વેંત અને લંબાઈ

સવા વેંત હોય છે. એ વેલાની જાડા હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અ-ને ધોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એના પાંત્રાનો રંગ રાતો હોઇ પછી લીલો થાય છે. એ પાંત્રા જૂના થયાં પછી તે ઉપર રાતો રંગના ચાંદાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) કોલેરા અને સર્પા દિકનાં વિષ ઉપર:—સોનારવેલીના પાંત્રાનો રસ પાવો, કિંવા મૂળો પાણીમાં ઘસી કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. (૨) ગર્ભિના આજરથી શરીર ઉપર ચાંદીયો થાય છે તે ઉપર:—સોનારવેલીનાં મૂળ સુકવી નિત્ય ગાયનું દુધ ૫ તોલા લેઈ તેમાં ચંદનની પેઠે તે મૂળ ઘસી, તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દુધમાં મેળવી તેમાં સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી એ ગુંળ નાંખી, પ્રત્યેક એકવાર એ પ્રમાણે સેવન કરવાથી, કોઈ પણ પ્રકારની ગર્ભી શરીરમાં જામેલી નીકળી જઈ પ્રકૃતિ નિસ્તોષ સુધરે છે. આ ઔષધ ધણુંજ ઉત્તમ છે પથ્ય કરવી.

પૌર સોપારી.

સં૦ પૂગ મ૦ (પોદ્દળ). હીં૦ ક૦ સુપારી. ક૦ અડિક--મારા. તૈ૦ પોકકાયા. કમકસુ. તુ૦ કાંચુ. મલા૦ તા૦ કચુકૂ. પૂગમ. ફા૦ મોપીલ. અ૦ ફેફિલ. ઇ૦ બિટલનટપામ. લા૦ એરિકા કેટેચુ.

એ જાડની જાંચાઇ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે. એને તાડના જેવી જાવલીઓ આવે છે. સોપારી સંહ્યાદ્રી પર્વતનાં સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે. પરંતુ મંગલોર, તાલીચેરી, કોચીન, હુબળી, ગામંતક, શ્રીવર્ધન, વસઈ એ ઠેકાણે ઘણી થાય છે. શ્રીવર્ધનથી જે ધોળી સોપારી આવે છે. તે ઘણીજ જટકૃષ્ટ છે, સોપારીનું જાડ ચીકણું હોય છે, સોપારી છોલી આક્રવાથી રાતી સોપારી અને છે, આક્રવા સિવાય છોલી સુકવેલી હોય તે ધોળી સોપારી થાય છે. અને કુમળી સોપારી આક્રવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાંખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે

લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે. સોપારી આક્રવા પછી જે પાણી હોય છે તે ઉકાળી ગરુડો કરી રાખે છે, તેને સોપારીના કુલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રિયોને માટે મસાલાની સોપારી બનાવે છે તેમાં તેનો સારો ઉપયોગ છે. અડધી સોપારી જેપર આવે છે એવી એક સોપારીની જાત છે. સોપારી સાધારણ:—મોહક, તુરી, સ્વાદુ, રૂચ્ય, સારક, મધુર, ગુર, કિંચિત્તીખી, પથ્ય, દીપન; અને મુખવૈરસ્ય, ત્રિદોષ, ઉલટી, કલેદ, મલ, કફ, વાયુ, પિત્ત દુર્ગંધ એનો નાશ કરે છે. લીલી સોપારી:—અભિષ્પંદી, ગુર, તુરી, શુધ્ધિકારક, સારક; અને દષ્ટિ તથા અગ્નિમાંઘકારક; અને મુખમલ, રકતદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર: આધ્માન એનો નાશ કરે છે. સુકી સોપારી—રૂચિકર, પાચક, રેચક, વાતલ, સ્નિગ્ધ; અને ત્રિદોષ, કંઠરોગ, એનો નાશ કરે છે. પાન સિવાય ઘણી ભક્ષણ કરવાથી પાંડુરોગ, સોજાને એને કરે છે. પાકેલી લીલી સોપારી:—વાતલ, સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષ નાશક છે. ચિકણી સોપારી:—સર્વ દોષ દુર કરે છે. આંધ્રાચ એટલે તેલંગણુમાં થયેલી સોપારી:—તુરી, પાક વખતે મધુર, કિંચિત્ત ખાટી, અને કફ, વાયુ, મુખજ્વલ એની નાશક છે, કાંકણુમાં ચોલ પ્રાંત છે. ત્યાંની સોપારી અગ્નિદીપક પાચન બલકર, રસાદ્ય, અને કફ નાશક છે, રોઠી એટલે જે મજ્જાત હોય છે એવી સોપારી—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન. રૂચિકર, પિત્તલ; અને મલાવષ્ટલ નાશક છે. બલગુલી સોપારી—રૂચિકર, પાચન. દીપન; અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટલ, મેદ એની નાશક છે. ચંદાપુરી સોપારી—રસવખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તુરી, રૂચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, કફ એની નાશક છે. ગુહાગરી સોપારી—મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ અને મલાવષ્ટલ, આધ્માનવાયુ; એની નાશક છે. નેલવતી સોપારી મધુર, રૂચિકર, કંઠશુધ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર, રસાલ; અને ત્રિદોષ, નાશક છે. સોપારીના જાડનો ચિક—શીતલ, સંમોહન

ગુર, પાકવખતે ઉખ્ણ, ખારો, ખાટો, પિન્તલ; અને વાયુ નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ઉલટી ઉપર—નોપારીની વીરી (પ્રત્યેક જાવલી 'નીચે જડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે)ની રાખ કરી તે રેશમની અને સુકા લીંબડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં બીજેરાના મુળ ઘસી પાવાં. (૨) દોરોને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે ઉપર—સોપારી ના ટુલ બારીક કરી તે લોટમા મસળા પાણી નાખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો. મુત્રાઘાત ઉપર—સોપારીની વીરીની રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો અસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) આમવાત ઉપર—સારી સોપારી લેઈ રાત્રે પાણીમાં પલારી રાખી તે સવારે વાટવી અને જુની આંમલીનો જડો બલક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી અને ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘુંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેચ થઈ આમવાત દૂર થાય છે. (૫) આધાશિશી ઉપર—અર્ધી સોપારી ઘસી લેપ દેવો. (૬) વિસર્પ, ચાઠાં એ ઉપર—થંડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી નિત્ય ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવી. (૭) કૃમિ ઉપર—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૮) ખસ ઉપર—સુકાયેલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખલી ચોપડવી. (૯) ગાલગુમડાં ઉપર—ચીકણી સોપારી, આમલીના ઠળીયા તથા ગુગળ એ ઉન્હા પાણીમાં ઘસી ગુમડાને દિવસમાં એ ત્રણ વાર લેપ દેવો.

૫૭૩ સોરંગી. [મં હીં]

(સં૦ સુરપુન્નાગ.)

આ વૃક્ષ ઊંડણીનાં જેવું હોઈ પાંત્રા પણુ ઊંડણીના જેવાજ હોય છે. એ ઝાડો વિશેષ કરી કોકણુ પ્રાંતમાંજ છે. કોકણુમાં સોરંગીને “ મીઠી ઉંડણ ” કહે છે. સોરંગીના ફુલોનો ભરાવો માધ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એને ઘણો વાસ આવે છે, એ ઝાડ વાંચ્યા પછી

પાંચ છ વર્ષે ફુલો આવવા માંડે છે. એનું લાકડું ધમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફોલ્લા સિવાય કળિયો સુકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે એ કળિયોનો રંગ રેશમ, મલમલ વીગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવામાં ઘણો જાય છે. સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં અને એના ગુણુ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

૫૭૪ સોમવલ્લી [સોમલતા]

(બધી લાખાઓમાં) લાંબા સારકાર્ટેમાથેવિસ્તિમાં.

સોમવલ્લીમાં ન્હાની અને મોટી એવી એ જાતિ છે. એને શુકલ પક્ષમાં ૧૫ પાંત્રા આવે છે. અને તે કૃષ્ણ પક્ષમાં ગરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એને “ અપત્રવલ્લિકા ” બ્રહ્મી એમ પણ કહે છે. ઋગ્વેદમાં સોમવલ્લીનું મહત્ત્વ ઘણુંજ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં બુધ્ધિ વધારવાનો ગુણુ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના દીંટામાંથી પ્રાચીન કાળમાં એક પ્રકારનું મધ તૈયાર કરતા હતા. સોમવલ્લી તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન, રસાયન; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ, ત્રિદોષ, એની નાશક છે. લઘુ સોમવલ્લી જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે:—રસ, વીર્ય અને વિપાક એમાં ઉપર જેવી જાણવી. ઉપયોગ—(૧) યકૃતવિકાર ઉપર—સોમવલ્લીનું દીંટું સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૨) તાવ ઉપર—કુંભળા પાંત્રાનો કાદો પાવો.

૫૭૫ હરડે.

સં૦ બં૦ હરિતકી. મં૦ હિરડા. હીં૦ હરડ. કં૦ અણિલેકાથી. તૈં૦ કરકકાય. તાં૦ અંકેનં. કુકુમાર. તું૦ અણિલેમારા. મલાં૦ કુકુકામારં. ફાં૦ હલિલે. અં૦ એહલીલજ. મં૦ માયરોબેલન્સ. લાં૦ ટરમિનેલિયા. કેણુલા.

હરડેનાં વૃક્ષ કોકણુ અને ગુજરાત એ દેશોમાં ઘણાં થાય છે. એ વૃક્ષ મોટાં મોટાં થાય

છે. એનાં પાંત્રા ધાવડીનાં પાંત્રા જેવાં હોય છે. એનું લાકડું મમારતનાં કામના ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુંભળી લઈ સુકવે છે તેને **ખાળહરડે** કહે છે. જે હરડે કઠીણ કુવાડીથી પણ ન ભાંગનારી, જાડી, લાંબી અણીદાર, પાણીમાં જુડનાર, તથા એ કે એ કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને **સુરવારી** હરડે કહે છે. અસલ **સુરવારી** હરડેની જાતીના ઝાડો ઘણા થોડાં હોય છે. મુંબઈમાં કેટલાક લખાડી વ્યાપારી ખનાવડી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે. હરડે એ અતિશય ઉપયોગી છે, એ નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશે.

“**નાસ્તિ यस્ય ગૃહે માતા તસ્ય માતા હરીતકી**”

વૈદ્યશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાતિ કહેલી છે: **વિજ્યા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અલયા, જવંતી** તથા **ચેતકી**. જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે **વિજ્યા**; સાધારણ ગોલ હોય છે તે **રોહિણી**; જેમાં મોટી આંટી હોઈ જે પાતળી હોય છે તે **પૂતના**; જેની આંટી ખારીક હોઈ જે **માંસાળ** હોય છે તે **અમૃતા**; જેનો સુવર્ણ જેવો પીળો રંગ હોય છે તે **જવંતી**; તથા જેના અંગ ઉપર પાંચ રેખાઓ હોય છે તેને **ચેતકી**; કહે છે. વિજ્યા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે. રોહિણી ત્રણરોપક છે; પૂતના લેપના કામમાં ઉત્તમ છે; અમૃતા રેચન આપવામાં ઉત્તમ છે; અલયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે. જવંતી સર્વ રોગ પરિહારક છે. તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમાં ઉત્તમ છે. કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિની ચેતકી છે. ઘોળી ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે. અને કાળી એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલી હરડે ખાવાથી, કેટલીકોનો વાસ લેવાથી, કેટલીકોનો સ્પર્શ કરવાથી, તથા કેટલીકના દર્શનથીજ રેચ થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીની જાયા નીચે જાય તો તેને તાત્કાળ રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલીવાર હાથમાં પકડે તેટલી વાર સુધી નિશ્ચે રેચ થાય છે. રાજ, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષ

ધોથી અરૂચી પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેઓને ચેતકીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતિમાં વિજ્યા મુખ્ય છે, કારણ તે સહજ મળી શકે છે. **હરડે:—**રક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિ દીપક, બુધ્ધીવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રાને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરિરમાંના તત્ત્વોની વૃધ્ધી કરનાર, વાયુનું અનુલોમન કરનાર; તથા શ્વાસ કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોડ, સોજો, કૃમી, ઉદર, સ્વરભંગ, મલબધ્ધ, વિષમજ્વર, ગુદમ, આધમાન, તૃષા, સર્દી, હેડકી, કંકુ (ખરજ), હૃદ્રોગ, કમળો, શુળ, પ્લીહા, યકૃત, મુત્રકૃચ્છ્ર, મુત્રાધાત, એની નાશ કરનારી છે. હરડેમાં મધુર, તીખો અને કષાય એ રસ હોવાથી તે પીત્તનો નાશ કરે છે; તીખો, કડવો અને કષાય એ રસ હોવાથી કફ નાશ કરે છે; તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, દીઠામાં તીખો રસ, જાલમાં કડવો રસ, તથા ગોટલીમાં કષાય (તુરો) રસ છે. હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ કરનારી થાય છે. પકવી ખાવાથી મલસ્તંભક થાય છે; અને શેકી ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. ભોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુધ્ધિ બળ અને ઇન્દ્રિયો એને તેજ આવે છે; વાત, પિત્ત કફ એનો નાશ થાય છે; મલશુધ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત, કફ, એથી થયેલી પીડા દુર થાય છે. હરડે, સીંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે; સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુ રોગનો નાશ કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીષ્મ રતુમાં ગોળમાં, વર્ષારતુમાં સીંધવમાં, શરદ રતુમાં સાકર સાથે, હેમંત રતુમાં સુંઠ સાથે, શિશીર રતુમાં પીપર સાથે, અને વસંત રતુમાં મધ સાથે ખાવાથી તે હિતકારક છે. **હરડેનો નિષેધ:—**ચાલવાનાં શ્રમ કરેલો, દુર્બલ, કૃશ, ઘણી તરસ લાગનાર, લંધન કાઢેલો, હનુસ્થંભ થયેલો, ગળુ પકડાઈ ગયેલો, શોષ યુક્ત, નવજ્વરી, ગભણી અને રક્ત કાઢેલો એવા માણસને હરડે આપવી નહીં. **હરડાંનાં**

બીજનાં મગજ:—ચક્ષુષ્ય, ગુરુ; અને વાયુ, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. **ત્રિકુળાં** (હરડાં, બહેડાં, આંબળાં):—દીપન, રૂચીકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, હૃદય, બલકર, અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોડ, મેહ, નેત્ર રોગ, રક્તદોષ, મેદ, કલેદ, જ્વર, વિપમ જ્વર એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) વાતરકત ઉપર:—સુરવારી હરડાંનું અથવા બાળ હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. (૨) દમ અને ઉચકી (હિડકી) એ ઉપર:—હરીતકી અને સુઠ એનો કલક કરી તે ગરમ પાણીમાં પ્રાશન કરવાથી દમ અને ઉચકી એ શાંત થાય છે. (૩) આંખ ઉપર:—હરડાં સુઠ ગોળ, એ સમભાગ લેખ તેમાં સમાય તેટલે લીમડાનો રસ નાંખી ગોળી ખાવી; અથવા બે ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાંક ગાયના દુધમાં ઘસી પાવી. (૪) કઠી કોઠપિણુ રોગ ન થવા માટે:—સંધ્યાકાળે સુષ્પ રહેતી વખતે બે હરડાની ભુકી ખાઇ ઉપર ગરમ કરેલું પાણી પીવું આ આપધ અઘવાડીયામાં એક વખત પાણુ આપવું. (૫) પીત્તથી શરીર ક્ષીણ થાયતો તે ઉપર:—હરડાંનું દળ એ પૈસાભાર ખાંડી સંધ્યાકાળે ગાયત્રી છાશમાં પલારી રાખવાં તથા સવારે તે છાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર કરવું. રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત. (૬) આમ્લપિત્ત ઉપર:—હરીતકી ૧, દરાખ ૧ અને સાકર ૨ ભાગ એની ગોળીઓ તોલા ભારતી કરી સાંજ સવાર એક એક ગોળી ખવરાવવી. (૭) આંખો આવે છે તે ઉપર:—હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. પાંડુરોગ ઉપર હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું. અથવા હરીતકી, ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલારી રાખી તેમાંથી એકેક લક્ષણ કરવી. (૮) બાળકને આંકડી આવે છે તે ઉપર:—મોટી હરડે ઘસી ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડાં આંબળકંટી અને સાકરમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૦) મૂંઝા ઉપર:—બાળ હરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૧) પિત્ત ગુલ્મ ઉપર:—હરીતકી

અને દ્રાક્ષ એનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. (૧૨) શ્લીષ્ઠ (પગ કિંવા હાથ મોટા થવા તે) રોગ ઉપર:—હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી તે ગોમૂત્રમાં આપવી. (૧૩) બાળકને તાળવું પડે છે તે ઉપર:—હરડાં, વજ, કોષ્ટ એનો કલક કરી તેમાં મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં પાવો; એટલે તાલુકંઠનો નાશ કરે છે. (૧૪) ઓકારી વગેરે ઉપર:—હરડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસાર એનો નાશ થાય છે. (૧૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુરવારી હરડાંનું દળ અને સુઠ એ સમભાગ લેખ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમાં પાવું. એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે. અને ક્ષુધાની વૃદ્ધિ થઇ અન્ન પાચન થાય છે. (૧૬) બદ્ધકોષ્ટ એટલે શોષ (જાડો) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર:—બાળહરડાં, મીઠીઆવળ, વરીયાળી અને સંચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા માટે:—સુરવારી હરડાં થંડા પાણીમાં ઘસી ત્રણ માસાથી એક તોલા પર્યંત પાણીમાં નાખી પાવું. (૧૮) ગર્ભિના આંદાં, ઘણા છત્યાદિ ઉપર:—ત્રિકુળાં (હરડાં, બહેડાં, આંબળાં) લોઢાની કઠાઈમાં બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખલી ચોપડવી. એટલે ત્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ત્રિકુળાંનું ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવું. (૨૦) શનૈર્મેહ ઉપર:—ત્રિકુળાં અને ગળો એનો કાઢો પાવો. (૨૧) સુખળુલાય:—બાળહરડાં, દીંદું કાઢેલી ગુલાબકળી, અને મીઠીઆવળ એ સમભાગ ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણ પાણીમાં પલારી રાખી ત્રણ માસા આપવું; એટલે પ્રાતઃકાળે જીલાય થઈ કાઠામાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. (૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બાળહરડાંનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમાં સવારે આપવું. અથવા ત્રિકુળાં દુધમાં આપવાં. (૨૩) કાસ, ધાસ ઉપર:—હરડાં, બહેડાં એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૪) શૂળ ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘી

એમાં પાવું. (૨૫) મેહારોગ ઉપર:—ત્રિક્ષ્ણા-
નો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૬) સર્વ નેત્રરો-
ગો ઉપર:—ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો કરી તેણે કરી નેત્ર
ધોવાં અથવાં ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ, રત્ને મધ અને
ઘીમાં આપવું; કિંવા ત્રિક્ષ્ણાં ઘસી મહીનામાં
ચાર પાંચ વર અંજન કરવું, એટલે નેત્રોને
વિકાર કદી પણ થતો નથી અને દર્દિ
નિર્મળ રહે છે. (૨૭) પથરી વીગરે ઉપ-
ર:—જાળ હરીતકી અને રગતરોમડો એનો કા-
ઢો, પીંપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર, કિંવા હિંગ,
બીડલોણ અને સીંધવ મેળવી પાવો. તેથી કરી
પથરી, યકૃત, ગુદમ એ દૂર થાય છે. (૨૮)
વૃષણના સોજ ઉપર:—ત્રિક્ષ્ણાના કાઢામાં
ગોમૂત્ર નાખી પાવું. (૨૯) ભગંદર રોગ
ઉપર:—ત્રિક્ષ્ણાં અને ખેરજાલ એનો કાઢો
ભેંશનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો.
(૩૦) મલશુદ્ધિ થવા માટે:—જાળહરીતકી
એરંડ તેલમાં તળી ભૂકી કરવી અને તેમાં તેલ
લીજ સંચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં
નાંખી પાવી. (૩૧) જાળકને આયનેર થાય
છે તે ઉપર:—સુરવારી હરડાં અને તજ એ
થંડા પાણીમાં ઘસી વ્યવ્રમાણે વિચારપૂર્વક પા-
વું. (૩૨) આગ્રહપિત્ત ઉપર:—હરડાંદળ અને
ગજખીપર એ સમભાગ લેધ બારીક ભૂકી કરી
જેટલાં તે ઔષધો લીધેલાં હોય તેટલોજ તેમાં
ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીયો ક-
રી રાખવી, તથા નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક અને
સાયંકાળે એક એ પ્રમાણે ગોળી આપતાં જવું.
એ યોગથી અગ્નિનું દીપત થમ કદ અને પિત્ત
એ બન્ને વિકાર શમન થાય છે. (૩૩) સાંધિ
ગત સન્નિપાત (સાંધે સાંધે સોજો અને
શૂળ શરીરમાં વાયુતિ પીડા, નિરંતર અં-
ગ પાક્યા જેવું દુઃખે છે, નિદ્રા નાશ એ
લક્ષણો થાય છે તે) ઉપર:—ત્રિક્ષ્ણાનો કા-
ઢો મધ નાખી પાવો. (૩૪) ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ
પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર:—હરડાં, ખેહડાં,
આંબકાંડી એ ત્રણ ઔષધો સમભાગ લેધ
ચૂર્ણ કરવું. એને ત્રિક્ષ્ણાં કહે છે. એ ત્રિક્ષ્ણાં
ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિપમજ્વર, કદ, પિત્ત

અને કાઠ એ દૂર થાય છે, અગ્નિપ્રદીપ્ત થા-
ય છે. આ ત્રિક્ષ્ણાં રસાયની છે. ઘી અને મધ
એમાં ત્રિક્ષ્ણાં મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ
દૂર થાય છે. (૩૫) પરસેવો ન આવવા
માટે:—હરીતકી પાણીમાં વાત્રી શરીરે ચોળવી,
બને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ.
(૩૬) સર્વ પ્રકારની મસ્તકશળ ઉપર:—
ત્રિક્ષ્ણાં, કરિયાતુ, હળદર, કડવો લીંબડો, ગળો,
એનો કાઢો કરી તેમાં પઢાંશ ગોળ નાંખી પા-
વો; એટલે બુકુટિ આંખ, કાન; એ ઠેકાણાની
શુભ ત્વરીત બંધ થાય છે. તથા આદાશીશી
સૂર્યોવર્ત, શંખક, દંતશળ, રતાંધળો નેત્રશળ
એનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે. (૩૭)
અંતક સન્નિપાત ઉપર પથ્યાદિકાઢો:—
હરડાં, અરંડસી, કાળશા દેવદાર, કકુ, રાસ્તા,
ગળો અને કાષ્ઠકાળિંજન એનો કાઢો, ઉપદ્રવ-
સહિત પુરૂષને “ અંતકજ્વરથી ” મુક્ત કરે
છે. (૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે છે તે,
વિસર્પ શ્વાસ, ઉલટી એ ઉપર હરીતકી
એનું ચૂર્ણ, તેલ, ઘી, કિંવા મધ એમાં
આપવું. (૩૯) શીતજ્વર ઉપર:—હરીતકી
અને ઇંદ્રજવ એનું એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં
ભક્ષણ કરવાથી તાત્કાળ શીતજ્વરનો નાશ કરે
શે. (૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ,
વિખંધ અને ત્રિપુચિકા એ ઉપર:—હરડાં,
સુંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એના સમ ભાગ
ઔષધની ગોળી કરી આપવી. (૪૧) આમવા-
ત, અંડવ્રંધી, અને ગુદ્રસી ઉપર:—એરં-
ડ તેલમાં હરીતકી ખાવી. (૪૨) સોજો, પ્રમે-
હ, નાડીવ્રણ, ભગંદર એ ઉપર:—ત્રિક્ષ્ણાં
નો કાઢો બે સનું ઘી નાખી પાવો. (૪૩) અં-
તર્વીદ્રધિ, ઉપર:—હરડાં, સીંધવ, ધાવડીના પુ-
લો, એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એમાં આપવું.
(૪૪) અજીર્ણ, ગુદમ, વાત, ઉદર, ઈત્યાદી
સર્વ રોગ ઉપર:—લીંબુના રસમાં સીંધવ અ-
ને સંચળ નાંખી તેમાં જાળ હરડા પલારી રા-
ખવાં અને તે સુકાયા પછી સેવન કરવા. (૪૫)
પુલ, છારી, આંખો આવવી ઈત્યાદી નેત્ર
રોગ ઉપર:—સુરવારી હરડાં, અને સાકર એ

પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવા. (૪૬) માખી
ભમરી વગેરેના ઢંશ ઉપર:—રાક્ષાની માટી
તથા ત્રિકૂળાં એનો ગોમુત્રમાં લેપ કરવો.

૫૭૬ હરણસુરી.

આ ઝાડ નાનાં જમીન ઉપર પસરેલાં હો
ય છે. એનાં પાંત્રા કાત્રાદાર હોઈ ખારીક હોય
છે. આ ઝાડો હરણને ઘણાં સારા લાગે છે. મા
ટે આ ઝાડને “હરણસુરી” નામ આપેલું છે.
હરણસુરી એ ધૌધીક છે ઉપયોગ:—(૧) ધા
તુક્ષય ઉપર:—હરણસુરીનાં ઝાડનું વસ્ત્રગાળ
ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાશેર દુધ અને એ
તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારનાં પાતું
દિવસ ૭. (૨) પ્રમેહ, ધાતુવીકાર, એ દુર
થઈ પુષ્ટતા આવવા માટે:—હરણસુરી દુધમાં
વાટી સાકર નાંખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૫૭૭ હરણવેલ (ખરખોડી)

સં ૦ હેમજીવંતીકા. મ ૦ સોન-હરણ-વેલ
હીં ૦ પીલી-સુનહરી-જીવંતી. બં ૦ સ્વર્ણ જીવંતી
ક ૦ હોવણદહોલ લા ૦ ડ્રેજઆ. વોદ્યુ બિલીસ.

આ વેલાનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. હર
ણવેલીના પાંત્રા રતાગુતા વેલા જેવાં હોય છે.
એને જે કળીઓ આવે છે તેમાંથી રેશમ જે
વું પુષ્કળ ૩ નીકળે છે. હરણવેલીની ભાજી થા
ય છે. લઘુ અને મોટી હરણવેલ:—શીતલ,
સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્ષુષ્ય
આદક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વ્રણ, કફકર, પારબંધક,
અને રક્તપી-ત, વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ
નેત્રરોગ, રક્તપિ-ત, રક્તદોષ, ભૂતબાધા, એનો
નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર ધાતુ વર્ધક
અને ગુરુ છે. સોન હરણવેલ:—નેત્રોને હિ
તાવહ, મધુર બલકર, પુષ્ટીકર, શીતલ, અને વા
યુ પિ-ત, દાહ, રક્તદોષ એનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—હરણવે
લીનો પાલો વાટી દુધમાં પાવો.

૫૭૮ હળદર.

સં ૦ બં ૦ હરિદ્રા હિં ૦ હરદી ક ૦ અરપણુ
તૈ ૦ પાસુપુ તા ૦ મંચલકાંચની તુ ૦ મંજલઝાઈ
મલા ૦ મન્નલ ફા ૦ જરદ્યોખ અ ૦ ઉરકુરથુ
કર ધ ૦ ટરમેરિક લા ૦ કરકયુમાલોંમા.

હળદરનાં ઝાડવાં કેડ સુધી વધે છે. એ ક-
દંળીના ઝાડ તથા પાંત્રા કદળી જેવાં અને તેટ
લાંજ પહોળાં હોય છે. જમીનમાં આદુની પેટે
જ વાવે છે. અને આદાની પેટેજ કાટે છે. હળ
દરનાં ગાંડીઆનો પીળો રંગ હોય છે. પાંત્રાને
હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે. હળદરનો ૨
સોઈ, શાક વીગેરેમાં તથા ખીજા પુષ્કળ પદાર્થો
માં ઉપયોગ છે. હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવા
નો છે. હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે. અને
તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવાં એના
અનેક ઉપયોગ થાય છે, હળદર:—તીખી, કડ-
વી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, સ્ત્રિયોનું પ્રિય,
રક્ષ, શોધન; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોડ,
પ્રમેહ, કંકુ, વ્રણ, ત્વદોષ, સોજો. પાંડુરોગ, વિ
પ, કૃમિ, પીનસ, અરચિ, પિત્ત, અપચી એનો
નાશ કરે છે, કપુરી હળદર:—શીતલ, વાતલ,
મધુર, કડવી, સ્વાદુ, વૃષ્ય; અને પિત્ત, સર્વ પ્ર
કારની ખરજ એનો નાશ કરે છે. રાનહળ-
દર:—તીખી, મધુર, રચિકર, કડવી, અગ્નિદી
પક; અને કોડ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિપ,
ઉચકી, શ્વાસ, કાસ એનો નાશ કરે છે. ઉપયો
ગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉંઘવાની વખતે
હળદર શેકી તે આવી ખાવી. (૨) શ્લીપદ
(પગ કિંવા હાથ મોટા થવા તે) રોગ ઉપ
ર:—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમુત્રમાં મેળવી
પાતું; એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ
તે દુર થઈ ખસ, કોડ, એનો નાશ થાય છે.
(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર તુવેરની દા-
ગમાં ખારી ળાયાશુક કરવી. પછી ગાયના ઘી
માં ઘસી મૂળ ઉપર લેપ દેવો એટલે મૂળ નર
મ પડી સણુકા તાબડતોળ બંધ થાય છે. (૪)
સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપ-
ર:—ઉપલા ગાંડીઆ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે

વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું એટલે જાંખ અને રતાશ એનો નાશ થાય છે. (૫) સ્તન-રોગ ઉપર:—હળદર અને લોદર એનો પાણી માં ઘસી સ્તનઉપર લેપ કરવો. અથવા હળદર તથા કુવારનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ દેવો. આંખનો ભાગ લાલ થયે અતરો થાય છે તે ઉપર:—હળદર, ફટકડી અને આમલીના પાંદડાં એ સમભાગ વાટી તેની થેપલી કરવી, અને ગરમ કરી તેથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ દેવો. (૭) મુળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર શેકી તે ની ભૂકી કુંવેરના ગર્ભમાં મેળવી તે ખાવું. દિવસ ૭. (૮) આળકના સસણી રોગ ઉપર:—ગરમ કરેલા દુધમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તે ખાવું. (૧૦) સસણી રોગ ઉપર:—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં ખાવું. (૧૧) સ્વરભેદ ઉપર:—રાત્રે કાઢેલા દુધમાં ચપટી હળદર નાંખી પીવું. (૧૨) વિષમેહ ઉપર:—હળદર અને દારૂહળદર એનો કાઢો પાવો. (૧૩) મૂઝાંઝા ઉપર:—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાંખી પાવાં. (૧૪) મુતરખડા ઉપર:—કાંઠામાં હળદર અને ગોળ નાંખી પાવો. (૧૫) કફરોગ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં હળદર નાંખી પીવી. (૧૬) નેત્ર રોગ ઉપર:—બકરીના માખણમાં હળદર નો ગાંડીઓ ઘસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલું નાકની પાસેના આંખના ખુણામાં નાખવું. (૧૭) નાના આળકને કાંઠા આવે છે તે ઉપર:—થંડા પાણીમાં હળદરનો ગાંડીઓ ઘસી માખણ મેળવવું અને મિશ્રણ, બન્ને ખુણા ઉપર અને ગળાની નીચે પીઠના હડકા ઉપર બન્ને કાન આગળના ગાલફેરાં ઉપર ચોળવાથી કાંઠાં બાહર આવે છે. અને વિકાર કમી થાય છે. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ એ વખત ખાવું. (૧૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—હળદરની ભૂકી અંગારા પર નાખી. દરંથાનને ધુણી દેવી; અને ચલમમાં નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધુણી પીવી. (૧૯) દુર્જલ જ્વર ઉપર:—હળદર અને જવ-ખાર એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી ખાવું. (૨૦) કમળી ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અને દહીં ૪ તોલા એ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવું.

(૨૧) પરસામાં ખડો બંધાઈ જાય તો—બકરીનાં મૂત્રમાં હળદર નાંખી પાવી. (૨૨) વાળા ઉપર—પુરૂષના મૂત્રમાં હળદરવાટી લેપ દેવો.

૫૭૯ હંસરાજ

સં ૦ હીં ૦ સપાદી. મં ૦ લાલહંલાખળ. અં ૦ ગોચાલેલતા. કં ૦ નવિલડી. તાં ૦ શેરૂખ્યાદી. ફાં ૦ પરસ્યાઉશાન. અં ૦ શાફલજનશા. અદં. ધિં ૦ મેડનહેઅર. લાં ૦ એડીએટમલ્યુન્યુલેટમ.

રાત્રી રીસામણીના ઝાડવાને હંસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ—તીખુ, ઉખુ, રસાયન; અને વિષ દોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ, અપસ્માર, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—વિંછીના વિષ ઉપર—હંસરાજનાં મૂળી રવિવારે પ્રાતઃકાળે કાઢી તે મોંમાં રાખવાં તથા કાનમાં ધુક મારવી.

૫૮૦ હાડસાંખળ.

(સં. અસ્થિસંહારી. મં ૦ હાડસંધી. હિં. હારસિંગાર.)

હાડસાંખળનાં “અંધિમાન, અસ્થિસંહારી, જરાંગી, અસ્થિશૂબ્ધાલિકા, અસ્થિસંહારક, એસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વજ્રવદ્ધરી,” આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જડાઈ ચોધારી કાંડ વેલ કરતાં વધારે હોય છે. નિઘંટપ્રકાશકાર “તિધારી કાંડવેલ” નેજ હાડસાંખળ કહે છે. એ વેલાનો ફાંટો કુંડમાં વાવી તે વેલો ઝાડ ઉપર ચઢાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણાજ ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીતી પહેલાંના લોકમાં ઘણી હતી. પરંતુ હમણાનાં કાળમાં પરદેશી વિદ્વાના પ્રસાર વડે એ રીવાજનો નાશ થયે, એવા વિલક્ષણ વનસ્પિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડોની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ઘણું વીધા ધ ગયું છે એ કાલમહાત્મ્યજ કહેવું જોઈએ. હાડસાંકળ:—લઘુ, સારક, રક્ત, અગ્નિદીપક,

ઉપ્પુ, મધુર, અસ્થિસંધાનકારક, અને કરમ, હરશ, વાત, કફ, એનો નાશ કરનારી છે. ઉપ
યોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર—હાડસાંકળ
ખાંડી ત્રણ દિવસ લાંગેલા હાડકા ઉપર બાંધવી.
ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ
લેવી. ઢોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો. (૨)
સર્વ વાત રોગ ઉપર—હાડસાંખળની ઉપલી
છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લો
ટમાં મેળવી તલના તેલનાં તેનાં વડાં કરી ખા
વાં. એટલે ઘાતરોગનો નાશ થાય છે.

૫૮૧ હાડસંધી.

[સં. સંધિની.]

હાડસંધી એ વૃક્ષ ઉપર વાંદાની પેઠે થા
ય છે. એ ખરસાંડીની પેઠે કાંડયુક્ત હોઈ લી
લી હોય છે. એ દૂરથી ખરસાંડીની જેવી દે
ખાય છે. એ બે આંગળ ઉપર એને ચપટી ડીરી
ઓ હોય છે. એનો પુષ્કળ વિસ્તાર છે. કોકણ
માં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને મરી
જેવડાં અને રંગે મોતી જેવાં ગોળ ફળો છે. એ
ફળો મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળો મોટા પ્રે
મથી ખાય છે. એના પાંત્રાં સમુળમાં આવતા ન
થી. ધામના ઝાડ ઉપરની હાડસંધી વધારે ગુણ
વાળી છે. ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપ
ર—હાડસંધી લાવી લગાર કચરી લાગેલા હાડ
કા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે લાંગેલું
હાડકું સાજ થાય છે. અથવા હાડસંધી તથા ર
ગતરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી,
ઢોરોને પણ આજ ઉપયોગ કરવો તથા તેઓને
ચારામાં હાડસંધિ ખવરાવવી. (૨) વાળા ઉપ
ર—હાડસંધી બારીક કચરી તેનો પાટો બાંધ
વો. (૩) સંધિવાત ઉપર—હાડસંધિ સુંકે
મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, હરડાં બહેડાં પાંવળ
કંટી, તજ એનો કાઢો પાવો; એટલે સંધિવાત
ત્વરિત દુર થાય છે.

૫૮૨ હાશી.

સં. વિકટક. મં. હાશી. હીં. હશીઆ.
કં. મોલગુ.

એ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાં
ત્રા ચાર આંગળ પહોળા હોઈ લાંબાં હોય છે.
એને બેર જેવડાં ફળો આવે છે. એ ફળને પુ
ષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડો કોકણમાં અને
દેશાવર પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂલમાં પી
ળો રંગ હોય છે. તે પીળા રંગમાં વસ્ત્રો રંગે
છે. હાશાવૃક્ષ—તુરંગ તીખું, રક્ષ, રચિપ્રદ, અ
ગ્નિદીપક, વસ્ત્રરંજન, અને કફ, નાશક છે.
ઉપયોગ—(૧) ત્રણ પાકવા માટે—હશિયા
ફળોનો લેપ કરવો, એટલે ત્રણ પાકી પુટે છે.
(૨) ત્રણ બેસી જવા માટે—તવા ત્રણની
ગાંઠ ઉપર હશિયાનો કુમળો પાલો બારીક વારી
અર્ધી આંગળ જડાઈતો લેપ કરવો. અને તે ઉ
પર વારંવાર બીનું કપકું ફેરવતા જવું. એટ
લે ગાંઠ બેસે છે. (૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપ
ર—હશિયાનાં મૂળો અથવા લાકડું રાત્રે રાખી
સવારે ગાળી તેમાં જીરું અને સાકર નાખી ૭
દિવસ પાવું. એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૫૮૩ હીંગ

સં. બં. હીંગુ મં. હીં. હીંગ કં. હિં
ગલદં. ઇંગીન તૈં. ઇંગુવા તાં. પોરંગાયં તું
ઈંગુ મલાં. પેરકાયં દાં. દર્ભતે અંગુઝ ખાલી
સં. અંહિલતી-ત-સ ઈં. આરસા ફોટિડા લાં
ફેરલાનાયેકસ.

હિંગના ઝાડો હિરાત, ખોરાસન અને
બલ્ક એ પ્રાંતોમાં થાય છે. આનાં પાંત્રાથી કં
દને (મુળને) ટાચા મારી જે દુધ (રસ) કાઢવા
માં આવે છે તેને હીંગ કહે છે. ત્યાંથી એ પં
જબમાં તથા મુખમાં આવે છે. હીંગનો આ
દેશમાં અતિશય ખપ થાય છે. એને આપણા
દેશમાં “વધારણી” પણ કહે છે. હીંગ એ
અનેક રોગનાશક છે હિંગા:—તીખી, હૃદય,
ઉપ્પુ, પિત્તલ, સારક, રકતદુષ્ક, કડવી, પાચક,
રચીકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, અને મ
લસતંભ, આનાહ, આધ્માન, શુળ, ગુદમ, અજ
ર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કરમ, કફ, વાયુ, હ્રદ્રો
ગ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અજ
ર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર—હીંગની ચણા

જેવડી ગોળી કરી ગળાવવી. (૨) જનાવરની ચાંદિમાં કીડા પડે છે તે ઉપર—દાંતમાં હીંગ ભરવી. (૩) અપરમાર ઉપર—ધી, સીધવ અને હીંગ એકેક તોલો લેઈ બાર તોલા ગોમુત્ર માં નાંખી બાફવું. મુત્ર બળી ન્ય એટલે ધી સિદ્ધ થયું એમ સમજવું. તે ધી પ્રકૃતી જોઈ પાવું. (૪) ઉચકી (હેડકી) ઉપર—ધુમાડી રહિત અગારા ઉપર હીંગ અને અડદ એનું ચુર્ણ નાખી તેની ધુવાડી પ્રાશન કરવી. (૫) અફીણ ઉપર ઉતાર—હીંગ પાણીમાં અથવા જાશ માં મેળવી તે પાવી (૬) પેટમાં શુળ થતી હોય તે ઉપર—ઘેટાના અથવા ઘેટાના લિડી નો રસ ૬ માસા કાઢી તેમા ૧ માસો હીંગ નાંખી તે રસ પાવો. (૭) પેટમાં શુળ આવતી હોય તે ઉપર—હીંગ માસા ત્રણ, કોષ્ટ માસા ત્રણ, વાવડીંગ માસા ત્રણ, એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર—હીંગ અને જીનું ધી એકઠું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાંખવું. (૯) ખુપરા ઉપર—હીંગ દહીમાં મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. (૧૦) હીંગાબટક ચુર્ણ અજીર્ણાદીક ઉપર—સુંદ, મરી, પીપર, અજમો, સીધવ, જીરૂ, શહાંજીરૂ, અને શેકેલી હીંગ એ સમભાગ લેઈ તેનું ચુર્ણ કરવું અને તે ચોગણા ધીમાં અગર ભોજન સમયે ધી ભાત સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાંધ, મુઝા, પાંડુ, આમ, અને ગુદમ, એનો નાશ થાય છે. (૧૧) પ્રસુતીની ચકકર શુળ ઉપર—હીંગ શેકી ધીમાં મેળવી ખવરાવવી. (૧૨) વીંછીના વીષ ઉપર—હીંગ આંકડાંનાં દુધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૩) ત્રણ સંખધિ કીડા દુર થવા માટે—હીંગ અને કડવા લીમડાના પાંત્રા વાટી લેપ કરવો (૧૪) પટકી(કાલેરા)ઉપર શેકેલી હીંગ, કપુર અને આંખાની ગોટલીમાંહેલું મગજ સમભાગ લેઈ પુટીનાનાં રસમાં એકત્ર ખલી ગોળીઓ કરી સુકવવી. એકેક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખારી અથવા હીંગ અરધો ભાગ, અરીણુ ૧ ભાગ, મરચાની વસ્ત્રગાળ ભુકી ૧ ભાગ, એ જાણસો એકત્ર કરી તેની પુટી

નાના રસનાં ગોળીઓ વાલ વાલની કરવી. આ ડો થવાનો આરંભ થયા પછી પ્રત્યેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર ને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને પ્રત્યેક વખતે અરધી ગોળી આપવી. (૧૫) આદારીશી ઉપર—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાંખવું. (૧૬) કર્ણનાદ—બહેરાપણુ ઉપર હીંગ, ચીરકળ અને સુંદ, એ સરશી ચામાંનાંખી કાઢવી તે કાનમાં પાડવું. (૧૭) વાળા ઉપર—હિંગનું ચુર્ણ ૪ માંસા, પાશેર દહીમાં નાખી ખાવું દિ ૩. (૧૮) મૂત્ર-કૃન્ધાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર—હિંગ શેકેલી અને એલચીદોડાનું ચુર્ણ ૧ ગુંબ, દુધ ધીમાં ખવરાવવું (૧૯) સર્દી વડે કાનના ઢાંક બેડા હોય તો—ઉત્તમ હીંગ ૩માં વાટી કાનમાં ઘાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર—હિંગ, સીધવ, જીરૂ એનું ચુર્ણ મધ અને ધીમાં નાખી આપવું (૨૧) દાદ દુખતી હોય તે ઉપર અને દાંતમાંનાં કીડા ઉપર—ગાયના ધીમાં ૪ ગુંબ હિંગ ખવરાવવી.

૫૮૪ હિવર

સં૦ અરિમેદ. મં૦ હીં૦ હિવર-ગંધી ૩૦ કર-થવેલુ. બ્યાલદગીડ. કરિજલી. તાં૦ પિકકારવેલ. મલા૦ બેલં લાં૦ અંકસિયાશરનેસિયાના.

આ એક ખેરનીજ જાતિ છે. એનાં ઝાડ પ્રણાંજ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરના ઝાડ જેવાંજ એનાં પાંત્રા હોય છે. એનું લાકડું ધમારતના કામમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના ઝાડની જાલ તુરી હોય છે. હિવરની જાલ નો પણ કાથો કરેછે. એને “ ગંધિ હિવર ” પણ કહે છે. હિવર—તીખો, ઉજ્જલ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો, રૂક્ષ, અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંકુ, મદ, વિસર્પ, વિપ, અસ્તિરોગ, જ્વર, કોડ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, ત્રણ, દાહ, આધ્માન વાયુ એનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—કડવું, મધુર, સિન્ધુ, ઉજ્જલ છે; અને કફ, વાયુ એનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ—(૧) પીડ ઉપર—હિવરાની જાલ-નો રસ પાવો.

૫૮૫ હુરા (મં હીં)

સંતીક્ષ્ણ દુધા.

હુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રા ઇંદરજવના પાંત્રા જેવાં થાય છે. એ પાંત્રાનાં દીંટાં લાંબાં હોઈ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દુધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડનું લાકડું ઘોળા રંગનું નરમ હોઈ એ ઝાડો કેડકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. હુરાના દુધથી આંખને ઇજા થાય છે. એ ઉપર ઉતાર દહીની આશ આંખ ઉપર રાખવી, એટલે ઇજા થશે નહિ. **ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—**હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો, કિંવા હુરાની જાલ અરિફાના પાણીમાં ધસી પાવી. **(૨) ઘોણસમા વિષ ઉપર—**હુરાનો રસ પાવો. કિંવા ગુંદીની જાલ અને કળ, અંબાડાની જાલ સમભાગ લેઈ પાણી છાંટી બારીક વાટી રસ કાઢવો. અને તેમાં હુરાની જાલ ધસી શકિતઅનુરૂપ અને વિપનું જેર હોય તે પ્રમાણે એ ત્રણ વાર ઔષધ આપવું. **(૩) વિંછીના દંશ ઉપર—**હુરાની સળીયોની અણીયો તોડી તેનું દુધ દંશ ઉપર લગાવવું. **(૪) નળ ઉપર—**હુરાની કુંખો અને વડની વડવાયોના અંકુર કેળના પાનમાં આંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. **(૫) રેચક—**હુરાનું દુધ ચણોડીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી. ઉતાર ઘી અને ભાત. ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. **(૬) રક્તબાહ ઉપર—**હુરાના લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો. એટલે લેપ બેસશે અને રક્તબાહ દુર થશે. **(૭) ઉંદરના વિષ ઉપર—**હુરાની સળીયો તેનાજ દુધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૫૮૬ હેદ.

સં શાગોટ. મં સાગસાહોડા હેદી. હીં સહોડા. સ. બં શ્યાઓડા. કં આષોદમરનુ. હેદીનાં વૃક્ષ મોટાં મોટાં થાય છે. કેડકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણા થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રા મોટા હોય તે ગોળ અણીદાર હોય છે. આ ઝાડનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખતો રંગ ઘણો થાય છે. આ ઝાડ સાગનો એક પ્રકારનો ભેદ છે. એ ના પાલાના રસથી જુલાય થાય છે. **હેદ—**કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. **હેદીનું ઝાડ—**પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાત નાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર—**હેદીના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી એ પૈસાભાર એકત્ર કરી આપવો. દિવસ ૭. પથ્થ-કળથીની રાખ અને અલણી-ભાત. **(૨) દોરના ક્ષતમાં હેદના કીડા મરવા માટે—**હેદીના તોરા અને પાંગરાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો, અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો અને કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર આંધવા. **(૩) ભાર, યકૃત અને કવલુ ઉપર—**ગોળ ખાવા આપી તે ઉપર હેદીના પાલાનો રસ પાવો, અને પગ ઉંચા કરી રહેવું. દિવસ ૩. ઔષધ લાગે તો ઉતાર નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પાવું. **(૪) નળવાયુ અને નળગુદા ઉપર—**હેદીના પાલાનો રસ ચાર પૈસાભાર લેઈ મરીની ભૂકી નાંખી પાવો. ઉલટી થાય તો સોપારી ખાવી. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૫) કમળી ઉપર—**હેદીની અંકુરોનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્યત્પર ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો. એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૬) આદારીશી ઉપર—**હેદીના બોરોનો રસ નાકે સુધવો **(૭) વાળઉપર—**હેદીના તોરા વાટી ચોપડવા અને એ દિવસ છોડવા નહિ.

૫૮૭ હેળું

આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉંચું હોઈ તેનો વિસ્તાર આઠ દશ હાથ હોય છે,

એનાં પાંત્રા ઇંદ્રજ્યોત્સ્ના ઝાડના પાંત્રા કરતાં નહા-
ના હોય છે. એને સુમારે જામફળ જેવડાં ફળો
આવે છે. એ ફળોને મરાઠીમાં “ અળવે ” ક
હે છે. એનું શાક કરે છે. એ શાક કાંઈક લી
લા કેળા જેવું સ્વાદે લાગે છે. એ ફળો ઉત્પ-
ન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખર પર્વત
આવે છે. ગરિબ લોક એક બે દિવસ એ લા-
જ ઉપરજ કાઢે છે. ઉપરજ— (૧) વેળ. બ
દ, વીચરે પકવાને માટે—એ ઝાડનાં લીલાં પાં
ત્રા લાવી થોડાં પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાંસુધી

બાફવાં પછી બારીક વાટી તેની ચપટી થેપલી
કરી બદ ઉપર બેસારી તે ઉપર બેબે ટીપાં થ
કુ પાણી નાખતાં રહેવું (૨) બાળકનાં ઠાં-
સા ઉપર—હેળુનાં પાકાં ફળો ખવરાવવાં (૩)
મુચ્છા ઉપર—હેળુમાંનાં બી મધમાં ઘસી પાવાં.
અથવા હેળુનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં (૪)
દમ અને ઉધરસ એ ઉપર હેળુનો પાલો ચ
લમમાં નાખી પીવો. (૫) આંખમાંનાં ડુલાં
વગેરે જવા માટે—હેળુમાંનાં બી ઘસી
અંજન કરવું.

વનોપધી—ગુણાદર્શ.

સુખોદ વૈદક.

૧. અજીર્ણ રોગ.

કારણ:—ઘણુ પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકોનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું; અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, થંડુ, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુધ્ધ; ન ગમતું અથવા વાશી, ઇત્યાદિ અન્નાદિકોનું સેવન કરવું. ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું, ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં સાધારણ લક્ષણો:—શળ, પેટફૂલવું, ઓડકાર, એચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, ન્વર, મલ, તથા વાયુનો અવષ્ટલ. એ ઉપર

ઉપચાર:—(૧) કોઈપણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું. લાંઘણ કરાવવી અને હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અન્નસના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, તેમાં મરી અને સીધવ એની ભુટ્ટી નાંખી આપવું. (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની ખન્ને ફાડોમાં સંચળ, સીધવ, સુઠં અને થોડી હિંગ એ ભરી અંગાર ઉપર મૂકવું. અને સારૂ પાકુ થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર થંડુ થાય એટલે ચુસી જવું. (૪) પીંપર, સીધવ, બાળહરડાં અને સુઠં, એનું ચૂર્ણ, ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાંખી આપવો. (૬) સુઠં ગોળ અથવા સુઠં-સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સીધવ, એ નાંખી તે પ્રાશન કરવું. એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. અને વાયુ, કદ, મલ-અધ્ધતા, આમવાત, એનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડે એનો કાઢો, સીધવ નાંખી આપવો. એટલે સુક્ષ્મ રેચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પી-

તાકરી, તે ઉપર મીઠું નાંખી જોરથી મસળી થોડી વાર રહેવા દેવા. પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી નાંખી તે પિત્તા ચાવી ખાવાં; એટલે અજીર્ણ તાત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સીધવ અને સુઠં એનો કદક કરી પાવો. (૧૨) ઘાણા અને સુઠં એનો કાઢો આપવો. એટલે અજીર્ણ, આમ, શળ અને ન્વર, એનો નાશ થાય છે. (૧૩) સીધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, દરડાં, પીંપર, સુઠં, મરી, હિંગ સેકેલી, વાવડિંગ એના વસ્ત્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણ ભોજનસમયે પ્રથમ પાંચ કોળીઆ સાથે ખાવું. એટલે અજીર્ણ વાત, ગુદવાત, ગુદમવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષ્ણિકા (કાલેરા), કમળો, પાંડુ, દમ, ઉધરસ, એનો નાશ કરશે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સીધવ, સુઠં અને મરી, એનું ચૂર્ણ છાશમાં ૭ દિવસ આપવું. એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિ એનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુઠં ૫ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો બે ભાગ, બાળ દરડાં ૧૬ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી આપવું. એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુદમ તથા મલાવષ્ટલ, એનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારા અને હલકા એવા પદાર્થ જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવાત, મૂળો, લસણ, જૂનું કોહળું, શેકટો, પડવળ, વેંગણ, આંમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહીં, હિંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ઘાણાં, ખાવાનાં પાન, ઉણોદક; કડવું, તીખું, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિકોનું સેવન સારૂ છે. **અપથ્ય:**—મલ, મૂત્ર, વાયુ એનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, નગરણ, મિષ્ટાન, થંડુ ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ વિરૂધ્ધ અન્ન-પાન, ઇત્યાદિ વર્ગ.

૨. અંતઃવૃદ્ધિ.

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા એવો જે અહાર તેણે કરી, શીતોદકમાં બાંધી મારી જે સ્નાન કરવું તેથી કરી, મત્રાદિકનો પ્રાપ્ત થ-એલો જે વેગ તેણે કરી, શરિરપર ઘણા ભાર લેવો, ઘણા માર્ગ ચાલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી અવધડ જગાની શિરાને ઉપદ્રવ થઈ તે સરી જવાથી, અને બળવંતથી અંગયુધ્ધ કરવાથી, અતિ સ્ત્રીસંગ, ઈત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારું ન હોઈ હવા ખરાબ અને નબળી હોય છે તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાયુ કંઈ કારણે કુપિત થઈ સો-જે, શૂળ, એને ઉત્પન્ન કરતો છતાં અધોભાગી થઈ, અંડસંધીના દ્વારે વૃષણ સુધી જઈ, વૃષણવાહિની જે શિરા, તેને દૂષિત કરી, વૃષણ-માંની ગોળીઓ અને કોશ-એટલે તે ઉપરની ચામડી, એની વૃદ્ધિ કરે છે; તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે. અંત્રવૃદ્ધિ (આંતરગળ) વગેરે આ રોગનાંજ નામ છે. **ઉપચાર:**—(૧) પગનાં અંગૂઠાને ચપટ બેસે એવી વીંટીઓ પહેરવી. [૨] વૃષણ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું. (૩) એરંડ તેલમાં બાળહરડાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના પર્યંત આપવું. (૫) દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં દોઢ બે માસા આપવું. (૬) રાસ્ના, ગળો, ચિકણ, જેલીમધ; ગોખર અને એરંડમૂળ, એના કાદામાં એરંડતેલ નાંખી આપવું. (૭) લઘુચિતાના મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં ખલી ચોપડવું. અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું. એટલે ત્રણ દિવસમાં રોગ સારો થાય છે. (૮) વેખંડ અને રાષ્ટ્ર એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૯) તંબાકુનાં પાંત્રાં એકલાં કિંવા શિલારસ ચોપડી બાંધવાં. ઘણી ખરજ થાય છોડી નાંખવાં. (૧૦) ઉંડીના ઝાડની અંતરજાલ બારીક કટી વધેલા ભાગપર બાંધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે ગુણ જણાય છે, પછી નકડી ગુણ આવતાં સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાંધવો. (૧૧) ઉંચી છીકણી (ત-

પકીર) અને કળીનો નવો ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂતમાં લેપ કરવો. અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો, એટલે ઉલટી થઈ શિરામાંથી પાણી પડશે. પછી ઉંડણીની અંતરજાલનું ચૂરણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો. (૧૨) બીલામો અને હળદનો ગાંડીઓ એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો. અને જાણના દેવતાએ શેકવું. (૧૩) વેંગણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) ત્રિકળાં (હરડાં, બહેડાં, ચામળાં.) દૂધમાં આપવાં (૧૫) નાદરૂખીના અને કાળી તુલસીના પાંત્રાનો રસ કાઢી તે રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખવું. અને અગ્નિપર મુકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેપ રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પૂરો આખી ધી તૈયાર કરવું. આ ધી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોળી છરવવું; અને બૂતી છટ, કાળો, પથ્થર, અગર નળીયું તપાવી, કપડામાં વીંટાળી સહેવાય તેટલો શેક દેવો. આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાનું દુઃખ તરત બંધ થાય છે. (૧૬) લાગળુનો પાંલો વાટી ગરમ કરી બાંધવો. (૧૭) ગાયના ધીમાં સીંધવ નાંખી વૃષણપર વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) બીલામાના ઝાડનો પાંલો થોરેશક ચુંટી, તેમાં થોડી હળદર નાંખી, ગરમ કરી વૃષણ ઉપર દી. ૭ બાંધવો. **પથ્ય:**—ઝોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ. શેકટો. **અપથ્ય:**—દહીં, અડદ, ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન, મૈથુન એ વર્ગ.

૩. અતિસાર.

(હગામણ.)

કારણ:—પ્રમાણ કરતાં અધિક ખાવું. જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તિક્ષણ, એતિરૂક્ષ, અત્યંત પાતળું, એવા પદાર્થ ખાવાં વિરૂધ્ધાશન; અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુનઃ ભોજન કરવું; અપકવ અન્ન ખાવું; અતિ મદ્યપાન કરવું; દુષ્ટ પાણી અથવા કૃતિને ગમે નહીં એવા પદાર્થનું ભક્ષણ કરવું; મલમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને

કૃમિનો દ્રાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત-
ન્ન થાય છે. **લક્ષણો:**—હૃદય, નાભિ, ગુદા,
ઉર, કુક્ષિ એને વ્યથા થવી; લાથપગનું ગળવું
અપાનવાયુનો અને મલનો અવરોધ થવો; પેટ
પુલવું; અન્ન સાર પાચન ન થવું; ઇત્યાદિ લ-
ક્ષણો થાય છે. જે અતિસારમાં આમ પડે છે,
તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમાં લોહી
પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે, **ઉપદ્રવ:**—
ઉલટી, મૂર્છા ઉચકી, સોળે, શળ, દમ, ઉધ-
અન્નરસ. દ્વેષ, એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ
અતિસાર અસાધ્ય થાય છે. **આમાતિસાર ઉ-**
પર:—કાંઈ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કર-
વાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થએલા છે કે
નહીં એની ચેકરી કરી, આમ પાકા થયા
હોય તો દ્રાપ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી, (૧)
બાળહરડાં અને પીપર, એનું ચૂર્ણ ગરમ
પાણીમાં આપવું કિંવા આમનો ઝાંડો થવા મા-
ટે એરેંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમાં આપ-
(૨) સુંકનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ઘી નાંખી
ગોળા કરવો અને તેને એરંડાનાં પાંત્રાં વીટાળી
ઉપર જાણુમાટીએ લીધી, ભુંભરેટમાં આપવું.
માટી બળવા લાગે એટલે બાહર કાઢી, અંદરનું
ઔપધ કાઢી લેવું. અને તે સાકર સાથે અથવા
ગોળસાથે ત્રણ માસાથી છ માસા પર્યંત આપ-
વું, એટલે આમાતિસાર અંધશ્વજ્વરાગ્નિ પ્રદિ-
પ્ત થાય છે. (૩) સુંક, ગોળ, ઘી એની ગોળી કરી
આપવી, તેથી કરી આમનું પાણી થઈ જ્વરાગ્નિ
પ્રદિપ્ત થાઇ છે. (૪) કુમળાં ચીલડામાં સિંધવ અ-
ને લગારેક હિંગ ભરી, એરંડાના પાંત્રાંમાં વીટાળી
ભુંભરેટમાં શેકી ખાવાં; તેથી આમનું પાણી
થઈ આમાતિસાર અંધ થાય છે. (૫) સુંક, વ-
રીઆળી અને ખસખસ અથવા સુંક અને વ-
રીઆળી, એ ઘીમાં શેકી ઝીણી વાટવી. અને
તેની ફાટી લેતાં જવી. (૬) ધાંણુ અને સુંક
એનો કાઠો આપવો. (૭) સુંક, અતિવિપ, લી-
ંગ શેકેલી, નાગરમોથ, મંદ્રજવ, ચિલક, એનું
ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણના ચોગણુ પાણીમાં આપવું.
(૮) બાળહરીતકી, અતિવિપ, સિંધવ, સંચળ,
ધોડાવજ હિંગ, એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આ

પવું (૯) સુરણને સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘી
માં તળી આપવું (૧૦) જ્યેષ્ઠ, સુંક, રાળ,
માયજળ (માયા) અને ખજૂર, એ પ્રત્યેક છ
છ માસા લેઈ ચૂર્ણ કરવું. અને તે ચૂર્ણના વ-
જન જેટલી તેમાં વગડાઉ ઝાંણુની રાખ મેળ-
વી, ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રત્યેક વખત દોઢ
માસો, એ પ્રમાણે એ વખત આપવાથી જીર્ણ-
તિસાર અને શળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની
કળીમાં અડદના દાણા જેટલું અફિણ ભરવું,
અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી. એટલે આમા-
તિસાર ત્વરિત દૂર થાય છે. **રક્તાતિસાર ઉ-**
પર:—(૧) જાંબુ, કેરી, આંમલી એના પાંત્રા
નો અંગરસ કાઢી, મધ ઘી અને દૂધ નાંખી
લેવાથી મહાન્ રક્તાતિસાર જાય છે. (૨) લસ-
ણ ૪ તેલા અને થોડાં કપાસનાં કુંભળાં પાંત્રા
એકલ વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આ-
પવો. (૩) બેલકેળ જરા ભાંગી બાકવાં અને
તેના ગરમાં ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં સરળત
કરી પાવું (૪) કાંદા બારીક ચીરી ચાર પાંચ
વખત ઘોંઘ નાંખવા અને તે ગડાદાર ચોખા દ-
હીં સાથે ખાવા આપવું. (૫) ગાયના માખણ-
માં તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉંચરાના પાંત્રા ઉ-
પરની દોઢ પ અને સાકર નાંખી આપવું (૬)
કડાની જાલ, અતિવિપ, બેલકાયરી, વાળો, ના-
ગરમોથ એનો કાઠો આપવો. (૭) દાડમની
જાલ, કડાની જાલ, બાળબેલ, એનો કાઠો મધ
નાંખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ઉ-
ત્તમ ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાંખી
આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને
મોહ એ દૂર થાય છે. (૯) બાળબેલનું ચૂર્ણ ગો-
ળ સાથે આપવું; તેથી કરી રક્તાતિસાર, પેટ-
શળ એ દૂર થાય છે. (૧૦) આંખાની ગોટલી
જાસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી
આપવી. [૧૧] શેતાવરીનો રસ સાકર નાંખી
આપવો. **સર્વતિસાર ઉપર ઉપચાર:**—(૧)
અફિણ અને કેશર સમભાગ લેઈ ખલી અર્ધ
ગુંજ (ચણેલી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. અને
એક ગોળી મધસાથે આપવી (૨) લીંબુ કાપી
અંદર રાખ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાં-
દાના રસમાં અફિણ મેળવી આપવું (૪) નિષ્ક

ટક મોટા બાવળીઆ પાંત્રાને. અથવા જાલનો કિંવા ટેટુંની જાલનો રસ અથવા કડાની જાલ નો રસ એમાંનો કોઇ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ, ધાવડીનાં પુલ એનું ચૂર્ણ, ગાયના દહીંમાં આપવું એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ધાણા, મજીઠ, બાળબેલ, ધાવડીનાં પુલ, લોદ્ર અને સુંઠ એનો કાઢો આપવો. (૭) કુંમળાં બેલફળ અને આંખાની ગોટલી, એનો કાઢો અથવા બેલફળનો ગિર અને ગોટલીમાંનું મગજ, સાકર અને મધ નાંખી આપવું. (૮) આમલીની અંતજાલ અથવા ગોટલી, દહીંમાં વાટી આપવી. એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) જાયફળ, અફિણ અને ખારેક એ સમભાગ લેઈ, નાગરવેલના રસમાં ખલી વાલ પ્રમાણે ગોળી કરી, નવટાંક જાશમાં આપવી. (૧૦) અકોલના મૂળની જાલ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાંખી આપવી; એટલે દુધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની વડવાઈઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટછે. જેને તેમાં જાશ નાંખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમાં નાંખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ, દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અફિણ શેકી તે ખાવું. (૧૫) કાયફળ મધમાં ઘસી તે આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કડાની જાલ, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી જાંબુડીનાં પાંત્રામાં વીટાળી, તેને સત્રથી બાંધી, ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર જાંબુનાં મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો બાહર કાઢી પાંત્રા અને માટી દૂર કરી, પીલી, રસ કાઢી તે થંડો થયા પછી, તે મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પૂટપાક એમ કહે છે. (૧૭) ટેટુંની જાલનો પૂટપાકવડે રસ કાઢી, તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાંખી તે આપવું. (૧૮) પાકા દાડીમનો પૂટપાકવડે રસ કાઢી મધ નાંખી આપવો. છરં, ભાંગ, બેલફળનું મગજ અને અફિણ, એ સમભાગ, દહીંના નિતર્યા પાણીમાં ખલી વાલ બરોબર ગોળી મધમાં આપવી. (૧૯)

આર્દ્રકુટન્નવેહ-કડાના મૂળની જાલ તાજ એકતુળા (૪૦૦ તોલા પ્રમાણમાં) લાવી તેમાં પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમાં નાખી, ચોથો હિસ્સો પાણીનો રહે તે પર્વત કાઢો કરી ગાળી, પછી લાન્નળ, ધાવણીનાં પુલ, કુંમળાં બેલફળ, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિપ એ સાત ઔષધો પણ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેઈ ચૂર્ણ કરી, તે કાઢામાં નાખી હલાવી, લેપ થાય એવું કટવી ઘટ્ટ કરવું. પછી આ લેહ પાણીમાં અથવા બકરીના દૂધમાં આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપીતાદિક નાના પ્રકારનાં વર્ણ જે અતિસારમાં હોય છે, તે અને ધોરરૂપ, એવાં સંપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે. અને સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ પ્રકારની ધુપણી (સ્રાવ) થાય છે તે, અને સંપૂર્ણ મૂળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીને અતિસારનો ભેદ છે તે, એ બધા રોગ દૂર થાય છે.

પથ્ય:—ઉલટી, લાંઘણ, નિદ્રા, જૂના ચોખા, મસુર, તુવર, ઘી, મધ, દહીં, તેલ, દૂધ, જાશ, માખણ, કેળપુલ, જાંબુ, આદુ; કાઠી, બોર, દીપત અને લઘુ એવાં અન્ન અને પેય પદાર્થ.

અપથ્ય:—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ઘાંઘી, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ, કેરી, દૂધી, ગોળ, પાલેલાજી, રાતીદૂધી, જડ અને સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ.

૪. અપસ્માર.

(દેશર.)

સ્વરૂપ:—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આંખો આગળ અંધારાં આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવજન્યજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. નેત્ર અને હાથ પગ એ વિકલ થાય છે. હૃદયને કંપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. એનો દોષ કદી દશ દિવસે, કદી પંદર દિવસે, કિંવા મહિના એ મહિના દોષસંચય થઈ રહે છે. **ઉપચાર:**—(૧) થુરીઆના પાંત્રાને કપાસના દૂધના ૨૧ પુટો આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે જીંકણી (તપખીર) પ્રમાણે સુધવું. એટલે નાકમાંના કીડા ગરી પડી રોગ સારો થશે. (૨) દેવડાં-

ગરનો રસ અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી ન-
સ્ય આપવું. (૩) માલકાંકણી, ખુરાસતી અ-
ન્જમો, અક્ષકરો, જયકળ, લવંગ, એલમીદોડા,
અન્જમો, વાવડિંગ, નાગકેશર એ સમભાગ લઈ
ભાંગરાના રસમાં ગોળી ચોર જેવડી બાંધી, દ-
રરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી. એટલે
અપરમાર, ચિત્તભ્રમ ઈત્યાદિ દૂર થાય છે. (૪)
અગથીઆના પાંત્રાનાં રસમાં ગોમૂત્ર અને મ-
રીની ભુકી નાંખી તેનું નસ્ય આપવું. (૫)
વાંઝકંદોળીના મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાં-
ખી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) જેડીમધ, હિંગ,
ઘોડાવજ, તગર, શિરીષ અને લસણ એ પદાર્થો
બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમાં ઘસી અંજન
કરવું. (૭) ઘોડાવજનું એક તોલો ચૂણે મધ-
માં આપવું. (૮) નીચુંડીના રસમાં અજોડ
ઘસી તેનું નસ્ય કિંવા અંજન કરવું. (૯)
રાઈ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો.
(૧૦) ઘોળા કાંદાનો રસ નાકે સુંઘવો અને
અંજન કરવું. (૧૧) વગડાઉ જાણાંતી રાખ
કપાસના દૂધમાં ભીજવી, સુકાયા પછી તપખીર
પ્રમાણે સુંઘવી. (૧૨) ચરીદા, લીંબુના રસમાં
ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૩) ગંધકની ધુણી
નાકમાં લેવી. (૧૪) હાથીનું મૂત્ર અન્ને નાકના
છિદ્રોમાં નાખવું, એટલે માંથામાના કિડા પડી
રોગ સારો થાય છે. (૧૫) ઘોડાવજ, ગળો,
સુંક, મરી, પીંપર, મોહનોચુંદર, રૂદ્રાક્ષ, સીંધવ,
રીંગણીનાં ફળ, સમુદ્રફળ, અને લસણ એ સર્વ
એકત્ર વાટી નાકમાં સુંઘવું. એટલે અપરમાર,
વાયુ, કફ, મસ્તકશળ, બકળક, મોહ, સન્નિ-
અને પીત્તસ એ દૂર થાય છે. **પથ્ય:**—મગ,
ઘડું, ઘી, મધ, પડવળ, જૂનું કોહોળું, દાડમ,
ચાકવત, શેકડો, દ્રાક્ષ, આંમળાં ચોખા. **અપ-
થ્ય:**—ગરમ પદાર્થ, વિરહાત્ત, અતિમૈથુન, શ્ર-
મ, પાલાભાજી, ગિલોડા, ઉખળુ અને જડ
એવાં ભોજન.

૫ આમ્લપિત.

કારણ:—વાસી, ઉષ્ણ ગણેતું અથવા
વિપાદિકાએ દુષ્ટ એવું અન્ન અને પિત્તપ્રકોપી

અન્ન વિરધાન્ન, દાહકારક, પદાર્થોનું ભક્ષણ,
ઘન્યાદિકાના સેવને કરી પિત્ત દુષ્ટ થઈ સચિત
થાય છે, તેને આમ્લપિત એમ કહે છે. **લક્ષ-
ણ:**—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા શિવાય
અન થવો ઇવચુંથાવવો. કંકુ ખાટા ઝોડકાર
આવવા, શરિરે જડપણ આવવું. હૃદય અને
કંઠ એ કેકાણે દાહ, અત્યંત થવો એ સાધા-
રણ લક્ષણ છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી ક-
ષ્ટસાધ્ય છે. **ઉપચાર:**—(૧) પ્રથમ વમન થ-
વાને ગેળાફળનું ૪-૫ માસા ચૂણે મધમાં આ-
પવું. પછી સુદમ રેચક આપવા. (૨)
આવળકાડી અથવા ત્રિકાળાના કાદામાં નિસોત્તર
નું ચૂણું અને મધ નાખી, તે કાંદો રેચ થવા
માટે આપવો. (૩) સુંક અને કડવા પડવળ
એનો કાદો. કફ, પિત્ત ઉલટી, કંકુ, જવર,
વિરહાત્ત એનો નાશક છે; અને એ લેવાથી અ-
ન્નનું પચન થાય છે. અને અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય
છે. (૪) સુંક એક ભાગ અને ગેર ૨ ભાગ,
એની ખાવાના પાનના રસમાં ખત્ર કરી વાલ
પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ એ ગોળીઓ
સાંજ-સવાર દૂધ અને પતાસાં સાથે ખાવી.
(૫) દરાખ ૧, હરતકી અને સાકર ૨ ભાગ,
એની ગોળી એ વાલની કરી સાંજ સવાર આ-
પવી. (૬) જવના કાદામાં આંબળાંનો રસ અને
મધ નાંખી આપવો. (૭) કરિઆતુ, નાગરમોઘ,
સુંક, અને ગળો એનો કાદો આપવાથી, આમ્લ-
પિત્તનો તાત્કાળ નાશ કરે છે. (૮) અરકુસો,
ગળો અને ઠોરલી, એનો કાદો મધ નાંખી લે-
વાથી, આમ્લપિત, કફ, શ્વાસ, જવર, ઝોડકારી
એનો નાશ થાય છે. (૯) પીંપર મધમાં આ-
પવી. (૧૦) હરતકી, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર,
ધાણા, ધમાસો એનું ચૂણું મધમાં લેવાથી, ગ-
ળામાંની બળતરા, પિત્ત, કફ, એનો નાશ કરે
છે. (૧૧) કડવા લીંબુનાં પાંત્રા અથવા આંબ-
ળકાડીનો કાદો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા
અને સુંક એનો કહક આપવો, (૧૩) ચોર
આંબલીનું સરખત કરી તેમાં જરાની અને ખ-
ડીસાકરની ભુકી નાંખી તે આપવું. (૧૪) આ
વળકાડી ૧ ભાગ, ખડીસાકર ૨ ભાગ લઈ,
તે ભાંગતય એટલું સોજી ઘી નાખી આપવું.

(૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આવળકંઠીનું ચૂર્ણ ૧તોલો આપવું. (૧૬) આમસુલ, વેલચી, સાકર એની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) નારિકેલખંડપાકઃ—ઝીંણું વાટેલું ૧૬તોલા ખોપડું લેઈ, તે ૪ તોલા ધીમાં સાઈ સેકી, તેમાં સમભાગ સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળિયેરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણાં પીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરું, શાહજીરું, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, એ ચાર ચાર માસા લેઈ થંડુ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો. એટલે આમ્લપિત, અરચી, ક્ષય, રકતપિત્ત, શળ, ઉલટી, એનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુરુષ્ઠિકારક છે. (૧૮) અવિપત્યકર ચૂર્ણઃ—સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડિંગ, એલચીદોડા, તમાલપત્ર, એ સર્વે સમભાગ લેઈ સર્વના બરોબર લવંગ લેઈ, જે ચૂર્ણ થાય તેના દુપ્પટ તેડનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લેઈ, નિવડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઊપર થંડુ પાણી કિંવા નાળિયેરનું પાણી પીવું; એટલે અમ્લપિત, શળ, મુળવ્યાધ, પ્રમેહ, મૂલાછેત, મૂત્રાશ્મરી એનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરું અને ગહુલા સમભાગ લેઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, (૨૦) ચોરઆંમલીનું મગજ, શેકટાનો રસ ૪, ભાંગરાનો રસ ૪, કોહાનો રસ ૮, અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ એકત્ર કરી, ખલી, ખોરના દીલા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી, આદુનો રસ અને ખડીસાકર એમાં અથવા નાળિયેરના પાણીમાં આપવી. **પથ્ય:**—ચોખા, ઘહુ, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંટોલા, પડવલ, ચાકવત, જીનું કોહોળું. કેળકુલ, ઉખ્ણ, પદાર્થ, અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:**—મીઠું, તેલ, તિખું, ખાદું, તલ, કુલિત્ય, મેંદીનું (થેટીનું) દૂધ.

૬. અરોચક રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—વાત, પિત્ત, કફ એને કોપવનાર પદાર્થોનું લક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિલોભ, મનને ચિડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધ એથી કરી અરોચક રોગ થાય છે. એથી કરી મોંમાં અન્ન વગેરે પદાર્થની રચી (સ્વાદ) શું છે તે જણાતું નથી. **ઉપચાર:**—(૧) પીપર, ચવક, સુંઠ, પીપરી-મૂળ, ચિત્રક, એનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મોંમાં રચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પચન થાય છે; મલપચ્છ, કવલુ, ગુદમ, શળ કફોદર એ રોગ દૂર થાય છે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરું, શાહજીરું, વરિઆળી, કોકમ, દાડમના દાંણા એની ચટણી કરી મધ, ગોળ નાંખી લક્ષણ કરવું. (૩) એલચી, દાલચની, તમાલપત્ર નાગકેશર, એનું ચૂર્ણ કરી આપવું એટલે અરચિ, પિત્ત, કફસંબંધી રોગ એ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચી દાંણા એની ચટણી કરી ખાવી. (૫) ચવાનીખંડવ ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજનારંભે આદું અને સીંધવ લક્ષણ કરવાથી તે રચિકર, અગ્નિપ્રદીપ્ત કરનાર અને જીલ્લા અને કંઠ એની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સુંઠ, મરી, કોહું એની મધમાં ગોળી કરી તે મોંમાં રાખવી એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા થયેલા અન્નાસનાં ઝીણા કકડા કરી, તે ઉપર જીરા અને સીંધવની ભૂટ્ટી નાખી ખાવું. (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) અકકલકરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) બીજેરીનું કેશર, ઘી ચોપડી, મરી, સીંધવ, નાખી આપવું. **પથ્ય:**—ઘહુ, મગ, તૂવેર, સાડી ચોખા, રાતી દૂધી, કાકડી, કુમળા મૂળા, વેંગણ શેકટાનીશિંગો, કેળાં પડવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, જાશ, કોહું, કારેલાં, કુંગળી, રાઈ, ચાકવત, શેપૂ, **અપથ્ય:**—તરીન, ઝોડકાર, ક્ષુધા, એના વેગનું ધારણ; અધિક; અન્ન, રકતમોક્ષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદુપ પદાર્થ દર્શન, એ વર્જ.

૭. અર્શ.

(.મૂળવ્યાધિ, હરશ.)

કારણુ:—વાતાદિ દોષ, ત્વચા, માંસ તથા મેદ એના અને તે કંઠારના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માસના અં. કુર ઉત્પન્ન કરે છે; તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધી) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સ હજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તરજન્મ એટલે જન્મ થયા પછી, મિથ્યા અહાર વિહારાદિકે કરી વાતાદિકે કુષિત થઈ, તેથી કરી ઉત્પન્ન થાય છે તે. તેમજ શુષ્ક અને આર્દ્ર અર્શ બે પ્રકાર છે. ગુદાદારની બાહર હોનાર રક્તસ્ત્રાવરહિત જે અર્શ તે શુષ્ક. એને લોકો “ મૂળવ્યાધી ” કહે છે. બીજા ગુદાદારની અંદરની બાજુએ ધન્ય દોઢ ધન્ય ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી. પરંતુ શૈયની વખતે કાથળાએ તે કદી બાહર પડે છે. ત્યારે માત્ર દ્રષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્ત્રાવ રહિત અર્શ, ગુદાની બાહરની બાજુએ હોઈ તે ગડા અને કડીણ હોય છે. તે લગારેક ચામખિલ જેવાજ હોય છે.

પૂર્વ રૂપ:—સોળે, અગ્નિમાંઘ, અન્ન નપચનું, કુંલાનું, દુઃખનું, અલ્પ પુરિષ્તવ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બલહાની, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, ઓડકાર, એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) ગંગાવતીનો રસ ૧ તોલો અને ઘી ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવો. (૨) મૂળાનું કંદ પિસિ તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું અને તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) ઉન્નહાણીનાં મૂળિયાં દહીંમાં આપવાં. (૪) હરીતકી, સુંઠ, ચિત્રક, એના કાઠામાં દાલચની અને જવખાર એનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) હરીતકી, મરી, વાવડિંગ અજમો, સુંઠ એનો કાઠો આપવો. (૬) ટેંકુ, ચિત્રકમૂળ, ઈંદ્રજવ, કરંજ, સીંધવ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ સાત દિવસ પર્વત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાના અર્શ ગરી પડે છે. (૭) કડવા લીંમડાના ૨૧ પાંત્રા બારીક વાટી સોજા મગની વાટેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને આખડી ગાય

ના ઘીમાં શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવું એટલે સર્વ અર્શ ગરી પડે છે. મીઠું ખાવું નહિ. સીંધાણુ થોડું ખાવું. (૮) બાળહરડાં, ભિલામો એના ચૂર્ણના દુપટ ગોળ નાંખી ગોળિઓ કરવી. તે અનુપાન જોમ આપવી. એટલે મૂળવ્યાધી, પાંડુરોગ, જવર, કુષ્ટ, કાસ, શ્વાસ, પથરી, એ રોગો દુર થાય છે. (૯) મલાવટલ થયો હોય તો અજમો અને બીડખાર એમાં યુક્ત એવી જાશ પીવાથી ગુદામાંનો રોગ, જાશે દૂર થયેલો એવો પુનઃ ઉત્પન્ન થતો નથી. જાશ પીવાથી વાંદિનિમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બલ, પુષ્ટિ, વર્ણ, સારો થાય છે. અને આનંદ પણ થાય છે. તથા વાત, કંક એમના શંકડો વિકારો નાશ પામે છે. (૧૦) સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ભાગ ૮, સુંઠ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી સમાન ગોળ લેઈ ગોળિઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરણના કંદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અશ્મીમાં શેકી તેમાં તલનું તેલ અને સીંધવ નાંખી તે ખાવું. [૧૨] સીંધવ, ઈંદ્રજવ, કરંજ અને કડવો લીંમડો, એની જાલ, એ ઔષધો વાટી આપવાં. (૧૩) વરધારો, ભીલામો, સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેના બમણો ગોળ નાંખી ગોળિઓ કરવી અને તે ખાવી. (૧૪) પીંપરનું ચૂર્ણ જાશમાં આપવું.

રક્તાર્શ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બિયાંનો કઢક કરી તે એખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૨) તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવાં. (૩) નાગકેશર વાટી માખણ અને ખડીસાકર એમાં મેળવી આપવું. (૪) એકેરી મખમલીનાં સુમારે ૪૦ ટુલો લાવી ફૂલના નીચેની લીલી રજ કાઢી નાંખી વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો અને તેમાં તેટલુજ ગાયનું ઘી નાંખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્ત્રાવ બંધ થાય છે. (૫) વિષ્ણુકાંતાનો પાલો વાટી તેની વડી ગુદાઉપર બાંધવી. (૬) તાજું માખણ ખાવું. (૭) ઇસિયંગોળ રાત્રે પાણીમાં ભિજવી રાખી સવારે લાથે એળી તે ગાળી લેઈ તેમાં ખડીસાકર નાંખી ખાવું. સર્વ પ્રકારના ર-

કતસાવ, જ્વર અને દાહ એ શમન થાય છે. (૮) ઘી ૪ તોલા લેઈ ગરમ પાણી ખરોખર પાવું. (૯) ગાયનું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કઢવી ઘી સિધ્ધ કરી આપવું. **લેપ અને ધુણી:**— (૧) કડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાં જ ખલવાં અને તેમાં થોડી મેરચુથાની ભૂકી નાંખી તે મલમ અર્શને ચોપડવું. બળત્રા થશે. (૨) સીંધવ, દેવડાંગરનાં બીજ કાંછમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) સંગછઈ, કલમ સફેતો, સોનાગેર, ફટકડીની લાહી, મરડાશીંગ, મિણ, હળદર એ માખણમાં ખલી ચોપડવું. (૪) સોરા અને રસકપુર એનો માખણમાં લેપ કરવો. [૫] મેરચુત લાવી લીંબુના રસમાં ઘસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) ભિલામાના તોઠાનો તેને લેપ કરવો. (૭) શેકડાનાં મૂળનાં રસમાં સોમલ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) નિવડુંગાના અને કારંબના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ દેવો. (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાચળી, વાવડિંગ, કપાસનાં મૂળ, શમીનાં પાંત્રા, શિંગોની મોડ, હિંગ એની ધુણી આપવી. [૧૦] શિંગાનું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી, ધુણી આપવી. [૧૧] ખારેકનાં બી જીણાં કરી ધુણી આપવી. [૧૨] કડવી દોડકાનાં બી અને આંમલીની જાલ, એની ધુણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાંસી એનો લેપ કરવો. (૧૫) વાતરની વિપ્ટા, અજમાનાં ડૂલ અને કળીનો ચુનો એની ધુણી ૭ દિવસ આપવી. અર્શ ગરી પડે છે. **પથ્ય:**—સારી ચોખા, મગ, કુલિચ, તુવેર, ચાકવત, ચીલ, ગીતોડાં, કોલજી, પડવળ, કારેલાં, સરણ, રાઈ, જાશ, ઘી, કુંમળો મૂળો, કુંમળાવંગળ. **અપથ્ય:**—ચણા, મહ, મસૂર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સવા, દૂધ ગોળ.

સૂચના:—જેને ભિલામો ઉપડતો હોય, તેણે ભીલામાનાં ઉપાય કરવા નહિ. બીજાઓએ કરવા.

૮. અસ્થિભંગ.

કંઈએક નિમિત્તથી હાડકું મરડાવાથી કિંવા ઠોકરાવાથી, પ્રથમ થંડુ પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું. પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. (૧) શતઘાત ઘી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી તે મસળી ઉપર બાંધવો. (૨) આવળીઆની જાલનું અથવા બિયાનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં આપવું, દિવસ ૩. (૩) સાંધાખાની કિંવા હાડકાંધીની જાલ ફૂટી મરડાપેલા અથવા ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજક, મોરાની જાલ, આંમલીનો પાલો એ સમભાગ લઈ, એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવી. (૫) પચ્ચવડકલના (વડ, પીંપળો, નાંદરખ, ઉખરો, પિંપળી) પાંદડાથી શેકવું. (૬) આસુંદરાની જાલનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું. અને જાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) હાડમોટી કરીને શેરા જેવો વેલો થાય છે. તે લાવી કુટી ઉપર બાંધવો. (૮) કિંચિત શેકવું ઘડવું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મજક અને જેડીમધ એ લીંમડાનાં રસમાં ખલી તેમાં સો વખત પાણીએ ઘોએલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાંખી ઉપર લેપ દેવો. (૧૦) લસણ, મધ, અને પીપળાની લાખ વાટી, તેમાં ઘી અને સાકર નાંખી આપવું. એટલે ત્વરિત સાંધા ખેસી જાય છે. (૧૧) પ્રતાળભસ્મ મધમાં આપવી. **પથ્ય:**—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દુધ, પડવળ, લસણ, શેકટો. **અપથ્ય:**—મીઠું, તીખું, ખારું, ખાંડું, મૈથુન, ગરમ.

૯ આનાહ.

(મલખધ રોગ.)

કારણ:—આમ કિંવા મલ પેટમાં ઘણા દિવસ સંચય થઈ વાયુએ શુષ્ક થઈ ગડો બાજે છે, અને શૌચથી સાફ થતો નથી, એ પિકારને આનાહ રોગ કહે છે. **લક્ષણ:**—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ સળકમ,

માથાનો દાહ, અમાંશય મધે શૂળ, જડપણું, હૃદયને પીડા, ઓડકારનો પ્રતિષ્ઠ, કંમર, પીઠ, પુરિષ તથા મૂત્ર એનો રતંભ, શૂળ, મૂર્છા મળની ઉલટી અને શ્વાસ એ લક્ષણો થાય છે પકવાશયમાં આનાહ થયો હોય તો આધ્માન વાતરોગાદિક એ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ—તરસે પિડિત, કલેશ પામેલો, ક્ષીણ, શૂળથી પીડાતો તથા મળ ઓડકાર, એવા રોગીને છોડવો. ઉપચાર:—(૧) દિગ ૧, વેખંડ ૨, કોષ્ટ ૫, સાજીખાર ૭, અને વાવડિંગ ૯ ભાગ લેઈ, તેનું ચૂર્ણ ઉંઘાયલા પાણીમાં આપવું. એટલે આનાહ, વિષુચી, હૃદ્રોગ, ગુદમ અને અર્ધાંગવાયુ એનો નાશ થાય છે. (૨) નસોત્તર ૨, પીપર ૪, અને હરડાં ૫ ભાગ લેઈ, ચુર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાંખી ખાવું. એ દારૂણ આનાહ નાશક છે. પથ્થ:—ધી, ભાત, અખ્યંત, કૂમળા મૂળા, ખીન્નેર. અપથ્થ:—ઉલટી, મલમુત્રના વેગનો રોગ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જંજી, કાકડી, અળવી, તુરા, પદાર્થ, જડાન્ન.

૧૦ આમવાત.

કારણ:—વિરૂદ્ધ અહારનું લક્ષણ કરનાર, અથવા વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાગ્નિ, આળસુ, સ્તિગ્ધ, અન્ન ખાધ લાગલીજ મેહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાંનાં અપકવ પદાર્થ) વાયુથી કફસ્થાને જાય છે; અને ત્યાં તે કફથી દુષિત થઈ મસ્તકે જાય છે. ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમાં દુષ્ટ, અનેક વર્ણ અને ચિકિટો એવો થઈ સ્ત્રોતસને કંપિત કરી, વાયુ, કફ, એને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિંક સંધીમાં (કેડના ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે. તેને આમવાત કહે છે. લક્ષણો:—અંગ મરડાઈ જવું, અરૂચિ, તરસ, આળસ, શરિરને જડત્વ, જવર, અન્ન ન પચવું, શરિરે સોજો આવવો, એ ચિન્હો થાય છે. અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું, ધુટી કટિભાગ, કૂલા, અને સંધિ એમાં સોજો અને પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના યોગે જે

ઠેકાણે આમ જાય છે. તે અંગને વીંછી ચઢયા પ્રમાણે વેદના થાય છે અગ્નિમાં, મોમાંથી પાણી છુટવું, અરૂચિ, શરીરને જડત્વ, ખર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર કુક્ષીમાં, કડાણુપણું, શૂળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઉલટી, ભ્રમ, મૂર્છા, હૃદયશૂળ, મલસ્તંભ જડત્વ, આંતરડામાં શબ્દ થવો. પેટ ફલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ગજો એનો કાઢો નિત્ય લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સુંઠ અને ગોખર એનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ, એનો નાશક, પાચક અને પીડાનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગમ્માળાનો ગોળ, સુંઠ, મરી, પીપર, એરંડમુળ, પુનર્નવા (ઘેટુળી) અને ગજો એના કાઢામાં સુંઠનો કલ્ક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાંખી તે આપવું. (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાંખી આપવું; એટલે આમવાત, કંખર કુક્ષી એ ઠેકાણેની શૂળ, પેટશૂળ, એ સારા થાય છે. (૫) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાંખી આપવું. (૬) એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળ કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાંત્રાં વીંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પૂટપાકકૃતિએ અંગારામાં શેકી રસ કાઢી તેમાં મધ નાંખી આપવું. (૭) લઘુ પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાંખી આપવું. (૮) બૃહત્પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાંખી આપવું. (૯) ગજો, સુંઠ, એરંડમૂળ, આસંધ એનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગજોના કાઢામાં એરંડતેલ આપવું. (૧૧) પાશેર ખજૂર ફેલી પલારી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કુકડી, પહાડમૂળ, ઇંદ્રજવ, અતી ગજો, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ, બાલ હરીતકી, એનું ચૂર્ણ ઉષ્ણોદકમાં આપવું. (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાંખી પલારી રાખવું. સવારે વસ્ત્રમાળ કરી તેમાં બે ગુંળ કપુર, બે ગુંળ શિલાજીત, અને અર્ધો તોલો મધ એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી, જીર્ણ જવર અને સર્વ પ્રકારનો શરિરમાં મળેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઈ સારી શકિત આવે છે. પથ્થ:—રૂક્ષ, પદાર્થ, પરસેવો કઢવો,

લાંબણુ, સ્નેહપાન, જૂના ચોખા, જવ, કુલિત્થ, સાંવ, વાત કફ એવા પદાર્થ, ઝાશ, લસણુ, પડવળ, કારેલાં, વેંગણુ, શેકટો, ગરમ પાણી; કડવા, તીખા એવા પદાર્થ. અપથ્ય:—દહીં, ક્ષાર, પદાર્થ, મયાળ, અડદનો લોટ, વિશ્વધાન્ન, મત્રમૂત્રાદિકકોનો રોધ, જગરણુ, વિપમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

૧૧. ઉચક્રી

કારણ:—જડ અને મલબદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, થંડુ પાણી, પીવું, થંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, થંડુ (અન્ન) ખાવું, ધુંમાડી અને ધુળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુ એનું અતિ સેવન, ઉપોપણુ કરવું, ઇત્યાદિ કારણો એ આ રોગ થાય છે. ઉપચાર:—પીંપરનું ચણું અને મોરના પીંછાની ભસ્મ મધમાં કાલ-વી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઉચક્રી અને ઉચક્રી એનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૨) જેડી મધનું ચણું મધમાં આપવું. (૩) નિર્ગુંડી નાંખી-જ અને પીંપર એનો કાઢો, શેકેલી હિંગ એક માસાભર નાંખી આપવો. (૪) અલીત્યનું નસ્ય આપવું. (૫) બીજેરના રસમાં મધ અને સંચળ નાંખી આપવું. (૬) ધમાસાના કાઠામાં મધ નાંખી આપવો. (૭) સોનાના વર્ષ, માંખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોચનાં બીજ લેખ તે આઠગણા પાણીમાં ભિજવી રાખવાં. મૃદુ થાય એટલે વસ્ત્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આંવળકંટી, પીંપર અને સુંદ એનો કાઢો, સાકર નાંખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચક્રીનો નાશ કરે છે. [૧૦] કોઠાનો અંગરસ મધ અને પીંપર એ સહિત લેવાથી તે હેડકી અને શ્વાસ એનો નિવારક છે. (૧૧) નિર્ધૂમ અંગારા (ધુંણી વગરના અંગારા) ઉપર હિંગ અને અડદ એનું ચૂણું નાંખી તેની ધુંણી પ્રાશન કરવી. (૧૨) તનેલું દુધ અથવા સેલડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર, વાત, ઉધરસ, ઉચક્રી તથા શ્વાસ એ ઉપર યોજવા. પથ્ય:—ગડું, હુલગા, ચોખા, જવ, લસણુ, પડવળ, મૂળા

અપથ્ય:—વાલ, અડદ, પેંદ, મેંઢીનું દૂધ ખાટા પદાર્થ દુધી.

૧૨. ઉદરરોગ

કારણ:—અગ્નિમાંઘ (અગ્નિમાંઘેજ સર્વ રોગ થાય છે. તથા ઉદરો તો વિશેષ કરી થાય છે.) અજીર્ણ, વિશ્વધાદાર, મલાવરોધ, એ કારણોએ ઉદરરોગ થાય છે. લક્ષણો:—આધ્માન (વાયુ પકડવો) ચાલવામાટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા, અગ્નિમાંઘ, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે, ઉદરોની સંખ્યા:—જૂદાજૂદા દોષે કરી (વાત, પિત્ત, કફ,) સન્નિપાતે, પ્લીહોદર, બધ્ધ ગુદોદર, ક્ષોદોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારનાં ઉદરો થાય છે. વાતોદર:—વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભિ તથા કૂખ એ ઠેકાણે સોજો, સાંધાં તુટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાછ જવું, કંઈરથી નીચે જડપણું, જડપણું, જણાવું, મળનો સંચય થવો; ત્વાચા, નખ, નેત્રાદિક કાળાં રાતાં થવાં, પેટનું અકસ્માત મોટું કુલવું, નાનું થઇ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશા-એ કીણી કાળી શિરાઓનું ઉપડવું, પેટઉપર ટકાર મારવાથી ફૂલેલી પખાત જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચો દિશ કરી શૂળ કરે છે. અને ગગડે છે. કોષ્ઠ શોથોદર કરીને ઉદરરોગનો એક જૂદો પ્રકાર માને છે. તેમાં પેટ મોટું થાય છે. સર્વાંગે મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે. એ લક્ષણો થાય છે. પિત્તોદર:—જ્વર, મૂર્ચ્છા દાહ, તૃષ્ણા, મોંમાં કડવાપણું, બ્રમ, અતિસાર, નખ, નેત્રો એમાં પિગામ, પેટ લીલું, પીળી રાતી રેષાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભીજીએલી, કટવાથી જળ જળીત થાય, અંદર ધુણી નીકળ્યા જેવું જણાય. હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નામ પામે છે, અને તેને ઘણી વ્યથા થાય એ લક્ષણો થાય છે. કફોદર:—કફોદરમાં હાથ પગના ડગળાં પડે છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો, આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉંઘ આવે, ઉલટી થશે એમ

ઉદરરોગમાંનો વધારો.

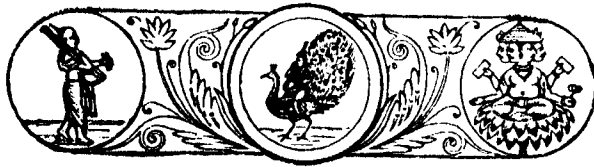
પેજ ૧૧ માંનો કોલમ બીજાની સાઈન ૮ અને ૯.

ગુદ થાય એવું ચરકે કહેવું છે. ક્ષતોદર:—કંટકાદિ શલ્ય, અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પકવાશયમાં વિલોમ (વાંકુ ચુકું) જવાથી આંતરડામાં કાણું પડે છે. તે સિંધા જાય તો કાણું પડતું નથી, અથવા બગાશુ, અત્યશન કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે. તે આંતરડાંમાંથી ગળેલા પાણી જેવો સ્ત્રાવ પુનઃ ગુદા વાટે ઝરે છે, પેટ દુટીનાં ઉપર મોટું થાય છે, ટટોરા જેવું અને ભેદવત્ પીડે અત્યંત વ્યથિત થાય છે, એને “ પરિસ્તાપિ ઉદર ” એમ પણ કહે છે. જલોદર:—સ્નેહપાન કરે લો, અનુવાસન અસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, દાળક લીધેલો, અથવા નિર્મલ અસ્તી લીધેલો, એવો પુરૂષ થંકુ પાણી પિએ તો તેની તે ઉદકચહન કરનારી શ્રાતસો તત્કાળ દુષ્ટ થાય છે. તે પાણી અને શ્રાતસો, સ્નેહે ઉપલિપ્ત થવાની પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ-ગ્રાપ-સ્નેહ ન્યાયે) જલોદર [એટલે પેટ બાહ્યર આવી ઉદર બેતપન્ન કરે છે.] થાય છે તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું થાય છે, દુટી પાસે ઘણું ઉચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું ભર્યા જેવું જણાય છે. જેવી પાણીએ ભરેલી પખાવ ડાહ્ય છે. હાલે છે, ડાહ્યકડાક વાગે છે, તેવું પેટ થાય છે, તેને જ જલોદર એમ કહે છે. સાધ્ય લક્ષણ:—સર્વ પ્રકારનાં ઉદર જન્મતઃ અત્યંત કંટ સાધ્ય છે. બળવાન પુરૂષને નવીન થએલું, અંદર પાણી થએલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ:—જેની આંખોને અધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું થએલું હોય પેટની ત્વચા કલેદ્યુકત અને પાતળી થએલી હોય. બળ, રક્ત, માંસ અને અગ્નિ, એ જે

નાં ક્ષીણ થએલાં હોય તે રોગી છોડવો. તેમજ કાંટા ફૂટવા, અન્નદ્રેષ, શોષ, અતિસાર એણે પિડાએલો, તથા રેચ આપવા છતાં જેવું પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને વૈદ્યાએ છોડવો. શોથોદર ઉપર:—(૧) સર્વ ઉદરો પર રેચક એ એક મુખ્ય આપધ છે તે પહેલાં આપવું. ત્રિકળાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. [૨] પીંપર અને સુંક, ગોળમાં આપવી. [૩] બાળહરડાં, સુંક, દેવદાર, પુનર્નવા અને ગજો એનો કાઢો ગુગળ અને ગોમૂત્ર નાંખી આપવો, સન્નિપાતોદર ઉપર:—[૧] બાળહરડાં અને નિર્ગુંડીનો પાલો એકત્ર ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો રસ બલા બલ નેત્ર આપવો. [૨] ત્રિકટુ, જવખાર, અને સીંધવ નાંખી જાશ પાવી. [૩] ઘેરોસા અને તાંદળાનનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી તેમાં યોગ્ય ધી નાંખી ઘીના યોગ્યું દૂધ નાંખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું, તથા પછી પાવું. એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિધેનો નાશ થશે. પ્લીહોદર:—[૧] નિર્ગુંડીનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. [૨] રાતો રોહિડા અને હરીતકી એનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં અથવા ભેંસના મૂત્રમાં પ્રાશનાર્થ આપવો. એટલે પ્લીહા અને સર્વ ઉદરો, મેહ, મૂળન્યાધિ, કૃમિ, ગુદમ, એનો નાશ થાય છે. [૩] લસણ, પીંપરીમૂળ, અને હરડાં, એકત્ર કુટી ખાવાં અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો. (૪) શેકટાના રસમાં સીંધવ, ચિત્રકમૂળ, પીંપર, ખાખરાનો દ્વાર અને જવખાર, એવું ચૂર્ણ નાંખી ખાવો. (૫) કાળાં ભોર ૨, મરી, વા, લવંગ, વા, દિકામાલી વા, બદામ, વા, એ પ્રમાણે ભાગે લેખ પાણીમાં ભોરનાં ઇળીઆ જેવડી ગોળીઆ કરવી. અને તે આપવી. [૬] વેળુંનો પાલો જાશમાં વાટી સીંધવ નાંખી આપવો. (૭) કુ-

વેરનો રસ હળદર નાંખી આપવો. [૮] પીંપર અને મધ નાંખી છાશ પીવી. [૯] કપાસનાં પાંત્રાં અને સીંધવ માટલામાં, મોં બંધ કરી, ગળ પુટ પ્રમાણે બાળવાં અને તે રાખ દહીંમાં આપવી. [૧૦] શેકટાની છાલના કાઢામાં પીંપર અને મરીની ભૂકી નાંખી તે આપવો. યકૃતોદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો. અધ્ધગુદોદર ઉપર:—[૧] ખરસાણી [થોર સેરણી], અજ-મો, છૂંદ અને સીંધવ એનું ચૂર્ણ આપવું. [૨] જલોદર ઉપર:—સુંક, મરી, પીંપર, સીંધવ એનું ચૂર્ણ નાંખી છાશનું પાન કરવું. [૩] સીંધવ અને રાઘ સમભાગ એકત્ર કૂટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ઘોળા બરના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) દેવદાર ખાખરાના પુલો, કપાસનાં મૂળ, ગળપીંપર, શેકટાની છાલ અને આસંધ એ ગોમૂત્રમાં વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો. એટલે સર્વ ઉદરરોગોનો નાશ કરે છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાનાં બી વાટી ચૂર્ણ કરવું. અને ૫ તોલા જૂના કાંમળાની રાખ વસ્ત્રગાળ કરી, તે પ્રત્યેકમાંથી છ છ માસા લેઈ એકત્ર

કરી, એક તોલાની પડીકા એવી ૯૦ પડીકાઓ બાંધવી. દરરોજ એક પડીકા પાણીમાં લેતાં જ વી, એટલે સંચય થએલું જલોદરનું પાણી ઇન્દ્રિયારે રોજ ઝરી જઈ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામાં રોગી સારો થશે. પેટ ને નસ્તર મારી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગી એને આરામ, જણાય છે. પરંતુ પુષ્ટ રોગી નસ્તર મારવાથી કાળજી જલદી સડી જઈ મરે છે. એટલામાટે પાણી કાઢવું તે મોટા વિચારથી કાઢવું. સર્વ ઉદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રક એનો કાઢો આપવો. (૨) ચવક અને નાગરમેથ એનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, શેવગ, મસુર, અશ્વગંધ એ ગોમૂત્રમાં વાટી પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સર્વ ઉદરો કૃમિ, સોજો, એનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક, ૧, ચિત્રક; ૨, સુંક, ૩, દેવદાર, ૪ ભાગ, એના કાઢામાં ગોમૂત્ર અને નિશોત્તરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૫) હરીતકી અને નિર્ગુંડીનો પાલો એ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો રસ શક્યનુસાર આપવો. એટલે સર્વ ઉદરો, મેહ, અર્શ, કૃમિ, ગુ-

જલાય, અરચિ થાય, આસ થાય. ઉધરસ આવે, નવચાદિક ઘોળાં થાય છે. પેટ નિશ્વળ, તડતડતું; ઘોળીરેપાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબે વખતે થાય છે, કડ-લુ અને થંડુ લાગે છે, તેમજ નડ અને સ્થિર હોય છે. **સન્નિપાતોદર:**—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રિઓ જે પુરુષને નખો, કેશ, મુત્ર, વિપ્ટા તથા વિટાળ એ મેળવી અન્નપાન આપે છે; અથવા જેને શત્રુ વિપ્રયોગ કરે છે, તેને કિંવા દુષ્ટાણુ [એમાં સવિપ પ્રાણી; મેતુ પાંત્રાં કોહેલાં હોય એવું પ્રાણી] તથા દૂધી વિપ [મંદ વિપ] એનું સેવન થવાથી, તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદિ કૃપિત થઈ, અત્યંત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે, તે શિતકાળે, કિંવા વાવટોળ છુટે છે તે વખતે અથવા જે દિવસોમાં આખરાનાં ઝાડ હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષ કરી કોપ પામે છે, તથા બળે છે, “કારણ, વખતને દૂધી વિપનો કોપ હોય છે.” તે રોગી નિરંતર વિપ યોગે મુચ્છા પામે છે, પાંદુરવર્ણ અને કૃશ થાય છે, તથા આયાસ કરવાથી શોષ લાગે છે. એને “દૂધેદર” એવું કહે છે. **પ્લીહોદર:**—વિદાહિ [વંશકરીરાદી] એટલે દાહ કરનારી તથા અભિષ્પદિ [વદ્યાદિ], શ્રાતઃશ્રાવક એ એવાં અન્નો નિરંતર સેવન કરનારા પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થએલું લોહી તથા કફ વધી પ્લીહા [ગાંઠ]ની વૃદ્ધિ કરે છે, એ ઉદરને “પાણથરી” કહે છે એ ડાખી બાહુએ વધે છે. જે અવસ્થામાં રોગી ઘણાજ ગળી નય છે, શરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિમંદ હોય છે, તથા કફ પિત્તોદર એમાં હોય છે. બળ ક્ષીણ થઈ રોગી ઘોળા દેખાવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતોદર પણ થાય છે. જમણી બાહુએ જે યકૃત એટલે કાળબું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવુંજ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતોદર કહે છે. **બદ્ધ ગુદોદર:**—જે પુરુષનાં આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે મૃદુ અન્નથી (શોષાદિક) અથવા આરીક આરીક ગાંગડાએ દાંતાતા નય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત

મળ લગ્નવે લગ્નવે અંદર, તેની નળીમાં, જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખુણામાં સંચય થાય છે. તેવો સંચય થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ ગુંથાય છે, તે મોટા કષ્ઠથી એટલે હાંસા એ વગેરે થોડો થોડો બાહર આવે છે. તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ એમાં મોટું થાય છે. તે ના તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે. ગુદાની ઉપર આંતરડાં અધાયાં જેવાં થાય છે એટલે અધ્ધ-હમ, એનો નાશ થાય છે. (૬) ઉંટળીનું દુધ પાવું. (૭) મીડું, સંચળ, સીંધવ, જવખાર, અજમો, મીંપર, ચિતકમૂળ, સુંક, લિંગ અને વાવડિંગ એનું ચૂર્ણ ઘી ભાત સાથે આપવું. એટલે વાતોદર, ગુદમ, અછર્ણ વાયુનો પ્રક્રોપ, સંગ્રહણી, પાંકુ, ભગંદર અને મૂળવ્યાધિ એનો નાશ થાય છે. [૮] વાવડિંગ, સાજખાર અને બાંગાદરડાં એ સમભાગ, અને એમાંના એક આપવો. ચતુર્થાંશ કડુ નીવડુંગનું ચીક, એ એકત્ર ખલી બલાખલ બેઈ ગરમ પાણીસાથે આપવું. (૯) કડવી ઇંદ્રાવરણીનું ફળ બેંશના મૂત્રમાં આરી તેમાંના ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો. અને તે મૂત્ર ઉપર પાવું. (૧૦) બોપરાની એક કરચ લેઈ બન્ને દાદે તે ચાવી થોડી ખાવી. પછી તે ઉપર એક ભિલામો ખાવો. પછી પાછો થોડો કડકો ખાઈ, તે ઉપર બીજો ભિલામો ખાવો. અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી. એ પ્રમાણે એકદમ સાત દિવસ પર્યંત કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું. અને આઠમે દિવસે ઉતાર ચણાની દાળ. **પથ્ય:**—દુલગા, મગ, જવ, ચોખા, ઘાસ, લસણ, પડવળ, કારેલાં, મેક્રોલા, દૂધ, પાન. **અપથ્ય:**—તળેલા પદાર્થ. ભાજીયા-લો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારાં એવાં જનો, દિવસે નિદ્રા.

૧૩. ઉદાવર્ત રોગ.

કારણ:—ક્રુધા, તૃપા, નિદ્રા, આસ, ઉલટી, ઝીંક, અગાસું, ઓડકાર, નેત્રસંબંધી જલ, શુક્રવાતુ, મલમૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેનો નિરોધ કરવાથી વાયુ ઉર્ધ્વ ગતિ થઈ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પ-

ન્ત થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત થાય તે મોટું થોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે. **સામાન્ય લક્ષણ:**—અતિશોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શૂળ, વિષ્ટાયુકત ઉલટી, એવાં લક્ષણો જે ઉદાવર્તનાં હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો. ઉદાવર્ત રોગ ઉપર **ઉપચાર:**—જવખાર, સાકર એકત્ર કરી આપવી. (૨) યોગણું પાણી નાંખી દૂધ પ્રાશન કરવું. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ, કિંવા કેશરનો કાઢો; કિંવા કાકડીનાં ખીજ વાટી, તેના પાણીમાં કેશર મિશ્ર કરી આપવું. (૪) ગોમૂત્રમાં જવાસાનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. [૫] એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાશન કરવું. [૬] આંમળાંતો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો. [૭] ગંધેડીની લીદનો રસ આપવો. [૮] સુકાએલા મૂળા, આદુ, પુનર્નવા, પંચમૂળ, ગરમાળો, એમાં ઘી સિધ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. [૯] તલની સાંડીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમાં ગોળ ૧ તોલો નાંખી આપવો. **પથ્ય:**—ચોખ્ખા, દૂધ, લાંઘન, પાચન, એ હિતાવહ. **અપથ્ય:**—વમન, મલમૂત્ર એમના વેગનો રોધ, દ્વિદલ ધાન્યો, કમલકંદ, જાંબુ, કાકડી, અળવી, વાંસના કાદા, તુરા પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૪. ઉન્માદ રોગ.

કારણ:—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરૂષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરૂધ્ધ ભોજન, બલવાન પુરૂષાદિકથી મરતી કરવી, અદ્ય સત્વગુણી પુરૂષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, આપણો નિત્યનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની, તે નારી, ત્યાં સુધિ જઇ ન્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ એમ કહે છે. **લક્ષણ:**—વિપય ન જતાં હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લગ્ન છોડવી, બુધ્ધિ વિપર્યય થવી, રોતું, ઝંઘનો નાશ, એકાંતે જઈ કંઈ કહેવાથી ઉદ્વેગ, કરવો, ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જે રોગી મોં ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે અને ક્ષીણ, એવો અ-

સાધ્ય જાણવો. **ઉપચાર:**—(૧) અપરમાર ઉપરનાં ઔષધો આપવાં. [૨] નવસાગર અને યુનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સુંઘવાને આપવું. (૩) ઘોળા કાંદાના રસનું અંજન કરવું. [૪] સુંઠ, મરી, પીંપર, હિંગ, સીંધવ, વેખંડ, કુટકી, શિરસવ, કરંજખી, ઘોળા શિરસ, એ સમભાગ લેઈ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું. એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ [ગિન્મત વાયુ], અપરમાર એ દૂર થાય છે. [૫] રોગીને બાંધી રાખવો. નર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી ભિરવાવેલો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં બેસાડવો અથવા જમીનપર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીરપર ફેંકવું, કિંવા લોહાદિક તપાવી કામ દેવાનો ભય દેખાડવો. [૬] બાત્લી, કાળું, વેખંડ, શંખ પુખ્તી એનો અંગરસ, જૂદો જૂદો કાઢો તેમાં મધ અને ક્રાષ્ટનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતુરાના પાંત્રાનો રસ અથવા બિંયાં ૪ અથવા ૫ ઘીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા બાળ હરડાનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો. (૯) દશ મુળોનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો. **પથ્ય:**—ગડું, મગ, ચોખ્ખા. ધારોણુ દૂધ, ઘી, ભુતકાહોળું, પડવળ, ચાકવત, તાંદળજી, નાગિએર, કાદું, ફણસ. **અપથ્ય:**—ગરમ ભોજન, મધ, વિરૂદ્ધાશન, નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષ્ણા એનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલા, બાજી, પાલો.

૧૫. ઉપદંશ

(ગંરમી.)

કારણ:—જે સ્ત્રિઓ ઘણા પુરૂષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રિઓનો સંગ થવાથી; મૈથુન પક્ષી શિશ્ન ન ધોવાથી; રજસ્વાલા, સુવાવડી અને રોગી એવી સ્ત્રિઓનો સંગ કરવાથી, અથવા શિશ્ન જગાએ હાથ, નખ અને દાંત એનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે. **લક્ષણ:**—ઘંદ્રિઉપર અને ઘંદ્રિની અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી, અને મણીનો કડો સુજવો,

અન્ને બાબુના જાંઘના મુખોમાંના નળની મુખ નીચેની ગાંઠ સુજી મોટી થવી, એટલે જેને બ દ કહે છે તે થવું, અને તે પકવ દશાએ આવી પુટયા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનું દુર્ગંધિયુક્ત થઈ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું, તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનું દુષિત થઇ સર્વ શરીરઉપર અને હાથ, પગ, અંડ અને મુખ એના ઉપર નાપટાંજેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ, દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહા રોગ જેવું) થવું, અને અતિશય દુઃખે (ગર્ભીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસંક્રાંચ, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થવા; પરમો, ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપદંશ થી થનારા પરિણામ:—આ રોગ ઉપર ત્વરિત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના થોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાંનું શુક્ર અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પ્રથમતઃ સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે; પછી લોહી શોષણ થાય છે; સંવત્તીનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી અર્ધા ત શરીર ધોળું નિરતેજ થાય છે. અરૂચિ, અત્યાહાર એલક્ષણોથઈ શરીરમાં તાવનો સંચાર થાય છે. તેમાંજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સર્વ હાડકાંમાંનું તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બદ થયેલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઇ ન બેરી નળ અથવા પુટી તેમાંનો દમ નીકળી જઈ તેનો ઉપશમ નથાય, તો ગર્ભ શરીરમાં મરી બધું અંગ, વૃષણ, ઇંદ્રિ એ ઠેકાણે ચાંદી પડી, તે પુલવા આવી તેમાંથી દુર્ગંધિયુક્ત પડું અને પાચનો સ્ત્રાવ થાય છે. તે યોગે શરીરમાંનું સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે. શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે. દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે. પેટમાં કિડા સંચય થાય છે. જ્વરોદ્ભવ થાય છે. પગે સોજે આ વે છે. અને તેવાંજ પરિણામ થાય છે. પ્રસંગે કરી ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ:—ફિરંગ નામક દેશમાં આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોક એ દેશમાં આગ્યાથી એ રોગનો ધણો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રિને અથવા જે પુરૂષને થયો હોય. તેના અતિસહ વાસ કરનારાં જે માણસ તેમને પણ એ થાય છે. તેના પ્રકાર:—આલ્પફિરંગ-અંદરના અંગ

ઉપર ફેડ અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ તે ફેડલા પુટલાની વળુ જેવા જણાય છે. એ સુખસાધ્ય છે. અંતર ફિરંગ એમાં શરીરની અંદર સંધીને ઠેકાણે ફેડલા થઈ પુટી વળુ થાય છે અને તે ધણા દિવસ રહે છે. તેથી વેદના ધણી થાય છે આ રોગ કબ્જસાધ્ય જાણવો. એ અન્ને ના લક્ષણે જે યુક્ત હોય છે તે આલ્પાભ્યંતર જાણવો. ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ:—કૃશપણું, બલક્ષય, અગ્નિમાંઘ, દુર્ધર વળુ, નાક ઝરવું, હાડનું વાંકું થવું, એ ઉપદ્રવો જાણવો. ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર:—પહેલાં રેચ આપવો. (૧) વરધારા, લિલામો, સુંદ, બાલ હરીતકી, આસ્કંધ, ગોખરૂ, એનું ચૂણું ફરી ૧ તોલા છાશમાં નાંખવું. અને તેમાં ગોળ ૧ તોલો મેળવી આપવું. ૨ કાચકી પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાત્રી ચણોડીના પાંદડાંના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસકાર નાંખી તે રસ આપવો. દિવસ ૭ પથ્થ ઘઉંની રોટલી અને તુવેરની દાળ અણુણી. (૪) કડવાં લીંમડાનો પાલો અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ખાવાને આપવો. દિવસ ૭ પથ્થ ઉપર કહેલી. (૫) જાંઝેટાનાં ઝાડ મૂળસુદ્ધાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં સૂજો કાપી નાંખવાં અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી પૈસા ભાર નાંખી તે આપવો. દિવસ ૭. પથ્થ ઉપર કહેલી. ઉતાર.—જનસ્વંદ (જનસુંદી) અથવા બેર, અન્નેના પાંદડાંનો રસ આપવો. એટલે આગ રહેશે. ૬ જિંઝડીનો પાલો મુઠી એક વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ધાણાનાંખી ૭ દિવસ આપવો. શાવલિંગ (૭) શાવલીંગીના વેલાનો રસ ગાયના દુધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં જીરું અને સાકર નાંખી આપવો. (૮) કડવાં પડવળ, કડવો લીંમડો, હરડાં, બહેડાં, આવળકંઠી, કરિયાતુ એનો કાઢો આપવો. કિંવા ખેર અને અસાણો એનો કાઢો ત્રિજળા સહીત, કિંવા યુગુળ સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. [૬] આંખાની જાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લેઈ ૧૬ તોલા બકરીના દુધમાં નાંખી પ્રાશન કરવો દિવસ ૭. તે ઉપદંશ-નળુ ને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાંઘના કુમળાં

પાંદડાંનો સ્વરસ ર તોલા, ગાયનું ઘી એ તોલા અને કિચિંત રાજ નાંખી, તે પ્રમાણે સેવન કરવું એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદ્રવો નાશ કરે છે. એ ઉપર ઘડું અને ઘી એની પથ્ય કરવી. (૧૧) કપાસના અને રિંગણીના મુળોની જાલ, હિંગલોક, હરતાળ અથવા ભિલામો એ એકત્ર કુટી જલમમાં નાંખી હોકામાં પીવામાં આપવી. મોં આવશે પછી રોગ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની જાલ અને બાવળીની જાલ, ઇત્યાદિકોને કાઢો કરી તેને ગળી પાવો. શરીરમાં જનમેલી ગર્ભી નીકળી જવા માટે:—(૧) ગોખરું ૧ તોલો, કંકાલ પા તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો એનો અષ્ટ માંશ કાઢો આપવો. (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વાંકેરીનું ભાથું ગાયના દુધમાં ઘસી પ્રત્યેક એક વખત પ્રમાણે સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાગ અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે સારાં થઈ શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ, ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીરપર ચાંદીઓ ઉઠતી હોય, તેને આજ ઔષધ થંડા પાણીમાં ઘસી ઉપર ચોપડવું. (૩) ઉંચરાનાં જે મૂળ સાધારણ જંઘા જેવડાં મોટાં હોય, તે જગા ખોદી મૂળ મોકળાં કરવાં. તે મુળનીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે કરવાથી ચાર પ્રહર રાત્રીમાં તે વાસણમાં ઉંચરાનો દ્રવ દરશે. તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો; અને રોગીની શક્યનુરૂપ ૪ તોલા પર્યંત લેઈ, તેમાં જીરાની ભુકી અને ખડીસાકર ૧ તોલા પર્યંત નાંખી સૂર્ય-ઉદય થયા પછી પ્રાતઃકાળે અને સૂર્યાસ્ત થયાં પહેલાં એ ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાયંકાળે, એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયું આપવાથી સારો ગુણ આવે છે. રોગી અશક્ત અને ઉણુ પ્રકૃતિનો હોય તેનેજ આ ઔષધ આપવું. એ ઔષધથી પરમો પણ જાય છે. પથ્ય-ફકત ઘડુંની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ઘોળા કમળનું કંદ લાવી સ્વચ્છ ધોવું; અને કુટવું; એટલે તેમાંથી જે રસ

આવે તે શક્યનુરૂપ પાંચે પર્યંત લેઈ તેમાં આદીરાજની અંતરજાલનું ચૂર્ણ અને ગાયનું દુધ નાંખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી જીરું અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૫) ચોપચનીનું ચૂર્ણ આપવું. (૬) ચોપચની નો પાક આપવો. ગર્ભીની ચાંદી ઉપર ઉપચાર:—(૧) કરેણના મુળ વાટી વેપ શિશ્ન ઉપર કરવો. એટલે ઉપદ્રવ સંબંધી અસાધ્ય પીડા પણ દુર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધંતુરાનું અથવા મોગલી એરંડાનું દુધ (રસ) ચાંદી ઉપર ચોપડવું, એટલે ચાંદી જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) ત્રિકુળાના કાઢાએ અથવા માકાને રસે વ્રણ ધોવું. (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, ખોરડીની જાલનું ચૂર્ણ, સંખ જીરું એ ઔષધો ઝીણું વાટી તેનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાંધવું. (૫) ઘોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખ, એનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાંખવું. (૬) રસકપૂર, ઘોળો કાથો, મુરદાડશિંગ, સંખજીરું, માયકળ (માંચો), સોપારીના કાલસા એ ઔષધો ઝીણું કરી, ઘીમાં ખલ કરી ચોપડવા. (૭) મોહળનું મીણુ, શિંદુર અને કાગનો રસ, એ તોલો લેઈ આઠ તોલા ઘીમાં કટવી, જનડું થયા પછી ઉતારવું એ મલમ ચોપડવાથી ગર્ભીની ચાંદીઓ, વ્રણ, નાડીવ્રણ, (હાડાણ) એ સારાં થાય છે. (ગોપીચંદન અને મોરચુથુ પાણીમાં ખલી ચોપડવું. (૯) સંગજીરું લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવું અને ગોખરૂની ભૂકીની ધુણી આપવી. (૧૦) હિંગલોક, કપાસના અને રીંગણીના મુળોની જાલ, એની ધુણી આપવી. અથવા ધુમ્રપાન કરાવવું. એટલે સર્વ વ્રણ, ઉપદ્રવશ્રણ, પ્રમેહ અને અમલપિત્ત, એનો નાશ થાય છે. બદ:— ગર્ભી અંદર થઇ, શિશ્નની ઉપરની સધિમાં લાંબી ગાંઠો આવે છે તેને બદ કહે છે. તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કપટે અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃસહ થાય છે. બદ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનો પાલો, થોડું પાણી નાંખી વાટી, તેમાં હળદર અને ઘી નાંખી ગરમ કરી

ઉપર આંધવુ'. (૨) ચુનો, દગડીપાપાણભેદ, ભીલા મો, એકત્ર આળી તેની પટી આંધવી. (૩) લસણુ ભીલામો અને શેકટાની જાલ એ કલ વાટી ઉપર આંધવી. [૪] ચિત્રાનાં મુળો લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાં. (૫) ધુપ, ગુગળ, બોળ, વજનાગ અને ચણોડીની દાળ, પાણીમાં ઘસી કિંચિત્ત ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળીઓ ચોપડવો. આ ઔષધ ધણુજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે. [૫] ચીકણુની જાલનાં લાલવર્ણુ કુંભળાં પાંત્રા લાવી, ચંદન પ્રમાણે આરીક વાટી તેનો ગોળો કરી બદપર લગાવી, તે ગોળો ઉપર વારંવાર થંકુ પાણી નાંખતા રહેવું. એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે ત્વરિત પાકી સેલ થાય છે, અને તે ઉપર નરમાઈ આવે છે. [૬] ગાંઠ કથતી હોય તોજ તેને કાથો અને રેવંચીનીનો શિરો, કપાસના દુધમાં ઘસી દિવસમાં બે વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ બેસે છે. [૭] ત્રિધારી થોરિઆના ઝાડના મુળોનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડનાં મુળોપાસેની માટી ચોપડવી. એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણુ આવે છે. [૮] સાણુ, ચુનો અને ભિલામો ઘસી લેપ કરવો. એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે. **પથ્ય:**—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ઘી, કારેલાં, પડવળ, કુંમળા મુળા કડવા અને તુરા પદાર્થ, મધ, તલનું તેલ. **અપથ્ય:**—દિવસે નિદ્રા, મુત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૧૬. કર્ણ રોગ.

કારણ:—થંડી, જલમાં કીડ કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને બીજા દોષ કાપાવનાર હેતુ, એ દોષોનો કોષ થઈ, કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શુળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે. કાનમાં રસાદિક નાંખવા તે ભોજનના પહેલાં નાંખવાં, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાંખવાં. **કર્ણશુળ ઉપર:**—(૧) આદુનો રસ, મધ,

સીંધવ, સરસવતું તેલ, એકત્ર કરી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું; તે થોડું ગરમ થતાંજ કાનમાં નાંખવું. (૨) લસણુ, આદુ, શેકટો, વાયવર્ણના મુળો અને કેળ, એનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાંખવો. (૩) કપાસનાં પાંકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાંખવો. (૪) દિંડના મુળોનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાંખવો એટલે ત્રિદોષ જનિત કર્ણશુળનો નાશ થાય છે. (૫) હિંગ, સીંધવ, સુંક, એના કલ્કમાં તેલ નાંખી પચન કરી તે કાનમાં નાંખવું. (૬) શેરની ડીરીનો, અંગારામાં નાંખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાંખવો. (૭) લીંબુરસમાં કિંવા હોકામાંના પાણીમાં કાઢીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાંખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કુંવાડીઆના મુળોનો રસ, લસણુનો રસ, કાંદાનાં પાંત્રાનો રસ, આદુનો રસ, એ એકત્ર ગરમ કરી કાનમાં નાંખવો. (૯) સમુદ્ર ફેણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાંખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું. **કર્ણસ્ત્રાવ:**—એટલે કાનમાંથી પડું વહે છે તેને માટે:—(૧) શિંદુર મધમાં મેળવી કાનમાં નાંખવું. (૩) મરેલી વીંછી તેલમાં કલવી, તે તેલ કાનમાં નાંખવું; એટલે સર્વ કર્ણરોગનો નાશ થાય છે. (૪) સુંક, સીંધવ, દેવદાર, હિંગ, વેખંડ એના કાદામાં તેલ નાંખી, તેલ સિધ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાંખવું; એટલે તણુપ, સ્ત્રાવ એ બંધ થાય છે. (૫) સવાગી ટુલવી કાનમાં નાંખવી. (૮) રાળથી ત્રણણુ તેલ લેઈ એકત્ર કલવી પછી ગાળી તે કાનમાં નાંખવું. (૯) કાળી તુળશીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાંખવો. (૧૦) શેકટાના સુકા એલા ટુલોનું ચુર્ણ અથવા તેલ સીંધવ કરી કાનમાં નાંખવું. (૧૧) કપાસના ટુલોનો અને ભુદ્ર આવળીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૧૨) મધ કાનમાં નાંખવું. (૧૩) આવળીઆની જાલના કાદાએ, ત્રિકળાંના કાદાએ અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૪) તલના તેલમાં લસણુની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાંખવું. [૧૫] બીજોરોના રસમાં સાજીપાર

નાંખી તે કાનમાં નાંખવો. એટલે સણકા અને સ્નાવ એ દુર થશે. [૧૬] સમુદ્રેણુનું ચુર્ણ કાનમાં નાંખવું. તે સ્નાવ, વ્રણ, સણકા એનો નાશ કરે છે. [૧૭] ગોમુત મંદોષ્ણ કરી તેણે, ગરમાળાના કાઠાએ, તુળશીના રસે, કાન ધોવો. [૧૮] રસાંજન સ્ત્રીના દુધમાં ધસી તેમાં મધ નાંખી તે કાનમાં નાંખવું. [૧૯] જાઘના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાંખવું. [૨૦] ડમરાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨૧) વડ, આંબો, જાંબુ અને મહુડાના કુમળાં પાંત્રાના કલ્કમાં, તલનું તેલ યોગણું નાંખી, તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું. **કૃમિકર્ણુ:**—(કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગધ ઇંડુ મુકે છે તે ઉપર):—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાંખવું. (૨) રિંગણીના ફળોની ધુમાડી આપવી. (૩) નીર્ગુડી, શેવડો કિંવા કળલાવીના કાંદા એ પ્રત્યેકનો રસ કાનમાં નાંખવો. કપુરનું પાણી કરી કાનમાં નાંખવું. (૪) ફાંગણનાં મૂળ, ગોમૂત્રમાં ધસી કાનમાં નાંખવાં. **બગધ, કીડા, ગોમ વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તો:**—(૧) કાંગોતો, ઉતરણીનો, અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) કાસુંદરાનો અથવા શેવડાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૩) ગીલોડીના પાંત્રાનો રસ અને તેલ કાનમાં નાંખવું. (૪) દીવીના નીચે જમેલું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરંડતેલ કાનમાં નાંખવું. (૫) તગર અને ખાખરનાં મૂળ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાંખવી, તે તાત્કાળ બગધનો નાશ કરે છે. (૬) કળલાવી, લીલો ભાંગરો, સુંઠ, મરી, પીંપર, એને એકત્ર કરી વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી. કર્ણુ-જલૌકા, કૃમિ, ખાલી વગેરેનો નાશ થાય છે. **કર્ણુનાદ:**—એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા (રેષા)માં જવાથી નોખત, મૃદંગ, શંખ ઇત્યાદિકાના શબ્દજેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને માટે:—[૧] કાંગોતો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) ઝંઝેટાના ક્ષારનું પાણી અને કલ્ક, એમાં તલનું તેલ નાંખી સિદ્ધ કરવું; અને કાનમાં નાંખવું. (૩) હિંગ, તિરકળ અને સુંઠ, એ સરસિયામાં નાંખી કદવી તે કાનમાં નાંખવું;

એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણુનાદ અને બાધિર્ય એને નાશ કરશે. (૪) હિંગ્વાદી તેલ:—હિંગ, નાગર-મોથ, દેવદાર, વરિઆળી, મૂળાવી રાખ, ભોજ-નપત્ત, ચવદાર, સીંધવ, સંચળ, સોરા, સરગો-વો, સુંઠ, સાજીખાર, બિડોણ, સુરમો, મહાળુંગ, કેળ એનો રસ અને મધુસુકત, લીમડાનો ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને પીંપર ૪ તોલા નાંખી, ઘીના વાસણમાં બંદ કરી, ડાગરની રાસમાં પુરી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું, તેને મધુસુકત એમ કહે છે. એમાં તલનું તેલ નાંખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, કર્ણુનાદ, બાધિર્ય, ભાંભેર મરતક, કાન, કાનની નળી, એમાંની શલ, એનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને શ્રુત એને માન્ય છે. (૫) કપાસના જીંડાનો રસ નિત્ય કાનમાં નાંખવો. **બાધિર્ય ઉપર (બહેરપણા ઉપર):**—ગોમૂત્રમાં ખીલાં વારી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાંખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં ઘાલવું. (૨) બૃહત્પંચ મૂળની સાંડીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૩ વિંટાળી તેમાં પલારી સળગાવવી. તેમાંથી જે તેલ પડે છે સુખો—ઉષ્ણ કાનમાં નાંખવું. (૩) કાંજી, મહાળુંગનો રસ, મધ, ગોમૂત્રમાં, એમાં; કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળનનાં કાંદાનો રસ એમાં; અથવા સુંઠ, ઘાણા, હિંગ એના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું. (૪) નીર્ગુડી, જાઘનો પાલો, રૂ, ભાગરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુળસી, આદુ, કારેલાં, એનાં રસમાં તલનું તેલ નાંખી, તેમાં વજનાગ નાંખવો તથા પચન કરવું તે કાનમાં નાંખવું એટલે બાધિર્ય, કર્ણુનાદ, કૃમિ શણકા અને પડં એનો નાશ કરે છે. (૫) સુંઠ, સીંધવ, પીંપર, નાગરમોથ, હિંગ, વેપંડ અને લસણ એનાં કલ્કમાં તલનું તેલ નાંખી તેમાં કપાસનો અને ખાખરાનો રસ નાંખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, બહેરપણું એનો નાશ કરે છે. **પથ્ય:**—ગહુ, ચોખા મગ, જવ, ઘી, પડવળ, સરગવો, વાંગ, કારેલાં **અપથ્ય:**—માથા ઉપરનું સ્નાન, વ્યાયામ, કંકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

૧૭ કમળો.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવને કરી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ દૂષિત થઇ ચામડી, નખ; મુખ, હળદર જેવાં પીળા થાય છે. મલ અને મુત્ર એ રક્તવર્ણ અને પિત્તવર્ણ થાય છે, અને દાહ, અગ્નિ માંદ, દુર્બલપણ, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) એરડાના પાંદડાંના અથવા કુખોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું દૂધ નાંખી આપવો. (૨) ઘણું લેઈ તેમાં લોખંડની કડકી અગ્નિમાં લાલ કરી દબાવી અને તેને જે ધુમાસ આવે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) દૂધમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૪) નરમાંના જીંડવાનો રસ નાકમાં નાંખવો. (૫) દેવડાંગરના ફળોનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાભાર નાકમાં સુંઘવું, એટલે નાકમાંથી પીળો સાવ થઈ ૨ પ્રહરે કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીયાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખ્ખાભાર નાકમાં સુંઘવું. (૭) સવારમાં રાત્રી સેલડી ખાતાં જવું. (૮) કડવા લીમડાની અંતરજાલનો કાઢો અથવા રસ કાઢી તેમાં મધ અને કિચિત સુંઠની ભૂકી નાંખી આપવો. (૯) એરડાનાં મૂળ મધમાં ઘસી ચટાડવાં. (૧૦) ઘોળી કુંગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી હળદર નાંખી ખાવી. (૧૧) ગળોનો રસ આપવો. **પથ્ય:**—જવ, ઘઉં, ચોખ્ખા, મગ, મસુર, તુવેર, પડવળ, તાંદળજો. **અપથ્ય:**—ભાજીપાલો, હિંગ, પેંડ, પાન, તીખું, ખાટું, ઉજળું અન્ન.

૧૮. કાસરોગ.

(ઉધરસ.)

કારણ:—મોંમાં અથવા નાકમાં ઘણી ધુન્વાડી જવાથી, અતિવ્યાયામથી, અમ્લ પદાર્થ ખાવાથી, સત્વર ભોજન કરવાથી; અને મલ, મૂત્ર, વાયુ, જિંકો, એમના અવરોધથી પ્રાણ વાયુ કુષ્ટ થઈ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. **ઉપચાર:**—(૧) કપાસના ફ-

લોમાંની કળી લેઈ, તેના સમભાગ મિરપુક (મરીની ભુકી) નાંખી ખલી, ગોળીઓ ચાર ચાર વાલની કરવી, રોજ એક ગોળી આપવી; એટલે કાસ શ્વાસ (દમ) એ દૂર થાય છે. (૨) અરકુસાનો રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીચ્યાદિ ગોળી આપવી. (૫) સુંઠ, બાલહરીતકી, નાગરમોથ, એ કુટ્ટી તેમાં ખમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મોંમાં રાખવી; એટલે કાસ, શ્વાસ એ દૂર થાર થાય છે. (૬) બહેડાંની જાલ મોંમાં રાખી તેનું પાણી ગળી જવું. (૭) હરડાં, બહેડાં એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) બકરીના મૂત્રમાં બહેડાંના દળની ગોળીઓ કરવી અને મધમાં ગોળી આપવી. એટલે કાસ, શ્વાસ એ જાય છે. (૯) આદુનો રસ મધમાં નાંખી આપવો. તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) રીંગણીના મૂળનો કાઢો કરી, તેમાં પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી આપવો. (૧૧) ડોરલીનો કાઢો, પીંપર અને ખડી-સાકર નાંખી આપવો. (૧૨) ગરમાળાના મૂળોનું ધૂન્નપાન કરાવવું. (૧૩) ભોરડીનાં પાંદડાં વાટી, સીંધવ અને ઘી નાંખી તવીપર શેકી આપવાં. (૧૪) કાળા ધંતુરાનાં પંચાંગ સુંઘવાં. (૧૫) ધમાસાના મૂળ સુંઘવાં. (૧૬) રીંગણી અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં ૨ ભાગ અને પીંપર એક ભાગ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **પથ્ય:**—ચોખ્ખા, ગહુ, સાંભો, જવ, અડદ, મગ, કુલિથ, ઘી, દુધ, ચાકવત, વેંગણ, મૂળા, લસણ, ગીલોડા, ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—દાહકારક પદાર્થ, કંદ, દુધી, ઘણું ખાતું, જડ, શીતળ, ખાટું અને કુષ્ટ એવાં અન્નપાન.

૧૯. કુષ્ટરોગ.

(કાડ.)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—વિરૂધ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિ વેગોનું સંધારણ, અતિ સ્ત્રી-સેવન; મધ, માંસ તથા કુષ્ટ પાણી એનું અ-

તિસેવન; દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉંઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિસંતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કૃપિત થઈ, ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી એઓને દુષિત કરી કુષ્ટ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં, ઇત્યાદિ એ કુષ્ટ રોગનાજ ભેદ છે. હ-મણાના કાળમાં દૂધ ઘીનો અભાવ થતો જ-વાથી આ દેશમાં કુષ્ટરોગનો ઘણોજ પ્રદુર્ભાવ થયો છે. ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી વારં-વાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરજાલ, ત્રિફળાં, કડવા લીંમડાની જાલ, કડવાં પડવળ (પંડેળાં), ગળો, અરડુસાનાં પાંત્રા, એનો કા-દો કરી આપવો; એટલે સર્વ કુષ્ટ (કોડ) દૂર થાય છે. [૩] આવળકંટી અને ખેરની અંતરજાલ, એનો કાદો કરી, તેમાં આવચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાથી ઘોળો કોડ દૂર થાય છે. [૪] ખેરના પંચાંગ [મૂળ, પાન, પુલ, જાલ, ફળ] ને: કાદો કરી રાખવો. તેણે, સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્ધર્તન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કોડ દૂર થાય છે. (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંખાહળદર, શીંદુર, મોરથોયું, કુંવાડીઆનાં ખી, આવચો, જીરું, કડુજીરું, એ તેર ઓપધનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તેમાં લીંમડાનો રસ અને ઘી નાંખી લોખંડની કઠાઈમાં લોંખંડના તાવેથાએ ૪ પ્રહર સુધી ઘુટવું. પછી ચોપડવું; એટલે દદ્, પામા, કંકુ ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે. (૬) ઘોળી ગોકર્ણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, તેથી કરી શ્વેત કોડ દૂર થાય છે. (૭) પીળી જાઘ, હિરાકસી, વાવડિંગ, મનશીળ, ગોરોચન, સિંધવ, એ ગોમૂત્ર માં વાટી લેપ કરવો, એટલે શ્વેત કોડ દૂર થઈ સુખ થશે. (૮) કાવળી કુંવાડીઆનાં ખીજ કોષ્ટ, પીંપર, એ બોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો એટલે ઘોળો કોડ દૂર થઈ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધુપ, કોષ્ટ; કિંવા વાવડિંગ હળદર, દારહળદર, ઘોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, પીંપર, મૂળાના ખીજ, કુંવાડીઆનાં ખીજ, એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું; અને કુષ્ટ શિખી, કિટિલકુષ્ટ તથા ખરજવાં એ ઉપર, પાણીમાં

અથવા બોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હિરાકસી અને મોરથોયું એ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કિટિલ, વિસર્પ અને સર્વ કુષ્ટો એનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધંતુરાનાં ખિ-વા અને સીંધવ એનો પાણીમાં કલક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈદાહિક કોડ એટલે જેના યોગે હાથ, પગ, ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડીઆનાં ખી, આવળકંટી, રાળ, થોરીઆનું દુધ, એ કાં જીમાં વાટી તેનો દદ્ નામના કોડ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગબોગક, ગંધક, પારો, પીંપર, વજનાગ, વાવડિંગ, હળદર, ચિત્રક; મરી, હરીતકી. સુંઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રેણુ, આવચો, કુટકી ગરમાળો, કુંવાડીઆના ખી, એ પદાર્થો સમભાગ લેઈ, તેનો લીંમડાનાં રસમાં ખલ કરવો. તેનો લેપ કરવાથી દદ્, કંકુ, વિસર્પ, લૂત, ભગંદર, મંડળકુષ્ટ, એનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક, નાગકેશર સરસવના તેલમાં ખલી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ટોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજનાં ખી, કોષ્ટ કુંવાડીઆનાં ખી, ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ટ ઉપર પ્રશસ્ત છે- (૧૬) ઘોળી કરેણીનો રસ વાવડિંગ, ચિત્રકમૂળની જાલ, એ તેલમાં નાંખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવું (૧૭) ત્રિફળાં, વાવડિંગ, પીંપર એનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું; એટલે કોડ, કમિ, પ્રમેહ નાડીવળ, ભગંદર એનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજલી સરસવના તેલમાં ખલી, પછી ભાંગરાના રસમાં ખલી લેપ કરવો; એટલે સર્વ કુષ્ટોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ઘોળી કણ્ઠેરીનાં મૂળો, કોદ અને કરંજ એની જાલ, દારહળદર અને જાઘનો પાલો એ નો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાગિત, કપીલો, જે હીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીળ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લેઈ, તેનો મીઠામાં, ત્રણવાર કુષ્ટઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરનાઝાડનીએ ખાડો કરી, તેમાં વાસણુ રાખી ખેરનું મૂળ છુંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે તેનો રસ જમે છે. તેમાં આમળાંતોં રસ અને મધ નાંખી આપવો. તે કોડનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે. (૨૨) લીંમડાનાં ૧૦૦ પાંત્રા, લીંબોળીઓ, આંમળાં,

વાવડિંગ, આવચી એનો કલક પ્રાશન કરવો. (૨૬) મોરથુયુના પાણીમાં સાત વખત માલ કાંકણીનું તેલ પચન કરવું. તેશરીરે ચોપડવાથી ઘોળો કાઠ નય છે. (૨૪) વળતેલ:—સાત-વીણ, કરંજ, રૂ, નાઇ, કરેણ, થુરીઓ, તથા સરસવશ્વ એનાં મૂળો, તેમજ ચિત્રક, રાનમો-ગરીનાં મુળ; કરંજના બીજ, હરડાં બહેડાં, આ વળકાંટી, સુંઠે, મરી, પીપર, હળદર, દારૂહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડિંગ, કુંવાડિઓ એનો ગો-મુત્રમાં કલક કરી તેમાં તેલ સિધ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી કાઠ, નાડીવણ, તથા દુષ્ટવણ એનો નાશ થાય છે. ખરજ, કંકુ, દાદર ઈ ત્યાદિકોઉપર:—(૧) પારો, ગંધક, કાથો, મોરથો, પાપાણભેદ, મુરદારશિંગ, એ સમભાગ, અને એથી ચોગણું ઘી લેઈ, તાંબાનાં વાસણ-માં ખલી તે ચોપડવું. એટલે ખરજનાં, ખસ, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટાં, ઉંદરી એ દુર થાય છે. (૨) આમલસારો, ગંધક અને મરી એના ચોપટ ઘી લેઈ તાંબાના વાસણમાં ખલ કરી તે નો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો, અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામાં ખેસવું. (૩) નાળિ એરની કાજલીનું તેલ પાડી લેપ કરવો. એટલે ખરજવું અને દાદર: એનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપર એનો ખલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપુર, ટંકણખાર અને કિંચિત મિણ, એને કોપરેલમાં ખલ કરી તે મત્રમ ચોપડવું. એટલે ખસ અને દાદર એનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશિંગ અને ફટકડી પુલાવેલી એ એકત્ર કરી શતઘાત (સો વખત ઘાએવું) ધીમાં ખલ કરી ચોપડવું. (૭) શતઘાત ધીમાં રસકપુર ખલી તે ચોપડવું; એટલે ખરજનાં, ખસ, દાદર, ખાંડો, નાયટાં, ઉંદરી એનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધક એની ક-જળી માંખણમાં ખલી ચોપડવી. (૯) કળાખ-ચણી, ગેર, કોષ્ટ, મોરથુયુ, જીરું, મરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો; મનશીલ, ગંધક અને પારો એ છ તોલા; તથા ઘી ૨૦ તોલા નાંખી તામ્ર પાત્રમાં નાંખી ખલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે ત્રણ ગજકર્ણવ્યથા

પણ દુર થશે. ચણોડી, ચિત્રક, શંખભસ્મ હળ-દર, દરોઈ, હરતકી, કળલાવી, થુરીઓ, સીધવ કુંવેર, નાગરમોથ, કપાસનું દૂધ, ઘેરોસા, પારો આવચો, કુંવાડીઓ વાવડિંગ, મરી એ મધમાં ઘુટી લેપ કરવો. એટલે કંકુ, અને દાદર એ-નો નાશ થાય છે. (૧૧) દરોઈ હરતકી, કુંવાડીઓનાં બિયાં અળવલો અને કાંજ એકલ ક-રી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ લેપોએ, બ-હુમૂલ એવાં દ્રુ અને કંકુ એનો નાશ થાય છે. કુષ્ટરોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજે દિવસે અરિદા લગાવી સાફ ઘો-ઈ, નાંખવા, અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, માયફળ, (માયાં) કપુર એ મેંઢીના દૂધમાં ખલી ચોપડવાં. (૧૩) તરવાડનાં અથવા કુંવાડીઓનાં બી, લસણ અ-ને કડવા લીંમડાનાં પાત્રાં, એ તેલમાં શેકવાં. બળી નય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવાં. પૃથ્થ:—જવ, ગહુ, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસુર, પડવળ, (પડોળાં), લસણ, ચાકવત, ગલકાં, કડવાં પદાર્થ. અપૃથ્થ:—પરસેવો કાઠ વો, મૈયુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટાં, પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ.

૨૦ કૃમિરોગ.

કારણ:—આવેવું પચ્યું ન હોય ને બી-જૂ ખાતું, રોજ મધુરામ્લ ખાતું, ખાવાના વ-ખતનો નિયમ ન હોવા, દુગ્ધાદિક પીવાં, મિષ્ટા-ન્ન અને ગોળ, સાકર ક્રિયાદિ લક્ષણ કરવાં, વ્યાયામ ન કરવો એ કૃમિરોગનાં સારણુ કા-રણો જાણવાં લક્ષણ:—તાવ, નિસ્તેજપણું, શળ, હૃદયને પીડા, એકારી, જમ. નાનદે. અનિસાર ક્રિયાદિ લક્ષણો જાણવાં. ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમેત પ્રાતઃકાળે થંડા પાણી માં લેવાથી કૃમિરોગ દુર થાય છે. એજ કિર-માણી અજમાનું જે સત્વ કાઠવામાં આવે છે. તેને ધ્રૈષ્ણ લાપામાં “સાંટોનાઇત” એમ કહે છે. (૨) પળસપાપડી અધકચરી શેડી, મગની દાળ જેટલી ધીમાં કિંવા પાળસપાપડી એક ફૂટી પક્ષારી રાખવી અને તે પાણી ગાળી લેઈ

શકિત પ્રમાણે મધ નાંખી આપવું. (૩) વાવ ડિંગનો કાઢો ગોળ નાંખી આપવો. (૪) સુંઠ, વાવડિંગ, લિલામો એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવાં. (૫) કન્વચપરનાં કાંટા મધમાં નાંખી આપવું. ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવું નહીં. યુદ્ધિ નાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) મહાળુંગાની જાલનો કાઢો આપવો. (૮) અન્નસ ખાવું; એટલે કરમતું પાણી થશે. (૯) કાચકીનાં પાંત્રાનાં રસમાં આંબાહળદર ઘસી પીવી. (૧૦) કાચકી અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાંખી ઘીમાં ખલી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઇયોના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એ ખાધાથી મીઠુ લાગે છે. [૧૩] કિરમાણી અન્નમો ૧ તોલો, વાયવણીની જાલ ૧ તોલો, ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ, મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા સુધી, અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજ પર્યંત આપવું. [૧૪] ઉંદરકનીના પાલાનો રસ ચાંગળુલરી પાવો; કિંવા તેનાજ સુકા પાંત્રાનું ચૂર્ણ અડધો માસો, મધ સાથે આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધો ગુંજ અને થોડું કેશર, એ રાત્રે આપવાં. એ ટલે સવારમાં કમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ, થોડી હિંગ નાંખી આપવું. (૧૭) એક ચણાડીભાર ફટકા, મધમાં આપવી. (૧૮) બકમ લીંમડીની અથવા પાંગરાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમાં આપવું. [૧૯] વાયવરણીની જાલ, એરોદસ, કિરમાની અન્નમો, સુંઠ, વાવડિંગ, સંચળ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, લાવડિંગ, પીંપર, ઉંદરકાની, ટેટુમૂળ, દાડમની જાલ, ખીલાં એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **પથ્ય:**—ચોખા, ગડુકા, ઘી તુવેર, મધ, કુમળા વેંગણ, કોઠું. **અપથ્ય:**—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, બોર, કોળું અને તેલ.

૨૧ ગંડમાલા.

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ:—નાના બોર જેવડી અને મોટા બોર જેવડી અને આંબળા જેવડી એવી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, બોચી, ગળું, એવા ઠેકાણે, કફથી મેદ દુષ્ટ થઈ થાય છે; તેને ગંડમાલા કહે છે. તે ગંડમાલા ઘણીક ગાંઠોએ યુક્ત હોય, ઘણા કાળે કરી હલકી પાકદશાપર નય છે એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકી યુટી વહે છે, અને નહીં જેવી થઈ ફરી ખીજ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનો સંબંધ ઘણો હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે. **ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ:**—બોચી, ગળું અને હડપચી એની સંધીના ઠેકાણે વૃષણજેવી ગ્રંથિરૂપ સોજે થવા લાગે છે, અને તે સોજે નાનો અથવા મોટો હોય છે. તેને ગલગંડ કહે છે. તે ગલગંડ વાયુ, કફ એ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થઈ તેનાથકી થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) હિરાકસી, કપાસના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) વજનાગ, લીંમડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમાં પાણી નાંખી રાખી પછી તે પાણી પ્રાશન કરવું. દિવસ ૭. (૪) ચિત્રક, લિલામો, હીરાકસી, થોરનાં મૂળ, કપાસના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કચનાર વૃક્ષની જાલનો કાઢો કરી તેમાં સુંકનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૬) વાયવણીની જાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી આપવો. (૭) એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણુ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુંબડીનો રસ તથા સરસિયુ એકત્ર કરી દેવતાપર કઢવી, રસ બળી નય એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવું. (૯) ઉન્હાળીનાં મૂળ અને હળદર, ગાયના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની જાલ અને ઇંદ્રવરણના મૂળની જાલ સમલાગ એકત્ર ફટી. તે ભૂકી હોકામાં પીવી. (૧૧) કપાસનું દૂધ સીંધવ, સમુદ્રજળ અને ખાખરાનાં બી એ લીંમડાના રસમાં ખલી ચોપડવાં. (૧૨) મૂળાનાં બી, સરસવ, સરગવાનાં બી, શણનાં બી, સાતુ અને જવસ એ ખાટી જાશમાં વાટી

ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડ એનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભુવચંપાનાં મૂળો, કાચલાનાં બી અને વજનાગ, થંડા પાણીમાં ધસી લેપ દેવો. આ લેપથી ખેંચ લાગે છે. એથી કરી ગંડમાલ, ગંલગંડ કિંવા કોઇ પણ ગાંઠ ત્વરિત બેસે છે. ડુટેલી ગાંઠો ભરાઈ આવવા-માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન હરીતકી, લાખ, ઘોડાવજ, કુટકી, એતું તેલ સિધ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. એટલે અપ-ચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સુંઘવાં તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કુલિત્થ અને મરી એનો કાઢો આપવો. **ગલગંડ ઉપર:—**(૧) હરતાલ ગોમૂતમાં ધસી લેપ કરવો. (૨) ચુનો, ગોળ, ઘેરોસા એકત્ર કરી લેપ દેવો. એથી કરી ગાલની સજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધંતુરાનો પાલો વાટી તેમાં ચુનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો. **પથ્થ:—**ભુની રાતી ડાંગર, જવ, મગ, પંડોળાં, સરગવો, કારેલી, શેલડી, રૂક્ષ, તીખાં, અગ્નિદીપક એવા પદાર્થ. **અપથ્થ:—**દૂધ અને સેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે; મિષ્ટાન્ન, ખાટા, મધુર, જડ અને કફકારક એવાં અન્ન.

૨૨ ગુદમ રોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઈ, પેટમાં ત્રિવિધ પાંચ પ્રકારના ગુદમ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ, ચલ અથવા અચલ તથા ગોળ હોય છે. અને કદી મોટો અને કદી નાનો હોય છે. આ રોગને ગુદમ એમ કહે છે. **પૂર્વરૂપ:—**ઘણા ઓડકાર, મલબધ્ધતા, અન્ન ઉપર અરૂચિ, આંતરડાં કડકડ વાગે તથા દુઃખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાંઘ, એ ગુદમ રોગનું પુર્વરૂપ જાણવું. **ઉપચાર:—**(૧) પીંપર અને જવખાર એતું ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધમાં આપવું; એટલે ગુદમ અને શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિરફળ, સીંધવ, સંચળ, બિડ-

લોણ, અજમોદ, એરંડમૂળ, જવખાર, બાળહરડાં, શેકેલી હિંગ, વાવડિંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નિશોત્તર ૩ ભાગ. અધાતું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે ગુદમ, શ્વલ, પેટ ચડવું, ઉદર એ રોગો દૂર થાય છે. [૩] હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. [૪] જન-સુંદીનાં પાલાનો રસ પ્રત્યેક વખતે નવટાંક આપવો. દિવસ ૭. [૫] આદીરાજના પાલાના રસમાં મરીની ભૂટ્ટી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાંખી આપવું. દિવસ ૩. [૬] સરગવાના પાલાનો રસ પા શેર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણે ઉપચારોથી વાતગુદમ દૂર થાય છે. [૭] રીંગણી, મૂળ-સહીત સુકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં રોજ ૧૦ માસા વજન, એ પ્રમાણે બે વખત આપવું. ૭ દિવસ એટલે, પેટમાં કોઈ પણ આગ્નરની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. [૮] કાચકો શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસુતકાળે ઉત્પન્ન થયેલો વાયુનો ગોળો શ-મે છે. [૯] દશમૂળોનાં કાદામાં જવખાર અને સીંધવ નાંખી આપવો. એટલે ગુદમ, શ્વળ, હ-દ્રોગ અને શ્વાસ એનો નાશ થાય છે. [૧૦] ઉન્હાળીનો ક્ષાર અને હરીતકી ચૂર્ણ એ બન્ને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી, ગરમ પાણીમાં આપવું. **રક્તગુદમના લક્ષણ:—**સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપથ્થ પદાર્થ સેવવાથી, તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે વાયુ લોહીને જમાવી શ્વળ અને દાહ એણે કરી યુક્ત એવા ગુદમને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુદમ ઘણા દિવસ પિંડી-ભૂત હોવા છતાં અવયવ નહીં એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે; શ્વળયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણો જે આર્દ્રવ પ્રતિબંધ, સ્તનની દીટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇત્યાદિ લક્ષણો કરી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી. **રક્તગુદમ ઉપર:—**[૧] દંતીમૂળ, હિંગ, જવખાર, કડવી તુબડીનાં બી, પીંપર, ગોળ, એ ચુરીઆના દૂધમાં ધસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી લક્ષણ કરવી. એટલે રક્તગુદમનો નાશ થાય છે. અને ગયેલો અડકાવ પણ આવે છે.

[૨] આખરાના ક્ષારવડે ધૂત સિધ્ધ કરી તે પ્રા-
શન કરવું. [૩] શતાવરી, કારંજની જાલ,
દારહળદર, ભારંગમૂળ, પીપર એનું ચૂર્ણ તલના
કાઠા સાથે પાવું. [૪] તલનો કાઠો, ગોળ, ઘી
એમાં સુંકે, મરી, પીપર, ભારંગમૂળ, એનું
ચૂર્ણ નાંખી પાવે; એટલે રક્તગુલ્મ અને ન-
ષ્ટાર્તવ એનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ,
પીપર, કારંજની જાલ, પીપરીમૂળ, દેવદાર
એનું ચૂર્ણ, તલના કાઠા સાથે પાવું. (૬)
મુંડી અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ, સાકર અને
મધ એમાં મેળવી, રક્તગુલ્મ ઉપર રેચ માટે
આપવું. (૭) અરીઠાના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવ-
રણીનાં મૂળ ઘસી આપવાં. **પથ્ય:**—જૂના ચો-
ખા, દુધ, કુલિત્થ, દાડમ, આંમળાં, લીંબુ,
જાશ, લસણ, કુંમળો મૂળો, ચુકો, સરગવો,
હિંગ, ગરમ અન્ન. **અપથ્ય:**—અડદ, જવ,
મધુર ફળો, વેગણ, કોળું, મૂળા દ્વીદલ ધાન્ય,
જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૩. ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદ રોગ.

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદી રોગ
અને માંસ અને લોહીને દુષ્ટ થઈ મેદ અને
શિશ એઓને દુષિત કરી, ગોળ, ઉચો અને
ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને
ગ્રંથિ કહે છે. અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિ:—શ-
રીરના ટેકાણે વાતાદિ દોષ કુષિત થઈ, લોહી
અને માંસ એઓને દુષિત કરી, ગોળ, સ્થિર,
મંદપીડા યુક્ત, મોટો, મૂળ ગયેલો, લાંબા કા-
ળે વધનારો અને પાકનાર, એવો માંસનો ગો-
ળો થઈ જાય છે; તેને અર્બુદ એમ કહે છે.
ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદ રોગને ઉપર ઉપચાર:—
(૧) ત્રણ (ગુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા
છે તે યોગ્ય. (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા
મૂળાનો ખાર, શંખચૂર્ણ એ પાણીમાં વાટી લેપ
કરવો. [૩] હળદર, લોધ, પતંગ અથવા રક્ત-
ચંદન, ઘેરોસા, ગોળ, મણુશીળ એ મધમાં
વાટી લેપ કરવો. (૪) કોષ્ટ, તમાલપત્ર, વડના
દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાં-

ત્રા બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો
નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં ખી, મુળાનાં-
ખી સરસવ, તુળસી અને ઇંદ્રજવ એ ભેંસની
જાશમાં વાટી લેપ કરવો. પથ્યાપથ્ય—ગુ-
લ્મ રોગ પ્રમાણે.

૨૪ જવર.

તાવ.

કારણ:—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા
વિહાર એથી કુષ્ટ થએલા વાતાદિ દોષ, આ-
માશયનો આશ્રય કરી, કોષ્ટાગ્નિને બાહર કાઢી
રસધાતુને મળી જવર (તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે.
એ જવરના અનેક ભેદ વર્ણવેલાં છે. **જવરનું**
પૂર્વરૂપ:—બગાસાં, અંગ દુખવું, ચિત્તનું અ-
વ્યવસ્થિતપણું, નેત્રોનો દાહ, જડતા, અશ્ચિ,
શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહેવાં, આંખો આ-
ગળ અંધારાં, હસ્તપાદ થંડાં, ચિત્તને આનંદ
ન હોવો; શીત, વાયુ, તથા ગરમી, એ વિષ-
યોમાં વારંવાર દોષ, અન્ન ન પચવું; બળ, શરીર,
કાંતી એની હાનિ, વાયુનું પ્રાધાન્ય તથા વાયુનું
પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસાં ઘણાં આવે છે. પિત્તનું
પ્રાધાન્ય હોવાથી આંખોમાં ઘણો દાહ થાય છે.
કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અશ્ચિ
હોય છે. દ્વિદોષોનો કોષ્ટ હોય તો અન્ને લક્ષણો
થાય છે. ત્રિદોષોનો કોષ્ટ થવાથી સર્વ લક્ષણો
થાય છે. **વાતજવરલક્ષણ:**—શરીરને કંપ;
કંઠ, હોઠ એ શુષ્ક થવાં; મલાવરોધ, છિંકા ન
આવવી; માથુ, પેટ, કંઠ, આંખો અને અંગ
એ દુખવાં; ઉંઘ ન આવવી, તાવ કોષ્ટ વખત
ઘણો અને કોષ્ટ વખત થોડો થવો, અશ્ચિ,
બગાસાં આવવા, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, ભ્રમ,
મોહ, શળ એ થવું; શરીરઉપર રોમાંચ ઉભાં
થવાં, આંખો ઉપર આગળ, ખાલી ઉધરસ,
દાંત કડકડવા, એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તજવ-
રનું લક્ષણ:**—શરીર પીતવર્ણ, સર્વ શરીરનો
દાહ, તૃષા, મૂંઝા, અલ્પ નિદ્રા, મોં કડવું,
ઓકારી, ચકરી, બડબડવું, અતિસાર, જવરનો
વેગ તીવ્ર; કંઠ, હોઠ, મુખ, નાક એ ઉપર
ફાલ્લા; કેફ કર્પી જેવું થવું, થંડા પદાર્થો ઉપર

ધૃચ્છા, મલ, મૂત્ર, નેત્ર, તથા ત્વચા એ પીત-
વર્ણુ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમાં થાય છે. કફ-
જ્વરલક્ષણુ:—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉબકા,
મોં મીઠું, સળકમ, અરચિ, ઉધરસ, આળસ,
તૃપ્તિ, અંગ થંડું; મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર એ
શુભ વર્ણુ, સ્વરભંગ, ઉચકી, શબ્દ જડ, નાક-
માંથી પાણી વહેવું, માથું દુખવું, નિદ્રાધિક્ય,
શરીરપર રોમાંચ, ધાપ, ડોકીપર દુઃખ, ચેહે-
રાપર શીકાસ એ લક્ષણો થાય છે. વાતપિત્ત-
જ્વરનું લક્ષણુ:—તરસ, મૂચ્છા, ભ્રમ, દાહ,
નિદ્રાનાશ, મસ્તકશ્વળ; ગળું, મુખ; એનો શોષ;
રોમાંચ, અરચિ, અકસ્માત અંધારામાં પડવા-
જેવું ભાસવું, સાંધાને ઠેકાણે વેદના, બગાસાં
એ લક્ષણો થાય છે. વાતકફજ્વર લક્ષણુ:—
શરિર ભીનેકપડે વિંટાળયા જેવું ભાસવું,
સાંધામાં ઝુટ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરિર જડ,
માથાપર ભાર, સળકમ, ઉધરસ, કિંચિત પ-
રસેવો આવવો, શરિરનો દાહ, જ્વરનો વેગ
મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. કફપિત્તજ્વરનું
લક્ષણુ:—મોં કડવું ને ચીકણું, ઉંઘ, મોહ,
ઉધરસ, અરચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો,
અને વારંવાર થંડી આવવી, એ લક્ષણો થાય
છે. વિષમજ્વર (ટાઢીઓ તાવ) એનાં કારણુ
અને લક્ષણુ:—તાવ તરતજ છોડેલા માણુ-
સને અપથ્ય સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુ-
નઃન થોડો કુપિત થઈ, રસરક્તાદિ ધાતૂ માં-
હેની કોષપણુ ધાતૂ સામે જઈ વિષમજ્વર
ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા પહેલાથકી પણ વિષ-
મજ્વર થાય છે. એમાં તાવ આવવાને કાળનો
નિયમ નથી. કોષ વખત થંડી સાથે મોટા વે-
ગથી આવે છે, કોષ વખત શરિરને દાહ ધઈ
મોટા વેગથી આવે છે. એ લક્ષણો થાય છે. વિ-
ષમજ્વરનાં નામો અને સંખ્યા:—સંવત, સ-
તત, અન્નેષુ (ઘાહિક) તૃતીયક, (વ્યાહિક)
તથા ચતુર્થક (ચાતુર્થક), એવા પાંચ પ્રકારના વિ-
ષમજ્વર છે. મધુર જ્વરનાં લક્ષણુ:—જ્વર,
દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, નિ-
દ્રાનાશ, મોંપર લાલી, તાળવું જીવ્હા એમાં
સુકાપણું, ટાલ ઉપર ઘોળી રેષાએ જેવાં પળી
આં આવે છે. આંખો ઉપર ઉંઘ, દાત અને

હોઠ એ શામવર્ણુ અને તાવ આંખાથી સાત દિ-
વસ પછી તે પળીઆં આવવા માંડી ૨૧ દિવ
સ પર્વત પળીઆં પુરાં થાય છે. એ મધુરાનો
કૃણુ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમાં રોગીના
દાત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મોં અને નાક એ સર્વ
કૃણુવર્ણુ થાય છે. આગંતુકજ્વર:—શસ્ત્ર,
માટીનું ઢેપું, મુકકી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી મા-
રવાથી કિંવા સ્પેનાદી યોગ કરવાથી અથવા ઉ-
લટ સુલટ મંત્રોએ લોખંડનીસુઓએ સરસવાદિ
કનોં હોમ કરવાથી, કિંવા કામાદિક અને ભૂતા
દિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદી ઉગ્ર ઔષધીના
વાસથી; અથવા બ્રાહ્મણ; ગુર, વૃધ્ધ,
સિધ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી અગંતુક
જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જે જે દોષ
કુપિત થશે તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો.
વિષ જન્ય અંતુકજ્વર:—સ્થાવર જંગમ
વિષ લક્ષણુ કરવાથી જે જ્વર આવે છે. તેમાં
મોં શામવર્ણુ હોય છે; તથા થેન, અતિસાર
અન્નદ્રેષ, તરસ સોયા પ્રમાણે પીડા તથા મૂ-
ચ્છા એ લક્ષણો થાય છે. કામજ્વર:—કામ-
જ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરૂષને અથવા
પુરૂષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર
આવે છે, તેથી કરી ચિન્તબ્રંશ, ઉંઘ આળસ,
ખાવાઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ
લક્ષણો છે. અને તે પ્રશ્નનું અથવા સ્ત્રીનું શ-
રિર સુકાતું જાય છે. ભય, શોક તથા કો-
પ એ થકી થએલા તાવ:—ભયથી ઉત્પન્ન
થએલા તાવમાં ખડખડ ઘણી હોય છે. શોક
થકી થએલા તાવમાં પણ ખડખડ હોય છે. કોપ
થકી થએલા તાવમાં કંપારો છુટે છે. ભૂતાભિ-
ષંગ જ્વર [ભૂતાવેશ જ્વર]:—ભૂતાબિષા
એ જ્વર આવે ત્યારે ચિન્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે.
રસવું, રડવું તથા કાપવું એ લક્ષણો થાય છે.
દુર્જલજનિતજ્વર:—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણા-
નાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતીનો સ-
માન નહીં હોવાથી, તે થકી જે જ્વર આવે
છે તે. સપ્ત ધાતુગત જ્વરોનાં નામ:—
રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિ-
ગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર. રસગત-
જ્વર:—જડપણું, હરદયસ્થ દોષ બિલટી થકી

પડશે એવું જાણવું, જ્ઞાનિ; ઉલટી અન્નદવે-
ષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ એ લક્ષણો
થાય છે. રક્તગત જવર:—રક્તના ઓડકાર,
દાહ, મોહ, ઉલટી, લય, ખડખડ શરિરપર ગાં-
ઠ, કિવા ફેલા અને તૃષ્ણા, એ લક્ષણો થાય
છે. માંસગત જવર:—પેટનું સુકાવું, હરસ
મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાહ,
હાથ પગ તુટવા અને જ્ઞાનિ, એ લક્ષણો થાય
છે. મેહાગત જવર:—અત્યંત પરસેવો થવો,
તરસ, મૂચ્છા, ખડખડ, ઉલટી, શરિરે દુર્ગંધ,
અન્ન ઉપર અશ્ચિ, જ્ઞાનિ અને વેદના સહન
ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે. અસ્થિગત
જવર:—હાડકાં તુટ્યાં જેવાં જાણવાં, ચુંથારો,
શ્વાસ, રેચ ઉલટી, હાથ પગ તુટવા, એ લક્ષ-
ણો થાય છે. મજ્જાગત જવર:—અંધારામાં
રેષાઓ પ્રમાણે ભાસવું, ઉચકી, ઉધરસ, થં
ડી આવવી, ઉલટી, અંતરદાહ, મહાશ્વાસ અને
મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ) એ લક્ષણો થાય છે. શુક્ર
ગત જવર:—રસાદિ ધાતુગત જવરોપૈકી શુક્ર
સ્થાને જવર જવાથી રોગી મરણ પામે છે.
એ જવરમાં શિશ્નને તાહપણું હોય છે, શુક્રનો
સ્નાવ વિશેષ થાય છે. અને ખીજ રક્તાદિ પદાર્થો
પણ થોડો થોડો સ્નાવ થાય છે. પ્રાકૃત
તથા વૈકૃત જવર:—વર્ષા રતુ શરદઋતુ અને
વસંત રતુ, એમાં વાતાવિકાએ ક્રમે કરી જે
જવર આવે છે તે પ્રાકૃત જવર એટલે વર્ષાકાળે
વાતજવર, શરદકાળે પિત્તજવર, અને વસંતકાળે
કફજવર; એ શીવાય જે ખીજ જવર થાય છે
તે વૈકૃત જવર. જેમ વર્ષાકાળે પૈત્તિ, શરદકાળે
શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક આ વૈકૃત
જવર દુઃસાધ્ય છે. જવરમાં રતુ અને દોષ એ
તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દુષ્ટો તુલ્ય હોય તથા
રક્ત ગુદમ જૂના હોય, એ સુખ સાધ્યનાં લ-
ક્ષણ છે. જીર્ણ જવરનાં કારણ અને લક્ષ-
ણ:—પૂર્વે મોટો તાવ આપવાથી તે તાવના
ત્રણ અંપ ઔપધીઓ ગએલી અને એક અંશ
તેમજ શરિરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવે-
શ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી, તેનું
પરિણામ પાંકુ અને ક્ષય એ થાય છે. એ જી-
ર્ણ જવરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર

કમ કમ થતો જાય છે, અન્ન પચન થતું ન
થી, પાણ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, મલશુદ્ધિ સાધ-
્યતી નથી, હાડકાંમાં ધગારો રહે છે, અને સુખ
માં પાણી છુટે છે એ લક્ષણો થાય છે. અજી-
ર્ણ જવર:—પૂર્વ દિવસે ચણા, તુરા પદાર્થ, વા-
લ, પાવટા, સિન્ધુ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એ
ના અતિ લક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં
લાગણું અતિ ભોજન કરવાથી, જડ અન્ન
ખાવાથી, અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જવ-
ર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઓડકાર, ઉલ-
ટી, ભ્રમ મસ્તકમાં પીડા, કટી, ખરડો, ગુદા,
પેટ એ દુખે છે. અન્ન ઉપર અશ્ચિ, શોષ,
મોહ, ઉચકી એ લક્ષણો થાય છે. ઉલટલો
તાવ:—તાવ જતો રહ્યા પછી અપથ્યથી પુનઃ-
જવર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. જવર
ના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે:—શ્વાસ,, મૂ-
ચ્છા અશ્ચિ, તૃષ્ણા, વાંતિ, અતિસાર, મલખ-
ધતા, ઉચકી, ઉધરસ, શરિરને દાહ એ દશ
જવરના ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે
આમ પચ્યમાન, તથા નિરામ જવર એનાં
લક્ષણો:—લાળનો સ્નાવ, ઉલટી થાય એવું
જાણવું, અશ્ચિ, ઉંઘ, આળસ. અન્નનો પાક
ન થવો, મોં બેચવ, શરિરે જડપણું, ભૂખ ન
લાગવી, વારંવાર પેસાળ થવો, શરિર તાટજે-
વું થઇ જવું, શરિરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો એ
અપકવ જવરોનાં લક્ષણો જાણવા.
એ તાવ ઉપર ઔપધ આપવું નહીં.
અપકવ દોષને ઔપધ આપવાથી તાવ વધે છે;
શોધનકિંવા શમન ઔપધ આપવું તો વિષમ
જવર ઉપર આપવું. પકવ જવર કિંવા નિરા-
મ જવરનાં લક્ષણો:—ભૂખ લાગવી, શરીર
કૃશ થવું, અંગ હલકું થવું, મંદ જવર, અધો
વાયુની પ્રવ્રતિ થવી, અને મનને ઉત્સાહ જણા-
ય એ નિરામ જવરનાં લક્ષણો છે. સાધ્ય જવ-
ર:—બલવાન પુરૂષને દોષ અલ્પ હોઇ જે
શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ રહિત જવર આવે છે તે સાધ્ય
જાણવો. અસાધ્ય જવર:—જે જવર ઘણાંજ
પ્રયત્ન કારણે થએલો અને જેમાં લક્ષણો ઘ-
ણાં હોય છે, તે જવર પ્રાણાંત કરનારો થાય
છે; તથા જે જવર ઉત્પન્ન થતાંજ એકાદી ચ-

ક્ષીણાદિ ઇન્દ્રિયની શક્તિનષ્ટ (એટલે આંધળો બહારો.) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરુષનો જ્વર અસાધ્ય છે; તથા જે બલવાન અને જેના યોગે વાળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ તરસ, દોષોએ અત્યંત તાટજેવું જણાવું, શ્વાસ, ઉધરસ એમની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગંભિર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થએલો છે તે; જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રક્ષ પુરુષનો ગંભિર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમાં જેસાવધ થઇ મોંહ પામે છે, તથા જે સર્વદા પાથરણાપર પડી રહે છે એટલે તેનાથી ઉકાતું નથી, આંદરથી ટાઢ વાઇ અને અંદરથી દાહ થવો, એ વા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરિરપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદી ગાંઠ થયા જેવી પીડા થાય તેવી પીડા થાય, અને કેવળ મોંથીજ સ્વાસ કહાડે છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે- ઉચ્છ્રી, શ્વાસ તૃષા, એથી વ્યાત્પ થએલો, મોહ પામેલો, આંખો અહીં તહીં ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ થયેલો કિંવા શરિરક્રાંતિ નિસ્તેજ થએલો તથા ઇન્દ્રિયો નષ્ટ થયેલો, કૃશ અને અન્નદ્રોષથી ઘણોજ પીડાએલો, તથા ગંભિર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરુષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નોમાં પ્રેતોસાથે મઘ પિએ છે, કિંવા જેને કુત્રા એ ચી લેછે, તે ભયંકર તાવ આવી મરે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટો જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે, તથા બલમાંસથી નષ્ટ થાય છે તે પ્રેત સમાન જાણવો. જેને અપરાણ્વી જ્વર આવી કફ. ઉધરસ ઘણી હોય છે, અને બલ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો. અકસ્માત જ્વરનો દાહ, તૃષા મૂચ્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા. એ લક્ષણો આસન્ન મરણનાં થાય. મળરકે જેના મોંપરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે, અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું અચવું દુરાપાસ્ત થાય છે. જેના

કપાળપર થડો ગાર પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી વાગે છે, શરીર ભિન્નું રહે છે, તથા ગળાપરનો પરસેવો ઉરઃસ્થાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જેને જડાએ ભિજાય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે, તથા શરિર થંડુ થાય છે, ત્યારે તત્ક્ષણે ને રોગીનું મરણ થશે એમ જાણવું જવરમુકતીનું પૂર્વરૂપ:—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, ભ્રમ, કંપારો, મળપાતળો થવો, બેશુદ્ધિ યુધ, શરિરે અત્યંત દુર્ગંધિ, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે, એ ઉપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે, દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષક્ષય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે, કોઈ એકનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે, ક્ષીણ હોતાં પણ વિનાશકાળે આપણી શક્તિ દેખાડવી. ઉદાહરણ, દીવામાંનું તેલ બળી તે જવા લાગે એટલે તેની જ્વેત પહેલાં કરતા ચાર પાંચ વખત મોટી થઇ પછી તે ઓલવાય છે. આ વાત સર્વના જોવામાં છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલો ઘાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઇ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું. જવરમુકિતલક્ષણો:—પરસેવો આવવો, શરિરને હલકાપણું, ગરદને ખંજવાળ મુખપાક એટલે મોં આવવું, છિંકો આવવી, તથા અન્ન ઉપર વાંછના થવી, એલક્ષણો થયાં એટલે નાવ જવા માંડ્યો એમ સમજવું. તાવ આવતાંજ પ્રથમ શું કરવું—તાવવાળાએ પહેલાં લાંઘણ કરવી, અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું- પરંતુ વાતજવરી, ક્ષયી, સ્થિત, ગભિર્ણી, દુર્બલ, બાળકો, તૃપિત, ઉષ્ણવાસી એવા માણસોએ લાંઘણ કરવી નહીં. મગ, મસૂર ચણા, કુલિત્થ, મઠ એ પંચધાન્યોનો ચુપ કિંવા મંડ (કટણ) કરી આપવો. અથવા ચોખાનું કિંવા ઘઉંનું ચુલું (કંસાર) આપવું. તાવ પર પાચન:—સુંક, દેવદાર, ઘાણા, રીંગણી, ડોરલી એ પાંચ ઔષધોનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી એ ત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપકવ જ્વર હોય તેનો પકવ થવો.) થાય છે. વાતજવર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, સુંક,

પિપળીમુળ, એનો કાઠોનિકાઠો તૈયાર કરી તેમાં મધ નાંખી તાવના સાતમાં દિવસથી ત્રણ દિવસ, સકાળ સંધ્યાકાળ આપતા જવું; એટલે જ્વરનું પાચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ, ગળો એનો કાઠો આપવો. [૩] નિદ્રા આવતી ન હોય તો પીપળીમુળનું ચુર્ણ ગોળમાં આપવું. કિંવા કાવળીનાં મુળ હાથે બાંધવાં. **પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—[૧] કાયફળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમુળ, કુટકી, નાગરમોથ, એનો કાઠો દસ દિવસ પછી, જ્વરપાચનાર્થ ત્રણ દિવસ આપવો. [૨] પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા, સુંઠ, એનો અથવા એકલા પિત્તપાપડોનો કાઠો આપવો. [૩] બંબરના મુળોનું સ્વેદનું પાણી સાકર નાંખી આપવું. **કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—[૧] નાગરમોથ, સુંઠ, ધમાસો, અરકુસો, એનો કાઠો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થ આપવો. આ કાઠો તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, શુળ એનો નાશક છે. [૨] નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમુળ, અરકુસાના પાંત્રા એનો કાઠો આપવો. (૩) ત્રિકટુ, (સુંઠ, મરી, પીપર)નું ચુર્ણ આદુનો રસ અને મધમાં આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરુચિ, શૈત્ય વાયુ અને કફજ્વર એનો નાશ કરે છે. **વાતપિત્ત જ્વર ઉપર:**—(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીયાતુ, સુંઠ એનો કાઠો આપવો. (૨) મનુકા, કરિઆતુ, ગળો, અરકુસો, પટકચોરાં એનો કાઠો આપવો. **વાતકફજ્વર ઉપર:**—(૧) રીંગણી, સુંઠ, ગળો, એરંડમુળ એનો કાઠો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો, ગળો એનો કાઠો પીપરનું ચુર્ણ નાંખી આપવાથી, કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શુળ, સળકમ, ઉધરસ, એનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કુલિત્થ શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો; એટલે પરસેવો બંધ થાય છે. **કફપિત્ત જ્વર ઉપર:**—(૧) રીંગણી, ગળો, સુંઠ, કરીયાતુ, પુષ્કરમુળ અથવા કોષ્ઠ એનો કાઠો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દુર કરે છે. [૨] અરકુસાના પાંત્રાનો, ધુલો સહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી આપવો;

એટલે કફ પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત, કમળો એ દુર થાય છે. આ કાઠો સાકર નાંખી લેવાથી શ્વાસ કાસ જાય છે. **વિષમજ્વર ઉપર:**—(૧) ભુધતરવડ, બાળહરડાં, કાળી દ્રાખ, જીરું એનો કાઠો, વિષમજ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુંવેરના કાંદા ૧૦ માસા પર્યંત લેઈ, તે કાકરવર્ણી પાણીમાં આપવા એટલે ઉલટી થઈ કફાશયનું શોષન થાય છે અને વિષમજ્વર દુર થાય છે. (૩) નિંબાદિ ચુર્ણ:—કડવા લીમડાનો પાલો ૪ તોલા; સુંઠ, મરી, પીપર એ ૧૨ તોલા, જવનંબાર, સાજીબાર એ આઠ તોલા, અને અજમો ૨૦ તોલા એનું ચુર્ણ કરવું. તે એકાલિક, દ્વાયાલિક, ત્રયાલિક, ચાતુર્થિક, સંતતજ્વર એમાં આપવો. (૪) અગ્નીઆના પાલાનો રસ કાઢી નાકમાં નાંખવો; એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આધાશિશી દુર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મુળ, રોગીના હાથે અથવા ગળે બાંધવાં. (૬) ઘોળાં કરેણાનાં મુળ રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ઘોળો મંદાર, ઘોળી ગોકર્ણી અને સહદેવી એના મુળોનો રસ કાઢીને એ તોલા પર્યંત આપવો. (૮) ઘોળા ચંપાની કળીઓ દીંટાસુધ્ધાં નાંખી, ત્રણ બીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાન ખાવું. (૯) જૂના તાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણમુળ અને સુંઠ એનો કાઠો આપવો. (૧૧) બાળહરડાં અને ઇંદ્રજવ એનું ચુર્ણ ગોળમાં આપવું. (૧૨) પટોલ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિકળા, નાગરમોથ, મનુકા, જેડીમધ, ગળો, અરકુસો એનો કાઠો મધ નાંખી આપવો; એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દુર થાય છે. **મધુરા જ્વર ઉપર:**—(૧) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેડીમધ, કાળી દ્રાખ, એનો કાઠો મધ નાંખી આપવો. (૨) વડનાં પાકાં પાંદડાં, અને બાજરીનો લોટ એનો કાઠો કરી આપવો. (૩) ધુદિનો, રાનતુળરી, કાળી તુળસી એનો અંગરસ કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળાઉપર ફેલ્લા આવે છે, તેના પ્રતીકારાર્થ મોતીનો હાર ગળામાં નાંખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં કહ્યો, પરંતુ મોતીને બદલે છિપોનો પણ મં-

ળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરકીઓએ આપણા હિંદુસ્થાનમાંની સંપત્તિ લુટી અને ઘેાઠી લીધી !! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. (૬) અરકુસો, દ્રાખ અને હરીતકી એનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી આપવાથી રક્તપિત્ત જવર, દમ, ઉધરસ, અને મંથરજવર એઓને દવાવે છે. (૭) જંગલી શેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ. કપુરી મધુરી રાન તુળસી, પિત્તપાપડો, અને સુંઠ એનો કાઢો આપવો. **જીર્ણ જવર ઉપર:—**(૧) કુટકી કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, ગળો એનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી, અસાધ્ય જવર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કુટકી, કચેરા, કાકડશિંગી, પુષ્કરમુળ, અગર કોષ્ટ, એનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમાં આપવું. તે જીર્ણજવર, ઉધરસ, દમ, અશ્મી, વાયુ, શળ, ઓકારી, ક્ષય એનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં પીપર આપવી. એટલે મેદ, શ્વાસ, કાસ, જવર, પાંડુરોગ અને પ્લેહા એનો નાશ કરે છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ ઔષધો ગાયના દૂધમાં નાંખી તે ઉકાળી આપવાં, એટલે સંપૂર્ણ જવર દૂર થાય છે, અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળોનું સત્વ, ઘી સાકર, સાથે કિંવા મધ સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ, જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) જીર્ણ જવર ઉપર દુગ્ધપાન એ અમૃત સમાન છે. ગાયના દૂધમાં પીપરો પ-૭ નાંખી, તે દૂધ ગરમ કરી આપવું. દિવસ ૨૧ (૯) એલચી દોઝા, ખીલાં, પુનર્નવા [વસુ], દૂધ અને પાણી એકત કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું. એટલે તે સર્વ જવર પરિહાર કરે છે. [૧૦] તુળસીનો રસ, મરીની ભૂકી અને મધ નાંખી આપવો. [૧૧] દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠ એના કાઢામાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો, એટલે શ્વાસ, શૂળ, કાસ, અગ્નિ માંદગી જીર્ણજવર અને તૃષા, એનો નાશ થાય છે. **ભુતાવેશ જવર ઉપર:—**(૧) તુળસીનાં આઠ પાંત્રાં લેઈ તેનાં રસમાં થોડી તિકડુની ભૂકી

નાંખી તે રસ નાંકમાં સુધાડવો. (૨) ગંધક અને આંબળકંટીનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, વિષજન્ય આંગતુંક જવર ઉપર:—પિત્તશામક અને વિપ ઉપરના ઉપચાર કરવા. **કામજવર ઉપર:—**સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસીક, કામવડે રસરસેલી અને શૃંગારિક ભાપણ કરનારી એવી તરણ સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી, કામજવર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિ ધ્રુવો ઉપરનો આલોચે વાયુ, જલક્રીડા, સુંદર બાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજવર વ્યય છે, કામજવરિત પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહીં. **દુર્જલજનિત જવર ઉપર:—**[૧] કડવાં પડોળાં. નાગરમોથ, ગળો, અરકુસો, સુંઠ. ધાણા કરિયાતું અને કુટકી, એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૨) સુંઠ અને જવખાર એનો અથવા હળદર અને જવખાર એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડાં, કડવા લીંમડાનાં પાંદડાં પીપર, સીંધવ, ચિત્રક એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **સંપત્તિહાનિ જવર ઉપર:—**ગળોનું સત્વ, આંબળકંટી, જીરું, પીપર, ચિત્રકમુળ, કવચ બીજ, હરીતકી, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષનાં જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી. **અજીર્ણ જવર ઉપર:—**(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડો એનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ, સુંઠ એનો કાઢો આપવો. (૩) કરીઆતું, ગળો, સુંઠ, મુસ્તા, પીપર એનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરીતકી, કચેરા, સંચળ એનું ચૂર્ણ અથવા (૫) આંબળકંટી, ચિત્રક, બાળહરડાં, પીપર, સીંધવ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જવર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો મેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ અન્ન પચન થાય છે, ઉલટેલા તાવ ઉપર:—(૧) રોગી બલિષ્ઠ હોય તો લાંઘણુ કરવું. કુટકી નાગરમોથ પિત્તપાપડો અને ગળો એનો અથવા (૨) કુટકી, પીપરીમુળ, નાગરમોથ, બાળહરડાં ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ એનો કાઢો આપવો. (૩)

કુટકી, વાળો, નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો. દિવસ ત્રણ. સર્વ જવર ઉપર:—(૧) ગજો, પીંપરીમૂળ, પીંપર હરીતકી, લવંગ, કડવા લીંમડાનીઝાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કુટકી, કરીઆ તું, એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આવળકંડી, ચિતક, બાંળહરીતકી પીંપર એ નો કાઢો આપવો અથવા એ ચાર જણોસોમાં સીંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે સર્વ જવર દુર થાય છે. (૩) સુંદરીન ચૂર્ણ આપવું (૪) પટોલ. સુંઠ કરીઆતું, એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૫) કરીઆતું સુંઠ, ડીકામાલી એનો કાઢો એ કદમ કરી રાખવો. અને નિત્ય સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સંયકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગંતુક જવર અને જીર્ણજવર એ દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના, કાષ્ટ, પીંપર એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ, કુટકી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે તે, સર્વ જવરનો નાશ કરી અગ્નિપ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, કાકડશિંગી, ચવક, તાલીસપત્ર મરી અને પીંપરીમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, સુંઠ, ૨૪ તોલા અને આઠ આઠ તોલા પીંપર; ચાતુર્વન, તથા વાળો ને સાંકેર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણ એ કત્ર કરવાં. એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ, આઠ પ્રકારના જવર ઉધરસ, શ્વાસ, સોળે, ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષ, એનો નાશ કરે છે. પદ્ધતિ:— તાંદળાને, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપટો, પડવળ, વાયવરણાં, ગજો, કાલશાક, માઠ, પાથરી, ચુકા વેંગણ, કંચુકશાક, તુરીઆં, પંડોળા કંટોલાં, એક વર્ષના નૂના ચોખા. અપ-થ્ય:—વિરૂધ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ દુષ્ટોદક, દાર, ખાટો ભાજપાલો, પાન, કાલી ગદ, ફણસ, નવું દાન્ય, લોટનો પદાર્થ, અને પૌષ્ટિક એ પદાર્થ છોડવા. તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, કીડા ઇત્યાદિ જવરયુક્ત રોગી એ શકિત આવ્યા શિવાય કરવું નહીં.

સન્નિપાજ્વર.

કારણ—ખાટા, રિનઘ, ઉખ્ણ, વિદાહી, તીખાં, મધુર, મધ, તડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, અતિરક્ત, જડ પદાર્થનું આકંઠ ભોજન, માંસલક્ષણ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચખાધા, અતિસ્ત્રીસંગ, એ કારણે તથા ચૈત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક, શ્રાવણ,

(સન્નિપાત જ્વરમાં કર્ણમૂળ નામનો રોગ બ-ત્પન્ન થાય છે તે બાબત પરિશિષ્ટમાં સવિસ્તરથી લખેલું છે તે જુઓ)

ભાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રાયઃ પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર; આ કેવળ મૃત્યુજ છે. સન્નિપાતને જે વૈદ મટાડે છે, તે મૃત્યુજ્ય એટલે સાક્ષાત્ પર-મેશ્વરજ સમજવો જોઈએ. તેના ઉપકારાર્થ સર્વસ્વ દાન કરે તો પણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ, કંઈ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી, તે થકી જે જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર. એ કાષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે, અત-એવ એકના ઉપશમનાર્થે આપધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે. સન્નિપાતજ્વરનું

લક્ષણ:— હાણમાં દાહ અને હાણમાં શીત, હાડ, સચિ, મસ્તક એ કેકાણે શળ, આંખોમાં પાણી આવવું, અને તે ડોવાયલું લાલ, અને આંખ ફાટેલી હોય છે, કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શળ થાય છે. ગળામાં ડાંગરનું ફેતરું ભ રાઈ રહે તેમ દુખે, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, ભ્રમ, અને જીભ કેટલીક બળે લા જેવી અને સાગના પાંત્રા જેવી ખરખરી, અત્યંત શરિરે ગળવું, રક્તપિત્ત મિશ્રીત એવા કફના ઝોડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું. તરસ ઉંધ ન આવવી ઉરમાં દુખવું. પરસેવો, મુત્રમળ, ઘણીવારે થોડા યાય છે. ગાત્રો અત્યં-ત કૃશ થતાં જાય છે, નિરંતર ગળુ, ધુરધુર વાગે છે, મધમાખ આવવા સરખી ગંધ આવે છે, કાળાં અને રાતાં ચકંદળાં ઉઠે છે, અને વાચા તોતડી થાય છે. કાન, નાક, મોં એ કેકાણે ફેડલા આવે છે, અને પેટ જડ થાય છે, વાત, પિત્ત. કફ, એનો પાક, કાળેકરી થાય

છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો—સંધિક, અંતક, રૂઘાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તદ્રિક, કંઠકુખ્જ, કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર, રક્તખીવી, પ્રલાપક, જીહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદા—સંધિકને ૭, અંતકને ૧૦, રૂઘાહને ૨૦, ચિત્તવિભ્રમને ૨૪, શીતાંગને ૧૫, તદ્રિકને ૨૫, કંઠકુખ્જને ૧૩, કર્ણકને ત્રણ મહિના (નેવું દિવસ), ભુગ્નનેત્રને ૮૦, રક્તખીવીને ૧૦, પ્રલાપકને ૧૪, જીહ્વકને ૧૬, અભિન્યાસને ૧૬ દિવસ, આ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે, પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર—સંધિક, તદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુખ્જ, જીહ્વક, ચિત્તવિભ્રમ, એ ૭ સાધ્ય, બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે. **સંધિક**—જેના પૂર્વ રૂપમાં શુળ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મદ્રેક, સંતાપ, બલહાનિ, જગરણ, એ લક્ષણો થાય છે, તેને સંધિક સન્નિપાત કહેવો. **અંતક**—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શીર કંપાવે છે, ઉચ્ચકી કરે છે તથા કાસ વધારે છે. સન્નિપાત વેતમાંથી છુટેલો એવો આ અંતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂઘાહ**—બડબડ, સંતાપ, ઘણો મોહ, મંદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી એ વેદના એ યુક્ત, કંઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરંતર તૃપ્તા લાગવી, શ્વાસ, કાસ, તથા ઉચ્ચકી એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવો આ રૂઘાહ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિપાત મારે છે. **ચિત્તભ્રમ**—કોઈપણ પ્રકારે શરિરે પીડા થતી હોય છે, અને ભ્રમ, ધંતુરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકલપણ, આંખો વ્યાકુળ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને કોઈ અસાધ્ય છે એમ કહે છે. **શીતાંગ**—શરીર બદ્ધજેવું થંડુ, કંપ, શ્વાસ, ઉચ્ચકી, સંપૂર્ણ અંગ ઢીલુ થવું,

સ્વર ખોખરો થવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ. ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતાંગ કહેવો. એ પ્રાણનો ત્વરિત નાશ કરે છે. **તદ્રિક**—તદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉંઘ ઘણી હોય છે, શુળ, જ્વર, કંઠ, તરસ એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીભ શ્યામવર્ણ, જાડી, કંઠણ તથા કાંટાવાળી હોય છે, અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશુલ, ગળામાં જડત્વ, તથા રાત દિવસ ઉંઘ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. **કંઠકુખ્જ**—કપાળ દુખવું, ગળું દુખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાતસંબંધી પીડા. હડપચી જખડવી, સંતાપ, બડબડ તથા મુચ્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુખ્જ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય છે. **કર્ણક**—બડબડ, બહેરાપણું, ગળું, પકડવું, શરીરમાં તિડીક, શ્વાસ, ઉધરસ, લાલ સાવ, જ્વર, સંતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો આ કર્ણક હોય છે. **ભુગ્નનેત્ર**—તાવ બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદષ્ટિ, બેસાવધપણું, બડબડ, ભ્રમ, કંપ, તથા સોજો એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગી જલદી મરે છે. **રક્તખીવી**—રક્તની ઉલટી, જ્વર, ઉલટી, તૃપ્તા, મુચ્છા, શુલ, અતિસાર, ઉચ્ચકી, પેટ ચડવું, ચકના ભ્રમણજેવું ભમવું, તલખી, શ્વાસ, સંજ્ઞાનાશ, જીભ કાળી કિંવા લાલ હોય છે, અને તેના પર મંડલો ઉઠે છે, એ લક્ષણોએ જે સન્નિપાત, તેને રક્તખીવી કહે છે. એ પ્રાણનો નાશક છે. **પ્રલાપક**—કંપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું પ્રાદો વાતો કહેવી, તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજની કાળજી કરનાર, બુધ્ધીનાશ થએલો, વીકળ તથા પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાતરોગી યમસદનને જાય છે. **જીહ્વક**—ઉધરસ, દમ સંતાપ તથા વીજહલ. કંઠણ અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થએલી જીહ્વા, બહેરાપણું, મુંગાપણું તથા બલહાની એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીહ્વક સ-

ન્નીપાત કષ્ટસાધ્ય છે. **અભિન્યાસ**—ત્રિદોષ-ના કોષે મોંપર તુળતુળીતુપણું, નિદ્રા, વિકળ-પણું, નીચેન્ટ પડવું મોટા પ્રયાસે એકદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકોનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગ કેવળ ભયંકર મૃત્યુતુલ્ય છે. **હારિદ્રક**—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જવર, યુકં તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો. આ જવરરૂપી કાળજીએ એ વૈધોને સાધ્ય થતોજ નથી આ “હારિદ્રક” ત્રયોદશ સન્નિપાત શીવાયનો છે, એ વીરલા જેવામાં આવે છે.

સન્નિપાતતથા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દસ, તથા બારે કે ૨૧ દિવસ ઉલટી નય એટલે શુદ્ધ થઈ સન્નિપાત રોગી નળે છે. **ત્રિદોષ જવરની સાધારણ મર્યાદા**—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮; તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ પર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા નાણવી. એ પછી જવર નય છે કિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭-૯ કિંવા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે નાણવી. પિત્ત, કફ, તથા વાયુ એની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દસ દીવસે, બાર દીવસે તથા સાત દીવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે, તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે. **ધાતુપાકનું લક્ષણ**—નિદ્રાનાશ હૃદય તાટ જેવું થવું, મૂત્ર-કુરીષો(ઝાડા) નો અવષ્ટાંલ, શરીરને જડપણું, અન્તરૂપ, અસ્વ સ્થપણું તથા બલનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાણી થઈ શુક્રાદિ ધાતુસહિત મૂત્રાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુ પાક કહેવો. **મલપાક**—દોષોને સ્વભાવ બદલાવો, તાવ હલકો થવો, ઈંદ્રિયોને નિર્મળતાં એ મળપાકનાં લક્ષણો નાણવાં. ધાતુપાક તથા મલ પાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં ખીજે કંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાત અસાધ્ય લક્ષણો**—મલાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બધ્ધ થવાથી તથા અગ્નિ શાંત થવાથી,

સન્નિપાત જવર અસાધ્ય થાય છે. તથા એની ઉલટી એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક દીપ્ત થઈ, સર્વના લક્ષણો થોડા થોડા થવાથી સન્નિ પાત જવર કષ્ટસાધ્ય થાય છે. **સધિક સન્નિપાત ઉપર**—(૧) રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાટાશરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરીતકી, દેવ દાર, કટુકી, કચોરા, અરકુસો, એરંડમૂળ અને દશમુળોએનો કાઢો, સધિક સન્નિપાત માન્યાસ્તંભ. અંતઃવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જવર, પીઠ, કંબર અને સધિ એમાંની શલ તથા સર્વાંગમાનાં સણુકા એનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુંઠ એનો કાઢો ગુગળ નાંખી આપવો; એટલે સધિક સન્નિપાત અને વાયુ એનો નાશ થાય છે, (૪) થોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરીયો, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરંડમૂળ, શતાવરી, એનો કાઢો, સધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાની, ચકરી અને પક્ષ્ધાત એનો નાશ કરે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના હરીતકી એનો કાઢો પ્રાતઃ કાળે આપવાથી સર્વ વાતરોગોનો નાશ કરે છે. (૫) નિર્ગુંડી, ગુગળ, રાઈ, કડવા લીમડાનાં પાંલા, અને રાળ એનો ધુપ સધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. **અંતક સન્નિપાત ઉપર**—(૧) નાયણાનો લોટ લસણના રસમાં મેળવી, તે ભાખરી તેલમાં કિંવા ઘીમાં અથવા એરંડ-તેલમાં શેકી, તે ગરમ એવી મસ્તક ઉપર બાંધવી, (૨) હરડાં. અરકુસો, ફાલસા. રાસ્ના. દેવદાર, ગળો, કુટકી, કોષ્ટ એનો કાઢો આપવો. **રૂઝાહ સન્નિપાત ઉપર**— નાગરમોથ, રકતચંદન, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો અને પિન્ત પાપડો એનો કાઢો થડો થયા પછી આપવો. (૮) હરીતકી, પિન્તપાંપડો નાગરમોથ; કુટકી, ગરમાળાનું મગજ, દ્રાક્ષ એનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કુટકી, વેખંડ, વાળો, ગરમાળો, કુટકી, ત્રિફળ, ચીકણ, કડવો લીમડો કડવું તુરીયું, દશમૂળા, કરીઆતુ, એનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને રૂઝાહ સન્નિપાત એનો નાશ કરે છે. કૃષ્ણાગર, કપૂર, સાલઈ, નખલા, તગર, વાળો ચંદન અને રાળ, એનો ધુપ આ

પવો. (૫) ખોરડીનાં પાંદડાં દહીમાં મેળવી શરીર લેપ કરવો; અથવા કપૂર, ચંદન, લીંમડાનો પાલો એ જાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને જિલટી એણે કરી કૃશ થએલો, અન્ન ચાલે નહિ અને તૃષાર એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૭) સુરપ, પીનસ્તની વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું. એટલે રૂઢાહ શમે છે, મૈયુનવર્ગ. (૮) હરીતકીનું ચૂર્ણ ઘી અથથવા મધ એમાં આપવું. એટલે દાહ, જવર, કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી એનો નાશ થાય છે. **ચિત્તબ્રમ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) મહુડાની જાલ નખલા. સાંવરીની જાલ. પીંપર આંસુદારની જાલ, હરીતકી, એકાંગી, મુરા, અગર, રક્તચંદન એનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આવળકંટી, ગળો, હરીતકી, ગરમાળાનો મગજ, કરિઆતું, પિત્તપાપડો, કડવાં પડોળા એનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં, પડોળાં, વાળો, હરીતકી, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કુટકી, શંખપુષ્પી, એનો કાઢો ચિત્તબ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડાં, પિત્તપાપડો, કાળી દરાખ, શંખપુષ્પી, કુટકી, નાગરમોથ દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ, બ્રાહ્મી એનો કાઢો આપવો. (૫) પીંપર, મરી, સીંધવ, વેખંડ, કરંજના બી, હળદર, આવળકંટી, હરીતકી, બહેડાં, રાધ, સુંઠ અને હિંગ એના ચૂર્ણને બકરાનાં મુત્રમાં ખલી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આપે છે. અને ચિત્તબ્રમ, અપસ્માર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તક રોગ નેત્રરોગ, અને બ્રમ એનો નાશ થાય છે. (૬) અગથીઆના પાંદડાનાં રસમાં ગોળ, સુંઠ અને પીંપર નાખી આપવો. (૭) એકાંગી, જેડી-મધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડા, અગર, પીતવાળો, એલચીદોડા, એનો ધુપ ચિત્તબ્રમ સન્નિપાત અને ગ્રહદોષ એનો નાશક, લક્ષ્મીકારક અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:** (૧) કપાસનાં મૂળ, જીરું,

ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડસિંગી અને પુષ્કરમૂળ, એનો કાઢો ગોમૂત્રાં સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાંસિદ્ધ કરી ગોમુત્ર નાખી આપવો. (૨) બીજેર, કરીઆતું, પીંપરીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સુંઠ એનો કાઢો આપવો. (૩) કંટોલીના કાંદા પિત્તપાપડો, કુલિત્ય પીંપર, વેખંડ, કાયફળ, શહાજીરું, કરીઆતું ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડાં એનું ચૂર્ણ શરિરે યોગવાથી, શીતાંગ માલ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **તદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:**—ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રીંગણી, હરીતકી, પુષ્કરમૂળ, સુંઠ એનો કાઢો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પડોળાં, અરકુસો, અને ત્રિકટુ એનો કાઢો આપવો. (૩) પીંપર, મનશીળ, અને હરતાલ એનું અંજન કરવું. (૪) ગળો, કડવાં પડોળાં, એનો કાઢો ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **કંઠકુળ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) ત્રિકટુ, ઇંદ્રજવ, કુટકી, ત્રિફળાં, દારહળદર, હળદર એનો કાઢો આપવો. (૨) પીંપર અને અંજેટાનો રસ એનો કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દુધીનાં બીજ પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતું, કુટકી, પીંપર, ઇંદ્રજવ, રીંગણી, કચોરા, બહેડાં, દેવદાર, હરીતકી, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આવળકંટી, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડસિંગી, અરકુસો અને સુંઠ એનો કાઢો આપવો. **કર્ણક સન્નિપાત ઉપર:**—રાસના આસકંઠ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવળ, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, કાકડસિંગી, હરીતકી, મરી એનો કાઢો આપવો, (૨) દશમૂળ, કુટકી, પીંપર, ત્રિફળાં, સુંઠ, કરીઆતું, એનો કાઢો આપવો, (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, પીંપર, અને સીંધવ, ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **ભુગ્નેત્ર સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) દારહળદર, નાગરમોથ, કડવાં પડોળાં, કુટકી, હળદર, કડવો લીંમડો, ત્રીફળાં, એનો કાઢો આપવો. (૨) પીંપર, કડવાં પડોળાં, નાગરમોથ, કુટકી, રીંગણી, કડવો લીંમડો અને દેવદાર, એનો કાઢો, પિત્તજવર અને ઉગ્રસન્નિપાતજવર એનો નાશ કરે છે. (૩) કરીઆતું પીંપર, વેખંડ, મ

રી, લસણ અને રાઈ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું અને સીંધવ અને પીંપર એનું અંજન કરવું.

રક્તઘીવિ સન્નિપાત ઉપર—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરકુસો, સુગંધ રોહિસતૃણ, એનો કાઢો સાકર નાંખી આપવો. તથા ત્રીફળાના કાઢાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જાંબ, શતાંવરી, જે હીમધ, મધ, કડવો લીંમડો વાળો ચિત્રક, રક્તચંદન, (રતાંધળી) એનો કાઢો આપવો. [૩] દૂર્વા (ધરો) નારસતુ કાંદા (કુંગળી) ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું. **પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર—**નાગરમોથ, વાળો દશમુળ, સુંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન ધાવણીની જાલ શંખપુષ્પી, દેવદાર, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળી, હરડાં, અને દ્રાક્ષ એનો કાઢો આપવો. **જીહ્વક સન્નિપાત ઉપર—**(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કુટકી, કાકડશિંગી, પુષ્કરમૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગમુળ, કરીઆતું, અરકુસો અને કચેરા એનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમુળ, કાકડશિંગી, કચેરા, ધમાસો, અરકુસો, નાગરમોથ, બ્રાહ્મી, વેખંડ, કરીઆતું એનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીંમડો, જહેડાં, હરડાં, કડવાં પડોળાં, હળદર, દારૂહળદર, સુંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમુળ, નાગરમોથ, ગળો, અદે અરકુસો એનો કાઢો આપવો. **અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર—**(૧) રીંગણી ડોરલી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરું, સુંઠ, મરી, પીંપર, કાકડશિંગી, વાવડિંગ, એનો કાઢો કરી, તે કાઢાએ ચોખ્ખા ધીમાં શેકી તેની પેજ કરવી, અને તે ગરમ ગરમ પાવી, એટલે શ્વાસ, કાસ ઉચકી, અભિન્યાસ, સન્નિપાત તથા વાયુ, મલ મુત્ર, એઓનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) કડવાં વૃંદાવન, ત્રિફળાં, કુટકી, અને ગરમાળાનું મગજ એનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો. તે રેચક અને સર્વજવરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, ભારંગમુળ, કચેરાં, કાકડશિંગી, પુષ્કરમુળ, એનો કાઢો આપવો; એટલે કફ, પેટ દુઃખવું અભિન્યાસ સન્નિપાત એ દૂર થાય છે. (૪)

કાકડશિંગી, ભારંગમૂળ, હરડાં જીરું, પીંપર, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, વેખંડ, કાષ્ઠ, ધમાસો, કાયફળ. સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કુટકી, ઇંદ્રજવ, પદ્મકાષ્ઠ, રેણુકબીજ, ગળપીપળી, ઝંઝેડો, પીંપરીમૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનું મગજ, કડવો લીંમડો, કચેરા, બાવચાનાં બીજ, વાવડિંગ, હળદર, દારૂહળદર, અજમો, કિરમાણી અજમો, એનો કાઢો કરી, તેમાં હિંગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી, તેર પ્રકાના સન્નિપાત, ઝાંપડ, મોહ, કર્ણમૂળ, ઉચકી, શ્વાસ, ઉધરસ. અને જવરના ઉપદ્રવ એનો નાશ થાય છે. તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર—સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં, પછી પિત્તશમાવવાં. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળાં, રતાંધળી, ફાલસા કુટકી, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, એનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષ્ણા એને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખલી, તેનો લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સરસ મદુ થાય છે. (૩) સીંધવ, ત્રિકટુ એની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મોંમાં રાખવી એટલે ગળામાં શ્વાસ, ગલરોગ, મોંમાંથી પાણી છુટવું, એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડશિંગી, ત્રિકટુ ધમાસો, અજમોદ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આંપવું તે દારૂળ સન્નિપાત, ઉચકી, શ્વાસ કાસ, અને કંઠરોગ એનો નાશ કરે છે. (૫) સમુદ્રફળ, પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું, (૬) ધાણીનો લોટ સીંધવ નાખી આપવો. ને જે નિર્વિષ્ણપણે પચે તો રોગી નિશ્ચયે અચરો. એકલો ધાણીનો લોટ થડો છે. તે સન્નિપાત ઉપર કાઈ દિવસ આપવો નહીં; અને થંડુ પાણી આપવું નહીં. (૭) કરીઆતું, કુટકી, કાષ્ઠ, અજમો, ઇંદ્રજવ કચેરાં, એનું ચૂર્ણ શરિરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે થએલો કંઠા વરોધ અને સન્નિપાત જવર એનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોંખરું અને રીંગણી એના કાઢામાં સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો, તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે. તથા બલ અને અગ્નિ એ વધે છે અને ત્રિદોષી રોગીને હિતકારક છે.

(૯) શિરસાની છાલ, પીંપર, મરી અને સીં-
ધવ એ ગોમૂત્રમાં ધસી અંજન કરવું, અથવા
મનશીળ અને વેખંડ એનું લસણના રસમાં
અંજન કરવું. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, વેખંડ
પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, શુક્ર, પિત્તપાપડો, દેવ
દાર, હરીતકી, કાકડાશિંગી, પીંપર, કરીઆતું,
સુંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, કુટકી, કચોરાં રોહિ-
પત્રુ અને ધાણા એનો કાઢો કરી, તેમાં હિંગ
એ આદુનો રસ કાઢી તેમાં આપવો. એટલે ક.
છુંમૂળ, ગરદન અને ગળું એ સંખંધી સોળે.
કફ, વાત જવર, શ્વાસ, કાસ, ઉચ્ચકી, હનુંગ્રહ,
અલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થએલો સ્વરભેદ, મ
સ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદ એની
વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યા-
સ, તથા સંજ્ઞાનાશ એનો નાશ થાય છે. (૧૧)
કચોરાં, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગી, ધ-
માસો, ઇંદ્રજવ, કડવા પંડોળાં અને કુટકી,
એનો કાઢો સન્નિપાત જવર, દમ ઉધરસ, દિવસે
નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ, તથા ત્રિ
દોષ એનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, ક-
રીઆતું, કડવો લીંમડો, નાગરમોથ, કુટકી,
વેખંડ લીંકટું, અરકુસો, કડવાં ઇંદ્રજવણાં, રાસ્ના
ધમાસો કડવાં પંડોળાં, દેવદાર, હળદર, પહાડ-
મૂળ, કુચલાં બલ્લી, દારૂહળદર, ગજો, નિશોતર
અતિવિપ પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણુ, રીંગણી ડોરલી
ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં, કચોરાં એનો કાઢો કરવો.
એનું નામ અતિશી કાઢો. એ તેર પ્રકારનો સ-
ન્નિપાત, શ્લેષ્મ, ઉધરસ ઉચ્ચકી, દમ, પેટ ચડ-
વું, ઉચ્ચસ્તંભ, અંતઃક્રિદ્ધિ, ગલરોગ, અશ્ચિ અ
ને સંધિગ્રહ એનો જેમ હાંથીની પંકિતનો સિ-
દ્ધ નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે આ કાઢો નાશ ક
રે છે. [૧૩] કરીઆતું, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ
નાગરમોથ, કુટકી, ઇંદ્રજવ, ધાણા અને ગજ
પીંપળી એનો કાઢો કરી આપવો. આ અષ્ટદ-
શાંગ કાઢો ઝાંપડ, બડબડ, ઉધરસ, અશ્ચિ,
દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જવરનો ના
શ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુતુલ્ય જવરનો પણ
નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ, અને પીંપર
એનો કિંવા દશ મૂળો, અથવા દશમૂળો અને ગજોએનો

કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિ-
પાત એનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર,
કચોરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કુટકી, કરીઆતું,
નાગરમોથ અને ધમાસો એનો કાઢો, પીંપરનું
ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. એટલે તે સ-
ન્નિપાત, શુભ્રજવર, ઉધરસ એનો નાશ કરે છે.
(૧૬) કપાસનાં મૂળ, ધમાસો, કરીઆતું, દેવ-
દાર, રાસ્ના, નિર્ગુંડી, વેખંડ, એરણુ, સરગવો,
પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિપ તથા
ભાંગરો, એનો કાઢો આપવો. આ અઠાદિ કાઢો
તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી
એસે છે તે, શરિરમાંની ઘણી થંડાઈ, શ્વાસ, ઉ-
ધરસ, સ્વારોગ એનો નાશ કરે છે. (૧૭)
દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતું, ધાણા, કુટકી, ઇંદ્રજવ,
ગજપીંપળી દશ મૂળો અને નાગરમોથ, એ અ-
દાર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદાર્યાદિ
કાઢો અત્યંત કરીણુ મૃત્યુ જેવો જવર, સન્નિ-
પાત જવર, ઉધરસ, હૃદયશ્લેષ્મ, પાર્શ્વવીપીડા, દમ,
ઉચ્ચકી તથા ઉલટી એનો નાશ કરે છે. (૧૮)
પીંપરીમૂળ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ગુગલ, વાવડિંગ,
ભારંગમૂળ, ભાંગરો, ચિત્રક, કાયફળ, પુષ્કરમૂ-
ળ, રાસ્ના, હરીતકી, રીંગણી, ડોરલી, અજમો,
નિર્ગુંડી, કરીઆતું, વેખંડ, ચવક અને પહાડ-
મૂળ એનો કાઢો અધા સન્નિપાત, શુદ્ધિબ્રંશ, પ-
રસેવો, શૈલ્ય, બડબડ, પેટ ચડવું, ત્રિદોષ, કફ-
વાત, વાતરોગ અને સૂતિકારોગ એનો નાશ કરે છે.

૨૪ તૃણારોગ (તરસ.)

કારણ:—ભય, શ્રમ, બલહાની, એણેકરી
અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા ક્રોધો-
પવાસાદિકકરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુ-
પિત થઈ તાલુસ્થાન પ્રત જઈ તૃપાને ઉત્પન્ન
કરે છે. તૃણાનું સ્વરૂપ:—મનુષ્યને સર્વકાળ
પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે, તથા પાણી પા-
તાં છતાં પણ તરસ છીપતી નથી, પુનઃ ઇચ્છા
થાય છે; તેને તૃષ્ણા કહે છે. (૧) આંવળકંડી,
કમળ, કોષ્ટ, ચોખાની ધાણી, વડની કુમળી
વડવાઇઓની કુંખો, એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ

મેળવી ગોળાઓ કરી મોંમાં રાખવાથી, તૃપા ઘણી લાગે છે તે, અને ગળુ સુકાવુ એ બંને દૂર થાય છે. (૨) શ્રીખંડ:—પૂર્વ દિવસે જન્માવેનું સુંદર ચક્રતાંવાળુ દહીં ૨ શેર, ઘોળી શુભ્ર ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, એલન્ડીદાણુ ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ ખારીક એવા સ્વચ્છ કપડામાં નાખી કપુરના ચૂર્ણ કરી સુગંધિત એવા પાંત્રમાં જાણવાં; એને શ્રીખંડ કહે છે. એ સેવન કરવાથી તૃપા દૂર થાય છે. (૩) સોનું, રૂપું, લોટું તપાવી પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું. (૪) પાણીમાં સાકર કિંવા મધ નાખી આપવું. (૫) કાળી દ્રાક્ષ, જેડીમધ એનો કાઢો કરી આપવો. (૬) ચોખાનું ધોવરામણુ મધ નાખી આપવું. (૭) થંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાવું. ઉલટી થશે. પછી તૃપા અને દાહ શમસે. (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૯) નાના પ્રકારનાં સરખતો પાવાં. (૧૦) જવ શેકી, લોટ કરી થંડા પાણીમાં-ઘણું પાતળું નહીં અને ઘણું જાડું નહીં એવી રીતે તે મેળવી તેમાં ઘી મેળવી પાવાથી તૃપા અને દાહ, રક્તપિત્ત એ દૂર થાય છે. પૃથ્થ:—કોદરા, પાન, ઘાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, કોહુ, બોર, આંમલી, કોહળું, મયાળ, કંઠોલા, આંમળાં, જંગલી લીંણુ, કરમદા, ખીન્નેર, ગાયનું દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. અપૃથ્થ:—પરસેવો કાદવો, અંજન, તૈલાભ્યંગ, ધુન્નપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, ગરમી લેવી, દંતકાષ્ટ, જડાન્ન, આમ્લ, લવણુ, તુરા, ત્રિકટુ, અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ.

૨૫ દાહ રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ બિણ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પ્રદાર્થોનું લક્ષણ, મર્મા લિપ્તાત, મદા શસ્ત્રાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણો એ આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તૃપ્ત થવું, નેત્ર આરક્ત કિંવા પીત વર્ણુ, એ દાહ

રોગનાં લક્ષણો જાણવાં. ઉપચાર:—(૧) ઘાણુ અથવા ઘાણુ અને વરીઆળી અધકચરી કુટી, રાત્રે ૨૪ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગળી લેખ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) શતઘૌત (સો વખત ધોએ-લું) ઘી શરીરે ચોપડવું. (૩) અરિદાનું શીણુ કિંવા કડવા લીંમગનો પાલો વાટી તેનું શીણુ શરિરે ચોળવું. (૪) ચંદનાદિચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. એટલે દાહ પિત્ત અને ગરમી એ દૂર થાય છે. (૫) ડાંગરની ઘાણી અને ખડીસાકર એનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતાં જવું. (૬) ખજુરનું સરખત કરી આપવું. (૭) ગજોનું સત્વ, જીરું અને ખડીસાકર એમાં આપવું. ગોવર અંને શીતળા એ રોગોના દાહ ઉપર પણ એ આપવું. (૮) ચોખાના ધોવરામણુમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું. પૃથ્થ:—ચોખા, મગ, મસુર, ચણા, જવ, સાકર, ઘી, દુધ, માખણુ, કાકડી, કોહળું દાહમ, પંડોળાં, મીઠા રસ. અપૃથ્થ:—રસ્તે, ચાલવું, ખારા, પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, જાશ, પાન, લિંગ, મૈથુન, કડવાં, તીખાં, ઉષ્ણ પદાર્થ.

૨૬ શીતળા અને ગોવર.

(સં. મસૂરિકા.)

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખાઈ, થંડુ અને ઉષ્મ ગયેલું અન્ન અને વિપાદિકોએ દુષ્ટ થયેલું અન્ન, એનું સેવન કરવાથી વાતાદિદોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થયેલું જે રક્ત (લોહી), તેમાં મળી. શરિરને ઠંડાણે શીતળા જેવી ફેડકીઓ અને અડદ જેવી ફેડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે. એ રોગમાં—તાવ, કંડુ, અંગ પ્રુટવું, ભ્રમ, ચામડીના ઠંડાણે સોજો, એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવર પણ આવે છે. ગોવર એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે. શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગમાં સ્વચ્છતા રાખવી. ઉપચાર:—(૧) કડવાં પં-

ડોળાં, કડવો લીંમડો, કુટકી, નાગરમોથ, અર-
કુસી એનો કાઢો આપવો; એટલે અપકવ શીત
ળા હશે તો પાકાં થઈ તેનું શોધન થાય છે.
(૨) બેરડીનાં પાંત્રાનો રસ ભેંશના દૂધમાં
આપવો. (૩) ગોરોચન ભેંશનાં ઘી અથવા દુ-
ધમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. દિવસમાં ૩.
અથવા ઘેટીનું દૂધ પાવું, એટલે શીતળા સા
રા નીકળે છે. (૪) રાળ, હિંગ, લસણ એની
ધુણી આપવી: એટલે ક્ષતમાં કિડા પડતા નથી
(૫) ગોવર્ધન અને શીતળાનો બાળકનાં શરીરે
દાઢ ઉઠે છે. તે નિકળી જવા માટે ગુલકંદ આ
પવો; ગોખરનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું;
ગાયના ચોખ્ખાં દૂધમાં ઘી અને ખડીસાકર
નાખી તે આપવું, ગાયના માખણમાં છરાની
ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી તે આપવું.
(૬) ગોરાનું પાણી અથવા ચોખ્ખાંસરના પાંત્રાં
ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતળામાનાં ફો
લ્લા પુટી દાઢ થાય છે તેને જાણીની રાખ,
વટાણો અને રાતો રાયડો એનું ચૂર્ણ લગાવવું,
એટલે સુકાય છે. (૮) કડવાં પંડોળા, ગજો,
નાગરમોથ, અરકુસો, ધમાસો, ફરીઆતૂ, કડવો
લીંમડો કુટકી અને પિત્તપાપંડો એનો કાઢો
આપવો, આ કાઢો આમમરિકાને શમાવે છે,
અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે.
તેમજ દાઢ, જવર, વિસપં, ત્રણ, અને પિત્ત-
ત્રણ એ ઉપર આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત
કરવા માટે આના જેવું ઉત્તમ આપધ બીજું નથી
(૯) આંખોમાં શીતળા આવવાથી કસમનાં બી
અને જેડીમધ એમના કાઢાએ આંખો ધોવી.
(૧૦) કડવા લીંમડાનાં પાત્રાના કાઢાથી શીત-
ળાનાં ત્રણ ધોવાં. (૧૧) વડ, ઉંખરો, પીપળી,
પીંપર અને નાંદરખી એનું ચૂર્ણ, વહેતાર શી-
તળા ઉપર નાખવું. કિંવા જાણીની રાખ અ-
થવા જાણીનું ચૂર્ણ નાંખવું. (૧૨) આકવત
(ચીલ) નો અથવા બાઢીનો રસ મધમાં આ-
પવો. (૧૩) શીતળાએ આંખમાં પુલ પડ્યું
હોય તો:—મેગલી એરંડાના રસમાં ધોળી ચ-
ણોઠી ઘસી અંજન કરતાં જવું. (૧૪) આંખ-
લીના કચુકાનું અને લગદરનું ચૂર્ણ સંમલાગ થ-
ડા પાણીમાં, કિંવા અરકુસીનો રસ અને જેડી-

મધ, અથવા ચંબેલીનો રસ અને જેડીમધ,
એમાંનું એક આપધ શીતળાની વાત ગામમાં
આવતાંજ આરંભે ત્રણ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન
કરવું; એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કાઠ
દિવસ આવનાર નહીં. પથ્ય:—ચાખા, ચણા,
મગ, મસુર, જવ, પંડોળાં, કારેલાં, સરગવા,
દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેરડી, ઘી. અ-
પથ્ય:—ગરમ, તીખું, ખાટું, શ્રમ, લવા.

૨૭ વાળો.

(સં ૦ સ્તાયુક.)

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:—જેમાં ઘણું
જીવતું પાણી નથી હોતું, જેનો પ્રવાહ નથી
અને જેમાં કપડાં વગેરે ધોવાતાં જાય છે, એ-
વાં જે ન્દાનાં તળાવ અથવા વહેળાં, તેનું પાણી
અને ગંદકીવાળું પાણી પીવાથી અથવા તે વા-
પરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. વા-
ળાના યોગે ગુમફ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુટે છે.
અને તેમાંથી સુતર જેવાં લાંબાં અને ધોળાં જી-
વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પેલા ક્ષતથી હળવે લ-
ળવે બાહર નીકળે છે. અને તે તુટવાથી વધારે
કાપ પામે છે. પુનઃ સ્થાનાંતરે ઉત્પન્ન થાય છે
અને બાહર નીકળવાથી આનની શાંતી થાય છે.
આ રોગને સ્તાયુક (વાળો) કહે છે. વાળો. હા-
થમાં કિંવા પગના ધક્કાએ દુઃખાવી કિંવા તુ-
ટવાથી અંગ અગંઠ છે, કિંવા વાંકુ કરે છે.
વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે તે
લાં કાઠી કાઠીના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી સા-
કાંકી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કાંઈ કાંઈ
માં ઘણી આગ થાય છે. સ્તાયુકનું રૂપ:—
વાતાધિકવાળો કાળો અને રક્ત હોય છે; તેમાં
સણકા આવે છે. પિત્તેકરી લીલો અને પિત્તવ-
ર્ણ હોઈ દાઢયુક્ત હોય છે. કફેકરી ગડો, મો-
ટો, જડ એવો હોય છે. દ્વિદોષે ઉત્પન્ન થાય
છે તે એ દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. લો-
હીથી થાય છે તે આરકતવર્ણ હોય છે, તેમાં
દાઢ ઘણો થાય છે. તથા ત્રિદોષથી થાય છે તે
ત્રણે દોષોનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. વાળો

ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા. ઉ-
પચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર:—વિલા-
તી થોરનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો.
(૨) પિત્તજ વાળા ઉપર:—વડ, ઉંચરો,
પીપળો, નાંદરખ. અને વાંસ એની જાલનો
કલક કરી લેપ કરવો. (૩) કફજ વાળા ઉ-
પર:—કંચનારની જાલનો કલક કરી લેપ કર-
વો. (૪) દૂધજ (એટલે જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન
થાય છે તે) વાળા ઉપર:—પૂર્વે કહેલા એ
ઔષધનો લેપ કરવો અને ત્રિદોષજ ઉપર
એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો. (૫) રક્તજ
વાળા ઉપર:—વડ અને આંમલી એની જાલ-
નો લેપ કરવો. (૬) કોષ્ટ, હિંગ, સુક, સરગ-
વો, એનું ચૂર્ણ વાટી પાવું, અને એનોજ લેપ
પણ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળ અને બીવાટી,
સીંધવ કાંઈ સહિત એકત્ર ખલી લેપ કરવો;
અથવા લસણ, ચિત્રક, રાષ્ટ્ર એનો લેપ કરવો.
તેથી સ્નાયુકપિડિકા એટલે શિરાગતવાળો છત્યા-
દિક શાંત થાય છે. (૮) ગરમાળાનાં બી ગોમૂ-
ત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૯) યુનો અને
બીડલોણ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો.
(૧૦) તાનીનાં (વાસન વેલીનાં) મુળ પાણીમાં
વાટી પાવો. [૧૧] જાશમાં કિંવા તેલમાં આ-
સ્કંધનો, કિંવા ધોળી ગોકર્ણીનો કિંવા સરગ-
વાના મુળનો લેપ કરવો. [૧૨] પુરુષના મુત્રમાં
હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. [૧૩] ઉભી ભો-
રિંગણીનાં મુળ પુરુષના મુત્રમાં કિંવા પીપળા-
ના પાંત્રામાં વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધ-
વો. [૧૪] ગળોના રસમાં ટંકણુખાર પાવો.
(૧૫) સણનાં બી અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર ક-
રી ધીમાં તળી જોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો.
(૧૬) નગોડના પાલાનો રસ ૨ તોલા, તેમાં
ગાયનું ઘી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે આપવો.
(૧૭) હિંગ, ટંકણુખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ માસા
લેઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સાંજ સવાર આ-
પવું; એટલે નકકીપણે મોટા વધેલા વાળાનો
પણ નાશ થશે. (૧૮) અતિવિપ નાગરમોથ,
પીપર ભારંગમૂળ, બહેડાં, એનું ચૂર્ણ ગરમ
પાણીમાં પ્રાશનાર્થ આપવું. (૧૯) પ્રાશવાની

હગાર મધમાં મેળવી ગોળા કરી ગળી જવી.
તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે.
(૨૦) વંતાક શેકી દહીમાં ભરત કરી સાત
દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. (૨૧) ધંતુરાનાં
પાંદડાનો રસ ૬ તોલા અને ધી ૨ તોલા એક-
ત્ર કરી આપવું. કફ આવશે, તેનો બીજે દિ-
વસે ઉતાર દહીં ભાત આપવો. (૨૨) આકડા
ના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૩) ધંતુરાના પાંત્રાં
૨૫ પાનમાં ખાવા આપવો. (૨૪) પાપડીયા
ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાંક દહીંમાં
નાંખી દિવસમાં ત્રણચાર વખત આપ-
વું. દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવું.
આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨૫) એક
નાળીએર કાચી છિંદ્રમાંથી તેમાં નવસારની
ભૂકી ૩ માસાથી ૬ માસા સૂધી ભરવી અને
છિદ્ર, બંધ કરી નાંખવું. બીજે દિવસે પ્રાતઃ
કાળે તેમાંનું બધું પાણી પાવું. અને ટોપર
ખાવા આપવું. સંધ્યાકળ પર્યંત પાણી ન પીતાં
ઉપોષિત રહેવું. સુપ્રસંત પછી શરીરે જાણુ
ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું. પછી દહીં
ભાત ખાવો, એટલે અંગમાના સર્વ વાળા મરી
જાય છે. (૨૬) વાળાના ફોદલા ઉપર:—
કળલાવીનો કાંદો ઘસી તેના ઝીણાં ટપકાં કરવાં;
એટલે ફોદલા ઝુટે છે. પછી તેના છિદ્ર ઉપર
સળી વડે ઉપલા ઔષધનું એક ટપકું નાંખવું
(૨૮) કૂકડાની હગાર, કણુતરની હગાર અને હિં-
ગ, એ ત્રણે સમભાગ લેઈ થાપોલી કરી તે
વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો, (૨૯) પાનમાં
અથવા ગોળમાં કરોળીઆનું ઘર અથવા સર્પની
કાંચળી ૨—૩ દિવસ ખાવી. (૨૯) ઝેરકચોલા
નાં બી અથવા સોમલ એનો તણુ દિવસ લેપ
દેવો. (૩૦) સરગવાની જાલ કુટી બાંધવી.
(૩૧) સણનાં બી વાટી ગરમ કરી સહેવાય
એટલું ગરમ ગરમ, વાળા ઉપર બાંધવું.
(૩૨) સાંબળુ અને કાંદાની કળીયો ધીમાં તળી
વાળા ઉપર બાંધવી. [૩૩] હિંગણીના મૂળ અને
હિંગ એ વાટી તેની પેંડી કરી ત્રણ દિવસ
બાંધવી. (૩૪) વાળો ઝુટયા પછી અરિઠા અને
ધોળો કાથો એ સમભાગ લેઈ પાણીમાં
ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૩૫) નાગરવેલના ચાર

પાંચ પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી આંધવાં, અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહીં; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૬) લસુણ, ચિત્રક, અને રાધ એ પાણીમાં વાટી તેની પેંડી કરી વાળા ઉપર આંધવી. (૩૭) નવસારની ભૂકી અથો તોલો, ધી અને ભાતમાં આવી. (૩૮) ૬ ગુન્જ હિંગ અગ્નિપર શેકી, એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૯) ૩ માસા ડુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી આપવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધારતી રહેતી નથી. (૪૦) વાળો તુટે એટલે તે ઉપર સમેકાનો તાજો પાલો વાટી આંધવો; એટલે વાળો ચાર પ્રહરમાં મરી બાહર આવે છે.

૨૮ નાસારોગ.

કારણ:—ધોકો, વાયુ, અતિભાપણ, અતિ નિદ્રા, અતિજગરણ, નિવારતિક અને ઉંચા એવાં ઉપધાન, જલપ્રાશન, દુષ્ટ ઉદકનું પ્રાશન, જલકીડા, ઉલટી અને રડવું એનો નિગ્રહ, તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોપ થઇ, તે નાસારોગ ને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે. પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થયેલા દોષોમાં વાયુ મિશ્રિત થઇ, નાક અને મોં એ માર્ગે દુર્ગંધ યુક્ત શ્લેષ્મ બાહર નીકળે છે, તેને પૂતિનાસ:—કહે છે. નાસાપાક:—નાસિકામિત પિત્ત દુષ્ટ થઇ નાક માં ત્રણ (ગુમકું) ઉત્પન્ન કરે છે. તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે. તેને માસાપાક કહે છે. પુચરકત:—મસ્તમાં વાતાદિદોષ પોતપોતાના કારણેથી કુપિત થવાથી, અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ટાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પરએ યુક્ત રક્ત વહે છે, તેને પૂચરકત કહે છે. પીનસ:—કફવાયુના કોપેકરી માંજીસનું નાક સુકા જેવું થઈ કોર પડી ફરી ફરી નિતરે છે. વળી અંધ થાય છે, સુગંધ દુર્ગંધ એનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધુમાડા જેવો

શ્વાસોશ્વાસ નીકળે છે, અને સળકમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે. નાસાપરિશોષ:—નાકનું વ્હાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી, માણસ મોટા કબ્જે નીચે ઉપર શ્વાસ નાંખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે. પીનસ રોગ ઉપર:—(૧) હમેશા કા. ઈ પણ પીનસ થવાથી, દહીંમાં મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી લક્ષણ કરવું એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. પથ્ય:—ઘી યુક્ત ૫ ઉંતું અન્ન (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનું અન્ન ખાધકરી ઉંઘતી વેળાએ થંડું પાણી પીવું; એટલે પીનસથી મુક્ત થાય છે. (૩) કેથર ઘીમાં ખલી નસ્ય કરવું; એટલે પીનસ અને આદાશિશી વગેરે મસ્કરોગોનો નાશ થાય છે. (૪) જુની છીંકણી સુંઘવી. (૫) પાકારિતેલ:—પલાડમૂળ (કાળીપાટ), હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, પિંપર, જાંઘનાં પાંત્રાં, દાંતીનાં મૂળ, એ સાત ઔષધો સમભાગ લેઇ તેમનો કલ્ક કરી તેના ચોપટ તેલનું તેલ લેઈ તેમાં તે કલ્ક નાખી અને કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલના ચોપટ પાણી તેમાં નાંખી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળી આપવું; અને નાકમાં નાંખવું. તેથી કરી મોટો દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડશિંગી, સુંઠ, મરી, પિંપર, ધમાસો અને વરીઆળી એનો કાઢો કિવા ચૂર્ણ, આદુના રસમાં આપવું; એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકંધાસ હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ, દમ એનો નાશ થાય છે. (૭) એરંડ તેલ દિવસમાં ઘણા વખત નાકે સુંઘવું. પૂતિનાસ ઉપર:—(૧) વ્યાધિતેલ—રિંગણી, દાંતીમૂળ, વજ, સરગવાનીજાલ, તુળસીનાં પાંત્રાં, રાસના, સુંઠ, મરી, પિંપર અને સિંધવ સમભાગ લેઈ કલ્ક કરી પાદારીતેલ પ્રમાણે સિંધ કરી નાકમાં નાખવું. (૨) શિશુતેલ:—સરગવાની જાલ, રિંગણી, નેપાળબીજ, સુંઠ, મરી, પિંપર અને શીલીના પાંત્રાંનો રસ. એમાં તેલ સિંધ કરી (તેલમાં કાકડો પલાળી સળગાવવો. તડતડે નહીં તો તેલ સિંધ થયું સમજવું.) નાકમાં નાખવું. નાસાપાક ઉપર:—(૧) રાળ,

આસુંદરો, ઉંચરો, કડો એની બાલનો કાઢો કરી તેણે કરી નાસાપાકને ઘોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૂત સિધ્ધ કરી નાકમાં નાખવું. પૂચરકત ઉપર:—ભાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ્ટ અને સુંઠ એના કઢામાં ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસ એનો નાશ કરી બીજા શિરોગત સો રોગોનો નાશ કરશે. નાસાપરિશોધ ઉપર:—(૧) સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું નાકમાંથી લોહી પડે છે તેને માટે:—(૧) થંડા પાણીમાં કપડું પલારી તેતાળવાપર મુકવું. (૨) દાડમના ડુલનો, અથવા આંખાની ગોટલીનો, કુંગળીનો, દરોઈનો રસ, એમાંનો એક રસ નાકમાં નાખવો. (૪) ઘીમાં આવળકંઠી શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો (૫) કુંભારના આકા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. સળકમ ઉપર:—(૧) ઉંઘતી વેળાએ તાજા વટાણા ખાવા. ઉપર પાણી પીવું નહીં. (૨) આવળકંઠી, સુંઠ, મરી, પીપર એનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. (૩) અશીણ ઘસી નાંકપર લેપ કરવો. (૪) સુંઠ, તજ અને મરી એનો ખડીસાકર નાખી કાઢો કરી ઉંઘતી વેળાએ આપવો. (૫) વાઙાંડી (વાસળી) કિંવા નાક છિંકણીનો પાલો સુગાડવો. (૬) નવસાર અને ચુનો હાથપર ચોળી સુંઘવો. એટલે સળકમ અને મસ્તકશૂળ દૂર થાય છે. (૭) કડવા તુરીઆની ભૂકી સુંઘાડવી. (૮) આંકડાના દુધમાં રાખ પલારી તે સુકવી નાકે સુંઘવી; એટલે છિંકા આવી માથું દલકું થાય છે. (૯) જાયફળ દુધમાં ઘસી કિંચિત ઉખળુ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુંઠ, તજ એનો લેપ કરવો. (૧૧) લીલી ચાહે, આદુ, તજ એ કઢવી તેનો ચહા પાવો. (૧૨) ઘી તેલ એણે યુક્ત સાતુનો ધુમાડો પ્રાશન કરવો તે સળકમ, ઉધરસ અને ઉચકી એનો નાશ કરે છે. (૧૩) વજનું કિંવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘવું. (૧૪) ઝેરકચોળું, ભોંચઆવળી, સુંઠ, મરી, પીપર, એનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળ એમાં આપવું. તે મહા ઘોર સળકમ, પીઠ, હૃદય

અને બસ્તિ એ ઠેકાણેની શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૫) અરણીના પાંત્રાનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સંપૂર્ણ પ્રતિસ્થાય ઉપર ભક્ષણાર્થ આપવો. આ પરમ-ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે.

૨૯ નેત્રરોગ.

કારણ:—અંગ સંતપ્ત છતાં શીતોદકે કરી સ્નાન કરવું, દૂર દષ્ટિ કરી નિરંતર જોવું, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી; પરસેવો, ધુળ તથા ધુમાડો એમનો આંખોએ સ્પર્શ થવો; ઉલટી થોભાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળું અન્ન અને પાણી એનું અતિસેવન; મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુ એનો વેગ અટકાવવો, નિરંતર રદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન અતિ મઘપાન, જે રૂતુમાં જે કરવાનું તે ન કરવું, કલેશ, અભિધાત, અતિમૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો અતિસૂદમ પદાર્થોનું નિરંતર અવલોકન, ઈત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે. અભિષ્પંદ:—(આંખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાયઃ અભિષ્પંદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારના છે. અધિમથ:—અભિષ્પંદ ઉપર કંઈ ઔષધો પચાર ન કરવાથી. તે વધી, તેમાંથી ચાર પ્રકારનો અધિમથ રોગ આંખોમાં થાય છે. આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઈ અર્ધી ડોક સૂધી બહુ દુઃખ થાય છે. શુક (કુલ):—એ સત્રણ અને અત્રણ એવા બે પ્રકારના છે. તિમિર:—દૃષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના પ્રકારના રૂપો દેખાય છે. કાંચ (માતી બિંદુ):—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે. લિંગનાશ:—તેજ કાચ ચોથા પટલમાં જાય એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે છે. તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં-આ કાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે. અર્ભરોગ:—આંખોમાં સફેદ ભાગપર પાતળું, વિસ્તીર્ણ, કાળું, સ્થામવર્ણ અને રાતું, લાલ, ઘોળું, કઠ

ભુ, એવું જે માંસ વધે છે. તેને “ વડસ ” એમ કહે છે. અર્જુન—(અહિર) આંખોમાં ઘોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને “અહિર” કહે છે. સ્નાયુ કિંવા નેત્રનાડી (લાસુર) :—વાતાદિ દોષ અશૂના માર્ગે સંધીમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્નાયુ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને નેત્રનાડી કહે છે. અંજનાર્થ શલાકા :—શિશુ તપાવી તે ત્રિફળાં, ભાંગરો, સુંઠ, એના કાઢાઓ અને ધી, ગોમૂત્ર મધ તથા બકરીનું દુધ, એમાં ઉકાળી શુદ્ધ કરવું, અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું, તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિચિત આરીક એવી હોવી જોઈએ. તેના છેવટે વટાણા જેવડી જડી હોવી જોઈએ એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે. અંજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું. તે રાત્રે કદી પણ પાડવું નહિ. અભિષ્પંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર :—(૧) કપુર, હળદર, લોઘ, ફટકડી, કડવા લીંમડાના બિયાં, અફિણ અને રક્ત્યાબોળ એનો લીંમડાના રસમાં ખલ કરી તેનો આંખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરીત લીંબુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણ એકત્ર કરી નાંખવું; અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વીંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી, એટલે કંકુ, રતાશ, ખુપરા વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૨) રસાંજનનો, હરીતકી તથા આદાનાં પાંત્રા એનો; વજ, હળદર અને સુંઠ, એનો; અથવા સુંઠ અને ગેર એનો લેપ કરવો. (૪) અરકુસી, હરીતકી, કડવો લીંમડો, આંબળકઠી, નાગરમોથ, અને સુકા ચલા મૂળા, એનો કાઢો કરી આપવો. તે રક્ત સ્નાયુ તથા કફ એનો નાશ કરે છે અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડાં અને એ ફટકડી પાણીમાં ધસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણ અને અશીણ એનો લીંબુના રસ-

માં લોખંડની તવી ઉપર ખલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અશીણ એમાં લીંમડાનો રસ નાખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પ્રહર ખલ કરી તેનો લેપ કરવો. [૮] સીંધવ, દાહલળદર. ગેર, સુરવારી હરડાં અને રસાંજન એ પાણીમાં ધસી તેનો આંખોપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગોનો નાશ થાય છે. (૯) ભુંચઆમલી અને સીંધવ એ તાંબાના વાસણમાં થંડા પાણીમાં ખલી, તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દુર થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં બી મધમાં ધસી તેમાં થોડું કપુર નાખી તેનું અંજન કરવું. [૧૧] ત્રીફળાના કાઢાનાં કાકરવરણાં ટીપાં આંખોમાં નાખવાં. [૧૨] આંખો આવશે એવું. જણાય એટલે તુરત બન્ને આંખો આગળ બીલામાંના આરીક પુલો કરવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ધેરોસા એની બન્ને આંખો આગળ પટ્ટી બેસાડવી, એટલે ત્વરિત વિકાર દુર થાય છે. (૧૪) પીળા ધંતુરાનો (વિલાયતી ધંતુરાનો) રસ આંખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડોનાં પાંત્રાં વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનાં પુલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકી, એનો સારો ખલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજ લેઈ, તેમાં સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત આંખોમાં નાંખવું; એટલે આવેલી આંખો, ગલ, પીઆ, અને રતાશ એની શાંતિ થાય છે. નેત્રશૂળ ઉપર :—(૧) કાંજી, સીંધવ, તેલ અને મેરવેલીનાં મૂળ એ એકત્ર કાંસાના વાસણમાં ખલી લેપ કરવો. (૨) મીકું, તેલ (સરસવતું) અને કાંજી, કાસાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુટવું, તથા જાંણુના દેવતા ઉપર તપાવી તેમાં બકરીનું દૂધ નાંખવું, તથા લેપ કરવો. એટલે નેત્રશૂળ, સ્નાયુ, સોળો, આરકતતા અભિષ્પંદ અને અધિમંથ એનો નાશ થાય છે. (૩) સીંધવ, લોઘ એકત્ર કરી ધીમાં શેકવાં અને કાંજીમાં વાટી ઘોળા વસ્ત્રમાં બાંધવાં. તેનું બિંદુ નેત્રમાં નાખવું, એટલે કંકુ, દાહ, તથા સણુકા એનો નાશ થાય છે. (૪) સીંધવ અને લોઘ એ શેકી, મધ અને ધીમાં વાટી તેનો

સિધ્ધ કરવું, તે ગયેલી આંખોને ફરી સારી કરે છે. **તિમિર ઉપર:—**(૧) દશ મુળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં ચોપટ દુધ અને ત્રિક્ષણોનો કદક નાખી તે પ્રાશન કરવું. એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૨) ત્રિક્ષણાં અને દશ મુળો એના કાઢામાં દુધ અને એરંડ તેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું. (૩) બલદાંણુ, શતાવરી, ઘોળ, અતિવિપ, શિલાજીત અને ત્રિક્ષણાં, એના કાઢામાં ઘૃત સિધ્ધ કરી આપવું. એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાળ, ત્રિક્ષણાં, ઘોળો, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠ એની લાંબી ગોળી કરી અંજન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૫) મરી, જેદીમધ, વાવડિંગ, દેવદાર એના કદકવડે નચ્ચ કરવું. (૬) તામ્ર, ત્રિક્ષણાં, શંખ, એલચીદોડાના દાંણુ, સુંઠ, મરી, પીંપર એ સર્વ એકલ વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવું. (૭) સરગવાના પાલાના રસમાં મધ નાખી તે નેલમાં નાખવું. એથી ત્રિદોષજ અનેક પ્રકારની નેલવ્યથા દુર થાય છે. (૮) ત્રિક્ષણોનો કાઢો અને કદક, તથા દુધ એકત્ર કરી તેમાં ઘી નાખી સિધ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિલક, ત્રિક્ષણાં, કડવાં પંડાળાં, જવ એનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો; આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે. **પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટી** (પિત્ત દુષ્ટ થઇ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે.) **ઉપર:—**(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તમાલપલ અને સોનાગેર, એમને ગાયના જાણુના રસમાં ખલી અંજન કરવું. (૨) શિવણીના પુલો, જેદીમધ, દારહળદર, લોધ્ર અને રસાંજન એનું મધમાં અંજન કરવું. **કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ ઉપર:—**(કફે કરી સર્વ પદાર્થ ઘોળાં દેખાય છે.) રેણુકખીજ, પીંપળીનાં બીજ, બકરીની લેડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના જાણુના રસમાં ગોળી કરી અંજન કરવું. (૨) પીંપર ગાયના જાણુના રસમાં અગર ગોમુત્રમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું. અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું. [૪] નદીમાંહેમાં કુદ્રશંખ, સુંઠ, મરી, પીંપર, રસાંજન, મનશીળ, હળદર, દારહળદર અને ચંદન એની ગા

યના જાણુના રસમાં ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે રાત્ર્યંધ અને દિવાંધ એનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, મરી, પીંપર, મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે જલદી રતાંધળોનો નાશ થશે. (૬) કરંજખીજ, કમળની પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેર એને ગાયના જાણુના રસમાં ખલી તેનું અંજન કરવું. (૭) રસાંજન, મનશીળ, દેવદાર, એ જાળના પાલાના રસમાં ખલી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૮) સમુદ્રફેણ અને કાદખીની ખડીસાકર સમભાગ લેઈ કાળજી જેવું ચુર્ણ કરી સવાર સંધ્યાકાળ આંખોમાં આંજવું; એટલે રતાંધળો, રતાશ, ગળ, અહીર અને કંકુ એનો નાશ થાય છે. (૯) કાળી તુળસીના પાંદડાનો રસ રોજ એ ટીપાં આંખોમાં નાખવો. (૧૦) નાગરમોચ બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) રક્તચંદન (રતાંધળી) અને ખારેક નાંખી લીંમડાના રસમાં ખલી અંજન કરવું. (૧૨) કડવું કોહળુ બાળી તેની રાખ મધમાં ખલી આંખોમાં આંજવી, એટલે રતાંધળો અને પુલુ એનો નાશ કરે છે. **નકુલાંધ્ય દૃષ્ટિ** (દૃષ્ટિ દોષે કરી વ્યાપ્ત થઇ મુંગુસના પરપોટા જેવી ચમકે છે, અને તે માણસ દિવસમાં નાના તરેહનાં રૂપો ભુવે છે તે.) **ઉપર:—**(૧) વજ, નિશોત્તર, ચંદન, ગળો, કરીઆતુ, કડવો લીંમડો, હળદર અને અરકુસો એનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો. **અર્મરોગ (એટલે વડસ) એ ઉપર:—**(૧) મરી અને બહેડાં, હળદરના રસમાં ખલી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. **અર્જુન (અહિર) રોગ ઉપર:—**ખડીસાકર, દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૨) મધમાં શંખ ઘસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બી અને સીંધવ એનું કિંવા સમુદ્રફેણ અને ખડીસાકર એનું અંજન કરવું. (૪) હળકુંડ દાળમાં ખારી તે ઉપરની જાલ કાઢી જાયડીમાં સુકવી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે અહિર, ઘોળાં પુલ અને રતાશ એનો જલદી નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. **નેત્રનાડી કિંવા નાસુર એ ઉપર:—**

(૧) ત્રિક્ષણાનો કાઢો, મધ, ઘી કિંવા પીપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩, બહેડાં ૨ અને આવળકંઠી ૧, એ ભાગ પ્રમાણે એમના ફળોમાંનાં બીજ લેઈ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસનાં જીડવાં અને રસાંજન, જાંબુ અથવા આંખો એના કાઢામાં ઘસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આંખમાં નાખવું. **અંજનનામિકા** એટલે **અંજુર્લી** અથવા **આંજણી ઉપર**—હાથ ઉપર અંગુલી ધસી તેણે શેકવું અને જળો મુકાવી બાબુનું લોહી કઢાવવું. (૨) આંખનાં પાંત્રા તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી કુટયા પછી મનશીળ, એલચી, તગર, સીંધવ એનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના બહેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. [૫] શૈયને માટે જમ આગ્યા પછી જે ચોખો હાથ હોય તે આંજણી ઉપર લગાવવો એટલે બેસી જાય છે. [૬] રસાંજન, સુંદ, મરી, પિંપર એકત્ર ઘુંટી પેંડી કરવી; તેનું અંજન કરવાથી કંડુ અને પાક એણેકરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે. **આંખમાંથી પાણી ગરે છે અને બળતરા થાય છે તે ઉપર**—(૧) હરડાં, આવળકંઠી અને ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિક્ષણાં ઘસી અંજન કરવું. ત્રિક્ષણાં અંજન મહિનામાં ચાર પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કઠી પણ રોગ થતો નથી અને દ્રષ્ટી સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાળ, જાંબનાં પુલો, મનશીળ, સમુંદ્રફેણ, સીંધવ અને મરી સમભાગ લેઈ મધમાં ઘુંટી તેનું અંજન કરવું એટલે આંખોના પોપચાની સુજ, સાવ કંડુ, એનો નાશ થાય છે. અને પાંપણોને કેશ આવે છે. તે **પદ્મરોગ** એટલે વાતુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉખડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ઘસાય છે, તે કારણ આંખમાંનો ઘોળો અને કાળો ભાગ સુજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉખડી જાય છે. એને લોકમાં “પડકેશ” એમ કહે છે, તે ઉપર—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોહાની ચીમટીએ) પદ્મ

(પાંપણો) જે અંદર હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુટવી, એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી અથવા લીલી હીરાકસી લેઈ તેને તુળશીના રસવટે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. **ખુપરા ઉપર**—(૧) મોરચુથાની સળી ફેરવવી. કાડીખાર પાણીમાં ઓગાળી તેનું ટીપું આંખમાં પાડવું. (૩) કુરંદના પથ્થરપર લોહું ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રાળા કરવી અને ખુપરા ઉપર આંજવી. (૪) ખડીસાકર અને જસતના પુલ, સમભાગ કાળજી પ્રમાણે વાટી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવા, એટલે પુલો, જારી અને ખુપરા એનો નાશ થાય છે. **આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય ત્યારે**—ગાયનું માખણ, એલચીદાંણા, જયપત્રી (જાવત્રી), બદામ, એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. (૨) ચુલાબજળ આંખોમાં નાખવું. (૩) શિસાની ભરમ, ખડીસાકર, સ્ત્રીના દુધમાં મેળવી તેનું અંજન કરવું. (૪) ત્રિક્ષણાં ચૂર્ણ રાત્રે ઘી અને મધ નાંખી આપવું **જસતના પુલની ક્રિયા**—જસતની ભરમને ગાયની જાશ, ત્રિક્ષણાનો કાઢો, ગોમૂત્ર, લીંબડાનો રસ અને પુનઃ ત્રિક્ષણાં એમની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુંવરના રસની ભાવના આપી પછી ગાળી રાખવી. **ધુમાડાએ આંખોને વિકાર થાય છે તેને માટે**—ગોળ કિંવા સાકર આંખમાં આંજવી. **સર્વ નેત્રરોગો ઉપર**—કાળા તલના કલ્કે કરી સ્નાન કરવાથી તે આંખોને દિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે. જેડીમધ અને આવળકંઠી એણેકરી સ્નાન કરવાથી, તે પિત્ત અને તિમિર એનો નાશ કરે છે. વેખંડાદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી, તે તિમિર એનો નાશ કરે છે. દરરોજ આવળકંઠી વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દષ્ટિને બળ આવે છે. ત્રિક્ષણાના કાઢાએ આંખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે, અને તેના કાગળા મુખરોગનાશક છે. અને ત્રિક્ષણાં પ્રાશન, કમળો અને પ્રમેહનાશક છે. ભોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેળીમાં પાણી લેઈ બીજા હાથે ઘસી તે પાણી આંખમાં જાંટવું એટલે

તે થોડા દિવસમાં તિમર રોગનો નાશ કરે છે. (૨) ગળા અને ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો, મધ અને પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૩) જેડીમધ, ગળા, ત્રિક્ષ્ણા, એનો કાઢો પ્રાશન કરવો, (૪) જેડીમધ, ગેર, સીંધવ, દારૂળદર, રસાંજન એ સમભાગ લેધ પાણીમાં વાટી આંખોની આહર લેપ કરવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગો નાશ કરે છે. (૫) ત્રિક્ષ્ણા, કડવા પંડોળા, કડવો લીંમડો, અરકુસો એનાં કાઢામાં ઘૃત સિધ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થે આપવું. તે સર્વ નેત્રરોગોનો નાશ કરે છે. (૬) શતાવળી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડિંગ ૮ તોલા, આંમળાનાં બીજ, મરી ૪, પીપર ત્રણ, અને રસાંજળ એધા તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે કંકુ, તિમિર, અર્બુદ, કાયબિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકાર એનો નાશ થાય છે. (૭) ત્રિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિક્ષ્ણાં તજ, જેડીમધ, મહુડાના ફલ (મહુડાં), એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી તે લીં અને મધ એમાં સાચકાળે આપવું; એટલે તિમિર, અર્બુદ, રક્તતા, કંકુ, રાચ્યંધ, દાહ, શંખ, સણકા, પડળ, શુકલ પડળ, કાય એનો નાશ થાય છે. એ ચૂર્ણ, ગરદન ઉપરના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે; વૃધ્ધ સ્ત્રિઓએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તણ થાય છે; એ પુરુષોએ લેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુધ્ધિ અને શક્તિ એણે યુક્ત થઈ સો વરસ સુધી જીવે છે. તથા મૂળવ્યાધ, ભગંદર, ગણ, પ્રમેહ, કોડ, હલીમક, કિલાસકુષ (કોડની એક જાત છે,) પક્ષિત એનો નાશ કરે છે. નષ્ટાગ્નિને વધારે છે, અને મુખ નો કમળ જેવો વાસ, ભ્રમર જેવા કાળા કેશ, અને ગૃધ જેવી દષ્ટિ થાય છે. (૮) અરકુસો, નાગરમોથ, કડવો લીંમડો, કડવાં પંડોળા એનાં પાંત્રાં, કુટકી, ગળા, ચંદન, કડાલીં જાત, ઈંદ્રજવ, દારૂળદર, ચિત્રક, સુંક, કરીઆતું, આં વળકંડી, હરડાં, બહેડાં, જવ એનો કાઢો કરી પ્રાતઃકાળે પ્રાશન કરવો; એટલે તિમિર, કંકુ પટલ, અર્બુદ, શુક, ગણશુક, નેત્રત્રણ, દાહ રક્તતા, સણકા, અને સર્વ નેત્રરોગ એનો નાશ

થાય છે. (૯) પીપર, ત્રિક્ષ્ણાં, લાખ, લોઢ, સીંધવ એ સમભાગ લેધ ભાંગરાના રસમાં ખલી ગોળી કરવી, તેનું અંજન કરવાથી આંખરોગ, તિમિર, કાય, કંકુ, નેત્રશુક, અર્બુદ અને નેત્રરોગ, એનો નાશ થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં બીજ, શંખ, સીંધવ, સુંક, મરી, પીપર, સાકર, સમુદ્રફેણ, રસાંજન મધ વાવડિંગ અને મનશીળ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રિના દૂધમાં ખલ કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, પટલ કાયબિંદુ, અર્બુદ નેત્રશુક, કંકુ, કલેદ, નેત્રર્બુદ, મળ એનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો, સીંધવ ૧ માસો એ એકત્ર ખલવું અને અંજન કરવું; એટલે પિત્ત, અર્બુદ, તિમિર, કાયબિંદુ, કંકુ, લીંગનાશ, શુકલગત અને કૃષ્ણગત રોગ એનો નાશ કરે છે. (૧૨) પીપર, મીઠું મરી, રસાંજન, સુરમો, સમુદ્રફેણ, ઘોળા વસૂના મૂળ, હળદર, રક્ત ચંદન, મધ, મોરચુચુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીંમડાનાં પાંત્રાં, સાયરમીઠું, સ્ફટિક અને શંખ એમની ભસ્મ અને કપુર એનું વસ્ત્રગાળા ગારીક ચૂર્ણ કરી તે લોટાના વાસણમાં વાડકીથી મધ નાંખી ઘુંટવું. એ નયનશાણ નામક અંજન—તિમિર. પટલ અને કુલ એનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ, ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર-અધા ભાગ એ પ્રમાણે એકત્ર કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંઈમાં અર્બુદ રોગ, મધમાં પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી અર્બુદ, એનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચંદ્રોદય વર્તી:—રસાંજન, સિલાજીત, કેસર, મનશીળ, શંખ, ઘોળાં મરી અને સાકર એ ગાયના દૂધમાં ઘુટી ગોળી કરવી, એ વિદેહ રાજ્યે નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંકુ, શુક, તિમિર અને અર્બુદ એનો નાશ કરે છે. (૧૫) બીજી ચંદ્રોદય વર્તી:—હરીતકી, વજ, કોષ્ટ, પીપર, મરી, બહેડાંનો ગર, શંખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી, ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘુંટવું; અને તેની ગોળી કરવી. એ તિમિર, કંકુ, પટલો, અર્બુદ, ત્રણ વર્ષનું

કુલ, એનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. અને અધિક વધેયું માસ, રતાંધળો, વડસ, અહિર, એનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) નયાનામૃત—પારો અને શિસાની ભસ્મ સમભાગ, એ બન્ને ના દુષ્પટ સુરમો, અને પારાનો ચતુર્થાંશ ભી-મસેની કપુર, એનો એકત્ર ખલ કરવો, એનું અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ, અર્ગુન એનો પથ્ય કરવાથી નાશ કરે; અને બીજા પણ નેત્રરોગોનો નાશ કરે છે.

(૧૭) શરીકલાવર્તી—કલખાપરી, શંખ, રકતભોળ, મોરથુથુ એ સમભાગ લેઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું, તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ઘુટી તેની ગોળી કરવી, તે તિમિર, કંકુ, સ્વાવ, અર્મ અને પિત્તરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧૮) કુસુ-

મિકાવર્તી—તલનાં કુલો ૮૦, પીપળીના ચોખા ૬૦ ગાંધના કુલો ૫૦. મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લેઈ પાણીમાં ખારીક વાટી ગોળી કરવી; એ ગોળી તિમિર, અર્ગુન શુક્ર અને માં સવ્રધ્ધિ, એનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચંદ્રભાગવર્તી લળદર, કડવા લીંબાનાં પાંત્રાં પીપર, મરી, વાવડિંગ, નાગરમોથ અને હરીતપ્રી એમને બકરીના મૂત્રમાં ઘુટી પેંડી કરી જાયે સુકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિર નો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે. અને સીના દૂધમાં અંજન કરવાથી કુલનો નાશ કરે છે. (૨૦) રસકેશ્વરવટી—કલખાપરી,

સીંધવ, મોરથુથુનાં કુલ, સુક, મરી, પીપર એ આપધો કુટ્ટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખલ કરવો; પછી ગોળીઓ કરી જાયમાં સુકવવી એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) શેંદુર ૩, કપુર ૩, મોરથુથાના કુલ ૧, ઘોળો કાથો ૩ ભાગ, મુરદાડશિંગ, ભાંગ, એ ગાયના માખણમાં ખલી તે ઉપર બીજામાના તેલનાં ૧૦-૧૨ ટી પાં પાડ્યાં તથા તાંબાની કથરોટમાં તાંબાના વાસણે ખલી વીસ પચ્ચીસ પાણીએ ઘોષ પછી ડાખમાં ભરી રાખવું, અને નિત્ય રાત્રે આં-

ખોમાં આંખવું, એટલે પીયા, રતાશ, કંકુ, ગળતી, કુલ, કાંચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે. અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ ઘોડાની લાળ એમાં મરી ઘસી આંખોમાં અંજન કરવું. તેથી કરી અતિનિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) ગાંધના કુલો અને પાંત્રા, મરી, કુટકી, વજ, સીંધવ, એ બોંકડાનાં મૂત્રમાં ખલી અંજન કરવું, એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે. પથ્ય:—ચોખા, ગડુ, મગ, જવ, કુળીથ, લસણ, પંડોળાં, તાંદળાં, કારેલા, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય:—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તડકો, દહીં, જાશ, ભાજપાલો, કાલંગકુ, અડદ, મધ, તાંબુલ, ખારા, તીક્ષણ, તીખા, ઉષ્ણ, એવા પદાર્થ.

૩૦ પાંડુ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિમધપાન, મૃત્તિકા ભક્ષણ, દિવસે ઉંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, પિષ્ટાન, માજાનાં અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઈ, શરીરની ત્વચા પાંદુરવર્ણ થાય છે. એ રોગને પાંદુરોગ કહે છે. વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય એવા પાંચ પ્રકારનો પાંદુરોગ થાય છે. પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, મોંને ફિકાશ, શરીર ગળવું, મૃત્તિકા ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મલ, મૂલ એનું પિંગાશપણું, અન્નનું પાચન ન થવું. એ લક્ષણો પાંદુરોગ થવાના પહેલાં માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદીકાને રક્ષતા, કાળાપણું, રાતાપણું થાય છે. અને કંપ, સોયો ભોકવા જેવી પીડા, પેટ કુલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે. પિત્તપાંડુ:—મૂત્ર, વિષ્ટા અને આંખો એ પીળા થાય છે; દાહ, તૃષા, જ્વર એણે તે પીડિત હોય છે. મળ પાતળો થાય છે, અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે. કફપાંડુ:—મુખમાંથી કફનો સ્વાવ, સોજો, ડાહ્યાં આં-

બસ, શરીરે ભાર; ત્વચા, આંખો અને મોં એ-
ને સ્વેતત્વ એ પ્રમાણે થાય છે. સન્નિપાત
પાંડુ:—બિપર કહેલાં તણુ લક્ષણોએ યુક્ત હોય
છે. **મૃતિકાલક્ષણન્ય પાંડુ:**—માટી ખાવા-
ની જેને ટેવ પડેલી છે, તેનો વાતાદિકા પૈકી
એકાદો દોષ કુપિત થાય છે; ખારી હોય તો
પિત્ત કોપે છે; મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય
છે; તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને
રક્ષા કરે છે. અને રૈક્ષ્ય ગુણુ પ્રત્યક્ થયો એ-
ટલે જે અન્ન ખાવામાં આવે તે રક્ષ્ય થઈ
જાય છે. તે માટી કોષ્ટાદિકાના અગ્નિએ પચન
થયા શિવાય, રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે
છે, અને તેનો રોધ કરે છે. તેથી કરી ઇન્દ્રિ-
ઓતું બળ એટલે સ્વવિપયગ્રહણશક્તિ નષ્ટ
થાય છે, શરીરનીદિપ્તી, શક્તિ અને ઓજ
એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોયછે તે)
ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમાં, બ-
લ, અગ્નિ, વર્ણુ, એનો નાશ થાય છે. **વિશેષ
લક્ષણુ:**—નેત્ર, ગાલ, બ્રુકટિ, પગ, નાભિ,
શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કાકામાં કૃમિ અને ર-
ક્તકફમિશ્રિત રંગ એ લક્ષણો થાય છે. આ
પ્રકારને કાષ્ઠ “ **કૃમિપાંડુ** ” એવું પણ નામ
કહે છે. **અસાધ્ય લક્ષણુ:**—ઘણા દિવસનો
પાંડુરોગ, કાળ ઘણો થવાથી જડ થાય એટલે
સાધ્ય થતો નથી, બધા શરીરે સોજો આવેલો
હોય જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા જૂવે છે તે,
જે માણસનો બંધાયલો થોડો મળ લીલા રંગ-
નો. કફ મિશ્રિત પડે તે, જે પુરૂષ દીન એટલે
દુઃખી થાય છે અને ધોળો પુણી જેવો થાય
છે અને ઓઝારી, મૂચ્છા, તૃષ્ણા એની પીડા પા-
મે છે તે, રક્તક્ષયથી જે પાંડુરોગી ધોળો થા-
ય છે તે, જેના દાંત, નખ, આંખો પીળાં થયેલાં
છે તે, જે પાંડુરવર્ણુના પદાર્થસમુહ જૂવે છે
તે, હાથ, પગ, ડોક એ ઠેકાણે સોજા, મધ્યદેહ
જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય, એથી
ઉસડો સાધ્ય જાણવો. મધ્ય દેહને સોજા હાથ,
પગ, ડોક એ શુષ્ક થયેલાં; ગુદા અને શિશ્ન
એ ઠેકાણે સોજો; મૃતપ્રાય થયેલો, તેમજ અ-
તિસાર અને તાવ એણેકરી પીડાયલો રોગી

વૈદ્યોએ છોડવો. **પાંડુરોગમાં કમળો થાય છે:**—
જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં દ્રવ્યો સેવન કરે છે,
તેનાં પિત્ત, રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમ-
ળારૂપરોગ કરવાને સમર્થ થાય છે. તેની આંખો
અત્યંત પીળા થાય છે. ઇન્દ્રિઓની શક્તિ નષ્ટ
થાય છે. ત્વચા, નખ, મુખ એ અત્યંત પીળાં
થાય છે; મુત્ર, પુરૂષ, લાઙ્ગ અને પીળાં થાય
છે; તે પુરૂષ યોમાસામાંના દેડકા જેવો પીળો
થાય છે; દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બલતા, અ-
ગજલાનિ, અન્નદ્રોષ એણે તે રોગી પીડિત થાય
છે; જેમાં પિત્તલ આવાં એ કમળો એક કો-
ષ્ટાશ્રય, તથા બીજી શાખા—(રક્તાદિધાતુ)—શ્રિત
હોય છે. જેવો રાજ્યદમા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ
એ સ્વતંત્ર હોય છે. એનીજ બીજી અવસ્થા
કુંભકમળો:—કાળાંતરે જડ થયેલો જે કુંભ-
કમળો તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે. કુંભ એટલે કોષ્ટ,
તદવત જે કમળો તે કુંભકમળો. **પાંડુરોગમાં
હલીમક રોગ થાય છે:**—જે વખતે પાંડુરો-
ગનો વર્ણુ લીલો, નીલ કિંવા પીળો થાય છે,
અને બલ, ઉત્સાહ એનો નાશ; ઉંઘ, અગ્નિ-
માંઘ, ખારીક જ્વર, સ્ત્રીભોગની ઇચ્છાનો અ-
ભાવ, અંગ મરડાઈ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અ-
ન્નદ્રોષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે વાત-
પિત્તથી રોગીને હલીમક રોગ થયો છે એમ
જાણવું. **ઉપચાર:**—[૧] લોહપાત્રમાં તપાવી
રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય કરવી.
એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી, એ રોગ
દુર થાય છે. [૨] દશમુળો અને સુંક એનો
કાદો આપવો; એટલે કફયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અ-
તિસાર, સોજો, સંગ્રહણી ઉધરસ, અરૂચિ, કં-
ઠરોગ, હૃદ્રોગ, એનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિક-
ળાં, ગળો, અરકુસો, કુટકી, કરિઆતું, કડવો
લીમડો એનો કાદો, મધ નાખી પાવો; એટલે
પાંડુરોગ અને કમળો એનો નાશ થાય છે.
[૪] સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પડોળાં,
સુંક, કુટકી, ગળો, દારહણદર, હરડાં એનો કા-
દો—સર્વાંગનાસોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થુલતા, મુખ-
માં હમેશાં ગભા આવવાં અને કફરોગ એનો
નાશક છે. (૫) અરકુસો, ગળો, કડવો લીમ-
ડો, કરિઆતું અને કુટકી એનો કાદો મધ અ-

ને ઘી નાખી આપવો; એટલે કમજો, પાંડુ રક્તપિત્ત, હલીમક, કફાદિક વ્યાધિ એનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજિત, મધ, વાવડિંગ, હરીતકી, સાકર એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બલવાન થાય છે. [૭] ચિત્રકચૂર્ણને આંવળકંઠીના કાઠાની ત્રણ લાવના આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેતાં જવું, [૮] દેવદારના પચાંગનું ચૂર્ણ દુધમાં કિંવા પાણીમાં ૪ માસા લેતાં જવું; એટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરીતકી ગોમુત્રમાં ૨૧ દિવસ ભીજવી રાખવી અને તેમાંની એકેક લક્ષણ કરવી. (૧૦) મુળ સહીત કાંસાળુ લેધ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેશર, જેઠીમધ, પીંપર અને નિશોત્તર એનો કાઠો કરી તેની લાવના આપવી; પછી તે લાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરીતકીનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૧૩) ગોખરનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૪) ગજોનું સત્વ મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૧૫) હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચતુર્ગુણિત ઘીમાં પ્રથમ ત્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ દૂધ સાકરમાં આપવું. (૧૭) સુંઠ, મરી પીંપર, ચિત્રક-મૂળ બાળહરીતકી, એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી તણુ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; એટલે પાંડુરોગ અને મુળવ્યાધિ એનો નાશ થાય છે. (૧૮) વાંકરીનો ભાતો થંડા પાણીમાં અગર દુધમાં ઘસી પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવો; એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણીજ્વર, નાડીત્રણ, ભગંદર, ગંડમાલ, કથલી ગર્ભી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે. **પૃથ્થ:**—જુના જવ, ગદ્દ, ભાત, મગ, તુવેર અને મસુર એની દાળ; પડવળ, જુના કેળાં, જુના કેળા. જળો, કાળી સેલડી, તાંદળજે, પુનર્નવા, વંતાક, કાંદા, લસણ, પાકી કેરીઓ, ગીલોડાં, આંમળાં છાશ, ઘી, તેલ, જવ, ગદ્દ એની કાંઈ, માખ

ણુ, હળદર, તુરા પદાર્થ અને કેશર. **અપૃથ્થ**—રક્તસ્ત્રાવ, ધુમ્રપાન, ઉલટી, મલ મુત્રાદિકોના વેગનું ધારણુ, પરસેવો, મૈથુન, શિગો અને પાલો એની ભાજી, હિંગ-અડદ, પેંડ, તાંબુલ, સરસવ, મધ, ખાટા પદાર્થ, વિરૂધ્ધાન્ન, જડ, અને વિદાહી એવા અન્નો,

૩૧ પ્રમેહ.

(પરમીથા.)

કારણ:—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દષિલક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અનુપ માસના રસ, અને દૂધ, નવા અન્ન, નવોદક એનું સેવન; ગોળાદિકના પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું. **સામાન્ય લક્ષણ:**—મૂત્ર ઘણું હોષ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્રવર્ણભેદકરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ કહેવાયા છે. વ્યવહારમાં પેસાળની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને **તિડક પરમે** એમ કહે છે. પેસાળના વખતે આગ થતી નથી તેને **થંડા પરમે** કહે છે. પેસાળના આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીએ ઉંચકીએ તો હાથ બે હાથ લાંબા થતો તાર થાય છે, તેને **તંતુમેહ**, **તારમેહ** કિંવા **લાલામેહ** કહે છે. જે પ્રમેહમાં ઘાત પડે છે તેને **ઘાત પરમે** કહે છે, જેમાં પડ પડે છે તેને **પુ પરમે** કહે છે. કંધક તુરો અને મધુર એવો જે પરમે પેસાળ સાથે પડે છે તેને **મધુમેહ** કહે છે. મધુમેહી પુરૂષ જે ઠેકાણે પેસાળ કરે છે તે ઠેકાણે ઘાત જમે છે. અહિંઆં પ્રમેહ રોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે. પ્રમેહ આ રોગ પુરૂષોનેજ થાય છે સ્ત્રિઓને પ્રતિમાસે રજપ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી કરી શરીર સંબંધી સર્વદોષ શુદ્ધ થાય છે; એટલે સ્ત્રિઓને પ્રમેહ થતો નથી. **તિડક પ્રમેહ ઉપર:**—ઘોળી ગોકર્ણી (ગરણી)નાં મૂળો થંડા પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ભીલામો ઘસી તે પાવો. (૩) આંમળીની છાલનો રસ બે તોલા પર્યંત કાઢી તેમાં

કિંચિત્ હળદર અને મધ નાંખી તે આપવો. (૪) ઉંખરાનો દ્રવદર વખતે એ તોલા લેઈ તે માં કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે એ વખત આપવો. **મધુમેહ ઉપર:—**(૧) જાંબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પર્યંત ખાવી કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાંની ભૂકી ખાવી. (૨) કડાના મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણાની છાલ, નાગરમોથ, ત્રિકૂળાં એનો કાઢો કરી આપવો. **બહુમૂત્ર ઉપર:—**ત્રિકૂળાં, વેળુનાં પાંત્રા નાગરમોથ, પહાડમૂળ, એનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે તે ત્વરિત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે. (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી એ વખત આપતાં જવું. (૪) કળકીના સુકાયેલા પાલાનો કાઢો એ વખત આપતાં જવું. **સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—**ગજોનો અંગરસ મધમાં આપવો. (૨) ત્રીકૂળા, દેવદાર, દારૂહળદર, નાગરમોથ એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) ખાખરાના ફુલનો કાઢો સાકર નાંખી આપવો. [૪] વડના અંકુરોનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડિંગ, હળદર જેડીમધ, સુકા, ગોખરું એનો કાઢો મધમાં આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે. (૬) ભુયઆવળી, તજ, એલચીદોડા તમાલપત્ર, કંકાળ ૨૦, મરી એ એકત્ર વાટી ખાવાં, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળી નાંખી એક તોલો જાશમાં વાટી પાવાં (૮) બકમ લીંમડીની લીંબોળીઓ ચોખાના ધોવરામણ માં વાટી ઘી નાખી ખાવી. એટલે ત્વરિત પ્રમેહનો નાશ થશે. (૯) ગરમાળાનો અથવા શમીનો કુમળો પાલો, થોડું જીરું ખારીક વાટી ગાયના ચેખા દૂધમાં મેળવી, તેમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી પ્રત્યેક એ વખત આપવો. (૧૦) કબાબચની ૧ તોલો લેઈ કાઢો કરી તેમાં ચંદનના તેલના ચાર ટીપાં નાખી તે આપવો. (૧૧) વંશલોચન ૧ તોલો, અને એલચી દાંણ ૧ તોલો, કંકાળ ૧ તોલો, ઘોળો કાથો ૧ તોલો અને માયકૂળ ૧ તોલો લેઈ, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી, નાની ખોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળી સવાર સાંજ ૪ તોલા

થંડા પાણીમાં મેળવી તેમાં ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાંખી તે પાણી પાવું. એ આપવથી પ્રદર પણ નય છે. (૧૨) ત્રિકૂળાં ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ, ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સધળું મધમાં આપવું, એટલે સાત દિવસ માં દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાંક ગહું રાત્રે પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે પાણીમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. **પ્રમેહપીટિકા:—**પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફેડાકી થાય છે તે સર્વ સધિના ફેડાણે થાય છે. તૃણા, શ્વાસ, માંસનો સંક્રોચ, મેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મ સંરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પીટિકાના ઉપદ્રવ જાણવા. **પ્રમેહપીટિકા ઉપર:—**(૧) ઉંખરાનો દૂધનો લેપ કરવો. (૨) બાવચો વાટીલેપ કરવો. (૩) વળુ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. **પથ્ય:—**ચોખા, જવ, સાંભો, મકા, ગહુ, કુલિત્થ; મગ, તુવેર, ચણા એની દાળ, સરગવો, પડોળાં, લસણ. **અપથ્ય:—**મૂત્રવેગનો અવરોધ, ધૂમ્રપાન, દિવાનિદ્રા, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન, તેલ, જાશ, ગળપણ, દુધી, કોહળું, સેલડી, ખાટા, ખારા પદાર્થ.

૩૨ બાલરોગ.

કારણ:—માતાનું જડાન્તાદિ ભક્ષણ, વિશ માશન, દોષકારક, અન્નભક્ષણ, એણે કરી દેહમાં પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દુધ વિકૃત થાય છે. તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ માતાપિતાના ઉત્પત્તિ સ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકનો અનુપમિત આહાર ધણી જ વખત ઉઘાડવું, ધણીજ વખત પાણી પાવું, ગરમીમાં બહાર લેઈ જવું; દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થયેલા એવાપેય પાવા. વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દુધ પીનારા, દુધ અને અન્ન ખાનારા, અને કેવળ અન્ન ખાનારાં એવા ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે. તે અન્નો અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે, અને દુષ્ટ હોય ત્યારે રોગી હોય છે. દંતોદ્ભવ એ સર્વે બાલરોગોનું કારણ

છે. પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જવર, વિદ્યુત્, કૃશત્વ, ઉલટી, કપાળ દુખવું, અભિષ્પન્દ શોથ, વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે. **આળકોની અતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:**—આળક ના રડવા ઉપરથી તેની કમી જાસતી પીડા સમજવી. તે આળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દે નહીં, તે ઠેકાણે તેને કંઈ પણ દુઃખે છે એવું સમજવું. આંખો મીંચાવા ઉપરથી મસ્તક દુઃખે છે એવું સમજવું; મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમાં ગડગડવું. પેટ ચઢવું, અને પેટ ઉચ્ચ થવું, એ લક્ષ્યોએ તેના કોઠામાં પીડા છે. એમ સમજવું. મલમૂત બંધ થવું, ડચકણ તથા ચારે તરફ જોવું એ છે કરી તેની આસતીમાં તથા ગુચ્છ સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વૈદ્યોએ તેની જ્ઞાતસો [નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારા], હાથ પગ વગેરે અવયવ તથા સાંધા વારંવાર જોવાં. **આળકને આપધ આપવાનું પ્રમાણ:**—આળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડીગના ફળ જેટલું અથવા ગુંજ પ્રમાણ આપધ આપવું; તેમ જ આળક મોટું થતુ જાય તેમ વધારતા જવું. એકેક વર્ષે એકેક માસો વધારતાં જવું. કુકુલુક (આળખુપર્યા) —આ રોગ દૂધના દોષેકરી થાય છે. તે યોગે આળકની આંખો દુખે છે અને પીયા લાગે છે. તે આંખોને ખુદ લાગે એટલે આળક કપાળ, નાક તથા આંખો યોગે છે, અને તેને ગરમીમાં જોવાતું નથી; અને આંખો ઉધડતી નથી. **પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ**—ગર્ભિણી માતાનું દુધ, આળકને પાવાથી, તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંઘ, ઉલટી, ઝાંપડ, અરૂચિ તથા ભ્રમ એ થાય છે; તે રોતું થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તગતગતું દેખાય છે; આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન આપધ આપવાં. તાલુકંટક (તાળવું પડવું.)—તાળવાના માંસમાં કદ કુપિત થઈ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડો પડે છે; અને તાળવું નીચે લબડે છે; આળક થાન લેતું નથી, મહા કષ્ટે ધાવે

છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આંખો ગળું અને મોં એ દુખે છે, ગળું ચોખું રહેતું નથી તથા જે દુધ પીયે તે ઝોડી કાઢે છે. **મહાપક્ષ વિસર્પ**—આળકની ડાકને કિંવા અસ્તીને ધાવડ થાય છે, તેથી કરી આળક જંગલું નથી, તે ધાવડ, રાતા કમળના પાંખા પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપક્ષ રોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ ગુદા પર્યંત જાય છે. **સસણી:**—નાના આળાકની પ્રકૃતિ કદપ્રધાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાયઃ કદાશ્રયના રોગ થાય છે. કદકારક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે. પેટમાં કદનું જાળું થઈ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિને અવરોધ કરે છે, અને તે ઉપર ચડતું ચડતું કળજાળું વ્યાપી આગળ કદાવરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું ઉડતું હોય છે. એ સસણી પ્રમાણે અતિ સત્ત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણુધાતક બીજો રોગ નથી. **આંકડી**—માતાએ ઉજ્જી અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દુધ દુષિત થાય છે; તે આળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેંદુ તત્ત્વ થઈ પ્રાણુવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે; તેથી કરી હસ્તપાદાદ્યવયવ થરથર થઈ આંખો સુકાઈ જાય છે, હાથ પગને વારંવાર આચકા આવે છે, શુદ્ધિ નહીં થાય છે, અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટો ભયંકર અને પ્રાણનાશક રોગ છે. આ રોગમાં અપસ્મારનાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. આ રોગમાંનાં છોકરા, નભાવવાં મોટાં કડીણુ હોય છે. જે આળકના મસ્તકમાં ઉજ્જીતા ઘણી હોય છે. તેને પ્રાયઃ આંકડીનો રોગ થાય છે. ભાર:—આ રોગ દુધની મલાઈ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઈ આંતરડામાં ચિકટાઈ રહે છે, પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઈ જેવા પુટ ચડી ચડી તે વધતો જાય છે, પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જામે છે. તેને નીચે કિંવા આળુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે, તે તેનું મુખ. તેમાં જે ઉર્ધ્વ મુખ હોય તે સાધ્ય, આળુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટ સાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અ-

સાધ્ય. આ રોગ ૭ મહિનાની ઉપરના આળક-
ને થાય છે. ક્વલુઃ—આ રોગ પાનધરી જેવો
પેટમાં ડાખી આળુએ ફીકરાના કડકા જેવો થાય
છે. ઉત્કુષ્ઠિકાઃ—જેમાં પેટ ધ્રુલે છે, અને દમ
સોળે એણે યુક્ત એવી આળકની જમણી કુખ-
માં ઉત્કુષ્ઠિકા થાય છે. આળ ખુપરા ઉપ-
રઃ—તિક્ષ્ણાં, લોઘ, પુનર્નવા, આદુ, રીંગણી
ઉભા ભોરીંગણી એ વાટી, કઢવી, તે કલકનો
સુખોળુ એવો લેપ દેવો. (૨) જસતનાં
ધ્રુલ આંખોમાં આંજવાં. [૩] કૃદંદના પથ્થર
ઉપર લોખંડ ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી ખુ-
પરાપર નાખવી. પારિગર્ભિક ઉપરઃ—પીંપર મ-
ધમાં નાખી ચાટવા આપવી. આળક પોતાની
મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ
ચટાડવું. [૨] સુરવારી હરડાં અને તજ એ
ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવાં. [૩] અજમે,
મોથ, જીરું, શહાજીરું અને સુંક એનું ચૂર્ણ
મધમાં આપવું. [૪] પ્રવાળ ભસ્મ ગુલકંદ
માં અથવા મધ અને ધીમાં આપવી. [૫]
મરી પાણીમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે
પાણી આપવું. તાળવું પડે છે તે ઉપરઃ—
[૧] હરીતકી, વજ ઉપલેટ, એનો કડક ક-
રી મધ નાંખી તે માતાના દૂધમાં પાવો. [૨]
સાખરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ધીમાં ઘસી
તાળવા ઉપર લેપ દેવો અને ગાયના દૂધમાં
સાખરશિંગ ઘસી પાછ દેવું. [૩] વજ અને
જયદ્રણ દૂધમાં અગર ધીમાં ઘસી તાળવા ઉપ-
ર લેપ કરવો. તથા સાખરશિંગ દૂધમાં ઘસી
પાવું. [૪] વાસનવેલના અગર પડળીના વે-
લાનો પાલો બારીક વાટી પેંડી કરી તે તાળવા
ઉપર આંધવી. [૫] કડવાં કારેલાં અને આં
બા હળદર એનું ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની
પેંડી તાળવા ઉપર બેસાડવી અને ઉપર એર-
ડાના પાંલાં આંધવાં. દિવસ. ૩. [૬] કારી-
વણુના પાલાનો અથવા ડુંગળીનો રસ કાઢી તે
માં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી તે
પાવો. [૭] ડુંગળી શેકી વાટી તેનો લે-
પ દેવો. અને સંધ્યાકાળે તે કાઢી તાળવા
ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને
મધ આંગળીપર લેઈ તાળવા ઉપર ચોળવું.

ધાંવરા ઉપરઃ—(૧) રાત્રી કરેણનાં ધ્રુલો તથા
ચોખા સમભાગ વજને લેઈ રાત્રે થંડા પાણીમાં
ભિજવી રાખી, તે વાંસળુ ઝાકળમાં ઉઘાડું
રાખવું. સવારે વાટી તેનો લેપ દેવો. (૨)
ધોળી ચણોડીનો પાલો વાટી તેનો લેપ દેવો.
(૩) ગુલાબનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ દેવો.
(૪) સાગનાં પાંત્રા અને કાંબળાના તુકડા એની
રાખ કરી તેલમાં ખલી ચોપડવી. (૫) ગોપી-
ચંદન ઘસી ચોપડવું. સસણી ઉપરઃ—(૧)
સુરવારી હરડાં, બહેડાં, જેડીમધ એ ઉણોદકમાં
ઘસી તેમાં લગારેક સીંધવ અને મધ નાંખી તે
ચટાડવું. (૨) નાગરવેલનાં પાકેલા પાંત્રાને એ-
રડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ શેકવું.
(૩) ગોળમાં ચણુની દાળ કરતાં પણ કમી
પાપડખાર અથવા સાજખાર નાંખી તેમાં થોડું
માતાનું દૂધ નાંખી પાછ દેવું. ઉલટી થશે.
(૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના
રસમાં આપવી. (૫) પાન સાથે કડુજીરું અને
હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો. (૬) કારેલીના
પાંદડાનો રસ કાઢી તેમાં હળદર નાખી તે રસ
પાવો. (૭) ગરમાળાનાં બી નાગરવેલના પાનના
રસમાં, દૂધમાં અગર પાણીમાં ઘસી પાછ દેવાં.
(૮) સતાપાના પાલાનો રસ મધ નાંખી આપવો.
(૯) ગોમૂત્ર એક એ વખત ગાળી હળદર નાખી
પાછ દેવું. (૧૦) દિકામાલી, રેવચીનો શિરો
અને એળીયો ગરમ પાણીમાં વાટી કુટી છોડી
પેટ ઉપર લેપ કરવો. આંકડી ઉપરઃ—
(૧) ધોળી ડુંગળી લગારેક ચીરી નાકમાં ઘરી
રાખવી. અને સુંધવી. (૨) ગુલાબજળ, તાળવા
શિવાય સર્વ મસ્તક અને નાક આગળ અને
કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩)
સુરવારી હરડાં થંડાં પાણીમાં ઘસી, હૈયાને અને
જીભ નીચે અને લગારેક જીભને પણ ચોપડવું.
એટલાથી ઉપશમી ન થાય તો હરડાં, આવળ-
કંડી તથા ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું. તથા
કાંદાનો ઉપાય આસ્તે આસ્તે ચાલુ રાખવો. ભાર
ઉપરઃ—કડુવ્રંદાવન, ભેંશના મૂત્રમાં બારી તે મૂત્ર
સુધ્યાં ખલવું પછી તે વાલભાર લેઈ એક ચણો
ડીભાર સંચોરો અથવા સંચળ એની ભૂકી એ
સાથે મધમાં આપવી. (૨) ગોમૂત્રમાં સાકર

તથા મીઠું સમભાગ નાખી તે પાતાં જવું. (૩) કણ્થતરની અથવા પારેવાની હગાર મધમાં ચટાડવી. (૫) તોલાભાર પાપડખાર, એક મોટું વંતાક કલઘના વાસણમાં બાંધી તેનો ગો-મૂત્રમાં ખલ કરી તેમાંથી એ વાલ લેઈ પાણીમાં પાછ દેવું [૬] બેડી ભોરીગણી અને ઉલ્લી ભોરી-ગણી એના કાટામાં તોલાભાર પાપડખાર ખલી એ એક આંગળી ચટાડવું [૭] કડવી પંડોળીના મૂળધેટીના દૂધમાં ઘસી મધ્ય રાત્રે પાછ દેવાં. (૮) જંગલી શેલડીનો રસ થોડા દૂધમાં પાછ દેવો (૯) સૂર્યકમળના પુલોનો રસ દસ ટીપાં શક્યનુરૂપ દૂધમાં આપવો. [૧૦] ખોરેતીની છાલ, નાળીએરની કાઢલી ગોમૂત્રમાં ઘસી પ્રત્યેક એ વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૨ દિવસ આપવી. (૧૧) ખોરેતીની છાલ, ચિત્રકના મુળો અને ઝં-ઝેટાનાં મૂળો, એ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવાં ઉતાર દલી અને ભાત. **કવલુ ઉપર**—ભાર ઉપારના ઉપચાર કરવા **ઉત્કુલિકા રોગ ઉપર**—[૧] જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું અને કટોલી, સુંક, નાગરમોથ, કંકોળ, તથા અતિવિષ એનું ચૂર્ણ માતાને પાછ દેવું એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે. (૨) પેટ શેકવું અને બીલીનાં મુળ, નાગરમોથ, પહાડમુળ, ત્રિકુળાં, બેડીભોરગણી, ઉ-ભીભોરગણી, એનો કાઢો ગોળ નાખી પાછ દેવો.. **દંતોદભવ ઉપર**—દાંત આવવાની વખતે ઘા-વટીનાં પુલો, પીંપર અને આંમળાનો રસ એમાં મધ નાખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવું; એટલે બાળકને દાંતપીડ થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી થઈ હોય તો, ઘોળી નિર્ગુડીના પૂર્વ બાળુનાં મૂળ લાવી ગળામાં બાંધવાં એટલે દાંતસંબંધી ઉપદ્રવ, ફરેડ; તથા એક અંડ ઉ-તરે છે તેનો નાશ થાય છે. **બાળકના તાવ ઉપર**—પદ્મકાષ્ટ, કડવો લીંમડો, ઘાણુ, ગળો, રક્તચંદન એનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો. એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જેડીમધ, વંશલોચન, ઘાણી, રસાંજન એનો લેહ બાળકને આપવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપા-પડો, વાળો, કાળોવાળો, પદ્મકાષ્ટ એનો કાઢો થડો થયા પછી આપવો, તે દાહ, ઉલટી તથા

જ્વર એનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોથ, હરી-તકી, કડવો લીંમડો, કડવાં પંડોળા, જેડીમધ એનો મંદોણુ કાઢો આપવો. તે બાળકના નિઃશ્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દશમૂળોનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે મોહ ઝાંપડ તથા સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરકુસો, સુંક, જે-ડીમધ, ગળો, એનો કાઢો—પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ તથા જ્વર એનો નાશ કરે છે. (૭) અરકુસો, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીંમડો, કરીઆતું એ-નો કાઢો આપવો; તે ઊલટી, દમ. ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વર એનો નાશ કરે છે. (૮) પીં-પરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો અગ્નિમાં એનો નાશ થાય છે. **બાળકના અતિસાર ઉપર**—(૧) પીંપર, મજક, કાકડશિંગી, અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસાર એનો નાશ થાય છે. (૨) દાડ-મપાક આપવો. (૩) કડાના મૂળો ઉપરની છા-લ જાશમાં વાટી હિંગ નાખી આપવી. (૪) કડા પાક આપવો એટલે સંગ્રહણી અને અતિસાર એનો નાશ થાય છે. (૫) ઘાણી સીંધવ તથા આંબાની ગોટલી એનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉલટી અને અતિસાર એનો નાશ કરે છે. (૬) પીંપર, રસાંજન, આંબાની ગોટ-લી, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉલટી તથા અતિસાર એનો નાશ કરે છે. (૭) ઘાવડીનાં પુલ, બીલાં, ઘાણુ, લોદર, ધંદ્રજવ, વાળો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે જ્વર અને અ-તિસાર એનો નાશ કરે છે. (૮) લોદ્ર, પીંપર અને વાળો એનું ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડિંગ, અજમોદ અને પીંપરમાના તાંદુળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આમાતિસાર ઉપર આપવું. (૯) સુંક, અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, તથા ધંદ્રજ-વ એનો કાઢો સર્વાતિસારનો નાશ કરે છે. (૧૦) વાળો, સાકર, મધ એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ, ઉ-લટી એનો નાશ થાય છે. **બાળકને આપવા-ના સુક્રમ રેચકો**—(૧) સોનામુંખીનો (મેં-દીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે

આપવો. (૨) સુરવારી હરડાં, ગરમ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૩) રેવચીનો શિરો ચણોડીભાર અથવા એ ચણોડીભાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો. (૪) ગુદાખ કળી બાળ હરડાં અને સોનામુખી એનો કાઢો આપવો. [૫] એરંડા અને ઉંદરની લેંડીએ એનું ચૂર્ણ લીધુના રસમાં ખલી, ગુદા અને નાભી ઉપર લેપ દેવો. **બાળકોની સંચલણી ઉપર**—(૧) અજમો, છરં, મરી પીંપર, ઇંદ્રજવ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપર ભાંગ તથા સુંઠ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. [૩] પીંપર, સુંઠ, ખીલાં, નાગરમોથ તથા અજમો, એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૪) સુંઠ અને ખીલાં એનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, એથી ત્રિદોષ સંચલણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોથ, અતિવિપ, ખીલાં ઇંદ્રજવ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **બાળકોના શ્વાસ કાસ ઉપર**—(૧) ઘાણા અને ખડીસાકર એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨) ધમામો, પીંપર, દ્રાક્ષ, હરીતકી એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પીંપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિંગી, એનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘી એમાં આપવું; એ શ્વાસ, કાસ અને જવર એનો નાશ કરે છે, (૪) કાકડાશિંગી, નાગરમોથ, અતિવિપ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉધરસ, જવર, ઉલટી એનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, (૬) અતિવિપનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ, જવર, ઉલટી અને સૂતિકા રોગ એનો નાશ કરે છે. [૭] ઘોળા અરકુસાના, પાંત્રા કપડામાં વીંટાળી અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, પીંપર અને તેલીયા ટંકણુખારની કુલાવેલી ભૂકી નાખી ચાટણુ આપવું. (૮) અરકુસો, સુંઠ, રીંગણી, ગજો એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **ઉચકી ઉપર**—(૧) સોનાગેરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપર અને રેણુક-ખીજ એના કાઢામાં હિંગ અને મધ નાખી તે આપવી. (૩) કુટકીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉચકી અને ઘણા દિવસની ઉલટી એનો નાશ કરે છે. **ઉલટી ઉપર**—(૧) હરીતકીનું

ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપળાની જાલની રાખ પાણીમાં નાખી તે પાઈ દેવી. (૩) આંબાની ગોટલી, ઘાણી અને સીંધવ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. દૂધ પી ઉલટી કરનારા બાળકને પીંપર, પીંપરીમળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એ પચંદ્રાકનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) મહાગુંગ (બીન્નેર) નાં મુળ દૂધમાં ધસી આપવાં. (૫) બાળ આંમો, જેડીમધ અને પીંપર મધમાં ધસી ચાટણુ આપવું. **તૃષા (તરસ) ઉપર**—(૧) પીંપર, જેડીમધ અને આંબાના પાંદડાં એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) કાળી દરાખ અને જેડીમધ એનો કાઢો આપવો. **આનાહ વાયુ ઉપર**—(૧) સીંધવ, સુંઠ, એલચી, ભારંગમુળ, એનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. તે આનાહ, વાતશ્લ, એનો નાશ કરે છે. **રંડતા બાળકને માટે**—ત્રિકળાં અને પીંપર એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. **બાળકની ક્ષીણતા ઉપર**—(૧) ભુખ કોળું, ગદુ અને જવ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ઘી નાખી આપવું. અને પછીથી લાગુજન દૂધમાં સાકર અને મધ નાખી આપવું. (૨) ઉંચરદળ (ઉંચરા) નું ચૂર્ણ, ઉપલેટ, વજ એનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘી એમાં, કિંવા કાયળી, શંખપુખી તથા ઉંચરો એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું; અથવા અંદ્રપુખી, ઉંચરાં એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું. અથવા ઉંચરનું ચૂર્ણ કાયદળ અને ઘોળી દરોઈ એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એમાં આપવું. એ ચાર પ્રાશ્ય, બાળકને લુધિય, બલ તથા પુષ્ટિ એને કરે છે. (૩) નાસ્કંધનો કડક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ એમાં ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું એટલે પુષ્ટિ કરે છે. તથા બળને વધારે છે. **સોજા ઉપર**—નાગરમોથ, કોળાનાં ખી, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, એનો પાણીમાં વાટી લેપ દેવો. (૨) સાટોડીનાં મુળ વાટી લેપ દેવો. (૩) કુંડીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનું દેપું તપાવી તે ઉપર દુધ નાખવું અને ગરમ હોય તેણે નાભીએ શેક કરવો. **નાભિપાક ઉપર**—(૧) હળદર, લોધ્ર, ગદુલા, જેડીમધ, એના કાઢામાં તેલ સિધ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવું અને

એનુંજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું. (૨) બકરીની લેંડીઓ દુધમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવદ્ધ એનું ચૂર્ણ ઉપર નાંખવું. **ગુદાપાક ઉપર:—**(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી. બાળકને વિશેષેકરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમાં રસાંજન હિતકારક છે. (૨) શંખ, જેડીમધ, અને રસાંજન એનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. **ક્ષત, ફેલ્સા ઇત્યાદિકો ઉપર:—**કડવાં પંડોળા, ત્રિક્ષ્ણા, કડવા લીંમડાની જાલ અને હળદર એનો કાઢો આપવો; એટલે ક્ષત, ફેલ્સા, ન્વર એ શાંત થાય છે. (૨) પીંપળાની જાલ, રક્તચંદન (રતાંદળી) અથવા રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **ખસ ઉપર:—**ધુંમાસ, હળદર, ઉપલેટ રાજ અને ઇંદ્રજવ, એ જાશમાં વાટી, લેપ કરવો. તે શિખી, ખસ અને કોડ એનો નાશ કરે છે. [૨] ગંધક અને કપુર કોપરેલમાં ખલી લેપ દેવો. [૩] રેચ આપવો. **સુખપાક ઉપર:—**[૧] જામનો પાલો, દુધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિક્ષ્ણા એના કાઢાએ ગલદેરાં ભરવા. [૨] પીંપળાની જાલ અને પાંત્રા એનાં ચૂર્ણનું લેપન કરવું. [૩] તવખીર લગાવવી. **ઉંદરી ઉપર:—**(૧) શમીનો પાલો ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. [૨] આખાના દાણા ધરેના રસમાં વાટી લેપ દેવો. [૩] કપિત્થે અગર સોનાગેર દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) ગોખીચંદન ઘસી ચોપડવું. **માથા ઉપર ફેલ્સાના થંઠ આવે છે તે ઉપર:—**ચંદન અને અગર, ગુલાબપાણીમાં વાટી લેપ દેવો. (૨) ગોખીચંદનનો લેપ દેવો. (૩) સોનાગેર, રક્તચંદન (રતાંદળી) ગુલેઅરમાની એનો થંડા પાણીમાં અથવા ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો. એનાથી ઉંદરી પણ ન્વય છે. **અળાઈ ઉપર:—**(૧) ચંદન, ધાણા, વાળો, એનો ગુલાબ પાણીમાં લેપ દેવો. (૨) આંબળકંડી ધાણા, વાળો, નાગરમેથ એનો લેપ દેવો. (૩) ચણાનો લોટ થંડા પાણીમાં મેળવી ચોપડવો. અને સુકાયા પછી સ્નાન કરવું. **પેટદુખી (ખીડ) ઉપર:—**(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફેડા ઉપર ડિકામાળી ભરી બીજી

ફેડાનો રસ તે ઉપર પીળા દિકામાળી ભરેલી ફેડા અંગારાપર રાખી ખદખદાવી; પછી કાઢી લેઈ ચૂસાડવી; એટલે પીડ બંધ થાય છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે. **બાળકને કોગળા:—**પાનમાં ચમચાભર અજમો, અર્ધી મુડી વરીઆળી, થોડી હરીતકી અને થોડું પાદેલોણ (સંચળ) એ નાખી, પાન સારી રીતે ચાવી, સર્વે જાણસોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમાં કલાડી એ ત્રણ આંગળાં પાછ દેવો. આ કોગળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિગેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—**(૧) ગાયના દુધમાં ગોળ નાખી તે ગરમ કરી આપવો. (૨) એરંડતેલમાં કિંવા ગોમૂત્રમાં દુધ નાખી તેમાં ગુગળ નાખી તે પાવું; એટલે મૂત્રરોગ અને વાતરોગ એનો નાશ થાય છે. **મૂત્રનિગ્રહ ઉપર:—**પીંપર, સુંદ, મરી, એલચીદોડા, સીધવ એનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમાં લેલ કરી આપવો. **ગંડમાલા ઉપર:—**વજનાગ અને ખડીનાગ એનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. (૨) વગણઉ કપાસનાં મૂળો ચોખ્ખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. **અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર:—**શિરસ વૃક્ષ અને કરંજ એનાં બી ઘસી આંખોમાં આંજવું; એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતંત્રક એનો નાશ થાય છે. (૨) કોળાના રસમાં જેડીમધનું ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ઘી, દુધ, દહીં અને જાણુનો રસ એમાં ઘી સિધ્ધ કરી તે આપવું; એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થીક ન્વર એનો નાશ થાય છે. **મૂચ્છા ઉપર:—**ખીલાનો ગર, પચ્ચકાપ્ટ, વાળો, ચંદન, નાગંકશર એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; (૨) દ્રાક્ષ, આંબળાં એ બારી વાટવાં તથા મધમાં આપવાં એટલે સંપુર્ણ દોષ થકી થયેલી ન્વરયુક્ત મૂચ્છા દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ઘી નાખી પાવો. **દાહ ઉપર:—**(૧) પચ્ચકાપ્ટ, ચંદન, વાળો, એનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું (૨) કપુર, ચંદન, વાળો અને કાયફળ એનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી

પછી પલ્લવ (પાંદડાં) ના બિજાના ઉપર ઉંઘવું.
ઢવી (શીતળા) ઉપર:—(૧) ઘેડીનું દુધ પાવું કિંવા તુળસીપત્રનું લક્ષણ કરાવવું.
 (૨) રક્તચંદન, અરકુસો, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષ એનો કાઢો થડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીંમડાની જાલનો હિમ કરી આપવો. તેથી કરી અંતર્દાહક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના યોગે શરિરમાં ભરેલી કડકી એ દુર થાય છે **બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય તે ઉપર:—**માટીને બદલે સોનકાવ [શોનાગેર] ખાવા આપવો; એટલે રચ થઈ માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર દુર થાય છે. **બાળ ધુટી:—** સુરવારી હરડાં, બહેડાં, અતિવિપ, નાગરમોથ, ઈંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડિંગના ત્રણ દાણા, અમ્બલકરો, જેડીમધ, એ આપધો અર્ધી મુડી લેઈ વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાર લેઈ એ સર્વ અધકચરી કુરી, કઢવી તે પાણીમાં ઉપલી જાણુસો ઘસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાંખી તે આંગલીભર પાછ દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ક્રમ ચલાવવો. બાળક જ મહિનાનું થયા પછી ધુટો એ અઢી આંગળાં પર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહીં, તેથી કરી પેટમાં જાળુ બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે.

૩૩ ભગંદર રોગ.

કારણ:—મૂળવ્યાધીનું પરિણામ, ગર્ભી ભરેલી જતાં તેના ઉપશમાર્થ અતિ દુઃસહ ઔપધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ લક્ષણથી અને અતિ જાગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે. **લક્ષણ:—**ગુદાથી એ આંગળ ઉપર ત્રણથી એ આંગળ પાછળ, ખીડા કરનારી એવી ફેલ્લી ઉત્પન્ન થઈ ધુટી: ગુદા, અસ્તિ અને ભગ એનું વિદારણ કરે છે. કંઈરના કપાલાસ્થિને ટોચની લાગે, આગ થાય, કંડુ છુટે, સણકા લાગે; એ ભગંદર થવાનું હોય એટલે લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર:—**(૧) સોનાની સળી ત-

પાવી જિદ્ર મોટું કરવું; પછી અગ્નિત્રણ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) ખેર, હરડાં, બહેડાં, આવળકંડી એનો કાઢો બેંશનું ઘી અને વાવડિંગાનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ચિત્રક, ર, તેડ, પલાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, નિવડુંગ, વેંખડ, કળલાવી, હરતાળ, સાજખાર, માલકાંકણી, આ આપધો સહિત તેલ કઢવવું, એને સ્પંદન તૈલ કહે છે. તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને ત્રણ્દન છે. (૪) હળદર, કપાસનું દુધ, સીંધવ, ચિત્રક, ઉન્હાળી, મજા, કડો એમાં સિંધવ કરેણું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નિશાદિ તૈલ કહે છે. (૫) **કરવીર તૈલ:—** ઘોળી કરેણનાં મૂળ, હળદર, દાંતિમૂળ, કળલાવી, મીઠું, ચિત્રક, બીજોરોનો રસ, તથા આંકડાનું દુધ નાખી તૈલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું. (૬) ઉપલેટ, અર, તલ, દાંતિમૂળ, પીંપર, સીંધવ, મધ, હળદર, હરડાં, બહેડાં, આવળકંડી, મોરથુથુ, એનો લેપ દેવો. (૭) ઘોળો અજવલો, ઇંટ, સુંઠ, ગળો, સાટોડી, એનો લેપ કરવો. (૮) તલ, તેડ, મોટી-દાંતી, ઘી તથા સીંધવ એનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરીતકી, લોધ્ર, કડવા લીંમડાનો પાલો, હળદર, વજ, ઉપલેટ, ધુવાસ, એનો લેપ કરવો, તે ભગંદર, નાડીત્રણ, ઉપદંશત્રણ અને દુષ્ટત્રણ એનો શોધક અને રોપણક એવો છે, (૧૦) પાણકણસા (પાન-બાગરીયુ) ઉપરની કુસો રંધ્રમાં ભરી જવી; એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમાં રૂ લિજવી ત્રણ ઉપર લગાવવું. **પથ્ય:—**ચોખા, મગ, પંડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દુધ. **અપથ્ય:—**વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવું, જડાન્ન એક વર્ષ સુધી વર્જ કરવું.

૩૪ ભસ્મક રોગ.

જઠરાગ્નિ પ્રકાર:—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી વિપમાત્રિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મંદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ એનેજ તિક્ષ્ણાગ્નિ

એમ પણ કહે છે ભૂખ ધણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન લક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે, પરંતુ શરીરને લાગે નહીં અને શરીર કૂશ થાય, તે ભસ્મકાગ્નિ જાણવો. **ભસ્મક રોગનાં કારણ**—ગાંજે, હિંગ, રાઇ, ગંધક, ધત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્ર ભસ્મનું અતિ સેવન; અને કાકમાસ, માજીર-માંસ એના લક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે; તે કેટલુંક પણ લક્ષણ કરવા છતાં તેનું પચન ન થતાં, ભસ્મ થઇ દરેરોજ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેજ **ભસ્મક રોગ**. તે વાત, પિત્ત, કફ એ ક્રમે કરી વૃધ્ધ, અતિવૃધ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. **ઉપચાર**—(૧) ભેંસનું દહીં, દુધ, ઘી એનું સેવન કરવું. (૨) વારંવાર ખીર ખાવી. (૩) કાળુ અથવા ઘોળુ નિશોત્તર નાખી ઉકાળેલું દુધ રેચનાર્થ આપવું. (૪) ભોરના હીલાના અંદરનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૫) સ્ત્રીના દુધમાં ઉંચરાની છાલ વાટી પાવી. (૬) ઘોળા ચોખ્ખા, ઘોળાં કમળ અને બકરીનું દુધ એની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિકૂળાં, નાગરમોથ, વાવ-ડિંગ, પીંપર, સાકર અને ઘોળા ઝંઝેટાનાં ખી એણે કરેલો લેહ આપવો. (૮) ઝંઝેટાનાં ખી સ્વચ્છ કરી તેની દુધમાં ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસ પર્વત પ્રાતઃકાળે ૨૪ તોલા પાકેલાં કેળાં ધીમાં ખાવાં; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગ એનો નાશ કરે છે. (૧૦) લુઠકોળાનો રસ દુધ અને ઘી નાખી આપવો. (૧૧) કેળાનું પાણી પાવું. (૧૨) ઉંચરાના મુળનું પાણી પાવું; એથી કરી રક્ત-વિકાર, અંગમાં જામેલી ગર્મી અને કડકી એ પણ વિકાર દુર થશે. **પથ્યાપથ્ય**—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૩૪ મુખરોગ.

કારણ—જલચર પ્રાણીનું માંસ દુધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થયેલા કફાદિક દોષ મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે

છે; તેમજ દાંત ન ધસવા, ધૂન્નપાન એ કારણો-થી પણ આ રોગ થાય છે. **મુખરોગની સંખ્યા**—દંતરોગ ૮, ઓજરોગ ૮, દંતમૂળરોગ ૧૫, તાળવાના ૯, જીભના ૫, કંઠરોગ ૧૭, તથા સર્વસર લણ મળી કુલ ૬૫ મુખરોગ છે. **દંતરોગ ઉપર**—(૧) સુંઠ અને ઘોળા સરસ-વ એનાં કિંવા ત્રિકૂળાના કાઢાએ ગલકેશરો ભરવાં; એટલે અવાળુમાંથી લોહી નિકળે છે, માંસ ભરેલું કાઢી નાંખે છે, અને અવાળુ પાકે છે તેનો નાશ કરે છે. (૨) લોધ્ર, પતંગ, જેઠીમધ લાખ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેનો કેગળો કરવો; એટલે દાંતમાંથી લોહી અને પડ વહે છે તે બંધ થઇ હાલનારા દાંત ઘટ થાય છે. (૩) અરણીનો રસ અને મધ દાંતે ઘસવું; એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, લિલામો, અરણીનાં મૂળ, એ માટલામાં નાંખી રાખ કરી (૫) લોહચૂર એલચીદોડા, હિરાકસી અને માયફળ એનું ચૂર્ણ કરી નિત્ય દાંતે ચોળતાં જવું. એથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે. (૬) મોગલી એરંડાના તાળ દાંતણે દાંત ધસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) જીરું મીઠું, હરડાં, સાંવરીના કાંટા એના ચૂર્ણવડે દાંત ધસવા; એટલે દાંત-મૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્રાવ દાંત હાલવા. સોળે એનો નાશ થાય છે. (૮) પીંપર, સીંધવ, જીરું, એનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ધસવું. (૯) દટકડીની ભૂડી, મધ, ઘીમાં કાલવી ચોપડવી; એટલે રક્ત બંધ થાય છે. અને મુખપાક દુર થાય છે. (૧૦) જામનો પાલો, મીંદળ, ગોખર, વહેકળ, મજીહ, લોધ્ર, ખેરની છાલ, જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે લગાડવું; તે દાંત નાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટીતેમાં આકડાનું દુધ નાખી કદવવી; તેણે કરી દાંત ધસવા એટલે હાલનારા દાંત ઘટ થાય છે. (૧૨) જામનો પાલો, સાટોડી ગળપીંપળી, કાંટાસરીયો, વેખંડ, સુંઠ, અજમો, હરડાં, તલ, એનું ચૂર્ણ મોંમાં રાખવાથી, દુર્ગંધ, દાંતના સણકા, દાંત હાલવા, વળુ, સોળે, કંડુ અને કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. **દંતકૃમિ ઉપર**—

(૧) કપુર અને શેકલી હિંગ દાદની નીચે રાખવી. (૨) અરણીનાં પાંત્રાં અથવા મૂળ ચાવવાં (૩) અક્કલકરો દાદમાં રાખવો. એટલે દંતશળ બંધ થાય છે. [૪] સુંઠ ૧ ભાગ અને ઝુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લેઈ એકલ કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી; એટલે દંતશળ ત્વરિત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રીંગણીના સુકાંચલાં ફળો અંગારાપર નાખી તે ઉપર નળીવાળું જેવું ઢાકણ મૂકી નળી વડે મોંમાં ધુણી આંપવી. એટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમાં પણ આ ધુણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ કાકજંધા અને કડવી તુમડી એ પ્રત્યેકના મૂળોનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું; એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ઘોળી ઉપરસાળનાં પાંત્રાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે કૃમિ પડી દાંત ઘટ્ટ થાય છે. [૮] હિરાકસી, હિંગ, ફટકડી, દેવદાર, પાણીમાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી. એટલે કૃમિજ દંતશુળનો નાશ થાય છે. દાંત બળવાન થવા માટે:—(૧) બકુલીની અંતર જાલ નિત્ય ચાવતાં જવી, એટલે દાંત ઘટ્ટ થાય છે [૨] બદામનાં છોડીયાં બાળી તેણે દાંત ધસવા. [૩] નાગરમોથ, હરડાં, સુંઠ, મરી પીંપર, વાવડીંગ, કડવા લીંમડાનો પાલો એ ગોમુત્રમાં વાટી ગોળી કરી જાયામાં સુકવી, તે રાત્રે મોંમાં રાખી ઉંધવું, એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ઘટ્ટ થાય છે. કંઠરોગ એ ઉપર—(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમુળ, રસાંજન, દારૂહળદર, અને પીંપર એના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી મોંમાં રાખવી. (૨) દારૂહળદર, તજ, કડવો લીંમડો, રસાંજન અને ધંદ્રજવ એનો કાઢો આપવો કેવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો. કંઠસર્પ—ગળામાં કફેકરી ઉંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્ન-પાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠણ પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાંતિક સ્થિતિ થાય છે. એને “વલય-કંઠરોગ” એવું વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં નામ આપેલું છે. એ ઉપર—(૧) વગડાઉ બોરડીની જાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલીનાં મુળ વાટી

પાઈ દેવાં. (૩) મહુડાના ફળમાંની બી પાણીમાં ધસી પાઈ દેવી. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરજાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાઈ દેવું. (૫) કંડવળ, શિસમના લાકડાનો વહેર કેવા કડવું તુરીયું, હોકામાં નાખી પીવું. (૬) કરોળીઆનું ઘર અને મલીયાગર સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં કણુ-સમાંનું ઝુલ ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) તોરડીનો પાલો ચોળી મોંમાં ભરી રાખવો, અને થોડો ચાવી રસ ગળામાં જવા દેવો. એટલે કફ પડી ગળું મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, સરસવની શિંગોની જાલ, અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે.) એ ચલમમાં નાખી પીવું. સુખપાક—(મોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે) ઉપર:—(૧) પંચવલ્કલો, અથવા ગરમાળાની જાલ કેવા ત્રિકળા એના કાઢાનાં કોગળા કરવા. (૨) ઝુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૩) જાંબોનો પાલો નિત્ય ચાવતા જવું. (૪) કંકોળ અને ખડીસા-કર દાદની નીચે રાખી રસ ગળી જવો. (૫) ઝુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદોડાની ભૂકી મોંમાં નાખી લાળ ગળીવી. (૬) અક્કલકરાની ભૂકી મોંમાં જીભવતે ફેરવવી. (૭) ઘોળી ચણેલીનો પાલો ચાવવો. (૮) અરકુસાના રસમાં મધ નાખી તેમાં ઉપરસાળના મુળ ધસી તેનો મોંમાં લેપ દેવો. (૯) શંખજર માખણમાં કાલવી તેનો મોંમાં લેપ કરવો. (૧૦) ભાંગરાનો અથવા તુવેરનો પાલો ચાવી લાળ પાડવી; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૧) પીંપર, મરી, કોળીજન ધંદ્રજવ એનું ત્રણ દિવસ ચર્વણ કરવું; એટલે મુખપાક, તથા દુર્ગંધ એની, શાંતિ થાય છે. તલ નાવા અને તલના તેલના કોગળા કરવા. (૧૨) ખેરની જાલ ૪૦૦ તોલા લેઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો; તેમાં જયફળ, કપૂર, ચિકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, કસ્તુરી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી, તે કાઢામાં મેળવવું; તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મોંમાં રાખવાથી સર્વ મુખ-

રોગ, જિહ્વારોગ, ઓષ્ટરોગ, દંતરોગ, ગલરોગ અને તાલુરોગ એનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**— યોખા, જવ, મગ, કુલિથ, કારેલાં, પંડોળાં, કુમળા મુળા, પાન, તીખા અને કડવા રસ. **અપથ્ય:**—ખાદુ, દહીં, દુધ, ગોળ, અડદ, રક્ષાન્ન, કઠિણાન્ન, જડ, પૌષ્ટિક એવા અન્ન; દિવા નિદ્રા.

૩૫. મૂચ્છારોગ.

કારણ અને **સંપ્રાપ્તિ:**—ક્ષીણ થયેલા, પુષ્કળ દોષ સંચય થયેલા, વિરૂદ્ધ આહાર સેવન કરનારા એવા પુરૂષે મલમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી, અથવા જે પુરૂષનો સત્ત્વ ગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરૂષના બાહરના ને અંદરના મનોવહ સ્રોતસોમાં ન્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂચ્છા આવે છે. એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકાએ આવૃત્ત થવાથી, સુખદુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનાર એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે. સુખદુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ટવત પડે છે. આ રોગને મોહ કિંવા મૂચ્છા કહે છે:— મૂચ્છામાં પિત્ત એ વ્યાપક હોય છે. પૂર્વરૂપ:— હૃદયમાં પીડા, અગાસાં, ઝ્વાનિ, બ્રાંતિ, મૂચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા એના ભેદ—મૂચ્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક; રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુ એયકી ભ્રમ થાય છે. તમોગુણ વાયુ અને કફ એયકી તંદ્રા તથા તમોગુણ એયકી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. મૂચ્છાદિક કરતાં સંન્યાસ જુદો છે. તે દીષોનો વેગ જવાથી મદ મૂચ્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. સંન્યાસે પીડાયેલો મનુષ્ય કાષ્ટવત થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે. તેને સુખએ ભોક્તી, કુહિલી લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે. **ઉપચાર:**— [૧] શરીરપર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરવું, રત્નો અને રત્નોનો હાર અને થંડો લેપ એનું ધારણ, વિઝણાનો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવાં પાંત્રા

એ ઉપચારોએ મૂચ્છા દુર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઠો ઘી નાખી આપવો; એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમુળનો કાઠો, મધ અને સાકર નાખી આપવો; અને જે જ્વરનાશક કપાય તે પણ દોષ જોષ આપવો. (૪) રીંગણી, ગજો, પીંપરીમુળ, સુંઠ અને વાયવર્ણુ એનો કાઠો આપવો. (૫) કાળીદ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની જાલ, લાળજી, રાતાં, લીલા અને ઘોળા કમળ એનો કાઠો આપવો. [૬] ખેરના ઠીલામાંનું મગજ. પીંપર, વાજો, નાગકેશર એ પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા મધમાં પીંપર ખાવી. (૭) રાત્રે મધમાં ત્રિફળાં આપવા અને ગોળ નવો એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ત્રિફળા ચુર્ણ ખાવું. (૮) નાળીએરના પાણીમાં સાંતુનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે હૃદયમાંનો કફ તૃણા, મૂચ્છા, ભ્રમ, એ જે ભયંકર હશે તો પણ તેનો નાશ થશે. [૯] લસણ, મનશીલ જવ એનું અંજન કરવું. **પથ્ય:**—રેચન, ઉલટી, લાંઘણ; મૃદુ, કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ, રાતી ડાંગર, મગ અને વટાણા એની દાળ, દુધ, સાકર, જીનું કોહોળું, પંડોળાં દાડમ, નાળીએર અને તાંદળજો. **અપથ્ય:**—તાંબુલ, લાજી પાલો, દાંત ધસવા, ગરમી લેવી, વિરૂધ ભક્ષણ, પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ, મલમૂત્રનો રોધ અને જાશ.

૩૬. મૂત્રકૃચ્છ્ર.

કારણ:—વ્યામ, તિક્ષ્ણાપધ, રક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મદ્યપ્રાશન, નિરંતર ઘોડા ઉપર એસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનારાં પક્ષ્યાદિકાનું માંસ, અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ છત્યાદિકાના સેવને કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે. **સંપ્રાપ્તિ:**—સ્વકારણોએ કુપિત થયેલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ અસ્તીમાં કોપ પામી ન્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડીત કરે છે ત્યારે માણસને મોટા કષ્ટથી મુતરવાનું અને છે. **ઉપચાર:**— (૧) ગોખરૂં, ગરમાજો, દર્ભ કાશ, ધમાસો, આંવળકંટી, પાપાણુબેદ એનો

કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠીણ અશ્મરી એનો પણ નાશ થશે. [૨] એલચીદોડા, પાપાણુબેદ, શિલાજીત, ગોખર, કાકડીનાં બી, સીંધવ અને કેશર, એતું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું, એટલે આસન્નમૃત્યુ જે મૂત્રકૃચ્છ્રી હશે તો તે બચશે. [૩] દ્રાક્ષ, ખડીસાકર એકત્ર કુટી તે દહીંના મંડ સાથે પાવી. (૪) દુધ ઉણ્ણુ કરી ગોળ નાખી પાવું, એટલે સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા, વાતરોગ એને દૂર કરશે. [૫] નાળીએરનું પાણી, ગોળ, ધાણા એમાં યુક્ત કરી પાવું, તે દાહ સહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત એનો નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. [૭] જવખાર પાંચ માસા, સાકરમાં આપવો. [૮] ગોખરના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો- (૯) આવળકંટીનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો, તે રક્ત, દાહ તથા શલ એણે યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૦) આંમળોના રસમાં એલચીદોડા ખાવા. (૧૧) કુરકુનાં બી જાશ સાથે આપવાં. [૧૨] ખનૂર, આવળકંટી, પીંપર, શિલાજીત, એલચીદોડા, જેડીમધ, પાપાણુબેદ, ચંદન, શેંદાડાનાં બી, ધાણા એતું ચૂર્ણ, સાકર, જેડીમધના કાઢા સાથે પાવું, તે અંગ, લિંગ, ગુદા વંદાણુ, શુક્ર એ ઠેકાણુનો દાહ; શર્કરા, અશ્મરી, શલ, એનો નાશક, બલ્ય, વૃષ્ય એવો છે. (૧૩) ત્રિક્ષ્ણાં, વાયવરણું કંકોળ, સીંધવ, એતું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજીત, પાપાણુબેદ, પિંપર એલચીદોડા એતું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળસુધ્ધાં ગોખરના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉણ્ણુવાત, એ દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લેડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત ઉણ્ણુ લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દુધમાં કડાની જાલ વાટી પાવી, તે બચકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯) કાંટે સાવરી (મોચરસ)ની જાલતું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. **પથ્ય**—સ્નાન, શીતળ ઉખટણું, જૂનું રાતું ભાત, જાશ, દૂધ, દહીં, મ-

ગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પંડોળાં, આદુ, કાકડી, ખનૂર, નાળીએર તાંદળજો શીતળ એવાં અન્નો અને પાનો. **અપથ્ય**—મધ, શ્રમ, મૈથુન, હાથી, ઘોડા એ ઉપર ખેસવું; વિષમાશન, વિરૂધ્ધાશન, તાંબુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપકવ પેડ, લિંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસનાં કાંદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રક્ષ, ખાટા પદાર્થ.

૩૭. મુત્રાધાત.

(મુત્ર બંધ થવું.)

કારણ—મુત્રપુરીપાદી વેગોના વિધાતને લીધે વાતદિ દોષ કુપીત થવાથી વાતકુંડલીકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મુત્રાધાત થાય છે. **મુત્રકૃચ્છ્ર** અને મુત્રાધાત એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે, મુત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે કલેશ અધિક હોય નિબંધ અલ્પ હોય છે અને મુત્રાધાતને ઠેકાણે નિબંધ હોય કલેશ અલ્પ હોય છે. **ઉપચાર**—**મુત્રકૃચ્છ્ર, મુત્રાશ્મરી** એ ઉપર જે આપધો કહેલાં છે, તે દેશ અને કાળ જેમ સર્વ મુત્રાધાત ઉપર યોગજાં. [૧] સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિક્ષ્ણાં એ સમભાગ અને સર્વોના સમભાગ શુધ્ધ ગુગળ લેધ, તેની ગોખરના કાઢામાં ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતાં કોષ્ઠપણુ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મુત્રાધાત, મુત્રોદોષ, પ્રદર એનો નાશ કરે છે. [૨] તપાવી થંકુ થયેલું દૂધ, જટામાસી ચંદન, ચોખાનું ધોવરામણ, સાકર, એ એકત્ર કરી પાવાથી રક્તસહિત ઉણ્ણુવાતનો નાશ થાય છે. [૩] ધમાસો કિંવા અરકુસો એનો કાઢો આપવો. (૪) દશમુળોનો કાઢો, શિલાજીત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરનો કાઢો, શિલાજીત અને ગુગળ નાખી આપવો. [૬] વાયવરણું, ગોખર, સુંઠ એનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી આપવો, એટલે તે મુતપ્રગ મુત્રાધાત, મુત્રશર્કરા એનો નાશ કરે છે. [૭] તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી આપવાં (૮) રાત્રીએ પાણીમાં કેશર લિજ્જી રાખી સવારે

તેમાં મધ નાંખી હલાવી પાવું (૯) શુદ્ધ શિલા-
જીત, સાકર, અને કપૂર, એ એકત્ર કરી ખાવું
(૧૦) કાકડીનાં ખી સીંધવ, ત્રીફળાં, એમનું
ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૧૧) કાળો વાળો,
તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આવળકંડી, ઘોળી મુસળી,
એલચીદોડા, રેણુકખીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગરકે-
ર, કમળમાંનું કેશર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન,
ત્રિકટુ, પીપરીમુળ. આસ્કંધ, શતાવરી, ગો-
ખર, કાકડશિંગી, જાંબ, કંકોળ, ધાણી ભાતની,
એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું; અને એક ભાગ
ધી, અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવું. અથવા
ખડીસાકર અને મધ એની સાથે પ્રાતઃકાળે
સેવન કરવાથી. તે લાય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ,
અમુગ્ધર, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તસ્રાવ, એ-
શીપ્રકારના વાયુ, વિશેષે કરી પરમે એનો ના-
શ કરશે. (૧૨) એલચી, પાપાણભેદ, પીપર,
શિલાજીત, એ સર્વ એકત્ર કરી ઓખાના ઘો-
વરામણમાં આપવું. **પથ્ય:**—રાત્રી ડાંગર, જાશ,
દૂધ દહીં જૂનું કોળુ, પંડોળાં, શેંદાડ, ખજૂર,
નાળીએર, તાડફળ. **અપથ્ય:**—વિરૂધ્ધ અન્નો,
માર્ગે ચાલવો; રક્ષ વિદાહી, વિષ્ટંભી એવા
પદાર્થ; મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો;
વેળુના અંકુર, વમન.

૩૮. અશ્મરી.

(પથરી.)

વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રથક્રી અશ્મરી
રોગ થાય છે. આ અશ્મરી, ઘણું કરી કફા-
શ્રીત હોય છે. એની સારી ચિકિત્સા ન મળે
તો તે પ્રાણહરણ કરે છે. **સંપ્રતિ:**—જે વ-
ખતે વાયુ અસ્તિમાંનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુ-
ક્ત મુત્ર અથવા કફ એને શોષે છે, ત્યારે અ-
શ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાંથી ગોરો
ચન એકડું થાય છે, તેમ અસ્તીમાં શુક્રાદિક
એકડું થઈ ગરો થાય છે. **પૂર્વરૂપ:**—સર્વ અ-
શ્મરી અનેક દોષાશ્રીત છે. અસ્તિ પુલ્લવી; અ-
સ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રને
બોકડાના મુત્રની ગંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા
અરિચિ, એ અશ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે. **સામાન્ય**

લક્ષણ:—નાભિ, શિવણ તથા અસ્તિ (ઠંદ્રિ)
ના આગળ એ ઠેકાણે શય થાય છે. અશ્મરી-
ના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મુત્રની ધાર
ર કાટે છે. અશ્મરી મુત્રમાર્ગથી પેલી તરફ
જાય એટલે મુત્રવાતે ધન થતી નથી, તથા
મત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે. અશ્મ-
રીના યોગે અસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્ત મિશ્રીત
મુત્ર થાય છે. અને મુત્રરતા જોર કરે તો ઘણો
કલેશ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશ્મરી
બહુધા બાળકોનેજ થાય છે. શુક્રાઅશ્મરી માત્ર
મોટા માણસનેજ થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧)
કડાની જાત દહીંમાં ઘસી આપવી. (૨) ઘો-
ળો એરડો, બેડી ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી,
ગોખર, કાળી શેલડી એમનાં મુળ દહીંમાં વા-
ટી પાવાં (૩) શિલાજીત મધમાં ખાવું. (૪)
ગોખરના કાદામાં જવખાર નાખી આપવો.
(૫) હિંગ, એલચીદોડા દૂધ, ઘી એ એકત્ર કરી
પાવાથી મુત્રરોગ શુક્રરોગ એનો નાશ કરે છે.
(૬) આદુ, જવખાર, હરડાં, દારહળદર, કાળો
સરગવો એ બકરીનાં દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે
મૂત્રાશ્મરી પુટી જાય છે. (૭) તલ, ઝંઝેટો,
કારેલી, સાતુ એની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું,
એ સર્વ સમભાગ લેઈ માટલામાં નાખી પુટ
દેઈ બાળવાં, પછી તેની ચાર માસા રાખ લેઈ
બકરીના મૂત્રમાં ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે
સાત દિવસ પાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય
છે. (૮) ગોખરનું ચૂર્ણ-મધ સાથે-મેઠીના
દૂધમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. (૯) જૂના
ધીમાં કેશર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી
શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના પુલોનો
ક્ષાર, મધ, દૂધ, એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું
અથવા સિંધવ અને બીજોરાનું સેવન કરવું.
(૧૧) ચિલડાનાં મૂળ થંડા પાણીમાં વાટી
પાવાં; એટલે તે ઓપધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મ-
રીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે
જેને શિરદોડી કરીને કહે છે એનાં મૂળ ગાયના
દૂધમાં વાટી પ્રાતઃકાળે ત્રણ દિવસ પાવા; એ-
ટલે દાહયુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે.
(૧૩) શતાવરીના મૂળોનો રસ ગાયના દૂધમાં
પાવો; એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ

નાશ થશે. (૧૪) વાયવર્ણની ઊલ, સુઠ, ગો-
ખડ, જવખાર, ગોળ એનો કાઢો કરી થડો
થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મુત્રાશ્મરી, શર્કરા,
મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રાઘાત એનો નાશ કરે છે. (૧૫)
વાયવર્ણની ઊલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો.
(૧૬) સરગવાના મુંળોનો કાઢો તીખો, ઉખ્ણ,
અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે. અથવા ગઢોડાનાં
મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. દુધ
ભાત ખાવો. (૧૭) તુષોદકમાં (જવની કાંજમાં)
હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮)
મેંદીનું દુધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નિ-
શોત્તર, ઇંદ્રજવ એ અન્નેનું ચૂર્ણ દુધમાં ડિંવા
ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કુળિ-
ત્યનો કાઢો ૮ તોલા, ઉન્દાળીનું ચૂર્ણ અને
સીંધવ એ માસા નાખી આપવો. (૨૧) કોળા-
નો રસ, હિંગ, જવખાર, એ સર્વ એકત્ર કરી
પાવું. **પથ્ય**—જવ, કુલિત્ય, જુના ચોખા,
જીનું કોહળું, આદુ, વાંસનો કાંઠો **અપથ્ય**—
મૂત્ર, મલ, શુક્ર એનો અવરોધ, અને વિષ્ટ-
ભકારક, જડ એવાં અન્ન અને પાન, ત્રિધાન્ન.

૩૯ મુત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પરમો મુત્રાઘાત વગેરે રોગ
થયેલા છે તેને મુત્રરેચન આપવું. **મુત્રરેચન**
આપવાને ઔષધો—(૧) સુરોખાર, કયા-
અચિની, એલચીદાણા, રેવચી એ સમભાગ
લેઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દુધ
અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં તે ચૂર્ણ
આપવું. (૨) સોનામુખી (મેંદીઆવળ) ૨
તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલારી રાખી સ-
વારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે
આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે. (૩)
ગાયનું દુધ ઉકળતું રાખી તેમાં લીંબોળીઓ
પીલવી અને તેમાં સાકર નાખી ૭ ફેરા ગાળી
તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું.
(૪) એક શેર દુધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર
કરી તેમાં ૨ માસા સોરો અને ૬ માસા સો-
નામુખી નાખી તે હલાવી ઉભા રહી પેટભર

પીવું અને ફરતાં રહેવું, એટલે મુત્રરેચ થાય
છે. [૫] દુધ અશેર સુધી લેઈ કલર્મના વાસ-
ણમાં સાંઈ ગરમ થાય એટલે તેમાં ફટકડીની
ભૂટી ૨ માસા પર્યંત નાંખવી, એટલે તે દુધ
ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી
ગાળી લેઈ તેમાં એલચીદોડાની ભૂટી અને
ખાંડ નાખી તે થંડુ થયા પછી પ્રાશન કરવું.
(૬) ખાખરાના સુકાયેલા પુલો સુમારે ૧૦
તોલા પર્યંત લેઈ તે ધોઈ તેમાં પાણી નાખી
ઉપર દોંડણું દેઈ મંદાગ્ની ઉપર વરાળ થાય
ત્યાં સુધી બાકવા. પછી તે પીલી તેનું પાણી
પાશેર સુધી લેઈ તેમાં ખારો નાખી તે પાવું
અને બાકી રહેલા પાણીમાં તે બાકેલાં પુલો
મેળવી પેટપર બાંધવા. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪
તોલા, રાત્રે થંડા પાણીમાં પલારી રાખી સવારે
તે મસળી તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે
પાણીમાં થોડી ઘરાની ભૂટી નાખી તે પાણી
શક્તિપ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવું,
એટલે મુત્રદ્વારે શરીરમાંની ગરમી નિકળી
જાય છે. એથી કાઠને રેચ પણ થાય
છે. **પથ્ય**—ચોખા, દુધ, ઘી, તુવેરની દાળ,
સાકર, ગદુ. **અપથ્ય**—ગોળ, તીખા, ખાટા,
તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ,

૪૦. મેદોરોગ.

(બાકાઈ-સ્થુલતા.)

કારણ—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન,
મધુર રસ, સ્નેહઅન્ન એટલે જૂતપકવ, ખીચડી
વિગેરે એનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.
લક્ષણ—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અ-
સ્થાદિ તેનું પોષણ થતું નથી; તથા મેદ વધ-
વાથી સર્વ કાર્યને વિષે માણસ અશક્ત થાય છે,
તૃપ્તા અદ્ય શ્વાસ, મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ,
નિદ્રા વખતે ઘણું ધોરવું, શરીરને વિષે ઝાનિ,
છિંકા, દુર્ગંધિ, પરસ્પેદ, અદ્ય મૈથુન ઇત્યાદિ
ઉપદ્રવ થાય છે, અને તેના ઉદરની પ્રાયઃ વૃદ્ધિ
થાય છે. વાયુ અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરી આહારને
શોષે છે. તેથી લક્ષણ કરેલું અન્ન જલદીથી
પચી જઈ ખીન્ન આહારની ઇચ્છા કરે છે.

કદાપી જમવાનો વખત સુધી જાય તો મોટો ઘોર વિકાર થઇ, પ્રમેહ પીડીકા, જ્વર, ભગંદર એમાંથી એકાદો રોગ થાય છે. તથા એ અગ્નિ અને વાયુ એ ઉપદ્રવ કરતા મેદો રોગીનું શરીર બાળે છે. ઉપચાર:—(૧) તિક્ષ્ણાંના કાઢામાં મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) પ્રાતઃકાળે થંડુ અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલા લેખ મધ નાખી પીવું, અથવા ગરમ પાણી થંડુ કરી મધ નાખી પાવું એટલે શરીર કૃશ થાય છે. (૩) ચવક, જીરું, સુંઠ, મરી, પીંપર, હિંગ, સંચળ, ચિત્રો, એનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવું; તે મેદનાશક અને અગ્નિદીપક છે. પથ્ય:—ચિંતા, શ્રમ, જગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસુર, કુળિત્ય, મગ, તુવેર, તીખું, જાશ, તેલ, લાજપાલો, અપથ્ય:—ગાંડું, શેલડી, અડદ, દિવસે ઉંઘવું, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન.

૪૧. રક્તપિત્ત.

કારણ અને સ્વરૂપ:—ઉષ્ણ, અગ્નિનો શોક, પરિશ્રમ, શોક, મુશાફરી કરવી, મૈથુન પ્રત્યાદિકાના અતિ સેવને કરી; તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા, ખાટા એ પદાર્થોના અતિ સેવને કરી પિત્તક્ષોભ થઇ રક્તને કોપાવે છે. પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે; તેને રક્તપિત્ત એમ કહે છે. રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવું, ઉલટી, તૃપા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલહાની, પાંદુરતા, ભોજન કરવા છતાં પણ દાહ, શ્રમ, માથાનું દુખવું, અતિસાર, ક્ષુબ્ધનાશ પ્રત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. મુખવાટે લોહી પડે છે તે સાધ્ય; ગુદાવાટે પડે છે તે કષ્ટ સાધ્ય; મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે અસાધ્ય જાણવો. ઉપચાર:—(૧) અરકુસાનો રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવો. (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું. (૩) અરકુસો, મનુકા, બાળહરીતકી એનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાંચપટ પાણી નાખી કઢવવું. પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું. (૫) આંમળા-

નો અને હરીતકીનો મુરબો આપવો. [૬] આંવળકટીનું ચૂર્ણ, સાકર અને ધી એકલ કરી આપવું; અથવા આંવળકટી ધીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી મુકવી. [૭] જેડી-મધ, ધાણા, રક્તચંદન, અરકુસો, વાળો, એનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; એટલે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત, જ્વર, એનો નાશ થાય છે. [૮] શંખજીરું, ધી, સાકર એ એકલ કરી આપવું. [૯] દુધની મલાઇ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા, ધાણા એનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉંખરાનાં પાકેલાં ફળો ગોળમાં કિંવા મધમાં ખાવા આપવાં. પથ્ય:—જૂતા સાડી ચોખા, કોદા, રાઇ, દેવડાંગર, જવ, મગ, મસુર, ચણા, તુવેર, મહા; તુરા પદાર્થ, દુધ, ધી, ફણસ, કેળું, તાંદળજો, પંડોળાં, જીનું કોહળું, દુધી, કાલીંગડું, શેલડી, સાકર. અપથ્ય:—વ્યાયામ, મુશાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મલમૂત્રના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બકારો, ધુમ્રપાન, મૈથુન, કુળિત્ય, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાંબુલ, લસણ, થંડુ ધાન્ય, વિરધ્વાશન, કડવા, ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૪૨. રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જીર્ણ જ્વર, વજનાગાદિક વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગંદર, મુળવ્યાધી, પાંદુરોગ, ઉદરરોગ, હ્રોગ, પરમો (પ્રમેહ), ગુલ્મ, ઉલટી, પ્લીહા, વિષુચિકા, કુષ્ટ, ઉપદંશ, કુમ્મિ, વાતરોગ, શળ, મૂત્રાઘાત, એટલામાંથી એકાદ રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું. અશક્ત, નાનું બાળક, ગર્ભિણી, એઓને રેચ આપવો નહીં. રેચ આપવાનાં ઔષધો:—જેનો કાઠો મૃદુ છે તેને એરંડતેલ, ત્રિક્ષ્ણાંના કાઢામાં કિંવા સુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો આપવું; કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી (મેંદીઆવળ) એનું ૬ માસા ચૂર્ણ, થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) મધ્યમ કાઠો જેનો છે

તેને નિશોત્તર અને સાકર એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ એ પ્રમાણથી પીપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિપ્રમાણે ૬ માસાપર્યંત આપવું. [૩] ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું. [૪] રેવચીનો શીરો શકતી પ્રમાણે ૧ માસા પર્યંત સાકરમાં આપવો. (૫) જેનો કોઠો કઠોર છે. તેને કાંટા વાળો ધંતુરો એના મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું. સર્વસાધારણ રેચકો:—ગરમાળાનું મગજ શક્તિપ્રમાણે પાણીમાં કઢવી તે પાણી પાવું (૭) સુરવારી હરડાં, બહેડાં, આંવળકંટી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો; એટલે રેચ થાય છે. (૮) સુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિક મોદક:—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવડિંગ, આંવળકંટી, પીપર પીપરીમૂળ, તજ, તમાલપલ, નાગરમોથ, એ દશ ઔષધો સમભાગ; દાંતીનાં મૂળ લણ ભાગ, નિશોત્તર આઠ ભાગ અને સાકર ૭ ભાગ, એ પ્રમાણે લેઈ ચૂર્ણ કરી, મધમાં ગોળી ૧૦ માસા વજનની એ પ્રમાણે કરવી. એ ગોળી પ્રાતઃકાળે ખાઈ ઉપર થોડું થંકું પાણી પીવું. ન્યાસુધી ઝાડો થાય ત્યાં સુધી ઉજળુ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહીં; નિયમિત વર્તન કરવું, તેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંઘ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, કુષ્ટ, યુદ્ધ, અર્શ (હરસ), ગલગંડ, બ્રમ, ઉદર વિદાહ, કવલુ, પરમો (પ્રમેહ), રા, જ્યક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરોગ, અને પાર્શ્વ, પીઠ, કંબર, ઉદર એ ઠેકાણે જે પીડા થાય છે તે, એ સર્વરોગ દુર થાય છે. આઅભયા મોદક નિરંતર સેવન કરવાથી, ઘોળા કેશ કાળા થાય છે, અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું. રેચ બંધથવા માટે:—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૨) થંડે પાણીએ ન્હાવું. (૩) ઓખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી. [૪] આંખાની જાલ ગાવના દહીંમાં વાટી નાખી ઉપર લેપ કરવો. [૫] બકરીનું દુધ

પાવું. [૬] દાઝમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું. ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

૪૩. વમનની આશયકતા અને ઔષધો.

વમન આપવાને જે યોગ્ય તે:—કફ વિપદોષ, અગ્નિમાંઘ, હ્રદોગ, કુષ્ટ, [કાઝ] વાતરકત બ્રમ, કાસ શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર, અશ્મિ એ રોગોમાંથી એકાદો રોગ કાઢી રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું. વમન [ઉલટી] થવાને ઔષધો:—(૧) કફ પડવાને:—પીપર, મીઠળ અને સીંધવ એનું ચૂર્ણ કોકરવણા પાણીમાં પાવું. (૨) પિત્ત પડવાને માટે:—પંડોળાં, અરકુસો, કડવો લીંમડો એના પાંત્રાનું ચૂર્ણ કરી થંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) કફ-વાયુની પીડા હોય તો:—મીઠળના મગજનું ચૂર્ણ દુધમાં નાખી પાવું. [૪] અજીર્ણ ઉપર:—કોકરવણા પાણીમાં સીંધવ નાખી પાવાથી, માણસને ઉલટી થઈ અજીર્ણ દુર થાય છે. [૫] જેડીમધનો કાઢો, ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિપદોષ, અજીર્ણ અને કફ એ પડે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઈનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત કપાસના મૂળોની જાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને રાા થી ૪ ચણોડી ભાર પર્યંત આપવું. (૮) કારેલીના કિંવા અરકુસાના પાંત્રાનો રસ આપવો. (૯) ગુંળ કિંવા અર્ધી ગુંળ પ્રમાણે મોરયુથુ પુલાવી તે ગરમ પાણીમાં આપી, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઉલટી થઈ વિપદ આદિ કરી મટે છે. (૧૦) ઉલટી બંધ થવાને:—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઈના કણસલાને દાણા શિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમાં આપવી, અથવા પીપળાનાં છોડીમાં બાળી પાણીમાં જમી તે પાણી પાવું.

૪૪ વ્રણરોગ.

કારણ—વ્રણ એ પ્રકારનાં છે. શારીરજ અને આગતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે, બીજો શસ્ત્રદિક ધા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદ, એએને દુષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે. **નાડીવ્રણ**—જે માણસ પાંકેલું ગુંમકું અપકવ છે એમ ધારી ફેડતો નથી કિંવા પુષ્કળ પર્શ થયેલા વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેવું પર્શ [પાય-લોહી], ત્વચા, માંસ, નાડી, ઇત્યાદિ વિદાકરણ કરી માર્ગ પાડે છે. અને અંદર લાંબુ ધર કરે છે, તથા તે પર્શ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે એને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા **નાસુર** એમ કહે છે. **ઉપચાર**—ગુમડાને પહેલાં **વિભ્લાપન** (પાકવું) ક્રિયા કરવી, પછી **અવસેચન** (રક્ત કાઢવું), **ઉપનાહ** [પાટો બાંધવો], **પાટન** (ફેડવું), **શોધન**, **રોપણ** (ભરાવવું), અને સાતમો ઉપાય **વિકૃતિનો** નાશ કરવો, એવા સાત અનુક્રમે ઉપચાર કરવા. **વિભ્લાપન**—અભ્યંગ કરી તે જગા કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંશુકા વડે તેલ ચોપડી ચોળતાં જવું. **રક્તાવસેચન**—ન્યારે વ્રણને ઘણાજ સોજે તથા સણકા એ વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું. પ્રથમતઃ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તત્સંબંધી વિકાર શાંત થાય છે, એટલા માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે. **ઉપનાહ**—અળશી, જવ, ગહું, સણ, એ પેટી એકના લોટમાં થોડું તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી તેની થેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાંધવી, એટલે સોજે નાશ પામે છે. **પાટન** (ફેડવું)—વ્રણના મુખમાં પર્શ થાય અથવા બાહ્ય બાજી પ્રસરવા લાગે તે ગુમકું ફેડવું. (૧) કરંજ, ચિત્રક, દાંતી એના મુળોનો કિંવા, પારેવાની હગારનો લેપ કરવો, એટલે ગુમડાનો સોજે ઉતરી તે ઝુટે છે. (૨) જવખાર, સાખાર, ટંકણખાર, ઇત્યાદિ ક્ષારોનો લેપ કરવો,

એટલે ગુમકું ઝુટે છે. (૩) પીસોળાના મુળોનો લેપ કરવો. (૪) સણ, મુળા, સરગવાનાં બી, તલ, સરસવ, સાતુ અને અળસી એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રણશોધને ફેડનાર છે. (૫) દંતિમુળ, ચિત્રકમુળની છાલ, થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ, ગોળ, ભિલામાનું ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સીંધવ એનો લેપ દેવો. (૬) હસ્તીદંત પાણીમાં ઘસી સોજાના મોંપર એક બિંદુ મુકવું; એટલે ઘણા કઠણ સોજાને પકવીને ફેડે છે. (૭) જવ, ગહું એના લોટમાં ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચુનો, અથવા બકરીની લિંડીયોની રાખનો ક્ષાર અને સાબરમીઠ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો, તે ગુમકું ફેડવાવિષે ઉત્તમ છે. **શોધન**—(૧) તલ, સીંધવ, જેડીમધ, કડવા લીંમડાનો પાલો, હળદર તથા નિશોત્તર એનું ચૂર્ણ મધમાં ઘુંટી તેવડે લેપ કરવો, તે વ્રણનું શોધન કરનાર છે. [૨] તલનો કલ્ક, મીઠું, હળદર, દારૂહળદર, નિશોત્તર, ઘી, જેડીમધ, તથા કડવા લીંમડાનો પાલો એનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે. [૩] કડવો લીંમડો અને બોરડી એનો પાલો વાટી લેપ કરવો. કિંવા લીંમડાનો પાલો, તલનો કલ્ક, એનો મધમાં લેપ કરવો, અથવા લીંમડાનો પાલો, તલ, દંતિમુળ, નિશોત્તર, સિંધવ તથા મધ એનો લેપ કરવો. (૪) હરીતકી, નિશોત્તર, દંતી, કળલાવી, મધ, સીંધવ, કારેલીનાં પાંત્રાં, ધંતુરાનો પાલો. ગરમાળાનો પાલો, તથા અજ્જલા એનો પૃથક પૃથક લેપ કરવાથી ગંભીર વ્રણનું પણ શોધન કરે છે. (૫) કડવા લીંમડાનો પાલો અને મધ, એનો લેપ, વ્રણશોધન કરે છે. કિંવા એકલાં ઉપર-સાળીના મુળ વાટી લેપ કરવો, એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે. (૬) કડવા લીંમડાનો પાલો, ઘી, મધ, દારૂહળદર અને જેડીમધ એનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો, અથવા તેની બત્તી કરી ધાલવી, એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે. **રોપણ**—(૧) વડ, ઉંબરો, પીંખો, કદંબ, પીંપર, વેતસ, કરેણ, કપાસ તથા કુટકી એના કાઠાવડે વ્રણ ઘોવું; એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઈ આવે છે. (૨) સાતવિણની છાલ દુધમાં

વાટી લેપ કરવો. તે દુષ્ટ વ્રણશામક છે. (૩) ઉન્હાળીનાં મુળોનું ચૂર્ણ મધમાં ચોપડવું. તે સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે. (૪) પંચવલ્કનું ચૂર્ણ, છિપનો ચુનો, ધાવણીનાં કુલો અને લોથ્ર એનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૬) નલ તથા જેડીમધ એનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૭) કડવો લીમડો અને કડવાં પંડોળાં એના કાઠા વડે અથવા આસુંદરાના કાઠાવડે વ્રણ ઘોવું; એટલે જલદી ભરાઈ આવે છે. **વ્રણમાનાં કીડા નિકળી જવા માટે:**—(૧) કરંજ, કડવો લીમડો તથા નગોડ એનો રસ વ્રણમાંના કૃમિનો નાશ કરે છે. (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાનો પાલો, વજ, હિંગ, ઘી, મીઠું અને સીંધવ એનો ધૂપ ગુમડાને આપવો. એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસ વ્રણ તથા કંકુ એનો નાશ કરે છે. (૪) ફાંગળાના પાલાનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેજ પાલાની થેપલી કરી વ્રણ ઉપર એસારવી. [૫] કપુરના પાણીવડે વ્રણ ઘોવું. [૬] કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાઈ, કપાસ, સાતવીણ, ધોળી કરેણ, તથા ગોમુત્ર એવડે વ્રણ ઘોવું:—**અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**—(૧) શિરગોળા શેષી બારીક વાટી તેલમાં ખલી તે મલમ ચોપડવું (૨) સાતુની સળીઓ બાળી તેલમાં ખલી લેપ કરવો. [૩] ડાંગરના કુશકાની રાખ ઘી માં ખલી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુવેરનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું; એટલે આગ શાંત થાય છે. [૫] તેલમાં ચતુર્થાંશ ચુનાનું નિત્યું પાણી નાખી હલાવવું, એટલે મલમજેવું થશે, તે મોરના પીઝાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવું (૬) શંખજી માખણમાં ખલી ચોપડવું (૭) ધાવડીના કુલોનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખલી ચોપડવું એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ વિસર્પ, કીટણ સણકા, લુતાવ્રણ, ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ જલદી સારા થાય છે. [૮] કડવાં પંડોળાંનો કાઠો તથા કલ્ક એમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, આવ દાહ, તથા ફેડ એને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૧૦) જીડવાં પુદ્ગાં ૩ વાટી તેનો પાણીમાં લેપ કરવો. [૧૧] લિક્ષણાં અને

રેશમ એની રાખ તેલમાં ચોપડવી. [૧૨] મિણ જેડીમધ, લોથ્ર, રાજ, મોરવેલ, ચંદન, મજ્જા, એના કલ્કમાં ઘૂત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીંપળાની સુકાયેલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું [૧૪] કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખલી ચોપડવી [૧૫] રાજ બારીક વજ્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખલવું અને પીઝાવડે કે રૂવડે ચોપડવું. (૧૬) ગુંદીનીછાલ, લીકાળાં અને દારહળદર એના કાઠામાં ગોરોચન નાખી તેણે કરી આંખો ધોવી, પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બગતી હશે તે; તથા નીવડુંગ, કપાસ એના રસવડે આંખ બગડેલી હોય તો સારી થાય છે. (૧૭) રસકપુર, ધોળો કાથો એક ભાગ, અને અર્ધભાગ શિંદુર એ વ્રણ જણોશોનો એકત્ર ખલ કરી તેના ચોગણું ઘી લેખ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ઘોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખલેવું આપધ નાખી કાંસાની વાડકીવડે સારો ખલ કરવો. અને તે મલમ દારોલા ભાગપર ચોપડવું એ મલમ થકી અંગતુક વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, કર્ણસંધીવ્રણ અને ખરજવાં એ રોગ પણ સારા થાય છે. **અંગતુકવ્રણ ઉપર**—(૧) અંગતુકવ્રણ ઉપર જેડીમધનું ચૂર્ણ અને ઘી એનો કિંચિત ઉણ્ણ લેપ કરવો. યથા શક્યતુસાર કિંચિત પિત્તકારક, રક્તશોષક અને ઉણ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી અને મધ એ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) જિન્ન લિન્ન, તથા વિધ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવું, તથા રોગી વારંવાર જેમ દુઃખ પામે નહિં. તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) **જત્યાદિ તેલ:**—જાઈ, કડવો. લીમડો, કડવાં પંડોળાં અને કરંજ એનો પાલો, મિણ, જેડીમધ, હળદર, દારહળદર, કડુ, મજ્જા, પદ્મકાષ્ઠ, લોથ્ર, હરીતકી, નીલકમળ, મોરચુચુ, ઉપરસાળ, તથા કકંજના બી એ સમભાગ લેખ તેના કલ્કમાં તેલ સિધ્ધ કરવું. તે વિષવ્રણ, સંપુર્ણ રક્ષેટ, ખસ, કંકુ, વિસર્પ, કૃમિનો દંશ, શસ્ત્રપ્રહાર; દગ્ધ. વિધ્ધ, એનાં ક્ષતો; તથા નખ, દંત એથકી થયેલા ક્ષતો; માંસનું ઘર્ષણ, છત્યાદિક ઉપર

ભરાઈ આવવા વિષે આ તેલ હિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમાં, કિંવા દારૂહળદરની છાલના કદક માં તેલ સિધ્ધ કરવું; તે પ્રભુ ભરાઈ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મેગલી એરડાના ખિયાંના તેલમાં ૩ લિજવી, તે પ્રભુ ઉપર ખેસારતાં જવું. એણેકરી સર્વ પ્રકારના પ્રભુ ભરાઈ આવે છે. (૬) રાળ, મિણ, તલનું તેલ, એ સમભાગ લેઈ તેમાં થોડું શિંદુર નાખી સર્વનો એક મેલાપ થાય ત્યાં સુધી કઢવવું અને આ મલમ-પટ્ટી ખેસાડવી (૭) ઠોરનું શિંગડું ભાગી ગયું હોય તે ઉપર—તેલ, શીંદુર, માણસના વાળ એ સર્વ એકત્ર કચરી બાંધવાં, અથવા થોરના ૧ શેર દુધમાં ૪ તોલા શીંદુર નાખી શિંગડાને તેમાં ઘોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું. (૮) બિચવા કરીને એક ન્હાની વનસ્પતિ છે. તે વાટી ચોપડવી. કિંવા તેનું ચુર્ણ ચોપડવું; એટલે જખમ ત્વરિત સારી થાય છે. નાડીપ્રભુ ઉપર:—(૧) જાઈ, કપાસ, ખરમાળો, કરંજ, દંતીમુળ, સીંધવ, સંચળ, જવખાર, એ સર્વ એકત્ર ખલી તેની દીવેટ કરી તે નાડીપ્રભુમાં ધાલવી. અથવા થોરનો રસ અને સીંધવ એકત્ર ખલી તેની દીવેટ કરી ધાલવી; તેથી કરી નાડીપ્રભુ સાફ થાય છે. [૨] મુળ પાંદડાં સુધ્ધાં નગોડનું ઝાડ કુટી તેનો રસ કાઢી તેના બરાબર તેલ લેઈ એકત્ર કઢવી તેલ સિધ્ધ કરી તે ચોપડવું. [૩] ગરમાળાં, હળદર અને ખોરડીની છાલ, એનું ચુર્ણ કરી તેમાં મધ અને ધી નાખી તેમાં સુતરની દીવેટ લિજવી તે પ્રભુમાં ધાલવી. (૪) ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, પીપર એ સમભાગ વાટી એનો લેપ કરવો. તે દુષ્ટ એવા નાડીપ્રભુનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. (૫) શાદ્યજ નાડીપ્રભુ ઉપર:—તીલ, મજ્જા, મધ તથા ધી એનો વારંવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારૂહળદર, હળદર, મંજીષ્ઠ, કડવા લીંમડાનાં પાંત્રા, નિશોત્તર, માલકંજોણી, દાંતીમુળ, એના ચુર્ણનો લેપ કરવો. ભગંદર ઉપર પ્રભુ આ ઉપાય યોજવો. [૭] ત્રિફળાં, વાવડિંજ, પિપર, એનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવું; એટલે ના-

ડીપ્રભુ, ભગંદર, કુષ્ઠ, કૃમિ અને પ્રમેહ એનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના પ્રભુ ઉપર:—(૧) પારદાદિ મલહર ઘૂત:—પારો, ગંધક એની કળજલી, સમાન મુરદાડશિંગ, અને એ બધાએના બરાબર કપિલો, કિંચિત મોરથુથુ (કુલાવેલો), એ સર્વ એકત્ર ખલી તેમાં ચોપટ જીનું ધી નાખી ખલ કરવો; અને એ મલમ રૂની ઘડી ઉપર નાખી ચોપડવું; એટલે સંપૂર્ણ પ્રભુ, નાડીપ્રભુ, એનો નાશ થાય છે. જે પ્રભુ શેંકડો ઔષધોએ શાંત થતાં નથી તે એના યોગવડે અલ્પ કાળમાં સારા થાય છે. (૨) પારો, ગંધક, શેંદુર, રાળ, કપિલો, મુરદાડશિંગ, મોરથુથુ, કાથો એ સર્વોનું એકત્ર ચુર્ણ કરી, તેમાં ચોપટ ધી નાખી તેનો ખલ કરવો. અને તે રૂની ઘડી ઉપર ચોપડી તે ગડી પ્રભુ ઉપર ખેસારવી; એટલે સંપૂર્ણ પ્રભુનો નાશ થાય છે. [૩] ચિધળ, પાક, સાવ, ગંધ એણે ચુકત અને મોડું, અને સણકા, સોળે એણે વ્યાપ્ત જે પ્રભુ, તે નાશ થવા માટે ત્રિફળાંના કાઢામાં ૩ માસા શુધ્ધ ગુગળ નાખી આપતાં જવું; અથવા ત્રિફળાંના ચુર્ણ સમાન ગુગળ લેઈ તેની ગોળાંયો કરી તેમાંથી એકક આપવી; એટલે મલખધતાનો નાશ કરે છે અને પ્રભુને શુધ્ધ કરી રૂગની નાખે છે. [૪] જાત્યાદિ ઘૂત:—જાંઘનાં પાંત્રા, કડવા પંડોળાંનાં પાંત્રા અથવા રૂળ, કડવા લીંમડાનાં પાંત્રા, કડુ, દારૂહળદર, ઉપરસાળ, મજ્જા, કાળોવાળો, સીંધવ, મોરથુથુ, જેઠીમધ, કરંજનાં બીજ, એએના કાઢામાં ધી નાખી સિધ્ધ કરવું અને તેમાં ૩ લિજવીતેનો લેપ કરવો; એટલે ગ્રીણા મ્હોનું, મર્મ ઉપરનું, વહેનારું, અંદર ધર કરતું જનારું, પીડા કરનારા, એવા પ્રભુને શુધ્ધ કરે છે. અને ભરી લાવે છે. એ ઘૂત સિધ્ધ કરતી વખતે તેમાં મિણ નાખવું એવો પણ પાઠ છે. [૫] સ્વર્ણકાદિ ઘૂત:—સાજખાર, જવખાર, કપિલો, રેણુકબીજ, ટંકણખાર, ઘોળો કાથો, મોરથુથુ એ સર્વોનું ચુર્ણ એકત્ર કરી માપના ધીમાં એક પ્રહર સુધી ખલવું. આ સ્વર્ણકાદિ ઘૂત સંપૂર્ણ પ્રભુનો નાશ કરે છે, પ્રભુને ભરી લાવે

છે; તથા કૃમિ, કંકુ એનો નાશ કરી ચામડી-
નો સારો રંગ કરે છે. [૬] શિંદુરનું કાળું
મલમ:—શિંદુર ૧૨ તોલા, મીણ ૦૮ તોલા
અને તલનું તેલ નવ તોલા એ પ્રમાણે લેઈ
પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી
ચુલા ઉપર તે વાસણ, નીચે દેવતા સળગાવી
મુકવું. અગ્નિ મંદ સળગાવવો. મિણ ઓગળ્યા
પછી તેમાં થોડું થોડું શિંદુર નાખી લા-
કડીવડે હલાવતાં જવું એટલે શિંદુર કાળુ થવા
માંડે છે. ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી, આં-
ગળીવડે તપાસવું. ગોળી થવા જેવું થાય કે
તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થયેલા
મલમની ત્રણ ઉપર પટ્ટી બેસાડવી. (૭) તી-
પાનીના વેલાનાં પાંત્રા બાળી તેની રાખ કરી
ધીમાં ખલી તે ચોપડવી. (૮) કાકજંઘાનો પા-
લો બાળી તેની રાખ કરી ધીમાં ખલી તે ચો-
પડવી. [૯] શુભડાને ધીનો લેપ કરી પછી તે
ઉપર આસુંદરાની જાલનું ચુર્ણ ચોપડવું. (૧૦)
મિણ ૧ તોલા, શિંદુર ૧ તોલા કાંગનો રસ
૪ તોલા, અને ધી ૪ તોલા લેઈ પકવ કરી
જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું, અને મલમની
પટ્ટી લગાવવી; એટલે ઉપદંશત્રણ, નાડીત્રણ,
હાડત્રણ, અને સર્વ પ્રકારનાં ત્રણ જલદીથી
સારાં થાય છે. [૧૧] શિંદુર તોલા ૩
ગેર એક તોલા, મુદારશિંગ ૧ તોલા, મેરથુથુ
૦૮ તોલા અને મેણ ૧ તોલા એ પ્રમાણે લેવાં
પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોલા લેઈ તેમાં મિણ
નાખવું તથા અગ્નિઉપર તે મુકી, પાતળું થા
ય એટલે તેમાં શિંદુર નાખવું, અને મંદામિ-
ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા. તાર આવી
ચીકટું થાય એટલે બાકીનાં ઓષધો અંદર
નાંખવાં એ મલમની પટ્ટી લગાવવાથી ત્રણ,
સંધોત્રણ, નાડીત્રણ, ખાંડુક, બદ એ સર્વ સા-
રાં થાય છે. [૧૨] વાંકેરીની સોટી દુધમાં ધસી
તે પીવું પથ્ય અલણી કરવી; એટલે નાડીત્રણ,
ભગંદર મૂળવ્યાધ, જીર્ણજવર, પાંડુ, ક્ષય, ગંડ-
માલ, ઇત્યાદી રોગ દુર થાય છે. (૧૩) કડવા
લીમ્બાનાં પાંત્રાં, વેખંડ, હિંગ, ઘી, મીઠું,
સીંધવ એની ધુણી આપવી; એટલે કૃમિ, કં-
કુ અને ત્રણ, એનો નાશ થાય છે. (૧૪) મ-

નશીળ, ગુગળ, સરસવ, દેવદાર. પુષ્કરમૂળ, ક
જાલી, રાજ, ઘી એની ધુણી આપવી, એટલે
અર્શ ભગંદર, પીનસ, દુર્ગંધીયુક્ત, ત્રણ એનો
નાશ થાય છે. (૧૫) વડની જાલ, પીંપર, અંચ
વેતસ, અથવા પરાળ, બોરડીની જાલ, મહુડા-
ની જાલ, પારસ, પીંપળો, સાળી ટેંદુ, નાનાં
જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાલહરડાં, કદમની
જાલ, આસુંદરો લિલામો, એ ૨૩ ઓષધોમાંથી
જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી પાવાથી મ
લનો અવળંત કરનાર વાયુ દુર થઈ, ત્રણરો-
ગ, અને અસ્થિભંગ એ દુર થાય છે. અને
ચોનિદોષ, દાહ, મેદારોગ, વિષદોષ એ રો-
ગોનો ત્રણ નાશ થાય છે. પથ્ય:—જુના ચોખા
જવ, ગરું, ઘી, મસુર, તુવેર, પંડોળાં, કારેલાં
તાંદળજો, ચીલ, સીંધવ, મીઠા, કડવા, તુરા,
એવા પદાર્થો અને તપાવી થંડુ કરેલું પાણી.
અપથ્ય:—નવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ
કુલિથ, ખીચડી, થંડુ પાણી, દુધ, શેલડી, ગો-
ળ, ભાજપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, થંડા
એવા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ નિદ્રા, તાંબુલ.

૪૫. વાતરકત.

રકતપિત્ત.

કારણ:—ખાટા, તીખા, ક્ષાર, સ્નિગ્ધ,
ઉજ્જ, અપકવ, ઉબાધ ગયેલા, શુષ્ક, એવા
પદાર્થોનું સેવન અને મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને
પેંડ, મુળા, કુલિથ, વાલ આદીકરી થંડા ધા-
ન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, સેલડીનો રસ,
દહીં, કાંજ, ઊશ, મઘ, વિરૂધ્ધ અન્ન,
અધ્યશન, ઇત્યાદી પદાર્થોના સેવન; ક્રોધ અને
દિવા નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ
ધણુંકરી સુકુમાર પુરૂષ અને મિથ્યા આહાર
વિહાર એમને કરનાર અને સ્થુલ (જડા) અને
સુખી એવા માણસનું વાતરકત કુપિત થાય
છે. સંપ્રાપ્તિ:—હાથી અન્ન, ઉંટ એ ઉપર
ગમન કરનાર, અને વિદાહજનક અન્ન ભક્ષણ
કરનારા, એવા માણસનું આખા શરીરમાંહેનું
રકત દુષીત થઈ પગમાં એકડું થાય છે. પછી
દુષ્ટ વાયુમાં મળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રા-

અલ્પ છે, એટલામાટે એને વાતરકત એમ કહે છે. **પૂર્વ રૂપ:**—ધણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમુળગો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે, સ્પર્શનું અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ધણુજ સણુકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું; શરીરપર ઢીમણું થવાં, ઢીંચણ, કહોણી, કુલા, કંચર, ખાંધ, હાથ. પગ, ઇત્યાદિકોની સંધીમાં શલ; અંગનું સ્ફુરણ, સણુકા શરીરે બહેરાપણું, કંકુ, સંધીમધ્યે શલ, વારંવાર દાહ, થઈ નષ્ટ થાય છે. વર્ણ બદલાવો અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરકતનાં પૂર્વ રૂપો જાણવાં **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જે કુલા પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, સમૂહ થયેલો, સાવ થનાર, અને બલ, માંસ ક્ષયાદિ ઉપદ્રવ એણે યુક્ત જે વાતરકત તે સાધ્ય, અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરકત એ **અસાધ્ય** જાણવો **ઉપચાર:**—(૧) ગળોના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજીત નાખી તે કાઢો પાવો. (૨) **મંજીષ્ટાદિ કાઢો:**—મજ્જક, કડો, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સુઠ, હળદર, દારૂહળર, અરકુસો, પિત્તપાપડો, ઉપલસાળ અતિવિષ, ધમાસો, કંવડળ, વાળો, રીંગણી, કડવા લીંમડાની છાલ, કડવાં પડેળા, ઉપલેટ, કડુ, ભારંગમૂળ, વાવડિંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, પીંપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રીફળા કરિયાતુ બકમ લીંમડો, અ. સાણા, ગરમાળો, કાળુ નિશોતર, આવચો, ચંદન, વાયવણો, કરંજ, અને સાગ, એ સમભાભાગ, સર્વ ઓપધોનો કાઢો, કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અદાર પ્રકારના કોડ, વાતરકત, સુનબહિરિ, વિસર્પ, વિદ્રધિ, અને સર્વ દોષ એનો નાશ જલદી કરે છે. (૩) **લઘુ મજ્જીષ્ટાદિ કાઢો:**—મજ્જક, ત્રીફળાં, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો, કડવા લીંમડાની છાલ, એનો કાઢો વાતરકત, ખસ, કપાલિક કુષ્ટ અને રકતમંડળ, એનો નાશક છે. (૪) અરકુસો, ગળો અને કડુ એનો કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડાનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મિણ, મજ્જક, રાળ, એના તેલવડે કિંવા

રકતબોળના તેલવડે અભ્યંગ કરવું; એટલે વાતરકતની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરકુસો ગળો, એનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો એ વાર આપવો. ઉપર ઘી ભાત ખાવો તથા **નિર્વાત સ્થળ** એ **પથ્ય** કરવી; એટલે કુષ્ટાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલું કળલાવીનું કંદ, સુઠ, મરી, પીંપર મીઠું એનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું. તે મધ અને ગાયનું ઘી એમાં ૧૦ માસા આપવું; એટલે અનેક રકતવિકાર. પાદદોષ, પગ, કુટે છે તે, મથાનું ફુંખ, અસાધ્ય વાતરકત અને કુષ્ટ એનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખમુડી અને કંકુ એનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીંમડાનાં પાંત્રાંનો અગરસ કિંવા તેનો પાલો ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો બલક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાખી તે આપવો. તેણેકરી વાતરકત અને ધનુર્વાત એ દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાના બિયાંનું તેલ, રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગાએ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચોપડતાં જવું (૧૫) ઘોળી ગુલબાશીનો ૧ તોલો કંદ ગાયના તાજા દૂધમાં દિવસમાં ત્રણવાર લેતાં જવું. એ ઔષધ સતત ૩ મહિના આપવું (૧૬) **અમૃતા ઘૂત**—ગળો લાવી થોડી કુટી તેમાં તેના ચોપડ પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું, અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલક કરી અને દૂધ ઘીથી યોગણું તેમાં નાખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લેઈ પીવું. તેણેકરી વાતરકત અને કુષ્ટ એ રોગો જલદી દૂર થાય છે **પથ્ય:**—રાતા ચોખા, ગહુ, ચણા; મગ, તુવેર, મઠ અને બકરી, મેંદી, ભેંશ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ કાવળી, વેતના અંકુર, કુરકુ, ચાકવત, કારેલાં, તાંદળજો, પરવળ (પડોળાં) આંમળાં આદુ, સુરણ, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જીનું કોળું, માખણ, તાજું ઘી, કડવા પદાર્થ **અપથ્ય:**—દિવા નિદ્રા શેક લેવો, ઉદયોગ મૈથુન, અડદ, કુળિત્થ, વાલ, વટાણા, તેમજ માંસ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, મુળા, મધ,

પાન, કાંઈ, તલ, તીખા, ઉખ્ખુ, તુંરા, ચીટકા, મીઠું અને લોટના પદ્ધતિ

૪૬, વાતરોગ.

કારણ:—રૂક્ષ, શીત, અસ્થ પ્રમાણુ, તથા લઘુ એવાં અન્ન લક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત ગ્નગરણુ કરવાથી, વિપ્રમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મલ, મૂત ક્રિયાદી) તથા રક્ત એનાં સ્થાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વીગેરે ફલંગ મારી એળંગવાથી, નદી વીગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગ ક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરૂધ્ધ યેષા કરવાથી રસ રક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી; ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મલમૂત્રાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, હાથી, ઉંટ, ઘોડા છત્યાદિ શિવ્રવાહન ઉપર એસવાથી, કુપિત થયેલો બલવાન વાયુ નકામો સ્નાતસોમાં ભરાઈ સર્વાંગ કિંવા એકાંગ વ્યાપનારી એવી નાના તરેહની વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે. **પૂર્વ રૂપ**—એ કહી ગયેલી વાતવ્યાધિનું જે અરૂપરૂપ લક્ષણ તે નેજા પૂર્વરૂપ એવું કહે છે. તે જ્વરાદિક પ્રમાણુ વિશિષ્ટ નથી, તથા જે રૂપ વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ ભેદકરી સારાં દેખાવામાં આવે છે; તેજ તેનું લક્ષણ ગ્નણુવું. અપાન એટલે વાયુના ચંચળત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકોનો કદાપી અભાવ થાય છે, તથા શરીરની લઘુતા, વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અસ્થત્વપણે કરી, સ્થિતિ નિઃશય નિવૃત્તિ થતી નથી. **નાના પ્રકારની વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ:**—સંધીનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધીનો ભંગ, એટલે હાડકું ભાગ્યા જેવી પીડા; રોમાંચ અસંબદ્ધ ભાપણ; હાથ, પગ, તથા મસ્તકે સ્તંબ્ધ થવું; એટલે ડોક હાલતી ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ, પાંગળપણું કુખડાપણું, અંગે સોજો, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણુ ન થવો; શુક્ર, તથા રજ (સ્ત્રિનું આર્તવ)

એનો નાશ, કંપ, અંગને સોજો; મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જઝુ તથા ગરદન એ અંદર જવા જવું, કિંવા વાંકું થઈ જવું; ભેદવત્પીડા, સોયો ભોક્યા પ્રમાણે પીડા, શલ, આલેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થયેલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે. તે, હેતુ તથા સ્થાન એના ભેદવડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. જેમ કફે આવૃત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે. પકવાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુજનાદિ કરે છે.

વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેનાં નામો અને લક્ષણો આગળ આપેલાં છે.

૧ આક્ષેપક:—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી, હાથીપર એસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે, તેમ વારંવાર શરીરને જે વાયુ ડોલાવે છે તે.

૨ હનુસ્તંભ:—વાયુ કોપ કરી હનુવડીનો સ્તંભ કરે છે, અને મોં ફેરવી પકડી રાખે છે. અથવા મોં વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩ ઉર સ્તંભ:—વાયુ, કફ તથા મેદાઓમાં મળી, પગની ઘુટીઓમાં પ્રસરી, ઘુટીઓ જડ કરી સડ્ડડ પકડી રાખે છે, તેથીકરી ઘુટીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી; તે.

૪ શિરોમ્વહ:—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેષાઓ, તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, તે.

૫ બાહ્યાયામ:—જે વાયુ માણસને પીડા આગળથી ધનુષ્ય જેવું વાળી દે છે તે.

૬ અભ્યંતરાયામ:—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે તે.

૭ પાર્શ્વશૂળ:—જે વાયુ કોષ્ટને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે.

૮ કટિમ્વહ:—જે વાયુ કંઠરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯ દંડાપેતાનક:—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે, તે.

૧૦ ખટલી:—જે વાયુ પગ, પેટ, પેદુ, કુલા, ઘુટિયો અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી, સળ ઉત્પન્ન કરે છે; તે.

૧૧ જિહ્વાસ્તંભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની જે શિરાત્યાં સુધી જઈ જીવનો સ્તંભ કરે છે, તેથી કરી અન્ન પાણી મોટા કપડે કરી ગળામાં ઉતરે છે, અને ખોલાતું નથી. તે

૧૨ આર્દ્રાદિ:—જે માણસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિકે કરી પકડી લેઈ લેછે, ઘણા કંઠણ પદાર્થોનું લક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અંગ ઉપર ઘણો ભાર ઉતરે છે. અને વિષમ શયન કરે છે, એટલે ઉંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકું, ચુકું, ઉંચું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે કરી વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓઠ, ગાલ, લલાટ (કપોળ), આંખોએઆંખોની સંધીમાં મોં વાંકું ફેરવી નાખે છે. તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે. મસ્તક કંપે છે. મોંમાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી. ભમરો અને આંખો એ વાંકી થાય છે. તે.

૧૩ પક્ષપાત:—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઈ શિરા (રેખા), અને સ્નાયુ એનું શોષણ કરી, સંધીનાં બંધનો શિથિલ કરતો જતો અર્ધ અંગ ચેતનરહિત કરે છે; તેને અર્ધાંગ વાયુ એમ પણ કહે છે.

૧૪ કોષ્ટુરશીર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ કુલાઓમાં પ્રસરી, સોળે ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોળથી કુલાઓ પાડના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અંદર વેદના ઘણી થાય છે, તે.—

૧૫ મન્યાસ્તંભ:—જે વાયુ કદાશ્રિત થઈ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તંભ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં તહીં ફેરવાતું નથી, તે.

૧૬ પંગુ વાયુ:—વાયુ કંપરમાં પ્રસરી ઘુટિયોની મોટી જે શિરા ત્યાં સુધી જઈ, માણસના બન્ને પગ લુલા કરે છે, તે.

૧૭ કલાયખંજ:—જે વાયુવડેકરી માણસ ચાલતી વેળાએ શરીર કંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકા ચુકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮ તૂની:—જે વાયુવડેકરી પાકવાશય અને મૂત્રાશય એ ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ શુદ્ધ અને ઉપરથી એ ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે, તે.

૧૯ પ્રતિ તૂની:—જે વાયુના યોગે શુદ્ધ અને ઉપરથી એ ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પકવાશય અને મૂત્રાશય એ સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે, તે.

૨૦ ખંજ:—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે કરી ચુકત થઈ, માણસનો પગ લુલા કરે છે; તે

૨૧ પાદહર્ષ:—જે વાયુ કદાશ્રિત થઈ, તેણે કરી પગોમાં ઝડપી થાય છે; તે.

૨૨ ગુદ્રસી:—જે વાયુ પીઠ, કંપર, ઘુટિયો, કુલા, પેદુ અને પગ એ સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાં એવો વારંવાર થોડો થોડો ફરતો જતાં, સ્તંભ અને શૂળ, કલેશ એઓને કરે છે, તે.

૨૩ વિશ્વાચી:—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હાથેલી પાસેની જે આંગળી તે ઉપરની જે મોટી શિરા, ત્યાં સુધી પ્રવેશ કરી, બાહુ પર્યંત તે શિરામાં વ્યાપિ વાયુના ક્રમનો ક્ષય કરે છે; એટલે હાથ ઉંચો થતો નથી વિગેરે, તે.

૨૪ અપબાહુક:—જે વાયુ બાહુમાં જઈ બાહુસંબંધી નસોનું આકર્ષણ કરી, બાહુને સ્તંભ કરે છે; એટલે બાહુને જોરથી પકડી રાખે છે તે.

૨૫ અપતાનક:—જે વાયુ હૃદયમાં જઈ દષ્ટિનો સ્તંભ કરી જ્ઞાન નષ્ટ કરે છે અને કંઠમાંથી શબ્દ વિલક્ષણ થાય છે; તથા તે વાયુ હૃદયમાંથી નીકળવાથી માણસ સાવધ થાય છે, ફરી હૃદયમાં જવાથી પુનઃ માણસ મોહ પામે છે; તે.

૨૬ પ્રણાયામ:—જે વાયુ અભિધાત નિમિત્તેકરી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રણુમાં પ્રસરી તેથી પીડા કરે છે, તે.

૨૭ વાતકંટક:—માણસનો પગ ચાલતાં ચાલતાં ઉંચો નીચો અથવા વાંકા ચુકા પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી, જે વાયુ પગોની ઘુટીમાં જઈ વેદના કરે છે; તે.

૨૮ અપતંત્રક:—જે વાયુ ઉર્ધ્વ ગતિ થઈ, હૃદય, મસ્તક, શંખ, તથા ગાત્રો એઓને પીડિત કરી, ધનુષ્યનીપેડે શરીરને નમાવે છે. તેથી કરી દષ્ટિ સ્તંભ થાય છે, મોહ થાય છે અને કપોતપદ જેવો માણસ શબ્દ કરે છે; તે.

૨૯ અંગભેદઃ—જે વાયુ સર્વ અંગને પીડા કરે છે, તે

૩૦ અંગશોષઃ—જે વાયુ આખા શરીર-નું શોષણ કરે છે, તે

૩૧ મિણુમિણુઃ—જે વાયુવડેકરી માણસ નાકમાં (ગુંગલ) બોલે છે, તે

૩૨ કલ્લતાઃ—જે વાયુવડે કરી કંઠમાંથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી. તે

૩૩ અષ્ઠીલિકાઃ—જે વાયુએ કરી દુષ્ટિ-ના નીચલા ભાગમાં પાપાણુ જેવી હોઈ, ઉંચી, ગોળ અને સંચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, મલ, મૂત્ર વાયુ એનો નિરોધ કરે છે અને તે સ્થળોએ વેદના મંદ હોય છે, તે.

૩૪ પ્રત્યષ્ઠીલા—તે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાંઠ વાંકી, તિરકસ, લાંબી હોઈ, તેમાં વેદના ધણી હોય છે. અને મલ, મૂત્ર અને વાયુ એ-નો નિરોધ પણ થાય છે, તે

૩૫ વામનત્વઃ—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભ-માં મળી ગર્ભને વિકૃતિ કરે છે, તેથી કરી માણસ ન્હાતું ઉત્પન્ન થાય છે, તે.

૩૬ કુખ્જત્વઃ—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીઠને અથવા છાતીએ (પ્રુધ) આવે છે. તે.

૩૭ અંગપીડઃ—જે વાયુએકરી સર્વાંગે શળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે.

૩૮ અંગશૂળઃ—જે વાયુ સર્વાંગે શળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે.

૩૯ સંકોચઃ—જે વાયુએકરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે, એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય, તે.

૪૦ સ્તંભઃ—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તંભ થાય છે, તે.

૪૧ રક્ષઃ—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે, તે.

૪૨ અંગભંગઃ—જે વાયુથી અંગમાં સ-ણકા થાય છે તે.

૪૩ અંગવિભ્રંશઃ—જે વાયુવડેકરી શ-રીરનો એકાદો અવયવ કાપ્ટ જેવો ચેતન રહિ-ત થાય છે, તે.

૪૪ વિરમહ—જે વાયુએ કરી મળ સાદુ થતો નથી તે.

૪૫ બદ્ધવિકટતા—પક્વાશયમાં વાયુ કુ-પિત થઈ મળને જડો કરે છે, તે.

૪૬ મૂકત્વ—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મૂળેજ નીકળતો નથી, (મૂળો) તે.

૪૭ અતિજ્વાલ—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ તે વિકારથી બગાસાં આવે છે, તે.

૪૮ અપચુગ્ધાર—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થઈ તે થકી ઓડકાર ધણા આવે છે તે

૪૯ આંત્રકૂળન—જે વાયુ પક્વાશયમાં રહી આંત્રકમાં જઈ શબ્દ કરે છે, તે.

૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ—જે વાયુ ગુદામાંજે ધ-ણોજ નીકળે છે તે.

૫૧ સ્ફુરણ—જે વાયુ થકી અંગ ફરે છે તે.

૫૨ શિરાપૂરણ—જે વાયુ શિરાગત થઈ નસોને પુલાવે છે, તે.

૫૩ કંપ—જે વાયુ આખા શરીરને ફર કરે છે, તે.

૫૪ કાર્શ્ય—જે વાયુ આખા શરીરને ફર કરે છે, તે.

૫૫ સ્તામતા—જે વાથી શરીરનો કાળો વર્ણ થાય છે, તે.

૫૬ પ્રલાપ—જે વાયુના યોગેકરી માણસ અસંબધ્ધ ભાષણ કરે છે તે.

૫૭ મૂત્રતા—જે વાયુથકી માણસને પીશાબ ધણો અને વારંવાર થાય છે તે.

૫૮ નિદ્રાનાશ—જે વાયુ પ્રગટવાથી ઉં-ધ આવતી નથી, તે.

૫૯ સ્વેદનાશ—જે વાયુથકી શરીરને પ-રસેવો આવતો નથી, તે.

૬૦ દુર્બલત્વ—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બલ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૧ બલક્ષય—જે વાયુના યોગે માણસ ધણોજ શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ—જે વાયુ શુક્ર ધાતુગ-ત થઈ ધાતુને ધણીજ પાતળી કરી નાખે છે, તે.

૬૩ શુક્રકાર્શ્ય—જે વાયુ શુક્ર ધાતુને કિં-ચિત ક્ષીણ કરે છે, તે.

૬૪ શુક્રનાશ—જે વાયુ શુક્ર ધાતુને ધ-ણીજ ક્ષીણ કરે છે, તે.

૬૫ અનવસ્થિતચિત્તત્વ—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.

૬૬ કાઠિણ્ય—જે વાયુથી શરીર કઠણ થાય છે, તે.

૬૭ વિરસાસ્થતા—જે વાયુના યોગથી મુખમાંહેનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.

૬૮ કપાયવક્રતા—જે વાયુથી મોં તુર થાય છે તે.

૬૯ આધ્માન—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ ડુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે, તે.

૭૦ પ્રત્યાધ્માન—જે વાયુ આમાશયમાં જઈ કફને મળી પેટ ડુલાવી પીડા કરે છે તે.

૭૧ શીતતા—જે વાયુના યોગે શરીર થંડુ થઈ જાય છે, તે.

૭૨ રોમહર્ષ—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અંદર રોમાંચ કરે છે, તે

૭૩ લીરૂત્વ—જે વાયુના યોગે લય ઉત્પન્ન થાય છે, તે.

૭૪ ભેદવાયુ—જે વાયુના યોગે સુષ્ક ભેંકાવા જેવી પીડા થાય છે, તે.

૭૫ કંડુ—જે વાયુ શરીરે કંડુ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૭૬ રસાક્ષતા—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.

૭૭ શબ્દાક્ષતા—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહીં, તે.

૭૮ પ્રસુચિત—જે વાયુથી ચામડીપર સ્પર્શ કરવા છતાં સમજતું નથી તે.

૭૯ ગંધઃક્ષત્વ—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી, તે.

૮૦ દષ્ટિક્ષય—જે વાયુના યોગે દષ્ટિનો નાશ થાય છે, તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર—હનુસ્તંભ, અર્દ્ધિત, આક્ષેપક, પક્ષધાત, અપતાનક એ વાતવ્યાધિ, ઘણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે, અથવા કદી સાધ્ય થતા પણ નથીજ; પરંતુ બલવાન પુરૂષને એ વ્યાધિ નવી થયેલી હોય, ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવી; એટલી ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય લક્ષણ—જે પક્ષધાતાદિક વાયુની અંદર વિસર્પ, દાહ, શૂલ, મૂર્છા, અરૂચી, અગ્નિમાંધ, એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ માંસ, એ ક્ષીણ થાય છે, તે વાયુ અસાધ્ય જાણવો. જે વાતરોગો સોજે, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીડા; શરીરને વકલતા, કંપ, પેટ ચડવું એ લક્ષણો થાય છે તે. અસાધ્ય જાણવો.

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) પીળો કાટાસરીઓ, દેવદાર, સુંઠ, એનો કાઠો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે વાયુએ શરીર અકાષ ગયેલું હશે તે સાફ થઈ, જોઈએ તેમ ચાલશે. (૨) મહારાસ્નાદિ કાઠો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગજો, વજ, પીળો કાટાસરીઓ, ચવક, કરિયાતું, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, રાતોધમાસો, કિરમાણી, અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગી, સુંઠ, ચિકણમૂળ, મોરવેલ, કટુ, મજ્જા, કાળું, ઘોળ અતિવિપ, કચોરાં, ત્રીફળાં, પીપર, જવખાર, રકતચંદન (રતાંદળી) ગરમાળાની શિંગોતું મગજ, કાયફળ, કડાના મૂળોની જાલ, રાતીસાટોડી અને દશમૂળો એ સર્વ સમભાગ લેઈ તેનો અષ્ટમાંશ કાઠો કરવો; આ કાઠો સર્વોગવાત, અકાંગવાત, ધાસ, કાસ, પરશેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા શૂળ, તૂની, પ્રાતિતૂની, ગલરોગ, સર્વઅંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખદલીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીપદ, આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુતપિવાત, જીહ્વાસ્તંભ, અપતાનક, દુખાવો, કલીબવાત, આક્ષેપક, કંજનવાત, સોજે આટોપ, અપતાન, અર્દ્ધિત, ખુડવાત, હનુમ્બહ, ગૂઢસી, પદશળ, અને વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિ એનો નાશ કરે છે. (૩) બીજો પ્રકાર રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસો ૧ ભાગ, બળદાણાં, એરંડમૂળ, દેવદાર, કચોરં, વજ, અરકુસો, સુંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગજો, વરધારા, સુવા, ગોખરં, આસ્કંધ, અતિવિપ, ગરમાળો શતાવરી, પીપર, અરણી, ઘણા રીંગણી અને ઉક્ત ભોરીંગણી, એ સમભાગ, નાખી અષ્ટમાંશ કાઠો કરી, અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા પીપરનું ચૂર્ણ

અથવા યોગરાજ ગુગળ, અજમોદ, કિંવા એર-
ડતેલ નાખી આપવો. એટલે સર્વિંગવાત, કુ-
બ્જવાત, પક્ષવાત, અપખાદુક, ગૃધ્રસી,
આમવાત. શ્લીપદ, અપતાનક, અત્રવૃદ્ધ
આધ્માન, જઘાવાત, જનુવાત, આર્દીત,
જનુદોષ, મેઢવાત, વંધ્યાના, ચોનીરોગ,
એટલા રોગોનો આ કાઢો નાશ કરે છે. આ
કાઢો ગર્ભધારક છે. (૪) મોટી ચીકણનાં મું-
ળ અને સુંઠનો કાઢો, પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી
આપવો; એટલે આ કાઢો શીતવાત, કંપવા-
ત, અને દાહ, એનો એ દિવસમાં નાશ કરે
છે. (૫) પંચમુળોનો અથવા દશમુળોનો કાઢો
મન્યાસ્તંભ વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસ્કં-
ધ, અને મોટી લઘુચીકણ, ઓર, લઘુખેર, રા-
સ્ના. એ ચીજોનો કાઢો પાવો. તે વાતનાશક છે.
(૭) ભિલામાના તુકડા દોઢ તોલા અને પાણી
૧૬ તોલા એનો કાઢો ચતુર્થાંશ શેષ રહે એ-
ટલે ઉતારી તેમાં સાકર અડધો તોલો, ઘી ૨
તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું;
એટલે સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે. એ કાઢો
ને સમીરદાવાનળ એવું નામ છે. (૮) કડવી
ધંધવરણી અથવા કંવડળીના મુળ, પીંપર અને
ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર લક્ષણ કરવાં;
એટલે સંધિવાત નામે વાયુનો નાશ થાય છે.
(૯) દશમુળોનો કાઢો પ્રાશન કરવો. અથવા
આનુંજ નસ્ય કરવું એટલે ધનુર્વાતનો નાશ
થાય છે. (૧૦) એરંડમુળ, ખેલમુળ, રીંગણી
ઉભીભોરીંગણી, સંચળ, મરી, સુંઠ, પીંપર,
હિંગ, બીજોરાના મુળ અને સીંધવ, એનો કા-
ઢો આપવો, એટલે ધનુર્વાતનો નાશ થાય છે
(૧૧) અડદ, કુહિળીનાં મૂળ, એરંડમુળ, લ-
ઘુચીકણમુળ, એ સર્વનો કાઢો, હિંગ, અને સીં-
ધવ, એક એક માસો નાખી આપવો; એટલે
પક્ષવાતનો નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, ચિકે-
ણ મૂળ, કાહિણીનાં મુળ, કટતણ, રાસ્ના, આ-
સ્કંધ, અને એરંડ એનો કાઢો, હિંગ અને સીં-
ધવ નાખી પ્રાતઃકાળે આપવો તે પક્ષવાત,
મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ, અને આર્દીતવાયુ
એનો ૭ દિવસમાં નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું
ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકાયત્રવડે તેલ કાઢવું. એ

અંગને મર્દન કરવું એટલે પક્ષાઘાત વાયુનો
નાશ થાય છે. (૧૫) કડવા ઘોળા કાણનાં બી
વાટી તેનો કિંવા કડવા લીંમડાના બિયાંના તેલનો
લેપ કરવો; એટલે પક્ષવાયુનો નાશ થાય છે.
(૧૬) સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા
ધીમાં શેકવી. પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮
તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ તે
આપવું; એટલે પક્ષાઘાત, હુતુસ્તંભ, કટિ-
ભંગ, ખાદુપીડા અને વાતરોગ એનો
નાશ થાય છે. (૧૭) અડદનો લોટ કિંવા વડાં
માખણ સાથે ખાદુ દશમુળોનો કાઢો પાવો;
(૧૮) લસણનો કલ્ક તલનું તેલ મેળવી પાવો;
(૧૯) ત્રિકાં, કડવા લીંમડાની લીંબોળીઓ,
અરકુસો અને કડવાં પડોળાં એનો કાઢો કરી,
તેમાં ગુગળ નાંખી તે કાઢો આપવો; એ ત્રણે
આર્દીતવાયુનો નાશ કરે છે. (૨૦) ચાર તો-
લા કિંવા એ તોલા લસણનાં રસમાં હિંગ, જીરું
સીંધવ, સંચળ ત્રિકટુ એ પ્રત્યેક એક માસા
પ્રમાણે લેઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી યથા શ-
કિત લક્ષણ કરવું. એનું અનુપાન એરંડમુળોનો
કાઢો. ઉપરનું આપધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક
મહિનો સેવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ,
આર્દીત, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વિંગવાત,
ઉરસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શ્લ, દ્વંદ્વરોગ, કૃમિ,
કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ, અને પેટની અંદરનો
વાયુ એટલા પ્રકારના વાયુનો નાશ થશે. (૨૧)
હુતુમહ, હુતુસ્તંભ, માન (ગળુ) એનો
સ્તંભ અને આર્દીતવાયુ એ ઉપર દશમુળો
અને પીંપર એનો કાઢો આપવો. કિંવા પિપળા
ના રસમાં પીંપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૨)
લસણ ફેલી તેની કળીયો તલના તેલમાં વાટી
સીંધવ નાખી તે લસણ પાવું; એટલે હુતુ-
સ્તંભ દૂર થાય જશે. (૨૩) એરંડતેલ ગોમુ-
ત્રમાં નાખી એક મહિના પર્યંત સેવનકરવું,
એટલે તે ગૃધ્રસી અને ઉરસ્તંભ એનો નાશ
કરશે. (૨૪) તેલ કિંવા ઘી એમાં આદુ અને
વગડાજી લીંબુનો રસ પાવો. કિંવા ખાટી આંમ
લી અને ગોળ એ એકત્ર કરી પાવો, એટલે
ધુંટણો પીઠ અને હાડ એ ઠંડાણે શૂળ, ગુલ્મ
ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુ એનો નાશ થશે.

(૨૫) એરંડીયા છોલી કુટી તેની દૂધમાં લાપસી આપી સેવન કરવાથી કંબરની શલ અને યૃધસી એનો નાશ થશે. (૨૬) બકમલીમંડીના મુળોનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો, એટલે યૃધસીનો નાશ થશે. (૨૭) અરકુસો, દંતીમૂળ, ગરમાળો એનો કાઢો એરંડેલ મિશ્ર કરી પાવો; એટલે જેનું ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય, એવો યૃધસી વાયુનો રોગી શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. [૨૮] મંદાગ્નિ ઉપર કાળી નીચુંડીના પાંત્રાંતો કાઢો પાવો: એટલે યૃધસીનો નાશ થશે. (૨૯) આસ્કંધ અને બીડાકર એનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું; એટલે કટિશળનો નાશ થશે. (૩૦) ગળો અને ત્રિકૂળાં એનાં કાઢામાં ગુગળ નાખી તે પાવો. અથવા ૪ તોલા દુધમાં ૧ તોલા એરંડેલ અથવા વરધારાનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. એટલે કોષ્ઠુશિર્ષનો નાશ થાય છે. (૩૧) દુધ, તેલ, ધી, કિંવા સાડી ચોખાના ભાત સાથે બેબે લસણ, ચઢવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી થયેલી વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુદમ, અગ્નિમાંધ, પ્લીહા અને હાથ, પાસુ તથા મસ્તક એની અંદર શૂળ અને શુક્રદોષ એનો નાશ થાય છે. [૩૨] સુંઠ, એરંડમુળ, દેવદાર, ગળો એનો કાઢો પીવાથી અસ્થિગત અને સંધિગત વાયુનો નાશ થાય છે. (૩૩) અસાળીયો, ખસ ખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરીઆળી ગોડખી, બદામ, ગુદર અને ચારોળી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા ગોળ અને ધી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લેધ એના બેબે તોલાના લાકુ કરવાં. તેમાંથી પ્રાંતઃકાળે એક ભક્ષણ કરવો તે કટિવાયુનો નાશ કરે છે. અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૪) પીંપરીમૂળ દુધમાં વાટી તેમાં અરકુસાનો રસ નાખી આપવો, એટલે ઉર્ધ્વવાત [ધણુ ઓડકાર આવવા] નાશ પામે છે. [૩૫] લઘુરાસ્નાદિ કાઢો:—રાસ્ના એરંડમુળ, દેવદાર, વજ, સુંઠ, ધમાસો હરિતકી, અતિવિષ, નાગરમેથ, શતાવરી અને અરકુસો, એનો કાઢો પ્રાશનાર્થ આપવો, એટલે ઉધરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત અને મ-

જ્જઅસ્થિ અને ર્નાયુ એમાનો વાયુ તથા સર્વોંગ વાયુ એ નિશ્ચયે નાશ પામે છે. (૩૬) આભાદિ ચૂર્ણ:—ગરમાળાના ખી, રાસ્ના, ગળો. શતાવરી, મહાશતાવરી, સુંઠ, વરીઆળી આસ્કંધ, શેરણી, વરધારા, અજમો, અજમોદ, એ સર્વ સમભાગ લેધ તેનું ચૂર્ણ કરી યુષ, છાશ, ગરમ પાણી, ધી અને દહીંનાં કુચાં એ માં હેનાં એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું; એટલે અસ્થિ, ર્નાયુ, મજ્જા અને કંબર એ ઠેકાણે નો વાયુ, યૃધસી, મન્યાસ્તંભ હનુમ્બહ અને કોષ્ઠગત રોગ એ સર્વેનો નાશ થશે. એ ચૂર્ણ સર્વ વ્યાધિનાશક છે. (૩૭) અજમોદાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૩૮) અજમોદાદિ ગોળી:—અજમો, પીંપર, વરીયાળી, નાગરમેથ, મરી અને સીંધવ, એ પ્રત્યેક એક એક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ, અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ એ પ્રમાણે આપધોનાં ચૂર્ણ લેધ, ગોળના પાકમાં ગોળીયો બનાવવી. તે ગરમ પાણીમાં ખાવી; એટલે સંધિવાત, આમવાત, સંપુર્ણવાત, આઢ્યહનુમ્બહ, શિરોવાત, અપતાનકવાત, અને બ્રકુટિ, આંખ, કાન, નાક અને જીભ એનો સ્તંભ, પંચુવાત, સર્વોંગવાત, એકાંગવાત, એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ, પક્ષવાત એનો નાશ થાય છે. (૩૯) મરીનું ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળશીનો રસ એને લઘુ મૃગાંક કહે છે. એ સંપુર્ણ વાતરોગોનો નાશ કરે છે. (૪૦) લસણપાક:—લસણની કુળીયો છોલી ૬૪ તોલા લેધ ૧૦૨ તોલાદૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લધ તેમાં તે લસણ ખાકુવું, તેનો સારો પાક ચર્ધ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, પિંપરીમૂળ, વાવડિંગ, દારહળદર, શેરણી, વરધારા, પુષ્કરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખર, કડવો લીંમડો, રાસ્ના, સુવા, સતાવરી, કચોર, આસ્કંધ અને કૌચના ખીજ એ પ્રત્યેકના તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણ લેધ તેમાં નાખી તૈયાર કરવો. આ લસણ પાક અગ્નિ અને બળ જોઈ સેવન કરવો, એટલે સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપરમાર,

ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, પાંતિ, પ્લીહા, અંડવૃ-
દ્ધિ, કૃમિ, મલમ્બ, આનાહવાત, સોજો,
અગ્નિમાંધ, બલક્ષય, ઉચ્ચકી, દમ; ઉધર-
સ, અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાયુ, અંતરત્યામ,
પક્ષઘાત, અપતાંતવાયુ, આર્દ્રિતવાયુ,
અક્ષિપ્તકવાયુ, કુખવાયુ, હનુમ્બહ, શિરોમ્બ-
હ, વિદ્યાર્થી, બદ્ધી ગૃધ્રસી, પંગુ, સંધિવા-
ત, બધિરપાણું અને સંપુર્ણ શૂળ એ સર્વે
રોગોનો આ લસણપાક અતિ ત્વરાથી વાત-
વ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે ના-
શ કરે છે, તથા કફવ્યાધિને શાંત કરીને બલ
અને પુષ્ટિ એને આપે છે. (૪૧) વાતવ્યાધિ
ઉપર નિર્જીડીના પાંત્રાંનો પાટો બાંધવો. (૪૨)
ધંદ્રજવ, ચિત્રા, સુંઠ એનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપ-
વું. તે સંપુર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે.
(૪૩) દશમૂળોના કાઠામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ
સિંધ કરી તે અંગે ચોપડવું, એટલે અનેક
પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૪૪) માલકાં-
કણી, ચંદ્રસર (વગડાઉ મેથી), કાળીજીરી
અજમો, મેથી અને તલ એનું ચૂર્ણ કરી,
તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું;
એટલે સર્વપ્રકારના વાતવ્યાધિનાશ થાય છે.
(૪૫) નારાયણ તૈલ:—શતાવરીના મૂળોના ર-
સ, તેલ અને દુધ એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને
વાયવર્ણા, ટેંકુ, દેવદાર, શિલાજીત, જટામાંસી
એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લેધ તેનો કલ્ક કરી, તે
કલ્ક તેલમાં નાખી, તૈલ સિંધ કરવું. એ
સિંધ થયેલા તેલને નારાયણ તૈલ કહે છે.
એ અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અભ્ય-
ગાર્થ (મદન કરવાઅર્થે) યોજવાથી તે ઘણું જ
હિતકારક ને ગુણુવહ થાય છે. (૪૬) આકડા
ના દૂધનો જડો લેપ કરી તે ઉપર રાઇની ઝી-
ણી ભૂરી લગાવી પાટો બાંધવાથી, ચમક થવો,
અંગે પકડાઇ જવું; વગેરે વાતવિકારો દુર
થાય છે. (૪૭) વાયવર્ણુનો પાલો બારીક વાટી
લેપ કરવો અને ઉપર કેળનાં પાંત્રાં બાંધવા,
એટલે કુહા, સાંધા વગેરે અકર્ષાઈ ગયેલાં હશે
તે છુટશે. અને ચમક તથા બળતરા પણ
બંધ થાય છે. [૪૮] વિશેષધુપ અને ગુગળ
એકત્ર વાટી પાણીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ

કરવો. અને તે ઉપર અસાળીઓ ચોટાડવો;
એટલે એના લેપવડે અનેક પ્રકારની વાતવેદ-
ના અને સોજો એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે.
(૪૯) આવળીયાની અને સરગવાની છાલ બારી-
ક કુટી, અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગ-
યો હોય તે જગોએ તેનો પાટો બાંધવો. એમ
એ ત્રણવાર પાટો બાંધવાથી ગુણુ આવે છે.
(૫૦) માપતૈલ:—અડદ ૬૪ તોલા લેધ તે
રપક તોલા અને જીવનીય ગણુનાં આઠ ઔષધો
(ઋધ્ધિ, વૃધ્ધિ, મેદ, મહામેદ, કાકાલી, ક્ષીર-
કાકાલી, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ,) વરીઆ-
ળી, સીંધવ, રાસના, કુહિલીનાં બિયાં જેડીમધ,
બળદાણાં, સુંઠ, મરી, પીંપર, ગોખર,
એ પ્રત્યેક ચીજને તોલો તોલો લેધ, તેનો કલ્ક
કરી, તેવડે તૈલ સિંધ કરવું. તે તૈલ પક્ષઘાત
અર્દ્રિતવાયુ, કર્ણશૂળ, બાધિર્ય (બહેરાપણું),
તિમિરરોગ, સન્નિપાતજરોગ, હસ્તકંપ,
શિરઃકંપ, બાહુશોષ, અપબાહુક અને ક-
લાયબંજ એ રોગોઉપર પીવું અથવા શરીરે
લગાવવું. અસ્તિકર્મ એ વિષયમાં પણ યોજ-
વું. એ માપતૈલ ઉર્ધ્વગત રોગ નાશ કરવા
વિશે શ્રેષ્ઠ છે. (૫૧) લઘુમાપતૈલ:—અડદ,
સીંધવ, ચિંકેણમૂળ, દશમૂળો, હિંગ, વજ, શ-
તાવરી અને સુંઠ, એ પદાર્થો લેધ તૈલ સિંધ
કરવું. તે સર્વ વાતનાશક છે. (૫૨) કલ્યાણ-
કાવલેહ:—હળદર, વેખંડ, ઉપલેટ, પીંપર,
સુંઠ, જીરું, અજમોદ, જેડીમધ અને ઘી, એનું
લેહ (ચાટણ), એક દિવસ સેવન કરવાથી,
તે બહેરાપણું, તોતડપણું અને બોબડા-
પણું એનો નાશ કરી, નોખત જેવો ગંભિર
અથવા કોકિલ જેવો મંજુલ શબ્દ કરે છે.
(૫૩) આદુનો રસ ૧ ભાગ; સરગવાનો રસ
૧; બકરીનું દૂધ ૧, શેર પાણી શેર ૪, એ સર્વ
એકત્ર કરી તેલ ૧, શેર નાખી કઢવવું. પાણીબ-
ળી જમ તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાખવું.
એ તેલ વાયુના દરદો ઉપર ઘણું જ ગુણુકારક
છે. પથ્ય:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠારસ, નવા ત-
લ, ગહું, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાઠી ચો-
ખા, કુળિત્યનું કઢણ, પંડોળાં સરગવો, લસણ,
દાડમ, કેરી, સિંગધ અને ઉણુ એવા ભક્ષ્ય

પદાર્થ. અપથ્ય:—ચિંતા, જગરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, દેવભાત, કાંગ, હરીક, ચાળા, મગ, જાંબુ, સોપારી, વાલ, તાડફળ, કારેલાં, થંડુ ધાન્ય પત્રશાક, ઉંચરાં, થંડુપાણી, વિરૂધ્ધાન્ન, દાર, શુષ્કમાંસ, રક્તસ્ત્રાવ; તુરા, કડવા, તીખા, એ રસ; મૈથુન, વાહનપર ફરવું.

૪૭. વાંતિરોગ.

(ઉલટી, આકારી.)

કારણ:—અતિ અછર્ણ, અતિખારા અતિ અત્રિય પદાર્થોનું લક્ષણ; અતિ શીઘ્ર ભોજન કરવું; અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું; શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિન્તિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દરશન કિંવા લક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની ગંધ લેવી. એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) આંવળકંટીનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધ એમાં આપવું. (૨) બાળહરીતકી, મધ, ઘાણી, આંવળકંટી, એ તોલો તોલો લેઈ તેમાં પાણી ૧૬ તોલા નાખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સીંધવ ઘીમાં આપવો. [૪] મધપુડાનું મિણુ મધમાં આપવું. [૫] કાવળીનાં મૂળો અને હિંગ એકલ કરી આપવાં. [૬] હરીતકીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. [૭] વાવડિંગ, તિફળા, સુંદ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. [૮] પીંપરનું જાડ અને રાગ અંગારામાં બાળી પાણીમાં જમકારી, તે પાણી ગાળી પાવું; એટલે વાંતિ અને ઉચકી એનો નાશ થાય છે. [૯] બીલીની જાલનો અથવા ગજોનો કાઢો, મધ નાખી આપવો; એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ [ઉલટી] દુર થાય છે. [૧૦] પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. [૧૧] સુકાપેલા લીંમડાની રાખાડી મધમાં આપવી. (૧૨) મસુર શેકી તેનો લોટ કરી પકી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં તે લોટ કાલવી લક્ષણ કરવો; એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઉલટી) તુરંતજ દુર થશે. પથ્ય:—ચોખ્ખા, મગ, વટાણા, ગદ્દ, જવ, આંમળાં, ખેર, સાકર, કોહું દાડમ, નાળી-

યેર, લીંબુ, અપથ્ય:—ઉજળ પદાર્થ, ઘોળ કાળું, (દુધી) વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

૪૮. વિદ્રધિ રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—પોતપોતાના દોષે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદ એઓને કુપિત કરી, અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઘ, હળવે હળવે મોટાં ધોર અને જેનાં મૂળો ધણાં ઉંડા અને ઉત્પત્તિ કાળથીજ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબી એવા ત્રિધીમય શોથ (સોળે) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને વિદ્રધિ કહે છે. ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉંચરો, પીંપળો, પીંપેર, તથા અર એ પંચ વટકલોની જાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) દિરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત, હિંગ એના ચૂર્ણ વડે મિશ્રિત વાયવર્ણાનો કાઢો, અંદરનો અપકવ, મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધીનો નાશક છે. (૩) રૂવેત સાટોડી અને વાયવર્ણાં એનાં મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મુળ ચોખ્ખાના ધ્રાવરામણમાં ઘસી મધ નાખી તે પાવાં. (૫) હરડાં, સીંધવ, ધાવળીના કુલ એનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હિંગ, અને સીંધવ એનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે સેવન કરતાં જવું. (૭) સરગવાનું મુળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે આપવું. અને તેજ રસમાં વજનાગનું ચૂર્ણ નાંખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધી પાકવા માટે:—સાતુ, ગદ્દ મગ, જવ, સણ, એમાંથી એકનો લોટ બાપી તેનું પોટીસ બાંધવું. એટલે ક્ષણમાત્રમાં અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે. (૯) ચિકણનો પાલો વાટી ઉપર બાંધવો; એટલે પાકીને કુટરો. (૧૦) મેરચુચુ અને ટંકણખાર ઘસી લેપ કરવો એટલે પોટા થયેલો સોળે કુટરો. (૧૧) પુંગળવેલીનો પાલો વાટી ઉપર બાંધવો, એટલે પાટા થયેલો સોળે ક્ષણમાં ઉતરશે. પથ્ય:—ચોખ્ખા, કુલિત્થ, લસણ, વાલ, કારેલાં, ઘી, તેલ, મગ, પંડોળાં, તપાવી થંડુ કરેલું પાણી. અપથ્ય:—સુકાયેલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું ઘાણી, ઘણું ખાવું દાહક પદાર્થ મૈથુન.

૪૯. વિપરોગ.

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે. સ્થાવર, જંગમ, તથા દુષી વિષ. મૂળાદિક વિષ તે સ્થાવર; સર્પાદિક વિષ તે જંગમ; તથા વિપનાશક ઔષધીઓનાં હૃતવીર્ય થયેલાં વિષ કિંવા ગરમી વગેરેથી શોષાઈ ગયેલાં, જે સ્વભાવે તથા ગુણેકરી કમી છે. અને જૂનાં થયેલાં એવાં સ્થાવર જંગમાત્મક વિષ તે દુષિવિષ જાણવાં. વિષાદ કરીને એક પ્રકારનો ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા છે. સ્થાવર-વિષ:—મુળ, પાન, ફળ, ઝૂલ, છાલ, રસ, નાર, ગુંદર, ધાતુ અને કંદ, એવી રીતે ૧૦ પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. જંગમવિષ:—દ્વિટિ, નિસ્વાસ, દંત, મૂત્ર, પુરીપ, શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમટા, વિશર્ધીત એટલે પાદવું, ગુદા, અસ્થિ પિત્ત, શુક્ર, તથા શય એવાં ૧૬ પ્રકારનાં જંગમવિષ છે. દુષિવિષ:—દેશ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એવડે વારંવાર દૂષિત થયેલાં વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે તેને દૂષિત એ જ પ્રકારનું છે; એક કૃત્રિમ અને બીજું ગરસજાંક. વિષ જાણવું. વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાના લક્ષણ—વાતયુક્ત અને ધુંવાસ જેવો મળતો અતિસાર થાય છે. તથા મોંવાટેફિલુની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીવું એમ જાણવું. સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણ:—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાંત બંધાઈ જવા, ગળું અકડાઈ જવું, મોંમાંથી ફિલુનો સ્ત્રાવ, ઊલટી, અચ્ચી શ્વાસ, મૂચ્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. કંદવિષના લક્ષણ:—ઉગ્રવીર્ય એવાં કંદવિષ તેર પ્રકારનાં છે. એ સર્વ દશગુણ જાણવાં. જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ, વિષ દશ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તે તત્કાળ મરણ પામે છે. જંગમ વિષના લક્ષણ:—જંગમ વિષના યોગથી ડોલાં આવવાં, મૂચ્છા, ગ્લાનિ, દાદ, અન્નનો અપાક, શેમાંય ઉભાં થવાં, સોજો તથા અતિસાર એ લક્ષણો થાય છે, વિષનાં લક્ષણો:—શ્લેષ્મ, ઉષ્ણ, શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયિ, વિકાશી, વિશદ લઘુ તથા અપાકી એ દશ વિષના ગુણ જાણવા. મૂળાદિ વિષના લક્ષણ:—મુળોના વિ-

પવંદે હાથે પગે રેપાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડ બંદે છે અને મોઢ પામે છે. પાંદડાં ના વિપવંદે બગાસાં, કંપ, શ્વાસ, મોઢ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે, ફળના વિપવંદે મોં મુછ જાય છે; દાદ, અન્નદ્રેષ એ લક્ષણો થાય છે. પુષ્પના વિપવંદે ઉલટી, પેટ ચડવું, શ્વાસ એ લક્ષણો થાય છે. છાલ, નાર, ગુંદ, એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મોંમાં દુર્ગંધી, અંગને અડઅચકાપણું, માથુ દુઃખવું, મોંમાંથી કકસાવ એ લક્ષણો થાય છે. ક્ષીર વિષથી મોંમાં ફિલુ આવવું, તાળવું અને છલ જડ થાય છે. ધાતુના વિપથકી ઉરની અંદર દુઃખ છે, મૂચ્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાદ થાય છે. દુષિવિષનાં લક્ષણો:—દૂષિવિષ એ અદ્યપિર્ય છે. એ તત્કાળ મારક થતું નથી. દૂષિવિષવડે પિડિત થયેલા માણસને બગાસાં આવે છે, તેનો રાગ (સાદ) બદલાઈ છે, મોંને પરસેવો વળે છે, મુખમાં સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે, ગાંડાના જેવાં લક્ષણો કરે છે તથા દૂષિવિષવાળા માણસને કોઈ પ્રકારનું ચેતન પડતું નથી. દુષીવિષનાં બીજાં લક્ષણો:—દૂષીવિષવડે ડોલાં, બગાસાં, જડપણું, અંગે શિથિલતા, શેમાંય ઉભાં થવાં, અંગ મરડાઈ જવું, એવું થઈ જમ્યા પછી હર્ષ વધવો, અન્નપચન થવું. અચ્ચિ, અંગ ઉપર નાનાપ્રકારનાં ઢીંમણાં ઉઠવાં, માંસક્ષય, હાથે પગે સોજો, મૂચ્છા, ઉલટી, ઓડકાર, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ, એ વગેરે અને વળી એકાદા વિષ થકી દાદ, એકાદાવિપથકી ઉન્માદ, એકાદા વિપથકી દાદ, એકાદા વિષથકી નપુંસકત્વ, ખેદ, કોડ, વિસર્પ, મોટા ફેફસા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમા સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી, અથવા પતિ પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે, બાયડીયો પોતાના પતિને વિપારી પ્રાણીને પરસેવો, (રજ) શરીર ઉપરનો કેકેડેકાણોનો મળ, અન્નમાં મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે; કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે, તે યોગે કરી પુરૂષ ધોળો સફેદ અને કૂશ થાય છે; તેનો અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મ-

સ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોજે આવે છે, ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજ્ય-ક્ષમા, પાંડુ, ગુલ્મ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિનાં તથા બીજી અનેક પ્રકારની વ્યાધિનાં લક્ષણો થાય છે. સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર:—સીધવ અને મરી એ સમભાગ તથા એ બન્નેના બરોબર લીંબોળીઓ લાવી વાટી, મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે-સ્થાવર જંગમ વિષોનો નાશ થાય છે.

૫૦ સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેના લક્ષણો:—ભોગી, રાજીલ, એઓ ભૂમાનવડે વાત, પિત્ત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે. ધ્રંતર એટલે બન્નેના લક્ષણો જેમાં વિશેષ છે એવાં, ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી મંડળ કિંવા ઘોણુસ એમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ, કિંવા ઘોણુસાચકી થયેલા સર્પ, અથવા કાળી નાગિણીની અંદર ઘોણુસાથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે દ્વંદ્વપ્રકૃતિના સર્પ. ભોગીનાગ એટલે જે સર્પને ફેણ હોઈ રંગે કાળો હોય છે તે. રાજીલ એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેખાઓ હોય છે તે. ચક્ર, નાગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ એઓએ ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર તથા શિઘ્રગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને દર્વીકર (નાગ) કહે છે. સર્પોમાં અનેક જાતિ છે. પરંતુ તે બધા સર્પ વિષારી હોતા નથી. વિષારી સર્પને ઉપરના જગડાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી દાઢ હોય છે. એ દાઢ હમેશાં બંધ થયેલી રહે છે, અને તે દાંતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે, અને અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાંતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કાથળી હોય છે. તે કાથળીનું મુખ દાંતની સાથે જોડેલું હોય છે, એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાંત બાહર કાઢી, બેરેથી માણસની નસપર દબાવે છે, તેની અણીવાળી દાઢવડે આમડીમાં જખમ થાય છે, તથા વિપની કાથળીમાંનો પાતળો પદાર્થ દાંતમાંના છિદ્રનીવાટે જખમમાં પડે છે. તેથી

માણસના શરીરમાં વિષ પ્રવેશ કરે છે. ભોગી પ્રભૃતિ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:—કુબ્જ સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. મંડળીનો દંશ પીળો અને સોજા યુક્ત હોય છે. અને સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા રાજીલ સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે; તેનો સોજો સણુકાસહિત હોય છે, અને તે દંશથી જન્મી લોહી નીકળે છે તથા સર્વ પ્રકારના કફના વિકારો થાય છે. દુરસા (બારેલો સાપ) એ સર્પ વેંત દાઢ વેંત લાંબા હોઈ અંગુઠા જેટલો જડો હોય છે. એનો રંગ કાળો જાંબુડી રંગનો હોય છે. એ બારેળા સર્પના દંશના, રાજીલાનાં દંશ પ્રમાણેજ વિકારો થાય છે. કાંડરાને (કાડચું) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવો જ હોય છે. એના દંશવડે આખા શરીરમાંહેના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે. ઘોણુસ કરીને ચીલા જેવો સર્પ થાય છે તે લીલા રંગનો હોય છે. એમાં આગીયો ઘોણુસ અને કુસડો ઘોણુસ એવી બે જાતિ છે. આગીયાઘોણુસના દંશથી સર્વોંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે. શરીરપર મોટી મોટી ગાંઠો થઈ આવે છે. કુસડાઘોણુસના વિષથી મુત્રસ્થાને ઘણું જ સોજો આવે છે. અને વારંવાર ટીપુ ટીપુ પેસાળ થાય છે. કુસડાઘોણુસના વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ચાર પ્રહરમાં તે જગા ખરજવા જેવી થઈ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતું જઈ, અંગ પણ કુદી જાય છે. મણીયાર કરીને સર્પ થાય છે. તે એક વેંતથી એ વેંત પર્યંત લાંબો અને હાથના અંગુઠા જેવડો જડો હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાંબુડી હોય છે. મણીયાર સર્પમાં તણ ચાર જાતિ છે. એક જાતિનો મણીયાર છે, તે રાત્રે શરીરપર થઇને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધીમાં મનુષ્ય નિસ્ચેષ્ટ માલુમ પડે છે. બીજી જાતિનો મણીયાર થાય છે, તેણે અંગ ચાટવાથી કિંવા કાઠપણ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને

તે પદાર્થ ખાવામાં આવે અથવા તે લાળ શરીર-
ના કોઈ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ આધ કરેછે.
એ વિષના યોગે ઉધ આવે છે. તે નતિના
મણીયાર સર્પનો દંશ દિવસે થાય તો રાત્રી
થયા પહેલાં અને રાત્રે થાય તો સુર્યોદય થયા
પહેલાં માણસને વિષ આધ કરે છે. સર્પદંશ
ઓળખવાની યુક્તિ આ પ્રમાણે છે:—
ખાનાતું એક પાન દંશ ઉપર દાખી રાખવું,
એટલે વિષાર દંશ હશે તો દંશ જેટલોજ ને
પાન ઉપર અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા આઠા પ્રમા-
ણે ડાગ પડશે, અને એજ પાન દંશ ઉપર
ઓળવાથી દંશ કળો થશે, વિષાર દંશ નહિ
હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ. સર્-
પદંશ થયેલા માણસને મરચાં, મીઠું અને
કડવા લીંમડાનાં પાંત્રા ખાવા આપવાથી તે
માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બિલકુલ જાણતો
નથી. તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે,
એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ
સમજાય છે. વળી કાળી માટી, દંશ થયેલ
માણસને ખાવા આપવી, તે માટી જે તીખી
લાગે તો સર્પદંશ અને મીઠી લાગે તો ઉંદરનું
વિષ જાણવું કરમદીનામુળ પાણીમાં ધસી
થોડાં પાંચ જેવાં. જે દંશ વિષારી હશે તો
વમન(ઉલટી) થશે. સર્પદંશ થયેલા માણસને
ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથેજ તેને ઉપલા
ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામા આવે તેથી સ્વાદ
સમજાય છે. એટલામાટે એ પદાર્થો ખાવા આ-
પી, ઔષધથી ગુણ થયો કે નહિ તે અવશ્ય
જેવું. સર્પ કરડે કે તુરતજ પહોંચેલા ઉપાય
આ કરવો કે, તતક્ષણ સર્પ જેટલો ચડ્યો હો-
ય તે જગ્યાથી ચાર આંગળને છેટે ઉપરની બા-
જુએ એક ફેરડી અથવા કપડું લેઈ, જોરથી
તાણી બાંધવું, તેથી કરી વિષવડે મિશ્રીત થયે-
લું રક્ત (લોહી) ત્યાંનુંત્યાંજ રહે છે.
આખા શરીરમાં વ્યાપી જતું નથી. જખમને
જરા છેદી, તેમાંહેતું લોહી કાઢી નાખવું, એટ-
લે માણસને વિષ ચડવાની બહુ બીતી રહેતી
નથી. લોહી સારી રીતે નીકળીગયા પછી. તે
જગો અંગારાવડે શેકી નાખવી, એટલે ત્યાં લા-
ગેલું વિષ બળી જાય છે. અસાધ્ય લક્ષ-

ણો:—પિંપળાનીચે, દેવળમાં, બાગમાં, જુના
વહેળામાં, વડનીચે સુકાયેલા વૃક્ષનીચે સ્મશાનમાં
ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનો અને સંધ્યાકાળે ચકલા
પર ભરણીનક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં સર્પદંશ
થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો. અર્ધા, મ-
ધા, મુળ, કૃતિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા,
પૂર્વા ચિત્રા એ નક્ષત્રો; પંચમી અષ્ટમી, અમા-
વાસ્થા પૌર્ણમી, ચતુર્દશી, એ તિથીમાં; મધ્યા-
નહ, સાયંકાળ, પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નરાત્ર, એ વ-
ખતે; તથા મર્મસ્થાનના સ્થળમાં દંશ થયો
હોય તો જ્યારે અન્યમાણસાદિકની સહાયતા
હોય તોજ મોટા કષ્ટવડે બચી શકે છે. અજીર્ણ
પિત્ત, સૂર્યસંતાપ એવડે પીડા પામેલો; બાળ
અને વૃધ્ધ; કૃશ થયેલો, વ્રણરોગી, મિઠી, કોડ
વાળો, રક્ત, નિર્બળ, તથા ગરોદરસ્ત્રી, એઓને
સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે.
જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હોય;
તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી
તેને સોર પડતા નથી. તે રોગી સાધ્ય નથી
એમ જાણવું. જેનું મુખ વાંકુ થઈ જાય છે,
વાળ ગરી પડે છે, નાકનો અગ્રભાગ વાંકો થઈ
જાય છે, ગળું લાગી જવાથી ડોકસીધી રહેતી
નથી. અને જે જગોએ લાલ તથા કાળો સો
જે આવે છે. હાલતું નથી, એવા લક્ષણોએ
યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કા-
મથી તજવા. જે માણસના મુખવાટે જોડીલા-
ળ વહે છે, અને નાક મોં અને ગુદા એમાંથી
રક્ત નીકળતું હોય અને ચારદાંત, જેઓને
દંશસ્થાને લાગેલા હોય, તે માણસ અસાધ્ય
જાણવો. અત્યંત, ઉન્મત્ત થયેલો, અને જ્વર
અતિસાર છત્યાદી ઉપદ્રવોવડે નાક વ્યાપ્ત, બો-
લવાની શક્તિ જેને નથી, એવો અને કાળો
ઠીકરા જેવો વાંકો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થયેલો
અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઉછળતો નથી, એ
વો વિષરોગી કિંવા મળમુત્રાદિ વેગર-
હિત, એવો વિષરોગી માણસ અસાધ્ય
જાણવો. સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:—
વાંઝણી, કંકોડીનાં મૂળીયાં પાણીમાં ધસી પ્રાવાં
તથા લેપ કરવો. એટલે સર્પ, ઉંદર, મીઠાદી,
મિંછી, ક્રિમીાદિકાના વિષોનો નાશ થાય છે.

(૨) તાંદળજળના મૂળીયાં, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૩) ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ, મરી, સીંધવ એ એકત્ર કરી ખાવાં. (૪) શિરસ વૃક્ષના પુલોનાં રસમાં મરીને સાત ભાવનાઓ આપી, તેનું સેવન અને અંજન કરવું. (૫) કરંજના ફળ, સુંઠ, મરી, પીપર, ખીલાનાં મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, તુંબરૂના (તિરફળાનાં) પુલો અને બકરીનું મૂત્ર એનું અંજન કરવું. [૬] કળલાવીનું કંદ પાણીમાં વાટી નસ્ય કરવું. (૭) આંકડાના મુળો પાણીમાં ધસી પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૮) પાણીમાં ટંકણખાર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૯) ફટકડીનો ગાંગડો આંખોમાં ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું. [૧૦] અરીઠાનું પાણી કરી પાવું. અને અંજન પણ કરવું. (૧૧) પારેવા (કથુતર)ની હગાર, માખણસના કેશ, ગાયનું શીંગડું, મોરની પીછીનું ચાંદણ, સાંતુની સળી, ધાણા, તુસ, કપાસનું જીંડવું, શિખામાળા એનો ધુપ ધરમાં કરવો. તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર એ ધરમાંથી જતા રહે છે. (૧૨) ઘોળી ચણાડીના મુળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૧૩) સાપસંદીનાં મુળ ધસી પાવાં. (૧૪) નાગદમણીનાં મુળ ધસી પાવાં. (૧૫) ઘોળા કરેણાનાં મૂળ ધસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાવાં. [૧૬] દેવડાંગરીનાં ફળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૭) નાગવેલીનાં મૂળ ખાવાનાં પાનમાં ઘાલી ૨-૩ ખીડાં કરી ખાવાં આપવાં. (૧૮) કડવી ધ્રુવરણીનાં મુળ પાનમાં ઘાલી ખાવાં. (૧૯) ગજો પાણીમાં વાટી પાવી; એટલે ઉલટી થઈ, વિષ ઉતરે છે; અથવા ગજોનાં કાંદા અગર મૂળ, સર્પવિષથી મૂર્ચ્છિત થયેલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેટ ચોળવાં, એટલે વિષ ઉતરે છે. દોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો, હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવાં. (૨૦) લસણનાં રસમાં સમુદ્રફળ ધસી અંજન કરવું. (૨૧) ઘોળા ચંપાની અને ખીલીની જાલ એકત્ર કુટી તેને રસ પાવો. (૨૨) એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં થોડું પાણી. નાંખી પાવો. [૨૩] દવણનાં મુળોનો રસ પાવો. (૨૪) (૨૪) કડવા લીમડાનો પાલો કડવો લાગતા સુધી ખવડાવવો. **કુરશાના વિષ ઉપર:—**(૧)

વાસનવેલનાં મુળો ધસી પાવાં. (૨) રાતા કુંભાની જાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાંખી આપવો, ઉતાર-કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીનાં મુળ પાણીમાં ધસી પાવાં અને કંવડળીનાં મુળ ધસી, દંશ ઉપર અને અંગ ઉપર ચોપડવાં. (૪) ફાંગળાનાં અથવા ઘોટવેલીનાં મુળ ધસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. (૫) ફાંજનાં વેલાના મૂળ ધસી પાવાં. (૬) શેરડીની કુખો પાલાંમાં વીંટાળી અંગારામાં બાંધી કઢવી અને તેનો રસ (૭) આમચની પર્યંત પીવા આપવો. અને થોડો તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો. (૭) કાળા કડાના મૂળ ધસી પાષ દેવાં. (૮) સર્પાક્ષીનો રસ પાવો. (૯) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવો. **કુરશાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો:—**ખાખરાના પુલો બાંધવાં. વિષ ઉકળી રકત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અંકુરો લાવી, તેને બારીક વાટી પાણીમાં મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું; અથવા ધાવડીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. **સોજો આવે તો:—**ધંતુરાના પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી, તેમાં એનાજ મુળ ગોમુત્રમાં ધસી ઉપર ચોપડવાં ડોક ઉપર ભાર લાગે તો:—કાળા કડાનાં મુળ ધસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. **પેટ દુઃખતું હોય તો:—**તેજ મૂળ પાવાં. **શોષ લાગે તો:—**જંબુની જાલ ખાવા માંડે આપવી. **પેટમાં વિષનો ગોળો થાય તો:—**અગથીયાના ઝાડની ઉત્તર બાજુની જાલ પાણીમાં ધસી પાવી. **અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો:—**કડવી કારેલીનાં પાંદડાં ગરમ કરી અંગે પાટો બાંધવો. અથવા તેનોજ રસ અંગે ચોળવો. **કોડીયાના વિષ ઉપર:—**[૧] અરીઠાનું પાણી કરી વારંવાર પાવું. (૨) એ ત્રણ ગુંજ મોરથુ થુ પુલાવી દહીંમાં આપવું. **ચિત્રાના વિષ ઉપર:—**ધોણસકાંડના રસમાં ધણસરીનાં મુળ, અરીઠા અને કડવા કારેલાં વાટી, ગોમુત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કુડકાના મુળ પાણીમાં ધસી થોડી થોડી વારે પાવાં. (૩) ધણસરીનાં મુળ, અને સુંઠ, ધસી પાવી; અને ગાંઠો વીગેરે થઈ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ દે-

વે (૪) ભારંગમુળ પાણીમાં ધસી પાવાં (૫) દોરોને ઘોણુસકાંદાનો રસ શેરભર પાવો. મણી યારીના વિષ ઉપર—કાળી તુળશીનો રસ પીવા આપવો. અને મસ્તક ઉપર તે રસનો લેપ પણ કરવો. અને દંશ ઉપર યોગવો પણ ખરો. (૩) કાળુની જાલનો રસ શકિત પ્રમાણે પાસેરથી અચ્છેર પર્યંત પાવો. અને તે ઉપર દૂધનો (ધરોનો) રસ પાવો; અને તાળ વા ઉપર તે રસ યોગવો. (૪) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

૫૧ શ્વાનવિષ.

કુતરાના કદાધિક દોષ, જ્ઞાન-વહન કરનારી નાડીમાં રહી, જ્ઞાનનો નાશ કરે છે. તથા ધાતુ ક્ષોભ કરે છે. તે યોગથી મોંમાંથી લાળ પડે છે, તે આંધળો અને બહેરો થઈ, અહીં તહીં દોડે છે; તેના પગ, આંધ, ડોકું, વિગેરે લુલાં થઈ જાય છે, અને ડોક નીચી નમી પડે છે, એ હાડકાયલા કૂતરાનાં લક્ષણો જાણવાં. કુતરાનાં દંશનાં લક્ષણો:—હડકાયું કુતરું કરડે એટલે મોંનો ચેરો અદલાઈ જાય છે, તેથી કરી કાળુ લોહી વહે છે. તે યોગવડે છાતીમાં અને મસ્તક માં દુઃખે છે, તાવ આવે છે, અંગ ધુજે છે, તરસ લાગે છે, મૂચળા આવે છે, બુદ્ધિભ્રંશ, સંતાપ, શ્વાસ, કાસ, આંખોમાં પીળાશ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કૂતરાના જેવું ભસવું, ખીજ માણુસને કરડવા જેવું, ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમાં તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને અસાધ્ય પણ થાય છે, તથા આ પ્રકારનું કુતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ, સર્વ દોષમાત્રને કાપાવે છે. જે રોગી, પાણીનો શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકન એના યોગથી લયભિત થાય છે, તેને “જલસંત્રાસ” એવું વૈદ્યકમાં નામ આપેલું છે. એ રોગી અસાધ્ય જાણવો. ઉપર કહેલા લક્ષણો ઉપરથી, દંષ્ટાપ્રહાર કરનાર ખેચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિતા, વાઘ, બિલાડી, ઈત્યાદિકોના દંશના લક્ષણો જાણવાં. સવિષ અને નિર્વીષ દંતનાં લક્ષણો:—કંડુ (ખરજ) ચટકા થવા, રંગ અદલાવો, જ્વર ભ્રમ, દાહ,

રતાશ, સણકા, સોજો, ગુમડાં પાકવાં, ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડું ફાટવું, ફોદલા, કર્ણિકા, ટીમણાં એ લક્ષણો, સવિષ દંશનાં જાણવાં, એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વીષ છે એમ જાણવું. હડકાયલું કુતરું જેને કરડ્યું છે એવો રોગી નિરોગી માણુસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે. અસાધ્ય લક્ષણો—જે પ્રાણીનો દંશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે, બરાડા પાડે છે, અને આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ વારંવારે જોઈ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણવું. કુતરાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—કાળા ઉંચરાનાં મૂળ અને ધંતુરાનાં ફળ એ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૨) ઝેરકાચલાનાં બિયાં ઘીમાં શેકી, તે દૂધમાં ધસી સેવન કરવાં. અને ઝેર કાચલાનાં બિ ધસી દંશ ઉપર લેપ પણ કરવો. (૩) ઝંઝેટાનાં મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવાં. અને દંશ ઉપર કુવેરનું લાંબુ અને સીંધવ આંધવો. એટલે ત્રણ દિવસમાં કુતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળીના પાલાના રસમાં કસ્તુરી નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવી. (૫) દેવઆવળી અથવા ગરમાળીનાં તાળાં મૂળ થંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ધસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાખી પ્રત્યેક બે વખત પીવા આપવું. દિવસ ૭. (૬) કુતરું કરડે કે તુરતજ, કરડેલી જગો અગ્નિવડે બાળી નાખવી, એટલે રોગીને તુકશાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીના મુળોનો રસ અને ગાયનું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થે આપવું. (૮) ગોળ, તેલ અને આંકડાનું દુધ એનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આંકડાનું દુધ, એ સમભાગ લેઈ એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) કાબરની હગારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકમલીમડીના મુળોનો રસ કાઢી તે રસ પાવો. (૧૨) જીનો ગોળ, કડવું કોળું, હોકાનું પાણી અને ઝીંઝડીનાં બી એ એકત્ર કુટી પાવાં. દિવસ ૩. (૧૩) કુકરપાડાની અંદર કાકરવણું પાણી નાખી તે પાણી પીવા આપવું વિષનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે તેમ

તેમ એ આપધથી ઉલટી થતી જશે. (૧૪) પાકેલાં વગડાઉ કેળાંનાં ખી વાટી પાણીમાં મેળવી પાવાં. અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૫) અકાલમુજાનો કાઢો ધી નાંખી પાવો. (૧૬) બેઝાની લીલ એ અને મરી અટી તોલા એ પાશેર પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાઈ દેવું. (૧૭) વજમાળીનાં પાંત્રાનો રસ પ્રત્યેક ચાર પૈસાભાર, ત્રણદિવસ પર્યંત આપવો. (૧૮) સા ટેહીનો રસ આપવો. (૧૯) રીંગણીનો રસ ધી નાંખી આપવો. (૨૦) પાજરીનો કાઢો ધી નાંખી આપવો.

પર લુતા (કાંતરણ) વિષ.

લુતા (કાંતરણ, કાંતણ) દંશનાં લક્ષણો:—લુતાએ દંશ કરવાથી તે સડે છે, અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જ્વર, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, ચંચળ એવો સોજો આવે છે. **દૂધી વિષ લુતાનાં દંશ લક્ષણો:**—જે દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બાળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારંવાર પાકનારો, પડ વહનારો, એવો હોય છે, તેથી કરી અંગે ઉપર ઠીમણાં અને તાવ આવે છે. **પ્રાણહર લુતાવિષ લક્ષણો:**—સર્પનો મળ અને મૂત્ર એમાંથી, કિંવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કાઢી જાય છે તેમાંથી—દૂધીવિષ એવા કાંડા થાય છે, તે પ્રાણનાશને કારણ છે; તેનો દંશ સુજે છે, અને તે ધોળો, કાળો, રાતો, પીળો, એવો થાય છે, તે ઉપર પડ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઈ ઉચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શૂળ થાય છે. **લુતાવિષ ઉપર ઉપચાર:**—હળદર, દાંડહળદર, મજ્જા, પતંગ અને નાગકેશર એઓને થોડા પાણીમાં વાટી, દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લુતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળી અને ઘોળી ગોકર્ણી, ગુંદી, કાળી પાટ, રાતી અને શ્વેત સાંટોડી, કાઠ અને સરસવના છોડનાં ખીજ એઓને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુળસીના પાંત્રાના રસમાં ધોળી ચણેલી અને ઘોળી ગરણી એનાં મૂળો ધસી તે પાઈ દેવાં.

પર ઉંદરનું વિષ.

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડ્યો હોય તો દંશમાંહેથી લોહી વહે છે, તે ધોળું હોય છે, તે શરીરપર ગચ્ચીયાં થાય છે અને તાવ, અશ્ચી, અંગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણહર મૂષક-વિષ-લક્ષણો:**—મૂઝા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપણું, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાંથી લાળ અને લોહીની ઉલટી, એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે **પ્રાણહર ઉંદરનો દંશ જાણવો. ઉંદરના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધુવાસ, મજ્જા, હળદર અને સીંધવ એ જાણીશો વાટી લેપ દેવો. (૨) ગલકીનાં પાંત્રા વાટી લેપ દેવો; (૩) સાપની કાંચળાની ધુણી ત્રણ દિવસ દેવી; અને પથ્થ પાળવી. (૪) ચિતકના મુળોનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું; અને શસ્ત્રવડે બ્રહ્મરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું; એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આંમલી ૪ તોલા, ધુવાસ એ તોલા, એ જૂના ધીમાં ખલી તે ૭ દિવસ પાવું. (૬) પારો, ગંધક, કપૂર, ધુવાસ, સરસવ એ સર્વ પદાર્થો આંકડાના દુધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશક છે. તેમાં વિશેષ ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંઠ, મરી, પીંપર, કડવા લીંમડાની લીંબોળાંધિ, સીંધવ, એનું તણ માસા ચૂર્ણ, સાકર અને મધમાં આપવું. (૮) ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો. અને અંગે પણ ચોળવો. અથવા ઉંદરકનીના કાંદો ગાયના દુધમાં વાટી તે પાવાં. દિવસ ૭. (૯) કુંમળા તોરાઓનો રસ કાઢી તે મધમાં ૭ દિવસ પાવો અથવા ઝંઝેટાના ખી મધમાં પાવો આપવાં. (૧૦) મેદીના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ધી ૨ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવાં. (૧૧) ભારંગમુળ પાણીમાં ઘસી પાશેર પર્યંત પાવું, અને શરીરે ચોળવું તે ચઢે તો ગાયનું દુધ તાણુ પાવું. (૧૨) કુકરપાડાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોર કાપર મુળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) તુળશીના રસમાં અશીષ ખલી તે શરીરે તથા દંશ ઉપર ચોળવું.

ભમરીના વિષ ઉપર—મરી, સુંઠ, સંયળ એને પાનનાં રસમાં વાટી લેપ કરવો. **મોટી, વનમાખી, મધમાખી, ભમરી** એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિકૃળાં એનો ગોમુત્રમાં લેપ કરવો, સર્વ કીડાના વિષ ઉપર—ઘોડાવજ, મરી, સુંઠ, પીંપર, હિંગ, વાવડિંગ, સીંધવ, ગજપીંપળા, કાળીપાટ, અતિવિષ એ સર્વ ઔષધીનો કાઢો કરી પાવો.

મક્ષિકા-પિટિકા ઉપર—અરીઠાં, લઘુરાળનું વૃક્ષ, પાથરી, હંસપદી, હળદર, દારૂહળદર ગેર એનો લેપ, માખીના દંશસંબધી પિટિકાનો નાશ કરે છે. **ભમર-વીષ ઉપર**—સુંઠ, કમ્બુતરની વિષ્ટા, હરતાલ સીંધવ એમને બીજોરાના રસમાં ખલી લેપ કરવો. (૨) લેશનું માખણ ચોપડવું. (૩) થુરીયો અને પીંપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપર વમન**—કડવી ગલકીનો કાઢો, મધ અને ઘી નાખી પાવો, અથવા કડવા કોળાના મુળ કિંવા પાંદડાં પાણીમાં વાટી પાવા, એટલે વિષ નાશ પામે છે. **પરીષેક** સંપૂર્ણ જાતીનાં વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે. એટલામાટે તે સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉપર થંડ પાણીનો અલિપેક કરવો. વીપતી અંદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે; એટલે તે પીત્તને કોપાવે છે, માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી, પછી પાણી અંગપર રેડવું.

૫૪ સોમલનું વિષ.

લક્ષણો—સોમલ પેટમાં ગયા પછી અર્ધા કિંવા એક કલાકમાં વિષયોગ પ્રાપ્ત થયાનાં લક્ષણો જણાય છે. ગ્લાનિ આવે છે. પેટમાં આગ થવા માંડે છે. ઉલટી થવા લાગે છે. પેટમાં અતિપિય દુઃખવા લાગે છે, પછી બુલાખ થવા લાગે, અને અતિશય તરસ લાગે છે. પેસાળ બરોબર નહીં થતાં, બે ત્રણ ટીપાં પડે છે. આ આ શરીરે બળતરા થઈ, આંતરી ઉપરનીયે થઈ જાય છે, આંખો લાલ થયેલી હોય છે. અને જીભ ઘોળી થઈ જાય છે. **સોમલના ઉપર ઉપચાર**—ઉલટી થવાના ઉપાય યોજવા. એક અથવા બે તોલા રાત્રી ભુકી અને થોડું

મીઠું એ પાશર ગરમ પાણીમાં નાખી, તે પાણી પીવા આપવું, એટલે ઉલટી થવા લાગે છે. સારી રીતે ઉપરા ઉપરી ઉલટી થવાને ગરમ પાણી પીવા આપવું. પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે પાછળ દૂધ કિંવા દહીં પીવાં આપવું. અને તે ઉલટીના યોગે પાછું કાઢી નાંખાવવું, (૨) કાથમી જરૂં (ઉંટીયું જરૂં) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં બેદાણાં, દહીં અને ગુલાબજળ એ મિશ્ર કરી પાવું, એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે. (૩) સરગવાની જાલનો રસ ૪ પૈસા સાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવાં (૪) કાથાનું પાણી કરી વારંવાર પાતા જવું (૫) તાંદળજનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કડવાં લીમડાના પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. [૮] દોરને સોમલનું વિષ ચડ્યું હોય તો—દોરચણોડી—[આસોદ] નાં મૂળીયા જાશમાં વાટી તેમાં શિકેકાઈના એ ચાર બીયાંનું ચૂર્ણ નાખી તે પાઈ દેવું. [૯] કે જનો પાશર રસ પાવો.

૫૫ તાંબાનો કાટ.

લક્ષણો—જે તાંબાના વાસણને કલઈ નથી હોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઈ જાય છે, અને તે અનાંજ ખાધાથી જીભ સુકી અને કંકરી થઈ જાય છે. પેટમાં ઘણુંજ દુખે છે; લોહીનો ઝાડો થાય છે. અને ઉલટી થાય છે. એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો.

૫૬ જંગાલનું વિષ.

જંગાલ એ લીલા રંગની ભુકી છે એમાં સોમલ હોવાથી, તે પેટમાં ગઈ હોય તો સોમલ ના જેવાજ વિકારો થાય છે. **જંગાલના વિષ ઉપર**—સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

૫૭ હડતાલ અને મનશીળ એનું વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમાં સોમલ હોય છે. એના વિષના સોમલના વિષ પ્રમાણે લક્ષણ થાય છે.

હડતાલ, મનસીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર:—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) જર અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવા. (૩) કાળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, રા-જહંસ, ભુષ, કરીયાતું, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપવો. (૫) સર્પાક્ષીનો રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ઘોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળસીનાં બી, ખ્યાજન બીજ એ ઉકાળી મધ નાખી પાવાં, એટલે ઉલટી થયા પછી દૂધ, એદાણાનો લુઆળ એ ખાવા આપવાં. (૮) નવટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવું.

૫૮ રસ કપુરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે. વધારામા ભુલાય માત્ર થાય છે. અને આજરીની જીભને ખાટાખારાનો રવાદ જણાય છે. રસકપુર ઉપર ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દુધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે જલાર કાઢી નંખાવવું. ઉલટી થયા પછી માયફળનું કિંવા આવળકંટીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું.

૫૯ કાયની ભુકી.

કાયની ઝીણી ભુકી પેટમાં જવાથી વિષ-યોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાયના કકડાઓને ઘણીજ તીક્ષ્ણધાર હોય છે, તે પેટમાંના આંતરડામાં વાગવાથી તેને ઇન્ન થાય છે; ઉલટી, ભુલાય, પેટ ચડીને દુઃખવું, તાવ, તરસ, દાહ, ઈત્યાદિ વિકારો થાય છે. ઉપચાર:—પુષ્કળ દહીં, દુધ, આંમલી વીગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી નંખાવવું. (૨) એરંડાનાં મૂળ પાવાં. (૩) નવસાગર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

૬૦ વછનાગનું વિષ.

વછનાગના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયનું દૂધ, ઘી, માંખણ અને એદાણાનો લુ-

આળ (એદાણા ઉકાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જ-લુસો ખવરાવવી. (૨) કપુર પાણીમાં નાખી તે પાણી પાવું. [૩] ગરમ ગરમ દુધ પાવું. (૪) ઉંખરાની જાલનો રસ દુધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. [૫] પિંડવળનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી તે પાવો. (૬) મૂળો સુધ્ધાં તાંદળ-જના રસમાં ગાયનું દુધ નાખી તે પાવો.

૬૧ મુરદાડ શિંગ-(ઓદારશિંગ) નું વિષ.

ઓદારશિંગના વીષ ઉપર—ઉલટી કરાવી. ભુલાયના ઓપધો આપવાં (૨) મુળા અને સુવા ખાવાં [૩] ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પાવું (૪) દાડમનો રસ પાવો.

૬૨ શિંદુરનું વિષ.

શિંદુરના વિષ ઉપર—અકકલકરો, ઘોડાવજ, એ પાણીમાં પીરી પાવી. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) અણોડીનો પાલો ચાવી ખાવો. દિવસ ૭. (૪) ગળું ખેરી ગયું હોય તો, માફક આવેતો પાનમાં સાંજ સવાર ભિલા મો ખાવો.

૬૩ મોરથુથુનું વિષ.

મોરથુથુના વિષ ઉપર—(૧) ઇડ લીંબુનો રસ, સાકર નાખી પાવો. [૨] ઘાણીનો મંડ (૧૪ ગાળું પાણી નાખી બાપી, સાર કાઢી લેવાય છે તે) એલચીની જાલની રાખ અને સાકર નાખી તે પીવા આપવું. (૪) વમન આપવું (૫) કાથાનું પાણી કરી પાઈ દેવું. (૬) બીલાડાની વિષ્ટા પાણીમાં મેળવી પાવી.

૬૪ હિંગળોકનું વિષ

હિંગળોકના વિષ ઉપર—અધશેર આંમલી ને ચારશેર પાણીમાં કઢવી, તેના કાગળા કરાવવા. દિવસ ૭.

૬૫ પારાનું વિષ

અશુદ્ધ પારો ઉંટવૈદા ઓપધ નાખી આપે છે, તે અંગઉપર ઝુડી નીકળી તેમાંથી ફેટલાકના હાથ પગ રહી જાય છે, શરીરપર ચાંદીયો પડે છે; સોજો ઉત્પન્ન થાય છે; શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં સાઠાં થાય છે, વગેરે ઘણાં વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. પારાના વિષ ઉપર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં (૨) નાગરવેલના પાનના રસમાં (૩) ભોપાથરીના રસમાં નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાંગરો, તુળસી એમનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો; અને એ પ્રદર પછી સ્નાન કરવું, દિવસ ૩, (૫) વાંસના પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કારેલીના મૂળો પાણીમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૭) આસોદના પાલાનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને સુરોખાર એ છાશમાં વાટી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાં પારો નીકળી જાય છે. (૮) કાંસદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાછ દેવો. (૯) ભોપાથરીના મૂળોનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ભોપાથરીની લાજી કરી પાવી.

૬૬ ગંધકનું વિષ.

ગંધકના વિષ ઉપર:—(૧) દૂધમાં ઘી નાખી પાવું.

૬૭ અફિણુનું વિષ.

અફિણુ ઘણું ખાધાસા આવવાથી માણસ બે-શુદ્ધ થઈ પડે છે; શ્વાસો શ્વાસ ઘણાજ સાવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે; આંખમાં ની કીકી આકૃતિ થઈ ઘણાજ ઝીણી સુષ્કની અણી જેવી ખારીક થાય છે, લાક માંરી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી, એ વગેરે વિકારો થાય છે. અફિણુના વિષ ઉપર:—વમન આપવું (૨) ફટકડીનું ચૂણું અને કપાસીયાનું ચૂણું એકત્ર કરી પાવું (૩) હિંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાઈ દેવું (૪) માલકાંકણીના પાલાનો રસ પાવો. (૫) નરમના પાંદડાનો રસ પાવો. (૬) અરીઠાનું પાણી કરી તે પાવું.

૬૮ નેપાળનું વિષ

નેપાળના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) એલચીદોડા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂણું સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

૬૯ ભાંગ.

ભાંગના ઉપર:—(૧) દહીં કિંવા છાશ પાવી. છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જામફળ ખાવો. (૩) તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૪) ગાયનું દહીં, સુંકનું ચૂણું નાખી આપવું.

૭૦ કરેણુનું વિષ.

કરેણુના સર્વ ભાગમાં વિષ હોય છે. કરેણુના વિષથી કાલેરાના આગ્નર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે. કરેણુના વિષ ઉપર:—(૧) માંખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૭૧ ઝેરકોચલાનું વિષ.

ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:—કાળી પાન-વેલીનાં દીંડાનો રસ પાશેર પાવો. દિવસ ૩.

૭૨ ધંતુરાનું વિષ.

ધંતુરાનાં પાંત્રા કિંવા ખી પેટમાં જવાથી ગળામાં કારડ પડે છે; આંખોમાંની કીકીયો મોટી થાય છે; સ્મૃતિનાશ થઈ માણસ બડબડ કરે છે; દિવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેદ વધારે ચઢે છે, એ લક્ષણો છે. ધંતુરાના વિષ ઉપર:—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવાં. (૨) દહીં અને ભાત અને ઘોડાવજ એ ખાવા આપવા. (૩) દૂધમાં સાકર નાખી પાછ દેવી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષની ખીર કરી તે પાવી. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવો. (૭) ઘી પાછ દેવું. (૮) વંતાકડીનો રસ ૪ તોલા કાઢી આપવો. (૯) કપાસનાં ખીજ અને ડુલો એનો કાઢો આપવો.

૭૩ મધ-(દાડ)-ની કેફ.

મધ ઉપર:—ઘી અને સાકર ચાટવાં. [૨] માંથાપર થંડુ પાણી રેડવું. [૩] કાળાનો રસ, ગોળ નાખી પાવો. [૪] કાકાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં એ સમભાગ લેધ, તેમાં ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાખી તે આપવું. [૫] મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, આમસુદ, દાડમ એ એકત્ર કરી આપવું. [૬] કાકડી ખાવી.

૭૪ નખ-દંત-વિષ.

નખ-દંત-વિષ ઉપર:—કડવો લીંમડો, શમી અને વડની વડવાઇઓ એમના કલ્કમાં ગરમ પાણી નાખી, તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો; એટલે નખ, દંત એના દુઃસહ સંપુર્ણ વિષનો નાશ થશે.

૭૫ સરડાનું વિષ.

સરડો કરડ્યો હોય તો શરીરનો લીલો, કાળો, નીલ કિંવા અનેક પ્રકારનો રંગ થાય છે, અને તે રોગીને બ્રાંતિ, અનિસાર વગેરે થાય છે. ઉપચાર:—(૧) આંકડાનાં મૂળ થંડા પાણીમાં વાટી પાવો. (૨) નાળીએરનો કુંમળો ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં આમળાં નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

૭૬ વિંછીનું વિષ.

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વીણા, મુત્ર અને મળ, ઉકરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાંથી વીંછી, કાળી વીંછણ ઇત્યાદિક ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વૃશ્ચિક-વિષ લક્ષણ:—વિંછી કરડવાથી તે જગાએ પહેલા પ્રથમ અગ્નિ અડકાડ્યા પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી તે પીડા ઉર્ધ્વ અને ગતિ એ શરીરમાં ભેદે છે; દંશ-સ્થાન પાસે આવી ચરે છે. અસાધ્ય વૃશ્ચિક-દંશ-લક્ષણ:—હૃદય, નાક, હલ એ જગાએ વિંછી કરડવાથી, તથા માંસ ગળી જઇ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે. વીંછીના વીષ ઉપર

ઉપચાર:—(૧) આંકડાનો પાવો અને સાર્ફ વાટી તેનો કિંવા વજનાગનો દોષ કરવો. (૨) ઘોળી વસુ કિંવા આંકડો એનાં મુળ રવીવારે કહાડવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વિંછીનું વિષ ઉતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૪) નવસાગર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વીષ ઉતરી જાય છે. (૫) મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું, અને શેકવું. (૬) થોડા અરીઠા ગોળમાં ખાવા અથવા અરીઠાનું ધુમ્રપાન કરવું. (૭) હિંગ આંકડાના દુધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજળનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીંમડાનો પાવો ચાવી બાદ જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ઝૂંક મારવી. અથવા કડવા લીંમડાના પાલાનું ધુમ્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂકી અને રાઇનાં પાંદડાં એ ચલમમાં નાંખી પીધ, તે ધુંણી ગળી જવી; અને દંશસ્થાને પણ ધુંણી દેવી. (૧૨) આંમલીનો કચુંકા શેકી ઉપલી જાલ કાઢી નાંખવી. અને દંશના ઠેકાણે તે જ્વેરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂકી નાખી, તે પાણી આંખોમાં નાંખવું. (૧૪) ઘોળી સાવરીનાં મુળ પાણીમાં પલારી રાખી, વિંછી ચઢવા માંડ્યો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતરપર પકડી, તે વિંછી ચઢેલા ઠેકાણા પર્યંત વારંવાર ફેરવતાં જવું, એટલે વીંછીનો વેગ મુળ સાથે તુરંતજ નીચે ઉતરે છે; અને ચઢેલા ઠેકાણે એ મુળ એક આંગળ અંતર ઉપર પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે. વેદના કમી ન થાય તો મુળ ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધંતુરાનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી, દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) ઝંઝેટાના મુળ ચાવી ખાવાં, અને દંશ ઉપર તેનો લેપ કરવો.

૭૭ કાળી વિંછણનું વિષ.

લક્ષણ:—કાળી વિંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, શિશ્ન પુલી જ

ય છે, ઘણીજ વેદના થાય છે; અને સર્વાંગ ઉપર હીમ પડ્યા જેવું જણાય છે. કાળીવિંછણનાં દંશ ઉપર—આંકડાનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા આંકડાનાં પાંદડાં. વજનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હોરાનો રસ ચોપડવો.

૭૮ દેડકાનું વિષ.

લક્ષણ—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત ખેસી જાય છે; તે સ્થળે પીળો સોળો આવે છે; સણુકા, તૃપા ઉલટી અને નિદ્રા એ લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર**—(૧) સરસવનાં ખી થુરીયા ના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૭૯ માછલાનું વિષ.

લક્ષણ—વિષયુક્ત માંછનું કરડવાથી દાહ, સોળો અને શ્વેત એ લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર**—(૧) કાળા બરના કલ્કમાં ધી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. [૨] મોરની પીંછી ની ધુંણી આપવી.

૮૦ ગરોળીનું વિષ.

લક્ષણ—દાહ થાય છે, સોળ આવે છે, સોયો ભોકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે અને શરીર પર રાતા રંગની ફેડકીયો થાય છે. **ઉપચાર**—(૧) કટોલીનાં કાંદા પાણીમાં ઘસી પાવાં

૮૧ શતપદ્મી-(બગઇ)-વિષ.

લક્ષણ—બગઇ કરડવાથી દંશની જગ્યાએ પરસેવો આવે છે, શળ થાય છે અને આંગ બળે છે. (૧) બળેલા તેલને થંડું કરી તેનો લેપ કરવો. કિંવા દારૂહળદર, હળદર અને મનશીળ એનો લેપ કરવો. [૨] ગુગળની ધુંણી દેવી. (૩) કાળું ખજૂર તેલમાં ઘસી તેનો લેપ દેવો. [૪] ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું

૮૨ મશક-(ડાંશ)-દષ્ટલક્ષણ.

સોળો આવે છે, કંડ છુટે છે અને થોડી પીડા થાય છે. કુંગરોપર વિપારી ડાંસ હોય છે, તે ડાંસના દંશનો ક્ષત, અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ અસાધ્ય હોય છે, સવિષ મક્ષિકા દંશના લક્ષણો—સતિપ માખી કરડવાથી તે દેકાણે કાળું દીમણું થાય છે. અને તે લાગવું વધવા માંડે છે. અને તે જગ્યાએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મુચ્છા અને જ્વર આવે છે. આ માંખોમાં સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે. તે પ્રાણ લેનારી છે. ચતુષ્પાદાદિકેના સાધારણ વિષલક્ષણ—વ્યાધાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ-વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સુજે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયના લક્ષણ—જે પુરૂષ ના વાતાદિ દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રકતાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાય છે. મલ સાફ થાય છે. શરીરની કાંતિ, ઇન્દ્રિયો, મન ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે. તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

મેણા-કોદા ઉપર—[૧] કોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો. [૨] થંડું દુધ પાવું. [૩] જે દોરને વિષ ચડ્યું હોય તો, પારિભતકના પાલાનો રસ કાઢી, દોરોને પાઈ દેવો.

સોપારી લાગે તો—[૧] ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમાં નાખી ખાવી. [૨] થંડું પાણી પીવું. [૩] નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું. **થુરીયાના વિષ ઉપર**—થંડા પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. [૨] આંમલીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **કુહિલીના વિષ ઉપર**—લી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. **ભિલામા ઉપર**—[૧] સરસવ, તાંદળજે અને માખણ એનો લેપ કરવો. [૨] દારૂહળદર, સરસવ, નાગરમેથ અને માંખણ એનો લેપ કરવો. [૩] માંખણ, તલ અને દુધ એનો લેપ કરવો. [૪] બકરીનું દુધ અથવા ખોપરેલ ચોપડવું. [૫] કાથમી વાટી ચોપડવી. [૬] બદામ ઘસી ચો-

પડવી. [૭] દુધની મલઈ અને સાકર ચોપડવી. [૮] તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી, ફેલાવેા ઉઠેલી જગોએ લેપ કરવો. [૯] જેડીમધ, તલ, માખણ અને દુધ એનો લેપ કરવો. [૧૦] આસુંદરાની છાલ અને પાંત્રા વાટી લેપ કરવો. [૧૧] બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો. [૧૨] જેડીમધ, નાગરમોથ, કોડીનાં પાંત્રા વાટી લેપ કરવો. **ચણાડીના વિષ ઉપર:**—તાંદળજનો રસ સાકર નાખી આપવો. **આંકડાના વિષ ઉપર:**—આંમલીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **ખરસાણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૨) માંખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પાવી. **કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો તે ઉપર:**—ગરમાળીના ચુંદનું નવટાંક પાણી કરી પાઈ દેવું, પછી પાશર દુધ પાવું, અને મીઠા તેલના કાગળા, ઉપરાઉપરી કરવા; એટલે મોંમાં ફેલાવે અને ચાંદીયો થશે નહીં. **વિષ ઉપર પથ્થ:**—સાડી ચોખ્ખા, કોદરા, રાળ, મગ, વટાણા, તેલ, ધી, એ કોઈ દિવસ ભોજનને આપવાં નહિ; તથા કુળિચ, ચુકા, આંમળાં, શાકભાજી, તાંદળજ, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સીંધવ, એ વિપાર્તને પથ્થકારક છે. **અપથ્થ:**—વિરૂધ્ધાન્ન, ખાવો ઉપર તરતજ ખાવું. કોષ્ઠ, ક્ષુધા, ભય, આયાસ, મૈથુન, દિવાનિદ્રા, એ પદાર્થો વિપાર્ત થાય તો છોડવા.

૮૩ વિષુચિકા.

(કાલેરા, કાગળીયું)

કારણ:—વિષુચિકા આ એક અજીર્ણનોજ પ્રકાર છે. જે અજીર્ણની અંદર સુધયો ભોકાયા જેવી શરીરે વાયુની પીડા થાય છે, તે રોગને વિષુચિકા કહે છે. જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી. જે આજ્ઞાની છે અને જેની ઇદ્રિયો સ્વાધીન નથી, તથા જે ખાવાનો લાલચ હોય છે, એવાં માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે. એ રોગ થવાનું મુળ કારણ અજીર્ણ એજ છે. માંસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં

નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે. હમણાંના કાળમાં જે તે “કાલેરા” કહે છે, તે રોગ પૂર્વે અફિ આપણા દેશમાં સમૂળગો ન હતો. શીતળાના રોગનીપેરે, કાલેરા રોગ પ્રગટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે, અને જે ઠંડાણે અતિશય ધાડી વરતી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યુરોપીયન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે, આ રોગનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા એ છે; પરંતુ એ કેવળ તેમની બ્રાંતિ છે. અસ્વચ્છતાજ ન્યારે એ રોગનું કારણ છે, ત્યારે ભગી વગેરે, જે લોકો હમેશાં અસ્વચ્છતા અને ગંધમાંજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી! જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી, ત્યારે એ કારણ ધણુંજ લુપ્ત અને શુદ્ધ છે. એટલું માત્ર ખરું કે એ રોગનો ઉપદ્રવ થવાથી, તેને દુર્ગંધ એ સાલ્ભૂત થઈ, એ રોગનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. **વિષુચિકા લક્ષણ:**—મૂર્છા, ઉલટી, શોષ, શ્વેત, પગમાં ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલવો, કંપારી છુટવી, હૃદયમાં દુઃખવું અને મસ્તકશળ એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જેના દાંત, ઓઠ, નખ, કાળા થયા હોય; શક્તિ ધણીજ ક્ષીણ થઈ હોય, ઉલટીએ ધણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉંડા ગયા હોય, સ્વર પણ ધણો ઝીણો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાંધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઈત્યાદી લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો. **વિષુચિકાનો ઉપદ્રવ:**—નિદ્રાનાશ, અરતિ કંપ મૂત્રનિરોધ, મૂર્છા એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) અજીર્ણનાશક લીંબુ છે, એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષુચિકાનો ઉપદ્રવ બાધ કરતો થતો નથી. (૨) કેશર લીંબુના રસમાં પાવું. (૩) લસણ, જીરું, સીંધવ, સંચળ સુંકે, મરી, પીપર, હીંગ એવું ચૂર્ણ લિમડાનાં રસમાં કાલવી ખાવું. (૪) ઝંઝેટાનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) જાશમાં સાતનું ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી, જવખાર નાખી તે જાશ પીવા આપવી. (૭)

ખીલી અને સુંઠનો કાઢો; કિંવા ખીલી, સુંઠ, કાયકૃષ્ણ એનો કાઢો આપવો; એટલે ઓકારી (ઉલટી), વિષુચિકા એનો નાશ થાય છે. (૭) લવંગાદી ચુર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો અને અદ્રિણ ૧ માસો, એ બધી જાણસોનું ચૂર્ણ કરી, તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું. એટલે દારૂણ કોલેરા, શુલ્ક, અતિસાર અને વાંતી (ઉલટી) એનો નાશ થાય છે. (૮) વિષુચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગ પાણી નાખી પાવું. (૯) ચણુનો દારૂ થડા પાણીમાં પાવો. (૧૦) તૃપા કિંવા શોષ એ ઉપર લવંગ કિંવા કાયકૃષ્ણ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી થંકુ પાડીને પાવું. [૧૧] લીંમડાનાં રસમાં આમલી મેળવી પાવી. [૧૨] આદુનો રસ એ તોલા અ ને ઘોળી કુંગળી—(કાંદા)—નો રસ એ તોલા મિશ્ર કરી, થોડું ઘી નાખી પાવો. પછી વારંવાર એ તોલા કાંદા—[કુંગળી]—એનો રસ પાતાં જવું. (૧૩) ૩ માસા જવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૧૪) આમલી ૯ અને સિંઝામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ઘોળી કુંગળીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો; એટલે ઉલટી અને ઝાડો એ તત્કાળ બંધ થશે અને સવિપજનંત પણ મરી જાય છે. (૧૫) હિંગ, ઘિડોણ, ઘોડાવજ, સુંઠ, અજમો, બાળહરીતકી એનું ચૂર્ણ ૬ માસા લેખ, નવટાંક છાશમાં નાખી તે પાવી. તે મૂચ્છા, શળ, મુળવ્યાધ, અગ્નિમાંઘ, મલાવરોધ, ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૬) મોગલી એરંડાનાં મુળ છાશમાં ઘસી, હિંગ અને સીંધવ નાખી તે પાવાં.

૮૪ વિસર્પરોગ

કારણ:—ખાઈ, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઈ, સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેરે પ્રસરે છે, માટે તેને વિસર્પ કહે છે. અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો વિસર્પરોગ—જવર, ઉલટી, મૂચ્છા, અતિસાર

તૃપા. હાડકુટવાં, અગ્નિમાંઘ, અધારાં, ભ્રમ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરેતો જાય છે, તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઈ, ત્વરીત સોળે આવે છે, અગ્નિથી દગાયા પ્રમાણે ઉપર ફેલાયા થાય છે; તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બલવાન થાય છે; એ શરીરે વ્યથા કરે છે. સંજ્ઞા તથા નિદ્રા એનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે, અને ઉચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણના કારણથી પચારી ઉપર સુવાથી કિંવા ખેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી, હાલચાલ કરવાથી કલેશ થાય છે; મનને અને દેહને કલશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધનિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગીયોરોગ) એમ કહે છે. ત્રીવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફ વડે વાયુનો રોધ થઈ, તે કફનો ભેદ કરી કિંવા વધેલા રક્તનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ, અહીં સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમાં સણકા ધણા થાય છે, ધણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર મોંમાં સુકાપણું, ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, બ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂચ્છા, અંગભાંગી જવું અગ્નિમાંઘ, એ લક્ષણો થાય છે, આ રોગને ત્રીવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે ક્ષતજનિવિસર્પ:—આ લ કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઈ, તે થકી વાયું કુપિત થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને પ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, સોળે આવે છે, તાવ આવે છે, સણકા થાય છે, તથા દાહ, થાય છે; તેનું લોહી કાળું હોય છે. ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતઘૈત ઘૂતનો લેપ કરવો, (૨) સરસડાનાં પુલો અથવા જાલ કિંવા મૂળ, જેડીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાસી, હળદર, દારૂહળદર કોષ્ટ તથા વાળો, એ દશ આપધોનો કલક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો, તે વિસર્પ,

કોડ, વ્રણ, તથા સોજો, એનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાસી, રાધ, લોધ્ર, જેહીમધ, રેણુકખીજ, મોરવેલ, લીલાંકમળ, સરસડાનાં ફુલો, એનો લેપ કરવો. તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. [૪] વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીંપરડી, અને વેતસ એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતઘૌત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. [૫] વડની વડવાઇયો, ચણાહી, કેળનો ડોડો એનો શતઘૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. [૬] સરસડાનાં વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ શતઘૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ-વિસર્પનો નાશ કરે છે. [૭] કરંજ અને સાતવીણ એની છાલ, કળલાવી, ચુરીયો અને આંકડનું દુધ, ચીત્રો, લાંગરો, હળદર અને વજનાગ એનો કલ્ક, તથા ગોમૂત એમાં ઘી સિધ્ધ કરવું. તે ઘી વિસ્ફોટ, વિસર્પ, તથા વિચર્ચિકા એ રોગોનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરકુસી, કરિયાતું કડવો લીંમડો, કુટકી, હરડાં, અહેડાં, આંવળકંટી, ચંદન, એનો ગુગળ નાખી કાઠો આપવો; તે સર્પૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, કંકુ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તથા તરસ એનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો, અને સુંદ, એને રાત્રે પલારી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવું. તે તૃણા અને વિસર્પ એની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરડો, કડવું કોળું, કડવો લીંમડો, કુંવાડીઓ, બાવચો, અંકોલ એ સમભાગ લેઈ પાતાળયંત્રમાં તેલ કાઢી યોગવું. તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે. [૧૧] ચણાહીનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો. પૃથ્થ—ગદ્, સાહીચોખા, મગ, મસુર, ચણા, તુવેર, કારેલાં, પટોલ, દ્રાક્ષ. અપૃથ્થ—જડાન્ન, જડપાન, લસુણ, કુળિત્થ, તલ, અડદ, મીંદુ, ખાટા પદાર્થ, તિષ્ઠ, મધ.

૮૫ વિસ્ફોટ રોગ. (ફેલા)

કારણ—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાધ વગેરે) ઉષ્ણ, વિદાહી, રક્ષ, ક્ષાર, એવા રસ સેવન કર્યા

થી. અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, ઉન્નું, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ, અને ઋતુવિપર્યય (ઋતુનું બદલાવું), ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ-દોષ કુપિત થઈ, ત્વચાનો આશ્રય કરી, રક્ત, માંસ તથા અસ્થિ, એમને દુષિત કરી લયંકર વિસ્ફોટ (ફેલા) ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગ થયાના પહેલાં, જોરાવર તાવ આવે છે. સન્નિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટ એ શંકડો અતુલવી ઓપધો કરે તો પણ સાધ્ય થતા નથી. સ્વરૂપ—રક્તપિત્તથી થયેલા એવા, અગ્નિએ દગાએલા જેવા ફેલાઓ શરીરપર કોઇ કોઇ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઈ આવે છે; અને તે કારણથી તાવ આવે છે; તેને વિસ્ફોટક કહે છે. ઉપચાર—કરીયાતું, કડવો લીંમડો, જેહીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ, અરકુસી, વાળો, ત્રિફળા અને ઇંદ્રજવ એનો કાઠો આપવો, અને પથ્થ પાળવી; એટલે ઇંદ્રજ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટનો નાશ થાય છે. (૨) ગળો, અરકુસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની છાલ, કાષ્ટાગર, કડવા લીંમડાનો પાલો, હળદર, દારૂહળદર, એનો કાઠો-વિસર્પ, કોડ, વિસ્ફોટ, કંકુ, મસૂરિકા અને પિત્તજ્વર એનો નાશ કરે છે. (૩) પટોલ, ગળો, કરિયાતું, અરકુસી, કડવો લીંમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ, અને નાગરમોથ એનો કાઠો, વિસ્ફોટ-જ્વર-નાશનાર્થ આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉંબરો, નળુઓ, આસુંદરો, સાતવણ, પીંપળો એનો કાઠો બાળી, તેમાં સિધ્ધ કરેલું ઘી મર્દનથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટ, શોફ એનો નાશ કરે છે. (૫) કડવા લીંમડાની છાલ, ખેરની અંતરછાલ, ગળો અને ઇંદ્રજવ, એનો કાઠો મધ નાખી પાવો; તે, વિસ્ફોટ અને તાવ એનો નાશ કરે છે. (૬) કરિયાતું, અરકુસી, કુટકી, પટોલ, ત્રિફળા, ચંદન અને કડવો લીંમડો એનો કાઠો, વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કંકુ, વિસ્ફોટ, ભ્રાંતિ, તરસ તથા ઉલટી એનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નાગકેશર, સરસડાની છાલ, નળની પાંદડાં, એને તાંદળળના રસમાં

વાટી લેપ કરવો; તે દાહનાશ કરે છે. (૮) બોરડીનાં અને આવળીયાનાં કુમળાં પાંત્રા પાણીમાં વાટી જઈ અને સાકર નાખી ખવરાવવાં; એટલે વિસ્ફોટ અને દાહ એનો નાશ થાય છે. પથ્થ:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર, મસુર એના કાઠામાં સુંઠ નાખી તે; કુરકુ, અરના અંકુર, તાંદળજો, કઠોલ, પટળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલાં, કડવા લીંમડાનો પાલો, બીલીતો પાલો, તથા કડવા એવા યુષ એ-ઓનું ભોજન કરાવવું. અપથ્થ:—તલ, અડદ, કુલિથ; મીઠું, ખાટા, તીખા, દાહકારક એવા પદાર્થ, રક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૮૬ શિરોરોગ.

કારણ:—ધુંણી, તાપ, તુપાર, જલક્રીડા, અતિનિદ્રા, અતિ નગરણુ, ઉચી જગોના પૂર્વ દિશાનો વાયરો, વાયુનો ત્રિપ્લહ, રડવું, અતિ જળ કિંવા મધ એનું પ્રાશન, કૃમિ, મલ અને મૂત્ર એના વેગનો અટકાવ, દોડવું, કુદવું, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટગંધ, દુષ્ટઅન્ન અને ઘાંટો પાડી ભાષણ કરવું, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત, કફ, એને કરી, સન્નિપાતવડે, રક્ત વડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે; સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવલેદક, શંખક, એમ ૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકશળ) થાય છે. કૃમિજ-રોગ—માંથામાં ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે; અને માંથામાંનું મગજ ક્રીડા ખાય છે એવું જણાય છે, નાકમાંથી પડ, લોહી અને ક્રીડા પડે છે, તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે. આ મોટો ભયંકર રોગ છે, સૂર્યાવર્ત—સૂર્યોદયસાથેજ કપાળ દુઃખવાંતો હળવે હળવે આરંભ થઈ, જેમ જેમ સૂર્ય ચઢે છે તેમ તેમ તે શૂળ, આંખો, ભમરો એમાંહે અધિક થવા માંડે છે; તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછી થવા માંડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમુળગી બંધ થાય છે, શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારોવડે માથુસને સુખ થાય છે, એ વિકારને સૂર્યાવર્ત કહે છે. અનંતવાત—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી

શિરાને પકડી, આંખો, ભમરો એ ઠેકાણે રહી, અત્યંત તિવ્ર વેદના કરે છે; અને કાનના આગળના ભાગપર કંપ થાય છે; હનવવરી પકડાઈ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે, આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને અનંતવાત (નંદવાયુ) એમ કહે છે. અર્ધાવલેદક—રક્તાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યશન, પૂર્વદિશાભણીનો પવન, દય, મૈથુન-વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ. એ કારણોએ કુપિત થયેલો કેવળ વાયુ, કિંવા કફયુક્ત વાયુ અર્ધુ મસ્તક પકડી, ગળાની શિરા (નસ), ભમરો, આંખ, કાન, ડોળા, કપાળ એ સર્વ એક બાબુભણીનાં પકડી, કાવાડીવડે ધા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવલેદક (આધાશિશી) કહે છે. આ રોગ વધવાથી તે બાબુની આંખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહે-રો થાય છે. શંખક:—દુષ્ટ થયેલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ધણો વધી, ઘણાજ સણકા આવે છે બળતરા બહુ બળે છે; તેનાથી તે ભાગ ઘણો રાતો થાય છે; તે વેગ પ્રમાણે વધી ગળાં સુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે; આ શંખક રોગવડે ત્રણ દિવસમાં પ્રણાશ થાય છે. વાતજ શિરો-રોગ ઉપર ઉપચાર:—કોષ્ટ એરંડાનાં મુળ, સુંઠ એ જાશમાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકુંદના કુલોનો લેપ કરવો. (૩) સુંઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરીલેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચુનો શીશીમાં નાખી સુંઘવા આપવી. પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર:—(૧) સાકર, દુધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું. અથવા થંડા પાણીની ઘડી મુકવી (૨) ચંદન, વાળો, કમળ, જેડીમધ, ચિકેણુમુળ, થુરીયાનાં મુળ એ જણુ શોને દુધમાં વાટી લેપ કરવો. કફજ શિરોરોગ ઉપર:—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકબીજ, સણુ, શિલાનિત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાસી, એરંડાનાં મુળ એનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સુંઠ, કોષ્ટ, કુવાડીયાનાં મુળ, દેવદાર, ભંસાગુળ, એને ગોમુત્રમાં વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ એવો લેપ દેવો. સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર:—(૧) મીઠળ, તિલવણીનાં બી, નાકજીંકણીનાં પાંત્રા,

એ સમભાગ; વડનાં બીજ અને જાલ એનું ચૂર્ણ અર્ધા ભાગ લેઇ, તેનું બારીક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુધવાને આપવું; એટલે તાત્કાળ મસ્તકશુભ, પ્રલાપ, કફ અને સન્નિપાત એનો નાશ કરે છે, રક્તજ શીરોરોગ ઉપર:—(૧) શતઘૌતઘૃત માથાપર ચોળવું. (૨) સુંકના કલ્કમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલી તિવ્ર મસ્તકશૂલનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના એ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંચરા ના પાકેલાં ફળ લેઇ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પચાવવાં, તેમાં એલચી અને મરી નાખી ભક્ષણને માટે આપવાં એટલે રક્તસ્રાવની શાન્તિ થાય છે. (૫) રીંગણીના ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, તે મસ્તકશુભનો નાશ કરે છે. કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર:—(૧) સુંક, મરી, પીપર, કરંજની, જાલ, સરગાવાની જાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડિંગ, સાજખાર, દંતીમુળ, હિંગ એને ગોમુલમાં વાટી તે કલ્કમાં સરસવનું તેલ નાખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાંથી ધુવાડી કઢાડવી અને બે લણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનું ચૂર્ણ નાકે સુધવું, એટલે બધા કૃમિ પડશે [૫] કડવા લીમ્બાના પાંદડાં અને મરી વાટી તે રસ નાકમાં નાખવો. સુર્યાવર્ત રોગ ઉપર:—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવું. અને તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; આ ઓપધ ત્રણ દિવસમાં સુર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. [૨] દૂધ, ઘી એનું ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવું અને તેમાંજ રેચ આપવો. (૩) દશમુળોનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને સીધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવું. તે આધાશીશી, સુર્યાવર્ત અને મસ્તકશુભ એનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપરસાલ નિલકમળ, કાષ્ટ વજ, પીપર, અને જેડીમધ, એને કાંજમાં વાટી, તેમાં ઘી અને તેલ નાખી તેનો સુર્યાવર્ત અને આધાશીશી એ રોગો ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાંગરાના રસમાં સમભાગ બકરી-

નું દૂધ નાંખી સૂર્યકિરણોમાં તપાવવું, અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસડાના ઝાડના મુળોની કિંવા ફળોની અથવા જવ, પીપર એની પોટલી સુધવાને આપવી [૭] ચણેડીનું મુળ ધસી તેનું નસ્ય આપવું, એટલે સુર્યાવર્ત, રતાંધળો નેત્રમાં પડળ આવે છે તે, મસ્તકશુભ, એ રોગો દુર થાય છે. અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર:—સુર્યાવર્ત નાશક વિધિ કરવી [૨] મધ દહીં ઉપરની તોર ઘેબર, ઘી, પુરી એ વાત પિન્ત નાશક આહાર આપવો. (૩) અનંતના ઝાડની ઉન્તર દિશાભણીથી મુળાડી કાઢી, થંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ધસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો, અને તાળવા બપર ચોળતાં રહેવું તથા મુળનો એક કકડો વાળે બાંધી રાંખવો, અને શક્તિ પ્રમાણે થંડા પાણીમાં મુળ ધસી પીવું. (૪) કાળા કાંસાળુના કાંદા પિસી, તેની પોટલી તવીપર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો. પછી કેટલીક વારે તેજ પોટલીમાંના કાંદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાંધવો. (૫) અરીઠા હાથમાં ચોળી તેના ફિણનું અંજન કરવું. વાયુ ઉતરી ગયા પછી આંખોમાં માખણ આંજવું આ અંજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઉતરે છે. (૬) તાંદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો. એ ભાત વિષમજ્જર અને વિષ ચડેલા માણસને પણ હિતકર છે. આધાશીશી ઉપર:—બકરીના દુધમાં અથવા પાણીમાં સુંક ધસી તેનું નસ્ય આપવું. તે મસ્તકશૂલનો નાશ કરે છે. (૨) સરગવાના પાલાના રસમાં મરી ખલી તેનો લેપ કરવો. (૩) પીપર, સીધવ એનું ચૂર્ણ તેલમાં કિંવા ઘીમાં પચન કરવું. અને નસ્ય આપવું; અથવા પાણીમાં ધસી નસ્ય આપવું. (૪) કાષ્ટ, એરંડમૂળ અને કુવાડીયાનાં મૂળ એ કાંજમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૫) અગથીયાના પાંત્રાનો કિંવા પુલોનો રસ, જે ભાગનું કપાળ દુઃખનું હોય તેના બીજ ભાગના નાકમાં પ્રથમ બે ટીપાં વધારે નાખી, પછી બીજા નાકમાં નાખવાં એના યોગથી આતુરિક જવરનોપણ નાશ થાય છે. (૬) કેશર અને ઘી એકત્ર ખલી તેનું નસ્ય આપવું, તે તત્ક્ષણ આધાશીશીનો નાશ

કરે છે. (૭) રીંગણી તથા જટામાસી એના કલ્કમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તેનું નસ્ય આપવાની સાથેજ નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતો હોય તેણે બીલામાનું તેલ પારીક સળીપર લેખ, જે બાળનું કપાળ દુઃખતુ હોય તેથી બીજી બાળ ના ડાળાની પાસે જ્યાં રાતી જગો હોય છે તે જગો ઉપર તે ચોપડવું. આ યોગવડે દુઃસહ આધાશિશી પણ દુર થાય છે. (૯) તુવેરનાં પાંત્રાં અને ઘરો એનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તત્કાલે આધાશિશીનો નાશ કરે છે. (૧૦) વાવડિંગ, કાળાતલ, એ સમભાગ લેખ વાટી તેનો લેપ અને નસ્ય કરવું. (૧૧) મરી અને ચોખા, ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) ગરણીનાં ફળ કિંવા મૂળ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય કરવું; કિંવા મૂળ કાંતે બાંધવાં. (૧૩) દુધ કિંવા નાળીએરનું પાણી સાકર નાખી પીવું કિંવા થંડુ પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવું. (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દુધમાં ઘસી તેનું, સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં નસ્ય આપવું. (૧૫) કરંજનાં બી ઘસી તેમાં ગોળ નાખી તેનું નસ્ય આપવું (૧૬) રાસ્ના, સુંઠ, વાવડિંગ, એરંડાનાં મૂળ, ત્રિકુળા, દશમૂળો, હરીતકી, એનો કાઢો આપવો. તે વાતરોગ, આધાશિશી, આદ્યવાત, અર્દીવાત, ખંજવાત, નેત્રરોગ, મસ્તકશ્લ, જ્વર, અપસ્માર, એનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાટાની ભૂડી નાકે સુંઘવી; એટલે શ્લેષ્માદિક દૂષિત ભાગ નીકળી જઈ આધાશિશી દુર થાય છે. (૧૮) મોટા પેરોઢીયે એ કિંવા ત્રણ નેપાળાનાં બિયાં-માંહેતું મગજ લેખ, લીંબુના રસમાં ઘસી, જે બાળનું મસ્તક દુઃખતુ હોય તે બાળની આંખની ભમર ઉપર સળીવડે ચોપડવું; એટલે આધાશિશી જલદીથી દુર થાય છે. (૧૯) નગોડના રસમાં મરી ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૦) આવળકંડીનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૨૧) દુધની મલાઇ સાકરમાં ખાવી. (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨૩) સવાર સાંજ ગાયનું ચોખુ તાણુ દુધ નાકમાં નાખવું. એટલે સાત દિવસમાં આધાશિશી દુર

થાય છે. (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીનાં મૂલમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૫) નાકળીકણીનું ચૂર્ણ પ્રથમ વિપમ બાળના નસકોરામાં સુંઘી પછી બીજા નસકોરામાં સુંઘવું. (૨૬) અરીઠા ઘીમાં ઘસી નસ્ય કરવું. શંખક શિરોરોગ ઉપર:— (૧) કેશર અને સાકર સમભાગ, અને બન્ને ના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણ પાણી નાખી ઘી શેપ રહે તે પર્યંત તે સર્વે પચન કરવું, અંતે પછી તે ઘીનું નસ્ય આપવું; એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્ર એની શક્તિ નાશ પામે છે. (૨) થંડુ પાણી મગજપર સિંચતા જવું. (૩) દારહળદર, મજીઠ, કડવો લીંમડો, પન્નકાક એનો લેપ કરવો. (૪) ચિકેણ, નિલાંકમળ, ઘરો, કાળાતલ અને સાંટોડી એનો લેપ કરવો. તે શંખક, અવંતવાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ એનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ સરગવો એનાં બી, તમાલપત્ર, સરસડો, તજ એનું નસ્ય આપવું. તે સર્વે પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદુનો રસ, પીંપર, સીંધવ, પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. એટલે ભુજસ્તંભાદિકરોગ, સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ એ દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેશર ઘીમાં તળી તેનું નસ્ય કરવું; તેથી કરી વાયુ, રક્ત એનાથી ભમરો, આંખ, કાન, ડાળા, એ દેકાણાની શ્લ, અર્ધમસ્તકની શ્લ, સૂર્યાવર્ન એ રોગો દુર થાય છે. (૮) દેવદાર, તગર, કોળ્ટ, વાળો, સુંઠ એ કાંજમાં વાટી, તેમાં તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશ્લનો નાશ થાય છે. (૯) ઉન્હાળી અને નવસાર એકત્ર ખલી સુંઘવામાટે આપવાં, એટલે મસ્તકમાંની વાયુસંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સુંઠ, મરી, પીંપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજ એનો કાઢો નાકવડે પ્રાશન કરવો. તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે, (૧૧) ગોળ અને સુંઠના કલ્કમાં દુધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના પ્રકારના દોષવડે થયેલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતિ, રાસ્ના, સીંધવ, ભાંગરો, વાવડિંગ જેડીમધ, સુંઠ, કાળાતલનું તેલ, બકરીનું દુધ, એ સઘળું

એકત્ર કરી તેમાં ભાંગરાનો રસ નાખી પચન કરવું; આ સિધ્ધ થયેલા તેલનાં છાંદુ (ટીપાં) નાકમાં નાખવથી, તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકારો દુર કરશે; ગરીબયેલા કેશ, હાલનારા દાંત એઓને ધટ્ટ કરશે; તથા ગરૂડના જેવી ટૂંટી કરી બાહુઓમાં અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિકૂળાં, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીંમડો. ગળો, એનો કાઢો તેમાં ગોળ નાખી પાવો. તે બ્રકુટિ, આંખ, કાંત એ ઠેકાણાની શળ, આધાશિરી, સર્વોવર્ત, શંખક, દંતશુળ, રતાંધળો, પડળ અને નેત્ર-પીડા એનોનાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીંમડાના પાલાના રસમાં મરી નાંખી નસ્ય આપવું. તેથી મસ્તકશુલ, અપરમાર એ રોગો દુર થાય છે. અને કૃમિ પણ પડે છે. ક્ષયજ શિરોરોગ (મસ્તકમાંના મેંદુ શુષ્ક થઇ ભયંકર મસ્તકશુલ થાય છે તે) ઉપર:—(૧) ગોળ, ધી અને પુરીયો ખાવાઅપવી; અને દુધ, ઘી એનું નસ્ય અને પાવું. (૨) દુધમાં બદામ વાટી ખીર કરી સોજી ધી અને સાકર નાખી ખાવી અને માથાપર બદામનું તેલ ચોપડતાં જવું. યથ્ય—ધી, દુધ, ચોખ્ખા, પટોળ, સરગવો, આકવત, કારેલાં, કેરી, દાડમ, તુવેર, ગદ્દ મગ. અપથ્ય:—મલમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ-પાણી, વિરહાન, દિવાનિદ્રા.

૮૭ શીતપિત.

(પિત્તનું ઉપડવું.)

કારણ અને લક્ષણો:—શીતલવાયુના સંપર્કેકરી કફ અને વાયુ એ દુષ્ટ થઇ, પિત્તને મળી અભ્યંતરમાં રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બાહ્યેર ચામડીમાં, મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય છે, તેવાં ઢીમણાં થાય છે. તેમાંથી કંકુ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) સીધવ ધીમાં વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિકૂળાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલો મધમાં આપવું. (૩) મરીની ભૂડી ધીમાં મેળવી. શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડના પાંદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું ધી એક તોલો નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોકીનો પાલો બારીક વાટી તેનો

લેપ કરવો; અને કોકીના પાલનો રસ દૂધમાં પીવો. (૬) શિવણીનાં સુકાં ૩ મેળો બારી, તે વાટી તેનો કલક દૂધમાં આપવો, અને પથ્થ પાળવી. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીંમડો અને ધમાસો એ પ્રત્યેકનો કાઢો શીતપિત ઉપર આપવો. તે પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે. (૮) ગોળ તથા અજમો એ એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુંવાડીઆના મૂળનું ચૂર્ણ ધીમાં પ્રાશનાર્થ આપવું. (૧૦) તુળસીનો રસ શરીરે ચોળવો. (૧૧) કડવા લીંમડાનાં પાંત્રાં વાટી ધી સાથે કિંવા આવળકટી સાથે ખાવાં, તેથી કરી વિસ્ફોટ, કોડ, ક્ષત, શીતપિત, કંકુ, રક્તપિત એ નાશ પામે છે. (૧૨) ગલકીના પાંદડાનો રસ ધીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીના મૂળ દુધમાં ગસી પાવાં, એટલે કંકુ અને શીતપિત ત્રણ દિવસમાં દુર થાય છે. પથ્ય:—ચોખ્ખા, મગ, કુળિત્થ, કારેલાં, દાડમ ગરમ પાણી, કફ, પિત્તહારક પદાર્થ. અપથ્ય:—સ્નાન, ગરમી (તાપ) ખાટું તથા જડાન્ન.

૮૮ શૂળરોગ.

કારણ:—ઉદરમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાંસળી, ઘુંટી, પેટ એ જગ્યાએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. શૂળના પ્રકાર:—પૃથક દોષોવડે ત્રણ સન્નિપાત વડે એક, આમ વડે એક તથા દ્વંદ્વજ ત્રણ; મળી આઠ પ્રકારની શૂળ થાય છે. આ બધી શૂળની અંદર ઘણું કરી વાયુ પ્રગળ હોય છે. શૂળના પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ એવા પણ ખીળ લેદ છે. શૂળનાઉપદ્રવ:—વેદના, તૃષા, મૂચ્છા, મલબંધતા, કફ, શ્વાસ, ઉચ્ચકી એ ઉપદ્રવો થાય છે, ઉપચાર:—દશમૂળોના કાઢામાં એક વર્ષના જૂના ચોખ્ખા તપાંવેલું દુધ, પટોળ, સરગવો, કારેલાં મીઠું, સુવા, લસણ, કુળિત્થ, કેરી. અપથ્ય:—વિરધ અન્નપાન, જામણ, વિષમાશન; રક્ત, કડવાં, તુરા, થંડા, ગુરુ એ પદાર્થોનું સેવન; ઉદ્દોમ, મૈથુન, મધ દિલધાન્ય (તુવેર, વટાણાઉત્પાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક, ક્રોધ,

૮૯, શોથરોગ. [સોજ.]

કરણ:—વમન વિરેચકાદિ શોધન, જ્યારા-
દિરોગ, ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બલ થયેલાં મા-
ણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ, તથા જડ
એવા પદાર્થોનું સેવન; દહીં, અપકવચ્ચન્ન, મૃ-
ત્તિકા, ભાજી, સમુદ્રમાંના મચ્છ; વિષવડે દુષિત
થયેલું અન્ન એમનું સેવન; મૂળવ્યાધિ, અવ્યા-
યામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તો પણ
તેનું શોધન નહિં કરવું; હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને
દોષોએ કચેલો ઉપધાત; આમ, ગર્ભપતનાદિ ખ-
રાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચકર્મનો મિથ્યાયોગ,
એ સર્વે દોષો સોજનાં કારણો છે. લક્ષણ:—
અંગે જડત્વપણું, ચિત્તસ્વસ્થ નહોતું, સોજે,
દાહ; શિરા આરીક થવી, રોમાંચ ઉભાં થવાં,
તથા અંગનો રંગ અદલાવો એ સોજનાં સા-
માન્ય લક્ષણો છે. ઉપચાર:—[૧] સાટોડી,
દારહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળહરડાં, ગજો, ચિ-
ત્રો ભારંગમૂળ, દેવદાર એનો કાઢો સર્વાંગનો
સોજને દુર કરે છે. (૨) વછનાગ, સુંઠ, સાટો-
ડીના મૂળ, એ ગોમુતમાં વાટી લેપ કરવો.
(૩) ગલકીના પાંત્રાનો રસ ગોમુતમાં નાખી
ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) આંકડો અને એરંડો
એનાં પાંત્રાં વાટી ગરમ કરી સોજ ઉપર લેપ
કરવો. એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજ ઉતરે છે.
(૫) આદુનો રસ કિંવા સુંઠનો કાઢો દુધ ના-
ખી પાવો. તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાનાં
કાઢામાં શિલાજિત નાખી પાવો; એટલે તિલો
પજ સોજનો નાશ થશે. (૬) સંચળ અને રા-
ધ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નગોડ,
ચિત્રો, સુંઠ, નાગરમોથ, જીરું રિંગણી, કાળી
પાટ, હળદર, પીપર, ગજપીપળી, જટામાસી
એનું ચૂર્ણ, મંદોળુ પાણીમાં મેળવી આપવું.
આ સર્વેત્તમ ઉપાય છે. (૮) ગોળ, પીપર,
સુંઠ એનું ચૂર્ણ, સોજે, આમાજીર્ણ, શળ એ
નું નાશક તથા આસ્તિશોધક છે. (૯) ત્રિફળા
નો કાઢો ભેંશનું ઘી નાખી પાવો; એટલે સો-
જે, પ્રમેહ, નાડીત્રણ, ભગંદર, એનો નાશ થા-
ય છે. (૧૦) અરકુસો, ગજો, એનો કાઢો મધ
નાંખી આપવો, એટલે દુર્ધર સોજે, શ્વાસ,
કાસ, તાવ, ઓકારી એનો નાશ થાય છે. (૧૧)

સાટોડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુગળ, એરંડાનાં પાંત્રાં
કાંટાસરીઓ, એ પાણીમાં નાખી ઉકાળવું અને
તેની વરાળનો બાફ આપવો (૧૨) ઠીકરાનો ક-
કડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂલ અને કારેલું
તથા આંબાહળદરની ભૂકી નાખી, તેની સો-
જને ધુણી આપવી. પથ્થ:—રેચક, ઉષ્ણો-
દકનો શેક, જુના ચોખા, કુલિત્થ, જવ, મગ,
કારેલાં, લસણ, ગાજર, પંડોળાં, દુધ; કડવા,
અને અમિપ્રદિપ્ત કરનારા એવા પદાર્થ, ગરમ
પાણી. અપથ્થ:—નતું અન્ન, સુકાયેલાં શાક,
ગોળ, લોટ, દહીં ખિચડી, ખાટા; દાઝેલા, દા-
હક એવા પદાર્થ, મૈથુન.

૯૦ શોષરોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—ક્ષયનોજ ભેદ શો-
ષરોગ છે, સ્ત્રિયોના અતિસેવનથી, શરીર ત્રણ
કિંવા આંગતુક ત્રણ થઇ તેથી રસ્તે ઘણું આ-
લવાના શ્રમે કરી શરીરને ઘણી મહેનત પડ્યા
થી શરીર જર્જરિભૂતથી, અને ક્ષયજનીત આ-
પ્રકારે છ પ્રકારનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુ-
નું શોષણ થઇ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને શોષ
એમ પણ કહે છે. ઉપચાર:—જેઠીમધ, આ-
વળકંડી, ખડીસાકર, ધાંણ, એનો કાઢો આપ-
વો. (૨) ડાંગરની ધાણુનો કાઢો આપવો. (૩)
વાવણિંગ, આવળકંડી, જેઠીમધ, એનો કાઢો
આપવો. (૪) પિત્તપાપડનો કાઢો આપવો. (૫)
કોષ્ટ, જેઠીમધ, નીલકમળ, વડની કુંખો, એનું
ચૂર્ણ કરી મધ નાંખી ચાટણ કરી તે ઉપરા-
ઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃપા શાંત થશે.
(૬) આમલકાદિ ગુટિકા—આવળકંડી, કમ-
ળ, કોષ્ટ, ડાંગરનીધાણી, વડની કુમળી વડવાઈ-
ઓની કુંખો, એનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી
કરી મોંમાં રખવાથી, તરસ છીપી મોંમાં અ-
મી રહે છે. પથ્થ ક્ષત ઉપર કલા પ્રમાણે કરવી.

૯૧. શ્વાસરોગ. (દમ)

કારણ:—જે કારણો કાસ રોગ ઉત્પન્ન
થવાના કહેલાં છે તેજ કારણો શ્વાસરોગનાં પ-
ણ જાણવાં. પુર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા શુલ, પેટ-

ચડવું, પેટ તણાઇ જવાજેવું થવું, મોં, હડપ-
ચી તથા ગરદન, એ ઠેકાણે સોયો ભોકાયા જેવી
પીડા એ શ્વાસ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું સંપ્રા-
પ્તી:—જે વખતે વાયુ મુક્ત થઈ પ્રાણાત્નોદક
વહન કરનાર સ્નાતસોનો માર્ગ રોધ કરી, ચારે
તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન
કરે છે મહાશ્વાસ, ઉર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અ-
ને ક્ષુદ્ર એ બેદોએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકાર
નો છે. ઉપચારો:—(૧) શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—
કાકડાશિંગ, સુંઠ, મરી, પીંપર, તિફળાં, આંવ-
ળકંટી, રીંગણી, ભારંગમુળ, પોખરમુળ, જટા
માસી, સીંધવ, સંચળ, બીડોણ, કાચલવણ,
અને મીઠું એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું.
એટલે તે હેડકા, શ્વાસ, ઉર્ધ્વવાત, ઉધરસ અ-
ને અશ્ચિ, એનો નાશ કરે છે, (૨) સુંઠ, ૬ ભાગ
પીંપર ૫, મરી ૪, એ પ્રમાણે લેઈ ચૂર્ણ કરી,
બરોબર સાકર નાખી ખાવાથી, મૂળઆધ, અ-
ગ્નિમાંઘ, ઉધરસ, અશ્ચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અ-
ને હૃદય એનો નાશ થાય છે. (૩) કૌવચના
બીયાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી એ સાથે ચાટવું
(૪) ભારંગમુળ અને સુંઠ, એનું ચૂર્ણ આદુના
રસમાં આપવું, એટલે કઠીણ શ્વાસનો પણ
નાશ થાય છે. વાંવડિગા ચુર્ણ:—વાવડિંગ, ત
જ, પીંપર, એ એક તોલો, મરી, ૨ તોલા,
સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર ના-
ખી તે ૧ તોલો આપવું, એટલે તે શ્વાસ, કા
સ, જ્વર, પ્લીહા અને પાંડુરોગ, એનો નાશ
કરે છે. (૬) બહેડાં મોંમાં રાખવાં, એટલે શ્વા-
સનો નાશ થાય છે, (૭) અરકુસીનો રસ અને
ગાયનું માખણ એકત્ર કદવી, તેમાં ત્રિફળાચૂર્ણ
નાંખવું, અને તે પાવું, (૮) રીંગણી, જીરું,
અને આવળકંટી એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું,
એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય
છે, (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન
એરંડતેલ, હિંગ, સંચળ, એ નાખી પાવો: એ
ટલે પેટનું ચડવું અને શુળ એનો નાશ
થાય છે. (૨) સુંઠ અને એરંડમુળ એના કાઠા
માં હિંગ અને સંચળ નાંખી પાવો: એટલે ત-
ત્કાળ શુળનો નાશ થાય છે. [૩] સંચળ, અ-
મ્લવેતસ, બિડોણ, સીંધવ, અતિવિષ અને

ત્રિકટુ, એનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું
એટલે શુદ્ધ અને શુળ એનો નાશ થાય છે.
[૪] એરંડમુળ, ઘાણા, બીડોણ, જવાસા, હ-
રીતકી અને હિંગ એનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું;
એટલે શુળ અને શુદ્ધ એનો નાશ થાય છે.
(૫) પંચલવણ [બીડોણ, કાચલવણ, સીંધા
જુણ, સંચળ અને મીઠું.] સમભાગ લેઈ આ
દાના રસમાં પંદર દિવસ પચન કરવું. પછી
તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી, તે વાતશુળ ઉ-
પર આપવી. (૬) હીંગ, તેલ, સીંધવ એને ગો
મુત્રમાં પચન કરી તેનો દુડી ઉપર લેપ કરવો.
તે વેદના યુક્ત શુળનો નાશ કરે છે. [૭] રીં-
ગણી, ગોખર, એરંડમુળ, કુશ, કાસ, શેરડી
એમના મુગોનો કાઠો પાવો, [૮] ત્રિફળાં અને
ગરમાળાનું મગજ એનો કાઠો, સાકર અને મ-
ધ નાખી પાવો; તેથી કરી દાહ અને પિત્તશુળ
પ્રદર, એ દૂર થાય છે, (૯) બીજોરાના રસમાં
ગોળ નાખી પાવો; તે કફશુળ હૃદય, વાતશુળ,
શુદ્ધ એનો નાશ કરે છે [૧૦] કાચલ પોખર-
મૂળ, કાકડાશિંગ, નાગરમોથ, સુંઠ, મરી, પીં-
પર કચોડ એનું ચૂર્ણ, આદુનો રસ કિંવા મ
ધ એમાં આપવું. એટલે કંઠ, શુળ, વાયુ, ઉલ-
ટી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.
(૧૧) ચિત્રક પીંપરીમુળ, એરંડમુળ, સુંઠ ધા-
ણા એનો કાઠો, હીંગ સીંધવ અને બીડોણ
નાખી આપવો. (૧૨) રાઈ અને ત્રિફળાં એનું
ચૂર્ણ, મધ અને ઘી એમાં આપવું. એ સર્વ
શુલ નાશક છે. (૧૩) અજમો, સીંધવ, હરી-
તકી, સુંઠ, એનું ચૂર્ણ આપવું, તે તત્કાળ
શુળનો નાશ કરે છે. (૧૫) શતાવરીનો રસ
મધમાં આપવો. (૧૬) એલચી, હીંગ, જવખા
ર, સીંધવ, એનો કાઠો, એરંડતેલ નાખી આ-
પવો, તે કંબર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીડ, કુ-
ક્ષિ મસ્તક, કળું, અને નેત્ર એ ઠેકાણેની શુળ
એનો અતિવેગથી નાશ કરે છે. (૧૭) સુંઠના
કાઠામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી
પાવો. (૧૮) બહેડો ૧, સુંઠ, હરીતકી ૧, ૧
અને કાચકાનો મગજ ૩, ભાગ એનું ચૂર્ણ એરં
ડતેલમાં કુટી આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના
શુલોનો નાશ થશે, (૧૯) નારાયણ ચૂર્ણ આ-

પવું. (૨૦) ક્ષાર યોગે ખાખરામુંળ, આસુંદરા
ની જાલ, ધાંવડીની જાલ, ઝંઝેટો, કેળનો ડોડો,
તલ, હરણદોડી, ધંતુરો, હળદર, કોલળાનો વે-
લ, અરકુસો, સુરણ, એ એકલ કરી માટલામાં
ધાંધી રાખ કરવી. તે રાખ પાણીમાં મેળવી,
પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે શુળ
આનાહવાયુ, મલખંધ, ગુદમ, કફસંખંધી રો-
ગ, કમળો, વિદ્રધિ, હૃદયશુળ, પાંડુ, સંગ્રહણી
સોળો, મુળવ્યાધી, સળકમ, અગ્નિમાંઘ, ઉદર-
રોગ, પીનસ, પ્લીહા, અને મેહ ઇત્યાદીકાનો
નાશ થાય છે; જડ પથ્થરજેવું ભક્ષણ કયો હો
ય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાખે છે,
[૨૧] સુંઠ, સાજીખાર, અને હિંગ એનું ચૂર્ણ
ગરમ પાણીમાં આપવું; તે ક્ષણમાં સંપૂર્ણ શુ-
ળનો નાશ કરે છે. [૨૨] સંચળ, હિંગ, અને
સુંઠ, એનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગરમ પાણીમાં
આપવું. તે કફ, વાતથી હૃદય, કુખ, પીઠ, પે-
ટમાં થયેલી શુળ, વિષુચિકા એનો નાશ કરે છે.
મળખંધ, ઉપર જવના કાઠામાં આપવું. [૨૩]
ચિત્રકાદિ વટી:—ચિત્રકમુળ, મીઠું, પદ્મામુળ
સુંઠ, મરી, પીંપર, કાચત્રવાણ, સીંધવ, બિડ-
લોણ, સંચળ, જીરું, ધાણાં, જટામારી, અજ-
મો એ સમભાગ, લેઈ તેનું સુદૃઢ ચૂર્ણ કરવું.
તે એકલ કરી, તેને લીંબુના રસમાં ખલી ગો-
ળી કરવી. તે હૃદયશુળ, પાર્શ્વશુળ, આમશુળ, અ-
શ્ચિ, ૮૦ પ્રકારની વાયુની વ્યાધિ, એનો તત-
ક્ષણે નાશ કરે છે. [૨૪] સુંઠ, તલ અને ગો-
ળ એનો કટક દૂધમાં કરી પાવો; એટલે પરિ-
ણામશુળ, અને આમવાત એનો નાશ થાય છે.
[૨૫] ઇંદ્રવરણીનાં મુળ પાણીમાં ધસી તેમાં
સુંઠ, મરી, પીંપર એનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. એ
અત્યંત દુઃસહ શુળનો નાશ કરે છે.
(૨૬) એરંડમુળ, ચિત્રો નાનો શંખ, સાટોડી
ગોખર, એ સમભાગ લેઈ પુટમાં ગાળી, તેની
ભસ્મ પાણી સાથે પાવી. (૨૭) પાણી ભ-
રેલું નાળીયેર લેઈ તેના મુખપર કણ પાડી
તેમાં મીઠું ભરી બાહર માટી ચોપડી સુકવી
જાણના દેવતામાં બાળવું. પછી બારીક ચૂર્ણ
કરી પીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમણે
આવું; એટલે પરિણામશુળ, વાત, પિત્ત, કફ,

સન્નિપાત એથકી ઉત્પન્ન થયેલી શુળનો નાશ
થાર છે. (૨૮) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ
પાણીમાં આપવી. તે તત્ક્ષણે પક્તિશુળનો નાશ
કરે છે. (૨૯) આમળાના મુળ ગરમ પાણીમાં
પાવાં. (૩૦) મીંદળ, કડુ, પાણીમાં વાટી કિં-
ચિત ગરમ કરી ટુટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૧)
કાચકો, સિંધવ, લસણ અને હીંગ એનું ચૂર્ણ,
ત્રણસે શુળનો નાશ કરે છે. (૩૨) અડદનાં વડાં સીં-
ધવ યુક્ત, મૃદુ, તૈલપકવ એવાં ધી સાથે ખાવાં;
એટલે અન્નદ્રવશુળનો નાશ થાય છે. (૩૩)
ઘોડીની લાલ પીંધી તેનો રસ કાઢી તેમાં હિંગ
નાખી તે રસ પાવો. કિંવા કુળિથના કાઠમાં
હિંગ સુંઠ અને બિડલોણ એનું ચૂર્ણ નાખી
આપવું; એટલે મહાન શુળનો નાશ થાય છે.
(૩૪) સાંમે, કોદ્રા, કાંગ, એના તાંદળાની
ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવ શુળ ઉપર હિત-
કારક છે. (૩૫) ઘઉંનાલોટનો, ગોળ અથ-
વા સાંકેરનો શીરો દુધસાથે ૪૮ દિવસ ખા-
વો; એટલે અન્નદ્રવ શુળનો નાશ થાય છે. (૨૬)
વિષ્ણુકાંતના મુળોનો કટક સાકર, મધ, ઘી એ
નાખી પાવો; એટલે પરિણામ શુળ દુર થાય
છે. (૩૭) શંખભસ્મ અથવા આંમલીની જા-
લની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી. પથ્થ-
કરવી, એટલે શ્વાસ, કાસ, સળકમ અને કફ
એ રોગો દુર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું દળ બ
કરીના મુત્રમાં પચન કરી, પછી તેનું ચૂર્ણ મ
ધમાં આપવું. એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદી રો-
ગો દુર થાય છે, (૧૧) કાળીદ્રાખ, હરડાં, ના-
ગરમોથ, કાકડાશીંગ અને ધમાસો એનો લેહ
મધ અને ઘી નાખી કરવો. તે ખાવાથી મોટો
ભયંકર શ્વાસ પણ દુર થાય છે. (૧૨) દશમુ-
ળોનો કાઠો કરી તેમાં એરંડાના મુળોનું ચૂર્ણ
નાખી પ્રાશન કરવાથી, શ્વાસ અને પાર્શ્વશુલ
એ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનુ
તેલ આવું. (૧૪) કાકડાશિંગ, સુંઠ, પીંપર,
નાગરમોથ, એરંડમુળ, કચોર, મરી, એનું ચૂ-
ર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરકુસી અને પંચ
મુળ એનો કાઠો કરી, તે કાઠામાં ચૂર્ણ અને
સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ઘો-
રપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે

છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળ એનો કાઢો પાવો. (૧૬) કાહળાના મૂળોનું ચૂર્ણ કાકરવર-ણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળ એનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી, પ્રાણનો નાશકારક એવો શ્વાસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠ એના કાઢામાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાંઘ, જીર્ણજ્વર, તૃષા એનો નાશ થાય છે. (૧૯) કુલિથ, સુંઠ રીંગણી અને પુષ્કરમૂળ એનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરકુસી, હળદર, પીપર, ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સુંઠ અને રીંગણી એનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, પીપર, સુંઠ એનું ચૂર્ણ ખીન્નેરાના રસમાં આપવું. (૨૨) વાસાધવલેહુ:—અરકુસી ૪૦૦ તોલા અને ૩૨૦૦ તોલા પાણી લેઈ તેમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હરીતકી ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુનઃપચન કરવું. જલકું થાય એટલે ઉતારી, થંકુ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, પીપર ૨ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેતાં જવું; એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ સળકમ, હ્રદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉલટી એનો નાશ થાય છે. (૨૩) લવંગાદિ વટિ:—લવંગ, મરી, ત્રિકૂળાં એનું ચૂર્ણ સમભાગ, અને એ ત્રણેના સમાન ખડીયો ક્ષાર એકત્ર કરી આવળીયાની જાલના કાઢામાં ગોળી કરવી. તે શ્વાસ અને કફ એનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રીકૂળાં, પુલાવેલો તેલીયો ટંકણુખાર એનું ચૂર્ણ સમભાગ લેઈ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના રસમાં ઘુંટી, ગોળી મરી જેવડી કરવી. અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ ચુરીયાનું દૂધ લેઈ ગોળમાં ખાવું; એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હ્રદ્રોગ એનો નાશ થાય છે. (૨૬) આંકડાના પુલોમાંની કળીયો લેઈ તેના સમભાગ મરીની ભૂકી નાખી ખલી, ગોળીયો ચાર વાલની કરવી અને તે ગોળી આપવી; એટલે શ્વાસ, કાસ એ દુર થાય છે. (૨૭) કાષ્ટ,

સીધવ, નાગરમોથ, ધમાસો, જીરું શહાજીરું, જવખાર, સાજખાર, ચિત્રાના મુળ, અજમોદ, અજમો, હરીતકી એ બધાંઓથી બમણો જૂનો ગોળ લેઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો. તેથી કરી શ્વાસ, અગ્નિમાંઘ, કમળો, પાંકુ, ગુલ્મ, ઉચ્ચકી રાજ્યક્ષમા, જ્વર (તાવ) અશં, ઉર્ધ્વવાત, આનાહવાયુ એનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંઠ, બાળહરીતકી, નાગરમોથ, એ ઔષધો કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળી મોંમાં રાખવી. તેથી કરી શ્વાસ, કાસ એ રોગો દુર થાય છે. (૨૯) અરકુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાખી પાવો. [૩૦] કેળાની અંદરનો કેશરચુકત ભાગ કાઢી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રીએ રાખી મેલવું. અને સવારે તે મંદાશિ ઉપર શેકી ખાવું, એટલે શ્વાસ, કાસ એ દુર થાય છે. [૩૧] બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમાં સોળું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સીધવ નાખી પાવું. એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઈ પડે છે. અને શ્વાસ, કાસ એ રોગ દુર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતુરો, તમાકુ અને અજમો સમભાગ લેઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામાં નાખી પાવું અને ઘુંટી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરીત ગુણ આવે છે. [૩૪] પાશેર દુધમાં જ માસા સમુદ્રફળ, અને તેટલાંજ ઘોળી ગરણીનાં મુળીયાં ધસી તે પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેચ થઇ શ્વાસ ત્વરીત છુટો થાય છે. (૩૫) અરકુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જંઝેટાનાં મુળોની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણુ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું. [૩૬] આંકડાનાં પુલો, જંઝેટાનાં અને ગરણીનાં મુળો એમને ત્રિધારી ચુરીયો અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટો આપી ભસ્મ કરવી. અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડા ધસી તેમાંથી બે ગુંળ પ્રમાણે આપવું. [૩૭] આંકડાના કુંમળા તોરા અતે પુલો એકલ વાટી ગોળમાં સારો પાક કરવો. તથા નિત્ય પ્રાતઃકાળે સોપારી જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો. [૩૮] પીપર ૬૪ પ્રહર ખલી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. પથ્ય:—જૂ-

ના સાદી ચોખા, કુળિત્ય, ગદ્દ, જવ, દુધ, પડોળાં, વંતાક, લસણ, તાંદળાને, ગરમ પાણી અપથ્ય:—લોહી કાઢવું, બકરીનું દુધ, ઘી, કંદ, રાધ, રૂક્ષ અને જડ અન્ન અને પાન.

૯૨. શ્લીપદ રોગ,

(પગ કિંવા હાથ જડા થવા.)

સંપ્રાપ્તિ:—જે સોજાએ યુક્ત હોઈ હા-ડસંધિના ઠેકાણે પીડા કરી ક્રમે કરી માણસના પગોમાં ઉતરે છે, તે રોગને “શ્લીપદ” એમ કહે છે. કોઈ વરાળ પણ કહે છે. જે દેશમાં સર્વકાળ ધણું પાણી એકઠું થઈ રહે છે, અને બધી રતુઓમાં થંદીજ હોય છે. તે દેશમાં ધણું કરી આ રોગ જીતપન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) ધંતુરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો, સરસવ એનો લેપ, ઘણા વખત ઉપર નો શ્લિપદ હશે તોતેનો પણ નાશ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ કાંજ, કિંવા ગોમૂત સાથે લેવા થી મોટો કપ્ડસાધ્ય શ્લિપદ, વધે ઉપરનો એવો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાના મૂળોનો અંગરસ અને ઘોળા સરસવનું તેલ, બન્ને સામાન લેઈ પાવાં, (૫) ઘોળા એરંડાના તેલ વડે હરીતકી તળી ગોમૂત સાથે ૭ દિવસ ખાવી એટલે શ્લિપદનો નાશ થાય છે. (૫) સાગની જાલનો કાઢો કરી ગોમૂત નાખી આપવો; એટલે શ્લીપદ અને મેદારોગ:—એ દૂર થાય છે. પથ્ય:—ચોખા, જવ, કુળિત્ય, લસણ, પડોળાં, સરગવો, કારેલાં; કડવાં તીખા અને અગ્નિદીપન કરનારાં પદાર્થ. અપથ્ય:—વિષાન્ન ગોળ નાખી જે દુધના પદાર્થ કર્યા હોય તે; મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કંકારક પદાર્થ.

૯૩ સંગ્રહણી રોગ.

(મરડો.)

કારણ:—અતિસાર બંધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરૂદ્ધહાર થાય તો તેથી કરી આમાંશ થઈ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એથી આમ રૂપ મળ પડવા લાગે છે. તેને સં

ગ્રહણી કહે છે. અથવા અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે કરી સંગ્રહણી, થાય છે. જે સંગ્રહણી, પ્રતિ દિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શળયુક્ત ક્ષુલ્લિત થઈ આમ છેડે છે, તેનું નામ ન્યાસ સંગ્રહણી. લક્ષણ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુ, વડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બંધ પડે છે. પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કા આ આમજ પડે છે. અથવા તે આમનો પાક થઈ પડે છે. પૂર્વરૂપ:—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે જહરાગ્નિમંદ થાય છે. તેથી તે અન્નોનો પાક જલદી થતો નથી. અને શરીરને જડપણું ઇત્યાદી લક્ષણો થાય છે. ઉપચાર:—(૧) સુંકેના કલ્કમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે ઘી વાયુનું અનુલો-મન કરે છે. અને ગ્રહણી, પાંદુરોગ, પ્લીહા, કાસ અને જ્વર એનો નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિના અર્થે સુંકેનું ચૂર્ણ નાખી જા શ પીવી; અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને છાશ વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે, છા-શજ અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે. મૈથુન અને ક્રોધ એ વર્જવાં. (૩) હિંગ, જીરું અને સીંધવ, એણે યુક્ત કેવળ દહીં ભાગેલી છાશ આપવી. તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમા સુંકેનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પથ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમો પીપરીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એ લચી, નાગકેશર, સુંકે, ધાવડીનાં પુલે, આંમલી પીપર તથા વાળો એ એકેક તોલો અને સાકર છ ભાગ એ બધાંએનું ચૂર્ણ કરી રોજ એ ક તોલો આપવું. અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું; એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને ગ્રવાહિકા એનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કંઠવડે નથા કઢીણ એવો મળ થાય છે, તેને ઘીમાં મીઠું નાખી પાવું. (૭) તાલીસાદીવટી:—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, એ ચાર ચાર તોલા; પીપર અને પીપરીમૂળ, એ આઠ આઠ તોલા; સુંકે ચાર તોલા; ચાતુર્જાત અને વાળો એ એક તોલો એ બધાનું ચુર્ણ તથા ચુર્ણથી ગ્રણુ

ગણો ગોળ, એમાં એ તોલની ગોળી કરવી. તે લક્ષણ કરવાથી કષ્ટર સંત્રહણી, ઉલટી. ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરૂચી, સોજો, ગુદમ ઉદર અને પાંડુ એનો નાશ કરે છે. (૮) કાળી મુસળી જાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે જાશ અને ભાત આપવાં. (૯) શંખભસ્મ સીંધવ સમભાગ લેઈ ત્રણમાસા પર્યંત મધમાં ઘટાડવું. એટલે મોટો ગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કંકાયન ગુરી આપવી. (૧૧) પુનર્નવાનાં મુળ, મરી, ઉન્હાળી, સુંઠ. ચિત્રાનાં મુળ, બાળહરડા, કરંજની જાલ, બાળબીલાં એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે મુળવ્યાધિ, ગુદમ, ગ્રહણી, એ બધાનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાજો, ધાવડીના પુલ, કડાની જાલ, લોદ્ધ, પહાડમુળ, એનો કાઢો પાવો; એટલે સંત્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તોવ, અરોચક અને અગ્નિમાંધ એનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલિસા દ્વિ ચૂર્ણ:—તાલિસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રીકટુ પીપરીમુળ, ચિત્રો, ચવક, આંબાહળદર, બીલાં, અજમોદ, કચોરાં, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીનાં પુલો, અતિવિષ, નયકુળ, અજમો, પહાડમુળ, મોચરસ, આમસુલ, પંચલવણ (કાચલણ, બીડોણ, સીંધાલુણ, સંચળ અને મીકું), જીરું, શલાજીરું, વાવડિંગ, આમ્લવેતસ, આંમલી, લિક્ષણાં, પિત્તપાપડો, જટામાસી, આવળ, વાજો, એલચી, આલ્મી, જવાસા, ભુચ આવળી, કાષ્ટ એ સમભાગ, અને એ બધાઓના બરોબર લરીતકી, અને તે સુધ્યાં બધાઓના બરોબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંત્રહણી, ક્ષય ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પડીહા, મૂળવ્યાધિ, અતિસાર, જ્વર, વાચુ, સ્થૂલતા, પ્રમેહ, અથસ્માર, પાંડુ, ગુદમ, ઉદરરોગ, કફજન્યાધિ, પિત્તજન્યાધિ, ઉન્માદ, પેટ ચડવું, વિપ્રચિકા અને અગ્નિમાંધ, એ સંપૂર્ણ રોગ એનો નાશ કરે છે. તથા પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બલ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા વાચા એને આપનાર છે. (૧૪) મસુરના કાદામાં બીલાંનું મગજ બાફવું અને તે આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંત્ર-

હણી, પાંડુ અને કમળો એનો નાશ કરે છે. [૧૫] દશમુળો અને સુંઠ એનો કાઢો, સોજો અને આમસંત્રહણીનો નાશ કરે છે. [૧૬] લક્ષ્મીતકસાર:—ભિલામો, ત્રીકણાં, ત્રીકટુ, સીંધાલુણ, સંચળ, મીકું અને ધુવાસ, એ આઠ તોલા લેમ જાણના દેવતામાં બાળવું. તેનો ક્ષાર ધીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે દ્વેદોગ, પાંડુરોગ, સંત્રહણી, ગુદમ, ઉદવર્ત, શૂળ એનો નાશ થાય છે, [૧૭] ચવક, ચિત્રક, બીલાં અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ જાશ સાથે આપવું. એટલે ઘણી દુષ્ટ સંત્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રો, મરી એનું ચૂર્ણ જાશ સાથે કરવું. એટલે સંત્રહણી, ઉદર, ગુદમ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંધ, પથરી એનો નાશ થાય છે. (૧૯) કપિત્થાજક ચૂર્ણ:—કાકું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ, તથા દાડમની જાલ, આંમલીની જાલ, કુંમળા બીલાં, ધાવડીનાં પુલ, અજમોદ, એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, જીરું, ધાણા, પીપળીમુળ, વાજો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ચિત્રો, સુંઠ, એ ૧૩ આપથો એક એક ભાગ એ બધાઓનું ચૂર્ણ કરવું. એ, કંઈનો રોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુદમ અને સંત્રહણી એનો નાશ કરે છે. પથ્ય:—જૂતા સાડી ચોખા, મસુર, તુવેર, મગ એની દાળ; નિરોષ માખણ દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, કેળપુલ, જૂનાં કેળાં, કાકું, જાંબુ, ઘાળું કોલળું, (દુધી) તુરા પદાર્થ. અપથ્ય:—ગદ્દ, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મચાળ, ચાકવત, કોલળું, સરગવો, કંદ, પાન, સેલડી, ખોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળીએર, પાલાભાજી, ખાર, દ્રાક્ષ, ખાકું, મીકું, જડાત,

૯૪. સ્ત્રીરોગ.

પ્રદરરોગ.

કારણ:—વિરૂધ્ધલક્ષણ, મદ્ય, અધ્યશન, વિરૂધ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત, અતિમૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિશોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડભાર ખેંચવાથી, કાષ્ટાદિકના પ્રહારવડે, દિ-

વસે સુધી રહેવાથી, એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત, એ ચાર ભેદોએ પ્રદરરોગ (પેશાબમાં ધાતુનું જવું) થાય છે. પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમાં અંગ, મરડાઈ ન્ય છે અને હાથ પગ તોડાય છે. તે પ્રદર અતિવધવાથી શક્તિ કમી થાય છે, ચકરી આવે છે, મુચ્છા આવે છે, તપા લાગે છે, અને દાહ થાય છે, અને વાતજરોગ આક્ષેપકાદિક લાગે છે. કફજ પ્રદર:—ખાટો, ઘટ્ટ પર-પોટાવાળો, કિચિત ધોળો, ચોખાના ધોવરામણ જેવો સ્વાદ થાય છે એને શ્વેત પ્રદર કહે છે. પિત્તજ પ્રદર:—કિચિત પીળો, નિલ, કાળો, રાતો અને કાઠા જેવો પ્રદર વહે છે; તેમાં, દાહ, ચચરવું, ઈત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે; અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે. વાતજ પ્રદર:—શ્લેષ્મ, રાતો, શીજવાળો, થોડો થોડો, માંસ ઘોષેલા પાણી જેવો, એવો પ્રદર વહે છે, અને તેમાં વાયુની પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ પ્રદર:—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મગ્ગ એના રંગ જેવો અને દુર્ગંધ યુક્ત હોય છે, તે ત્રિદોષજ બાણુવો; એ અસાધ્ય છે. શ્વેત પ્રદર ઉપર:—કાળા ઉંચરાના ફળોનો રસ કાઢી મધમાં પાવો; એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દુર થાય છે, પથ્ય દુધ, ભાત. (૨) કાગજધાના મૂળોનો રસ, લોઘ અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરકુસાના પાંત્રાનો કિંવા ગળાનો રસ મધમાં આપવો. (૪) રગતરોહીડાના મૂળોનો કલક મધમાં આપવો. (૫) કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાં, અથવા મૂળ આપવાં. [૬] આંમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે ઉંઘવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દુધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંકે નાખી કઢાવી. પાણી બાળી ફક્ત દુધ શેષ રાખવું, અને તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે પાવું. [૮] ખડીસાકર અને જીરું એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં બિયામાંનું મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કરણની કળીઓ ૧ તોલો, બારીક વાટી તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાંખી તે સાત

દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેલીમધનું ચૂર્ણ, ભોયકાહોળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર ગાયનું દુધ, એ એકત્ર કરી આપવાં. [૧૧] આંબળકાંઠી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાંખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેશર જાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને જાશ ભાત ખાવાં. રક્ત પ્રદર ઉપર:—[૧] અશોકની જાશનો દુધ અને પાણીમાં મેળવી દુધાવશેષ કાઢો કરી થોડો થયા પછી પીવો. તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાઘાટીની ઉત્તર દિશાભણીના મૂળો, ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં કાઢી લેવા અને તે કંચરે બાંધવાં. (૩) કેવડાના મૂળો ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી સાકર નાખી આપવો. (૪) તવખીર, રાજ અને ગેર એનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૫) નાગકેશરની ભૂકી ઘીમાં પલારી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે વખત આપતાં જવી, [૬] ગરમાળાની શિંગો, બાળ કરી, મોચરસના જાડની જાશ અને ગોંધણીના બિયાનું ચૂર્ણ એ એકત્ર કરી દુધમાં આપવાં. (૭) ઉંદરની લેંડીઓ બલાખસ નેઈ દુધમાં મેળવી ૨-૩ દિવસ આપવી. (૮) ખેરી શુદ્ધ રાત્રે પાણીમાં ભિજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહ એનો નાશ થાય છે. [૯] જૂની ઇંટનું ચૂર્ણ ૬ માસા માયફળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી એક તોલો એ એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) પેટારીના પાંદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં નાગકેશરનું ચૂર્ણ બે માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું. [૧૧] કેશર, એલચી, નયફળ, વંશલોચન, નાગકેશર, શંખજીરું, એ સર્વનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ઘી અને ૩ માસા એમાં સેવન કરવું; એટલે રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તારી, એ રોગો દુર થાય છે. આ આપધ બે વખતે લેઈ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દુધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાંકિયું કેળું એક, અર્ધા તોલા ઘીમાં ૬ રોજ સવાર સાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કાષ્ઠને ટાટું પડે તો તુરતજ કેળાની અંદર મધ નાખી આપવું, એટલે રક્તપ્રદર અને ધાતુવિકાર દુર

થાય છે. સાંધરખનાં ફળો તલના તેલમાં ૩ માસા આપવાં; એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રદરો ઉપર:—(૧) નવા થયેલાં પ્રદર ઉપર એરંડ તેલનો રેચ આપવો અને દરરોજ સુષ રેલતી વેળાએ ગાયના તપા વેલા દુધમાં ખાંડ અને થોડી સુંકની ભૂકી નાખી તે પાવું. [૨] ડાલના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. [૩] ત્રિક્ષ્ણાં, સુંક, દારૂળદર અને લોધ્ર એનો કાઠો, મધ અને લોધ્રનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. [૪] ઉંચરાના ફળોનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોઢક કરી તે આપવાં. (૫) દારૂળદર, રસાંજન, અરકુત્તી, નાગરમોથ, કરીઆતુ, બેલકાચરી, લિલામો, એનો કાઠો મધ નાખી પાવો, [૬] ભુઈ આંમલીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે તે દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીના પુલોનો કાઠો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા પાંદડાંનો રસ સાકરમાં પાવો; [૮] ત્રિક્ષ્ણાં, દેવદાર, વજ, અરકુત્તી, ધરો, પિંધવણ, જળદાણા, એનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરીઆ મૂળ, મલુડાની જાલ, ધોળું ચંદન જેડીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કાઠી અને વેળુ એનાં પાંદડાં વાટી તે કલક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળજનાં મુળો અથવા અશોકની જાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લેંડીઓ, ધાવડીનાં પુલો, રક્તયાત્રોજ એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી, તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીના પાલાનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; એટલે શ્વળયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારૂળદર, લિલામો, લાન્નળું, તલનાં પુલો, રસાંજન એનો કાઠો આપવો. (૧૫) મોચરસના જાડની જાલનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું. (૧૬) દારૂળદરના કાઠામાં ૩ માસા શિલાજીત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદની ભૂકી નાખી તે આપવી. (૧૮) જનસુંદીના પુલોની કળીયો, સવાર સાંજ ચાર પાંચ લેઈ

૬ માસા ખડીસાકરમાં ખાવી, અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ, સાકર નાખી પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દુધમાં સાકર નાખી એ વખત આપવું, એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ શકિત પણ આવે છે. (૨૦) જનસુંદીનાં મૂળ ગાયના દુધમાં ધસી સાકર નાખી સવાર સાંજ એ વખત આપવાં; એટલે પ્રદર ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાળાં પુલો સવારસાંજ ૫ લેઈ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્શ એ દૂર થઈ શૌચ સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલ વૃક્ષનાં તાળાં પુલો એક તોલો લેઈ તેમાં બદામ ત્રણ ચાર નાખી સાકર સાથે તે એ વખત ખાવા આપવાં, તે ઉપર થંડુ પાણી ૧ તોલો પીવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર સાંજ સાલમિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજળી મિશ્રી એનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લેઈ દુધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ધોળીજ સુંદીનાં મુળીયાં, કમળકંદ, ધોળી સેમળનું કંદ અથવા જાલ, એની ૭ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી, નિત્ય સવાર સાંજ ગાયના દુધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર એનો નાશ થાય છે, (૨૫) કુલડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણેલી ભાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અગર સાકર નાખી આપવી. પથ્ય:—જુના ચોખા, જવ, મગ, મસુર, ઘાણા તુવેર દુધ, ઘી, તાંદળજો, પંડોળાં ધોળું કાઢળું થંડુ પાણી, અપથ્ય—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કુળતથ, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં ક્ષારપદાર્થ, તાંબુલ, થંડાં ધાન્ય, ખાટા પદાર્થ મીઠું.

૯૫ સોમરોગ.

કારણ:—સ્ત્રિએને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ શોક, ભ્રમ, અતિસાર, કિંવા વિષદોષ એલેક-

રી સંપૂર્ણ શરીરમાંહેતું ઉદક ક્ષોભ પામી તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્રવે છે. શ્વેત-
મૂત્ર જેવોજ એક પ્રકારનો રોગ છે. લક્ષણ
અને નિશ્ચિતિ:— તે વખતે તેના વેગનું ધા-
રણ ન થવાથી કાંઈપણ સુખ જણાતું નથી,
અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે. અને મૂત્રછા
બડતી તથા શરીરની ચામડીને અતિ રક્ષતા
આવે છે, અને તેની ભોજન, પ્રાશનીય પદાર્થો,
એથી કરી તૃપ્તિ થતી નથી. ઉદકે શરીરનું
ધારણ કરે છે, એટલે તે જિદકને પણ સોમ
સંજ્ઞા આપેલી છે, તે સોમનો ક્ષય થાય છે,
એટલા માટે એ વ્યાધિને સોમરોગ કહે છે.
મુત્રાતિસાર—તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે,
તેથી દેહને નિશ્ચેષ્ટતા આવે છે.
તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સ્રવે છે,
તથા સોમલક્ષણો થઈ ઘણા દિવસ જાય છે.
તથા તે કાંઈ જેવો વારંવાર મૂત્રમાર્ગે સ્રવે છે,
ત્યારે તેને મુત્રાતિસાર એમ કહે છે. આ
રોગ બલનાશ કરે છે. સોમ લક્ષણ:—ઘણોજ
સ્વચ્છ, થડો, ગંધ તથા વેદના એથી રહિત
ધોળો એવો અતિસ્ત્રાવ થાય છે, તેમાં તે સ્ત્રી
અતિ દુર્બલ થાય છે. ઉપચાર:—(૧) કાળી મુ-
સળી ખારેક જેડીમધ. તથા ભુખ કાહળું એનું
ચૂર્ણ, મધ અને સાકર એમાં આપવું. (૨)
કુવાડીઆનાં મૂળો ચોખાના ઘોવરામણમાં વાટી
પ્રાતઃકાળે પ્રાશન કરવાં (૩) પાકેલાં કેળાં અને
આંમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં નાંખી તે આપ-
વું. રજોદોષ ઉપર:—કેટલીક સ્ત્રિયોને એવી
રેવ હોય છે કે પ્રત્યેક મહિનામાં એ વાર રજ-
સ્વલા થાય છે, અને રજસ્વલા થયા પછી આ-
ઠ દિવસ પર્યંત નિત્ય સ્રાવ થતો હોય છે.
તે કારણથી ક્ષીણતા, ગ્લાનિ, હાથ
પગોનો દાહ એ વિકારો થાય છે. એ ઉપર ઉપ-
ચાર:—(૧) કાંડવેલ અંગારામાં સેકી ૨ તોલા
પર્યંત રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી, ગોપીચંદનની
ભૂકી ૧ તોલા અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલા
નાંખી તે પાવો. (૨) શંખજીરું અને પાપાણુ
ભેદ એનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું. શુદ્ધાત્તવનાં
લક્ષણ:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો
નથી હોતો, જેની અંદર દાહ શૂલ ઇત્યાદિ હો

તા નથી, જે મહિનામાં પાંચ દિવસ સુધી નિયમ
પ્રમાણે હોય છે. ઘણો વધારે, તેમ ઘણો
થોડો પણ નહિ, મધ્યમ સ્રવે છે. તે શુદ્ધ
એમ સમજવું તથા જે સસલાના લોહી જેવો
કિંવા અળતા જેવો લાલ હોય છે, અને જેમાં
વસ્ત્ર પલારી ઘોષ્ટ નાખવાથી ડાગ રહેતો નથી
તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

૬૬ યોનિરોગ.

યોનિશૂલ ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ,
અરકુસી, એ ચીજો નાખી દુધ સિદ્ધ કરવું.
અને તે પાવું. (૨) ગજો, ત્રિફળાં, દંતીમૂળ,
એના કાઢાવડે શેકવી. (૩) તગર, રિંગણી, કોષ્ટ,
સીધવ, દેવદાર, એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિ-
દ્ધ કરી તેમાં ૩ લિજવી. ધારણ કર-
વું. (૪) ૩ લેખ ધીમાં બોળી તે ઉપર ચંદન
નું પાણી સીચી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૫)
જૂની ઇટની અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલીવડે
શેકવો. (૬) સુંઠ, મરી, પીપર. એનું ચૂર્ણ
મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં પાંદડાં
અથવા કાચરી, કલૌજ જીરું, અરકુસી, સુંઠ,
મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, એ આપધો વાટી
ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સું-
ઠની ભૂકી એરંડતેલમાં કાલવી અથવા સુંઠ અ-
ને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯)
સીંધાણું, અરીણુ, રકતામોળ, આંબાહળદર,
એ આપધો કુટી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે
યોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં
મૂળ મેઢીના ઘીમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંદર
લેપ કરવો (૧૧) કાળા ધંતુરાના એ ત્રણ પાંલા
બારીક વાટી સીધવ અને ઘી નાંખી પોટલી ક-
રી તે યોનીમાં રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારની
શૂલ રહી જાય છે. (૧૨) બિડલોણુ, આવચો,
અરકુસીનાં મૂળ, પીપર, વજ, મરી, પીપળા-
મૂળ, સુંઠ એનો કદક કરી કોકરવણી પાણી
માં આપવો. (૧૩) કળલાવી, ઝંઝેટા કિંવા
કંવડળીનાં મૂળ, યોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે
યોનિશૂલ અને પુષ્પાવરોધ એનો નાશ થાય છે.
યોનિરોગ ઉપર:—વડ, પીપળો, ઉંખરો, પીપ

ળા, બર, મહુડો, અંબાડા, નાંદરખ, ખોરડી એની છાલ; જેડીમધ, ચારોળી, રાતો અને ઘોળો લોધ્ર, સાળધ, ટેકું, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, ફેરી, બાળહરડાં, અસાણા એમાથી જેટલા મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો; એટલે એ નિરોગ, ત્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેઢારો ગ, પ્રમેહ, વિષદોષ, એ દુર થાય છે. (૨) શિવળુ, ત્રિક્ષ્ણાં, દ્રાક્ષ, કાસંદરો, આંબાહળદર. હળદર, ગજો, કોરાંટીના મૂળ, શતાવરી સાટોડી ફાળસા એ આપધો તોલો તોલો લેધ બધાઓથી સોળગણું પાણી નાંખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી ઘૂત સિદ્ધ કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી યોનિ સંબંધી સર્વરોગ દૂર થાય છે, તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) પીપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોષ્ઠ સીંધવ એની આંગળી જેવી જડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગજો, ત્રિક્ષ્ણાં, દંતીમુળ, એનો કાઢો કરી તેથી યોનિ ધોવી; એટલે કંકુની શાંતિ થાય છે. (૬) યોનિસ્નાવ ઉપર:—મગના પુલો, કાથો, હરીતકી જ્યવફળ, પહાડમુળ, તથા સોપારી, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ થઇ તેમાંથી પાણી વહેશે નહીં. (૬) આંમળાનો રસ સાકર નાંખી આપવો એટલે યોનિ દાહ શાંત થશે. નષ્ટાંતર:—કોષ્ઠ કોષ્ઠ વખતે શરિર રોગે કરી ઘણીજ યોગ્યવયે તાણવાવસ્થામાં પણ સ્ત્રીને અડકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષિણુ તા પ્રાપ્ત થઈ કઠી પ્રાણુનો પણ નાશ થાય છે. રજોદર્શન ઉપાય:—(૧) કાળા તલના કાઢામાં ગોળ નાંખી થંડો કરી પીવો. (૨) તલ, વરી-આળી, એનો કાઢો થંડો કરી ગોળ નાંખી પીવો. (૩) ઘોળી ધરેના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીયો વાટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દુધીનાં બિયાં, દંતીબીજ, પીપર, ગોળ, મીઠળ, દારૂં કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર, યુરીયાનું, દુધ. એકલ કરી તેમાં દીવટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી; એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંચ, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા શિવાયની કરેલી જાશ અને દહીં

એનું સેવન કરવું, તથા માલકાંગણીનાં પાંત્રાં વાટી તે તથા રાઈ, તજ તથા અસાણા એનું ચૂર્ણ દુધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીપર, ગોળી અને આમલીની છાલ પાણીમાં ધસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મુળ યોનિમાં રાખવાં. અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળો માંખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામાં સુંક, મરી, પીપર, હિંગ, ભારંગમુળ, એનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી આપવો; એટલે અડકાવ આવશે. અને રક્તચુદ્ધિ પણ દુર થાય છે. (૯) ભારંગમુળ, સુંક, મરી, પીપર એનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયેણુના બિયામાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ સાત દિવસ આપવાં.

૯૭ યોનિકંદ.

દિવસે ઉંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખદાંતવડે ક્ષત થવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઈ યોનિમાં પર, રક્ત એના રંગ જેવા રંગનો, અંગુડા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો ઉત્પન્ન થાય છે; તેને યોનિકંદ કહે છે. ઉપચાર:—(૧) ગેર, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો, માયાં એનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમાં ધારણ કરવું; તથા ત્રિક્ષ્ણાના કાઢામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગજો, ત્રિક્ષ્ણાં, દંતીમુળ, એના કાઢામાં પીપર, મરી, અડદ, શતાવરી. કોષ્ઠ, સીંધવ, એ વાટી તેની દીવેટ આંગળી જેવડી કરી યોનિમાં રાખવી, એટલે તે યોનિમાંહેનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાંદુરખી, પીત લોધ્ર, એ કુટી આંમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો. [૪] પીત્તપાપડો કુટી કણકમાં મેળવી, લથેળી જેવડી પુરી કરી તે ગોળા ઉપર બાંધવી. (૫) કડવા લીંમડાનાં બિયાં તલમાં તળી તેમાંજ ખલવાં, તથા તેમાં થોડી મોરચુધાની પુલાવેલી ભૂકી ઘાલી, તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવું; એટલે કંદ ગરી પડે

છે. આ ઔષધ મુળવ્યાધિના મુખ ઉપર પણ ચોપડવું, એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

૯૮ ગર્ભિણીરોગ

ગર્ભધારણ થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો:—

ગર્ભધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે. કુંડીપર થંકુ પાણી રેડવું, જે તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેતે રહેતે તેના અંગે જડત્વપણું આવે છે, સૂર્યકિરણ જોવાનો ભાસ જણાય છે, આળસ આવે છે, મુખમાં મોળાશ છુટે છે, કોષ્ઠપણુ પદાર્થ ઉપર પ્રીતી થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્લાની અને અંગ ઉપર પરસ્પેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીના શરિર ઉપર સંદેહાદ્ય આવવા માંડે છે, અને તેના સ્તનનો અગ્ર ભાગ કાળાશપણું પકડતો જાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનાં ઓરાક સાત્વિક રાખવો. ઘણી મેહેનત કરવી નહિ. તેમ ઘણુંજ ખેસી રહેવું પણ નહિ. શકિત પ્રમાણે કામ કરવું, એટલે પ્રમત સમયે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ છ મહિના થયા પછી પુરૂષસહવાસ અને પ્રવાસ કરવો નહિ, તથા પાન ખાવાં નહિ. ગર્ભિણીના દૈન્યમાં બળતરા થાય છે તે ઉપર:—(૧) આવળકંઠી અને દ્રાક્ષ એનું ચૂર્ણ ખડીસાકર સાથે આપવું. (૨) ગાયના દુધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં ગળેનું સત્વ અથવા પ્રવાળ આપવી. જવર ઉપર:—(૧) ચંદન, ઉપરસાળ, લોદ્ર, દ્રાક્ષ એનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો. (૨) દુધી, ઉપરસાળ, પહાડમુળ વાળો, નાગરમેથ એનો કાઢો થંડો કરી પાવો. (૩) મહુડાની જાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જેડીમધ, પન્નકાષ્ટ, એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. પિત્તજવર ઉપર:—દ્રાક્ષ, પન્નકાષ્ટ, વાળો. સાલવણ, ચંદન, જેડીમધ, દુધી, ઉપરસાળ, આવળકંઠી, એનો કાઢો કરી પાવો. વિષમ જવર ઉપર:—સુંઠ, બકરીના દુધમાં વાટી પાવી. જવરાતિસાર:—મજ્જ, જેડીમધ,

લોદ્ર, એનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા તથા રક્તાતિસાર એનો નાશ થાય છે. સાધારણ અતિસાર ઉપર:—(૧) આંખાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી. (૨) બાળખીલાં, જયફળ, મરડાશિંગ, એ પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૩) ધાવડીનાં પુલો મોચરસ, ઇંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા, પાણીમાં આપવું. (૪) પોકેલાં ઉંબરાં મધમાં આપવાં. અથવા પોકેલાં જાંબુ આપવા. સંઘ્રહણી ઉપર:—આંખો અને જાંબુઓ એની જાલના કાઢામાં, ડાંગરની ધાણી તથા સાંતુ એનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું. શ્વાસકાસ ઉપર:—(૧) પીડવણુ, બળદાણા, અરકુસી એનો રસ પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોળે, જવર, એનો નાશ થાય છે. (૨) ભારંગમૂળ, સુંઠ, પીપર એનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. ઉલટી ઉપર:—ધાણાનો કદક અથવા કોથમીનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રાશનાર્થે આપવો. (૨) ખીલાંની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) તરવડાનાં પુલો ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું. વાયુ ઉપર:—ખીલાં, કુવાડીયો, કિંવા પાહાડમુળ, તથા સુંઠ એ નાખી કાઢો કરી તે થંડો થયા પછી આપવો. ગર્ભિણીના સોળ ઉપર:—(૧) ચંદન, જેડીમધ, વાળો, ત્રાગકેશર, તલ, મેઢાશિંગી, મજ્જ, આકડાના મુળ, સાટોડી એનો લેપ સોળનો નાશ કરે છે. તેમાં ગર્ભિણીના વિશેષ કરી નાશ કરે છે (૨) શાહજીર, ધાણુજીર, કડુ, એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના સોળનો નાશ કરે છે. (૩) આસોદનાં તાજા મુળ ગોમુત્રમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો, (૪) ધોળી સાટોડીનાં મૂળો ઘસી લેપ દેવો. અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. ગર્ભિણીનો જડરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:—અજમોદ. સુંઠ, પીપર, જીર, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં અપવું. ગર્ભિણીનીશુળ ઉપર:—(૧) દાલ, કાસ (કાહ), એરડો, ગોખર,

એનાં મુળો લઘ તેનો દુધમાં કાઢો દ્રરી સાકર નાખી આપવો. (૨) ગોખર, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, દુધમાં વાટી તેમા સાકર નાખી પાવું. (૩) કચરા, શિંગોડાં, પન્નકાષ, નિલકમળ, વગડાઉ મગ, જેઠીમધ, એનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. ભાત અને દૂધ પાવું. એટલે ગર્ભીણીની શલ અને અતિસાર એનો નાશ થાય છે. ગર્ભીણીના પ્રદર ઉપર:—કુંભારના ઘરની માટી, મોગરીના પાંત્રાં લાગળ, ધાવડીનાં પુલો, ગેર, રસાંજન, રાજ એમાંથી મળે તે પદાર્થો લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ ઈંદ્રજવ, એનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર શળ, એ ઉપર આપવો. ગર્ભીણીના આનાહ મલમુત્રબંધ રોગ) વાયુ ઉપર:—વજ, અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું, તેમાં હિંગ અને સંચળ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું, એટલે સુખી થશે. ગર્ભીણીનું મુત્ર બંધ થાય છે તે ઉપર:—સાળી, સેલડી, ડાલ કાસ, અને શરતુણ, એ તુણપંચમૂળો નો કલ્ક નાખી દુધ કઢાવવું, અને તે પ્રાશન કરવું. એટલે મુત્ર બંધ, તૃષા દાહ, રક્તપિત્ત એનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાના પુલો, બારી પેટુપર બાંધવાં. (૨) સુરો ખાર પાણીમાં વાટી કુંડીપર લેપ કરવો. ગર્ભીણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—વાળો કમળ, રતાંદળી, ક્ષીરશ્લકપંચક—(વડ, ઉંમરો, પીપળો, પીપળી, જાંબુઓ) એની ઊલ, એ ઔષધો પાણીમાં કુંડી ઘી નાખી તેમાં ફટકડી પત્તારી યોનિમાં રાખવી, અને કુંડી ઉપર લેપ કરવો. (૨) શતધૌત ધૃત શરીરે યોગવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલકમળ, રાતુંકમળ, નાગકેશર એનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી તે આપવો. (૪) શીંગોડાં, કચરા એની દુધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ, કુંભળાં ઉચરાં એ દૂધમાં બારી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળનાં મુળીયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ, અથવા પન્નકાષ્ટ એનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ. કાળો વાળો, ઘોળો વાળો,

લાગળ ગળો, વાવડિંગ, પિત્તપાપડો, ધમાસો એનો કાઢો કરી તે થડો થયા પછી પીવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર એ દુર થાય છે. (૯) કચુતરની હગાર નાગરવેલીનાં રસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રતાંકમળ, કલ્હાર, કુમ્બ (ચોયણી) શ્વેત કમળ, મહુડાંનાં પુલો, એ ઉત્પલાદી ગણુ નો કાઢો કરી આપવો. એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હ્રોગ, રક્તપિત્ત. મૂઝા, ઉલટી, અને અશ્ચિ એનો નાશ થાય છે. ગર્ભીણી સ્તનસ્વલા થાયતો...આવળકંડી ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાશર સુધી પાવું, ગર્ભીણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય છે તે ઉપર—(૧) કુંવેરના મુળ, હળદર, માયફળ, અને ફટકડી એ પાણીમાં ધસી ગરમ કરી લેપ દેવો. (૨) ફટકડીના પાણીવડે સ્તની ડીંટડીઓ ધોવી કરોળીઆનું પડ ધસી લેપ દેવો એટલે દાહ શમન થાય છે. ગર્ભીણીને પુષ્ટિકર યોગ—આસોદનાં મુળોનો કાઢો કરી આપવો. એથી ગર્ભીણી પુષ્ટ થઈ બાળક સદૃઢ જન્મે છે.

૯૯ ગર્ભ ચલન

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કંચર, પીક, પેટુ દુખવા લાગે છે; પેટમાં દુખે છે. અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે, એકાદ વખતે બેશુધ્ધ થઈ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભીણીએ શકિત કરતાં ધણું કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઉબ્જતા પ્રયળ થવાથી, અથવા ગર્ભીણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે. પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન, રતાંદળી એ ગાયના દુધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું. એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલકમળ, વાળો, શિંગોડાં, કચરા, એ લેઈ થંડા પાણીમાં વાટી દુધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું. એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શલની શાંતી થાય છે. બીજા માસમાં:—ગર્ભ ચલન થવા

લાગે તો કમળના તંતુઓ, નાગકેશર, એ વાટી દુધમાં પાવું. શળ થતી હોય તો તગર, કમળ, ખીલ, કપૂર, એ બકરીના દુધમાં વાટી દુધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજો માસ:**—નાગકેશર વાટી દુધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને શલ હોય તો પદ્મકાષ્ટ, ચંદન, વાળો, કમળની ડાંડી, એ થંડા પાણીમાં વાટી દુધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું, એટલે ગર્ભ પડતો નથી, શળની શાંતિ થાય છે. **ચોથો માસ:**—ચોથા માસમાં ચલન, તૃપા, શલ, દાહ, તથા ન્યર, એ થવાથી કેળનાં કાંદા, લીલાં કમળ, વાળો એ વાટી દુધમાં પ્રાશનાર્થ આપવાં. **પાંચમો માસ:**—દાહમનાં પાંત્રા અને ચંદન વાટી તેમાં દુધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને નિલકમળ, કમળની માંહેનું કેશર અને બોરડીનાં પાંત્રા, નાગકેશર, પદ્મકાષ્ટ, એ પાણીમાં વાટી દુધમાં પીવા માટે આપવું. એટલે ગર્ભ સ્થિર થઇ શુળની શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠો માસ:**—ગેર, ગાયના છાંણાની રાખ, પીપર અને ગોપીચંદન, એનો કાઢો કરી થંડો થયા પછી તેમાં દુધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો. **સાતમો માસ:**—વાળો, ગોખર, નાગરમોથ, લાળગુકંદ, નાગકેશર, પદ્મકાષ્ટ, એનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **આઠમો માસ:**—લોધ અને પીપર એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **નવમો માસ:**—નવમાં માસમાં પ્રસુતિ થાય છે.

૧૦૦ ગર્ભસ્ત્રાવ અને ગર્ભપાત.

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન કરવા લાગે છે. તેને સ્ત્રાવ કહે છે; તે પછી પાંચમાં મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્યંત કહીણુ થઇ દેહ તૈયારીમાં આવે છે. તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનાથી પણ પ્રસુતિ થાય છે. **ગર્ભસ્ત્રાવ અને પાત એનાં લક્ષણો:**—ભય, અભિઘાત, વિપમાશન, ઉંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ ઉતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવવો, તિક્ષણ અને ઉજળ પદાર્થોનું સેવન, ભાર ઉંચકવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તિવ્રરેચક, ઇત્યાદિ કારણોએ સ્ત્રાવ

અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્ત્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ; પાર્શ્વ (પાસુ), પીક, એમાંહે શલ; પ્રદર, આનાહ, તથા મૂત્રબંધ એ ઉપદ્રવો થાય છે. **ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ટ કરવા તથા દુઃખ વીસારે પડવા માટે:**—(૧) બેડીભોરીંગણી, ઉભીભોરીંગણી, સાલવણ, પીકવણ, તથા ગોખર, એનો કાઢો કરી તેમાં બાફેલી પેજા ઘી નાખ્યા સીવાય આપવી. (૨) કુળિત્ય બાપી તેનું કઢણ પીવા આપવું. **પહેલા માસમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:**—જેડીમધ, સાગનાં બી, શતાવરી, દેવદાર, એ ઔષધી પ્રત્યેક તોલો તોલો લેઇ થંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દુધમાં નાખી પ્રાશન કરવું. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:**—આસીંદરાની જાલ, કાળાતલ, તામ્રવદ્ધી (ચિત્રકોટ ઉપર મળશે; ન મળે તો, મજક લેવી.) શતાવરી, એનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:**—ગળો, શતાવરી, ગહુલા, ઉપરસાળ એનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ચોથા માસમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:**—ધમાસો, ઉપરસાળ, રાતના, કમળનું દેંદું, જેડીમધ, એનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **પાંચમાં માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:**—બેડીભોરીંગણી. ઉભીભોરીંગણી, શિવણ, ક્ષીરત્વક્ષોની જાલ (વડ, ઉંમરો, પીપળો, પીપરી, જાંબુઓ,) કાકડાશીંગ, તજ, એનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ધૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **છઠ્ઠો મહિના:**—પીકવણ, બળદાણા, સરગવો, ગોખર, શિવણ એનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **સાતમો મહિના:**—શિંગોડાં, કમલતંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા, જેડીમધ, એના ચૂર્ણની દુધ અને સાકર નાખી લાપરી કરી આપવી. **આઠમો મહિના:**—કાકડાના મુળ, બીલાં, ડોડીનાં મુળ, પટોલ, સેરડીના મુળ, રીંગણી, એનો કાઢો કરી તેમાં દુધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દુધ પાવું.

+ નવથી બાર માસ તક પ્રસુતિ થવાના બીજા મહિના છે. નવ મહિના પછી પ્રસુતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભાણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગલ કહેલાં છે.

નવમો મહીનો—જેઠીમઘ, ધમાસો, શતાવરી, ઉપરશાળ, એનો કાદો દુધ નાખી દુગ્ધાવશે રાખી પાવો. **દશમો મહીનો**—સુંદ, શતાવરી એનો કાદો કરી પાવો. **અગિઆરમો મહીનો**—રાયણની ખાલ, નિલકમળ, લાગળગુનાં કાંદા, આવળકાંટી, (આંમળાં,) એ દુધમાં વાટી પાવાં; એટલે અગિયારમાં માસમાં શુભની શાંતિ થાય છે. **આરમો મહીનો**—ધોળી ભુયકાહળી, આસોદ, શતાવરી, કમળના તંતુ, એ વાટી આરમાં માસમાં શુભની શાંતિને માટે આપવું, એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે. અને તિવ્રશુભ શાંત થાય છે. **ગર્ભપાત ઉપર** લાગળગુ, ધાવડીના પુલો, નિલકમળ, જેઠીમઘ, લોદ્ર એનો કાદો સ્ત્રીએ પાણીમાં ભેરી પીવો. એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથની નિરખણ માટી, યકરીના દુધમાં ભેળવી. મધ નાંખી આપવી; કિંવા ધોળી ગોઠ હોંનાં મુળ, દુધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર કમળના તંતુ, તથા તલ એ સમભાગ, લેઈ વાટી, મધમાં ભક્ષણાર્થ આપવાં. (૪) અતિબળાનાં મૂળ, કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં કંચરે બાંધવાં. [૫] કસ્તુરી ૧, જવંત્રી, ૩, જવકમળ, ૩, પીપળાના બીજ ૬, ૬, ગુંજનપ્રમાણે લેઈ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

૧૦૧ ગર્ભજ રોગ

શારંગધર વૈદ્યક ગ્રંથમાં ગર્ભજ રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેનાં નામો—**ઉપવીષ્ટક, નાગોદર; મકકલ, મૂઠગર્ભ વિષ્ટલ, ગૂઠ ગર્ભ, જરાયુદોષ, તથા ગર્ભપાત, ઉપવિષ્ટિક**—ગર્ભીણી સ્ત્રીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ થણો થાય છે, તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધતો નથી એવો થાય છે. તેને હાલચાલ માત્ર હોય છે, એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. આં એક સહનો ભેદ છે. **નાગોદર**—સંયોગકાળે વાયુના યોગેકરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને નાગોદર કરીને કહે છે. **મકકલ**—આ રોગનો પ્ર

કાર વાયુ ગોળા જેવો હોય છે. **મૂઠગર્ભ**—કુંદિત ગતિ એવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે. તથા યોનિ, પેટ, એમાં શલ ઉત્પન્ન કરે છે. અને મૂત્રાવરોધ કરે છે. **વિષ્ટલ (સલ)**—ગર્ભીણીએ અકાલે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભ શુષ્ક કરે છે. તેથી કરી તેનું ચલનવલન વૃદ્ધી બંધ પડવા માંડે છે. તથા કાળેકરી તેને વાયુની પીડા થઈ સલ થાય છે. **મૂઠગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઠગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભીણીનાં લક્ષણો**—જેની ગરદનનો મેર તુટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ લીધું થઈ જાય છે. લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર, કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભીણી અને ગર્ભ એક માસ માં મરે છે એમ જાણવું. **પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાના લક્ષણો**—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું, લીધું થાય છે. તથા શ્વાસોચ્છવાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે. અને અંદર બાળક મરી પુલવાથી પેટ પૂલી જાય છે. માના માનસ અને અંગતુલક અવાં દુઃખકારણોએ કિંવા વ્યાધીએ કુખમાં ગર્ભ મરે છે. **ગર્ભીણીના ધીજ અસાધ્ય લક્ષણો**—વાયુના યોગે યોનિનો સંક્રાંચ થવો, કુખમાં ગર્ભ અડકી રહેવો, મકકલશલ, આલેપક કાસ, શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઠગર્ભ એ થાય એટલે તે ગર્ભીણી બચતી નથી. **યોનિસંવરણ વ્યાધિ**—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન, જનરણ, એનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભીણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કોપે છે, તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માગે બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભદ્વાર રોકે છે. અને ગર્ભશયને પીડા કરે છે. તેથી કરી ગર્ભનું મોં, નાક, બંધ થઈ શ્વાસોચ્છવાસ, બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે; આ કાળજેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

મુખપ્રસવ થવાને ઉપચારો—(૧)

સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માંથાના કેશ એની ધુણી યોનિને આપવી. (૨) કળલાવીનાં મૂળ, સૂત્રમાં બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૩)

સૂર્યવલ્લી, આંકડો, કિંવા કડયું જંદાવન એનાં મૂળને ધારણ કરવું. (૪) પીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરડતેલ નાખી, તેનો ટુંટી ઉપર લેપ કરવો. એટલે અનેક પ્રમાદો વડે ઘણી પેડા પામેલી સ્ત્રીનો સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બીજેરાના મૂળ અને જેડીમધ એનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાંખી પાવું. અથવા બીજેરાના મૂળ કંબરે બાંધવાં. (૬) શેરડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લેખ તે અથવા (૭) નાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લેખ તે પોતાના શરીર જેટલા લાંબા સુરતવડે બાંધી કંબરે બાંધવાં (૮) ઘાળો ઝંઝોટો અથવા કડવો લીંમડો કિંવા કાકળં-ધા એના મુળ કંબરે બાંધવાં, ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં. પ્રસવ થતાંની સાથે છેડી નાંખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં ફેતરા નાલિનીયે બાંધવાં (૧૧) ગાયનું દુધ પાંકા પાશેર લેખ તેમાં ગાયનું જાણુ એક તોલાથી એ તોલા પર્યંત મેળવવું. અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું. એટલે ત્વરિત છુટકા થાય છે. **સલ વધારવા માટે**—ઘાણા, નાગરમોથ, વાળો. લાવનળ, ગજો, વાવડિંગ. પિત્તપાપડા, ધમાસા એનો કાઢો આપવો. [૨] વરધારા અને ઘેણી બસુદીનાં પુલો એ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડી-સાકર નાખી તે સવારે પાવાં (૩) આંમળાના બી, આબાહળદર, કોડીના પાંદડાં એ ગાયના ઘીમાં વાટી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડા અને કચરા એની લાપશી દુધમાં કરી ખાવી. (૫) ગાંડલા કમળકંદ અને કુંણા બિંબરાનાં ફળો એ દૂધમાં ખાઈ તે દૂધ પાવું. **મુઠગલ ઉપર**—(૧) ફાળસાના મૂળોનો અથવા સાલવણીનાં મૂળોનો લેપ, નાલિ, અસ્તિ અને ભગ, એ દેકાણે કરવો. એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. [૨] મોરવેલ, વેખંડ (વજ), આસોદ, મહા, નીલી, બેરડીનાં મૂળ, એનો ચતુર્થાંશ કાઢો તેમાં ગોળ ર તોલો નાખી તે પાવો. **મૃતગર્ભ બાહિર પડવા માટે**—(૧) દોઢ પાશેર પાણીમાં પાંચ તોલા ગાયનું જાણુ મેળવી ગાળી તે પાંચ દેવું. (૨) રાઇ, હિંગ, એનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજમાં નાંખી આપવું. **ગર્ભપાતકારક આપધો**—ગાજરનાં બી, ફળલાવી, નગોડ, અને ચિત્રાના

મૂળ, દેવડાંગરના ફળ, કડવંચીનું કંદ હિંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક આપધો છે. (૨) ગાજરનાં બી, કાળાતલ અને કલોજી છડાં એ ગોળમાં ખાવું. એટલે ગર્ભપતન પામે છે. **પ્રસૂતિ સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તો**—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શલ, પેટનું ચડવું અને અગ્નિમાંંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વીંટાળી તેવડે તેનો કંઠ ઘસવો તથા સર્પની કાચળી, કડવું કાહોળું. નાગરમોથ તથા સરસોડા, એનું ચૂર્ણ રાત્રના તેલમાં ભિજવી તેની યોનિને ઘૂંણી આપવી. (૨) ફળલાવીના કંદનો કટક કરી તે હાથપગને ઘસવો તથા લેપ કરવો, એટલે ઓર પડે છે. **યોનિ ક્ષતરહિત થવા માટે**—કડવા કાહોળાના અથવા ઘાળા કાહોળાનાં પાંચા અને લોદ્ર, એ સમભાગ લેખ બારીક વાટવું અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો. **યોનિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થવા માટે**—(૧) પીત્તપાપડો અને બિંબરાના ફળો વાટી, તલના તેલમાં મેળવી તેનો યોનિમાં લેપ કરવો, (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને પુલાવેલી ફટકડી એ એકત્ર કરી, બારીક વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) માયા, કપુર મધમાં ખતી અંદર લેપ કરવો. (૪) તાલીમખાનાના કાઢામાં તેનું જ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો. **નિર્લેખ કારણુ**—(૧) હરતાળ, ૧, રાળ, ચુનો જ ભાગ એમાં પાણી નાંખીં કિચિંત ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હરતાલ ૧, શંખચૂર્ણ ૬, ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એ એકત્ર કરી બેળવું. (૩) ગુલબારીના કાંદા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે.

મકકલશલ—બાળક પૃથ્વી ઉપર પડ્યા પછી, યોનિને રગડી, અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિં એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવું, નહિં તો યોનિગત વાયુ કાપી સાવ થતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીના હૃદય મસ્તક તથા અસ્તી એમાં શલ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને **મકકલશળ** કહે છે. **મકકલ શળ ઉપર**—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કાક-રવણા પાણીમાં અથવા ઘી સાથે પ્રાશન

કરવું. (૨) પિપ્પલ્લ્યાદિગણુ:— પીપર, પીપરીમુળ, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકપીપ્પ, તજ, અજમોદ, ચરસડો, હિંગ, ભારંગમુળ, કાળીપાડ, હંદ્રજવ, ગિરં, બકમરૂં મડી, મોરવેલ, અતિવિપ કુટકી (કકુ) વાવડિંગ આ પીપ્લ્યાદિગણુ, કક્ષ, વાયુ, શુદ્ધ, શળ, જવર, એનો નાશ કરે છે. આ ગણુ, દીપન પાચન એવો છે. એનો કાઢો કરી તેમાં મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મકકલશુળ, શુદ્ધ અને કક્ષવાત એનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, ઘાંણુ એનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવાં આપવું. (૪) હિંગ શેડી ઘીમાં કાલવી ખાવી. સુવાવડીને પથ્થ—પ્રસૂત સ્ત્રિએ યુક્ત એવો અહારવિહાર કરવો, તથા વ્યાયામ મૈથુન, ક્રોધ અને થંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂત સ્ત્રિના અપથ્યકાર આહારોએ કરી કષ્ટસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય વ્યાધિ થાય છે, એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવી.

ગર્ભ ધારણાપાય:—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલાં શરિરમાંહેની બીજી વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા. શિંવલિંગ ના ડૂળ ચોથા દિવસે ભક્ષણ કરવાં. નાગકેશર ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. **ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચાર**[૧] એરડા તથા બીજોરાના ગિયાં વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૨) લક્ષ્મણુ મુળ, (ધોળી રીંગણીના મુળ) ગળામાં બાંધવાં તથા તે ઘીમાં અગર દુધમાં ઘસી નાકે પાવાં; એટલે અત્યંત વિર્યવાન પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા લક્ષ્મણુના મુળો, પુષ્પ નક્ષત્ર માં કાઢી તે દુધમાં કુમારિકાના હાથ વડે વટાવી ઋતુસ્નાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૩) તલતું તેલ, દૂધ, કાકવી, દહિં, ઘી એ પદાર્થ એકત્ર કરી, હાથવડે મસળી. એમાં પીપરનું ચૂર્ણનાખી પ્રાશનાર્થ આપવું (૪) એકઆખા બીજો રાના બધાં ગિયાં દૂધમાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં. એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) આ સોદનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી, તે રતુસ્નાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું. (૬) કાંટાસરીઆના મુળ, ધાવડીના ડુલો,

વડની વડવાઈઓ, તથા નિલકમળ એ વાટી દુધમાં પ્રાશનાર્થ આપવું. (૭) પ.રેસપીપ્પો, ગિરં; એનું ચૂર્ણ ખાઈ પથ્ય કરવી. એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચીત થાય છે, [૮] કુહીલીનાં મુળો, તથા કોકાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દુધમાં પાવા અથવા શિવલીંગોનાં બીજથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી. (૯) ખાખરાના બીયાંની રાખ કરી તે પાણીમાં ખીવા માટે આપવી. (૧૦) અજમો, રીંગણી, પીપર, અને નાગકેશર એનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમાં આપવું (૧૧) કેળુ ૧ કપુર તોલો ૧ અને વંશલોચન (વાંસ-કપુર) તોલો ૧ એ ઔષધો કેળનાં પાંતમાં વીટાળી આગલે દિવસે સંધ્યાકાળે તુલશીના ઝાડ નીચે પુરી રાખવાં. બીજો દીવસે સંધ્યાકાળે કાઢી ખલી તેની ત્રણ ગોળીયો કરવી, ચોથા દિવસથી ત્રણ દીવસ પર્યંત રોજ એકેક ખાવી. તથા સંભોગ કરવો એટલે ગર્ભ રહેશે. **ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની સુચના**—કોઈએ ઔષધ કહેતાંજ કોઈ સુત્ર માણસ પાસે શોધ કરાવ્યા શીવાય તે કદી પણ લેવું નહી. કારણ કે કોઈ એકાદા દુષ્ટ હેતુઓ કિંવા આજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિ પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતા તરતજ ઔષધ કરે છે, અને તેથી કરી એકાદી વખતે જન્મનું નુકસાન થાય છે. એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક ઉબળ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીર પ્રકૃતિ વાતાદી દોષે કરી વિશેષ દોષિત થયેલી હોય તો એમને એમ આવાં ઔષધો લેવાં નહી. નીચેનાં ઔષધો ગર્ભનિવારક છે એવો શોધ છે. (૧) પીપર, વાવડિંગ, તથા ટંકણુખાર એનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં રતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે, તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહી. (૨) જનસુદીના ડુલ કાંજમાં વાટી જે રજસ્વળા પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જુનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભ ધારણ થશે નહિ. (૩) જે સ્ત્રી સીંધવનો તુકડો તેલમાં બોળી ચોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરૂષની સાથે રમશે તો તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહી. (૪) તાંદળગળા મુળીયાં ચોખાના ધોવરામણમાં રતુસ્નાત સ્ત્રી ત્રણ દીવસમાં પ્રાશન કરશે તો તે વાંઝણી થ

શે. ઉત્પાદી માટે આવાં ઔષધ યોગ્ય ખખર-
દારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં

૧૦૨ સુતીકા રોગ.

(સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ—અંગ મરડાઈ જવું
જવર, કંપારી, તૃષા, અંગેજડવપણું, સોળે,
શુભ, તથા ઓડકાર એ લક્ષણો થવાથી સુતિ-
કા રોગ થયો છે. એમ જાણવું સુવાવડીને સ
મળ્યા વિનાના ઉપચારોએ, કિંવા દોષજનક
અન્ન પાન સેવન કરવાથી, અથવા વિપમાશન
અછર્ણ ભોજનાદીકે કરી જે રોગ થાય છે તે
મોટાભયંકર થાય છે. તે આ પ્રમાણે—જવર,
ઓડકાર, સોળે, શુભ, પેટનું ચડવું, તથા અ
શક્તા અને કફવાતજન્ય રોગોયકી ઉત્પન્ન થ
નાર તંદ્રા, અન્નદ્વેશ. તથા મોંમાં પાણી છુટ-
વું, ઇત્યાદી વિકાર, અશક્તતા, અને અગ્નિમાં
ઘ હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્યથાય છે, તે
સર્વ જવરાદી રોગને સુતિકા રોગ કહે છે, એ
પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ આક્રીના ઉપદ્રવરૂ-
પે હોય છે. સુતીકારોગ પછવાડ નહીં પડે તો
તે અગિયાર માસમાં રોગીને મારે છે. **સુતી-**
કા રોગ—[૧] વાતનાશક એવી ક્રિયા કરવી.
પાટો આંધવો (૨) દશમુળોનો કાઢો ઘી નાખી
પાવો. (૩) અમૃતાદિ કાઢો—ગજો, સુંદ, કા
રાંટા, આંદવેલ, ઉત્કટારી, પંચમુળો નાગરમોથ
એનો કાઢો કરી તે થંડો થયા પછી મધ નાખી
પાવો. (૪) દેવદારાદિ કાઢો—દેવદાર, કોષ્ટ,
પીંપર, સુંદ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીયાતુ,
કકુ ધાણા, હરડાં, ગજપીંપર, રીંગણી, ગોખરૂ
ધમાસો, ડોડી અતિવિખ, ગજો, ખીલી, શહાજી
રૂં, એનો કાઢો કરી તેમાં સીંધવ અને હિંગ,
નાખી સુવાવડીને પાવો. ખટલે શુભ, કાસ,
જવર, શ્વાસ, મુઝા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ,
તૃષા, દાહ, તંદ્રા અતિસાર, ઉલટી એટલા ઉ
પદ્રવોયે યુક્ત આ ત્રિદોષત્મક એવા સુતિકા રો
ગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા, કુલિત્થ, પુષ્કર-
મુળ, દેરદાર, તથા વેત એનો કાઢો; હીંગ અ

ને મીઠું નાખી આપવો, એટલે સુતિકાનો શુ-
ભ, જવર એનો નાશ થાય છે (૬) પંચમુળનો
કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી જમકારી
તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવીપનું ચુર્ણ મધમાં
આપવું. [૮] આકડાનાં મુળ, ધમાસો, દેવ-
દાર, કરિયાતું, રાસ્ના, નગોડના પાંદડાં, વજ
ટાકળીનાં મુળ, સરગવાની જાલ પીંપર ને
પીંપરીમુળ, જીરું, ચવક, સુંદ, અતિવીપ
ભાંગરો એનો કાઢો નીકાઢો પાવો; તેથી
કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, વાત-
ખીલી (દાંત ખીડાઈ જવા). અંગમાંનું શૈત્ય,
શ્વાસ, કાસ, બાળંતરોગ એ રોગો દુર થા-
ય છે. (૯) **આફ આપવાનો**—જુના લીમડા
ની અંતરજાલ કાઢી લાવવી. તેના બારીક તુ-
કડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાંખવા, ઉપર
ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલા પાણી
આધણુ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે
સ્ત્રીઓને સુવારોગ થયેલો છે તેને એક ખાટલા
ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના
ના મસ્તક નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી
થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માંથા નીચે
મુકવું. અને પ્રથમનું માટલું કમર નીચે મુક-
વું; અને કંમર નીચેનું પગ નીચે મુકવું. અ-
ને ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે
મુકવું તેની આફ કમી થયા પછી પગ નીચે તે
માટલું મુકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આફ
આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાનાં રૂપે સર્વ
વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે.
(૧૦) દશમુળો કુટી તેમાં પાણી નાંખી એક
રાત્રી પહારી રાખવા, પછી બીજો દીવસે નલિ
કાયત્રવડે એનો અર્ક કાઢી હમેશાં પ્રતિ દિવસે
બે વખત બે તોલા પર્યંત સેવન કરવો. (૧૧)
પંચજીરક પાક—જીરું, શહાજીરું, વરીઆળી,
સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંદ,
પીપર, પીંપરીમુળ, ચિત્રો, હાપુષા (શરણી),
કાહળાનું ચૂર્ણ, કોષ્ટ, ટેંદુ, એ પ્રત્યેક ચાર
તોલા, ગોળ ૪૦૦, તોલા, મધ ૧૨૮ તો-
લા, ઘી ૧૬ તોલા, એનો પાક સિધ્ધ કરવો. તે
સુવારોગ, યોનિરોગ, જવર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ,
પાંડુરોગ, કશતા, અને વાતરોગ એનો નાશ

કરે છે. (૧૨) સૌભાગ્ય સુઠં-સુઠં ૩૨ તોલા ઘી ૮૦, મધ ૨૫૬, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરું, સુઠં મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ત, અજમો, વરીયાળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો. લેહ જેવો થાય એટલે સિધ્ધ થયો એમ સમજવું. તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. અને અગ્નિ અને બળ જોઈ આપવો. એ સુવાવડીને આપવો; એટલે બલ, વર્ણ, પુષ્ટિ એને આપે છે, અને વલિપ લિત એનો નાશ કરે છે; તથા તે વયસ્થાપક, હૃદય, મંદાગ્નિ વધારનાર અને આમવાત, મકક લશળ, તથાસૂવારોગ એનો નાશ કરે છે. (૧૩) મહારાસ્નાદિ કાઠો:—રાસ્ના, એરંડમુળ, ગળો, વજ, પીળો કોરાંટો, ચવક, કૌચબીજ, નાગરમોથ, ભારંગમુળ, અજમો, કરમાણી અજમો પહાડમુળ દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગી, સુઠં, બળદાણાનાં મૂળ મોરવેલ, કકુ, મજીઠ, કાળું અને ઘોળું અતિવિષ કચોરા, પીપર, જવખાર રકતચંદન, ગરમાળો, માયાંકડો, સાટોડી અને દશમુળો એ સર્વ સમભાગ લેઈ એનો કાઠો કરી પાવો; એટલે સુતિકા રોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રાશળ, ગલરોગ, બધા અંગમાં થતાં સણુકાં, કંપશ્ચીપદ, આમવાત, નયુસકત્વ, સોજો, એનો નાશ થાય છે. [૧૪] કોરાંટાનો કાઠો, પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કોરાંટાના મૂળ આવી ખાવાં.

૧૦૩ સ્તનરોગ.

કારણ:—વાતાદિ દુષ્ટદોષ, ગર્ભાણી અથવા પ્રસૂતસ્ત્રીને દૂધથી ભરેલા અથવા ખાલી, એવા સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસ અને રક્ત એને દૂષિત કરી સ્તનરોગ-કફ, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને અગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેના લક્ષણો, રક્તવિદ્રધિ શિવાય કરી બાહ્ય વિદ્રધિના સરખા લક્ષણો હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેદના, દાહ, કંકુ, ઘટ્યાદિ

લક્ષણોએ કરી યુક્ત હોય છે; તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના આપી પાકી પુટે છે. અથવા હલકા સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે. એવું સમજવું. સ્તન રોગ ઉપર ઉપચાર—સ્તનને સોજો વીગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કંવડળ અથવા કડવી ઇદ્રવરણીના મુળ, ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાનાં છોડનાં મુળ, તથા દુધીયું કોળું, ગહૂની કાજમાં વારી લેપ કરવો. (૪) હળદર, તથા લોઘ, એના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇદ્રવરણીનાં મૂળ, કુવેરના મુળ અને હળદર એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) શમુદ્રશોઢના પાંતાં ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કંકાડીના મુળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ દેવો. (૮) પીપળાની જાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો તુકડો વારંવાર તપાવી ઝમકારવો, તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે પીવા આપવું. (૯) એરંડમુળ બીજીરાનાં મુળ, ગોખરં, રીંગણી, મોતરીંગણી અથવા ઉભીભેરીંગણી લકડા પાપાણુભેદ, બીલીનાંમુળ, આ સાત ઔષધોના મુળોનો કાઠો કરી એરંડયું, અને હિંગ શેકેલી, સીંધવ અને જવખાર, એનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. એટલે સ્તનરોગ, તથા કંખર, ખાંધ, શિશ્ન, જાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુ સંબંધી પીડા થાય છે તે દુર થાય છે.

સ્તન્યરોગ—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થઈ માનું અથવા ઉપમાતાનું દુધ માફક આવતું નથી, તેથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગ થાય છે. વાતાદિકોએ દુષિત દુધનાં લક્ષણો—જે દુધ તુરં અને પાણી ઉપર તરનાર હોય છે તે વાતદુષિત જાણવું; જે તીખું, ખાટું તથા ખારં હોઈ જે ઉપર પીળી રેખાઓ દેખાય છે ને પિત્ત દુષિત સમજવું, જે દુધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળીયે બેસે છે તે કફદુષ્ટ જાણવું, તથા જે માંહે તણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે તિદોષદુષ્ટ જાણવું. શુદ્ધ દુધનાં લક્ષણો—જે દુધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં

મળી જાય છે, અને ઘોળું અને મધુર હોષ
એરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ દુધ સમજવું.
દુધ શોધક કાઢો—પહાડમૂળ, મોરવેલ; કરી-
યાતું, દેવદાર, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર,
તથા કકુ, એનો કાઢો આપવો. તે સ્તન્યશોધન
કરનારો છે. જાપલા કાઢામાં તગર નેટલી ગળો
નાંખી તે પીવાથી સ્તને દુધ વધારે આવે છે.
સ્તનોમાં દુધ વધારે આવવા માટે—(૧)
ભુયંકોહળા (અથવા વિદારીકંદ અથવા ક્ષીર
વિદારીકંદ)નો રસ દુધમાં સાકર નાખી પાવો.
(૨) શતાવરીનાં મુળો, દુધમાં વાટી પાવાં.
(૩) મંદોળુ દુધમાં પીપર નાખી તે દુધ
પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી, અથવા પિત્ત-
પાપડો, એનાં મુળો કાંજમાં વાટી પાવાં. (૫)
આસોદ, ભુયંકોહળું, જેડીમધ, એનો કાઢો કરી
તેમાં ગાયતું ઘી નાખી પાવો. [૬] ગળોના
મુળોનો કાઢો દુધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો.
(૭) અસાળીયાની દુધમાં ખીર કરવી.
તેમાં થોડું ઘી અને સાકરની ભૂકી નાખી
પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત એ પ્રમાણે ચૈદ
કિંવા ૨૧ દિવસ પર્યંત ખાવા આપવી. (૮)
મેથીની અથવા અળવીની ભાજી ખાતાં જવી.
(૯) સુષ રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી મુઠી
સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે
પણ ખાવા, એટલે દુધ નિર્વીકાર થાય છે.
સ્તનવર્ધન—(૧) શિવણીનો રસ અને કલક
એમાં તલતું તેલ સિધ્ધ કરવું; તે તેલ ૩ની
ઘડી ઉપર સીંચી તે ઘડી સ્તનો ઉપર આંધવી,
એટલે બેસી ગયેલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે.
તથા હાથીના ગંડસ્થળ જેવા ઉંચાઈમાં જણાય
છે. (૨) નાગબલાનાં મુળ પાણીમાં વાટી
સ્તનોને ચોળવાં. એટલે સ્તનો કઠીણ, પુષ્ટ,
ઉંચા થાય છે. (૩) કમળાક્ષ વાટી, તે દુધ
અને સાકર એ સાથે પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે
સ્ત્રીએના સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે.
પથ્ય—જે રક્તપિત્ત ઉપર પથ્ય કિંવા અપથ્ય
કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવી; જે
વાતવ્યાધિ ઉપર પથ્ય કહેલી છે તે, અને સાડી
ચોખા, ગહું, મગ, સાતુ, ઘી, દુધ, મધ, સાકર,
ફણસ, કેળાં, આંમળાં, દ્રાક્ષ, આમ્લ (ખાટા),

મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ કસ્તુરી, ચંદન કપૂર,
ત્રિપ એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય—**શેક, ઉલડી,
વાસી અન્ન, વિપમાશન, અતિમૈથુન, ક્ષાર
પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઉચકવો, તિખા, ખાટા,
કડવા, તુરા અને વાતુલ એ પદાર્થો, ગર્ભાણીએ
વર્જ્ય કરવા. કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કર-
વાથી ગર્ભ જડ, ખુદો થાય છે, પિત્તલ પદાર્થો
ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળ રહિત થાય
છે. તે પીળા વર્ણનો થાય છે. અને કફકારક
પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી, ગર્ભ શ્વેતકુળી અને
પાંકુરોગી થાય છે.

૧૦૪ હૃદ્રોગ.

કારણ—અતિઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, કડવા
એવા પદાર્થોનું અતિ સેવન કરી અને શ્રમ,
અભિગ્રાત, અધ્યશન, મૈથુન, મલમુત્રાદિ વેગોનું
ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન
થાય છે. **સંપ્રાપ્તિ—**વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ
સત્ત ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને ઠેકાણે
પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે
છે. **ઉપચાર—**(૧) નિશાન્તર, કચોરા, બળ-
દાણા, રાસ્ના, સુંઠ, હરડાં, પુષ્કરમૂળ, એનો કાઢો
કિંવા ચૂર્ણ ગોમુત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડિંગ અને
કોષ્ટ, એનું ચૂર્ણ વાવડિંગના કાઢામાં આપવું.
એથી હૃદયમાંહેના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩)
૯૬ તોલા ગાયતું દૂધ, મંદાગ્નિ સળગાવી અ
ધું બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી થંકુ
થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બે બે તોલા
નાંખવું. પીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી પાવું;
તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થયેલો હૃદ્રોગ
જવર, ઉધરસ, ક્ષય, એનો નાશ થાય છે. (૪)
દશમુળોનો કાઢો, જવખાર અને સીધવ નાખી
પાવો. તેથી કરી હૃદ્રોગ, ગુદમ, શુળ, આસ,
કાસ એનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમુળ ૮
તોલા, આઠપટ પાણીમાં કટવી. તે કાઢો જવ
ખાર સાથે પાવો. એટલે હૃદય, કુક્ષી, કંબર એ
ઠેકાણાની શળ દુર થાય છે. (૬) સુંઠનો ગરમ
કાઢો પ્રાશન કરવો, તે અગ્નિવર્ધક છે. અને
દમ, ઉધરસ, વાયુ, શુલ, હૃદ્રોગ, એનો નાશ

કરે છે. [૭] લેચી અથવા તુપકડી, એનાં મુળો, ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં. અને તે દૂધ, પીવું, તે હરોગ, દમ ઉધરસ એનો નાશ કરશે. (૮) મોચરસની જાણ દૂધમાં બલ શી એક મહીનો લેવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ બકારક અને વાતનાશક છે. એજ એક વર્ષ પર્યંત લાગ લગટ સેવન કરવાથી સો વર્ષ પર્યંત તે કાઈપણ રોગનો ભક્ષ થતો નથી, (૯) પુષ્ક રમુળાનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હરોગ, દમ ઉધરસ. ઉચ્ચકી (હેડકી) એનો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ, ગોળનું પાણી એ માંહેથી એક સાથે અર્જુનવૃક્ષની જાલનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હરોગ જીર્ણવર, રક્તપિત્ત, એઓને જીતી ચિરંજીવી થશે. (૧૧) કકુ. જેડીમધ, એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે જીર્ણવર રક્તપિત્ત, હરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧૨) હરીતકી, વજ, રારના, પીપર, સુંઠ નાગરમોથ પોખરમુળ, એનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ગહુ, આંસુદરો એનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી બાકવું અને મધ સાકર એ સાથે આપવું; એટલે શુળ, હરોગ, ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે. પૃથ્થ—ઘણાજ જૂના રાતા ચોખા, પડોળાં, કેળાં જૂનું કાહળું, કેરી, દાડમ. ગરમાળો, જુનો ગોળ. લસણ, ધાણા, મધ પાન, અપૃથ્થ—તુપા, વાંતી, મુત્ર, વાચું, ઉધરસ, અને ઓડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ, રૂદન, એના વેગનું ધારણ, મેંઢીનું દૂધ; તુરો રસ, રક્તમોક્ષ.

૧૦૫ ક્ષયરોગ.

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતી માર્ગ ચાલવો. અતી શ્રમ કરવો: પ્રણ, શોક, જ્વર, વિપમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું;) મલમુત્રદિ વેગોનો અવરોધ, એથી કરી કકુ, વાત, પીત્ત, કુપિત, થઈ તે રસાદી ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્રિદોષમાં કકુનું અધીકય હોય છે. સંપ્રાપ્તી—કકુ પ્રધાન, વાતાદી દોષોએ રસવાહિનીસંબંધી શીરાઓ રૂંધાઈ ગયાથી, અધો રસ એક ઠેકાણે

સુકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ, ઇત્યાદી સંતતધાતુ ક્ષીણ થાય છે, આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિમૈથુન કરનારા પુપનું વિર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોષ થાય છે. તથા તત્સમીપર્ય મન્મદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને “ રાજ્યક્ષમા ” એ નામે પણ રોગ કહે છે. પુર્વરૂપ—શ્વાસ, અંગ-ગ્લાનિ, તાલુશોષ, કફનો સ્ત્રાવ, ઉલટી, અગ્નિ માંઘ, સળેખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદી ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં લક્ષણો થાય છે. રોગીની આંખોને ઘોળાશપણું, કાંઈને માંસ લક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રી સહવર્તમાન કીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદી લક્ષણો થાય છે. લક્ષણ—અંશ અને પાર્શ્વ એ ઠેકાણે દુઃખ; હાથે પગે આગ, સર્વાંગે જ્વર એ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણો—ઉધરસ, અતીસાર, પાર્શ્વશુળ, સ્વરભેદ, અરૂચી, જ્વર એ જ લક્ષણો જેમા છે તે અસાધ્ય જાણવો, રક્તસ્ત્રાવ, ઉધરસ જ્વર એ ત્રણેજ લક્ષણો જેમાં છે, બલ અને માંસ એનો ક્ષય થયેલો છે. તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુકલવર્ણ અન્નદ્રેષ કરનાર, ઉર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મુતરનારો એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થયેલા રોગીનું એક હજાર દીવની અંદર મૃત્યુ થાય છે. સાધ્ય લક્ષણો—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બલવાન હોય, ચિકીત્સા સહન કરનાર, વિચાવાન અને જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા. ક્ષય રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર એ સેવન કરવા, (૨) માખણ, સાકર મધ એમાં એક ચણોદીભાર સોનાના વર્ક સેવન કરવાથી નીશ્ચે કરી ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૩) સીતોપલા ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદી ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદી ચૂર્ણ આપવું. (૬) એલાદી ચૂર્ણ—એલચીદોડા, તમાલપત્ર નાગકેશર, લવંગ એનો એક ભાગ, ખારેક એ ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેડીમધ, સાકર; પીપર એના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ—કાળીદ્રા

ખ, ડાંગરની કણકી, સાકર, જેડીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન વાળો આવળકંઠી, નાગરમોથ, ચંદન તગર કંકાળ, બ્યયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, પીપર, ધાણા, એ સમભાગ, અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી એ ચુર્ણ પ્રાંતઃકાળે સેવન કરવાથી, પીત્ત, પિત્તદાહ, મુઠ્ઠા, ઉલટી અને અરૂચી, એને શમાવે છે, શરીરને કાંતીવાન કરે છે, અને પાંકુ, કમળો, રક્તપીત્ત, ઉદર, દાહ અરૂચી, રાન્ય-ક્ષમા, રક્તમોહ, યોનીદોષ, રક્તાર્શ, અંતઃવૃદ્ધિ વીરુદ્ધિ, એનો નાશ કરે છે. દ્રાક્ષાદિ ચુર્ણ સર્વ પ્રકારના ચુર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. [૮] જવ અને ગહુ એનું ચુર્ણ દૂધમાં બાપી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી આપવું. [૯] કર્પૂરાદી ચુર્ણ—ભીમશેની કપુર, તજ, કંકાળ, બ્યયફળ, બવંતી, સમભાગ અને લવંગ ૧, જટામાસી ૨, મરી ૩, પીપર ૪, સુંઠ ૫, એ પ્રમાણે લેઈ ચુર્ણ કરી, ચુર્ણજેટલી સાકર નાખી તે ચુર્ણ આપવું. તે હિતાવહ છે; અને દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઓઢારી અને કંઠરોગ, એ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) પીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવતું તેજ એનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, પીપર સાકર એનો લેહ આપવો. (૧૨) અરકુસીનાં પાંત્રાં અશ્વગંધ, સરસડાનાં મૂળ સાટોડી એનો કાઢો આપવો. (૧૩) આસુદરાની ઝાલ, સુંઠ, બળદાણાના ઝાડના મૂળ આવળકંઠી એરંડા એનું ચુર્ણ ઘી અને મધ નાખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસ એનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળો, બળદાણા, લેચી, પુષ્કરમૂળ, અતિથલા એનું ચુર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. [૧૫] તાલિસાદિ ચુર્ણ આપવું. [૧૬] સાકર, મધ, તથા માખણ આપવું. કિંવા દુધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું, એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, પીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેડીમધ, કાગદી એલચી, લવેંગ, તમાલપત્ર, અને નાગકેશર એનું ચુર્ણ મધમાં આપવું; એટલે ભ્રમ, દાહ, મસ્તશ્ણ તથા ક્ષયરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાક કૃતિએ અરકુસીના પાં-

ત્રાનો રસ કાઢી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ. ક્ષય એ દૂર થાય છે. (૧૯) કાહોળાના ગીરનો રસ લેઈ તેમાં એ તોડા લાખનું ચુર્ણ નાખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસ્ના પોખરમૂળ, દેવદાર, નાગરમોથ, એનો કાઢો પાવો; એટલે કુક્ષી ખાંધ, ડોકું એ કેકાણાની શ્ણ, ઉરક્ષત, ઉધરસ, શ્વાસ, એ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, લુન્ઠકોંહળું, શિવણ, કાંટેશવતી, સાટોડી એ વાટી દૂધ અને મધ સાથે પીવું; એટલે ઉરક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરક્ષત ક્ષયી માણસે ધાણી, દૂધ અને મધ એમાં ભક્ષણ કરવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાંખી દૂધ પાવું. (૨૪) ક્ષયથકી ઉલટી થાય તે ઉપર:—સારું બારીક લાખનું ચુર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એ, એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) ઈક્ષવાદિ મોદક:—ચણોડીનાં મૂળો, સેરડીનો રસ, મધ, વંશલોચન. એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર એલચી, એ પ્રત્યેક ૧૬ તોલા લેઈ એનું ચુર્ણ કરી તેમાં નાખી રવીએ મથન કરી તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી એ વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિ બળ જેઈ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવી; જિતેન્દ્રિય, અભ્યયર્થ રહેવું, એટલે તે મોદક, સંગ્રહણી, એકાદશ પ્રકારનો ક્ષય, એનો નાશ કરે છે; તથા જે વૃદ્ધ, વ્યાકુલ થયેલો અને ધાતુક્ષીણ થયેલો તેઓને આ વાજકરણ છે; અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે. તથા યુધ્ધ, સ્ત્રી, મધ, અને ભાર એથી શ્રમીત થયેલા પુરૂષોના બળને વધારે છે, તથા હૃદ્રોગ, પિલહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપતંત્રક, અપરમાર, વિપ અને ઉન્માદ એનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૪૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ, પીપર એ આપવી, કિંવા આસોદ, સાંકર, મધ, ઘી એ એકત્ર કરી આપવું. એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળકંઠનું ચુર્ણ ઘીમાં તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરું. શતાવરી એનું સમભાગ ચુર્ણ મિશ્ર કરવું. અને એ બધા જે

ટલી સાકરની ભૂકી નાખી બકરીનું ધી નાંખી સવા તોલા પ્રમાણનાં લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક લાડુ ખાઈ ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાંખી પીવું, (૨૮) અગ્નિ સ્ત્ય હરીતકી:—જ્ય એક આદક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજને લેઈ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાખી, એથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી રાખવું. જ્ય કહાઠી નાખવા પછી દશમૂળનાં આપથો ૧૦ થી ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીપરીમૂળ. ઝંઝેટો, કચોરા, કોચબીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગળા, ગજપીપર, બળદાણા, પુષ્કર મૂળ, એ દશ આપથો આક આક તોલા પ્રમાણે લેઈ થોડા થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી છ આદક (૧૫૩૬ તોલા) નાખી એથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જ્ય ના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટાં મોટાં હરડાં ૧૦૦ નાખી ધી અને તલનું તેલ બ્ત્રીસ બ્ત્રીસ તોલા અને ગોળ એક તુલા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણે તે કાઢામાં નાખી લચકા થાય ત્યાં સુધી પાક કરી થંકુ થયા પછી પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લેઈ પાકમાં મેળવવું. આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડાં લેહ સાથે ખાવાં. તેથી કરી કાય, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, ઉચકી, (હેડકી) મૂળવ્યાધ, પીનસ. સંપ્રહણી એ રોગો દુર થાય છે. શરીરે કરચળીયો પડે છે તે જઘ કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે, તથા બળ અને ક્રાંતિ આવે છે. આ અવલેહ રસાયન છે. એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દુર થાય છે. આ અવલેહ અગ્નિસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. પથ્ય:—ગદ્, મગ, ચણા. માખણ, દુધ, ઘી કેળા, ફણસ, કેરી આંમળા નાળીએર સરગવો, તાજદ્રાક્ષ, સાકર શરીરે સુગંધ તેલનું અબ્યંગ, ઉત્તમ સુંદર અને મનોરમ એવા સ્થાનો અને ગ્રહો, માલાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણ એનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત એવો પવન, નાય, ચાંદણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ મોતી, રત્ન એઓના અલંકારનું ધારણ અપથ્ય:—વીરેચન, મલમુત્રાદી વેગધારણ શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સહાસકર્મ, રૂક્ષપાન,

રૂક્ષાન્ન, વીપમાશન, પાન, કાલીંગકુ, લસણ, હીંગ, ખાટા, તીખા, તુરા કડવા એ. રસ, ભાજપાલો, ક્ષાર, વિરૂદ્ધાશન, અધ્યશન, કંકોડા, દાહકારક પદાર્થ, રાત્રી અને શ્વેત સાટોડી.

૧૦૬ ક્ષુદ્રરોગ.

(ક્ષેદલા, ક્ષેદલીઓ, વિગેરે.)

ક્ષુદ્રરોગ શારંગધર ગ્રંથમાં સાઠ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાત તેટલાનું જ અહીં વર્ણન કરેલું છે. વદમ્બીક—ગળુ, ખાંધ, હાથ, પગ, સાંધા, એ દેકાણે ત્રણે દોષોથી વાળ જોવી ગાંઠ, ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે; તેમાંથી સ્નાયુ થાય છે, શ્લેષ્મ પુટે છે; અને તેનું મુખ ઉપર બિપ્ત્રી આવેલું હોઈ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે. કક્ષા (કાંખમજરી, આગલાઈ,) બાહુ, કાખ ખાંધ ભરડો, એ જગોએ પિત્ત કોપથી થયેલી કાળા ક્ષેદલાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રંથી થાય છે. અગ્નિરોહિણી (રસોળી)—કાખની આબુ બાબુએ માંસ કાડનારાં જે ગુમડાં થાય છે તેના યોગે અંતર્દાહ અને તાવ આવે છે; અને તે અંગારા જેવાં લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક હોય તો આર દિવસે, અને કફાધિકય હોય તો પંદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. પાદદાહી:—જે માણસ સ્વભાવતઃ ઘણું ફરે છે. તેના પગો પુટ્ટી વાયુના યોગે અત્યંત બળતરા થાય છે, તળીયામાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે, અને હાથે પગે દાહ થાય છે; તેને પાદદાહી અને લોકમાં અળવાત કહે છે. એ હાથને પણ થાય છે. આસાર:—કાહોવાણાનો કચરો પગોની આંગળીઓમાં ભરવાથી તે આંગળીઓની વચલી જગામાં ચળ બિત્પન્ન થાય છે, અને બળતરા થઈ સણકા આવે છે. એને આસાર કહે છે. દાહુ:—કફવાયુના યોગે કેશની જમિન અતિ કઠીણ થઈ એળ આવે છે, ચરચર થાય છે, અને ઝીણી ફાડકીયો થઈ પાકે છે તેને દાહુ

કે કિંવા દારૂણ કરીને કહે છે. વ્યંગ (વાંગ) શ્રમ તથા ક્રોધ એવડે પ્રાપ્તો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે, તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે દુઃખતું નથી; અને પાતળુ તથા સ્થામવર્ણ હોય છે. તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. ગુદબ્રંશ (કુલુ):—રક્ત તથા અશક્ત પુરુષોની ગુદા કથલવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી બાહર આવે છે તેને ગુદબ્રંશ કહે છે. સુકરદંટ:—દાહયુક્ત, કારોલાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કંકુયુક્ત અને જ્વર કરનાર એવો સોજે કિંવા ત્રણ થાય છે તેને સુકરદંટ (કુકરદાટ) કહે છે. વલ્મીકા ઉપર:—મનશીળ, ભિલામો, કાગદી, એલચી, અગર, ચંદન, જાંબના પાંત્રાં એનો કલ્ક કરી તેમાં કડવા લીંમડાની લીંબોળીયોનું તેલ પચન કરવું; તે બહુજ છિદ્રોનું અનેક ત્રણયુક્ત વલ્મીકાનો નાશ કરે છે. કક્ષા (કાંખમા જરી) ઉપર ઉપચાર:—વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વારંવાર લેપ દેવો. (૨) ગુમફું ફાટવાને માટે પુંગળવેલીનો પાલો વાટી અથવા રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી પાટો બાંધવો. (૧) ધોળી કળલાવીનું કંદ ઘસી ચોપડવું. કાળપુળી (પાહા) ઉપર:—(૧) કુવાડીયાનો પાલો વાટી સાત દિવસ બાંધવો. (૨) કંવડળ અને કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળો થંગ પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ દેવો. (૩) વગડાઉ સરગવાનાં મૂળો, તાનવડીનાં મૂળ, દિંડાનાં મૂળ અને કળલાવીનો કાંદો એ પાણીમાં એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત ક કળલાવીનો કાંદો ઘસી લેપ દેવો. (૪) જાડ ઉપરના કાંસાળુના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાહા ઉપર લેપ કરવો. પથ્થ અલણી. (૫) ગરમાળાનાં મૂળ જાશમાં ઘસી પાહા ઉપર લેપ કરવો; અને તિતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૬) સાત વર્ષી ધાવડીનાં મૂળોની ભૂમીમાંહેની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી; અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ વૃક્ષની અંતરજાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી એટલે કાળપુળી (પાંડુ), વિપના ફાલ્લા, ગંડમાલા, ગલગંડ, કાખમંજરી એનો નાશ થાય છે. (૮) વિળજુકાંતા તથા પેદારી એ બન્ને કાંજમાં વાટી લેપ કરવો; એ-

ટલે કાળપુળી તથા સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ગુમડા એનો નાશ કરશે. આ ઔપધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔપધ છે. કાળપુળીને બુદ્ધીજન પ્રકારનું મોટું ભયંકર ગુમડું થાય છે. તેનાં લોકોમાં ચાલતાં નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો એ નીચે આપેલાં છે. જળપુળી:—જે ગુમડાથી અગ્નિથી દાહ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે. ચાળપુળી:—જે ગુમડાથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતાં જાય છે અને ફેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતાં, ઉપરનાંઉપર છિદ્રો પાડતું જ જાય છે. દંડપુળી:—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઈ શરિરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કલ્ક ચામડી વધારતું જાય છે તે. પાડું:—આ કાળપુળીનો જ પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ફેટાણે દ્રષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કારોડના ભાગપર થાય છે. ઉપચાર:—(૧) કડવા લીંમડાનો પાલો પાણીમાં વાટી ગુમડા ઉપર વારંવાર બાંધતાં રહેવું એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) કાળીપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર કરવા. (૩) વાંકેરીની જડ થંગ પાણીમાં ઘસી પીવી અને ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા વાંકેરીનાં પાંદડાં પાણી નાંખ્યા શિવાય વાટી ઉપર બાંધવાં. (૪) ત્રિધારી કાંડવેલનો રસ કાઢી તેમાં વાંકેરીની જડ અને શંખજીઝ ઘસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વારંવાર લેપ કરવો. જળવાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશાં મર્દન કરતાં જવું, એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આંમળાનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પકવ કરી તે સેવન કરવું; એટલે પિત્ત અને જળવાતનો તાશ થશે. (૩) એનના અંકુર, ખોરડીના પાંદડાં અને આંવળકંટી એ વાટી, તેનો રસ હાથમાં અને પગતળીયે મર્દન કરતાં જવું. (૪) લીલા પપૈયા લાવી પીસી, તે પીસેલા પપૈયા પતરાલામાં વીંટી તે પાણીથી ભરેલાં ઢાંકણ દીધેલાં વાસણમાં મુકી મંદાગ્નિવડે બાફ દેઈ તે પીસેલા બફાયેલા પપૈયા હાથતળીયાંમાં અને પગતળીયામાં બાંધવાં. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ વખત કરવું; એટલે વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંદળ, સીંધવ, ગુગળ, ગેઝ

અને વાળો એનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘી એમાં કાલરી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મિણ, સીંધવ, ઘી, ગોળ, ગુગળ, રાગ, તથા ગેર એ એકલ કરી તેનો લેપ દેવો. (૭) મોટા માયકળ, સરસો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતુ કાળું, કાકડી, રાખતું પાણી, તેલ અને તીકું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે જળવાતનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છિંપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માંખણમાં ખસી ચોપડવી. (૯) કડવી દુધી ચીરી ફેરી તેમાં કડવા લીમડાના પાંદડાં અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું. **આસાર ઉપર:**—ઝાંગરનાં કુશકા બાળી પગોને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ઘુણી દેવી. (૨) કરંજના બી, હળદર, હિરાકસી, પન્નકાષ્ટ, મધ, ગોરોચન અને હરતાલ એનો લેપ કરવો. તે હિતકારક છે. (૩) ઘોળા કાથાના અથવા સંખજરાની ભૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) વૃક્ષ પડવળીના પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. **દાણુક ઉપર:**—દૂધમાં ખસખસ વાટી લેપ કરવો. (૨) રિંગણીના રસમાં કિંવા જલસુંદીના પુલોના રસમાં સમભાગ તેલ નાખી પચન કરી, તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની ગોટલીનું અથવા હરીતકીનું ચૂર્ણ, સમભાગ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) **ભુંગરાજ તેલ:**—ભાંગરાનો રસ, લોકાટ, ત્રિકળાં અને ઉપરસાળ એના કલકમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દાણુક, અકાળે વાળ ઘોળા થાય છે. તે, પક્ષિતરોગ, કંદુ અને ઇંદ્રલુપ્ત એનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ, ચણોડીનો કલક, એમાં તેલ સિધ્ધ કરવું; તે કંદુ, દાણુક, કુષ્ટ અને મસ્તક એની વ્યાધી, એનો નાશ કરે છે. **વ્યંગરોગ ઉપર:**—(૧) વડની વડવાઇઓ, મસુર એનો કિંવા મધમાં મજ્જા નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨) આસોદરાની જાલ. મજ્જા, અરકુસો અને મધ એનો લેપ કરવો. (૩) વાયવળાના કાઠાથી મોં ઘોવું; એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે. [૪] જયકળનો લેપ કરવો; એટલે મોં કમલપત્ર જેવું થાય છે. **તાણુક ઉપર:**—[૧] બીજોરાનાં મૂળ, ઘી, મણુશીળ અ-

ને ગાયના જાણુનો રસ એનો લેપ કરવો, તે મર્મનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે; અને તાણુકપિટિકા, વાંગ તથા કાળાપણું એનો નાશ કરે છે. (૨) જયકળ, ચંદન, મરી, એકત્ર વાટી તેનો લેપ દેવો. (૩) લોદ્ર, ઘાણુ, વજ, એનો કિંવા ગોરોચન અને મરી એનો લેપ કરવો. (૪) અર્જુનવૃક્ષની જાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) મજ્જા મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મોચરસના ઝાડના કાંટા દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **ગુદબ્રંશ ઉપર:**—(૧) કમળીનીનાં કુંભળા પાંત્રાં શર્કરાયુક્ત ભક્ષણ કરવાં. (૨) કચુકા, જોર, દહીં, ફેરી, સુંક તથા ક્ષાર, એમાં ઘી સિધ્ધ કરવું અને લેપ કરવો; એટલે ગુદબ્રંશનો નાશ થશે. (૩) કોકમ, ચિત્રો, આંમલીના ચીચોડા બીલાં, પહાડમૂળ અને જવખાર એ છાશમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૪) ગાયનું જાણુ ગરમ કરી તેવડે શેક કરવો. **સુકરદંડ ઉપર:**—[૧] ભાંગરાનાં મૂળો, હળદર એના કલકનો લેપ કરવો. [૨] રાતા કમળના મૂળોનો કલક ગાયના ઘીમાં પ્રાશન કરવો, તે નિયમવડે સુકરદંડથી ઘેર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ થાય છે. (૩) હળદર, ભાંગરાનાં મૂળો પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિસર્પ અને દંડ એનો નાશ થાય છે. **ઇંદ્રલુપ્ત એટલે માંથાઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રિંગણીનો સ્વરસ, કિંવા ચણોડીનાં મુળ, અથવા ફળ કિંવા ભિલામાનો રસ એનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાથીદાંત શેકી તેની ભૂકી, ખકરીનું દૂધ અને રસાંજન એકત્ર ખલી લેપ કરવો. (૩) કડવી પંડોળીના પાલાનો રસ ચોળવો. (૪) ગોખર, તલનાં પુલો, મધ અને ઘી એ પદાર્થો સમાન લેખ મસ્તકે લેપ કરવો. જામ, કરંજ, વાયવળું અને કરેણુ એના રસમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું. (૫) રાતી જલસુંદીનાં પુલો અથવા પાંદડાં ચોળવાં. (૬) મોટાં કમળ, જેડી-મધ, પીપર, ચંદન, નાનાં કમળ એકેક ભાગ; તેલ ૧૬, આંમળીનો રસ ૩૨ ભાગ, કઢવી તેલ સિધ્ધ કરી ચોપડવું; એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાંગ વિગેરે દૂર થશે. તાંદળજ-

નું શાક ભક્ષણ કરવું. (૭) નેપાળો પાણીમાં ઘસી ચોપડવો. (૮) પપૈયાનું દુધ ચોપડવું. **નખોરીયા ઉપર:**—(૧) છિપનો ચુનો અને શિંદુર માખણમાં ખલી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૨) શસ્ત્રવડે યથાયોગ્ય કાપી ત્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. (૩) શિવણીનાં કુંભળાં સાત પાંત્રા લેઈ આંગળીયે બાંધવાં. (૪) નખની બાજુએ ટંક-ણખારનું ચૂર્ણ ભરવું, એટલે ત્વરિત ગુણુ આવે છે. (૫) કઢાયેલા મિચુની લુગદી નખ ઉપર બાંધવી. (૬) કડવા લીંમડાનો પાલો મીઠું નાખી વાટી ઘીમાં શેકી તેનો પાટો બાંધવો. (૭) રેવચીનો શિરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે. **અરૂંધિકા એટલે ખોડા ઉપર:**—જૂનીપેડ, કુકડાની હગાર, ગોમુત્રમાં ખલી લેપ કરવો; એટલે ખોડો ત્વરિત જશે. (૨) લિંચુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મુત્રમાં અથવા લિદના રસમાં સીંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીંમડો, કડો, જાંબુ-ઓ, એ જાડોની જાલ વાટી, ગોમુત્ર અને સીંધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હળદર, દારૂહળદર, કરિયાતું, ત્રિફળાં, કડવો લીંમડો તથા ચંદન એના કાઢામાં કિંવા કલકમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) લિલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૬) કાંગના જાડની રાખ તેલમાં ખલી ચોપડવી. (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આંગળ જાડો લેપ કરી ચાર પ્રહર પછી તે ઘોઈ તે ઉપર તલના તેલમાંના જીયેરના છોડાંની રાખ મેળવી તે ચોપડવી. (૮) શંખજીરું, ચિકણી સોપારી, ઘોળો કાથો, એનું ચૂર્ણ માખણમાં ખલી ચોપડવું. (૯) નાયટીનો કિંવા ગરમાળાંનો પાલો વાટી ઉપર ચોળવો. (૧૦) ગેરૂ અને કાળીતુળસીનો પાલો એ એક વાટી ચોળવો. (૧૧) કળીનો ચુનો અને હરતાલ એને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલના પાંત્રાની રાખ, તલના તેલમાં ખલી ચોપડવી. એજ રાખ સુકા કંડુ ઉપર લીંચુના રસમાં ચોપડવી. (૧૩) લીંચુ અને સખળના પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ગોળ તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમાં ખલી ચોપડવી. [૧૫] મેરથુથુ પાણીમાં કાલવી તેમાં

તેલ કટવી તે ચોપડવું. **પલિતરોગ (અકાળે કેશ ગળવા તે) ઉપર:**—(૧) લોહચૂર્ણ, લાંગરો, ત્રિફળાં અને કાળીમાટી, એ શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આંબળકંટી ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, આંબાની ગાટલીમાંહેનું મગજ ૨૦ તોલા, લોહચૂર્ણ ૧ તોલો, એકત્ર વાટી તે કલક લોહપાત્રમાં મુકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરતાં જવું. [૩] કડવા લીંમડાના બિયાંનું તેલ કાઢી તે વાળોને ચોપડવું; નસ્ય આપવું; તથા દુધ અને ભાત જમવો; એટલે એક મહિનામાં બહા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીનાં મુળ, કાંટાસરિઆનાં પુલો, કેતકીના મુળ, લોહચૂર્ણ, લાંગરો અને ત્રિફળાનો કાઢો એમાં તેલ નાખી પચન કરવું; તે એક મહિનો જમિનમાં પૂરી રાખવું; પછી લેપ કરવો; એટલે ઘોળા થયેલા કેશ ભ્રમરના જેવા કાળા થશે. **અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર:**—(૧) પહેલાં માતાના દુધનું શોધન કરવું, પછી ખેર અને ત્રિફળાના કાઢાવડે ત્રણ ઘોવું. [૨] શંખ, સુરમો અને જેડીમધ, એનો લેપ કરવો. [૩] કડવા પંડોળાનાં પાંત્રા, ત્રિફળાં અને રસાંજન એનાં કલકમાં ઘૂત સિંધ કરી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. **હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર:**—અરણીનો પાલો મીઠું નાખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુંવેરનું પાંત્રું, હળદર નાખી ગરમ કરી બાંધવું. [૩] દુધમાં કણક મેળવી તે પોટીસ બાંધવું. (૪) ઝેરકાચલાનાં બી ઘસી ચોપડવાં. **કુલાઓ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) ફણી થુરીયાનાં પાંત્રા અંગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાખી જે ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૨) આમળાનાં પાંદડાં તથા સોમલ એનો થુંકમાં ખલ કરી લેપ દેવો; એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. [૪] આંકડાનું દુધ ચોપડવું. [૫] મોટી કાકડીની જાડી જાલ બે ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંશના બાણમાં કુળિત્યનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ ગરમ બાં

ધી દેવો. ખરજવા ઉપર:—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઈ, લોહી દ્વિપિત કરી ઉપરનું ઉપર પસરતું જાય છે. એમાં અતિપય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “ ઇસય ” કહે છે.)—(૧) ઘેટાની લીંડીઓનું પાતાળચત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મોરચુથુ અને કળીચુનો એકલ કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મુત્રથી રોજ પગ ઘોઈ નાખવો. (૪) લિલામો અને રાજ તેલમાં કાઢી તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતધાતુ ધૂતમાં મોરચુથુ, મુરદારશિંગ અને કપીલો એ થોડું થોડું નાખી તાંબાની કચરોટમાં તાંબાના વાસણવડે ખલી તે ચોપડવું. (૬) શત ધાતુ ધીમાં રસકપૂર ખલી ચોપડવું. એટલે ખરજનું, ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડો, ફેલ્લા, ઉંદરી, વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચીત મીઠું નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કુવાડીયાનાં બીજ ૩, આવચો ૨ અને ગાજરનાં બી ૧ લાગ લેઈ ખાંડી ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલારી રાખવાં. પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત ગુણુ આવે છે. આ ઔષધ માં ઉપરા ઉપરી ગોમૂત્ર નાંખી સુકાવા ન દીધાથી વર્ષભર ટકે છે. (૯) પીત્તપાપડો, હરતાલ, વજનાગ, એ સમભાગે જૂના ધીમાં ઘસી ચોપડવાં. [૧૦] મનશીળ, રસ કપુર, પારો, ગંધક, એ એકેક લાગ, મોરચુથુ ટુલાવેલું અર્ધો ભાગ, બધા ઔષધોથી દુપ્પટ આંકડાનું દૂધ અને દુધથી બમણું માખણુ લેઈ કાંસાના વાસણમાં ખલ કરી લેપ દેવો. [૧૧] વેંગણુ શેકી લેપ કરવો. શોફાદર—(આ રોગમાં સોજો પ્રાધાન્ય છે. તથા નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથ ને પગે સોજો આવી મોં પર્યંત જાય છે. કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથ પગ પર્યંત જાય છે, એવા એના બે પ્રકાર છે આ રોગમાં આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. જે રોગીના સોજામાં બળતરા હોઈ ગળેફા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. બાળકને આ રોગ થવાથી તેમાંથી બચવું કઠીણ છે,) તે ઉપર:—આ

સીંદરો, ગંગાવતી કારેલી અને ભાંગરો, એના પાલાનો રસ એકત્ર કાઢી, તેમાં મરીની ભૂખી અને ઘી નાખી તે પાવો. દિવસ ૩ ઔષધ લાગે તો ઉતાર ઘી અને ભાત, કિંવા આસોદરો કારેલી, ભાંગરો એના રસમાં અથવા પાણીમાં વાડ ઉપરના કડાનાં મુળ ઘસી પાવાં (૨) ઘોળા વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો, કિંવા વસુનાં મુળોનો લેપ કરવો. (૩) ગલખીનાં પાંત્રાનો રસ ઘીમાં ૨ તોલા પાવો અને પાલો સોજા ઉપર વાટી ચોપડવો. (૪) રતાળ કંદ કચરી મજાણુત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો જે રસ આવે તેમાં ઘોળી ગરણીનાં મુળ ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજા ઉતરી જાય છે. રોગીની કંબરે ઘોળી ગરણીનો વેલો બાંધવો. (૬) ખોરેતીની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દુધમાં ૩ દિવસ આપવો. (૭) ઝેરકચોલાનાં ઝાડ ઉપરની શિંગોની ઝાળ કાઢી કુળીત્યમાં નાખી કાઢો કરી પાવો. [૮] પાડળીનાં મુળ ગાયની જાશના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી બે વખત આપવા. પથ્થ કળથી નું કદળુ અને ભાત મીઠા વગરનો એજ વેલ કંબરે બાંધવી. [૯] બોખાડના ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર, જીરાની ભૂખી અંદર નાખી આપવો. અને દુડી ઉપર ચોપડવો [૧૧] નગોડના પાંદડાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં પીપરની ભૂખી અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો. [૧૨] ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં અથવા ગાયના મુત્રમાં આપવું. [૧૩] સાટોડી કડી. લીંમડાની જાલ, કડવાં પડોળાં, સુંદ, કડુ, દારહળદર ગળો અને બાળહરડાં, એનો કાઢો આપવો, એ ટલે સર્વાંગસૂજ, ઉદર, પાંડુ, સ્થુલતા અને કફ એનો નાશ થાય છે.

૧૦૭ વાજકરણ તથા ધાતુપુષ્ટ ઔષધો.

જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરૂષોને સ્ત્રીઓવિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરૂષોવિષે હર્ષયુક્ત શક્તિ આપે છે તે વાજકરણ ઔષધો જાણવાં ધાતુપુ.

૭૮ ઔષધો—[૧] ધોળું ભુયકોહળું (ક્ષીરવિ-
દારી) એનું ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને સાકરમાં
ખાવું અને ઉપર સાકર નાખી દુધ પાવું, એટ
લે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટ થાય છે. (૨)
તાલીમખાનું અને કૌચખીજ એનું ચૂર્ણ
સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોળુ (તુ-
રત દોહેલું) દુધ પીવું. [૩] મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો
તોલો. સાકર ૪ તોલા, ગાયનું દુધ પાંચ પાશે
ર, એટલું એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગાયનાં
તપાવેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાંખી
તે પાવું, આના જોવો પથ્યતેજોવર્ધક અને
પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૫) મોચરસના
ઝાડનાં તાજાં મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયનાં પાશે
ર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તે
સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી
ધાતુપુષ્ટ થઈ વિર્યસ્રાવ બંધ થાય છે, (૬)
સાલમમિશ્રી, ઘોળીમુસળી, કાળીમુસળી, ગો-
ખરું, તાલમખાનું, બળખીજ અથવા બળદાણાં
ના પાંદડા, ખારેકાનો મગજ, એનું ૬ માસા
ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર, એ પાશેર દૂધમાં પાવું;
એટલે ધાતુપુષ્ટી થઈ સ્વપ્નાવસ્થા બંધ થાય છે.
(૧૭) ઉટકટારીનાં મૂળોની જાલ સુકવી ખાંડી
રાખવી. રાત્રે મોગલી બેદાણાં ૧ તોલો, અને
સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમાં ભિજવી
રાખી સવારે તેનો બદલ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો.
પછી તેમાં તે જાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી
પાવું; એટલે વિર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા થઈ
ધણા દિવસોનો પ્રમેહ મૂત્રકૃમ્મ અને ધાત
મૂત્ર સાથે જતી હોય તો તે બંધ થશે. (૮)
આવળકંઠી અને ગોખરું એનું ૩ માસા ચૂર્ણ
ગળેનું સત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને
૨ તોલા સાકર એમાં મેળવી આપવું; એટલે
ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટિ થશે. અને ઘોળા
વાળના કાળા વાળ થાય છે. (૯) સફેત મુસ-
ળી, સાલમમિશ્રી, કૌચનાંખીજ, ગોખરું, શતા-
વરી, આવળકંઠી, એનું ૧ તોલો ચૂર્ણ ગાય
નું પાશેર દુધ અને ૧ તોલો ઘી એમાં પાવું.
(૧૦) અડદનો કાંદો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ
એને ગાયનું ઘી તથા સાકર નાંખી પીવો.
[૧૧] સતાવરી, બળદાણા, કૌચખીજ, તાલીમ-

ખાનું, ગોખરું, તલ, અડદ, એનું ચૂર્ણ ઉકળેલા
ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી પીવું. (૧૨) જો-
ડીમધનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાંખી આપવું.
ઉપર દુધ પાવું. (૧૩) ભુઈકોહળાના ચૂર્ણને
તેના અંગરસની સાત ભાવનાંએ આપી તે ચૂર્ણ
ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૪) ઉટકટારી, ગો-
ખરું, અને કૌચખીજ એનો દૂધમાં પાક કરી,
પીવો. (૧૫) ઉટકટારીના મૂળની જાલનું ચૂર્ણ
કરી દૂધમાં નાખી પકવ કરી, તેમાં સાકર
નાખી પાવું એટલે ઉત્કૃષ્ટ પૌષ્ટ્યપણું આવે છે.
(૧૬) તાલીમખાનું, મુસળી, ગોખરું અને સા
કર એ ગાયનાં દૂધમાં આપવું. (૧૭) ઓથ-
મીજરું ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ, અને
સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રા-
ખી સવારે ખાવું; કિંવા એની કાફી મારી, ઉ
પર ગાયનું થોડું દુધ પીવું. (૧૮) મલકાંગણી
સાકર અને એલચીદાણા સમભાગ લેઈ એકત્ર
કુટી પછી ૪ માસા તે ભૂકી લેઈ, ચાર માસા
એરંડખીજમાં વાટી સવારે દાતણ કરવા પછી
ખાઈ જવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ જોઈ વજન અ-
ધિક પણ વધારવું. એ લેવાથી મસ્તકની અને
આંખોમાની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વં-
ધારે છે. (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરંડખીજ,
૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ, એ એકત્ર ખાં
ડી તેમાં ૪ ભાગ, સાકર નાખી ૪ ભાગ ગાયનું
સોળું ઘી નાખી તે સાથે એકત્ર મેળવી, રાત્રે
પુર્ણિમાના ચાંદરણમાં રાખી સવારે લાવવું.
રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૭ માસા ખાતા
જવું, એથી મગજમાની ગરમી જઈ નેત્ર વિકા
ર દુર થઈ તેજ આવે છે, (૨૦) જવનો લોટ,
સોળું ઘી, સાકર દરેક શેરશેર અને એક તો
લો ઘોળા મરી અને ૨ તોલા એલચીદાણા એની
ભૂકી કરી, એ બધા ઔષધો એકત્ર કરી, સારી
રીતે મેળવી એક રૂપ થાય એટલે કલધના વા
સણમાં તપાવી, પૌર્ણિમાની રાત્રીએ ચાંદરણમાં
ભૂકી રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાતા
જવું; ઉપર ગાયના દુધનો એક ઘુન્ટો પીતાં
જવું. (૨૧) આસોદપાક, કુખમાંડપાક, ગોખરું
પાક, સાલમમિશ્રીપાક, ભુઈકોહળાપાક એ પા
કા ખાવા. (૨૨) કાંદાનો રસ અને મધ એકલ

કરી સેવન કરવું, (૨૩) ધી અને મધ એમાં આસોદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૩૪) ચણેડીના મૂળ દુધમાં બારી સાકરમાં ખાવા. (૨૫) આ મળાનો રસ અને ધી એકત્ર કરી પાવું. [૨૬] ધી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. [૨૭] ઘોળી સાંવરીનાં નાના છોડવાનો કંદ સુકવી બારીક ભુકી કરવી તથા પ્રતિ દિવસે પ્રાતઃકાળે અર્ધો તોલો ભુકી ધીમાં શેકી ગાયના દુધમાં શીશેકરી તેમા સાકર એદાણા, બદામ, નાખી નિત્ય પ્રાતઃકાળે ૧ વાર સેવન કરવાથી, અનેક પ્રકારના ધાતુસંબંધી રોગ શમી જઈ મગજ તર થાય છે અને સ્મરણશક્તિ વધે છે. [૨૮] ઘોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દુધમાં ઘસી આપવાં દિવસ ૭. [૨૯] કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ, દુધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસોદ અને વરધારા એનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધોશેર દુધમાં ઘસી ધી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. [૩૧] મહુડાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ સાંજ સવાર દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે, ગાયના ધી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દુધ ધી અને સાકર સાથે પીવું. એથી કરી કામોત્પત્તિ ઘણીજ સરસ થાય છે. (૩૨) સફેદમુસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચબીજ, ગોખર, ઘોળી સાવરીનો કંદ અથવા મૂળ કિંવા જાલ, સાકર, આંબળકંડી આ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી, તે માંથી અર્ધો તોલા પર્યંત, ગાયના ધારોળુ કિંવા તંપાવેલા દુધમાં ધી નાખી આપવું, એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ કામોદીપન થાય છે, અને ષંઢત્વ પણ દુર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કંબરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આંબળકંડીના ચૂર્ણને આંબળાનાં રસના ૨૭ કુટો દેઈ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં ખાઈ, ઉપર દુધ પીવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મુળો સુધાં લાવી ઘોઈ પાણી નાખી કચરી રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કાચો પાશેર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે વીર્યપતન બંધ થાય છે. [૩૫] ગોખ-

ર, વરીઆળી સાકર એનો કાઢો કરી બે વખત આપવો; એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે. સ્તંભક ઔષધો:—[૧] લવંગ, જવંત્રી, તજ, અરીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્ર-શોકનાં બી એ સર્વ સમભાગ ચૂર્ણ લેઈ તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાખી મધમાં ખલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળી પાણીના અથવા દુધના ઘુટામાં ગળવી. તથા એક કલાક પછી ગાયનું ધારોળુ દુધ પાવું તથા મૈથુન, પહેલાં કંઈના તેલમાં આંકડાનાં મુંગોનું ચૂર્ણ ખલ કરી, તેનો પગતળિયામાં લેપ, કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી. ઉતાર લીંબુ ચુસવું. [૨] કરતુરી, કેશર જયફળ, લવંગ, અરીણ, ભાંગ, સુંક, એલચીદાણા એ સર્વની વસ્ત્રગાળ ભૂકી એકત્ર કરી, વાલ પ્રમાણે સવાર સાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોળુ દુધ પીવું. [૩] કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખર, લેચી, બળદાણા અને તાલમખાનું એનું ચૂર્ણ, તાજા દુધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. [૪] જયફળ, ખુર-સાની અજમો, અજમોદ, અરીણ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન જૂનો ગોળ ત્રણ વર્ષનો લેઈ તેની અર્ધો અર્ધો વાલની ગોળીઓ કરી તે સાયંકાળે ખાવી. ઉતાર લીંબુ.

૧૦૮ પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયો.

[૧] ઘોળી કુંગળીના રસમાં અજમો પલાળી તે દરરોજ ૧ તોલો, ધી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલા, એમાં ૨૧ દિવસ ખાવો એટલે પુરૂષત્વ આવશે. [૨] ખાખરાનાં મુળોને રીઠા માટલામાં ઘાલી ઉપર અગ્નિ સળાવવો; એટલે માટલામાં અર્ધ પડશે તે અર્ધ ખાવાના પાનને ચોપડી, તે પાનમાં મરાઈનું જીંડું ઘાલી ખાવું; એટલે એકજ દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. ઉતાર સ્ત્રી સંગ. [૩] કાળાં ધંતુરાનાં મુળો બશેર, માલ કાંકણીનાં બી બસેર, બલદંડીના મૂળ બશેર, એમનું પાતાલચંત્રવડે તેલ કાઢી, માસો અર્ધો પાનમાં ખાવું. દિવસ ૭-૧૪ અગર ૨૧. (૪) પથરાયેલા મોટા પાંત્રાની દાડીની જાલ ૧ માસો અને વડ-

તું દુધ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં લવંગ, જાયફળ, જવલી વગેરે મુકી સાંજ સવાર પાન ખાવું; એટલે સાત અથવા ત્રીદ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભેંડીનાં મુળોનું ચુર્ણ ૧ તોલો, પાશર દુધમાં પાવું.

૧૦૯ ચૂર્ણો.

અજમોદાદિ ચુર્ણ:—અજમોદ, વાવડિંગ, સીંધવ, દેવદાર, ચિત્રો, મુળા, વરિયાળી, પીપર, મરી એ અકેક તોલો, બાળહરડાં ૫ તોલા, વરધારા ૧૦ તોલા, સુંઠ ૧૦, તોલા, એ સર્વેનું ચુર્ણ કરી ઉજ્જોદકમાં પીવાથી, સોળે, આમવાયુ, સંધી દુઃખે છે તે વાયુ, ગુદ્ધસી વાયુ અને કેડ, પીક, ગુદા, પેટ એ ઠેકાણે શળ થાય છે તે, વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દુર કરે છે, **અધગાંધાદિ ચુર્ણ:**—આસોદ ૪૦, સુંઠ ૨૦, પીપર ૧૦, મરી ૪, ચતુર્ગત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગકેશર,) ૧, તજ ૧ ભારંગમુળ ૧, તાલીસપત્ર ૧, કચેરા ૧ અજમો ૧, માયાં ૧, જટામાસી ૧, કંકોળ, ૧, મોથ ૧, રાસ્ના ૧, કકુ ૧, ગળો ૧, કોષ્ટ ૧ તોલો લેઈ ચુર્ણ કરવું. બધા ચુર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તેલો પ્રાતઃકાળે આપવી. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમાં, શિરોબ્રમણ અને પિત્તવ્યાધી એ ઉપર ગોખરમાં આપવું, આ ચુર્ણ જેનો ક્ષીણ દેહ થયેલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ, કુક્ષીશુળ, એનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે. **અકલકરાદી ચુર્ણ:**—અકલકરો સીંધવ, ચિત્રો, આંવળકંટી, મરી, પીપર, અજમો, હરીતકી, એ અકેક ભાગ, અને સુંઠ ૨ ભાગ, એનું ચુર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની લાવના દેઈ ચુર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અચ્ચી, ઉધરસ, ગલરોગ, ગુદ્ધ, સળેકમ, પીનસ, ફેફસે ઉન્માદ અને સન્નિપાત એ ઉપર હિતકારક છે **આમલકયાદી ચુર્ણ:**—આંવળકંટી, ચિત્રો, બાળહરડાં, પીપર અને સીંધવ, સમભાગ લેઈ ચુર્ણ

કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દુર થાય છે, મલાદીક્રોનો ભેદ થાય છે. રૂચિ થાય છે. કફ દુર થાય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે. **એલાદિ ચૂર્ણ:**—એલચીદોડા, જટામાસી, લવંગ, સુંઠ, પીપર નાગરમેથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠી મધ, કાળોવાળો, ઘોળો વાળો, દાડમની છાલ, એ સમભાગ લેઈ તે ૬ માસા ચુર્ણ પાશર દુધ અને ૨ તોલા સાકર એમાં આપવું, એટલે ઉચકી કમળો, પાંડુરોગ, મુત્રકૃચ્છ અને રજ પ્રકારનો પ્રમેહ એનો નાશ થઈ ધાતુપુષ્ટ થાય છે. **ચંદનાદિ ચુર્ણ:**—અગર ૧, તગર ૧, વંશલેચન ૧, ઘોળ ચંદન ૧, વાળો, સાકર ૬ ભાગ ચુર્ણ કરી ૩ અગર ૬ માસા પાશર દુધમાં પાવું, એટલે દાહ, પિત્ત, ગરમી એ રોગો દુર થાય છે. **ચોપચીણી ચુર્ણ:**—ચોપચી ૧૬, ખાંડ ૪, પીપર પીપરીમુળ, મરી, લવંગ, અકલકરો, ખુરાસાની, અજમો, સુંઠ, વાવડિંગ, એલચી, એ તોલો તોલો લેઈ ચુર્ણ કરી, તે ૬ માસા ચુર્ણ, ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે પ્રમેહ, ઉપદંશ ક્ષીણતા અને ગરમીએ સાંધા પકડાય છે તે, એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. **તાલિસાદી ચુર્ણ:**—તાલિસપત્ર ૧, મરી, ૨, સુંઠ, ૩, પીપર ૨, એલચીદોડા ૦૧, તજ ૦૧, અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાએનું ચુર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું. એટલે અચ્ચી, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઉલટી, અતીસાર, શોષ પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ, સંઘ્રણી, એ રોગો, દુર થાય છે. **ત્રીફળાં ચુર્ણ:**—હરડાં, બહેડાં, આંવળકંટી, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગ લેઈ ચુર્ણ કરવું. એને ત્રિફળાં એમ કહે છે. એ ત્રિફળાંચુર્ણ ખાવાથી પ્રમેહ સોળે, વિપમન્યુ, કફ, પિત્ત અને કુષ્ઠ, એ રોગો દુર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, આ ત્રિફળાં રસાયની છે. ઘી અને મધ એમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દુર થાય છે. **ત્રિફળાં પીપર ચુર્ણ:**—હરડાં, બહેડાં, આંવળકંટી અને પીપર એનું ચુર્ણ કરી મધમાં ચાટવું. તેથી કરી મલનો ભેદ થઈ અ

ગિન પ્રદિત્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ એ દૂર થાય છે. ત્રિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ:—હરડાં, ખડેડાં, આંમળાં, તજ, જેડીમધ, મહુડાંનાં પુલો, સમભાગ લેઇ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧૫ તોલો એમાં સાચકાળે આપવું. એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના ભાગના સર્વરોગ, વલીપક્ષીતરોગ, મૂળવ્યાધી, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ટ હલીમક, કિલાસ-કુષ્ટ, એ રોગો દૂર થઈ નવી દષ્ટી આવે છે, કેશ કાળા થાય છે. દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ—દાડમની છાલ, ૮ તોલા; પીપર, પીપરીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરું, સુંઠ, એ અંકેક તોલો. વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દોડા, નાગરમોથ એ દોઢ દોઢ માસો એ પ્રમાણે લે ઇ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુદમ, સંગ્રહણી કંઠરોગ, અગ્નિમાંઘ, સજેકમ અને કાસ એ રોગો દૂર થાય છે. દ્રાક્ષાદિચૂર્ણ કાળીદ્રાક્ષ ખારેક અને પીપર એનું એક તોલો ચૂર્ણ મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલો એમાં આપવું, એટલે જ્વર, ઉધરસ સોળ એનો નાશ થાય છે. બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેડી-મધ, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આંમળાં ગળોતું સત્વ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ટ કપૂરચીની, એલચી-દોડા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેશર, પીપર, ધાણા, ગોખર, એનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર ના ખી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે ક્ષય રોગ, દાહ અને પિત્ત એ દૂર થાય છે. ધાન્યાદિ ચૂર્ણ ધાણા, જીરું, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા, નાગકેશર, સુંઠ, મરી, ચિત્રો, પીપરીમૂળ, એ અંકેક ભાગ; દાડમની છાલ પીપર, ધાવડીનાં પુલ, અજમોદ આંમલી, બાળમેલ તણ ભળ; સાકર ૫ ભાગ, કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અશ્ચિ, ગુદમ, ક્ષય. સજેકમ, અતિસાર, મૂળવ્યાધી, અગ્નિમાંઘ અહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે. નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિક્ષ્ણાં, સુંઠ, મરી, પીપર જીરું, સેરણી, વજ, અજમોદ, પીપરીમૂળ, વરીયાળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો,

કચેરા, ધાણા, વાવડિંગ, કાળું જીરું, ચોખા, પોખરમૂળ, સાજખાર, સિંધવ વગડાઉમીઠું સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું, કોષ્ટ એ ૨૭ આપધો અંકેક ભાગ, પહેલા આપધના એ ભાગ કડવા, ઇંદરવરણનાં ફળ. ત્રણ ભાગ નિશોત્તર ત્રણ ભાગ દાડમના મુળ ચાર ભાગ પીળા થુરી યાનામુળ, અથવા પાંદડાં તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીયો લેવો, તથા એ બધા આપધો કચરી ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જેનો કોઠો સ્નિગ્ધ, થયેલો છે, તેને સુખ થવા માટે આપવું. તેથી કરી સૌ રોગ, દૂર થાય છે. હરોગ, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, ભગંદર, અગ્નિમાંઘ. એટલા રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડયું હોય તે ઉપર મધમાં આપવું. ગુદમ રોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે. તેને આંમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદર રોગ ઉપર ઉંટડીના દુધમાં અથવા ગાયની છાસમાં આપવું વાતરોગને ઘીમાં આપવું મુળવ્યાધિ જીપર દાડમના રસમાં આપવું આચુરણ ઘીમાં લેવાથી સ્થાવર જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના દુષ્ટરોગ દૂર થાય છે. પાચક ચૂર્ણ:—એલચીદોડા, ત્રિક્ષ્ણા પીપરીમૂળ, લીકટુ, ચિત્રો, હિંગ શેકેલી, જીરું, વરીયાળી, અજમો, લવંગ, વાવડિંગ સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, વરાગડું મીઠું, એ સમભાગ લેઇ ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસની ભાવના આપી ૩ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોંમાં રચિ આવે છે અને અજીર્ણ અને પેટ ચડયું હોય તે ઉતરી જાય છે. પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦, પીપર ૨, જીરું, ૧, સાકર ૧૦, મરી, ૨, સિંધવ ૧, સુંઠ ૨, જયફળ ૧, તજ ૧ ભાગ, લેઇ ચૂર્ણ કરી તે લીમડાના રસમાં કઢકમાં ગરમ કરી રાખી મેળવું. એ તણ માસા આપવું. એટલે અન્નનું પચન થઇ મોંમાં અમી આવે છે. પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ:—પીપર, અભિવિષ, નાગરમોથ, કાકડાશિંગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકોને જ્વરાતિસાર શ્વાસ, કાસ અને ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે. મલ

શુદ્ધિનું ચૂર્ણ:— સુરવારી હરડાં એ ભાગ, સોનામુખી એ ભાગ, રેવંચી એ ભાગ, સીધવ એક ભાગ, સંચળ ૧૧ ભાગ, મરી ૧૧, સુંઠ ૧૧ એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં આપવું.

મલશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:— સોનામુખી, બાળહરડાં, પીપર, અથવા વરીયાળી, અંકેક ભાગ સીધવ, અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ, ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં પાવું.

મહાખાંડવ ચૂર્ણ:— મરી, નાગકેશર, તાલીસ પલ, સીધવ, સંચળ, બીડોણ, સમુદ્રનું મીઠું, બંગડીખાર, એ અંકેક ભાગ, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, તજ, પીપર, આંમલીની છાલ, જીરું એ બધે ભાગ, આમ્લવેતસ (ન મળે તો કચુકા અથવા ચણુનો ક્ષાર), સુંઠ, મોટા એલચીદોડાનાં દાણાં ચીણીખોર, અજમોદ, નાગરમોથ, એ ત્રણ તણ ભાગ; અને બધા આપધેનો ચોથો ભાગ, દાડમના ફળ લેવાં, પછી બધાનાં ચૂર્ણથી અર્ધાં સાકર લેઈ મેળવવી. આ ચૂર્ણના સેવનેકરી મોં માં, અમી ઉત્પન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદ્રોગ કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મૂચ્છા, પેટ ચડવું, મૂળવ્યાધિ, ગુદમ, જંતુનિકાર, પાંચ પ્રકારની ઉલટી અને શ્વાસ, એ દુર થાય છે.

યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ:— અજમોદ એક ભાગ, દાડમની છાલ ૨, ભાગ સુંઠ ૨, આંમલીની છાલ ૨, આમ્લવેતસ ૨, ભાગ ખાટાં ખોર ૨, ભાગ પીપર ૫, ભાગ મરી ૧૧, ભાગ તજ ૧, સંચળ ૧ ધાણા ૧, જીરું ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું એટલે પાંડુ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, સોપ, અતિસાર, પથરી, મલબધ્ધ, શળ, મંદાસિ મૂળવ્યાધી, જીભના રોગ, કંઠરોગ, એ બધા રોગો દૂર થાય છે.

લઘુગંગાધર ચૂર્ણ:— નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કુંજામીલાં, લોઘ્ર, મોચરસ, ધાવડીના ફલ, એનું ચૂર્ણ કરી, તે જાશ માં ગોળ નાખી તે આપવું. તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

લવંગાદિ ચૂર્ણ:— લવંગ, ભીમસેની કુપુર, એલચીદોડા, તજ, નાગકેશર, જ્યક્ષળ, વાળો, સુંઠ શહાજીરું, કૃષ્ણાગર, વંશલોચન, જટામાસી, નીલકમળ, પીપર, ધોણું ચંદન, ત

ગર, વાળો કંકોળ, એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી, તેનાથી અર્ધાં સાકર લેઈ એ સર્વ એકઠું કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિપ્રદીપ્ત થાય છે. મોંમાં અમી આવે છે. શરીરે પુષ્ટ થાય છે. સ્ત્રીવિપયમાં ઇચ્છા થાય છે. શૈત્યપિત્ત, કફ, એ તો પ્રકોપ દૂર થાય છે. શક્તિ આવે છે. હૃદ્રોગ કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સળેકમ ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં ક્ષયરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરચી, ગુદમ, સંગ્રહણી એ રોગ દૂર થાય છે.

વડવાનલ ચૂર્ણ:— સીધવ ૧, પીપરીમૂળ, ૨ પીપર ૩, ચવક ૪, ચિત્રો ૫, સુંઠ ૬, બાળ હરીતકી ૭ ભાગ, આ અનુક્રમે ભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઈ અમ્લિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

વૈશ્વાનર ચૂર્ણ:— સીધવ ૨, જવખાર ૨, અજમો ૨, સુંઠ ૫. હરડાં ૧૦, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ દહીં, જાશ અથવા ઉન્ડું પાણી એમાં આપવું એટલે આમવાત, ગુદમ, હૃદ્રોગ, ઇંદ્રીમાંના રોગ, પથરી, શળ, આનાહ, મુળવ્યાધી, એનો નાશ થાય છે.

શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:— કાકડાશિંગ, અતિવિપ પીપર, એનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું; એટલે તાવ, ઉધરસ એ રોગો દૂર થાય છે.

શુઠ્યાદિ ચૂર્ણ:— સુંઠ, અતિવિપ શેકેલી હિંગ, મોથ ઇંદ્રજવ, ચિત્રો એ જ બધા પધોનું ચૂર્ણથી યોગજી ગરમ પાણી લેઈ તેમાં પીવાથી, આમાતીસાર નામે રોગનો નાશ થાય છે.

સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ:— મીઠું, સંચળ, સીધવ, જવખાર, અજમોદ, હરડાં પીપર, સુંઠ હિંગ, વાવડિંગ, એ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ભોજન મમયે પ્રથમ પાંચ આસ સાથે ખાવું, એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુદમવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, ત્રિપુચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાપ, કાસ, એનો નાશ થાય છે.

શિતોપલાદી ચૂર્ણ:— સાકર ૧૬, વંશલોચન ૮ પીપર ૪, એલચીદોડા ૨, તજ ૧ ભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત ૬ તોલા મધ અને ૧ તોલો ઘી એમાં ખાવું; એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, હાથેપગે દાહ થાય છે તે. અગ્નિમાંઘ, જીભ, શન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશળ, અરોચક, જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામાં

રકતવિકાર થાય છે તે, અને મગજ ખાલી થવાથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો એ પણ શમી જઈ સર્વરોગ નાશ પામે છે. **લઘુમુદર્શન ચુર્ણ**—ગળાતું સત્વ. પીપર, બહેડાં, સુરવારી, હરડાં ઘોળું ચંદન, કકુ, કડવા લીમડાની અંતરજાલ, સુંઠ, દેવદાર, એ અઢેક ભાગ કરીઆતું ૪૫ સાગ, એ સર્વનું ચુર્ણ કરી તે થંડા પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ નય છે **હિંગાષ્ટક ચુર્ણ**—સુંઠ, મરી. પીપર, સીંધવ અજમો, જીરું, કાળીજીરી, સંચળ એ સમભાગ લેઈ તેનો આઠમો હિસ્સો હિંગ લેઈ બધાઓનું ચુર્ણ કરી, જાશમાં અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં ખાવું, એટલે ગુદમ, આમ, અગ્નિમાંઘ, મુચ્છા એનો નાશ થાય છે; **હિંગવાદિ ચુર્ણ** શેકેલી હિંગ, પહાડમુળ બાળહરડાં, ધાણા, દાડમની જાલ, ચિત્રો, કચેરા, અજમોદ સુંઠ, મરી પીપર, શેરણી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુળશી, આમલીની જાલ, જીરું પુષ્કરમુળ, વજ, ચવક, સાજ ખાર, જવખાર, સીંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વરાગકું, મીઠું અને સમુદનું મીઠું એનું ચુર્ણ ૩-૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનનાં મધ્યમાં ખાવું. અથવા જાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુદમ, હૃદયોગ, અષ્ટીલા નામે પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, હૃદય, ઇંદ્રિ, કુદ્ધિ, એ રોકાણેની શયન ગુદાશય યોનીશય. મુતકૃચ્છ, મલબધ્ધ, પાંકુ, હેડકી, વક્રત, પથરી, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, મુળવ્યાધિ, સંગ્રહણી એ રોગો દુર થાય છે. **બીજું લવંગાદિ ચુર્ણ**—૮ માસા લવંગ, એલચી અને ચરીણ ૧ માસો, આ સર્વેનું ચુર્ણ એકત્ર કરી તે ગરમ પાણીમાં અઘો માસો ખાવું; એટલે દારૂ તરસ મુચ્છા, શય, અતિસાર અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે. **બીજું શુઠયાદિ ચુર્ણ**—સુંઠ ૬, પીપર ૬, મરી ૪, ખાવાનાં પાન ૩, તજ ૨, અને એલચીદોડા સમભાગ લેઈ ચુર્ણ કરી બરોબર સાકર નાખી ખાવું; એટલે મુળવ્યાધી, અગ્નિમાંઘ,

ઉધરસ, અશ્ચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયોગ એનો નાશ થાય છે. **મરિચાદિ ચુર્ણ**—મરી, ચિત્રો, સંચળ એનું ચુર્ણ કરી તે નિત્ય જાશમાં પીવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉધરોગ, મંદાગ્નિ, ગુદમ, મુળવ્યાધિ એ રોગો દુર થાય છે. **કદ્યાણ ચુર્ણ**—સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળા, બીડલોણ, સીંધવ, પીપર, વાવડિંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરું એનું ચુર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કક, અપસ્માર, ઉન્માદ, મુળવ્યાધી સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંઘ એનો નાશ થાય છે.

૧૧૦ ગુટિકા.

ગુડાદિ ગુટિકા—સુંઠ, બાળહરીતકી, નાગરમોથ, એના ચુર્ણમાં દુપટ ગોળ નાખી ગોળાઓ કરવી; પછી એક ગોળા મોંમાં રાખવાથી, સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ, એ રોગો દુર થાય છે. **મરિચાદિ ગુટિકા**—મરી ૧, પીપર ૧, જવખાર ૧૫, દાડમની જાલ, ૨ ભાગ, એનું ચુર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લેઈ તેમાં તે ચુર્ણ નાખી ગોળાઓ ૪ માસાની કરવી. તે ગોળા મોંમાં રાખવી, એટલે બધા પ્રકારના કાસરોગ દુર થાય છે. **આમલકયાદિ ગુટિકા**—આંબળકંઠી, કમળ, કોષ્ટ, વડની કુંભળી વડવાદાઓની કુંખો એનું ચુર્ણ મધમાં મેળવી, ગોળાઓ કરી મોંમાં રાખવાથી તૃપા ઘણી લાગે છે. તેનો નાશ થાય છે. **ગુડચતુષ્ટય વટિકા**—સુંઠનું ચુર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળા કરી આપવી. એટલે આમ દુર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને પીપર એકત્ર કરી ખવરાવવું. ગોળ અને જીરું એકત્ર કરી ખાવાથી મુતકૃચ્છ દુર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડાં એકત્ર કરી લેવાથી મુળવ્યાધિ દુર થાય છે. **લવંગાદિ વટિકા**—લવંગ, બહેડાનું દલ, મરી, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરજાલ, કિંવા ઘોળા કાથો નાખી ગરમાળાની અંતરજાલના કાદામાં ગોળાઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હમેશાં ત્રણ ગોળાઓ મોંમાં રાખવી, એટલે ઉધરસ અતિ

ત્વરાથી નાશ પામે છે. વૃધ્ધદાઃ મોદકઃ—
વરધરા, ભિલામો, સુંઠ, એ સમાન લેઈ ચુર્ણ
કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીયો કરી
આપવી. એટલે જ પ્રકારની મુળવ્યાધિ દુર થા-
ય છે. માષાદિ મોદક, ધાતુપુષ્ટિને મોદકઃ—
અડદની દાળનું ચુર્ણ, જવનું ચુર્ણ, ગહુનું ચુ-
ર્ણ, ચોખાનું ચુર્ણ અને પીપરનું ચુર્ણ એ સ-
મભાગ લેઈ, તેનાથી અર્ધું ઘી તેમાં નાખી,
સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સા-
કર અને સાકરથી બમણું પાણી તેમાં નાખી,
પાક કરી તેના લાડુ ૪ તોલા વજન પ્રમાણે
બાંધી, પછી રાત્રે તે લાડુ એક ખાઈ તે ઉપર
૧૬ તોલા દુધ પીવું. અને ખાટા, ખારા પદા-
ર્થો વર્જ્ય કરવા. આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણી
સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ ક્ષીણબળ થતું નથી.
લશૂન વટિકાઃ—લસણ, સંચળ, જીરું, સીંધ-
વ, ત્રિકટુ લીંમડાના રસમાં ખલી, ગોળીયો બો-
રના ઠળીઆ જેવડી કરી આપવી. એટલે અ-
જીર્ણ અને મુરચ્છા એ રોગો દુર થાય છે. કડા-
પાકની ગોળીયોઃ—કડાના મુળો ઘોષ તે ઉ-
પરની જાલ કાઢવી. તે બારીક વાટી પાણીમાં
કાલવી તે પાણી ગાળી લેવું. આ પ્રમાણે એ
ક્રિયા ઘણીજ વાર કરવી. એટલે જાલનો ઘણો
ખરો અંશ પાણીમાં મળે છે. પછી તે પાણી
કલઈના વાસણમાં નાખી જલુ થાય ત્યાં સુધી
ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, મરી,
પીપર, જયફળ, માયફળ, પત્તી, લવંગ, વાવ-
ડિંગ, મરડાશીંગી, બાળખીલાં, બહેડાનું દળ,
નાગકેશર, એનું ચુર્ણ, વેત પ્રમાણે નાખી કા-
લવી તેની વાલ પ્રમાણે ગોળીયો કરવી. સંગ્રહ-
ણી અને અતિસાર એ ઉપર આ ગોળી, જા-
શની પરાશમાં કિચિત હિંગનું ચુર્ણ નાખી તે-
માં અથવા મીઠા અધમર્યા દહીંમાં; સુંઠના કાઠા-
માં; કિંવા ઘીમાં આપવી. પાંડુ અને જીર્ણવ-
ર ઉપર મધમાં અથવા ગોમુત્રમાં આપવી. ના-
ના બાળકને પણ આઆપધ ઘણુંજ ગુણાવહ
છે જાતિક્ષ્ણાદિ વટીઃ—જયફળ, ખારેક અને
અરીણ એ સમભાગ લેઈ એની નાગવેલીના
રસમાં વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી જાશમાં ખા-

વા આપવી; એટલે કડીણ અતિસારનો પણ
નાશ થશે. વ્યોષાદિ વટિઃ—સુંઠ, મરી, પીપ-
ર, ચિતાનાં મુળ, તાલિસપત્ર, આંમલી, આ-
મ્લવેતસ, ચવક, જીરું, એ સમભાગ અને એ-
લચી, તજ, તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ, એનું ચુ-
ર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમાં ગોળીયો કરી ખા-
વા આપવી; તે સળકમ, સ્વરભંગ શ્વાસ, કા-
સ, અરચિ, એનો નાશ કરે છે. અજમોદાદિ
વટિઃ—અજમોદ, પીપર, વાવડિંગ, વરીયાળી
નાગરમોથ. મરી અને સીંધવ એ અંકેક ભાગ,
હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃધ્ધદાઃ
૧૦ ભાગ અને ભારંગમુળ ૩૬ ભાગ, આ પ્ર-
માણે બધાનું ચુર્ણ કરવું; અને ચુર્ણથી બમણો
ગોળ લેઈ તેના પાકમાં ગોળીયો બોરના ઠળીઆ
જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપ-
વી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દુર થાય છે.
દાડમપાકની ગોળીયોઃ—જવત્રી ૩ માસા,
ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદોડા ૩ માસા, વરી-
યાળી ૧ તોલો, અરીણ ૧ વાલ, જવત્રી અને
પીપર અર્ધો માસો એનું ચુર્ણ દાડમની અંદર
ભરી, ઉપર તાજા એરંડાનાં પાંત્રાં વીંટાળી
અંગારામાં પકવી, તે દાડમમાંહેના આપધો સુ-
ધ્ધાં વાટવું, તથા તેની ગોળીયો ચણાજેવડી
કરવી. તે ગોળી જાળકના અતિસાર ઉપર જા-
શમાં અથવા સાંજ સવાર આપવી. કાંકાયન
વટીઃ—હરીતકી ૨૦ તોલા, અને જીરું પીપરી.
મુળ, ચવક, ચિત્રો, ત્રિકટુ એ પ્રત્યેક ચાર
તોલા, અને જવખાર ૮ તોલા, ભિલામો ૩૨
તોલા, સુરણ ૬૪ તોલા અને ગોળ બધા ચુ-
ર્ણથી બમણો નાખી તેની ૧ તોલાની ગોળી
કરવી અને પ્રાતઃકાળે એક ખાવી. પાજળથી
ખાટી જાંશ પીવા આપવી, એટલે અગ્નિદીપન
કરે છે. અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ એનો નાશ
કરે છે. આ ગોળી કાંકાયન રૂપિએ પોતાના
શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ, એ શિવાય મુળવ્યાધી
અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે. એલાદિ
ગુટિકાઃ—એલચીદોડા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ,
એ પ્રત્યેક ૨ તોલા, સાકર, જેડીમધ, ખારેક,
દ્રાક્ષ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, પ્રમાણે લેઈ તેમાં

મધ નાખી ખલી ગોળીયો ૧ તોલા પ્રમાણની કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉ-રઃક્ષતક્ષય, જ્વર, કાસ શ્વાસ, હેડકી, વમિ, બ્રમ, મુચ્છા, મદ, તૃષા, શોષ, પાર્શ્વશ્લ, અ-રોચક, પ્લીહા. આઢ્યવાત, રકતપિત્ત, જ્વર, અ-ને ક્ષય એનો નાશ થશે. એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય, અને તૃપ્તિકારક છે. દ્રાક્ષાદિ ચુ-ર્ણ— કાળી દ્રાક્ષગા, તોલો સોનામુખી તોલા ૪, સુરવારી હરડાં ૫, સાકર તોલા ૪, જવંત્રી માસા ૬, કેશર, માસા ૩; એનું ચુર્ણ કરી દ્રાક્ષ જેટલી ગોળીયો છ છ માસાની બાંધવી, એથી કરી મલશુદ્ધિ અને મલાશ્રિત વાયુ, આ મ્લપિત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુ રોગો સારા થાય છે.

૧૧૧ સર્વધારણ અનુપાનો. *

(૧) સન્નિપાત ઉપર આદાનો રસ. (૨) કાસ, શ્લેષ્મ વિકારો ઉપર અરકુસીનો રસ અને ત્રિકટુ ચુર્ણ—(૩) જ્વર ઉપર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને પીપર, (૪) જ્વરેલા તાવ ઉપર કરીયાતુ, નાગરમોથ અને પિત્ત પાપડો. (૫) સંગ્રહણી ઉપર હાશ. (૬) જ્વરજ્વરઉપર મધ અને પીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડિંગ. (૮) મુળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રો અને લિલામો. (૯) પાંદુરોગ ઉપર મંદુર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિલાજીત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમુળ અને સુંઠ, (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળાં, હળદર અને સાકરચુકત ત્રિક્ષ્ણાં. (૧૩) તૃષા ઉપર સોનું તપાવી પાણીમાં જમકારી તે પાણી પા-વું (૧૪) જ્વર અને તૃષા ઉપર લોખંડ તપાવી જમકારેલું પાણી, (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ અને (૧૬) શૂળ ઉપર હિંગ અને ઘી. (૧૭) આમ • ઉપર કરંજ અને ગોમુત્ર, એરંડેલ. (૧૮) પ્લીહા ઉપર ત્રિક્ષ્ણાં અને પીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસાંગુ

વૃક્ષ અને સોનું, (૨૦) કાસ ઉપર રીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) વાતવ્યાધી ઉપર યુગળ, લસણ અને ઘી. (૨૨) રકતપિત્ત ઉપર અર-કુસી. (૨૩) ફેફરા ઉપર અને વાણી સારી થ-વા માટે વજ, અકકલકરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન. (૨૫) વાતરકત ઉપર ગ-જો અને એરંડીયું. (૨૬) આર્દીત વાયુ ઉપર અડદનાં વડાં અને માખણ. (૨૭) મેહોરોગ ઉ-ઉપર મધ અને પાણી એકલ કરી. (૨૮) પ્રદ-ર ઉપર લોઘ. (૨૯) અરૂચી ઉપર બીજેશ અથવા દાડમ. (૩૦) વ્રણ ઉપર ત્રિક્ષ્ણાં અને યુગળ. (૩૧) શોષ ઉપર મધ. (૩૨) આમ્લ-પિત્ત ઉપર દ્રાક્ષ. (૩૩) મૂતકૃચ્છ ઉપર શતાવ-રી અને કોહાળાનું પાણી. (૩૪) નેત્રરોગ ઉપ-ર ત્રિક્ષ્ણાં. (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જૂનું ઘી. (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો ભેંશનું દૂધ. (૩૭) કુષ્ટ ઉપર ખેરની જાલનું પાણી. (૩૮) ધોળા કોડ ઉપર બાવચો અને બોખાડો. [૩૯] અ-જીર્ણ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉષોષણ. (૪૦) ઉલટી ઉપર ધાંણી. (૪૧) જનુ (ગળાનો આ-રંભ,) થકી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે. તે-ઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નસ્ય. (૪૨) પાર્શ્વશ્લ ઉપર પુષ્કરમુળ. (૪૩) મુચ્છા રોગ ઉપર શી-તોપચાર. (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માંખ-ણ, સાકર તથા સોનાના વર્ષ. (૪૫) મુતખડા ઉપર શિલાજીત. (૪૬) મુત્ર બંધ થયું હોય તો કુંભળા મુળાના પાંદડાંનો રસ અને સુરોખાર એ-કત્ર કરી. (૪૭) ગુદમરોગ ઉપર વાયવર્ણ્યાની જાલ. (૪૮) વિદ્રધિરોગ ઉપર રકતસ્તાવ. (૪૯) હેડકીઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અ-ને ચુનો તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવો. અથવા એક માસો પાણી સાથે પીવો. (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિધિ. (૫૧) ભગંદર ઉ-પર કુત્રાના હાડકાં ઘેટાના લોહીમાં ઘસી શાખ પુષ્પીના રસમાં મિશ્રિત કરી ચોપડવું. (૫૨) અવાજ ખુલવા માટે પુષ્કરમુળ મધમાં આપવાં (૫૩) શીત ઉપર અને શેત્ય ઉપર નાગરવેલ અને મરી.

* ઔષધ આપવા માટે ન્યાં અનુપાત લખેલું ન હોય ત્યાં, રોગ પ્રમાણે સર્વસાધારણ રીતને અ-નુસારી જે અનુપાનો છે તે અહીંયાં દર્શાવેલા છે. તે પ્રમાણે યોજના કરવી.

૧૧૨ ગોવૈદ્યક.

સત્ત્વ વાયુક આપ જાણો છો કે, સ્પષ્ટિમાં ગોચર અને અને અને અગોચર એજ વસ્તુ છે. અને તેમાં (ગો) પૃથ્વી ગોચર, અને (ગો) વાણી અગોચર છે; તેજ ગુણો ગોમાતા (ગાય) ધારણ કરે છે. જેવો, સ્પષ્ટિનો વિષય માયાવે-શયકી અસત્ અને ખીજવેશયકી સત્ લાગે છે; તેવોજ વાણી એ ભાવથી અસત્-કૃત્સિત અને પ્રાચીન આર્યજન સંપ્રોધિત વિષયો થકી આધાર ભૂત પરમશક્તિનું ભાન કરાવે છે. જેમ આકાર ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી; તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દુર્બોધ છે, પરંતુ એજ અગોચર વાણી સ્વર્ગ મોક્ષાદી સુખોને આપનારી થાય છે, તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ સદ્ગુણમંડીત ગોમાતા પણ અત્યંત સુખદાતા છે. તેથીજ પ્રાચીન દેવ રૂપીઓએ તેનું પુજન કરી આપણને તે પ્રથાએ ચાલવા આજ્ઞા કરી છે. અને એનાથીજ આપણુ કલ્યાણ, લાભ, વ્યવહાર, અને આપણા હરેક કૃત્યોને કારણરૂપ મસ્તક માનો મેંદુ વૃદ્ધિંગત થશે.

દુધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો ખીજો પદાર્થ નથી. દુધ એ આ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે. સર્વ દુધમાં પોતાની માનું દુધ શ્રેષ્ઠ છે, અને માનું દુધ ખુટયું, ત્યાંથી ગાયના દુધથી શેષ એવું ખીજું કોઇ પણ દુધ મળનાર નથી. માણસને બાળપણથી તે વૃદ્ધપણા સુધી હમેશ ગાયના દુધની અત્યંત જરૂર છે. શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દુધથી શેષ એવો ખીજો કોઇ પદાર્થ ત્રિલુપ્તમાં મળનાર નથી. ગો માંસ લક્ષક લોક આ દેશમાં આગ્યાથી આ દેશમાં ગાયનો ઘણોજ સંહાર થઈ રહ્યો છે. તેથી તેનો વધારો ઓછો થયો, અને અને જ્યાં ત્યાં ગાયનું દુધ નહિ મળવાથી, લોકોમાં બળ અને શક્તિ કમી થઇ, તેથી આ સહેજ હતવી યંપણું પ્રાપ્ત થયું. તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું જાણુ, તે ભરપૂર મળવાનું કમી થવાથી, જમીનની અંદર ધાન્ય થોડું અને હલકા કસનું ઉત્પન્ન થવા માંડયું, તેથી લોકોની શક્તિનું માન કમી થઇ, બળનું માન પણ ક

મી થયું. પહેલાના વખતમાં ધન ધાન્ય અને દુધ ઘીની વિશેષતા હોવાથી, અહીંના લોકોને ખીજા દેશમાંના લોકોના આગળ જવાનો પ્રસંગ કોઇ દિવસ આવેલો નહીં. પરંતુ હમણાના યુગમાં તે સર્વ વાતની અત્યંત કમતાઇ થઈ, તેથી પ્રદેશના લોક પાશે જવાની (માખવાની) હીનસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે! આ દેશમાં હમણા જે હીનસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનો હંમેશ થઈ રહેલો સંહાર એજ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકોએ, જેથી કરી ગાયનો સંહાર કમી થાય, એવા કામમાં નિત્ય કાયા, વચન, મને કરી માંડવું, એટલે આ દેશનો ઉદયકાળ આવશે. અને જો લાલ છે, એવી જ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશનો કદી પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. (અસ્તુ. વિચારી જતો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મુળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધ:—સ્વાદવાળું, રચિકર, સ્નિગ્ધ બલકર, અતિપથ્ય, કાંતિકારક, ભુધિ, પ્રજ્ઞા, મેઘ, કફ, તુષ્ટિ પુષ્ટિ, વીર્ય, શુક્ર એને વધારનાર; વયસ્થાપક, હૃદય, રસાયણ, ગુરુ, પુસ્તવમદ, મીઠું, અને વાત, પિત્ત, વિષ, માતરક્રમ, રક્તપિત્ત, દાહ, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કાંસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર, હૃદયોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મુત્રકૃચ્છ્ર, ગુદમ અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શલ, આમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ. વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાંતરોગ એનો નાશ કરે છે. કાળી લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ, વિશેષે કરી વાત નાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાત પિત્તનો નાશ કરે છે. શ્વેત. (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે. મરી ગયેલા વાછરડાની અને માળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષનો (વાત, પિત્ત, કફ,) નાશ કરનાર છે. આખડી ગાયનું દૂધ, ગાડું, બલવધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક, અને લણ દોષનો નાશ કરનાર એવું છે. બોળખાણુ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર એવું છે; અને કડવું, ગળ્યું, ખાડું ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. ભુવાન ગાયનું દૂધ, મધુર,

રસાયણ અને ત્રિદોષ, નાશક એવું છે. ધરડી ગાયનું દુધ દુર્બલ છે, અને ગાલણી ગાયનું લણુ મહિના ઉપરાંત દુધ, પિત્તકારક, ખાટું, મધુર, અને શોષ કરનાર, છે, પહેલીવાર વીયા એલી ગાયનું દુધ નિઃસાર (સાર વિનાનું) અને ગુણુહીન એવું છે. નવી વીયાએલી ગાયનું દુધ લુણુ, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. ધારોણુ તરતનું દોહેલું દુધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વરોગ દુર કરનાર એવું છે, કંડુ દુધ (કાઢ્યાને એક પહોર થયેલું) ત્રિદોષકારક છે તપાવી થંડુ પાડેલું દુધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દુધ પીવાથી કફનો નાશ કરે છે, અને તપાવ્યા વગરનું કંડુ દુધ બલવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષ કર, અપાયક, મલસ્તંભક એવું છે. સવારમાં ગાયનું દુધ, સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની મલાઈ શીતળ, સિન્ગધ, વૃષ્ય, બલકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રચીકર, કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત દાહ અને રક્તરોગ એનો નાશ કરે છે. દુધનો ઐષધિ ઉપયોગ:—(૧) આધાશીશી ઉપર—મલાઈ ખાવી, અથવા કરેલુના વિષ ઉપર—પાપાશર દુધમાં સાકર તોલો ૧ એક નાખી પીજવું. (૨) સોમલ, મોરચુથુ, વજનાગ, મુરદા રસીંગ, ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાં સુધી દુધ પીવું. અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પીવું. (૩) મનશીલના વિષ ઉપર—દુધ મધ નાખી ત્રણ દિવસ પીવું; (૪) કોદાના વિષ ઉપર—થંડુ દુધ પીવું. (૫) કાચની ભૂકી અન્નની સાથે આધામાં આવી હોય તો તે ઉપર—દુધ પીવું. (૬) ગંધકના વિષ ઉપર—દુધમાં ઘી નાખી પીવું. (૭) પુષ્ટિ, બલ, અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—ગરમ કરેલા દુધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી પીવું. આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૮) જીર્ણવર ઉપર—દુધમાં ગાયનું ઘી, સુંક ખારેક અને કાળીદાસ એ નાખી તે હલાવી પીવું. [૧૦] મુત્રકુચ્છ અને શર્કરા એ ઉપર—દુ

ધમાં ગોળ અથવા ઘી સાકર નાખી તે ગરમ કરી પીવું. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર—ગાયના દુધની ઘડી કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂકી નાંખી આંખો ઉપર આંધવી. (૧૨) પુષ્ટિ આવવાને માટે ગાયનું દુધ, ઘી અને મધ એ એકઠું કરી પીવું. (૧૩) પિત્તવીકાર ઉપર—સાત તોલા દુધ લઇ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સૂધી સુંક ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, દર રાત્રી સૂતી વેળાએ ખાવો, ઉપર પાણી પીવું નહી. એ પ્રમાણે ઘણા દીવસ એ ઔષધ લેવું. (૧૪) સીતળા અથવા શીળી એના આવવાથી છોકરાંના શરીરમાં આવતા તાવ ઉપર—તુરતનું દોહેલું દુધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડી સાકર નાંખી પાવું. (૧૫) જાતી અથવા હૃદયરોગ ઉપર—દુધમાં બીલામાનું તેલ ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં સુધી નાંખી તે પાવું (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર—દુધમાં પાંચ ગણું પાણી નાંખી તે સારીપેઠે ઉકાળવું અને પાણી બળી જાય એટલે તે દુધ પાવું. (૧૭) હાડકું ભાંગ્યું હોય તે ઉપર—પ્રાતઃકાળમાં આખડી ગાયનું દુધ, સાકર નાંખી તપાવવું. તેમાં ઘી અને લાખની ભૂકી નાંખી થંડુ થયા પછી પીવું; એટલે અસ્થિભંગ નાશ થશે બીજો પ્રકાર—લાખ, ગઉ અને અર્જુનસાદડીની જાલ દુધમાં, ઘી નાખી, તે છુટા પડેલા સાંધા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ચોપડવું. (૧૮) સળેખમ ઉપર ગાયનું દુધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મીરપુડ નાંખી તે લેવું. [૧૯] માથાના રક્તજળ અને પિત્તજ એ રોગ ઉપર—રૂની જાડી થેપલી કરી તે ગાયનાં દુધમાં પલારી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો આંધી રાખવો અને વારંવાર તે ઉપર દુધ રેડતાં રહેવું. આ પ્રમાણે સવારથી સાંજ સુધી રાખી સંધ્યાકાળે માથું ઘોઘ નાંખી માખણ ચોળવું. એ પ્રમાણે એ ત્રણ દીવસ કરવું. [૨૦] પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદીક ઉપર—અડધુ પાણી અને અડધું દુધ એકઠું કરી, દુધ એકલું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; તે પેટની અંદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે અને શલ, પ્રવાહીકા, રક્ત પિત્ત તહાન વગેરે રોગો ઉપર પીવું જેવું અમ

ત તેવુંજ દુધ છે. એ સર્વ રક્તવીકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું. (૨૧) પાંડુરોગ ક્ષય અને સંપ્રહણી એના ઉપર—લોહાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દુધ સાત દીવસ પીવું અને પથ્ય પાળવી, એટલે ઉપરનો રોગ દુર થશે (૨૨) હેઠકા ઉપર ઉકાળેલું દુધ પીવું. (૨૩) મૂત્રાવ રોધથી થયેલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર દુધ પાણી એકઠું કરી પીવું. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગયેલા માણસને ગરમ કરેલું દુધ પાવું એટલે થાક જી હુ શીયારી આવે છે. થાકી ગયેલા માટે આ અત્રતીમ ઔષધ છે. (૨૫) માથુ દુખતું હોય તે પર ગાયના દુધમાં સુંકે ઘસી માથા ઉપર તેનો જડો લેપ કરવો. અને ઉપર ૩ લગાવવું;

ગાયનું દહીં—સ્વાદુ, બલ વધારનાર, રૂચીકારક, તેજસ્વી, પૌષ્ટીક, મીઠું, આહક, ઠંડું, અને વાતાશું નાશ કરનાર એવું છે. દહીં મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદમ્લ, ખાટું, અતિ ખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે. મંદ દહીં એ જાડું, રૂચિએ દુધ જેવું, મુત્ર ઉત્પન્ન કરનાર સારક, દાહક, અને ત્રિદોષવાળું છે. સ્વાદુ દહીં જાડું, મીઠું, વૃષ્ય, પાક કર્યા પછી મધુર, અભિષ્પંદકારક, મેદ, વાયુ, કફ એનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર એવું છે. સ્વાદમ્લ દહીં જાડું, મીઠું, કીચિત ખાટું અને તુરં છે. બીજા ગુણ, સ્વાદુ દહીં જેવાજ છે. ખાટું દહીં—લોહી, પિત્ત, કફ એને બનાવનાર અને શોભીતું એવું છે. અતિ ખાટું દહીં દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરિર ઉપર રૂવાં ઉભાં કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાંતને ખટાવનાર એવું છે. તપાવેલા દુધનું દહીં—શિતળ, લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, આહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે. તપાવી મલાઈ કાઢી લીધેલા દુધનું દહીં ઠંડું, લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, આહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર, અને થોડું પિત્તકારક છે. સાકર મિશ્રીત દહીં પિત્ત, દાહ, તૃષ્ણ, રક્તદોષ એનો નાશ થાય છે. ગોળ મિશ્રીત દહીં—પર્ત્વ, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, વાનો નાશ કરનાર છે. દહીં ઉપરની

તોર બળવધારનાર, તુરી, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, રૂચિકર, ખાટી, લઘુ, પોશઃશોધક; અને પ્લીહોદર, તૃષ્ણ, કફાર્શી, વાયુ, વિષ્ટંભ, પાંડુરોગ, શૂળ, શ્વાસ, એનો નાશ કરે છે. દહીં ઉપરની તોર સારક, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત, કફ અને વીર્ય એને વધારનાર, અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર વાતનાશક એવી છે. બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. (૧) અજીર્ણ ઉપર:—ગાયનું દહીં અથવા ઊંચ, સરખે ભાગે પાણી નાંખી પીવું; એટલે અતિ વધિ ગએલા અજીર્ણથી જીવનું રક્ષણ થશે. (૨) કાચની બૂકી આનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર:—ગાયનું દહીં પીવું. (૩) તૃષ્ણા રોગ ઉપર:—જીની ઈટ સ્વચ્છ ઘોષ, અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થાય ત્યાં સુધી તપાવી, ગાયનાં દહીંમાં નાંખવી અને તે થોડું થોડું દહીં પીવું. (૪) કરણના વિષ ઉપર:—ગાયનાં દહીંમાં સાકર નાખી પીવું. (૫) સર્વાવર્ત નામના રોગ ઉપર:—સૂર્યોદય થયા પહેલા દહીં અને ભાત જમવો. ૩ દિવસ.

ગાયનું માખણ:—શીતલ, ધાતુવર્ધક, તેજોવર્ધક, વૃષ્ય, કાંતિ વધારનાર, આહક, બલપ્રદ, બાલક અને વૃધ્ધ એમને જડ, રૂચિકર, મધુર, સુખકારક, આંખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક, અને વાત, પિત્ત, કફ, અર્શી, ક્ષય, રક્તવિકાર, આદીતવાયુ, સર્વાંગશૂલ, મહેનત અને ઉધરસ એનો નાશ કરે છે. ઠંડું માખણ—બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરૂ, કફકર, મેદવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવધારનાર, અત્રિય, અનભિષ્પદિ, તેજ એ ત્રણ દિવસનું, હોય તો ખારં, તીખું, ખાટું, અને વાંતિ હર્શ, કાઝ, એ દોષ શિવાય નેત્રરોગ, અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરતા છે. (૧) ક્ષય જી અને શક્તિ આવવા માટે—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરક એ સર્વ એકઠું કરી ખાવું. (૨) આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર:—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) શરિરમાંનો ઝીણો તાવ જવા વિષે:—શિતળા અથવા શિળીએના યોગથી થયેલો છોકરાનો ઝીણો તાવ નીકળવા માટે:—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમાં જીરાની બૂકી નાંખી, નાનીશી સોપા

રી જેવડી ગોળી કરી હમેશાં સંવારમાં આપતાં રહેવું. (૫) કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાંખવું. (૬) ખરસાણી, લિલાંમો દિ-ત્યાદિ અડયા અથવા આંખમાં પડ્યા હોય તો-ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી બુલથી ક દી ખાવામાં આવવાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું માખણ પુષ્કળ ખાવા દેવું. (૭) કરેણુના વિષ ઉપર:—ગાયનું માખણ થોડું ઉનું કરી આપવું. (૮) રક્તાતિસાર:—ગાયના દુધનું માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાંખી પાવું. (૯) મૂળવ્યાધી ઉપર:—ગાયનું માખણ અને તેલ ખાવું; એટલે દાંતને મજબુતી આપી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

ગાયની છાશ:—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ત્રિદોષ, અર્શ એમનો નાશ કરે છે. સાધારણ છાશ-સ્વાદુ, ગ્રાહિ, ખાટી, તુરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લુપ્તી, અવૃષ્ય બલ પ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદય, વિકાશી, રૂચ્ય, શરિરને કૃશ કરનાર, અને કમળો, મેહ, મેદ, અર્શ, પાંડુ સંગ્રહણી, મલસ્તંભ, મૂત્રસ્તંભ, અતિસાર, અરચિ, ભગદર, ઉદર, પ્લીહા, ગુદમ, સોળે, કફ, કાઝ, કરમ, પરસેવો, ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિપમજ્જવર, અને શ્વેત એનો નાશ કરે છે. છાશ મધુર પાકી છે, એટલે પિત્તનો કોષ કરતી નથી; લુપ્તી, ગરમ (ઉષ્ણ) અને તુરી છે; એટલે કફનો નાશ કરે છે. ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. મધુર (મીઠી) છાશ કફ કરનાર અને વાત-પિત્તનાશક છે. ખાટી છાશ રક્તપિત્ત અને કૃમિ એને કરે છે. ખાટી છાશ મીઠા સાથે પીધી હોય તો વાનો નાશ કરે છે. મીઠી (મધુર) છાશ સાકર સાથે પીવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું અને સુંઠ, મરી, પીપર એની સાથે મેળવી છાશ પીવાથી, રક્ત અને કફનાશક છે. પીપર અને મીઠું નાખી, પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર આપવી. સાકર અને મરી એની સાથે, પિત્ત થયેલાને આપવી. ત્રિકટુ, સુવા, જીર અને સીધવ નાંખી, કફના ઉપર આપવી. ત્રીકટુ, મીઠું (સીધવ), જવખાર, વીંગેરે નાંખી, તે

છાશ સન્નિપાત ઉપર આપવી. ક્ષત, દુર્બલ, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, તૃષ્ણ, અને રક્તપિત્ત એ ઉપર છાશ આપવી નહીં. મીઠા સહિત છાશ, ઉંઘ અને અંગ જાડું કરનાર અને જડ એવી છે. માખણ કઢાડી લીધેલી છાશ લઘુ (હમકી) અને પથ્થકર એવી છે. જડી છાશ (મરી) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષ નાશ કરતાં છે. (૧) દાહ (બળતરા) ઉપર:—ગાયની છાશથી કપડું બીજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતાં રહેવું; એટલે દાહ નાશ થશે. (૨) સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયની છાશ પીવી તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ, રસ, બલ, પુષ્ટિ, વર્ણ (રંગ) એ સરસ થાય છે; આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત અને કફના સેંકડો રોગ નાશ થાય છે. (૩) મલાવષ્ટંભ (અધઃક્રાંત) થાય તો:—સુવા અને ખિડલાણુ નાંખી ગાયની છાશ પાવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રાની જાલ, વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાંખવો. અને તેમાં ગાયનું દહીં અથવા છાશ નાંખી પાવું. (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—મુંઠ, મરી, પીપર અને ખીડખાર એ નાંખી ગાયની છાશ પાવી. (૬) સંગ્રહણી ઉપર:—ગાયની છાશમાં એક તેલો ધોળી મુસળી વાટી પાવી અને, કરી (પથ્થ) છાશ ભાતની રાખવી. (૭) ગાયની છાશમાં સુંઠ અને પીપરની ભૂકી નાંખી પીવી. સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ-દીપન ગ્રાહક અને લઘુ એવી છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પીવી, એટલે નડશે. નહિ. તેમજ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયનું ઘી:—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, ગુરુ, જઠરાગ્નિ, પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, રસાયન રૂચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય, અને મેધા; લાવણ્ય, તેજ, બલ એને આપવાવાળું; વયસ્થાપક, સુષ્કિપ્રદ, શુક્રલ, સ્વર્ચ, હૃદય, મનુષ્યને હિત કરનાર; અને બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ, એમને જડ; અને અગ્નિદગ્ધ, શરીર, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, ભ્રમ, વિષ, અને ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે એ નિરામજ્જવરને હિતકારક અને આમજ્જવરવાળાને વિપસમાન છે. માખણવાળું ઘી:—તૃપ્તિકારક, દુર્બલ

આગ્નિમાંઘ, બાલ, વૃધ, કાયરોગ, આમન્યાધિ કુદરોગ, મંદાત્મ્ય, અધ્યકોષ્ટ અને તાવ એમાં થોડું જ આપવું. જૂનું ઘી:—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાકું, લઘુ, તીખુ, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાંભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, દ્રાણશોધક, શરીરને સાંધનાર અને ગુદમ; યોનિરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂચ્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, મુગન્યાધી, સળેખમ, કોડ, ઉન્માદ, કૃમિ, વિપ, અલ્લસી, ત્રિદોષ એનો નાશ કરે છે. એ યોનિકર્મ અને નસ્ય એ વિષયમાં પ્રશસ્ત છે. આ ઘી દશવર્ષ સુધીનું જૂનું સમજવું. દશ વર્ષ ઉપરાંત જૂનું થયેલું તે હળવર વર્ષ સુધીનું કૌંસ નામક જાણવું. અગ્નિઆરસે વર્ષ ઉપરાંત તે મહાધૂત જાણવું. એ જેમ જૂનું હશે તેમ ગુણમાં વધારે હશે એમ જાણવું. શતધૌત ધૂત (સો વાર ધોયલું ઘી) દાહ, મોહ, જ્વર, એનો નાશ કરે છે. ખીજા ગુણ દુધ જેવા. માખણ, દહીં, ઘી, ઈત્યાદિક ગાયનાં ધણાંજ ઉત્તમ છે. અને બકરીનાં ધણાંજ નિઘ છે. (૧) આધારીશી ઉપર:—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી સવાર સાંજ નાકમાં નાંખવું. સાત દિવસમાં આધારીશી સાફ દુર થઈ જશે. (૨) નાકમાંથી લોહી પડે છે તેના ઉપર:—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાકમાં નાંખવું. (૩) પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયાં હોય તો ગાયનું ચોખ્ખું ઘી માથે ચોળવું; એટલે ચડેલું માથું તત્કાળ ઉતરી જશે. (૪) હાથ પગમાં દાહ (બળતરા) થતી હોય તો:—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી ચોળવું. (૫) તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે—ગાયનું સો વાર અથવા હળવર વાર ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૬) ધંતુરાના અથવા રસકપુરના વિષ ઉપર—ગાયનું ઘી પુષ્કળ પી જવું. (૭) દાઝ ઉતારવાને માટે—ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠી કરી પાવું. (૮) ગર્ભાણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—ગાયનું શતધૌત ઘી શરીરે ચોળવું. (૯) ચોથીઓ તાવ, ઉન્મા-

દ, અપ્સમાર, એના ઉપર:—ગાયનું ઘી, દહીં, દુધ અને જાણુનો રસ; એમાં ઘી સિધ્ધ કરી તે પાવું. (૧૦) દાઝેલા શરીર ઉપર:—ગાયનું ઘી ચોળવું. (૧૧) માથાના દરદ ઉપર:—ગાયનું દુધ અને ઘી એકઠું કરી અંજન કરવું એટલે આંખમાં રોતો રંગ દેખાય; તેથી રોગ જતો રહ્યો એમ જાણવું. (૧૨) છોકરાંએની છાતીમાં કદનો ગટ્ટો અધામ ગયો હોય તે ઉપર:—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સાડ મદન કરવું (૧૩) શરીરમાં ગરમી થયાથી લોહી ખરાય થઈ શરીર ઉપર તાંબા જેવાં રંગનાં ચાદાં થઈ પડી તે કાળાં થઈ તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ઝુટી નીકળે છે. આ રોગ ઉપર પહેલાં જો મૂકાવી લોહી કઢાવવું પડી પિત્તળની કથરોટમાં ગાયનું ઘી તોલા ૧૦, અથવા અડધું ગાયનું અને અડધું બકરીનું લેઈ, તેમાં પાણી નાખી હાથથી ખુબ ફેંલવું; અને પાણી કાઢી ખીજી પાણી નાંખવું. એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઈ, તેમાં ફટકડીની લાહીની ભૂકી અઢી તોલા નાંખી, ઘુટી, તે મિશ્રણ માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું એ નિત્ય, સુતી વખતે ચાદાં થયેલી સર્વ જગાએ ચોળ્યાથી, જમી ગએલી શરીરમાંની ગરમી ઓછી થઈ, કટલાક દિવસોમાં શરીરમાંથી બળતરા મટી જઈ લોહી શુદ્ધિ થાય છે; અને આ દુષ્ટરોગ નહિ જેવો થાય છે. (૧૪) દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર:—ગાયનું સો અથવા હળવર વાર ધો એ લું ઘી શરીરે ચોળવું. (૧૬) ઉચકા ઉપર:—ગાયનું કોકરવાણું ઘી પાવું. (૧૭) સન્નિપાત વિસર્પ ઉપર—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) જળવાત ઉપર—ગાયના ઘીમાં છીંપની ભસ્મ નાંખી તેને ખસ કરી લેપ કરવો.

ગામૂચ:—તુર, કડવું, તીખું, લઘુ, ખાકું, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, બેદક, પિત્ત, મેધાકારક, કિંચિત મધુર, સાકર, લેખન, શુદ્ધિપ્રદ, અને કદ, વાયુ, કુષ્ટ, ગુદમ, ઉદર, પાંડુ, કિલ્લાસ કુષ્ટ, શત્ર, અશી, કંકુ, દમ આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહ, વાયુ, ઉધરસ, મલ-સ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ,

સ્ત્રિઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં આ મૂત્ર ગુણમાં અધિક છે. (૧) કફરોગ ઉપર—એકલું ગોમૂત્ર આપવું. (૨) રેચ, થવા માટે—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગળી પીએ તેટલા રેચ થાય છે. ઉદરરોગ અને ડાહ્યાપર—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગ ઝીણું વાટી નાંખી તે પી જવું. અથવા ગોમૂત્રમાં સીધવ અને રાખની ભૂકી નાંખી તે લેવું. સસણી ઉપર—ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાંખી પીવું. (૩) ઉદરરોગ અને છોકરાંના પેટમાંના ડાહ્યા ઉપર—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લેખ, તેમાં નાળાએરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીના સુકા પાંત્રાં એક પૈસાભાર, ઘસી પીવાં એથી પેટમાંના સર્વરોગ જુદા પડી મલકારે તેનો નિ કાલ થાય છે; છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાં શ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપર—હમેશાં પ્રાતઃકાળમાં શકિત અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રમાંથી ગાળી રોગનાં કમી જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) કર્ણુસ્રાવ ઉપર—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી, તેવડે કાન ધોવો.

ગાયનું છાણ:—દુર્ગંધ નાશક, શોષક, સ્ત્રી રક, શોષક બીજવધીક, પોષક, નાનું કાલિક ૨, અને લેપને માટે સ્નિગ્ધલ, મલ વગેરે કહાડ નાર છે, (૧) મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવો હોય તેને—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો. (૨) ગુદબંધ (આંમ) ઉપર—ગાયનું છાણ ઉન્હું કરી તેનાથી ફેંક કરવો. (૩) પરસેવો નહીં થવા માટે—ગાયનું સુકાયેલું છાણ અને મીઠાનું જીવું વાસણ એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) ખરજ (ચેળ) જવા માટે—છાણ શરીરે ચોળી ઉન્હા પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાત્ત:—(રાખોડી) શોષક, છીદ્ર રોપણ કરવાવાળી. રેચક, દુર્ગંધ નાશક, ધાન્યવધીક, કૃમિ-ક્રીટધન, શોષક અને શીતનિવારક છે. (૧) શીતળા પુટી નીકળેલા ફેલા ઉપર—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વેકરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) સાધારણ છીદ્ર ઉપર—ઘીમાં રાખ ભેળવી ચોપડવી. (૩) ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી, ભુંડ, કીલ્લા વગેરે પડતા નથી.

૧૧૩ પ્રાણીજ ઔષધી.

અસ્થિ. (હાડકાં)

(૧) નાડીમ્રણ અને ભગંદર ઉપર—તરસના હાડકા પાણીમાં ઘસી પાવાં; અને લેપ કરવો. (૨) પીનસરોગ ઉપર—તરસનું હાડકું પાણીમાં ઘસી નાકમાં રાખવું. (૩) જલોદર—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ઘસી પાવી; એટલે સુજ જલદી ઉતરે છે. (૪) હાડમ્રણ અને સરોલો કુષ્ટ (કોલ) ઉપર—માણસનાં હાડકાં ખારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તે ચાંદીઓપર ચોપડતાં જવું; એ

ટલે ક્ષત જલદી ભરાઇ આવે છે. (૫) હાડકવાયા કુત્રાના વિષ ઉપર—કુત્રાનો અથવા વાઘનો સુજોદાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ઘસી આપવું. (૬) ઢોરનાં ગળામાં હાડકું અટક્યું હોય તો—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ઘસી, તે પાણી પાઈ દેવું. (૮) ભગંદર ઉપર—ત્રિકુળાના કાઠામાં ખિલાડીનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો. (૯) નાસુર ઉપર—ખવત્યાના ખિલાડીનું હાડકું, કાચ્યાની ખોપરી અને તરસનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૧૦) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર—

કાચખાના કપાળનું હાડકું ધસી પાવું. (૧૧) ભગંદર ઉપર અને દુબ્ધ મધુ ઉપર—ખિત્રાડાના અને કુતરાના હાડકાની ભસ્મ કરી, ઘીમાં ખલી લેપ કરવો. (૧૨) ઉંદરના વિષ ઉપર—ખવલ્યા ખિલાડીનું હાડકું ધસી ચોપડવું.

ઉંદરનીલિંડીઓ.

(૧) ખાળકની ઈંદ્રિ અને ઝાડો ખંધ થયો હોય તો—ઉંદરની લિંડી પાણીમાં કાલવી કુટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) પ્રદર ઉપર—ઉંદરની લિંડીઓ ચોખાના ઘોવરામણમાં વાડી આપવી. (૩) પ્રમેહ ઉપર—ઉંદરની ૩-૪ લિંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) નાના ખાળકને રેચ થવા માટે—ઉંદરની લિંડીઓ એરંડા, એનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં ખલી, તે નો ચુદા ઉપર અને કુટી ઉપર લેપ દેવો. (૫) કરોળીઓ શરીરપર મસળાવાથી ઝીણી ઝીણી ફાક્ષીઓ થાય છે તે તથા ઉંદરના વિષ ઉપર—ઉંદરની લિંડીઓ ધસી ચોપડવી.

કસ્તુરી.

કસ્તુરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તુરીહરણની તથા જવાહી ખીલાડાની કુટીમાં થી નીકળે છે. બલાડાથી થનાર કસ્તુરને જવાહી કસ્તુરી કહે છે; એ મૃગ કસ્તુરી કરતા હલકી ગણાય છે. સુવાસીક તથા થોડી ઉત્તપન્ન થવા થી મોઢી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તુરી સુધવાથી નાંકમાંથી લોહી પડે છે. કસ્તુરી—ચતુષ્પ, તીખિ, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રમદ. ગુરૂ, વૃષ્ય ક્ષાર, રસાયણ. એવી છે; અને કિલાસ કુષ્ઠ. મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ અલક્ષ્મી, મલ, વાયુ, તૃષ્ણા, ઉલટી, શોષ અને વિષ એનો નાશ કરે છે. તે કામરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી કાળારંગની. તે ઉત્તમ; નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે કનિષ્ઠ ગણવી. લતા કસ્તુરી—સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતલ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક. કડવી, છેદક તીક્ષ્ણ, અસ્તિશુદ્ધ કરનારી છે. તથા અસ્તિ

રોગ, કફ, તૃષ્ણા, મુખરોગ, લાલાસ્રાવ, ઉલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મી એનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. જવાહી કસ્તુરી—ચતુષ્પ, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધવાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટીકર, શુક્રવધિ કારક, છે; અને કંકુ, કિટિલ, પરસેવો; દુર્ગંધ, વિષ કંઠરોગ, કુષ્ટ એનો નાશ કરે છે. (૧) કાન ફુટે છે તે ઉપર—થોડી કસ્તુરી કપાસમાં વીંટાળી કાનમાં રાખવી; (૨) નાક ઉપર—૧ ગુંળથી ૨ ગુંળ સુધી કસ્તુરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરવી, એટલે વધેલો ને વાળો હશે તો તે પણ સાફ થશે. (૩) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મુઝ્કા) આવે છે તે ઉપર—કસ્તુરી અને મરી એ ઘોડાની લાળમાં ધસી મધ નાખી આપવાં (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર—પાણીમાં કસ્તુરી નાખી આપવી. (૪) શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર—કસ્તુરી આપવી, (૬) કસ્તુરીની ગુટીકા—કસ્તુરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી. પીપર બહેડાં અને કોળાં જન એ અર્ધો અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ સર્વ કાયાના પાણીમાં ખલી ગોળીઓ મગ જેવી બાંધવી. એ મોંમાં રાખવાથી કફ દુર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો—કસ્તુરીનું સેવન કરવું. [૮] વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે—ત્રણ ભાર સુવર્ણ ભસ્મ અને એક ભાર કસ્તુરી, એ એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુંળ પર્યંત ચૂર્ણ, મધ સાકર અને ઘી એથી સેવન કરવું. એથકી શરીરમાં પ્રકૃક્ષિતપણું આવી, કંપર દુષ્પતી વગેરે આત્મર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. [૯] ઘણાકિવસનો નિદ્રાનાશ થવા માટે—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દુધમાં કસ્તુરી વાડી અંજન કરવું.

કબુતરની હગાર.

[૧] પાકેલું ગુમડું કુટવા માટે—કસ્તુરીની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) વાળા ઉ-

પર—૨ થી ૩ માસા સુધી કણુતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી; તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. [૩] પથરી ઉપર—કણુતરની હગાર અને કાકડીનાં બી, ચોખ્ખાના ઘોવરામણમાં વાડી આપવાં; એટલે પથરી કરી પડશે. [૪] ભાર ઉપર—કણુતરની હગાર મધમાં આપવી.

કાંતણી (કરોળીઆ) નું ઘર.

(૧) નાક ઉપર—કાંતણીનું ઘર આરીક કરી, સકલ્યનુરૂપ પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાંધા આપવું. સંધ્યાકાળપર્યંત કંઈ ખાવું નહીં. સંધ્યાકાળે જમવું. પથ્ય—અલણી ત્રણ દિવસ. [૨] અગતુંક જખમો ઉપર—કાંતણીનું ઘર લગાવવું. [૩] ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર—કાંતણીનું ઘર લાખરીમાં આપવું, એટલે ચાર પાંચ દિવસમાં કીડા નાશ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે. (૪) આળંતરોજ ઉપર—કાંતણીનું ઘર આરીક કરી, તેની ગોળમાં કુટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી, પથ્ય પાળવી. (૫) અતુર્થક જવર ઉપર—કાંતણીનું ઘર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) કંઠસ્થ ઉપર—કાંતણીનું ઘર અને અગર ચંદન, એ સમલાળ આરીક કરી ચલમમાં નાખી પીવું.

કુકડીની વિષ્ટા [હગાર.]

પાકેલું ગુમકું કુકડા માટે—કુકડીની અથવા કણુતરની વિષ્ટા, તે ગુમકું ઉપર લેપ કરવો. [૨] હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર—કુકડીની વિષ્ટાનો લેપ કરવો. (૩) સોમલના વીષ ઉપર—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી; એટલે ઉલટી થઈ વિષ નીકળી પડશે.

કેશ.

(૧) અગ્નિકંઠ ત્રણ ઉપર—કેશ બાળી તેલમાં ખલી, મલમ કરી તે ચોપડવું. [૨] સુખમ સુતિને માટે—જનને દિવને કેશનીશુણી આપવી

ગાંદુળ, [સં ભુનાગ.]

[ગ. અળસીઆ] ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોય એ વેંતલર લાંબો હોય છે. એના રંગમાં તાંબુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભુનાગ એટલે ગાંદુળ—આ વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના વિષયમાં એમું સત્વ કહેલું છે. એનાં સત્વથી જરા, વ્યાધી દૂર થાય છે. એ સ્વભાવી ખનીજ લેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાં હેનું સુવર્ણખાલુંમાંનું દુર્લભ છે. ભુનાગ સત્વ—ગાંદુળ, હળદર, ગોળ, ગુગળ, લાખ, લોંકર, મચ્છ, પેડ અને ટંકણમાર, એ એક કરી ખલ કરવો; અને કુલડીમાં ઘાલી દેવતાપર કુંકવું; એટલે તાંબાજેવું સત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સંપૂર્ણ કુષ્ટ, ત્રણ અને સ્થાવર જંગમ વીયનો નાશ કરે છે. એનો પાશમાં યોગ કરવાથી, પારો અગ્નીમાં સ્થિર થાય છે. એના સત્વની સ્વીવારે વીટી કરી, તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવાને આપવું; એટલે તાંકાળ વીયનાશ થાય છે. દુખી થતી સુવાવડીમાં છુટકો જલદી થાય છે. તેમજ પાણીમાં વીટી ઘોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી, મોટી શુળ, લિદોપની પીડા, ભૂતબાધા, ગ્રહબાધા; એનો નાશ થાય છે. તથા સઘ: સ્ત્રી પ્રસૂત થાય છે. ગુમકુંને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગમાં નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું લાલુકાએ કહેલું છે. મંત્ર:—“રામચત્સોમસેનામી મુદ્રિતેતિ તથાક્ષરં । હિમાલયી સરે પાર્શ્વે સ્વર્ણેષ્વ મહદ્દુમં તત્ર શૂલે સંમુત્પન્ને તૈર્નિવ વિલયં ગત: ॥” એ વીટી તેલમાં નાખી તેલ કઢવી; તે તેલ, ત્યાં શુલ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું, એટલે તાંકાલ પીડા દૂર થાય છે. (૧) નાક ઉપર—ગાંદુળ સુકવી રાખી, પ્રત્યેક દિવસમાં સુંઘારે એક વાલભાર ગોળમાં ગોળી કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્યંત લેધ, પથ્ય અલણી કરવી; એટલે શરિરમાંનાં સર્વ વાળા બળી જાય છે. (૨) સર્વમા વિષ ઉપર—ગાંદુળ અને કાળા મરી એ પા-

ધીમાં વાંટી આપવા; એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે. (૩) પુરુષત્વ આપવા માટે:—ગરમ માંદું લાવી છાસમાં ઘોષ, પછી તે શેફી નધિકા જંત્રે ચર્ક કાઢવો; આ પાનના ખીડામાં મિંદુમાંત્ર ઔષધી ૩ દિવસ આપો.

ગધેડાની લીદ.

(૧) ઘોળા ઉદર જંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર—ગાંઠ શસ્ત્રે ફેડી, તે ઉપર ગધેડાની લીદ આંધવી. દિવસ ૮. (૨) ઇસબ રોગ ઉપર—ગધેડાની લીદનો પાતાળયંત્રવડે ચર્ક કાઢી તે ઇસબ ઉપર ચોપડવો. (૩) કાચ, માટી અને ગેર ઇત્યાદિકેના વિષ ઉપર—ગધેડાની લીદનું પાણી પાવું. (૪) મધુરો ઉપર—ઘેટાની લીદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવા આપવું.

ગોરોચન

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમાં એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે; તેને “ગોરોચન” એમ કહે છે. એના થર ઉપર થર થયેલા હોય છે. ગોરોચન:—અતિ શીત, રચીકર, મજલદાયક, વશકર, કાંતીકારક, વૃષ્ય, કડવું; અને પીશાયબાધા, ગ્રહપીડા વીરણ, દોષ, કુષ્ટ, કૃમી, ઉન્માદ, ગર્ભસ્થાય, ક્ષત, રક્તવીકાર અને નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧) ઉલટી, સસણી વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર—ગોરોચન અને હળદર એ બંને ખાવના પાનના રસમાં આપવાં. (૨) મધુરો ઉપર—મધુરો થયેલા માણસને બીજા દીવસે ફક્ત એક વખત એ તોલા, ભેંસના દુધમાં અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું. આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બાહર પડે છે. (૩) બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે—ગોરોચન, ગાયના દુધમાં ઘસી પાવું, એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઉઠે છે. (૪) ખરબ ઉપર—ગોરોચન અને થંદન ઘસી લેખ કરવો.

ધૂતધર્મ

સર્વ ધીમાં ગાયનું બી શ્રેષ્ઠ છે. ઔષધોમાં સર્વ તાજા ધીની ચેજમા કરવી. ધીના સેવનથી માણસના અંગમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ, શક્તિ વધે છે. અને મગજ શાંત રહે છે. ધીના સેવનથી શસ્ત્રિમાંની અશક્તતા અને ગરમી એ દુર થાય છે, અને લોહી શુદ્ધ થાય છે. અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ધીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે. હમણાના વખતમાં દુદ્ધવથી દુધ ધીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિષિધ્ધ પદાર્થની ધીમાં ભેળસેળ થવા લાગી છે! એ ભેળસેળનું ધી સેવન કરવાથી અનેક ચિકાર થવાનો સંભવ છે, તો એટલા માટે સર્વોચ્ચ અવસ્ય સાવચેતી રાખવી. ધી સંબંધે વિસ્તાર “ગોવૈદ્યક” લાખમાં કહેલો છે તે જુઓ. બકરીનું ધી—ચક્ષુષ્ય, દીપન, બલવર્ધક, વૃષ્ય, પાક વખતે તીખું; અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષમ, ક, ફ, અર્શ રાજ્યક્ષમા એતો નાશ કરનાર એવું છે. મેંઢીનું ધી—તિખટ, ગરમ, કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષ એનો નાશ કરે છે. ભેંસનું ધી—સૌખ્યદ, વલ્લકારક, હૃષ્ય, કંતિ-કર, રચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ટલકારક, બલપ્રદ, વૈધ આપનાર, ગુર; અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, બ્રમ અને પિત્ત એવું નાશકરે છે. હાથણીનું ધી—કડવું, લઘુ, ગુર, અગ્નિદીપક; અને કુષ્ટ, કૃમિ, એનું નાશક તથા મલ અને મુત્ર એનું સ્તંભક, કફ નાશક, પિત્તકારક અને વિષ, રક્તવિકાર એનું નાશક છે. ઘોડીનું ધી:—કિંચિત મધુર, અમિદીપક, ગુર, તીખું, મલમૂલ રોધક, કિંચિત વાતક, ઉજ્જ, પાકકાળે લઘુ, ગુર; તથા કફ, મૂર્છા, એનું નાશક છે. ઉટણીનું ધી:—અમિદીપક, ખાર, પાક વખતે તીખું; અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોડ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપરમાર, બડબડ, એનો નાશ કરે છે. સ્ત્રી ધૂત:—રચિપ્રદ, નેચ, પાકવખતે લઘુ, અમિદીપક; અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષ, એનો નાશ કરે છે. (૧) અગ્નિદંડ્ય પ્રભુ હાથ પગોનો દાહ, શિરોબ્રમણ

અને આંખોમાંની બળતરા એ ઉપર ગાયનું-
ધી ચોપડવું. (૨) ગર્ભિણીનો રક્તસ્ત્રાવ,
દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને
દાહરોગ ઉપર:—ગાયનું શતઘાત અથવા સહસ્ર-
ઘાત ધી ચોળવું. એથી કરી તાવથી થયેલો
દાહપણુ શાંત થાય છે. ધી જીનું હોય તો ઘણું
ઉત્તમ, (૩) વજ્ર, નાડી વજ્ર એ ઉપર--
જીના ધીનો લેપ કરવો. (૪) આંખમાં ખુપ-
રો નાખતો હોય તો સ્ત્રી દૂત આંખવું.

ઘેટાંના દાંત.

(૧) શીતળાથી આંખમાં દુલ પડવું-
હાય તો—ઘેટાનો દાંત ઘસી અંજન કરવું.

ઘોડાની લીદ

(૧) શુળ ઉપર--ઘોડાની લીદ પા-
ણીમાં મેળવી, તે પાણી ગાળી લેખ, તેમાં થોડી
શેકેલી હિંગનું ચુર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે
કઠણુ પણુ શુળ ત્વરિત શમશે. બીજો પ્રકાર--
ઘોડાની લીદનો અર્ક કાઢી તે આપવો. (૨)
ઉચ્છ્રી ઉપર--ઘોડાની સુકાયેલી લીદની ધુણી
આપવી; એટલે કઠીણ એવી ઉચ્છ્રીનો પણુ ના
શ થશે. મોડશી (અપચન) ઉપર--ઘોડાની
લીદ જાશના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી,
અજમે જ માસા પર્યંત નાખી પુન વસ્ત્રગાળ
કરી જમકારી પાછ દેવું.

ઘોડાનો આલ

(૧) ચામખીલ થાય છે તે ઉપર--
ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ગરી
પડે છે.

જાશ.

આ સંબંધે ગૌવૈદ્યક ભાગમાં માહિતી છેજ
તે શિવાય છે એટલો ભાગ અહીં આપું છું.
ભેંસની જાશ—કફર, સાંદ્ર, શોકકારક, ગુર
અને ગુદમ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંગ્રહણી

પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગ એનો નાશ
કરે છે. બકરીની જાશ—લઘુ, સ્નિગ્ધ, અને
દાહ ગુદમ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોળો, સંગ્રહણી
પાંડુરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧) સંગ્રહણી
ઉપર—ગાયની જાશમાં સુંઠ અને પીપરનું
ચૂર્ણ આપવું.

દહીં.

ગાયના દહીં સંબંધી વિચાર ગૌવૈદ્યક ભાગ
માં છે; બીજી માહિતી ભેંસનું દહીં—
રક્તપિત્ત, પ્રસાદન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, શો-
ધક કફકારક, ગુર, અલિપ્ષદિ, બલકર, શુક્રકા-
રક; અને પિત્ત, વાત, શ્રમ એનો નાશ કરે છે.
બકરીનું દહીં—દીપન, પાચન, લઘુ, રચી-
કર, ગરમ કાલક, અને નેત્રરોગ, ક્ષય અર્શ,
કાશ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુ એનો ના
શ કરે છે. હાથણીનું દહીં—ગુર, કાંતીકારક
રચિકર. પાકવખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ બલપ્રદ
વીર્યવર્ધક, અને પરિણામશુળ, કફ તથા વાયુ એ
નો નાશ કરે છે. ઘોડીનું દહીં—મધુર, ગુર,
કિંચીત વાતકર, રચીકર, આંખોને હીતાવહ
દીપન, અને કફ, મૂત્રજી, નેત્રરોગ, કોડ, મુળ-
વ્યાધ, પેટમાના કરમ એનો નાશ કરે છે.
મેંદીનું દહીં—રક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક,
મધુર, ખાદું, રચીકર, અને વાતનાશક એવું
છે, ઉંટણિનું દહીં—તીખું, ખારું, ભેદક ર-
સ, વખતે મધુર, ખાદું, અને વાતાર્શ કૃમિ,
કુષ્ટ, શુળ, ઉદર, એનો નાશ કરે છે, સ્ત્રીનું
દહીં—બલકર તર્પણ, જડ, પાકવખતે મધુર,
ખાદું, આંખોને હિતકારક, ગુર, પાકકાળે લઘુ,
રક્ષ ઉષ્ણ, કફનાશક, અને પરીણામ શુળ, મ
લસ્તંભ, ત્રિદોષ, મૂત્રદોષ, એનો નાશ કરે છે.

દુધ

ભેંસનું દુધ:—મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ,
બલકર, ગુર, વૃષ્ય; અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ,
આળસ તથા રચિ એને કરનાર; અને
પિત્ત, દાહ, શ્રમ, જઠરાગ્નિ, એનું ના-

શક; અને મંદાગ્નિને અપથ્ય છે. એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરુષોએ તપાવી પીવાથી, બલ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. **બકરી.** તું દુધ:—તુર, મધુર, ગ્રાહક, લઘુ, શીત; અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસાર એનો નાશ કરે છે. **મંદીનું** દુધ—ગરમ, સ્નિગ્ધ, કેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુર, વાતનાશક, કફકર, અને મેદવર્ધક, એવું છે. **હાથણીનું** દુધ—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતલ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્યવર્ધક, મેદવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તુર, બલકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક એવું છે. **ઘોડીનું** દુધ—ખાર, અગ્નિદીપક, રક્ષ, ઉષ્ણ, કાંતિકર, દેહરથેર્યકર, લઘુ, બલકર, ખાદુ, સારક; અને સંધિવાત ત્રિદોષ, ઉદર, વાયુ કુષ્ટ, દમ, એમનો નાશ કરે છે. ગાઢવી (ગધેડી) નું દુધ—મધુર, બલકર, રક્ષ, ખાદુ, હીન, બુધ્ધિમાંલકારક, પથ્ય, રચિપ્રદ, ખાર; અને કફ, વાયુ, બાલરોગ, કાસ અને દમ એનો નાશ કરે છે. **ઉંટણીનું** દુધ—મધુર, બલકર, રક્ષ, શોષક, કિંચિત ખાર; દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અને સોળે, કફ, કુષ્ટ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુલ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદર અને શ્વેલ એનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય** દુધ:—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુર, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રચિકર, જીવન, અને સ્નેહન એવું છે. એ, રક્તપિત્ત ઉપર નર્ય માટે અને શ્વેલ ઉપર આંખોમાં નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે; અને નેત્રરોગ, અભિઘાત, વાત, પિત્ત એનો નાશ કરે છે. (૧) ઉદરરોગ ઉપર:—ઉંટણીનું દુધ પાવું. (૨) કફ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અશક્તતા વગેરે બાલરોગો ઉપર:—ઘેડીનું દુધ પાવું. (૩) વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર—દુધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે લેતાં જવું. (૪) નાના બાળકોને પાલુડા લાગે છે તે ઉપર—કુતરીનું દુધ સ્ત્રીના દુધમાં મિશ્ર કરી આપવું.

પેદુબાળર.

પેદુબાળર:—બકરીના પૈટમાં એક ભૂતિનો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને “પેદુબાળર” કરીને કહે છે. **પેદુબાળર:**—ધાતુવર્ધક, સંપૂર્ણ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, મેહરોગ, વાતશ્વેલ એનો નાશ કરે છે. એ કરતુરી, કેશર, ધી, આદુનો રસ, કિંવા યથોક્ત અનુપાનમાં અથવા પીપર, જયફળ, મધ એમાં ભક્ષણ કરવાથી, ઘરડો માણસ તરૂણ પુરુષ જેવો થશે **શ્વાસ ઉપર—૧** ગુંજ પેદુબાળર, મધ અને પીપરમાં આપવો.

ખીરબહોટી.

[સં. ઇંદ્રગોપ. ગુ. ગોકલગાય.]

મૃગ નક્ષત્રમાં રાતા રંગના ઝીણા કિડા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓને ઉર્દૂ ભાષામાં **ખીરબહોટી** એમ કહે છે. એમાસામાં આ કિડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે. વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડાને એકઠા કરી લાવી વેચે છે. (૧) **ભાર ઉપર**—કાળી તુળસીના પાલાનો અંગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી, તેમાં ખીરબહોટીના કીડા, એક અથવા બે, બારીક ઘસી ચાટણ તૈયાર કરી, એટલું બધું ચાટણ પ્રથમારભે એકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ આપધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતાં જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમગ્ર થાય છે. સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપર, ડાખ્યા (ભાર) ઉપર અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર—કાળી તુળસીના પાંદડાનો રસ અને ભાંગરાનો અંગરસ ૧ તોલા પર્યંત લેઈ, તેમાં ૪ તોલા પર્યંત ખીરબહોટી ઘસી તથા અર્ધા ગુંજ ગોરોચન ઘસી મધ નાખી આપવું. બાળકને ૩ ખીરબહોટી આપવી. (૩) દમ, ઉધરસ અને સુશી ઉપર:—ખીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૪) મુળવ્યાધિ ઉપર:—ખીરબહોટી અને ઘોળો કાથો

એતી રાખ મધમાં ખલી લેપ કરવો. (૫) અધાંગ, પક્ષઘાત આદીત અને ખીજ વાયુ ઉપર:—ગોકળગાય પાનમાં આપવી. (૬) પેટશુળ ઉપર:—અયકળ અને ખીરખહોટી એ નું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું. (૭) સોજા ઉપર:—ખીરખહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) બેસી ગયેલાં સ્તન કઠીણ થઈ ઉપર આવવા માટે:—ખીરખરોટી દૂધમાં વાટી સ્તનો ઉપર લેપ કરવો.

ભેંશનું છાણ.

(૧) નવેલો નખ ઉખડ્યો હોય તો:—ભેંશનું તાણું છાણ ગરમ કરી ખાંધવું. (૨) મધુરા ઉપર:—ભેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી દીવ્યણુ પર્યંત અને જંઘા પર્યંત પગે ચોળી ઘેવા. (૩) તિડક પરમાં ઉપર:—ભેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લેઈ, તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

મધ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રક્ત, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિ દીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનાર, ક્ષુદ્રમ, રોપણ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃષ્ય, રચિકારક, આનંદકારક, તુર્ક, અલ્પ વાતકર, કુષ્ટ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, ફેમિ, મદ, ગ્લાનિ તૃણા; વાંતિ, અતિસાર દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, ઉચ્ચકી, ત્રિદોષ આધ્માન વાયુ, વિષ તથા મલઅંધ એનો નાશ કરે છે. સર્વ જાતીનું મધ:—વ્રણરોપણ, શોધક, અસ્થિને સાંધનાર એવું છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણ કાળમાં ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ભક્ષણ કરવાથી, વિષ જેવું દુષ્પ કરે છે. આપઘોમાં જૂનું મધ આપવું. જેમ જેમ જૂનું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણાકારી થાય છે. ઘી અને મધ એ ખરાખર લેવું નહિ, લેવાથી વિષ સમાન થાય છે. રંગે ગાયના ઘી જેવું, રચિકર, સુગંધિ, એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. (૧) કાન કુટે છે તેને માટે—મહુડાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨)

કાનમાં બગઈ વગેરે ગઈ હોઈ તે ઉપર—મધ કાનમાં નાંખવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—દંશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) મેદોરોગ ઉપર:—પ્રાતઃકાળે ગરમ પાણી ૪ તોલા લેઈ, તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) મુખરોગ ઉપર:—મધનો ગંડુષ (મોંમાં મધ લેઈ તે કટલીક વાર રાખી કાગળો કરી નાખવો.) ધારણ કરવો, એટલે મોંમાંના વ્રણ, ચાંદી તથા દાહ તૃપા, એ રોગ દૂર થઈ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કાગળો કરવા. (૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—પોચ્યા મહુડાનું મધ, પીજાએ છોપડવું. (૭) ગોમ કાનમાં ગઈ હોય તો:—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—મધ અને સાકર એ બકરીનાં દૂધમાં આપવી. (૯) તૃણારોગ ઉપર:—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે આપવું. થંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેર ભર પાવું ઉચ્ચકી થશે; એટલે તૃણા અને દાહ શમશે. (૧૦) ખરસાણીના વિષ ઉપર:—પાણીમાં મધ નાંખી આપવું. (૧૧) ઝેરકચોલાના વિષ ઉપર—મધ, ઘી અને સાકર એ આપવાં.

માખણ.

માખણ—તુર, વાતુલ, ગુર, કફકર, મેદવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, મધુર, શીત, બલકર, દાહકારક, ગ્રાહક, અને શ્રમ, પિત્ત એનું નાશક છે. એજ તાણું હોય તો ધાતુવર્ધક બાલ તથા વૃદ્ધ એમને હિતકારક અને બલકર એવું છે. બકરીનું માખણ—મધુર તુર, લઘુ, આંખોને હિતકારક, દીપન, બલકર, હિતકર, અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુદમ, પ્રમેહ, શ્વેત, નેત્રરોગ, જ્વર પાંદુરોગ, સ્વેતકુષ્ટ એનો નાશ કરે છે. (૧) કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપર—માખણ કિચિત્ દેવતા ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાખવું. (૨) રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર—માખણ અને તલ ખાવાં. અથવા માખણ, ના ગંદસર અને ખડીસાકર, એ ખાવા. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર—માખણ, મધ અને ખડીસાકર એ આપવી.

મૂતવર્ગ,

મૂત વર્ગમાં ગોમૂત મુખ્ય છે. આપધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપધુ, ગોમૂતમાં રેચક ગુણ ધણો ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેસો અને ઘી સિધ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત ઉપયોગમાં આવે છે. નરસ્યને માટે ઉંટનું મૂત્ર આપધુ. પ્રાણનાથ ગાયનું પ્રશસ્ત, અને ઘેટાં ઘોડાં, બકરાં, ભેંશો એમનું મૂત્ર તેલમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી દદુ, કંડુ, અને વિસર્પ એનો નાશ કરે છે. **ભેંસનું મૂત્ર**—તુર, કડવું, ખાર, પિત્તકર, ઉષ્ણ તીખુ, અને શ્લ્લ, અર્શ, ઉદર, કૂષ્ટ, મેહ, વિપુચ્છી, સોજો આનાહ, પાંડુરોગ, શુદ્ધ કંડુ એનો નાશ કરે છે. **બકરીનું મૂત્ર**—લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રક્ષ, સ્વાદુ, તુર, તીક્ષ્ણ, પથ્થકર, વાતુળ, અને દમ, ઉધરસ, સોજા, કમળો ઉદર, પાંડુ, કફ, શુદ્ધ, પ્લીહા, નાદીત્રણ, વિપ અને કર્ણશ્લ્લ એનો નાશ કરે છે. **હાથીનું મૂત્ર**—ખાર, કડવું, ભેદક, પિત્તક, તુર, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખુ, વિદારણ, અને શ્લ્લ, ઉચ્છ્રી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ટ, કંડુ, મંડલકુષ્ટ, કૃમિ, અર્શ, વિપ, શુદ્ધ અને કફ એનો નાશ કરે છે. **ઘાડીનું મૂત્ર**—ઉષ્ણવીર્ય, ખાર, તીખુ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ, પિત્તક, અને કુષ્ટ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોહ, કફ, વાયુ, દદુ, શળ, વિષ, કિલાસકુષ્ટ, અને મોહ, એનો નાશ કરે છે. **ઘેટાનું મૂત્ર**—અગ્નિદીપક, કડવું, ખાર, તીખુ, તીક્ષ્ણ, અને કફ, વાયુ, સંઘ્રહણી, કૃમિ, ભુતગ્રાધા, કંપ, ઉન્માદ, અને નલવિકાર, એનો નાશ કરે છે. **ઉંટનું મૂત્ર**—તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન પિત્તક, ખાર, તીક્ષ્ણ, બલકર, અને કુષ્ટ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ, અને મનોબ્યાધી, એનું નાશક છે. **નરમૂત્ર**—રેચક, ખાર, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું, રક્ષ, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, ત્રણ, ભુતગ્રાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મોહ, કફ તથા પિત્ત એનો નાશ કરે છે. (૧) **કફક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપર**—જુનાં લોહકાટને ગરમાળાના અગરબહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂતમાં ૧૦૦ વાર ભીજવી, પછી તેનો અક્ષ કરી તેમાંથી ૧

વાલ ચૂર્ણ, મધ અને પીપરમાં આપધુ. એ ચૂર્ણને “ મંકુર ” એમ કહે છે, (૨) **અપરમાર ઉપર**—માકણના રક્તમાં ચિથકુ ભીજવી સુકવી, તે ઘેટાના મૂત્રમાં ભીજવી, તેનું ત્રણ દિવસ નરસ્ય આપધુ, એટલે ફેફડાં દૂર થાય છે, (૩) **વિષારી સર્પના દંશ ઉપર**—માણસનું મૂત્ર પાવું; એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે,

મિણ.

મિણ—પિચ્છલ (ચિકટુ), સ્વાદુ, તીખું સ્તિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક, ત્રણને હિત કર, અને વાયુ, કૂષ્ટ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભુતદોષ, અને લેપ કરવાથી ચામડી કાઢે છે તેનો નાશ કરે છે. (૧) **નવેલા જાપર**—તપાવેલા મિણની લુગદી નખપર બેસાડવી અને પાંચે બાંધવો; ચાર પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૨) **પગ ફાટે છે તે ઉપર**—તપાવેલું મિણ ચોપડવું. (૩) **ગુમડા ઉપર**—ઘીમાં મિણ તપાવી, તે ચોપડવું. (૪) **રક્તપ્રદર ઉપર**—મિણમાં ઘટનું ચૂર્ણ ખતી આપધું.

મોરના પિછાં

(૧) **ઉચ્છ્રી અને ઉલટી ઉપર**—મોરના પીછાંની રાખ અને પીપર એ મધમાં આપધી. (૨) **સર્પદંશ ઉપર**—મોરનાં પીછાં, તંબાકું સાથે ચલમમાં નાખી પાવાં; એટલે વિષ ઉતરશે. (૩) **માછલાનાં વિષ ઉપર**—મોરના પીછાંની ધુણી આપધી. (૪) **વિષગ્રાધા દૂર થવા માટે**—જે પ્રમાણે ગાંડુળમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે. તેજ ક્રિયાથી મયુરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે; એ તામ્રસત્ત્વની વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી, તે પાણી આપધું; એટલે વિષગ્રાધા દૂર થશે.

વાઘની ચરબી

(૧) **હાડગણ ઉપર**—જે ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી, ઉપર લગાવવી. (૨) **શીતળા**

થોડા આવવા માટે—વાધનો સૂળો દાંત પાણીમાં ધસી એક વખત આપવો. (૩) સંધિવાયુ ઉપર—વાધની ચરખી, રાત્રે ઉઘતી વેળાએ શરીરે ચોળતાં જવું.

સમુદ્રફિણુ

સમુદ્રફિણુ એ, એક જાતના માછલાના પેટમાંનું હાડખીજર છે. એ સફેદ રંગનું હોય એ ઉપર ઝીણું છિદ્રો હોય છે. એ બસરેથી અહીં આવે છે. સમુદ્રફિણુ—ચિકર, તુર, લઘુ, અશુષ્ક, શીતલ, પટલાદિ. દોષનાશક, સારક વિષધ, અને કર્ણશુભ, કફ, કંદુરોગ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. અશુષ્ક સમુદ્રફિણુ, અંગભંગ કરે છે; એટલા માટે શોધન કરવું. શોધન—સમુદ્રફિણુ લીંબુના રસમાં ખલતું; એટલે શુષ્ક થાય છે. (૧) રતાંધળો અને અહિર ઉપર—સમુદ્રફિણુ, અને ખડીસાકરની ભુકી સવાર સાંજ આંખોમા નાંખવી, એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ કંડુ વગેરે વિકાર ત્વરીત દૂર થાય છે. (૨) કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર સમુદ્રફિણુની વસ્ત્રગાળ ભુકી કાનમાં નાખવી તથા તે ઉપર લીંબુનો રસ નાખવો, (૩) કર્ણસ્નાય પ્રણુ અને ચિકટા ઉપર—સમુદ્રફિણુનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું (૪) કંડુ ઉપર—સમુદ્રફિણુ વાટી ચોપડવું.

સર્પની કાંચળી.

જેને ફેણ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણુકારી છે. સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી, તેને ઉધર્ધ લાગતી નથી. (૧) અંગઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર—સર્પની કાંચળી બાળી, તલના તેલમાં ખલી ચોપડવી. (૨) શીઘ્ર પ્રસૂતી થવા માટે—સર્પની કાંચળી બાળી... ધુણી આપવી. (૩) બદ ઉપર—સર્પની કાંચળી અને અરીણુ એની વડી કરી ઉપર આંધવી; અથવા સર્પની કાંચળી બારીક કરી, ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. [૪] ચામળિળી ઉપર—સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખલી

લેપ કરવો. (૫) ઉદરમા વિષ ઉપર—સર્પની કાંચળીની ધુણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) વિષમજ્જરાદિકો ઉપર—સર્પની કાંચળી, શિરસ, હિંગ, કડવા લિમ્બાનો પાસો, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તેનો ધુપ, રાક્ષસ અને ઝાકીની એમનો પ્રતિબંધ કરી, વિષમજ્જરનો નાશ કરશે.

સસલાનું લોહી

(૧) સુસી ઉપર—સસલાના લોહીમાં કપડું ભીજવી રાખવું; અને તે કપડું દુધમાં મસળી તે દુધ સુસી થયેલાં બાળકોને પાછું દેવું.

સાબરશિંગ.

(૧) સોળે, જખમ, ગળસુણુ અને અને વાયુએ અંગમાં સણકા આવે છે તેને માટે—સાબરશિંગ ધસી લેપ કરવો. (૨) માથું દુઃખતુ હોય તેને માટે—દુધમાં સાબરશિંગ ધસી લેપ કરવો. (૩) રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર—સાબરશિંગ ધીમાં ધસી આપવું. (૪) બાળકનું તાળવું ઉપડતુ હોય તે ઉપર—સાબરશિંગ ગાયના દુધમાં કિંવા ધીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાંત્રાં બેસડવાં; તેમજ ગાયના દુધમાં સાબરશિંગ ધસી પાવું. (૫) વાતશૂલ ઉપર—સાબરશિંગની અર્ધો માસો ભસ્મ ૧ તોલો ધીમાં આપવી. (૬) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર—સાબરશિંગની ભસ્મ દુધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઈ ધાતુસ્થાનની કડકી નીકળી જાય છે. (૭) ઉદરસ, દમ, ક્ષય, મંથિ, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર—૧ વાલ સાબરશિંગની ભસ્મ મધમાં આપવી. (૮) સાબરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ—શિતાકળીનો પાલો બારીક ચંદન પ્રમાણે વાટી તેનો લાંબો ગોળો કરી, તેમાં સાબરશિંગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ બાણના પૂટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. એજ

રીતે કૃપાસના રસમાં સાબરશિંગ નાંખી પૂટ આપવાથી ભરમ થશે.

હરિણશૃંગ.

(૧) હ્રદ્રોગ, કટિમહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર—હરિણના શિંગડાના કકડા કરી, કોડીયામાં નાખી, જાણાનો અગ્નિ કરી ભરમ કરવી. તે ભરમ અર્ધોમાસો, ગાયના ધી માં આપવી.

હસ્થિદંત

(૧) કેશ આવવા માટે—હાથીદંતનો વ્હેર

દારહળળદરના રસમાં ખલી, ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) ગુમકુ મટવા માટે—હસ્થિદંત ધસી, તેનો ગુમડાના મોંપર એક બિંદુ કરવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—હાથીદંતની ધુણી આપવી. (૪) ખરૂં, ગ-જકર્ણ વગેરે ઉપર—હાથીદંતનો વ્હેર ખાળી, તે રાખ ધીમાં ખલી લેપ કરવો. કંતવર્તી—હસ્થિદંત, કુકરનાં દંત, ઉંટના દંત, બળદના દંત, બોકડાનાં દંત, ઘેટાના દંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રશીલુ, એનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખલી, સળી જેવી લાંખી ગોળી કરવી; એ પાણીમાં ધસી આંખોમાં અંગન કરવું, એટલે આંખમાં, નું કુલ ઘણું જલદી દુર થાય છે. આ પ્રયોગ કુલ દુર થવા માટે ઘણો ઉત્તમ છે.

૧૧૪ રસવૈધ.

૧. અંબર

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે. એનાં ગાંગડા થાય છે. એ પૃથ્વીમાં ફાટોમાંથી અથવા સમુદ્રમાં તરતું અથવા સમુદ્ર કીનારા ઉપર ધ-ણેક ઠેકાણે મળે છે. એ વિશેષે કરી ખાલટિક સમુદ્ર, પરશીયન સમુદ્ર ઇત્યાદિ કીનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસલી, પ્રશી-યા ઇત્યાદિ દેશોમાં જમીનમાં મળે છે. અંબર પીળું, કાળું અને ઘોળું અને તે ઉપર ટપકાં હોઈ તે અરગળ જેવું પીળા રંગનું હોય છે. પીળું અંબર શ્રેષ્ઠ છે, અને કાળું સર્વથી ઓછી કીમતનું છે. ખરૂં અંબર મોઘું વેચાય છે; એટલે કેટલાક લોક ખનાવડી પણ કરે છે. ખરૂં અંબર જે છે તેના બે ગાંગડા લેઈ એક ઉપર એક ધસવાથી, તે ગરમ થતાંજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરે છે. દાંત નીચે આવવાથી થોડો અવાજ થાય છે, પણ પીગળતું નથી; માત્ર નરમ થાય છે; અને તે-માં થોડી ચિકાસ આવે છે. અંબરને દેવતામાં

નાંખવાથી તેના ધુમ્માડાની સુગંધ સારી આવે છે. અંબર સુગંધીક પદાર્થમાં નાંખે છે. અં-બર—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક, પુષ્ટિકર, કામોત્તે-જક ઇન્દ્રિયોતે શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ, વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અભિવર્ધક, કોષામાંની શરદી અને ગરમીની ઇન્ન દૂર કર-નાર, જવાન તથા ધરડાને હિતકારક છે. (૧) કંપવાયુ, ઉપર—૧ ચણોડીભાર અંબર, મ-ધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ લેવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે. તેમજ તેથી કો-ષામાંનો, આંતરડામાંનો અને સાંધામાંનો રોગ પણ દૂર થાય છે. (૨) સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપર—અંબર પાણીની સાથે આપવું. (૩) વિષૂચિકા (કાલેરા) ઉપર—અંબરની ધુણી આપવી; અને અંબર અને કસ્તુરી થોડી ખા-વા માટે પણ આપવી. (૪) ક્ષીણતા ઉપર—અંબરનું ઘી સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે ક્ષીણતા દુર થઈ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

૨ અભ્રક.

ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો એમ ચાર પ્રકારનો અભ્રક છે. ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો લે છે. કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે. શોધન—(૧) કાળો અભ્રક—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દુધ, ત્રિકાળો ઉકાળો, કાંછ અને ગાયનું મૂત્ર એમાં સાતવાર ઘોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી ખોરડીના કાઠામાં ઘોળવો અને હાથેકરી મસળવો અને ઉપરનું પાણી કાઢીનાંખી સુકો કરી આપવો; તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે. ધાન્યાભ્રક કરવાની રીતિ—અભ્રકનો ચોથો ભાગ ડાંગરમાં મેળવી કાંબળામાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પળાવી રાખવો અને હાથે કરી પુષ્કળ મસળવો; એટલે અભ્રક પાણીમાં પડ્યો હોય તે યુક્તિથી બહાર કાઢી સુકવી આપવો. અભ્રક—તુરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે, અને ક્ષય, ત્રિદોષ, યુગ્મડાં, પ્રમેહ, કોટ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ, વિષ અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે. મારણુ—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણુખાર ૨ ભાગ એ એકલ કરી, ખલ કરી બાંધી કુલડીમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું. પછી દુધમાં ખલ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે, તેથી બધા રોગો ઉપર યોગ્ય. (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો; એ પ્રભાણુ દશ પુટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાભ્રક લેખ આંકડાના દુધ (રસ) માં એક પહોર સુધી ખલ કરી ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આંકડાનાં પાંત્રા વીંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમાં ઘાલી વગડાઉં છાણુનો ગજપુટ અગ્નિ દૂરવો. આ પ્રભાણુ આંકડાના દુધમાં અંકેક દિવસ ખલ કરી સાત ગજપુટો કરવા. પછી વડની વડવાઇએનો ઉકાળો કરી, તે અભ્રક અંકેક દિવસ ખલ કરી તણુ ગજપુટો કરવા, એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અત્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વા-

ળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેવો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રકને નાગબલા, ભદ્રમોથ, વડનું દુધ, અથવા વડવાઇએનો રસ, હળદરનું પાણી; મહુનો કાઠો આ બધા ઔષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી; અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અણુ વર્ણુ ભસ્મ થશે. શંતપુરી અને સહસ્રપુરી અભ્રક કરવો હોય તો કુંવરનાં રસમાં ખલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર ભસ્મ થશે. મૃતને અમૃતિકરણુ—અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયનું ઘી મેળવી, લોઢાના વાસણમાં પચન કરાવવું. ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા કામોમાં યોગ્ય. જે અભ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાળજા જેવી બારીક થાય તે મૃત જાણવી, તેજ જો સચંદ્ર (ધોળી) રહી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ, વ્યાધી અને રોગને કરે છે. અભ્રક—સત્વપાતન—અભ્રકની ભૂખી એક દિવસ કાંછ અને દિવસ એક સુરણુના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી; અને ચોથો ભાગ ટંકણુખાર ક્ષુદ્રમત્સ્ય એમાં મેળવી, ભંશનાં છાણુમાં મુડી આ કરી સુકવી. વાસણમાં નાંખી યુગ્મ અગ્નિ કરવો; એટલે અભ્રકનું સત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત પચ્ચક્ર (ઘી, મધ, ગુગળ, ગુંળ, ટંકણુખાર,) મેલવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડ થશે. તે પારને બાળવાને યોગ્ય છે; અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોએ અધિક છે. અભ્રક—સત્વગુણુ—વીપ, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરૂષપણુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્વ જેવાં બીજાં ઔષધો ભૂમંડળમાં નથી. અભ્રક દ્રાવણુ—અભ્રક દ્રાવણુ ભાગ્યેદય વિના કોઇ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કયાંય ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે તે સમજતું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લેખ અગથીઆના પાંત્રાના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સુરણુની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોઠા (જનવરોના વાડા) માં હાથભર ઉંડુ એક મહિના સુધી પુરી રાખવું. પછી કાઠવાથી પારા જેવું પાતળુ થશે. અભ્રકભસ્મ અનુપાન—અભ્રકભસ્મ,

૧ ચ્વેદાદીભારથી, ૪ ગુંજ સુધી મધ અને પીપર સાથે આપવી, એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષ રોગ, કોઠ, વાયુ પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષતક્ષય સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ એ રોગ દૂર થાય છે. (૨) વાયુગિ, સુંઠ, મરી પીપર એમનાં ચૂર્ણમાં વાલભર આપવી; એટલે ક્ષય પાંડુ, સંગ્રહણી, શળ, આંમ, કોઠ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મંદાગ્નિ, ઉદરસંબંધી વ્યથા, એ રોગ દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થશે; અને શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થશે. (૩) વીશ પ્રકારના પ્રમેહને સાર મધ, પીપર અને શીલાજીત એમાં આપવી. (૪) ક્ષયરોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી. (૫) ધાતુવૃદ્ધિને સોના અને રૂપાના વરક યરાયર અથવા ભસ્મ યરાયર (૬) રક્તપિત્તને સાર હરીતકી, ગોળ અથવા એલચીદાણા, અને સાકર એ યરાયર આપવી. (૭) ક્ષય, પાંડુ, મૂળવ્યાધ, એમાં ત્રિકટુ, ત્રિકુળા, ચાતુર્જીત, સાકર, મધ, એ સાથે. (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એમાં એલચીદાણા, ગોખરં, ભૂયઆંમળી, ખડીસાકર ગાયતું દૂધ એ મની સાથે. (૯) પ્રમેહમાં સત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણજ્વરને માટે મધ પીપરીમાં. (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુપુષ્ટીને સાર ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ અને મધ એમાં (૧૨) ગુમડાને માટે મોરવેલનું સત્વ અને ત્રીકટુના ચૂર્ણમાં (૧૩) બલવૃદ્ધિને માટે ગાયતું દૂધ અને ભોંયકાળામા. (૧૪) મૂળવ્યાધીને માટે ભીલામાં સાથે. (૧૫) વાયુરોગને માટે સુંઠ, પુષ્કરમુળ, ભારંગમુળ, આસંધ એનાં ચૂર્ણમાં. (૧૬) કફરોગને માટે કાયકળ, પીપર, મધ એમાં. (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થવા માટે; તથા મૂત્રાધાન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અને મુતરખંડો એમાં સર્વ ક્ષારો યરાયર આપવી. (૧૮) ધાતુસ્તંભને માટે ભાંગમાં (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિને માટે લવંગ તથા મધ એમાં. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયતું ઘી અને સાકર એમાં આપવી.

૩ કલર્ષ. સં. વંગ.

શોધન—કલર્ષ પાતળી કરી નગોડના રસ

માં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં રેડવું. આ પ્રમાણે લણ વખત રેડવું, એટલે શુદ્ધ થશે. કલર્ષ શરીર ઉપર ઉડી આવે છે માટે સાંવચેતી રાખવી. મારણ—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલર્ષ કઢાઈમાં ધાલી ચુલાઉપર મુકવી અને નીચે દેવતા કરવો કલર્ષ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોથો ભાગ અંધાડીનું ચૂર્ણ નાંખી આંખાના લાકડાથી ન્યાં સુધી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી ઘુટવું આંધાડીનું ચૂર્ણ નાંખતાં જવું. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોઠયું સાર ઢાંકણ કરી લાલ થાય ત્યાં સુધી નીચે ત્રીવાગ્નિ કરવો, પછી થંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજીત, અંધાડીનું ભસ્મ અથવા અથવા આંમલીના કચુકાનું ચૂર્ણ એ પ્રત્યેક કલર્ષને મારવાના પદાર્થ છે, એટલે એમાંના એકથીજ કલર્ષભસ્મ થશે. પછી પૂર્વોક્ત કલર્ષ ભસ્મ લેઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અથવા અષ્ટ માંશ તેમા મેળવી લીંબુના અથવા કુંવરના રસમાં પહોર એ પહોર ખલ કરી તેનો ગોળો બાંધવો. તે કાઢીયાના સંપુટમાં પીપળાની છાલમાં રાખી ઉપર ગજપૂટ દેવતા કરવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવાં. સવોત્તમ ખડી જેવી વંગ ભસ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે, એથી વેદોનું જીવન થશે. ખીજા પુટોને તાલક દેવી નહીં, તાજા કુંવરના રસમાં ઘુટવી અને વારંવાર પુટ આપવાં. (૩) કલર્ષ શુદ્ધ કરી તેનાં સારા પાતળાં પતરાં કરવાં. અને ઔષધી સહીત તે ઉર તોલા પત્રાં યંત્ર ઉપર રાખવાં તે ઔષધી—અકરીની લીંડીયો ૪ શેર, તલ ૪ શેર, હળદર ૪ શેર, આ બધાયનું એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાંસણમાં થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલર્ષના પત્રાં, તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર અર્ધું ચૂર્ણ નાંખી કપડામાં તી કરી ગજપુટ આપવો. સાર થંડુ થયા પછી કાઢી લેઈ વાલ અથવા અર્ધો વાલ, દેહનું બળ જોઈ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સંપુર્ણ રોગોનો નાશ કરે છે. (૪) કલર્ષ ઠીકરાના વાસણમાં ધાલી ચુલા ઉપર પાતળી કરી સમડાના લાકડાથી ઘુટવી એટલે ભસ્મ થશે. (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે

ના કોડીઆમાં ધાલી તે ઉપર કલઘનાં પત્રાં મેલી ઉપર બાકીનું ચુર્ણ નાંખી કાપડમાટી કરી અગ્નિ કરવો, એટલે કલઘની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લેઈ ભસ્મનો ચોથો ભાગ સુરોખાર મેળવી કોડીઆના સંપૂર્ણમાં ધાલી એક ઘટિકા મંદ અગ્નિ કરવો, અને થંકુ થયા પછી ઘોળા થંખ અથવા કુંદ પુષ્પ જેવી સ્વચ્છ ભસ્મ લેવી, અને સરવ રોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવી. (૬) તાટનો કકડો લેઈ તે ઉપર તલ અને આંમલીની છાલ એ એકત્ર મેળવી તે ચુર્ણ તે તાટ ઉપર અર્ધો આંગળ પાથરી, તે ઉપર કલઘનાં પત્રાં ઝીણું કરેલાં ઉપર નાંખી તે ઉપર ફરીથી ચુર્ણ નાંખવું. અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચુર્ણ નાંખવું, આ પ્રમાણે સર્વે મેલી બાંધી માટીનો લેપ કરી ગળપુટ કરવો. થંકુ થયા પછી યુક્તિએ કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે એ પ્રમાણે હોઈ ચોળવાથી બારીક થશે, અને સરવ કાર્ય કરશે. આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે. (૭) શુષ્ક કરેલી કલઘની દસમો ભાગ પારો લેઈ તેમાં ખલ કરી રૂના દુધમાં ખલ કરવો, અને ઠીકરામાં ધાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાઝમના સોટાથી છુટવું એટલે ભસ્મ થશે. (૮) હરતાલ ખાખરાના પાંત્રાંમાં ખલ કરી, તેથી કલઘનાં પત્રાંને લેપ કરવો અને ગળપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે. (૯) કલઘની પાતળાં પત્રાં કરી તે દુધમાં અથવા ભાંગમાં થર ઉપર થર દેઈ બાંધુનો પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થશે. વંગ (કલઘ) ભસ્મ શુભ—શુષ્ક રીતીએ કરેલી વંગભસ્મ, ખલકર, દીપન, પાચન, રચિકર, શુષ્કપ્રદ, શીતળા, કાંતિકારક, જરાનાશક, નિરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર, અને ક્ષય અને સંપૂર્ણ પ્રમેહ એનો નાશ કરે છે. વંગ ભક્ષણકરનાર પુરૂષનો સ્વપ્નમાં પણ શુક્રક્ષય થનાર નથી. એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંળ આપવી. વંગ અનુપાનો—(૧) સુખમંધને માટે કપુર સાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે ગમ્યફળમાં અથવા દુધમાં. (૩) પ્રમેહને માટે તુળશીના પાંત્રાં બરાબર અથવા મધ અને ખડી સાકર એ-

માં. (૪) પાંડુરોગને માટે ધીમાં. (૫) ગુલ્મ રોગને પુલાવેલા ટંકણુખારની માંહે. (૬) રક્તપિત્ત અને ઉર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમાં. (૭) બલવૃદ્ધિને માટે મધમાં. (૮) પિત્તને સાકરમાં (૯) વીર્યસ્તંભને માટે નાગરવેલના પાનમાં, ભાંગમાં અગર કસ્તુરીમાં. (૧૦) અગ્નિમાંછને માટે પીપરમાં. (૧૧) દુર્ગંધિને માટે ચંપાન કુલોના રસમાં. (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમાં. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાંપણોના રોગને સાફ ખેરની છાલના ઉકાળામાં. (૧૪) અજીર્ણને માટે આંમળા સાથે અથવા સોપારીમાં. (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને માંખણમાં. (૧૬) વાયુને માટે લસણમાં. (૧૭) કાઝને માટે સમુદ્રફળમાં અથવા નગોડના રસમાં. (૧૮) પંદત્વ નાશ થવાને માટે અંધાડીના મુળમાં. [૧૯] લીંગવૃદ્ધિને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ, નાગવેલીના રસમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીના માટે ગોરોચન અને લવીંગ એમાં તીલક કરવું. [૨૧] મસ્તકરોગને માટે એરંડાના મુળ ઘસી તેમાં વંગ નાખી લેપ કરવો. [૨૨] બરોળરોગને માટે પુલાવેલ ટંકણુખારમાં. [૨૩] વાયુને માટે અજમો અથવા આસનમાં. [૨૪] જળોદરને બકરીના દુધમાં. [૨૫] અર્શ ઉપર કાથામાં અથવા ઘેટીના દુધમાં. [૨૬] મસ્તક રોગમાં અંધાડી બરોબર. [૨૭] ધાતુવિકૃતિ ઉપર ગમ્યફળ, જવંત્રી, લવંગ એમાં. [૨૮] કંબરની વ્યથાને માટે ગમ્યફળ, અઘગંધ એમાં [૨૯] નાડીવ્રણને માટે નાગવેલી બરાબર. [૩૦] પેટમાં પીડ આવતી હોય તો હરીતકી બરાબર. [૩૧] વાતશુદ્ધને માટે ઝાશ સાથે. [૩૨] ફેફસાં આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં નક્ષ કરવું. [૩૩] શ્વાસને માટે ગમ્યફળ, લવંગ અને મધ એમાં. [૩૪] શરીર બળવાન થવા માટે તુળશીના રસમાં.

૪ કપીલો

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણ હોઈ ઇંટના બૂકા જેવો હોય છે. એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. કપીલો—રચક, તિખટ અને ઉબ્બુ

છે; વ્રણ, કફ, બિધરસ, જંતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. [૧] રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુદ્મ ઉપર—મધમાં કપીલો ખલ કરી આપવો; એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુદ્મ નિર્બલ થાય છે. (૨) કૃમિ ઉપર—કપીલા ચૂર્ણ. અર્થો તોલો ગોળ સાથે ખાવું; એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે.

૫. ખાપરીયુ સં. ખર્પરતુત્ય.

ખાપરીયુ એ જસતમાંથી થાય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. શોધન—ખાપરીયુ મનુષ્યના મૂત્રમાં, ઘોડાના મૂત્રમાં, કિંવા ગોમૂતમાં દોલાયત્રે સાત દિવસ પચન કરાવવું એટલે શુદ્ધ થશે. ખાપરીયુ—સંપૂર્ણ મેહનાશક, કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ક્ષય, એનો નાશ કરે છે. અને લોહું અને પારો એને રંગે છે. લઘુમાલીની વસંત—ખાપરીયુ એ ભાગ અને મરી એક ભાગ એકઠું કરી તેનો ગાયના માંખણમાં ખલ કરવો. પછી તેને લીંબુના રસની ભાવના તેમાંનું માંખણ નહીં દેખાય ત્યાં સુધી આપવી આ વસંત, તાવ ઉપર એ વાલ પ્રમાણે મધ અને પીંપરમાં આપવું. આ શુદ્ધિનંદર, ધાતુગત, નંદર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થયેલા વિકાર, મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર અર્શ સંબંધી લોહી, વિપમનંદર, નેત્રરોગ, અને સર્વરોગ એનો નાશ કરે છે. આ અરણીના ડુલોમાં ગર્ભીણીને આપવાથી સંપૂર્ણ નવરોનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. એની પથ્ય દૂધ ને લાત.

૬ કોડી સં. વરાટીકા

કોડી, અરબી સમુદ્રમાં લખદીવ અને માલદીવ એ બેટાપાસે જડે છે. ઘોળા રાતી અને પીળા એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે. તેમાં પીળા તીક્ષ્ણ ચક્ષુષ્ય એવી છે, રાતી થંડી અને ગુમડાને હિતકારક છે, અને જે ઉપર ઘોળાં ઘણાં ખીંદુ અને રેશા હોય છે તે બાલગ્રહનાશક, નાના પ્રકારના કૌતકોને ઉપયોગી છે. જે

રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, તે રસ યોગને ટેકાણે આપવી. તેમાં વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ, અને પોણા તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઈના મતમાં, જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, લાંબી, વજને છ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ, અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. કોડી—તિખટ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કફ, શીત એવી છે, અને કર્ણશુલ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી. ગુદ્મ, શળ, પરીણામશુળ, ક્ષય, વાયુ, કફ એનો નાશ કરે છે. શોધન—કોડી, કાંઈમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અથવા એક રાત્રી જાશમાં અથવા લીંબુના રસમાં પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—(૧) કોડી, કોલસાના દેવતામાં સારી ડુલે ત્યાં સુધી તપાવી, ઠંડી થાય એટલે બારીક ખલ કરી ઓપધ અર્થે યોજવી (૨) કોડી ખાંડી વસંતગાળ ભૂકી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી, સર્વ ભૂકી પલાળી એક આંગળ ઉપર રહે એટલો લીંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મુકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુનો રસ ધાલી ૭ પુટ આપવા. આઠમે દિવસે તેનો એ પહોર સુધી ખલ કરી સુકવી રાખવું અને ઉપયોગમાં આણવું. એ એ ગુંજથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાતપરત્વે આપવી. (૩) કોડી, દેવતામાં લાલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુંવારના રસમાં ચુનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી પછી સુકવી કરી ખલ કરી રાખવી. ઉપયોગ—[૧] કાન વહુતો (દુખતો) હોય તે ઉપર—કોડીની ભસ્મ લીંબુનાં રસમાં અથવા હુકકાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી; (૨) અપરમાર ઉપર—કાંદાની ચીરી ઉપર કોડીની ભસ્મ નાંખી તેની પાટલી કરવી અને તે વારંવાર નાકમાં સુંઘવી. [૩] ક્ષય ઉપર—કોડીની ર ગુંજ ભસ્મ, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માંખણ એક તોલો એમાં આપવી. (૪) ધાતુવિકાર ઉપર—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) શુળ ઉપર—કોડીની ભસ્મ ઉંઠા પાણીમાં અથવા સા-

કરમાં આપવી. (૬) ધાસ, કાસ, જવર એ ઉપર—કાડીની ભસ્મ ધી અને સાકરમાં આપવી. (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર—કાડીની ભસ્મ ધી, મધમાં આપવી. અગર સાકર અને ગાયના દૂધમાં આપવી. (૮) દાદર, કંડે, ખસ, ચટ્ટા એ ઉપર—તલનું તેલ નવટાંક કાડી ભસ્મ તોલો ૧, ગેર તોલો અરધો, એ એકત્ર ખલ કરી લેપ કરવો.

૭ કાડી ખાર

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં “ નૈટ્ર ઓફ સીલવર ” અને “ લ્યુવર કોસ્ટિક ” એવું કહે છે એ રૂપામાંથી બનાવાય છે. કાડીખારની પે-નસીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે. એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ડાગ પડે, અને ફાટલો ઉઠે છે. (૧) આંખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવેલી અને ખટકા ઉપર—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપું પીંછીવતી આંખમાં નાખવું. [૨] ગર્ભિના ચટ્ટાઓ [ચટ્ટા] અને ચાંદી થતાંજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો. એટલે ચટ્ટાં પસરતાં તથી. અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે. [૩] શરીરમાનો સોજો અવાળુ અને ચામખીળ એ ઉપર—કાડીખાર ચોપડવો. (૪) એક વર્ષની અંદરના આંખાના કુલ ઉપર—મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લેઈ આટલીમાં રાખી તેમાં, ૧૬ તોલાએ ૧ ગુંજ કાડીખાર નાંખી તેને મજબુત આંધી રાખવું. ૧૦-૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીજાથી આખમાં નાંખવું. નાંખતી વેળાએ હલાવવું નેંધએ.

૮. કાંતી લોદું (કાંત લોહ).

કાંતી લોદું એ લોહચુંગકમાંથી થાય છે. એમાં બ્રામર અને ચુંગક એવા પ્રકાર છે. કાંતી લોદું ઘણું દુર્લભ (મળવું કઠણ) છે. એ સર્વ લોહામાં શ્રેષ્ઠ છે. કાંતીલોદું—કાંતીલોહના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું

નાંખવાથી પસરતું નથી, અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે, અને લીંબુનો રસ કાંતીલોહનાં વાસણમાં નાંખવાથી કડવો થાય છે, અને વાસણમાં દૂધ તપાવવાથી ઊંભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી; ઉંચું તેમજ વધે છે. કાંતી લોહાનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પળાલેલા ચણા નાખવાથી જાલ બળે છે તેને કાંતી લોદું કહે છે. મારણુ—કાંતી લોહાનું મારણુ પોલાદના મારણુ પ્રમાણે કરવું. એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતાં સોગળી ગુણોએ વધારે છે.

૯. કાંસુ (સં. કાંસ્ય).

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આઠ લાગ તાંબુ અને એ લાગ કલર્મ. એમાં એ ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે. તેનાં ભોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસુ એ પ્રકારનું છે. એક પુષ્પક અને બીજું તેલક, તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે; અને તેલક કડ્ડ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું. ધોળું, ચક્રચક્રીત, મૃદુલ. શબ્દ થનાર, સિન્ધ, નિર્મળ, ધનાંગી, સરળ એવું કાંસુ. ઉત્તમ બાણવું. શોધન—(૧) કાંસાના પત્તાં કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાંજ અને કળથીના કાદામાં ત્રણ ત્રણ વખત પળાંલવાં, એટલે શુદ્ધિ થાય છે. (૨) કાંસાના પાતળાં પત્તાં કરી ગોમુત્રમાં પ્રહરભર બાફવાં કિંવા આ મ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાફવાં એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. મારણુ—કાંસુ અને પીતળ એનું મારણુ તાંબા જેવુંજ કરવું. (૧) તાંબા, પીતળ અને કાંસાના મારણુ વિષે—સમાન લાગ ગંધક લેઈ તે આંકડો, વડ, ગાયનું દૂધ નગોડ એના રસમાં જૂદું જૂદું મર્દન કરી પત્રને લેપ દેઇ જૂદા જૂદા એ ગજપુટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસુ કિંવા પીતળ એનાં સમલાગ ગંધક લેઇ આંકડાનાં દૂધમાં ખલવો; અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં લેઇ તેને તે ગંધક વડે લેપ કરવો. અને સુકવી કાડીઆમાં ઘાલી કપડામારી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે એ પુટે કાંસુ અને પીતળ એની ભસ્મ થાય છે. કાંસ્યભસ્મના ગુણ—તુરી, કડવી, ઉષ્ણ,

લેખન સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ, રક્ષ, કફ, તથા પિત્ત એની નાશક છે.

૧૦, ખડી. [સં. ખડી.]

ખડી ઘોળી અને મહિન એ ભેદવડે એ પ્રકારની છે. તેમાં મહિન ખડી કઠણ હોય છે, તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાપાણુ જેવી, ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે. ખડી—દાહ. રક્તવિકાર વિષ શોષ, કફ અને નેત્રવિકાર એ નો નાશ કરે છે, અને થંડી, મધુર, લેખન અને બાળકોને હિતાવહ એવી છે. પાપાણુ ખડી—ત્રણ, પિત્ત અને રક્તવિકાર એની નાશક હોય, શીત અને લેપાદિક્ષામાં શુભ્રકરક, લક્ષણુ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે.

૧૧. ગંધક.

ગંધક—રાતો, પીળો, ઘોળો તથા તથા કાળો, એવા ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં રાતો સ્વર્ણ ક્રિયામાં, પીળો રસાયન વિષે, ઉત્તમ ઘોળો લેપ માં કિવા લોહ મારવા માટે આપવો; તથા કાળો ગંધક દુર્લભ છે, તે જરા અને મૃત્યુ એનો નાશ કરે છે. આપધોમાં આમલસારો ગંધક લેવો શોધન:—દુધના વાસણુપર કપડું આંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી, ગંધકને ના અડે એવા વાસણુને ઢાકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઈ દુધમાં પડશે, તે શુધ્ધ બન્યો. (૨) લોહાની કદમમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાંખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્રઉપર ગાળવો તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાંનો બધો ગંધક દુધમાં પડે. તે થંડો થયા પછી કાઢી ઘોવો અને સુંકવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત ભુદા ભુદા દુધમાં શોધવો; એટલે લક્ષણુ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુધ્ધ થાય છે. ગંધક:—રસાયન, મધુર, પાકકાળે કડવો; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક, અને પાડનાર, પ્રારદને વીર્ય આપનારો હોય તે નું સત્ત્વ પારદગંધક છે; તથા કંડુ, કુષ્ટ, વિપ

ર્ષ, ખસ, વિપ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. ગંધકના અનુપાનો:—ચાર માસા શુધ્ધ ગંધક દુધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિપ, કમળો અને કોડ એનો નાશ કરે છે- તથા કામ વૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દુર કરે છે. આ—ત્રિક્ષ્ણાં, ઘી અને ભાંગરાનો રસ એ માં આપવો, એટલે નેત્ર સારાં થાય છે. રોગ નાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દુધ એ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્ય એની વૃદ્ધિ થાય છે; અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ થાય છે. દિવ્ય દ્રષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. ગંધક:—કેળામાં ત્વઝોપ નાશક, ચિત્રકમાં બલ દાયક; અરકુસાના કાઠામાં ક્ષયકાસ ઉપર, લિક્ષ્ણાના કાઠામાં મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ ઉર્ધ્વ વિકારો ઉપર આપવો. (૧) ખસ ઉપર:—ગંધક કોહળામાં અથવા કેળામાં ખાવો, એટલે સર્વ ખસ બાહર પડે છે. પછી સાયંકાળે ભેંસનું છાણુ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવું. બીજો પ્રકાર:—શુધ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશ માં આપવો, (૨) રક્તવિકાર ઉપર:—શુધ્ધ ગંધક દુધમાં આપવો. (૩) શિષ્ણા ઉપર:—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૪) અપરમાર ઉપર:—ગંધકની ઘુણી નાકમાં દેવી. (૫) કંડુ અને ગાંઠણુ (દાદર) ઉપર:—ગંધક, ટંકણુખાર, કપૂર, માયકળ, (માયાં) અને મધપુડાનું મિશ્ર એ સર્વ કોપરેલમાં ખલી તેનો લેપ દેવો. (૬) ભુત જ્વર ઉપર:—શુધ્ધ ગંધક અને આંવળકંડી એનું ૧૦ માશા ચૂર્ણ આપવું, અથવા ગંધક અને ત્રિકટું એનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૭) પ્રમેહ અને પિડીકા ઉપર:—શુધ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવો અને તે ઉપર દુધ પીવું. (૮) કુષ્ટ, કંડુ, અને ખસ એ ઉપર:—ગંધક ગરમાળાના મૂળના રસમાં ઘુંટી તેનો લેવો, ગંધક રસાયન—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારો એની કળજલી કરી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખલ કરવો, અને કુલડીમાં નાખી સધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ દેવી અને શીત થયા પછી કાઢી, એક મહિનો મધ

અને ઘી એમાં લેવાથી જરા, વ્યાધી અને દરિ
દ્ર એનો નાશ કરે છે. બીજો પ્રકાર—ગંધક
અને મરી સમભાગ અને ત્રિકૂળાં છ ભાગ લેઈ
ગરમાળાના મૂળના રસમાં મદન કરવો, અને
તે આપવો એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ કરે છે.
ગંધક ખાનારે ખાઈ ખાટું, ભાજી દ્વિદલધાન્ય,
સ્ત્રીગમન, ઘોડા દિકા ઉપર આરોહણ કિંવા
પગે ચાલવાનું વર્જ્યું.

૧૨ ગેર

ગેરને “ સોનકાવ ” એમ પણ કહે છે શોધ-
ન—ગેર ગાયના દુધમાં ખલવાથી શુધ્ધ થાય
છે; કિંવા કિંચીત ઘી નાંખી શેકવાથી શુધ્ધ
થાય છે. ગેર—રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર કફ, ઉચ્ચ
કી, વિપમન્વર, એનો નાશ કરે છે; અને ચ-
ક્ષુષ્ય તથા બલ્ય એવો છે. (૧) ઉચ્ચકી ઉપ-
ર—ગેરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. બાળક મા-
ટી ખાય છે તેને માટે—બાળકને ગેર ખાવા
આપવો એટલે વધેલું પેટ ઉતરી જઈ બાળક
સશક્ત થાય છે.

૧૩ ગોપીચંદન

ગોપીચંદનને “ સોરડી માટી ” એમ પ-
ણ કહે છે, ગોપીચંદની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ-
માં (કાઠીયાવાડમાં) થાય છે. એ એક વ્રતની
માટી છે. ગોપીચંદનનો રંગ ઘોળો હોય છે.
ગોપીચંદન—દાહ, ક્ષત રક્તવિકાર, પિત્ત, ક
ફ, પ્રદર એનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ કટક
ડી જેવા છે. (૧) હિરાકસીના વિષને અને
અન્નમાં કાચનિ ભૂકી ગઈ હોય તેને મા-
ટે—ગોપીચંદન ઘસી પાવું. (૨) ગર્ભીની
ચાંદિઓને—ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. (૩)
બાળકોનાં માથા ઉપર પડ આવે છે તે ઉ-
પર—ગોપીચંદન ઘસી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર
ઉપર—ગોપીચંદન ૧ તોલા અને કટકડી ત્રણ
માસા એકત્ર ખલી કપડામાટી કરી ગજપૂટ આ
પવા તે એક ગુંજ (ચણેડીભાર) પ્રમાણે સા
કરમાં આપવું. (૫) ખાલી ચઢે છે તેના ત

થા ધાવરા ઉપર—ગોપીચંદન ઘસી લગાડવું
(૬) મુખરોગ ઉપર—ગોપીચંદન ૧ દ્ધમાં ધ-
સી ચોપડવું.

૧૪. ધુંવાસ. [સં. ગૃહ્યૂત્તમ.]

ધુલા ઉપર ધુમાડાથી જે કાળળ એકડું
થાય છે તેને “ ધુંવાસ ” એમ કહે છે. (૧)
ગલગુંડ, સોળે, ધત્યાદિક ઉપર—ધુંવાસ,
ગોળ અને ચુનો ખલી લેપ કરવો. (૨) આં-
ખો આવે છે તેને માટે—ધુંવાસ, ગોળ અ-
ને ચુનો એની લમણા ઉપર પટ્ટી બે લગાવવી.
(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—ધુંવાસ દહીંમાં અ-
થવા ઘીમાં ખલી મસાને લેપ કરવો અને વ-
ગડાઉ જાણુનો શેક આપવો.

૧૫ ચુનો

ચુનો મુખ્યત્વેકરી બે પ્રકારનો છે. એક
ખડીનો ચુનો અને બીજો છિપનો ચુનો. ભ-
ટ્ટીમાં પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. (૧)
ગર્ભીણીના અતિસાર ઉપર—ચુનાનું નિ-
ત્યું પાણી નાના ચમચાલર દ્ધમાં આપવું.
(૨) વ્રણ, બદ બેસાડવા માટે, કર્ણમૂળ
અને ગલમુણાં ઉપર—કળીચુનો, ગોળ અને
ધુંવાસ એનો લેપ દેવો અને ઉપર પાતળો
કાળળ કિંવા ર ચોટાડવું. (૩) અજીર્ણ ઉપર—
ચુનાની ગોળી વાલ જેટલી ખાવી. (૪) કમ-
ળા ઉપર—કળીનો ભિજવેલો ચુનો ચણા જે-
ટલો, ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી આપવો. દિ-
વસ ૭. પથ્થ દહીં ભાત. (૫) ભિલામો ઉ-
ઠે છે તેને માટે—નવો ચુનો અને દહીં એ-
કત્ર કરી ચોપડવું. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—
કળીનો ભિજવેલો ચુનો ૧ તોલા લેઈ તેમાં બે
તોલા પર્યંત ઉંચી તપખીર કાલવવી. ઘટ્ટ થાય
તો થોડું ચુનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું
તૈયાર કરવું; અને વધેલા અંડને તેનો લેપ ક-
રી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપ-
તા રહેવું; એટલે કટલીક વારે મસ્તક જડ
થવા જેવું જણાઈ ઉલટી થાય છે; અને મા-

આમાંનું પાણી ઉલટીએજ પડે છે. એ પ્રમાણે એ ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ઘણીજ ચકરી આવતી હોય તો કાઢો (કુગળી) સુંઘાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:—તલના તેલમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નિતરું પાણી છ લાગ મિશ્ર કરી સુમારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવતાં રહેવું, એટલે જડો મલમ થશે. તે મેરના પીઠાવડે ઘણા હલકા હાથથી એ ત્રણ વખત ચોપડવું. એથી કરી દાહ શમન થઈ ત્વચાના ઠેકાણે કઠણપણ આવે છે, અને જલદી ગુણ આવે છે.

૧૬ જવખાર

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ ગાળી તે થકી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે. જવખાર:—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સુક્ષ્મ, લઘુ; અને વાયુ, કફ, શળ, અમશરી, કંઠરોગ, આમશલ, ચક્રત, પ્લીહા, મૂલકૃચ્છ્ર, ગુદ્ધમ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાત, હૃદ્રોગ, આમ પાંડુ, અને ગ્રહણી, એનો નાશ કરે છે. સુવાવડીને મક્કલ શળ થાય છે તેને માટે જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) મુત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને ખર પડે છે તેને—જાશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) તાળવું પડે તો તેને—જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લેઈ તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવી. (૫) ગુદ્ધમ ઉપર—જવખાર ૩ માસા અને ગોળ ૩ માસા એની ગોળી કરી આપવી. (૬) મુત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—જવખાર પાંચ માસા લેઈ સાકરમાં ખાવો. અથવા એક માસો જવખાર, કાળાનો રસ ૪ તોલા, સાકર ૧ તોલો, એ એકત્ર કરી આપવું. (૭) દમ અને ઉધરસ એ ઉપર—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) કટિશૂળ હૃદયશૂળ કુક્ષિશૂળ અને બરિતશૂળ એ ઉપર—જવખાર, હિંગ, સિંધવ એનું ચૂર્ણ કરી તે એરડેલ-

માં નાખી આપવું. (૯) મુત્રવરોધ ઉપર—જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૭ જસત

(સં. જસદ)

શોધન—જસત પાતળું કરી દૂધમાં ઉકાળવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. જસત ભસ્મ:—જસત કલેડામાં નાંખી રસ કરવો; અને લીમડાના કાળવડે ઘુટવું નીચે તિત્રાગ્નિ લગાડવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. તે લેઈ તેને ત્રિસંધી, કુવેર ત્રિક્ષ્ણાં અને ભાંજરો એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ લાવનાઓ આપવી. તથા પ્રત્યેક લાવનાને અગ્નિ પૂટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી આપધીનો એક પુટ આપવો; તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. થંડુ થયા પછી કાઢી ખલી વાસણમાં ભરી રાખવું, અને સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન વડે એ ગુંજ (ચણોડી) આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જૂનાં ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંબુલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક; અરણી (જયંતી)માં આપવાથી અગ્નિ વધારે છે; તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચી એમાં આપવાથી ત્રિદોષ નાશક છે. જસતના પુલ:—જસત કદમ્બમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘુટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે તેને જસતના પુલ એમ કહે છે. જસત ભસ્મ:—તુરી, કડવી, શીતળ કફ, પિત્ત, પ્રમેહ, તથા શ્વાસ, એનો નાશ કરે છે અને આંખોને હિતકારક છે. (૧) આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:—જસતના પુલ અને ખડીસાકર એનો સારો ખલ કરી તે ભૂકી રાત્રે ઉંઘતી લેળાએ આંખમાં આંખવી, કિંવા ૧ લાગ ફટકી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતના પુલો એનો સારો ખલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજ લઈ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીઠાવડે આંખમાં નાંખવું; એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પીયા અને લાલી એની શાંતિ થાય છે. (૨) ખુપરા, છારી, આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર—જસતનાં પુલ સાકર, કાથો, ફટકડી એ સમભા

ગ અને અષ્ટમાંશ મેરયુથુ એનો ખત્ર કરી દિવસ અને રાત્રે આંખમાં આંજવું.

૧૮. ટંકણખાર.

(સં. ટંકણ]

કેટલાક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઈ ગયા પછી એકઠો થયેલો મળે છે. એને “ સ્વાહાગી ” એમ પણ કહે છે. શોધન:— ટંકણખાર ગાયના છાણમાં રાખી પછી ઘોઈ નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે, કિંવા ટંકણખાર ડુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ટંકણખાર— અમ્લિકારક, સોનું અને રૂપું એ શુદ્ધ કરનાર, સારક; અને વિષદોષ, વાયુ અને કફ એનો નાશ કરે છે. (૧) કર્ણશલ ઉપર— ટંકણખાર ડુલાવી તે કાનમાં નાંખવો. (૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો— ટંકણખાર લીંમડાના રસમાં ઘસી પાપણી ઝડેલી જગોએ લગાવવો. (૩) ઘાત જતી હોય તે ઉપર— ડુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર તોલા ૭ એ એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલો એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) બહુમૂત્ર ઉપર— ડુલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમાં નાખી આપવો. (૫) કોલેરા અને ઝાકારી ઉપર— દૂધમાં ડુલાવેલો ટંકણખાર નાખી આપવો. (૬) આતુર્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરો ઉપર— ડુલાવેલો ટંકણખાર એ ગુંળ (ચણાદી) પાનમાં આપવો, એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે. તેમ તેમ જ્વર તત્કાળ નીકળી જાય છે, (૭) જીલને ખર પડે કિંવા પેડુમાં ક્ષત પડે તો તેને— ડુલાવેલો ટંકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) નખ સંખધી માંસ ઠાકરાવાથી તે દુખતુ હોય તે ઉપર— નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. (૯) સોમલ, વજનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર— ઘીમાં ડુલાવેલો ટંકણખારની ભૂકી ૨ માસા નાખી આપવી. ઝાઝું વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણખાર ઘીમાં નાખી આપવો. (૧૦) કંઠીમાં ફાટલી થઈ આવી હોય તો—

ટંકણખાર અને મેરયુથુ એને ડુલાવી મધમાં ખલી ફાટલી ઉપર ચોપડવું. (૧૧) વાળા ઉપર— ગળોના રસમાં ટંકણખાર ડુલાવેલો નાખી પાવો; અથવા હિંગ અને ટંકણખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લેઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સાંજ સવાર આપવો. [૧૨] ત્વઘ્ઘાષ ઉપર— ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવો. (૨૩) મોં આંચું હોય તો— ડુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમાં નાંખી કાગળા કરવાં. (૧૩) ખાલી ચઢતી હોય તો— ટંકણખાર ભેંશના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.

૧૯ તેલીઓ ટંકણખાર.

(ડુલાવેલો લેવો)

(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર— ટંકણખાર ૧ માસો, આદુનો રસ અને ખડીસાકર એમાં આપવો, [૨] ઉલટી ઉપર— ટંકણખાર દૂધમાં કિંવા મધમાં આપવો. [૩] પ્રદર, ગર્ભી અને મૂળવ્યાધિ એ ઉપર— ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી, પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૦ તાંબુ (સંં તામ્ર)

શોધન:— ઉલટી, બ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શ્વેત, કંકુ, રેચ, વીર્યનાશ, એ તાંબાના આઠ દોષ છે. એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઈએ. (૧) ગોમૂત્રમાં આંમલી અને મીઠું નાખી તેમાં તાંબાનાં પત્રાં અગ્નિ ઉપર પ્રદર પર્યંત શિજવવાં; એટલે તાંબુ સારું શુદ્ધ થાય છે. (૨) તેલ, ઝાશ, ગોમૂત્ર, કુળિત્યનો કાઢો, એમાં શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લેઈ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાત્ન પુરોષોએ પદાર્થો એકત્ર ખલી તે કંકવડે તાંબાનાં પત્રાં લેપ કરે; તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમાં ત્રણવાર ઘુડાડવું; એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે. મારણ:— નાનાં નાનાં અને તે ઘણાં પાતળાં એ-

વાં તાંબાનાં પત્રાં કરી તેમને લીંમગાના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસ પર્યંત હલકો હલકો અગ્નિ કરી પચવવાં; પછી તે પત્રાં બાહર કાઢી, તેનો ચતુર્થાંશ પારો લેઈ, બન્નેને ખલમાં નાખી લીંમગાના રસમાં એક પ્રહર પર્યંત ખલ કરી, તે પલાં ખલમાંથી કાઢી, તેથી દુષ્પટ, ગંધક લીંમગાના રસમાં ધુટી તેનો તે પત્રાંને લેપ કરી એક ગોળો કરવો; પછી મીનાક્ષી અથવા આંમલી અથવા સાટોડી એમાંથી એક વનસ્પતિ લેઈ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક અંગુળ પ્રમાણ લેપ દેઈ, માટલામાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું કોડીયું ઉંધુ મુકી, તે ઉપર રેતી, માટલાના મોં પર્યંત નાંખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી, તેની માટલાના મોંને મુદ્રા કરી, તે માટલું ચુલા ઉપર મૂકી ક્રમે કરી-હલકો, મધ્યમ મોટો એ પ્રમાણે-ચાર પ્રહર અગ્નિ કરી, થંડો થયા પછી તે ગોળો બાહર કાઢી, સુરણનાં રસમાં એક દિવસ પર્યંત ખલી તેનો ગોળો કરી, તેનાથી અર્ધો ગંધક લેઈ ઘીમાં વાટી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી, માટીનાં બે કોડીઆં લાવી, તે એકમાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજી શરાવ ઉંધુ ઢાંકી કાપડ-માટી કરી વગડાઉં બાણુનો ગજપુટ આપવો. થંડુ થયા પછી તે શરાવ સંપુટ બાહર કાઢી, તેમાંથી તામ્ર ભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણ આપનારી છે. એનાથી ઓંકારી, બ્રાંતિ, ગ્લાનિ અને મૂંઝા એ કાષ્ઠ દિવસ પણ થતી નથી. (૨) પારો ગા ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, દુધીના રસમાં ખલી, તાંબાનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં ૧ ભાગ લેઈ તેનો લેપ કરવો, તથા ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલો તાંબાનો ચુરો લેઈ, સમાન ભાગ પારામાં, જખીરરસમાં મદન કરવો; પછી બન્નેના સમભાગ ગંધકમાં ખલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો ૧, ગંધક ૧, હરતાલ ૦, મનશીળ અષ્ટમાંશ એ પદાર્થો એકત્ર ખલી બારીક કળ્લલી કરવી; તે કળ્લલીએ તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લેઈ તેનો તે કળ્લલીના પર્યાએ લેપ કરવો; તથા તેને વાલુકા યંત્રમાં ચાર પ્રહર

પચન કરવું. થંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. આ તામ્ર, દરરોજ બે વાલ, જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમાં આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે; તથા પરિણામશળ, ઉદર, શુળ, પાંકુ, જ્વર, ગુદમ, પ્લીહા, ક્ષય, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ, સંગ્રહણી એનો નાશ કરે છે. એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે. **તામ્ર ભસ્મ પરિક્ષા**—તામ્ર, રંગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચુર્ણ સહજ થાય છે. અને પારાનો યોગ હોય તો ચક્રચક્રીત દેખાય છે. તામ્ર ભસ્મ દહીંમાં નાખવાં જતાં દહીંનો રંગ કાચમ રહે તો તે પાટી છે એમ સમજવું. **તામ્રગુણ**—શુદ્ધ રીતીએ કરેલી તામ્ર, કોડ, પ્લીહા, જ્વર, વાયુ ક્રક, શ્વાસ, કાસ, આંખ, શલ, કૃમિ, ઉલટી, પાંકુ, મોહ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ ગુદમ, ક્ષય, બ્રમ, મસ્તકવ્યાધી અને મેહ એનો નાશ કરે છે. તથા અગ્નિને વધારે છે. **અશુદ્ધ તામ્ર**—સંપૂર્ણ ધાતુનો શોષ, નાના પ્રકારના રોગ કાંતિ નાશ; અને કુષ્ટ વિષજ્વર, ઉલટી, રેચ, સંતાપ અને અનેક વ્યાધીને સહાય કરે છે તથા પ્રાણનાશ કરે છે **મયૂર પિછાદિકથી તામ્રોત્પત્તિ**—મોરના પિછાં લેઈ બકરીના ઘીમાં શેકવાં; તથા ગોળ, ગુગળ માછલું ઉન, ટંકણખાર, સાછખાર, મધ, ગણોડી, પીંપર, લાખ અને ઘી એ એકત્ર મેળવી બિંધી, કુલડીમાં ઘાલી ડુંકવું, એટલે મયૂરપિચ્છ અને ભૂનાગ એનું તામ્ર થાય છે, તેમજ નાનો ગાંડળ લેઈ ગોમયમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ડુંકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે. **ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છ એના સત્વોનો ગુણ**—શીત, અને સંપૂર્ણ કોડ, ત્રણ, સ્થાવર, જંગમ વિષો, વિષ એનો નાશ કરે છે, અને પારાને યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. **તામ્ર ભસ્મનાં અનુપાનો**—એ એક ગુંજ (ચણોડીભાર) નિત્ય આપવી. ૧. શ્વાસ કાસને માટે મધ પીંપરમાં. ૨. પિત્ત ઉપર સાકરમાં. ૩. વિષમજ્જ ૨ ઉપર મરી અને તુળસીના રસમાં. ૪. વાત-ગુદમ ઉપર હિંગમાં. ૫. ઉદરરોગ ઉપર ગુગળ માં સાત દિવસ આપવું. ૬. મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધ એમાં ૭. પથરી ઉપર જવખા રમાં ૮. મુળવ્યાધી ઉપર સુરણના રસમાં, મ-

રી અને લવંગ એનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં આપવું.
૯. સંત્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોતું સ-
ત્વ, અજમે, સાકર અને મધ અમાં ૧૦, પુષ્ટ
તા માટે મધ, સાકર અને ઘી એમાં એ ઉપર
પથ્ય—ખાટા, તેલકટ એ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૧ ફટકડી સં. તુવરી, સ્ફટિકા.

ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિ
કા છે. એ વસ્ત્રાદિકાને લગાવવાથી લાલ ડાગ
ગ પડે છે. એ પારદરંજક, આપધોમાં એને ઝુ-
લાવી આપવી. ફટકડી—તીખી, કડવી, તુરી,
ઉબ્બુ, ખારી, લેખન, ખારી, ગ્રાહક, આંખોને
ફિતાવહ, પારદરંજક, કેષ્ય, કંઠ્ય, વલુનાશક,
ચોનિસકોચનકારક, અને વિપુચી, ઘોળો, કોડ,
નેત્રરોગ, ત્રિદોષકુષ્ટ, પિત્ત, ઉલટી, વિસર્પ અ-
ને તાવ એનો નાશ કરે છે, (૧) મુખરોગ
ઉપર—ફટકડી ઝુલાવીને પાણીમાં નાખી તેના
કોગળા કરવા. (૨) કાનમાંથી પડે વહુ છે
તેને માટે—ઝુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચ-
કારી મારવી. અથવા ઝુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્ર-
ગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) સર્પના વિષ
ઉપર—ફટકડીનો ગાંગડો આંખમાં ફેરવવો અ-
થવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપ-
વી. (૪) ગર્ભિની ચાંદીઓ ઉપર—ફટકડી
ઝુલાવી ચાંદીઓ બપર ચોપડવી. (૫) ગર્ભિ-
ની ચાંદીઓ ઉપર—ફટકડી ઝુલાવી તે પાણી
માં ઓગાળી તેમાં કાથો નાંખી પિચકારી માર-
વી. (૬) અગ્નિદગ્ધ વસ્ત્ર ઉપર—ફટકડીના
પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) વીંછી ચઢતો
અંધ થવામાટે—ફટકડીનો દીવા ઉપર તપાવી
રસ થવા લાગે એટલે લાલુજ ન્યાં ચડતો હોય
ત્યાં પાડવો એટલે ત્વરીત, વેગ શમે છે. (૮) ગ-
ર્ભિણિના સ્તનની ડીંટીએ ઢાહ થતો હોય તો—
ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટીએ
ધોવી. ચોનીઢાહ ઉપર—ફટકડીના પાણીની પિ-
ચકારી મારવી. (૯) આંખોમાંથી પાણી ગ-
ળે છે તેને અને પીયા આવે છે તેના ઉપ-
ર—ફટકડી ઝુલાવી તેની વસ્ત્રગાળ બૂકી, સવા
તેલો પાંણીમાં નાંખી, તે સવાર સંખ્યાકાળ પી

છાવડે આંખમાં આંખની. (૧૧) દાંતમાંથી ર-
કતસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુખતી હોય
તેના ઉપર—ઝુલાવેલી ફટકડીની બૂકી, મધ
અને ઘીમાં કાલવી દાંતના મૂળોમાં દિવસમાં
એ ત્રણવાર લગાવવી. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર—ફ-
ટકડી ઝુલાવી ૧ ચણાડીભાર લેખ રા તોલા નિ-
ફળાના કાઢાના પાણીમાં ઓગાળી તેની પિચકા-
રી મારવી. (૧૩) વાળા ઉપર—નાળીયેરના
અર્ધશેર પાણીમાં ઝુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો ના
ખી આપવી; અથવા ઝુલાવેલી ફટકડી ગાળમાં
ખાવી. (૧૪) કફદાય, કાસ, ધાસ એ ઉપ-
ર—ફટકડી ઝુલાવેલી મધમાં આપવી. (૧૫)
અફીણ ઉપર—ફટકડી અને સરકો એકત્ર ક-
રી વાટી ખાવો. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર—ફટકડી
ઝુલાવેલી. પ્રકૃતિનું માન જોઈ યોગ્ય પ્રમાણથી
દૂધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં આપવી. એથી ક-
રી ઉલટી થશે.

૨૨ દગડી પાપાણુભેદ સં. પાપાણુભેદ

આ એક પથ્થરની જાત છે. એ જીલને લ
ગાડવાથી ચિકટાય છે. એમાં ઘોળો અને રાતો
એવી જાતી છે. પાપાણુભેદ—હિમ, સ્વાદુ, ઉબ્બુ
અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અસ્મરી, શલ પિત્ત અને
ક્ષાય એનો નાશ કરે છે. (૧) પ્રદર અને પ્ર-
મેહ ઉપર—૩ માસા પાપાણુભેદનું ચૂર્ણ મધ
માં આપવું (૨) ગર્ભિએ શિશ્ન સુજથુ
હોય તો—પાપાણુભેદ, મનશીળ, મુરદાર શિ-
ંગ અને થોડું મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેખ દે-
વો. (૩) કંબરદુખી, અસ્થિભંગ, ઉધરસ,
વલુ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર—પાપાણુભેદ ગાય-
ના દુધમાં ખાવો. (૪) બદ ઉપર—લિલાભો
અને પાપણુભેદ એનો લેખ કરવો. (૫) પ્રદર
ઉપર પાપાણુભેદ, અને શંખજી એનું ચૂર્ણ
ઘી સાકરમાં ખાવું.

૨૩ નવસાગર. સં. નરસાર.

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણુના છે. એ માણસ
ની વિષ્ટાથી અને મૂત્રથી તૈયાર થાય છે, તેમજ

અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળો અ ને સફેદ હોઇ રેખામય હોય છે. એ સ્વાદે ખા રો હોય છે. નવસાગર—અતિ ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ, સારક અને હિતાવહ એવો છે, તથા ગુદમ, ઉ દર, વિષ્ટંભ, શલ, ગુદમ, શોષ, માંસાજીર્ણ અને ત્રિજાપ એનો નાશ કરે છે. (૧) મુન્ઝી, મસ્તકશલ, સલકમ, ઉન્માદ અને વિંછીના વિષ ઉપર—નવસાગર અને ચુનાની કળી એક શિશીમાં ભરી તેનું મોં બંધ કરી રાખવું, અ ને જરૂર પડે ત્યારે તે શિશીનું મોં ઉઘાડી સુંઘાડવી, એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) હિરાકશીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂકી અન્નમાં ગઈ હોય તો તે ઉપર—નવસાગ ર ધસી પાવો. (૩) વાળા ઉપર—નવસાગર ની ભૂકી કરી તે અઘાટાંક ઘીમાં નાખી પાવી. (૪) અપસ્માર ઉપર—નવસાગર લીંબુના રસમાં ખલી તેનું નસ્ય આપવું. [૫] ચક્રુત અને પાણુ થરી ઉપર—માસો અગર એ માસા નવસાગ ર ૪ તોલા થંડા પાણીમાં ઓગાળી તે પાણી પાવું; એટલે એ રોગ ત્વરીત દૂર થાય છે. (૬) શુળ ઉપર—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) કાચ, માટી ગરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર—નવસાગર ભક્ષણ કરવું.

૨૪ પાણીશોક.

એ એક પથ્થરની જાત છે. એનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એ જીભને પાણી વાળે છે. ત્રણ માં પાણી ધણું આવવું હોય તો પાણીશોક લગાડવો.

૨૫ સંચળ.

એ જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. સંચળ—રેચક, ખારું, તીખું, લઘુ, અ- પિત્તલ, ભેદક, રૂચિકર, અમિદીપક, પાચક, વિષદા ઉબ્બ, સૂક્ષ્મ, સ્તિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્ગાર, શુષ્કિકારક, તીક્ષ્ણ, મલસ્તંભ, શળનાશક, અને જંતુ, ઉર્ધ્વવાત, ગુદમ, આમ, શળ, આનાલ આરોચક એનો નાશ કરે છે. (૧) અજીર્ણ

ઉપર—આદુ અને લીંબુનો રસ એમાં સંચળ આપવું. (૨) શલ ઉપર—સંચળ ઘીમાં આ- પવું. [૩] મલશુદ્ધિ ઉપર—સંચળ અજ- મામાં આપવું, અથવા અજમો સુંક એમાં આપવું.

૨૬ પાપડીયો ખારો [સંચોરો]

પાપડીખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ એ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. પાપડખાર—એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. (૧) વાળા ઉપર—પાપડીયા ખારાનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા, નવટાંક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમા ãે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું દિવસે ભોજન કરવું નહિ. રાત્રે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) બાળકોની સસણી ઉપર—ગોળમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક અંગ દૂધ નાખી પાછ દેવું. ઉલટી થશે. આ ઔષધ એ ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) ભાર ઉપર—અક તોલાભાર પાપડખાર, એક મોટું વેગળુ એમને કલઘના વાસણમાં બારી તેનો ગોમૂલમાં ખલ કરી તેમાંથી એ વાલ લેઈ ગોળના પાણીમાં પાઈ દેવું. (૪) પેટકુખી (પીડ) ઉપર—લીમગના રસમાં પાપડખાર, વાલ કિંવા એ વાલ નાંખી આપવો. (૫) ગંડમાળ અને ખરજવા રોગ ઉપર— પાપડખાર અને કળીનો ચુનો એકત્ર ધસી લેપ દેવો. એથી કરી નૂતન થયેલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) ગુડધી ઉપર—પાપડખાર અને કળીનો ચુનો એકત્ર કરી સુપારી જેવડી ચાર ગોળાયો કરી, તે ગુડધીની ચાર આંખો ઉપર આંખી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું, પછી તે કાઢી એરડાના પાંત્રાને એરડેલ ચોપડી તે બાંધવું.

૨૭ પારો. સં. પારદ.

પારો ખાણમાં નીકળે છે. પારામાં શિશુ, કલઈ, મલ, ચાંચલ્ય અને વિષ એ અસહ્ય દોષ સ્વભાવતઃ રહે છે. તેમાં જડાઈ, અંગ ઉપર મંડ

એશિશાનો; કાઠ કલાઈનો; રજ, મલનો; દાહ અગ્નિનો; નાશ વિષ એ આંચત્વના તથા મરણુ વિષનો, એમ દોષ, ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસલ્ય દોષ છે. એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય જોઈએ. તેમજ પારામાં ઔપાધિક સપ્ત કંચુક છે. શોધન:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે. તે:—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, યોધન, નિયમન, સંદીપન. અનેક જાતના ધાન્યો લેઈ છડીફિતરા કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા થવા પર્યંત તેમજ રાખવા તથા ખાટા થયેલા પદાર્થમાં તાંદળજે, મુંડી વિજળકાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગુસવેલ, મહાગલા, શતાવરી, ત્રિક્ષ્ણા, ગોકર્ણી હંસપાદી, ચિત્રક, એ યથાલાભ વનસ્પતિનું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાખવું એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ટેકાણે થોજવું, અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજી યોજવી. પારદ સ્વેદન:—સુંદ, મરી, પીપર, રાઈ, મીઠું, હળધર, ત્રિક્ષ્ણા, આદુ, બળદાંણું તાંદળજે, સાટોડી, (મરડાશિંગ) ચિત્રક અને નવસાગર એ સર્વ પદાર્થ પારાના પોડશાંશ ડિંવા યથા લાભ લેઈ ધાન્યામ્લમાં વાટવા; તથા કલકવડે વસ્ત્ર ઉપર ઉપર આંગળ ભર જડો લેપ કરવો, પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલા યંત્ર કરી એક દિવસ આફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે, મર્દન:—ઝાલ છાંતું ચૂર્ણ, હળદર, ધુંવાસ, કાંચળાની રાખ અને લીંબુનો રસ એમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નીર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમાં બાંધી કાંજવડે ઘોઈ નાંખવો. મૂર્ચ્છન:—પારાના મળનો કુવેર નાશ કરે છે. તથા ત્રિક્ષ્ણા દાહ નાશ કરે છે; ચિત્રકના મૂળ વિષ નાશ કરે છે. એટલા માટે, પ્રયત્નવડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમાં સાત સાત વખત મર્દન કરવો; એટલે મૂર્ચ્છિત થાય છે. એ પ્રમાણે મૂર્ચ્છિત પારો દોષ શન્યથાય છે. કંચુક નિર્માક:—પારો કુવેર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રીંગણી અને ત્રિક્ષ્ણા એનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે સપ્તકંચુકાથી મુક્ત થાય છે. ઉત્થાપન:—પારો લીંબુના રસ

માં નાખી ગરમીમાં રાખી ધુટવો, તથા સુકાયા પછી ડમરચંત્રમાં ઉર્ધ્વ પાતન કરી દેવો. ઉર્ધ્વ પાતન:—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાઈનું ચૂર્ણ એ કિચિત લીંબુના રસમાં નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ધુટવું; તથા ડમર ચંત્રમાં ચાર પ્રહર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો. અધ:પાતન:—પારો, ત્રિક્ષ્ણા, ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાઈ એ સર્વ એકત્ર ખસ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમર ચંત્રનાં એ પાત્રો લેઈ ઉપરના પાત્રને તેનો લેપ કરવો; નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધી લેપ કરી જમીનમાં પુરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના વાસણના પાણીમાં એકઠો થાય છે. તીર્થકપાતન:—એ સોરકુલા (ધડિઆ) જેવી માટલી લઈ, એકમાં પારો અને એકમાં પાણી નાખી અંતરપટ કરી જેડી દેવાં તથા સંધિ લેપ કરી, પારો જેમ નાખેલો છે એ માટલાને ચુલા ઉપર આડુ યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો, એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. યોધન:—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોષિત પારો પંદ થાય છે. વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે ભૂર્જપત્ર. સીંધવ તથા પાણી એમાં પચન કરવો. નિયમન:—મોટી મુંગુસવેલ (સર્પાક્ષી) આંમલી, વાંઝણી કંકોડી, ભાંગરો નાગરમોથ ધંતુરો એના રસમાં ડિંવાં કાઢામાં એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમવડે સ્થિર થાય છે. સંદીપન:—હિરાકરી અને પંચ લવણ લેઈ તે ઉપર વારં વાર લીમડાનો રસ નાખવો, પછી સીંધવના ગાંગડાને કારી તેમાં સીંધવ યુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સીંધવ અને લીંબુ લગાવી તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડવી, પછી રાઈ મરી, સરગવો અને કડવો સરગવો એના બીજ ટંકણ ખાર એ એકત્ર વાટી કાંજમાં મેળવી તે કાંજમાં દોલાચંત્રવડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો એટલે તે પારાના જ્વરણ સંસ્કારમાં દીપન થાય છે. અનુવાસન:—દીપન કરેલો પારો મૃતપાત્ર ડિંવા પથ્થરના પાત્રમાં લીમડાના રસમાં નાખી એક દીવસ ગર્મીમાં રાખવો સુખોત્પતિ:—

(૧) વગડાઉ થુએરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો ના ખી રાખવો એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગંધ ક, સુવર્ણ અને અબ્રકસત્વ એમને ક્ષણમાં ભ ક્ષણ કરે છે (૨) આંકડો, થોર, ધંતુરો, કળવા વી, કરેણ, ચણેદી અને અદિણ એ સાત ઉપ વિષોમાં સાત દિવસ ખલી પારો ધોવો. પછી બી ન સાથે સાત દિવસ ખલી ધોવો. એવી રી તે. જૂદો જૂદો અધાઓ સાથે ધોવો. તેથીકરી પારાને પક્ષચેદન થાય છે, એટલે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ ઝુડી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુને ગ્રાસ કરે છે. (૪) બીરગણેદી લાવી તેમાં લીમડાનો રસ અને સીધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખલ કરવો. એટલે પારાને મુખ ઝુટે છે. **નરણુ:**—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પચાવવા એ ક્રિયાને નરણુ કહે છે. પડગુણુ-ગંધક-નરણુ શિવાય આ પારો રોગહરણુ કરવા સમર્થ થતો નથી, બે પારાથી મોટા કળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકનરણુ શિવાય અબ્રકસત્વ નરણુ કરવું નહિ પારા સમાન ભાગ ગંધક નરણુ કરવા થી. ગુણોએ મુખ્ય કરતાં સોગણો વધારે થાય છે. દ્વિગુણુ ગંધક નરણુવડે સંપૂર્ણ કુપેટો (કોડ) નો નાશ કરે છે. ત્રીગુણુ ગંધક નરણુ વડે સંપૂર્ણ નડયનાશ કરે છે. ચતુર્ગુણુ ગંધક નરણુ વડે વલીપક્ષિત નાશ કરે છે. પંચગુણુ ગંધક નરણુ ક્ષય નાશ કરે છે. પડગુણુગંધક નરણુ સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે. પારો પડગુણુગંધક નરણુ કરતાં, અબ્રક સત્વ સમભાગ ણુ કરવાથી શતગુણુ અધિક થાય ને. તથા સ્વર્ણભક્ષિક, કલ્પાપરી આપરીયુ, ઇત્યાદિકા-એ ણુ કરવાથી એક હજાર ગુણુ આપનારો થાય છે; તથા હીરકાદિ ણુ પારાનો ગુણુ સ્વતઃ શિવજ ન્ણ છે. **સિંદુરાદિ નરણુ:**—પારો તથા પારાથી છ ગણો ગંધક એ અને એકલ ખલી વાતુકાયત્રમાં શીશીમાં નાખી હળ-વે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક બળી નય એવી રીતે વારંવાર પડગુણુ ગંધક નરણુ કર-વો. એટલે સિંદુરાદિક જેવો પારો થાય છે. **પડગુણુ ગંધક નરણુ:**—માટીના કુંડામાં પા-ણી નાખી તેમાં કોડીયું મુકવું. તથા આખા

કુંડા ઉપર ઢાંકણ મુકવા માટે તે કુંડાને મેખલા બેન્ડએ. તે મેખલાની (કટિબંધની) મધભાગ લીધી કોડીઆમાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણ દેઈ ચાર વગડાઉ છાણા-નો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર ક-હે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ પડગુણુગંધક નરણુ થાય એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે. તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. **વડવાનલ બીડ:**—શંખનું ચૂર્ણ આંકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગર્મીમાં રાખવું. તેમજ લીમડાના રસમાં ત્રણ દિવસ ગર્મીમાં રાખવું. અને એક દિવસ ધુવાસમાં (ચુલા ઉપરના ધુમાડામાં) નાં-ખી ગર્મીમાં રાખવું. તથા સચળ અને બકરી-નું મૂત એની ચાર પ્રહર ભાવના આપવી. તે-મજ અંતર્જિવહારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળ એમના રસની એક ભાવના આપવી; તથા ટંકણખાર અને ચણેદી એમની એક દિવસ ભાવના આપી, પછી સરગવાના મૂળના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. સંપૂર્ણ સમભાગ લેઈ લીમડાના રસમાં ખલવું, તથા સારી શી-શીમાં રાખી મુકવું. ચોનું નામ વૈશ્વાનર બીડ વૈશ્વાનર બીડમાં તપ્ત ખલ મધે પારો ધુટવા-થી ચુવાણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમાં ગ્રાસ કરે છે. જમીનપર ખાંડો ખાંડી તેમાં બકરીની લેંડી-ઓ નાખી અગ્નિ કરી, તે ઉપર ખલ મુકી અંદર આપધ નાખી ખલે છે, તેને તપ્તખલ કહે છે. **હિંગજોડમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ:**—લીમડાના રસમાં હિંગજોડ ખલી ડમચંત્ર-માં એક પ્રહર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જ ઇ ચોટે છે તે શુદ્ધ ન્ણવો. તેને સંપૂર્ણ કા-મમાં યોજવો. **પારદઅંધન:**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આંકડા, થોર, બકમલીબડી, કં-ચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, માણસનું દુધ, મત્સ્યાક્ષી અને કૌંડમાચી એના દુધમાં અને ર-સમાં ધુટવાથી પુનઃ ઉડતો નથી. **ખેચરી ગુ-ડી:**—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લેઈ કાળા ધંતુરાના બિયાના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખલવો; કે બ્યાં સુધી તેનું જલૌકારપ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની દીવેટ કરી સારી સુતળીયે બાંધી તડકામાં મુકવવી, અને

(રાવણના મતે) સરસીયાનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી; તથા ઉતારી શીતળ જગાએ મુકવી. થંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દુધે ભરેલા વાસણમાં નાખવી. બ્યારે સંપૂર્ણ દુધ સુકાઈ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લેખ પશ્ચતા મુખમાં રાખવાથી તેના અંગની આગ થઈ તે મરે છે. અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહીં. જે એ ગુટિકા પેટમાં ઉતરશે તો તે મરશે. તે ગોળી મોંમાં એક પ્રહર રાખવાથી સો યોગ્ય જવાની શક્તિ આવે છે, અને સો સ્ત્રિયોથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભ કરનારી છે. એ ગોળી મોંમાં એક પ્રહર રાખવાથી મુખરોગ, તથા બીજા મુખ અને દાંત એને ઉપદ્રવ કરનારોગ, અને જીહ્વા, તાણુ, કંઠરોગ, ઉપજિહ્વા, અધિજિહ્વા, હૃદયોગ અને પીનસ ઇત્યાદિકાનો એ ગોળી નાશ કરે છે. અન્ય ગુટિકા:—પારો ધંતુરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષ નાશ થાય છે; પછી ગંધક લણુ ભાગ લેઈ ધંતુરાના તેલમાં ખલી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મોં બંધ કરવું. પછી સાત કપડામટી કરી તે ગોળો સુકવવો. પુનઃ મુક્તિકાપટવડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી જાણે લીપી તે ગોળાની પુખ્ત કરવી; તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં જાણું નાખી તેમાં ગોળો મુકી પુટ આપવો. થંડો થયા પછી કાઢવો. તથા તેમાંની કૈટુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મુખમાં રાખવા આપવાથી શોક નાશ થાય છે; તથા સુખ થાય છે. બ્યાં સુધી મોમાં ગુટિકા છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. અન્ય પારદ બંધન:—પારો બાંધવા વિષે આપધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે. એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન એણે સખીજ પારો બંધાય છે, તે-વસ્ત્રી તૃણ, ગુદમ, લતા, વૃક્ષ, તથા વનસ્પતિ એવા જ પ્રકારનો છે. કાકચંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદબંધક ૬૪ વસ્ત્રી કહેલી છે; તે આ પ્રમાણે:—૧. જે વસ્ત્રી ધોળા અને રાતા કંદોની મળી બે પ્રકારની; જેને શુદ્ધપદ્મમાં પંદર પાંત્રાં આવે છે, અને

કૃષ્ણપદ્મમાં તે ગરી પડે છે. તેને સોમવલ્લી કહે છે. તે પુર્ણિમાને દિવસ પારો બાંધવા માટે કિંવા રસાયને માટે લેવી. ૨. સ્થલપદ્મિની ૩. અજગરી ૪. ઘણસકાંડું (ધોનશી) ૫. જેનો આકાર કુકર (સુવર) જેવો હોઈ પારાને બાંધે છે તે ત્રિજટા. ૬. ઇશ્વરી કિંવા શિવલિંગ:—૭. ભુતાકેશી:—૮. જેનાં મૂળ કાળાં હોય જેણે ચિક ઘણા તે કૃષ્ણવલ્લી તે પારાને બંધન કરે છે. ૯. જેના નીચેની જમીન હમેશા ભિન્ન થતી હોય છે. તેને રૂદંતી કિંવા સ્થવંતી કહે છે. ૧૦. જેનાં પાંત્રા શુવેરિયા જેવાં હોય છે, અને જે વાનરોને પ્રિય હોઈ કયાંઈ કયાંઈ પથ્થર નીચે હોય છે તેને સર્વેરા કહે છે. ૧૧. વારાહિ કિંવા કુકરકંદ ૧૨. જેને ચીક હોઈ વેલો હોય છે, અને જેનાં પાંત્રા અશ્વત્થ જેવાં હોય છે. તેને અશ્વત્થપત્રી કહે છે. ૧૩. જે ખાટી હોઈ ઘણી પરથાતી નથી, તેને આરુણપત્રી કહે છે. ૧૪. જેનાં પાંત્રાને ગંધ હોઈ ચીક આવે છે તેને ચકોરનાસા કહે છે. ૧૫. જે વેલો હોઈ પાંત્રા અશોકવૃક્ષ જેવાં હોય છે. અને ચિકવાળાં હોય છે, તેને અશોકનામની કહે છે. ૧૬. જેનાં પાંત્રાં ઉંડણુ જેવાં હોય સુગંધિ હોય છે, અને જેને ચિક આવે છે તે પુત્રાગપત્રિકા. ૧૭. જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઈ વૃક્ષ ઉપર થાય છે. અને જેના પાસે બહુજ સર્પ રહે છે. તેને નાગિની કહે છે. ૧૮. જગાકાર, સચીક અને જેના મૂળને એકજ કંદ હોય છે. એવી જે વેલ, તેને ક્ષેત્રી કહે છે. તે પારો બાંધવા વિષે મહાપ્રયત્ન છે. ૧૯. જેને રસ પીળો, જે ઘણી ઉચી નહોતી ગુદમ જાતની, અને જેના પાંત્રાં નાંદશખી જેવાં હોય છે, તેને સંવીર કહે છે. તે મૂળ, રસ, ફળ, એણેકરી પારાને કાણુમાં બંધન કરે છે. ૨૦. જેનાં પાંત્રાં વાળક જેવાં હોઈ રસ પીળો, અને જે કામળ, હોય છે, તે રૂવીલતા. એનો પાલો પારદ બંધન કરવામાં મહોપધિ છે. ૨૧. જેનાં પાંત્રાં થોરનાં જેવાં હોઈ રસ વાળા હોય છે, તેને વરજવહ્ની કહે છે. ૨૨. રાતો અને કાળો એવો બે જાતનો ચિત્રો છે,

તેમાંનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે. એ દુધમાં નાખ્યો હોય, તો તે દુધ કૃષ્ણવર્ણ કરે છે. એ એ જાતિના ચિત્રક પારો આંધવાનાં વિષયમાં સમર્થ છે. ૨૩. જે કુંગર ઉપર થાય છે. અને જેનાં પુલો કાળાં રંગના હોઈ તે ઉપર થોડાં ફળો પણ આવે છે, તે કાલપર્ણી ૨૪. જેનાં પાત્રાં ખાખરા જેવાં હોઈ કાંદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે, તે પાલાશતિલકા. ૧૫. જે લીલાં કમળ જેવી હોઈ પર્વતપર થાય છે, તે નીલોત્પલી. ૨૬. જેનાં પાંત્રા લીલાં હોઈ રસ પીળો હોય છે, અને જેનું કંદ કુમારી કંદ જેવું, હોય છે, તેને રજની કહે છે. ૨૭. જેનાં કળથી જેવાં પાંત્રાં, અને પુલો ઘોળાં કંદને ગુદ આવે છે, તે સિંહિકા. ૨૮. જે વેલીને ચાર પાંત્રાં હોય છે, અને જેનો ગુદ સ્નેહયુક્ત, હોય છે, તથા જેનું કંદ આકારે હાથીદાંત જેવું હોય છે, અને જસુદી જેવાં પુલો આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેનાં કાંદામાંથી દુધ આવે છે. તથા જેનાં પાંત્રાં ગાયના કાન જેવાં હોય છે, તે ગાષ્ટાંગી. ૨૯. જેને ત્રણ ફળો આવે છે અને રાતાં ટપકાં હોય છે, અને જેનાં પાંત્રાં લીલાં હોઈ રસ રાતો નીકળે છે, તેને અદિરપત્રી એમ કહે છે. ૩૦. જે તુલનાં મૂળો રાત્રે ચળકે છે. અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય છે તે તુલો પારદગંધક છે. ૩૧. જે પથરાયલી વેલ હોઈ લાલ હોય છે, તેને રક્તવહ્ની કહે છે. ૩૨. જેના કંદને ગુદ આવે છે, તે અમ્બદંડી, પારદગંધન કરવાને ઐષ્ટ છે. ૩૩. જેને પાંત્રાં ન હોઈ મધ જેવો વાસ આવે છે તે મધુતૃણા. ૩૪. જેનું કંદ કમળકંદ જેવું અને રસવાળું, તે પદ્મકંદી. ૩૫. જે રસ સહિત હોઈ કાષ્ટ પીળાં તથા પુલો પણ પીળાં, તે હેમદંડી. ૩૬. જે લાલ વેલ હોઈ પાંત્રા આંમલીના પાંત્રાં જેવાં, તે વિજયા. ૩૭. જે ઘોળી અને પથરાયલી તથા રસ સહિત અને આડકાનાં પાંત્રા જેવાં જેનાં પાંત્રા હોય છે તે અમળયા ૩૮. જેનાં પાંત્રા લિકાણકૃતિ હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે; અને જે વેલ છે. અને જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે, તે જયા.

૩૦. જેને ચંદન જેવી મુગંધ, આવી પાંત્રાં મોરના ગળાનાં રંગ જેવાં હોય છે તેને નલા કહે છે. ૪૦. જે રસ વાળી હોઈ જેનાં મૂળો કડવાં, અને મીઠાં જેવી ગંધિ, તથા પુલો આ રક્ત હોય છે, તે શ્રી. એ ત્રિલોહમાં વેષ્ટન કરી મુખમાં રાખવી. ૪૧. જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા પાંત્રા સરગવાના પાંત્રા જેવાં હોય છે, તે કીટમારી (કીડામાર) ૪૨. વૃક્ષ ઉપર ચઢતારી, રસવાળી હોઈ ઘોળી દુધી જેવી હોય છે, તે તુંબિકા. ૪૩. જે રસ વાળી હોઈ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે, તેને કટુતુળી કહે છે. ૪૪. મયુરશિખા, એ પારાને બંધન કરનારી છે. ૪૫. જેના મૂળીયાં જેવાં પાંત્રાં અને પીળી હોઈ રસ લાલ નીકળે છે અને પુલો પીળાં હોય છે, તે હેમલતા ૪૬. જેનાં પાંત્રાં ઘોળાં એરંડા જેવાં હોય છે સપ્તપર્ણી અને પુલો તુંબડી (તુંબિકા) જેવાં હોય છે તે અમુરી ૪૭. જે વેલ હોઈ પાંત્રાં સાતવિણના પાંત્રા જેવા હોય છે, તે ગોમારી. ૪૮. જેનાં તલવાર જેવાં પાંત્રા હોઈ રસ યુક્ત હોય તે ૪૯. પીતકીરા. એ દિવ્ય હોય પારાને બંધન કરે છે. ૫૦ જે, વેલ હોઈ ત્રિદલ હોય છે, તે વ્યાઘ્રપાદલતા. ૫૧ કાથમી જેવી હોઈ ત્રિદળ હોય છે અને પુલો પીળાં આવે છે; તે ધનુર્વદલી. ૫૨. જે ઘણી ન પસરનારી, મહાવીર્યવાન, દિવ્ય આપધી છે. તેને ત્રિશૂલી કહે છે. ૫૩ જે, વેલો હોઈ પાંત્રાં ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે; તે ત્રિદંડી. ૫૪. જે રસ આપનારી હોઈ પુલો પીળાં આવે છે, તથા આકાર શિંગો જેવો, તે શૃંગા જાણવી. ૫૫. જે રસવાળી હોઈ મરી જેવા કાંદા આવે છે, તથા જેના મુળમાં કંદ હોય છે, તે વજરનાભવદલી. ૫૬. જે અંગે ઘોળી હોઈ પાંત્રાં લાલ હોય છે તે દિવ્ય આપધી છે. તેને મહાવદલી કહે છે. ૫૭. જેનાં પાંત્રા અને પુલ કરેણના જેવાં તથા કંદ લાલ હોય છે, તે રક્તકંઠવતી. ૫૮. જેનો રસ પેજ જેવો હોઈ કાંદો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે, અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે; અને પાંત્રાં બિલી જેવાં હોય છે, તે બિલ્વહલા ૫૯.

જે બિલ્વદલ જેવી હોઈ પારદળધન કરનારી છે, તેને રોહિણી એમ કહે છે. ૬૦. જે, વેલ હોઈ રસવાળી હોય છે, અને તેનાં પાંત્રાં રાત્રે સતેજ દેખાય છે; તે બિલ્વતકી. ૬૧. જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે. તેને ગોરોચના કહે છે. ૬૨. જે નાની હોઈ કાંદા અને ઝુલોયુક્ત એવી વેલ છે, તેને કંદ-પત્રિકા કહે છે. ૬૩. જે ન્હાની હોઈ જેનાં પાંત્રાં દીંટા શિવાય તિકટાં હોય છે તેવાં હોય છે, તે વિશલ્યા. ૬૪. જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદક્ષીરા. આ ચોસઠ ઔષધી, જેની દેવ પણ પુજા કરે છે, તે શુભદિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર, બલિ-પુજા ઇત્યાદિ આપી, ક્ષેત્રને રક્ષામંથન આપી, અધોરાત્ર કિંવા શકિતબીજ અથવા અધોરમંત્ર એનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનીએ જે સહસ્ત્ર ઔષધી કહેલી છે તે સમજી જવું ઘણું કઠીણ છે. **પારદ ભસ્મ, રસસિંદુર**—પારો દુધીના રસમાં એક દિવસ સરખો ઘુંટવો; પછી કામોણીના રસમાં ઘુંટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨૦ ટાંક એ પ્રમાણે લેઈ કળજલી કરી કાચની કુખીમાં ઘાલી કપડા-માટી કરવી, તથા તેનું મુંખ બંધ કરવું. પછી વાલુકા યંત્રમાં આઠ પ્રહર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરણ સૂર્ય જેવું અરણ્યવર્ણ; પ્રવાલ જેવા રંગનું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું સિંદુર લેવું. તે પ યુગ્મ (ચણાદીભાર) મરીમાં આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ, સંયોગવડે જ્વરાદિક સર્વરોગનાશ કરે છે, તથા એ જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસ રાજ નાશ કરે છે. **પડગુણુ ગંધક જીર્ણ સિંદુર**—હિંગજોડમાંનો પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૬ ભાગ લેઈ કળજલી કરવી, તથા કુવેરના રસમાં મર્દન કરવી. સુકાયા પછી કાચની શિશીમાં ભરી તેને વાળુકા યંત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. થંડુ થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસ સિંદુર ૧ વાલ મધમાં આપવું, એટલે સ્તંભન, દંડવૃદ્ધિ, વિર્ય, બળ, તેજ, પુસ્તવ

અને પુષ્ટિ એને કરે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા શંદત્વ, વંધ્યત્વ, તથા સન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રિ આ સાથે ગમન કરે છે. તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો જસો વ્યાધીનો નાશ કરે છે. આ **પડગુણુ ગંધક જીર્ણ સિંધવ વિશ્વામિત્ર** ઉત્પન્ન કર્યું છે. **રસસિંદુર**—દુધ પારો ૮ તોલા, શુધ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવ સાગર અર્ધો તોલો એની કળજલી કરી લીંછુ ના રસમાં ખસવી, તથા કાચની શિશીમાં નાખી તે શિશીને સાત ફેરા કપડામાટી કરવી. સુકાયા પછી તે જિદ્રસહિત આકંઠ, પૂરી રાખવી, તથા ઇષ્ટ દેવતા અને પાંચ કુમારી એની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી, આઠ પ્રહર અગ્નિ કરવો. થંડુ થયા પછી હિંગલોક જેવું, દેવ દૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદુર કાઢી લેવું. તથાં રોગનાશનાથ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને પીંપરમાં આપવું. એ રતિકાળે સ્ત્રિઓને દૈતુક દેખાડનાર, વીર્યમંધક અને સ્ત્રિઓના મદનું નાશક છે. એ અગ્નિ માંઘ, ચક્ષમા, ક્ષય, પાંડુ, શોક ઉદર, ગુલ્મ પ્રમેહ, શળ, પ્લીહા, જવર, દુષ્ટત્રણ, અર્શ, ગ્રહણી, ભગંદર, ઓઝારી તથા ત્રિદોષ, એનું નાશક છે. **બીજ પારદયોગ**—(૧) કાંળા ઉંખ રાના દૂધમાં હિંગ નાખી વાટી તેની બે કુલડી ઓ કરી, તે એક કુલડીમાં પારો નાંખી, તે ઉપર બીજી હિંગની કુલડી ઉંધી ગોઠવી, સારી રીતે સાંધો, મેળવી ગોળો, કરી, માટીના સરા વ સંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડામાટી કરી વગડાઉ જાણાનો હલકો અગ્નિ ઉપર કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગર વેલના પાનમાં પારાનો ખસ કરી કંકાડીની કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતા કાપી, તે મોટાં ચકતાને કોરી, તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર તે કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મુકી સાંધો મેળવી કપડા માટી કરી, તેને માટીના શરાવ સંપુટમાં મુકી કપડા માટી કરી, લગડાઉ જાણાનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ

થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક, અંકોલના મુળોના રસમાં ખલવો, તથા સાયંકાળે મોં ખંધ કરી ભૂધરચંત્રમાં પચન કરવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અબ્રક એ એ પ્રહર વડના દુધમાં મર્દન કરવા, અને તેજ લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લેઈ, લોખંડની કદમમાં નાખી ચૂલા ઉપર કદમ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાળ સોટાએ ઘુટવો, એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુંળ (ચણોડી-ભાર) આપવી, એટલે વિર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા એ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ઘોળા જંઝેટાનાં બીજ અને એરંડો એનું ચૂર્ણ કરી, માટીની કુલડીમાં, પારાના ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ દેવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો કાંટાસરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે. તે સર્વ ક્રમોમાં યોજવો. (૮) તુપના અગ્નિ ઉપર અકરીના મૂલવડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો; પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના ઢાંડાવડે ઘુટવો, એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોજવી. (૯) રીંગણી, કાવળી, કાળોધંતુરો એના રસમાં પારો એક દિવસ ખલી, માટલામાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું, અને ઉપર ઉંધુ બીજી માટીનું મૂકી સંધિલેપ કરવો, અને તે ઉપર જલપટ ધરવો; તથા તેના નીચે દીપ્તાગ્નિ કરવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો કલેડામાં નાખી તેને દીપ્તાગ્નિ આપવો અને આકડાનાં પાંત્રાના રસનો વારંવાર ચૂવો આપવો; એટલે ત્રણ પ્રહરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો ચિલડાના રસમાં ખલી ઉર્ધ્વ પાતન કરવો; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામાં ફટકડી, સીંધવ, જંઝેટાનાં મૂળ, એ પદાર્થ ક્રમવૃદ્ધિએ લેઈ, ચતુર્થાંશ કાંજી નાખી ઘુટવો; એટલે બદ્ધ થાય છે. પછી ૩મર ચંત્રમાં ચૂલા ઉપર મુકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જે-

વી ભસ્મ જામે છે, તે લેઈ સર્વ રોગો ઉપર આપવી. એ વાજકરણ યોગોમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે, તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ એને આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ સિદ્ધ-મુખરસ, એના કરતાં બીજું રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વજનાગ ચતુર્થાંશ, ગંધક અષ્ટમાંશ, એકત્ર કરી લીંબુ રસમાં ખલ કરવો. મુકાયા પછી થોરના રસના ત્રણ પુટ આપવો; પછી આંકડાના પુરો જ્યાં સુધી ઘટ થાય ત્યાં સુધી આપવો; તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મોંપર્ચત મીઠું ભરવું, અને ઉપર બીજી થાળી ઉધી ઢાંકી સંધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મુકી નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ કરવો. થંડુ થયા પછી શુદ્ધ જેવી ઘોળી, ઉપરની થાળીમાં ચોટલી ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાહિ છે. સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોદાના વાસણમાં પારો અને અડધો ગંધક નાખી આઠ પ્રહર અગ્નિ આપવો; તથા તે ઉપર વારંવાર થોર અને આકડો એનું દૂધ નાખતાં જવું, તથા ખેરના લાકડાવડે ઘુટતાં જવું, એટલે ભસ્મ થાય છે; તે એક ગુંજભાર, રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભસ્મ રસાયન હોઈ કાંતિ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિ એને વધારે છે. (૧૫) અંદ્રાધુષ રસ:—પારો, ગંધક અને સીંધવ એ સમાન લેઈ નાગવેલના પાંત્રાના રસમાં ખલી ગોળો કરી, તેને નાગવેલીનાં પાંત્રાનું વેષ્ટણ કરવું, અને ઉર્ધ્વપાતન ચંત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લેઈ, ત્રણ ગુંજ પાનના બીડામાં એક મહિનો સેવન કરવો; એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે. એની પથ્ય, મૃગાંક પ્રમાણે કરવી. (૧૬) ગંધક, ધુંવાસ અને પારો એને ત્રણ ગુંજ અને કુવેર એના રસમાં ખલી પુટ આપવો, એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે. તે વલીપલીત એનો નાશ કરે છે. (૧૮) પારો એક ભાગ, કલઈ ૨ ભાગ, દીબમાં નાખી લીંમડાના સોટાએ વારંવાર ઘુટવો. અગ્નિ ૧૨ પ્રહર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે; તે રોગો ઉપર અનુપાન જેમ આપવી. પારદ ભસ્મનાં અનુપાનો—શકિત પ્રમાણે

એ ભસ્મ ૧ ગુંળથી (ચણોડી ભારથી) ૪ ગું-
ળ પર્યંત આપવી. ૧ પિત્ત ઉપર આંવળકં-
ટીનું ચૂર્ણ અને સાકર એમાં. ૨ વાયુ ઉપર
પીપરમાં. ૩ કફ ઉપર આદાના રસમાં. ૪
તાવ ઉપર લીમડાના રસમાં. ૫ રક્તવિકાર
ઉપર મધમાં. ૬ રૂધિરસ્થાવ, પ્રવાહિકા અ-
ને અતિસાર, એ ઉપર તાંદળળના રસમાં
આપવી. ૭ કાસ, ધ્યાસ અને શૂળ, એ ઉ-
પર પીપર, મરી, ભારંગમૂળ, એના ચૂર્ણ અ-
ને મધ એ સાથે. ૮ રક્તવિકાર ઉપર હળ-
દર અને સાકર એમાં. ૯ કમળો, પાંડુરોગ
અને અગ્નિમાંંધ એ ઉપર ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણાં
અને અરકુસો એમાં. ૧૦ મૂત્રકૃચ્છ ઉપર શિ-
લાજીત, એલચી, સાકર એમાં. ૧૧ ધાતુવૃદ્ધિ
ઉપર લવંગ, કેસર, જવન્ત્રી, હિંગળોક, અક્ષ-
લકરો, પીપર અને ભાંગ એમાં. ૧૨ સર્વજ્વ-
રો ઉપર સીંધવ, લવંગ, કરીઆતુ અને હ-
રીતકી એના ચૂર્ણમાં. ૧૩ રેચ થવા માટે સીં-
ધવ, ત્રીક્ષ્ણાં, લવંગ, કેસર અને હિંગળોક,
એના ચૂર્ણમાં. ૧૪ ધાતુ વૃદ્ધિ ઉપર તાંબુલ-
માં કિંવા ભોંયકોળામાં. ૧૫ ઉલટી નારાના-
ર્થે ભાંગ અને અજમો એમાં. ૧૬ ઉદર રોગ
ઉપર સીંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમો,
એના ચૂર્ણ સાથે. ૧૭ કૃમિ ઉપર ચાર વાલ
ખાખરાનાં ખી અને ખમણો ગોળ એ-
માં. ૧૮ સર્વ અતિસારો ઉપર અશીણુ
લવંગ, હિંગલોક અને ભાંગ એમાં. અગ્નિમાં
ંધ ઉપર સીંધવ અને અજમો એમાં. ૨૦.
પુષ્ટતાને માટે ગળોના સત્વમાં આપવી.
પથ્ય:—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી
એ છોડવાં. ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી
માણસ કામાંધ થાય ને સ્ત્રી સંગ કરવાથી
જીવવા વિષે શંસય ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા
માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું, પરંતુ મૈથુ
ન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાન, ભ-
ક્ષણ, નિદ્રા, જાગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ, હ-
ર્ષ, દુઃખ કોષ્ઠપણુ પદાર્થની ઇચ્છા, એ સર્વ
અતિશય કરવું નહીં. પારો ભક્ષણ કરનારે—
સીંધવ, ઘી, ધાણા, જીરું, આદુ, તાંદળજો, વે-
ંજણ, પડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉં, જૂની

ડાંગરનો ભાત, ગાયનું દુધ, ઘી, દહી, નદીનું
કેરા માટીના વાસણમાં ભરી રાખેલું તડકામાં
અને ચાંદરણામાં રાખેલું, પાણી, મગની દાળ,
અબ્ચંગ, સુગંધ, માળા, શાલ, નારાયણાદિ,
તેલ, સ્ત્રી મસ્તક ઉપર થંડા પાણીનું સીંચન
અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળીએરનું
પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ, ખનૂર
એનું પાણી પીવું એટલે હિત જાય છે. પારો
ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય:—કોળું, કાકડી, કારેલાં
કાલીંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કુળિચ અળસીનું
તેલ, તલ, અડદ, મસુર, જાશભાત, કડવા,
ખાટા, તીખાં, મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ પીળા
પદાર્થ, અને ખોર, નાળીએર, કેરીઓ, જવખા
ર, સુકં, સરગવો, ભાંગસેવન, વેગણુ રાઈ અને
વાતુલ પદાર્થ એ વર્જવા. પારદાદિ લેપ—
(૧) ખસ ઉપર—પારો, ગંધક, ધંતુરાના ખી
એનો તેલમાં ખલ કરી ચોપડવું, (૨) પારદા
દિ મલમ સર્વ પ્રણો ઉપર—પારો અને ગં
ધક એની કળ્લલી ૧, મુરદાડશિંગ, ૧ કપિ-
લો ૨ ભાગ અને કિંચિત શેકેલું મોરચુથ
એ એકત્ર કરી ખલી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી ના
ખી તે મલમ રૂની ઘડી ઉપર નાખી પ્રણ
ઉપર ખેસાડવું; એટલે એ અંદરની જખમ
સ્વચ્છ કરે છે. (૨) પારદાદિ લેપ—પારો,
ગંધક, હરતાળ, હિંગલોક, મનશીળ એ પ્રત્યે
ક એક એક તોલો અને મુરદારશિંગ અને શં
ખજીરું એ બે બે તોલા, એની ખારીક કળ્લ
લી કરી તે તુલશીના રસમા ખલવી, અને તે
ની ગોળી કરી તે ગર્મી ઉપર ગાયના ધીમાં
ઘસી ચોપડવી; એટલે તિવ્ર પ્રણને ભરી લાવે
છે. અશુદ્ધ પારો થક્ષણ કરવાથી અનેક
વિકાર થાય છે તે ઉપર—(૧) કારેલીના મુ
ળો ઘસી પ્રાશન કરવા. (૨) શુદ્ધ કરેલો ગંધ
ક પાનનાં ખીડામાં સેવન કરવો. (૩) દ્રાક્ષ, કો
ળાના તુકડા. તુળસી, એલચી, લવંગ, દાલચિની
નાગકેશર એમા સમાન ગંધક લેઈ તેઓને બે
પ્રહર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરવું, તથા થંડા
પાણીવડે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ
કરવાયકી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪)
નાગરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું

દુધ, એ પદાર્થ પ્રત્યેક શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ આત્રાએ (અંગે) મર્દન કરવું. તથા થંડા પાણીએ સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૫) અગથીઓ અને ભાંગરો એનો રસ અને સોરો એ જાશમાં નાખી તે જાશ પાવાથી પારાવડે થયેલો અંતરદાહ નાશ પામે છે. તથા પારો મુત્રમાર્ગે બાહ્ય નીકળી ન્યથ છે. રસાયણ શરીરમાં ઈર્ધ્યું હોય તેના ઉપાય-ગિન્દાણી, દેવડાંગરી, પરળ [ઝાડ] નાં બીજ અને કામોણી એમાંથી એકનો કાઢો પાવો.

૨૮. પીતળ. સં. પિત્તલ.

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ, તાંબુ અને જસત એના મિશ્રણથી થાય છે. પીતળ એ પ્રકારનું છે. રાજરીતી અને બીજું કાળતુડી પીતળ તપાવી કાંછમાં બોળવું. એટલે રાત્રી થાય છે, તેને રાજરીતી સોનાપીતળ કહે છે. તથા કાળું થાય છે તેને કાળતુડી કહે છે; એ કઠી પણ આપધ માટે લેવું નહીં. શોધન—પિતળના પત્રાં કરી તપાવવાં, તથા તેલ, જાશ કાંછ, ગોમૂત્ર અને કુળિત્યનો કાઢો, એમાં ત્રણ ત્રણ વાર, છુડાડવું, એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પિતળનાં પાતળાં પત્રાં કરી તપાવી નિર્જુડીનાં રસમાં બાળહરડાનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં અથવા ખાટાં દ્રવમાં બાફવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—પિતળ અને કાંસું એનું મારણ તાંબા જેવું કરવું. (૧) પિતળનાં પત્રાં પાતળાં અને શુદ્ધ લેઈ તેના સમાન ગંધક આંકડાનાં દુધમાં ખલી, તે પત્રાંને લેપ કરવો તથા શરાવમાં (કાડીયામાં) ઘાલી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે ઝૂટ વડે પિતળની ભસ્મ થાય છે. પિતળ ભસ્મના ગુણ—પિતળની ભસ્મ-સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી કફ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ કમળો અને શૂળ એનો નાશ કરે છે.

૨૯ પોલાદ. સં. તીક્ષ્ણલોહ.

લોખંડના કરતાં પોલાદ એ સોગણું વધારે ગુણુકારી છે. લોખંડમાં ધણા દોષ છે, માટે તે રસાયનક્રિયામાં લેવું. નહીં. શોધક—

ચોસટ તોલા ત્રિકૂળાં લેઈ આઠગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો, તથા વીસ તોલા લોહાનાં પત્રાં લેઈ તપાવી સાતવાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવા, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારા)-ભસ્મના યોગવડે મારણ ઉત્તમ, મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકાએ મધ્યમ; તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે મારણ કનિષ્ઠ માનેવું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પ્રહર કુંવેરના રસમાં ખલ કરવો; પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાના પાંત્રામાં ગોળો વીટવો; તથા સુતળીવડે બાંધી તાંબાના ડાબામાં મૂકી, ઉપર દાંકણું લગાવી, મૃત્તિકાવડે સંધિલેપ કરી મુકવી, તે ભાતનાં ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવો. એથે દિવસે કાઢી ખલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગળેલું લોહ જળ ઉપર હંસ જેવું તરે છે. આ લોહભસ્મ તે સોમામૃત-લોહ ભસ્મ કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુંવેરના રસમાં ખલવા, અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મુકવા; એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૪) પોલાદનું ચૂર્ણ ચણોડીનાં પાલામાં નાખી તે ઉપર જાંબુના પાંત્રાનો રસ નાખવો અને રાખવું, આ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું, એટલે ભસ્મ બને છે. (૩) દાડમના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં લોહનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાંખવો અથવા દિવસે તેજ રસમાં ખલી એ બે ગજપુટો આપવાં. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહ ભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે, એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોગ્યવી. (૫) માયનાં દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સૂકાઈ ન્યથ ત્યાં સુધી તેમજ રાખી, પછી ઘોઘ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું, તથા તે ત્રિકૂળાના કાઢામાં ખલી ગજપુટ આપવો આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. લોહ ભસ્મના ગુણ—લોહામૃત, રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું બે ભક્ષણ કર્યું, તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં કઠીપણ રોગ થનારો નહીં, તથા ગળેલું વીર્ય પુનઃ આવશે.

લોહ ભસ્મ—જંતુવિકાર; પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધી, શ્યુલતા, મૂળવ્યાધી, સંઘ્રહણી, કફ, સોજો પ્રમેહ (પરમા) ગુદમ, પ્લીહા, વિષ, આમવાત, કુષ્ટ, વલીપલીત, વા વાતરકત, જરા મરણ, કમળો ક્ષય પાંડુરોગચક્રી પાંડુરવર્ણ, દેહ થયેલો હોય તે, એમનો નાશ કરે છે. અને બલકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર સુખકારક, રસાયન, મત્યુહર, દષ્ટિ અને કાંતિ એને સારી કરનારી એવી છે. **લોહ ભસ્મના અનુપાનો**—લોહભસ્મ ૧ અથવા એ ગુણ નિત્ય સેવન કરવી. (૧) શૂળઉપર-લિંગ તથા ઘી એમાં આપવી. (૨) જીર્ણજવર ઉપર—મધ અને પીંપરમાં. [૩] વાળા ઉપર—લસણ અને ઘી એમાં. [૪] ધાસ ઉપર—સુંદ, મરી, પીંપર, મધ એમાં. [૫] થંડાઈ ઉપર—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) મેહ ઉપર—તિફળા અને ખડીસાકર એમાં. (૭) ત્રિદોષ ઉપર—આદાનો રસ અને મધ એમાં. (૮) વાતજવર—ઘીમાં આપવી. (૯) પિત્તજવર ઉપર—મધમાં (૧૦) કફપિત્ત ઉપર—આદાના રસમાં (૧૧) એંશી (૮૦) પ્રકારના વાયુ ઉપર—નગોડના રસમાં (૧૨) વાત ઉપર—સુંદમાં, (૧૩) પિત્ત ઉપર—સાકરમાં (૧૪) કફ ઉપર—મધ અને પીંપરમાં. (૧૫) સંધિરોગ ઉપર—તજ, એલચી, તમાલપત્ર એમાં. (૧૬) પ્રમેહ અને વલીપલિત ઉપર—ત્રિફળામાં. (૧૭) રકતપિત્ત ઉપર—ખડીસાકર અને ચાતુર્મત એમાં. (૧૮) બલ વૃદ્ધિ ઉપર—સાટોડી અને ગાયનું દૂધ એમાં. (૨૯) પાંડુરોગ ઉપર—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) વીસ પ્રમેહ ઉપર—હળદર, પીંપર, મધ એમાં. (૨૧) મૂત્રકૃમ્મ્મ ઉપર—શિલાજી તમાં. (૨૨) પંચકાસ ઉપર—અરકુસો, પીપર-દ્રાક્ષ, મધ એમાં. (૨૪) અગ્નિમાંંધ ઉપર—તાંબુલમાં. (૨૫) સર્વરોગ ઉપર—ત્રિફળા અને મધ એમાં. (૨૬) યથોક્ત ગુણ ઉપર—આગલરડાં અને સાકર એમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે ખત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યાં

રે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. **પથ્યાપથ્ય**—કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઈ, મધ ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કુન્થિત્ય, કારેલાં, વ્યાયામ, તીખા પદાર્થ એ વર્જવા. **અશુદ્ધ લોહદોષ**—અશુદ્ધ લોહ, પંદવ, કુષ્ટ, મૃત્યુ, હૃદયોગ શલ, અસ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હૃદલાસ કરનાર, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્ત પણું અને હૃદયને વિષે દારૂણ વ્યથા એને ઉત્પન્ન કરે છે, પારા શિવાય કિંવા અબ્રક શિવાય લોહનું શરીરમાં એકવ થતું નથી; કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી. એટલા માટે લોહને પારા અને અબ્રક એના સંસ્કાર કરવા. જે ત્રેદ પારા શિવાય લોહાની ભસ્મ કરે છે. તે લોહ ભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં ક્રીટ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સંશય નથી. **લોહજ દોષચિકિત્સા**—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગતીયાના રસમાં વાવડિંગ વાડી અગતીયાના રસમાંજ લક્ષણ કરવા; અને તડકામાં ઘણીવાર રહેવું; એટલે લોહ ભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે, અબ્રકભસ્મ, વાવડિંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડિંગના સ્વરસમાં લેવાથી, લોહભસ્મના અજીર્ણ થકી કૃમિ થયેલી શળનો ત્વરિત નાશ કરે છે. જે લોહ ભસ્મથી વિકૃતિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ આપવું. રેચ થવા લાગે તો દૂધ પાવું, તથા ઔષધ છોડવું. **લોહ ભસ્મ પરીક્ષા**—સંપૂર્ણ લોહની ભસ્મ લેધ મિત્રપંચકમાં કુલાવવી, તથા નિશ્ચય અને વારિતર એવી થાય ત્યારે તે કાઠી લેવી. મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું એ પદાર્થો એકત્ર કરી કદમમાં નાંખી ઉકાળવાથી રૂપુંજેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું. નહીં તો પુનઃ મારણ કરવું. **લોહદ્રાવણ**—(૧) લીંમડાના રસમાં હિંગોળક નાંખી લોહ તપાવી તેમાં ઝમેળવું. આ પ્રમાણે કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીની રાખ પુરૂષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર માળવી, તથા તેનો ક્ષાર કાઠી, કાંતિલોહ તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) દેવદાલીના રસની ગંધકને ૭ ભાવનાઓ આપ

વી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોહાનો દૃષ લેઈ આંમળાના રસમાં સાત દિવસ ભિજવી રાખી તડકામાં રાખવો, તેમજ ક્ષી રજદાના રસવડે ભિજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવો; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણસના દ્રવમાં સાત દિવસ તાપમાં રાખવું; પછી ખાટા પદાર્થોમાં મદન કરવું, અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો; એટલે લખવા નેગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સંશય નથી. **સપ્તધાતુલસમ પરિક્ષા:**—સંપૂર્ણ મૃત લસમને મિત્ર પંચકમાં તપાવવી, ન્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિં તથા પાણીપર તરે તો તે સેવન કરવી. **મિત્રપંચક:**—ગોળ, ગુગળ, ચણોડી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવન રૂપે છે. **નિરૂત્થાન:**—તૈયાર થયેલી લસમ અને ગંધક સમાન લેઈ, કુંવેરના રસમાં એક દિવસ ખસ કરી કુલડીમાં નાખી કપડામાં ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરૂત્થાન કરવું. **અપકવ ધાતુમારણ:**—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંશના શિંગડાનું મૂળ, બકરી અને સસવું એના નખ, મેંદાનું શિંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોડી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું એ સર્વ પદાર્થ સમભાગ એક ત્ર કરી ખલી, તેમાં સર્વ લોહ મારણ કરવું. **લસમ વર્ણ:**—સુવર્ણ લસમનો તથા પીતલ લસમનો વર્ણ કોડીના કંઠના રંગ જેવો; તાંબાની લસમનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીળ વર્ણ; રૂપાની અને કલઘની એ લસમો સફેદ; શિશ્માની લસમ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની લસમ કાળી થઈ એટલે શુદ્ધ થઈ એમ સમજવું. એણે કરી, વાંતિ બ્રાંતિ એ થતી નથી. એ સમજીને જે કરે છે તેના બરોબર કાઠથી પણ થવાનું નથી. **લસમ સેવનપ્રમાણ:**—સોનું, રૂપું, અને તાંબુ એ ૧ ચણોડીભાર તથા તીખું લોહ, કલઘ. શિસું પિતલ એ દોઢ વાલ આપવી. એ લસમ સાથે પીપર અને મધ એ શરદ અને ગ્રીષ્મ એ રૂતુમાં યોગ્ય.

૩૦ પરવાળાં (સંઠ પ્રવાળ.)

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના તળીયાથી ઉઠીને કાઢી પ્રવાલનાં ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે. એટલે તેને પરવાળાંના વેલા એમ પણ કહે છે. પરવાળાંનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાંદેલા ગિલોડાં જેવાં લાલ ગોળ, લાંબાં, સરળ, સ્નિગ્ધ, અત્રણ, મોટા એવાં પરવાળાં હોય છે. તે સારાં, જે રંગે પિતલ જેવાં, પોલાં, બારીક, સચ્છિદ્ર રક્ષ, કાળાં, ન્હાનાં તથા ઘોળાં હોય છે તે ખરાબ. તે લેવાં નહિ. **પ્રવાલ:**—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુવર્ધક, ક્ષાયનાશક, અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત અને મનોન્માદ એનો નાશ કરે છે. **પ્રવાલનું શોધન:**—મણિ, મોતિ અને પરવાળાં એ ત્ર્યંતીના (અરણીના) રસમાં દોલા યંત્રવડે ૧ પ્રહર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળાં લીંબુના રસમાં ૧ પ્રહર ભિજવી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પ્રહર દોલાયંત્રવડે પચન કરવાં અથવા (૪) ત્રિકાળાંના કાઠમાં બાંધવાથી શુદ્ધ થાય છે. **પ્રવાળનું મારણ:**—(૧) કુંવેર, તાંદળજે અને માણસનું દૂધ એમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત વાર ભાવના આપવી, એટલે લસમ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વકાંતમણી અને મોતી એની લસમ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને લીંમડાના રસમાં ઘુંટી વાસણમાં સુકવવું. આ પ્રમાણે લીંમડાના રસની તણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી એટલે પરવાળાંની લસમ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસની સાત, કુંવેરના રસની સાત અને ગુલાબજળની સાત એ પ્રમાણે સુર્ય પુટો આપવાથી લસમ થાય છે. (૪) પરવાળાંના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે લસમ થાય છે. એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુંજ (ચણોડીભાર) છે. **પ્રવાળ લસમનાં અનુપાનો** (૧) જીર્ણવર, કાસ, ધાસ, હેડકી કોષ્ટગત, વાયુ એ રોગોમાં

મધ અને પીપરમાં આપવી. ૨. તાવ ઉપર—કરિયાતું, કકુ, હરીતકી એમાં આપવી. ૩. પિત્ત ઉપર—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. ૪. ધાતુક્ષય ઉપર—પાંદેલાં કેળામાં. ૫. કૃશતા ઉપર—પાનમાં. ૬. તિડીક પરમા ઉપર—ચોખાતું ધોણું અને સાકર એમાં અથવા ત્રિકુળાં અને મધ એમાં. ૭. ધાતુપુષ્ટીને માટે ઘી સાકરમાં. ૮. પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર—ગાયના ધારોણુ દૂધમાં. ૯. વાયુ ઉપર—તુળસીનો રસ તથા મધ સાકર એમાં. ૧૦. પિત્તકાસ ઉપર—આદુનો રસ અને સાકર એમાં. ૧૧. રતાંધળા ઉપર—ઉંદરની લિંડીયો તુળશીના રસમાં ધસી તેમાં ભસ્મ નાંખી અંજન કરવું. ૧૨. અસ્થિભંગ અને સંધિભંગ એ ઉપર પ્રવાળભસ્મ મધમાં આપવી. ૧૩. પિત્તરોગ અને ભ્રમ એ ઉપર—આમળાંના મુરંઆમાં ઘી અને સાકર નાંખી તેમાં આપવી. ૧૪. ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર—ઘી અને મધમાં. ૧૫. કફમૂત્રકૃમ્મ ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમાં ૧૬. ગર્ભીણીની ઉલટી ઉપર—તાંદળગળના રસમાં. ૧૭. ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર—ગાયના દુધમાં સાકર નાંખી તેમાં આપવી. ૧૮. દાહ ઉપર—વંશ-લોચન અને સાકરમાં. ૧૯. ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇંદ્રીની બળતરા એ ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અને સાકર નાંખી તેમાં આપવી. ૨૦. આંખોમાંની ગર્ભી અને શરીર ઉપરની સૂકી ખસ એ ઉપર—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોણુ દુધમાં સાકર નાંખી તેમાં આપવી. ૨૧. મસ્તકશૂળ ઉપર—અદામની ખીરમાં આપવી. ખીર કરવાનો પ્રકાર—અદામ દસ બાર લેછ તે ગરમ પાણીમાં પલારી રાખી ઉપરનાં ફેાતરાં કાઢી વાટવા અને પાશેર ગાયનું દુધ લેઈ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી. અને તેમાં વાટેલી અદામ નાખી ખીર કરવી, અને તેમાં વાલભર પ્રવાળભસ્મ નાંખી આપવી. એટલે મસ્તશૂળ, પિત્તવિકાર, નેત્રસંબંધી રોગ દુર થઈ આંખોને ઠંડાઈ આવે છે, અને શક્તિ વધે છે. પથ્ય—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદા-

ર્થ વર્ત્ય. ૨૨ પિ-તોદ્ભવ પાંડુ ઉપર—પ્રવાળભસ્મ ઘી સાકરમાં આપવી.

૩૧ કાંચલવણુ.

કાંચલવણુ એ કાંચની ભટ્ટીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. કાચ લવણુ—પિત્તકારક, કિંચિત ખાર. રક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય, દાહકારક; અને શૂળ, ગુદ્મ, કફ, વાયુ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. અશ્લુ ઉપર—કાચલવણુનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

૩૨ ખીડલુણ.

ખીડલુણુ—લઘુ, ઉષ્ણ, રચીકર, અગ્નિદીપક, વાતૌતુલોમન, રક્ષ, વ્યવાયી; અને શૂળ, વાયુ, મેહ, ગુદ્મ, અશ્લુ, મલાવષ્ટલક, આનાહ, વાયુ, હ્રોગ, જડતા, કફ, દર્દુ એનો નાશ કરે છે. (૧) અશ્લુ, શૂલ, વાયુ એ ઉપર—ખીડલોણુ લીણુના રસમાં આપવું. (૨) વાળા ઉપર—ચુનો અને ખીડલોણુ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩ મનશીળ (સં. મનઃશિલા)

મનશીળ એ હરતાળનો ભેદ છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મનશીળ—ગુર, વર્ણકાર, સારક, ઉષ્ણ, લેપન, તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ એવું છે; તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતઆધા અને રક્તવિકાર એનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ મનશીળ—બલનાશક, મલબંધક; અને મૂત્રરોગ, શર્કરા, કૃમ્મ એને કરે છે. શુદ્ધિ—(૧) મનશીળ હળદરના કાદામાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનશીળને અગ્નિયાના પાંત્રાની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ખસ, દાદર, આંહાં મત્યાદિ સર્વ કુષ્ટ વિકારો ઉપર—મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ ગોમ્ત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સંનિપાત ઉપર

અંજન—મનશીળ, ઘોડાવળ, એને લસણના રસમાં અથવા મનશીળ ઘોડાની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે અંધારાં દૂર થાય છે. (૩) **ઉધરસ ઉપર**—મનશીળ, મરી, જટામાં-સી, નાગરમોથ અને હિંગણુએટ એ ઔષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધુમાડી પીવી; એટલે દોષજ, દ્રંદ્રજ, સન્નિપાતિક અને સેંકડો ઔષધોવડે સારી નહી થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધુમ્રપાનવડે શાંત થાય છે. **બીજો પ્રકાર**—ઘોરડીના પાંદડાંને મન-શીળ ઘસી ચોપડવી. અને તે પાંદડાંને ચલમમાં અથવા હોડામાં નાખી પીવાં; એટલે સર્વ શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે.

૩૪. મીઠું. (સં. લવણ.)

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હિમેશના ભોજનમાં આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા શિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં રચિ આવે છે, **મીઠું**—રચિપ્રદ, હૃદય, અગ્નિદીપક વાળેને ઘોળું કરનાર, ભેદક, અગ્નિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ગુરૂ, કિચિત્ત ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારટ, સ્નિગ્ધ, શલનાશક વાત નાશક અને સ્વાદુ છે. (૧) **ઊલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા માટે**—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર ઘી અને લાત. (૨) **પાનથરી અને કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે**—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવું. (૩) **આવાળું સુજ્યા હોય તો**—મીઠાના ગાંગડાવડે સુજેલા આવાળું ફેડી પછી ટુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી. (૪) **સોપારી લાગી હોય તો**—થંડું, પાણી પીવા આપી, મીઠાનો ગાંગડો મુખમાં રાખવા આપવો.

૩૫. મુલતાની માટી.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે. એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે.

(૧) **બાળકની દુડી સુલ આવી હોય તો**—મુલતાની માટીને કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બાહર કાઢવો, અને તે ઉપર ગાયનું દુધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળવડે દુડીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બેવાર કરવું. (૨) **ગર્ભીણિને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપર**—મુલતાની માટી ૧ તોલો, એમાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલારી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) **કારીખસ ઉપર**—મુલતાની માટી દહીંમાં. અથવા ખોપરાના તેલમાં ખલી લગાવવી.

૩૬. મુરદારસિંગ. (સં. કંકુષ્ટ.)

મુરદારસિંગ એ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં આણના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ બે પ્રકારની છે, એક નાલિખ્ય અને બીજી રેણુકા તેમાં જે પીળી જડ, ચિકણી, તે શ્રેષ્ઠ તથા સ્થામ પિત્ત, લઘુ, જેમાંનું સત્ત્વ નીકળી ગયેલું તે રેણુક. **મુરદારસિંગ** એ વંગની ઉપધાતુ છે. **મુરદારસિંગ**—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાંતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઉલટી, મલ મૂત્ર, પ્રમેહ એને કરનાર; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આંધ્માનવાયુ, ગુદમ, આનાહ સોજનથકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્ત એનો નાશ કરે છે. **શોધન**—મુરદારસિંગને સુકના કાઢાની ત્રણ લાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૧) **ગર્ભીની ચાંદીઓને**—મુરદારસિંગ અર્ધો તોલો, રાજ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. અથવા એનું અતિશય બારીક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખલી ચોપડવું. (૨) **મુળવ્યાધીને**—મુરદારસિંગ માખણમાં ખલી મસાને ચોપડવી અને શેકવું (૩) **પ્રમેહ આવે ઉપદ્રવ એ ઉપર**—શુધ્ધ મુરદારસિંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૭. મોતી. (સં. મૌકિક.)

મોતીની ઉત્પત્તિ છિપ, શંખ, હાથી, કુકર, સર્પ, વાંસ, દેડકો અને કાચબો એમાંથી થાય છે એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિકાં, વ્યંગ, છિપને લાગેલાં અસ્તવર્ણુ, મત્સ્યાક્ષવડે ચિન્હિત રક્ષ, ઉપર એવાં હોય છે તે શુદ્ધિમતે ધારણ કરવાં નહીં, તે દોષકારક છે. તથા જે નક્ષત્ર જેવા ગોળ, સ્તિગ્ધ, સ્થૂલ, નિર્મળ અને જડ, તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી**—મધુર, વૃષ્ય, શીત એવાં છે. અને વીર્ય, બળ, પુષ્ટિ, આયુષ્ય એને આપનારાં, અને નેત્રરોગ, વિષ, ક્ષયદોષ, કફ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિ-માંઘ, દાહ એનો નાશ કરે છે. **શોધન**—મણિ મોતી અને પરવાળાં એ જ્યંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયત્રવડે ૧ પ્રહર પચન કરવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ખીજો પ્રકાર**—મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાંછ, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર, તથા દૂધ એમાં શોધવાં. **મારણ**—(૧) કુવેર તાંદળજો અને સ્ત્રીનું દૂધ એમાં મોતી તપાવી જુગવવાં એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત વખત સેચન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) **માક્ષીકના મારણ પ્રમાણ**—મોતી અને પરવાળાં એનું મારણ કરવું. એ અર્ધશુદ્ધ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો**—(૧) **પીત્ત અને પુષ્ટતા** ઉપર દૂધ અને ખડીસાકર માં. (૨) **ઉરક્ષતક્ષાય અને નેત્રરોગઉપર**—ધી અને મધમાં.

૩૮. મોતીની છીપ.

હિંદુસ્થાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઈરાણી અખાતમાં મોતીની છિપો ઘણી મળે છે. એ છિપો પાણીમાં જુડનાર લોક સમુદ્રમાં જુડકી મારી બાહર કાઢે છે. એ છિપોમાંથી મોતી નીકળે છે. **મોતીની છીપ**—કડવી, સ્તિગ્ધ, રચ્ય, મધુર અને દીપન એવી છે. તથા શ્વાસ, હ્રદય અને શૂળ એનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધી**—મોતીની છિપ જાશમાં એક રાત્ર પલારી રાખવી એટલે શુદ્ધિ થાય છે. **મારણ**—મોતીની છિપ કાલશાના દેવતામાં સા

રી કુલાવી થંડી થયા પછી ખલી રાખવી. મોતીના ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ચુણ પણ તે પ્રમાણેજ પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯ મોરથુથુ. સં. તુથ્ય.

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એની વિષમાં ગણના છે. **શોધન**—(૧) મોરથુથાના સમભાગ ખીલાડાની વીંટા લેઇ, તેમાં મધ અને ટંકણુખાર નાખી ખલી, તેને કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ પૂટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેલવડે સીચન કરવું. તથા તે ઘોડાના મૂતમાં દોલાયત્રવડે એક દીવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—ગંધક, ટંકણુખાર તથા ચોરનો રસ એ કત્ર કરી તેમાં મોરથુથુ ખલી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી એ કોવા ત્રણ ન્હાના પુટો આપવા; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મોરથુથાનું સત્વ**—મોરથુથુ અને ટંકણુખાર એને લીંમડાના રસમાં ખલી ઉંધી કુલડીમાં નાખી ભુંગળીવડે સળગાવવું; એટલે તાત્રરણ સત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. **મોરથુથુ**—તીખું, ખારું, તુર, વીશદ, લઘુ, લેખન, રચક, અને ચક્ષુષ્ય, છે. તથા કંડુ, કૃમી અને વિષ એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **વીદ્રધિ, ગુમડાં ઈત્યાદી પકવવા માટે**—મોરથુથુનો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **વિંછીના વિષ ઉપર**—મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) **આંખમાંનાં ખીલ ઉપર**—મોરથુથાની સળી ફેરવવી. (૪) **વમન થવા માટે**—મોરથુથુ કુલાવી તે ચોખ્ખા જેટલું મધમાં આપવું. અને ઉપર ગરમ પાણી પુલકળ પાવું. (૫) **અમ્લકપિત્તને માટે**—મોરથુથુ કુલાવી ચંપાલાર મધમાં આપવું. (૬) **ખરજવા ઉપર**—મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, અથવા મોરથુથુ અને કળી ચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથુથુ વધારે ઉઠે તો ઘોળો કાથો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ દેતાં જવું. (૭) **કાંડરાં**

ના વીષ ઉપર—મોરથુથુ એ કિંવા ત્રણ ગું
બ પર્વત, લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શે-
કી દહીંમાં કાલવી આપવું, એટલે ઉલટી થઇ
કાંડારાના વિષારથકી છાતીમાં આઝેલો કકનો ગ-
ઠો પડે છે. વીશેષ ઉલટી કીંવા રેચ થવા લા-
ગે તો ઉતાર કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે
પાણી થોડું થોડું પાતાં જવું. (૮) ગર્મીની
ચાંદીઓ માટે—ચાંદીઓ થતાંજ તે ઉપર મો-
રથુથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવાં (૯) અ-
ફીણના વીષ ઉપર—ફુલાવેલું મોરથુથુ અને
ફુલાવેલો ટંકળખાર એ બંને ઘીમાં ખાવાં.

ચાંદીઓ ઉપર—રસકપુર મોગલી એરડાના
દુધમાં ખલી આપવો. (૪) મુળવ્યાધીને મા-
ટે—રસકપુર લીંબુના રસમાં ખલી ચોપડવું,
અને મોરડીના અંગારાવડે શેકવું, (૬) ઉપદંશ
ઉપર—શુધ્ધ રસકપૂર, કેશર, સાકર, ચંદન
લવંગ, જવંત્રી, એ સમભાગ લેઈ ખલી- મગ
જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સાંજ સવાર બંને
વખત, સાત દિવસ આપવી; એટલે ઉપદંશ
વિકાર દુર થાય છે.

૪૧. રૂપું. સં. રૌપ્ય.

૪૦. રસકપુર. સં. રસકપૂર.

શુધ્ધ—પારો, ફટકડી, હીરાકસી એ સમ
ભાગ તથા વિસાંશ નવસાગર ખલમાં નાંખી
ખલવો, અને કુવેરના રસની લાવના આ-
પવી, પછી ડમર ચંદ્રમાં ક્રમ પ્રમાણે
મોટો અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુ-
ધ્ધ રસકપુર થાય છે. બાબરમાંહેના અશુધ્ધ
રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે. એક તોલો અશુ-
ધ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનું ઘી નાખી પચ-
ન કરવું, પછી કાઢી, ખલી રાખવું. એ એક
કિંવા બે ગુંગ નવા ગોળમાં આપવું. અનુપા-
ન ચોજી આપવાથકી સર્વ રોગ દુર થાય છે.
પૃથ્થ દુધ લાત અને તાંબુલ. શુધ્ધ રસકપુર—
એ ફિરંગોપદેશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું સંપૂર્ણ
કુખડોને શત્રુ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ ત્રણનાશક
હોષ કામોત્પત્તિકર, સુવર્ણજેવી કાંતી, ખલ,
અગ્નિ અને તેજ એને કરનાર, તથા સં-
પૂર્ણ રોગોને હરણ કરનાર એવું છે. [૧]
ખરજવાં, વિસર્પ, ચાકાં, ખસ ઉત્પાદિકો ઉપર
શતઘેતલીમાં રસકપૂર ખલી ચોપડવું. [૨]
અગ્નિદગ્ધ, પ્રણ, ગર્મીની ચાંદી, રાક્ષના
જખમ, ખરજવાં એ રોગો ઉપર—રસકપુ-
ર અને કાથો એકેક ભાગ, અધો ભાગ શિંદૂર
અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયનું ઘી નાખી કાં-
સાની થાળીમાં કાંસાની વાટકીવડે બે પ્રહર
ખલ કરી, તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ
તે ચોપડવું. (૩) ખરજવા અને ગર્મીની

શોધન:—(૧) શિસું દેઈ શોધેલાં રૂપાનાં
કંટકવેધી પત્તાં કરવાં અને તે આંમલી અને
અને દ્રાક્ષના રસમાં જૂઠાં જૂઠાં શોધવાં. એટલે
ઉત્તમ પ્રકારના શુધ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં
પાતળાં પત્તાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથી-
આના રસમાં ભોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત
કરવું. એટલે શુધ્ધ થાય છે. મારણુ—રૂપાનાં
ઘણાં પાતળાં પત્તાં કરી, તેનો સમભાગ પારો અને
ગંધક એ બંનેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ
એકત્ર કરી કુવેરના રસમાં ખલ કરવો તથા
તે કલ્કવડે લેપ કરવો; અને ટ્રાડીયાના સંપુટ
માં મૂકી તેને જાણના દેવતાનો ગજપુટ
આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી
તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક
તથા હિંગલોક એનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર
મુકી મધ્યે રૂપાનાં પત્તાં, મુકવાં, તથા ગજપુટ
આપવો. એ પ્રમાણે બે ગજપુટો આપવા એટ-
લે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પત્તાં ગરમ ક-
રી દુધીના રસમા સાતવાર ભુડાડવાં, પછી દુધી
ની લુગદીમાં મૂકી ૪ જાણનો અગ્નિ કરવો.
આ પ્રમાણે સાતવાર કરવું. દુધીનાં રસમાં
તેનો ખલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા, એટલે
ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પત્તાં લે-
ઈ તે એક જાણા ઉપર મુકવાં અને
તે પત્તાંના નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો
નાખવો. પછી બીજી જાણ ઉપર બેસારી તે
નું મોં જાણવડે બંધ કરી લેવું અને તે જાણ
સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે

૧૨ પૂટા આપવા, એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. રૂપુ—તુર, મીઠુ અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેઘ, આયુષ્ય વધારનાર, પુષ્ટિકર, તથા બલકર એવું છે; અને પાંડુ, ક્ષય, એનું નાશક, કાંતિકારક વૃદ્ધિને તરણ કરનાર, મંગલદાયક, પ્રીતીકર, અરોગ્ય અને પુષ્ટિ એને આપનાર, શ્રેષ્ઠ; દેહ, અગ્નિ તથા બળ એને આપનાર છે. રૂપાની ભસ્મના અનુપાનો—એ ૧ ગું ૪ ભાર આપવું. (૧) દાહ થતો હોય તો—સાકરમાં આપવું. (૨) વાત અને પિત એ ઉપર—ત્રિકાનામાં. (૩) પ્રમેહ ઉપર—દાહ ચીની, તમાલપત્ર, એલચી, એમાં. (૪) પિત વિકારોમાં—આમળાના મુરંબામાં આપવું. (૫) શતાવરીમાં લીધાથી બળ વીર્ય, વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે. (૬) એલચીદાણાં, સાકર અને ઘી એમાં ખાવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત ગર્ભીના સર્વ રોગ દુર થાય પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨. રૌપ્યમાક્ષિક.

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપાપ્રમાણે ઘોળું દેખાય છે. એમાં રૂપાના કેટલાક ગુણ છે. એ રૂપાના આભાવે લે છે. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસ વડે રૂપાં જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ, ઘોળું રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ જાણવું, રૌપ્યમાક્ષિક—રૂપાજેવું સોનાજેવું, તેજસ્વી, એ શોધવાથી અતિ ગુણુ આપનાર, તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ટ, કૃમિ સોજો, પાંડુ, અપરમાર અને અશ્મરી એના નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિકજેવાંજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણુ જાણવા. શોધન અને મારણુ માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કંટોલી મેદાશિંગી અને જખીર એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખલી ગરમીમાં તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણુ સોનકાવ [ગેર] પ્રમાણે જાણવું.

૪૩ લુણારખાર.

“લુણાર” કરીને ખીરાર પ્રાંતમાં એક સરોવર છે. ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. લો

ણારખાર—અતિઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પિત્તકર; અને વાત, ગુદમ પ્રત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪ લોહકાટ [સં. લોહકિક]

જે કાટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ, તે મુંડ લોહાનો; જે કાજળ જેવો કાળો, જડ; જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોહાનો; તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચાળણી જેવા છિદ્રો ન હોય, અને ફોડવાથી, કાંધક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતી લોહાનો કાટ જાણવો. લોહકાટથી મંડુર થાય છે અચ્છિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ, ઘટ, સો વર્ષ ઉપર થયેલો ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જગાનો કાટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થયેલો કાટ ઉત્તમ, એસી વર્ષોનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષોનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષોનો તે વિષ જેવો જાણવો. મંડુર કરવાનો પ્રકાર—શુદ્ધ કરેલા લોહકાટને ત્રિકાના કાઠાના પુટો ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો ૨૧, કુંવેરના રસના પુટો ૨૧, અને પંચામૃતનાં પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડુર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. મંડુર ગુણુ—તુરો, શીત, અને પાંડુનો સોજો, હલીમક, કમળો અને કુંભકમળો એના નાશ કરે છે. (૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર—ચાર ગુંજથી ૬ ગુંજ સુધી મંડુર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ પીપરમાં આપવો. (૨) સોજા ઉપર મંડુર સાટોડીના રસમાં આપવો. (૩) સંઘ્રહણી ઉપર—મંડુર, જાશમાં મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શક્તિ આવવા માટે—મંડુર, ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૃમિ ઉપર—મંડુર, મધ અને વાવડિંગ એની ભૂકી એમાં આપવો. (૬) જીર્ણ જ્વર ઉપર—મંડુર, મધ અને પીપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર—મંડુર જાશમાં શૂળ ઉપર—મંડુર, ગોમૂત્રમાં શિજવી તેમાં ત્રિકાનાનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘી એમાં આપવો. મંડુરનો એક પ્રકાર કાંતિ લોહામાં આપેલો છે.

૪૫. લોહચુખક.

લોહચુખક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહચુખક એ લોહને આકર્ષણ કરે છે. એમાં કાંતિલોહ પાયાણુનો ચુખક અને બ્રામક એવા બે ભેદ છે. લોહચુખક—લેખન, શીતળ, લોહને આકર્ષણ કરનાર એવું છે, અને ભેદ, વિષ, જરા કંકુ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂઠા એનો નાશ કરે છે. શોધન—લોહચુખક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થ એમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. (૧) મૂતરખડા ઉપર—લોહચુખકનો ગાંગડો ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી ત્રણ માસા આપવો, એટલે ખડો ગળી જાય છે.

૪૬ શંખ.

શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે ખારીક શંખ, તેને ક્ષુદ્રશંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણાવર્ત અને વામાવર્ત એ ભેદવડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે. તે જે ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવ નિધીમાંનો એક નિધિ એવો છે; તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મી એની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગ એનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે ધોળો ચંદ્રકાંત જેવો શંખ તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવાયકી ગુણ કરે છે. શંખ—પૌષ્ટિક, બલકર, તીખો, ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ણ્ય એવો છે. તથા શલ, ગુલ્મ, સગ્રહણી, રેચ, આંખોમાંનું કુલ, દમ અને ફોડકીયો એનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્રશંખ—શીત, ગ્રાહી, દીપન, પાચન એવો છે. તથા નેત્રરોગ, ફોલ્લા, અને શીતજ્વર એનો નાશક છે. શોધન—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંજ એમાં દોલાયત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા જાશમાં એક રાત્રી પલા-રી રાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ક્ષુદ્રશંખનું

શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું. અને મારણ છિપ પ્રમાણે કરવું મારણ—શંખના કટક કાલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીંમડાના રસમાં ઝમોળવા તથા ખારીક ખલી રાખવા, [૧] શુળ ઉપર—ધી અર્ધો તોલો અને એક ગુંજ[ચણોડીભાર] શેકેલી હીંગ એમાં બે ગુંજ શંખભસ્મ આપવી, અથવા આ ભસ્મ ઉણોદકમાં આપવી. (૨) અજીર્ણ ઉપર—શંખભસ્મ લીંમડાના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૩) ઉધરસ ઉપર—એક ગુંજભાર શંખભસ્મ પાનમાં આપવી, (૪) આ માતીસાર ઉપર—જયફળનું ચુર્ણ અર્ધો તોલો એમાં બે ગુંજભાર શંખભસ્મ આપવી. (૫) અહીરા ઉપર—શંખ મધમાં ધસી અંજન કરવું. ત્રિદોષ-શુળ ઉપર—શંખભસ્મ, સીંધવ, હીંગ અને ત્રીકટું એનું ચુર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) પરીણામશુળ ઉપર—શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. (૮) પ્લીહોદર ઉપર—લીંમડાના રસમાં શંખ ભસ્મ ૯-૧૦ માસા નાખી તે પાવી, એટલે નીશ્ચયે કાચખા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ નાશ થશે. (૯) સન્નીપાતસગ્રહણી ઉપર—શંખભસ્મ અને સીંધવ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં આપવું, એટલે કડીણ સગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૭. શંખજર.

શંખજર એ એક પથ્થરની જાત હોઇ એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ અતીશય મૃદુ હોય છે. (૧) ક્ષત-કાસ અને રક્તપીત ઉપર—શંખજરની ભૂકી ઘી સાકરમાં આપવી. (૨) ઉપદ્રવશાદિ સર્વ ત્રણ ઉપર—અને ગરમીવડે અંગ ઉપર લાલ અને પસરનાર ચાંદાં થાય છે તે ઉપર—શંખજર અને પાયાણુદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખલી ચોપડવું. [૩] ગુંમડ, જખમ, ભગંદર, બદ, એ ઉપર મલમ—શંખજર તોલા ૨, ગેર તોલા ૧, મુરદારશિંગ તોલા ૧, મીણ તોલા ૩, ઘી તોલા ૫, એ પ્રમાણે લેઇ પહેલાં મીણ અને ઘી

કદવી પછી તેમાં બાકીના ઔષધો નાખી, પાણીએ ઘોઈ નાખી, પછી તેની પટ્ટી બેસાડવી. [૫] ખોડા ઉપર—શંખજીરું, ચીકણી સોપારી અને ઘોળો કાથો એની ભૂકી માખણમાં ખલી ચોપડવી. [૬] કલ્પસ્તાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તો—શંખજીરું, ઘોળો કાથો એની વસ્ત્રગાળ ભુકી કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. [૭] મુખરોગ ઉપર—શંખજીરાતું ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મોંમાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે. અથવા શંખજીરું અને ગેર એનું ચૂર્ણ ચોળવું. [૮] ઓસાર ઉપર;—ઘોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભુકી વારંવાર ઘસવી. [૯] અડકાવ ઘણા ખડતો હોય તો—શંખજીરું, અને પાણીબેદ એનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૪૮ છિંપ.

છીંપની ઉત્પત્તી સમુદ્રમાં અને નદી માં થાય છે. છીંપો પકાવી તેનો ચુનો કરે છે. છીંપ:—તીખી, સ્તિગ્ધ, દીપન, પાચક, રૂચિકર, બલપ્રદ; અને ગુદમ, નાશક, આંખોને હિતાવહ અને વિપદોષ તથા શલ એની નાશક છે. શુદ્ધિ અને મારણ:—શંખ પ્રમાણે. ઉપયોગ—(૧) અજગદિલકા એટલે નહાના બાળકોના શરીરપર બારીક મગ જેવી ફેલીઓ ઉઠે છે તે ઉપર:—છિંપ અને ફટકી ઘસી લેવા કરવો. (૨) વિસર્પ, વિસ્ફેટક અને શ્લેષ્મક એ ઉપર:—છિંપો રાત્રી તોલાભાર બાળી ચુનો કરી કપાસના રસમાં ખલી લેવા કરવો. (૩) નહીઆં ઉપર:—છિંપનો ચુનો અને શિંદર માખણમાં ખલી તેની પટ્ટી બેસાડવી. (૪) ઉંદરના વિષ ઉપર:—સમુદ્રછિંપ પકાવી ચુનો કરવો, અને તે ચુનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લેઈ તે સર્વ સાંધાઓને, અને વિષ જે સ્થળે ફુટેલું હોય તે સ્થળે ચોળતાં રહેવું. (૫) સર્પ ઉંદર રોગ ઉપર:—સમુદ્રછિંપો જાણુના દેવતામાં નાખી પકાવવી, એટલે ચુનો થાય છે. તે ચુનો, સીંધવ અને

જવખાર એ ગાયના દહીંમાં આપવો; અથવા શકિતપ્રમાણે ચુનો દૂધસાથે પાવો.

૪૯. શિરગોળ. (સં. વજરાલ.)

શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. શિરગોળના જમિનમાં થરતે થર થાય છે. શિરગોળ કુટ્ટી તેની (કળોટી) રંગોળી કરે છે. શીરગોળ:—કિંચિદુષ્ણ, રૂચિ કર; અને હૃદયોગ જવર, શલ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર:—શિરગોળ પકાવી બારીક કરવો; પછી તેમાં તેલ નાંખી ખલી તે ચોપડવું. (૨) પ્રદર ઉપર:—શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો. (૩) ઓકારી તથા દાહ ઉપર:—નાળીએરનું પાણી અને પતાસાં એમાં શિરગોળો પકાવી આપવો. (૪) પેટમાં શૂળ આવતી હોય તે ઉપર—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૫૦ શિલાજિત.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે, તે તાપવડે ઘણી તપી રસ ઝરી એકઠો થાય છે. તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી ભૂમીમાં માટી અને પાણી એના સંયોગથી થાય છે. શિલાજિત સૌવર્ણ્ય, રાજત, તામ્ર તથા આયસ એ બેદવડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પિત્ત અને શ્વેત ઇત્યાદિ બેદવડે ઓળખવું. સૌવર્ણ્ય શિલાજિત જસ્વંદીના ઝુલો જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, તીખું, કડવું, શીતલ તથા પાકવખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ઘોળું, થંડું, તીખું; પાકવખતે મીઠું એવું હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રંગે મેરના કંઠ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાજિત રંગે મરધણની પાંખ જેવું, કડવું, ખારું, પાકવખતે તીખું અને થંડું હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણ્યશિલાજિત વાયુ અને પિત્ત એ ઉપર-

રોધ્ય શિલાજીત કફ અને પિત્ત એ બિપર તા
અ શિલાજીત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજી
ત ત્રિદોષ બિપર આપવું. શોધન:—શિલાજિત
માં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા
માટે શોધન કરવું તે આવી રીતે—લોહશિલા
જિત લાવી બાહેરનો મળ જવા માટે કેવળ
પાણીએ ધોવું. (૨) લોહ પાત્રમાં કડવો, લીં
મડો, ગળો અને ઘી એની ભાવના આપવી.
(૩) શિલાજીત ગાયના દુધમાં, ત્રિક્ષણનાં કાઠાં
માં અને ભાંગરાના રસમાં જૂદો જૂદો એકેક
દિવસ ખલ કરી ગરમીમાં રાખી કોઈ કરવું,
એટલે શુધ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉ
પર નાખવાથી ધુણી આવતી નથી, પાકકાળે
લિંગાકાર થાય છે, સળીવડે પાણીમાં નાખવાથી
તંતુ જેવું, તળીયા પર્યંત ગળતુ રહે છે અને
ગોમુત્રનાં જેવો ગંધ આવે છે. તે શુધ્ધ જાણ
વું. એ અનુપાનપરત્વે સર્વ રોગો ઉપર આ
પવું. શિલાજિત—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાક
કાળે તીખું, રસાયન, હેદિ એવું છે. તથા કં
પ, મેહ, અશ્મરી શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ
વાયુ, અર્શ. પાંદુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સો
જો, કોડ, ઉદર અને કૃમિ એનો નાશ કરે છે.
સોરકાઘ્ય શિલાજિત—સ્વેતવર્ણ કિંવા અ-
ગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રરોગ, વિષે હિતકારક
છે, ઘોળું શિલાજિત—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી,
મેહ, કમળો અને પાંદુરોગ, એનો નાશ કરે છે.
એ એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે શુધ્ધ થા
ય છે. (૧) મુત્રકૃચ્છ્ર, મુત્રાવરોધ, મેહ અને
ક્ષય, એ ઉપર— શિલાજીત એલચી અને
પીપર એમાં એક માસો ભક્ષણ કરવું. (૨)
મુત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—શિલાજિત એક ચણેડીભાર
ચાર તોલા થંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલું
જ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અ
થવા શિલાજિત, લાકડા પાપાણભેદ, પિંપર, એ
લચીદોડા, એનું ચૂર્ણ પાણી સાથે, અથવા
ઓખાના ધોવરામણ સાથે કિંવા ગોળ સાથે
ખાવું. એડલે મુત્રકૃચ્છ્રી આસન્ન મૃત્યુ જો હશે
તો પણ અચશે. (૩) કુંભકમળા ઉપર—
શિલાજીત ગોમૂત્રમાં પાવું. (૪) મુત્રાઘાત વ

ગરે મુત્રરોગ ઉપર:—શુધ્ધ શિલાજીત, સાકર
કપુર, એ એકત્ર કરી ખાવું, (૫) અશ્મરી
અને અશ્મરીયુક્ત મુત્રકૃચ્છ્ર એ ઉપર—
શિલાજિત. મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને
પ્રદર એ ઉપર—શિલાજિત, મધમાં અથવા
દુધ સાકરમાં આપવું.

૫૧. શિસું. [સં. નાગ].

શોધન—(૧) શિસું અગ્નિ ઉપર પાતળું
(૨સ) કરી આંકડાના દુધમાં નાખવો, એટલે
શુધ્ધ થાય છે. એ તપાવી આંકડાના દુધમાં
નાખતાં, શિસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની
ધારતી હોય છે, સળ્ય સાવચેતી રાખવી. (૨)
લોહાના વાસણમાં શિસું પાતળું કરી ત્રિક્ષણનાં
કાઠામાં કિંવા કુવેરનાં રસમાં અથવા લાથીના
મૂત્રમાં સાત વાર ગાળવું, એટલે શુધ્ધ થાય
છે. મારણ—શિસામાં શુધ્ધ મનશીળ મેળવી
મજ્જુત કડાઇમાં નાખી, નીચે દેવતા કરવો,
તથા અરકુસાનાં દાડાવડે ઘુટવું એટલે
ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય
ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો, કે જેથી
કરી સર્વ શિસાની ભસ્મ થશે. (૨) શિસું તથા
અગધીયાની છાલ એક જગાએ કુટી શિસાના
પત્રાં કરવાં તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળા ક
રી અરકુસાના લાકડા વડે ઘુટવું બધા શિસાની
ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ
લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું પડી કલેડા
માંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીળ મેળવી,
અરકુસાના રસમાં ખલી ગજપુટ આપવો. એ
પ્રમાણે સાત પુટો આપવા, એટલે શિસાની
શિંદર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) શિસું અને
મનશીળ એનું ચૂર્ણ અરકુસાના રસમાં ખલી
ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપ-
વાથીજ શિસાની સારી ભસ્મ થાય છે, (૪)
શિસું કદમ્બમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના
સોટાવડે એક દિવસ નિરંતર ઘુટતાં રહેવું,
એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા
૨ ગુન્ન પ્રમાણે આપવી. (૫) શિસાના સમાન
સોરો લેઇ શિસાને કદમ્બમાં નાખી નીચે તીલામિ

કરવો, અને શિસા ઉપર થોડો થોડો સોરો નાખી લોહાની સળીવડે ઘુટતાં જવું. અથવા સોરાનું ચૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી કઢાઈમાં ભરમ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્વત શિસું કઢાઈમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો; અને કઢાઈમાં કુંવેરનો ગર્ભ નાખતાં જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણુ ગર્ભ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો, એટલે શિસાની ભરમ ઉત્તમ થશે. **કલઈ, જસત અને શિસાની ભૂટી:**—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લેઈ કઢાઈમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચુલા ઉપર મૂકી રસ કરવો, અને તેમાં ૩ છટાંક પીસ્તાનું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાખતાં જવું. અથવાની ભરમ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખલી તેની થેપલી કરવી. અને તે કલેડામાં મુકી તીવ્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી તેમાંની ભરમ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજભાર આપવી. **નાગ ભરમના ગુણ:**—શિસાની ભરમ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિ નાશ કરે છે, છંદગી વધારે છે; અને ક્ષય, વાયુ, શુદ્ધ, પાંડુ, કૃમિ, કક, શળ, મેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, શુદ્ધરોગ. અગ્નિમાંથી એનો નાશ કરે છે, અને કામ વધારે છે. **નાગ ભરમનાં અનુપાનો:**—(૧) કફ, વાયુ, જલોદર એ ઉપર—અજમો, પીપર અને મધ એમાં. (૨) ઉપદંશ ઉપર—શિતગચિનિ અને મલાયચી એમાં. (૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપર:—માખણ અને ખડીસાકરમાં (૪) મદર ઉપર—વંશલોચન, છૂંડ, એલચી અને ખડી સાકર એમાં. બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન થોથ આપવી.

૫૨. શિંદૂર. (સં શિંદૂર.)

શિંદૂર એ શિસાની ઉપધાતુ છે. શિંદૂર તૈયાર કરવાનાં વિલાયત, અને ચીન દેશમાં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. શિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાનાં અપધમાં કયાંય પણ કહેલો નથી. એ લેપાદિ કામમાં યોગ્યું. હિમાલયાદિ પર્વત

ઉપર ન્હાના પાપાણમાં રહેનારો પારો, સુકાશ લાલ થાય છે તેને ગિરિશિંદૂર માખું કહે છે. આ ગિરિશિંદૂર શિંદૂર કરતાં ઘણીજ લિન્ન જાતિનું છે. શિંદૂર—તિખું, કડવું. ભગ્નસંધાનકારક, ત્રણરોપણુ, ઉષ્ણ; અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ટ, ત્વદોષ તથા ત્રણ એનો નાશ કરે છે. ગિરિશિંદૂર—ત્રિદોષશામક, ભેદક, પારદ-અંધક, વણું (રંગ) અગ્નિ જેવું, લોહને આરકત કરનાર અને આંખોને હિતાવહ એવું છે. (૧) કાનમાંથી પડું વહે છે તે ઉપર—શિંદૂર મધમાં નાખી કાનમાં નાખવું. (૨) આંજણી ઉપર—શિંદૂર ચોપડવું (૩) ગુમક જખમ, લગદર, બદ, ઉપદંશ એ ઉપર **મલમ**—શિંદૂર તોલા ૩, મુરદાશિંગ તોલા ૧, મોરચુચુ તોલા ૧, મીણુ તોલા ૧ અને તલનું તેલ તોલા ૬, પૈકી તલનું તેલ અને મીણુ કઢવી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૪) શિંદૂરનો કાળો મલમ—શિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણુ ૧૦ તોલા, તીકું તેલ ૮ તોલા, એ લેઈ પ્રથમ મીણુ અને તેલ એ એક વાસણમાં નાખી ચુલા ઉપર મુકવું. મીણુ ઓગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું શિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળીવડે હલાવવા માંડવું, એટલે કેટલીક વારે તેમાંનું શિંદૂર કાળું થાય છે. પછી તે મિશ્રણને ઉભરો આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી સળીવડે તેનાં બે ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચીમટીવડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય ત્યાં સુધી તેમજ ઘુટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટ્ટી આપવાથી ત્રણ જલદી લશાષ આવે છે. (૫) ઢોરનું શિંગડું લાગી ગયું હોય તો—તેલ, સીંદૂર અને માણસના કેશ એકલ કુટી બાંધવા; કિંવા ચોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં ૪ તોલા શિંદૂર નાખી, શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

૫૩ સીંધાલુણ. (સં૦ સૈધવ)

સીંધાલુણ એ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણ ધણોજ શુભ હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ત્યાં મીઠું વર્ણ કરવું એવી પથ્ય હોય ત્યાં સીંધાલુણ થોડું ખાવું. એ પથ્યકર છે. સીંધવ—ચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુસ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સુદ્ધ, હૃદય, ત્રિદોષનાશક; અને પ્રણદોષ, મલસ્તંભ, અને હૃદય એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ. (૧) શીતપિત્ત ઉપર—સીંધવ ઘીમાં અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું. અને કેટલીકવારે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. (૨) કર્ણશુભ ઉપર—બકરીના મૂત્રમાં સીંધવ નાખી કોકરવર્ણ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) કર્ણમુળ ઉપર—ઘેરીના મૂત્રમાં સીંધવ ઘસી કાનમાં નાખવો. (૪) ઓકારી ઉપર—સીંધવ ઘીમાં ખલી આપવો. (૫) ઉરસ્તંભ ઉપર—ગોમૂત્રમાં સીંધવ નાખી ઉકાળી તેની વરાળ લેવી. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—ગાયના ઘીમાં સીંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૭) મુળવ્યાધિ ઉપર—સીંધવ અને દેવડાંગરનાં બી એ કાંજમાં વાટી, મસાને લેપ કરવો, એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) કુતરાના વિષ ઉપર—કુવેરના રસમાં સીંધવ નાખી ગરમ કરી પાવો. દિવસ ૩.

૫૪ સાજખાર. સં૦ સર્જિક્ષાર.

એ પંન્નખમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશયર હોય છે. સાજખાર—તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અને ગુદ્ધ, શલ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માન, વાયુ, પેટમાંનો વાયુ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેટમાંના રોગો ઉપર—સાજખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) પેટમાંના વાયુ ઉપર અને શુભ ઉપર—સાજખાર, સંચળ, મધ એ એકત્ર કરી, તેમાં હિંગ નાખી તે આપવું. (૩) ગુમકુ કુટવાને—સાજખાર અને જવખાર એનું ગુમડના મોંપર એક બિંદુ મુકવું, એટલે ગુમકુ કુટશે. (૪) પેટશુભ ઉપર—સાજખાર એક માસો થંડા પાણીમાં આપવો. [૫] અજીર્ણ ઉપર—સાજખાર અને સંચળ આપવું.

ર—સાજખાર એક માસો થંડા પાણીમાં આપવો. [૫] અજીર્ણ ઉપર—સાજખાર અને સંચળ આપવું.

૫૫ સાંબરલુણ.

એ, સાંબર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. સાંબરલુણ—દીપન, ઉષ્ણ, ક્રોધશુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત્ ખાટું. અભિષ્યંદિ, પાકકાળે તીખું, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયિ, કફનાશક, સુદ્ધ, અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ, મલ અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગુદ્ધ, વાત, પાનધરી, અજીર્ણ, શૂળ એ ઉપર—સાંબરલુણ અને ગોળ એ ગરમ પાણીમાં આપવો.

૫૬ સુરમો. સં. અંજન.

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ [કાળો] એ ભેદવડે એ પ્રકારનો છે. એમાં કાળો તે સ્ત્રેતાંજન, તથા શ્વેત તે સૌવિરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. સુરમો—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તુરો, લેખનસ્નિગ્ધ, ગ્રાહિ, શિત; અને પિત્ત, કફ, ઓકારી, વિષ, ઓડકર ક્ષય અને રકતવિકાર એનો નાશ કરે છે. શુદ્ધિ—ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા ભાંગારાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. [૨] સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જંબીર [ઈંડ] લીંબુના રસમાં ખલી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે હીરાકસી, ટંકણખાર, ક્રોડી, શંખ ફટકડી અને સુરદારસીંગ એની શુદ્ધિ કરવી. સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સૌવિરાંજન ચૂર્ણ—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, તે ઉપર ત્રિફળાના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો થંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તે સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાઢાનો જમકો મારી થંડો કરવો. એજ રીતે, તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધનાં સાતવાર આંખકા મારી, પછી તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી આંખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને ધણું હિતકારક થાય છે. તથા તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દુર થાય છે. બીજો પ્રકાર—સુરમાને ત્રિફળાના

કાઠાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંગન કરવું; એટલે તે નેત્રાને ઘણા હિતાવહ થાય છે.

૫૭ સુવર્ણમાક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે. સુવર્ણ માક્ષિક, શૈષ્યમાક્ષિક અને કાંચમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિંચિત સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે, એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપી નદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચવર્ણ હોય છે, અને જે કાન્ય કુબ્જ દેશમાં થાય છે. તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે, સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કાણુરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ધસવાથી કાળાશ જણાય છે. જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, જડ સિન્ધ, કિંચિત નીલવર્ણ, કસોડીઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર તે ઉત્તમ જાણવું. **સુવર્ણમાક્ષિક** સ્વાદુ, કડવું, વૃષ્ય, રસાંગન અને ચક્ષુષ્ય એવું છે. તથા લિંગવર્તી, કંઠરોગ પાંડુ, મેહ, વિપ, ઉદર, મૂળવ્યાધ, સોળે, વિપ, અને કંડુ, એનો નાશક છે, **શોધન**—(૧) ત્રણ ભાગસુવર્ણમાક્ષિક એથે ભાગ સીંધવ નાંખી ચુકાપર કદમ્બમાં મુકી, તેમાં લીંમડાનો તથા મહાગુંગનો (ખીન્નેરાનો) રસ નાખી પચન કરવું; અને લોખંડની કડછી અથવા તમેથાવડે ઘુટવું. વાસાણુ રાતું દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયું, એમ સમજવું. (૨) **એરંડાનું** તેલ—ખીન્નેરાનો રસ એમાં કિંવા કેળના કાંઠાના પાણીમાં, સુવર્ણમાક્ષિક એ ઘટિકા પચન કરવું. અથવા તપાવી ત્રિક્ષણાનાં કાઠામાં બેળવું. એટલે શુદ્ધિ થાય છે. **મારણુ**—સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કુળિચનો કાઠો જાશ અને ખકરીનું મુત્ર એ સર્વ લોઢાની કદમ્બમાં નાખી લોખંડની કડછીવડે હલાવી; ઘુટવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક ચૂર્ણ કરી કલેડામાં નાખી ચુકા ઉપર મુકી, લીંમડાનો રસ વારંવાર, નાંખી, લોઢાની કડછીવડે એ પ હોર સુધી ઘુટવું. લાલ દેખાવા લાગે એટલે

ભસ્મ તૈયાર થયું એમ સમજવું. સુવર્ણમાક્ષિક ને ત્રિક્ષણાં લિકડુ, મરી અને ઘી એ અનુપાતો બેળવાં. **ઉપયોગ** (૧) આંખોમાં ઘોળાં કુલો પડે છે તે ઉપર—સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં કિંવા દુધમાં ઘસી અંગન કરવું. [૨] પાંડુ રોગ, કમળો, વાત પિત્ત અને હૃલીમક એ ઉપર—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મધ પિંપરમાં આપવી. (૩) ક્ષીણતા. સ્વપ્નાવસ્થા, જીર્ણીકર, પ્રમેહ, મુત્રકૃચ્છ, એ ઉપર—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, માખણ અને ખડીસાકર એમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.

૫૮. સોનું. [સં. સુવર્ણ]

શોધન—(૧) ઉત્તમ સોનાના પત્રાં કરી અગ્નિમાં તપાવી, તેલનું તેલ, જાશ, કાંચ, ગોમુત્ર, કુળિચનો કાઠો અને ત્રિક્ષણાનો કાઠો એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણવાર બેળવાં; એટલે શુદ્ધિ થાય છે. એ રીતે તાંબુ, આદિક સપ્ત ધાતુની શુદ્ધિ કરવી. (૨) સોનું અગ્નિઉપર પાતળું કરી કાચનારના રસમાં ત્રણવાર રેડવું. એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણુ**—(૧) સંપૂર્ણ ધાતુના પત્રાં કરી તે પત્રાનાં ભારેભાર પારો અને ગંધક એની કન્જલી લેઈ, તે પત્રાના મધ્યોમધ્ય દેઈ, વાસુકાચંત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકા પર્યંત દીપ્તિગ્નિ આપવો. એટલે સ્વર્ણાદીક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. [૨] પારો અને ગંધક સમાન ભાગ લેઈ કાંચન વૃક્ષની જાલના રસમાં ખલી, બારીક કન્જલી કરી, તે કન્જલીના સમભાગ સોનાના પત્રાને કન્જલીનો લેપ કરવો. પછી કાંચનારની જાલ વાટી, તેનો કડક કરી તેની કુલડીયો કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પત્રાં મુકી, તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાંકી સાંધો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળા કરી માટીના કોડીયાંમાં મુકી બીજું કોડીયું તે ઉપર ઢાંકી, કાપડમાટી કરી સુકવી, વગડાઉ જાણુનો મોટો તેજ અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિપુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે. ફરી જીવતી થતી નથી એ ભસ્મ ત

મામ રોગો ઉપર યોજવી, આજ પ્રકારે કળલા વી, જાંબુ અને મનશીળ એમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીળ અને શીંદુર સ મભાગ લઈ ખારીક ચુર્ણ કરી આંકડાના દુધમાં ખલી ગરમીમાં સુકવવું, એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચુર્ણને દઈ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગ ચુર્ણ તેમાં નાખી, મેળવી નહીં જેવુ થાય ત્યાંસુધી ભુંગળીવડે અતીશય ઢૂંકી, ફરી તે રસમાં ચુર્ણ નાખી ફરી ઢૂંકવું. આ પ્રમાણે તણવાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. **સુવર્ણ ભસ્મના ગુણ**—સુવર્ણભસ્મ કાંતીકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીત, વાયુ, પ્રમેહ, ગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ઠ, જ્વર, પંડત્વ અને સર્વ રોગ નાશ કરે છે, નિત્ય સુવર્ણભસ્મનું ભક્ષણ એ જરા અને અમૃત્યુ એનો નાશ કરે છે, દેહને દઢ કરે છે- અને સ્ત્રિએનો રતિસમ ચે ગર્વભંગ કરે છે, **સોનાના વર્ક**—સંપૂર્ણ વિષો, શલ, અમ્લપિત એના નાશક અને હૃદયને પ્રિય પુષ્ટિકારક, છે. તથા ક્ષય ત્રણ, અગ્નિમાંઘ ઉચ્ચકી, આનાહવાયુ, વધેસો કફ એના નાશક છે, અને સર્વદા નેત્રાને પ્રિય, તથા કોઈ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધીનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણભસ્મનાં અનુપાનો**—૧ અગર ૨ ચણાડીભાર સુવર્ણભસ્મ, ત્રિ કડુ અને ઘી એમાં લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાંઘ શ્વાસ કાસ અને અચ્ચી એનો નાશ કરે છે. ધાતુને વધારે છે. તેમજ તે બલકર, પાંડુનાશક પથ્થકારક છે. તથા સર્પવીષ અને સંપૂર્ણ વિષો, તથા સંગ્રહણી એનો નાશ કરે છે, એ દુધમાં લેવાથી બલ આપે છે; સાટોડીમાં આંખોને હીતકારક, ધીમાં આપવાથી જરા અને વ્યાધી એનો નાશ કરે છે, વજ સાથે લેવાથી બુધ્ધીપ્રદ, કેશરમાં લેવાથી કાંતીકારક, દુધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નીર્વીપી જરાજર આપવાથી વિપનાશક, અને સુંક, મરી, લવંગ, એમાં આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદ એનો નાશ કરે છે. **પથ્યાપથ્ય**—દુધ, સાકર એમાં યુક્ત સ્નિગ્ધ અને ચીકણાં એવાં અન્ન, વલીપલીત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય યોજવી.

૫૯ સોમલ સં. મદલ.

સોમલ એ પ્રકારનો છે. ધોળો અને પીળો તેમાં ધોળો શંખજેવો હોય, તેને શંખીઆ સોમલ એમ પણ કહે છે. પીળો, દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે. ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે, તથા પીળો પર્વતમાંથી થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોંઘો હોઈ અતિશય વીયારી છે, સોમલ એ પ્રાણુઘાતક છે. એટલા માટે અજાનના હાથમાં કદીપણ આપવો નહિં **સોમલ**—પારદ બંધક, સ્નિગ્ધ, દોષધન, લોહભેદક, વીર્યકારક કાંતિવર્ધક, અને ત્રિદોષ, સર્વ વ્યાધી એનો નાશક છે. એ અશુધ્ધ હોય ત્યારે સત્ત ધાતુનો નાશ કરનાર, અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસાવ, મુતિ અનેક વેદના બહુ વ્યાધી, તૃષા, એને કરે છે. **શોધન**—(૧) તાંદળખના રસમાં દોલાયત્રવડે, મંદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો, એટલે શુધ્ધ થાય છે. [૨] કાંઈમાં અથવા ટંકણખારમાં કીંવા ગાયના દુધમાં સોમલ દોલાયત્રવડે એ ઘટીકા પર્યંત પચન કરવો, એટલે શુધ્ધ થાય છે. **સત્વ પાતન**—ખન્ને સોમલ, આમ્લ, વર્ગ, ગોમૂત્ર જેર અને વીમલ એમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સત્વ પડે છે. **મારણ**—[૧] ચંદનખટવાના રસમાં સોમલ ૨ દિવસ ભીજવી રાખી, ચંદનખટવાની લુગદીમાં મુકી પાંચ માટીકપડના પટ કરી તેને વાલુકાયત્રમાં મુકી, મોં બંધકરી ૩ પ્રહર સુધી આંચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખ્ખાભાર ખાવી. [૨] સોમલ, દુધીના રસમાં ૧ દિવસ પકારી રાખી, દુધીની લુગદીમાં મુકી વાલુકાયત્રમાં સીધ્ધ કરવો. સોમલની ભસ્મ નીર્ધૂમ થશે તેજ ઔષધોમાં યોજવી. એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદીકા ઉપર આપવી. **ઉપયોગ**—[૧] **બુળવ્યાધી ઉપર**—સોમલ ઘીમાં ઘસી લેપ કરવો, અને થોડો શેક આપવો. [૨] **વીંછીના વીષ ઉપર**—સોમલ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩.) **ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ એ ઉપર**—સુખડ ઘસી તેમાં સોમલ ઘસી ચોપડવો.

સુરોખાર. સં. સુર્યકાર. મ. સોરા.

જે માટીમા ખાર ધણા હોય છે એવી માટીમાંથી સોરા તૈયાર કરે છે. દારૂના કામમાં સોરાનો ધણો ખપ થાય છે. **શુધ્ધિ**—કાળાશ-વાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમાં નાખી ગાળી નાખવો, અને તે તેમજ ઘણીકવાર સુધી રાખવો. એટલે તેના ગાંગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. **સોરા**—તીક્ષ્ણ, અતી ગુણુ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નીદીપક, સુક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, આહક, વાતનાશક, પીત્તકર; અને પ્લીહા, મૂત્રાશ્મી મૂત્રકૃચ્છ, નેત્રરોગ, વાતરકત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પીડીકા માતું દુષ્પતું, શ્લેષ્મ અને આધ્માન એનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર**—મૂળાના પાંદડાંના રસમાં સુરોખાર નાખી આપવો. **મૂત્રકૃચ્છે છે તે ઉપર**—લીંબુ કાપી તે ઉપર ખારો નાખી તે પેટ ઉપર ચોળવું, અથવા ખારો ગરમ પાણીમાં આપવો. **(૩) શરીરમાંની ગરમી ઉપર**—જાશમાં ખારો આપવો. **(૪) વાળા ઉપર**—૧૦ તોલા સોરા લેષ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં જુનરી અગર અમદાવાદી કાગળ, એ ત્રણ મિલિટ પર્યંત રાખી બાહર કાઢી ગરમીમાં સુકવવો. એ કાગળની બીડી કરી પીતાં જવી. એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. **(૬) મૂત્ર થોડું થતું હોય તો**—સોરા પાણીમાં મેળવી પાવો.

૬૧ હરતાલ. સં. હરિતાલ.

હરતાલની ગણના ઉપરસમાં છે. ફટકડી અને અબ્રક એમાંથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આઠ પ્રકારની છે. એ સર્વેમાં ગોદાંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી. આ વ્યવસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોનાજેવી ચકચકીત અબ્રક જેવાં પત્રાં છુટવાવાળી તે પત્રી હરતાલ એ રસાયનવિષે ઉત્તમ ગુણુકારક છે. જે પીંડ જેવી હલકી અને જેમાં સત્વ થોડું હોય છે તે પીંડહરતાલ, એ સ્ત્રિઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. **શુધ્ધ હરતાલ**—કાંતિ અને વીર્ય એને

વધારે છે. તથા કુષ્ટો, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુ એનો નાશ કરે છે. **અશુધ્ધ હરતાલ**—આયુષ્યનો નાશ કરે, વાયુ, મેહ, તાપ, ફાલ્લા તથા અંગનો સંકોચ એ વીકાર કરે છે. **શોધન**—હરતાલના ખારીક કકડા કરી તેની કપડાંમાં પોટલી બાંધી દોલાયત્રમાં ધાલી કાંજમાં એક પ્રહર પર્યંત શીજવવી તેમજ કાળાના રસમાં એક પ્રહર, તલના તેલમાં એક પ્રહર, અને ત્રીફળાના કાદામાં એક પ્રહર શીજવવી એટલે શુધ્ધ થાય છે. **હરતાલ ભસ્મ**—શુધ્ધ હરતાલ એકવીસ દીવસ પીંપળાના રસમાં ખલવી, તથા ગોળો કરી અશ્વત્થની રાખવડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળો મુકી, પછી મોંપર્યંત તેજ રાખ ભરી ઉપર દાંકણું ખેસાડી કપડાંમાટી કરી હળ્લરછાંણાનો પુટ આપવો. એટલે ચાર પ્રહરમાં ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ, તપેલા લોદા ઉપર નાખવા છતાં ધુણી નીકળતી નથી, અને શુભ્રવર્ણ થાય છે. **(૨)** એક ભાગ શુધ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ ધુવાસ લેષ, માટલામાં આંમલીની કિંવા પિપળાની રાખોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અડધો ધુવાસ ભરવો. તે ઉપર હરતાલ મુકી પુનઃ ધુવાસ ઉપર નાખી, તે ઉપર રાખોડી કંઠ પર્યંત ભરી મુખ ઉપર દાંકણું મુકી કપડાંમાટી કરી ચુલા ઉપર મુકવું અને ચાર પ્રહર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની ભસ્મ શુધ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે. જે હરતાલની ભસ્મ, અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે તે ભસ્મ સારી થઈ એમ સમજવું; તથા તેજ ધુમાડા સહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી. **(૩)** હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વ આપધો એકત્ર કરી, ઘોળી શ્વેતુળીના રસમાં ખલ કરવો. સુકાયા પછી તેની થેપલી કરી શરાવ સપુટમાં ધાલી સધિ લેપ કરવો, અને ગળપુટ આપવો; એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે. એ ચોખા જેટલી લેવી. **(૪)** શુધ્ધ હરતાલ, કુંવેર, કાહળું અને દહીં એમાં ત્રણ ત્રણવાર ઘુટી ગોળો કરી સુકવવો. પછી માટલામાં છ આંગળ મીઠું ભરી, તે ઉપર હરતાલ લોખંડની દાખડીમાં ભરી, બત્રીસ પ્રહર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્ર)

ભૂમાનવડે અગ્નિ કરવો, એટલે ચૂના જેવી ભસ્મ થાય છે. એ ચોખ્ખાભાર, સાકરમાં આપવાથી. વાતરકત અને જ્વર એનો નાશ કરે છે. **હરતાલ સત્વપાતન**—(૧) હરતાલ, તથા લાંબ રાઈ, તલ, સરગવાની જાલ, ટંકણુખાર, મીઠું અને ગોળ એ પદાર્થો, હરતાલના નિમે ભાગ લઈ તેમાં હરતાલ ખલી, સચ્છિદ્ર કુલડીમાં મોં બંધ કરવું, તથા પાતાળયંત્રવડે પુટ દેવો એટલે સત્વ નીકળે છે. (૨) હરતાલ ટંકણુખાર ભેંસતું ઘી, મધ, કુળિત્યનો કાઢો એની ભાવના આપી, તે હાંદલીમાં ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ટાંકણું ખેસાડી સંધીલેપ કરવો; અને છિદ્રને નળી ખેસારવી તથા ચાર પ્રહર અગ્નિ કરવો. નળીમાંથી ધોળી ધુમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો; પછી ઉપરની ધાળી કાઢી સત્વ લેવું. (૩) નેપાળાનાં બિયાં અને એરંડા એમાં હરતાલ ખલી શીશીમાં ભરવી; અને વાલુકાયંત્રમાં મુકી સિધ્ધ કરી, શીશીના કંદસ્થિત સત્વ લેવું. **હરતાલસત્વ** દુઃસાધ્ય વાતરકત ઉપર એક ચોખ્ખાભાર આપવું, તથા પથ્થને, ચણા અને ઘી ચોળવું, એટલે ઘાદ દિવસમાં રોગવર્જિત થશે. **હરતાલ ભસ્મના અનુપાનો**—અર્ધી ચણોડીભાર હરતાલ ભસ્મ, છ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી એશી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કુષ્ઠ, મેહ અને અશ એનો નાશ કરે છે. હરતાલ ભસ્મ એક ચણોડીભાર ગળોના કાઠામાં લેવાથી, ઉપદ્રવયુક્ત વાતરકત અને અષ્ટાદશ કુષ્ઠો એનો નાશ કરે છે. હરતાલ ભસ્મ, વજનાગ અને જીરું એમાં અપરમાર ઉપર, આંખાહળદરમાં રકતવિકાર ઉપર, સમુદ્રકળમાં જલોદર ઉપર, દેવદાલીના રસમાં ભગંદર ઉપર, અને ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, કંડૂ, ખસ, ફેહલા, વાતરકત સંબંધી વિકાર, ત્રિપ, પિત્ત, કફ, ત્રણુ, એ ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી. જ્વર, ક્ષય, પાંદુરોગ એને માટે ખડી સાકરમાં આપવી. વાયુ, શળ, બાળાંત(સત્વ) રોગ, એ ઉપર આદાના રસમાં આપવી. પથ્થ ઘી ભાત, ખીચડી અથવા ગાયનું દુધ. સન્નિપાત, અર્ધાંગ વાયુ, વાયુંગોળો એ ઉપર એજ અનુપાનમાં આપવી. નિર્બળ માણસને જ્યેષ્ઠમાં ક્ષય ઉપર

પાનમાં, વીરિવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલાં પાન સાથે, ઉર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડાં સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાના ઢૂલમાં અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુળ-શીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં, શેત્ય ઉપર ફેશર અને જ્વરત્રી એમાં, અગ્નિમાંઘ ઉપર મધ અને પીપર એમાં, સ્તંભનને માટે માટે લવંગ, તજ, કપુર એની સાથે અષ્ટાદશ કુષ્ઠો એ ઉપર નિર્ગુંડી સાથે. કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દુધ સાથે. **ઉપયોગ**—(૧) વિંછીના ત્રિપ ઉપર—હરતાલ અને નવસાગર પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, અથવા એની ગોળી કરી, તે ઘસી ચોપડવી. એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે. (૨) કર્ણુકીટ દુર થવા માટે—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) ગંડ-માલા અને ગલગંડ ઉપર—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) નિર્લોભકરણ—હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ, ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) ખોડા ઉપર—હરતાલ અને કળીનો ચુનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મુળવ્યાધિ ઉપર યુવેરીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોગન્ધયુક્ત વાતાર્થનો નાશ થાય છે.

હર હિંગજોક સં. દરદ

હિંગજોકની ઉત્પતિ—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગ, એને લોઢાના વાસળમાં કઢવી, એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શિશીમાં ભરી તેને એક આંગળ વસ્ત્ર અને માટીનો લેપ કરી જાયામાં સુકવી, વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી સાત દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગજોક ધણો ઉત્તમ હોય છે. **શોધન**—હિંગજોગ ખલમાં નાખી મેંઢીના દુધના પુટો સાત, તથા લીંમડાના રસના પુટો સાત, એવા ઘાદ આપવા; એટલે હિંગજોક નિશ્ચયે શુદ્ધ થાય છે. (૨) હિંગલોક આદાના રસમાં સાતવાર, મોટા ભુવ્યાના રસમાં સાતવા

૨ એની રીતે લાવનાઓ આપી સુકવયુઃ એટલે નિદોષ થાય છે. **મારણુ**—એક વાલ હરતા લની ભૂકી ઢાડીયામાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગજોકનો કાંકરો મુકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો, તથા તેની આશપાસ ૩ માસા લવંગ પાથરવા; તથા ચુલા ઉપર મુકી મંદાગ્નિ વડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઊતારી વાટી રાખવું, તે પાનમાં એક ગુંગળા આપવું. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે, એ પાંકુ, શક્ત, ક્ષય, તથા સર્વરોગ એ ઉપર આપવી. (૨) હિંગજોકના ચણા જેવડા તુકડા કરી ચંદ્રકાંતના અથવા લોખંડના વાસણમાં નાખી સળગાવવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંઢીનું દુધ દશ વખત આંકડાનું દુધ દશ વાર દીપ્તવર્ગવડે દશવાર, કપિલો પાંચવાર, દુધવર્ગવડે ૧૦ વાર એની તેજ વાસણમાં લાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે. આ શતાર્ક હિંગજોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. તથા ભૂખ વધારે છે. એ અનુપાનવડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. **હિંગજોક**—કડવું, તુર અને તીખું એવું છે. તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત, ક્રીલાસ કુષ્ટ, જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. (૧) **ઉપદંશ ઉપર**—આંકડાના મૂળની છાલ અને હિંગજોક, એની શિશ્નને ધુંણી આપવી. એટલે ચાંદી, સોને એ ત્વરીત દુર થાય છે. (૨) **ત્રણ**

ઉપર—કસબદ અને હિંગજોક એની ધુંણી આપવી.

૬૩ હિરાકસી (સં. કાસીસ.)

હિરાકસીની ઉપરસમાં ગણુના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નિલ હોય છે. જે કિંચિત પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે. તેને પુષ્પવાલુક એમ કહે છે. **હિરાકસી**—અતિપ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, નેત્રોને હિતાવલ છે, અને વિપ, વાયુ, કફ, ત્રણ, શ્વેત કોડ, ક્ષય, તથા કેશ અને નેત્ર એને અને કંકુ, મુતકૃચ્છ્ર, અક્ષમરી એનો નાશ કરે છે. **શોધન**—હિરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણુ**—ગંધક તથા હિરાકસી એને એકત્ર પુટ આપવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગ**—(૧) **ગંડમાલા ઉપર**—હિરાકસી અને બિલામો અથવા હિરાકસી કપાસના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વૃષકૃમ્મ**(વૃષણુને ખંજવાળવાથી ફેડલાઓ થાય છે તે) અને **અભિષપતન**(ખાળકાની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંકુ ઉત્પન્ન થઈ ફેડલીઓ થાય છે) એ ઉપર—હિરાકસી, ગોરોચન, મોરચુચુ, હરતાલ, રસાંગન એ લીંબુના રસમાં ખલી લેપ કરવો.

ખૂટપાક સંગ્રહ.

પાક કરવાની રીતી:—પાક બે પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન [ખટો]. પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં અવલેહ નામ આપ્યું છે, અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક એ ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષ્ધો સેવન કરનાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દુર કરવો તથા શરીરમાં શક્તિ લાવવી એ બે મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે, પાકમાં નાખવા

ની કાઠોપધી જેટલી હોય તેટલીનું ભુદુ ચૂર્ણ કરવું. તેમજ સુગંધી ઔષ્ધોનું ચુર્ણ પણ ભૂદુ કરવું, દ્રાક્ષ, નાળીયેર, બદામ, ચારોળી, પી સ્તાં, ખસખસ, અખોડ વીગેરે ઔષ્ધોનું ચુર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાંખવા. પાકમાં પ્રથમ કાઠોપધિ નાંખવી. પછી સુગંધી પદાર્થ નાંખવા. પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાંખવા. સર્વના પછી કિંચી

તુ કૈશર ઘીમાં વાડી નાંખવું. ત્યાં અદ્રિણ નાં ખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાંખવું. ભાંગ નાંખવાની હોય તો તે સારીપેટે ઘોઘ શેકીને નાંખવી. પાકમાં ભરતો નાંખવાની ની હોય તે પણ પાછળથીજ નાંખવી. પાક તૈયાર થયા પછી, તે ઘી ચોપડેલી પરાતમાં પ હોળો કરી સુખડીની માફક ચાસણાં કરવાં; અને થંડા થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વીગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમાં પાક ઘણો કરવો નહીં વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામાં વારે વારે મુક્તા રહે-વું, તેથી તેમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહીં. સિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું; અને મધુર રસનું ભોજન કરવું પાક ખાવાનું પ્રમાણ ૪ ચાર તોલા છે.

ખાંડનો પાક બનાવવાની રીત:—એક શેર ખાંડમાં પોણો શેર પાણી કલ્પના વાસણમાં નાંખી ચુકા ઉપર મુકવું. એક ઊભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચુકા ઉપર મુકી દુધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચુકાઉપરના પાકઉપર થોડો થોડો છાંટતા જવું, અને મેઝ ઉપર આવશે તે કાઢી નાંખવો, એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપું જમીન ઉપર પાડવું, તે ટીપું ન પસરતાં તેમનું તેમજ રહે તો પાસારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાંખવી, તે ચૂર્ણ ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપપ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, ત્રમણી અથવા યોગણી જેટલી બોઈતી હોય તેટલી નાંખવી પાકમાં સાકર નાંખવાની હોય તો મેઝ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

અવલેહ કરવાની રીત:—ઔષધોના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવી હલાવીને સાકરના પાકના જેવો ધન પાક કરે છે, તેને રસ —ક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાનો પર્યાયશબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવું. તેમાં સાકર નાંખવાની હોય તો ચૂર્ણથી યોગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો

અને પાણી, દુધ, મૂત્ર, બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી યોગણી નાંખવા. એવો અવલેહ કરવામાં, સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવો. તે અવલેહ તો પાક સારો થયો છે કે નહીં તે જાણવાની પરિક્ષા: — પાક સારો અને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમાં ટીપું નાંખવાથી ખડે છે, તે અવલેહ આંગળીઓ વચ્ચે દાખવાથી કડણ અને ચીકણો જણાય છે; અને તે પાકનો ગંધ, વર્ણ અને રસ એ પૂર્વ હોય છે. એ પ્રકારે પાક તૈયાર થયાનાં લક્ષણો જાણવા તે અવલેહનાં અનુપાનો—દૂધ, શેકડીનો રસ, પંચમૂળોના કાઢો છત્વાદીક છે, તે રોગતારતમ્ય બેદ્ર યોગવા.

૧ અગસ્તી-હરિતક્યાવલેહ:—મોટી હરદે ૧૦૦ તોલા, જવ રપદ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા, ચિત્રા, પિંપળીગુળ, અંધારી, કચ્ચો ૩, કૌચના બીજ, શંખપુષ્પી, ભારંગમુળ, ગજ પીપળી, બગદાણાના ઝાટનાં મુળ, અને પૂંકળ મૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા લેખ, રપદ૦ તોલા પાણીમાં ત્યાંસુધી પાક થાય ત્યાં સુધી આફતું પછી ગાળી લેખ તે કાઢામાં તે બંદિત્તાં હરદે ૧૦૦ નાંખવી. તેમજ ઘી અને તેજ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી, પચવી, જલકુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા એ નાંખવાં. પછી તેમાંથી દરરોજ એ હરદે, એમાંના પાકસાથે ખાતાં જવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ. તાવ, શ્વાસ, હેડકા, મુળવ્યાધી, અરુચિ પીનસ (સળકમ), સંત્રહણી અને વલીપક્વિત એ રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બન્ન પ્રાપ્ત થઈ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે. અને વૃધ્ધાવસ્થા દુર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગરિત રૂપિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરૂષે આ પાક ખાધને ઉપર સાકર, મધ અથવા માંખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંચા મધ અને ઘી એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખપુષ્પી, કચ્ચોરા, બગદાણાનાં મૂળ, ગજપીપર,

અંધેડી, પીંપળીમુળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ, પુષ્કરમુળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને જવ ૨૫૬ તોલા, અને મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાંખી. જવ બદાઈ જવ ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં તે ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને પીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી તેમાંથી રોજ એ હરડે ખાતાં જવું, એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે; તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ, હેડાઈ, વિપ્રમ જ્વર, સંગ્રહણી, મુળવ્યાધિ, દુદ્દોગ, અરચિ અને પીનસ એ રોગોનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગરિત રૂપિએ કહેલો છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—શંખાવલી, દસમુળ (બીલી, અરણી, ઉબી-ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીકવણ, ગોખર, શિવણ, પડવણ), પુષ્કરમુળ, કચોરા, ધમાસો, કુહિલીનાં મુળ, બળદાણાના જાડનાં મુળ, અંધાડી, ગજપીપર, ગજો, સુંઠ, પહાડમુળ, પીપરીમુળ, ચિત્રાનાં મુળ, ભારંગમુળ, રાસ્તા, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લેઈ, ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બદાઈ ત્યાં સુધી કાઢો કરી, પછી તે ગાળી લેઈ, તેમાં તે બાફેલાં હરડાં અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખવો; તથા પીપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાંખી લેઈ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી થંકુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મુળવ્યાધી, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળકમ અને અરચિ એ રોગ દૂર થાય છે.

૨. અમૃતભલ્લાતકાવલૈહુ:—જે લિલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા લિલામાં લેઈ, કાપી, ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાંખવાં; અને તેમાં તેટલીજ ગજો નાંખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાંખી ગાળી નાંખવું. પછી તેમાં સુંઠ, ગજો, આવચી, અરણી, કડવો લીમડો, હરડે, આવળકંડી, હળદર, ઘાનું

નિશોત્તર, મજ્જા, મરી, સુંઠ, પીપર, અંજમો, સીંધવ, નાગરમોથ, તજ, એચલી, નાગકેશર, પિત્તપાપટો, તમાલપત્ર, વાજો, કાજો વાજો, ચંદન, ગોખરનાં બીજ, કચોરાં અને રતાંઈળી એ સર્વેનાં જે જે તોલા ચૂર્ણ કરી નાંખવાં. બાકુ કાચ ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બદાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમાં સર્વ ધાલવું. આ અમૃતભલ્લાતક, પાણીમાં એક પળ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી લિલામો સહન થઈ શકે તેમ ન હોય, તેણે આ ઔષધ ખાવું નહિ. આ અવલેહ સવિકારક વાતરક્તનો નાશ કરે છે; અને સંપૂર્ણ પ્રકારના કોડ, અશં, વિસર્પ, મંડળ, ખસ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર, તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકાર, એનો નાશ કરે છે.

પથ્ય:—વ્યાયામ, આતપ, અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલ્યાબ્યંગ, માર્ગમન એ વર્જ કરવું.

બીજો પ્રકાર:—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં લિલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઘાંટનો બૂકો કરી તેમાં ખૂબ મસળવા. પછી ઘોઈ પવનમાં સુકાવવાં. સુકાયા પછી તેનાં કકડા કરી તેનાથી ચોગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહ્યા પછી ગાળી લેઈ, તેમાં સમભાગ દૂધ નાંખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાંખવી; અને સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આવળકંડી, ભીમ-સેની કપૂર, જટામાંસી, વંશલોચન, નસોતર, ખેરસાલ, ગજોનું સત્ત, ચંદન, અક્કલકરો પીંપર, કંકોળ, લવંગ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, મોચરસ, અંજમો, અંજમોદ, તગર, પીંપર, ભુયંકાળું, જવદળ, નાગરમોથ, જવત્રી, કાચકા, જીરું, અગર, સમુદ્રશોષનાં બી, મેદા અને મહામેદા (એનાં અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલઘની ભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, અને કેશર એ તોલો તોલો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક તૈયાર કર્યા પછી સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં શક્તિપ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમાં અનુપાનની જરૂર નથી. પુશ્પાથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને

મૈથુન પણ કરવું. એના સેવનથી શરીરની સુવર્ણના જેવી કાંતિ થાય છે, ઉત્તમ બુધિ પ્રાપ્ત થઈ પુરૂષ વીર્યવાન થાય છે. ઇન્દ્રિયો બળવાન થઈ નિરોગી થાય છે. દાંત પુનઃ સારી સ્થિતિમાં આવે છે. ઘોળા થયેલા કેશ કાળા થાય છે. શરીરે પડેલી કરચળીઓ દૂર થાય છે. નાક, કાન અને અંગુલી આદિ ઇન્દ્રિયો પુનઃ સુંદર થાય છે. ચાંદીઓમાં કીડ, પડેલી હોય એવો કુષ્ટ રોગી, જેવું સુકાયેલું વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુનઃ તાજું થાય છે, તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વરૂપ થાય છે. બૃહસ્પતિના જેવો બુધિવાન થઈ તેને વિસ્મૃતિ કદી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી.

૩. અશ્વિગંધપાક:—આસન ૪૦ તોલા, સુંકે ૨૦ તોલા, પીપર ૧૦ તોલા, અને મરી, તજ, તમાલપત્ર અને લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર તોલા; ભંશનું દુધ ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલાં દુધ તપાવી. તેમાં ઉપર કહેલી જણાસો નું ચૂર્ણ નાંખી પચન કરવું. અને તે દુધમાં સાકર, મધ, તથા ઘી, એ મેળવી પુનઃ તે પચ નક કરવું. જાડુ થયા પછી તજ, એલચી. તમાલપત્ર તથા નાગકેશર એનું ચૂર્ણ નાંખી એ ખાંના જેવું દાણાદાર થઈ ઘી છુદ્ડ પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમાં પીપરીમુળ, જીરું. ગળેા લવંગ, તગર, બયફળ, વાળો, કાળોવાળો ચંદન, ખીલાં, કમળ, ઘાણા, ધાવડીનાં પુલ, વંશલોચન, આંવળકંઠી, કાથો, કપૂર, સાયોડી, અસગંધ, ચિત્રા, શતાવરી, એ એકવીસ, જણસ નું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાંખી એકત્ર કરી થંડુ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. આ પાકને આસનપાક કહે છે. તેમાંથી એ તોલા જેટલો, દરરોજ એક મહિના સુધી ભક્ષણ કરી, તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવું; એટલે ઉધરસ, દમ. અજીર્ણ, વાતરકત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજો, શળ, વાતાશી, પાંડુરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, ગુદમરોગ, અને વાત કફજનીન રોગ, એનો નાશ કરે છે. આ પાક મંદ્રાક્ષિ અને બાળક એને હિત કારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક એવો છે. તથા સ્ત્રી-

એને પુષ્ટ કરી, પ્રસુત થયા પછી દૂધ ન આપતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતું હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ભક્ષણ કરવું એટલે દુધ આવે છે; અને ક્ષીણ, અલ્પ, વીર્ય એને હિત કારક, તથા કામ, અને અગ્નિ એને વધારનાર અને સંપૂર્ણ વ્યાધી એનો નાશ કરનારો એવો આ સર્વેતમ પાક છે.

બીજો પ્રકાર આસન ૩૨ તોલા, ગાયનું દુધ ૭ શેર; તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, બયફળ, કેસર, વંશલોચન, મોચરસ, જટામાસી, ચંદન, સીસમ ની બાલ, બવંત્ર પીપર, પીપરીમુળ, લવંગ, કંકાળ, મરઝાસીંગી અક્રોડની મજ્જા, ભિલામો સીંગોડાં, ગોખરૂં, રસસિંદુર, અબ્રકલસ્મ, શિશાની ભસ્મ કલમની ભસ્મ, લોહભસ્મ એ સર્વ ત્રણત્રણ માસા નાંખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચાંસલાં કરી રાખવાં. તે પાક શકિતપ્રમાણે ખાવો. એટલે સર્વ મેદ જીર્ણવર, શોષ, ગુદમ, પિન્તરોગ, વાતરોગ, એનો નાશ થઈ શુક્રવૃદ્ધિ પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંતાકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા આસનનું ચૂર્ણ લેઈ તે ૪૦૬ તોલા તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૧૬૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસનનું ચૂર્ણ નાંખવું- તેમજ તલનું ચૂર્ણ ૩૨, તોલા, અડદ નો લોટ, ૩૨ તોલા, અને સુંકે, મરી, પીપર તજ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા, શેરણી, વરીયાળી શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમુળ, જીરું, સુંકે ગોખરૂં. બળદાણા, અજમો, પીપરમૂળ, લોહભસ્મ નાગભસ્મ, તામ્રભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા, તેમાં નાંખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ, જોઈ સેવન કરવો. એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કંબર, પીક, અને ગુદા એ સ્થળોનો વાયુ અસ્થિભંગ, સોજો, દારણ, સંધીવાત, અંડવૃદ્ધિ દૃદ્રોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહ, એનો નાશ થઈ કાંતિ, પુષ્ટી અને બળ એ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪. અહિરેન પાક:—૪ તોલા અદિણ લેઈ, તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દુધમાં બાકવું. પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાત્ર પત્ર, એલચીદોડા, નાગકેશર, સુંદ, મરી, પીપર, લવંગ, જવંત્રી, જયફળ, કંકણ, અકકલ કરો, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, તાલમખાનું કેશર, ચવક, ચીનાનાં મુળ, એ પ્રત્યેક અર્ધા અર્ધા તોલો થંડુ થયા પછી નાંખવું. દરરોજ એ વાલ પ્રમાણે આ પાક, ખાવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંદુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય અગ્નિમાંઘ, અને સંગ્રહણી, એનો નાશ થઈ, બલ, અને વર્ણ એની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા ઉત્તમ પ્રકારે ઘાતુપુષ્ટિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—અકકલકરો, કેશર, લવંગ જયફળ, ભાંગ, હિંગજોડ, એ તોલો તોલો લેવું. પછી અદિણ ૩ તોલા લેઈ તે ચાર શેર દુધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી યોગણી સાકર લેઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, એ અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવી. એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેવું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિક રોગ દુર થાય છે અને હાથીના જેટલું બલ પ્રાપ્ત થઈ, અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—શુધ્ધ કરેલું અદિણ ૧૬ તોલા, દુધ ૨૦૪૮ તોલા, અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. થંડુ થયાપછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. તેમજ જયફળ, લવંગ, જવંત્રી, કેશર, આંબળ કંઠી, સમુદ્રશોફના ખી, બીમસેની કપૂર, ઘોળું ચંદન, સુંદ, મરી, પીપર, શુધ્ધ, કરેલા ધનુરાના ખી, તગર, કાળી મુસળી, શુધ્ધ કરેલો હિંગજોડ, ચવક, કાચકા માંહેનું મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીપરીમુંળ, જીરૂ, શહાજીરૂ અજમો બળદાણુ ગોખર ગુંદ, એ તોલો તોલો; ભાંગ ૭૬ તોલા, કલમ્પની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસશિંદૂર, અમ્લકભસ્મ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા તેમાં નાંખવી. પછી મુગધંધ આવવામાટે કરતુરી અને અગર એ તેમાં નાંખી, અવલેહ તૈ-

યાર થયા પછી, તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાઈ તે ઉપર ભેંસતું દૂધ પીવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે; અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શેત્ય, અપરમાર, ઉરઃક્ષતરોગ, એંશી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંદુરોગ, ભગંદર, ઉચ્છ્રી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથકી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર એ રોગો દુર થાય છે.

૫. આમલક્યવલેહ:—આંબળાં વંત્રમાં પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લેઈ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમાં પિંપર ૬૪ તોલા, જેડીમધ ૮ તોલા, વાટેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાંખી, જનકુ થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાંખવું. આ અવલેહ રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવો; એટલે હલીમક, કમળો અને પાંદુરોગ એનો નાશ થાય છે.

૬. આમ્રપાક:—પાંદલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંદ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, પાણી પછર તોલા, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિવડે પચન કરવું. લાકડાના ચાટવાવડે વારંવાર હલાવતાં જવું. જનકુ થયા પછી તેમાં ધાંણા, જીરૂ, તમાલપત્ર, ચીત્રો, નાગરમોથ, તજ, કલુંજ જીરૂ, પીપરીમૂળ, નાગકેશર, એલચીદોડા, લવંગ, જયફળ એ પ્રત્યેક ચાર તોલા લેઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાંખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, થંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાંખી, તેમાંથી નિત્ય પ્રાતઃક્રમમાં ૪ તોલા પાક સેવન કરવો, અથવા શક્તિ જ્વેષ્ઠ સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બલવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નિરોગી થાય છે. તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અશ્ચિ, આત્મલપિત, પિત્ત, રક્તપિત્ત, પાંદુરોગ એનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—સારી પાકેલી ડરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુક ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, પીપર ૩૨ તોલા, અને પાણી ૫૧૨ તોલા લેઈ સર્વ એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં નાંખી, લાકડાના ચાટવાથી હલાવતાં જવું. તે પછી તેમાં પીપરીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, જીરું, શહાજીરું, એલચીદાણા, નાગકેશર, તજ અને તાલીસપત્ર એ આપધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાંખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ ભોજનના પહેલાં આ પાક ૪ તોલા સેવન કરતાં જવું, એટલે અરુચિ, ઉશ્ચ્ચાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ, સળકમ, પથરી, યકૃત, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વભંગ સર્વ પ્રકારની મુળવ્યાધીનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, મસ્તકશળ, આનાહ (મલગ્રધ અને મુત્રગ્રધ રોગ), ખસ, શીત, પિત્ત એનો નાશ થાય છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવો થાય છે. મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને, અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરૂણ થાય છે. આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરૂષ માણીના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ ખંડાંત્રપાક બ્રહ્મદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક વીર્યવર્ધક, શુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધિવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો; તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપરમાર એની હરકત દૂર કરનાર છે.

૭. આર્દ્રક ખંડ:—આદાના આરીક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દુધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા; પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સુક, ચીત્રો, વાવડિંગ, નાગરમોથ, નાગકેશર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. અને તેના પાકનો વીધીપ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવો; એટલે શીતપિત્ત ઉદ્દ, કોડ, ઉત્કોડ, એનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીંમડો અને આંબળકડી, એનું ત્રણ ત્રણ માસા ચૂર્ણ

ગાયના ૨ માસા દુધ સાથે ખાવું અને દુધલા તની પથ્ય પાળવી; એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૮. આર્દ્રકાવહેલ:—આરીક કરેલા આદાના તુકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, અને ઘી ૩૨ તોલા, એ ચીન્ને લેઈ એકત્ર કરી અગ્નિઉપર પચન કરવી. પછી ચાતુર્ન્નત ૪ તોલા, વ્યો ૫ (સુક, મરી, પીપર,) ૩ તોલા, લિફળાં ૩ તોલા, તથા લવંગ, બહેડાં, ભારંગમુળ, અરકુસી, કરીયાતુ, પુષ્કરમુળ, દેવદાર, આસ્કંધ, જાવંત્રી, જયફળ, અગર, ખેરસાલ, કાળીદ્રાક્ષ, એ અંકક તોલો, અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, એ તેમાં નાંખી અવલેહ સિધ્ધ કરી તે સેવન કરવો. એટલે બિધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, અગિઆર પ્રકારનો ક્ષય, કફ, મંદાગ્નિ, ઉદર, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ, એનો નાશ થઈ વર્ણ અને જ્વરાગ્નિ એની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા બલ, પુષ્ટિ એ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯. આર્દ્રકપાક:—આરીક કરેલા આદાના કકડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ એ સમભાગ લેઈ, લોખંડની કદમમાં અથવા માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોટી જળ એવું જાકું થયા પછી, નીચે ઉતારી, તેમાં સુક, જીરું, મરી, નાગકેશર, જાવંત્રી, એલચીદોડા, તજ, તમાલપત્ર, પીપર, ધાણા, શહાજીરું, પીપરીમૂળ અને વાવડિંગ એનું ચૂર્ણ સર્વ આપધોથી ચોથા ભાગનું (ચતુર્થાંશ) લેઈ નાંખવું. પછી તે પાક, ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક શીતકાળમાં રોજ એ એ તોલા ખાવો; એટલે દમ, ઉધરસ, બ્રમ, સ્વરભંગ, અરુચિ, કળુરોગ. નાસિકારોગ મુખરોગ, ક્ષય, ઉરઃક્ષતરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, શળ ગુદ્મ અને શોષ એનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા, અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી તેમાં ચાતુર્ન્નત ત્રીકડુ એનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાંખી, પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિગળ જેઈ પ્રાતઃકાળમાં સેવન કરવો; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ વાતરોગ,

શ્વાસ, ઉધરસ, અશ્મિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને ખીનસરોગ એનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર—અજમો, લોહલસમ, નાગર-મોથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા, છૂંદ એ આપધો એ એ તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરવું; તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ, ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા એ એકત કરી તેનો લેહ કરી, તેમાં ઉપલાં આપધોનું ચૂર્ણ નાંખવું. આ અવ-લેહ-સળકમ, સોળે, શળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધ, ક્ષય, ગુદમ અને તાવ ઉપર યોગ્ય.

૧૦. એરંડ પાક:—એરંડની છોલેલી મીઝ લેઈ તે આઠગણા દુધમાં પચન કરવી. પછી સુકવી બારીક વાટી ઘીમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવા; તથા તેમાં સુંદ, મરી, પીપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, આસન, વરીઆળી, રાસ્ના ષડગંધા, રેણુકમીઝ, શતાવ-રી લોહલસમ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જવંતી, જયફળ તથા અબ્રકલસમ એ સઘળાં સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી, તે તથા પહેલાંના દુધનો માવો, એ તેમાં નાખી, સાકરના પાકમાં મેળવી તૈયાર કરવો. આ વાતારી નામનો પાક પ્રાતઃકાળે ઉડી ભજાણ કરવો; એટલે એશી પ્રકારનો વાત રોગ, આળીશ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકાર નો બિદરરોગ, વીસ પ્રકારનો મેહ, ૭ પ્રકારના નાડીનાણ, અઢાર પ્રકારનો કોડ, સાત પ્રકારના ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ ચાર પ્રકારની સંઘ્રણી, હૃદ્રોગ અને ગલ ગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પાકને શુકલપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વરોગ નાશક છે.

બીજો એરંડપાક—૬૪ તોલા એરંડની મીઝ ૧૦૨૪ તોલા દુધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવા; પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદોડા, તમાલપત્ર, નાગકેશર, પીપળીમૂળ, ચીત્રો, ચવક, વરી આળી સુવા, કચોરા, ખીલું, અજમો અજમોદ છૂંદ, શાહછૂંદ, દારૂહળદર હળદર, આસોદ બળદાણા, કાળીપાટ, શેરણી વાવડિંગ, પુષ્કરનાં મૂળ, ગોખરં, કાષ્ઠ, લિક્ષણાં દેવદાર,

કાળો અને ઘોળો વરધારો, એલવાળુક અને શતાવરી એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર પુનઃ પકવ કરવું, આ પાક વાતવ્યાધી શુળ સોળે, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ બસ્તિવાત, ગુદમ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉસ્તંભ અને હનુસ્તંભ એનો નાશ કરનારો છે.

૧૧ કંટકાર્યાવલેહ—ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, સુંદ મરી, પીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, તજ ભારંગમૂળ, ગળો રાસ્ના કાકડાશિંગી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, તથા ઉભી ભોરીગણી વાટી તેનો કદક ૮૦૦ તોલા એ પ્રમાણે લેઈ, તેમાં પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લેઈ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા ઘી ૩૨ તોલા, એને કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી થંડુ થયા પછી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા, પીપર ૧૬ તોલા, અને વંશલોચન ૧૬ તોલા એ નાંખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુદમ એનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ભોરીગણી લેઈ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ (સુંદ, મરી, પીપર), ધમાસો ભારંગમૂળ, રાસ્ના, કચોરાં એ રત્યેક ચાર ચાર તોલા, સાકર, ૮૦ તોલા, તેલ ઘી, એ પ્રત્યેક ૩૨, તોલા નાંખી એ સઘળું પકવ કરવું, પછી નીચું ઉતારી થંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને પીપર ૧૬ તોલા નાંખી, માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી, રોજ ખાવો, એટલે ઉધરસ, ઉચકી, (હેડકી) અને શ્વાસ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ભોરીગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦, તોલા, પાણી, ૨૦૪૮ તોલા, અને હરડે ૧૦૦ લેઈ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦, તોલા નાખી પકવ કરી, થંડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં, ત્રિકટુ, ત્રિકટુનાં એ બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા,

વંશલોચન, ખેરસાલ, ભારંગમુળ, કાકડશિંગી કાયફળ, પુષ્કરમુળ, અરડુસી, એ પ્રત્યેક એ એ તોલા, અને ચાતુર્નત ચાર તોલા નાંખી અવ લેહ સિધ્ધ કરવો. એના સેવનથી વાત, પિન્ત કફ, દિહોષ, અને ત્રિહોષ એથી થયેલો, તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષતરોગ અને ક્ષય, ૧૧ પ્રકારનો ઉ-અક્ષય, એ રોગો દુર થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ રૂપિએ કહેલું છે.

૧૨. કલ્યાણકાવલેહ પહાડમૂળ, ધાંણા, અજમો, જીરું, શેરણી, ચવક, ચીતાનાં મૂળ સીંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવડિંગ, પીપર, પીપરીમૂળ. સુંદ, મરી, પીપર ત્રિફળાં, એલચી દોડા તજ, એ તોલો તોલો લેવાં તેલ ૩૨ તોલા નસો-તર ૮ તોલા, અને મોખ વૃક્ષની જાલ ૮ તોલા, આંમળાનો રસ ૧૨૦૦ તોલા, અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લેખ, એ બધાંનો જલક થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાંક પ્રાતઃકાળમાં સેવન કરવો ; એથી ઉદરરોગ એનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—લીલાં આંમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નિશા-તરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પંચલ-વણુ (સીંધવ, સંચળ બીડલોણ, વરાગકુ મી-કું, સમુદ્રનું મીકું,) અને અજમો, અજમોદ, શેરણી, જીરું, ત્રિફળાં, પટકટુ (સુંદ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપળીમૂળ,) પહાડમૂળ, ધાંણા, પીપર, વાવડિંગ એ ઐષધો તોલો તો-લો લેખ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપ-ત્ર એલચીદોડા, એવું ચૂર્ણ સાથે તે અવલેહ સેવ-ન કરવો, તેના શેવનથી વ્રણ, કેડાનો રોગ. શુ-કાર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સંઘ્રહણી, પાંકુરોગ અ-ને મુળવ્યાધિ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૧૩ કચ્ચપાક—કૌચના બી માંહેનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દુધ ૫૧૨ તોલા, એ સધળું એકઠું કરી મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. હલાવવાની કડછીને ચોટે એવું જલક થયા પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિકટુ (સુંદ, મરી, પીપર,) ત્રિગધ (તજ, તમાલપ-

ત્ર, એલચી) લવંગ, અકલકરો, જવલી, તાલીમખાનું, કેશર, સાટોડી બળદાણા, નાગબ-ળ, કાળી મુસળી. અફિણ, પારાની ભસ્મ, લો-હભસ્મ, અબ્રક, ભસ્મ એ પ્રત્યેક એ એ તોલા, અને ચંદન, અગર, કર્તુરી, ભીમસેની કપુર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર, માસા નાંખી પાક સિ-ધ્ધ કરવો. એમાંથી રોજ એ તોલા પાક સેવન કરવો. એટલે બળ તથા વીર્ય એનીવૃદ્ધિ થાય છે, સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે. કામ યોગણો વધે છે અને ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પણ બલ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૧૨૮ તોલા કૌચનાં બી લેખ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પ્રહર ભીજવી રા-ખવાં. પછી બાહર કાઢી જડાં કપડાથી ઘસી ઉપરની જાલ કાઢી નાંખી નિર્મળ કરવાં. પછી સુકવીને તેનું ચુર્ણ કરવું, અને પછી તે ચુર્ણ ૧૦૪૮ તોલા દુધમાં નાંખી ચતુર્થાશ દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી જિકાળવું. પછી તેમાં રપદ તો-લા ઘી નાંખી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં અગર, જવલી, જાયફળ. સુંદ, લ-વંગ, અકલકરો, જીરું, પીપર, તજ, તમાલપ-ત્ર એલચીદોડા. નાગકેશર, ભીમસેની કપુર, કં-કાળ સમુદ્રશેકનાં બી, કેશર, શુષ્ક કરેલો હિં-ગળોક, દુધમાં શેષન કરેલો વજનાગ, કાયકા ખુરાસાંની, અજમો, કબાબચીની અને તાલી મખાનું એ પ્રત્યેક એ એ તોલા, નાગભસ્મ, (સીસાની ભસ્મ) એ તોલા, કલમની ભસ્મ એ તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાયકા ચાર તોલા, અફિણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા એ પ્રમાણે બીજો નાં-ખવી, પાક તૈયાર થઈ થડો થયા પછી, અથવા અર્ધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાંખી, તે પાક સુગંધી ધુપ દીધેલા ઉન્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. અને અગ્નિબ-ળ જોઈ સેવન કરવો. આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કે-ળાં, ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલ એનું લ-ક્ષણ કરવું. અને ખાટા પદાર્થ ખાવા નહિં. આ પાકનું સેવન કરવાથી કાંમુક સ્ત્રીઓ, પા-ક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશા લુબ્ધ થઈ રહે છે. બુદ્ધિ વધે છે. પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે;

અને સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે. તેમજ શ્વાસ, પાંદુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, ઉચ્ચક્રી, સોજો મેદ, સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ એનો નાશ થઈ સા મર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડીત એવો પુરુષોનો વિકાર દૂર થઈ તે પુરુષો પરાક્રમિ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસન, ૧૬ તોલા આસોદરાની છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ, અને ૧૨૮ તોલા ઘી, એ જલ્પસો લેઈ પચન કરવી. થંડુ થયા પછી તેમાં ૧૯૨ તોલા સાકર નાંખવી; અને આતુર્જાત, નાગકેશર, પટકટુ જવત્રી, કાચકા માંહેનું મગજ, જયફળ, લવંગ, ભીમસેતી કપુર તગર, કાળીમુસળી, સુવા, અકલકરો, ધાણા, છ૩, હળદર, જટામાંસી, ત્રીફળાં, શેરણી, પુષ્કરમુળ, અજમો એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા; રસસિંદુર, તામ્રભસ્મ, અદિણ એ ચાર ચાર તોલા, અને ભાંગ ૩૨ તોલા નાંખી અવલેહ સિધ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરવો, તેથી કરી વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંદુરોગ, મૂળવ્યાધ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉચ્ચક્રી, ઉચ્ચક્રી, સોજો, કડીશળ, શળ, હૃદ્રોગ, મંદઅગ્નિ, ક્ષય, પીનસ, પ્રદર એ રોગોનો જલદીથી નાશ થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૪. કંસહરીતકયાવલેહ:—દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લેઈ, તેનાથી આઠગણ પાણી લેઈ તેમાં દશમૂળ નાંખી, પાણી એધો ભાગ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઈ, તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને હરડે ૧૦૦ તોલા નાંખી કરવો. તથા ત્રીકટુ અને જવખાર એ એકેક તોલો; તથા ૬૪ તોલા મધ નાંખી સર્વ એક જગોએ કાલવવું. આ અવલેહ-સોજો, આમવાયુ, ગુદમ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લ-પિત્ત, ઉધરસ, અશ્વિ, શરીરનો વિકૃત વર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂલરોગ, મૂળવ્યાધ અને પથરી એ રોગો દૂર કરે છે.

૧૫. કસેરૂપાક:—કચોરાં ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, અને ગાયનું દૂધ ૫૭૨

તોલા લઈ સારી રીતે પચન કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરવો અને તેમાં તે કચોરાં અને ૧૬ માસા ગુંદનું ચૂર્ણ નાંખવું. તેમજ કાષ્ટપાપાણુભેદ, સુંદ, મરી, પીપર, લોધર, જયફળ, શતાવરી મજીદ, ધાવડીનાં ફુલ, માયાં, ખીલાની અંદરનું મગજ, મોચરસ એ પ્રત્યેક એ એ તોલા નાંખી, ચાર ચાર તોલાના લાડુ બાંધી સેવન કરવા. તેના સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬. કામસુંદરપાક:—શતાવરી, કાળીમુસ-ળી, ગોખર, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદોડા, પીપર, આવળકંડી, કમળ, ઘોળ ચંદન, કૌચ-બીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, સુંદ, તાલીમખાતું, ધાંણા, એ પ્રત્યેક એ એ તોલા, સોપારી ૮ તોલા, શાકર ૮૦ તોલા, કસ્તુરી અને ભીમસેતી કપૂ એ ૭ ૭ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ, તાવ, એનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર એવો થાય છે.

૧૭. કામગ્નિસંદીપનમોદક:—શુદ્ધ પારો અને ગંધક, અબ્રકલસ્મ, જવખાર સાજ-ખાર, ચીત્રો, સીંધવ, સંચળ, ખીડલોણ, ખં-ગડીખાર, મીઠું, કચોર, અજમો, અજમોદ, વાવડિંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વજનાગ, છ૩, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેશર અને લવંગ એ પ્રત્યેક એક એક તોલો, જયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા; ધાણા જેઠીમધ, કચોરા એ ચાર ચાર તોલા, ભુયંકાળું ૨૦ તોલા, દંતી-મૂળ, પીપર, જળદાણા, કૌચબીજ, ગોખર, ખીન્નેર, ઇંદ્રજવ એ તોલો તોલો; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લેઈ એક એક તોલાના લાડુ કરવા. આ મોદકને કામ-ગ્નિસંદીપન મોદક કહે છે. એના સેવનથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ, સહજ સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામ-ર્થ્ય આવે છે; શીથીલતા થતી નથી; વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાંઘ, કમળો, ભગંદર પાંદુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સંત્ર-હણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સળકમ, શળ, આમવાત, વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે; અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ

ઉપર પથ્થ પાળવી. આ મોઢક બલકારક, વલીપલીત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મુળદેવે કહેલો છે.

૧૮. કામેશ્વરપાક:—ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અબ્રક ભસ્મ, કાયકળ, કાપ્ટ, આસન, ગળોનું સત્વ, મોચરસ, ઘોળું ભુષકિહોળું, કાળી મુસળી, ગોખરું, તાલીમખાનું કેળનું કંદ, શતાવરી, અજમોદ, અરુની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેડીમધ, નાગબલા, કચોરા, કસ્તુરી, નયકળ, કેશર, ભારંગમૂળ, કાકડાર્શીંગી, ત્રીકટુ, જીરું, શણજીરું, ચીત્રાનાં મુળ, ચાતુર્ગત સાટોડી દ્રાક્ષ, ગજપીપર, અરુસી, કોચબીજ, મોચરસ, ત્રિકળાં, એ આપધો સમભાગ લેવાં. બધા આપધોના ચતુર્થાંશ (કોષ્ઠના મતમાં દ્વિતિયાંશ છે.) સાકર લેવી. ઘીએ બધાં આપધોના ચતુર્થાંશ જેટલું લેવું. પછી અર્ધાં તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી ખાધા પછી સાકર નાંખેલું દૂધ પીવું, તેથી કરી કામી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઈ સ્તંભન થશે. ક્ષીણ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે; અને ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવન થકી સર્વ રોગો નિર્મળ થઈ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટા અતિસાર, અગ્નિમાંઘ, મૂળવ્યાધ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કક, રક્તપિત્ત, એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવન થકી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે. અને કવિ પુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વર પાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્યંત સેવન કરવાથી અકાલમૃત્યુ અને વલિપલીત રોગ દૂર થાય છે. સર્વ લોકો દિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી વૈદ્યનાથ નામક વૈદે કહેલો છે.

લઘુકામેશ્વર પાક:—ત્રીકટુ, નયકળ નવત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદોડા, અબ્રકભસ્મ એ સર્વ આપધો સમભાગ લેવાં. એ સર્વ ચૂર્ણ ના અડધો અડધ લાંગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લેઈ, મધ અને ઘી નાંખી પાક કરી એક એક તોલાના લાડુ, બાંધવાં આ લાડુ પ્રા

તઃકાળે ભક્ષણ કરવાં, અને સંધ્યાએ જમ્યાપછી દૂધ પીઉને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઈ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે. તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય પ્રમેહ એ રોગો દૂર થાય છે. આ આપધો ગોરક્ષનાથેનિર્માણે કરેલું છે.

૨૦ કુબેરપાક:—૬૪ કાયકા, રાત્રીએ પાણીમાં પલારી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીચ કાઢવી. પછી તે મીજથી ચોગણું દુધ લેઈ તેમાં ઘી નાખી મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી ઉકળી રહી થંડુ થયા પછી તેમાં મધ નાંખવું. તેમજ તજ, તમાલપત્ર, એ લચી, નાગકેશર, સુંઠ, મરી, પીપર, જવંતી, જળપકળ, લવંગ, વાવડિંગ, વરીઆળી જીરું, નાગરમોથ, ચીકણા મૂળ, હળદર, દારૂળદર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને વંગભસ્મ એ પ્રત્યેક એ એ તોલા નાંખવી પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરવો; એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંઘ, બલક્ષય, અરુચિ એનો નાશ કરે છે. આ મધુ પકવ કુબેરપાક પાક ખાવાથી, કામવૃદ્ધિ ધાતુ વૃદ્ધિ કાંતિ પુષ્ટિ અને બળ આપે છે.

૨૧ કુમારીપાક:—કુમારી (કુવેર)નાં કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દુધ ૩૨, તોલાએ બન્ને એકત્ર કરી મંદઅગ્નિ ઉપર દુધ બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેને જાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી પીપર, મરી અને સુક એ પ્રત્યેક ૭-૭ તોલા; નયકળ, જવંતી લવંગ, ગોખરું, કાકડીનાં બીજ, ચાતુર્ગત, અને ચીત્રા એ ચાર ચાર તોલા એ બધાનું સદૃશ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, અને ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંશનું દુધ ૪૦ અને મધ એ ૪૦ તોલા નાંખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણો નાંખી હલાવતાં જઈ સારીપેકે રોકવું. જ્યાં સુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, નંતર તેમાં લોહ ભસ્મ, સોનું, સિંદુર, એ પ્રત્યેક એક એક તોલા નાખી, એક એક તોલાની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણીકર, ક્ષય,

ઉધરસ, દમ, સંતાપ શલ અશુભ, આમવાત અને પ્રદર એનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીઓનું વધ્યત્વ, પુરુષોનું પંદત્વ એને દુર કરી શકિત આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ જાણ્ય છે.

૨૨ કુખાંડકાવલેહુ:—(૧) સાકર ૧૨૮ તોલા, આંમળાનો રસ ૨૫૬ તોલા, અને કાળા નાં કકડા બારી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કાળાના કકડા ૪૦૦ તોલા, અને અને અરુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા. એ સર્વ પચન જડુ, થયા પછી હરીતકી, આંબળકંટી ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી એ પ્રત્યેક ૬ તોલા તોલા, અને તાલીસપત્ર, સુંઠ, ધાણા મરી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, તથા પીપર ૧૬ તોલા, અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મુકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઈ ખાવો; એટલે ઉધરસ, તાવ, હેડકી, રકત પિત્ત, હલીમક, હદ્રોગ, આમ્લપિત્ત, સળકમ એનો નાશ કરે છે.

(૨) જીનું અને પુષ્ટ કાળું લેઈ, તેની જાલ, બિયાં કાઢી નાંખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લેઈ, ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાંખી, અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. પછી થંડુ થયા પછી કકડા કપડાંમાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાંખવું. તે પાણી પુનઃ ચુલાઉપર મુકી તેમાં તે કાળાના કુંચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય તે પર્યંત શેકી, તે પાણી માં નાંખવાં; અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં પીપર સુંઠ અને જીરું એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને ઘાણાં, તમાલપત્ર એ લચી, મરી, તજ, એનું ચૂર્ણ એ એ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાંખી તેમાં ખાંડ-કાઠના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કાઠના મતમાં મધથી અર્ધી એ પ્રમાણે નાંખવી અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપુર એક એક તોલા નાંખી, પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુખાંડક રસાયન અગ્નિબળ જોઈ આપવું. તે પાક

રકતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષ્ણા અને તાવ એ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તાદૃશ્યકારક; બલ, વર્ણ એને આપનાર, ઉરક્ષતનું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

(૩)—જૂના અને પુષ્ટ કાળાને છોલી તેની અંદરથી બીયાં અને જાલ કાઢી નાંખી એના ઘણાજ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લેઈ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદઅગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા મધ ૬૪ તોલા, કોપર ૧૬ તોલા, ચારેણી અને મરી ૮ તોલા, અને ગોખર ૩ ચાર તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી, જડુ ચાટવાજેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલા; અને જીરું, અજમો, ગોખર, તાલિમખાનું, હરડે, કાચકાનો મગજ તજ એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા; અને ઘાણા, પીપર, નાગરમોથ, આસન, શતાવરી, કાળી મુસળી, નાગબલા, વાળો, તમાલપત્ર, કચેરા, જયફળ, લવંગ, એલચી બારીક અને મોટી, શિંગોડાં, પિત્તપાપડો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સુંઠ, આંબળકંટી, નાગકેશર, એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતારી પછી નાંખવાં. આ કુખાંડકાવલેહ રોગ ચાર તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરવો; કિંવા અગ્નિબળ જોઈ વધારે આપવો. આ પાકના સેવનથી રકતપિત્ત, શીતપિત્ત, અશ્ચિ, અગ્નિમાંઘ, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રકતાશી, પિત્તથી થતી ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણિવર અને વિષમજ્વર એનો નાશ કરે છે. આ અવલેહ અત્યંત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે. તેમજ એના સેવનથી પંદત્વ દૂર થઈ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના કોરા વાંસણમાં ભરી રાખવો.

(૪)—કાળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દુધ ૪૦૦ તોલા, તથા આંબળકંટીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન

કરી, ગોળો થાય એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ એ તોલા ભક્ષણ કરતાં જવો. આ ખંડ-કુખમાંલેહ—અબ્યાસથી ભક્ષણ કરવાથી રક્ત-પિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા તથા કમળો એ-નો નાશ કરે છે.

(૫)—કોહોળાના રસ ૪૦૦ તોલા, ગાય-નું દુધ ૪૦૦ તોલા, આંવળકંટીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી મંદઅગ્નિવડે ગોળો થાય ત્યાં સુધી બાફવું. તેમાં ૩૨ તોલા સાકર નાંખી એ તોલા પ્રમાણે ખાવું, આ પાક અ-મ્લપિત્તનો નાશકર્તા છે. આ પાકને ખંડકુખમાં-ડ કહે છે.

(૬)—જૂના કોહોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લેઈ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દુધમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરકુસા-નો કાઢો લઈ, તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાંખી પાક કરવો; અને તેમાં તે નાંખવું. તથા આં-વળકંટી, નાગરમોથ, ભારંગમુળ, તજ, તમાલ-પત્ર, એલચી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને પીપર ૧૬ તોલા, એનું ચૂર્ણ કરી, તે તેમાં નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કર્યાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદયોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસ એનો નાશ થાય છે.

(૭)—કોહોળું છોલી તેના બારીક કકડા કરવા. તે કાંજમાં અને પાણીવડે ધાવા. પછી ૧૨૮ તોલા દુધ લેઈ તેમાં તે બાફવા. પછી તેને ઘીમાં શેકી નાંખવા. સારા લાલ થયા પ-છી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોળાના કકડા, તથા પીપર, સું-ઠ, મરી એ આઠ આઠ તોલા; તથા જીરું, શ-હાજીરું, આંવળકંટી, તજ, એલચીદોડા, તમા-લપત્ર, શિંગોડાં, કચોરાં, પિપળીમુળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળી મુસળી, લવંગ અને ક-લઘની ભરમ એ એ એ તોલા નાંખી, સારી પેઠે ઘુંટી તે પાક લેહસરળો કરવો. પછી તેમાં ઘી નાંખી, તે પાક બલાબલ જોઈ સેવન કર-વો; એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ કામિણ,

તમકસ્વાસ, બ્રમ, ઉલટી, તૃષ્ણા, સ્વાસ, પાંડુ-રોગ, ક્ષતક્ષય, અપરમાર, શિરોરોગ, યોનિરોગ, રક્તપ્રદર, અગ્નિમાંઘ, એ રોગો દુર થાય છે. વૃધ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવો થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. નપુંસકને પુરૂષ-ત્વ આવે છે. આ કુખમાંડવાલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

(૮)—કોહોળું ચીરી તેના કકડા કરી, ૪૦૦ તોલા જેટલા લેઈ, પાણીમાં બારી પછી વસ્ત્રથી નીચોવી નાંખવા. નંતર ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કુચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તો-લા લેઈ તેનો પાક કરી, તેમાં તે શેકેલા કોળાને નાંખવું; અને તે સાથે સુંઠ, મરી, પીપર, અ-મ્લવેતસ, જીરું, ચીત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એ-લચીદોડા, નાગકેશર, ત્રીકળાં બલાત્રય (બળવૃક્ષ, જીતેલી, અતિબળા), શતાવરી, તાલિસપત્ર, મેથી, નિશાત્તર, દંતિમુળ, ગજપીપર, તાલી-મખાનું, તલ, દ્રાક્ષ, ગોખરું, નાગરમોથ, ચવક, આસન, કાળોવાળો, ચારોળી, કૌચબીજ, કચો-રાં, જેહીમધ, વંશલોચન, પીપર, પીપળીમુળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુંદ, ભાંગ, કંકાળ, જળકૃળ, જળત્રી, ભુદકોળું, સીંધવ, કાળી મુસળી, શિંગોડાં, એ સર્વ ઝો-પધી તોલો તોલો, તથા અબ્રકભરમ ૪ તોલા નાંખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કો-ળશુદ્ધિ કરી આ પાક સેવન કરવો. આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિવર્ધક, પુષ્ટિવર્ધક, એવો છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, સ્વાસ, પિત્ત, પ્રમેહ એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ પાક-નો સેવન કરનાર માણસ મોટોબુદ્ધિવાન થાય છે.

(૯)—ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલેજ વજને ક્રિયા કરી તેમાં મધ તોલા ૬૪, ત્રીકડુ, ધાણા, જીરું તથા ચાતુર્જાત પ્રત્યેક ૮-૮ તોલા નાંખી લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિ-ત્ત દુર થઈ બળપ્રાપ્તિ થાય છે.

કુખમાંડવાલેહની પેઠેજ સુરણ લેઈ, તેનો અ-વલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મુ-ળવ્યાધ, મુદ્દવાત અને અગ્નિમાંઘ એનો નાશ થાય છે.

(૧૦) જૂનું કાળું લેઈ તેમાંનાં બી કાઢી નાંખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લેઈ ૧૨૭ તોલા ધીમા શેકવા. તજ, તમાલપત્ર, ધાણું, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરું, એલચીદોડા, ત્રિફળાં, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, ચવક, ગજપીપર, સુંઠ, શિંગોડા, કચોર, કાળીમુસળી, નાગરમોથ, એ દરેક ઔષધી ચાર ચાર તોલા, તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લેઈ તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. થંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત વાયુ, અગ્નિમાં ઘ એ દુર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પુષ્ટ થાય છે. ઘોડા ના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય સ્ત્રીસંગના યોગે જે પુરૂષો ક્ષીણવીર્ય થયેલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી ઉલટી અને અરૂચી એનો નાશ થાય છે. આ ગુડકુખાંડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેય એમણે શોધેલો છે. (૧૧) ૮માં પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કો-હોળું બારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લેઈ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કોળાના કકડા તથા પીપર ૮ તોલા, સુંઠ ૧ તોલો, જીરું ૮ તોલા, તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા, ધાણું, મરી, એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા નાંખવા. પછી તે પાક નીચે ઉતારી થંડો થયા પછી, તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાંખી, સારીપેટે ઘુટી, તે પાક ઉત્તમ વા સણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ, દમ. રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય એ રોગો દુર થઈ, હૃદયમાં પડેલી ચાંદીઓ રૂઝાઈ જાય છે. અને બુધ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આલ્લસ આપનાર મસાયન, અશ્વિનિકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૩ કેશરકાવલેહ:—ત્રીકટુ, ચાતુર્ગત, ત્રીફળા, લવંગ, કૃષ્ણાગૈર, ઘોળું ચંદન, તાલીમખાનુ, અકલકરો નયદ્રણ, કૈચ-બીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસન, ગોખર, કાળી મુસળી, વાવડિંગ સમુદ્રશોદનાં બી, શુધ્ધ કરેલા જાંબુના ડુલ, કંકાળ એ ઔષધો સમભાગ લેવાં. કેશર ૨૦ ભાગ, કરતુરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાંખવાં વગભર (કલઈ

ની ભરમ) પારાની ભરમ, અબ્રકરમ, લોહ-ભરમ, તાંબાની ભરમ, કાંતભરમ, એ ભરમો. એકેક ભાગ નાંખવી, સોનાના વર્ષ ૨૦૦ અને રૂપાના વર્ષ ૨૦૦ નાંખવાં. ભાગ શુધ્ધ કરી તે ૮ ભાગ નાંખવી. પછી એ સર્વે નો લેહના જેવો પાક કરવો. આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો લક્ષણ કરવો. તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરકત, અસ્થિ રોગ શિરોરોગ, સધિરોગ, એનો નાશ થાય છે આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણજેવો થઈ આરોગ્ય પ્રાપ્તિ અને બળ અને કાંતિ એની વૃદ્ધિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા કેશર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દુધ, એ સર્વ લેઈ એકત્ર કરી, લોખંડની કદઈ માં મંદ અગ્નિઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખવી પછી નીચે ઉતારી થંડુ થયા પછી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા, નાગકેશર, લવંગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, નયદ્રણ, જાંબુ, કાચકાતું મગજ, કૈચબીજ, શતાવરી, આસન, ગોખર, શેરણી, કચોરા, આમ્લવેતસ, સુંઠ, ધાણું, વગડા ઉતુળશીના બી, વંશલોચન, શિંગોડા નાગર-મોથ, મોચરસ વરધારા દેવદાર સણ અજમો કૃષ્ણાગર કમળ નયદ્રણ તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાંખવું. તેમજ અબ્રકભરમ, તામ્રભરમ, સીસાની ભરમ, કલક ની ભરમ, લોહભરમ, અને દૂધમાં શોધન કરેલો વજનાગ, એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાંખવાં. આ કેશરાવલેહ દુર્બલોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક, કાંતિવર્ધક એવું; અને વીર્ય, બળ અને માંસ એ જેનું નષ્ટ થયેલું છે અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી. એવા પુરૂષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાત, કફ એથકી થનારા રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૨૪ ખંડકાવલેહ:—શતાવરી, બળદાણું ના વૃક્ષનાં મુળ, ગજો, મુંડી, ત્રિફળા, તજ, પુ

ષકરમુળ, ભારંગમુળ, અરકુસી, ભોરિગણી, બીભોરિગણી, ખેરનાં મુળ એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લેઇ, એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી, અષ્ટમાંશ જળ શેષ રહે એટલે ગાળી લેવો. પછી તેમાં સુવર્ણમાલિક લસમ, સુવર્ણલસમ, લોહલસમ. એ તણુ લસમો મળીને ૪૮ તોલા; સાકર ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, તેનો લોખંડની કઢમમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન વાવડિંગ પીપર, સુંઠ, જીરું, શહાજીરું, કાકડીનાં ખી, ત્રીફળાં, ધાણા, મરી, પીપર, નાગકેશર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેઇ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાકમાં નાંખી એકલ ખલી પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો. અને એ પાકમાંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં લેઇ ખાવો. અને એ ઉપર 'દુધ પીવું', તથા જડાન્ત ભોજન કરવું એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મુળવ્યાધિ, સોજો, આમ્લપિત્ત ક્ષય, કૃષ્ટ, ગુદમ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલ્લી, કૃમિ, પાંદુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ, મૂત્રક્રન્ધ, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. તથા ચક્ષુષ્ય, પોષ્ટિક, માંડવ્ય, પ્રીતિ, આરોગ્ય અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઈ, કામ, અગ્નિ અને જળ વધારનાર એવો છે. આ પાક ખાધા પછી (જેને વર્જ નહીં હોય તેણે) બકરા, કબૂતર હોલો, તીતર, સસલા, હરણુ વિગેરેનાં માંસ-ભક્ષણ કરવાં; તથા નાળીએરનું પાણી, કુરકુ, ચાકવતની ભાજી, સુકા મુળા, પંડોળાં, વંતાક, પાકેલી કેરી, ખજૂર, મીઠું દાઝમ, કહોળું, કાંકડી, કાલીંગકુ, કારેલું, કડમ્બ પદાર્થ, જળસ્થળજ જંતુનાં માંસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાઘવલેલ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષે વિશેષે કરી વર્જ કરવા.

૨૫. ખર્જૂરપાક:—ખારેકા ૪૮ તોલા, ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો; ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો, શેરણી અર્ધા તોલો, એ સર્વ આપધિ એકલ કરી એના રીતપ્રમાણે

પાક કરવો. આ પાક બલવૃદ્ધિ કરનારો હોઇ, ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદર એનો નાશ કરે છે; તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે. તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

ખીજો પ્રકાર:—ખારેકા ૧૨૮ તોલા લેઇ, પાટીયા ઉપર ખારીક વાટવી. પછી લોખંડની કઢમમાં દુધ ૨૦૪૮ નાંખી તેમાં તે ખારેકાથી બમણી સાકર નાંખવી, અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, લવંગ, તવખીર, હળદર, દારૂહળદર, મરી, જવંતી, જીરું, શહાજીરું, બહેડાં, સુંઠ, ચિત્રક, પીપર, ધાણા, જયફળ, કપૂર એ તોલો તોલો અને કસ્તૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ નાંખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો, પાંદુરોગ ક્રોડ, ખસ, દાદર, વિસર્પ, ત્રિદોષ વિગેરે રોગો દૂર થઇ, ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ખારેક એ શેર, ગાયનું દુધ ૨૦૪૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, અને એ સર્વેના બરોબર સાકર લેવી. જીરું શહાજીરું, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેશર, રસશિંદુર, કલઘની લસમ, તાંબાની લસમ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ષ, અબ્રકલસમ, વાળો, લોહલસમ, ગજોનું સત્વ અને શીલાજીત, એ દરેક આપધિ ચાર ચાર તોલા લેઇ એ સરવે સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત રક્તપિત્ત, અંતઘાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારની વ્યાધિ એ દૂર થાય છે.

૨૬. ગુડચી મોઢક (ગજોના લાકુ) વાળો, કાળોવાળો, તમાલપત્ર, ક્રોષ્ટ, આંબળકંડી, કાળી મુસળી, એલચીદોઝ, રેણુકખીજ, દ્રાક્ષ, કેશર, નાગકેશર, કમળકંદ, ભીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંદળી, સુંઠ, મરી, પીપર, જેડીમધ, આસન, શતાવરી, ગોખર તાલીમખાનું, જયફળ, કંકોળ, ગંદાડા, રસશિંદુર, અબ્રકલસમ,

કલધની ભસ્મ, લોહભસ્મ એ સર્વ સમભાગ આપધો લેવાં, અને ગળોતું સત્વ એ ભાગ લેવું પછી સાકર, ઘી અને મધ એ લેઈ તેમાં મોદક (લાડુ) બાંધી તે પ્રતઃકાળે સેવન કરવા, તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદર, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ, સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૭. ગોખરૂપાકઃ—ગોખરૂં ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લેઈ, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાંખી, ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જ્વયફળ, ત્રિફળાં, શમુદ્રશોષ, પીપર એલચી, કપૂર, ઉટકટારી જવત્રી, હળદર, આવળકંટી, કાચકાનો મગજ, અને અફિણ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, અને સર્વ આપધોના બરાબર સાકર લેઈ તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વ આપધો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળમાં ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો; એટલે પ્રમેહનો નાશ કરે છે. અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોખરૂં ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લેઈ તે ૫૧૩ તોલા દૂધમાં પાચન કરવું. પછી જવત્રી, લવંગ, લોહભસ્મ, મરી બીમસેની કપૂર, અકકલકરો, સમુદ્રશોકના બી, કરંજનાં બી, આસોદરાની છાલનું ચૂર્ણ, હળદર, આવળકંટી, પીપર, કેશર, તમાલપત્ર, એલચી દોડા, નાગકેશર, અફિણ, કાચકાં, કૌચબીજ, કાચકાં, એ સર્વ આપધો તોલો તોલો લેવાં. સર્વ આપધોના બરાબર સાકર લેવી; અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી, પછી ગાળવું ઘી ૬૪ તોલા લેઈ એ સર્વ આપધો તેની અંદર નાંખી મંદ અગ્નિઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય પ્રાતઃકાળે સેવન કરવો. એટલે મૂળ વ્યાધી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ, અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ એ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ગોખરૂંના પંચાંગ લેઈ, તેથી ચોમણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખી પચન કરવી. જલક થયા પછી તેમાં સુંદ, પીપર, નાગકેશર, તજ, એલચીદોડા, જવત્રી, આસોદરાની, જા-

લ, કાકડીનાં બી એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, તથા વંશલોચન ૩૨ તોલા નાંખી લેહ સિધ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો, એટલે વીર્યપતન, મુત્રકૃચ્છ્ર પથરી રક્તપ્રમેહ અને મધુપ્રમેહ એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૮ ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—કાકડાશીંગી ભુચઆમલી, ત્રિફળાં, બળવૃક્ષના મુળ, ગળો, ભુષકોહળું, કચોર, હરણવેલ, દશમુળ, ચંદન, નાગરમોથ, નીલકમળ, એલચીદોડા, અરકુસી, કાળીદ્રાખ, અષ્ટવર્ગ (નમળેતો પ્રતિનિધિ લેવા) પોખરમુળ એ પ્રત્યેક આપધ ૭ ૭ તોલા લેવું. પછી આંમળાં નંગ ૫૦૦ લેઈ ઉપલાં સર્વ આપધો અને તે આંમળાં એ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાંખી એથો ભાગ પાણી બળતાં શેષ રહે એટલે તેને ગાળી, અને તે આંમળાંમાના બીયાં કાઢી લેઈ ચોવીસ તોલા તેલ, અને ચોવીસ તોલા ઘી લેઈ તેમાં શેષી નાંખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખી, સારો જલો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તે પાક થડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા પીપર ૮ તોલા, એ નાંખી પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો. એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મુચ્છા, શ્વાસ, ઉલટી ઉધરસ એનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમુળ, બળમુળ, નાગરમોથ, જીવક, રૂપલક, નીલકમળ, સાલવણ, પીઠવણ પીપર, કાકડાશીંગી, મેદ ભુષ આંમળી એલચીદોડા, હરણદોરી, કૃષ્ણગર, દ્રાક્ષ, પોખરમુળ, ચંદન, કચોર, સાટોડી, કાકાલી, ક્ષીરકકોલ, કાંગ, ગળો, ઘોળું કહોળું, અરકુસી, પીપરમુળ એ આપધો, ચાર ચાર તોલા, આંમળાં નંગ ૬૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લેઈ, તેમાં ઉપરના સર્વ આપધ તથા આંમળાં નાંખી. પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી, લેવું, નંતર આંમળાંમાંહેના ઠળિયા કાઢી નાંખી તે આંમળાં, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લેઈ તેમાં શેષી નાંખવાં, પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લેઈ, એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા,

પીપર ૮ તોલા, અને ચારુન્નત ૪ તોલા—એ પદાર્થો નાંખવા. આ અવલેહ સેવન કરનારે એ-કાંતવાસ કરી રહેવું; અને પથ્ય ભોજન કરવું. આ અવલેહ ચ્યવન રૂપિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઈ હતી. તેમજ એથી ઉધરસ દમ, તાવ, શોષ, હૃદ્રોગ, વાતરકત, રકત-પિત્તી, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ, સ્વરભેદ, એ રોગો દૂર થાય છે. બાલ, વૃધ્ધ, ઉરઃક્ષતક્ષયી અને કૃ-શને પુષ્ટિ, પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ બુધ્ધિ, સ્મૃ-તિ, ક્રાંતિ, આરોગ્ય, આયુષ્યવૃધ્ધિ એ ગુણો વધે છે. શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે સ્ત્રીભોગવિષે ઇચ્છા થાય છે. ઈદ્રીયોને બલ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્વરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—દ્રાક્ષ, એલચીદોડા, નાગર રમોથ દશમૂળ, હરણદોડી, જીવક, જેડીમધ, ક્ષીરકાકોલી મેદા, મહામેદ, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ, વૃષભક, જીવક, બળદાંણા, કાકડાશીંગ, ભુખ્યાંમળી, લોધર, પીપર, હરડે, કમળ, પે-ખરમૂળ, કચોરાં, ગળો, ભોંપકાળું, અરડુશી, સાટોડી, ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેઈ, ૨૦૪૮ તોલા પાણી લેઈ તેમાં નાંખવાં તથા આંમળાં નંગ ૬૦૦ તે પાણીમાં નાંખી ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમે ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લે-વું. પછી તે આંમળાંના ફીલા કાઢી નાંખી, તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લેઈ તેમાં સેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખી પુનઃ પચન કરવું. તેમાં મધ ૨૪ તોલા નાંખવું. વં-શલોચન ૧૬ તોલા. પીપર ૮ તોલા, ચારુન્નત ૪ તોલા નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અ-વલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે, તથા ઉધરસ શ્વાસ, ઉરસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે.

૨૯ ચિત્રકાવલેહ:—ચીત્રાનાં મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીપરીમૂળ, ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારંગમૂળ, કચોર, પહાડમૂળ, અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લેઈ ૧૮૬૨ તોલા પાણીમાં નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખવો. પીપર ૧૬ તો-

લા. વંશલોચન ૮ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એ લચીદોડા, એ ચાર ચાર તોલા, મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારીક વાટી પાકમાં નાંખી સારી પેટે ધુટી લેહ સિધ્ધ કરવો, આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાંઠ-અરોગ), ગુદમ, મુળવ્યાધ, ક્ષયરોગ, શેત્ય, અને અમ્લપિત્ત એનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્રાજ રૂપિએ કહેલો છે.

૩૦ ચોપચિની પાક:—ચોપચિનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા; અને પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અકકલકરો, લવીંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરોબર સાકર નાંખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક પ્રાતઃ કાળે અને સાયંકાળે ખાવો; તથા પથ્ય ચોપચિ-ની ચૂર્ણની માફક રાખવી; એટલે ઉપદંશ (ગ-રમી) વાલુ, કોડ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, સળકમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વા-તરોગ એનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૧ જાતીપચાવલેહ. (જાવંત્રી અવ-લેહ):—જાવંત્રી ૬૪ તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લેઈ મંદ અગ્નિ ઉપર ચીકાસથી ચોટી જાય ત્યાંસુધી પચન કરવી. તેમજ સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, ચીત્રા ચવક, તજ, તમાલ પત્ર, એલચીદોડા, નાગકેશર, લવંગ રમામસ્ત ફી, તગર, ચોચરસ, ઘોળી મુસળી, કાળીમુસળી કાચબીજ, સમુદ્રશોકના ખી, કાળાધંતુરાના ખી, અફિણ, કલઘની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખર, કૃષ્ણાગર, કેશર, ભીસસેની કપૂર, કંકોળ, વાળો, ઘોળું ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કાચકા, એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લેઈ તેમાં નાંખવાં. પછી અવલેહ સિધ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવ-લેહ દીન પ્રતિ ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઈ પુરૂષ સ્ત્રીઓને આલ્લાહ આપનાર થાય છે. બુધ્ધિ, ક્રાંતિ, સ્મૃ-તિ એ ઊત્તમ થઈ, પુરૂષ ધોડાના જેવે વેગવા ન થાય છે. ધાતુવૃધ્ધિ થઈ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, તેમજ વીસ પ્ર-કારના, પ્રમેહ, પ્રબળ, શ્વાસ, કાસ, જીર્ણવર,

ક્ષય, અગ્નિમાંઘ, અશ્ચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ જાતીપચ્યાવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે. તેમજ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૩૨. જાતિક્ષણપાક (જયક્ષણપાક):—જયક્ષણ, લવંગ, શતાવરી, ગોખર, વરીઆળી, ગોડખી, અજમો, વાવડિંગ, જાવંત્રી, પીપરી-મૂળ, ચીત્રો, ચવક, અકકબકરો, હળદર, અને ત્રિકુળાં એ આપધો **સમભાગ** લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં આ આપધોનું ચૂર્ણ પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાંખવું, આ પાક બળ આપનાર હોઈવાત રોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીઠ, કંઞ ૨ અને બરડો એ રૂકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, આર્દ્રિતવાયુ, તથા અપચાહુક, ખંજવાયુ, પાંડુ રોગ, અપતંત્રક અને અપતાનક વાયુ, તથા વલિપલિત, અને વાળ ઘેળા થવા તેનો નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવલ છે. સિંહ જેમ હાથીના સમુહનો નાશ કરે છે. તેમ આ પાક વાયુ, સંબંધી રોગ, રકતસંબંધી રોગ, એનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૫૦૦ જયક્ષણ લેઈ તે, ૨૦૪૮ તોલા દુધમાં પચન કરવાં. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦૦ તોલા લેવું, વંશલોચન ૧૬ તોલા લેવું, તથા ભીમસેની કપુર, કંકાળ, લવંગ, તજ. તમાલપત્ર, એલચીદોડાં, મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લેઈ પાકમાં નાંખી, પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો ભક્ષણ કરવો; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંઘ્રહણી, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધ, ક્ષીણતા, કૃશ ત્વ તથા સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૩૩. શરકાવલેહ (શરનો અવલેહ):—૭૩, ૬૪ તોલા, દુધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, લોધર ૩૨ તોલા, એ પ્રમાણે લેઈ સર્વ એકત્ર મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું, અવલેહના જેવું. નકુ થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા, ચાતુર્જત પીપર, સુંદ, ૭૩, વાળો, દાડમની જાલ, રસાંજન, ધાણાં હળદર, વંશલોચન, તવક્ષીર એ પ્રત્યેક એ એ તોલાં નાંખવાં. આ શરકાવલેહ પ્રદર, રકતપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ,

મૂત્રકૃમ્હ, પથરી, જીર્ણવર, ક્ષય, દાહ, પીનસ મુળવ્યાધ, એનો નાશ કરે છે. અને પુષ્ટિ, બળ. આરોગ્ય, તથા વીર્યવૃદ્ધિ એને આપે છે.

બીજો પ્રકાર:—૧૬ તોલા ૭૩, લેઈ, તેનાથી ચોગણા બકરીના દુધમાં મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, અને અજમોદ અતિવિષ વાવડિંગ, હિંગ, સીંધવ, કાયકાનો મગજ, મંદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચીત્રાના મૂળ, પીપર, જયક્ષણ, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ એ તોલો તોલો નાંખવી. આ શરકાવલેહ સંઘ્રહણી, રકતપિત્ત પ્રમેહ, આમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણવર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજો એનો નાશ કરે છે.

૩૪ ત્રિકુલાધવલેહ:—ત્રિકુળાં ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મુળ ૩ ભાગ, વાવડિંગ, ૩ ભાગ, શિલાજીત ૫ ભાગ, રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાદિક ભસ્મ અને લોહ-ભસ્મ, એ એકેક ભાગ, તથા સાકર ૮ ભાગ, લેઈ, તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલા સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાંખી, તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી, રાખવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવો, અને તે ઉપર શ્ચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું. કળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમન્તર, ક્ષય, કાઠ, અજીર્ણ પ્રમેહ, શ્વાસ, સોજો, અશ્ચિ, અપસ્માર, કમળો અને મુળવ્યાધ, એનો નાશ થાય છે.

૩૫ દ્રાક્ષપાક:—દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા, અને દુધ ૧૨૮ તોલા, એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ત્રિકટુ, કસ્તુરી, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, કેશર, જાવંત્રી, જયક્ષણ, મૃગાંક, ચાંદીની ભસ્મ, ધાણા, ચંદન, એ પ્રત્યેકનું એ એ તોલા ચૂર્ણ નાંખી, પ્રાતઃકાળે એ તોલા પ્રમાણે પાક ખાવો. તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, મેહનાશક, પિત્તરોગ નાશક અને મુત્રાધાત, વિષધ મુત્રકૃમ્હ, રકતપીડા, હૃદય, પગ, હાથનાં તળીયાં એ રૂકાણાનો દાહ, એનો નાશ કરે છે,

બીજે પ્રકાર:—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લેઈ, પાણીથી ઘોઘને સુકવવી. પછી તે આઠગણા દુધમાં પચવી તેમાં પીત્ત-પાપડો, મેરવેલ, અતિવિષ, પટોલ પત્ર, ધાણા, બાળહરડાં અને ભુઈકહોળું એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાંખી તે પાક ઘીની સાથે અથવા માંખણની સાથે ભક્ષણ કરવો, એટલે પિત્ત, સંક્રલણી, પાંડુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા ભ્રમ, મૂરછા, તૃપ્તા, ઉચ્છ્રી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, મુતરખડો, પ્રમેહ, પિત્ત, મૂળવ્યાધિ એનો નિશ્ચયેકરી નાશ થાય છે.

૩૬ ધાત્રીપાક:—પાંદલાં આંખમાં લેઈ તે સોંપથી ચોંકવા પછી આદાનાં પાંદડાં પાણીમાં નાંખી આક્રવાં. તેમાંથી કાઢી પુત:દુધમાં આક્રવાં. પછી પાણીમાં આરી, તે મધના ભરેલા વાસણમાં વિસ દીવસ રાખવાં, અને નંતર જૂનું થયેલું મધ કાઢી નાંખી, બીજા નવા મધમાં નાંખવાં, અને તેમાં ખાંડ. આંબળકંટી, ગજ-પીપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભરમ, અને વંગભરમ (કલ્પદંતી ભરમ) નાંખી, ઉત્તમ દિવસ જ્યેષ્ઠ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો-બલ, ક્ષય, એ રોગો ઉપર આવે. તથા મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા. એટલે પ્રમેહ મૂત્રકૃચ્છ, કાષ્ટ, પિત્તપ્રદોષ પિત્તજન્ય સર્વરોગ, અને રક્તવિકાર એનો નાશ થાય છે. તથા વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનું વાલકરણ કરે છે.

૩૭. નારીકેલખંડ પાક:—ઝીણું, ખમણેલું ૧૬ તોલા ખોપડું લેઈ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારી પેંડે શેકા, તેમાં સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળયેરનું પાણી નાંખી, જોળના પાકજેલું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેમાં ધાણા, પીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરું, શહાજીરું, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી, તે અંધો તોલો નાંખી, થંડો થયા પછી તેને ખાવો. એટલે આમ્લપિત્ત અશ્મિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શળ, ઉચ્છ્રી એનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

બીજે પ્રકાર:—૧૬ તોલા ખોપડું પાટીયાઉપર આરીક વાટવું. પછી તેચાર તોલા ઘીમાં શેકા નાંખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લેઈ

તેને નાળીયેરના પાણીમાં જડો પાક કરવો-નાળીયેરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લેઈ પાક કરવો. પછી તેમાં ધાણા, પીપળીમુળ, આ તુર્ગત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાંખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા એ તોલા પાક ભક્ષણ કરવો, એટલે પુરુષાર્થ, નિદ્રા, બલ, વીગેરે પ્રાપ્ત થઈ, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરીણામશળ. ક્ષય એ રોગો દૂર થાય છે.

ત્રીજે પ્રકાર:—લીલું ખોપડું ૬૪ તોલા લેઈ પાટીયા ઉપર આરીક કરી, તે જોળા એક વાસણમાં મુકી, તેમાં તેનું (નાળિયેરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાંખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી. ઘુંટતા જઈ પાક કરવો. તે કઠ્ઠીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમાં બલકળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંક જીરું, વાવડિંગ, વરીઆળી અને બવંત્રી એ તોલો તોલો નાંખી, તે પાક પરાતમાં પહેળો કરવો, થંડો થયા પછી તેનાં ચોસલાં પાટી, તેને કપુર, ઉદ વિગેરે સુગંધીના ધુપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નિવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો, આ પાક હૃદયને હિતકર, વિપ્લવિ, શીતક, તૃપ્તિકારક, યુર, સ્નિગ્ધ. વીર્યવર્ધક અસ્તિશોધક, અગ્નિવર્ધક, મધુર, તથા રક્તપિત્ત, વિપદોષ, વાતરક્ત, ગ્રંથ્રસી, નેતરોગ, વાત, પિત્ત એનો નાશક; અને કામવર્ધક, બલ, કારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર; અને કંડૂ (ખસ) હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારનો પ્રદર એનો નાશ કરે છે. આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરુષમાં મૈથુન વિપયની પુનઃ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધ એને પણ હિતકારક જરા-વ્યાધિનાશક હોઈ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

ચાથો પ્રકાર:—લીલું ખોપડું ૬૪ તોલા લેઈ, તેને પાટીયા ઉપર આરીક વાટવું; અને કહોળાની અંદરનાં બિયાં કાઢી નાંખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી લેઈ તેમાં તે બન્ને શેકા નાંખવાં. પછી

તેમાં ગાયનું દુધ પૈર તોલા નાંખવું. સાકર ૧૨ તોલા નાંખવી; અને મંદઅગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું; પછી થંડુ થયા પછી તેમાં આરીક એલચીદોડા, ધાંણા, આંબળકંડી, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન કાળીદ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કચ્ચોર, તજ એ પ્રત્યેક એ એ તોલા નાંખવું. પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ પ્રાતઃકાળમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવો. તેથી કરી આ અપિત્ત, તાવ રક્તપિત્ત, અરૂચિ, વાતરક્ત, તૃષ્ણા, દાહ, પાંદુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ, પરિણામશળ, એનો નિશ્ચયે નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે; અને તે કાંતિકર, શકિતવર્ધક, ધાતુવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બલ આપનાર છે.

પાંચમો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલાં ઘંતુરાના ઓ, કાળીમુસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલિમ ખાનું અને કૌચબીજ, એનું જુદુ ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસીઆની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દુધમાં વારી, તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી, તેમજ દુધ અને ઘી તેની પાણ સાત ભાવનાઓ આપવી, અને તડકામાં સુકવવું પછી નાળીએરની અંદરનું ટોપર, તથા ઉપર ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દુધમાં બાફવાં. પછી બાફ્યા નાંતર તેને ઘીમાં શેકી નાંખવાં પછી ચાતુર્મત, લવંગ, જવંત્રી, જનક, એ એ એ તોલા અને સાકર ૧ તોલા એનો પાક કરવો, પછી તે પાક ખાઈ ઉપર દુધ પીવું; એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તતા ક્ષય એ રોગો દુર થાય છે, અને વૃદ્ધ પાણુ તરૂણના જેવો શકિતવાન થાય છે.

છઠ્ઠો પ્રકાર:—૧૨૮ તોલા લીલા નાળીએરની અંદરનું ખોપર, ઘી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા, અને ૧૬૦૦ તોલા ગાયનું દુધ એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી. તેમજ જવંત્રી, જનક, લવંગ, શિંગોડાં, કૌચબીજ, જામ, તમાલ પત્ત, ધાણાં કસ્તુરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ઘોળું ભેંચકાહોળું, આસુદરો, ગોખર, કચોરાં

જટામંસી, આસન, ચાતુર્મત, શતાવરી, લિક-ડુ, નાગરમોથ, ભીમભેતી કપૂર, ત્રિશૂળા, સુવાંડાલ, કાસ એ આપધીઓનું ચૂર્ણ લેઈ, તેને સીમળાના છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી. પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ધીનાં વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય બલ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાધાઉપર—યથેચ્છ દુધ પીવું.

૭૮ પંચશરકપાક—કલોજ જીરું, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાંણા, મેથી સુંક, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભેંચકાહોળાનું ચૂર્ણ, કોષ્ટ, કંપીલો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, દુધ ૨૫૬ તોલા, ઘી ૩૦ તોલા, એનો પાક સિધ્ધ કરવો, તે પાક સુવાવડીના વ્યાધી ઉપર પ્રશસ્ત છે, તથા યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંદુરોગ, કાર્શ્ય, તથા વાતરોગ એનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—જીરું, શેરણી, ધાંણા, વરીઆળી, એર, અજમો, રાઇ બાવળ, કાસુંદરો, પીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા, ચિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ધાણા ૧૬ તોલા, કચોરાં તગર, કોષ્ટ, અજમો, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, અને દુધ ૧૨૮ તોલા; એટલું લેઈ તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિધ્ધ કરવો આ પંચશરકપાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણાજ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાંદુરોગ, દુર્ગંધી, મૂતક્રમ્હ, એ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલા થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અલક્ષ્મી મલવર્જિત થાય છે.

૭૯. પડવાસપાક:—૬૪ તોલા પડવાસ (શમીની ગાંડ), દુધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા એ ત્રણે એકડાં કરી મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવાં. કિંચિત જાડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાંખવી. પછી જાડો થયા પછી તે પાકને ઘીના

વાસણમાં ભરી, પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, લવંગ પીપર, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ, ગોખર, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજા, અને આસન એ બે બે તોલા, અકકલકરો ૧ તોલો ગુદ ૨ તોલા, નગોડનાં પાંત્રાં કિંવાં મુળ એ ચાર ચાર તોલા નાગબલા, કલમ્બીની ભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, એ આઠ આઠ માસા, ગજોનું સત્ત્વ અને તવખીર, એ બે બે તોલા, અને વાળો, ઘોળું ચંદન, જટામાસી, ભીમસેનીકપુર, વંશલોચન, જાયફળ, જવંતી, કેસર, રક્તચંદન (રતાંદળી), એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાંદુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રક્તદોષ, પાંચ પ્રદર અને બહુ મુત્રરોગ એનો નાશ થાય છે. સ્ત્રિઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરુષોને બલ અને વીર્ય એ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૦ પાપાણભેદ:—પાપાણભેદ ૬૪ તોલા લેઈ, વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી, ગાયના પાખ તોલા દુધમાં નાંખી, મંદઅગ્નિ ઉપર પાક કરી હલાવતાં હલાવતાં જાડું કરવું. પછી એલચી, લવંગ, પીપર, જેડીમધ, ગજો, હરડાં, રેણુકબીજ, ગોખર, અરકુરો, શરપુખા, સાટોડી જ વખાર, બહેડાં જટામાસી, સપ્તાંગુલ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, તજ, શિલાજીત એ પ્રત્યેક બે બે તોલા, લેઈ ચુર્ણ કરી, સાકર ૯૬ તોલા ચુર્ણ કરી, દુધ જાડું થયા પછી, તે સર્વ તેમાં નાંખી, નીચ ઉતારી, થંડું થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાંખી, સ્નિગ્ધ વાસણમાં તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે સેવન કરવો. અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ તૈલ વગેરે વર્જ કરવું. એટલે પાંચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મુત્રાઘાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, અસ્તિગત અકુલીગતપિત્તનોનાશક તથા તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ અછદેવે બનાવ્યું અને પવનને કહ્યું તે આજ ઔષધ છે.

૪૧ ખંડિપિપ્પલીવલેદ:—પીપરનું ચુર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આંમળાનો રસ ૬૪ તોલા

દુધ, ૨૫૬ તોલા, એ સર્વનો પાક કરી પાતળો હોય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડાં, જીરું, ધાંણા, નાગરમોથ, આવળકંડી, વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચુર્ણ અને શિલાજીરું, સુંક, નાગકેશર, જાયફળ, મરી, ભીમશેની કપુર, એ સર્વ અર્ધો તોલો નાંખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાંખી, આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી પ્રાતઃકાળે બલાબલ જોઈ ખાવો. તે પાક આમ્લપિત્ત, મળમળ, અરચિ, ઉલટી, તૃષા, અને દાહ, શળ, હૃદ્રોગ, એનો નાશ કરે છે. આ રસાયન લઘ્યને હિતાવહ છે.

બીજો પ્રકાર:—પીપર, ૬૪ તોલા, દુધ ૫૧૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કદમમાં ઉકાળી, જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, સુંક, મરી, પીપરીમુળ, ઘોળું ચંદન, જેડીમધ, વાળો, જવંતી એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંંદ કૃશત્વ વિગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બલકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને તરૂણ એમને વીર્યવર્ધક છે. તે મજા વિપુલ બલ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઈ ઉધરસ દમ, પ્રમેહ ક્ષય, અનિદ્રા, કમળો, પાંદુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ, અને રક્તરોગ એનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—પીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા આંમળાનો રસ ૬૪ તોલા, અને દુધ, ૩૨૦ તોલા એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાંણા સુંક, જટામાસી, જીરું શિલાજીરું, હરડા, આવળકંડી, એ પ્રત્યેક, બાર બાર તોલા, મરી અને ખેરનો સાર એ છ છ તોલા નાંખી લેહ સિધ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિકૃણાં અને મધ એમાં યથાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શક્તિ, અરચિ, હૃદ્રોગ, ઉલટી, આમ્લપિત્ત એનો નાશ થાય છે. આ ખંડિપિપ્પલી પાક, અગ્નદીપક અને હિતાવહ છે.

૪૨ પિપ્પલ્યાધવલેહ:—૬૪ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ લેઈ, તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી, મધના જેવું બનુ કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૬૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી બનુ થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, પંચકોલ, મરી, તગર, બયફળ, બવંત્રી, લવંગ, કચકા, અકકલકરો, સમુદ્રશોષનાં બી, અગર, જીરું, શહાજીરું, સુવા, વરીઆળી, કચોરા, ધાણું વંગલરમ (કક્ષર્મની ભસ્મ,) લોહભસ્મ, વંશલોચન, ભીમસેની કપૂર એ પ્રત્યેક એ એ તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું, પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી, આયુષ્ય અને બુધ્ધિ એની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે વાજકરણ થાય છે. વલીપલિત તથા કેશ ઘોળા થયા તેથી મુક્ત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ મોટો બળવાન થાય છે. શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ, બલ અને પુષ્ટતા એ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ એ નાશ પામે છે. તેમજ ૧૮ પ્રકારનો કાંડ રોગ, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ; અરોચકરોગ, ગુદમ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિક સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણીકર, મૂત્રકૃચ્છ, અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાંદુરોગ, વાત, પિત્ત, વાતરક્ત, આક પ્રકારના ઉદરરોગ, મેહરોગ, અપરમાર. ઉન્માદ, વિગેરે રોગોનો નાશ થાય છે. જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃત-તુલ્ય છે.

બીજો પ્રકાર:—પીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ લેઈ પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી, તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી કઢવી, બનુ થયા પછી તેમાં સાકર અને મધ નાખવું. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા, નાગકેશર એ ચાર ચાર તોલા, અને લોહભસ્મ ૧ તોલા એ નાંખવાં. આ અવલેહ રોજ એ તોલા ભક્ષણ કરવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ટ (કાંડ) રોગ,

૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાંદુરોગ, નપુંસકત્વ, અશ્ચિ અને મંદાગ્નિ એ સર્વેનો નાશ થઈ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે. અને ૧૦૦ સ્ત્રિઓ ભોગવા જેવું સામર્થ્ય આવે છે. આ શ્રેષ્ઠ રસાયન અશ્વિનિકુમારે કહેલું છે.

૪૩. પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા પીપર લેઈ તે દૂધમાં વાટવી; તથા ૨૫૬ તોલા ઘી લેઈ મંદઅગ્નિ ઉપર તે પીપર તેમાં શેકવી. તથા ૨૫૬ તોલા ખાંડ લેઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે પીપર નાંખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર એનું ચૂર્ણ બાર તોલા નાંખવું, અને તેની થેપડીઓ કરવી. આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બલકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ પાક જીર્ણીકર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થયેલા પુરૂષને પુષ્ટિકર હોય, ઉત્તરી, તૃપા, અશ્ચિ, શ્વાસ, શોષ, જીહ્વારોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાંદુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળકમ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધિવાવસ્થા જઈ તરુણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ લેઈ તે ચોગણા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં પીપરનો ગોળો; અને એલચી, તજ, નાગકેશર, લવંગ, જટામાંસી, સુંદ, મરી, પીપર, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ત્રિકટુ, બવંત્રી, કેશર, જેડીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ અને રસસિંદૂર એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાંખી, બનુ થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાંખી, તે પાક અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રચિકર, નેત્રાને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બલકારક, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજકરણ કરનારો હોઈ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગ એનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ઉપર કહેલા વગ્નન પ્રમાણે ઘી ખાંડ તથા પીપરનો પાક કરી તેમાં (તજ,

તમાલપત્ર, એલચીદોડા, નાગકેશર), લવંગ, તમાલપત્ર, જવલી, જયફળ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, કેશર, વંશલોચન, એ પ્રત્યેક એ એ તોલા લેઈ તેમાં નાંખી, પાક બહુજ નાંડે થયા પછી નીચે ઉતારી થંડે કરી, ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળમાં અમિત્રજ નોંધ સેવન કરવો. આ પંદત્વ, ત્રણ, ક્ષીણત્વ, દુર્ગ્ભત્વ એનો નાશ કરે છે. અને સ્ત્રીસંગ કરનાર પુરુષને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાયેલો છે એવા પુરુષને દિતાવડ છે.

૪૪. પીલૂ પાક:—૨૦૪૮ તોલા પીલૂના લીલા ફળોનો રસ લેઈ, તે વસ્ત્રગાળ કરી, વાસણમાં નાંખી નાંડે થાય ત્યાં સુધી આટવવો. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, અને ચાતુર્મત લવંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, જવલી જયફળ એનું ચૂર્ણ અંકક તોલો નાંખી, મંદ અગ્નિઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો પ્રમાણે લેઈ, ૨૧ દિવસ ખાવો, અને લજ્યાં, ખાટાં ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ કરવા. એથીકરી વાતરોગ મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાંઘ, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ. સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, વિદ્રધિ એ રોગોનો નાશ થાય છે. આ પીલૂ પાક માણસોને સુખદાઢ હોઈ સર્વ રોગ નાશક છે.

૪૫. પુનર્નવાવલેહ:—પુનર્નવા (સાટોડી) ગળો અને દશમુળ, એ સર્વે મળી ૩૨ તોલા લેઈ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો, પછી તેમાં આદુનોરસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી પચન કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, તમાલપત્ર એલચી. તજ, ચવક એ પ્રત્યેક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી નાંખવું. પછી તે અવલેહ નીચે બિતારી, થંડે થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું, આ પાકના સેવનથી સોજો, શુળ, ઉધરસ દમ, અરૂચિ એનો નાશ થઈ કાંતિ અને અગ્નિ એની વૃદ્ધિ થાય છે.

પૂગપાક:—નાગકેશર, નાગરમોથ, સુંઠ, ચંદન, મરી, પીપર, આંબળકંઠી, ચારોળી તાલીમખાનું રીસામણી તજ, તમાલપત્ર, એલચી-

દોડા, જીરું, શહાજીરું, શીંગોડા, વંશલોચન, જવલી, લવંગ, ધાંણ, વરીઆળી, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો; તથા સોપારી, ૩૨ તોલા એ પ્રમાણે આપઘો લેઈ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દુધમાં આકવું. પછી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા સાફ ૨૦૦ તોલા, આવળકંઠી, ૧૬ તોલા શતાવરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમાં નાંખી મંદ અગ્નિઉપર ફરી શિજવવું. પછી નિવડેલા વાસણમાં એ પાક ભરવો, અને શકિત પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્ત્રાવ મૂળવ્યાધિ, તથા અગ્નિમાંઘએનો નાશ કરનારો હોઈ પુષ્ટી, વીર્ય, ગર્ભ એને આપનાર. મદનાશક, સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર એવો છે.

બીજ પ્રકાર:—ઉત્તમ દક્ષીણી સોપારી ૪૦ તોલા લેઈ કાતરીને તેને પાણીમાં પલારી રાખવી. તે નરમ થયા પછી સુકવી. વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી સોપારીનાથી આઠગણ દુધ લેઈ તેમાં તેને ઉકાળી, ગાયનું દુધ ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા નાંખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિધ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં એલચીદોડા, નાગજળા, બળદાણા, પીપર, જયફળ. શિવલીંગ, જવલી, તમાલપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ત્રિકાં, વંશલોચન, શતાવરી, કૌચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલિમખાનું ગોખરું, ઉભી બોરીગણીના મુળ, ખારેક, ખીરણી, ધાંણ, કરતુરી, જેડીમધ, શિંગોડા, જીરું. કૌલજીરું, અજમો, જટામાસી, વરીઆળી મેથી, બોંચકહોળું, કાળી મુસળી, આસન, કચોરા, નાગકેશર, મરી, ચારોળી સીમળાના બી, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાંદળી, લવંગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર, તોલા લેઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, નાંખવું. તેમજ પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, કરતુરી, લીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમાં, નાંખી તેના ૪ તોલા વજનના લાકુ બાંધી, તેમાં બળાબળ નોંધ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લ પૂગ પાકનું સેવન કરશે. તે વીર્યવાન, બલવાન, હર્ષયુક્ત પુષ્ટ એવો થશે. વૃદ્ધ પુરુષ પણ આ પાકના સેવનથી જી-

વાન જેવો થઈ પૂર્ણચંદ્રના જેવો સુંદર કાંતિમાન થશે.

૪૭ મહા કામેશ્વર પાક:—ઉપરના “રતિપુગ, પુગ પાક”માં ખુરાસાની અજમો, શુધ્ધ કરેલા, ધંતુરાના બી, અકકલકરો, સમુદ્ર શોષ, જ્યેષ્ઠ, ખસખસ, તજ એનું ચૂર્ણ, કરી મેળવવું; અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાંગ મેળવવી, એટલે આ કામેશ્વર, પાક સિધ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર એલચીદોડા, નાગકેશર, પીપર, સુંદ, શતાવરી, નાગરમોથ, શિંગોડા, કમળ, ચારોળી, ખેર, આંવળકંટી, કમળાક્ષ વંશલોચન, દ્રાક્ષ, છરૂં, ધાંણા, લવંગ, જવંત્રી, શુધ્ધ લોહભસ્મ શુદ્ધ કરેલો લિંગલોક, એ બે એ તોલા, લીલા નાળીએરનું કોપરું, સોપારી ૩૨ તોલા, અને ગાયનું દુધ ૩૮૪ તોલા, પ્રમાણે લેઈ એકત્ર પચન કરવું. પછી આંવળકંટી, શતાવરી, એ સોળ સોળ તોલા, લેઈ ચૂર્ણ કરી પછી તે સર્વ ચૂર્ણ ધીમાં શેકી નાંખવું. કલઠ્ઠી ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લેઈ, તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલી, સર્વ જાણુસો નાંખી, પાક સિધ્ધ કરી તે પ્રાતઃકાળે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, શળ, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મુળવ્યાધ, કર્ણરોગ નેત્રરોગ, દેશની અંદરનો રોગ, જ્વરા(ત્રેહાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાંઘ, અને હૃદરોગ, એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ એ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૮ ભદ્રાતક પાક:—૧૨૮ તોલા બીલામાં લેઈ તેના કકડા કરી, તે ૨૦૪૮ તોલા દુધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દુધમાંથી બાહરે કાઢી નાંખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાંખવી. તથા હરડાં, બહેડાં, આંવળકંટી, નાગકેશર, વાળો જેડીમધ, પચ્છાપટ, કેશર, લવંગ, જ્યેષ્ઠ, ભુમ્ફિહોળું, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, બીમસેની કપુર, ખેરસાલ એ સર્વેનું મળી ૩૨ તોલા ચુર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક રોજ ૪ તોલા બક્ષણ કરવો. એટલે રક્તપિત્ત

કોર, દાદર, ખસ, ઝીણી ફેડકીઓની ખસ, વાતરકત, રક્તસાવી, વાતરકત, શરીરમાં રોજ સણકા થતા હોય તે, બહેરાપણું શિથિલતા અર્થે પ્રકારના પિત્તરોગ અને વાતરોગ એનો નાશ થાય છે.

ભદ્રાતકચવલેહ:—સારાં પાકેલાં અને ફેડેલાં બીલામાં ૧૦૨૪ તોલા લેઈ, તેનો ૪૦૦૮૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો, અને તેમાં કાઢાથી ચોગણું દુધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાંખી, ઘન થાય ત્યાંસુધી ઉકાળી, તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખી, ઘુટી તેમને તેમજ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ જેવું તેનું સેવન કરવું. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદરોગનો નાશ થાય છે; ધોળા વાળના કાળા બનાવે છે, દૃષ્ટિ ગરૂડના જેવી તીક્ષ્ણ કરે છે. કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ધોળાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ અગ્નિ જેવી દીપ્તિ, તથા સ્ત્રીઓને પ્રીય નિરોગી અને સોથી પણ વધારે વર્ષનું આયુષ્ય વાન કરે છે. આ પાક સેવન કરનારને—અન્ન પાન, ગરમી અને મૈથુનની બંદી નથી. આ પાક ખાવાથી સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના રસાયણ મધ્યે આ પાક રાત્રિધિરાજ છે.

૫૦ મહાભદ્રાતક પાક:—૬૩૦ લીમડો ધોળી ઉપસારી, જસુંદી, કકુ, ત્રાયમાણ, હરડાં, બહેડાં, આંવળકંટી, નાગરમોથ, પિત્તપા પેડો, આવચી ધમાસો વજ, ખેરસાલ, ચંદન, કાળીપાટ, સુંદ, કચોરાં, ભારંગમુળ, અરકુરી, કરીઆતું ઇન્દ્રજવ, કાળી ઉપલસારી, કકુ, ઇન્દ્રવરણ, મોરવેલ, વાવડિંગ, અતિવિષ, ચિત્રક-મુળ, કાંસાળુ, ગળો, નાગરમોથ, એ એકેક, ભાગ, અને પટોલપલ, હળદર, દારૂહળદર, પીપર, ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, સાતવીણ, સરસવતી જાલ, ચણાડી, મજૂક, કળલાવી. રાસ્ના, સાટોડી, દંતીમુળ, બીલાની અંતરજાલ ભાંગરો, કાંટાસરિઓ એ પ્રત્યેક બે બે ભાગ લેઈ, તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ બીલામા ફેડી, ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી

રી, આ કાઢો અને ઉપરના ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો. તથા પુનઃ અગ્નિઉપર મુકી, તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હજાર બિલામાંના બિયાં નાંખવાં- પછી તેમાં મુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આવળકંડી, નાગરમોથ, વાવડિંગ ચિત્રકમુળ, ચંદન, સિંધુ વ કાષ્ટ, અજમો એ પ્રત્યેક ૪ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાડા, નાગકેશર એ ચાર ચાર તોલા નાંખી, ઘીના વાસણમાં ભરી, તેમાં શુધ્ધ ગંધકતું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. આ ભસ્માતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રી મહા દેવજીએ રચેલો છે, આ અવલેહ ગળોના કાઢા ની સાથે સેવન કરવાથી ઘોળા કાઢ, ઉદરઅરેકા-ડ, રક્ષણબહા, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિસ્ફોટ, રક્તમંડળ, કાપાલિક પામા, વિપાદિકા, વાતરકત ઉદાવર્ત, પાંદુરોગ, ઉલ્મી, કૃમિ, છ પ્રકારના અરશ, શ્વાસ ઉધરસ, તથા ભગંદર, એનો નાશ કરે છે. આ પાક સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ કરવા. એટલે ગમે તેવા કુષ્ટો હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને બિલા મો સદે નહિ, તે યોગે આ (બિલામાંનાં) પાકો લેવા નહિં.

૫૧ ભાગીહરીતકયવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભારંગમુળ, ૪૦૦ તોલા દશમુળ, અને મોટી હરડે ૧૦૦ લેઈ તે બધાથી યોગણુ પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સારા નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાંખી, મંદઅગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. પછી થંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ એ તોલો અને જવખાર એ તોલા, એ પ્રમાણે નાંખવું. પછી રોજ તે અવલેહ માંહેથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવો. એટલે દાણુ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ એ દુર થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ભારંગમુળ અને પંચમૂળ ૪૦૦—૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા લેઈ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ નાંખી પ-

ચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જુનો ગોળ નાંખવો. બહુથયા પછી નીચે ઉતારી થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિકુળાં ૩૨ તોલા, સુંઠ, મરી, પીપર, એલચી, તજ, નાગકેશર, તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાંખવાં. એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકા, એકાંતરીયો તાવ, તીવ્ર પીતસ (સળકમ) એનો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિનિકુમારે ઇંદ્રને કહેલું છે.

૫૨. મદનવર્ધન મોદક:—ગોખરં, તાલીમખાનું, આસન, શતાવરી, કાળી મુસળી, કૌચબીજ, જેડીમધ, લેંચી, બળદાણાં, એનું ચૂર્ણ કરી તે દૂધમાં નાંખી તેનો માવો કરવો. પછી તેને ગાયના ઘીમાં શેકવો, પછી તેમાં ખાંડ નાંખી લાકડાં બાંધવા. ચૂર્ણથી આઠગણુ દુધ લેવું. ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાથી બમણી ખાંડ નાંખવી. બળાબળ જોઈ આ પાકનું સેવન કરવું, એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૫૩ મધુપકવ હરીતકી:—સારાં પાકાં થયેલાં હરડાં વીસ તોલા લેઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમાં પચન કરવાં. પછી કાંઈ, દૂધ અને છાશ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા, લેઈ તેમાં જુદાં પચન કરવાં. પછી અંદરના કીલા કાંઠી નાંખવાં પછી મુંઠ, મરી, પીપર, અજમો, ઇંદ્રજવ નાગર મોથ, વાળો, દાડમની છાલ, અમ્લવેતસ, ધાવડીના ડુલ, છંદ, શાહજીરં, પીપર, જટામાંસી મોચરસ, બીલાનું મગજ, સંચળ, સીંધાલુણ, પાપાણુભેદ અને જાંબુ અને ફેરીની ગોટલીનું મગજ. અતિવિપ, કાળીપાટ, લવંગ, જાયફળ, એ સર્વે મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું. કાઠાનું મગજ, મંદુર ભસ્મ અને એને લોહભ-એ દશાંશ લેવી; અને તમામ ચૂર્ણથી અર્ધાં સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકર એને મેળવી, ઉપલી હરડેમાં ભરી, સુતરથી સાકર વેળટન કરવું પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાંખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી, તેમાં તે હરડે ઘાલી મંદાગ્નિઉપર એક પ્રહર સુધી શિજવવી. પછી નીચે ઉતારી થંડુ થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મુકવી. એના સેવ

નથી સંગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાંડુ, આમવાત એનો નાશ થઇ અગ્નિ વધે છે; ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર—દશમૂળ, પીપર, ચિત્રો, કૌયળીજ, બહેડાં, કાયકળ, મરી, પીપરમૂળ, રક્તરોહીડો, દંતીમુળ, દ્રાક્ષ, છરૂં, હળદર, દારૂહળદર, આંબળકંટી, વાવડીંગ, અંધાડી, કાકડાશિંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાંણા, લવંગ, ગરમાળાની શીંગોની અંદરનું મગજ ગોખરું વરધારા, કાયકાનું મગજ, પુષ્કરમુળ, ખુરાસાની અજમો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પછી ૨૫૬ તોલા હરડે લેઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારાં શીજવવાં. પછી તે ગુરૂપદેશ પ્રમાણે મધમાં ત્રણ દિવસ રાખવાં. પુનઃ આહેર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ રાખવાં. પછી આહેર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમાં રાખવાં પછી આહેર કાઢી કોરાં કરી, ઘીના વાસણમાં મધનાંબી તેમાં નાખવાં. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગકેશર, અને પીપર એનું ૩૨ તોલા ચુર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલા ઐષધોનું ચુર્ણ નાંખવું. આ યોગ માણસોના હિતને માટે ધનવંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના લક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉટલી, મુઝ્ઝી, ભ્રમ, મદ, તપા, અરૂચિ, અગ્નિમાંઘ, યકૃત, પથરી અંતઃત્રિધિ, વિપમજ્જવર, મુત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દારૂણ વાતરક્ત, વાતરોગ, અધ્વગુદોદર, રક્તપિત્ત, વિચર્યાકા, ક્રાંત, મુળવ્યાધ, અપસ્માર, પાંડુરોગ, કમળો એ રોગો દુર થાય છે.

૫૪. મુસળી પાક—૩૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચુર્ણ લેઇ, તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુંદર ૧૬ તોલા, કોપરું ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા; જાયફળ, લવંગ, કેશર, ત્રિફળાં, જટામાંસી, કૌયળીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદોડા, નાગકેશર, સુંઠ, મરી, પીપર, જવંત્રી, કેળનું કંદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લેઈ, સર્વેનો પાક કરી એ એ તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે લક્ષણ કરવા, તેથી કરી

ધાતુક્ષીણત્વ, અશક્તતા, અભિમાંઘ, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પાંડુરોગ, દુર્બલતા, વિપમજ્જવર, સર્વે વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપલીત એ રોગો દુર થઈ, ક્ષીણ થએલાં ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે, અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મુસલીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૫૫. બૃહન્નુસલીપાક—૬૪ તોલા કાળીમુસળીનું ચુર્ણ લેઇ, તે તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવી. વ્યોપ, ત્રિવ્રત, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, છરૂં, અજમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપરીમુળ, આંબળકંટી, કચોરાં, ગોખરું, ધાંણા, આસન, હરડે, સમુદ્રશોકનાં બી, લવંગ, જાયફળ, જવંત્રી, નાગકેશર, તાલીમખાનું, બળદાંણા, પેટારીનાંબી, છતાવણી, કૌયળીજ, જેડીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળાક્ષ, વંશલોચન, વાળો, કંકાલ, અકકલકરો ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખા ૩૨ તોલા લેવા. રસસિદ્ધર, અબ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક એ એ તોલા લેવું. પછી સર્વે ઐષધોથી બમણી સાકર લેઈ, તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપરનાં સર્વે ઐષધો નાંખી, પાક તૈયાર કરી એ એ તોલા વજનના લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જોઈ ઈષ્ટ દેવતાનું પુજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો; અને તે ઉપર થોડું દૂધ પ્રાશન કરવું. તેથી કરી અભિમાંઘ, ગુસ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાળરોગ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણત્વ, દષ્ટિમાંઘ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, પંડત્વ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરઃકાંત, રજ્જેદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાધાત, મુતરખડો, પ્રમેહ, મલઅધિરોગ, કૃશત્વ, દુર્બલત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્ત એનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાંતિવૃદ્ધિ તેજેવૃદ્ધિ, કામવૃદ્ધિ એ પ્રાપ્ત થઈ, વલીપલીત એ રોગોનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિની કુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનારો આ પાકના કરતાં ઉત્તમ પાક બીજો કોઇ નથી.

૫૬ મેથી પાક—મેથી અને સુંઠ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લેઇ તેનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી, ૫૧૨

તોલા દુધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાંખી તેમાં તે ચુર્ણ નાંખી, એકત્ર જલુ થાય ત્યાંસુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ નાંખી ફેર મંદઅગ્નિ ઉપર પકવ કરવું પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, પીપર, સુંદ, પીપરીમુળ, ચિત્રક, અજમો, જીરું, ધાણાં કલૌજ, જીરું, વરીઆળી, જયફળ, કચારા, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, સુંદ ૬ તોલા, મરી ૬ તોલા એનું ચુર્ણ તેમાં નાંખી હલાવી રાખી મેલવું. આ પાકને મેથી પાક ક છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શકિતપ્રમાણે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્યવાતરોગ, વિપમન્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરકત આદમ્ભિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધુપળી, અને મુતિકારોગ એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નહિ. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર બલ અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર—૬૪ તોલા મેથીનું ચુર્ણ લેઈ, તથા ૮૦૦ તોલા દુધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી લેઈ, તેમાં મેથીનું ચુર્ણ નાંખી, મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું જલુ થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા, તથા મધ ૬૪ તોલા નાંખવું. તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં આ તુર્ગત ૪ તોલા; તથા પંચકાળ ૫ તોલા, અને જીરું ૬ તોલા નાંખવું. અને અગ્નિબલ જેઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવો. તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિપમન્વર, પાંડુરોગ, કમળો ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરકત, આદમ્ભિત્ત શીતપિત્ત, શીરોરોગ, નેત્રરોગ, પ્રદર, સુવારોગ, એ રોગોનો નાશ થાય છે; શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

પૃથક મેથીમાદક—તિકટુ ત્રિફળાં જીરું, શહાજીરું, ધાણાં, કાયફળ, પુષ્કરમુળ, કાકડાશિં ગી, અજમો સીધવ, સંયગ તમાલપત્ર નાગ કેશર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જયફળ, જયંત્રી, લવંગ મોરમાંસી, કપુર, (ભીમસેની) ધોળું ચંદન, આ ઔષધોનું ચુર્ણ કરવું; અને તે ચુર્ણના સમાન મેથીનું ચુર્ણ (ઘીમાં રોટી)

લેવું. પછી બધા ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લેઈ તેને ભેળવી, તેના લાકુ બાંધી અગ્નિબળ જેઈ ખાવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રતીત થઈ મેદો રોગ, શ્વાસ સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ એનો નાશ થાય છે, બલ અને વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્ત્રીઓ વિષે ઉત્સુકતા પ્રાપ્ત થાય છે, આ મેથીપાક ગહનનાથે કહેલો છે.

૫૮ લવંગપાક—૬૪ તોલા લવંગ લેઈ, તે ૪૦૯૬ તોલા ગાયના દુધમાં મંદઅગ્નિ ઉપર દુધ ઉકળે ત્યાંસુધી શીજવવી. પછી નીચે ઉતારી, તેમાં સાકર ૬૪ તોલા; અને જયફળ, કંકાળ, પીપર, સુંદ, મરી, ત્રિફળાં. હળ દર, દાહળદર. એલચી, તજ, કેશર, જયંત્રી આસન, પુષ્કરમુળ, પીપળીમુળ, બળદાંણા, અકિણ, લવંગ, અતિવિપ, ગોખરું, ભીમસેની, કપુર, ખુરાસાની અજમો, ચવક, નાગકેશર, એ દરેક તોલો તોલો, તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ એ દરેક ચાર ચાર માસા નાંખી, આ પાક રોજ એ એ તોલા સેવન કરવો. તથા તે ઉપર ગાયનું દુધ પ્રાશન કરવું. એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભ થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ શ્વાસ ગુદ્મ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, મુતરખડો, મુત્ર કૃમ્મ, વાતરોગ, અજીર, પિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, ઉચ્છ્રી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, વાતરોગ, એ રોગોનો નાશ થાય છે, આ અવલેહ આલાજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વ પાકમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શૈત્ય તાત્કાળ દુર થાય છે.

બીજો પ્રકાર લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દુધ ૫૦૨ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ખાંડ ૬૪ તોલા એ લેઈ મંદઅગ્નિઉપર હળવે હળવે પચન કરવું, પછી તેમાં નિલકમળ, ૪ તોલા, એલચીદાંડા, અને ચંદન એ એ એ તોલા, અને રસકપૂર (શુધ્ધ), અગર, તજ, એ તોલો તોલો નાંખવું. તેમજ પંચામૃત એ પદાર્થો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતિજર્જર દેહ થયેલો હોય એવા પુરૂષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષાય, મહાશ્વાસ, પાં-

ચ પ્રકારની ઉધરસ, વલીપક્ષિત રોગ અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

પટ. લશુન પાક—૬૪ તોલા લસણ ગંધ જવા માટે રાત્રે જાશમાં પલારી રાખી, પ્રાતઃકાળે તેમાંથી કાઢી વાટી ગાયના પૈર તોલા દુધમાં આફતું, પછી તે જાડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા ઘી અને રાસના, શતાવરી, અરકુસી, ગજો, કચોરા, સુંદ, દેવદાર, વરધારા, અજમો, ચિત્રક, સુવા, પુનર્નવા, ત્રિકુળાં પીપર, વાવડિંગ, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ, નાખી થંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવો. તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, ભક્ષવાત, કટિવાત, ઉસ્તંભ, હૃદ્રોગ, સર્વાંગવાત, સંધિભંગ, વાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પથ્યકારક લસણપાક વર્ણકર અને આયુષ્ય નથા પુષ્ટિ કરે છે.

બીજે લસણ પાક—લસણ સાદે ઊલી તે ૬૪ તોલા લેઈ, ૨૦૪૮ તોલાં દુધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાંખી શીજવવું. તેનો સારો પાક થઈ મધુવર્ણ, થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ઘી નાંખી ૧૨૬ તોલા ખાંડ; તથા મરી પીપર, તજ, એલચી, તમાકુપત્ર, નાગકેશર, પિપરીમુળ, ચવક, ચીત્રાના મુળ, વાવડિંગ, હળદર, દારહળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમુળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખર, કડવો લીમડો, રાસના, સુવા, શતાવરી, કચોરા, આસન અને કોચબીજ, એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ લશુનપાક અગ્નિજ્વળ જોષ સેવન કરવો; એનાથી સંપૂર્ણ વાતરોગ, શુળ, અપરમાર, ઉરક્ષત ગુદ્મ, ઉદરરોગ, ઉત્તરી, પ્લીહા, અંતઃકર્ષક દર્મિ મલમધ્ધતા, આનાહવાત, સોર્જિત અગ્નિમાંઘ, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધાનુર્વાત અંતરાયામ, પક્ષાધાત, અપતાનવાયુ, આર્દ્રિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુજ્જવાત, હનુગ્રહ શિરોરોગ, વિશ્વાચી, ગુદ્રસી, ખડલીવાત, પંચુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારની શુલ એનો અતિ જલદી નાશ કરે

છે. આ લસણ પાક વાતવ્યાધીરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે. તથા કફવ્યાધિ શાંત કરી બલ અને પુષ્ટિ એનો કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૬૦ લક્ષ્મી વિલાસાવલેહ—અવંત્રી, લવંગ, એલચી, અકોલની જાલ, મરી નખલા, હરડાં નિશાંતર, સુંદ, શતાવરી, કેશર, ચંદન, ખુરસાની અજમો, કચોરા, શિંગોડા, તજ, મોરમાંસી, કસ્તુરી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લેઈ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાંશ સુગંધિ, અત્તર મેળવવું; ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાંખવી. એ માસા લઘુ તૈલ (?) નાંખવું. પછી સાકર, ગુલાબના ફળો અને ગુલાબનું પાણી એ નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ અવલેહ વૃષ્ય, બલકર, અને અગ્નિદીપક છે.

૬૨. વાસાખંડ—અરકુસીનાં પાત્રાં ૪૦૦ તોલા લેઈ, તે આઢગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખી, કઢવી, જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, થંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન, ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા, ચાતુર્ગત એ ચાર ચાર તોલા નાંખી, તે પાક રોજ એ તોલા લક્ષણ કરવો; અને તે ઉપર ખુશીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુદ્મ, તૃષા, હૃદ્રોગ, અને પીનસ એનો નાશ થાય છે. (કોઈક પાકમાં વંશલોચન ૧૬ તોલા નાંખવું એવો પાક છે.)

(૨) અરકુસી, ભોરીંગણી, હરડાં, આંબળકાંટી, દશમૂળ, એ આપધો લેઈ એમાં આઢગણું પાણી લેઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો. પછી તેમાં સમભાગ ગોળ નાંખવો. તેમજ સુંદ, મરી, પીપર, બળદાણાં. કાળીમુસળી જાતુર્ગત, અજમો, શિંગોડાં, ખીલાની અંદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો સુંદ, શતાવરી, જાયફળ, માયફળ, કંકોળ, અમ્બલકરો, કાળું નિશાંતર, અજગંધ, જવંતી, ફટકડી, ગહુલા એ આપધો

ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાંખવાં, પછી મધ અને ઘી નાંખી અવલેહ સિધ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કામ વૃદ્ધિ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—અરકુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઈ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરક્ષત રોગ એનો નાશ કરે છે.

૬૨. વિન્યા પાક:—લાંબ સારી રીતે ઘોઘ નાંખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી. અને દૂધ ૪૦૦ તોલા લેઈ તેમાં નાંખી કઢવી, ગરુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્ગત લવંગ, વ્યોમ, અકકલકરો, નયદળ, નવત્રી, આસન, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ, ચવક, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વેનો અવલેહ જેવો ગરો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તે રોજ એ તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુ ષુદ્ધ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર, યોનિશૂળ, ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. (કોઈ જગોએ ચવકની જગોએ બળદાણાં લેવાનો પાક છે)

૬૩. વિહારીપાક:—૬૪ તોલા ઘોળા ભોંયકોહોળા—(છુંદવાથી જેમાંથી સફેદ દુધ નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લેઈ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૬ ગણુ દુધ લેઈ તેમાં પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં નવત્રી, નયદળ, પીપર, એલચીદોડા, સુંદ, ધાંણા, જીરું અગર, કેશર, વાવડિંગ, શિંગોડા, કેશર, શતાવરી, બળદાંણા, ચણોડીના મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાંખવું. પછી થંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર જુના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવો. તેથી કરી પુષ્કળ બલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓનો પ્રદર,

મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રતા એ રોગો દૂર થાય છે.

૬૪. વ્યાધીહરીતકી અવલેહ:—ભોરિંગ-ણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લેઈ સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લેઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી પુનઃ કઢવી, નીચે ઉતારી થંડુ થયા પછી તેમાં ત્રીકટુ ૧૨ તોલા મધ ૨૪ તોલા અને ૪ તોલા એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાંખવું આ અવલેહ અગ્નિબળ બેઈ સેવન કરવો; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષ એથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરક્ષત અને ૧૧ પ્રકારનો ક્ષય, એનો નાશ થાય છે. આ રસાયન બૃગુચ્છપિએ કહેવું છે.

૬૫. શતાવરીપાક:—શતાવરીના મૂળી-આનો કદક કરી લેવો, અને કદકથી ચોગણુ દૂધ, દૂધના સમભાગ ગાયનું ઘી અને કદકના સમભાગ સાકર લેઈ, ઘી શેષ રહે ત્યાંસુધી પચન કરવું. પછી પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે એ તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્ત પિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસ એનો નાશ થાય છે.

૬૬. શાલપાક:—દૂધ ૨૦૪૮ તોલા, આસન દરાની જાલનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા એ એ એકત્ર કરી, મંદ અગ્નિઉપર પકવ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, લવંગ, નયદળ, નાગરમોથ, વંશ-લોચન, ધાંણા, સુંદ, મરી, પીપર, આસન, હરડે, લોહ ભસ્મ, એ તેમાં મિશ્ર કરી સેવન કરવું. એટલે ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિકકા રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોવીપાક ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થશે.

૬૭. શુદ્ધ્યવલેહ:—સુંદ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દુધ ૨૫૬ તોલા; નયદળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, સુંદ, મરી, પીપર, ચીત્રા એ તોલો તોલો લેઈ, માટીના વાસણમાં મંદઅગ્નિ ઉપર લેહ સિધ્ધ કરવો. તે પાક થંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાંખવું. આ પાક બાળક

અને વૃદ્ધ એને પણ આપવો. આ પાક વીર્ય-વર્ધક, વાજકરણ, સુધ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોય, સૂર્ય જેમ અધકારનો નાશ કરે કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૬૮. સુંઠખંડ:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દુધ ૫૧૨ તોલા લેઈ, કઢવી એનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લેઈ તેનો પાક કરવો. અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું, પછી શકિત પ્રમાણે તે ચૂર્ણ ખાવું. તે ચૂર્ણ આમવાત, શમાવનાર ધાતુપુષ્ટિ કરનાર; બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને જરા (વૃધ્ધાવસ્થા) દુર કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—સુંઠ ૪૦૦ તોલા ઘી ૮૦ તોલા, દુધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર, ૨૦૦ તોલા; સુંઠ મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, પીપળીમુળ, કૃષ્ણાગર, જવંત્રી, જયફળ, કચેારા, પાપાણબેદ, તામ્રભસ્મ, કલઘની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મંદુર, લોહ, કાંત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી, મંદ્યગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બલ, વર્ણ, આયુષ્ય, વલિપલિત તથા આમવાત એનો નાશ કરે છે; અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૬૯ સુંઠીપાક:—સુંઠ, ૩૨ તોલા ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, અને દુધ, ઘીથી ચોગણું લેઈ સર્વે મંદ્યગ્નિઉપર, પાક કરી, તે પાક ઘટ થયા પછી સેવન કરવો, એટલે મસ્તકશળ આદીરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુઃકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલક્રોહ, વાતરોગ, કફાદિક અન્યરોગ એનો નાશ થાય છે.

બીજો:—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લેઈ, ચૂર્ણ કરી, ચોગણા ગાળના અથવા બકરીના દૂધમાં કઢવીતેનો ગોળો કરવો. પછી આ તુર્ગત લવંગ, કેશર, પીપર, અમ્બલવેતસ, જીરું, શહાજીરું, એનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. આ પાક શકિતપ્રમાણે સેવન કરવો, એટલે અરુચિ, સોજો, શુળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસાર એનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા સુંઠનું સુંઠ લેઈ તે ૨૬૬ તોલા દુધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લેઈ, પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને લવંગ, ચાતુર્ગત, એ બે બે તોલા નાખવું. આ પાકનાં સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સંત્રાહણી એનો નાશ થાય છે.

૭૦ સેવંતીપાક:—ઘોળી શેવંતીનાં પુલો એક હજાર લેઈ, તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં, પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્ગત ૧૬ તોલા કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા મધ ૩૨ તોલા, ગળાનું સત્વ, તવખીર, ઘોળું, જીરું, શીસાની અને કલઘની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા પ્રમાણે લેઈ, સર્વ આપદો એકત્ર કરી વાલભર ભીમસેની કપુર તેમાં મેળવવું. તથા પછી વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરતાં જવું, પથ્ય પાળવી એના સેવનથી જીર્ણવર, ઉધરસ, અગ્નિમાંલ પ્રમેહ, દીનવર, રાત્રીવર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજ રોગ, કોડ, અર્શ, નેત્રરોગ અને મુખરોગ, એનો નાશ થાય--(આજ રીતે ગુલાબનાં પુલોનો પાક કરવાથી તેના ગુણ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.)

૭૧ શ્રીફલપાક:—બીલાની ઉપરની જાલ કાઢી નાંખી, તે ૬૪ તોલા પ્રમાણે લેવું. દુધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા લઈ તેમાં પકવ કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, લવંગ એ અર્ધો અર્ધો તોલો અને સર્વ આપદોના સમાન સાકર લેઈ પાક તૈયાર કરી, તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે, તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વગ્દોષ, યોનિરોગ એ રોગો દુર થાય છે. તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ એ પ્રાપ્ત થઈ કામ પ્રદિપ્ત થાય છે, અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે, તથા પીડાકારી મુતરખડાનો નાશ થાય છે. આ પાક સેવન કરનારે દૂધપાન, અવશ્ય, કરવું, તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૭૨ શ્લેષ્માતકચવલેહ:—પાકલાં ચુંદામાંનાં બી કાઢી નાંખી, તેને તડકામાં સૂકવી, તેનું

ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લેવું. તેટલીજ સાકર લેવી. તેમજ તાલીમખાનું, ગોખર, કાળીમુસળી, શતાવરી, કૌચબીજ, આસન, ઘોળા બોંપકહોળાનું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ જયફળ, લવંગ, કેશર જવત્રી સમુદ્રશોકનાં ખી, ખુરાસાની અજમો એ તોલો તોલો લેવું, કર્તુરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વેનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે શકિતપ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવો. તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ કરવા. પાન ખાવું થંડુ પાણી પીવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. પંડત્વ દુર થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ એ પ્રાપ્ત થાય છે, જઠ્ઠ માણસ જવાનના જેવો થાય છે. તેમજ પ્રમેહ રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરિચિ ઉલટી, એનો નાશ થાય છે.

૭૩ સુરણપાક.—મંદ્રવરણીનાં મુંળ અથવા ફળો, નાગરમોથ, સુંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નિશોતર, કચોરા, વાવડિંગ, ગોખર, ચિત્રક, માલકાંકણી, એ દરેક બે બે તોલા લેવું. સુરણ ૩૨ તોલા, વરધારા ૧૬ તોલા અને ભિલામા ૧૬ તોલા લેઇ, ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લેઇ, તે કાદામાં નાંખી પુનઃપકવ કરવો. સારો પાક થયા પછી તેમાં ચીત્રાના મુળ, નિશોતર, દંતીમુળ, માલકાંકણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, અને વ્યોષ એલચી, મરી, તજ, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. પછી નીચે ઉતારી થંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાંખવું. આ પાકને બાહુશાલગુડ પાક કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધીના રોગ, ગુદમવાત, ઉદરરોગ, આમવાત, સળકમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ, અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. તથા જરા, વ્યાધી, દુર કરનાર છે.

ખીજો પ્રકાર.—નિશોતર, માલકાંકણી, દંતીમૂળ, ગોખર, ચિલાના મુળ, કચોરા, મંદ્રવરણીના મુળ, સુંઠ, નાગરમોથ, હરડે એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, તથા ભિલામાં ૩૨ તોલા વર

ધારા ૩૨ તોલા, અને સુરણ ૬૪ તોલા લેઇ, તે સર્વેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં ૬૦૪ તોલા ગોળ નાંખવો. એને કડકીને ચોંટ ત્યાંસુધી તે પાક કરવો, પછી નીચે ઉતારી તેમાં નિશોતર, માલકાંકણી, સુરણ, ચિત્રકમુળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને એલચી, તજ, મરી, નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાંખવું. પાકના સેવનથી અજીર્ણ ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુદમ પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક સર્વ પ્રકારની મૂળવ્યાધીનો રોગ અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન બુધ્ધિની પુષ્ટિ કરનાર અને મૂળવ્યાધી રોગોનું નાશ કરનાર છે, આ પાકને બાહુ શાલ ગુડ કહે છે.

૭૪ સૌભાગ્યશુદ્ધિપાક.—સુંઠ ૩૨ તોલા ઘી ૮૦ તોલા; ગાયનું દુધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી લેલવિધીપ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સુંઠી રસાયન કિંવા સુંઠ કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે. તથા ધાતુ, બળ અને અયુષ્ય આપે છે અને વલીપક્ષિત અને વંધ્યત્વનો નાશ કરે છે.

ખીજો પ્રકાર.—ઘી ૬૪ તોલા, દુધ, ૧૦૦-૨૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા એ પ્રમાણે લેઈ, અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાંખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા વરીઆળી ૨૦ તોલા વાવડિંગ, ૪ તોલા, જીરું ૪ તોલા, અને સુંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેશર તથા આરીક એલચી એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું, તથા પચન કરવું. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા છે. આ પાક તૃષા, ઉલટી, તાવ, દાહ, શોષ, ઉધરસ, પ્લીહા, કૃમિ, મંદઅગ્નિનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર.—સુંઠ, ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દુધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા શતાવરી, જીરું, સુંઠ મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવડ, ચિલક, નાગરમોથ એ પ્રત્યેકનું ચાર

તોલા ચૂર્ણ નાંખી પચન કરવું. લેકના જેવું થાય એટલે સિધ્ધ થયું જાણવું. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો, અને અગ્નિ અને બળ જોઇ સેવન કરવો. અને સુવાયડીએ તો વિશેષે કરી સેવન કરવો. એના સેવનથી બલ, વર્ણ, પુષ્ટિ, પ્રાપ્ત થઇ વલીપક્ષિત નાશ થાય છે. તથા આ પાક વગરસ્થાપક હૃદય, મંદઅગ્નિને વધારનાર, અને આમવાત, મસ્તકશળ અને સુવાયરોગનો નાશ કરનારો છે.

ચોથો પ્રકાર—સુંકનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લેઇ, તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દુધમાં નાંખી તે દુધ જોળો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સુંકનો જોળો અને ચાતુર્ગત નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાંણા, જીરું શહા જીરું, વરીઆળી, અકકલકરો, સુંક, લવંગ, શતાવરી, કાળી મુસળી, મરી, પીપર, કોચબી-જ, પટકટુ જાયફળ, જવત્રી, શિંગોડાં, વરઘા-રા, નિશોત્તર, કમળાક્ષ, ત્રિક્ષ્ણાં, બલાત્રય વા-જો, આસન, ઘોળુંચંદન, અગર, વરીઆળી, અજગંધ, વગડાઉ તુંગરીનાં બી, કાળી દ્રાક્ષ, અક્રોડ, કમળ, અજમોદ, બદામ, કોપર, બી-મસેની કપુર, અબ્રકબરમ, લોહભરમ, કલઘની ભરમ, તામ્રભરમ, શિલાજીત, સુવર્ણમાક્ષિકભરમ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પા-ક સવાર સંધ્યાકાળ શક્તિપ્રમાણે સેવન કરવો. એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી, એ સેવનથી ક્ષય, પાંડુ-રોગ, ઉધરમ, દમ, મંદઅગ્નિ, સંગ્રહણી, ર-કતગુદમ, પ્રદર, સોમરોગ, દુગ્ધક્ષય (દુધ ન આવવું તે) મુત્રકૃચ્છ, કમળો, ગલરોગ, પિત્ત-રોગ વાતરોગ; અને સુતિકારોગ, એનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્ય શુદ્ધીપાક અશ્વિનિકુમારે નિર્માણ કરેલો છે, અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે. સ્ત્રીઓને એનું સેવન હિતા-વહ હોઇ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

પાંચમો પ્રકાર—૧૬૨ તોલા સુંકનું ચૂર્ણ લેઈ તે ૧૬૨ તોલા ઘીમાં શેકી નાંખવું. પછી તાંબાની અથવા લોહાની કદમમાં ચોપટ દુધ

અને સમભાગ સાકર નાંખી તેમાં પચન કરવી, પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિક્ષ્ણાં, જીરું, શહાજીરું, ધાંણા, વરીઆળી, એલચી, પીપર, નાગરમોથ, વાજો, દ્રાક્ષ, ભુષ્કાહળું, ચંદન, ખારેક એ પ્ર-ત્યેક, એ એ તોલા, લીલા નાળીએરની અંદરનું કોપર ૩૨ તોલા, શિલાજીત, ૮ તોલા, લોહ-ભરમ, ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, ચારોળી, ૧૬ તોલા, અને નિશોત્તર ૩૨ તોલા એ પ્રમા-ણે નાંખવું. સર્વે ઔષધોનો એક પિંડ, થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ (કિશર વગેરે) નાંખ-વા. આ શુદ્ધીપાક, પુરૂ મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યેક કહેલો હતો. તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્મા-ના મુખથી સાંભળ્યો હતો. આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતી સૌભાગ્ય, બુધ્ધી, સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સૌંદર્ય, સુકુમારતા એ પ્રાપ્ત થઈ યોની ની શિથીલતા દુર થાય છે. સ્તન ઘટ્ટ થાય છે, અને ૮૦ પ્રકારના કફરોગ ૪૦ પ્રકારના પિત્ત રોગ, ૮ પ્રકારનો જ્વર, ૧૮ પ્રકારનો મૂત્રરો-ગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ. મુખરોગ, મ-સ્તકરોગ, બસ્તીની અંદરની શળ, યોનીશળ, અને બીજા સર્વરોગોનો નાશ થાય છે,

૭૫ હરીદ્રાખંડ—હળદર, ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા. દુધ ૧૪૨ તોલા, ખાંડ, ૨૦૦ તોલા, ત્રિકટુ ત્રિગ્ગત વાવડિંગ, નિસોત્તર, ત્રિ-ક્ષ્ણાં, નાગકેશર, નાગરમોથ, એ પ્રત્યેક ૪ તો-લા, લેવું, પ્રથમ હળદર અને ઘી એ દુધમાં નાંખી પચવવું. પછી સાકર નાખવી. અને પા-છળથી બાકીના ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખી, પાક કરી તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. સાત દિવસ પછી તે ભક્ષણ કરવો. એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઇ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

બીજો પ્રકાર—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દુધ ૮૦૦ તોલા, વ્યોષ, ત્રિગ્ગત, નિશોત્તર, નાગરમોથ, જીરું, વાવડિંગ, દેવદાર, જેડીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, લેવું, અને તેનો રીત પ્રમાણે- કડ-છીને ચોટે એવો જડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ આપવો. એટલે કોડ, ખરજ, વિસ્ફોટ, દાદર, છ પ્રકાર-

ની મુળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, આમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ, અને હલીમક, રોગ એનો નાશ થાય છે.

૭૬ હરીતકીપાક—૬૪ તોલા હરડે, ૨૦-૪૮ તોલા પાણી, ૧૨૮ તોલા, દશમૂળ, જવ ૯૬ તોલા, અને પીપરીમુળ, ચિત્રાનાં મુળ, ભારંગમુળ, શંખપુષ્પી, બળદાણા, કચોરા, સુંઠ, અંધાડી, નાગરમોથ, પુષ્કરમુળ, ગંજપીપર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાંખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૬૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા, અને જાયફળ, કેશર, ચાતુર્જાત આંબળકંડી, અન્નમો, બહેકાં, જવંત્રી; તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, સુંઠ, મરી, પીપર, એ પ્રત્યેકનું બે બે તોલા, ચૂર્ણ નાંખવું- તથા પાક સિધ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણવર, નાશક છે, અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ અને બળ આપે છે. અને રસકોષ, સંગ્રહણી, ક્ષીણધાતુ, અતિસાર મૂળવ્યાધ, દમ, ઉધરસ, અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

બીજો પ્રકાર—દશમુળ, ગંજપીપર, કૌઝખીજ, ભારંગમુળ, કચોરા, પુષ્કરમુળ, સુંઠ, પહાડમુળ, ગજો, પીપરીમુળ, શંખાહલી, રાસ્ના, ચિત્રકમુળ, અંધાડી, બળદાણા અને ધમાસો એ પ્રત્યેક બે બે પલ (૮ તોલા); જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લેઈ, એ સર્વોનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંહેની હરડે જૂદી, કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, અને ઘી ૩૨ તોલા; તથા પીપર ૧૬ તોલા અને પહેલી હરડે અંદર નાંખી લેહ સિધ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી રોજ બે હરડે અવલેહસાથે ખાવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાંઘ, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદ્રોગ, હેડકી અને વિષમજ્જવર એનો નાશ થઈ બુધ્ધિ, બલ, ઉત્સાહ એ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરીતકી પાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

પરિશિષ્ટ.

૭૭. આંમળાનો મુરખ્ખો—એક શેર સારાં મોટા આંમળાં લેઈ તેને સોયથી ચોંકી દાખી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય

એટલે, તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે ખાંચી, તેને ચાર શેર ખાંડનાં પાકમાં કિચિત બફાવા દેવાં, અને પછી નીચેવી લેઈ બીજા ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી, મેલ કાઢી, તે પાક સિધ્ધ થાય એટલે તેમાં આંમળાં નાંખવાં, અને કેશર અર્ધો તોલો નાંખવું; એટલે મુરખ્ખો થયો. આ મુરખ્ખો પિત્તશામક અને પાષ્ટિક છે.

૭૮. કેરીનો મુરખ્ખો—કેરીઓ સારી એ-રેષો લીલી લેઈ, તેને છાલી નાંખી દાખી રાખવી; પાણી નીકળી જાય એટલે કિચિત બાફવી અને પછી આંમળાંની પેટેજ આનો મુરખ્ખો કરવો.

૭૯. બીજોનો મુરખ્ખો—બીજો ચીરી તેની ચીરીઓ કરવી. પછી સાકરનો પાક કરી, તેમાં કેશર વગેરે મસાલો નાંખી તેમાં ચીરીઓ નાંખવી. પિત્ત ઉપર આ મુરખ્ખો ધણો પ્રશસ્ત છે.

૮૦. ગુલકંદ—ઉંચી જાતના ગુલાબનાં ફુલો લેઈ તેની પાંખડીઓ ચુંટી લેવી. ફુલથી બમણી સાકર લેઈ, બરણીમાં પાંખડીનાં અને સાકરના ઉપરાઉપરી થર કરવા અને તેનું મોં બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મેલવો; એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૮૧. ચાકુતી—ભાંગ અર્ધો શેર લાવી કપડામાં બાંધી તેને સારી પેટે ધોવી. પછી પોટલી બાંધી ચાર શેર દુધમાં નાંખવી, અને તે દુધ સારીપેટે ઉકાળવું. પછી તે દુધમાં ખટાશ નાંખી દહી કરી, વલોવી, માંખણ કાઢી, ઘી બનાવવું. પછી તે ઘીમાં બદામ અર્ધો શેર, પીસ્તાં અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર ખસખસ અર્ધો શેર, ચારોળી અર્ધો શેર, વગેરે મળી ત્રણ શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં તે નાંખવાં. તેમજ જાયફળ, જવંત્રી, એલચી, સમુદ્રશીકના બી, અફિણુ, કેશર, રૂમામસ્તકી, કંકાળ, અન્નકરો, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમુળ, એ સર્વ એક એક તોલો; તથા સાલમીશ્રી, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, આસન, શતાવરી, કૌઝખીજ, ગોખર, તાલીમખાનું એ બે બે તોલા, એ સર્વ ચોપવેતનું ચૂર્ણ કરી સારીપેટે મસળી

ભાંગનાં ઘીની અંદર નાંખવું. પછી સર્વ એકત્ર કરી ઘરણી ભરી રાખવી. આ યાકૃતી, અવલે-લજેવી જોઈએ. એના સેવનથી વીર્યસ્તંભ, વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે. એના અંગે માદકશક્તિ વિશેષ છે. એના ઉપર અર્ધો શેર દુધ પીવું. જેને કેફની ટેવ નથી, તેણે એનું સેવન કરવું નહિ. કરવું તો ઘણું થોડું. ઉતાર લીંબુ, ભાન, જાશ.

૮૨. દાડમનો સરકો:—૨૦ દાડમો સારાં પાકેલાં અને રસદાર લેઈ, તેનો રસ કાઢી, કલમના વાસણમાં ઉકાળવો; અને અંદર સાકર એક શેર નાંખવી. મધ જેવું જાડું થાય એટલે તેમાં અર્ધો તોલો કેશર અને એક તોલો એલચીની ભૂકો નાંખી, શીશીમાં ભરી રાખવો. આ પાક પિત્ત ઉપર અને ઉધરસ ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે. લીંબુનો સરકો પણ આજ પ્રમાણે કરવો.

૮૩. નાળીએરનો સરકો:—૫૦ કુમળાં નાળીએરનું પાણી લેઈ કઢાઈમાં નાંખવું, અને મધ્યમાગ્નિથી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં કેશર અર્ધો તોલો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોલો નાંખી, નીચે ઉતારી નાંખવો. આ સરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે, અને બીજાં આપધોનાં અનુપાનોસાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઈ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૮૪. ગુલાબી સરખત:—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નળિકાયનથી અર્ક કાઢી લેઈ, તેમાં સાકર નાંખી જાડો પાક કરવો. આ સરખત સુવાસિક હોઈ શરીરમાં ઉતરેલી ગર્મીનો નાશ કરે છે. થંડું છે; તથા ઉન્નદાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે.

૮૫. આંબલીનું સરખત:—આંબલી સારી

સ્વચ્છ એ શેર લેઈ, એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાંખી ચાર પ્રહર ભીજવી રાખવી. પછી હાથવડે ખુબ મસળી, પાણીનો અને તેનો એકરસ કરવો. પછી તે પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલમના વાસણમાં નાંખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉકાળી, તેમાં ખાંડ નાંખી, ચાસણી ત્રણતારી કરી તૈયાર થયા પછી, ઘરણીમાં ભરી રાખવું. આ સરખત બેથી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાયંકાળે સુતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે. આ સરખતમાં બીજાં એક એવો ગુણ છે કે, ઉન્નદાળામાં પ્રાતઃકાળે એનું સેવન કરવાથી, લુપ્ત લાગવાની ધારતી રહેતી નથી. જેને હમેશાં બંધકાળાનો સંશય રહેતો હોય તેને આ સરખત ઘણું ગુણદારી છે. આના સેવનથી જાડો હમેશાં સાફ થાય છે.

૮૬. પાકેલા કોદાનું સરખત:—આંબલીના સરખતની પેરેજ આ સરખત શરીરમાં ગર્મી ઉપર ઘણું જ ઉપયોગી છે. શિવાય પિત્ત-શામક અને રૂચિકર પણ છે.

૮૭ લીંબુનો મુરખો:—કાગદી (જીણી જાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ વજન ૪ શેર અને પાણી એક શેર એ પ્રમાણે લેઈ, પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી, તેમાં બધાં લીંબુ એ દિવસ સુધી નાંખી રાખવાં, પછી કિંચિત સુકવી પુતઃ તેની જાલ કાઢી નાંખવી. એટલું જ કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લેઈ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છીદ્રો પાડીને નાંખવાં. પાક થઈ જયા પછી સારી, ઉત્તમ ઘરણીમાં ભરી, ઉપર કપડાથી મોં બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ભજાણ કરવાં. આ મુરખો પિત્ત ઉપર સારી પેકે દિતકારક છે.

અશ્વરોગ—પરિજ્ઞાન.

૧. શિરોવ્યથા:—ઘોડાનું માંથું સુતે છે અને તે નીચે માંથું ઘાલે છે; ત્યારે તેને એ

વ્યથા થયેલી છે એમ જાણવું. ઉપચાર:—એરડીની જાલ, પીપળાની જાલ, અંકાલની

જાલ, એરંગનાં મૂળ એ સર્વ જળસો સમભાગ લેઈ પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને હરેક ત્રાસકારક ક્રિયા વર્જવી.

૨. મુખરોગ:—મોં સુજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થયાનાં લક્ષણો થાય છે.

મુખવાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર:—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર, સીંધવ એ બધી જળસો સમભાગ લેઈ આંમલીના હીલાની ખેળમાં ખલી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩. નાકના પડમાંથી લોહી વહેતું હોય તો તે ઉપર:—કાવળીના મૂળ દૂધમાં ઘસી નાકમાં મુકવું. (૨) સરદી થઈ નાક અને મોંમાંથી પાણી વહે છે, અને વારંવાર સુંઘતો હોય તો:—હરડાં, કાળીજરી, હળદર, સુંઠ, મરી. પીપર, ગોળ એ બધી જળસો એકત્ર ખાંડ, અજમાશે એકથી એ તોલા પર્યંત સવાર સાંજ એ વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવતાં જવું.

૪. નેત્રરોગ:—કુલ અથવા પડળ હોય તો:—એ ત્રણ દિવસના આળકની વિષ્ટા આંજવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખલી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સુજે છે તે ઉપર:—સીંધવ, સંચળ, કાચલવળ, એ સર્વ સમભાગ જળસો લેઈ, કાંઈમાં ખલી અંજન કરવું. (૪) આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:—ગોળ, કપૂર, પારો, ગોરોચન, સર્વ સમભાગ જળસો મધમાં ખલી અંજન કરવું. (૫) આંખો રુવચ્ચ થવા માટે:—સાજખાર, પોણો માસો, આંખા હળદર દોઢ માસો, ભેંસા, ગુગળ (શુદ્ધ) પા માસો, ભેંશના શિંગડાની રાખ પા માસો, માલુસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વનું એકંદર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજન પણુ (વાત, શળ, મૂત્રરોગ) રોગ દુર થાય છે. (૬) પીપર, સુંઠ પારો એ જળસો સમભાગ લેઈ મધમાં ખલી અંજન કરવું.

૬. જવર (તાવ) —સન્ધિપાત ઉપર:—અજમો, પા માસો, લસણ પા માસો, હિંગ પા

માસો. નગોડનો પાત્રો પોણો માસો, એ સર્વનું ચૂર્ણ સાંજ સવાર ઘીમાં ખવરાવવું, શેક કરવો.

આંગતુક તાવ ઉપર:—ભાંગરાનાં ૯ નવ પાંત્રાં અને કડવા લીમડાના સુકાંચેલાં નવ પાંત્રાં લેઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે પાવો. દિવસ

૩. લંધન (દાણા ખાતો ન હોય તે) જવર ઉપર:—જવંત્રી લવીંગ, કંકાળ, જેઠીમધ એ જળસો સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી, એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. સંતાપ (મુખમાં દુર્ગંધ, અંન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત) તાવ ઉપર:—કેળનાં મૂળો, કેવડા, ઉંચરાની જાલ, આંમળાં, ધાંણુ, ભોંયકાળું, એ સર્વ સમાન ભાગ લેઈ, ચૂર્ણ

૧ તોલો મધમાં ખવરાવવું. મન્મથ (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું, અને પીચોટી બંધ થવી એવા) જવર ઉપર:—સેંમળની રાખ અને રાળનો લોટ, પાંચ શેર દૂધમાં ખવરાવવો. દિવસ ૩ એથી ૯ પ્રકારનો તાવ

જશે, (૨) ગળો, ધાંણુ, કરીયાંનું, સુંઠ, ખારેક એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એકચી દાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૩) લીમડાના પાંત્રા હરડા આમળાના મુળોની જાલ, લસણ, એ સર્વ સમભાગ જળસોનું ૧ તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં ખવરાવવું.

૭. ઉદરસંબંધી રોગ:—કુલાનો ભાગ ગળાંવો, પેટમાં ગુદમાં શબ્દ થવો પરાણે શાય થવો, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ અને સુકાતા જવું એ લક્ષણોએ યુક્તરોગ ઉપર, ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકલ કરી શરીરે મર્દન કરવું. મંદાગ્નિ ઉપર:—હરડાં,

૧. તાવ કયા પ્રકારનો છે એ જાણખતું બહુ કઠીન પડશે એમ જણાય છે. શરીર ઘણું તપેલું, જ્વાળા ખાવા ઉપર ધચ્ચા ન હોવી, ઈત્યાદિ પ્રકારોનું કમિ જત્તી પ્રમાણુ—ચલન વલનદિ વ્યવહારો ઉપરથી—જેઈ, તાવની સાધારણ અજમાયસ બાંધવામાં આવે, પરંતુ તે ખાલી રાખવા લાયક નહિ. હવે જેના આધારે અમેએ આ માહિતી આપેલી છે, તે લેખી પુસ્તકમાં વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેના અનુભવ ન હોવાથી, આનાં કરતાં વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી નથી.

ચીત્રા, બેલી ભેરીગણીનાં મૂળ, છ૩, વજ, ભોંય લીંમડો, ભોંય આંબળ, રીંગણીનાં મૂળ, સીંધવ સંચળ, વાવડિંગ હળદર. નગોડ. અજ મો, સુદ, પીપરીમુળ, પીપર, કરીયાતુ. ભાંગરો એ સર્વ જણસો, સમભાગ લેષ, ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ નાંખવું. **મોંમાંથી પીણું પાણી વેહેતું** હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર—આસોદ પા તોલો અને પીપર પા તોલો, ગાયનાં દુધમાં ખવરાવવાં. **વર્તુશૂલ:**—શ્વાસ ધાયલ થવા જેવું, કુખ મરડવી એ લક્ષણો હોય તો—પીત્તપાપડો ૪૫ માસા, ચાર અજમો, ૨૫ માસા, હિંગ ૧૫ માસો, બીંતેરા ની જાલ ૨૫ માસા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી ધીમાં આપવા. **શ્રમવિભ્રમ શુળ ઉપર**—(મંદ ચરવું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેવી એ લક્ષણો થાય છે.) **ઉપચાર**—ધીમાં તલ-મર્દન કરી ગરમ પાણીમાં નાંખી અને તેમાં ગોળ. હળદર, સુદ, હરડાં એ જણસો સમભાગ લેષ, ૧ તોલો ચૂર્ણ નાંખી આપવું, **શરીર ઉંચું નીચું કરવું**, પગનો સંકોચ કરવો, પેટમાં કુલવું, એ લક્ષણો હોય તો—હિંગ તોલો પોણો, લસણ તોલો ૨૫, સીંધવ તોલો ૧૫, ગોળ તોલો ૦૫, એ સર્વ ઔષધો મેળવી ખાટા દહીંમાં ખવરાવવાં. **કૃમિશૂલ**—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪૫ માસા ગોળમાં ખવરાવવો. **દારૂશુળ**—ભોંય ઉપર પડવું, કુદવું, વ્યથિત જણાવું એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાપાણભેદ ૪૫ માસા, એ ઔષધો કાંજમાં વાટી આપવાં, **અષ્ટાદશ પ્રકારની શુળો ઉપર**—સીંધવ, કાચલવણ, સંચળ, ગંધખીર, મીડું, મરી, અજમો, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આંબળકંડી, પીળાં પંડોળાં, કાપ્ટ, વજ, આવળતો, ચુદ લારંગી, હિંગણા ની જાલ પીત્તપાપડો, મંદરજવ, કંટેશાળીના બીયાં, આસોદ, રીંગણીનાં મૂળ, નગોડ, મુરસાની અજમો, એ બધાં ઔષધો સમભાગ લેષ તેનું ચૂર્ણ એ તોલો, ધીમાં અથવા ગોળમાં ખવાડવું. દી. ૭ પેટ ચડવું—વખતે વખત શરીર જમી ન ઉપર નાંખવું, તપેત થવું, એ લક્ષણો થતાં હોય તો—ઝંઝેરાના અને કાંગના મુજો, ખાખરા

નાં બી એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪૫ માસા અને હિંગ ૩ માસા લેષ સંધેસરાના પાંત્રાના રસમાં ખવરાવવું. **ખડસશૂળ**—પેટ ચડવું, ડોલવું, મુલ, અને મલ એનો પ્રતિબંધ થવા, એ લક્ષણો હોય તો—સેમળની જાલ અને દંતીમુળ દોઢ તોલો તલના તેલમાં ધસી આપવી. **ઉદકશૂળ ઉપર**—(પાણી પીધા પછી કુદે છે અને હરંપરાં થાય તે) સુદ, પીપર, વજ, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪૫ માસા, ગજપીપર અને સીંધવ પ્રત્યેક ૨૫ માસા, અને હિંગ ૧૫ માસો, એકંદર ઔષધો ધીમાં ખલી ખવરાવવા. દાંત કચડવા, જમિન ચાટવી, કરડવું એ લક્ષણો હોય તો—ત્રિકટુ, ૬ માસા, વાવડિંગ ૬ માસા. અજમો ૧ માસો, લસણ ૧ માસો, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ધીમાં ખવરાવવું, **લાઠનિ સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર**—હિંગણાની જાલ ત્રણ માસા અને પીત્તપાપડો ૬ માસા ગોળમાં ખવરાવવું. **સંઘ્રહણી ઉપર**—(લાઠ પાતળી થવી અને ઉપરાઉપરી હગવું) નાનાં બીલાં, લીલા દાંડમના દાણાં, ધાવડીના કુલ, એ જણસો સમભાગ લેષ ૧૫ તોલો ચૂર્ણ, દહીંમાં આપવું. દિવસ ૭. (૨) હરડાં, આરબળીની જાલ, મેથી, છ૩ એ સર્વ જણસો સમભાગ લેષ ૧૫ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ખવરાવવું. દિવસ ૩. (૩) હરડાં આરબેલીની જાલ, મેથી એ સમભાગ લેષ દહીંમાં ૧૫ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. **ઉપવાત**—ઘોડાની આંખોમાંથી પાણી વહેતું, પગ અને ગળું સુજવું, દાંત ચોટી જવા, ખાવાનું છોડવું મત્યાદી લક્ષણો હોય તો—સરગવાના મુળ, રાફડાની માટી, આંમલીનો અને નગોડનો પાલો એ સર્વ પાંત્રાં ૧ તોલો, જૂના ગોળમાં ત્રણ દિવસ આપવાં.

૮. અગ્નિમાંંધ:—ઘોડો દાણો અને ધાસ ખાતો ન હોય તો—રીંગણી મુળ, ઉભાભેરી-ગણીના મુળ, લીંમડાના પાંદડાં હરડાં સુદ, કરીઆતું, વાવડિંગ, અજમોદ, નગોડ, અરણીનાં પાત્રાં, અરકુસાનાં પાત્રાં એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો, અને અજમો પોણો માસો એ મ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવું. દિવસ ૭.

૯. પાઠ (પગના) રોગ—પગે ચઢાવલી થઈ હોય તો—છીપ અને કોડી બાળી તે રાખ, સમભાગ મધમાં ખલી ચોપડવું. પગે ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—અર્ધગાંઠ કાપી તેમાં તું પર કાઢવું. પછી જવખાર અને સાજખાર સમભાગ લેઈ, આંમલીની ખેળમાં લેપ કરવો. અને સીંધવ, લસણ સુંઠ વાવડિંગ એ પ્રત્યેક તણ તણ માસા; અને અજમો, ૧ માસો, એમ ચુર્ણ કરી જુના ગોળ સાથે પાવું.

૧૦ અંડશોક—(અંડ સુજવા):—સુંઠ, ઉભી ભોરીંગણી, એરંગના મુળોની જાલ, સરગ વાની જાલ રીંગણી. મરી, ઉમરાની જાલ, વજ, એ સર્વ સમભાગ ઔષો લેઈ, ૧૧૧ તોલો ચુર્ણ ઘીમાં આપવું અને અંકોલના પાંત્રાં ઉકાળી અંડ ઉપર તે રેડી રેડી શેક કરવો. તેમજ, ચુર્ણ ઘીમાં ખલી તે ઉપર પણથોડુ ચોળવું.

૧૧ મૂત્રરોગ—મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો—દ્રાક્ષ, અને કાકડીનાં બિયાં એનું બારીક ચુર્ણ કરી, મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. **મૂત્રશૂળ**—ભોંય ઉપર પગ ફેકવા, કુદી ઉપર મોં લાવવું. એ લક્ષણો હોય તો—પીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચુર્ણ કરી ગોળમાં આપવું. **મૂત્રસાથે વીર્ય જતું હોય તો**—નાગવેલીનું કંદ કેળનું કંદ, ભોંય કોળું અને છીં કણી ૧૧૧ માસો, મેળવી ચુર્ણ દુધમાં આપવું.

૧૨ ત્રણાદિરોગ—હાડી (હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોળે થાય છે તે) ઉપર—પ્રથમ ફસ ખોલી લોડી કાઢવું. પછી કડવા લીંમડાની સળીયો એકત્ર બાંધી દેવતા ઉપર ગિરમ કરી તેવડે સેકવું. અને લીંમડાનો પાલો, નવસાર, સીંધવ, એ સમભાગ લેઈ, લીંમડાના રસમાં ખલી લેપ દેવો. ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. માસ સડી અને પીળું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર—લોહચુર અને હરડાં તેલમાં ખલી લેપ દેવો. અને તે ઉપર એરંગનાં પાંત્રાં બાંધી ઇંદ્રિય શેક કરવો. તેમજ લસણ, નગોડ, સીંધવ, દરેક સાડાચાર માસા, અને અજમો, ૧ માસો, એ ઔષધોનું ચુર્ણ ગોળ સાથે દિવસ ૭ ખવરાવવું. ખાંડુક, જખમ, અને વાળા ઉપર—અકરીની લેડીઓ, સીંધવ અને મીઠું

એ સમભાગ ચુર્ણ કરી, પાણીમાં ડિંવા મધમાં લેપ કરવો. શરીર ઉપર ગાંઠો થઈ તે વહેવા લાગતી હોય તો—ધુંવાસ અને વજ એ સમભાગ લેઈ મધમાં ખલી લેપ કરવો. અને સીંધવ, વાવડિંગ, હરડાં, લસણ, એ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ રીતે ચુર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું, ખસ ઉપર—કણુક અને મીઠું પાણીમાં પલારી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો. અને તેલમાં ખલી ચોપડવો. **દુંટી સુજે છે તે ઉપર**—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેવું છે. એનો શું ઉપયોગ થશે તે જણાતું નથી. પરંતુ પાછળનો ઉપચાર સારો જણાય છે.—સુંઠ, મરી, પીપર, સરસવ અને હળદર, એ ઔષધો સમભાગ લેઈ, આંમલીના ચીચોડાની ખેળમાં લેપ દેવો. અને ઉપર કપડું બાંધવું. તથા સુંઠ ૪૧૧ માસા, એલચી ૧૧૧ માસો, લવંગ ૧૧૧ માસો, કાથમી ૨૧ માસા, હરડાં ૨૧ માસા, બહેડાં ૨૧ માસા, અને આંમળાં ૨૧ માસા, એનું એકત્ર ચુર્ણ કરી ઘીમાં આપવું. દિવસ ૩. **આંમની બાધા**—(?) થાય તો શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું. **અગ્નિ બાધા** થઈ હોય તો—તેમનો જૂનો ઘડો ફેડીને તેના કકડા કરી તેનું પાતાળચત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું.

વિષબાધા થઈ હોય તો તે ઉપર—શુધ્ધ હિંગજોક, સોમલખાર અને ઘોળો કાથો, એ ઔષધો સમભાગ લેઈ આદુના રસમાં ગોળા કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેવું છે. પરંતુ એ માંહેના પહેલા બે ઔષધો શુધ્ધ કરી લેવાં જોઈએ, તોજ કદાપી આદાનો ગુણ આવે એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી, અને કોઈને અનુભવ હોય તો માત્ર ઉપયોગ કરવો એવું અમારું મત છે.

૧૪. ઘોડો તોફાની (ઉન્મત) થયો હોય તો—બન્ને કાનમાં [શુધ્ધ કરેલો ?] પાંચે નાંખવો. મોંમાં ૩ ઘાલવું, અને પગના બદ પર, પીશાબ (?) ઉપર અને ઢગરાનાં માંસ ઉપર ગોળ ડામ દેવાં. શેક કરવો. ઘેર બાંધી રાખવો. [૨] આર્તવનું [સ્ત્રી અરપશકાળના રક્તનું

ચીથડ' અને જુનો ગોળ અઘો અઘો તોલો એ કત્ર ખાંડી ૩ ક્વિસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું.

૧૫. ખરીનો કચરો જવા માટે—
મીણુ, યુગળ, લુધ લીમડો, કાળીજીર, લાખ, સીંદુર, મરી અને ગોળ એ સમભાગ લેઈ, ઘી અને તેલ એમાં ખલી, ચારે ખરીઓ ઉપર લે પ કરવો. અને લોખંડ ગરમ કરી કિચિત શેકવું.

કર્ણમૂળ.

સન્નિપાત જવરમાં કાનના મુળને જે સોળે આવે છે તેને ' કર્ણમુળ એમ કહે છે. આ સોળે આવ્યાથી રોગી ધણું કરીને બચવો બહુ કઠણ છે. આવો સોળે, તાવ આવવા પહેલા કે પછી અને નહી તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોળે, તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો

સાધ્ય ગણવો, એવું માધવનિદાનકારનું મત છે. તેના ઉપર ઉપચાર—(૧) વજનાગ, લિંબુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતુરાનું બીજ, રાઈ અને ગોળ આ બધું એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઇંજોરિયો, હળદર, સિંધાવુલુ, દેવદાર, આંકડાનું દુધ એ ખલીને તેનો લેપ, ઉપરાઉપરી કરવો. (૪) સરઘવાની જાલ અને રાધ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ લ ગાડવો. [૫] પુષ્કરમુળ દાલચિની, ચિત્રક, ગોળ, કાયફળ, ઉપલેટ, હિરાકસી એ બધી દવા આંકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ લગાડવો, (૬) દાંતીમુળ, ચિત્રકમુળ, યુવેરિયાનું દૂધ, આંકડાનું દુધ, ગોળ, ભીલામાના બીજમાંનું મગજ અને હિરાકસી આ બધું ખલીને લેપ કરવો. [૭] ચુનો અને ગોળનો ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં રહેવું.

એક વસ્તુ ન મળે તો તેને બદલે બીજી કંઈ વસ્તુ લેવી તેની
નોંધ નીચે પ્રમાણે છે.

અજમોદ, અજમો.
અતિવિષ, નાગરમોથ.
અષ્ટમૂત્ર, ગોમૂત્ર.
અમ્લવતસ, કચુકા, આંબલી,
આલુખખાર,
ઉત્પલ, કમળ.
ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, કુકરકંક.
કકોળ, એલચી, જવંત્રી.
કંદ, સુરણ.
કસ્તુરી, જવંત્રી,
કકોલી, આસોદ.
ક્ષીરકાકોલી, શતાવરી.
કાંતલોહ, તીખુલોદું, પોલાદ.
કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, (૨
તાંદળી)
ખેરછાલ, કડવા લીંબડાની જાલ.
ગજપીપર, પીપરમૂળ.
ગહુ, નાચણી.
ચંદન, વાળો, કપૂર.
ચવક, ગજપીપર.

ચિત્રક, દાંતી, નેપાળો.
જવંત્રી, લવંગ.
જીરું, ધાણા.
જીવક અને કૃષ્ણલક, ભોંયકોદળ.
તગર, કેાષ્ટ.
ચોખા, સાડીચોખા.
ધાવડીનાં ફુલ, મહુડાનાં ફુલ.
નખલા, લવંગ.
નિલોત્પલ, કમોદ પુષ્પ.
પીપર, મરી.
પુષ્કરમુળ, કેાષ્ટ.
ખાવચા, કુંવાડીયાનાં બી.
ભિલામો, ચીત્રા.
ભારંગમુળ, રીંગણીનાં મૂળ.
મધ, જુનો ગોળ.
મેદા, મહામેદા, જેડી અને
આસોદ.
મોતી. મોતીની છીપ.
મોરવેલ, તજ.
રક્તચંદન, વાળો, (વીરજીના).

રસાંજન, દારૂળદર.
આંકડાનું દુધ, આંકડાના પાં-
ત્રાનો રસ.
તુવેર, કુલિત્થ.
જીરું ધી, ચોખમું ધી.
દહીં, જાશ.
દારૂળદર, હળદર.
અકરીનું દુધ, અને ઘેડીનું
દુધ, ગાયનું દુધ.
દ્રાક્ષ, ખજૂર, શીવણીનાં ફળ.
મરી, લવંગ.
સોનું, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ,
લોહભસ્મ.
હિરો, વૈકાંતમણી.
હરિતકી, આંબળકંડી (આંબળાં)
રૂપું, રૌપ્યમાક્ષિક, લોહભસ્મ.
લક્ષ્મણા, મયુરશિખા.
વર્યા, સાંવ.
વાળો, નાગરમોથ.
વજ, મોરવેલ, કેાળીજન.
ક્ષારના, અભાવે અધેડાનો ક્ષાર.

જે પદાર્થો મળતા નથી તેના ગુણદોષ જોઈ તેવાજ સમાન ગુણનો જે પદાર્થ
હોય તે પદાર્થ તે ટેકાણે યોજવો.

અધરા શબ્દનો કોષ.

અધોગત-નિચેથી ગયેલો.
અધોવાયુ-ગુદાના દ્વારથી જતારો
પવન.
અનલ-અગ્નિ.
અનિલ-પવન, વાયુ.
અપાપ-જેથી કંઈ પાણુ પોતાની
ખરાબી થાય એવો.
અભિગ્રાત-કોઈ પ્રકારથી શરીર

ઉપર ઘા થયો.
અમ્લ-ખાટું.
અરિષ્ટ-દવાનો એક પ્રકાર, સુવા-
વડીનો ગોરડો, અરિહાનું
ઝાડ, લીંબડાનું ઝાડ.
અવલેહ-ચાટીને ખાતા જેવો
પદાર્થ.
અવશંભ-જાડું.

અન્યકત-સમજાય નહીં તેવું.
અવજ-જખમ.
અંશ-હિસ્સો.
અસ્મરી-પથરીનો રોગ.
અશ્રાંત-દમેશા.
અષ્ઠા-આઠ પ્રકારના.
અષ્ઠીલા-દૂંટી ઉપર થયેલો લોહી
તથા માંસનો ગોળો.

અસહકાર-લોહી ઝરવું.
 અસ્તિત્વ-સુકું, કંઠલુ.
 આધિ-મનનું દુઃખ.
 આધ્માન-પેટ ફુલવું.
 આમ-કાચાપણું.
 આમગંધી-કાચા માંસ જેવો જેનો
 વાસ આવે છે તે.
 આમાશય-ખાધેલું પચવાની જગા
 આમ્લપિત્ત-ખાટું પિત્ત.
 આયુષ્યદ-આવરદા આપનારા.
 આરક્ત-રાતો.
 આર્તવ-સ્ત્રીઓને અડકાવ આવી
 લોહી પડે છે તે.
 આર્દ્ર-ભીંજાયલા.
 આવૃત-ઘેરાયલો.
 આશય-મત, જગા, સ્થાન, હેતુ.
 આલ્હાદ-આનંદ
 ઇન્દ્રિય-અવયવો.
 ઉગ્રગંધ-સહન ન થાય તેવો.
 ઉચ્ચ-ઉંચું.
 ઉદ્દેશ-હેતુ, મતલબ.
 ઉન્મત્ત-વાત પિત્તથી ભ્રમ થવો
 તે.
 ઉદકમેહ-પરમાનો એક ભેદ છે.
 ઉન્માદ-ગાંડાપણું આવે છે એવો
 રોગ.
 ઉરોગ્રહ-છાતી અંદરની આંતર-
 ડી સુજવાનો આગર.
 ઉરોધાત-છાતી ઉપર મારવું.
 બિજ્જીવીર્ય-ગરમ, ઉનો પદાર્થ,
 તીખી જણસ.
 ઋતુ-સ્ત્રીઓનો અટકાવ.
 ઋતુમતી-અડકાયલી સ્ત્રી.
 કટુ-(વનસ્પતિનું નામછે) કડવું.
 કંદુ-ખુજલી, ખંજવાળ.
 કફ-બલગામ.
 કફગન-કફનાશક.
 કફલ-કફકારક.
 કર્પ-

કલક-ચટણીના જેવો વાટેલો
 પદાર્થ પેટમાંનો મેલ.
 કાસ-ખાંસી-ઉધરસ.
 કાસદન-ખાંસીનો નાશ કરનારો.
 કુકકુટપુટ-એક બહેત ખાડો કરી
 ૧૦ અડાયાનો અગ્નિ
 આપવો તે.
 કુખજતવ-કુખડાપણું, એક જા-
 તનો વાયુ
 કૃશ-શરીરને જે દુઃખ થવું, કષ્ટ
 કોપન-દરદ વધારનારા.
 કોષ્ટ-આમ, મુત્ર, અગ્નિ,
 લોહી અને અન્ન એમના
 પ્રત્યેક સ્થાન.
 કોષ્ટુશીર્ષ-વાયુરોગ.
 કલમ-ગ્લાની, પાક.
 કિલન-ભીંજાયલો.
 કિલ્લ-કંઠલુ, ગુંથવાડ.
 કલીબ-તપુશક.
 કલેદ-પસીનો.
 ખંજ-લંગડો
 ગંદુપ-કોગળા.
 ગદ-આગર.
 ગર્ભ-પેટમાં જે બાલક રહેછે તે.
 ગર્ભપાત-કસુવાવડ.
 ગર્ભિણી-દાડાવાળી સ્ત્રી.
 ગર્ભસ્થ-ગર્ભમાં રહેનારા.
 ગર્ભાશય-ગર્ભસ્થાન.
 ગલગંડ-ગળા ઉપર ગુમડું થાય
 છે તે.
 ગલગ્રહ-ગળાનું બંધ થવું
 ગલીતકુષ્ટ-અસોધ્ય કોડનું દરદ.
 ગુર-વજનદાર; ભારે.
 ગુરવ-વજનદાર પણું.
 ગુલ્ફ-પગની ધુટી.
 ગૃધ્રસી-કંબરમાં ભરેલી ઉસણ,
 એક જાતનો વાયુરોગ.
 ગ્રાહક-મેંથવાને શક્તિ, વાળો.
 ધન-કંઠલુ, મજબુત.

ધનત્વ-જાડાપણું.
 યય-જમાવ.
 યક્ષુષ્ય-આંખને ગુણવાળો.
 યાતુર્જીત-(તજ, તમાલપત્ર, એ-
 લચી, નાગકેશર.)
 યાતુર્થક,--ચોથીઓ તાવ.
 ચિકિત્સક-વૈદ્ય, હકીમ, તખીબ.
 યાતુર્જીત-તજ, તમાલપત્ર, એ-
 લચી, નાગકેશર.
 છર્દી
 છર્દીકા } ઉલટી.
 છિકા-છિક.
 છિન્ન-કાપેલું.
 છેદક } છિદ્ર કરારો
 છેદની }
 છેદનીય-છેદન કરવાને યોગ્ય.
 જઘન-સ્ત્રીની કંબરનો આગલો
 ભાગ, જાંગ,
 જડ-વજનદાર.
 જતુ-ગરદનનું હાડકું.
 જડય-ભારેપણું, મંદપણું.
 જરણુ-ઔષધોથી વનસ્પતિ અ-
 ને ધાતુઓની ભસ્મ કરવી
 જલગર્દભ-ચારીર ઉપર ઘણી ફે-
 લ્લીઓ થાય છે તે.
 જૂંલ-બગાસું.
 જૂંલણુ-બગાસાં.
 જવરદન-તાવનાશક.
 તત્વ-સુળી.
 તંદ્રા-નિદ્રાથી આળસ આવી
 ગુંગી આવે છે તે.
 તામ્ર-તાંબુ.
 ત્રીફળા-હરડા, મેહેડા, આંમળા.
 ત્રીજાત-તજ, તમાલપત્ર, એલચી
 ત્રીસુગંધ-તજ, તમાલપત્ર, એ-
 લચી.
 બલાત્રય-બળદાણુ, લેંચી, પે-
 ટારી (કાંસડી)
 તાલક-હરતાલ.

તિકત-નીખો.

તુલ્ય-મોરશુધુ.

તુવર-તૂર.

તુષ-અનાજનાં છોતરાં.

તુપાર-પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં.

તુષા } તરસ.

તેજ-કાંતિ, શોભા.

ત્યાન્ય-છોડવાને જે લાયક છે તે.

ત્રિ-ત્રણ.

ત્રિક-પીઠની કરોડ નીચેનાં ત્રણ હાડકા.

ત્વઘ્ઘાપ } ચામડીના રોગ.

ત્વગ્રોગ }

ત્વરિત-જલદ.
દશમૂળ-ગીલી, અરણી, ઉભી અને બેડી બોરિંગણી, સાલવણ, પીકવણ, ગોખર, શીવણ, પડવણ, પુકરમૂળ.

દશિમંડ-દહીની ઉપરનું પાણી.

દંશ-કરડવું.

દારણ-માથાનો ભયંકર રોગ.

દાદર્ય-કઠણપણું.

દાહ-અળવું.

દાહક-અળનારો.

દિવા-દીવસે.

દીપક } પેટમાંનો અગ્ની દિપન દીપન }

દુર્ગર-હજમ થવાને અશક્ય તે.

દુર્લભ-પ્રાપ્ત થવાને અશક્ય તે.

દુષ્ટત્રણ-એક જાતનો નાસુર છે, તેમાંથી પડે વહે છે તથા તે બહુ ગંધ મારે છે.

દુષક-પીડા કરનારો.

દાય-વિકૃતી પામેલા જે-કફ, વાત, પિત્ત તે દરેક.

દ્રવ-ગીપુટીપુ ગળવું-ટપકવું.

દંદ } બે.

દ્ય }

ધનુર્વાત-તીર જેવું માણસ વાંકું થાય છે તે, પવનનો રોગ.

ધાન્ધામ્લ-કાંજ.

નસ્ય-તપકીર, છીક આવવાને માટે નાકમાં સું-

ધવાનું ઓસડ.

નાગ-સાપ, સંસું.

નાડી-નંસ.

નાડીત્રણ-હમેશા વેહેનારો નાસુર,

નાના-બહુ, પુષ્કળ, અનેક.

નાશક-અગાડ કરનારો.

નાશન-અગાડ કરનારો.

નાસારોપ-નાકનું સુકાવું.

નિત્ય-અ-ક'અરની પછવાડેનો ભાગ.

નિદાન-મૂળ, કારણ.

નિંદ-નિંદા કરવાને યોગ્ય.

નિદ્રા-ઉંઘ.

નિદ્રાભંગ-ઉંઘનો નાશ

નિયામક-નિયમમાં લાવનાર.

નિરામય-જેને રોગ નથી તે.

નિરૂપદ્રવ-પીડા નહીં તે.

પંચકાલ-પીપર, પીપરીમૂળ, અવક, ચીત્રક, સુંદ.

પંચમૂળ-સાલવણ, પિંકવણ, બેડી, અને ઉભી બોરિંગણી, ગોખર.

પંચામૃત-સુંદ, કાળીમુસળી, ગોખર, શતાવરી, ગળોતું સત્વ.

પકવ-પાકેલા, ઘરડાં.

પક્ષાશય-પચન થવાની જગા.

પંગુ-લંગડો, પાંગળો.

પંગુતા-લંગડાપણું.

પચન-પાકવું.

પંચામૃત-દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.

પથ-હીતકારક.

પરિણામશૂળ-ખાધેલું પચન થયેને પેટ ખાલી

થયું એટલે વેદના થવા માંડે છે એવો પેટશુળનો એક ભેદ છે.

પરિપાક-પચન થયું, હજમ થયું.

પરિભાષા-જે શાસ્ત્રીય છુટા છુટા અવહાર, તેની પ્રત્યેકની કરેલી વિધિ અવસ્થા વિગેરે.

પરિશિષ્ટ-વધારો.

પર્યાય-પ્રકાર.

પક્ષાઘાત-અર્ધાગવાયુ, લખવો.

પાક-હજમ થયું.

પાયક } પચન કરનારો.

પાયન }

પાંકુ-પંકુરોગ.

પાંકુરતા-સફેદપણું.

પાત-પડવું.

પાતન-એક જાતની રસાયણ ઉપર કરવાની ક્રિયા.

પાદશોથ-પગનો સોજો.

પાદસ્ફેટ-પગની ટાંચ દુખવાનું દરદ.

પાદર્ભ-એક જાતનો વાયુરોગ, ઝઝણી.

પાનક-પીવાનું પાણી.

પાનીય-પીવાને યોગ્ય.

પિચ્છાલ-ગુંદર જેવું લીસું.

પિંડક-ઝીણીફાલીઓ

પિત્તન-પિત્તમારક.

પિત્તજવર-પિત્તથી આવેલો તાવ પુટ-ઓસડને સર્વપુટ, અગ્નિ પુટ ઉત્યાદિ જે કરે છે તે સંસ્કાર.

પુટપાક-ઓપધાદિકાને આસપાસ પાંત્રા લપેટીને અગ્નિ માં નાંખીને પાકું કરે છે તે

પુષ્પ-સ્ત્રીનું રજ, ફુલ.

પુતિગંધ-અરાખ બોલરેલો.

પુય-પર.

પૃથકકરણ-જુદું કરવું.

પૃષ્ઠ-પીઠ,

પેશી-શરીરમાંની માંસ વિગેરે
ની કોથળીઓ

પ્રકૃતિ-પદાર્થ માત્રનો મુળ
સ્વભાવ.

પ્રકોપ-ક્રોધ, વાત, પિત્ત એનો
બીઘાડ થાય છે તે.

પ્રકોપન-અગાડવું. [ઉજ્જ
પ્રખર-ધણું તીખું; અતિશય-
પ્રગલ્ભ-પૌઠ; ઘરડો ઉતાર વય
મા આવેલો.

પ્રજ્ઞ-સૂતતિ; પ્રતીકાર ઉપાય.
પ્રતિફલ-વિપરીત; ઉલટી, વિ-
રુદ્ધ.

પ્રતિક્રિયા-નિવારણનું સાધન.
પ્રતિનીધી-એક પ્રદાર્થને બદ-
લે જેબીજો પદાર્થ
તે.

પ્રતિબંધ-અટકાવ.

પ્રતિસ્થાય-પીનસરોગ.

પ્રદર-સ્ત્રીનો ગુલ્મરોગ.

પ્રત્યય-ભરોસો; વિશ્વાસ.

પ્રદીપન-હજમ કરનારો, પચન
કર્તા.

પ્રમાદ-ગાફલ, બેસાવધપણું.

પ્રમુખ-અગ્ર;

પ્રમેહ-પરમીઓ.

પ્રયોગ-ઐપધ, મંત્ર, શસ્ત્ર ઇત્યા
દિકાની યોજના.

પ્રલાય-વ્યર્થ ભાવણ,

પ્રવાલ-પરવાળું.

પ્રવાહ-પાણી વહેવું.

પ્રશસ્ત-સાર, યોગ્ય.

પ્રસવ-જન્મવું.

પ્રસવકાલ-જન્મવાની વખત,

પ્રસવવેદના-જન્મવાની વખતે જે
દુઃખ થાય છે તે.

પ્રસૂતિવાયુ-જન્મવાની વખતે થ-
નારું પવનનું દરદ.

પ્રહર્ષ-અંજો આનંદ

પ્રહાર-મારવું.

પ્રાકૃતજવર-થંડીથી સાધારણ તા
વ આવે તે.

પ્રાશન-પીવું.

પ્રેત-લાસ, મુદું.

પ્રેક્ષણીય-જેવા લાયક.

પૌઠ-ઉતાર ઉમરનો, પાકેલો.

પિલહન } -પાણથરી પ્યાહા
નામનો પેટમાંનો
પ્યાહા } આગર.

પ્લીહન્ધ } પ્યાહાનો નાશ કરનાર
પ્લીહન્ત્રી }

પ્લીહોદર-પેટમાંનું એક જાત
નું દરદ.

ફલપ્રદ-ફલ આપનારો,

ફલિત-ફલ આવેલો.

ફાંટ-કોમ્પણુ દવા અથવા વ-
નસ્પતી પાણીમાં પલારી
રાખી તેમાંનું સાગ તેમાં
લઈ લેવાની રીત.

અધ્ધ-બાંધવું.

બિલાસ-ક્રોધ, બલગમ.

બલ્ય-મજબુત કરનારા.

ભયપ્રદ-ભીતી ઉપજાવનારા.

ભાસ-તેજ, દેખાવ.

ભિષક-વૈદ્ય.

ભોજ્ય-અન્ન, ખાવાનું

બ્રમ-અપુર જ્ઞાન, બેસુદપણું.

બ્રમણુ-ભટકતો ફરે એવો, ફેર,
ચક્રી.

બ્રંશ-નાશ.

મંડ-ચોખ્ખાની પેજ.

મંડલ-ગોળ આકારનું સમુદાય
અથવા આલીસ દાહ
ડા જે ક્રીયા કરવી તેને
કહે છે.

મંથ-સાતુના આટામાં સાકર-

ધી અને થંડુ પાણી નાખી
તે જે પદાર્થ તૈયાર કરે
છે તે.

મલસ્તંભક }
મલાવપટંભક } આંડા બંધ થવો.
બદ્ધવિટક }
મધુરજવર-જેને મધુરા કહે
છે એવો રોગ.

મર્મજ-ગૂઠ, જલદી સમજ
નહી શકાયે એવું સ
મજનાર.

મલ-વસા, શુક, લોહી, મજ્જન-
મુત્ર વિષ્ઠા કાનમાંનો મે
લ એવા એવા શરીરમાં
બાર પ્રકારના મલ હોય
છે તે.

મલજ-મલથી થયેલો.

મલપ્ત-મલનો નાશ કરનારા.

મસ્તકરોગ-માથાનું દરદ.

માંઘ-સુસ્તી.

મુત્રકૃચ્છ-પીસાળ આવવાને ઠે-
કાણે વાતાદીકથી પી
ડા હોય છે એવો રોગ.

મુત્રલ-જેનાથી વારેઘડીએ પીસા
ળ થાય છે.

મુત્રાશય-પટમાંનું મુત્રનું ઢેકા
ણું; ડુંડીનો નીચલો,
ભાગ. (પેદું)

મૃદુ-કામલ, નરમ.

મેદ-શરીર સખધી લોહી વગે
રે ધાતુમાંની એક; અથવા
માંસની જડાઇ.

મોહ-ધેરી, ચકકર. મુઝા, બ્રમ.

યુપ-જાર, જારી.

રક્તજ-લોહીથી જે થાય છે તે.

રક્તપ્રમેહ-લીંગને રસ્તે લોહી
વહે એવો એક પ્રમે
હ રોગમાં બેદ છે.

રજ-સ્ત્રીનો અટકાવ.

રમ્ય-સોભાયમાન, સુંદર

રસાયન—શરીરની ક્રીયા સારી
પેટે ચલાવવાની જેમાં
તાકદ છે એવી દવા.

રચિકર—રચ્ય—રચિદાયક, ખાવા-
થી સ્વાદલાગે તેવી ચીજ.

રક્ત—કંઠ, સુકાપણું.

રચક—બુલાખ લાવનાર.

રચન—ઝાડો કરનાર.

રચક—રચી આવે એવો.

લઘુ—લલકા.

લક્ષણ—નિશાણી.

લીન—નાશ પામેલા; સ.

લેખન—જે આશુ સાદી

અને વાતાદેક દોષને

તણ કરે તે.

લેખનઅસ્તી—શરીરના જડત્વને

કમ કરવાને, પીચકારીમાંથી

મારવાની ક્રિયા.

લેખનીય— } લેખન કરવાને યોગ્ય.

લેખ્ય

લેહ—ચાટણ.

વંક—વાંકું.

વમન—ઉલટી.

વમી—વાંતીરોગ, ઉલટીનું દરદ.

વયસ્થ—ઉમરમાં આવેલા; તરણ.

વર્ગનીય } છોડવાને જે યોગ્ય તે.

વર્ગ્ય

વર્તિ—શરીરને લગાડવાનો ઉપદેશ.

દીવેટ.

વર્ધક—મોઢે કરનાર; વધારનાર.

વસા—ચરખી.

વસામેહ—૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો

એક.

વાતધન—વાતનાશક.

વિકૃત—જેને વિકાર થાય તે; દરદી.

વિકૃત—વિકાર, મંદવાડ.

વિધ્વંસ—નાશ.

વિપરીત—ઉલટું.

(વ્યોપ—ત્રીકટું—ચુણુ)—સુંક, મ-

મરી, પીપર.

વિપર્યાય—ઉલટાપણું.

વિપાક—પરિણામ; પાકાપણું.

વિપુલ—ઘણું.

વિમલ—સ્વચ્છ.

વિપદન—વિપનાશક.

વિપન્નવર—આવવા જવાનો વખ-

ત જેનો ધરાધર નથી

એવો તાવ.

વિસર્પ—મસખ; ચામડીનું એક

બતનું દરદ.

વીર્ય—ધાતુ; તેજ.

વૃંદ—જમાવ.

વૃષ્ય—પૌષ્ટિક; પુષ્ટ.

વેગ—ગતિ.

વેપટત—લપટેવું.

વ્યકત—સ્પષ્ટ.

વ્યંગ—કમતાઈ; મુખ ઉપરની

કાળાશ.

વ્યથા—દુઃખ; પીડા.

વ્યાધી—રોગ; રક્તપિત્તી.

વ્રણ—જખમ.

શમન—શાંત કરવું.

શમ્ય—કાંટો; ખાણ.

શિરોરોગ—માથાનું દરદ.

શીત

શીતલ } થંકું; ટાહાકું.

શીતવીર્ય—જેમાં થંડો ગુણ વિ-

શેષ છે તે.

શુષ્ક—સુકાયવું.

શુલ્ક—શુલ રોગોનો નાશ કર્તા.

શોથ—સોળો.

શોથધન—સોળનો નાશ કરનાર.

શોથક } કોઈ પણ વસ્તુનો જે

શોધન } સોધન કરે છે એવા

ઔષધાદિક.

શોક—સોળો.

સોપ—તરસ.

શોપણ—શોષી લેવું; આકર્ષણ

કરી લેવું.

શ્લેષ્મા—કફ; બલગમ.

શ્લેષ્મધન—કફનો નાશ કરનાર.

શ્લેષ્મજ—કફથી જે ઉત્પન્ન

થયું તે.

શ્લેષ્મલ—બલગમવાળો.

શ્વાસ—દમ; ઉશ્કેસ.

શ્વેત—સફેદ.

પંદ—નપુંશક, લીંબડો.

સંધી—સાંધા.

સન્નિપાત—કફ-વાત પિત્તનો અ-

ગાડ થવાથી જે વિકાર

થાય છે તે.

સંશોધન—રૂઝવું કરવું.

સાધ્ય—સાફ થવાનોગ.

સારક—ઝાડો કરનાર.

સુખસાધ્ય—સહેલાઈથી સાફ

થવા જેવું.

સ્તન—થાન.

સ્થુલ—પુષ્ટ, બડો.

સ્નિગ્ધ—ચિકટ; ચિકણ; તેલનો.

સ્નિગ્ધતા—તેલકટપણું ચિકટાઈ.

સ્નેહ—મૃત; તેલનો પદાર્થ.

સ્નેહન—તેલકટપણું.

સ્વર—શબ્દ, અવાજ.

સ્વરભેદ—અવાજનો અગાડો.

સ્વેદન—પરીનાનો નાશ કરનાર.

હિકા—ઉચકા.

હૃદય—કાળજી.

હૃદય—હૃદયને ઉપયોગી.

ક્ષતન્ધ—જખમ મટાડનાર.

ક્ષતજ—જખમથી થયેલો.

ક્ષાર—મિઠું, નિમક.

ક્ષુદ્ર—છોટું, નાહાના, અલ્પ.

ક્ષૌલ—અગાડ, કોપ.

કોપ—સમાપ્ત

અગાઉથી પ્રાહ્લિક ચનારાઓના મુખારક નામ.

પ્રત.

નામ.

- ૨૦ ૨૦ શાંત પરમાનંદદાશ સુરજલાલ માગલતદાર.
- ૨૦ ૨૦ ચંદ્રશંકર ભીમાનંદ.
- ચોકરી શાંત ચેલાભાઈ ભગવાનદાશ.
- ૨૦ નેત્રવૈદ્ય મણીશંકર રમાશંકર.
- ચોકરી શાંત મગનલાલ મોતીલાલ.
- ૨૦ મંચરદાસ લલ્લુભાઈ.
- વૈદ્યરાજ દુરીભાઈ ડાહ્યાભાઈ.
- ગાંધી ઉમીયાશંકર મણીશંકર.
- શુક્લ ઓચ્છવલાલ પાર્વતીશંકર.
- ૨૦ ૨૦ મેહેતા અમૃતલાલ ભુખણદાશ.
- જૈનજતી નેમકુશળજી કુશળ પ્રગટ કર્તા.
- ડૉક્ટર કેશવરામ વિખણરામ ભટ.
- કે. જે. મેહેતા.
- જોસી નર્મદાશંકર સોમેશ્વર.
- જૈનજતી પુજવૈદ્ય કલ્યાણજી અમીચંદ.
- ૨૦ નગીનદાશ દરજીવનદાશ નાણાવટી.
- ૨૦ ૨૦ દત્તાત્રેય કેશવ નાસીકકર.
- ૨૦ ૨૦ રાવજી અમૃત મંજુરે.
- ૨૦ ૨૦ લક્ષ્મણજી જાદવજી.
- અત્તરવાળા મંજાડીમ હસનઅલ્લી.
- હડીમ આદમજી અરમાલજી.
- ૨૦ માણિકલાલ મંજળદાસ.

